Universiteit Leiden
The Netherlands

Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands - Deel 3: Syntaxis

Bree, C. van

Citation
Bree, C. van. (2024). *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands - Deel 3: Syntaxis*. Leiden: Leiden Universiteit. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/4175718

Version:	Publisher's Version
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/4175718

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

LEERBOEK VAN DE HISTORISCHE GRAMMATICA VAN HET NEDERLANDS

DEEL 3

SYNTAXIS

Cor van Bree

Universiteit Leiden (2024)

LEERBOEK VOOR DE

HISTORISCHE GRAMMATICA, SYNTAXIS

C. van Bree

Evenals bij de vorige delen is citeren en kopiëren (van de tekst van de auteur) onder bronvermelding toegestaan, kopiëren uiteraard niet met een winstoogmerk.

WOORD VOORAF

In 2016 en 2021 verschenen respectievelijk het eerste en het tweede deel van de herziene en uitgebreide uitgave van mijn *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands* uit 1977. Dat wil zeggen: beide delen verschenen op het internet, in het repositorium van de Universiteitsbibliotheek Leiden. In een beperkte oplage werden beide delen uitgeprint voor vrienden en collega's.

Mijn eerste idee was om het project na deze delen (inleiding, klankleer; vormleer, woordvorming) af te sluiten: wat zou ik mij met de syntaxis niet op de hals halen? Eind maart 2020 besloot ik om er toch een begin mee te maken: de corona-pandemie leidde tot een zekere opsluiting en zo'n project leek mij een goed middel om die ongelukkige tijd door te komen. Maar was er na het verschijnen van de indrukwekkende *Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis* (2 delen, 2008) van Joop van der Horst nog wel een reden om eraan te beginnen? Ik zag daarvoor (ik werk dat in de inleiding verder uit) drie redenen: ik wilde (1) anders dan in dit werk gebeurt, vooral van functionele noties uitgaan en ook (2) wilde ik de ontwikkelingslijnen door de verschillende perioden heen trekken en indien gewenst en mogelijk (3) meer aandacht aan regionale verschillen besteden. En uiteraard (4) kon ik op bepaalde punten anders denken dan van der Horst. Maar het spreekt vanzelf dat ik van zijn enorme materiaalverzameling en van zijn prikkelende beschouwingen daarbij een dankbaar gebruik heb gemaakt. Zonder zijn werk zou dit deel niet geschreven zijn zoals het nu geschreven is. Dat geldt overigens ook voor de, veel oudere, *Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis* (1923) van F.A. Stoett. Het is jammer dat Stoett niet aan bronvermelding doet maar zijn boek is nog altijd een rijke bron van informatie. Verder moeten ook de *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* van A.A. Weijnen (1971) genoemd worden en de *Middelnederlandse syntaxis, synchroon en diachroon* (2 delen) van A.M. Duinhoven (1988-1997), ten slotte ook de historische woordenboeken: ONW, VMNW, MNW en WNT.

Op de titel *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands* heb ik kritiek gekregen en wel op het element *leerboek* daarin. Die kritiek is terecht: er is eerder sprake van een *handboek* of *naslagwerk*. De verklaring ligt in de geschiedenis van het werk. In 1977 heb ik een voor studenten toegankelijke historische grammatica willen schrijven; het werk is toen onder mijn handen tot een tamelijk omvangrijk boek uitgedijd. In 1987 heb ik vervolgens op basis daarvan een beknopte historische grammatica gemaakt. In de jaren '10 van deze eeuw ben ik met een aanvulling en herziening van het werk van 1977 begonnen; om de continuïteit aan te geven heb ik toen ondanks de bezwaren de term *leerboek* aangehouden. Maar hoe dan ook: ik hoop dat collega's en studenten een en ander uit het boek kunnen *leren* zoals ik zelf gedaan heb bij het maken ervan.

Bij de voorbereiding mocht ik profiteren van waardevolle informatie of kritiek van de kant van Carl Langschmidt (Krimpen aan de IJssel) betreffende het klassieke Latijn en Grieks, van Magda Devos (Gent), Dirk Geeraerts (Aarschot), Jan Goossens (Genk), Jacques van Keymeulen (Gentbrugge), Georges de Schutter (Hoogboom), Guy en Marianne Tops-van Scherpenzeel (Antwerpen), Muriel Waterlot (Warschau, voor Oostende) betreffende het zuidelijke Nederlands, van Matthias Hüning (Berlijn) betreffende het Duits en (nogmaals) Guy Tops (Antwerpen) betreffende het Engels. Kritische meelezers van delen van het boek waren Camiel Hamans (Amsterdam), Michiel de Vaan (Lausanne), Freek van de Velde

(Leuven). Uiteraard blijf ik verantwoordelijk voor wat ik met hoe ik hun kritiek heb verwerkt. De historische syntaxis, waarvoor tegenwoordig gelukkig veel belangstelling bestaat, stelt ons voor vele problemen, en ik heb zeker niet de illusie dat ik veel tot de oplossing daarvan heb bijgedragen. Gerrit van Uitert (Leiden) heeft de hele tekst op kleine ongerechtigheden doorgelezen en heeft op verschillende plaatsen ook inhoudelijk commentaar gegeven. Voor opbouwende kritiek houd ik me uiteraard aanbevolen, ook waar het kleine foutjes betreft, bijvoorbeeld in de citaten, de bronvermelding of bij de bibliografische verwijzingen, die in zo'n omvangrijk werk niet (helemaal) te vermijden zijn. De voorbeelden zijn overigens voor het allergrootste deel ontleend aan secundaire bronnen, die hierboven reeds genoemd zijn.

Wat de spelling betreft, wil ik er hier op wijzen dat ik adjectieven, ook als ze afgeleid zijn van aardrijkskundige namen of namen van talen, doorgaans niet met een hoofdletter laat beginnen. Ook hanteer ik een biezondere (!) spelling voor <biezonder>. Oude spellingen met <u> of <uu> voor [v] of [w] heb ik door <v> of <ww> vervangen. In de latijnse voorbeelden is zoveel als doenlijk was de lengte van de vocalen aangegeven maar er kan hier of daar een streepje ontbreken of te veel zijn. In het algemeen zijn emendaties overgenomen.

Cor van Bree, Oegstgeest 28 november 2024

N.B. De tekst is behoudens kleine correcties op genoemde datum afgesloten.

INHOUD (globaal)

Hieronder volgt een overzicht van de hoofdstukken met nog een globale (dus niet volledige!) aanduiding van de inhoud. Via de inhoudsopgave aan het begin van ieder hoofdstuk kan men bij de verschillende paragrafen komen. Belangrijke thema's zijn in zo'n inhoudsopgave met hoofdletters aangegeven. Gebruik van de zoekfunctie is uiteraard ook mogelijk.

H1. inleiding [wijze van behandeling, algemene bibliografieën]

H2. woordsoorten [vooral adverbia, adposities, conjuncties, uitdrukkingen]

H3. werkwoords- en casusvormen [infinitief, participia, casūs, ook absolute constructie (zie hiervoor ook H10)]

H4. werkwoordelijke gezegde/deel [tempus, modus, causativiteit]

H5. subject [passiefvorming, pro-drop, *het* en *er*, accusativisme, *ja*- en *nee*-antwoorden, congruentie]

H6. indirect object, *hebben*-constructies [meewerkend voorwerp, possessieve datief, ondervindend voorwerp, benefactief, *bandlek*-constructie, *aan*-constructie]

H7. direct object, genitief/prepositie-object [ook: transitiviteit, intransiviteit, reflexiviteit; accusativus-cum-infinitivoconstructie]

H8. naamwoordelijk gezegde, bepaling van gesteldheid, appositie [ook: predicatieve prepositiegroep of genitief-groep, type *koning Karel* enz.]

H9. attributieve bepaling, relatieve bijzin [ook plaats lidwoord, demonstrativum, possessivum, numerale, genitief-bepaling]

H10. adverbiale bepaling [inclusief vergelijking: "equatief", comparatief, superlatief; ook absolute constructie (zie hiervoor ook H3)]

H9/10. genitief/possessivum – samenvatting [semantiek, volgordes]

H11. nevenschikking, samentrekking [inclusief "overspannen" samentrekking]

H12. negatie [éénledig, tweeledig, dubbel enz., balansschiking]

H13. bepaaldheid, deixis [lidwoord, pronomina, relatieve aansluiting]

H14. ellips, expletie [o.a. extra *dat* c.q. *of* bij conjuncties]

H15. volgorde [S/V/O in hoofd- en bijzinnen, volgorde direct en indirect object, plaats bepalingen, samengestelde zin, ook "groen" en "rood", "doorbreking" werkwoordelijke eindgroep, infinitivus pro participio-effect]

H16. volgorde – pragmatische aspecten [dislocatie, gekloofde zinnen, prepositie-stranding, *koningslied*-constructie]

H17. slotsamenvatting [historisch, regionaal)

Bibliografie: titellijst

AFKORTINGEN

ANS = Algemene Nederlandse Spraakkunst (sinds 2021 verschijnt online een nieuwe herziening)
CHN = Compilatiecorpus Historisch Nederlands (zie Coussé 2010)
D = Duinhoven, A.M. 1988-1997 (verwijzing naar deel en paragraaf)
EWN = Etymologisch woordenboek van het Nederlands (4 delen, onder hoofdred. van Marlies Philippa, Amsterdam)
FR = Frankische Rijmbijbel (12e eeuw)
G = Gerritsen, Marinel 1987
H = Horst, Joop van der 2008 (verwijzingen naar de bladzijden)
Harbert = Wayne Harbert, The Germanic languages, 2007
HG = Historische Grammatica (1e of 2e deel van het onderhavige werk)
HH = van der Horst, Joop en Kees van der Horst 1999
HL = Heliand (9e eeuw)
H&K = Hermkens, H.M. & C. van de Ketterij 1980
Internet = op het internet door googlen gevonden
MHW = Middelnederlands Handwoordenboek
LIPOC = language indipendent preferent order of constituents
LW = Leidse Williram (11e eeuw)
MM = Mooijaart, Marijke & Marijke van der Wal 2011
MNW = Middelnederlands Woordenboek (online)
NW = Neerlandica Wratislaviensia
ONW = Oudnederlands Woordenbeok
RB = (middelfrankische) Rijmbijbel (12e eeuw)
RH = Rubenhauer, Hans & J.B. Hofmann 2019
RND = Reeks Nederlands(ch)e Dialectatlassen, Antwerpen 1930 enz.
RS = Rijksbaron, A. e.a. 2014
SAND = Syntactische atlas van de nederlandse dialecten, 2 delen, Amsterdam, 2005
S = Stoett, F.A. 1923 (verwijzingen naar de paragrafen)
S NS = Stoett, F.A. = Nederlandse Spreekwoorden 1923a
vdV = Velde, Freek van de 2009
vP = Pottelberge, Jeroen van 2002
VMNW = Vroegmiddelnederlands Woordenboek (online)
WNT = Woordenboek der Nederlandsche taal (online)
WP = Wachtendonckse Psalmen (10e eeuw)
WS = Weijnen (Schets) 1971
ZNW = de Clerck 1981 (Zuidnederlands Woordenboek)
ZT = Weijnen (Zeventiende-eeuwse Taal) 1968

Afkortingen talen: du. = duits, eng. = engels, gr. = grieks, lat. = latijn, mnl. = middelnederlands, ndl. = nederlands, nnl. = nieuwnederlands, onl. = oudnederlands, skrt. = sanskrit, z(n)l = zuid(nieuw)nederlands

Afkortingen taalkundige begrippen: S = subject, O = object (soms = predicaatsnomen), dO = direct object, iO = indirect object, V = verbum (werkwoord), Vf = verbum finitum (persoonsvorm), Vi = verbum infinitum (infinitief of participium), OV = volgorde object – verbum (werkwoord), ruimer genomen: bepalend element – bepaald element, VO = volgorde verbum – object, ruimer genomen: bepaald element – bepalend element, bep. = bepaling, bijz. = bijzin, e = expletief woordje, neg. = negatie

H1. INLEIDING

"Taalkundige, wat is er van de mens?" (C.F.P. Stutterheim)

Inhoud

1.1. wijze van behandeling [1.1.1. functie en vorm, 1.1.1. per periode?, 1.1.3. syntaxis, morfologie, lexicon, 1.1.4. datering, 1.1.5. acceptabiliteit, frequentie, 1.6. theorie], 1.2. bronnen [1.2.1. vertaalde teksten, 1.2.2. proza en poëzie, 1.2. 3. gesproken en geschreven taal, 1.2.4. toeval van de overlevering], 1.3. termen, [1.3.1. algemeen, 1.3.2. enkele termen], 1.4. voorbeelden, 1.5. tijd en ruimte, 1.6. zinsontleding, 1.7. musische informatie, 1.8. opbouw van het boek, 1.9. bibliografische informatie, 1.10 wijze van werken. Algemene bibliografie; oude grammatica's en woordenboeken.

1.1. *Wijze van behandeling*

1.1.1. *Functie en vorm*

De geschiedenis van de syntaxis kan op verschillende manieren worden behandeld. Gebruikelijk is dat men zoals in Stoett 1923 en ook in van der Horst 2008 uitgaat van vormen en woordsoorten: genitief, datief, accusatief; substantief, adjectief, pronomina, enz. De syntaxis wordt dan behandeld in aansluiting bij de morfologie; daarin zijn de woordsoorten en hun ondersoorten plus hun vormaspecten aan de orde gekomen ("woordbenoeming") en de syntaxis behandelt dan de functies die deze in de zin kunnen vervullen ("zinsontleding") en de plaats die ze daarin kunnen innemen ("woordvolgorde"). Het is een manier die houvast biedt: het is immers duidelijk, in ieder geval min of meer, wat een genitief, wat een substantief is enz. Voor dit boek is er echter voor gekozen om voor zover het doenlijk is, van de functie uit te gaan. In deel 2 hebben we iets dergelijks al voor de woordvorming geprobeerd, bijvoorbeeld: welke middelen heeft de taalgebruiker om een handelende persoon (*agens*) te benoemen? In de heuristische fase, bij het voorafgaande onderzoek dus, is de eerste manier de beste; wanneer we zouden uitgaan van functies, laat staan van betekenissen, zouden we in een moeras van mogelijkheden en nuances terecht komen. In de descriptieve fase ligt het anders: als we uitgaan van de functies, doen we meer recht aan het perspectief van de taalgebruiker die zo'n functie tot uitdrukking wil brengen (of wil begrijpen). Het gevolg is wel dat bijvoorbeeld een vormelijke genitief op verschillende plaatsen ter sprake kan komen maar dit probleem kan zo nodig door bijvoorbeeld verwijzingen worden opgelost. Verwijzingen zijn trouwens ook bij de andere methode nodig. Overigens behoeft de gekozen methode niet rigoureus te worden toegepast. Zo is een bepaald deel van een hoofdstuk aan plaatsaanduidingen gewijd maar daarbinnen is er vervolgens een indeling naar adverbia, casūs, prepositiegroepen en bijzinnen. Voor een belangrijk deel komt het er echter op neer dat het materiaal dat ons reeds ter beschikking staat, op een andere wijze dan tot dusver wordt gerangschikt, uiteraard ook zo veel als mogelijk met meer recent bekend geworden materiaal aangevuld. De beide volgende hoofdstukken, over de woordsoorten, vallen buiten het gekozen kader. Er zijn in de loop van de tijd nieuwe woordsoorten of subcategorieën daarvan ontstaan en aangezien het daarbij gaat om de bouwstenen voor de syntaxis, behoort daaraan om te beginnen aandacht worden besteed. In hoofdstuk 3 wordt ook een overzicht van de casusvormen gegeven. (Voor de zinsontleding zie hieronder par. 6.)

1.1.2. *Per periode?*

Er is nog een tweede punt waarop een beslissing moet worden genomen: kiezen we voor een behandeling per periode zoals in van der Horst 2008 of trekken we per onderwerp de lijnen door van het oude Germaans (voor zover bekend) naar het Nederlands van nu? Voor beide methoden is iets te zeggen. In het eerste geval zien we beter de samenhang van de verschijnselen in een bepaalde periode; daar staat tegenover dat er veel herhaald moet worden. Een belangrijk bezwaar kan echter zijn dat de ontwikkelingen nogal verbrokkeld worden weergegeven wat bij de tweede methode niet het geval is. Voor dit boek kiezen we daarom voor de "doorlopende" methode. Voor de overzichtelijkheid wordt per verschijnsel echter toch soms een indeling in perioden gehanteerd maar meestal nogal globaal: bijv. oudnederlands, middelnederlands, nieuwnederlands, een enkele keer per eeuw. Duidelijke tijdsgrenzen zijn er uiteraard niet: een middeleeuws verschijnsel kan zich ook nog wel in de 16e eeuw voordoen; omgekeerd kan een vroegnieuwnederlands verschijnsel al een zekere voorbereiding in de Middeleeuwen hebben gehad.

1.1.3. *Syntaxis, morfologie, lexicon*

Het derde punt betreft de grenzen van de syntaxis. Uiteraard vallen daar de zinsstructuren (constructies) en woordvolgordes onder: verbindbaarheid en plaatsingsmogelijkheden. Volgens traditie rekenen we er ook het gebruik in de zin van morfologische categorieën als casūs en werkwoordstijden toe. Moeilijker is de afgrenzing tegenover de morfologie voor zover het gaat om het gebruik van de pronomina; vormen en vormgebruik zijn daarbij moeilijk te scheiden. Voor een belangrijk deel is het gebruik al in HG deel 2 aan de orde gekomen. Problematischer wordt het met de functiewoorden: preposities en conjuncties, ook een deel van de adverbia; in ieder geval lijken de adverbia van "hoedanigheid" die duidelijk bij de adjectieven aansluiten (type (*zij zingt*) *mooi*), erbuiten te vallen. Hoe dan ook, er dreigt steeds het gevaar dat we "verzanden" in de geschiedenis van het lexicon zowel wat betreft de vormen als de functies. We zullen, met het oog op de grote lijnen, selectief te werk moeten gaan. In feite betekent dit dat we ons, ten minste globaal, baseren op Stoett en van der Horst; raadpleging van de grote woordenboeken (VMW/VMNW, MNW, WNT) laat echter zien dat er bij de functiewoorden nog heel wat meer vormen en betekenissen mogelijk zijn dan we in deze beide standaardwerken vinden. Voor de geschiedenis en het gebruik vooral van specifieke adverbia moet naar de woordenboeken worden verwezen of naar allerhand deelstudies die men zeker tot ongeveer 2005 via van der Horst 2008 op het spoor kan komen.

1.1.4. *Datering*

Het vierde punt betreft de datering van vormen en functies. Als bijvoorbeeld van een bepaalde vorm geconstateerd wordt dat hij pas in de 16e eeuw opduikt, dan is het goed mogelijk dat hij er al eerder was maar toevallig niet in het verzamelde corpus voorkomt of zelfs niet in de ons overgeleverde teksten. Het omgekeerde geldt natuurlijk ook: als een vorm wel in 16eeeuwse teksten voorkomt maar later niet meer, dan kan hij toch nog wel in latere eeuwen gebruikt zijn. Met dateringen moeten we dus voorzichtig omgaan en dus ook met de dateringen die in dit boek worden gegeven.

1.1.5. *Acceptabiliteit, frequentie*

Het vijfde punt betreft acceptabiliteit en frequentie. Voor de 20e, 21e eeuw kunnen we op onze eigen observaties afgaan, echter met de nodige voorzichtigheid: het kan gebeuren dat we een bepaalde vorm uitsluiten die we even later toch door iemand horen gebruiken. We kunnen ook op onze eigen intuïties afgaan maar ook dan is voorzichtigheid geboden: zoals een informant (het ging om een dialectconstructie) eens tegenover mij verklaarde: "als ge maar vaak genoeg repeteert, dan gaat het wel". Voor het verleden kan frequentie een aanduiding zijn: als we vorm a in groten getale aantreffen en de eventuele variant b niet of uiterst weinig, kan de conclusie zijn dat a blijkbaar de gangbare vorm was. Acceptabiliteitsoordelen voor het verleden vinden we vanaf de 16e eeuw in allerhand grammaticale werken. Wordt iets verboden, dan weten we dat het in feite gehoord of geschreven werd; wordt iets als regel gesteld, dan is succes daarvan nog niet gegarandeerd. Uiteraard kunnen geschriften die de spreektaal benaderen (kluchten, brieven), belangrijke bronnen voor het meer spontane taalgebruik zijn.

1.1.6. *Theorie*

In theoretisch opzicht zijn we niet huiverig voor een zeker eclecticisme. In ieder geval sluiten we ons in menig opzicht bij de traditionele grammatica aan. We maken ook van de functionele grammatica gebruik zoals die ontwikkeld is o.a. door de amsterdamse hoogleraar Simon Dik (1940-1995). Dat betekent dat we ook de pragmatische functies tot de grammatica rekenen; daarnaast onderscheiden we semantische en syntactische functies: in *Jan speelt piano* is *Jan* syntactisch gezien subject, semantisch gezien agens (handelende persoon); het subject is het perspectief van waaruit de stand van zaken wordt beschouwd. Willen we om pragmatische redenen extra nadruk op *Jan* leggen, dan is een "gekloofde zin" mogelijk als *het is Jan die piano speelt*. Er is echter ook, bijvoorbeeld wat betreft het begrip *prototype*, aansluiting bij de cognitieve linguïstiek. Zo is het protypische subject de handelende persoon; als in *de storm blies de bomen omver de storm* (een pseudo-agens oftewel *force*) subject is, dan is dat minder prototypisch. De cognitieve inslag houdt ook in dat niet alles in ieder opzicht in bepaalde hokjes behoeft te passen.[1] Verder hebben we, in aansluiting bij de traditionele en ook de generatieve grammatica, er geen bezwaar tegen om bijvoorbeeld topocalisaties in termen van verplaatsingen te formuleren (hoewel dat niet echt behoeft te betekenen dat we bij het gebruik van taal aan het verplaatsen zijn). Er wordt dus niet gestreefd naar een beschrijving geheel volgens welk theoretisch model ook. Eenvoud en begrijpelijkheid van de beschrijving en de focus op de taalgebruikende mens staan voorop. Het zijn mensen die om allerlei redenen (begrijpelijkheid, economie e.d.) hun taal veranderen zonder overigens de bedoeling te hebben om dit te doen.[2] We moeten daarnaast rekening houden met standaardisering: een min of meer bewust ingrijpen in de ontwikkeling van de taal.

[1] Een voorbeeld. Een duidelijk (prototypisch) samengesteld werkwoord (onscheidbaar) is *doorlopen*, een duidelijk voorbeeld van een prototypische woordgroep *op het dak lopen*; een tussengeval is een zogeheten scheidbaar samengesteld werkwoord als *doorlopen*: vgl. *u moet doorlopen* tegenover *ik liep door*.
[2] Vgl. Keller (1990) over de "onzichtbare hand-theorie".

1.2. *Bronnen*

1.2.1. *Vertaalde teksten*

Een belangrijke opmerking betreft het gebruik dat we maken van vertaalde teksten. Daar is uiteraard voorzichtigheid bij geboden: we moeten rekening houden met de invloed van het origineel. Die invloed is juist bij de syntaxis, een taalonderdeel dat relatief onbewust is, niet ondenkbaar; dat betreft zeker de woordvolgorde maar misschien nog meer de constructies waarbij het vaak om subtiele verschillen gaat. Aan de andere kant: vertalen is een nogal bewuste bezigheid die de onbewustheid van de syntaxis juist kan temperen. Bij bijbelvertalingen, bijvoorbeeld de gotische van Wulfila, kan dan weer de heiligheid van de tekst een rol spelen: men wil daar zo min mogelijk van afwijken. Vooral bij interliniaire vertalingen zoals de oudnederlandse Wachtendonckse Psalmen, moeten we hiermee rekening houden. Wijkt echter de vertaler van zijn legger af, dan is dat juist een belangrijke aanwijzing voor de doeltaal. Zo worden de absolute genitieven van het Grieks door Wulfila vaak met absolute datieven vertaald waaruit we mogen concluderen dat deze autochtoon gotisch waren. Soms moet de vertaler of hij wil of niet van het origineel afwijken. Zo kan gr. *nèpiadzete* (νηπιάζετε) ‘wees als een kind’ niet met één gotisch woord worden weergeven; Wulfila gebruikt dan een woordcombinatie: *barniskái sijáiþ* (1 Cor. 14:20) ‘kinderlijk mogen jullie zijn’ (wens), waaruit dan blijkt dat de volgorde predicaatsnomen – werkwoord tot zijn taal behoorde. We kunnen zeggen: de vertaler kan in zulke gevallen niet anders, maar we kunnen ze ook opvatten als blijken van zijn kritische zin. Datgene waarin hij niet afwijkt, vindt hij blijkbaar ook binnen zijn eigen taal aanvaardbaar. In ieder geval lijkt het niet waarschijnlijk dat syntaxis die al te zeer van de doeltaal afwijkt, gemakkelijk in een vertaalde tekst zal doordringen. We zullen dus zij het met de nodige voorzichtigheid ook van vertaalde teksten gebruik maken.

1.2.2. *Proza en poëzie*

Het is verder goed om rekening te houden met het verschil tussen proza en poëzie: in poëzie kunnen metrum en rijmdwang van invloed zijn. Zo kan een dichter wel eens een minder courante (zij het toch aanvaardbare) syntaxis gebruiken. Overigens hoeven we voor het Middelnederlands, met over het algemeen z’n vrijere heffingsvers, praktisch alleen met rijmdwang rekening te houden. Maar er kunnen uitzonderingen zijn waarin de dichterlijke vrijheid met de grammaticaliteit aan de haal gaat. Zo’n uitzondering is de beroemde versregel van Leopold (1865-1925): “om mijn oud woonhuis peppels staan” waarin de normale inversie ontbreekt. Met deze dichter bevinden ons echter al in de tijd van het impressonisme waarin men graag met de taal experimenteerde.

1.2.3. *Gesproken en geschreven taal*

Het is een probleem dat we voor het verleden op teksten aangewezen zijn; pas van de laatste tijd dateren opnamen van gesproken taal. Allerlei observaties die voor het moderne Nederlands gedaan kunnen worden, gelden niet voor oudere fasen: we beschikken uiteraard niet over geschikte informanten en we kunnen niet ons oor te luisteren leggen. Voor vroegere perioden doen we als we zo dicht mogelijk bij de gesproken taal willen komen, er goed aan om van egodocumenten als brieven of kluchten gebruik te maken. Dat neemt niet weg dat het vooral de ontwikkelingen in de geschreven taal zijn die we op het spoor kunnen komen, wat uiteraard op zichzelf niet van minder waarde is. Een probleem blijft natuurlijk wel het

musische aspect van de taal: een zin heeft nu eenmaal niet alleen een fatische laag (de woordlaag) maar ook een musische laag: intonatie en accentuatie. Beide spelen in de syntaxis een belangrijke rol: denk bijvoorbeeld aan het verschil in toon tussen mededelende en vragende zinnen en aan de pragmatische rol van het accent (denk aan contrastaccenten). Per definitie blijft de musische laag voor vroegere perioden een gesloten boek al kan het metrum (in poëzie) soms aanwijzingen geven.

1.2.4. *Toeval van de overlevering*

Een ander probleem is dat we voor het verleden aangewezen zijn op wat ons min of meer toevallig overgeleverd is. Uiteraard is het van belang om aan frequenties aandacht te geven: bepaalde gebruikswijzen kunnen in de loop van de tijd toenemen of afnemen. Vooral wanneer het om oudere fasen gaat waarvoor de overlevering (tamelijk) schaars is, is echter voorzichtigheid geboden: het toeval kan een grote rol spelen. Dat geldt zeker voor het Oudnederlands waarvoor we over een nogal beperkt corpus van teksten beschikken. Voor die periode is het daarom beter om van kwantificeringen af te zien; voor voorlopige observaties zie van der Horst 2008.[3] Ook met een ander aspect van het toeval moeten we rekening houden: een bepaald verschijnsel hoeft niet per se pas in de tijd van de eerste attestatie opgekomen te zijn; het kan al enige tijd daarvóór aanwezig geweest zijn. En zo kan een verschijnsel ook nog enige tijd ná de laatste attestatie actueel geweest zijn. Dat neemt niet weg dat het de moeite waard blijft om eerste en laatste attestaties te noteren.

1.3. *Termen*

1.3.1. *Algemeen*

Wat het termgebruik sluiten we ons aan bij wat internationaal onder latijnse inspiratie gebruikelijk is. We spreken dus bijvoorbeeld van een *substantief* en niet van een *zelfstandig naamwoord* (hoe dierbaar zo'n oud purisme ons ook kan zijn); een nederlandse term kan echter soms toepasselijk zijn: liever gebruiken we bijvoorbeeld *werkwoord* dan *verbum* (dat ook 'woord' in het algemeen kan betekenen). Voor de term *bepaling van gesteldheid* zie hieronder. Overigens kan er soms van een afwisseling van de latijnse en de nederlandse term sprake zijn. We maken hier ook een aantal afspraken wat betreft de regionale aanduidingen. Met *zuiden* wordt bedoeld: het zuidwesten (Vlaanderen inclusief soms een deel van Zeeland) plus het zuidelijk-centrale gebied (Brabant) plus soms (een deel van) het zuid-oosten; met *noord-oosten* het "saksische" gebied dat reikt van Groningen tot de Achterhoek; met *midden* het gebied dat tussen beide gebieden in ligt; met *westen* het gebied van Zuid-Holland plus een zuidelijk deel van Noord-Holland en het westen van de provincie Utrecht; met *noordwesten* vooral Noord-Holland; met *zuidoosten* het gebied van nederlands en (een deel van) belgisch Limburg. Met Groningen, Utrecht en Antwerpen zonder meer zijn steeds de provincies van die naam bedoeld; bij Groningen kan men dialectologisch dan ook aan het noorden van Drenthe denken. Als de stad bedoeld is, dan wordt *de stad* toegevoegd: *de stad Groningen* enz.

[3] Kwantificeringen zijn ook daarom lastig omdat we ook moeten letten op het aantal keren dat een bepaalde constructie of volgorde zou kúnnen voorkomen, dus op het zogeheten "potentieel".

1.3.2. *Enkele termen*

Als het om de "bepaling van gesteldheid" gaat, kan de terminologie in de grammaticale literatuur wisselend zijn. Traditioneel wordt onderscheid gemaakt tussen 1. bepaling van gesteldheid volgens of ten gevolge van de handeling: *we maken hem voorzitter*, *we verven de deur groen*, en 2. tijdens de handeling: *we eten die vis gebakken*. In Klooster 2001 wordt de eerste bepaling *predicatieve bepaling* genoemd, de tweede *bepaling van gestelheid* en soms *predicatieve toevoeging*, terwijl bijvoorbeeld in *Wikipedia* (zie internet) resp. *bepaling van gesteldheid volgens de handeling* of *resultatieve werkwoordsbepaling* tegenover *predicatieve toevoeging* worden onderscheiden. In dit boek wordt als algemene term *bepaling van gesteldheid* gebruikt, met als onderverdeling: *predicatieve bepaling* ('volgens', 'ten gevolge van') en *predicatieve toevoeging* ('tijdens'). Daarnaast wordt ook een *(predicatieve) prepositie-bepaling* c.q. *genitief-bepaling* onderscheiden, bijv. *van Vestdijk* in *van Vestdijk heb ik alle boeken gelezen*. Naast de *bijstelling* oftewel *appositie* wordt soms van *semi-appositioneel* gesproken; bij een appositie is duidelijke referentiële gelijkheid aanwezig: *Amsterdam, de hoofdstad van het land*, bij semi-appositioneel is dat niet het geval: *ik bedoel die tulpen, die rode* (waarin *die rode* omvattender is dan *die tulpen*).

1.4. *Voorbeelden*

Uiteraard worden woordgroepen of zelfs hele zinnen als voorbeeld gegeven. Soms worden ze in de lopende tekst gegeven, soms worden ze voorzien van een nummering apart daarvan gegeven waarbij ze in de lopende tekst worden besproken. Bij oudgermaanse en bij oud- en middelnederlandse voorbeelden wordt een vertaling gegeven, soms letterlijk met daarnaast een vertaling in hedendaags Nederlands. Zoveel als mogelijk is wordt bij een voorbeeld de bron vermeld; in ieder geval bij woordgroepen of korte zinnen kan dat wel eens achterwege blijven. De bron wordt met een afkorting aangegeven; zie voor deze afkortingen de lijst hierachter. Zo'n bron is meestal een secundaire bron; via deze bron kan men desgewenst bij de primaire bron terechtkomen. Wordt er hier en daar (ook) naar een primaire bron verwezen, dan wordt deze globaal met een korte titel aangeduid. De oudnederlandse citaten worden met <ONW> aangeduid; ze zijn over het algemeen aan het eerste hoofdstuk in van der Horst 2008 ontleend maar met behulp van het Oudnederlandse Woordenboek op betekenis en spelling gecontroleerd. Er wordt daarbij met een afkorting verwezen naar de brontekst die dan tegelijk een aanduiding is van de (vermoedelijke) eeuw waaruit het citaat afkomstig is (zie par. 5). Emendaties zijn uit het Oudnederlands Woordenboek overgenomen. Als er voorbeelden aan dialecten worden ontleend, dan kunnen die, zeker bij een wijde verspreiding, in het Standaard-nederlands worden weergegeven. Voor alle voorbeelden geldt dat accenten door onderstreping worden aangegeven; oudgriekse toonverschillen (acutus, gravis) worden verwaarloosd. Onderstreping kan echter ook een verduidelijkende functie heeft; uit de context wordt dit duidelijk.

1.5. *Tijd en ruimte*

We vatten ons onderwerp (het Nederlands) in tijd en ruimte niet al te beperkt op. Omdat er van het "Oudnederlands" strikt genomen niet veel bekend is, maken we gebruik van "grens-teksten": de Wachtendonckse Psalmen (WP 10^{e} eeuw), de Leidse Williram (LW 11^{e} eeuw), de "middelfrankische" Rijmbijbel (RB 12^{e} eeuw). Voor een bespreking van deze bronnen en ook van kleinere tekstfragmenten zie HG deel 1 hfdst. 13. Ook maken we gebruik van de oudsaksische Heliand (9^{e} eeuw), in ieder geval waar het om volgordes gaat. De taal daarvan is

niet precies Oudnederlands maar Oudsaksisch dat echter dicht bij het Oudnederlands staat. De schaarse oudnederlandse overlevering kan zonder al te veel bezwaar van daaruit worden aangevuld. Bovendien vormden Oudsaksisch en Oudnederlands (en ook Oudhoogduits) een continuüm dat waarschijnlijk syntactisch in hoge mate een eenheid vormde (en dialectisch dat nog altijd vormt)[4]. We gaan echter voor zover mogelijk nog dieper het verleden in, dus voorbij het Oudnederlands en wel tot het Oudgermaans en het Proto-indo-europees. Buiten het Germaans kunnen het Latijn, het Grieks, het Sanskrit en nog andere indo-europese talen in de vergelijkingen worden betrokken. Dat geldt ook (zoals al duidelijk geworden is) voor de dialecten of andere vormen van niet-standaardtalig Nederlands, verder ook voor regionaleverschillen binnen de standaardtaal. Van een uitputtende behandeling van de regionale verschillen kan echter (zeker wanneer het om frequenties gaat) geen sprake zijn. Bij gelegenheid wordt ook naar het Zuidfrikaans (Afrikaans) verwezen. Het is echter niet mogelijk om de ontwikkelingslijnen steeds naar deze uit een vorm van Nederlands ontstane taal door te trekken; daarvoor is een aparte behandeling noodzakelijk. Ook taaltypologische vergelijking kan aandacht krijgen waarbij ook naar niet-indo-europese talen kan verwezen worden.

1.6. *Zinsontleding*

We gaan ervan uit dat zich historisch gezien in de zinsontleding (we laten eventuele evolutionaire aspecten buiten beschouwing) geen essentiële veranderingen hebben voorgedaan. Zie echter bijvoorbeeld hfdst. 2 par. 4 voor de bijzin of hfdst. 9 voor de attributieve bepaling. Ook kunnen bepaalde zinsdelen door de tijd heen vaker voorkomen of een ingewikkelder structuur krijgen. Verder moeten we met functionele reïnterpretaties rekening houden: zo kan de verhouding van kern en bepaling zich wijzigen. Oorspronkelijk was bijvoorbeeld (met uitzondering in ieder geval van *één*, zie HG dl. 2 par. 6.2) in een numerale-groep het numerale de kern terwijl het later als bepaling is opgevat: *vijf* (kern ‘vijftal’) *boeken* (bepaling) > *vijf* (bepaling) *boeken* (kern). Aan het begin van een hoofdstuk kan “synchroon” iets over het zinsdeel c.q. de zinsdelen in kwestie worden opgemerkt.

1.7. *Musische informatie*

We gaan hier nog dieper op de musische informatie in. In de syntaxis gaat het om zinnen en de onderdelen daarvan, de zinsdelen. De laatste bestaan uit woorden of combinaties van woorden die de *fatische* laag (de woordlaag) van de zin vormen. Iedere zin wordt echter ook met een bepaalde intonatie uitgesproken: de *musische* laag. Onderscheiden kunnen worden: *mededelende zinnen*, *vraagzinnen* en *uitroepende zinnen*, elk met hun eigen intonatie (en naast deze hoofdzinnen ook *bijzinnen* (beknopt of niet beknopt) die van een grotere zin deel uitmaken). *Intonatie* moet onderscheiden worden van *accent*. Ieder woord heeft z’n eigen accent maar ook in de zin spelen accenten een rol: *in de jongen maakt een wandeling* ligt het zinsaccent op -*wan*-. Willen we aangeven dat niet het meisje maar de jongen het doet, dan komt dit accent op *jon*- te liggen terwijl het accent op -*wan*- verzwaard wordt wanneer we willen uitsluiten dat het een fietstocht was. Op biezonderheden betreffende accent en intonatie zullen we waar mogelijk de aandacht vestigen; voor vroegere fasen (het is reeds opgemerkt) kan dit echter moeilijk zijn: uit die fasen zijn nu eenmaal geen geluidsopnamen overgeleverd. In feite betekent lijkt dit een ernstige handicap bij historisch onderzoek te zijn; daar staat

[4] De Heliand-citaten zijn uit van der Horst, *Geschiedenis van de nederlandse syntaxis*, overgenomen. De basis hiervoor vormde de editie van E. Sievers (zie H p. 142(.

tegenover dat het musische aspect een resistent (stabiel) taalelement is dat niet alleen bij tweede-taalverwerving gemakkelijk in een tweede taal wordt overgebracht maar ook bij eerste taalverwerving van ouderen op kinderen. Het middeleeuwse "toontje" zal dus niet erg verschillend geweest zijn van wat we tegenwoordig kunnen horen. Wél moeten we met regionale aspecten rekening houden zoals ook tegenwoordig een bepaalde stad of streek aan een subtiel intonatie-verschil herkend kan worden.

1.8. *Opbouw van het boek*

Na deze inleiding (1) volgen eerst twee hoofdstukken over de lexicale bouwstoffen van de syntaxis: 2. de woordsoorten (speciaal de adverbia, de adposities, de conjuncties, de hulpwerkwoorden, ook de vaste uitdrukkingen) en 3. werkwoordsvormen (participia en infinitief) en casusvormen (vooral genitief, datief, accusatief). Op de in deze hoofdstukken behandelde stof kan in de latere hoofdstukken worden teruggegrepen; dat betekent een zekere overlap die echter met verwijzingen wordt ingeperkt. Vanaf hoofdstuk 4 t/m hoofdstuk 10 komen de hoofdelementen van de zinsontleding aan de orde: 5. subject, 6. indirect object annex *hebben*-constructies, 7. object: genitiefobject, prepositie-object, direct object, 8. naamwoordelijk gezegde, bepaling van gestelheid, appositie, 9. attributieve bepaling, relatieve bijzin, 10. adverbiale bepaling annex bijzin, 11. nevenschikking. Uit de opsomming blijkt dat de bijzinnen niet apart van de (overige) bepalingen worden gescheiden. Daarna volgen nog hoofdstukken over een paar speciale onderwerpen: negatie (12), deixis (13) en ellips (14). 15 is een uitvoerig hoofdstuk over de volgorde in zinnen. In hoofdstuk 16 komen nog een aantal pragmatische functies van volgorde aan de orde.

1.9. *Bibliografische informatie*

Bibliografische informatie wordt in de regel in de aantekeningen achterin in een hoofdstuk gegeven. Er vindt (het kan niet anders) een selectie plaats die vooral de oudere literatuur betreft. Via de literatuur waarnaar wél wordt verwezen, kan men die oudere, niet genoemde literatuur op het spoor komen. Een belangrijke bron voor oudere publicaties is de *Geschiedenis van de nederlandse syntaxis* van Joop van der Horst. De "schouders waarop wij staan" zijn dus in dit boek niet altijd onder andere, minder oudere schouders zichtbaar. Wat de recente literatuur betreft: we hebben ons best gedaan om die zoveel mogelijk op het spoor te komen. Helaas bleken de bibliografieën niet altijd in voldoende mate bijgewerkt te zijn.

1.10. *Wijze van werken*

Ten slotte nog iets over mijn methode van werken. Ik ben primair uitgegaan van het in de handboeken van Stoett (1923), Weijnen (1971), Duinhoven (1988-1997) en van der Horst (2008) verzamelde materiaal met de daarbij gegeven beschouwingen. Het in deze beide werken verzamelde materiaal annex beschouwingen is uitgebreid aan de hand van later verschenen publicaties, ongeveer vanaf het begin van deze eeuw, uiteraard voor zover die achterhaald konden worden. Slechts enkele keren is duidelijk op oudere publicaties teruggegrepen. Voor het Gotisch zijn steeds de grammatica's van Mossé (1956) en Miller (2019) geraadpleegd, voor de germaanse talen in het algemeen Harbert 2007 en voor de wereldwijde taaltypologie Velupillai 2012. Voor de geografische verschillen binnen het

nederlandse taalgebied is gebruik gemaakt van Gerritsen 1991 en de SAND, daarnaast van hier verder niet genoemde artikelen.

ALGEMENE BIBLIOGRAFIE

De volgende algemene werken kunnen worden genoemd. In het *Woord vooraf* zijn al met ere F.A. Stoett met zijn *Middelnederlandse syntaxis* (Stoett 1923) en J.M. van der Horst met zijn *Geschiedenis van de nederlandse syntaxis* (2008) genoemd. Helaas geeft Stoett geen bronvermeldingen waardoor zijn werk minder geschikt is als we onderscheid naar regio en subperiode willen maken. Ook de *Schets* van A.A. Weijnen (1971) moet hier genoemd worden: deze schets omvat (zij het vaak in de vorm van aantekeningen) ook de fasen na het Middelnederlands, vooral het 17e-eeuws. Zeker toen het werk van van der Horst nog niet bestond, was deze Schets een nuttig overzicht. Een wat ouder werk, ook met interessant historisch materiaal, is de *Nederlandse Spraakkunst* van C.G.N. de Vooys, herzien door M. Schönfeld (5e druk 1960). Een omvattende beschrijving van het Middelnederlands is A.M. Duinhoven's *Middelnederlandse syntaxis synchroon en diachroon*, 2 delen, 1988-1997, met een subtiele behandeling aan de hand van voorbeeldzinnen. Het eerste deel behandelt de naamwoordgroep, het tweede de werkwoordgroep. Passim komt de syntaxis ook aan de orde in van den Toorn e.a. 1997, verder in (duitstalig) Stegeman 2014-2016; een nederlandse herwerking daarvan is Stegeman 2021. Er zijn voor de oudere fasen ook de nodige inleidingen verschenen. We noemen hier slechts Marijke Mooijaart & Marijke van der Wal, *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw*, 2e druk, Nijmegen 2011 (dat ook als bron gediend heeft). Een algemeen beeld van de syntactische verschillen binnen het nederlandse taalgebied biedt van Bree 2008 en, met daarbij historische verdieping, van Bree 2013; voor de syntactische bronnen van de standaardtaal zie van Bree 2010a. Belangrijk is uiteraard ook de grammatica van het hedendaagse Standaardnederlands; als leidraad hebben we hiervoor Klooster 2001 aangehouden maar zie voor andere publicaties hieronder. Het onderscheid tussen de musische en de fatische laag is door E.M. Uhlenbeck (1959) geformuleerd. De ontwikkeling van de syntaxis komt uiteraard ook in de algemene handboeken voor de historische taalkunde aan de orde. Een in het Nederlands geschreven handboek is van Bree 1996 maar zie bijv. ook Harris & Campbell 1995. Een pionier op het gebied van de historische syntaxis is Elizabeth Traugott (o.a. 1969). Voor evenuele vreemde (in casu) latijnse invloed op de syntaxis van de westeuropese (algemener: europese) talen zie Cornillie & Drinka 2015. Ook bijv. van de Velde 2014, 2014a, 2017 en 2017a gaan in het algemeen, aan de hand van concrete gevallen, over syntactische verandering (Hoekstra (2017) treedt in discussie met van de Velde). Over het belang van de studie van de dialectsyntaxis voor die van het Standaardnederlands en voor de diachrone studie van de nederlandse syntaxis gaat de discussie tussen Jeroen van Craenenbroeck en Reinhild Vandekerckhove 2019.

We noemen hier verder nog in het kort de volgende publicaties (voor verdere gegevens zie de bibliografie). Functionele grammatica: bijv. Dik 1978. Wereldwijd typologisch: Greenberg 1980, Velupillai 2012. Hedendaags onderzoek naar syntactische variatie (corpusonderzoek met statitische methoden): de Cuypere & de Sutter 2017. Modern Nederlands: ANS (laatste bewerkingen online), Vandeweghe 2000, (reeds genoemd) Klooster 2001, Broekhuis e.a., 7 delen, 2012-2016, *Taalportaal for Dutch, Frisian and African* (online). Een oudere grammatica die nog steeds het noemen waard is, is de *Nederlandse Spraakkunst* van C.H. den Hertog in drie delen van 1892-1896 (nog oudere grammatica's en de vele schoolgrammatica's blijven hier onvermeld). Coussé 2007 bevat een overzicht van de voor taalhistorisch onderzoek beschikbare digitale bronnen. Ontwikkelingen in het 20e-eeuwse Nederlands: van der Horst & van der Horst 1999. Indo-europees: Clackson 2013. Latijn: Kroon 2010, Rubenbauer & Hofmann 2019. Grieks: Rijksbaron e.a. 2014. Sanskrit: Mulder 2008, Scharpé 2021, ouder: Gonda 1963. Germaanse talen algemeen: Harbert 2007. Gotisch: Miller 2019 (ouder Mossé 1956). Oudfries: Bremmer 2009. Oudsaksisch: Holthausen 1921. Nederduits: Lindow e.a. 1998. Oudhoogduits: Schrodt 2004. Duits: Erdmann 1886, Dal 1962, ouder: Naumann 1915. Engels: Denison 1993, Fischer e.a. 2000, Fischer e.a 2017. Dialecten algemeen: Weijnen 1966,

Nedersaksisch: van Bree 2008a. Over noord-zuidverschillen bestaat veel literatuur, soms met een normatieve inslag maar dan toch wel informatief. Recent is Ooms 2020; een onderzoeksverslag betreffende modale uitdrukkingen bevat Diepeveen e.a. 2006. Afzonderlijke dialecten: ter Laan 1953 (Groningen), Nuytens 1962 (Twente, Borne), de Vink 2004 (Katwijk aan Zee, ten dele op basis van een oudere grammatica van Overdiep uit 1940), de Bont 1962 (Kempenland), Devos & Vandekerckhove 2005 (West-Vlaanderen), Vanacker 1948 (Aalst), Pauwels 1958 (Aarschot), Clerinx 2014 (Hasselt, Belgisch Limburg). Bibliografisch overzicht van dialectstudies: de Schutter 1990 en 2002-2003. Op basis daarvan (reeds genoemd) van Bree 2008 over syntactische configuraties in het nederlandse taalgebied. Dialectatlassen: Gerritsen 1991 (2 delen), SAND (2 delen). Gesproken-taalverschijnselen: Uijlings 1956, Jansen 1981. Voor de ontwikkeling van het Afrikaans: Ponelis 1993. Standaardisering door de eeuwen heen: van der Sijs 2021. Geschiedenis van de grammatica o.a. Bakker & Dibbets 1977, Dibbets 2003, ook Ruijsendaal e.a. 2003. Een paar oudere studies zijn: van der Veen 1905 waarin aan de hand van Bredero de syntaxis van het 17e-eeuws wordt beschreven; Vanacker 1948 dat betrekking heeft op het aalsters dialect, 1963 id. op het Aalsters van de 15e–16e eeuw; Ornée 1955 met een syntactisch-stilistische analyse van het proza en de poëzie van Marnix van Sint Aldegonde (16e eeuw); E. van den Berg 1983 over de relatie tussen de middelnederlandse syntaxis. Zie verder de aantekeningen bij de afzonderlijke hoofdstukken.

OUDE GRAMMATICA'S EN WOORDENBOEKEN (in chronologische volgorde)

Joos Lambrecht (Gent 1491 – 1556/7): *Nederlandsche Spellijnghe*, 1550
Pontus de Heuiter (Delft 1535 – Sint-Truiden 1602): *Nederduitse orthographie*, 1581
Hendrik Laurenszoon Spiegel (Amsterdam 1549-1612): *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, 1584
Cornelis Kiliaen (Duffel 1528/29 – Antwerpen 1607): *Etymologicum teutonicae linguae sive Dictionarium teutonico-latinum*, 1599 (een derde druk van zijn *Dictionarium* uit 1574)
Anthoni Smyters (Antwerpen ca. 1545 – Amsterdam 1625/6): *Schryfkunstboek* (enz.), 1613
Samuel Ampzing (Haarlem 1590 – 1632): *Nederlandsch tael-bericht*, 1616
Anthonis de Hubert (Zierikzee 1583 - ca. 1644): *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tael,* 1624
Christiaan van Heule (? – Leiden 1655): *Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*, 1633
Petrus Montanus (Delft 1594/5 – Nieuwenhoorn 1638): *Spreeckonst*, 1635
Allard Kók (1616-1653), *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*, 1649
Joannes Vollenhoven (Vollenhove 1631 – Den Haag1708): 'Aan de Nederduitsche schrijvers', in: *Poëzij*, 1686.
Wigardus van Winschooten (Amsterdam 1639 – Leiden ca. 1685): *Letterkonst*, 1683
Arnold Moonen (Zwolle 1644 – Deventer 1711): *Nederduitsche spraekkunst*, 1706
Lambert ten Kate (Amsterdam 1674 – 1731), *Gemeenschap tussen de Gottische spraecke en de Nederduytsche*, 1710; *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, 2 delen, 1723
Balthazar Huydecoper (Amsterdam 1695 – 1778): *Proeve van taal- en dichtkunde*, 1730
Adriaan Kluit (Dordrecht 1735 – Leiden 1807): *Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal*, 1777
Matthijs Siegenbeek (Amsterdam 1774 – Leiden 1854): *Verhandeling over de Nederduitsche spelling ter bevordering van eenparigheid in dezelve*, 1804
Schuere, Jacob van der (Menen 1576 – ? na 1643: *Nederduytsche spellinge*, 1612
Matthias de Vries (Haarlem 1820 – Leiden 1892) – zie Te Winkel
Lammert Allard te Winkel (Winkel N.H. 1847 – Leiden 1868): *Grondbeginselen der Nederlandsche spelling*, 1863 (met medewerking van Matthias de Vries)
Roeland Anthonie Kollewijn (Amersfoort 1857 – Helmond 1942): 'Onze lastige spelling', in *Vragen van de dag*, 1881

(Voor meer informatie, ook over moderne uitgaven, zie Bakker & Dibbets 1977, Van der Sijs 2004 of Van der Wal & Van Bree 2008)

H2. WOORDSOORTEN

Inhoud
2.1. Algemeen
2.2. ADVERBIA [2.2.1. algemeen soorten, 2.2.2. algemeen vorming, 2.2.3. per periode soorten, 2.2.4. per periode vorming, 2.2.5. pronominale adverbia [2.2.5.1. algemeen, 2.2.5.2. al dan niet splitsing, 2.2.5.3. sociaal en regionaal aspect]]
2.3. ADPOSITIES [2.3.1. prepositie, 2.3.2. postposities en circumposities [2.3.2.1. inleiding, 2.3.2.2. ontstaan postposities, 2.3.2.3. ontstaan circumposities, 2.3.2.4. na het Middelnederlands, 2.3.2.5. 'tijd" en "beperking", 2.3.2.6. regionale aspecten, andere talen], 2.3.3. verband met casusverlies, 2.3.4. adposities door de jaren heen, 2.3.5. rectie door adposities]
2.4. CONJUNCTIES [2.4.1. algemeen, 2.4.2. bijzinnen en conjuncties, 2.4.3. door de tijd heen]
2.5. WERKWOORDEN [2.5.1. algemeen, 2.5.2. hulpwerkwoorden [2.5.2.1. proces van ontstaan, 2.5.2.2. lexicale diffusie, 2.5.2.3. kenmerken, 2.5.2.4. *hebben* of *zijn* in drieledige groepen, 2.5.2.5. zelfstandig gebruik hulpwerkwoorden]]
2.6. WOORDVERBINDINGEN
Aantekeningen

2.1. *Algemeen*

Bekend zijn de tien woordsoorten die voor het Nederlands onderscheiden worden: substantiva (zelfstandige naamwoorden), adjectiva (bijvoeglijke naamwoorden), adverbia (bijwoorden), numeralia (telwoorden), werkwoorden (verba), lidwoorden (artikels), pronomina (voornaamwoorden), prepositie (voorzetsels), conjuncties, interjecties. Naast de prepositie worden ook wel postposities (achterzetsels) en circumposities (omzetsels) onderscheiden; de algemene benaming is adpositie (bijzetsel). Deze woordsoorten zijn niet alle even oud; in ieder geval zijn de lidwoorden pas vrij laat uit het pronomen demonstrativum (bijv. *die* > *de*) of het numerale (*één* > *een*) ontstaan (zie HG deel 2 par. 5.5.7). Ook de numeralia, cardinalia (hoofdtelwoorden) en ordinalia (rangtelwoorden), moeten er niet alle op dezelfde tijd geweest zijn (id. par. 6.2.3). Van de prepositie wordt aangenomen dat ze op proto-indo-europese adverbia teruggaan (zie par. 3.1 hieronder); postposities (type *hij liep het bos in*) en circumposities (type *hij liep om de kerk heen*) moeten pas later ontstaan zijn (par. 3.2 hieronder). Als bijzinnen eveneens pas van later tijd zijn (zoals aangenomen wordt, ná het Proto-indo-europees), moet dat ook voor de (in ieder geval onderschikkende) conjuncties gelden (zie par. 4.2 hieronder), trouwens ook voor de relatieve pronomina of partikels (HG deel 2 par. 5.9). De pronomina possessiva zijn uit de genitief van de personalia ontstaan (id. par. 5.5.1); de personalia werden oorspronkelijk overigens alleen bij nadruk gebruikt. De demonstrativa kunnen een oude woordsoort geweest zijn; in ieder geval moet er hoe dan ook in de protofasen sprake geweest zijn van deixis. De indefinita worden vaak uit andere woordsoorten verklaard; ze zijn overigens moeilijk te onderscheiden van de onbepaalde numeralia (zie HG deel 2 par. 5.10). De adverbia gaan voor zover ze niet bij de adjectiva aansluiten, voor een groot deel terug op proto-indo-europese casusvormen van substantiva. Zie voor de adverbia HG deel 2 par. 7.4.3 en par. 2 hieronder. Een taalhistorisch gezien vrij recente ontwikkeling is het ontstaan van de pronominale adverbia (voornaamwoordelijke bijwoorden) als *eraan*, *hieraan*, *daaraan* (zie par. 2.2). Oude woordsoorten lijken dus de substantieven, adjectieven, werkwoorden, een deel van de pronomina, de numeralia (althans de lagere) en ook de interjecties: vgl. reeds pie. **wái!* (*wee!*). Er zijn echter talen waarin bijvoorbeeld werkwoorden in plaats van adjectieven worden gebruikt: vgl. *het is rood* = "*het roodt*". De werkwoorden als woordsoort zouden daarom ouder dan de adjectiva kunnen zijn.

De verwantschap tussen werkwoorden en adjectieven blijkt nog uit de belangrijke rol die adjectieven in naamwoordelijke gezegdes spelen. Hoewel de werkwoorden een oude woordsoort zijn (misschien wel de oudste?), hoeven niet alle soorten werkwoorden oud te zijn; we kunnen dat in ieder geval niet voor de hulpwerkwoorden aannemen. Ook alle werkwoordscategorieën zijn niet even oud. Zo had bijvoorbeeld de infinitief in oorsprong, nl. in het Proto-indo-europees, een nominaal (substantivisch) karakter en is hij pas later deel van het werkwoordssysteem geworden. De protovormen waarop de germaanse participia teruggaan, moeten verbale adjectieven geweest zijn. Aan de andere kant zijn er ook werkwoordscategorieën (zo goed als) verloren gegaan, bijvoorbeeld de conjunctief (in oorsprong oude optatief). Een archaïsche rest is bijv. *leve de koning!* Aan de werkwoordsvormen is hoofdstuk 3 gewijd.

Lidwoorden, pronomina, adposities, conjuncties, een deel van de adverbia kunnen we tot de functiewoorden rekenen. Ze hebben een verwijzende functie: pronomina, of een zins(groeps)structurerende functie: lidwoorden, adposities, conjuncties, sommige adverbia. In het laatste geval moet aan conjunctionele (voegwoordelijke) adverbia gedacht worden. Vergelijk *toch* in *hij was kwaad, toch ging hij mee* met *hoewel hij kwaad was, ging hij (toch) mee*. Ook andere adverbia kunnen we tot de functiewoorden rekenen, met uitzondering van die adverbia die, meestal in aansluiting bij adjectiva, een hoedanigheid benoemen. Een voorbeeld daarvan is *mooi* dat niet alleen als adverbium maar ook als adjectief voorkomt: *hij zingt mooi*, *dat mooie lied*. Denk verder aan de adverbia die plaats, tijd, doel, gevolg, reden/oorzaak, voorwaarde, toegeving aangeven. Functiewoorden zijn over het algemeen, in tegenstelling tot de andere woordsoorten, (tamelijk) gesloten categorieën, die dus niet gemakkelijk uitgebreid worden. De geschiedenis laat echter zien dat die geslotenheid niet absoluut is: in de loop van de tijd zijn er nieuwe bij gekomen en zijn oudere verdwenen. We zullen daar in het vervolg van dit hoofdstuk voorbeelden van aantreffen. Het lidwoord bijvoorbeeld, met slechts drie vormen (*de*, *het*, *een*), lijkt een duidelijk gesloten categorie te zijn maar vergelijk *genoemd* in bijv. *genoemde professor* ‘de professor’ (of ‘die professor’?) *was het er niet mee eens* (waarin *genoemde* op een bepaald lidwoord gaat lijken).

Substantieven, adjectieven, adverbia van hoedanigheid, werkwoorden zijn duidelijk open categorieën. Dat geldt ook voor de woordsoort van de interjecties, gezien het welig tieren van uitroepen als *wauw!*, *klote!*, *top!* enz.; ze zijn ook sterk aan mode onderhevig. De numeralia zouden tot de functiewoorden gerekend kunnen worden. De onbepaalde numeralia sluiten aan bij de pronomina indefinita en kunnen als tamelijk gesloten worden beschouwd. De bepaalde numeralia (cardinalia en ordinalia) hebben iets abstracts, iets wiskundigs in hun betekenis en danken daaraan hun karakter als functiewoord. De categorie is echter uitbreidbaar, eindeloos zelfs maar dan meestal wel met behulp van reeds bestaande (lagere) numeralia. Ze laten ook niet de vormvariatie en de vloeiende betekenissen zien die ons treffen bij de adposities en de conjuncties.

In vergelijking met de inhoudswoorden laten de functiewoorden (als we de geschiedenis overzien) meer vormvariatie zien en over het algemeen zijn ze ook korter van vorm. Oorzaken hiervan zijn de weinige nadruk die ze doorgaans krijgen en hun grotere frequentie met als gevolg meer “slijtage”. Ze laten ook meer variatie in betekenis (functie) zien; dat is opmerkelijk omdat we ons hier, als het gaat om noties als causaliteit, conditionaliteit enz., in het “logische” deel van de taal bevinden. Een woord als *mits* (nu conjunctie, vgl. ook *overmits* en *vermits*) is daarvan een voorbeeld. Het kan in het Middelnederlands als prepositie of

conjunctie betekenen: ‘in het midden van’ (plaats), ‘door middel van’, ‘door, met’ (instrumenteel), ‘met’ (connectioneel), ‘ten gevolge van’ (consecutief), ‘opdat’ (finaal), ‘om, vanwege’ (causaal), ‘indien’ (conditioneel), ‘behoudens, behalve, uitgezonderd’ (beperking). Dat *mits* (oorspr. *mits dat*) nu nog slechts conditionele conjunctie is, kan het gevolg zijn van schrijfcultuur en standaardisering. Overigens wordt in het vlaamse Nederlands *mits* nu weer (of nog?) als prepositie gebruikt: *mits wat geduld*. De opvallende variatie in betekenis (die voor een deel regionaal bepaald geweest kan zijn) kan het paradoxale gevolg van zijn van het feit dat hoewel de onderscheidingen logisch duidelijk zijn, ze in de praktijk dicht bij elkaar liggen, vgl. bijv. ‘omdat het regent, gaat iemand naar buiten’ (causaliteit) houdt er (meestal) verband mee ‘dat de betreffende persoon niet gewoon is om als het regent naar buiten te gaan’ (conditionaliteit). Vooral *dat* als universeel onderschikkende conjunctie kan in dit verband genoemd worden.

Mits (13e-eeuws *mids*) houdt etymologisch verband met *midden*: ‘in het midden van’, ‘door middel van’ zijn dus oude betekenissen. Het verband tussen ‘midden’ en ‘middel’ is te begrijpen als men een middel opvat als iets dat zich in het midden tussen agens en object bevindt: *ik open de deur door middel van een sleutel*. Denk voor verdere verschuivingen aan een reeks van implicaties: ‘middel ‘(instrumenteel) > ‘doel’ (finaal) > ‘gevolg’ (consecutief) of ‘doel’ > ‘reden, oorzaak’ (causaal) > ‘voorwaarde’ (conditioneel) > ‘toegeving’ (concessief). De etymologie van *mits* laat zien dat de leden van “gesloten” categorieën via een grammaticalisatieproces op leden van (meer) open categorieën (vgl. *midden*) terug kunnen gaan.

Van het bovenstaande zou de suggestie kunnen uitgaan dat de woordsoorten steeds nauwkeurig tegen elkaar af te bakenen zijn. Synchroon gezien kunnen zich tussengevallen (twijfelgevallen) voordoen, diachroon gezien blijken woordsoorten in elkaar over te gaan. Een prototypische benadering kan hier uitkomst bieden. Zo is de soortnaam *stoel* een typische substantief: het duidt een “zelfstandigheid” aan (semantisch), er kan een pluralis bij gevormd worden: *stoelen* (morfologisch), het kan met een lidwoord worden gecombineerd: *de stoel* (syntactisch). Een “stofnaam” als *zand* is al minder prototypisch: een pluralis is niet mogelijk tenzij we er een ‘bepaald zandig gebied c.q. stadsdeel’ mee bedoelen. De rijkere mensen woonden eertijds in den Haag “op het zand”, de armere “op het veen”. Maar wat te doen met *wandelen* in *wandelen is gezond*? *Wandelen* is hier subject wat op een substantief wijst maar er staat geen lidwoord bij en pluralisvorming is niet mogelijk. Duidelijker substantief is *het wandelen* in *het wandelen door de duinen is gezond* al lijkt de plaatsbepaling *door de duinen* toch weer meer op een werkwoord te wijzen. Voor beide gevallen biedt de kwalificatie *gesubstantiveerde infinitief* uitkomst: het gebeuren is als een zelfstandigheid opgevat. We laten nu in het midden of we in de mogelijkheid van substantivering nog een rest hebben van de oude nominale status. Er is overigens verschil naar taal: in het Pools ontbreken lidwoorden (syntactisch) maar kunnen voor de afbakening van het substantief bepaalde casusvormen (morfologisch) worden gebruikt. Ook diachroon blijken de woordsoorten niet hermetisch tegenover elkaar gesloten categorieën te zijn. Zo blijkt *leven*, oorspronkelijk en nog steeds volop werkwoord, ook een duidelijk substantief geworden te zijn: er is sprake van een “abstracte zelfstandigheid”, er is een pluralis mogelijk: *zoveel levens*, er kan een lidwoord bij: *het leven*. Vergelijk ook het grensverkeer tussen adposities en conjuncties. Zo lijkt *vóór* oorspronkelijk een prepositie te zijn (preposities waren er eerder dan conjuncties; zie par. 4.2 hieronder): *vóór tweeën ging ik weg*, maar komt het ook als conjunctie voor: *vóór ik van huis*

ging, sloot ik alles goed af. Omgekeerd is de conjunctie *dan* of *als* in *hij is groter dan/als mij* blijkens de verbogen vorm *mij* (substandaard?) als een prepositie opgevat.

2.2. ADVERBIA

2.2.1. *Algemeen. Soorten*

Adverbia kunnen bevestigend of vragend zijn: *daar*, *waar?*, en ook een betrekkelijke bijzin inleiden: *ik weet waar hij woont.* Ze kunnen op semantische gronden in verschillende soorten worden onderverdeeld: van plaats (*daar*), tijd (*gisteren*), instrument, connectiviteit (*mee*, *daarmee*), finaliteit (*daartoe*), causaliteit (*dientengevolge*), conditionaliteit (*desnoods*), concessiviteit (*niettemin*), omstandigheid (*blootshoofds*), beperking (*hieromtrent*), wijze (*snel*), maat of graad (*erg*), focussering (*ook*), modaliteit (mogelijkheid: *misschien*, werkelijkheid: *ongetwijfeld*, niet-werkelijkheid: *schijnbaar*, duidelijke werkelijkheid: *volstrekt*). Naast de modale adverbia worden ook evaluatieve en domein-adverbia onderscheiden: resp. *gelukkig (bleef het die dag droog)*, *taaltypologisch (is een dergelijke constructie zeldzaam)*. Evaluerend is ook het type *begrijpelijkerwijs*. De adverbia van plaats en tijd lijken (evolutionair) in ieder geval oud te zijn; die van plaats kunnen dan nog ouder zijn dan die van tijd. Metaforisch kan bijvoorbeeld de tijd als een weg zijn begrepen met 'vóór' en 'achter, na'. Finaliteit kan tot 'richting' worden herleid ('in de richting van'), oorzakelijkheid evenzo ('vanuit de richting van') of tot tijd (b na a > b door a), conditionaliteit tot causaliteit (b door a > indien a, dan b). Enzovoort. De betreffende metaforen kunnen nog altijd een rol spelen: vgl. modern ndl. *hieruit kan niets goed voorkomen* waarin 'plaatselijk' *hieruit* voor 'oorzakelijk' staat.

Bij de modale groep sluiten de partikels (kleine onverbuigbare woordjes met een wat vage semantiek) aan die bijvoorbeeld een relativerend effect beogen zoals *toch maar* in *doe het toch maar!*; er kunnen heel veel van dergelijke partikels in een vaste volgorde achter elkaar staan: *maar dan moet je me nou dan toch nog 's eventjes vertellen wat er gebeurd is*. Als een conducteur zegt dat je in Utrecht "eventjes" moet overstappen, betekent dat niet dat het overstappen maar kort duurt maar dat het geen moeite kost. Ook de intonatie kan een rol spelen, vgl. met *maar*: *probeer maar!* kan al naar de toon uitnodigend of geïrriteerd klinken. Overigens komen er met afzwakkend effect ook constructies voor: vgl. *toen dacht ik van:* (*laat ik dat maar niet doen*), *toen had ik zoiets van*: (*het hoeft voor mij niet meer*). In het talige contact spelen ook gesprekspartikels (*discourse makers*) een rol als *hoor!* In *het is slecht weer hoor!* ('o, dat wist ik niet') of *hè* als *het is slecht weer hè?* ('ja, dat is zo')[5].

Vooral de groep van de gesprekspartikels kan moeilijk tegen de interjecties (tussenwerpsels) af te grenzen zijn. Als regel kunnen we aanhouden dat een interjectie intonationeel van de rest van de zin onderscheiden is: *helaas, hij kwam niet* of bijv. *hij kwam, helaas, niet*. *Helaas* is trouwens ook adverbium geworden blijkens *hij kwam helaas niet*, zonder intonationele isolering. We moeten overigens aan het verschil tussen partikel en tussenwerpsel niet al te zwaar tillen. Afbakening kan ook moeilijk zijn als we de adverbiale soorten willen onderscheiden. Is *nauwelijks* (in bijv. *we waren nauwelijks thuis of het begon te regenen*) adverbium van tijd ('we waren nog net op tijd thuis'), van maat ('het scheelde niet veel of we

[5] Tot de partikels worden behalve de modale partikels en de discourse markers (conversationele partikels) ook wel de focuspartikels als *ook*, *zelfs* gerekend. Ook het eerste deel van een samengesteld werkwoord, bijv. *aan* in *aannemen*, wordt wel een partikel genoemd. Men spreekt dan ook wel van een *partikelwerkwoord*. Zie ook noot 4.

waren nat geworden') of van modaliteit ('het was bijna werkelijkheid geworden dat we nat waren geworden')?

Behalve op basis van functie is een indeling op syntactische basis mogelijk: adverbia kunnen bij een bepaald zinsdeel, een werkwoordelijk gezegde (in ruime zin) of bij de hele zin horen: vgl. *zij zingt erg mooi* (bij het adjectief als predicaatsnomen), *zij zingt heel erg mooi* (bij een ander adverbium), ***zij*** *zingt mooi* (bij het werkwoord), *ik geef haar morgen dat kado* (bij het werkwoordelijk gezegde (predicaat) in ruime zin), *waarschijnlijk gaat zij mee* (bij de hele zin). In het laatste geval spreken we wel van een zinsadverbium.[6]

De zinsadverbia (concessief, modaal, evaluatief, domeinadverbia) zijn over het algemeen later in gebruik gekomen; dat geldt zeker voor de beide laatstgenoemde soorten. Ze kunnen vaak als een nieuwe vorm van synthese worden begrepen; vgl. bijv. *taaltypologisch* in het eerder gegeven voorbeeld dat *in taaltypologisch opzicht* vervangt of *voor zover taaltypologisch onderzoek uitwijst*. Ze komen over het algemeen in de schrijftaalsfeer voor, in ieder geval in de formele sfeer. Bij taalvergelijking blijken ze ook tamelijk zeldzaam te zijn. De besproken partikels komen voornamelijk in spreektaal of informele schrijftaal voor. Anders dan bijvoorbeeld in het Engels worden dergelijke woordjes in het Nederlands graag gebruikt. Het Nederlands is evenals het Duits een zogeheten partikeltaal, anders dus dan het Engels maar ook bijvoorbeeld dan in het Portugees.[7] Het spreektalige c.q. informele karakter kan betekenen dat ze in teksten minder vaak voorkomen dan in de gesproken werkelijkheid het geval was c.q. is. Er zijn regionale verschillen: vgl. het in het Gronings populaire *ja* in bijv. *dat is ja mooi*, dat ons aan het Duits doet denken: *das is ja nicht so einfach*. In het Zeeuws kan *(h)ee* in plaats van *hè* gezegd worden: *mooi weer ee?*, uitgesproken als *mooiweeree?* Het (Stads)utrechts heeft *waor?* voor 'hè, niet waar?'. De bedoelde partikels zullen zeker ook in oudere fasen gebruikt zijn maar vanwege het spreektalig karakter is daar niet met veel zekerheid over te zeggen. Onderzoek van bijvoorbeeld kluchten kan nog wel iets opleveren, ook wanneer het om tussenwerpsels gaat: zo duikt in 17e-eeuwse kluchten bijv. *boh* (variant van *bah*) op.

We hebben ons hierboven tot de adverbia beperkt. Volledigheidshalve noemen we hier ook de adverbiale bepalingen die in de vorm van woordgroepen voorkomen: *op het plein* (plaats), *op dat moment* (tijd), *als gevolg daarvan* (causaal), *in een snel tempo* (wijze), *in z'n blote hoofd* (omstandigheid), *uiterst waarschijnlijk* (modaliteit, met adverbium van maat) enz.

2.2.2. *Algemeen. Vorming*

De vorming van adverbia in historisch morfologisch perspectief is reeds ter sprake gekomen in HG deel 2 par. 7.3.6 (samenstelling) en in par. 7.4.3 (oude casūs, afleiding). We besteden er ook hier enige aandacht aan. Er zijn om te beginnen de (duidelijk ongelede) partikels die we in het Proto-indo-europees terugvinden en verder niet herleidbaar zijn.[8] Voorbeelden zijn

[6] De beide laatstgenoemde soorten lijken met gekloofde zinnen te kunnen worden onderscheiden. Vergelijk voor een adverbium dat bij het gezegde hoort: *het is morgen dat ik haar dat cado geef*, en voor een zinsadverbium: *het is misschien zo dat hij ook komt* (liefst met toevoeging van *zo*). Is zo'n zin ook bij partikels mogelijk: ?*het is dan eindelijk dan toch maar zo dat ik die brief geschreven heb*.

[7] Dat hoeft niet per se te betekenen dat men bijvoorbeeld in het Engels bepaalde nuances niet zou kunnen uitdrukken. Er kunnen andere middelen bestaan. Vergelijk in verband met de *discourse markers* de zogeheten *tag questions* als *is'n it?*

[8] In dit geval wordt de term 'partikel' gebruikt omdat het hier gaat om woordjes met een kleine ongelede omvang, die niet flecteerbaar zijn en een meer grammaticale betekenis hebben.

het negatie-element *ne, vgl. lat. *nē*, got. *nē*, *ni*, ndl. *n-iet(s)*, *n-ee*, *n-een*, mnl. *ne*/*en*; het tijdspartikel *nu, lat. *nunc*, got. *nu*, ndl. *nu*; het locatieve partikel *kī, lat. *cis*, got. *hiri* 'hierheen', *her* 'hier', ndl. *hier* (verwant is ook *hij*); het demonstratiefpartikel *suod-, got. *swa*, ndl. *zo*; het concessieve partikel *tou, tu, got. *þaú-h* (met *-uh*), ndl. *do-ch*/*to-ch* (id,), ook ndl. *du-s*. Met de demonstratieve wortel pie. *to (ndl. *die*, *dat*) houden verband got. *þan*, ndl. *dan* (met n-suffix) en ndl. *toen*, oorspr. *doe*. De vorm *toen* heeft de t- er in de sandhi bij gekregen en de -n analogisch naar *dan* (vgl. onl. *thuo*, *tho*). Ook locatief (in oorsprong dan demonstratief) *daar* past in dit verband. Bij *da(n)*, *doe(n)* kunnen we in oorsprong met verschillende casusvormen te maken hebben. Het was een oude proto-indo-europese manier om adverbia met behulp van casusvormen te vormen (de nominatief werd echter met dat doel niet vaak gebruikt). Zo gaat got. *hwaþro* 'vanwaar' op een oude ablatief terug en lat. *gratiīs* 'voor dank' op een oude instrumentalis. In het Gotisch worden bepaalde vormen nog als casus herkend: *nahts* 's nachts' (genitief), *gistradagis* 'morgen'(!) (id., met in *gistra-* een oude locatief; ontstaan uit oude woordgroep), *filu* 'veel' (accusatief), *leitil* 'een weinig' (id.) bij *leitils*, *áiris* 'vroeger' (id.) naast comparatief *áiriza*; vgl. ook de woordgroep *himma daga* 'op deze dag' (datief). Oud (maar misschien minder oud) is de vorming met een suffix, bijv. met -r: skrt. *tar-hi* 'toen', en vgl. nogmaals got. *þar* 'daar', *her* 'hier', ndl. *daar*, *hier*; voor *dan* is al een n-suffix genoemd. De vorming met een suffix (dat op een casusuitgang kan teruggaan) ging een belangrijke rol spelen bij de adverbia van wijze: lat. -ē (*doctē* 'geleerd' bij *doctus*), -ō (*citō* 'snel'), -iter (*fortiter* 'sterk' bij *fortis*), got. -ō (*andáugjo* 'open'), -aba (*frodaba* 'wijs' bij *froþs*), mnl. -e uit -ō (*rike* bij *rijc*). Even leek -lijk adverbiaal suffix bij uitstek te worden maar anders dan in het Engels (-ly) heeft die ontwikkeling zich niet doorgezet. Een zeker succes had -s, in oorsprong genitiefuitgang: *rechts*, *deels*, *onverwachts*. Tegenwoordig worden adjectiva en adverbia morfologisch niet meer onderscheiden; vgl. *rijk* dat ook 'op rijke wijze' kan betekenen. De vorming door middel van samenstelling, die op een woordgroep moet teruggaan, is in ieder geval van na het Proto-indo-europees: vgl. lat. *dēnuō* 'opnieuw' < *dē novō* 'van nieuw' (N.B. preposities kwamen als zodanig in de prototaal nog niet voor: zie hieronder par. 3.1.) Als oude samenstelling hebben we hierboven al got. *gistradagis* leren kennen. Een vrij recente samenstelling is *dientengevolge* (vanaf de 19e eeuw bekend); een samenstelling is ook een pronominaal adverbium als *daartoe* = 'tot dat'. Het eveneens vrij recente *blootshoofds*, samengesteld uit *bloot* en *hoofd*, is in oorsprong een absolute genitiefgroep terwijl *misschien*, mnl. *machscien*, uit *mag-schien* 'kan geschieden' ontstaan is. Tenslotte noemen we nog *ooit* (negatief: *nooit*) 'te eniger tijd', recent ook meer 'op een welbepaald tijdstip', dat alleen in het Nederlands voorkomt en het oude (mnl.) *ie* heeft verdrongen. De etymologie is onzeker.

2.2.3. *Per periode. Soorten*

We geven in deze en de volgende paragraaf een overzicht van de ontwikkeling per periode, waarbij uiteraard niet alle adverbia (er zijn er nogal wat!) genoemd kunnen worden. Aan de pronominale adverbia (voornaamwoordelijke bijwoorden) wordt een aparte paragraaf gewijd. Deze paragraaf is gewijd aan de soorten adverbia.

Met uitzondering van de adverbia van wijze die vormelijk identiek zijn aan adjectieven of daarvan afgeleid zijn: *hij zingt mooi*, eng. *he sings beautifuly*, vormen de adverbia een relatief gesloten categorie (vgl. par. 1). Dat neemt niet weg dat in diachroon opzicht sommige adverbia of bepaalde betekenissen in onbruik raakten: vgl. mnl. *bedi* 'daarom' of *vaste* 'snel'. Een voorbeeld van een nieuw adverbium is *inderdaad* dat pas van na het Middelnederlands

dateert terwijl *evenwel* in het Middelnederlands ‘even goed’ kon betekenen maar nog niet de concessieve betekenis (‘echter’) van tegenwoordig had. Het ons overgeleverde Gotisch laat vooral adverbia van plaats, tijd en wijze zien: *jáinar* ‘ginds’, *nu* ‘nu’, *frodaba* ‘op een wijze manier’ (bij adj. *frobs*), maar het had ook zinsadverbia, bijv. het modale *gatemiba* ‘op gepaste wijze’. Het Oudnederlands laat een grote variatie zien: *thar* ‘daar’ (locaal), *nu* ‘nu’ (temporeel), *bez* ‘beter’ (graad), *so* ‘zo’ (wijze), *bithiu* ‘daarom’ (causaal). Zinsadverbia zijn *(ie)thogh* ‘toch’, *avor* ‘echter’, *eft* ‘id.’ (concessief), *gewisso* ‘gewis’ (modaal), *ouch* ‘ook’ (focus). Het aantal zinsadverbia is sinds het Middelnederlands aanmerkelijk toegenomen.

2.2.4. *Per periode. Vorming*

Het Oudnederlands laat een verbinding met *wise* zien: *in wurme wise geblachmalad mid silvere* (ONW, LW) ‘op de wijze van een slang gegraveerd in zilver’. De vormingen met mnl. *wise*, nnl. *wijs* worden later zeer populair: nnl. *op de wijze van*, *paarsgewijs*, *zingenderwijs.*

In het Middelnederlands komt nog vaak het suffix -e voor: *langhe* bij *lanc* (vgl. nog *bij lange na niet*); bij een adjectief waarbij de -e tot de stam behoort zoals bijv. bij *soete*, kan dit suffix uiteraard niet herkend worden. Blijkens mnl. adv. *vollike* ‘snel’ bij adj. *vol* is -lijc/like, ouder -līkō (vgl. par. 2.2) als adverbiaal suffix gereïnterpreteerd. De variant *vollic* kan uit de tweede door swja-apocope ontstaan zijn maar kan ook het adjectief op -(e)lijc zijn dat als adverbium gebruikt wordt. Vgl. naast elkaar adj. *wonderlijc* en adv. *wonderlijc* en *wonderlike*. Verder komen zij het niet talrijk vormen op -en voor: *dicken* ‘dikwijls’, die op analogie naar bijv. *gisteren* berusten of op oude casusvormen (datief < locatief of instrumentalis) teruggaan. De combinatie van -lijc/like plus -en levert het suffix -liken op: *wonderliken*; een reactie op de n-apocope kan hier ook in het spel zijn. De adverbiale genitief-s is reeds in het Middelnederlands zeer gewoon: *saterdags*; later volgt een grote analogische uitbreiding: vgl. mnl. *opdat hi niet onwetens en sondige* ‘opdat hij niet onwetend zou zondigen” (H3 723). Een eerste voorbeeld van -(e)kine, later -etje(n)s, is mnl. *stillekine*; het diminutiefsuffix heeft hier samen met de later toegevoegde -s de functie van adverbiaal suffix gekregen. Mede door de sjwa-apocope en onder invloed van adverbia die al van oudsher een suffix misten, verdwijnen vanaf de latere Middeleeuwen de adverbia op -e (een rest is bijv. *van verre*, vgl. ook *lange*: *bij lange na niet*). De vorming op -en was in het Middelnederlands al improductief; die op -(e)liken kan een tijd lang (enigszins) productief geweest zijn. Een (schrijftalige) poging om verschil te behouden of te maken tussen adjectieven (zonder -lijk) en adverbia (met -lijk), bijv. tussen *dapper* en *dapperlijk*, mislukte op den duur, door verzet o.a. van Bilderdijk tegen de “ikkers”. De -s neemt echter nog enige tijd toe ook buiten het eigenlijke genitiefgebied, en wordt bijvoorbeeld regel in -waarts, maar ook dit procedé is tegenwoordig niet meer productief. Een zekere productiviteit kan nog aan het -tjes-procedé worden toegekend: een zin als *hij gedraagt zich nogal kruiperigjes* lijkt mogelijk. De productiviteit ervan lijkt in de 18e, 19e eeuw groter geweest te zijn dan nu; ze blijft wel tot een bepaalde stijl beperkt, kenmerkend voor een gemoedelijke, kinderlijke sfeer (vgl. HG deel 2 par. 7.4.3.3).

Door de tijd heen zien we ook adverbia uit adverbiale uitdrukkingen ontstaan: vgl. 16e-eeuws *straffender wijze*, een oude absolute genitief ‘terwijl de wijze straffend is’, nu aaneengeschreven en wel als één woord opgevat: *straffenderwijs*. Een voorbeeld met *hand* is *stormender handt* ‘terwijl de hand stormt’, ook nu als één woord aaneengeschreven: *stormenderhand*. In beide gevallen is er een participium presens in het spel. Met een adjectief

is *langzamerhand* samengesteld; ook dit gaat terug op een oude absolute genitief: 'terwijl de hand (de nabije tijd) langzaam is = de tijd langzaam dichter bijkomt'. In het latere Middelnederlands duikt -wijs, later ook -gewijs op: *vraghewijs*, vgl. hedendaags *bladsgewijs*. Het procedé op -gewijs lijkt productief te zijn getuige bijv. *vaccinatiegewijs* (internet 2021); het betekeniselement 'manier' is daar wel uit verdwenen: 'wat vaccinatie betreft'. De variant -erwijs is het suffix van (evaluerende) zinsadverbia geworden: vgl. *Peter antwoordt begrijpelijk* met *Peter antwoordt, begrijpelijkerwijs* 'het is te begrijpen dat Peter (en niemand anders) antwoordt'. Dit kan aan een proces van exaptatie worden toegeschreven: de suffix-loze vorm van het adjectief kon als gevolg van deflexie voortaan ook adverbium zijn waarmee de vorm op -erwijs overbodig werd; deze vorm kreeg een nieuwe functie, niet langer meer die van predicaats- maar van zinsadverbium. Er zijn ook samenstellingen met -halve(n) (*half* 'kant') te noemen: *beroepshalve*, of met -wege: *van godswege*, in de laatste tijd ook met weg: *gaandeweg*, of met matig: *computermatig*. Daarnaast komen er na het Middelnederlands (maar vergelijk al mnl. *lude ende stille* of *in derre wise*) steeds meer adverbiale uitdrukkingen tevoorschijn: hedendaags *al of niet*, *naar verwachting*, *onder de hand*, *over het algemeen*, enz. Let op de afwezigheid van het lidwoord bij *verwachting*; de uitdrukking isoleert zich hiermee van het substantief. Hierbij zijn ook de *zinsbrokken* te noemen die vanaf de 16e eeuw opduiken; het zijn stukjes zin die in de grotere zin zijn opgenomen: *mij dunct*, *naar ik aanneem*, *zou je zeggen* enz. Ze hebben vaak een modale betekenis; zo dienen de gegeven voorbeelden om de stelligheid van een bewering af te zwakken. Voor de 17e, 18e eeuw valt nog een woekering met vóórgeplaatst versterkend *als* te constateren: *alsdan*, *alstoen*, ook bij een conjunctie: *als wanneer*.

2.2.5. *Pronominale adverbia*

2.2.5.1. *Algemeen*

Een taaltypologisch gezien biezonder kenmerk van het Nederlands vormen de zogeheten pronominale adverbia (voornaamwoordelijke bijwoorden). Het is in het Nederlands immers niet **ik klim op dat* maar *ik klim daarop*. Deze adverbia kunnen dus zoals blijkt beschouwd worden als equivalent aan een verbinding prepositie c.q. adverbium plus pronomen). Behalve in het Nederlands komen ze ook in het Fries en in het Duits voor (voor het Engels zie hieronder). De populariteit is in het Nederlands echter groter dan in het Duits: vgl. *daartegenover*, ook fri. *dêrfoaroer*, met du. *demgegenüber* (wél met postpositie). Het Fries kan een vorm hebben die in het Nederlands ontbreekt, althans daarin niet erg gebruikelijk is. Vergelijk ?*daarzonder* in plaats waarvan meestal *zonder dat* gebruikt wordt, tegenover in het Fries (dat dichter bij de spreektaal staat) *dêrsûnder*. Het Engels, althans het moderne Engels, heeft deze adverbia niet; *thereafter* is een archaïsch overblijfsel. Ook in de scandinavische talen ontbreken ze: vgl. het Zweeds met *i den* lett. 'in dat = daarin'. Een type dat in het moderne Nederlands niet meer voorkomt, is het type met *dan*: *danof/wanof*; vgl. mnl. *danof de wijse man seit* 'waarvan de wijze man zegt'; *twee vaten…wanof deine quaet was, dandre vol van goede* 'twee vaten…waarvan de ene slecht was, de andere vol van goede' '(H3 726). Een waarschijnlijk al zeldzaam geworden voorbeeld uit de 17e eeuw is *willen danof beclaeghen, zullen dat moghen doen voor de wet* (WNT) 'willen (zij) daarover klagen, dan zullen zij dat kunnen doen voor de wet'.

Een moeilijke vraag is wanneer deze adverbia ontstaan zijn; zeer oud kunnen ze niet zijn omdat we er in het Gotisch geen voorbeelden van vinden. Zo vinden we in Marcus 1:38 got.

duþe, lett. ‘tot dat’, voor ‘daartoe’; het Gotisch komt echter wél met het Griekse origineel overeen: gr. *eis touto*, wat de bewijskracht verzwakt. Op een later ontstaan zou echter kunnen wijzen dat we de adverbia in kwestie nog niet in de 10e eeuw aantreffen (WP), wél in de 11e (LW), vgl. *sie guodlichant thar ana* (ONW) ‘zij beroemen zich daaraan = daarop’, *thie suule thar the disk upha lagh* (id.) “de zuil waar het tafelblad op lag’. De 9e eeuw laat echter al een voorbeeld zien in de oudsaksische Heliand, H1 174): *Satanas selƀo ist that thar sait after* ‘Satan zelf is (het) die daar zaait na = daarna zaait’. Er bestond – zie de beide laatste voorbeelden – de mogelijkheid van splitsing; er werd dus geen strak verband tussen de beide delen ervaren. De vertaling van het tweede voorbeeld (uit de LW) laat zien dat ook in het moderne Nederlands deze splitsing mogelijk is. We hebben dus nog steeds te maken met iets dat tussen een woord en een woordgroep in ligt. Een voorbeeld met (vragend) *huar* ‘waar’ is onl. *herro, war zu sprichest thu thaz?* (ONW RB) ‘heer, waartoe = waarom zeg je dat?’ Voorbeelden met *hier* komen pas in het Middelnederlands te voorschijn. Overigens kon in het Oudnederlands ook een prepositiegroep voorkomen: *vano thiu minnon thich the juncfrouwan* (ONW LW) ‘om dat = daarom beminnen jou de meisjes’.

Hoe kunnen we ons het ontstaan van de pronominale adverbia voorstellen? We kunnen uitgaan van een constructie als *hi loopt in* ‘binnen’ met een precisering *daer*: *hi loopt daer in*, vergelijkbaar met *hi loopt ter kerken in*. Splitsing (waarover hieronder meer) moet op z’n minst al oud zijn: *daer loopt hi in*, vergelijkbaar met *ter kerken loopt hi in*. De vraag is waarom deze verbindingen met *daer* (ook *hier* enz.) het gewonnen hebben van die met prepositie plus pronomen (*in dat*). Omdat het hier ook een volgordekwestie betreft (als we daer en *dat* aan elkaar gelijk stellen), stellen we de bespreking hiervan uit tot hoofdstuk 15 par. 4.5. Hier geven we een overzicht van de verdere ontwikkeling in het Nederlands. In het Oudnederlands konden zoals we gezien hebben, de pronominale adverbia nog naast prepositiegroepen voorkomen; dat geldt ook voor het Middelnederlands: *ende omme dat so willic hem wijsen den scat* (H2 497) ‘en daarom wil ik hem de schat wijzen’. Vgl. ook *vele papen geloveden an dat* (D1 26) ‘veel priesters geloofden daaraan’. Soms kon het demonstrativum dan in de genitief staan: mnl. *na das*, *naer des* enz. (WS 103). Zelfs kwam de oude constructie nog in geringe mate in de 18e eeuw voor: vgl. *dit heen* ‘hierheen’. Vormen als *dat op* (bij Vondel, 17e eeuw) zouden een compromis kunnen zijn tussen *daarop* en *op dat*. Prepositiegroepen (*over dit*, *tot wat*, gents *van wa*, *over wa*) komen nog wel in het zuiden voor. Bij nadruk kan ook in het noorden de prepositie-verbinding nog tevoorschijn komen: *kijk goed naar de schilderijen hier en dan naar déze*. Gewoonlijk komen de pronominale adverbia alleen bij oude adverbia (preposities) voor. We verwachten dus niet *waartijdens* en *waarvia* met later gevormd *tijdens* c.q. later ontleend *via*. Toch zijn deze vormen voor de 20e eeuw genoteerd (H7 1897); ook *daarondanks* en *daarniettegenstaande* zijn op het internet (23.10.21) gevonden.

Zoals boven reeds vermeld, duiken vormen met *hier* pas in het Middelnederlands op; van iets later tijd dateren ook de onbepaalde vormen met *nergens* (plus varianten) gevolgd door die met *ergens* en *overal*: *(n)ergens mee*, *overal mee*. In principe zijn in deze fase alle types reeds vertegenwoordigd: *hiermede*, *daermede* (demonstratief), *waermede* (bijna altijd vragend), *daermede* (relatief), al dan niet aan elkaar geschreven en al dan niet met splitsing; bij de indefinita sluit een vorm als *nyewers af* ‘nergens van’ aan. Behalve met toenemende splitsing (waarover hieronder meer) moeten we voor de relatieve gevallen rekening houden met de overgang van d- in w-vormen. Deze overgang begint al in de 13e eeuw maar nog in de 16e eeuw zijn de d-vormen in de meerderheid. Zie hiervoor voor zover het de pronomina betreft,

HG deel 2, par. 5.9.1. Een vorm met gereduceerd *er* (*re*, *'r*), bijv. *erane* 'eraan', komt al vroeg voor; in gesproken taal zullen dergelijke vormen al wel vaker zijn voorgekomen. Vergelijk een zin als mnl. *datmenre twe ochte drie cledere ave maken mochte* (H2 499) 'dat men er twee of drie kleren van kon maken'. Deze gereduceerde vormen vinden aansluiting bij de personalia: vgl. *geloof jij het? Ik geloof er niets van* ('er…van' = 'van het').

Ter afsluiting van deze subparagraaf nog dat pronominale adverbia van hoedanigheid (met *-mee* of *-op*) niet voorkomen, **zij zong met enthousiasme maar hij zong er niet mee*; ze zijn wel mogelijk als relatief pronomen tenzij het antecedent *iets* is: *het enthousiasme waarmee ze zong*, **zij zong enthousiast, iets waarmee ze ook danste*. Dergelijke beperkingen doen zich ook voor bij 'plaats, 'tijd' en 'wijze': **1574? Daarin werd Willem van Oranje vermoord* (door de concurrentie van *toen*?), **hij werkte in Groningen maar ik werkte er niet in* (door de concurrentie van *daar*?), **wij koken op z'n italiaans en de buren doen het er ook op* (doordat een locale interpretatie zich opdringt?).

2.2.5.2. *Al dan niet splitsing*

De pronominale adverbia kunnen al dan niet gesplitst voorkomen: de beide delen worden gescheiden of blijven bij elkaar. Splitsing kwam al vroeg voor: vgl. (nogmaals) onl. *thar the disk upha lagh* (ONW LW) 'waar het tafelblad op lag'. Splitsing en niet-splitsing kwamen in ieder geval al duidelijk in het Middelnederlands naast elkaar voor al lijkt de laatste nog wel vaker voor te komen. Vergelijk de onderstaande voorbeeldzinnen waarin ook steeds sprake is van prolepsis: het adverbium of het eerste (pronominale) deel ervan staat voorop; in het laatste geval, bij scheiding dus, is er ook sprake van "stranding", nl. van het tweede (prepositionele c.q. adverbiale) deel. Voor beide begrippen: "prolepsis" en "stranding", zie verder hfdst. 16 par. 4. De zinnen luiden als volgt:

1. daer af wert een schoon boeck gemaect (MNW) 'daarvan werd een mooi boek gemaakt' [hoofdzin, geen splitsing]

2. Sem, daer quaemen die Joeden af (id.) 'Sem, daar kwamen de Joden vandaan' [hoofdzin, splitsing]

3. (die grote mesdaet) waer of in dewangelie staet (id.) 'de grote zonde waarover in het evangelie (te lezen) staat' [bijzin met relativum *waer*, geen splitsing]

4. (Sybilie die van gaijes was) daer ic een bispel ave las (H3 535) 'Sybilie die van Gages was waar ik een verhaal over las' [bijzin met relativum *daer*, splitsing]

5. (de ghene) dar die claghe es af ghedaen 'waar de klacht over is gedaan' (MNW) [bijzin met relativum *dar*, splitsing]

6. dat sy daerom souden mogen toornich op my sijn (id.) 'dat zij daarom toornig op mij zouden kunnen zijn' [*dat*-zin, geen splitsing[9]]

7. dat ik `er my zelf schuldig aan had gemaakt (H6 1606) 'dat ik er mij zelf schuldig aan had gemaakt' [*dat*-zin met *er*-woord, wél splitsing]

[9] Splitsing is hier (althans in het modern Nederlands) moeilijk: vgl. bijv. *dat zij daar toornig om op mij zouden kunnen zijn.*

Een tegenwoordig onmogelijke volgorde laat de volgende zin zien (met het tweede element buiten de tang):

8. daer gaen die honde rieken an (hoofdzin, splitsing) ‘daar gaan de honden aan ruiken’

In het Middelnederlands kwam splitsing vooral bij de relatieve d-vormen voor; de hierboven geciteerde oudnederlandse zin is er trouwens al een voorbeeld van en vergelijk ook de zinnen 4 en 5 hierboven. Bij de relatieve w-vormen kwam er praktisch geen splitsing voor (vgl. zin 3). Dat kan er verband mee houden dat het antecedent daarbij vaak minder duidelijk was: het kon een ingesloten antecedent zijn of een hele zin. Bij zo’n “vaag” antecedent had men het adverbiale (prepositionele) element blijkbaar graag in de buurt; zin 3 is daar overigens geen voorbeeld van. Een voorbeeld is wél de hier volgende nogal ambtelijke zin waarin warof naar de hele voorafgaande zin verwijst:

9. vort so betoghen wie hu dat daer sijn scepenen ende hare raet die langhetijt tgoet van der ghemeente ute hebben ghegheven, warof dat wie ons svarlike beclaghen (H2 496) ‘verder betogen wij u dat er schepenen en hun raad zijn die lange tijd het goed van de gemeenscap hebben uitgegeven, waarover wij ons ernstig beklagen’.

Als de relatieve w-vormen zich, ten koste van de d-vormen, ook naar andere gevallen, met een duidelijker antecedent, gaan uitbreiden, nemen de splitsingen erbij toe: vgl. mod.ndl. *het mes waarmee ik snijd > waar ik mee snijd* (met een instrumentele bepaling), *het boek waarvan ik gehoord heb > het boek waar ik van gehoord heb* (met een prepositie-object). In het algemeen gaat vanaf de 16^{e} eeuw de ontwikkeling in moderne richting, in de richting van meer splitsing niet alleen in de relatieve maar ook in de demonstratieve en interrogatieve sfeer: *daar liep hij in*, *waar liep hij in*? Voor de tegenwoordige tijd is de indruk dat de gesplitste vormen meer spreektaal dan schrijftaal zijn; het zinsritme lijkt daarbij een belangrijke rol te spelen. In de schrijftaal wil men eerder bij elkaar laten staan wat (semantisch) bij elkaar hoort maar dat sluit splitsing zeker niet uit! De 18^{e}-eeuwse Balthazar Huydecoper maakte overigens van niet-splitsing een regel waarop latere grammatici (Bilderdijk, Lulofs, David) felle kritiek hadden. Als het pronominale adverbium personaal is (dus niet demonstratief), geniet splitsing, ook in schrijftaal, duidelijk de voorkeur: dus liever niet ?*ik heb niet ermee geschreven* maar *ik heb er niet mee geschreven*. Met de volle (demonstratieve) vorm is niet-splitsing wél mogelijk: *ik heb daarmee niet geschreven*. De *er*-vormen kunnen ook niet aan het begin van een zin staan: **erin geloof ik niet* c.q. **er geloof ik niet in*; wel mogelijk is: *erin geloven lukt me niet*.

Dat bij splitsing de semantiek een rol speelt, blijkt uit het feit dat ze een ongewenst effect heeft bij ?*de manier waar hij op werkt* in vergelijking met *de manier waarop hij werkt*; in het eerste geval lijkt ‘de manier’ een soort plaats te zijn. Dit effect treedt ook op zij het minder opvallend bij ?*de stijl waar hij in componeert*, vergeleken met *de stijl waarin hij componeert*. Splitsing is in ieder geval uitgesloten bij causale en temporele bepalingen: **waar doet hij niet om mee?*, * *daar gingen we na naar huis*; dit kan er verband mee houden dat ‘oorzaak’ en ‘tijd’ tamelijk uitwendige aspecten van een bepaalde stand van zaken zijn. Splitsing is wél mogelijk bij een passieve *door*-bepaling: *daar werden we door gestraft*. Is er een nauw verband tussen werkwoord en object, in het geval van prepositie-objecten, dan is splitsing verplicht of op z’n minst gewenst: *ik verlang daar erg naar*; *hij is daar bang voor.* Bij locatieve of instrumentele bepalingen en ook bij predicaatsbepalingen bestaan beide mogelijkheden: *het huis waarin hij woont* naast *waar hij in woont*; *het mes waarmee ik snijd*

naast *waar ik mee snijd*; d*at is waarvan ik houd* naast *waar ik van houd*. Maar vergelijk toch spreektalig causaal *waar hij het om deed, dat weet ik niet*. Uitdrukkingen gedragen zich verschillend: vgl. *hij is ermee in z'n sas*, het liefst zonder splitsing, met *daar komt het op neer*, liefst met splitsing.

2.2.5.3. *Sociaal en regionaal aspect*

Er zijn aanwijzingen dat in de 19e eeuw de d-vormen vooral nog bij de "lagere klasse" voorkwamen (H7 1900 enz.); Beets, van Koetsveld, HaverSchmidt leggen ze vooral volkse types in de mond. Dit is opmerkelijk omdat de "lagere klasse" tegenwoordig juist relatief vaak *wat* en *wie* (i.p.v. standaard *dat* en *die*) gebruikt: *het boek wat*, *de voetballer wie*. Maar misschien is de "lagere klasse" niet altijd hetzelfde en moeten we onderscheid maken tussen 'ouderwets regionaal of locaal' (met vasthouden aan oude d-vormen) en 'sociaal gemarkeerd' in later tijd (met generalisering van w-vormen).

Een "regel" voor het moderne Standdaardnederlands is dat met pronominale adverbia niet naar personen mag worden verwezen. Niet "correct" zijn dus *die man, daar heb ik het boek aan gegeven*, of *die man waaraan ik het boek gegeven heb*. Het "moet" zijn: *aan die* c.q. *aan hem* of *aan wie*. Dat dit een kunstmatig ingestelde regel van later tijd is blijkt uit het Middelnederlands: vgl. *Antipater, daer ons af bescreven is* (S54) 'Antipater over wie ons geschreven is'. Of met *waer* (en expletief *dat*): *heer Thomas…waer op dat die hertoge lange verbolgen hadde geweest* (D1 43) 'heer Thomas op wie de hertog lang kwaad was geweest'. Mogelijk hebben we de regel aan Balthazar Huydecoper (18e eeuw) te danken; Bilderdijk kantte zich ertegen.

We moeten bij een en ander ook rekening houden met een regionaal aspect. Reductie zullen we niet spoedig in het zuidoosten aantreffen (dat geldt trouwens ook voor *daar* met andere functies). Ook zal in het zuidoosten niet spoedig splitsing optreden. In beide kenmerken komt het overeen met het (aangrenzende) Duits: vgl. du. *ich habe mich immer danach gesehnt* 'ik heb er altijd naar verlangd'. Voor het hele taalgebied geldt (zoals we hierboven al gezien hebben) dat geen reductie van zinsinitieel *daar* plaatsvindt: *er heb ik nog vier exemplaren van,*ervan heb ik nog vier exemplaren. Het biezondere van *er* is dat het "weggelaten" kan worden: *dat is iets om over na te denken = dat is iets* [met de bedoeling] *om erover na te denken*. Er is ook een regionaal verschil in zoverre dat *er*, bijv. *in koffie met melk in*, in het zuiden kan ontbreken; vgl. ook (wijder verspreid?) *ik heb mijn gehoorapparaat niet in*.

2.3. ADPOSITIES

2.3.1. *Preposities*

Bij de adposities moeten we onderscheid maken tussen drie soorten: preposities (vgl. *in de tuin*), postposities (*de tuin in*) en circumposities (*om de tuin* heen); de van oorsprong nederlandse termen zijn *voorzetsels*, *achterzetsels* en *omzetsels* (algemeen *bijzetsels*). Het Proto-indo-europees lijkt alleen préposities te hebben gehad. In ieder geval blijken vele preposities die we in de dochtertalen aantreffen, proto-indo-europese wortels te hebben. Dit wil echter niet zeggen dat we voor het Proto-indo-europees en daarop volgende protofasen al échte preposities mogen aannemen. Een aannemelijke theorie houdt in dat ze oorspronkelijk (vooral locatieve) adverbia waren als hoedanig ze trouwens nog steeds voorkomen: vgl. de prepositie *bij* in *bij de kerk* met adverbium *bij* in *ik houd hem niet bij* en prepositie door in *door de straat* met (in oorsprong) adverbium *door* in *ik doorgrond hem* (nu deel van een

onscheidbaar samengesteld werkwoord). Een dialectisch voorbeeld van de verandering van een adverbium in een prepositie is twents, drents *hen* 'heen' in bijv. *hen hoes/huus* 'naar huis'. De adverbia in kwestie werden op een gegeven moment (wanneer precies is niet duidelijk) ter verduidelijking bij bepaalde casūs gebruikt. In het Latijn kan de accusatief 'richting' aanduiden: *Romam venire* 'naar Rome komen'; door middel van *ad* 'naar' kon dit verduidelijkt worden tot *ad Rōman venire*, let wel: met het adverbium voorop. Zo ook met *in* bij een ablatief: *in urbe ambulare* 'in de stad wandelen'; hier is de prepositie verplicht maar vgl. *domo venit* 'hij komt van huis' naast met dan weer prepositie *ab urbe profisci* 'uit de stad vertrekken'. Waarschijnlijk houdt de ontwikkeling verband met het verval van het casussysteem waarbij verschillende casusvormen verdwenen (casussyncretisme; zie HG 2 par. 3.1.2) en één casusvorm meerdere functies kon gaan vervullen. De preposities stonden dus bij bepaalde casūs, waren daar een bepaling bij, maar voor de latere ervaring werd de verhouding andersom: de casūs hoorden bij de preposities, werden daardoor "geregeerd", in de gegeven voorbeelden de accusatief *Roman* door de prepositie *ad*, de ablatief *urbe* door id. *in* of *ab*. Het problematisch geworden casusverschil werd dus aan duidelijke prepositionele verschillen gekoppeld; de flexie was niet meer "inherent" maar "contextueel" geworden.

In de hierboven gegeven voorbeelden is er overeenstemming in betekenis tussen prepositie en casūs, resp. 'richting waarin', 'rust', 'richting waaruit'. Deze verhoudingen zijn door analogiewerkingen later verstoord geraakt. Zo wordt in het Middelnederlands richting-aanduidend *in* niet alleen met de (verwachte) accusatief maar ook met de datief gecombineerd: …*es in sinen hove gegaen* (MNW), terwijl "rust"-aanduidend *in* behalve met (verwachte) datief ook met accusatief voorkomt: *bernen in dat helsche vier* (MNW). En zo komt het "ablatieve" *van* niet alleen met de verwachte datief voor (in de datief kan de oude ablatief voortleven): *van berghe te dale* (MNW) maar ook met accusatief: *niet verre van huus.* De flexie was niet alleen contextueel maar ook onregelmatig geworden. Toch zullen we bijvoorbeeld in hoofdstuk 3 par. 6 zien dat het gebruik van de casūs in het Middelnederlands toch nog vrij goed de oude situatie weerspiegelde. Ook betekenisverandering van de prepositie kan in het spel zijn. Zo zal *naar* als oude comparatief (bij *na*) oorspronkelijk met een datief zijn voorgekomen maar omdat deze prepositie 'richting' ging aanduiden, raakte de accusatief in gebruik.

Het gebruik van preposities nam in de loop van de tijd steeds meer toe; voor het (4e-eeuwse) Gotisch kan worden geconstaTeerd dat daarin, vergeleken met andere indo-europese talen, al van een sterke ontwikkeling sprake was. Het Gotisch had 19 vaak gebruikte preposities; als we de minder frequente meetellen, komen we op 29. De meeste ervan kunnen we (zij het soms met enige variatie) in het Nederlands terugvinden: *af* (nu nog slechts postpositie), *afar* (vgl. *achter*), *ana* (*aan*), *bi* (*bij*), *faúr(a)* (*voor*), *in* (*in*), *miþ* (*met*), *nehva* (vgl. *naast*), *þaírh* (*door*), *ufar(o)* (over), *undar* (onder), *wiþra* (mnl. *weder*). Verder noemen we nog: *and* o.a. 'langs', *at* (vgl. eng. *at*), *du* 'tot', *fram* (vgl. eng. *from*), *hindar* (vgl. du. *hinter*), *inu(h)* (vgl. du. *ohne*, mnl. *ane*), *uf* 'onder', *und* o.a. temporeel 'tot', *us* 'uit'. Een blik in een glossarium laat zien dat reeds in het Gotisch de betekenis flink kon uitwaaieren, bijv. bij *bi*: ruimtelijk 'bij, om', temporeel 'om, in', distributief bij getallen: *bi twans* 'met hun tweeën', enz. De oudnederlandse fase laat een verdere toename in gebruik zien; opmerkelijk is dat de vertaler van de *Wachtendonckse Psalmen* (10e eeuw), een latijnse casusvorm vaak met een prepositie-groep weergeeft. Ook namen de preposities in aantal toe; dat is goed te zien in het Middelnederlands en latere fasen waarvoor we over een uitgebreid tekstmateriaal beschikken.

Voor eerdere taalvormen (Gotisch, Oudnederlands) kan uiteraard de gebrekkige overlevering ons parten spelen.

Er is ook van een structurele toename sprake: de prepositie gaat namelijk ook steeds meer een rol spelen in de zogeheten nabepaling (type *het huis van mijn vader*) en in prepositie-objecten (type *ik verlang naar vakantie*). Het prepositie-object komt overigens niet alleen bij een werkwoord (bijv. *verlangen*) voor maar ook bij een adjectief: *wars* c.q. *afkerig van hitte*, of bij een substantief: *het verlangen naar vakantie*. Het neemt hierin taken over van de oude genitief-objecten, vgl. mnl. *dat hem slants ontfarmede* (MNW) met nnl. *dat hij zich over het land ontfermde'.* Oude voorbeelden (H2 355), uit de 13e eeuw zijn *de tekst van der ewangelien*, *up den rugghe van eenen vissche*, *die vloer van der zalen was al gader snee wit glas*[10]. Ook het met preposities "omschreven indirect object' moet in dit verband genoemd worden; vooral bekend is de omschrijving met *aan* die echter pas na het Middelnederlands te voorschijn komt. Voor de volledigheid noemen we hier ook de mogelijkheid van een predicaatsnomen: *het is van den gekke*, en van een adverbiale bepaling: *dat doen we van de winter*. Ook nevenschikking van preposities komt reeds in het Middelnederlands voor en wel met *ende*: *buyten ende binnen alle creaturen* (H2 462). Een algemene tendens lijkt te zijn dat de prepositie zich meer hecht aan wat vooraf gaat ("de linker arm" dan aan wat volgt ("de rechter arm"): *verlangen naar*, *afkerig van*; vgl. ook een zin als *er is overleg gevoerd met en instemming verworven van de betrokken bieders* (v.d.Horst & v.d.Velde 2008). De 19e-eeuwse auteur Jacob Geel mopperde al over dit soort zinnen. Zonder rechter arm doet het de vrij recent opgedoken manier van zeggen als *hij is de zoon van*, als het gaat om iemand met een beroemde vader.

Min of meer samengestelde preposities zijn eveneens al oud blijkens mnl. *van ute*: *van uter wustinen* (id.) of *tot(e) in*: *tot in uwe doot* (H2 470). Dat er niet meteen aaneengeschreven wordt, wijst erop dat er aanvankelijk nog sprake was van een woordgroep. Naarmate prepositiegroepen vaker voorkwamen, konden dergelijke samenstellingen (in de dop) frequenter worden; ze lijken dan ook vooral van ná het Middelnederlands te zijn. Duidelijke samenstellingen vinden we in hedendaags Nederlands: *vanuit de garage (de straat op rijden)*, *vanaf de berg (het dal in lopen)*, *totaan de rivier (rijden*; ook wel los geschreven*)*, temporeel: *(solidair) tot in de dood* (meestal nog los geschreven). Het eerste deel is vaak *van* of *tot* en er is vaak sprake van een inchoatieve of een terminatieve betekenis, welke betekenissen we ook voor het Middelnederlands kunnen aannemen (voor zover vergelijkbare vormingen al voorkwamen). Het zuiden gebruikt ook *vanin*; dit deel van het taalgebied heeft overigens voor dergelijke samengestelde preposities een zekere voorkeur: vgl. *de wind waait vanuit het zuiden* tegenover meer algemeen *de wind waait uit het zuiden*. Bij *het ligt bovenin de kast* 'in het bovendeel van de kast' is er uiteraard geen sprake van verandering van plaats; het is een samenstelling van (nader bepalend) *boven* plus *in*. Het moet onderscheiden worden van *boven in de kast* 'op de bovenverdieping in de kast', met adverbium plus prepositiegroep. Een twijfelgeval is *langs achter* in *langs achter weggaan*; het is waarschijnlijk te begrijpen als 'langs de achterkant', dus als een prepositie plus adverbium.[11] Een oud voorbeeld (al van de

[10] Van der Horst (2008, pag. 355) acht het aannemelijk dat er enig betekenisverschil bestond met de genitief.
[11] Van der Horst 2008 p. 1483 noemt 18e-eeuwse voorbeelden: *langs achter weg te gaan* (nu nog zuidelijk). In *langs besijen de voorste gordyn* lijken we een combinatie van twee preposities te hebben, zonder inchoatief of terminatief aspect. Dat geldt ook voor *achter langs* dat adverbiaal of prepositioneel gebruikt kan worden; het is meer noordelijk taalgebruik.

13 eeuw) van een samengestelde prepositie is *voorbij* (*verbi*) (MNW). Herhaling van de prepositie vinden we bij *tussen*; vgl. een 17e-eeuws voorbeeld als *weynig uren…tusschen het Koninghlijck bancket…ende tusschen de galge daer ghy hebt aen ghehangen* (H5 1223). In hedendaags Nederlands is dit zeker ook nog wel mogelijk, echter niet in standaardtaal.

2.3.2. *Postposities en circumposities*

2.3.2.1. *Inleiding*

Naast de preposities ontstaan in het Nederlands zoals ook in het Duits en Fries postposities en circumposities: vgl. du. *entlang der Straße*, *die Straße entlang*, *an der Straße entlang*; fri. *yn de tún*, *de tún yn*, *om de tún hinne*. Voor het Nederlands herhalen we de voorbeelden *in de tuin*, *de tuin in* en *om de tuin heen*. Dat we hier van postposities en circumposities spreken berust op een grammaticale keuze: traditioneel worden de postposities en de postpositionele elementen van de circumposities wel als adverbia (bij het werkwoord) beschouwd. Adverbia (van plaats) kunnen echter in zogeheten gekloofde zinnen naar voren worden gehaald: *hij liep op het plein > het was op het plein dat hij liep*; dat lukt minder goed bij een postpositionele groep: vgl. *hij liep het bos in* met **het was het bos in dat hij liep*, evenmin als bij een circumpositioneel element: vgl. *hij liep om de kerk heen* met **het was om de kerk heen dat hij liep*. We zullen daarom (ook al is er verdere discussie mogelijk) postposities en postpositionele elementen van adverbia blijven onderscheiden

Tussen de pre-, post- en circumpositionele constructies bestaan opmerkelijke, zij het soms ook subtiele, betekenisverschillen. Ze komen vooral bij contrastering te voorschijn; in de praktijk zijn ook context en situatie van invloed. Vgl. *het vliegtuigje vloog over het water* (dynamisch locatief: beweging op een bepaalde plaats), *het vliegtuigje vloog het water over* (dynamisch trajectief: beweging waarbij een bepaalde afstand wordt afgelegd) en *het vliegtuigje vloog over het water heen* (dynamisch directief: beweging in een bepaalde richting). Statisch locatief (geen beweging) is het geval *het vliegtuigje hing een tijd lang over het water* (naast *boven het water*). De verschillen zijn niet altijd even duidelijk, bij de gegeven voorbeelden tussen directiviteit en trajectiviteit. Vergelijk in dit verband ook *het vat rolde de straat af* met *het vat rolde van de straat* of *van de straat af*. Het eerste voorbeeld is duidelijk trajectief: het gebeuren is eerder overlangs dan overdwars; tussen de beide laatste voorbeelden is er weinig verschil: het gebeuren is nu eerder overdwars waarbij *van de straat af* als definitiever overkomt dan *van de straat* zonder meer. Er is nu weinig verschil tussen dynamisch locatief en dynamisch directief.

De verschillen tussen de drie soorten adposities blijken bij combinatie met een bepaling van tijd. Bij een prepositie ligt een bepaling van open tijdsduur voor de hand, bij de postpositie van afgesloten tijdsduur: *het vliegtuigje vloog al een hele tijd* (*in een kwartier) *over het water*, *het vliegtuigje vloog in een kwartier* (*al een hele tijd) *het water over*. Bij de circumpositie lijken beide bepalingen mogelijk die daardoor een soort tussenpositie lijkt in te nemen: *het vliegtuigje vloog een hele tijd* / *in een kwartier over het water heen*. Bij een postpositie gebruiken we in ieder geval *zijn* als hulpwerkwoord van het participium perfectum (voltooide tijd): *het vliegtuigje is* (**heeft*) *het water overgevlogen*. Daaraan geven we ook de voorkeur bij een circumpositie: *het vliegtuigje is* (?*heeft*) *over het water heen gevlogen*, terwijl bij een prepositie de keuze op *hebben* maar ook *zijn* kan vallen: *het vliegtuigje heeft* / *is over het water gevlogen*. In het laatste geval tendeert de betekenis naar trajectiviteit. Bij trajectiviteit is een prepositie dus niet per se onmogelijk wat kan betekenen dat het gebruik

daarvan ongemarkeerd is. Daarop wijst ook het feit dat in ieder geval bij voorkeur een prepositie gebruikt wordt wanneer een postpositionele of circumpositionele groep genominaliseerd wordt: *Julias Caesar trekt de Rubicon over* / *over de Rubicon heen* > *de trek van Julius Caesar over de Rubicon.*

Er zijn zowel bij postposities als bij circumposities gevallen met 'statisch locatieve' betekenis ontstaan; we kunnen hierbij aan metonymische ontwikkelingen denken. *Zij woont een eind het bos in* kan begrepen worden als 'als je een eind het bos in loopt, kom je bij haar huis'. Vergelijk ook *de stad ligt tegen de berg aan* = 'als je tegen de berg aan loopt, kom je bij de stad'; archaïsch *hij woont tegen de kerk over* = 'als je tegen de kerk over loopt, ben je waar hij woont' ('in de richting van de kerk aan de overzijde'). In het laatste geval was het statisch locatief element zo sterk dat (vanaf de 16e eeuw) een samengestelde prepositie is ontstaan.

2.3.2.2. *Ontstaan postposities*

Voor het ontstaan van postpositionele constructies kunnen we van scheidbaar samengestelde werkwoorden uitgaan. Deze kwamen reeds in het Gotisch voor (naast de onscheidbare die duidelijker aanwezig waren): vgl. *us-iddja ūt sa siponeis anþar* (Joh. 18:16) 'uitging uit de andere discipel', waarin onscheidbaar en scheidbaar naast elkaar voorkomen. Vgl. ook Marc. 5:40 *jah galáiþ inn* 'en hij ging naar binnen'. Met een object komt voor Joh. 18:16 *jah attaúh inn Paitru* 'en trok Petrus naar binnen'. *Inn* kan hier net als in het vorige vers en net als *ūt* in het eerste als een adverbium worden opgevat, anders gezegd: als deel van een scheidbaar werkwoord. Een oudnederlands voorbeeld is *tho gienc er in mit allen thisen*… (ONW RB) 'toen ging hij in = naar binnen met al diegenen…'. Bij zo'n oud voorbeeld is het natuurlijk de vraag in hoeverre adverbium en werkwoord al een zekere eenheid vormden, in casu *ingān*. Dat is zeker de vraag bij een oudgermaanse zin als *thuo im nahor geng thie mann* (Heliand 9e eeuw: H1 257) 'toen hem naderbij ging die man'; *nahor* regeert hier de datief (*im*) en dat betekent een sterke eenheid tussen die beide elementen en een minder sterke tussen *nahor* en *geng*. In het Middelnederlands treffen we een groot aantal scheidbaar samengestelde werkwoorden aan; het accent moet daarin (meestal) op het adverbium gelegen hebben, althans als we van het moderne Nederlands mogen uitgaan: vgl. hedendaags *ik neem het boek aan* (of *het boek aan?*), *ik heb het boek aangenomen*, *ik zal het boek aannemen*[12]. Een trajectief annex perfectief effect kan ontstaan bij een werkwoord van beweging plus een object: er wordt een afstand (hoe klein ook) afgelegd zoals in *ik liep het bos in* (met als resultaat dat ik op een gegeven moment in het bos ben). Het accent is daarbij van *in* naar *bos* verschoven waarmee *het bos in* een duidelijke eenheid wordt; anders gezegd; er ontstaat een postpositionele groep. Zie ook HG deel 2 par. 7.3.2.1. (Het accent op *in*: *het bos in*, zou een contrast opleveren met *het bos uit*.)

Daarnaast zijn er in het Middelnederlands gevallen waarin het accent op het adverbium moet hebben gelegen zonder dat er voor het moderne besef sprake is van een samengesteld werkwoord. Vergelijk bijv. *een voghel heet fullica neemt met hem dat jonc verdreven ende voedet den sinen beneven* (H2 461) 'een vogel die Fullica heet neemt dat verdreven jong met zich mee en voedt het naast de zijne'; een werkwoord **benevenvoeden* lijkt niet

[12] Accentverhoudingen kunnen moeilijk vast te stellen zijn: wat horen we nu precies? (om over accenten in het verleden maar te zwijgen). Contrastaccenten moeten we proberen te vermijden.

waarschijnlijk. We hebben hier misschien een geval dat tussen een scheidbaar samengesteld werkwoord en een postpositionele constructie in ligt, aan te duiden als *tussenconstructie*. Bij zo'n constructie is er heel vaak van een naamwoordelijk gezegde sprake met datief of genitief of equivalent daarvan. Vergelijk met een datief: *het is den avonde bi* 'het is bij de avond', *enen jegen sijn* 'tegen iemand zijn', *en hadden God geweest niet mede* 'en was God niet met hem geweest', en met een genitief of *van*-bepaling: *nu es de maget des rouwen ave* 'nu is de maagd bevrijd van het verdriet', *des sijn om* 'het kwijt zijn, het verbeurd hebben', *hope en troest dies benic van* 'van hoop en troost ben ik beroofd', *dus wert hi van den bene sonder* 'zo raakte hij zonder zijn been = zijn been kwijt' (voorbeelden: S130). De indruk is dat het steeds om een toestand gaat, een enkele keer om het daarin komen. Hoewel niet *sijn* gebruikt wordt maar *sitten*, lijkt ook de volgende zin een voorbeeld: mnl. *dat twee hinnen ende eenen hane…up eenen haenbalke saten recht teere = te eenre valdore bi* (H2 461) 'dat twee hennen en een haan…op een hanebalk zaten precies bij een valdeur'. In de modern nederlandse vertalingen wordt meestal een prepositie gebruikt maar een postpositie bevat *hij is de wanhoop nabij*.

Postposities worden voor het Gotisch nog niet genoemd maar de overlevering daarvan is gebrekkig; de indruk is wél dat ze relatief (in vergelijking met circumposities; zie volgende subparagraaf) vrij laat zijn ontstaan. Voor het Middelnederlands zijn ze vanwege onzekerheden omtrent het accent ook moeilijk vast te stellen maar een voorbeeld zou kunnen zijn: *doe leedde hi tfolc den berghe bi* (MNW) 'toen leidde hij het volk tot bij de berg'. Het accent moet dan wel op *berghe* gelegen hebben (wat onzeker is); anders is er sprake van een samengesteld werkwoord *bileeden* of van wat we als *tussenconstructie* hebben aangeduid. Het laatste is niet waarschijnlijk omdat deze constructie (meestal) naamwoordelijk is. Vergelijk ook een zegswijze als *de werelt door* (MNW), wel als *de werelt door* te begrijpen. In latere fasen zoals we hieronder zullen zien, komen er in ieder geval wel duidelijke postposities voor; dan ontstaat ook een samengestelde postpositie als *onderdoor*: *ik liep de brug onderdoor*.

De postpositionele constructies vormen diachroon gezien met de scheidbare samengestelde werkwoorden en de onscheidbare dito een continuüm: vgl. naast 1. *ik heb/ben door de school gelopen* met prepositie verder 2. *ik ben de school door gelopen* met postpositie <> 3. *ik heb de school doorgelopen* met scheidbare samenstelling (vgl. *ik heb het boek aangenomen*) <> 4. *ik heb de school doorlopen* met onscheidbare samenstelling. In 3 kan het object voor de duidelijkheid beter door bijv, *voeten* worden vervangen: *ik heb mijn voeten doorgelopen*. Met onderstrepingen zijn accenten weergegeven maar zoals eerder opgemerkt (zie noot 11) kunnen accentverschillen soms moeilijk te onderscheiden zijn. In geval 1 is er een sterke band tussen *door* en *de school*, zo ook in geval 2 tussen *de school* en *door*, in geval 3 tussen *door* en *gelopen*, in geval 4 tussen *de school* en *-lopen*. In geval 1 is het verband nog wel sterker dan in geval 2: tussen *door* en *het bos* kan geen bepaling staan: **ik heb door fluitend de school gelopen*, tussen *de school* en *door wél*: *ik ben de school fluitend door gelopen*. Het laatste is te vergelijken met de situatie bij het scheidbaar samengestelde werkwoord: *ik heb mijn voeten met veel pijn doorgelopen*, en bij het onscheidbare: *ik heb de school met weinig moeite doorlopen*. Dit wijst op verwantschap (die er ook diachroon is) tussen de gevallen 2, 3 en 4. De betekenissen kunnen achtereenvolgens worden aangegeven als 'dynamisch locatief' (1), 'trajectief' (2), (bij benadering) 'resultatief locatief' (3) en 'resultatief holistisch' (4) (de héle school is in het geding). In geval 4 is sprake van figuurlijk gebruik dat we bijvoorbeeld ook aantreffen in *we hebben de stof doorlopen*. Let ook op het verschil in hulpwerkwoord (*hebben* of *zijn*) en op het al dan niet voorkomen van het prefix ge-. Dit prefix is pas tamelijk

laat kenmerk van het participium perfectum geworden maar dus niet bij onscheidbaarheid. *Door* werd kennelijk als een prefix ervaren en een prefix sluit ge- uit: vgl. ook *bevallen – het is bevallen* (niet **gebevallen*). Opvallend is dat het hulpwerkwoord *hebben* en niet *zijn* is; 'holistisch' wordt blijkbaar niet als 'perfectief' c.q. 'mutatief' begrepen maar als 'volledig duratief' c.q. 'volledig immutatief'. Het continuüm kan niet alleen synchroon maar ook diachroon begrepen worden: scheidbaar kan onscheidbaar worden, ook wel eens omgekeerd; scheidbaar kan tot postpositioneel leiden maar het omgekeerde is niet uit te sluiten. Van scheidbaar naar onscheidbaar kan als een geval van lexicalisatie gezien worden: er ontstaat een duidelijke woordeenheid, maar ook grammaticalisatie is in het spel in zoverre dat het eerste deel prefix kan worden dat zijn (duidelijke) betekenis ook min of meer kan kwijtraken of zelfs helemaal kan verdwijnen: vgl. bijv. de lotgevallen van het prefix ge- (zie HG deel 2 par. 2.9.3, 7.4.1.2 (12) en 7.4.4.8).

2.3.2.3. *Ontstaan circumposities*

De circumpositie sluit met z'n prepositionele element bij de prepositie aan; de oorsprong kan zijn dat een prepositie gebruikt werd voor een plaatsaanduiding waarbij dan 'richting' met een bijgevoegd adverbium werd aangegeven. Uit dat adverbium ontstond vervolging met verschuiving van accent het postpositionele element: mnl. *hi ginc ter kerken in* (met samengesteld werkwoord) > *hi ginc ter kerken in*. Circumposities lijken relatief vroeg voor te komen. Een modern nederlands voorbeeld is *om de kerk heen* met het accent dus op *kerk*. Het Oudnederlands laat er geen voorbeelden van zien (evenmin als het Gotisch) maar vergelijk oudhoogduits *siu fûarun fon theru búrg úz…zi themo drúhtines hús* (Otfrid I 14, 19-20 via Fleischer 2011, 117) 'zij gingen van de stad uit…naar het huis van de Heer'. Voor de oudere fasen weten we uiteraard niet precies waar het accent viel maar de hierboven gekozen accentuatie (*kerk*, *burg*) lijkt toch wel verantwoord. Andere middelnederlandse voorbeelden bestaande uit *te/ter/ten* plus object plus *in*, *binnen*, *dore*, *op*, *toe* zijn: *ter kerken in*, *tuwer herten binnen* (of moet dit 'statisch locatief' begrepen worden?), *ter selver borch doren*, *ter roken op*, *te Babylonien toe*. Combinaties met *waert/wert* 'waarts' moeten hier eveneens genoemd worden: *ter kerken waert* 'naar de kerk'; als we *waert* hier als postpositioneel element (tweede deel van een circumpositie) opvatten, dus niet als adverbium, dan gaat het om een element dat geen prepositie kan zijn (vgl. de moderne voorbeelden *af* en *toe*)[13]. Behalve met *te*/*ter*/*ten* kwamen er combinaties met als eerste element *tot(e)* voor, bijv. *tote Babylonien waert.*

2.3.2.4. *Na het Middelnederlands*

De circumpositionele constructies van het type *ter kerken uit* weten zich nog tot in de 19e eeuw te handhaven; in de 17e en 18e eeuw mochten ze zich zelfs in een hoge frequentie verheugen. Een enkele keer vinden we nog als eerste lid *tot*: *tot het kerkjen in*, *tot den 19. dito toe* (H5 1229, 17e eeuw). In het begin van de 20e eeuw vinden we het type nog bij (de vlaamse) Stijn Streuvels. Het werd verdedigd door Huydecoper die het Vondel kwalijk nam dat hij postposities gebruikte: *den drempel op* in plaats van "correcter" *ten drempel op*. Maar ondanks dit verzet is dit type circumpositie moeten wijken voor de postpositionele constructie: *ter kerken uut* voor *de kerk uit*. Een rechtstreekse overgang van *ter kerken uut* naar *de kerk uit* lijkt niet waarschijnlijk; hoe had *ter* in *de* kunnen veranderen? We moeten concurrentie van de kant van de postpositionele constructie aannemen waarbij een rol

[13] In *oostwaert* kan het als postpositie begrepen worden of als deel van een samenstelling.

gespeeld kan hebben dat men *te* te zeer als 'statisch locatief' ging ervaren. Er ontstonden echter (nog naar het model van de oude?) nieuwe configuraties met *heen*: *om de kerk heen*, en met *toe*: *na(ar) Spaengen toe* (16e eeuw), modern *naar Spanje toe*. Vergelijk verder *(we fietsten) tegen de wind op*, *(we liepen) tussen twee boomgaerden door*, *(de hond kwam) op ons af*. Ook de postposities nemen in de 16e en 17e eeuw sterk in gebruik en aantal toe; een 16e-eeuws voorbeeld is: *ghaende de stat deurre zyn (wij) ghecommen…* 'terwijl wij de stad door gaan zijn wij gekomen' (niet dus **ter stat deure*). Voor het ontstaan van statisch-locatieve betekenis zie par. 3.2.1 hierboven, bij *bos…in*, *tegen…aan*, *tegen…over*, later *tegenover*.

2.3.2.5. '*Tijd' en 'beperking'*

In de voorbeelden hierboven is meestal sprake van 'plaats' of 'verandering van plaats' maar er kan ook sprake zijn van 'tijd'. Een prepositie is ook nu weer heel gewoon: *in die dagen* (mnl. *in ghenen daghen*). Een eventueel middelnederlands voorbeeld met postpositie is *den winter duere* (MNW) 'de winter door'. Vergelijk ook het moderne voorbeeld: *we gingen vol moed het nieuwe jaar in*; *de schrik des doods voorbij* is een voorbeeld van de "tussenconstructie" (par. 3.2.2). Een circumpositie vinden we in mnl. *die eerste ouderdoem is van Adam an tot Noes tiden* (H3 695) 'de eerste oudheid (oude tijd) is van Adam af (aan) tot de tijden van Noach'. Vgl. ook mnl. *tot manendach toe* 'tot maandag toe' en *hent* 'tot' *des donredaghes toe* 'tot donderdag toe'. Uit 1501 dateert *van sijnre ioncheit an* H4 944) 'van zijn jeugd af aan' (tegenwoordig dus met een samengesteld postpositioneel element). Temporele betekenis heeft ook mnl. *tot hier toe gheseyt* 'tot hiertoe gezegd'. De vertalingen laten zien dat we ook nu circumposities (kunnen) gebruiken. Het postpositionele geval (eveneens hedendaags) *hij is student af* moet wel metaforisch worden begrepen: *de berg af* betekent 'niet meer op de berg', *student af* 'geen student meer'. Dit geldt ook voor het moderne *naar…toe* in een geval als *(hoe verantwoorden we dit) naar de samenleving toe?* Ook bij 'tijd' manifesteren zich de regionale verschillen: vgl. noordoostelijk *Rembrandt leefde om 1650 heen* (fri. *libbe…hinne*). In de modern nederlandse vertalingen komt het accent steeds op het "object" te liggen. Dat is niet het geval bij modern *hij werkte de hele dag door*. Hier hebben we dan ook niet met een postpositionele constructie te maken maar eerder met een scheidbaar samengesteld werkwoord *doorwerken*. Zouden we het accent op *dag* leggen, met als resultaat een postpositie, dan zou *de hele dag* metonymisch bijvoorbeeld zoiets als 'alle papieren van die dag' kunnen betekenen. Vgl. ook de accentverhoudingen in *dag in dag uit* of *in het hele jaar rond* dan wel *het hele jaar rond*. Geen 'plaats' of 'tijd' maar 'beperking' is van toepassing bij mnl. *niement en dar den waghen ghenaken in enen boghescote na zonder die heren…* (H3 696) 'niemand mag de wagen naderen op een boogschot na(bij) behalve de heren…' Het moderne *op…na* vinden we trouwens al in het Middelnederlands: *ende dat Rolants volc verslaghen was op een luttel na* (H4 945) 'en dat het volk van Roeland verslagen was op een weinig na'. Een recente ontwikkeling kan van *op één na de warmste zomer* via *de op één na warmste zomer* tot *de één na warmste zomer* geleid hebben.[14]

2.3.2.6. *Regionale aspecten. Andere talen*

Er zijn in het gebruik van de verschillende soorten adposities regionale verschillen; sommige zijn in het bovenstaande (par. 2.1) al genoemd. Circumposities zijn heel gewoon in de

[14] Van der Horst (2008, 1850) vermeldt dat hij (10 jan. 2000) in Leuven …*komt het tweede vaakst voor* gehoord heeft ('op twee na het vaakst').

noordelijke c.q. noordoostelijke dialecten: gron. *bij de sloot langs* (vgl. fri. *by de sleat lâns*), tw. *langs de sloot heen*. Vgl. ook *van het raam uit* i.p.v. *(van)uit het raam*. Ze zijn ook in het overige Nederlands in bepaalde gevallen niet uitgesloten: *om de kerk heen*, *naar huis toe*. Het midden van het taalgebied lijkt een zekere voorkeur voor postposities te hebben terwijl het zuiden dat voor prepositities heeft: *in de tuin* kan daar zowel 'in de tuin' als 'de tuin in' betekenen. In zekere zin is dat de voortzetting van de middelnederlandse situatie maar dan zonder (al dan niet nog zuiver) casusverschil. Overigens kunnen we ook in het noorden (Nederland) wel eens een prepositie aantreffen waar we een postpositie verwachten, bijv. bij Lodewijk van Deyssel: *ik ga nog even in den tuin*. Het zuiden heeft ook een zekere voorkeur voor samengestelde preposities: *de wind waait vanuit het zuiden*; vgl. ook vormingen, althans in de zuidelijke standaardtaal, met *heen* als *doorheen*, *langsheen*, *overheen*, in bijv. *doorheen de geschiedenis*. Voor Brabant, Oost-Vlaanderen wordt ook de herhaling van het adpositionele element genoemd; het komt vooral voor bij een prepositiegroep, gevolgd door een negatie: *da krijgde in een gewoein bord nie in* (Turnhout; H7 1850). Een oud voorbeeld, uit de 17e eeuw, is *ic quam aen een hooge roots an* (H4 944) 'ik kwam bij een hoge rots aan', afkomstig van de Leidenaar Jan van Hout (*Loterijspel*), waaruit blijkt dat het verschijnsel oudtijds ook in het noorden voorkwam.

Het Engels gebruikt consequent prepositie: vgl. *in the church* 'in de kerk', *into the church* 'de kerk in', evt. een constructie zonder adpositie: vgl. naast *I climb on the mountain* 'ik klim op de berg' *I climb the mountain* 'ik klim de berg op'. Ook het romaanse Frans en het slavische Pools kennen alleen prepositie. Het Duits kan prepositie gebruiken waar het Nederlands postpositie gebruikt; het Duits werkt dan wel met verschillende casūs: *er ist im Haus* 'in het huis' met datief tegenover *er ging ins Haus* 'het huis in' met accusatief. Verder vinden we postpositie: *er ging die Straße entlang*, *den Berg empor*, *den Winter durch*, ook samengestelde postpositie: *er ging den Berg hinauf*, *den Berg hinab*, verder circumpositie: *er ging in das Haus hinein* met als tweede element een samengestelde adpositie. Het Duits staat bekend om deze "zware" circumpositionele constructies: vgl. *Tiefausläufer die auf das europäische Festland hinübergreifen*. Als het traject meer als een gebied moet worden begrepen, wordt in het Duits geen postpositie gebruikt: *über Wasser und Land* 'water en land over'. "Zware" ciccumpositionele constructies zijn ook bekend van het nederlandse noordoosten: twents (in standaard-vertaling) *we gaan op huis opaan*, dat daarin aansluit bij het duitse taalgebied. Het zuiden met zijn voorkeur voor prepositie sluit bij het engelse taalgebied aan. Het Nederlands, het Duits en ook het Fries zijn taaltypologisch merkwaardig door het voorkomen van drie soorten adposities; consequente postpositie-talen zijn bijvoorbeeld het Baskisch, het Hongaars en het Hindi.

2.3.3. *Verband met casusverlies*

Het toenemende gebruik van prepositie kan als een compensatie van het casusverlies worden beschouwd. Ook het omgekeerde is mogelijk geweest: de prepositie werden steeds vaker gebruikt en daardoor konden de casūs verdwenen. Er moet van een voortdurend heen en weer sprake zijn geweest, een eeuwen omspannend proces van "drift" (zie ook HG deel 2 passim). Overigens werden er al prepositie gebruikt vóórdat er van een "ernstig" casūsverlies sprake was. De prepositiegroep heeft in zekere zin ook het voordeel dat nadere precisering mogelijk is: *die vrese der Joden* zou behalve als 'de vrees voor de Joden" eventueel ook nog als 'de vrees van de Joden' kunnen worden opgevat; bij de omschrijving met *voor* is ambiguïteit uitgesloten. Het indirect object kan tegenwoordig met *aan* of *voor* worden omschreven: *ik*

geef (aan) mijn vader een boek, *moeder breit (voor) hem een paar sokken*; er kunnen echter subtiele betekenisverschillen in het spel zijn: zo is *het meisje gaf de jongen een knipoogje* goed mogelijk maar niet *aan de jongen een knipoogje* (alsof het overhandigd werd). Genitiefobjecten maken vaak plaats voor *van*-bepalingen: mnl. *hi at des honechs* (S167) > *hij at van de honing*, en ook als attributieve nabepaling: *het paleis des* > *van de koning*. Van ligt vóór op de andere preposities: voor de vroeg-middelnederlandse Ferguut komen naast *van*-gevallen er nog maar drie met *met* voor. In het verlengde deze ontwikkeling liggen de hedendaagse vaste prepositie-objecten: *verlangen naar*, *hopen op*, *geloven in/aan* enz., die een nieuw soort rectie laten zien: *verlangen* regeert *naar*, *hopen* regeert *op* enz. Prepositie-objecten kunnen de waarde van een direct object of die van indirect object hebben: vgl. een zin als *Jan sprak met Piet over diens gedrag* met *over diens gedrag* (direct object) en *met Piet* (indirect object). Het eerste type ligt in het verlengde van de oude accusatief, het tweede in dat van de oude datief, in dit geval met oorspronkelijke comitatief-waarde. De eerste prepositie kan hier overigens nog worden weggelaten: *Jan sprak Piet over diens gedrag*. In beide gevallen wordt de keuze van de prepositie door het werkwoord bepaald (is "vast") en is er sprake van een kernargument bij het werkwoord (een "object", direct of indirect).[15] Vergelijk verder de *van*-groep die een predicatieve genitief gaat vervangen: mnl. *al dat sijns is* (S166) > *al wat van hem was*. De prepositie gaat ook een rol spelen in bepalingen: mnl. *int boecs beghin* (S162) > *in het begin van het boek*; mnl. *bedects aenscijns* (S179) > *met bedekt gezicht*; *dies waren die Romeyne gram* (MNW) > *daarover* (= over dat) *waren die Romeinen kwaad.* Vergelijk ook de prepositie *om* in een beknopte bijzin: *om te wandelen*, ter aanduiding (oorspronkelijk) van finaliteit.

Ook de postposties en circumposities kunnen met het casusverlies in verband gebracht worden. Oudtijds gold bij een werkwoord van 'beweging': bij 'plaats' de datief, bij 'verandering van plaats' de accusatief. Reeds in het Gotisch vinden we dit niet meer terug; we vinden er een datief wanneer we een accusatief zouden verwachten. Vergelijk *jah ni briggáis uns in fráistubnjái* (Matth. 6: 13) 'en moge je ons niet brengen in verzoeking'. Ook in het Middelnederlands bestaat er op dit punt geen duidelijk verschil meer: de meeste preposities konden zowel de datief als de accusatief "regeren". Vergelijk (1) *ghi moet varen…int wout* (MNW) 'ge moet…het bos in rijden' met verwachte accusatief met (2) *seerder…dan soude een vogel vliegen in den woude* (id.) 'sneller…dan een vogel zou vliegen in het bos' met verwachte datief, maar vgl. ook (3) *int wout woonde een everswijn* (id.) 'in het bos woonde een everzwijn' met accusatief waar we een datief of (4) *die van Egipten hateden den kinderen van Israhel* (S182) 'de Egyptenaren haatten de kinderen van Israël' met datief waar we een accusatief zouden verwachten. We kennen het verschil nog van het (Standaard)duits: vgl. (in de vorige paragraaf reeds genoemd) *er ist im Haus*, *er ging in das Haus*. het ontbreekt echter in het Nederduits (met uitzondering van de zuidelijke dialecten daarvan) zoals ook in hedendaags Nederlands en Fries. Uit de vertaling van de eerste middelnederlands zin (met werkwoord van 'beweging') blijkt dat we nu een postpositie gebruiken in plaats van de accusatief; de vertaling van de tweede zin (id.), ook die van de derde en vierde, laat een prepositie zien zoals ook in het Middelnederlands het geval is. Vergelijk voor een circumpositie *hoe dikwijls ging/liep hij om de kerk heen* met de middelnederlandse zin *hoe dicke ghinc hi om de mure* (MNW) met prepositie plus accusatief. In het type mnl. *ter kerken*

[15] Hoewel *knijpen* alleen met *in* pleegt voor te komen, is in *hij kneep in het deeg* de prepositiegroep eerder als locale bepaling op te vatten.

in, *ten woude waert* komt een combinatie van casusvormen en circumpositie voor; de circumpositie is hier dus niet casus-vervangend. Hier verdwijnen de casusvormen en komt er in de plaats van de circumpositie en postpositie te staan: *de kerk in*, terwijl *ten woude waert* door de samenstelling *woudwaarts* is vervangen.

2.3.4. *Adposities door de fasen heen*

We moeten hier beknopt zijn om niet te zeer in de geschiedenis van het lexicon te verzeilen. We beperken ons vooral tot gevallen met syntactische implicaties. Uiteraard kunnen adposities verdwijnen, bijv. mnl. *want*/*went*/*ment* 'tot', en kunnen er nieuwe ontstaan, bijv. die met *b(e)*- uit *bi*- die pas in het Middelnederlands opduiken: *beoosten*, *boven*. Ook de betekenis kan veranderen: vgl. onl. *aftir*/*ahter* (vgl. got. *aftra* adv. 'terug'; ndl. *achter*) dat in het Oudnederlands 'naar, doorheen, na' kon betekenen. Interessanter is verandering in gebruik: zo kon mnl. *ave* prepositie zijn: *ave ene side*; postpositioneel gebruik kwam ook al voor waartoe het tegenwoordige *af* beperkt is. *Aftir* > *achter* en *ave* > *af* laten ook klankveranderingen zien.

Kenmerkend voor de nieuwe tijd, met een eerste begin in het Middelnederlands, zijn preposities met de vorm van participia presens die uit (een soort) absolute constructies ontstaan moeten zijn. Ook latijnse of franse invloed kan hierbij in het spel geweest zijn. Vergelijk *aangaande* in een 16e-eeuws citaat: *aengaende Don Jan die wist hem so wel te houwen* (WNT) dat ongeveer zou weergegeven kunnen worden als 'voor zover het Don Juan aangaat, die wist zich goed te gedragen'. De constructie is hier nog absoluut; als prepositie gaat *aangaande* 'over' betekenen: *twijfel aangaande de waarheid*. Andere voorbeelden zijn *behoudens* (uit *behoudend* plus adverbiale s), *betreffende*, *staande* (*de vergadering*), *gedurende*. Een participium preteritum vinden we in *aangezien*, (verouderd) *uitgezeid*, *uitgezonderd*. Dat bijv. *staande* prepositie is geworden en geen participium presens meer is, blijkt uit semantische isolering: er is geen direct verband meer met 'staan', en ook uit het feit dat het in het Middelnederlands de accusatief kon regeren (terwijl staan een intransitief werkwoord is). Dat *uitgezonderd* prepositie kan zijn, blijkt uit *uitgezonderd hem* ('als we hem uitzonderen'); in *uitgezonderd hij* is het conjunctie ('als hij uitgezonderd wordt'). Ook in combinatie met *dat* is het conjunctioneel: *ik was klaar uitgezonderd dat ik mijn koffer nog moest inpakken*. Een bekend twijfelgeval: prepositie of conjunctie, is ook *behalve* (zie hfdst. 10 par. 2). Postpositioneel gebruik vinden we in (verouderd) mnl. *toorloghe gheduerende*, *dit probleem uitgezonderd*. Anders dan bij de "reguliere" postposities ligt het accent in deze gevallen niet op het substantief (vgl. *het bos in*) maar op de postpositie: *dit probleem uitgezonderd.* Op z'n minst is er een voorkeur voor achterplaatsing bij een negatie: *dit probleem niet uitgezonderd*. De achterplaatsing zorgt ervoor dat de adpositie meer aandacht krijgt (wat vooral bij een negatie van belang is). De oorsprong van adposities kan ook in absolute genitieven liggen: vgl. *omstreeks drie uur* 'wanneer het in de streek = buurt van drie uur is'.

Vanaf de 16e eeuw dateren preposities op latijnse basis als *conform*, *contra*, *per*, *via*, vrij recent ook *qua* en *versus*, of op franse basis: *à*, *vis à vis*. In de 17e eeuw duikt voor de eerste keer *doorheen* (*doorheen het land*) op dat tegenwoordig bekend is van de zuidelijke standaardtaal. Voor de 18e eeuw worden al meer gevallen gesignaleerd: *langsheen*, *overheen.* Evenals bij de adverbia zijn er recent een groot aantal nieuwe prepositie-uitdrukkingen ontstaan waarvan er vele op *van* uitgaan: *door middel van*, *in (de) plaats van*, *in geval (van)*,

met behulp van, omwille van (ouder bijv. *om myne krankheids wille*), *ten aanzien van*, *uit hoofde van*, en nog veel meer. Als een verkorting van *in de richting van* moet *richting* worden begrepen: *hoe verantwoorden we dit richting de samenleving?* In plaats hiervan kan men ook horen, met een circumpositie, *naar de samenleving toe*. Uit reeksvorming als bij *ter behandeling van*, *ter beoordeling van*, *ter bepaling van*, *ter bereiding van*, *ter becommentariëring* komt een productief (sub)schema naar voren. *Wat aanbelangt*, *wat aangaat*, *wat betreft* zijn recent preposities geworden; vooral *wat betreft* wordt vaak gebruikt; van aaneenschrijven is echter nog geen sprake. Het werkwoord is hier naar voren gehaald; de oude manier is bijv. *wat deze overwegingen betreft*. Vrij recente aanwinsten zijn ook *gaande* (*gaande zijn betoog*) en *lopende* (*lopende het onderzoek*) die bij het oude, hierboven besproken procédé, ontstaan uit oude absolute constructies, aansluiten: 'terwijl het betoog gaat', 'terwijl het onderzoek loopt'. Een modern gebruik van *van* ("citerend") horen we (inderdaad hóren: het is gesproken taal) in *toen dacht ik van laat ik dat maar niet doen* of (nog relativerender, hierboven reeds een keer genoemd) *toen had ik zoiets van….* Dit *(zoiets) van* leidt hier een directe rede in. Ook *naast* heeft z'n gebruik uitgebreid: het kan gebruikt worden in plaats van *behalve* plus prepositie inclusief *als*: *naast* 'behalve om' *geld ging het hem om drugs*, *naast* 'behalve als' *leraar trad hij ook op als musicus*. Dit (overigens niet door iedereen geaccepteerd) passe-partoutgebruik heeft als voordeel dat het de zinsvorming vergemakkelijkt. Dat is nog duidelijker in bijv. *naast leraar deed hij ook nog aan muziek* 'behalve dat hij leraar was…'. We noemen hier ook nog een keer (zie par. 3.2.1) *tegenover* dat teruggaat op een zgn. distantie-compositum: *tegen de kerk over* (circumpositie); tot in de 19e eeuw vinden we daar voorbeelden van.

De normatieve grammatica heeft zich ook over de adposities ontfermd, Zo is er in de 17e eeuw, door de grammatici Leupenius en Vollenhove, betekenisdifferentiatie ingevoerd bij *na* (van tijd) tegenover *naar* (van plaats, ook 'overeenkomstig'). In de spontaan gesproken taal horen we echter voor 'tijd' en 'plaats' vaak alleen *na* terwijl *naar* 'overeenkomstig' alleen schrijftaal is. De beregelende grammatici hebben ook *tot* 'plaats' afgekeurd: *hij woont tot Haarlem*; dit mocht alleen bij 'richting' worden gebruikt: *hij liep tot Haarlem*. Ook heeft men gediscussieerd over het gebruik van *tegen(s)* en *jegen(s)* waarvan nu in gesproken taal alleen *tegen* is overgebleven naast nog archaïsch *jegens*.

2.3.3 *Rectie door adposities*

Hierboven (par. 3.3) is al naar voren gekomen dat preposities een bepaalde casus kunnen "regeren" (rectie): vgl. got. *ūs* 'uit' met datief. Middelnederlandse preposities konden de datief of de accusatief regeren, soms ook de genitief: *met starker minnen* (met plus datief), *in die zale* (accusatief 'de paleiszaal in'), *bi des* (genitief, 'daardoor'). Er kon nog wel een betekenisverschil mee gepaard gaan: vgl. *in die zale* (accusatief, 'de paleiszaal in') met *in der zalen* (datief, 'in de paleiszaal'), maar heel vaak was dat niet het geval. Het deflexieproces, waardoor men het gevoel voor die relaties kwijtraakte, heeft hierin een rol gespeeld. De meeste middelnederlandse preposities komen zowel met de datief als met de accusatief voor. Wél bestaan er voorkeuren. Zo komen *beneden*, *bi*, *binnen*, *buten*, *met*, *te* in de regel met de datief (< locatief?) voor evenals *ute* en *van* (< ablatief?); *onder* en *over* (< locatief?) komen echter maar zelden met die casus voor. Met een accusatief komen gewoonlijk voor: *dore*, *naer*, *omme*, *op* ('richting'?); dat geldt ook voor *sonder* (a-comitatief) en *vermits* (causatief). Misschien is er (maar vergelijk de vraagtekens) nog een lichte doorwerking van de oude toestand te bespeuren waarin met de casus duidelijke functieverschillen verbonden waren.

Sommige preposities konden de genitief regeren: *binnen*, *buten*, *dore*, *na*, *onder*, *omme*, *overmits*, *sonder*, *te*, *tote*, *van*, *vore*; mogen we hierbij aan een oorspronkelijk partitieve genitief denken? Aan een causatieve genitief kunnen we denken bij *overmits*; een genitief kan ook bij a-comitatief *sonder* voorkomen. In de circumpositionele constructies zijn het de prepositionele elementen die de flexie bepalen: vgl. *ter* (< *te der*) *kercken uut* waarin *te* de datief regeert; in postpositionele zijn de postposities bepalend: *doe leedde hi tfolc den berghe bi* met datief 'toen leidde hij het volk tot bij de berg', *den sant omtrent* met accusatief 'bij het zand'. Zoals uit de geschiedenis van het Nederlands bekend is, zijn de casusverschillen voor een groot deel verdwenen. Resten bij preposities vinden we nog in staande uitdrukkingen: *in dier voege*, *met dien verstande* enz.

2.4. CONJUNCTIES

2.4.1. *Algemeen*

Onderschikking van zinnen speelt ongetwijfeld in schrijftaal een belangrijker rol dan in spreektaal: onderschikking is ingewikkelder dan geen "schikking' (in de enkelvoudige zin) of nevenschikking en vraagt dus om meer planning waarvoor bij het spreken minder tijd is. Hier is dan wel onderschikking bedoeld die op de een of andere manier formeel gekenmerkt is. In plaats van geschreven *omdat het regende*, *zijn we maar thuis gebleven*, met een door een conjunctie ingeleide bijzin, kunnen we bij het spreken horen: *het regende*, *dus zijn we maar thuis gebleven*. Er is hier formeel sprake van nevenschikking maar functioneel van onderschikking: het woordje *dus* (een "conjunctioneel adverbium") haakt a.h.w. de rest van de zin aan *het regende* aan. In *het regende*, *we zijn maar thuis gebleven* wordt het helemaal aan de (functionele) interpretatie van de hoorder overgelaten dat *het regende* de reden van het thuis blijven noemt. Deze kan daarbij terugvallen op wat "wereldkennis" genoemd wordt, namelijk dat het niet prettig is om bij regen buiten te lopen. Bijzinnen zijn in het moderne Nederlands aan verschillende aspecten te herkennen: aan conjuncties (*dat*, *omdat*, *terwijl* enz.) maar (in het algemeen) ook aan de zinsvolgorde: vgl. *Jan koopt graag in Amsterdam boeken* met *ik weet dat Jan in Amsterdam boeken koopt* (met de persoonsvorm achteraan). (Een afwijkende volgorde vertonen een bepaald type conditionele bijzin: *komt hij ook*, *dan blijf ik weg*, en een bepaald type concessieve bijzin: *ook al regent het pijpestelen*, *we gaan naar buiten*.) In het Middelnederlands was de volgorde nog niet zo'n duidelijk kenmerk: vgl. *als hi gheënt hadde sine tale* (MNW) 'als hij beëindigd had zijn taal (wat hij wilde zeggen) = als hij zijn taal beëindigd had'. Het lijkt er echter op dat in het Middelnederlands de conjunctief, die vaak in bijzinnen voorkomt, niet alleen modale waarde had maar ook bijzinskenmerk kon zijn. Middelnederlandse zinnen konden met een conjunctie worden ingeleid maar die kon ook ontbreken: *hi was so blide hine wiste wat doen van vrouden* (S301) 'hij was zo blij hij wist niet = dat hij niet wist wat te doen van vreugde'. Let wel: 'onderschikking' hoeft niet te betekenen: 'minder belangrijk'. Soms zit het belangrijkste van een mededeling in de bijzin: een bepaald feit wordt als ondergeschikt vermeld terwijl het in de werkelijkheid overheerst. Wat in taal wordt uitgedrukt, is niet de werkelijkheid zonder meer maar de werkelijkheid zoals ze door de spreker wordt opgevat (geconcipieerd).

2.4.2. *Bijzinnen en conjuncties*

We hebben hierboven gezien dat preposities en daarmee gevormde prepositiegroepen al van oude datum zijn al kwamen ze misschien nog niet *als zodanig* in het Proto-indo-europees voor. Wat de nevenschikkende conjuncties betreft kan pie. *-kue- 'en' als enclitisch "partikel"

worden aangenomen; we vinden dit terug in lat. -que, gr. -te, got. -uh: *qaþ-uh* ‘en hij zeide’. Naast got. -uh wordt echter ook *jah* gebruikt dat anders dan -uh niet enclitisch wordt gebruikt. Een partikel *ve- ‘of’ (vgl. lat. -ve) wordt in het Gotisch niet teruggevonden. De onderschikkende conjuncties moeten als woordsoort later ontstaan zijn; voor het Proto-indo-europees wordt er zelfs aan getwijfeld of er al bijzinnen in voorkwamen. De conjuncties zoals ze in de indo-europese talen voorkomen, blijken namelijk moeilijk tot protovormen te herleiden, op grond waarvan wordt aangenomen dat ze in de prototaal niet voorkwamen. Ze moeten dus in de verschillende dochtertalen apart van elkaar ontstaan zijn. Dat ze moeilijk te reconstrueren zijn, kan echter ook het gevolg zijn van het feit dat functiewoorden nogal gemakkelijk van vorm en functie veranderen. En misschien moeten we er ook voor oppassen om ons het Proto-indo-europees niet al te “primitief” voor te stellen. Dat bijzinnen in het Proto-indo-europees niet voorkwamen, wil overigens niet zeggen dat formele onderschikking helemaal ontbrak. Behalve aan intonatie kunnen we denken aan de zogeheten conjunctionele adverbia (zie hierboven: 4.1) of aan beknopte bijzinnen (met infinitief), type *hij beval de jongen op te staan* ‘dat hij opstond’, dan wel participium-constructies, type *ijs en weder dienende* ‘als ijs en weer dienen = meewerken’ *staan we morgen op de schaats*. Ook interpretatief, dus zonder formele aanduidingen (zie vorige paragraaf) kan er uiteraard van onderschikking sprake zijn geweest.

De vraag is nu, aangenomen dat ze er oorspronkelijk niet waren: hoe konden bijzinnen ontstaan? Er wordt hiervoor aan reïnterpretatie gedacht. Zo kan *ik geloof dat hij komt* teruggaan op *ik geloof dát*: *hij komt*; de conjunctie *dat* gaat dan terug op het demonstrativum *dat*. Vanuit de ervaring van onderschikking werd *dát* als kenmerk daarvan opgevat (grammaticalisatie) wat ook intonationeel gevolgen had: het accent kwam op *komt* te liggen. In ieder geval moet *dat* een oude conjunctie zijn blijkens vergelijkbaar lat. *quod* en gr. *hoti*, ook got. *þatei* (gecombineerd met relatief-partikel -ei). Hetzelfde geldt van onderschikkend *of* dat verwant is met got. *jabái*, negatief *ibái*. Het gotische relatiefpartikel -ei vinden we ook in *þei* ‘dat’, *þe-ei* ‘omdat’ (met dem.instr. *þe*), en in relatieve adverbia als *þar-ei* ‘waar’, *þan-ei* ‘wanneer’. Dat *þat-* in *þatei* nog niet helemaal van z’n demonstratieve oorsprong was afgedwaald, blijkt bijv. uit *gatraua þammei mahteigs ist*… (2 Tim. 1:12) ‘ik vertrouw erop dat hij in staat is…’ met dat. *þamm-* bij het werkwoord *gatrauan*. Maar vgl. daarnaast *froþun þatei du im þo jakukon qaþ* (Marc. 12:12) ‘zij begrepen dat hij tot hen deze gelijkenis sprak’, met *þatei* hoewel *fraþjan* de datief pleegt te regeren. Het partikel *ei* kon overigens ook apart conjunctie zijn: *þugkeiþ im áuk ei in filuwaúrdein seinái andháusjáindáu* (Matth. 6:7) ‘het komt hun voor namelijk dat zij in = door hun gebruik van veel woorden zouden worden gehoord’.

Tot dusver ging het om adverbiale bijzinnen. Ook voor de relatieve bijzinnen kunnen we aannemen dat ze pas van na het Proto-indo-europees zijn. De pronomina relativa gaan terug op demonstrativa of op interrogativa (zie HG deel 2, par. 5.1.3 en 5.9.1). In het Gotisch wordt weer gebruik gemaakt van het partikel -ei: *ƕazuh nu sa-ei háuseiþ waúrda meina* (Matth. 7:24) ‘ieder nu die hoort mijn woorden’. In het Nederlands komen relatieve bijzinnen naast participium-constructie voor: vgl. *een huilend meisje stond voor de deur* naast een *meisje dat huilde, stond voor de deur*, zo ook *ik zag een op hol geslagen paard* naast *ik zag een paard dat op hol geslagen was*. Een relatieve bijzin is niet (meer) mogelijk bij *we stonden in de blinkende zon:* **we stonden in de zon die blonk*: *blinkende* heeft hier adjectivische waarde gekregen. Vergelijk in dit verband ook, met een in oorsprong participium preteritum, *de terneergeslagen jongen*. Het ontstaan van een relatieve bijzin is goed te begrijpen, namelijk

vanuit een tussenzin (intercalatie): *die man – die daar loopt – heeft het gedaan > de man die daar loopt, heeft het gedaan* (voor de tussenzin is de oude volgorde met het werkwoord achteraan aangenomen; zie hfdst. 15 passim). Vgl. ook *wie dat gedaan heeft? die straf krijgt > wie dat gedaan heeft, (die) straf krijgt* (werkwoord achteraan), later *die krijgt straf* (SVO).

2.4.3. *Door de tijd heen*

Het aantal conjuncties neemt in de loop van de tijd geleidelijk aan toe. Voor het Oudnederlands kunnen er twaalf genoemd worden, behalve *of* 'indien' en *that* nog de volgende (met daarbij vermelding van een betekenis): in de Psalmen (10e eeuw) *also* 'zoals', *eer* 'voordat', *so* 'toen', *unt(es)* 'totdat' en *wanda* 'omdat', in de Williram (11e eeuw) daarbij ook *nu* 'nu', *samo* 'zoals', *thanne* 'dan', *tho* 'toen' en *thogh* 'hoewel'. In het Middelnederlands zijn het er al heel wat meer; voor het Oudnederlands kan het geringe aantal echter voor een deel aan de schaarse tekstoverlevering worden toegeschreven. Voor de conjuncties (behalve *dat* en *of*), die al vroeg voorkomen, geldt de regel dat ze uit andere woordsoorten zijn ontstaan. Vergelijk onl. *tho her thaz gedan havode* (ONW RB) 'toen hij dat gedaan had', met *tho*, ndl. *toen* dat nog steeds ook adverbium kan zijn. Een ander adverbium (ook prepositie) dat blijkens het 13-eeuwse Middelnederlands al vroeg als conjunctie kon optreden, is *voor*: *vore sie wel ghereet sijn* (MNW) 'voordat ze goed klaar zijn'. De conjunctie *al* 'ook al' gaat terug op het (onbepaald) pronominale of numerale *al*. Etymologisch kan dit een oud participium bij een werkwoord 'groeien' (lat. *alere*) zijn; vanuit 'gegroeid, volgroeid' heeft zich dan de betekenis 'al, alle' ontwikkeld welke betekenis in de buurt van 'concessiviteit' ligt. Vergelijk voor deze betekenisontwikkeling *al is de leugen nog zo snel, de waarheid achterhaalt haar wel*: 'voor alle gevallen waarin de leugen snel is, geldt dat ze door de waarheid achterhaald wordt = al is de leugen nog zo snel, de waarheid achterhaalt haar wel'.

Door uitbreiding van *dat* met preposities ontstonden conjuncties als *doordat*, *opdat*, *zodat* enz.; het ontstaan ervan ligt vooral in het Middelnederlands. Een heel vroeg voorbeeld kan zijn onl. *zethiu* 'opdat, zodat', lett. 'tótdat dat': *thes bidden ic zethiu thaz ich newanne nekume…* (ONW, LW) 'daarom bid ik opdat (zodat) ik nooit kom (zal komen)' (nl. in de vergadering van de ongelovigen). Het is mogelijk dat bijv. *opdat* ontstaan is uit de verbinding *op dát dat…* (er zijn een paar voorbeelden); een rechtstreekse verbinding van een prepositie met een dat-zin is echter ook goed denkbaar. Om haplologische redenen moet een combinatie *dát dat* ook geen lang leven beschoren zijn geweest. Door verkorting uit een -dat-vorm, in casu *totdat*, kan *tot* als conjunctie ontstaan zijn; dit hoeft dus niet een voorbeeld te zijn van een prepositie die rechtstreeks conjunctie is geworden. De vorming met -dat kreeg een zekere productiviteit die er toe leidde dat bijvoorbeeld het reeds oudnederlandse *eer* 'voordat' er *dat* bij kreeg: *eerdat*, hoewel *eer* zonder *dat* nog steeds mogelijk is. De groep met *dat* breidde zich in het late Middelnederlands en vroege Nieuwnederlands analogisch sterk uit waarbij ook de behoefte aan een bijzinsmarkeerder (de volgorde was nog tamelijk vrij) een rol gespeeld kan hebben: *doe dat*, *want dat*, *sint dat* enz.; met een adverbium gevormd is *intussen dat* (sinds de 18e eeuw). Van na het Middelnederlands zijn met *dat*: *aangezien, (aan)gemerkt*, *niettegenstaande, onaangezien*, *uitgezeid*, *uitgezonderd; behoudens dat* is al middelnederlands. Deze vormen zonder *dat* hebben we al als preposities leren kennen (par. 3.4 hierboven). Overigens kunnen bijv. *aangezien*, *gemerkt*, *niettegenstaande* ook zonder *dat* conjunctie zijn terwijl *uitgezonderd* als zodanig ook gecombineerd met *wanneer* voorkomt. Voor *niettegenstaande* vgl. bijv. *niettegenstaande hij…zijn functie kon behouden* (internet).

Bij de vormen met *dat* sluiten aan *gesteld dat* en *toegegeven dat*; *dat* kan wegblijven waarna een soort directe rede volgt: *gesteld: hij komt ook, dan blijf ik thuis* c.q. *toegegeven: hij heeft vaak gelijk*. Voor *behalve* als conjunctie zie hfdst. 10 par. 4.2.2. Bij combinatie met *wanneer* of *dat* is er in ieder geval sprake van een conjunctie: *ik doe dat behalve wanneer hij ook meedoet* (beperkend), *behalve dat ik graag lees, zing ik ook graag* (uitbreidend). Uitbreiding met *of* vinden we in mnl. en 17e-eeuws *om of* 'voor het geval dat' en *op of* 'id.' (WS 128).

Intussen waren er in het Middelnederlands ook conjunctionele woordgroepen ontstaan, bijv. *'t en zij (dat)* 'zij het niet (dat)' waarop hedendaags *tenzij* teruggaat. Een oudsaksisch (9e eeuw) voorbeeld is *so lango so* in *so lango so thu habdes gelobon te me* (H1 290 Heliand) 'zo lang als je geloof hebt in mij'. Dergelijke conjuncties, ontstaan dus uit woordgroepen, zijn wel als de jongste groep te beschouwen, vooral daterend uit het late Middelnederlands of het Nieuwnederlands tot en met de 17e eeuw. Evenals de -dat-groep bestaat deze groep dus uit conjuncties die niet zoals vele oudere op andere woordsoorten teruggaan. Zoals *'t en zij dat* al liet zien, kon een conjunctionele woordgroep op *dat* eindigen (wat overigens meestal het geval was). Vergelijk *ter wilen dat* waarop het hedendaagse *terwijl* teruggaat, met wegval dus van *dat*; een vroeg voorbeeld van wegval is *terwijlen dit besit* 'beleg' *voir Gendt was* (MNW). Let wel: er is ook het adverbium *terwijl* (niet standaardtalig meer: *dat doe ik terwijl wel*) dat op *ter wilen* zonder *dat* herleid moet worden. Naar analogie daarvan kan de conjunctionele verbinding het element *dat* kwijt geraakt zijn, meer algemeen naar analogie van adverbia die ook conjunctie konden zijn (bijv. *toen*). Die analogie kan er ook toe geleid hebben dat bijv. *indien* rechtstreeks ontstaan is en niet per se via *indien dat*. Een geval dat toch wel op een combinatie met *dat* moet teruggaan, is (causaal) *aangezien* (oorspr. participium preteritum): pas vanaf de 16e eeuw komt dit zonder *dat* voor. Via de omgekeerde analogie kunnen oude conjuncties *dat* achter zich gekregen hebben, bijv. *wanneer dat*. De grammatici van de 17e eeuw begonnen een strijd tegen dit *dat* dat zij als overtollig beschouwden. Naast *dat* vinden we ook *als*: *in die wile als ghi quaemt* 'terwijl gij kwam'. Dit kon ook worden weggelaten: vgl. *zodra als* (mnl. also *drade als*, oorspr. 'zo snel als') *hij kon > zodra hij kon, bleef hij weg*. Een oud voorbeeld zonder *als*, oudnederlands zelfs, is *so lange*: onl. *so lange thiu werlt stat* (ONW RB) 'zo lang (als) de wereld (be)staat'. Aan de voorkant kan "versterking" met behulp van *al* plaatsvinden: *aleer*, *alhoewel*, *alschoon*. Voorbeelden daarvan zijn ook vlaams *lat* en *lof*, resp. uit versterkend *al* plus *dat* en *al* plus *of* (*nof* gaat terug op *en* plus *of*).

Langs deze wegen ontstond er nogal wat variatie met de daarbij behorende concurrentie; deze variatie werd nog versterkt doordat conjuncties verschillende functies gingen vervullen en omgekeerd functies door verschillende conjuncties konden worden uitgedrukt. Bij de conjunctie *zo* (*so*) vinden we over de perioden heen betekenissen als 'wanneer', 'indien', 'terwijl', 'zoals', evt. ook 'sinds', 'totdat'; omgekeerd konden voor 'totdat' mnl. *ont(hier)*, *tes*, *thent*, *thent(dat)*, *tot(dat)* worden gebruikt. Behalve de analogie speelt hier ook de semantiek in mee: zo kan bijvoorbeeld temporaliteit gemakkelijk tot causaliteit leiden (de oorzaak gaat immers in de tijd vooraf aan het gevolg): vgl. *wijl* 'omdat' dat oorspronkelijk temporeel was. Zie in verband hiermee ook het in par. 1 besproken *mits*.

In de volgende hoofdstukken zal het niet mogelijk zijn om aan alle variatie van de oudere fasen recht te doen. Heel wat conjuncties zijn later verdwenen: *(ont(hier)*, *tes*, *thent(dat)*, of zijn ouderwets geworden en komen nogal alleen in plechtige taal voor (als dat nog het geval is!): *bijaldien (dat)* 'doordat, omdat', *dewijl* 'omdat', *nademaal* 'nadat', *overmits* 'omdat'

(maar bijv. *bijaldien* wordt nog voor zuidelijke standaardtaal genoemd: ZNW). Een voorbeeld van een conjunctie die maar een korte tijd van leven beschoren is geweest, is conditioneel *in (dat)* plus varianten: *in dat si die soene ane vaen* 'als zij de verzoening aanvaarden' (vgl. het verwante *indien*). De oude woekering lijkt vooral in geschrifte en in plechtige taal te hebben plaatsgevonden; de vereenvoudiging van de schrijftaal (sinds Kollewijn en andere ijveraars hiervoor) zal mede aan het verdwijnen van diverse conjuncties hebben bijgedragen. Ook de functiemogelijkheden per conjunctie werden ingeperkt: *zo* (*so*) kan nu nog slechts 'indien' betekenen, wat ook geldt voor *mits* (vgl. par. 1) en voor *indien* dat in het Middelnederlands ook causaal kon zijn en zelfs temporeel of consecutief. Omgekeerd wordt voor de functie 'totdat' nu nog slechts *totdat* gebruikt. Een regionaal verschil betreft het gebruik van *eenmaal*, *eens* en *telkens* in het Vlaams: *eenmaal men denkt te weten* 'als men eenmaal denkt te weten', *eens ze binnen was* 'zodra ze binnen was', *telkens u uw lokaal verlaat* 'telkens wanneer…' (voorbeelden HH 244, 245).

In hedendaags taalgebruik zijn er echter weer nieuwe ontwikkelingen te constateren. Vergelijk uitdrukkingen als *zo hard hij kon (ging hij er vandoor)*, *zo vaak hij eraan denkt (wordt hij bedroefd)*, *kom zo gauw je wilt*. Dit gaat in de richting van een paradigma *zo plus adjectief* met als betekenis 'zo-adjectief-als' (*als* wordt dus weggelaten). Aaneenschrijven (bijv. <zovaak>) wijst erop dat de combinatie als één geheel wordt opgevat. Een hedendaagse nieuwvorming (er zouden meer voorbeelden te geven zijn) is ook *elke keer u zonder mondkapje de trein in gaat, krijgt u een boete*; de nieuwe conjunctie kan ontstaan zijn uit *elke keer dat* of *elke keer als*. Vergelijk ook *temeer* uit of naast *temeer omdat*: *we gaan niet graag met vakantie naar Engeland temeer het daar vaak regent.* En vergelijk nog met *dat* (of ook al zonder *dat*?): *in de tussentijd dat*…(gevonden op internet). *Hoewel* gaat in de richting van een adverbium is een zin als *ik kan dat wel voor je doen, hoewel, ik heb geen ervaring*. In par. 2.3.4 is *van* in *toen dacht ik van laat ik maar liever weggaan* of in *toen had ik zoiets van laat maar zitten* nog als prepositie opgevat maar er kan ook aan een conjunctie gedacht worden (met een nog verder gaande grammaticalisatie?).

Aan de normatieve grammatica hebben we het verschil in spelling tussen <nog> (adverbium) en <noch> (conjunctie) te danken (?) evenals het verschil (nu ook in klank) tussen *toch* (adverbium) en *doch* (conjunctie). Dialectisch en substandaard is de versterking met *als*: *alsdat*, in "onbeholpen" schrijftaal: *hierbij deel ik u mee alsdat mijn kind vandaag niet naar school kan*. Een ander *alsdat* vinden we in *evenveel alsdat (ze van haar zoon houdt)*, met expletief *dat.* Dialectisch zijn ook het zuidelijke *(ge)lijk* 'zoals' dat ook archaïsche standaardtaal kan zijn en het limburgse *wie* 'als' (vergelijk het Duits).

2.5. WERKWOORDEN

2.5.1. *Algemeen*

We mogen aannemen dat er van oudsher, in het Proto-indo-europees, zogeheten hoofdwerkwoorden voorkwamen; wat betreft hulpwerkwoorden is dat onwaarschijnlijk: veel zo niet alles werd uitgedrukt door middel van synthetische vormen. De term hoofdwerkwoord is ter onderscheiding van hulpwerkwoord dan eigenlijk niet nodig. Een onderscheid dat zeker

wel voorkwam, is dat tussen transitiva en intransitiva[16]. In hedendaags Nederlands kunnen de laatste ook transitief gebruikt worden met een resultatieve bepaling: *ik heb mijn voeten kapot gelopen*; een oud, 16e-eeuws voorbeeld daarvan is *ende dy perde traeden hem doet* (H4 854). Een 13e-eeuws voorbeeld is *somwile valti den drake doet* 'soms valt hij (een olifant) de draak dood = valt hij zo dat de draak omkomt'. Reflexiva komen al in het Oudnederlands voor: *thar zuo nemagh ich mih gemuozegan* (*quamdiu tu sponsus nobiscum es*) (ONW LW) 'daartoe kan ik mij niet schikken (zolang jij, geliefde, met ons bent)'. De oudere voorbeelden, zoals het zojuist gegeven voorbeeld, zijn (vooral) noodzakelijk reflexief; niet noodzakelijk lijkt *alzo mede en verstoort zich een ghelyckmoedigh mensche oock gheenssins* (in het op en neer van het lot) (H4 854, 16e eeuw) 'zo ook raakt een gelijkmoedig mens ook geenszins in de war…' (men kan ook iemand anders "verstoren").

Hoewel de reflexiva dus al in het Oudnederlands voorkwamen, zijn ze toch niet een heel oude werkwoordsklasse. Van oudsher, in het Proto-indo-europees, kwam bij het werkwoord naast een activum een medium voor. Zo'n *medium* houdt in dat het subject nauw bij de handeling betrokken is, anders gezegd dat de handeling van het subject uitgaat en ook op het subject gericht is. Zo betekent skrt. *yajate*, gr. *thuetai* 'hij offert voor zichzelf'. Uit mediale vormen ontstaat later het passief (HG deel 2, par. 2.2.1). Deze overgang is niet moeilijk te begrijpen: vgl. het subtiele verschil tussen hedendaags *zich verspreiden* en *verspreid worden*. Het mediale gat werd opgevuld met de reflexieve verbindingen, eerst met behulp van personale vormen (vgl. nog dial. *hij wast 'm*), later met behulp van specifiek reflexieve vormen als *z'n eige* (o.a. hollands) of *zich* (standaardtalig; uit het Duits). Zie HG deel 2, par. 5.3.1. Reflexieve verbindingen konden ook dienen als compensatie voor het verdwijnen van onpersoonlijke constructies: vgl. *Gode* (dat.) *ontfermede dies* (gen.) met *God ontfermde zich hierover*. We noemen hier verder recent ontstane reflexieve verbindingen van het type *ik besef me* met daartegenover verbindingen zonder verwacht reflexivum: *het verbaast dat*… Vgl. hiervoor ook (recent) *goederen krijgen juist status omdat niet iedereen ze kan veroorloven* (i.p.v. *zich veroorloven*) (H7 1726). Een recent verschijnsel, dat hierbij aansluit, is dat passiva intransitiva worden: *volgende week wijzigen de aanvangstijden* (begrijp: 'worden de aanvangstijden gewijzigd') of *deze winkel opent volgende week maandag* (begrijp: 'wordt geopend'). Is er sprake van engelse invloed: vgl. *to afford*, *to change*? Een kras voorbeeld (van 18 oktober 2022 uit het blad *De Reiziger*) is *hoe vergelijkt deze reis met de tweedaagse treinreis via Hamburg en Kopenhagen?* (begrijp: 'hoe wordt deze reis vergeleken' of evt. 'hoe kan men deze reis vergelijken'). Of is hier iets bij het "drukken" verkeerd gegaan? Werkwoorden met wisselend gebruik zijn echter niet van vandaag of gisteren: vgl. *veranderen* dat al in het Middelnederlands transitief, passief, reflexief en intransitief kon voorkomen. Mediale constructies zijn tegenwoordig bekend van het Limburgs (en een deel van het Achterhoeks), van het type *hij gaat zich iets nemen* (nl. een borreltje).

2.5.2. *Hulpwerkwoorden*

2.5.2.1. *Algemeen*

[16] Hoe oud is de overgang van transitief in intransitief zoals bij *breken*: *ik breek het glas* > *het glas breekt*? Bij dit werkwoord is in ieder geval transitief zowel als intransitief gebruik al middelnederlands.

Hulpwerkwoorden (lat. *auxiliāria,* sg. *auxiliārium*; vgl. eng. *auxiliaries,* sg. *auxiliary*) spelen een rol bij de vorming van werkwoordstijden (vgl. *ik heb gesproken*, *ik ben gegaan*) en bij de vorming van het passivum (vgl. *ik word benoemd*, *ik was benoemd*). Daarnaast zijn er de modale hulpwerkwoorden (vgl. *ik kan komen*, *ik zou wel komen*) en de aspectuele (vgl. *hij komt zingen*). Als vuistregel (voor het Nederlands) kunnen we hanteren dat ze met een *te*-loze infinitief worden gecombineerd. Het ontstaan moet verband hebben gehouden met het teloorgaan van het uitgebreide werkwoordssysteem van het Proto-indo-europees. De oorzaken kunnen zoals gewoonlijk in een "drift" twee kanten op gewerkt hebben: het verdwijnen van het morfologische systeem leidt tot het gebruik van hulpwerkwoorden; omgekeerd leidt het gebruik van hulpwerkwoorden tot het verdwijnen van dat systeem. Het is te vergelijken met wat er met het nominale systeem gebeurd is: zie HG deel 2 par. 3.3. Het is zoals al eerder opgemerkt, onwaarschijnlijk dat er in het Proto-indo-europees al hulpwerkwoorden voorkwamen. Helemaal zeker is dat uiteraard niet; de klassieke talen (Sanskrit, Grieks, Latijn) wijzen echter toch wel in die richting. Vergelijk voor het Latijn o.a. 'ik heb geprezen' = *laudāvi*, 'ik word geprezen' = *laudor*, 'ik zal prijzen' = *laudābo*, 'ik ben gekomen' = *vēni*, maar 'ik ben geprezen' = *laudātus sum* dat echter ook als de weergave van een toestand kan worden begrepen (*laudābo* is overigens ook uit een combinatie van werkwoord en hulpwerkwoord ontstaan). Het Proto-indo-europees gebruikte dus zogeheten synthetische vormen. Daarnaast zouden we ook een manier van uitdrukken kunnen aannemen als in got. *skuld ist*: *ni skuld ist þūs haban qen broþrs þeinis* (Marc. 6:18; het gebruik van een vorm als *ist* wel van later tijd) 'niet betamelijk is voor jou te hebben de vrouw van je broeder'. Vgl. bijv. nog het poolse *trzeba*: *ni trzeba go dwa razy prosić* 'niet moet het hem twee keer te vragen = dat hoef je hem maar één keer te vragen'.

De vraag is wanneer er van een hulpwerkwoord sprake is. Een mogelijkheid is om als criterium groepsvorming te hanteren: in *ik heb geprezen* is *heb geprezen* een groep waarbinnen *heb* en *geprezen* een eenheid vormen. Op een eenheid wijst ook dat in (meer) synthetische talen 'heb geprezen' in één vorm wordt uitgedrukt: vgl. lat. *laudāvi* en andere hierboven gegeven voorbeelden. In ieder geval kunnen *hebben*, *worden*, *zijn*, *zullen* op deze manier als (prototypische) hulpwerkwoorden worden begrepen. Causatief *doen* of *laten* sluit zich hierbij aan: *ik doe* c.q. *laat hem iets maken*; vgl. hongaars *csináltat* 'laten maken' naast *csinál* 'maken' (het Latijn gebruikt, op analytische wijze, een omschrijving met *facere*). In het Gotisch vinden we *-nasjan* 'beter maken, redden' met Ablaut en jan-suffix bij *-nisan* 'beter worden, gered worden'. Voor de modale hulpwerkwoorden *kunnen*, *moeten*, *mogen*, *willen*, vroeger ook *zullen* 'moeten', kunnen we wijzen op de mogelijkheid dat vergelijkbare betekenissen ook door werkwoordsmodi worden uitgedrukt: de conjunctief en de imperatief. Bij de verba sentiendi, bijv. *zien*: *ik zie hem komen*, zou een indicatie voor een sterk verband tussen *zien* en *komen* kunnen zijn dat er bij *ik zie hem komen* sprake is van directe waarneming terwijl het bij *ik zie dat hij komt* ook om indirecte waarneming kan gaan.

Bij andere werkwoorden wordt het moeilijker om het hulpwerkwoord-karakter vast te stellen; daaronder vallen ook werkwoorden die met een *te*-groep worden gecombineerd. We zouden ons voor deze werkwoorden op het infinitivus pro participio-effect (ipp-effect: infinitief i.p.v. verwachte participium) kunnen beroepen: *ik heb de krant proberen te lezen* i.p.v. *ik heb geprobeerd de krant te lezen*. Vergelijk de eerste manier van uitdrukken met *ik heb vandaag weer de krant kunnen lezen*. We verklaren het ipp-effect hier uit de ontwikkeling van *proberen* tot hulpwerkwoord; ook het omgekeerde is mogelijk: deze ontwikkeling kan aan het ipp-effect worden toegeschreven. Er zal van een wederkerig causaal verband sprake geweest

zijn. Overigens heeft *proberen* nog niet echt de status van hulpwerkwoord gekregen; *proberen* is "hulpwerkwoordachtig" zo lang ipp nog niet verplicht is geworden: de infinitief-groep *de krant te lezen* kan nog als een soort object bij *geprobeerd* worden begrepen. Er is sprake van een proces van lexicale diffusie en bij zo'n proces kunnen zich halverwege twijfelgevallen voordoen. Zie voor het verband tussen hulpwerkwoord-karakter en het ipp-effect en voor een mogelijke verklaring van het effect hfdst. 15 par. 7.8.3.

De hulpwerkwoorden, ook de prototypische als *zijn*, *hebben*, *worden*, moeten uit werkwoorden met een duidelijke betekenis ontstaan zijn. Bij de b-vormen van *zijn* (*ben*, du. *bin*, *bist*) stuiten we op een betekenis 'groeien' (gr. *phūsis* 'groei, natuur'), bij de w-vormen (*wezen*, *was*, *waren*) op 'vertoeven' (skrt. *vasati* 'hij woont'), bij de s-vormen (*is*, *zijn*) misschien op 'zitten'[17]. Voor *hebben* moeten we aan een oorspronkelijke betekenis 'grijpen' denken (lat. *capere* 'grijpen'), voor *worden* aan 'draaien' (vgl. lat. *vertere* 'draaien'). Vergelijk ook *zullen* oorspr. 'schuldig zijn' (got. *skulds* 'schuldig', du. *sollen* 'moeten') en verder de modale hulpwerkwoorden: *kunnen* oorspr. 'weten' (lat. *gnātus* 'bekend met'; ook *weten* lijkt de kant van 'kunnen' uit te gaan: *ik weet dat niet te doen*), *mogen* oorspr. 'kunnen' (verwant met *macht*), *moeten* oorspr. misschien 'kunnen, de gelegenheid hebben' (got. *gamotan* 'ruimte vinden), *willen* oorspr. 'willen, kiezen' (tsjechisch *volit* 'kiezen'). Een biezonder geval is *durven*, mnl. ook *dorven* oorspr. 'nodig hebben' (du. *bedürfen*) dat verward is met mnl. *dorren*, *durren* 'durven' (verwant met gr. *tharsos* 'durf') en daarvan de betekenis heeft overgenomen. We noemen verder nog inchoatief *gaan* in bijv. *het gaat onweren* dat echter daarnaast z'n oude betekenis 'in beweging zijn' (vgl. *ik ga naar huis*) nog bewaard heeft.

2.5.2.2. *Lexicale diffusie*

Lexicale diffusie houdt in dit geval in dat niet alle werkwoorden en niet alle groepen werkwoorden even snel aan de beurt komen. *Zullen* (*skulan*), *mogen* (*magan*) en *willen* (*wiljan*) lijken in het Gotisch reeds de kant van hulpwerkwoorden op te gaan: *jah þo skal briggan* (Joh 10:16) 'ook die zal ik brengen', *akei ni maguþ frabaíran nu* (Joh. 16:12) 'maar jullie kunnen (het) nu niet verdragen', *ni áuk wilda in Iudáia gaggan* (Joh. 7:1) 'niet namelijk wilde hij naar Judea gaan'. Vergelijk onl. *thaz nemagh niemer gewerthan* (ONW LW) 'dat (niet) kan/mag nooit gebeuren', *wir newillon niet vergezzan* (id.) 'wij (niet) willen niet vergeten', *wie ir iuch himo sculet gelievan* (id.) 'hoe jullie je bij hem moeten geliefd maken'. Ook voor het Oudhoogduits mogen *mugan*, *sculan* en *wellen* reeds als hulpwerkwoorden worden beschouwd. Toch blijkt volgens hedendaags taalgebruik *willen* vergeleken met *kunnen*, *mogen*, *moeten* in de ontwikkeling achterop te lopen, in die zin dat er nog steeds een substantiefgroep bij mogelijk is: *ik wil een boterham*, maar niet bijv. **ik kan* c.q. *mag* c.q. *moet een sport*. En is *gaan* in inchoatief gebruik al helemaal hulpwerkwoord geworden? Vergelijk een 18e-eeuws voorbeeld als *dat hy naar Leiden gaat studeeren* (H4 896, Wolff en Deken), met *naar Leiden* dat bij *gaat* hoort, en niet met *in Leiden* bij *studeeren*. Dit wijst erop dat dit *gaan* nog tamelijk zelfstandig was. Ook heden ten dage kan men nog (in Zeeland) een zin als *hij is naar Vlissingen gaan wonen* horen. Een vergelijkbaar voorbeeld uit het Waasland is *hij is gaan zwemmen naar Temst* 'hij is naar Temst gegaan om te gaan zwemmen'. Als we als een kenmerk van een hulpwerkwoord beschouwen dat de infinitief *bij voorkeur* zonder *te*

[17] *Zijn* (*wezen*) ontwikkelt zich niet alleen tot hulpwerkwoord, ook tot koppelwerkwoord: *hij is ziek*, en tot zelfstandig werkwoord: *hij is in het buitenland* (plaatsaanduidend). Gecombineerd met *er* is er ook het "existentiële" *zijn* 'bestaan': *er zijn misschien meerdere universa*.

voorkomt, dan kan *durven* (het oude mnl. *dorren*) als een geval van degrammaticalisering begrepen worden: vroeger was het alleen *hij durft niet komen*, nu ook *hij durft niet te komen*. Wordt *durven* (onder invloed van *wagen te*?) niet meer als duidelijk hulpwerkwoord ervaren? Het omgekeerde doet zich voor bij *hoeven*, althans in een samengestelde tijd: *hij heeft nooit geld hoeven lenen*, maar vgl. bijv. ook bij een persoonsvorm in een bijzin: *dat zij nooit geld hoeven lenen*. Hierbij kan invloed van het verwante, immers ook modale *moeten* in het spel zijn. (Voor de processen van grammaticalisatie c.q. degrammaticalisatie zie HG deel 2 par. 5.0.2.)

Er is ook diffusie naar groep. Na *zijn*, *worden*, *hebben* lijken de modale werkwoorden als eerste voor grammaticalisatie in aanmerking gekomen te zijn. Voor zover we het hulpwerkwoord-karakter uit het ipp-effect mogen afleiden (zie de overweging in de vorige paragraaf), volgen daarna het causatieve *doen* of *laten* en het werkwoord *helpen*, en nog later het inchoatieve *gaan* en het duratieve *bliven* enz. In een later stadium zijn ook de werkwoorden met *te* plus infinitief in het proces gaan meedoen. Een voorbeeld hiervan is het reeds in de vorige paragraaf ter sprake gekomen *proberen*; een ander voorbeeld is *weten te*: *ik heb dat niet weten te doen*. Bij *beloven* is er reden tot twijfel: ?*ik heb hem dat beloven te doen*; we zeggen toch nog liever: *ik heb hem beloofd dat te doen*. Er is dus sprake van een proces, een grammaticalisatie-proces, dat eeuwen omspant en nog steeds actueel is.

We geven hieronder nog een paar tamelijk recent ontstane hulpwerkwoorden, althans werkwoorden die daarnaar op weg zijn:

1. we kregen maar een paar uur per dag het licht aangedraaid [ter omschrijving van een benefactief; vgl. het licht werd maar een paar uur voor ons aangedraaid]

2. door mijn pijnlijke handen krijg ik de knoopjes maar moeilijk dichtgemaakt [er is verschil met de vorige zin: hier is inspanning van het subject geïmpliceerd welke inspanning hier duidelijker naar voren komt dan bij het nogal neutrale: kon ik de knoopjes maar moeilijk dichtmaken]

3. volgens de verwachting belooft het weer een hete zomer te worden [hier lijkt ironie in het spel te zijn in verhouding tot: gaat het weer c.q. zal het weer een hete zomer worden]

4. de vergadering dreigde op een gegeven moment uit de hand te lopen [sinds einde 16^{e} eeuw; ook hier is modaal gezien van een mogelijkheid sprake die zich op een gegeven moment manifesteerde]

2.5.2.3. *Kenmerken*

In het proces van ontstaan hebben de hulpwerkwoorden zich van de andere werkwoorden in diverse opzichten geïsoleerd. Dat blijkt in de eerste plaats in semantisch opzicht: er is eerder sprake van een functie (tijd, modus enz.) dan van een duidelijk lexicale betekenis. Het blijkt ook in syntactisch opzicht: hulpwerkwoorden zijn onderhevig aan het ipp-effect of zijn op weg daarheen: *hij heeft het gewild doen > hij heeft het willen doen*. Verder krijgen ze in de infinitief niet het element *te* vóór zich; in de later ontstane gevallen kan er echter sprake zijn van afwisseling van *te* of niet-*te* of van alleen *te*: *hij helpt hem (te) ontkomen*, *hij probeert hem te helpen*. In (bijv.) een samengestelde tijd zal *te* eerder afwezig zijn: vgl. *zij heeft zitten breien* naast *zij zit te breien*. We moeten rekening houden met regionale verschillen: vgl. noordoostelijk, ook zuidelijk zonder *te*: *durf je daarop duwen*, zuidelijk *het is beginnen*

regenen, *dat Jan de krant heeft proberen lezen*, ook vooral zuidelijk *dat Jan de vogels helpt fotograferen*. Noordoostelijk *Jan is gekomen te praten*, *Jan is gebleven te koffie drinken*, gronings *ze heeft zitten te breien* (*zitten* = part.pret.) zijn minder goed vergelijkbaar omdat we hier met een geëxtraponeerde *te*-groep te maken hebben.

Het karakter van hulpwerkwoord lijkt zich althans bij de oudste voorbeelden ook te manifesteren in de onregelmatigheid van de vormen: vgl. bij *kunnen* de persoonsvorm *hij kan* met een andere vocaal en zonder -t. Het is echter maar schijn. Het gaat hier niet om een of ander geheimzinnig verband: de vormen in kwestie zijn oud en zijn vanuit de klank- en vormhistorie te begrijpen. Dat ze voor een belangrijk deel onregelmatig gebléven zijn, is toe te schrijven aan het frequente gebruik dat ervan gemaakt wordt: frequentie is de vijand van analogie. Dit frequente gebruik past natuurlijk bij het karakter als hulpwerkwoord; indirect is er dus toch verband tussen dit karakter en de onregelmatigheid in kwestie. Zie ook HG deel 2 par. 2.5, 2.6 en 2.7 voor de herkomst en de morfologie van al deze werkwoorden en voor de vloeiende betekenissen die er zich bij voordoen.

De ontwikkeling tot hulpwerkwoord moet geleidelijk aan gegaan zijn. Er zou hiervoor gedacht kunnen worden aan het minder goed mogelijk worden van een hulpwerkwoord als participium presens: vgl. nog 17e-eeuws *en wy niet willende wijcken sloeghen malcander met de sabel* (H5 1168). Het probleem hierbij is dat dit gebruik vanaf de 16e eeuw tot in ieder geval in de 19e eeuw juist sterk toeneemt. Dit gaat dus tegen de keer in. Het lijkt echter (vooral) een noordelijk verschijnsel te zijn; de zuidelijke voorkeur voor een ontwikkeling richting hulpwerkwoord wordt er niet door aangetast. Dit ligt moeilijker bij de "doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep", preciezer: het ongedaan maken ervan. De doorbreking is nog goed bekend van het Zuiden: vgl. *dat hij zou kunnen de verkeerde afslag nemen* in plaats van *dat hij de verkeerde afslag zou kunnen nemen.* In het laatste geval is het karakter van *kunnen* als hulpwerkwoord duidelijker dan in het eerste maar in deze ontwikkeling is het noorden dus verder dan het zuiden. Maar misschien moeten we het al dan niet doorbreken binnen een ander kader interpreteren: in de ontwikkeling naar een strikte OV-volgorde (object – verbum) in de bijzin (met alle werkwoorden achteraan) is het noorden verder dan het zuiden (zie verder hfdst. 15 par. 7.8.2.1). In strijd met de genoemde zuidelijke voorkeur (ontwikkeling richting hulpwerkwoord) is in ieder geval wél dat in dito taalgebruik een adverbiale bepaling bij het hulpwerkwoord blijkt te kunnen horen. Het gaat dan echter wel (vooral) om het werkwoord *gaan*: *dan kunnen we evengoed naar 't dorp gaan wonen* (H7 1764, Streuvels). Vergelijk ook de de in de vorige paragraaf gegeven voorbeeldzinnen met *gaan*.

2.5.2.4. *Hebben of zijn in drieledige groepen*

In mnl. *hi waer wel lichte bleven staen* (H2 422) 'hij was wel licht / zou wel licht zijn blijven staan' staan drie werkwoordsvormen (verba): V1 (*waer*) als tweede hulpwerkwoord (persoonsvorm), V2 (*bleven*) als eerste hulpwerkwoord (participium preteritum) en V3 als (*staen*) als hoofdwerkwoord (infinitief). In modern Nederlands zou er in plaats van *(ge)bleven* de infinitief *blijven* staan: zie de vertaling. *Blijven* in plaats van *gebleven* is laat het (hierboven al eerder genoemde) ipp-effect zien: infinitivus pro participio. In deze paragraaf komt de vraag aan de orde of het tweede hulpwerkwoord (V1: *hebben* of *zijn*) zich aan het eerste hulpwerkwoord (V2) dan wel aan het hoofdwerkwoord (V3) aanpast. In de geciteerde zin wordt V1 *waer* bepaald door V2 (*bleven*) en niet door V3 (*staen*); vgl. mod.ndl. *zijn blijven*

staan en niet **hebben blijven staan*. Vgl. ook *moghen* met daarbij passend *hebben* (niet passend bij *comen*): mnl. *want hadt toe moghen comen…* (H2 422) 'want had het kunnen gebeuren…'. Ook in het volgende voorbeeld is V2 bepalend: mnl. *hadde de galeide bliven legghen* (H2 423) 'was de galei blijven liggen'. Voor *bliven* moeten we dan aannemen dat het met *hebben* kon worden vervoegd. Er zijn ook gevallen waarin V2 en V3 om hetzelfde hulpwerkwoord vragen: mnl. *ende sij en hebben niet moghen verbieden* (H3 650) 'en zij hebben hem niet kunnen verbieden'. Een heel vroeg voorbeeld (uit 1485) waarin V3 de keuze bepaalt, is *nu bem ic niet connen gevolgen* (H1 650) 'nu heb ik niet kunnen volgen'. Dit verschijnsel, nl. dat V3 de keuze bepaalt, kan betekenen dat V2 door verdergaande grammaticalisering steeds meer ondergeschikt raakt aan V3; de structuur verandert dus van [V1-V2 [V3]] in [V1 [V2-V3]]. De vele gevallen waarin V2 en V3 dezelfde V1 vereisten, kunnen deze ontwikkeling bevorderd hebben. 17e-eeuwse voorbeelden zijn aan de Ruyter te ontlenen: bijv. *door het ontstuymich weder en is jder op syn post nyet connen comen* (H5 1172) met *is* bepaald door *comen* en niet door *connen*. Vergelijk voor de 18e eeuw het van een noordelijke schrijver afkomstige *want hij is het op eene zeer zonderlinge wijze weeten te ontkomen* (H6 1442) met *is* niet passend bij *weeten* maar bij *ontkomen*. Voor de tegenwoordige tijd zijn veel zuidelijke voorbeelden te geven: *te Versafels is zij niet meer durven gaan* (H7 1761), naast *dat heeft hij zich blijven herinneren* (H7 1762), maar ook noordelijke: *Haverschmidt is door diepe dalen van neerslachtigheid moeten gaan* (H7 1762). Een bekend eveneens vooral zuidelijk voorbeeld uit de hedendaagse taal is *is kunnen komen* in plaats van *heeft kunnen komen*. Vergelijk ook zuidelijk *heeft gaan bepalen* tegenover noordelijk *is gaan bepalen*. De indruk is dat in het zuiden de aanpassing aan het hoofdwerkwoord verder is dan in het noorden. Voor de 17e en 18e eeuw kunnen we gezien de voorbeelden aan een noord-zuidverschil twijfelen tenzij we de Ruyter als van oorsprong zeeuws tot het zuiden rekenen.

2.5.2.5. *Zelfstandig gebruikte hulpwerkwoorden*

Gebruikelijk is dat de hulpwerkwoorden met infinitieven gecombineerd voorkomen. Als ze geïsoleerd voorkomen of alleen met een direct object of een bepaling, dan berust dat wel op een recente ontwikkeling. Er is sprake van ellips; vgl. (met het "weggelaten" deel tussen haakjes) *ik mag jou wel* (*lijden*), *ik moet naar de wc* (*gaan*), *dat hoeft niet (gedaan te worden)*, *dat kan niet (gebeuren)*. Bij *zullen* en *willen* lukt dat alleen met het woordje *wel* erbij: *dat zal wel*, *dat wil wel*. De hulpwerkwoorden kunnen ook als infinitief of als participium voorkomen: *kunnen*, *gekund*; hierin verschilt het Nederlands van het Engels maar komt het overeen met het Duits: *können*, *gekonnt*. We zouden kunnen zeggen dat de engelse hulpwerkwoorden méér hulpwerkwoord zijn geworden. Een vroeg modern engels zinnetje als *yet I can Musick too* (Harbert 2007 p. 291) is hiermee niet in strijd; het is eerder een rest van een oud gebruik. Constructies als *het kan/mag/moet* zonder infinitief komen regionaal gezien niet alleen voor in het Nederlands maar ook in het Nederduits) en het Afrikaans.

2.6. WOORDVERBINDINGEN

Lexicon en grammatica (syntaxis) zijn niet altijd duidelijk te onderscheiden: er is een tussengebied. Bepaalde gevallen zijn al in HG deel 2 (par. 7.2.1 of 7.3.1.2) aan de orde gekomen: *wittebrood* vatten we als één woord op (het wordt ook als één woord geschreven),

kleine teen blijkbaar nog niet (als we dat uit het (nog?) niet aaneenschrijven mogen afleiden). Er is ook verschil naar taal: vgl. ndl. *volle maan* met du. *Vollmond*. Een andersoortig tussengeval vormen de scheidbaar samengestelde werkwoorden: vgl. *ik neem dat niet aan* (*neem* en *aan* staan los van elkaar) met *ik denk niet dat ik dit aanneem* of *ik heb dat niet aangenomen* (*aan* en *genomen* staan naast elkaar). Al dan niet aaneenschrijven laat aarzelingen zien: vgl. <gewaargeworden> of <gewaar geworden>? Ook de pronominale adverbia vormen zo'n tussengeval: *daar denk ik niet aan* tegenover *daaraan denk ik niet*. We hebben hier niet met prepositiegroepen te maken al kunnen ze "in wezen" wel als zodanig worden begrepen: 'daaraan' = 'aan dat'. Dat lexicon en grammatica (ook morfologie) niet altijd goed te scheiden zijn, blijkt ook uit de manieren waarop adjectieven geïntensifieerd kunnen worden: met een prefix(oïde): *reuze-interessant*), door middel van samenstelling: *kristalhelder* of syntactisch door toevoeging van een adverbium: *dikst denkbare jassen*. Werden deze manieren van zeggen ook in vroeger Nederlands voor? Bekend is intensifiëring door midden van een vergelijking als *zo helder als kristal* of met een frase als *wonder boven wonder*.

Van het Middelnederlands zijn omschrijvingen met *doen* met woordbetekenis bekend: *sine onscout doen* 'zich verontschuldigen' (het subject is agens), *eenen val doen* 'vallen' (het subject is niet-agens). Ook andere werkwoorden worden gebruikt: *goom nemen* 'achtslaan op', *goom slaan* 'id.', *mesbaer driven* 'lawaai maken', *wijch stichten* 'oorlog voeren' (*gadeslaan* en *brandstichten* zijn resten in hedendaags Nederlands). Vooral in de Rederijkerstijd komen omschrijvingen van werkwoorden voor met *zijn* plus een substantief of adjectief: *beminnich zyn* 'beminnen', id. *vermondere zyn* 'zeggen' (beide H4 854, 16e eeuw). Mogelijk is hier analogie in het spel naar duratieve constructies met *zijn* plus participium presens, type *wandelende zijn*. Vergelijk ook met *plien* 'plegen': *sulc die twee daghe vastens plach* 'menigeen die twee dagen vastten'. (Voorbeelden tenzij anders aangegeven uit S11.)

Tamelijk recent, in de 19e en 20e eeuw, zijn er heel wat uitdrukkingen met woordbetekenis bij gekomen; we zouden hier van constructies kunnen spreken die een zekere mate van lexicalisering hebben ondergaan. In de vorige paragrafen zijn we er al voorbeelden van tegen gekomen. Een gotisch (prepositioneel) voorbeeld is *in andwaírþja* plus genitief 'in de tegenwoordigheid van'. Woordverbindingen hebben dus woordbetekenis gekregen; de betekenis is dan ook niet altijd zonder meer uit de samenstellende delen af te leiden. Er is vaak van een soms verborgen geraakte, soms nog duidelijke metaforiek sprake: vgl. *afscheid nemen* waarin *nemen* niet meer "letterlijk" kan worden genomen. In *een uiltje knappen* 'een beetje slapen' moet het geheel ook metaforisch opgevat worden; terwijl *afscheid nemen* meteen duidelijk is, moet de betekenis in dit geval worden aangeleerd of uit de context begrepen. Dat geldt ook voor *het is voor de bakker* 'het is gelukt'. Van *elkaar het licht in de ogen niet gunnen* is de metaforiek onmiddellijk begrijpelijk. Ook de etymologie ligt niet altijd voor de hand. *Een uiltje knappen* is zoiets als 'een vlindertje vangen: iemand geeft voor dat te gaan doen door zich af te zonderen terwijl hij/zij in feite een dutje gaat doen. *Het is voor de bakker* zou met een oude gewoonte verband houden: men maakt thuis het meel klaar en brengt het voor verdere bewerking naar de bakker.

Syntactische isolering ten opzichte van een gewone woordgroep blijkt bijvoorbeeld bij *een uiltje knappen* uit het feit dat een "gekloofde zin" niet mogelijk is (tenzij grappig bedoeld): **het was een uiltje dat ik knapte*; bij *een balletje opgooien* lijkt zo'n zin wél echter mogelijk:

dat was het balletje dat ik even wilde opgooien. In syntactisch opzicht kan er van reductie sprake zijn (in oorsprong ellips): *(zij) is enig kind* zonder lidwoord (in *een/het enig(e) kind* is de betekenis anders, nl. 'uniek, leuk'). Een heel sterk voorbeeld van een ellips vinden we in *we reden richting Zwolle* in paats van *in de richting van Zwolle* (richting wordt hier prepositie). Dit voorbeeld is al in par. 2.3.4 genoemd; schrijver dezes heeft het zelf hierboven diverse malen gebruikt. Vergelijk ook de moeilijkheid van een attributieve bepaling in ?*we namen een heel moeilijk afscheid*, trouwens ook en nog meer van een lidwoord: **we namen een/het afscheid*. In de 19e eeuw kon men echter nog wel zeggen: *we namen ons afscheid*, waaruit blijkt dat uitdrukkingen zich in de loop van de tijd uitkristalliseren. Syntactische isolering blijkt bij *enig kind* uit het feit dat *dit kind is enig* (met *enig* als predicaatsnomen) niet mogelijk is (tenzij in de alternatieve betekenis). Er is ook morfologische isolering: vgl. (tenzij in creatief taalgebruik) *ik heb heel wat uiltjes geknapt*; *ik heb heel wat balletjes opgegooid* lijkt echter goed te kunnen. Pluralisering is uitgesloten bij *afscheid nemen*: vgl. **we hebben heel veel afscheiden genomen*. *Enige kinderen* als pluralis van *enig kind* lijkt mogelijk: *er is een bijeenkomst voor enige kinderen*. In veel van de hierboven genoemde voorbeelden is de semantische isolering duidelijk, maar vgl. *enig kind*: heeft *enig* hier niet dezelfde betekenis als in *de enige vertegenwoordiger van ons land*, *de enige oplossing*, *de enige fles wijn die over is*, enz.? Toch is het gevoel dat *enig* met *kind* een duidelijker eenheid vormt dan in de andere gevallen. In een voorbeeld als *in het biezonder* is er van een biezondere semantiek niet of nauwelijks sprake.

De uitdrukkingen vertonen dus een wisselende mate van semantische, morfologische en syntactische isolering. Aan het ene uiterste bevindt zich een prototypisch voorbeeld als *een uiltje knappen*, aan het andere *kleine teen* dat niet ver af staat van *wittebrood* dat in ieder geval één woord (samenstelling) is geworden (zie HG deel 2 passim) zoals ook *uitentreuren* (uit *uit den treuren*).[18] Er is dus sprake van een continuüm: syntactische verbinding > uitdrukking > één woord. Het continuüm maakt ook begrijpelijk dat er zich verschuivingen voordoen, die in de aangegeven richting (van links naar rechts) gaan. Hoe een bepaalde uitdrukking zich isoleert, kan soms goed aan de hand van teksten worden nagegaan; variatie bijvoorbeeld kan daarbij worden geëlimineerd. Dat wordt geïllustreerd door *een doorn in het oog* dat vroeger ook wel *een doorn in de voet* of *in het vlees* kon zijn. Er was eerst een combinatie met een genitief, possessivum of *van*-bepaling mogelijk: *een doorn in 's vyands voet*, *een doorn in haer herte*, *een doorn in het vlees van Europa*, daarna met een datief: *dit alles was hem een doorn in het oog*, ten slotte met een voor- of bij-bepaling: *voor de generaal een doorn in het oog*. Bij *een doorn in zijn oog* zou de letterlijke betekenis naar voren kunnen springen. Vergelijk ook het vrij recent ontstane *omwille van* dat *om X wille* (mnl. *omme onsen wille*, *omder goeder vrouwen wille*) is gaan vervangen; merk op dat bij *wille* een bepalend woord ontbreekt.

De uitdrukkingen komen in alle noemende woordsoorten voor. Vergelijk werkwoordelijke als *afscheid nemen van*, substantivische als *een steuntje in de rug*, adjectivische (gebruikt als predicaatsnomen) als *(hij is) in de war* of *het is voor de bakker*, adverbiale als *in het*

[18] Dat *kleine teen* op weg is om één woord te worden, blijkt uit de mogelijkheid om te zeggen: *wat heb jij een grote kleine teen*. Er is behalve van semantische ook van morfologische en syntactische isolering sprake: *een klein teentje* hoeft niet per se op de kleine teen te slaan (dat doel wél *een kleine-teentje*); tussen *kleine* en *teen* kan niets ingevoegd worden: *mijn kleine en nogal pijnlijke teen* (waarmee ook iedere willekeurige teen bedoeld kan zijn.)

biezonder, prepositionele als *op het gebied van* of *(hoe verantwoorden we dit) richting de samenleving?* en conjunctionele als (substandaard) *om reden dat*. Een vroeg voorbeeld van een prepositie-uitdrukking is *na wise der salicheit* ‘op de wijze van de zaligheid’ bij Ruusbroec (H2 469); vgl. ook *ombe der minnen wille* (id.) met het latere *omwille van*. Doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep wordt, zeker in het Noorden, bij de uitdrukkingen vermeden: vgl. *dat hij haar niet onder de ogen is gekomen*, tegenover mogelijk in het zuiden: *dat hij haar niet is onder de ogen gekomen*.

Opmerkelijk is dat zo’n vloed aan uitdrukkingen die in recente tijd is opgekomen, niet alleen voor het Nederlands geconstateerd wordt maar ook voor het eveneens germaanse Engels en Duits, het romaanse Frans, het slavische Pools, het fins-oegrische Hongaars. Is er verband met een algemene culturele ontwikkeling die de taalgrenzen overschrijdt? In een zeer omvattende verklaring is wel verband gezien tussen ontwikkelingen in de taal, in de (taal)wetenschap en in de samenleving plus cultuur. De uitdrukkingen (semantisch met het geheel groter dan de som van de delen) kunnen als netwerkstructuren worden beschouwd terwijl we nu ook in cultureel opzicht in zulke netwerken leven (denk aan de (nu verouderde) telegrafie en het moderne internet). Ook in de wetenschap is het netwerkidee een belangrijke rol gaan spelen (denk aan biologische netwerken en binnen de taalkunde aan de constructie-grammatica). Taal, cultuur en wetenschap staan in dit geval niet tot elkaar in een bepaald causaal verband maar vormen zelf ook een netwerk. We kunnen ook denken aan de ontwikkeling van de schrijftaal die op haar beurt weer verband houdt met die van de cultuur waarin telkens nieuwe en subtielere verbanden worden gelegd die om nieuwe uitdrukkingen vragen. Een adequate vertaling naar het Middelnederlands van allerlei prepositionele uitdrukkingen zou wel eens problemen kunnen gaan geven. Tegelijk is er ook sprake van een zekere informalisering van de schrijftaal doordat meer mensen dan voorheen de “pen ter hand nemen”; in ieder geval maken de voorbeelden, mede door hun vaak beeldend karakter, niet altijd een erg formele indruk: *er een handje van hebben*, *onder ogen komen*, *door dik en dun steunen*, *een dubbeltje op z’n kant* enz. Bij (bijvoorbeeld) de prepositionele uitdrukkingen zullen we deze informele voorbeelden dan weer niet zo spoedig aantreffen. Soms is er ook van een zekere omslachtigheid sprake: vgl. een zin als *ik heb de indruk dat ik sneller moe word in verhouding tot een paar jaar geleden* in plaats van *ik word sneller moe word dan een paar jaar geleden*. De mededeling in de eerste zin is minder stellig en voorzichtiger (wolliger) dan in de tweede. Er is hier dan een pragmatische reden. In politiek en diplomatie wordt van dergelijke uitdrukkingen een dankbaar gebruik gemaakt.

Er is wel onderscheid gemaakt tussen een “uitdrukking”: i*emand een loer draaien* (werkwoordelijk), een “gezegde”: *een doekje voor het bloeden* (in dit geval substantivisch) en een “zegswijze”: *het hek is van de dam* (een zin). Uit het bovenstaande kunnen als voorbeelden genomen worden, resp. *een uiltje knappen*, *een steuntje in de rug*, *het is voor de bakker*. De term “uitdrukking” is hierboven in meer algemene zin gebruikt. Spreekwoorden zijn hoe dan ook een geval apart: vgl. *hoge bomen vangen veel wind*; er wordt een min of meer algemene wijsheid geformuleerd. We noemen hier verder nog geijkte combinaties als *met man en muis*, *in rep en roer*, *in taal en teken*, *door weer en wind* (let op de alliteraties). Tautologisch zijn *geheel en al*, *leugen en bedrog*, *vast en zeker* (zuidelijk *zeker en vast*), en bijvoorbeeld met alliteratie *wis en waarachtig*.

Aantekeningen

Algemeen vooral: Stoett 1923 (Middelnederlands) en van der Horst 2008. Voor het Proto-indo-europees: Beekes 1990 hdst. 17. Over de (eventuele) syntaxis van de prototaal zie de beschouwingen in Clackson 2013 par. 6.3. Voor mediale constructies in het Limburgs zie bijv. Cornips 1996. In verband met de relatie tussen frequentie en woordomvang kan George Kingsley Zipf genoemd worden (vgl. bijv. Lyons 1968, p. 89 e.v.). De onderscheiding van de woordsoorten kan een probleem zijn; dit geldt vooral voor het adverbium (zie bijv. Roose 1964). Voor het taaltypologische aspect van de adjectieven: Velupillai 2012 p. 127, voor dat van de adverbia id. par. 6.2.1.4 onder verwijzing naar Haspelmath 2001. Bij Velupillai wordt onderscheid gemaakt tussen *setting adverbs* (van ruimte en tijd), *manner* of *predicate adverbs* (van wijze), *linking* of *text adverbs* (o.a. van oorzaak) en *sentence adverbs*. Merk echter op dat bij de pronominale adverbia 'tijd' zich niet als 'plaats' maar net als 'oorzaak' gedraagt. Voor de conjunctie *mits* zie Daalder 2006, voor de prepositie *mits* Daalder 2007. Hierin wordt verband gezien met *midden*, *middel* en worden voor het Middelnederlands 'middel', 'reden, motief', 'oorzaak', 'uitzondering' en 'voorwaarde' onderscheiden (conditioneel *mits* komt later). Ook de etymologie ligt niet altijd voor de hand. *Een uiltje knappen* is zoiets als 'een vlindertje vangen: iemand geeft voor dat te gaan doen door zich af te zonderen terwijl hij/zij in feite een dutje gaat doen. *Het is voor de bakker* zou met een oude gewoonte verband houden: men maakt thuis het meel klaar en brengt het voor verdere bewerking naar de bakker. Van Freek van de Velde is de karakterisering van *dat* als *universele onderschikker*.

De geschiedenis van de adverbia (vooral met betrekking tot het Nederduits) wordt behandeld in Mähl 2004; een andere duitse studie is Heinle 2003. Voor de ontwikkeling van het type *bladsgewijs* zie EWN onder *-gewijs*; zie van de Velde 2005 over het suffix *-erwijs* in evaluerende zinsadverbia. De grens tussen diachroon en dynamisch-synchroon is bij de woordvorming moeilijk te trekken. We noemen hier nog een paar artikelen waarbij dat naar voren komt. Over adverbiumvorming met *-weg* gaat Hüning & Diepeveen 2009; zie ook voor o.a. *interessant genoeg* Diepeveen 2011 en verder, voor een vergelijking van Engels en Nederlands, Diepeveen & van de Velde 2010. Over het nieuwe zinsadverbium *beter* handelt Doreleijers & Corver 2021. Negatief-polair *licht* en *recht* worden besproken in Hoeksema 2020. Voor de afzwakkende partikels bijv. Kirsner & Deen 1990 (over het finale *hoor!*), Schermer-Verheer 1984 (over *toch* in verband met intonatie), van der Wouden 2006 (in het algemeen) of Pos 2010 met een vergelijking tussen Nederlands en Portugees. Er kunnen ook andere dan afzwakkende effecten zijn: zie van der Wouden 2024. Het nummer van *Onze Taal* waarin het artikel van van der Wouden is opgenomen, is voor een belangrijk deel aan de "sturende kracht" van taal gewijd. Een dissertatie over de partikels is Foolen 1993; over de diachronie van de modale partikels handelt Beheydt 2004. Voor de ontwikkeling waarin de partikels steeds meer in combinatie voorkomen (in het kader van specialisatie), zie Hoeksema 2002. *Maar* in *ho maar* en *toe maar* worden besproken in Kirsner 2006; zie ook in reactie hierop van de Weijer 2015. Voor focuspartikels, in het biezonder *ook…nog*, zie van der Wouden 2019, voor discourse-artikels als *hè* en *toch?* Seuren 2019 en 2020 (eerder in *Neerlandistiek* ook *of niet* en *offuh*). *'t Schijnt* is in het Belgisch Nederlands een soort partikel geworden; zie hiervoor Colleman & van Bogaert 2019 in reactie op een artikel van Maurice Vliegen die reageerde op een eerder artikel van de beide auteurs. Hoe divers en subtiel de betekenis van een adverbium kan zijn, blijkt uit het gebruik van *anders* (zie Reuneker 2021). Voor het type *misschien dat ze meegaat* zie van Linden en van de Velde 2014. Nieuwe ontwikkelingen bij *ooit* (vgl. *de meest ontleende conjunctie ooit*) worden besproken in Zenner, Heylen & van de Velde 2018. In een artikel van 2010 van Diepeveen & van de Velde wordt een divergerende ontwikkeling in het Engels tegenover die in het Duits en het Nederlands besproken: het verschil tussen adjectief en adverbium wordt in het Engels door middel van een suffix bij het adverbium aangegeven, in het Duits en het Nederlands door flexie bij het adjectief en geen flexie bij het adverbium. Over het onderzoek van interjecties vooral in modern Nederlands gaat van Maris 2024a (het betreffende onderzoek is van Ton van der Wouden).

In van der Horst 1992 wordt de kwestie van het al dan niet splitsen van de pronominale adverbia besproken. Zie id. 2008 p. 1900-1901 voor de "volkse" relatieve d-vormen. Partitief *die* in brabants

(*boeken?*) *die heb ik al tien* wordt besproken in Mars 1970. Over het woordje *er*, historisch en/of regionaal, handelen Koelmans 1972, 1973, 1975 en Vanacker 1978. Zie ook de Rooij 1990 (ook 1991 en 1991a). Een klassiek geworden studie betreffende *er* is Bech 1952. De Vriendt 1985 bespreekt beperkingen op het gebruik van pronominale adverbia. Over de mogelijkheid en onmogelijkheid van pronominale adverbia bij bepalingen van plaats, tijd, wijze, hoedanigheid zie Klooster 2001 passim.

Voor de discussie of het Nederlands inderdaad postposities heeft zie bijv. Beliën 2008. Voor de geschiedenis van de nederlandse preposities zie ook van der Horst en van de Velde 2008. Van der Wouden 2006 laat zien dat de preposities slechts in relatieve zin een gesloten categorie vormen (zie ook L.J.M. (Nard) Loonen 2003). Vgl. bijv. naast *richting Amsterdam* ook *hij woont hartje Rotterdam* of *ik ben graag midden de mensen*. Zie deze publicatie ook voor de reeksvorming met *ter-*. Van de gevallen die tussen een scheidbaar samengesteld werkwoord en een postpositionele constructie in liggen, geeft Stoett par. 130 een lange opsomming. Een uitvoerig overzicht van de preposities in het Gotisch vinden we in Miller 2019. Voor het Gotisch zie uiteraard ook het glossarium in *Die Gotische Bibel* van Wilhelm Streitberg; dat is ook bedoeld met het in de hoofdtekst genoemde glossarium. Voor de regionale verschillen bij de adposities: Gerritsen 1991, kaarten 1 t/m 14, van Bree 2000 (voor het noordoosten), van Bree 2006, van Bree 2011 (herwerking van van Bree 2010), voor het gebruik van de adposities in het moderne Nederlands van Bree 2014. In de daarin gegeven indeling sluit hij aan bij Helmantel 2002; zie echter ook Beliën 2008 (en 2002), verder ook Beliën 2006, in reactie op Helmantel en Janssen, over *uit*. De notie 'trajectiviteit' is ontleend aan Draye 1992; zie ook Leys 2003 en verder van Canegem-Ardijns e.a. 2004, van Langendonck 1986 en van Langendonck e.a. 2008, ook voor de analyse van een aantal zinnen Luif 2000 waarin o.a. (op p. 188) naar Kraak en Klooster 1968, p. 223 wordt verwezen. In genoemde publicaties wordt verdere literatuur genoemd. Er is discussie over de vraag of we inderdaad van postposities kunnen spreken; moeten we niet (eerder) zoals in de traditie gebeurde, aan adverbia denken? Zie bijv. Leys 2014 die voor een adverbium pleit en als argument o.a. gebruikt dat een "postpositie" splitsbaar is: *hij reed het plein fluitend rond*, anders dan een prepositie: **hij reed rond fluitend het plein*. Leys bespreekt ook het verband van "postposities" met scheidbaar samengestelde werkwoorden als *(de kosten) opdrijven*. Zie ook Leys (2018-2020) die er op wijst dat pronominale adverbia voor afgebakende tijdsruimten kunnen worden gebruikt, niet wanneer er van tijdsduur sprake is hetgeen wijst op het oorspronkelijk locale karakter. Eerder verscheen Leys 2016 met een vergelijking van de ontwikkelingen in het Nederlands en Duits. Oudere publicaties zijn van Riemsdijk 1978 en Beeken 1993. In van Belle 2016 worden toch postposities aangenomen maar worden ook twijfelgevallen besproken. In Lin 2012 wordt de opkomst van postposities vrij laat gedateerd en in verband gebracht met de nederlandse OV-trend. De Vriendt (1985) gaat in op de verschillende gevallen waarin preposities worden gecombineerd. Voor *mits* in hedendaags vlaams Nederlands zie Uytterhoeven & Debrandere 2021; voor het 17e-eeuws (Hooft) wordt deze prepositie plus conjunctie (*mits*, *mits dat*) behandeld in Thijs 2013. Voor het ontstaan van het type *de een na warmste zomer*: van der Horst 2008 p. 1849. Resultaats- en bron-pp's, in hun relatie tot voorzetselvoorwerpen, komen aan de orde in de Schutter 2018-2020. Over de vraag of er in een zin twee prepositie-objecten kunnen voorkomen, handelt Vandeweghe 2020, in reactie op Broekhuis 2004 en in aansluiting bij Schermer-Vermeer 2019 (met aandacht voor de semantiek). Zie ook Schermer-Vermeer 2006 of 2010, De Schutter 2014, Broekhuis 2014, Colleman 2014 enz. Een voorbeeld van een zin met twee zulke objecten is *Jan discussieerde met Piet over het werk* waarin *met Piet* de hiërarchisch hogere participant is; de alternatieve interpretatie houdt in dat *met Piet* adverbiale bepaling is. Voor het (eventuele) betekenisverschil tussen *tegen(s)* en *jegen(s)* zie van der Horst 2008 p. 935. Over abstrahering via verfiguurlijking en analogie bij prepositie-objecten zie Schermer & Vandeweghe 2023: vgl. *zij steunde op de vensterbank* met *zij steunde erg op de hulp van de buren*. Alleen in het laatste, abstracte, geval willen de auteurs van vzv (voorzetselvoorwerp) spreken; het letterlijke gebruik is een overgangsgeval. In het niet abstracte geval *Nederland grenst aan België* spreken de auteurs toch van een prepositie-groep op grond van de participantenstatus van de NP in de PP, nl. 'België'. Die status "overrulet" dan het al dan niet abstract zijn. Een opsomming van de in het

Middelnederlands gebruikte preposities geeft Stoett 1923, par. 127. Voor *naar* dat in plaats van de datief de accusatief ging regeren, zie van der Horst 2008, 461. Voor kritische beschouwingen van het begrip 'rectie' (en 'congruentie'): van de Velde 2009 hoofdstuk 1. Een eigenaardig gebruik van *op* in bijv. *hij liep op zijn overhemd naar buiten* wordt besproken in van Anrooij en van Bree 1988; het blijft voornamelijk beperkt tot de Gelderse Vallei. De constructie type *toen had ik zoets van…* wordt uitvoerig besproken in Coppen 2010; de elementen van deze constructie kunnen ouder zijn, de combinatie ervan is modern en past in een mondiale trend van *quotatief*markering (terwijl het element *zo approximatieve betekenis* heeft). Voor *aangaande* zie van de Velde 2015. Voor de structurele veranderingen bij de prepositie zie van der Horst en van de Velde 2008, ook van der Horst 2008 boek 2 par. 10. In verband met het type *de zoon van* wordt in dit handboek de term *Prepositio Peterburgensis* gebruikt omdat Peter Burger (Leiden) het als eerste tegenover Joop van der Horst gesignaleerd heeft. Thebes & de Vogelaer 2024 gaat over de zekere voorkeur in Surinaams Nederlands voor formele preposities (bijv. *sedert* boven *sinds*).

Voor het ontstaan van conjuncties zie behalve van der Horst 2008 boek 4 par. 12 ook Vandenberghe 2006. Zie voor bedenkingen tegen de gegeven verklaring van de bijzin (die toch wel de meest aannemelijke lijkt) en ook voor andere verklaringen van der Horst 2008, p. 281 e.v. Het regionale aspect komt aan de orde in van der Horst & van der Horst 1999, 244-245. De vlaamse vormen *lat*, *lof*, *nof* worden besproken in Leys 2005. Voor brusselse conjuncties, met *alsdat*: de Vriendt 1985. Algemeen dialectisch is de Rooij 1965a die vooral voor het zuiden een apart *at* (uit *als* of *dat*) 'als, of, dat' onderscheidt. *En(de)*/*in*/*an* 'indien' enz. wordt voor het Middelnederlands en later (ook dialectisch) besproken in Paardekooper 1993b; er is een duidelijke parallel met eng. *and*. De ontwikkeling (grammaticalisatie) bij *van* van prepositie naar conjunctie wordt besproken in Hoekstra 2010.

Voor mediale constructies in de (vooral zuidoostelijke) dialecten zie hoofdstuk 6. Dat 'mogen', 'zullen', 'willen' als eerste de status van hulpwerkwoord hebben verworven, is gebaseerd op Schrodt 2004, 6. Voor de semantische verandering van hulpwerkwoorden (langs bepaalde, niet toevallige lijnen) zie bijv. Conradie 1987. Voor *krijgen* als nieuw hulpwerkwoord zie bijv. van der Horst 2002. De regionale verschillen wat betreft al dan niet *te* komen aan de orde in van Bree 2008 onder verwijzing naar eerdere publicaties van de Rooij en (Eric) Hoekstra en de kaarten in Gerritsen 1991. *Hoeven* zonder *te* komt ter sprake in van de Velde 2015. Zie voor *dreigen* (en *beloven*) Verhagen 2000 met een diachroon-pragmatische benadering terwijl Cornillie (2014) latijnse invloed in het spel ziet. De diachronie van ndl. *kunnen* wordt aan de hand van corpusonderzoek beschreven in Nuyts 2007; zie ook Byloo & Nuyts 2014. *Heeft/is kunnen komen* en *is/heeft gaan vertellen*, met noord-zuidverschil, worden in van der Horst & Draye behandeld in vergelijking met het Duits waarin het tweede hulpwerkwoord steeds de vorm van het eerste bepaalt. Een andere visie houdt in dat we juist *heeft kunnen komen* moeten verklaren, nl. naar analogie van het drieledige perfectum met *hebben* met irrealis-markering plus modaal hulpwerkwoord plus hoofdwerkwoord, type *iets dergelijks had Gezelle kunnen overkomen* (CHN). Zie hiervoor Coussé & van de Velde 2014. *Zullen*, *sollen*, *shall* (hypothetisch maar ook deontisch, futurisch of epistemisch) worden vergeleken in Harmes 2006. Zie ook Harmes 2014 over hypothetisch maar ook temporeel, evidentieel, intentioneel en directief *zou*. Voor het Engels, ruimer het Germaans, zie Harbert 2007 par. 5.2. Voor de regionale spreiding van constructies als *het kan/mag/moet* zonder infinitief zie Caers & Gregersen 2019. Het resultatieve voorbeeld *valti den drake doet* (uit van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*) is afkomstig van Freek van de Velde (Leuven). Van hem is ook het waaslandse voorbeeld *hij is gaan zwemmen naar Temst*. Zie van dezelfde auteur (2018) een diachroon overzicht van de hele groep: preterito-presentia ontwikkelen zich tot hulpwerkwoorden, andere werkwoorden krijgen ook modale betekenis en passen zich morfologisch aan (*hoeven*; zie ook van de Velde 2015), sommige preterito-presentia krijgen geen modale betekenis en verlaten de groep (*deugen*), d.w.z. worden regelmatig. In Nuyts, Caers & Goelen 2023 wordt (met

diachroon en synchroon onderzoek) uiteengezet waarom *willen* en *zullen* niet als *kunnen*, *mogen*, *moeten*, *durven* hun hulpwerkwoord-karakter kunnen verliezen.

Voor de manieren waarop adjectieven geïntensifieerd kunnen worden, zie van der Wouden & Foolen 2017. Over de vele vaste uitdrukkingen (werkwoordelijk, substantivisch enz.) die vrij recent ontstaan zijn, heeft Joop van der Horst diverse malen geschreven. Zie bijv. van der Horst 2010 of van der Horst 2013. In laatstgenoemde publicatie ziet hij de in de hoofdtekst genoemde verbanden (van oorzakelijkheid wil hij niet weten) tussen de ontwikkelingen in de taal, de (taal)wetenschap en de samenleving plus cultuur. Voor een waarderend maar ook kritische reactie bijv. Hüning (2014) die voor de verklaring aan de ontwikkeling van de schrijftaal denkt welke ontwikkeling op zijn beurt weer met die van de cultuur verband houdt. Zie voor een eveneens zowel waarderende als kritische reactie van Oostendorp 2013 die van der Horst uitnodigt om niet alleen verbanden te constateren maar daar ook een verklaring voor te geven. Met die van van der Horst verwante ideeën zie van de Velde 2009 hoofdstuk 9. Een uitvoerige verzameling voorbeelden van uitdrukkingen uit NRC/Handelsblad bevat van der Horst 2008, p. 1722-23; zie ook id. 2008 p. 1416-17 voor de ontwikkeling van *een doorn in het oog.* Op een corpusonderzoek van teksten sinds de 16e eeuw is Vranjes 2012 gebaseerd. Vorm- en betekenisverandering van *om X wille* naar *omwille van* worden besproken in de Vogelaer & Vandenberghe 2014, 408-420. *Omwille van* is zeker in causale betekenis nu vooral zuidelijk. Zie ook Hüning 2014 over complexe preposities en convergentie. Een uitvoerige studie, ook met betrekking tot Duits en Engels, is Stefanowitsch, Smirnova & Hüning 2020. In deze studie komt de geschiedenis ter sprake o.a. van: *met behulp van* (uit 1673: *met dat vervloekt behulp*), *vanwege* en *wegens*, *omwille van*, *(in de) richting (van)*. Ook de mogelijkheid om één woord te worden (*univerbation*, frequent in het Duits, minder frequent in het Nederlands en het Engels), komt ter sprake; behalve *richting* zijn ook *inzake* en *ingevolge* voorbeelden. Verder wordt de kwestie behandelt in hoeverre er diachroon gezien sprake is van lexicalisatie, grammaticalisatie, al dan niet abstracte analogie. In Klooster 2001 par. 7.2 wordt onderscheid gemaakt tussen 1. idiomatische uitdrukkingen of verbindingen en 2. collocaties; is er iets met de betekenis aan de hand, dan rekent Klooster het geval in kwestie tot groep 1, zo niet, dan tot groep 2. Dat de vastheid van de vaste preposities in de praktijk nogal eens (gezien vanuit de "norm") te wensen overlaat, blijkt uit het onderzoek van Loonen 2003. De terminologische kwestie wordt behandeld in van Gestel 1963. Voor de normerende grammatica zie van der Sijs 2011.

H3. WERKWOORDS- EN CASUSVORMEN

Inhoud
3.1. Algemeen
3.2. PARTICIPIUM PRESENS
3.3. PARTICIPIUM PRETERITUM
3.4. INFINITIEF [3.4.1. Gotisch. Oudnederlands, 3.4.2. Verbogen vormen, 3.4.3. Middelnederlands, 3.4.4. *te* plus infinitief, 3.4.5. finaliteit, 3.4.6. latere ontwikkelingen, 3.4.7. de *van*-constructie, 3.4.8. incorporaties [3.4.8.1. incorporatie van het subject, 3.4.8.2 nomenincorporatie] 3.4.9. hedendaags Nederlands, 3.4.10. modaal gebruik]
3.5. RECTIE
3.6. CASūS [3.6.1. algemeen, 3.6.2. nominatief, 3.6.3. genitief, 3.6.4. datief, 3.6.5. accusatief]
Aantekeningen

[Zie voor de casūs ook passim de volgende hoofdstukken maar speciaal hoofdstuk 6 voor de datief, hoofdstuk 7 voor de accusatief en hoofdstuk 9 plus 10a voor de genitief]

3.1. *Algemeen*

Er wordt onderscheid gemaakt tussen finiete vormen (persoonsvormen) en infiniete vormen (participia en infinitief). De finiete vormen worden onderscheiden naar persoon, numerus, tempus, modus en genus (gr. *diathesis*). Er worden voor het oude Germaans drie personen onderscheiden: 1^{e}, 2^{e} en 3^{e} persoon), drie numeri: singularis, pluralis, met een intussen verdwenen dualis, twee tempora: preteritum en presens, drie modi: indicatief, conjunctief (voor het Gotisch *optatief* genoemd) en imperatief, en twee genera: actief en passief. In morfologisch opzicht zijn deze categorieën in HG deel 2 aan de orde geweest. In dit deel is ook aan de orde geweest dat met hulpwerkwoorden omschreven vormen oude synthetische vormen hebben vervangen of aangevuld: vgl. got. *nimada* met ndl. *ik word genomen*; got. *nam*, ndl. *nam* met *ik nam* maar ook *ik heb genomen*, *ik had genomen* (het Gotisch had al wel een analytisch (omschreven) passivum preteritum: *numans ist*/*was*/*warþ* ‘genomen is/was/werd’). Er worden nu ten minste zes tempora onderscheiden: presens (*ik kom*), preteritum (*ik kwam*), perfectum presens (*ik ben gekomen*), perfectum preteritum (*ik was gekomen*), futurum presens (*ik zal komen*), futurum perfectum presens (*ik zal gekomen zijn*). Het “futurum” preteritum (*ik zou komen*) en “futurum” perfectum preteritum (*ik zou gekomen zijn*) hebben meer een modale betekenis. De conjunctief kan als aparte modus nog voor het Middelnederlands worden onderscheiden; meestal wordt tegenwoordig een preteritum of een omschrijving met *zou(den)*, soms ook *moge(n)* gebruikt. Een rest is bijvoorbeeld, in een wensende wijs, *leve de koning* of, met een conjunctief van het hulpwerkwoord *mogen*, *moge de koning leven*.

De infinitief en de participia (presens en perfectum) zijn in oorsprong (proto-indo-europees) nominale vormen. In de loop van de tijd zijn ze onderdeel van het werkwoordssysteem geworden hoewel ze in de overgeleverde stadia opnieuw of nog steeds nominaal kunnen worden gebruikt. Ze worden nog altijd wel als *nominaal* aangeduid ook wanneer dit niet toepasselijk is: vgl. bijv. *ze heeft mooi gezongen* waarin gezongen duidelijk verbaal is tegenover *het gezongen lied* waarin *gezongen* attributief is gebruikt. Er is bij de werkwoordelijk gebruikte infiniete vormen (infinitief, participium) dus sprake van grammaticalisatie: een lexicaal element, in dit geval een combinatie van dergelijke elementen,

heeft een (meer) grammaticale (“verbleekte”) betekenis gekregen. Het participium preteritum bij *zijn*, *hebben* en *worden* had oorspronkelijk de functie van een predicaatsnomen of een predicatieve bepaling (bepaling van gesteldheid), aanduidenderwijs: *hij is gekomen* ‘hij is in de toestand van gekomen zijn’, *hij wordt geslagen* ‘hij komt in de toestand van geslagen zijn’, *hij heeft hem geslagen* ‘hij heeft hem in de toestand van geslagen zijn’ enz. De infinitief bij hulpwerkwoorden als *kunnen*, *zullen* enz. kan oorspronkelijk de waarde van een object of van een finale bepaling gehad hebben, aanduidenderwijs: *ik wil wandelen* (‘wandelen is het object van mijn willen’); *ik moet wandelen* (‘ik vind ruimte om te wandelen’). Het participium preteritum en de infinitief hebben nu nog slechts grammaticale waarde als ze met hulpwerkwoorden worden gecombineerd; de combinaties geven tijd, genus: actief of passief, modus of aspect aan. Ook het participium presens heeft in combinatie met een persoonsvorm nu een verbleekte betekenis: in de combinatie met zijn: *hij is druk doende*, geeft het duurtiviteit aan. Op de drie “nominale” vormen gaan we hieronder dieper in.

3.2. PARTICIPIUM PRESENS

Vooraf. Het limburgse equivalent van het participium presens (vroeger algemener limburgs dan tegenwoordig) is *lopentere*: *lopentere kwam ik hem tegen*.

Het germaanse participium presens gaat terug op een verbaal adjectief in het Proto-indo-europees; vgl. skrt. *bharanti*, gr. *pherōn*, gen. *pherontos*, lat. *ferens*, gen. *ferentis*, got. *baírands*, steeds ‘dragend’. Het participium kon van oudsher attributief gebruikt worden, daarnaast als kernwoord van een predicatieve toevoeging en soms in combinatie met ‘zijn’ of ‘worden’ (ook ‘blijven’, ‘comen’, ‘zien’) in een duratieve, inchoatieve of perceptieve constructie; vgl. de volgende gotische zinnen:

1. jah sunsáiw Iesus ufkunþa in sis silbin þo us sis maht usgaggandein (Marc. 5:30, attributief) ‘en terstond bemerkte Jezus in zichzelf de uit hem gaande macht = de macht die ervan hem uitgegaan was’

2. gasaíhʋands þan Iesu faírraþro rann jah inwáit ina (Marc. 5:6, predicatieve (“sentiendi”) bepaling) ‘ziende dan Jezus van verre = toen hij dan Jezus van verre zag, rende hij en groette hem’

3. was Iohannes dáupjands in aúþidái (Marc. 1:4, duratieve constructie met *wisan*) ‘was Johannes dopende in de woestijn = doopte Johannes in de woestijn’

4. jus saúrgandans waírþiþ (Joh. 16:20, inchoatieve constructie met *waírþan*) ‘jullie je bekommerende worden = jullie zullen je bekommeren’.

5. gasaíhʋiþ wulf qimandan (Joh. 10:12, perceptieve constructie met *saíhʋan*) ‘hij ziet de wolf komende = de wolf komen’

Vergelijk voor het Oudnederlands *thaz brinnende fieuer* (ONW LW, attributief) ‘het brandende vuur/koorts’, *weinende se tho baden that se iz thure goth deden* (ONW RB, predicatief) ‘wenend baden ze toen dat ze het omwille van God zouden doen’, *thie waldonde ist an crefte sinro te ewon* (ONW WP, duratief) ‘die heersende is door zijn kracht in eeuwigheid’.

En vergelijk voor het Middelnederlands de volgende voorbeelden:

in attributief gebruik: *een verslindende vier* ‘een verslindend vuur’ (H2 408); in predicatief gebruik: *die witte ridder…bleef vaste sittende op sijn pert* (H2 409, duratief) ‘de witte ridder…bleef vast op zijn paard zitten’, *daer die bouc in bernende lach* (H2 408, id.) ‘waar het boek brandend in lag/waar het boek in lag te branden’, *(goet) dat hi legghende hevet binnen…dordrecht* (H2 432, id.) ‘dat hij heeft liggen binnen…Dordrecht’, *hi vantse slapende* (H2 445, id.) ‘hij vond hen slapen, hij trof hen slapend aan’, *hemelrike es nakende* (H2 408 id.) ‘het hemelrijk is bezig te naderen’; *de grave wort lachende* (H2 409, inchoatief) ‘de graaf begon te lachen’, *Turnus quam ridende* (D2 273, id.) ‘Turnus kwam aanrijden’, *daer hute quam loepende een lanc swart man* (H2 435, id.) ‘daaruit kwam een lange zwarte man (aan)lopen’, *dat Karel slapende begonde* (Karel ende Elegast, id.) ‘dat Karel begon te slapen’; *het dochte hem zijnde een wout* (H2 409, perceptief) ‘het dunkte hem een woud te zijn’; een voorbeeld in een absolute constructie is: *doe stont deghene op altehant, toesiende allen den ghenen die daer waren* (H2 408, duratief) ‘toen stond diegene terstond op terwijl al diegenen die daar waren, toezagen’; in een accusativus cum participio-constructie: *sie vonden die dore akerre staende* (D2 p. 274) ‘zij vonden de deur op een kier staan’; in een causatieve constructie: *mar die onwetende…willic dat men levende late* (H2 438) ‘maar de onwetende…wil ik dat men laat leven’; in een finale constructie: *herts vleesch es te verduwende swaer* (D2 193, met *te*) ‘hertevlees is zwaar om te verteren’.

Uit de vertalingen blijkt dat we nu vaak een infinitief zouden gebruiken; vgl. hiervoor ook *hi vantse slapende* (id. H2 445) ‘hij vond hen slapen’, *op al sijn goet dat hi legghende hevet* (H2 432) ‘op al zijn goed dat hij heeft liggen’ (bij tegenwoordig *worden* is echter geen infinitief mogelijk **hij werd lachen*). Een middelnederlandse constructie *hi es wonende in…* vertalen we met ‘hij woont in…’. Een infinitief kwam in het Middelnederlands echter ook wel voor: *‘tfolc ghemene wort doe claghen* (H3 635, inchoatief met *werden*) ‘het hele volk begon toen te klagen’. De overgang naar de infinitief kan er verband mee houden dat voor de ervaring de persoonsvorm iets van een hulpwerkwoord gekregen had. Later komt er bij het participium presens, als predicatieve bepaling gebruikt, vaak het woordje *al* te staan: *al zingend en klingend reed zy doort bosch* (Lied van Heer Halewijn). In ieder geval in oorsprong moet dit *al* versterkende waarde gehad hebben: ‘almaar zingend en klingend’. Dit *al* kan ook nu nog wel voorkomen: *al zingende reden we verder*. Vgl. nog zonder *al* mnl. *hoort noch wat men lesende vint* (D2 265) ‘hoor nog wat men al lezende vindt/aantreft’. Een causale bijklank treft ons bij *als* plus participium presens: *de Haan, als nu zijn oogmerk bereikt hebbende, nam zeer vriendelijk afscheid* ‘omdat hij nu zijn doel bereikt had’ (H7 1909, 19e eeuw). Deze constructie duikt reeds in de 16e eeuw op: *Gods verstand is eeuwigh, dus magh gheen menschelyck verstand, als altsamen tydlyck zynde* ‘omdat het geheel en al tijdelijk is’ *het Godlycke verstand begrypen* (H4 862).

Met ‘zijn’ kon zoals hierboven gebleken is, het participium een durende handeling aangeven (durativiteit). Het leek erop dat in het Nederlands langs deze weg een duratieve vorm zou ontstaan: vgl. mnl. *hi es nakende* ‘hij nadert (is bezig te naderen)’; deze ontwikkeling heeft zich echter niet doorgezet. Een dergelijke vorm is wel ontstaan in het Engels, wel te verstaan met de -ing-vorm die het participium presens ging vervangen. Deze vorm, de “progressive form”, is een verplicht onderdeel van het verbale systeem geworden: vgl. *he is walking*. Meer succes had het gebruik als predicatieve bepaling: vgl. *de sneeuw, schitterend in de zon, lag voor ons*. Let op pauzes, met komma’s aangegeven, en op de mogelijkheden tot verplaatsing: *schitterend in de zon lag de sneeuw voor ons* of *de sneeuw lag voor ons, schitterend in de zon*. De constructie is “conjunct”: *schitterend in de zon* hoort bij *de sneeuw*; “absoluut” is *ijs en*

weder dienende wordt zaterdag deze wedstrijd gereden: ‘als ijs en weer dienen = meewerken’. Een gotisch voorbeeld is *þuk táujandan armáion ni witi hleidumei þeina ƕa táujiþ taíhswo þeina* (Matth. 6:3) ‘jij doende aalmoezen = als je aalmoezen geeft laat niet je linkerhand weten wat de rechter doet’. Een merkwaardige bloeitijd, van de 16e tot zeker in de 19e eeuw, beleeft tegen de draad in het predicatieve gebruik bij hulpwerkwoorden: vgl. uit de 16e eeuw *wie, zelf niet konnende wel lezen of schryven, vermagh zulcx anderen wel te leren?* (H4 865). Het is nog niet zo erg lang geleden dat in advertenties gevraagd werd om een dienstmeisje “goed kunnende koken”. Dat de constructie er in de 20e eeuw niet goed meer in zit, blijkt uit een ontsporing als *dus berouw kunnen hebbend* (H7 1758) i.p.v. “correct” *berouw kunnende hebben*.

In het moderne Nederlands kan het participium presens nog heel goed attributief gebruikt worden: vgl. *rustig wandelende mensen*; in *het is schitterend weer* is het participium adjectief geworden. Gebruik in een constructie met *zijn* is niet meer gebruikelijk: ?*hij is komende* (inchoatief), maar nog wel: *het is aanstaande*. Het gebruik als predicatieve bepaling doet schrijftalig aan: *blinkend in de zon lag de vallei vóór ons* (of *de vallei, blinkend in de zon, lag vóór ons*; vgl. ook de zin met *schitterend in de zon* hierboven). Minder schrijftalig is *(al) lachend kwam hij de kamer binnen*. Er zijn parafrases met bijzinnen mogelijk: ‘terwijl de zon in de vallei lag te blinken in de zon’, ‘terwijl hij lachte’; *rustig wandelende* (zie boven) kan met een relatieve bijzin worden weergegeven: ‘die rustig wandelen’. Op een uitdrukking lijkt *iets draaiende houden* of *krijgen*. Uit de voorbeelden blijkt dat het participium presens nog van allerlei bepalingen vergezeld kan gaan; ook een direct object is mogelijk: *het boeken lezende publiek*. Een al te uitgebreide vóórbepaling doet echter schrijftalig aan: *het aan alle kanten zich tot ver buiten de horizon uitstrekkende landschap*. Dergelijke ingewikkelde voorbeelden kunnen we zeker na de middelnederlandse periode wel meer aantreffen, In een 18e-eeuws voorbeeld als *over den gesloten vrede tusschen den Kyser en de fransche republieck* (H) is de ingewikkeldheid verlicht door de bepaling over twee plaatsen, vóór en achter de kern, te verdelen. Afgezien van een archaïsch voorbeeld als *ijs en weder dienende* enz. is de absolute constructie verdwenen. Maar misschien toch niet helemaal: vgl. daar gaat hij, hoed op, sjaal om de nek, de straat op, waarbij hoed op, sjaal om de nek, elliptisch als ‘de hoed op het hoofd, de jaal om de nek zittende’ kan worden begrepen, of daaraan equivalent ‘met de hoed op, de sjaal om de nek’.

We vestigen hier nog de aandacht op een gebruik van het participium presens dat in het Middelnederlands aanmerkelijk vaker voorkwam dan tegenwoordig. In *een verslindend vuur* is er intern sprake van een subject-predikaatverbinding: ‘het vuur verslindt’; het overeenkomend middelnederlandse voorbeeld is *een verslindende vier* (H2 408). In *een vallende ziekte* bestaat er niet zo’n verbinding: het is niet een ziekte die valt, maar een ziekte waarin (passief) gevallen wordt. Andere voorbeelden zijn *een zittend leven* ‘leven waarin gezeten wordt’, *onroerende goederen* ‘goederen die niet geroerd/bewogen kunnen worden’ c.q. ‘die niet kunnen bewegen’ (vertaling van lat. *immōbilē*?). Voor het Middelnederlands zijn o.a. te noemen: *vallende evel* ‘vallende ziekte, *onroerende goet* ‘onroerend goed’, *die bevende doemsdach* ‘oordeelsdag (waarop gebeefd wordt)’, *lesende misse* ‘mis die gelezen wordt’, *levende tijt* ‘tijd die geleefd wordt, tijd van leven’, *ridende wake* ‘wacht die rijdend gehouden wordt’, Een frans voorbeeld is *café chantant* ‘met muziek en zang’, een duits *kostende Preis* ‘kostprijs’, een engels *sleeping-car* ‘slaapwagon’, waaruit blijkt dat het verschijnsel niet alleen nederlands is. Van de klassieke talen is het niet bekend; het moet dus op een latere

(metonymische) ontwikkeling berusten. Is het in de genoemde talen elk apart ontstaan of is er bijvoorbeeld sprake van franse invloed?

Recent is het gebruik van een preteritum in de vorm van een participium presens: *Luna is…bij ons komen wonen, niet wistend dat onze Lizzie ziek was* (internet). Alleen bij sterke werkwoorden is dit mogelijk: vgl. **fietstend*. De vraag is echter of dit gebruik een keer aanvaard zal zijn.

3.3. PARTICIPIUM PRETERITUM

Het participium preteritum was oorspronkelijk een verbaal adjectief, afgeleid door middel van pie. -to-: vlg. skrt. *pīta* 'gedronken', lat. *tentus* 'gespannen', got. zwak *nasjiþs* 'gered' (met þ uit t), of afgeleid door middel van pie. -eno dan wel -ono: got. resp. *fulgins* 'verborgen', *nimans* 'genomen' (ook een afleiding met -no- was mogelijk als in got. *fulls* 'vol', lat. *plē -n-us* 'vol'). Combinaties van *wisan* of *waírþan* plus participium preteritum hadden zoals hierboven al genoemd, in het Gotisch de waarde van een passivum: *bi þata waúrd þatei rodiþ was du im* (Luc. 2:17) 'door het woord dat gesproken was tot hen', *duþþe háitans warþ akrs jáins akrs bloþis* 'daarom genoemd werd deze akker akker van het bloed'. Daarnaast vinden we ook andere gebruikswijzen, als substantief (gesubstantiveerd) in bijv. *alláí…sildaleikidedun bi þo rodidona* (Luc. 2: 18) 'allen…verbaasden zich over het gesprokene', als predicatieve bepaling: *bigitid barn biwundan jah galagid in uzetin* 'jullie vinden het kind omwonden en gelegd in een kribbe', in een absolute constructie: *gaqumanáim þan im, qaþ im Peilatus* (Matth. 27:17) 'bijeengekomen dan zij = toen zij bijeengekomen waren zei tot hen Pilatus'. Attributief gebruik is niet duidelijk maar vgl. onl. *thin namo is uzgegozzen oley* (ONW LW) 'je naam is (als) uitgegoten olie'. Merk op dat in de gotische voorbeelden het perfectiverende prefix ge- (ga-) ontbreekt; in *gaqumanáim* heeft ga- de betekenis 'samen'.[19] Gecombineerd met bepaalde werkwoorden: *hebben*, *zijn*, *worden* (*ik heb* c.q. *was* c.q. *werd genomen*), werden de vormen gegrammaticaliseerd: ze kregen de status van participia preteritum, terwijl *hebben*, *zijn*, *worden* de status van hulpwerkwoorden kregen. De status van participium (in statu nascendi) komt duidelijk naar voren wanneer het niet meer geflecteerd wordt; in het Oudnederlands was dat meestal nog het geval: vgl. onl. *gimanohfoldoda sint ovir locka hovidis minis thia hatodon mi* (ONW WP) 'vermenigvuldigd zijn meer dan lokken op mijn hoofd (degenen) die mij haatten'. Anders dan het participium presens maakt het participium preteritum nu deel uit van het verbale systeem. Het prefix werd in het Nederlands het kenmerk bij uitstek van het participium preteritum. Voor deze ontwikkeling (sommige participia deden het nog lang zonder en andere doen dat nog steeds: vgl. bijv. *ontnomen*) zie HG deel 2 par. 2.9.3. Een oudnederlands voorbeeld met reeds prefix is *gesterkoda* 'gesterkt' (ONW WP).

Afgezien van het passivum en de voltooide tijden kon in het Middelnederlands annex 16-eeuws het participium preteritum op de volgende manieren gebruikt worden, nl. attributief: *die verkorne magt lutgart* (H2 411) 'de uitverkoren maagd Lutgard', attributief met "actieve" betekenis: *de gheswooren schouwers* (H4 867) 'de inspecteurs die gezworen hebben (hun

[19] Voor het prefix ge- wordt samenhang met lat. *cum* aangenomen. De oorspronkelijke betekenis zou dan 'samen' geweest zijn waaruit de perfectiverende waarde zich zou hebben ontwikkeld. Zie Hg deel 2 voor de rol die ge- in de woordvorming speelt, resp. de paragrafen 7.4.1.2 (12) en 7.4.4.8.

werk eerlijk te doen)' [20], attributief als nabepaling: *een ridder wel gheboren* (H3 637), als predicaatsnomen: *dat waer zeker goet ghedaen* (H3 638) 'dat zou zeker goed zijn om te doen', als predicatieve bepaling: *(si) brachten en wijf gheleidt die bevonden was met overhoere* (H2 411) 'zij brachten een vrouw voorgeleid die gevonden was in overspel', *doe quam gereden op een paert een page* (D1 165) 'toen kwam er op een paard een page aanrijden', in een absolute constructie: *dit gedaen sijnde, so vernamt Aymijn ende sijn vrienden* (H4 868) 'toen dit gedaan was, vernam het Aymijn en zijn vrienden', bij zelfstandig gebruik: *die ghevane* (H2 411) 'de gevangenen'. Bij dat *waer zeker goet ghedaen* vinden we in de vertaling een infinitief; vgl. hiervoor ook *wat holpe vele hier af gesproken* 'wat zou het helpen om hier veel over te zeggen' of *hem waer beter swegen stille* 'het zou beter voor hem zijn om te zwijgen' (beide D2 288 en 281). Misschien raakte de infinitief in gebruik omdat het participium te zeer met het verleden verbonden geraakt was.

In de 17e eeuw en later kunnen we deze gebruikswijzen terugvinden. Het gebruik in absolute constructies neemt met die constructies zelf geleidelijk af om in later tijd geheel te verdwijnen. Een 17e-eeuws voorbeeld is *'t welk verstaan by die van Hollandt en Zeelandt, deeden zy printen…eenen…brief* (H5 1150). Meestal staat er een vorm van bijv. *sijnde* bij waarmee we in feite in de vorige paragraaf bij het participium presens terechtkomen: *al 't kooren op zynde, werd het voeder der beesten…menschenkost* (MM par. 9.2, Hooft). Ook het predicatief gebruik van het participium waar wij nu eerder een infinitief zouden gebruiken, neemt af: vgl. *waer toe noch ghetoeft?* (H5 1155). Toch is dit gebruik nog niet helemaal uitgesloten: *waarom niet een briefje geschreven?* Een nieuwigheid zou het imperatieve gebruik kunnen zijn: *Vrou-Bruyt, nu eens gedroncken!* (H5 1156, Bredero). Ook in hedendaagse taal lijkt dit niet uitgesloten (wel enigszins archaïsch): *nu eens flink gedronken!* Maar heel gewoon klinkt (zonder verdere bepaling) *opgepast!*, zo ook *opgehoepeld!* Het attributieve gebruik als vóórbepaling neemt duidelijk toe: *3 schone bogen van gebakke steen* (H5 1154, 17e eeuw). Opmerkelijk is dat we vanuit de moderne ervaring soms een nadere bepaling missen: *dit gemaakte bestand duurde tot in 't jaar 1638* (H6 1428, 18e eeuw; gemaakt door wie, waartoe, wanneer?). Later kunnen de vóórbepalingen ingewikkelder worden: vgl. *ons door driften bezielt gelaat* (H6 1428, 18e eeuw). Er duiken ook steeds meer voorbeelden op van wat in eerste instantie nabepalingen lijken te zijn: vgl. *deze paus, daer nae ontslaekt* 'vrijgelaten*' ende kardinael gemaekt, koos zijn' woonstee tot Florense* (H5 1155, 17e eeuw). De pauzes (komma's) wijzen op een bepaling van gestelheid; daarop wijst ook (in moderne vertaling) de mogelijkheid van uiteenplaatsing: *daarna vrijgelaten en tot kardinaal gemaakt koos deze paus*… Binnen deze groep staat het participium achteraan, resp. na *daer nae* en *kardinael*; het kan ook vóóraan staan: *'t vertrouwen, gestelt van de burghery op hem* (H5 1155).

Een participium preteritum in plaats van een verwachte infinitief handhaaft zich vooral in uitdrukkingen; er is dan vaak sprake van een algemene constatering. Vergelijk mnl. *hets beter die doet ontfaen dan des gheloefs ave ghegaen* (S 272) 'het is beter de dood te ontvangen te sterven dan van het geloof af te vallen' (hierin is in ieder geval *ghegaen* participium); mnl. *vleysch gesouten*, *clederen gedweghen* 'het zouten van vlees, het wassen van kleren' *moet*

[20] Vgl. nog hedendaags *de gezworenen*, ook *een ingebeelde ziekte* 'een ziekte die men zich inbeeldt'. In het Middelnederlands kon het twee kanten uitgaan: vgl. *der steden gesworen clerc* (D169): de klerken hebben gezworen (actief), met *die gesworne vriendelichede tusschen die Goten ende die Romeine* (D169): de vriendelijkheden zijn gezworen (passief).

hebben die tijt die hem behoort (S 274) ‘moet de tijd hebben die ervoor staat’. Vgl. ook (D2 293) *den besten wijn es goet besocht* ‘het is goed om de beste wijn uit te zoeken’ of *die claghe ware bet verholen* ‘het is beter om die klacht (maar) te verbergen’. Zo’n oud spreekwoord (zeker 17e-eeuws en later) is ook *het is den Moriaan gewassen* (*geschuurd*) ‘het is de Moor wassen’ (wat een onbegonnen zaak is). En vergelijk ook nog heden ten dage *beter te hard geblazen dan de mond gebrand.* Een middelnederlands voorbeelden is ook *dat es na der doecht geleeft* (D2 p. 305) ‘dat is leven volgens de deugd’ waarvan de algemene strekking uit de context moet blijken. Minder algemeen is *die claghe ware bet verholen* (D2 294) ‘het is beter deze klacht te verbergen’. Er is in zekere zin sprake van metonymie: het resultaat wordt genoemd in plaats van de voorafgaande handeling.

In het moderne Nederlands vinden we afgezien van de werkwoordstijden de volgende gebruikswijzen terug, attributief: *de geslachte kip*, als predicaatsnomen: *de wijken zijn genummerd* (als ‘toestand’ begrepen), als predicatieve bepaling: *we hebben de wijken genummerd* (id.) of *gebakken is die vis wel lekker*, gesubstantiveerd: *de gekwetsten*. Zowel de vóórbepalingen als de predicatieve bepalingen behoren, zeker als ze een ingewikkelde structuur hebben, tot de formele schrijftaal: vgl. *de door de wind moe gebeukte fietser* en *moe gebeukt door de wind (viel de fietser om)*. In het laatste geval is een parafrase met een adverbiale bijzin mogelijk: ‘doordat hij door de wind moe gebeukt was’; in het eerste geval zouden we bij een relatieve bijzin terecht komen: ‘die door de wind moe gebeukt was’. Ook *gebakken* (hierboven) heeft iets werkwoordelijks over zich: ‘als ze gebakken is’. Zoals blijkt kan het participium preteritum van allerlei bepalingen vergezeld gaan.

3.4. INFINITIEF

3.4.1. *Gotisch. Oudnederlands*

De germaanse infinitief gaat eveneens op een proto-indo-europees verbaal nomen terug en wel op de accusatief daarvan die uitging op pie. -onom, got. -an: got. *baíran* (zie HG deel 2, par. 2.9.1); dat hij onderdeel is geworden van het werkwoordsysteem berust historisch gezien op een latere ontwikkeling. Dat hij dat geworden is, komt vooral in de combinatie met hulpwerkwoorden tevoorschijn: *hij zal helpen*, *hij kan helpen*, *hij mag helpen* enz. De infinitief geeft op zichzelf het gebeuren of de handeling in het algemeen aan, zonder dat aan een specifiek subject moet worden gedacht (er is dus geen verschil naar persoon of getal). Het moderne Nederlands heeft er maar één vorm voor; het Latijn laat zien dat meerdere vormen mogelijk zijn: *laudāre* presens ‘prijzen’, *laudāvisse* perfectum ‘geprezen hebben’, *laudātūrus* ‘futurum’ ‘zullen prijzen’, *laudārī* presens passief ‘geprezen worden’. Omschreven vormen zijn *laudātus esse* ‘geprezen zijn’ perfectum passief, *laudātum iri* futurum passief ‘geprezen zullen worden’. Zoals blijkt worden in het Nederlands afgezien van het presens (actief) steeds omschrijvingen gebruikt. We zullen hieronder zien dat het verbale gebruik al duidelijk in het oude Germaans aanwezig is. Als we nominaal gebruik vinden (gebruik als substantief e.d.), dan kan dat nog een doorwerking van het oude nominale gebruik zijn of op een secundaire ontwikkeling berusten. Maar ook is de zienswijze mogelijk dat de infinitief al vroeg een hybride vorm was die twee kanten kon uitgaan.

Het Gotisch heeft nog maar één vorm: *galáubjan* ‘geloven’ (flexievormen zijn niet bekend); deze vorm kan passieve betekenis hebben: *ni sokei láusjan* (1 Cor. 7:27A) ‘niet zoek om verlost te worden’. Infinitieven kwamen ook met modale hulpwerkwoorden voor: vgl. *ni mag*

qiman (Luc. 14:20) ‘ik kan niet komen’, *skuluþ…þwahan* (Joh. 13:14) ‘jullie moeten wassen’ Ze kunnen ook bij een adjectief aansluiten: *jabái ist mis waírþ galeiþan* (1 Cor. 16:4) ‘indien het voor mij waardig is (om) te gaan’ of met *du* ‘te’ erbij maar met verzwegen object: *l(a)iwane…manwjane du fraslindan* (Bologna fragment 1v 15f.) ‘van leeuwen…gereed (om) te verslinden’. Duidelijk finale waarde vinden we in *jah wláitoda saíhvan þo þata táujandein* (Marc. 5:32) ‘en hij keek om zich heen om te zien de dat doende = degene die dat deed’. Een verre nagalm daarvan vinden we in mnl. *so gif ime drinken* (H2 414, zonder *te*) ‘zo geef hem te drinken’. Maar ook kon in het Gotisch in geval van finaliteit *du* ‘tot’ (prepositie) plus infinitief gebruikt worden: *du fiskon* (Marc. 5:4) ‘om te vissen’. Dit is dus evenals *du fraslindan* (zie boven) een vroeg voorbeeld van de zogeheten “lange infinitief”. Passieve betekenis vinden we in *du saíhvan im* (Matth. 6:1) ‘om aan hen = door hen gezien te worden’ en zonder *du* in *gameljan* (Luc. 2:5) ‘om beschreven te worden’ (beide dus ook met finaliteit).

Een gotisch voorbeeld met subjectscontrole is *usbida áuk anaþaíma wisan silba ik* (Rom. 9:3A) ‘ik verlang namelijk zelf vervloekt te zijn; het subject bij *usbida* “controleert” ook *wisan*: het is de ik-figuur die vervloekt zal zijn. Vgl. ook *sokidedun ina þái Iudaieis usqiman* (Joh. 7:1) ‘zochten hem de Joden om te brengen’. Een voorbeeld met objectscontrole is *bad ina gaggan in gard seinana* (Luc. 8:41) ‘hij (nl. Jaïrus) verzocht hem (nl. Jezus) in zijn huis = zijn huis binnen te gaan’; niet het (impliciete) subject bij *bad* maar de met *ina* aangeduide figuur controleert als “subject” *gaggan*: deze gaat naar binnen (n.b. *seinana* verwijst naar het subject bij *bad*: Jaïrus). Vgl. ook *anabáud ahmin þamma unhráinjin* (dat.) *usgaggan* (Luc. 8:29) ‘hij gebood de onreine geest uit te gaan’. We hebben hier voorbeelden van beknopte bijzinnen met objectswaarde: vgl. omschrijvingen als bijv. ‘ik verlang ernaar dat ik zelf vervloekt zal zijn’ en ‘hij verzocht hem dat hij zijn huis zou binnengaan’.[21]

In het Oudnederlands vinden we een toenemend gebruik van de infinitief in combinaties niet alleen met modale hulpwerkwoorden maar ook ter aanduiding van het futurum met *sulun*: vgl. naast *anasihen muozen* (ONW LW) ‘aanzien wij kunnen’, *thenken sal* (ONW WP) ‘denken zal hij’. Bij finaliteit laat het Oudnederlands *te* plus infinitief zien in *herro te helponi mi ilo* (ONW WP) ‘heer, om te helpen mij ijl = haast u’. Dat *te* voor de uitdrukking van finaliteit gebruikt kon worden, is vanuit de oorsprong te begrijpen: *te* gaat terug op *toe* (*tō*) ‘in de richting van > met als doel’. Het gebruik van *te*, misschien ook reeds van got. *du*, kan in de hand gewerkt zijn doordat de “kale” infinitief (“korte infinitief”) een onderdeel van het werkwoordssysteem geworden was, althans begon te worden; denk aan het gebruik in combinatie met modale, later ook temporele hulpwerkwoorden.

In onl. *(guot est) te setene an herrin gode tohopa min* (ONW LW) ‘(goed is het) te vestigen op de heer God mijn hoop’ moet de met *te* ingeleide groep (*te…min*) als subject worden begrepen. Er is sprake van een beknopte bijzin gezien een mogelijke omschrijving als ‘dat we onze hoop op de heer God vestigen’. Let er overigens op dat *te* hier geen finaliteit meer aangeeft. Terwijl in het Gotisch bijv. *duginnan* ‘beginnen’ steeds met kale infinitief voorkomt: *dugann Iesus qiþan þáim manageim bi Iohannen* (Matth. 11:7) ‘begon Jezus te spreken tot de menigte over Johannes’, vinden we in het Oudnederlands reeds variatie: vgl. *thaz ich niet irre nebeginne gen under the herdnisse thinere gesellen* (ONW LW) ‘dat ik niet begin (te) gaan (dwalen) onder de kudde van je gezellen’ naast (ONW LW) *tho begunda min*

[21] We zullen voortaan van objectscontrole zonder meer spreken: *ina* is in het Gotisch een duidelijke accusatief, dus ook wel direct object. In het geval van ndl. *ik verzocht hem weg te gaan* kan men twijfelen: is *hem* indirect of direct object?

salfwerz meer ande meer ze stinchene ‘toen begon mijn kruidenzalf meer en meer te geuren’. Er is hier bij ‘beginnen’ in beide zinnen sprake van een (direct) object (als we ‘beginnen’ nog niet als een hulpwerkwoord opvatten).

Een beknopte bijzin met de functie van direct object bevat onl. *novanthoh werd min thahton te farwerpene* (ONW LW) ‘toch mijn waarde (aanzien) dachten zij te verwerpen = ‘ze dachten dat zij mijn aanzien konden verwerpen’. Er is sprake van subjectscontrole: het “verzwegen” subject van *thahton* kan als subject bij *forwerpen* begrepen worden. Voor een beknopte bijzin met subjectsfunctie vgl. *an themo wala gelicat ist gode te wonone* (ONW LW) ‘daarop (nl. op die berg) wel behaagt (het) God te wonen = dat Hij erop woont behaagt God wel’. Er is hier sprake van objectscontrole: indirect object *God* moet als het subject bij *wonon* worden begre

3.4.2. *Verbogen vormen*

Terwijl we ook in het moderne Nederlands met slechts één vorm te maken hebben: *prijzen*, ook na *te*: *te prijzen*, treffen we in het Oud- en het Middelnederlands meerdere vormen aan. Vergelijk voor het Oudnederlands hierboven naast *anasihen* ook vormen als *helponi*, *setene*, *farwerpene*, *wonone*; in het Middelnederlands corresponderen daarmee vormen op -e: *te helpene*, *sittene* enz. We hebben hier met het zogeheten *gerundium* te maken; deze vorm wordt zoals blijkt na *te* gebruikt maar ook na andere preposities: mnl. *van leerne so ne wert nieman dwaes* ‘van leren wordt niemand dwaas’, *den ingel hier boven minde hi boven allen sprekene* ‘de engel hierboven beminde hij boven alle spreken = alles wat er gezegd kan worden’ (beide S 275). Oorspronkelijk gaat deze vorm terug op de datief van een nominale vorm (zie HG deel 2 vooral par. 2.9.1).

De gerundiumvorm kan zich naar een aangrenzende werkwoordsvorm uitbreiden: *te doene hebbene*. Dergelijke “fouten” wijzen erop dat men het gevoel voor het verschil tussen infinitief en gerundium begon kwijt te raken (door de deflexie waarbij de uitgang van het gerundium bezig was te verdwijnen?). Ook komt het voor dat het gerundium geen uitgang heeft maar de aangrenzende werkwoordsvorm wél: *een cleet om te doen makene*. Hier kan ook de verklaring zijn dat men *doen makene* als een geheel opvatte. (S 275)

Ook een genitief komt voor; van Franciscus wordt gezegd *dat hi weldoens niet ledich was* ‘dat hij zich niet onthield van goed doen’ (S 275). Voor het Oudnederlands is een voorbeeld *drinchenes* in *niwanne drinchenes anich* (ONW LW) ‘niet zonder (iets te) drinken’. In ouderwetse taal kon zo’n genitief nog wel voorkomen: *na enige dagen wachtens*. Vgl. ook (met een eerste voorbeeld uit de 17e eeuw) het constructietype *tot stervens toe* (H5 1157, mnl. wél *stervens naer*: MNW), *tot dansens toe* (1695, citaat op internet), *tot walgens toe* (H6 1431, 18e eeuw). Deze constructie is tegenwoordig productief: vgl. *tot misselijk wordens toe* (internet), *tot juichens toe* (id.). Uit de voorbeelden blijkt dat de toestand waarin men geraakt, niet negatief hoeft te zijn. Resten van de genitief vinden we ook in de woordvorming: *wachtensmoe* met zogeheten tussen-s. Al deze genitieven lijken in oorsprong partitief te zijn. Zie voor de tussen-s HG deel 2 par. 7.3.2.1.

3.4.3. *Middelnederlands*

Het Middelnederlands laat een ruim gebruik van infinitieven zien. Behalve in combinaties met hulpwerkwoorden vinden we infinitieven als subject: *ghewont te sine van minnen(, dat es dat suetste ghevoelen)* (H2 413, met links-dislocatie) ‘gewond te zijn van liefde, dat is het zoetste

gevoel', id. *onse sien hout ons bedrogen* 'ons zien bedriegt ons' (met possessivum als vóórbepaling), als direct object: *doe die brudegom een merren maecte* lett. 'toen de bruidegom een talmen maakte = talmde', als predicaatsnomen: *dits der heileger kerken clagen* 'dit is het klagen van de heilige kerk' (predicaatsnomen, met genitief als vóórbepaling), in prepositie-bepalingen (reeds genoemd) *van leerne*, *boven allen sprekene* (met *allen* als bepaling). In *doe dede menne daer na leren der sterren ganc ende haer keren* 'toen deed men hem daarna de gang van de sterren leren en hun wentelen' vinden we het infinitivische object *haer keren* (met possessivum) in een accusativus cum infinitivo-constructie (alle voorbeelden tenzij anders aangegeven S 275). In *onse sien*, *allen sprekene*, *haer keren* is de infinitief zoals aangegeven voorzien van een bepalend woord; in *der heiliger kerken clagen* heeft een drieledige woordgroep bepalende functie. Een bepaling begint later meer regel te worden: *tsterven is een harde pijn* (subject, H3 639) 'het sterven is een harde pijn', *hier om selmen tclymmen schuwen* (direct object, H3 639) 'hierom zal men het klimmen vermijden', *die derde straet is die straet eens claren bekennens* (genitiefbepaling, H3 639) 'de derde weg is de weg van een helder inzien'. Een voorbeeld met subjectscontrole (dus met een beknopte bijzin) is *(si) hoopten noch te sijn ghewroken op Reinaert* (MNW) vgl. 'zij hoopten erop dat ze nog op Reinaert gewroken zouden worden', van objectscontrole *dat hem God te stelene ontboot* (MNW) vgl. 'dat God beval dat hij zou stelen'. Het object is "verzwegen" in *doe gheboot hi ute gane* 'toen beval hij naar buiten te gaan'. Soms krijgt de infinitief, vooral als er een bepalend woord bij staat, een duidelijk concrete betekenis (en wordt dan in feite een substantief[22]): vgl. mnl. *hi georlovede mi een cussen* (MNW) 'een kus', *der stat wesen* (MNW) 'de toestand van de stad'. In het moderne Nederlands lijkt dit minder vaak voor te komen (zie HG deel 2, par. 2.9.1) maar vgl. *wezen* (in bijv. *het hoogste Wezen*) waarbij een pluralis mogelijk is: *vreemde wezens*. Dergelijke (duidelijke) pluralia zijn van het Middelnederlands niet bekend.

In het vooral vroege Middelnederlands ontbreekt dus vaak het lidwoord (algemener: een bepalend woord) waar wij het nu wel zouden gebruiken: vgl. nog *eer hi predeken vinc an* (S202) 'voordat hij (met) het prediken begon' (of hebben we hier met een *te*-loze infinitief te maken?), *die gripens, prindens sijn gewoen* (H3 638) 'die het grijpen, pakken gewoon zijn', *dat van vechtene Ferguut wert moede* (H2 412) 'dat van het vechten Ferguut moe werd'. Het lidwoord zoals dat in de vertalingen wordt gebruikt, dient om het nominale karakter aan te geven dat door het verdwijnen van de casus minder duidelijk was geworden. Als het gaat om iets algemeens kan overigens het bepalende woord nog steeds achterwege blijven: vgl. vertalingen hierboven als *van leren wordt niemand dwaas*, *boven alle spreken beminnen*, *zich niet van goed doen onthouden* (of toch eerder *het doen van het goede*?). En vergelijk voor het Middelnederlands *ghelt verliesen es somwile wasdoem (*MNW) 'geld verliezen / het verliezen van geld is soms voordeel'. Een andere oplossing voor het casusverlies kan zijn om voor een duidelijk werkwoordelijke constructie te kiezen: 'voordat hij aanving te prediken', 'die gewoon zijn te grijpen, te pakken', 'dat Ferguut er moe van werd te vechten'. De beide "oplossingen" (met bepalend woord of met *te*) bestonden overigens al van oudsher; het gaat hier om frequenties: de casusconstructie neemt af (en verdwijnt ten slotte), de andere constructies (het gebruik van een bepalend woord c.q. van een werkwoordelijke constructie)

[22] Er is in feite sprake van geleidelijke overgangen. Zo heeft *wandelen* in *wandelen is gezond* ook iets substantivisch' omdat het als subject wordt gebruikt. Het gebruik van een lidwoord is nog vreemd maar vgl. *het was me een wandelen van je welste* of *het* (*al dat*) *wandelen beviel me niet*. Pluralisvorming is nog uitgesloten: ?*wandelens*.

nemen toe. Vgl. naast elkaar mnl. type *eer si vechtens begonnen* (MNW), type *die hem dat vechten verboot* (VNMW), type *dat si begonsten hebben toren 'leed'* (VMNW). Een rest van een lidwoord-loze infinitief kunnen we nog wel in de 18e of 19e eeuw aantreffen. Vergelijk 18e eeuws *ik meenden een ongemak van laggen* 'lachen' *te krygen* (H6 1430). 18e eeuws *(de proclamatie) tot het op den 1e Augustus 1797 benoemen van kiezers voor eene tweede Nationale Vergadering* (H6 1431) laat met z'n uitgebreide vóórbepaling en dito nabepaling een verdere uitbouw van de mogelijkheden zien. Hierin komt dus wel een lidwoord (*het*) voor.

In sommige middelnederlandse zinnen (1 en 2 hieronder) is een bepalend woord wel aanwezig maar wordt het object zonder casusvorm of gebruik van *van* aangehecht hetgeen de constructie werkwoordelijk lijkt te maken. De infinitief heeft dan de valentie van een persoonsvorm; vergelijk het tussen vierkante haken geplaatste. In zin 3 staat het object echter in de genitief staat wat de constructie minder werkwoordelijk makt. De genitief kan hier als een bepaling bij nominaal *derven* worden begrepen maar we kunnen hier ook een door verbaal *derven* geregeerde (separatieve) genitief aannemen. Als ook het bepalende woord ontbreekt (4), wordt het werkwoordelijk karakter nog eens versterkt. Vergelijk:

1. mnl. een overliden alle ghescapenheit (S 276) 'een te boven gaan van alle schepsel-zijn' [men gaat alle gheschapenheid te boven]

2. mnl. toten stortene ons bloet (id.) 'tot het storten van ons bloed' [wij storten ons bloed]

3. mnl. een ewich derven Gods aensichts (id.) 'een eeuwig missen / gemis van Gods aangezicht' [men derft Gods aangezicht]

4. mnl. met gerundiumvorm: in wederstane den sonden in penitenciën 'in (het) weerstaan van de zonden in boetedoening' (id.) [men weerstaat de sonden in penitentie]

3.4.4. *Te plus infinitief*

Te bij een infinitief duidde zoals we gezien hebben, oorspronkelijk finaliteit aan. Een rest daarvan is *hij blijft slapen* dat behalve als 'hij gaat door met slapen' (duratief) ook nog steeds als 'hij blijft om (hier) te slapen' kan worden opgevat. Vgl. ook *helpen*: *ik help hen (te) overleven*, en *leren*: *ik leer hem (te) schaatsen*. In het Middelnederlands en het latere Nederlands wordt *te* steeds meer kenmerk van de infinitief als zodanig, dus niet noodzakelijk meer met finaliteitswaarde; dat geldt ook voor het friese *te*, het duitse *zu* en het engelse *to*. Aan de hand van overgangsgevallen valt dit te begrijpen. Vergelijk mnl. (met gerundium) *doe gheboot hi ute te gane*; dit zou nog finaal begrepen kunnen worden: het gebod heeft 'het naar buiten gaan' als doel, maar 'het naar buiten gaan' kan ook als object van het gebieden begrepen worden. De gebruiksuitbreiding van *te* gaat gepaard met het verdwijnen van de uitgangs -e: vgl. hierboven reeds genoemd *te sijn ghewroken* naasr *ghewont te sine*, *gheboot ute te gane*, *te stelene ontboot*. Daarnaast kan er de behoefte geweest zijn om de infinitieven tegenover de werkwoordstijden te markeren; de infinitieven waren immers in vorm gelijk geworden aan de pluralis presens 1e en 3e persoon. De uitbreiding van *te* plus infinitief is uiteraard, zoals uit het onderstaande zal blijken, een geleidelijk proces geweest.

De uitbreiding van *te* vindt in ieder geval niet bij de oude hulpwerkwoorden plaats: *hi sal*, *wille*, *can*, *mag*, *moet*, *gaet werken*: de werkwoordsgroep werd en wordt te zeer als een tijd of modaliteit aanduidende eenheid ervaren. Bij *durven* wisselt het gebruik: *ic en dorste niet*

gaen, nnl. *ik durfde niet (te) gaan*. Ook de verba sentiendi in aci-constructies doen het nog altijd zonder *te*: *daer mochtmen grote feeste sien den heren driven* (MNW) ‘daar kon men de heren groot feest zien bedrijven’, *ende alsen die Samaritane hoerden selve spreken* (VMNW) ‘en als hem de Samaritanen zelf hoorden spreken’. In het Middelnederlands geldt dat ook voor *vinden*: *soe suldi satheit ghevoelen ende vinden in u wesen* (H2 445) ‘zo zult ge voldoening voelen en in u(zelf) vinden (te) zijn = aantreffen’. Bij hulpwerkwoorden die pas later die status hebben verworven, kunnen we wél *te* vinden: *ik begin te geeuwen* (inchoatief), maar vgl. reeds onl. *tho begunda min salfwerz…ze stinchene* (ONW LW) ‘toen begon mijn kruidenzalf…te geuren’. Op grond van de status als hulpwerkwoord zou men *te*-loosheid verwachten; de ervaring van *te* als infinitiefmarkeerder blijkt dus sterker te zijn. Ook *blijken*, *schijnen* enz., die koppelwerkwoorden zijn, worden met *te* plus infinitief, van *zijn* of *worden*, gecombineerd: *hij bleek*, *scheen ziek te zijn*, *worden*.

We gaan hier wat dieper in op het al dan niet gebruiken van *te* in het Middelnederlands. We vinden (de opsomming is niet volledig) nog een kale infinitief in ieder geval bij de hulpwerkwoorden *doen*, *dorren* ‘durven’, *kunnen*, *moeten*, *mogen*, *willen*, *sullen*, bij de verba sentiendi *horen*, *sien*, en verder ook bij werkwoorden van ‘beweging’: *in darre varen* ‘ik durf niet (te) gaan’, *God moete ons ziere hulpen jonnen* ‘God moge ons zijn hulp gunnen’; *op wien dat tu siest den Gheest comen* ‘op wie dat je de Geest ziet komen’; *hi ginc hem meyen* ‘hij ging zich vermaken’, *hare ridders liepen hen vercleden* ‘haar ridders gingen zich verkleden’ (voorbeelden H2 420 enz). Zeker bij ‘beweging’ zouden we nog aan finaliteit kunnen denken. Vergelijk verder met *beginnen*: *doe begonstic mi weren* ‘toen begon ik me te verdedigen’, met *gebieden*: *ene galghe daer an hine hangen gheboot* (MNW) ‘een galg waaraan hij hem gebood op te hangen’, met *geven*: *nadat hem Maskaroen gaf verstaen* (id.) ‘naardien Maskaroen hem gaf te verstaan’, met *helpen*: *die hem holpen in allen tiden beide vechten ende striden* (H2 433) ‘die hem altijd hielpen zowel te vechten en te strijden’, met *pleghen*: *watre die wonden pleghen ghenesen* ‘waters = geneeskrachtige vloeistoffen die wonden plegen te genezen’, met *stelen*: *die hem honich stelen leerde* (H2 439) ‘die hem honing leerde stelen’, met *weten*: *hi en weet wat segghen* ‘hij weet niet wat te zeggen’, met *wanen*: *hine waende nemmermeer ontgaen* (H2 446) ‘hij dacht nooit meer te ontkomen’. Er zijn ook gevallen waarin reeds *te* gebruikt wordt, met *beginnen*: *so begonde in sire joget die jonclinc…te bloeyene* ‘zo begon in zijn jeugd de jongeman te bloeien’, met *gebieden*: *wat ghebiet ons te verstaene…* (MNW) ‘wat gebiedt ons te begrijpen…’ enz.

Te kan in het Middelnederlands ook nog vaak ontbreken wanneer de betreffende infinitief(groep) subject (evt. met een voorlopig subject) of direct object is, vooral wanneer een comparatief plus *dan* voorafgaat (zie hieronder de zinnen 1, 3 en 4). De infinitief of infinitiefgroep kan met een dat-zin worden omschreven en is dus als beknopte bijzin te begrijpen. Het werkwoordelijk karakter vraagt in hedendaags Nederlands in ieder geval (*om*) *te*. Zie de onderstaande zinnen (de betreffende infinitiefgroep is onderstreept; ook de functie ervan wordt aangegeven):

1. hets lichter zonde doen vor oghen *dan* gheveynsde heilicheit toghen (S 278) ‘het is gemakkelijker (om) zonde te doen zodat iedereen het ziet, dan geveinsde heiligheid te tonen = dan dat men geveinsde heiligheid toont’ [subject met voorlopig subject *het*]

2. hi en wilde ander dinc verwerven *dan* met Agapitus sterven (S 278) ‘hij wilde geen ander ding verkrijgen dan (om) met Agapitus te sterven = dan dat hij met A. zou sterven’ [direct object, met subjectscontrole]

3. wat mochtic meer doen dor di *dan* hanghen sterven? (S 278) ‘wat zou ik meer kunnen doen om wille van jou dan (om) te hangen (te) sterven = dan dat ik hang te sterven?’ [id.]

4. het waer noch also scone coninghe dwinghen ende jaghen (H2 413) ‘het zou nog wel zo mooi zijn (om) koningen te dwingen en te jagen = dat men koningen dwong en joeg’ [subject met voorlopig subject *het*]

Gevallen met *te* kwamen echter ook voor (die met *dan* weer voorop):

5. mi es beter die doot *dan* te levene (gerundium) in scanden (S 278) ‘de dood is mij beter dan (om) te leven in schande = dat ik in schande leef’ [subject]

6. saligher is te gheven dan te nemen‘ want het is zaliger (om) te geven dan (om) te nemen = want het is zaliger dat men geeft, dan dat men neemt’ [2x subject]

7. salichlic te sterven doet eewelic leven (H3 640) ‘zalig (te) sterven doet eeuwig leven = dat men zalig sterft, doet eeuwig leven’ [subject]

8. al te kenne dat nu es dats onmogelijc (S 278) ‘alles wat nu is (te) kennen, dat is onmogelijk = dat men alles kent wat nu is, is onmogelijk’ [subject, herhaling met *dat*]

9. hoor dienst is heymelic Gods verburghen wonder te openbaren ‘hun dienst is (om) heimelijk Gods verborgen wonderen te openbaren = dat zij Gods verborgen wonderen openbaren’ [predicaatsnomen]

10. sent in ons dinen troest op dat wi overmits di verdienen te hebben dat loen des hemelschen rikes ‘zend in ons je troost opdat wij door middel van jou (’t) verdienen (om) het loon van het hemelse rijk te hebben = ’t verdienen dat wij het loon van het hemelse rijk hebben’ [direct object met subjectscontrole]

Let erop dat in de zinnen waarin het Middelnederlands geen *te* heeft, de persoonsvorm aan de infinitiefgroep voorafgaat. Let er verder op dat in het moderne Nederlands *te* nog wel kan wegblijven. In ieder geval in 7 en 8 met vooropgeplaatste *te*-groep is dat het geval; ook bij 3 na *hangen* (dit wordt dan een soort hulpwerkwoord) kunnen we hieraan denken. Voor het Middelnederlands mogen we ook *al kenne* en *salichlic sterven*, zonder *te*, als mogelijk beschouwen.

Voor het wisselende gebruik van *te* in de 18e eeuw zie Hiëronymus van Alphen (H6 1431): *lui zijn, zegt ze, is tijd te stelen* zonder *te* in het subject en met *te* in het naamwoordelijk deel; *altoos werken, altoos lezen (dat moet wel verdrietig wezen*) tweemaal zonder *te* in het subject; een *afschrik van te liegen* met *te* in een prepositiebepaling. De tegenwoordige voorkeur lijkt (zonder *te*) *tijd stelen* en *van liegen* te zijn. Vergelijk nog *het* (“loos” subject) *is goed toeven hier* met daarin als naamwoordelijk deel *goed toeven* zonder *te*. *Om te* plus infinitief als naamwoordelijk deel is tegenwoordig goed mogelijk: *het is om te janken*, *om in huilen uit te barsten* (internet), *het is om te juichen* (id.). Maar met *om te* lopen we vooruit op par. 4.7 hieronder. *Te* plus infinitief als vóórbepaling bij een substantief klinkt ook tegenwoordig nog niet erg gewoon: *de te overwegen maatregelen*. Een lang 18e-eeuws voorbeeld is *de in het vervolg voor te vallene reparatien* (H6 1432). Overigens is er niet alleen sprake van

uitbreiding van *te.* Zo wordt herhaling van *te* vermeden, bijv. in type *met open mond te staan [*te] kijken* (vanwege "horror aequi") en van daaruit kan het verschijnsel zich uitgebreid hebben naar type *ze had de hele dag zitten [?te] slapen* (met ipp = infinitivus pro participio-effect: *zitten* i.p.v. *gezeten*) en nog verder naar type ("pseudo-ipp") *omdat ze de hele dag zitten* [?*te*] *slapen*.

De *te*-infinitieven gaan zoals reeds gebleken kan zijn, een belangrijke rol in controlezinnen spelen, dus in beknopte bijzinnen: vgl. (met subjectscontrole) *hij zei gewond te zijn* 'dat hij gewond was' of (met objectscontrole) *hij gebood hem naar buiten te gaan* 'gebood hem dat hij naar buiten ging'. Vergelijk in dit verband ook de modern nederlandse vertalingen die bij reeds gegeven voorbeeldzinnen gegeven zijn of gegeven kunnen worden: *ik meende een ongeluk van het lachen te krijgen* ('dat ik een ongeluk…kreeg'), *hierom zal men vermijden te klimmen* ('dat men klimt'), *ze hopen nog gewroken te zijn* ('dat ze gewroken zijn'), *die gewoon zijn te grijpen* 'dat ze grijpen'. Er is in de zojuist gegeven voorbeelden steeds sprake van een objectszin plus subjectscontrole. Vergelijk verder *dat Ferguut er moe van werd te vechten* ('dat hij vocht'); hier zou men een prepositie-objectszin kunnen aannemen.

Intermezzo. De vraag is hoe ver men met het begrip 'beknopte bijzin' moet gaan. We spreken in ieder geval alleen dan van een beknopte bijzin wanneer een omschrijving met een *dat*-zin, evt. een *opdat*-zin, mogelijk is, dus bij *ik gebood hem weg te gaan* 'ik gebood dat hij wegging', *ik besloot (om) maar thuis te blijven* 'ik besloot dat ik maar thuis zou blijven', *ik ging naar huis om eens flink uit te rusten* 'ik ging naar huis opdat ik eens flink zou uitrusten'. Ook in een geval zonder *(om) te* als *Jan zag de auto op zich aankomen* zouden we van een beknopte bijzin kunnen spreken: 'Jan zag dat de auto op hem aankwam'. De genoemde omschrijving is niet mogelijk bij *hij kan niet komen*: *hij kan niet dat hij komt'; *kan komen* moet dus als een eenheid worden begrepen. We spreken ook van een beknopte bijzin wanneer in de omschrijving met een dat-zin als subject *men* nodig is. Vgl. bijv. *grote einden (te) wandelen is gezond* 'dat men grote einden wandelt, is gezond'. De omschrijving met *men* wijst op het gebruik van de infinitief in een zeer algemene toepassing. Een algemene toepassing heeft ook *wandelen* in *wandelen is gezond* (?dat men wandelt is gezond) of van *fietsen* in *Jan houdt niet van fietsen* (?Jan houdt er niet van dat hij fietst). De vraagtekens geven aan dat een dat-zin dubieus is; we denken hier liever niet aan beknopte bijzinnen. Er kan trouwens een subtiel betekenisverschil zijn tussen de beknopte bijzin en de corresponderende *dat*-zin: vgl. *hij gebood hem weg te gaan* met *hij gebood dat hij weg ging*. In de eerste zin krijgt de hem-figuur het gebod direct te horen wat in het tweede niet het geval behoeft te zijn.

Er is bij het gebruik van *te* ook een regionaal aspect te noemen. In het noordoosten wordt er vaker van *te* gebruik gemaakt, in meer gevallen en in bepaalde gevallen vaker (voorbeelden steeds in standaardtaal-weergave). Het betreft de voltooide tijd van de duratieve constructie: *ze heeft zitten te breien* (met *zitten* in het Gronings als participium preteritum); de absentief: *ze is (heen) te fietsen*, *ze is (heen) te fietsen geweest*; de combinatie met *komen*: *Jan is gekomen te praten*, en de combinatie met *blijven*: *Jan is gebleven te koffie drinken* (zonder *te* is *blijven* mogelijk met *zitten*, *liggen*, *staan*). We kunnen zeggen dat in deze gevallen *te* z'n oude finale functie heeft behouden en dat *zitten*, *komen*, *blijven* nog sterk als zelfstandig werkwoord worden ervaren. In het noordoosten komt *te* echter niet bij *durven* voor: *durf je daarop duwen* (wat de oude situatie is – zie boven), en bij *weten*: *weet je hier een dokter wonen*. In deze gevallen ontbreekt *te* ook in het zuiden. Vergelijk voor dit (zuidelijke) deel

van het taalgebied ook *het is goed om/van/voor weten* dat echter ook wat meer naar het noorden voorkomt. Verder vinden we geen *te* in Vlaanderenen deels ook Brabant bij *bezig*: *ze zijn bezig met werken*, verder ook in constructies als *dat is goed om weten* en *hoe dit verklaren?* Ook in de ipp-constructies (infinitivus pro participio; zie hierover verder hfdst. 15) kan *te* in dat gebied *te* ontbreken, bijv. bij *beginnen*: *dat het is beginnen regenen* (met *beginnen* in plaats van *begonnen*), en ook *dat Piet de krant heeft proberen lezen* (met *proberen* in plaats van *geprobeerd*). Vergelijk verder *dat Jan de vogels helpt fotograferen* (vooral zuidelijk maar ook wel elders in het taalgebied). Uit deze gevallen krijgt men de indruk dat in het Randstadgebied (ruimer: het midden), dat steeds wél *te* gebruikt, *te* sterker als markeerder van de (zelfstandige) infinitief wordt ervaren. Het ligt daarin vóór bij zowel het zuiden als het noordoosten (voor laatstgenoemde gebied uiteraard afgezien van het nog finale *te*). Dit beeld wordt niet verstoord door het oostvlaamse gebruik van *te* bij *zien* in *ik zie hem vandaag nog te komen*; *zien* heeft hier de betekenis van 'voorzien, verwachten'. Een verstoring van het regionale beeld is wel antwerps *ik wou dat juist te gaan doen*. Een regionaal (zuidelijk) "vertragingseffect" bij *te* treedt op in een zin als *desen pater was overgecomen om laeten syn been te genesen* (H6 1435, 18e eeuw) 'om zijn been te laten genezen'. Let erop dat er in deze zin ook sprake is van zogeheten "doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep" (waarover meer in hoofdstuk 15). Een afwijkende plaats van *te* vinden we ook in het zuidoosten: *het is te koud om daar (blijven) zitten te lezen***.** Voor de standaardtaal geldt dat behalve bij hulpwerkwoorden (*hij kan schaken*) en verba sentiendi (*hij ziet me komen*) en afgezien van het latere *om te* (zie hieronder) het gebruik van *te* bij een infinitief regel is. Facultatieve uitzonderingen komen voor bij een houdingswerkwoord of bij *hoeven* c.q. *durven*: *we hebben een tijd staan praten*, *ze had niet hoeven blijven*, *ze is niet durven komen*; de genoemde werkwoorden staan dan wel in de infinitief.

3.4.5. *Finaliteit*

Ter aanduiding van finaliteit kon zoals we hierboven al gezien hebben, in het Oud- of Middelnederlands nog het enkele *te* worden gebruikt. Vergelijk voor het Middelnederlands *menistrauden die si hebben te haren maeltiden hare gasten daer mede te verbliden* (S 282) 'minstrelen die zij bij hun maaltijden hebben om hun gasten daarmee te vermaken'. Ook het nog oudere gebruik van enkel de infinitief vinden we in het Middelnederlands terug en wel bij werkwoorden van beweging, bijvoorbeeld in een zin als *dat hi up enen berch clam doen sijn ghebede* (S 279) 'dat hi op een berg klom om zijn gebeden te doen'. Vgl. ook *latene varen dienen te hove* (id.) 'laat hem gaan om aan het hof te dienen' waarbij ook een vertaling 'laat hem gaan dienen aan het hof' mogelijk is. Finaliteit kon echter ook expliciet met *omme* worden aangegeven: *ende hi voer in Egypten omme horen der sterren const* (S 280) 'en hij ging naar Egypte om (over) de sterrenkunde te horen'. Zoals blijkt vinden we bij werkwoorden van beweging de kale infinitief of *om(me)* plus infinitief, niet *te* plus infinitief: beweging en doel werden als een eenheid ervaren (vgl. de vertaling 'gaan dienen'); toevoeging van *omme* was blijkbaar geen bezwaar, misschien omdat het meer als reden- dan als doelnoemend werd ervaren. Bij *gaan* en *komen* is tegenwoordig nog steeds een te-loze infinitief mogelijk: *ik ga helpen*, *ik kom helpen*, niet echter bij *klimmen* (vgl. *clam* hierboven). De verbinding met *gaan* heeft intussen een soort futurum-betekenis gekregen waarbij de gedachte aan een letterlijk gaan niet altijd meer (duidelijk) aanwezig is: vgl. *ik ga Nederlands studeren*. Letterlijk begrepen *gaan* plus *te* is echter bekend van het noordoosten: vgl. gronings *wie goan hin te melkn*.

De prepositie *omme* komt in het Middelnederlands ook bij andere werkwoorden dan die van 'beweging' voor: *elc bat om den priester halen* (id.) 'elk verzocht om de priester te halen', *hi altoes pijnde om spreken* (id.) 'hij spande zich altijd in om te spreken', *die strale waren wederhaect in elke side om meer quetsen ende sniden* (S 280) 'de pijlen hadden aan elke kant haken om meer te wonden en te snijden'. Ook na een adjectief kon een groep met *omme* voorkomen: *Pelles was bereet om steken* 'Pelles was gereed om te steken' (id.), *vruchten die sijn lustich om aensien* (id.) 'vruchten die genoeglijk zijn om aan te zien' of passief vertaald: 'om aangezien te worden'. De contaminatie *om te* (die we van het moderne Nederlands kennen) komt al in het Middelnederlands voor: *dat hi quame in sine stede omme te sine in goeden vrede* (S 281) 'dat hij in zijn stad zou komen om er in goede rust te zijn'. Merk op dat we hier een werkwoord van 'beweging' hebben. Een wat ander werkwoord hebben we in *dat hy int land van Vlaender ghebrocht hadde valsche munte om tvolc mede te bedrieghene* (H2 413) 'dat hij in Vlaanderen valse munten had gebracht om het volk mee te bedriegen'. Sinds de 16e eeuw komt, met finale betekeniswaarde, *uit* plus infinitief voor: type *uit vissen gaan* 'uitgaan om te vissen'.

Er is een "opmerkelijk" gebruik van *te* (bij een tweede infinitief in een zin) o.a. bij Dirc van Delf: *so sal hi veel aelmissen gheven ende alle tijt te dencken op sijn sterfdach* (S) 'zo zal hij veel aalmoezen geven en altijd denken aan zijn sterfdag'. Het omgekeerde komt ook voor: *den paues tsine onderdanich ende hare tienden haren kerken gheven*, met de *te*-groep voorop (id.) 'de paus te zijn onderdanig en hun tienden hun kerken te geven.

Na de middelnederlandse periode neemt bij finaliteit niet alleen het gebruik van een kale infinitief maar ook van enkel *te* plus infinitief af: de laatste combinatie was daarvoor te algemeen geworden. Ook het verdwijnen van de gerundiumvorm kan een factor geweest zijn: *te makene > te maken. Om(me)* zonder *te* lijkt in de 16e eeuw even aan populariteit te winnen, vooral bij een adjectief of substantief: *om reisen verdich* 'klaar om te reizen, '*sulcken tale om hooren was hem leedt* 'het was hem onaangenaam om zulke taal te horen' (H4 870). Zeker bij het laatste voorbeeld kunnen we ons afvragen of er nog wel van finaliteit sprake is. Na de 16e eeuw neemt dit gebruik af maar vergelijk voor de 18e eeuw in het zuiden: *bedroeft om sien* (H6 1432, 18e eeuw *Leuvense Kroniek*); ook tegenwoordig kan men daar nog wel horen: *het is goed om weten*. Een biezonder gebruik van *om* plus een transitieve infinitief vinden we in *niet om vulspreken* (H4 870 16e eeuw) 'niet om onder woorden te brengen'. We vinden bij Anna Bijns, trouwens ook in de 17e eeuw, nogal wat voorbeelden hiervan: *niet om versimpelen* 'niet te vereenvoudiging = uiterst eenvoudig'.[23]

Op den duur werd *om te* het middel bij uitstek om een doel aan te geven; in de loop van de Middeleeuwen ziet men dit reeds steeds vaker gebeuren. Men had dus blijkbaar behoefte aan een duidelijke markering van finaliteit. Het voorlopige eindstadium is dus kale infinitief of *te* plus infinitief bij niet-finaliteit, bij finaliteit *om te*. *Te* plus infinitief kan overigens ook in een vraagzin gebruikt worden, vgl. *ik wist niet hoe in het donker die drukke straat over te steken*. Een voorbeeld uit het latere Middelnederlands is: *so en weet ic…niet my wair toe te keeren* (H3 641) 'zo weet ik niet…mij waarheen te wenden'. Een merkwaardige finale zin (recent gesignaleerd) is *de mijn waar je niet eens op moet trappen om te ontploffen*. "Normaal" slaat

[23] Weijnen (Schets, p. 114) vermeldt dat de constructie bij Bijns vooral optreedt met een negatie (of met *quaet*) na adjectieven of in verbinding met het werkwoord *zijn*.

de *om te*-groep terug op het subject van de onmiddellijk voorafgaande bijzin maar hier moet hij op *de mijn* betrokken worden: '…trappen om ervoor te zorgen dat hij ontploft'.

Een voorbeeld van normatieve grammatica (H5 1158) is het voorstel van P.C. Hooft (*Waernemingen*) om verschil te maken tussen *een man goedt om bevechten* (passief), *een man goedt om te bevechten* (actief) en *een man goedt te bevechten* (zeker passief). Huygens en Vondel probeerden er zich aan te houden; Bredero stoorde er zich niet aan.

3.4.6. *Latere ontwikkelingen*

Later, vanaf de 17e-eeuw, begint men geleidelijk aan *om te* niet-finaal te gebruiken: *myn verlangen om uwe Beminde geluk te kunnen wenschen* (H6 1432, 18e eeuw, *om te*-groep bij substantief), mod.ndl. *ik heb besloten om te stoppen* (subjectscontrole), *ik heb hun gevraagd om weg te gaan* (objectscontrole), *ik heb hun gevraagd om te mogen weggaan* (subjectscontrole). Ook een vooropgeplaatste subjectszin kan nu met *om…te* worden ingeleid: nnl. *om daar nu een probleem van te maken gaat te ver*. De achtergrond van deze ontwikkeling kan zijn dat men de beknopte bijzin duidelijk ten opzichte van de rest van de zin wil afbakenen. Dat het nieuwe *om te* het oude *te* niet in alle opzichten vervangt, blijkt uit het feit dat het ipp-effect (zie hfdst. 15) bij *om te* niet mogelijk is: vgl. *ik heb hem proberen te helpen* met **ik heb hem proberen om te helpen*. Verder geldt ook nu dat finaliteit en niet-finaliteit moeilijk tegenover elkaar zijn af te bakenen: vgl. *ik gebood hem om naar buiten te gaan* waarin het 'naar buiten gaan' ook wel als doel van het 'gebieden' kan worden opgevat (vgl. mnl. *gheboot hi ute te gane* hierboven). Dit nieuwe *om* is facultatief: het kan weggelaten worden. Dat geldt ook in het geval van een attributieve bepaling: *het plan (om) dit te doen*, of van een naamwoordelijk gezegde: *hij was blij (om) dat te horen*. Deze weglaatbaarheid geldt echter niet in gevallen als *een plezier om te doen* of *leuk om te doen*, verder ook (met nog duidelijke finaliteit) bij *brood om vogels te lokken* ('met het doel') en *iets om over na te denken* ('voor het doel'). *Om* (finaal?) moet ook gebruikt worden in een constructie als *om maar iets te zeggen* of als *hij is verstandig genoeg om zelf te beslissen*. Vgl. ook het meer subjectieve *dat is moeilijk om te doen* met niet weglaatbaar *om* tegenover zonder *om* het meer objectief bedoelde *dat is moeilijk te doen*. Ten slotte: van 'doel' naar 'bestemming' is geen grote stap, vandaar *hij ging naar Amerika om er nooit van terug te keren*; we zouden dit als een noodlotsconstructie kunnen bestempelen. Voor strenge taalijveraars kan hij niet door de beugel.

De uitbreiding van *om* betekent wel dat er geen specifiek middel meer is om finaliteit te markeren. Het kan ter compensatie het gebruik van *voor* in de hand gewerkt hebben: *ik heb een en ander gekocht voor de keuken schoon te maken*, *het is een boek voor in één adem uit te lezen*; dit *voor te* komt al in de 18e eeuw voor: *de waght…voor de publike rust te handhaven* (H6 1432, *Leuvense Kroniek*). Het lijkt vooral zuidelijk te zijn (zeker een niet-finaal geval als *Jan probeerde voor de krant te lezen*) maar kan heden ten dage ook wel in de gesproken taal van het noorden gehoord worden.

De normatieve grammatica heeft zich sterk tegen deze uitbreiding van *om te* verzet; de indruk is echter dat ze het pleit verloren heeft. Wél wordt *om te* vaker gebruikt bij een substantief: *het besluit om weg te gaan*, dan bij een werkwoord: *hij besloot om weg te gaan*. Misschien geldt de nederlaag van de normatieve grammatica nog niet (helemaal) voor *hij ging naar Amerika om nooit meer terug te komen* waarin van een toekomstig gebeuren sprake is. Een relatief oud voorbeeld, van François Haverschmidt (19e eeuw), is *wij spoeden ons met koude*

voeten naar huis, maar om al spoedig die kleine kwelling vergeten te zijn (H7 1748). *Voor te* in plaats van *om te* wordt zeker in geschreven maar ook wel in gesproken standaardtaal nog steeds als dubieus beschouwd.

3.4.7. *De van-constructie*

In de 16e eeuw duikt het gebruik van *van* op: *se vresen van berispt te worden* (H4 870), *dat (hi) in t'perijckel staet van synen bynaem te verliesen* (id.), resp. bij een werkwoord en bij een substantief. Dat dit gebruik toen (nog) niet alleen zuidelijk was, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat we de constructie ook bij Coornhert (geboren te Amsterdam) terugvinden. In de 17e eeuw neemt dit gebruik toe en ook in het 18e-eeuws komt het vaak voor. Vergelijk, bij een adjectief: *och of ick…weirdich waer van…een teeken te vinden* (H5 1159, 17e eeuw). Dit voorbeeld is van de zuidelijke Adriaen Poirters; een vergelijkbaar voorbeeld is van de hollandse Bredero: *dat ick onwaerdich van haer te lesen ben* (id.). Voor de *van*-constructie is wel aan franse invloed gedacht; dat de constructie in de 17e, 18e eeuw (met veel franse invloed) zeer populair was, kan als een argument daarvoor beschouwd worden. Een argument kan ook zijn dat de constructie bij de zuidelijke auteur Poirters en nog steeds in de zuidelijke dialecten voorkomt. Dat Hooft er graag gebruik van maakt, zou aan indirecte franse invloed (via het zuiden) toegeschreven kunnen worden. Het voorkomen bij de zeer hollandse Bredero wijst echter niet in zuidelijke c.q. franse richting maar via via kan het gebruik ook bij hem terecht gekomen zijn. Het kan, althans in het Noorden, een aangelegenheid van de schrijftaal geweest zijn; ook later, tot in het begin van de 20e eeuw, vinden we nog veel voorbeelden. In het WNT (deel 10) wordt *van te* zelfs aangeraden om het "onjuiste" niet-finale gebruik van *om te* te vermijden. De Vlaming Vercoullie (1907) wijst de constructie met *van te* echter als gallicisme af. Maar ook als we de franse invloed het volle pond geven (zie ook hieronder), kunnen we ons afvragen waarom men die *van*-constructie is gaan gebruiken. Was het uit een behoefte aan duidelijkheid, om verschil te maken met finaal *om te*, of omdat men *te* plus infinitief als te "kaal" ervoer? Intussen is *van te* in de noordelijke schrijftaal verdwenen; het is dus zeer de vraag of het ooit deel uitmaakte van de gewone gesproken taal. Een ouderwets hollands dialect als het Katwijks laat er bijvoorbeeld geen sporen van zien.

Er is echter in het zuiden een regionaal verschil, in zoverre dat er in het Vlaams-Brabants slechts van een beperkt gebruik van *van te* sprake is, nl. alleen in controlezinnen: *hij beloofde mij van zijn huiswerk te maken*, ook bij epistemische werkwoorden: *hij meende van daar iets over te kunnen zeggen*, en bij zogeheten "raising-werkwoorden": *hij schijnt van dat plezant te vinden*) (voor "raising" vgl. *het schijnt dat*…). In de beide laatste voorbeelden is het niet mogelijk om *van* door *om* te vervangen; dat is in meer gevallen niet mogelijk, bijv. niet bij vraagwoordverplaatsing (Wh-verplaatsing): vgl. *wie probeert zij van te bereiken?* Een algemeen semantisch kenmerk van het vlaams-brabantse gebruik is dat de spreker een negatieve evaluatie geeft van de tweeledige relatie die aan de zin ten grondslag ligt: 'beloven – huiswerk maken' (zal hij het huiswerk wel maken?), 'menen – kunnen zeggen' (kan hij daar wel iets over zeggen?), 'schijnen – plezant vinden' (vindt hij dat wel plezant?). Het vlaams-brabantse gebruik komt op veel punten overeen met het franse gebruik van *de*; dat wijst op franse invloed in ieder geval in en rond het tweetalige gewest Brussel. De rest van het zuiden (in mindere mate Limburg) heeft dat *van te* overgenomen maar alleen in die gevallen waarin *om te* mogelijk was.

3.4.8. *Incorporaties*

3.4.8. *Incorporatie van subject*

In het Middelnederlands kon in een infinitiefgroep een subject geïncorporeerd worden:

1. mnl. ende (dat) niet so selsin en es', als iemen te comen ten spronghe, daer de barinne worpt haer jonghe (H2 414) 'en dat niets zo zeldzaam is als dat iemand op het tijdstip komt wanneer de berin haar jongen werpt'

2. want den drange was so groit omtrent Brugge om elc eerst binnen te comen dat een ysen mochte die sach (H3 641) 'want de drang was zo groot rond Brugge, opdat ieder als eerste binnen zou komen, dat iemand die het zag er bang van zou worden'

Diverse keren komt deze constructie in de 17e eeuw bij De Ruyter voor: *(Witte de With liet een vlaggetje waaien) om my en de schout by nacht pyeter floorsen aen boort te comen* (H5 1159; merk op de objectsvorm *my*) 'opdat ik en de schout bij nacht Pieter Floorsen aan boord zouden komen'. Van de voorbeelden (uit H par. 9.4.3) zijn er twee uit het zuiden afkomstig, zeven uit het noorden. Van de noordelijke voorbeelden zijn er vier afkomstig van De Ruyter die met zijn zeeuwse afkomst niet ver van het zuiden af zit; de andere (middeleeuwse) drie zijn ook van één auteur, namelijk van de hollandse Gerijt Potter van der Loo, in zijn vertaling van Jehan Froissart's *Cronycke van Vlaenderen.* Is er gezien titel en inhoud van zijn werk bij Van der Loo sprake van vlaamse invloed? Hoe dan ook is de constructie tegenwoordig zuidelijk maar ze blijft dan wel beperkt tot verbindingen met *met*: *met mijn vriend dat te zeggen hadden we ons verraden*. Of met een subjectsvorm: oostvla. *met hij dat te zeggen hadden we ons verraden.*

Dat het verschijnsel nu een conservatisme is, betekent nog niet dat het een heel oude constructie zou zijn. Hoe zouden we het ontstaan kunnen voorstellen? In *niets is zo zeldzaam als op het tijdstip te komen* enz. is er sprake van een "onzichtbaar subject", nl. 'iemand'; dat te voorschijn komt in de verwante uitdrukking: *niets is zo zeldzaam als dat iemand op het tijdstipt komt* enz. Naar analogie daarvan is *iemand* ook in de infinitief-constructie terechtgekomen: *niets is zo zeldzaam als iemand op het tijdstip te komen* enz. Vergelijk het eerste middelnederlandse voorbeeld. De infinitief krijgt dus een "uitgedrukt" subject. In het dialectische voorbeeld wordt ook een mogelijke ambiguïteit vermeden: bij *met dat te zeggen* kan het subject ook *we* zijn; met *hem*/*hij* is het duidelijk wie iets zegt. De keuze van deze infinitief-constructie kan bevorderd zijn (of dialectisch bevorderd worden) door een behoefte aan een beknopte maar toch duidelijke manier van uitdrukken.

3.4.8.2. *Nomenincorporatie*

Voor de volledigheid noemen we hier nog het verschijnsel van "nomenincorporatie", waarbij we bij "nomen" aan een (direct) object moeten denken. Het ligt op de grens van syntaxis en woordvorming. Een voorbeeld uit het Gronings is *voader sit te kraant leezn* 'vader zit de krant te lezen', een fries voorbeeld met een (secundair gevormde) persoonsvorm: *heit bitedolt fan 'e moarn fiif oere ôf* 'vader rooit bieten van een uur of vijf in de morgen af'. Zie verder HG deel 2 par. 7.3.5.

3.4.9. *Hedendaags Nederlands*

Afgezien van werkwoordstijden (*ik zal komen*), (min of meer) modale manieren van uitdrukking (*ik mag komen*, *ik probeer te komen*) en regionaal bepaalde gebruikswijzen wordt de infinitief in het moderne Nederlands als volgt gebruikt, nl. als subject: *iedere dag wandelen is gezond*, id. bij een voorlopig subject: *het is goed toeven hier*, als direct object: *ik beschouw wandelen als gezond*, als prepositie-object: *ik hou van wandelen*, als predicaatsnomen: *dit is pas wandelen*, als appositie: *de beste sport, wandelen, wordt niet vaak beoefend*. Wordt er een bepalend woord gebruikt, dan is er van een (zekere) substantivering sprake: *het*/*ons zien bedriegt ons*; vgl. ook, met lange nabepaling, *het reizen naar landen met code oranje* waarin *het* ook weggelaten kan worden. We noemen ook het gebruik van de infinitief in duratieve constructies: *hij is aan het spelen*, *hij is bezig te spelen*, *hij zit te spelen*, in de absentief: *ze zijn vissen*, *ze zijn wezen vissen*, in de accusativus cum infinitivo-constructie: *ze ziet hem komen*. *Te* plus infinitief kan, tamelijk schrijftalig, als attibutieve bepaling fungeren: *de te repareren objecten* 'de objecten die gerepareerd moeten worden'. *Te* plus infinitief kan ook een rol spelen in een beknopte bijzin: *na dat gedaan te hebben, gingen we weer 4erder*. Verder is *te* plus infinitief in subjectsfunctie mogelijk: *gewond (te) zijn van liefde is het mooiste dat er bestaat*; *er is niets mooiers dan gewond (te) zijn van liefde*. Maar vgl. ook met een voorlopig subject: *het is aangenaam hier te vertoeven* t.o.v. met optioneel *te* in *hier (te) vertoeven is aangenaam*. *Om te* wordt bij finaliteit gebruikt: *ik ging naar Bommel om de brug te zien.* Facultatief (soms nog afgekeurd) is *om te* in controlezinnen: *hij besloot om weg te gaan* (subjectscontrole), *hij beval hem om weg te gaan* (objectscontrole), of bij een (niet gegradeerd) adjectief of adjectivisch woord: *hij is verplicht om mee te gaan*. Maar vgl. met een comparatief of superlatief *het is leuker* c.q. *het is het leukst om mee te gaan*. Een subjectszin bevat *om zulke gevallen te herleiden op versies die verloren zouden zijn gegaan, gaat te ver* (H7 1747, verkort weergegeven); er is hier een duidelijke voorkeur voor *om*. Maar *om te* is nog niet altijd even goed mogelijk: vgl. bij 'zeggen' ?*ik zei (hun) om daar ook wel zin in te hebben*. Genoteerd is echter: *eerder zeiden de VS om maatregelen te overwegen* (H7 1747). Let in dit verband ook op *de behoefte om mee te gaan* met ?*zijn bericht om ook mee te zullen gaan*. Ook in het laatste geval is evenals bij *zeggen* (*zeiden*) informatie in het spel. *Om te* lijkt in ieder geval niet mogelijk in een beknopte adverbiale bijzin als **zonder om de deur te sluiten*.

3.4.10. *Modaal gebruik*

Ter afsluiting wijzen we op de modale waarde die *te* plus infinitief kan hebben, bijv. in *het is niet te onderschatten* 'het kan/moet niet onderschat worden'. Dat dit gebruik oud is, blijkt uit mnl. *et es te verwonderen* 'men moet/kan er zich over verwonderen'. Bij attributief gebruik is de betekenis altijd met 'moeten' te omschrijven: *de in te vullen formulieren*. Een negatieve bijklank vinden we in mnl. *maer twasser wederom al te roepen* (H3 871) 'maar er was weer geroep'. Zoals uit de vertaling blijkt, zouden we nu eerder een verbaal nomen met prefix ge- gebruiken. Ook *om te* kan modaal gebruikt worden, bijv. in *dat schilderij is niet om aan te zien*, *een mooi schilderij om te zien*, *het is te mooi om waar te zijn*, met steeds het betekeniselement 'kunnen', bijv. 'het schilderij kan niet aangezien worden', d.w.z. 'het is lelijk'. Deze constructies lijken tamelijk recent te zijn maar vgl. reeds mnl. (weliswaar nog zonder *te*) *niet om vulspreken* (H3 870) 'niet (om) onder woorden te brengen = het kon niet onder woorden gebracht worden'. Vrij recent (?) lijkt het gebruik van infinitieven als in *zeker weten!* (discursief), *niet op die tafel klimmen!* (interpersoonlijk controlerend), *niks aan te*

doen! (evaluerend), *even denken!* (discourse marker). Het modale gebruik komt in hfdst. 4 uitgebreider aan de orde.

Een zeer recente ontwikkeling (maar zeker nog niet door alle taalgebruikers aanvaard) is de infinitief in de verleden tijd, beter met een modale waarde, bijv. *hadden* in (*het resultaat van ergens graag bij) hadden (willen horen)* in een zin van Connie Palmen. We hebben hier niet alleen een nederlands verschijnsel: vgl. du. *du hast überhaupt nicht zu möchten* en eng. *we are sorry to should have deemed it right to publish it*. In zekere zin hebben we hier een paradoxaal gebruik van de infinitief oftewel onbepaalde wijs, namelijk een gebruik dat bepáálď is. Vgl. par. 3.2 voor een vergelijkbaar gebruik van het participium presens.

3.5. RECTIE

Het verschijnsel rectie is in verband met de adposities al in hoofdstuk 2 par. 3.5 aan de orde geweest. Rectie deed zich ook voor bij werkwoorden. Bij mnl. c.q. vroeg nnl. *geven* paste een accusatief-object: *sy gaf hem crude* (MM par. 4.1) 'zij gaf hem kruiden' plus een indirect object *hem* in de datief, bij *loochenen* een genitief-object: *der ondaet loochenen* 'de misdaad ontkennen' (id.). Er zijn nog wel met enige vriendelijkheid subtiele betekenisverschillen te constateren: de kruiden ondergaan heel concreet de genoemde actie wat van de misdaad niet gezegd kan worden; de hem-figuur is zij het "indirect" bij de actie betrokken. Ook middelnederlandse adjectieven konden verschillende objecten regeren: *des wits voets girech* (id.) 'begerig naar de witte voet' met genitief, *den wive gram* (id.) met datief 'boos op de vrouw'. (Er is verwantschap met de werkwoorden: vgl. 'gierig zijn', 'gram zijn.') In het eerste geval spreken we van een oorzakelijke genitief (waarvan eventueel ook bij *der ondaet* sprake is) die we ook in het tweede zouden verwachten; hier wordt de vrouw in kwestie echter als partner in de situatie gezien. Maar ook nu is het verschil subtiel.

3.6. CAS*ūS*

3.6.1. *Algemeen*

De casūs zijn vanuit morfologisch perspectief al uitvoerig in deel 2 aan de orde geweest. Ook in dit deel besteden we er aandacht aan: traditioneel komt immers het gebruik ervan in de syntaxis aan de orde. Het gebruik is, in verband met het verschijnsel van de "rectie", al aan de orde geweest in de voorafgaande paragraaf evenals in hoofdstuk 2, par. 3.5. We noemen hier ook het verschijnsel van de congruentie, bijv. van het adjectief met het substantief: vgl. lat. *silva pulchra* (van *pulcher*) 'het mooie bos'. Het adjectief *pulchra* congrueert in genus (hier femininum), numerus (hier singularis) en casus (hier nominatief) met het substantief. Een rest in hedendaags Nederlands is de buigings-e in bijv. *het sterke paard*; deze -e ontbreekt in neutrum onbepaald: *een sterk paard*.

Het aantal casūs verschilt sterk per taal of taalfamilie: terwijl het (indo-europese) Nederlands alleen nog een aparte objectsvorm heeft bij de personalia heeft (*ik – mij* enz.) en verder nog wat resten (zie hierboven), worden voor het (fins-oegrische) Hongaars 17 casūs genoemd. Daar zijn casūs onder die van de indo-europese talen niet bekend zijn, bijv. een inessief *a házban* 'in het huis', een elatief *a házbol* 'uit het huis', een superessief *az asztalon* 'op de tafel' (uitgangen onderstreept). Voor het Proto-indo-europees wordt aangenomen dat er acht casūs in voorkwamen: nominatief, vocatief, genitief, datief, accusatief, ablatief, instrumentallis, locatief. Het was nog duidelijker "synthetisch" dan het tegenwoordig meer "isolerende" Nederlands, zij het minder synthetisch dan het hedendaagse Hongaars.

De acht proto-indo-europese casūs vinden we nog in het Sanskrit terug. In het ons overgeleverde Latijn ontbreken de instrumentalis en de locatief, in het oude Grieks ook de ablatief. Opmerkelijk is dat een hedendaagse slavische taal als het Pools er nog zeven heeft; alleen een ablatief ontbreekt. Het Gotisch had naast nominatief, genitief, datief en accusatief nog resten van een vocatief en van een instrumentalis. Casusverval houdt in dat in bepaalde casūs diverse functies worden verenigd (casussyncretisme). Dat kan op twee manieren: casūsvormen vallen door klankveranderingen samen of casūs nemen als gevolg van betekenisverschuivingen functies van andere casūs over. Voor het Middelnederlands behoeven we slechts met vier casūs rekening te houden: nominatief, genitief, datief, accusatief. Zoals hierboven al aangegeven kan in de rectie-gevallen nog wel iets van de oude betekenisverhoudingen voortleven. Afgezien daarvan zijn die verhoudingen door het proces van deflexie, door klankreductie en analogie, sterk verstoord geraakt. De ontwikkeling in het Nederlands gaat in de richting van een totaal verdwijnen van de casūsverschillen en daarmee van de casūs zelf. De normatieve grammatici en hun geestverwante schrijvers hebben zich daartegen verzet, ook tegen wat zij als verkeerd casusgebruik beschouwden. In de gesproken taal zal de ontwikkeling veel verder geweest zijn dan in de geschreven taal. Als een soort compromis tussen beide kon in geschrifte een druk gebruik van de apostrof gemaakt worden: vgl. bij Hooft (H5 1074) *zoo te land' als te waater*; met de apostrof gaf hij aan dat hij wel degelijk wist dat het "eigenlijk" *te lande* moest zijn. Zeker in dit geval, waarin het volgende woord met een vocaal begint, zal hij de buigings-e in zijn spreektaal wel niet meer gebruikt hebben.

We nemen ons uitgangspunt in intussen verdwenen casūs en proberen na te gaan welke functies daarvan door nog steeds voorkomende casūs zijn overgenomen. In de oude talen maar ook in het hedendaags (slavische) Pools kunnen we nog wel vocatief-vormen aantreffen: skrt. *agne* bij *agni* subst. 'vuur'. *śuce* bij *śuci* adj. 'schoon', lat. *domine* bij *dominus* 'heer', got. *dag* bij *dags* 'dag', pools *matko* bij *matka* 'moeder'; vaak echter wordt de nominatief-vorm met vocatiefwaarde gebruikt (voor het Gotisch zie HG deel 1 par. 6.2.2). Afgezien van het Latijn dat evenals het Sanskrit nog een ablatiefvorm heeft (vgl. bijv. lat. *domō* 'van huis' bij *domum* of skrt. *vanāt* 'uit het bos' bij *vana*) wordt de ablatief-functie door een adpositie-verbinding weergegeven: gr. *apo thumou einai* 'uit het gemoed/hart zijn' met genitief van *thumos* bij *apo*, 'got. *fram andjam aírþos* (Marc. 13:27) 'van de einden van de aarde' met datief bij *fram*, pools *ze domu (do skoły)* 'van huis (naar school)' met genitief van *dom* bij prep. *ze*, mnl. *van berghe (te dale)* met datief bij *van* maar *verre van huus* (zonder de verwachte datiefvorm, met deflexie). De oude ablatieffunctie vinden we in de gotische datief terug als die bij vergelijking gebruikt wordt: *frodozans sunum liuhadis* (Luc. 16:8) 'wijzer gezien vanuit de zonen van het licht = wijzer dan de zonen van het licht'. De instrumentalis, die we nog in het Sanskrit maar ook in het Pools (skrt. *bālayā* 'met de bloemenkrans' bij *bālā*; pools *pociągiem* 'met de trein' bij *pociąg*) terugvinden, kunnen we wat functie betreft als ablatief in het Latijn terugvinden: *ferro* 'met een mes' bij *ferrum*, en als datief in het Grieks: *ballontes tois lithois* 'gooiende met de stenen' (*lithois* bij *lithos*). Het Middelnederlands gebruikt een prepositie plus datief: *met haren kniven* 'met hun messen' (*kniven* bij *knijf*), het Gotisch echter een datief zonder prepositie: *jah slohun is háubiþ ráusa* (Marc. 15:19) 'en ze sloegen zijn hoofd met een riet' (*ráusa* bij *ráus*). Een *met*-verbinding kan ook comitatieve waarde hebben (gezelschap aanduidend): mnl. *sijt blide metten bliden* (dat.), got. *miþ twáim tigum þūsundjo* (Luc. 14:31, dat.) 'met twintig duizend (man); in dit geval gebruiken het Sanskrit en het Pools weer de instrumentalis, dan echter voorafgegaan door een adpositie: vgl.

skrt. *Rāmaḥ mitrena saha gacchati* ‘Rama vriend samen met gaat hij = Rama gaat samen met zijn vriend' (*mitrena* bij *mitra*), pools *jadę z moim bratem* ‘ik ga met mijn broer’ (*bratem* bij *brat*). Het Latijn gebruikt de prepositie *cum* plus ablatief: *vādo cum frātre* ik ga met broer’ (*frātre* bij *frāter*), het Grieks bijvoorbeeld *meta* met genitief: *meta toon summachoon* (*summachoon* bij sg. *summachos*) ‘samen met de bondgenoten’. Het Sanskrit en het Pools hebben beide ook nog een locatief: skrt. *gajaḥ vane vasati* ‘de olifant in het bos leeft = de olifant leeft in het bos’ (*vane* bij *vana*); pools *słon mieszka w lesie* id. (*lesia* bij *las*). Let wel: *lesie* wordt voorafgegaan door de prepositie *w*; de poolse locatief wordt steeds door een prepositie voorafgegaan, waarom hij ook wel als *prepositief* wordt aangeduid. Het Latijn gebruikt in *in silvā* ‘in het bos’ de ablatief (*silvā* bij *silva*), het Grieks de datief in *en hulei* ‘id’ (*hulei* bij *hulē*), het Gotisch eveneens de datief in *in diupiþái* (2Cor.2:25B) ‘in de diepte’ (*diupiþái* bij *diupiþa*), zo ook het Middelnederlands *in den woude*, hoewel ook, met deflexie, al *int wout* voorkomt.
We zien dus dat de functies van verdwenen casūs door andere casūs of door prepositie-verbindingen zijn overgenomen. Overigens moeten we met het eerste deel van deze vaststelling voorzichtig zijn. Zo kunnen we de functie van de instrumentalis in een bepaalde taal bij de datief terugvinden, d.w.z. bij de casus die voor die taal *datief* wordt genoemd (bijvoorbeeld omdat typische datieffuncties daarbij teruggevonden worden). Naar vorm kan die datief echter op een instrumentalis teruggaan; het is dan omgekeerd zo dat instrumentalis-vormen er datieffuncties bij gekregen hebben. Overigens hoeft dat dan niet voor álle instrumentalis-vormen te gelden; een bepaalde casus kan vormen combineren die van verschillende oudere casūs afkomstig zijn. Om het concreet toe te spitsen: voor de germaanse datief wordt inderdaad aangenomen dat de vormen etymologisch op vier oude casūs teruggaan, namelijk op een datief, ablatief, locatief en instrumentalis.

Kunnen we proberen om nog dieper in het verleden door te dringen? Was het proto-indo-europese casussysteem al een reductie van een vroeger uitgebreider systeem? Een aanwijzing daarvoor is dat er wel een locatief (‘waar’) in voorkwam evenals een ablatief (‘waarvandaan?) maar niet een speciale casus voor ‘waarheen?’; mogelijk bestond daarvoor een aparte casus (*allatief*) die met de accusatief is samengevallen. Vgl. lat. (nog zonder regerende prepositie) *Rōmam it* ‘hij gaat naar Rome’. Gaat het Proto-indo-europees, als we nog dieper de tijd in gaan, misschien op een ouder agglutinerend systeem terug zoals we dat nu nog in het fins-oegrische Hongaars aantreffen? Zo’n agglutinerend systeem zou op zijn beurt weer op een isolerend stadium kunnen teruggaan; de uitgangen zouden dan uiteindelijk ontstaan zijn uit zinsdelen met een duidelijk eigen betekenis. Door een grammaticalisatieproces zouden die zinsdelen uitgangen geworden zijn. Deze vragen laten we hier echter verder rusten.

Er zijn in de loop van de tijd zoals we gezien hebben en ook nog zullen zien, nogal wat casusverschillen verdwenen. Zie echter HG deel 2 par. 3.17.1 voor verschillen die zich later hebben uitgekristalliseerd, bijv. tussen hollands (o.a. katwijks) *Jan is hier* tegenover *ik zie Janne*, *geef het Janne*, *dat is Janne boek*; *Pietje is hier* tegenover *ik zie Pietjes*, *geef het Pietjes*, *dat is Pietjes boek*. Het zijn oude uitgangen die hierin voortleven. Dialectisch bepaald is ook het optreden van een “casus affectivus” vooral bij aanduiding van een hoeveelheid: katwijks *ien hoope stof*, *’n skuite haering* (soms ook bij niet duidelijk affectief gebruik). Vergelijk hiermee vooral in westelijk Nederlands de buigings-e in bijv. *verdomde goed*, *verrekte koud*; in de 17^{e} eeuw vinden we zo’n -e bij adverbia op -lijk: *soo ondeuchdelijcke moy* (WS 53).

3.6.2. *Nominatief*

De nominatief is de casus bij uitstek voor de subjectsfunctie; hij wordt daarnaast ook voor het predicaatsnomen en voor de predicatieve bepaling bij het subject gebruikt. Het subject geeft het perspectief aan van waaruit een bepaalde stand van zaken wordt beschouwd; bij het predicaatsnomen is er sprake van een predicerend verband: x = y (y wordt als eigenschap of gesteldheid aan x toegekend). Bij de predicatieve bepaling is er sprake van een secundair predicerend verband: vgl. *lachend kwam hij de kamer binnen* = 'hij kwam de kamer binnen + hij lachte'. Het predicaatsnomen kan overigens ook bij een direct object horen: *ik verf de deur groen* = 'ik verf de deur + de deur wordt groen'. Een vrij zeldzaam geval van een absolute nominatief heeft het Gotisch in *jah waúrþans dags gatils* (*þan Herodes…nahtamat waúrhta*) (Marc. 6:21) 'en wordende een passende dag (toen Herodes…een nachtmaal aanrichtte)'.

3.6.3. *Genitief*

Algemeen

Met behulp van een genitiefverbinding kunnen metonymische relaties worden aangegeven; daarbij gaat het dus om relaties in de werkelijkheid anders dan van metaforische aard. Genitieven kunnen syntactisch verschillende rollen vervullen; deze worden hieronder met archaïsche genitieven zoals ze nu nog wel voorkomen, verduidelijkt. De genitieven kunnen object zijn bij werkwoorden of adjectieven: *ontferm u mijner*, *des doods schuldig*; het laatste geval kan als een verkorting van een participium presens beschouwd worden: 'schuldig zijnde'. Een genitief kan ook attributieve bepaling zijn: *het huis des vaders*; adverbiale bepaling: *desnoods* (wel niet meer als een genitief ervaren); predicaatsnomen: *hij was des duivels.* Een voorbeeld van het laatste bij Constantijn Huygens is *seght dat de schuld gewiss niet ouden Adams maar wel oude Evas is*. In zekere zin kan een genitief ook subject zijn: got. *ni was im rūmis in stada þamma* (Luc. 2:7) lett. 'niet was voor hen van-ruimte op die plaats = er was geen ruimte voor hen op die plaats'; de genitief kan hier echter als afhankelijk van de negatie worden begrepen: 'niet(s) van ruimte was voor hen op die plaats'. Bij de attributieve bepaling kan er van een subjectieve of een objectieve genitief sprake zijn: resp. *het huis des vaders* (de vader heeft het huis), *de doop der kinderen* (men doopt de kinderen). Er is een grote variatie aan relaties; als primaire relaties kunnen we noemen: 'bezit', ruimer 'nauwe relatie': *het huis des vaders*, 'deel-geheel': *een koele dronk wijns*, 'scheiding': *der wereld afgescheiden*, 'oorzaak': *ontferm u mijner* ('ik hoop de oorzaak van de ontferming te zijn').

Hoe kunnen we de verschillende gebruikswijzen met elkaar in verband brengen? Mogelijk moeten we aan een soort abstracte analogie denken, een analogie die op verhoudingen betrekking heeft. Bij een "bezits"verhouding (als we daarvan uitgaan) is er sprake van een soort 'ondergeschikt zijn': het huis is ondergeschikt aan de vader. Een vergelijkbare verhouding van 'ondergeschikt zijn' vinden we bij de deel-geheelrelatie: de dronk is ondergeschikt aan de totale hoeveelheid wijn. Een temporele genitief als in *des daags* kan oorspronkelijk op zo'n deel-geheelverhouding teruggaan: 'een deel van de dag'. "Deel-geheel' is niet ver verwijderd van 'scheiding': een deel scheidt zich af van het geheel (een mens scheidt zich af van de wereld). Of moeten we verband zien met "oorzaak': de wereld is de oorzaak van de scheiding? Het gevolg kan als ondergeschikt aan de oorzaak worden beschouwd: zonder oorzaak (mijn lijden) geen gevolg (ontferming). Overigens is er niet altijd nog van een duidelijke oorzaak sprake; we kunnen dan beter van een object spreken: vgl.

gedenk onzer, waarin het moeilijker wordt om ‘ons’ nog als de oorzaak van het ‘gedenken’ op te vatten. Bij ‘nauwe relatie’ zou een verdere onderverdeling gemaakt kunnen worden, met ‘bezit’: *het huis mijns vaders* (het huis in het bezit van vader), ‘afkomst’: *de liefde Gods* (liefde afkomstig van God), ‘object’: *mensen des welbehagens* (Luc. 2:14, mensen hebben het welbehagen). In het laatste geval kunnen we mensen ook als oorzaak van het welbehagen zien. Een hebraïsme (hebreeuwse genitief) als *de steen des aanstoots* (Rom. 9:33, steen die aanstoot geeft) kan hieraan worden toegevoegd.

Misschien is bij de verschillende mogelijkheden “lambda-abstractie” van toepassing waarbij bijv. ‘bezit’ of ‘deel-geheel’ geabstraheerd wordt tot ‘ondergeschikt zijn’ op basis waarvan dan verdere analogie plaatsvindt (zie voor een toepassing van deze “abstractie” op de diminutiefvorming HG deel 2, p. 499). Welke betekenisverhouding als uitgangspunt gediend heeft, is echter niet meer uit te maken. Synchroon gezien is er van een netwerk van mogelijkheden sprake. Overigens is het in het Nederlands zoals in vele talen de bezitter die gemarkeerd wordt: *het huis des vaders/van de vader*, zo ook (vroeger) het geheel in een partitieve relatie: *een druppel wijns*. Dat dit geen wet van Meden en Perzen is, blijkt uit het Hongaars waarin het bezit gemarkeerd wordt: *a* ‘de’ *város* ‘stad’ *központja* ‘centrum’ met -ja als uitgang (‘het centrum van de stad’). ‘Een druppel wijn’ is in het Hongaars echter *egy csepp bort* met *bort* ‘wijn’ als accusatief van *bor*.

Gotisch. De “bezitsrelatie” (in ruime zin) is in het Gotisch goed vertegenwoordigd, vgl. *þiudangardi gudis* (Luc. 18:16) ‘het koninkrijk van God’; deze woordgroep komt voor in combinatie met een predicatief gebruikte genitief: *þize swaleikáize* ‘van de zodanigen’ (*ist þiudangardi gudis*). Ook de deel-geheelrelatie komt vaak voor: *jabái ƕas matjiþ þis hlaíbis* (Joh. 6:51) ‘indien iemand van dit brood eet’. Hier hoort de partitieve genitief bij het werkwoord; mogelijk is dit in indo-europees perspectief de oudste manier: vgl. ook *áinis hláibis jah áinis stiklis brūkjam* (1 Cor. 10:17) ‘we gebruiken/maken gebruik van één brood en één beker’ of *(in þizei) ni habáida diupáizos aírþos* (Marc. 4:5) ‘(waar) het niet (van/aan) diepe aarde had’. Woordgroepen zijn *ahmin weihis fulls* (Luc. 4:1) ‘vol van heilige geest’, *taíhuntehund lambe* (Luc. 15:4) ‘honderd lammeren’, *sa smalista apaústaúle* (1 Cor. 15:9) ‘de geringste van de apostelen’, *ni áinshun praúfete* (Luc. 4:24) ‘niet enige van de profeten, met resp. een adjectief, numerale, superlatief en onbepaald numerale als kern (in *manageins filu Iudaie* (Joh. 12:9) ‘van menigte vele van Joden = grote menigte van Joden’ hebben we twee partitieve genitieven ineen). De partitief komt in het biezonder voor bij de negatie *ni*: vergelijk de reeds gegeven voorbeeldzin uit Marc. 4:5, *ni áinshun praúfete* en ook *ni was im rūmis in stada þamma* (Luc. 2:7) ‘niet was voor hen (aan) ruimte in die plaats’. Zo’n negatief bepaalde partitief vinden we ook in het Middelnederlands (zie hieronder) en is in het hedendaagse Pools zelfs regel: *nie mam pieniędzy* (gen. van *pieniądze*) ‘niet heb ik van geld = ik heb geen geld’. Een deel-geheelrelatie is ook, althans op de achtergrond, aanwezig bij een temporele genitief als *gistradagis* ‘de andere dag = morgen’ (< deel van de morgen) of bij een locatieve genitief (van richting) als in *insandida ina háiþjos seináizos* (Luc. 15:15) ‘en zond hem naar zijn velden’ (< deel van de velden). Separatieve voorbeelden uit het Gotisch zijn *witodis láus gudis* (1 Cor. 9:21) ‘vrij van de wet van God’ (bij een adjectief) en *gaþarban mate* (1 Tim. 4:3) ‘zich onthouden van spijzen’ (bij een werkwoord), “oorzakelijke” voorbeelden *þans þarbans leikinassus* (Luc. 9:11) ‘dezen behoeftig (wat betreft) heling’ (bij een adjectief) en *ƕa þanamáis þaúrbum weis weitwode?* (Marc. 14:63) ‘wat nog hebben we (aan) getuigen nodig?’ (bij een werkwoord).

Maar reeds voor het Gotisch is het niet altijd meer gemakkelijk om een bepaald geval bij een van de tot dusver genoemde mogelijkheden in te delen. 'Gewoonte' (veralgemenisering) kan van invloed zijn bij *ni ga-weisodeduþ meina* (Matth. 25:43) 'niet hebben jullie mij bezocht, waren jullie gewoon mij te bezoeken'. Maar in de volgende zin is er sprake van éénmaligheid: *gripun is þái juggaláudeis* (Marc. 14:51) 'en zij grepen hem, de jongeman'.[24] Een genitivus qualificationis verschijnt in *in mannam godis wiljins* (Luc. 2:14) 'in de mensen van goede wil'. Vergelijk ook de genitief in *was áuk jere twalibe* (Marc. 5:42) 'ze was namelijk twaalf jaar'. De hebreeuwse genitief (zie hierboven) komt via de bijbelvertaling een aantal keren in het Gotisch voor: *swe lamba slaúhtáis* (Rom. 8:36) 'lammeren van = voor de slacht', *stáins bistuggqis* (Rom. 9:33) 'steen des aanstoots', *hallus gamarzeináis* (id.) 'rots der ergenis', *dáupeins idreigos* (o.a. Marc. 1:4) 'doop der boete'. Er wordt althans voor bepaalde gevallen ook wel van een "noodlotsgenitief" (*genitive of fate*) gesproken. Uit de gegeven equivalenten blijkt dat in archaïsch, vooral bijbels georiënteerd Nederlands zulke genitieven nog wel voorkomen. Verwant lijkt *hláibans faúrlageináis* (Marc. 2:26) 'broden van de voorlegging = ten toon stelling' (toonbroden). Een genitief na prepositie komt maar zelden voor, alleen na *in*: vgl. *gáurs in daubiþos haírteins ize* (Marc. 3:5) 'bedroefd vanwege de hardheid van hun hart'. Een zeldzaam voorbeeld van een absolute genitief is *inwisandins sabbate dagis* (Marc. 16:1) 'voorbijzijnde de sabbatsdag = toen de sabbatsdag voorbij was'.

Oudnederlands. We vinden diverse genitieven in het Oudnederlands terug (alle voorbeelden tenzij anders gegeven ONW): *mines wines stemma* 'de stem van mijn vriend' ('bezit'), *wanda thu niet scandliches neduost* 'want jij niets schandelijks doet' ('deel-geheel', met negatie), *therro nemagh ich mih nu vollewunderan* 'hierover kan ik mij nu niet ten volle verwonderen' ('oorzaak'), *thaz mich ieman siner minnon irre* 'dat mij iemand wat betreft zijn liefde zou storen' ('betrekking'), *dages inde nahtes* 'dag en nacht' (temporeel), *eynan disk thes holzes (van Libano)* 'een tafel van het hout (van de Libanon)' (genitivus qualificationis, let op de van-bepaling *van Libano* die 'afkomst' aanduidt), *sines unthankes* 'zijns ondanks' (absoluut). Een genitief afhankelijk van een adjectief vinden we in *ik thes wirdig ni bium* 'ik dat niet waardig ben' ('oorzaak/betrekking', Heliand, 9e eeuw, H1 149). Een oorzakelijk object vinden we ook in *wanda mich thero werelde verthruzet* 'omdat de wereld mij verdriet'. (Let erop dat in het Nederlands *de wereld* subject is geworden; in de oudnederlandse constructie (een zogeheten onpersoonlijke constructie) ontbreekt het subject.)

Middelnederlands. Het Middelnederlands laat nog veel genitieven zien (voorbeelden, ook verder: S, H, MNW). Vergelijk voor 'bezit'/'nauwe relatie': *die sone Marien* 'de zoon van Maria', ook als predicaatsnomen in *een schep dat Peters was* 'een schip dat van Peter was'; voor 'deel-geheel': *een lepel honichs* 'een lepel honing', *yet vreemts* 'iets vreemds' en analogisch *iemant verstandighs* (H4 799, 16e eeuw); voor 'scheiding': *enes kindes bliven* 'van een kind bevallen', ook locatief mnl. *hoers lants verdreven* 'van hun land verdreven'; voor 'oorzaak': *quader doot sterven* 'door een kwade dood sterven'. Ook in het Middelnederlands is er bij een deel-geheelrelatie vaak van een negatieve context sprake: *omdat si niet goets ne deden* 'omdat ze geen goed deden'. Een oorzakelijke oorsprong lijkt de genitief bij een interjectie te hebben: *och des edelen rokes die dan is in dijnre zielen* (H3 576) 'och (vanwege) de edele reuk die er dan is in je ziel'. Een zelfstandig adverbium met oorzakelijke betekenis is *des*/*dies* 'daarom c.q. daardoor' geworden. In *hi loghende der ondaet* 'hij loochende de

[24] Miller (2019) sluit zijn par. 4.29 betreffende de "adverbal genitive" af met: "To conclude this section, genitive complements are motivated by quantification (or affectedness) of the DP or the unboundedness of the event."

slechte daad' heeft de genitief zuivere objectswaarde; aan een oorzakelijk verband valt moeilijk meer te denken (al komt het loochenen wel ná de slechte daad). Een deel-geheel-relatie kan in het spel zijn bij een object als in *hi drinct des waters* 'hij drinkt (iets) van het water' (of 'hij drinkt water').

Uit de voorbeelden blijkt dat een genitief behalve zelfstandig (*des*, *dies*) ook bij een substantief kan voorkomen: *een lepel honichs*, bij een werkwoord: *enes kindes bliven*, bij een pronomen: *yet vreemds*, zelfs bij een interjectie: *och des edelen rokes*. Een genitief kan ook bij een adjectief voorkomen. Voorbeelden daarvan zijn partitief *vol der caritate* 'vol van de liefde', separatief *menigher sorghen vry* 'van/wat betreft menige zorg vrij', oorzakelijk c.q. objectief *onweger sijns lijfs* 'onverschillig over zijn leven'. Vergelijk ook een genitief van maat als in *eens half voets lanc* 'een halve voet lang'; mogelijk kunnen we ook daarin een deel-geheelrelatie vermoeden: 'lengte en daarvan een halve voet'. Een adjectief speelt ook een rol bij een *genitivus comparationis*: *wissel houden dats woekers quader* 'wisselhandel is erger dan woeker'. Vergelijk ook *des seker sijt* hieronder. De genitief kan ook na een prepositie voorkomen; het is dan meestal wél vaak de genitief van een demonstrativum: *na des*, *tote des*, maar vgl. ook *vore diesmaels*, *tot des anderen dages*, en met *binnen*, *buten*, *sonder*: *binnen lants*, *buten huses*, *sonder sijns liefs*.

We vermelden hier nog enige andere manieren waarop de genitief werd gebruikt. Een voorbeeld van een "genitief qualificationis" (bij een predicaatsnomen) is *menschen die goets willen sijn* 'mensen die van goede wil zijn'. Een *van*-bepaling vinden we steeds bij een "genitivus quantitationis" (er is verwantschap met 'maat'): mnl. *sine antwerde niet van enen worde* 'zij antwoordde (met) geen woord'. In de sfeer van oorzaak en object ligt misschien ook de "genitief van betrekking" die met "wat betreft' kan worden weergegeven: mnl. *des seker sijt* 'wees daarvan/wat dat betreft zeker'. Deze vage betekenis bevorderde het gebruik van de genitief die soms ook expletief werd en voor de vertaling kan worden verwaarloosd: *Honorius hilts hem an Gode* (let op de genitief-s) 'Honorius hielt zich aan God'. Zulke expletieve genitieven komen in het Middelnederlands vaak voor: *hier en sceedics niet ave* 'hier scheid ik niet van' waarin in zekere zin de scheiding tweemaal wordt uitgedrukt, met enclitisch -s en *ave*. Onvriendelijk uitgedrukt is er sprake van een "ontaarde" genitief.

Een biezonder gebruik vinden we in de zogeheten absolute genitief: *belokenre ogen quam hi voor hare* 'terwijl de ogen gesloten waren/met gesloten ogen kwam hij vóór haar'; op zo'n absolute genitief gaat hedendaags *blootshoofds* terug. Kunnen we ook deze absolute genitief tegen de achtergrond van de deel-geheelrelatie begrijpen? De gesloten ogen kunnen als de context ("geheel") worden begrepen waarbinnen wat er verder vermeld wordt ("deel"), zich afspeelt. Temporele genitieven als *des ander daghes* sluiten met hun adverbiaal karakter hierbij aan, ook locatieve als *siere straten gaen* (vgl. nog hedendaags *zijns weegs gaan*), Een biezonder gebruik betreft ook de "genitivus definitivus", waarschijnlijk op de latijnse geïnspireerd: vgl. *dat gout der minnen* (attributieve bepaling) het goud van de liefde' (de liefde is goud); een later voorbeeld bij Vondel is *het heilighdom des bijbels* (dat in de richting van identiteit gaat).[25] Verwant met deze genitief is het type *een schat van een kind* (vgl. de bijbel = het heiligdom, een kind = een schat)**.** Voor de "hebreeuwse genitief" zie het overzicht

[25] Latijnse namen krijgen een latijnse genitief: *voer den dinxstoel christi* 'voor de rechterstoel van Christus'; een 17-eeuwse grammaticus als Ampzing zal zich daar later tegen verzetten.

hierboven van het Gotisch. Een hebreeuwse oorsprong heeft ook de superlatieve genitief type *die meester der meesteren* (WS 40) ‘de hoogste meester’.

Opvallend is ten slotte dat bij vrouwelijke verwantschapsnamen, titels en eigennamen een genitief singularis (of pluralis) gebruikt wordt waar we een accusatief zouden verwachten: *die doot hadde gehaelt sijnre moeder, der hertoghinnen* ‘de dood had zijn moeder, de hertogin, gehaald’. Was de motivering dat men bij personen een duidelijke behoefte had om onderscheid te maken met het subject? Nominatief en accusatief waren immers in het femininum vormelijk samengevallen. Er is wisseling in volgorde: vgl. *des vaders huis* met vooropplaatsing (plus “wegval” van het lidwoord bij *huis*) tegenover *het huis mijns vaders*.

Latere eeuwen. De genitieven nemen als gevolg van deflexie in de loop van de tijd in aantal af, uiteraard het eerst in gesproken taal. Dat geldt ook, sinds de 14e eeuw, voor de duitse dialecten, hoewel het geschreven Duits in een andere richting lijkt te wijzen. De taken van de genitief werden in de loop van de tijd steeds meer door prepositie-verbindingen overgenomen. Zoals reeds uit de gegeven vertalingen kan worden afgeleid, is het vooral de prepositie *van* die hierbij een rol speelt, maar ook andere preposities doen mee als bijv. *over*: *Gode ontfarmede der clagen* (onpersoonlijke constructie) = *God ontfermde zich over de klachten*. Soms is er in de moderne weergave van een prepositie geen sprake: vgl. *hi loghende der ondaet* ‘hij loochende de slechte daad’. Het is overigens de vraag of de prepositiegroepen alleen maar ontstaan zijn om om genitief-groepen te vervangen. Deze groepen kunnen ook een eigen interne dynamiek gehad hebben waamee ze op het terrein van de oude genitief gekomen zijn en die, althans voor een deel, hebben weggeconcurreerd.

De normatieve grammatica heeft de genitief nog een tijd lang verdedigd met als gevolg een kloof tussen de geschreven en de gesproken taal. Als we bij de 19e-eeuwse schrijver Potgieter een woordgroep vinden als *de tent haars officiers*, dan mogen we wel aannemen dat hij zo’n archaïsche genitief tegenover zijn huishoudster niet gebruikt zal hebben. Dat echter de normatieve grammatica de genitief niet alleen maar verdedigde, blijkt uit het feit dat de grammaticus Moonen (1706) bezwaar had tegen genitiefobjecten bij adjectieven: *gedachtigh des verbonts* moest z.i. *aen het verbont gedachtigh* zijn. Vooral de partitieve genitief blijft nog lang populair; er kan in de 17e eeuw zelfs een zekere toename geconstateerd worden: *twee vaanen voetvolx*, *een wijl kloppens*, *wat zonderlings*, maar ook, tegen deze trend in, *iet duyster* (id.), *iets zeer vernederend*. Hooft in zijn *Waernemingen* vindt dat de -s in partitieve constructies ook aanvaardbaar is als het feminiene woorden betreft: dus niet alleen in *twee vaanen voetvolx* maar ook in *meer veyligheits*. Maar bij Bredero vinden we naast *een vaene biers* al *een beker bier* en zo heeft ook de Ruyter naast elkaar *een mylle waters* en *3 mylen water*. *Een beker bier* is nu standaardtaal; na *iets* of *wat* wordt nog echter nog steeds de in oorsprong partitieve -s gebruikt: *iets* c.q. *wat lekkers*. Vanuit die combinatie heeft *lekkers* zich ook verzelfstandigd: *al dat lekkers is niet goed voor mij*, zo ook *nieuws*: *is er nog nieuws?* Een analogische uitbreiding (regionaal bepaald) is *iemand vreemds* (westvlaams, Streuvels). Tegenwoordig is in het zuiden nu juist het s-loze type heel gewoon: *iets toekomstig* i.p.v. noordelijk *iets toekomstigs*. Een recent gebruik van de genitief (waarschijnlijk vooral in gesproken taal) vinden we in *dit is niet des leraars* ‘dit is niet iets wat bij een leraar past’. Dat de -s niet meer als masculien ervaren wordt, blijkt uit *dat is niet des vrouws*. Een zuidelijke constructie (vermeld voor Roeselare, H7 1625) is ook *naar mijn peters* ‘naar het huis van mijn peter’, een elliptische constructie die al van het Middelnederlands bekend is: *tote Lamfroits bi den tune* (Reinaert). Ze wordt ook nog steeds in het Engels gebruikt: *at my*

uncle's 'ten huize van mijn oom'. Voor het zuiden (zie weer H7 1625) wordt verder (partitief?) *van moetens* genoemd 'omdat het moet'.

Modern Nederlands. Van de oude genitief is in het moderne Nederlands niet veel meer overgebleven. Oude partitieve genitieven leven zoals we gezien hebben, voort in *iets beters*, *(iets) lekkers*; ze zullen niet meer als zodanig ervaren worden. Ook *alles* en het tegenwoordig niet meer gebruikte *das* 'dat' zijn in oorsprong genitieven. We vinden de (in oorsprong masculiene) genitief-s met vooropplaatsing nog bij eigennamen of bij substantieven met de waarde van eigennamen: *Jans boek*, *vaders boek*, analogisch ook *moeders wil*, *tantes verjaardag*. Daarmee is de vorming met -s nog een "levende" casus van het Nederlands[26]: vgl. bij tegenwoordig gebruikte voornamen: *Arinda's huis*, *Mirabels speelgoed*, *Tonkes boeken*. Genitieven komen verder nog in versteende uitdrukkingen voor: *hij is des duivels* (gen.), *zijns weegs gaan* (id.), *blootshoofds* (id.) (vgl. ook met zulke datieven *uitentreuren*, *in dier voege*, *ten voeten uit*). In bijbels georiënteerde taal komen er nog wel meer voor: *ontferm u onzer*, *de vreze des Heren*, *de psalmen Davids*, de *Handelingen der Apostelen*, *Godsstroom der genade* (Pinksterlied). Bijbels doet ook de hebreeuwse genitief van het type *rots der struikeling* aan evenals, met superlatieve betekenis, *de koning der koningen*. Ook in plechtig ietwat archaïsch taalgebruik komen nog wel genitieven voor: *in 's lands vergaderzalen.* Vooral de genitivus pluralis *der* geniet een zekere populariteit: *de ontwikkeling der steden*. Zie ook HG deel 2 par. 3.3. Voor de "nieuwe genitief", type *vader z'n huis*, zie de paragraaf over de datief hieronder.

3.6.4. *Datief*

Algemeen. De datief is (afgezien van functies die er later bij gekomen zijn) de typische casus voor het indirecte object dat vaak persoonlijk van aard is en in de zin als tweede participant optreedt. Er kan (als we het moderne Nederlands overzien en even vormelijk onderscheiden datieven aannemen) sprake zijn van een recipiëns (ontvangende partij): *ik geef hem een boek*, van een experiëns (ondervindende partij): *het doet me plezier*, van 'bezit' in een possessieve datief (regionaal, oostelijk): *moeder wast hem* (het kind) *de voetjes*, van 'voor iemand bestemd bezit' in een benefactief (oostelijk en hier en daar ook zuidelijk): *moeder breit hem een paar sokken*. In de nu gegeven voorbeelden is het gebeuren telkens positief, althans niet negatief, maar vgl. negatief *ik ontnam hem het boek*, *het deed me onplezierig aan*, enz. Met latijnse termen wordt dan wel van een *dativus incommodi* in tegenstelling tot *commodi* gesproken. Let wel: in de regionaal beperkte zinnen is er sprake van een in de zin vooraf gegeven (vóórondersteld, impliciet) bezit. Een eenvoudige bezitsrelatie wordt gelegd bij een *hebben*-constructie van het type *mijn vader heeft een huis*. Er zijn talen waarin ook in dit geval een datief wordt gebruikt: lat. *patri domus est* lett. 'aan de vader een huis is = de vader heeft een huis', got. *saúrga mis ist mikila* (Rom. 9:2) lett. 'zorg aan mij is grote = ik heb grote zorg'. Op een lager zinsniveau wordt een bezitsrelatie gelegd bij een genitief-verbinding c.q. *van*-verbinding van het type *het huis mijns vaders* c.q. *het huis van mijn vader*.

Gotisch. Omdat in de germaanse datief verschillende casūs zijn samengevallen, vinden we in het Gotisch ook andere functies dan de hierboven genoemde terug, namelijk 'instrumentalis': got. *dáupinái þizái-ei ik dáupjada* (Marc. 10:38-39) 'met de doop waarmee ik gedoopt word';

[26] De naamvalsvormen bij de personalia vallen uiteraard binnen een gesloten categorie.

‘ablatief’ bij een vergelijkingsconstructie: *frodozans sunum liuhadis* (Luc. 16:8) ‘wijzer gezien vanuit de zonen van het licht = wijzer dan de zonen van het licht’ (met de standaard waarmee vergeleken wordt in de datief); ‘locatief’: *swegnida ahmin Iesus* (Luc. 10:21) ‘verheugde zich in de geest Jezus’, ook temporeel: *himma daga* ‘op deze dag, vandaag’. In hedendaags Nederlands vinden we in deze gevallen een analytische constructie, met een pronominaal adverbium (*waarmee* = met wat), met een conjunctie (*dan*), met een prepostie (*op* of, in *vandaag*, *van*). Vergelijk in aansluiting bij de instrumentalis-functie ook *ohtedun agida mikilamma* (Luc. 2:9) ‘ze vreesden met een grote vrees’, verder ook *assarjáu* (Matth. 10:29) ‘voor een penning’ (prijs), *ni waíhtái* ‘voor geen ding = helemaal niet’ (graad), *saúrini fwnikiska gabaúrþái* (Marc. 7:26) ‘een fenisische syrische (vrouw) van geboorte’ (betrekking).

Ook voor een recipiëns wordt een datief gebruikt: *háunidáim gibiþ anst* (Bolognafragment 2r.9) ‘aan de nederigen geeft hij (God) genade’, voor een experiëns: *ni balwjáis mis* (o.a. Marc. 5:7) ‘pijnig mij niet’, voor een benefactief: *(ei nimái broþar is þo qen jah) us-satjái barna broþr seinamma* (Marc. 12:19) ‘(opdat zijn broeder zou die vrouw nemen en) kinderen zou verwekken voor zijn broeder’, id. mediaal: *run gawaúrhtedun sis alla so haírda* (Matth. 8:32) lett. ‘een loop maakten voor zich de hele kudde’. In *jah slohun is háubiþ ráusa* (Marc. 15:19) ‘en ze sloegen zijn hoofd met een riet’ wordt de genitief van het personale gebruikt (*is* = ‘van hem’), niet dus een possessieve datief *imma* ‘bij hem’ (let ook op *ráusa* dat. met instrumentalisfunctie). Een possessieve datief komt wel voor in bijv. *ni galeiþiþ imma in haírto* (Marc. 7:19) ‘niet gaat (het) hem in het hart = in zijn hart’ (met onvervreemdbaar bezit). In de zojuist gegeven voorbeelden is de bezitsrelatie impliciet met de zin gegeven; ze wordt expliciet genoemd met een negatie in *ni was im barne* (Luc. 1:7) ‘niet was aan hen kinderen = ze hadden geen kinderen’.

Datieven horen vaak bij adjectieven (vgl. hierboven *frodozans*); heel vaak is dan een vertaling met *voor* mogelijk: *hulþs sijáis mis* (Luc. 18:13) ‘genadig wees voor mij’ (positief; dativus commodi) maar vgl. ook *modags broþr seinamma* (Matth. 5:22) ‘toornig op zijn broeder’ (negatief; dativus incommodi), *ibnans aggilum* (Luc. 20:36) ‘gelijk aan de engelen’ (id.?), *áinis þus wan ist* (o.a. Marc. 10:21) ‘aan één ding ontbreekt het jou’ (‘ablatief’). Er zijn ook veel werkwoorden die de datief regeren: *framma þamma daga ei anabáuþ mis* (Neh. 5:14) ‘van die dag af dat hij mij gebood’. Een experiëns vinden we in *galeikáida jah mis…þus meljan* (Luc. 1:3) ‘het leek ook mij…jou te schrijven’. Bij *fraqiman* ‘vernietigen’ zouden we een accusatief verwachten; in Luc. 9:54 vinden we echter een datief die op een instrumentalis moet teruggaan: *fraqimái im* ‘vernietig hen’. Ook bij *tekan* ‘aanraken’ zouden we een accusatief verwachten: *ƕas mis taítok* (Marc. 5:31) ‘wie raakte mij aan’ maar vergelijk de datief *mis*. Ook hier kan aan een oorspronkelijke instrumentalis gedacht worden.

Behalve werkwoorden en adjectieven kunnen ook preposities de datief “regeren”, bijv. *af*: *afsteig af þamma galgin* (Marc. 15:30) ‘stijg af van het kruis’ (‘ablatief’), *miþ twáim tigum þūsundjo* (Luc. 14:31) ‘met twintig duizend (soldaten)’ (comitatief), *in*: *in diupiþái* ‘(2 Cor. 11:25) ‘in de diepte’ (‘locatief’). Let wel: de “instrumentalis” (in datiefvorm) in de strikte zin van het woord komt steeds zonder prepositie voor: vgl. *dáupinái* en *ráusa* hierboven, maar vgl. daarnaast *miþ hatiza andhofun wiþra ins* (Skeireins 8.2.22ff.) ‘met vijandigheid antwoordden zij hen’ waarin er geen sprake is van een middel waarmee maar van de wijze waarop iets gebeurt. Dat de oorspronkelijke verhoudingen al verstoord geraakt zijn, blijkt uit

qemun in garda Seimonis (Marc. 1:29) ‘en zij kwamen in het huis van Simon’ met een datief terwijl er sprake is van ‘gaan in een bepaalde richting’. Een vrij zeldzaam voorbeeld met de accusatief na *in* is *giutand wein juggata in balgins niujans* (Matth. 9:17) ‘en zij gieten jonge wijn in nieuwe zakken’. We noemen nog een datief van de handelende persoon bij een passief: *ei gáumjáindáu mannam* (Matth. 6:1) ‘opdat zij door de mensen opgemerkt worden’, een datief van wijze als in: *ƕeileikamma dáuþein skulda gaswiltan* (Joh. 18:12) ‘welke dood hij moest sterven’, een datief als in *qimiþ áins namin Jaeirus* (Marc. 5:22) ‘komt één (iemand) van naam Jaïrus’. In het Gotisch komt ook een absolute datief voor (teruggaande op een locatief zoals deze nog in het Sanskrit teruggevonden wordt): *sitandin þan imma ana stauastola* (Matth. 27:19) ‘terwijl hij dan op de richtstoel zat’.

Oudnederlands. Het Oudnederlands laat een flink aantal datieven zien, met tweemaal een recipiëns: *thu gebiudest mir* (dat.)…*thaz ich thin euangelium cundeghe allen* (dat.) *then ich muge* (ONW LW) ‘jij gebiedt mij…dat ik jouw evangelie zou verkondigen aan allen aan wie ik kan’, met een recipiëns in negatieve zin (als de verliezende partij): *thiu heizza sunna havet mir benoman mino scona* (ONW LW) ‘de hete zon heeft mij mijn schoonheid ontnomen’, met een experiëns: *min wine is mir also ein gebundelin mirron* (ONW LW) ‘mijn geliefde is (voor) mij als een bundeltje mirre, met een possessieve datief: *geseeret havestu mir min herzo* (ONW LW) ‘je hebt (mij) mijn hart verwond’ (ook met possessivum), met een benefactief: *nu vernim…weliche halszirethe ich ande mine doctores thir willen machon* (ONW LW) ‘nu hoor…welke halssieraden ik en mijn leermeester voor jou willen maken’. Afhankelijk van een adjectief is *himo in wanda ich wola weyz was himo lief is* (ONW LW) ‘want ik wel weet wat hem lief is’. Een enkele maal komt een datief voor als standaard bij een vergelijking, een constructie die ons goed bekend is van het Gotisch: *wanda bezzere sint thine spune themo wine* (ONW LW) ‘want beter zijn jouw borsten dan de wijn’. Uiteraard komen ook in het Oudnederlands preposities met datief voor: i*n abulge sinro* (ONW WP) ‘in zijn toorn’, *bi fluzze wassere* (ONW WP) ‘bij een vloed (stroom) water = bij een waterstroom’, *mit themo cusse sines mundes* (ONW LW) ‘met de kus van zijn mond’. Dat een datief in het Oudnederlands ook locatieve betekenis kon hebben, blijkt uit de etymologie van plaatsnamen: vgl. *Heiligerlee* ‘op de heilige heuvel’ of *Voorschoten* (10e eeuw: *Forschate*) ‘op de naar voren geschoten zandstrook’.

Middelnederlands. De belangrijkste gebruikswijzen van de eigenlijke datief vinden we in het Middelnederlands terug. Er kan sprake zijn van een recipiëns (ontvangende partij): *ghif ons* (dat.) *huden ons daghelics brot* (acc.) (MNW) ‘geef ons / aan ons heden ons dagelijks brood’, van een recipiëns” in negatieve zin: *hi hadde doen verliesen den heidenen* (dat.) *Spaenghen* (acc.) (S181) lett. ‘hij had (aan) de heidenen Spanje doen verliezen’; van een experiëns: *mi* (dat.) *behaecht* (MNW) ‘het behaagt mij’; van een benefactief: *mac mi* (dat.) *ene spise* (acc.) (MNW) ‘maak een gerecht voor mij klaar’ of van een possessieve datief: *den bisscop* (dat.) *waren dogen uuttebroken* (S187) ‘bij/van de bisschop waren de ogen uitgestoken’. Het bezitsobject is in de laatste zin onvervreemdbaar (*inalienable possession*); dat geldt niet voor in *den selven dach is ons schip dat roer ghebroken* (H4 800, 16e eeuw). Een datief met een agens-functie vinden we in een constructie als *ic daden slepen enen cnechte* (Karel ende Elegast) ‘ik liet hem door een knecht wegslepen’ (vgl. ‘ik gaf hem de opdracht…’). Een voorbeeld met een dativus ethicus is: *ghi selt mi saterdaghe gaen ter kerken* (S188); deze datief geeft een nauwe betrokkenheid van de ik-persoon aan. In hoofdstuk 6 wordt behandeld hoe en ook in hoeverre de datief vervangen is of vervangen kon worden door de aan-

constructie: vgl. *geef aan ons ons dagelijks brood* maar niet **het behaagt aan mij*. Uit het laatste voorbeeld blijkt dat de aan-constructie niet zonder meer als "het omschreven meewerkend voorwerp" kan worden begrepen. Terwijl een recipiëns met *aan* omschreven kan worden, vraagt een benefactief om een omschrijving met *voor* en een possessieve datief met *bij*. Een omschrijving met *voor* vinden we al in het late Middelnederlands: *nutte voer ongheleerde mensschen* (H3 579) 'nuttig voor ongeleerde mensen'. Hier noemen we verder nog de "nieuwe genitief", type *vader zijn huis*, die uit een indirect-objectconstructie moet zijn ontstaan: vgl. mnl. *den partien hoeren scade* 'aan/voor de partijen hun schade = de schade van de partijen'. In *die ionghe man syn bloet* is de datiefflexie reeds verdwenen. Is het type *der onghelovigher haer hovaerde* een contaminatie van de oude genitief- en de nieuwe "datief"constructie? Voorbeelden ervan vinden we nog in de 17e eeuw. Vgl. ook du. *des Kaufmanns seine Waren* naast *dem Bauer sein Sohn*. In HG deel 2 (morfologie) par. 3.3 worden ontstaan en gebruik van de nieuwe genitief uitvoeriger beschreven.

Het Middelnederlands heeft heel wat werkwoorden die de datief regeren, met een recipiëns behalve het algemene *geven* verder met talige overdracht: *(ge)segghen*, *gebieden*, *anespreken*, *geloven* (vertrouwen geven), *prisen* (prijs, eer geven) of met een experiëns: *gelieven*, *betamen*, ook *naercomen* 'naderen'. Uit deze weinige voorbeelden blijkt dat de betekenis vele kanten op kan waaieren. Soms vinden we een datief waar we een accusatief zouden verwachten: *doe hi* (God) *doomde der werlt al* (S 184) 'toen hij de hele wereld veroordeelde'; hier kan nog slechts met moeite aan een overdracht of ondervinding gedacht worden. Het gebruik van de datief in dit geval wijst op verwarring van de casūs als gevolg van het deflexie-proces. Ook adjectieven komen vaak met een datief voor, meestal in de experiëntiële sfeer, in negatieve zin: vgl. *wreet* in *den vianden was hi wreet* (MNW) 'tegen de vijanden was hij wreed', of in positieve zin: *behagelijc* in *het hevet uwen vader behaghelijc geweest* (MNW) 'het is voor uw vader behaaglijk (prettig) geweest'. Nog lang behoudt de datief een sterke positie als het adjectief de functie van predicaatsnomen heeft: *nu es hem ghenouch* (H3 579). Vergelijk ook bij de comparatief *liever*: *mijn wijf mochte haer* (dat. 'zich') *liever breken beide haer bene eer si dat dade* (S190) 'mijn vrouw zou liever allebei haar benen breken voordat ze dat zou doen'. De datief kan ook door preposities geregeerd worden: *sijt blide metten bliden* (MNW) 'wees blij met de blijden', *bute der sale* (MNW) 'buiten de zaal', *wonen…inden wouden van Turkyen* (MNW) 'in de bossen van Turkije', *uten paradise* (MNW) 'uit het paradijs'. *In* (bij 'rust') kan echter ook met een accusatief voorkomen: *bernen in dat helsche vier* (MNW) 'branden in het helse vuur' zoals er ook bij 'beweging' beide mogelijkheden zijn: *het quam gheronnen elc man in sine wachte* (MNW) 'ieder man kwam aanlopen voor zijn wacht' maar ook *quam Jhesus in der synagoge* (MNW) 'kwam Jezus in de synagoge'. De datief verschijnt ook in adverbiale bepalingen en kan dan vooral een temporele betekenis hebben: *langen stonden*, *saterdaghe*, *andren werven* enz.; een plaatselijke (ablatieve) betekenis heeft *allenthalven* 'van alle kanten'. Ook een absoluut gebruik was mogelijk: *belokenen doren* 'met gesloten deuren', *Gode medewerkende* 'als God medewerkt'.

Na het Middelnederlands. Na de Middeleeuwen c.q. 16e eeuw gaat het deflexieproces verder waardoor uiteindelijk de datief als aparte vorm verdwijnt, d.w.z. er vindt vormelijk (maar niet functioneel of semantisch!) samenval plaats met de accusatief (waarmee al op bepaalde punten samenval was, bijv. in de singularis van het femininum: mnl. *der coninghinnen*) en uiteindelijk ook met de nominatief. Dat wil niet zeggen dat de functieverschillen nu helemaal aan de interpretatie worden overgelaten. Volgordeverschillen kunnen een rol gaan spelen: vgl.

de moeder liet het kind Sint Nicolaas zien waarin *het kind* indirect object moet zijn en *Sint Nicolaas* direct object; bij de volgorde *Sint Nicolaas het kind* zijn de rollen omgedraaid. Ook de omschrijving met *aan* kan in dit verband genoemd worden: vgl. *zij liet Sint Nicolaas aan het kind zien* naast *zij liet het kind aan Sint Nicolaas zien.* In archaïsch taalgebruik blijven datiefvormen echter nog een tijd lang voorkomen: *met dien verstande*, *in dier voege*, *uitentreuren*. Ook de (relatieve) onmogelijkheid van passiefvorming kan uitsluitsel geven: bij *dit park behaagt mij* doet *ik word door dit park behaagd* vreemd aan, wat op een indirect object, concreter een experiëns wijst. Maar vaak moet de functie de doorslag geven.

Voor het 17e-eeuws zijn genoteerd: *der weerelt te kunnen diets maken* (H5 1079) (recipiëns), *quamp…der Prinslyke Parthy geen' geringe ontsteltenis…over* (H5 1080) (experiëns), *de boecken die hem sijn vader gekogt hadde* (H5 1079) (benefactief: 'voor hem'). Een adjectief plus datief vinden we in *Gode dankbaer* (H5 1079, experiëns), zo ook, als deel van een naamwoordelijk gezegde, in *die hy sijn Prins is schuldigh* (H5 1079, experiëns?). Laatstgenoemd gebruik blijft lang populair: *dit is my ongevallig* (H6 1359, 18e eeuw), en vgl. nog wel *het is mij leed*, beide duidelijk experiëntieel. Ook in 19e- en zelfs nog 20eeeuwse geschriften worden nog min of meer archaïsch aandoende datieven aangetroffen. Het betreft dan meestal wel pronomina personalia: *Vernon stapte met Henri de patisseriewinkel binnen en kocht hem…een lang eind drop* (H7 1627, Reve, benefactief). Een rol kan hierbij gespeeld hebben dat we bij personalia nog aan (een soort) naamvalsverschillen gewend zijn. Een zekere hardnekkigheid moet aan de datief neutrum worden toegekend blijkens *na den eten* (van Lennep), *na den ontbijt* (Camera Obscura), *voor den eten* (van Deyssel, alle H7); de datief wordt hier door de prepositie geregeerd. Regionaal (hollands) leeft dit voort in *hij zit voor de raam*, *ga 's uit de licht*, *vóór de donker thuis zijn*. In de tegenwoordige standaardtaal komt de possessieve datief nog slechts in uitdrukkingen voor (waarin oud taalgoed gemakkelijk bewaard blijft): vgl. *hij eet me de oren van het hoofd* dat uiteraard niet letterlijk moet worden begrepen. Een voorbeeld van een benefactief is nog *hij schonk me een glas wijn in*. Beide "datiefvormen" zijn regionaal echter nog volop in gebruik: anders dan de algemeen voorkomende recipiëns en experiëns blijven ze tot oostelijke gebieden beperkt (de benefactief annex in sommige gebieden in het zuiden).

3.6.5. *Accusatief*

Algemeen. De accusatief is in de eerste plaats de casus van het directe object, het direct in de handeling of gebeuren betrokken object: *ik verscheur de brief*, daarnaast ook van het object dat door de handeling tot stand kom: *ik schrijf een brief* (factitief). Er is verschil met het genitiefobject oftewel het oorzakelijk object dat minder passief is omdat er een bepaalde werking van uitgaat: vgl. *ontferm u mijner*, waarin de met *mijner* bedoelde persoon erbarmen oproept. Ook kan het genitiefobject voorkomen bij een object dat in feite geen werking ondergaat: vgl. mnl. *hi loochende der ondaet*. Een treffend voorbeeld daarvan is ook du. *ich kenne des Menschen nicht* (Mattheüspassion); de mens in kwestie merkt natuurlijk niets van het niet-kennen. Zoals in par. 6.1 reeds opgemerkt kon de accusatief ook bij 'richting' worden gebruikt.

Gotisch. Een gotisch voorbeeld met een accusatief is Matth. 5:28: *ƕazuh saei saihiþ qinon du luston izos*, 'ieder die een vrouw aanziet om haar te begeren' met *qinon* als accusatief (en met een genitiefobject *izos* bij *du luston*). Een combinatie met een datief vertoont *afletiþ mannam* (dat.) *missadedins* (acc.) *ize* (gen.) (Matth. 6:14, 15) 'jullie vergeven de mensen hun zonden'.

Twee accusatieven komen voor in *Daweid ina* (acc.) *fráujan* (acc.) *háitiþ* (Luc. 20:44) ‘David hem heer noemt = David noemt hem heer’, met predicatieve bepaling (*fráujan*). Soms is er bij een werkwoord variatie in casus waarmee een betekenisverschil gepaard kan gaan, bijv. bij *gasakan*: *gasakiþ þo manaseþ* (acc.) *bi frawaúrht* (Joh. 16:8) ‘hij overtuigt de wereld van zonde’, *gasok windam* (dat.) (Matth. 8:26) ‘hij bestrafte de winden’. Veel gotische preposities regeren de accusatief, o.a. *afar*: *afar nahtamat* (1 Cor. 11:25) ‘na het avondmaal’ (temporeel), *ana: ei qimands lagjáis ana þo handuns* (Marc. 5:23) ‘dat komende gij moge leggen op haar de handen’ (‘locatief’), *and*: *and alla jáina aírþa* (Marc. 9:26) ‘over heel dat land’ (id.), *wiþra*: *andhof Iesus wiþra ina* (Luc. 4:4) ‘antwoordde Jezus (tegen) hem’. In de drie laatste voorbeelden werkt misschien nog een oude accusatief-betekenis door nl. ‘in de richting van’, vgl. lat. *domum it* ‘hij gaat naar huis’. In de vorige subparagraaf hebben we gezien dat, hoewel vaker met de datief, ook *in* met de accusatief kan voorkomen. De accusatief kan ook perlatieve betekenis hebben (afstand in ruimte of tijd): *jabái ƕas þuk ananáuþjái rasta áina, gaggáis miþ imma twos* (Matth. 5:41) ‘indien iemand jou dwingt één mijl, moet je met hem twee (gaan), *galáugnida sik menoþs fimf* (Luc. 1:56) ‘zij verborg zich vijf maanden’. Een accusatief van “inhoud” is *ei waúrkjáima waúrstwa gudis* (Joh. 6:28) ‘opdat wij werken de werken van God’. Zelfs een experiëntiële accusatief komt voor: *þana gaggandan* (acc.) *du mis ni huggreiþ* (Joh. 6:35) ‘de komende tot mij niet hongert = de komende tot mij zal niet hongeren’. Een vertaling met ‘wat betreft’ is mogelijk bij *gabundans handuns jah fotuns* (Joh. 11;44) ‘gebonden wat betreft = aan handen en voeten’. Een absolute accusatief vinden we in *þuk táujandan armáion ni witi hleidumei þeina ƕa táujiþ taíhswo þeina* (Matth. 6:3) ‘maar jij barmhartigheid doende = wanneer je barmhartigheid doet, laat dan je linkerhand niet weten wat je rechter doet’. Voor een accusatief van ‘maat’ vgl. *wisandei in runa bloþis jere twalif* (Marc. 5:25) ‘zijnde in bloedvloeing twaalf jaar’,

Oudnederlands. Ook in het Oudnederlands wordt de accusatief meestal voor het directe object gebruikt: vgl., met ook een datief, *thiu heizza sunna havet mir* (dat.) *mina scona* (acc.) *binoman* (ONW LW) ‘de hete zon heeft mij mijn schoonheid benomen’.

Middelnederlands. Voor het Middelnederlands zijn we al in de vorige subparagraaf voorbeelden tegengekomen: *daghelics brot* in *gif ons huden ons daghelics brot*, *Spaenghen* in *hi hadde doen verliesen den heidenen Spaenghen*, *spise* in *mac mi ene spise*. Er is steeds sprake van een direct object: *ons dagelics brot*, *Spaenghen*, *ene spise*, trouwens ook van een indirect object: *ons*, *den heidenen*, *mi*. Een voorbeeld met ook een predicatieve bepaling is *die die huut* (acc.) *hebben sere blanc* (H2 358) ‘die een zeer blanke huid hebben’; een andersoortige predicatieve bepaling vinden we in *als hi paeus ghecoren was* (H3 579) ‘toen hij tot paus gekozen was’. Andere gebruiksgevallen zijn de accusatief van inhoud (verwant met ‘object’): *enen val vallen*, of wanneer we ‘inhoud’ ruimer nemen, van resultaat: *het reinde vleesch* (S196) ‘het regende vlees’, van maat: *dus dreef hij meer dan ene mile* (S198) ‘dus dreef hij meer dan een mijl’, van tijd: *si was goet stic met haren man* (id.) ‘ze was een goede tijd met haar man’, van prijs of gewicht: *al sout u al die werelt vromen* (S199) ‘al zou het u de hele wereld baten’, van wijze (S200): *ic sal pinen al mine macht*. De accusatief wordt ook in locatieve zin gebruikt: *meneghen bosch ende heide voer hi* (S197) ‘hij ging door vele bossen en heiden’ (perlatief). In feite hebben we ook hier een soort accusatief van inhoud; het gaat om de locaties die begaan worden.

Een biezonder gebruik van de accusatief vinden we in de accusativus cum infinitivo-constructie: *die coninghinne hevet vernomen* [*haren here den coninc* acc.] *comen* (S202) waarin het accusatief-deel (tussen vierkante haken) ook als subject bij *comen* fungeert. Er wordt voor het Middelnederlands ook een absolute accusatief aangenomen die waarschijnlijk in plaats van de absolute genitief (zie boven) is gekomen doordat men de laatste niet meer als zodanig begreep. Een voorbeeld is *regnerende Constantius sterf die abt* (S201) 'terwijl Constantius regeerde, stierf de abt'. Een voorbeeld van een (masculiene) accusatief met subjectsfunctie is *mi es den buuc so gheladen* (H2 357, Reinaert); dit accusativisme (zie hierover meer in hoofdstuk 5) zal na het Middelnederlands nog toenemen. Een voorbeeld van een adverbiale bepaling van omstandigheid (beperking) is *eene grote scare* in *quamen heidine liede eene grote scare* (S200) 'er kwamen heidenen in een grote menigte'. Ook na preposities kan de accusatief voorkomen; in de vorige subparagraaf maakten we al kennis met de accusatief na *in* bij 'beweging' maar ook bij 'rust', maar vgl. ook *dore den buuc* (MNW) 'door de buik' en *over den vliet* (MNW) 'over de vliet'.

Dubbele accusatief. Een (overigens zeldzame) duitse "doppelter Akkusativ" als in *der Lehrer lehrt die Schüler die deutsche Sprache* stelt ons voor problemen: nemen we hier twee directe objecten aan of beschouwen we ondanks de accusatiefvorm *die Schüler* op semantische gronden als indirect object? (Bij bijv. *er nennt mich einen Idioten* is er geen probleem omdat *einen Idioten* een predicatieve bepaling is die zich wat casus betreft aan *mich* aanpast.) Een middelnederlands voorbeeld is *ic salt* (het kind; acc.) *binnen seven jaren leren die vroescap mijn* (acc.) (MNW vla.brab. 14^{e} eeuw) 'ik zal het binnen zeven jaren mijn wijsheid leren'. Vergelijk voor het Latijn op eenzelfde manier *id* (acc.) *tē* (acc.) *cēlō* 'dat verberg ik voor jou' met *tē* waar we een datief zouden verwachten, gevolgd ook door een predicatieve bepaling *aliquem cōnsulem facere* 'iemand tot consul maken'. Een apart geval is *Agēsilāus Hellēspontum* (acc.) *cōpiās* (acc.) *trāiēcit* 'Agesilaus voerde de troepen over de Hellespont' waarin de tweede accusatief oorspronkelijk van het partikel *trā-* afhing. Ook voor het Grieks wordt een dubbele accusatief genoemd, bij een werkwoord als *aiteō* 'ik vraag', of met een predicatieve bepaling bij een werkwoord als *aireomai* 'ik kies'. Een algemene constatering (ook op basis van het Sanskrit) lijkt dat in het geval zonder predicatieve bepaling het werkwoord vaak zoiets als 'vragen, leren, verborgen houden, eisen', betekenissen dus die in de informatieve sfeer liggen. Wordt bij zo'n betekenis ook de persoon die bevraagd, beleerd enz. wordt, als direct object ervaren en geconcipieerd?

Na het Middelnederlands. Het accusativisme is in de 17e eeuw nog springlevend maar blijkt in de 18e eeuw op z'n retour te zijn. Een regionale rest ervan is nog de zuidelijke -n bij masculiene woorden, meestal in bepaalde fonologische omgevingen, bijv. als het volgende woord met een vocaal begint: vgl. kempisch *nen langen èrm* 'een lange arm'. De zuivere accusatief-n handhaaft zich nog lang in geschreven taal maar valt uiteindelijk aan de hervorming daarvan ten prooi. Zie voor een uitvoeriger beschrijving van de processen in kwestie HG deel 2 par. 4.6 en 4.8.1. Terwijl voor de genitief constructies met *van* in de plaats komen en voor de datief, maar niet in alle gevallen, met *aan*, zijn dergelijke constructies voor de accusatief minder bekend. Ze zijn wél bekend van het (Zuid)afrikaans waarin een verbinding met *vir* 'voor' kan worden gebruikt: *vir wie ken julle so goed?* (H7 1631) 'wie kennen jullie zo goed?. Dit kan als een laatste stap in een bepaalde ontwikkeling worden beschouwd: alle "verbogen" casūs worden door een prepositie gemarkeerd tegenover de "onverbogen" casus, de nominatief, die een dergelijke markering mist. Voor het Nederlands

in het algemeen valt een dergelijke ontwikkeling niet te constateren maar vgl. het gebruik in bepaalde vlaamse dialecten van *aan*: *ik heb aan hem gezien* (H7 1621) ‘ik heb hem gezien’, dat ook voor het joodse Nederlands wordt genoemd: *ze kenne an onz* (id.) ‘ze kennen ons’. Terwijl het in het Afrikaans om een specifieke “accusatief”-markering gaat, lijken de nederlandse voorbeelden op invloed van de “omschreven datief” te wijzen, dus in de richting van een algemene objectsmarkering te gaan. Voor het late Middelnederlands c.q. 16e-eeuws worden trouwens al (“instrumentele” c.q. “comitatieve”) omschrijvingen met *met* genoemd: *nu hoort met desen man* (id. uit WS 104) ‘hoor nu deze man’.

Aantekeningen.

Algemeen vooral: Stoett 1923 (Middelnederlands) en van der Horst 2008. Zie ook Duinhoven 1997 (deel 2). Voor een van de gangbare afwijkende visie op de werkwoordsflexie (deze zou nog altijd een geval van inherente flexie zijn) zie van de Velde 2009 hoofdstuk 1. Over infinitief en participia in het Proto-indo-europees handelt Voyles 1970; ook publicaties van Mossé (1938 en 1938a) kunnen in dit verband genoemd worden. Voor het gedrag van *te* (eng. *to*, skand. *at(t)*), conjunctie of infinitiefmarker, zie Harbert 2007 par. 6.4.2. 17e-eeuwse participium- en infinitiefconstructies komen aan de orde in resp. van Rinkel 1989 en 1991. De engels *gerund* (*ing*-vorm) is soms vergelijkbaar met een nederlandse infinitief: vgl. *the repeated readings of the book* met *het herhaalde lezen van het boek*, soms met een nederlandse *dat*-zin: vgl. *we thanked him for coming* met *wij dankten hem (ervoor) dat hij was gekomen* (Harbert 2007 par. 5.5.2). Zie hfdst. 4 dit boek voor de “progressive form” : *he is walking* ‘hij is aan het wandelen’. Over mogelijke latijnse invloed bij absolute constructies zie bijv. Timofeeva 2012. Bij *iets draaiende houden* zijn de paradigmatische mogelijkheden beperkt: zie Bogaards 2020 (we zouden aan een syntactische niche kunnen denken). Het gebruik van een preteritum in een participium presens of een infinitief (*wistend*, *hadden*) wordt gesignaleerd in van Maris 2024, onder verwijzing naar Ronny Boogaart en Henk Wolf (*Neerlandistiek* 2024).

Over al dan niet *te* heeft Jaap de Rooij meer dan eens geschreven: voor “een beetje te” de Rooij 1969, voor *durven* en *weten* zonder *te* de Rooij 1972a, voor *het is beginnen (te) regenen* de Rooij 1981. Voor *helpt fotograferen* en *heeft proberen te lezen* zie de kaarten 26 en 27 in Gerritsen 1991. Zie verder voor oostvlaams *zien te* Taeldeman 1986, voor opkomst en verbreiding van *om* in infinitiefconstructies Leys 1989, voor *te* plus infinitief in 16e-eeuws Brugs van Leuvensteijn 1993, voor selectierestricties bij *komen* Hoekstra 1997. In de paragrafen 9.5.2 in van der Horst 2008 wordt het gebruik van *te* per afzonderlijk werkwoord vermeld. De finale constructie met *om te* neemt over de eeuwen heen in het middeleeuwse Brugs toe: Gerritsen 1987. Er is in dit hoofdstuk dit boek verondersteld dat er een samenhang is tussen de veralgemening van *te* (evt. ook het verdwijnen van de gerundiumvorm) en het in gebruik komen van *om te*. Deze samenhang ligt voor de hand maar Gerritsen (1987) acht deze samenhang echter moeilijk aantoonbaar. Voor de zin *de mijn waar je niet eens op moet trappen om te ontploffen* zie Nijen Twilhaar 2023. Voor al dan niet *te* bij infinitief met subjectsfunctie verwijst van der Horst (2008, o.a. p. 413) naar J. Vercoullie 1907 die (voor zijn tijd) als regel formuleert: “De infinitief als onderwerp moet *te* voor zich nemen, wanneer hij op het werkwoord volgt; anders is het gebruik van *te* vrij”. Voor de afwijkende plaats van *te* in het zuidoosten zie van Bree 2008. Voor het normatieve voorstel van Hooft verwijst van der Horst (2008 p. 1158) naar van der Veen 1905. In van der Auwera & Bultinck 2000 worden gevallen gesproken waarin *te* werd toegevoegd of toegevoegd en later weer verwijderd. Voor variatie en verandering bij infinitief met en zonder *te* zie ook van de Velde 2017. In Abraham 2000 wordt *te* in verband met *ge-* gebracht en wordt het ook als een geval van grammaticalisatie gezien (het best binnen een generatief kader te verklaren).

Van een onderzoek naar het gebruik van het facultatief (niet-finaal) *om* vóór *te* brengt Vliegen (2001) verslag uit. Zijn conclusie is dat *om* vooral gebruikt wordt wanneer de spreker verwacht dat de inhoud van het infinitiefcomplement gerealiseerd wordt en spreker en agens van het matrixwerkwoord

identiek zijn. Werkt de oorspronkelijk finale betekenis daar het sterkst in door? In van Bree 2008 heb ik, zij het onder enig voorbehoud, de *van*-constructie een zuidelijke vernieuwing van na de Middeleeuwen genoemd. Het lijkt er nu op dat we hier eerder met een zuidelijk conservatisme te maken hebben. Voor een syntactische, semantische en sociolinguïstische analyse zie van Craenenbroeck 2000. Voor de geografische spreiding van *om/voor te* zie Gerritsen 1991, kaarten 33 t/m 38, en SAND kaart 18a en b. Een online-analyse op basis van "Marktplaats" laat zien dat *voor te* ook in het noorden vrij vaak voorkomt (Eigenraam 2013). In van Bree 2008 heb ik, zij het met de nodige voorzichtigheid, incorporatie van het subject in een infinitief tot de zuidelijke vernieuwingen van na het Middelnederlands gerekend. Ze blijkt dus echter al middelnederlands te zijn en niet beperkt tot het zuiden. Een aantal zuidoostvlaamse voorbeelden samen met andere *met*-verbindingen vinden we in Hoebeke 1975.

Zie van der Horst p. 1749 voor de constructie *het is goed toeven* (bij vdH. *het is goed wonen*). Voor de constructie type *niet om verfinen* (afleiding van adjectief, vooral rederijkerstaal) zie van Oostrom 1978. In Corver 2016 komt het emotionele gebruik van infinitieven ter sprake als in *en maar doorgaan met praten* of *en dan te durven beweren dat*… Voor discursief, interpersoonlijk controlerend, evaluerend enz. gebruik van de infinitief zie van den Stock e.a. 2023.

Over het verval van de genitief in de duitse dialecten gaat Dal 1962 p. 180. Voor de separatieve genitief in het 17^{e}-eeuws zie Weijnen 1968. Over het voorkomen van genitieven (inclusief types *broeders kinderen*, *kooplyden haar gelt*, *van myn buren*) in 18^{e}-eeuwse brieven: Simons 2013. Voor een grammaticale analyse van de partitieve genitiefconstructie zie Broekhuis en Strang 1996.

H4. WERKWOORDELIJK GEZEGDE/DEEL

Inhoud
4.1. Algemeen
4.2. TEMPUS [4.2.1. algemeen, 4.2.2. perifrastische tijden, ontstaan, geschiedenis, 4.2.3. presens, 4.2.4. futurum [4.2.4.1. algemeen, 4.2.4.2. futuraal gaan], 4.2.5. verleden tijd. [4.2.5.1. algemeen, 4.2.5.2. gebruik tempora, 4.2.5.3. presens / perfectum historicum, 4.2.5.4. dubbel samengesteld (plusquam)perfectum, 4.2.5.5. consecution temporum]]
4.3. ASPECT [4.3.1. inleiding, 4.3.2. durativiteit [4.3.2.1, 'zijn' plus participium presens. 4.3.2.2. nevenschikkende constructie. 4.3.2.3. 'houding' plus *te* plus infinitief', 4.3.2.4. *Aan het-* en *bezig-*constructie, 4.3.2.5. Nederlands, Duits, Engels], 4.3.3. inchoativiteit, 4.3.4. absentiviteit, 4.3.5. perfectiviteit, 4.3.6. momentaniteit]
4.4. PERIFRASTISCH EN VERVANGEND *DOEN*
4.5. MODALITEIT. 4.5.1. algemeen, 4.5.2. werkwoordsmodi, 4.5.3. esthemische modaliteit [4.5.3.1. wensende wijs (optativiteit), 4.5.3.2. evaluatief], 4.5.4. aansporing (adhortativiteit), 4.5.5. deontische modaliteit [4.5.5.1. algemeen, 4.5.5.2. imperatief, 4.5.5.3. hulpwerkwoorden], 4.5.6. dynamische modaliteit, 4.5.7. 'zijn' plus *te* plus infinitief, 4.5.8. epistemische modaliteit, 4.5.9. evidentialiteit, 4.5.10. samenvatting hulpwerkwoorden, 4.5.11. het gebruik van de CONJUNCTIEF
4.6. CAUSATIVITEIT / PERMISSIVITEIT
4.7. *DOEN* EN *LATEN* SAMENGEVAT
Aantekeningen

4.1. *Algemeen*

Er wordt onderscheid gemaakt tussen werkwoordelijke en naamwoordelijke gezegdes. In het laatste geval vormen het werkwoord *zijn*, *worden* of *blijven* samen met een naamwoordelijk deel (predikaatsnomen) het gezegde: ik *ben*/*word*/*blijf ziek*, *ik ben*/*word*/*blijf dokter*, resp. met een adjectief en een substantief. Ook andere "koppelwerkwoorden" zijn mogelijk: *blijken*, *lijken* enz., die met 'zijn' omschreven kunnen worden: *hij lijkt ziek* > *lijkt ziek te zijn*. Semantisch is er steeds sprake van een 'toestand' of een 'proces'. Zie verder hoofdstuk 8**.** Het werkwoordelijk gezegde bevat een persoonsvorm al dan niet gecombineerd met een of meer "nominale vormen" (infinitieven, participia). Semantisch gaat het om een 'handeling': *ik werk*, een 'positie': *ik sta*, maar ook weer om een een 'toestand': *ik lig*, of een 'proces': *ik val*. Het verschil met een naamwoordelijk gezegde kan zijn dat de 'toestand' of het 'proces' daarbij definitiever lijkt te zijn dan bij een werkwoordelijk gezegde: vgl. *hij is arm* met *hij is verarmd* en *hij verarmt* met *hij wordt arm*. Beide gezegdes kunnen vergezeld gaan van nog andere zinsdelen: *hij is ziek* bijvoorbeeld van een adverbiale bepaling van tijd: *hij is al een hele tijd ziek*, zo ook *hij is gevallen*: *hij is gisteren gevallen*. We kunnen onderscheid maken tussen *inherente* en *niet-inherente* zinsdelen. Een inherent zinsdeel wordt conceptueel door het werkwoord vereist: vgl. *hij geeft zijn moeder een boek*. 'Geven' veronderstelt behalve een gever (subject) ook iemand aan wie gegeven wordt (indirect object) en iets wat gegeven wordt (direct object). Als een niet-inherent zinsdeel kan daaraan een adverbiale bepaling worden toegevoegd: *voor haar verjaardag* of *volgende week*. "Inherent" betekent niet 'niet weglaatbaar"! Zo is een zin mogelijk als *ik geef een boek* als antwoord op de vraag *wat geef je je moeder?* Het indirect object wordt in dit geval uit de context duidelijk. In dit hoofdstuk vatten we het begrip 'werkwoordelijk gezegde' op een beperkte manier op: we rekenen er alleen de persoonsvorm toe of de persoonsvorm gecombineerd met een of meer "nominale"

vormen (infinitieven, participia). Ten slotte voor de goede orde: ook het werkwoordelijke *deel* van het naamwoordelijk gezegde valt (zoals in de titel aangegeven) in dit hoofdstuk onder het begrip "werkwoordelijk gezegde": vgl. *hij is dokter*, *hij zal dokter zijn*, *hij is dokter* geweest.

Het werkwoordelijk gezegde kan in de zin drager van belangrijke noties zijn, nl. 'tempus' (tegenwoordig, verleden, toekomstig), 'aspect' (bijv. duratief tegenover momentaan) en 'modus' (bijv. mogelijkheid, wenselijkheid). In meer *synthetische* talen worden daarvoor speciale werkwoordsvormen gebruikt. Vergelijk voor het Latijn (als het om tijd c.q. aspect gaat): *laudō* (presens) 'ik prijs' tegenover *laudābam* (preteritum) 'ik prees', laudābo (futurum) 'ik zal prijzen' en *laudāvi* (perfectum) 'ik heb geprezen". In de beide laatste gevallen worden in het Nederlands zoals blijkt, met hulpwerkwoorden, *analytische* vormen gebruikt. Een verschil in modus vertoont lat. *laudō* (indicatief) tegenover *laudem* (conjunctief) 'dat ik prijze'; wat betreft de conjunctief kan voor het Nederlands aan een omschrijving met *mogen* of *zouden* (evt. *zullen*) gedacht worden: *moge ik prijzen*, *ik zou prijzen*. Het verschil tussen synthetisch en analytisch manifesteert zich ook bij het "genus" (ook wel *diathese* genoemd): lat. *laudō* (actief) tegenover *laudōr* (passief), ndl. *ik prijs* tegenover *ik word geprezen*. Het Gotisch had nog een duidelijk synthetisch karakter met overigens slechts twee tijdsvormen: presens en preterium: *nima* 'ik neem', *nam* 'ik nam', met verder verschil tussen indicatief en conjunctief ("optatief"): *nima*, *nimáu* 'dat ik neme' en met een synthetische vorm voor het presens passief: *nimada* 'ik word genomen' tegenover analytisch *numans ist*/*was*/*warþ* 'ik werd genomen'. Het ontstaan en de ontwikkeling van de hulpwerkwoorden (die we voor het Proto-indo-europees nog niet mogen aannemen) is in hoofdstuk 2 besproken. We maakten daarbij kennis met het proces van grammaticalisatie; dit proces heeft ook een rol gespeeld bij de infinitief en bij de participia presens en perfectum die in oorsprong nominale vormen waren maar daarbij een verbale functie hebben gekregen (zie hoofdstuk 3). Om die reden is het goed om *nominale* tussen aanhalingstekens te plaatsen.

We moeten zeker bij de hulpwerkwoorden op subtiele betekenisnuances en subtiele betekenisverschuivingen bedacht zijn. Neem bijv. *zullen*, oorspronkelijk 'schuldig zijn' (got. *skulan*, verwant met *schuld*), later toekomstaanduider, nog later (de toekomst is immers onzeker) met epistemische waarde: *hij zal ziek zijn* (mogelijkheid, met enige onzekerheid) of als preteritum: *hij zou wel ziek kunnen zijn* (met meer onzekerheid, let ook op *wel*). *Willen* drukt oorspronkelijk een wens uit maar kan op een gegeven moment ook imperatief (deontisch) gebruikt worden: *wil niet wanhopen*, of voor een mogelijkheid: *bij zulk weer wil het wel eens onweren*. Waar mogelijk en gepast zullen we op dergelijke nuances en verschuivingen de aandacht vestigen.

4.2. TEMPUS

4.2.1. *Algemeen*

Bij de *tempora* gaat het om tijdsverschillen: verleden tijd, tegenwoordige tijd, toekomende tijd, met daarbij ook als mogelijkheid verleden of toekomende tijd gezien vanuit een tijdstip in het verleden. Er is binnen het systeem vaak een interactie met aspect en/of modaliteit. Zo maakt het in het Engels voor de tegenwoordige tijd uit of het gebeuren een bepaalde tijdsduur kent (duratief) of niet, een verschil in aspect: vgl. *he is walking* met *he walks*. In het Nederlands kan wat de "verleden toekomende tijd" genoemd wordt, vaak 'onzekerheid'

uitdrukken (klopt het met de werkelijkheid?), een geval van epistemische modaliteit: *hij zou toch ook komen*. 'Tijd' wordt overigens ook uitgedrukt door adverbiale bepalingen of bijzinnen: vgl. *hij kwam gisteren* en *hij kwam pas nadat het feest was afgelopen*; 'tijd' wordt daardoor preciezer bepaald. Een attributieve bepaling van tijd vinden we in *het toekomstig gebeuren*; een predicaatsnomen in *het gebeuren is toekomstig*. **(**Zie voor de temporele bepalingen en bijzinnen verder hoofdstuk 10, voor het predicaatsnomen hoofdstuk 8.) Hier beperken we ons tot tijdsverschillen die door middel van tempora (bepaalde werkwoordsvormen of met hulpwerkwoorden omschreven vormen) worden uitgedrukt. Het gaat dan steeds om de hele zin: "in welke tijd staat deze zin"?

4.2.2. *Perifrastische tijden. Ontstaan, geschiedenis*

Het Proto-indo-europees had de volgende werkwoordstijden: presens, imperfectum, aoristus, perfectum, mogelijk ook een plusquamperfectum (maar dit is dus niet zeker). Daarvan zijn er in het oudere Germaans blijkens het Gotisch nog slechts twee overgebleven: presens en preteritum (sterk of zwak); laatstgenoemd tempus gaat terug op het proto-indo-europese perfectum, ten dele ook op de aoristus. Vgl. got. *daúhtar þeina gaswalt* (Marc. 5:35), "lett." 'je dochter stierf'; de context maakt duidelijk dat het 'is gestorven' moet zijn. Of de reductie van het aantal tijden aan een substraatwerking moet worden toegeschreven, is een moeilijk te beantwoorden vraag; zo'n werking heeft echter wel vaak grammaticale reductie tot gevolg. Later ontstaan de perifrastische tijden, omschreven met hulpwerkwoorden: type ndl. *ik ben*/*was gekomen*, *ik heb*/*had gewandeld*, ook met futurum- of modale betekenis: *ik zal*/*zou komen*, enz. Men is het er wel over eens dat deze tijden ontstaan zijn uit combinaties van een werkwoord 'hebben' plus een direct object plus predicatieve bepaling (van gesteldheid) dan wel van een werkwoord 'zijn' plus predicaatsnomen. De ontwikkeling is goed te begrijpen. In *ik heb de boeken geschreven* (direct object plus predicatieve bepaling) verschuift de betekenis van 'toestand als gevolg van een activiteit' naar 'voltooide activiteit van het subject' (*heb geschreven* vormt dan een eenheid, een tempusvorm: perfectum). In principe zou het in het eerste geval mogelijk zijn dat iemand anders de boeken geschreven heeft: 'ik heb de boeken in de toestand van (door een ander) geschreven te zijn'. In *hij heeft de brief gevonden* ligt het echter voor de hand dat hijzelf de vondst gedaan heeft; van daaruit werd het veralgemeniseerd dat het subject van *hebben* ook het subject van de door het participium genoemde werking is. Van transitieven (als *schrijven*) breidt het gebruik zich dan analogisch uit, via gevallen als *ik heb die afstand gelopen* (met een object van inhoud), naar duidelijke intransitiva (zonder direct object) als *ik heb geslapen*.

Hebben heeft zo als gevolg van een grammaticalisatieproces het karakter van een hulpwerkwoord gekregen; oorspronkelijk was het zelfstandig werkwoord met een betekenis (min of meer) als 'bezitten'. Voor de combinatie met *zijn* vergelijk *ik ben gekomen* met eveneens een verschuiving van 'toestand als gevolg van een activiteit' naar 'voltooide activiteit van het subject'. *Gekomen* was oorspronkelijk predicaatsnomen, in een naamwoordelijk gezegde dus; het vormt nu met *ben gekomen* een eenheid, dus een tempusvorm. *Zijn* wordt zo hulpwerkwoord van het perfectum bij de mutatief-intransitiva. Het resultaat van beide veranderingen zijn de voltooide tijden (perfecta). *Zijn* wordt ook hulpwerkwoord van het passivum perfectum (bij transitieven): *hij is geslagen*, met eveneens een overgang van 'toestand als gevolg van activiteit' naar 'activiteit'; de activiteit gaat in dit geval echter niet van het subject uit. Voor het passivum, met ook *hij wordt geslagen* oorspr.

‘hij komt in de toestand van geslagen zijn’, zie hoofdstuk 5. Voor het met *zullen* gevormde futurum zie hieronder.

Wat betreft de periode waarin de omschreven werkwoordstijden ontstaan, kunnen we, althans voor het Nederlands, het beste denken aan de tijd rond het begin van de schriftelijke overlevering of niet erg lang daarvóór; later moet de frequentie van de nieuwe vormen geleidelijk toegenomen zijn. Dat we (bijvoorbeeld) een *hebben*-perfectum nog niet voor het Gotisch mogen aannemen, blijkt uit een zin als s*a skatts þeins þanei habáida galagidana in fanin* (Luc. 19:20) ‘jouw schat die ik had (als) gelegd in een doek’: het participium congrueert hier nog in casus (accusatief) met *þanei* waaruit blijkt dat het een predicatieve bepaling is en nog geen deel van het tempus uitmaakt. Die congruentie is bij de ontwikkeling tot werkwoordstijd verdwenen. (Het Gotisch had al wel een omschreven passivum preteritum, bijv. *dáupiþs was* ‘hij werd/was gedoopt.) Het Oudnederlands laat zien dat de perifrastische tijden geleidelijk aan zijn ontstaan; in de Wachtendonckse Psalmen (10e eeuw) komen ze nog maar nauwelijks voor. Een voorbeeld uit de 9e-eeuwse oudsaksische Heliand kan zijn *thia bodon…thia fan them kesure cumana warun* (H1 199) ‘die boden…die van de keizer gekomen waren’; het participium *cumana* (nom.pl. van *cuman*) congrueert echter nog met het subject *thia*. Misschien hebben we hier een overgangsgeval, van *cumana* als predicatieve bepaling (‘in de toestand van gekomen zijn’) naar werkwoordelijk deel. Zonder congruentie vinden we in de genoemde tekst echter reeds (vgl. *cuman*) *gi sculun mi te waran seggean…bihui gi sin te theson lande cuman* (H1 199) ‘jullie moeten mij voor waarheid zeggen…hoe jullie naar dit land zijn gekomen’. Dat wijst op een “echte” perfectumvorm. Ook het bekende zinnetje *hebban olla vogala nestas hagunnan* (ca. 1100) zou daarop kunnen wijzen: *hagunnan* lijkt niet door middel van flexie met *nestas* te congrueren. In het Middelnederlands overheerst in het gebruik nog het preteritum (de onvoltooide verleden tijd) maar dat kan voor een deel het gevolg zijn van het feit dat we vaak met verhalende teksten te maken hebben: het preteritum is immers de typische verteltijd.

Opmerkelijk is dat de ontwikkeling in de germaanse en de romaanse talen gelijk opgaat: vgl. du. *er ist gekommen*, *er hat gelaufen*, eng. *he has come*, *he had walked*, en voor de romaanse talen fra. *je suis*/*j’étais venu, j’ai*/*j’avais marché*; ital. *sono*/*ero venuto*, *ho*/*avevo camminato*. Het Latijn had daarvoor dus nog synthetische vormen: *vēni/vēniveram*, *ambulāvi*/*ambulāveram*. In het futurum gebruiken het Frans en het Italiaans overigens een nieuwe synthetische vorm: *je viendrai*, *verrō* ‘ik zal komen’, *je marcherai*, *camminerò* ‘ik zal wandelen’; de uitgangen gaan terug op het werkwoord ‘hebben’ (*ai*, *ho* ‘ik heb’), oorspr. ‘komen heb ik’. Omgekeerd kan ook het Latijn reeds een analytische vorm hebben: *laudātus esse* (passief) ‘geprezen te zijn’.

We moeten er voor het Middelnederlands rekening mee houden dat nog niet alle *hebben*-constructies als perfecta of plusquamperfecta mogen worden opgevat. Vergelijk bijv. *enen gemint*, *gehaet hebben* in de betekenis resp.’ iemand minnen, haten, verkiezen’. Zie ook de volgende voorbeelden (vgl. S250):

1. als die lieden tpaert versagen dat den here adde gedragen ‘als de mensen het paard zagen dat de heer droeg’
2. onse sone heeft so vercoren dese jonfrouwe... ‘onze zoon heeft deze jonkvrouw zo lief’

3. hi pijnt hem hoe hi onteert mochte hebben die heilighe kerke ‘hij pijnigt zich af hoe hij de heilige kerk onteerd zou kunnen hebben = zou kunnen onteren’

Deze zinnen hebben zoals bij *hebben* verwacht mag worden, een duratieve betekenis (toestand); vooral in de derde zin schemert nog duidelijk de oude betekenis ‘houden’ door: ‘hoe hij de heilige kerk in een onteerde toestand zou kunnen houden’. Dat we dergelijke constructies ook voor de huidige tijd niet mogen uitsluiten, blijkt bijv. uit een opschrift (indertijd) als *Oosterwijk heeft de wijken genummerd* wat op een toestand in het heden wijst, eerder dan op een verleden tijd geworden handeling. Een dialectisch (noordoostelijk) voorbeeld is *hij heeft de oren bevroren*; het ligt hier nog minder voor de hand om aan een perfectum te denken. Zie voor dergelijke *hebben*-constructies verder hoofdstuk 6. Ook *zijn* plus voltooid deelwoord is voor het Middelnederlands niet altijd als een perifrastische tijd op te vatten: vgl. *Abner is gewoont in Israël* (D2 p. 320) ‘Abner bevindt zich (presens) in de toestand van “gewoond” = Abner woont in Israël’. Met een plaatsbepaling is deze constructie ook in modern Nederlands nog wel mogelijk: mnl. *een stat is daerop geseten* (D2 p. 320), mod.ndl. eerder met ‘liggen’: *een stad is daarop gelegen*.

De perifrastische tempora zijn dus, zoals we gezien hebben, pas later ontstaan en gingen zich ten koste van het oude preteritum langzaam uitbreiden. In het Standaardnederlands komen de tempora (met gebruiksverschillen) nog naast elkaar voor maar in de nederlandse dialecten, in het algemeen in gesproken Nederlands, staan de niet-omschreven tijden zwak. Wanneer men een (weinig “geletterde”) dialectspreker om de verleden tijd van een werkwoord vraagt, is de kans vrij groot dat hij of zij de keuze op een omschreven vorm laat vallen. Geeft men ter aanvulling een zin als *toen hij binnen kwam, [staan] ik op*, met de opdracht van *staan* de verleden tijd te gebruiken, zal eerder *ben ik opgestaan* dan *stond ik op* tevoorschijn komen. Het niet omschreven preteritum lijkt vooral de tijd van het doorlopende verhaal geworden te zijn (althans als men niet voor het presens historicum kiest). In het Afrikaans, dat voor een belangrijk deel op het Nederlands teruggaat, is het preteritum nagenoeg helemaal verdwenen. Preteritum en (plusquam)perfectum komen ook in het Standaardduits nog naast elkaar voor maar in zuidduitse dialecten (Beiers), trouwens ook in het Jiddisch, worden nog slechts de omschreven tijden gebruikt. Het daarmee verdwenen verschil kan gecompenseerd worden door dubbel gevormde vormen van het type *ich hab’s ganz vergessen gehabt* ‘ik ben het helemaal vergeten’, *ich bin eingeschlafen gewesen* ‘ik ben ingeslapen’. Ook voor het noordelijke Italiaans en het gesproken Frans wordt de hegemonie van het perfectum genoemd; er zou dus sprake zijn van een soort “Sprachbund”, waarbij een verschijnsel de grenzen van taalfamilies (germaans, romaans) overschrijdt.

4.2.3. *Presens*

Voor de tegenwoordige tijd (heden) wordt het presens gebruikt. Dit wordt ook gebruikt wanneer het om iets tijdeloos’ gaat, althans iets tijdeloos’ voor de alledaagse ervaring: mnl. *gerechtigheid es ene doghet* ‘gerechtigheid is een deugd’; *die sonne ist oghe der werelt* ‘de zon is het oog van de wereld’. Een preteritum in plaats van een verwacht presens vinden we in het Middelnederlands (en misschien ook in modern Nederlands?) in ingelaste zinnetjes die een bevestiging van de juistheid van het medegedeelde bevatten. Vergelijk de volgende zinnen met *dat was waer*, resp. in een tussen- en in een toegevoegd zinnetje, in plaats van *dat is waer* (“tijdattractie”: S248).

1. doe gingen die papen, dat was waer, in ene stat niet verre van daer ‘toen gingen de priesters – dat is waar – naar een stad niet ver van daar’
2. in den wech ghenas hi daer een jechtigen, dat was waer ‘onderweg genas hij daar iemand die jicht had, dat is waar’

Behalve *dat was waer* kunnen ook *mi dochte* ‘mij docht/dunkte’, *dat en was loghene negheen* ‘dat is geen leugen’, *dat en was ghene ghile* ‘dat is geen gekheid’ op deze wijze gebruikt worden.

4.2.4. *Futurum*

4.2.4.1. *Algemeen*

Het Gotisch had geen eigenlijk futurum (evenmin als het Proto-indo-europees en het Protogermaans); voor iets toekomstigs kon o.a. het presens worden gebruikt: *sahʋazuh saei háuheiþ sik silba, gahnáiwjada* (Luc. 18:14) ‘een ieder die zichzelf verhoogt, zal vernederd worden’. Ook een optatiefvorm was mogelijk: *(ni maúrnáiþ) hʋa matjaiþ jah hʋa drigkáiþ* (Matth. 6:31) ‘(jullie moeten je geen zorgen maken) over wat jullie zullen eten en wat jullie zullen drinken’. Er zijn wel een paar hulpwerkwoorden te noemen met een inchoatieve of deontische betekenis waarin een futurumbetekenis geïmpliceerd is. De daarbij mee verbonden infinitief moet oorspronkelijk de waarde van een direct object gehad hebben; voor het hulpwerkwoord moeten we dan in oorsprong een concrete betekenis aannemen (grammaticalisatie). Dit geldt in het algemeen voor dergelijke verbindingen, ook dus met modale hulpwerkwoorden. Voorbeelden zijn constructies met *duginnan*: *unte gaunon jah gretan duginnid* ‘(Luc. 6:25) ‘want klagen en wenen beginnen ze (zullen ze beginnen)’, met *haban*: *þaruh sa andbahts meins wisan habáiþ* (Joh. 12:26) ‘daar mijn dienaar heeft te = moet zijn (zal zijn)’, met *skulan*: *Helias, saei skulda qiman* (Matth. 11:14) ‘Elia, die moest/zou komen’.

Een duidelijk apart perifrastisch futurum (dus met een hulpwerkwoord) ontwikkelde zich pas later en wel in de verschillende germaanse talen op telkens een andere manier. In het Oudnederlands is *sullan* ‘zullen’ (oorspronkelijk ‘moeten’: vgl. *gij zult niet*, du. *sollen*) al duidelijk als hulpwerkwoord aanwezig. In het Duits komt als hulpwerkwoord *werden* in gebruik; de oorspronkelijke betekenis is ‘draaien’ (vgl. lat. *vertere*). Vergelijk voor de betekenisverandering ndl. ‘het draait erop uit dat hij een keer valt’ > ‘hij zal een keer vallen’ (vgl. ook eng. *he turned pale* ‘hij werd bleek’). Dit hulpwerkwoord is ook voor het passief in gebruik: *er wird gewasschen*; in het Nederlands heeft het alleen deze gebruikswaarde. In het oostelijke Middelnederlands was zo’n futuraal *werden* mogelijk: *weel het kint niet en straffet*, *die werdt schande beleven* (MNW) ‘wie het kind niet straft, die zal schande beleven’. Het Engels kiest voor de toekomst *to will* of *to shall*: ‘iets willen’ is immers altijd op iets toekomstigs gericht evenals ‘iets moeten’ dat de oorspronkelijke betekenis van *to shall* is (vgl. *zullen* hierboven). Iets van de oude betekenis klinkt nog door in mnl. *waert dat si alle gherechtich waren, als sy souden, waren si wijs* H3 630 ‘ware het dat zij allen rechtvaardig waren als zij zouden moeten zijn, dan zouden ze wijs zijn’. Vergelijk verder zweeds *det ska regna i morgon* of deens *det vil regne i morgen* ‘het zal morgen regenen’.

De geschiedenis van het Latijn c.q. Romaans laat zien hoe in de loop van de tijd het futurum morfologisch dan wel syntactisch (door omschrijving met een hulpwerkwoord) kon wisselen: vgl. voor ‘wij zullen zingen’: lat. *cantābimus* (met *-bi-* ‘verwant met ‘zijn’, vgl. ndl. *ben*, du. *bin*, *bist*) dat plaatsmaakte voor *cantāre habēmus* oorspr. ‘we hebben te zingen’ dat op zijn beurt plaatsmaakte voor fra. *nous chanter-ons* en dat vervolgens voor *nous allons chanter*. Een bepaalde vorm verbleekte van betekenis en functie (grammaticalisatie) waarnaast een nieuwe, duidelijker vorm opkwam die vervolgens ook zelf weer grammaticaliseerde.

Dat het perifrastische futurum relatief laat is ontstaan, zou men kunnen afleiden uit het feit dat in de verschillende talen verschillende hulpwerkwoorden in gebruik zijn gekomen. Misschien heeft dit ook nog hierinn zijn doorwerking dat het in het Nederlands, Fries en het Duits niet per se gebruikt behoeft te worden. In het Engels ligt dit anders: vgl. bijv. (met gerund) *I’m seeing this film tomorrow* ‘ik zie deze film morgen’ naast ‘ik zal deze film morgen zien’ of (met *shall*) *I shall have finished it tomorrow* ‘morgen heb ik dat wel afgemaakt’ naast ‘morgen zal ik dat wel afgemaakt hebben’. Maar vergelijk voor het Engels ook *the train leaves on Friday* (volgens het spoorboekje, met presens). Wél moet bij het gebruik van het presens in het Nederlands, Fries, Duits uit context of situatie dan wel uit (vooral) een adverbiale bepaling duidelijk worden dat het om iets toekomstigs gaat: j*a, ik kom* (als antwoord op een vraag), *ik kom morgen*. Soms is het presens verplicht, bijv. in een bijzin (temporeel, conditioneel) als *wanneer het mooi weer wordt*… Dat het futurum niet aanwezig was in het Gotisch en in het Nederlands, Duits, Fries geen sterke positie inneemt, is taaltypologisch gezien niet biezonder: er zijn meer talen met flexie voor het ‘verleden’ dan met flexie voor de ‘toekomst’. Misschien is hier een cognitieve factor in het spel: wat voorbij is, is duidelijker dan wat nog moet komen. Het is taaltypologisch eveneens opmerkelijk dat er voor de ‘verleden tijd' vaak meer gedifferentieerd wordt dan voor de ‘toekomst’: zo wordt er voor de eerste vaker naar perfectiviteit gedifferentieerd dan voor de tweede.

De indruk is dat we het gebruik van het presens nog wat vaker in het Middelnederlands aantreffen dan tegenwoordig. Vergelijk de volgende zinnen met moderne vertaling of vertalingen (S242) met (aangegeven tussen vierkante haken) toenemende kans op *zullen* in het moderne Nederlands;

1. morghin als die sonne up gaet ‘morgen als de zon opgaat’ [hier wel geen *zullen*: het feit in kwestie is zeker]
2. ende nemmermeer vortan en werdic rover no scaecman ‘en nooit meer word ik [tautologisch] rover of dief’ [liever geen *zullen*: het gaat om een vast voornemen]
3. doet hijs niet, hi sterft in den XXXsten daghe ‘als hij het niet doet, dan sterft hij op de dertigste dag’ of ‘dan zal hij op de dertigste dag sterven’ [*zullen* mogelijk: het feit hangt af van wat hij doet of niet doet]
4. dat comen sal es scier vergaen ‘wat komen zal, zal spoedig vergaan’ [voorkeur voor *zullen* in verband met *comen sal*]
5. ontoe vrient, ic segghe u wat ic hier doe ‘doe open, ik zal u zeggen wat ik hier doe’ [hier zullen; het zeggen is sterk geconditioneerd door het open doen]

Het blijkt dat het moderne *zullen* vooral gebruikt wordt voor ‘onzekere toekomst’. Ook zinnen met *sullen* komen voor en daarnaast ook met *moghen*, *moeten*, *willen* (die ook modaal kunnen

zijn, zie hieronder), soms ook *werden* evt. met een participium presens of *sijn te* plus infinitief (S243):

1. swighen dese cleene, so sullen roupen die steene ‘als deze kleinen zwijgen, dan zullen de stenen roepen’
2. van rouwen wies hem die moet so groot dat hine weet wat hij mach doen ‘hij kreeg zo’n groot verdriet dat hij niet wist wat hij zou doen’
3. du seits loghene over waer: dies moestu sterven in dit jaer over twee maent ‘je vertelt voorwaar leugens, daarom zul je dit jaar over twee maanden sterven’
4. ic wil slapen in din vrede ‘ik zal in jouw vrede slapen’ (lat. *in pāce dormiam*)
5. (het geluid van bepaalde muziekinstrumenten] ne wert nemmer ghehoort werden ‘zal nooit gehoord worden’
6. alle heydine werden commende ‘alle heidenen zullen komen’
7. de vrouwe die te ghebaerne was den zone ‘de vrouw die de zoon zou baren’

Zullen heeft het dus uiteindelijk gewonnen maar vergelijk nog de volgende regionale resten. Futuraal *willen* komt dialectisch (noordelijk) nog wel voor, vgl. gronings *dat wil’k joe nait vertellen wezen* ‘dat zal ik je niet vertellen’ (mogelijk was dit oorspronkelijk *vertellend wezen* met participium presens). Voor Vlaams, Brabants, Kempisch wordt *worden* ‘zullen’ genoemd, bijv. vla. *hij wordt rood zien*. Voor westelijke Noord-Brabant en Antwerpen wordt de combinatie *zullen + worden* genoemd, bijv. voor Hoge Mierde *het zal worden regenen*. Een deel van de middelnederlandse variatie vinden we dus regionaal nog terug.

Let wel: *zullen* kan tegenwoordig ook modaal (als uitdrukking van onzekerheid) gebruikt worden, vgl. een zin als *hij zal ziek zijn* of *hij zal toch niet ziek zijn?* (gezegd van iemand die onverwacht niet aanwezig is). Misschien heeft *zullen* zoals hierboven al aangegeven (‘onzekere toekomst’) altijd wel iets modaals aan zich kleven: *ik doe dat morgen* klinkt beslister (waarschijnlijker) dan *ik zal dat morgen doen*; modale (afzwakkende oftewel mitigerende) partikels kunnen in het laatste geval gemakkelijker worden toegevoegd: *ik zal dat morgen wel eens eventjes doen*. Vgl. ook *zal ik even de afwas doen?* (aanbod, ook wel *wil ik even de afwas doen?*) of *zullen we nog een eind gaan fietsen?* (voorstel). Het is afwachten of het aanbod of voorstel wordt aangenomen. Vergelijk ook het preteritum *zou(den)*: *dat zou ik maar niet doen* (suggestie) of in een zogeheten irrealis: *als hij dat zou doen, dan zou ik het contact met hem verbreken*. Maar vgl. ook *hij zei gisteren dat hij zou komen*. Deze zin lijkt minder modaal: het gaat hier om toekomst gezien vanuit het verleden. Toch kan ook deze zin een modale bijklank krijgen, namelijk wanneer hij gezegd wordt op het moment dat iemand maar niet komt opdagen. We zullen hieronder zien dat *zou(den)* vaak met andere modale hulpwerkwoorden wordt gecombineerd: *zou moeten*, *zou kunnen* enz. Deze combinaties zijn waarschijnlijk pas in het vroege Nieuwnederlands ontstaan.

4.2.4.2. *Futuraal gaan*

Ook *gaan* heeft in het Nederlands de waarde van een toekomst-aanduider gekregen (“andative future”: ‘beweging’ > ‘toekomst’). Anders dan *zullen* heeft *gaan* geen modale bijklank; het kan een (beginnend) proces of een intentie aangeven: *het gaat onweren*, *ik ga werken*. In een combinatie met een houdingswerkwoord: *ik ga liggen*, *zitten*, *staan*, duidt *gaan* een overgang van de ene in de andere toestand aan (inchoatief). Bij kwantitatief onderzoek is gebleken dat

zullen graag optreedt bij een eerste persoon en in een hoofdzin (bij modaliteit bevorderende omstandigheden), *gaan* juist bij een tweede of een derde persoon en in een bijzin.[27] Een eerste aanzet tot *gaan* vinden we in het Middelnederlands: *als si quam weder, ginghen sise vaen* 'toen zij terugkwam, gingen ze haar vangen'. Maar het kan zijn dat de oorspronkelijke betekenis van *gaan* 'zich te voet voortbewegen' (zoals bij het duitse *gehen*) hier nog niet helemaal verdwenen is. Oorspronkelijk moet de infinitief in dergelijke combinaties finale betekenis gehad hebben: 'gingen ze om haar te vangen'. Dat zou inhouden dat ze oud zijn en al ontstaan moeten zijn toen een infinitief zonder *te* nog finaal kon zijn. Het Gotisch laat voorbeelden zien die in die richting kunnen worden geïnterpreteerd: *jah gagg faúrþis gasibjon broþr þeinamma* (Matth. 5:24) 'ga eerst om je met je broer te verzoenen = ga je verzoenen met je broer'. Ook in *gagg* vinden we de oude letterlijke betekenis nog terug. Dat is nog duidelijker in *gagg þuk silban atáugjan gudjin* (Marc. 1:44) 'ga je zelf tonen aan de priester', of in met nevenschikking: *gagg jah gaspillo* (Luc. 9:60) 'ga en verkondig' (vgl. de van oorsprong bijbelse uitdrukking *ga heen en word warm*). (Het doel: verkondigen, krijgt zo meer nadruk.)

De eerste combinaties waarin de oorspronkelijke betekenis van *gaan* ging verbleken (sic), waren die met werkwoorden van lichaamshouding als *liggen*, *zitten*, *staan*. Hier is niet meer geïmpliceerd dat de ik-persoon eerst een afstand moet afleggen voordat hij aan het liggen kan beginnen enz.; er is sprake van inchoatief aspect. Ook op *ik ga slapen*, *ik ga eten*, *ik ga wandelen* is dat op een gegeven moment van toepassing; *gaan* is hiermee hulpwerkwoord van 'overgang' (van de ene lichaamshouding in de andere of van de ene situatie in de andere) geworden. Van hieruit ontwikkelde *gaan* zich tot hulpwerkwoord van het futurum en wel ter aanduiding van de naaste toekomst, van een in het heden voorbereide toekomst: vgl. bijv. *mijn broer gaat trouwen* (de plechtigheid is gepland). Behalve een agens (die een zekere voorkeur blijft genieten) raakt ook een pseudo-agens (force) in gebruik: *het gaat onweren* (de donkere wolken komen er al aan), *het gaat vriezen* (de temperaturen dalen reeds of de weersberichten voorspellen het) enz. In het eerste geval is er sprake van een intentie, in het tweede van een proces. Gebruiken we *zullen*, dan gaat het duidelijk om een punt in de (per definitie onzekere) toekomst: vgl. bijv. *mijn broer zal trouwen*; dit lijkt meer op een verwachting (die wel eens niet zou kunnen uitkomen), zeker wanneer er modale partikels aan worden toegevoegd: *zal wel (een keer) trouwen*. Dit meer *modale zullen* is al eerder genoemd en komt ook verder nog ter sprake. Vervolgens heeft *gaan* zich de laatste tijd naar allerlei nieuwe gebruiksgevallen uitgebreid. Kan nu ook bij een proces van enige duur gebruikt worden: *het gaat heel moeilijk worden*; *dat gaat veel geld kosten*; *draai de verwarming iets lager, anders gaat het hier te warm worden*, vervolgens ook bij een momentaan gebeuren: *over enkele minuten gaan we aankomen in Amsterdam Centraal*, *straks gaan we de tunnel krijgen*, *ik ga iets later zijn*, en bij een durende toestand: *dat dat het geval gaat zijn*; *ze gaan in hotels blijven* (gezegd van asielzoekers). In deze gevallen kan men ook nog steeds *zullen* gebruiken of een eenvoudig presens: vgl. *anders zal het hier te warm worden* of *wordt het hier te warm.* Combinaties van *zullen* en *gaan* zijn ook mogelijk: *anders zal het hier te warm gaan worden* enz.; het proces wordt de toekomst in geschoven.

[27] Onzekerheid voel je zelf als eerste persoon nu eenmaal het beste (voor eerste personen in het meervoud geldt dat dan ook). En wat hoofd- en bijzin betreft: men zal eerder zeggen *hij zal wel ziek zijn* dan *ik denk dat hij wel ziek zal zijn*.

Recent (2021) doken in de taal van scholieren (Barendrecht) manieren van zeggen op als *ik ga naakt* ‘ik ga naakt zwemmen’ en *ik ga kort* ‘ik ga naar de kapper om mijn haar kort te laten knippen’. Voor Utrecht wordt naast *ga je nog stad?* ook *ik ben stad* genoemd. *Gaan* is hier echter niet alleen futuraal maar ook ruimtelijk ‘beweging’. Ook vrij recent, met een passief bedoelde infinitief, is *we gaan vaccineren* ‘we gaan gevaccineerd worden = we gaan ons laten vaccineren’. Ook hier is er niet alleen van toekomst maar ook van ‘beweging’ sprake.

De ontwikkeling is in het noorden nog altijd niet zo ver als in het zuiden waarin *gaan* al een echt hulpwerkwoord van het futurum is geworden (te vervangen door noordelijk *zullen*); vgl. bijv. *ze gaat morgen haar nieuwe auto hebben*, *ze gaan moeten opletten.* Het Zuiden ligt dus in de ontwikkeling duidelijk vóór: in 1962 werd vastgesteld dat in meer dan 200 west- of fransvlaamse plaatselijke dialecten *zullen* niet meer voorkwam. De oorsprong van dit algemene *gaan* kan in West-Vlaanderen liggen; via stadscentra en informeel standaardtaalgebruik kan het zich verder verspreid hebben. In Brugge valt te horen (op een vraag in een winkelstraat): *dat gaat ge verderop aantreffen* in plaats waarvan men in het noorden toch nog altijd eerder *dat zult u verderop aantreffen* zal horen. In de meeste zuidelijke dialecten kan het meer aspectuele *gaan* met futuraal *zullen* worden gecombineerd; West-Vlaanderen heeft dan echter *gaan* plus *gaan* (oostelijk) of alleen *gaan* (westelijk). Vergelijk achtereenvolgens *het water zal gaan koken*, *gaat gaan koken*, *gaat koken*. Westvlaamse voorbeelden zijn ook *ze gaan zeker meegaan*, *de vogels gaan gaan weerkeren*, zelfs *ze gaan daar gaan gaan zwemmen*. In de laatste zin is het eerste *gaan* futuraal, het tweede aspectueel (inchoatief) en moet het derde wel het oude *gaan* van ‘beweging’ zijn.[28] Een zekere invloed van het franse *aller* (*je vais nager*, *ça va tonner*) kan in het zuidelijke gebruik een rol gespeeld hebben; de ontwikkeling kan echter, zeker voor het noorden, ook heel goed intern worden verklaard. Ook het engels *to be going to* laat zien dat ‘gaan’ gemakkelijk in een futurale betekenis kan overgaan. Futuraal *gaan* komt overigens ook in het Surinaamse Nederlands voor.

Voor het noordoosten houdt de autochtone situatie in dat *gaan* als hulpwerkwoord van overgang slechts met *liggen*, *zitten* en *staan* kan worden gecombineerd (dit geldt overigens ook voor *blijven*) en verder voorkomt in de constructie van het type *we gaan aan het melken* (gron. *wai goan an ’t melkn*). Als *gaan* in combinatie met *te* plus infinitief, soms ook nog met *heen*, wordt gebruikt: *mijn broer gaat (heen) te trouwen* (gron. *mien bruier gaait (hin) te trouwn*), dan is er sprake van ’beweging’: de broer is al op weg naar het raadhuis. Of er wordt in zo’n geval een constructie van het type *ik ga heen en helpen Klaas* (gron. *ik goa hin en helpn Kloas*) gebruikt. Voor de nabije toekomst wordt in het noordoosten liever ‘zullen’ plus kale infintief gebruikt: *Rebecca en Pieter zullen trouwen* (gron. *zelln trouwn*); *morgen gaat het onweren* (gron. *mögn gaait ’t onweern*). Tegenwoordig staat het gebruik van *gaan* echter sterk onder standaardtalige invloed. Er is een duidelijke overeenkomst met het Fries: vgl. *ik gean lizzen* (met de tweede vorm van de infinitief: gerundium), *wij geane te melken* (‘beweging’), *Rebecca en Pieter sille trouwe*, *moarn sil it tongerje*.

[28] In 1907 schrijft (de westvlaming) Streuvels *niemand ging derwaart gaan zien* ‘niemand ging daarheen om te gaan zien’ met dus ‘beweging’ gevolgd oor ‘inchoatief’.

In het Middelnederlands kunnen naast *gaen* ook *lopen*, *tiën* en *varen* gebruikt worden: *hare ridders liepen hen vercleden* (H2 440) 'hun ridders gingen zich verkleden', *ende toech dairomme in Henegouwen wonen* (H3 671) 'en ging daarom in Henegouwen wonen', *Joseph…voer wonen te Nazareth* (H2 445) 'Jozef…ging wonen te Nazareth'. In deze gevallen lijkt de oorspronkelijke betekenis nog niet (geheel) verbleekt te zijn en kan de infinitief finaal worden begrepen.

4.2.5. *Verleden tijd*

4.2.5.1. *Algemeen*

Het Gotisch heeft slechts een preteritum, dus geen perfectum en plusquamperfectum; de preteritumvormen kunnen ook met perfectum- en plusquamperfectum-betekenis gebruikt worden. De oude, indo-europese perfectum- en plusquamperfectum-vormen zijn dus verloren gegaan. Pas later ontstaan zoals al eerder in dit hoofdstuk is uiteengezet, nieuwe perifrastische tijden met behulp van de hulpwerkwoorden 'hebben' en 'zijn': ohgd. *haban* c.q. *eigan*, *wesan*; osa. *hebbian* c.q. *êgan*, *wesan*; mnl. *hebben*, *sijn*; nnl. *hebben*, *zijn* (*eigan* is verwant met ndl. *eigen*: *het is me eigen*). Zoals in de lijn der verwachting ligt gaat de ontwikkeling van tweeledige groepen aan die van drie- of zelfs vierledige vooraf. De volgende types, steeds met een modaal hulpwerkwoord, ontstaan dus pas later: *hebben kunnen werken* (met agens); *hadden kunnen komen* (met agens en irrealis-betekenis 'onwerkelijkheid'), *hadden kunnen omvallen* (met niet-agens, eveneens met irrealis-betekenis); *zijn kunnen komen* (met agens); *hebben kunnen komen* (id.).

Omdat als we de germaanse talen overzien, slechts twee hulpwerkwoorden worden gebruikt: 'hebben' en 'zijn', zou de conclusie kunnen zijn dat de perifrastische perfecta zich eerder hebben ontwikkeld dan de futura (met meer vormen). Er is echter toch variatie waarbij binnen het Westgermaans het Nederlands, het Duits en het Fries weer tegenover het Engels staan. De laatste taal gebruikt in alle gevallen (historisch gezien is dat gaan doen) *to have*, zowel bij mutatieve werkwoorden (die dus een verandering aanduiden) als bij immutatieve (waarbij dat niet het geval is): *I have come* tegenover *I have seen her*. Het Zweeds en het Deens komen met het Engels overeen: vgl. *jag har kommit*, *jag har sett henne*; *jeg er kommet*, *jeg har set hende*. Vergelijk ook het Afrikaans: *ek het gekom*, *ek het hom gesien*. Er moet in ieder geval wat betreft het Engels ook op een betekenisverschil geattendeerd worden: *I have lived here for many years* houdt in dat ik er nog steeds woon. Een zin bij Bredero lijkt in die richting te gaan: *en sen wijf het geen maent doot 'eweest* (WS 89).

Traditioneel gebruiken Nederlands, Duits en Fries bij mutativiteit het hulpwerkwoord *zijn*/*sein*/*wêze*, bij immutativiteit *hebben*/*haben*/*hawwe*. Mutativiteit houdt in 'verandering van plaats of toestand', immutativiteit 'proces, handeling, werking'; daartussen in bevindt zich 'voortduren of bestaan van een toestand'. Er volgen nu een aantal voorbeelden uit het Nederlands, Duits en het Fries (met een enkele opmerking over het Engels). Een mutatief voorbeeld is *hij is gekomen*, *er ist gekommen*, *hy is kommen*, in een drieledige groep wordt dit *hij zal gekomen zijn* (niet *wezen*[29]), *er wird gekommen sein*, *hy sil kommen wêze*. Bij de

[29] *Zijn* wordt gebruikt in de werkwoordstijden of zelfstandig in de betekenis 'bestaan', *wezen* in de absentief, beide in het naamwoordelijk gezegde of zelfstandig in de betekenis 'zich bevinden': *hij zal gekomen zijn*, *er zijn*

immutatieven zijn er verschillende subgroepen te onderscheiden, nl. transitiva: *hij heeft het gezien*, *er hat es gesehen*, *hij hat it sjoen* (ook met weglating van het object: *wij hebben gegeten*, *wir haben gegessen*, *wy hawwe ieten*), intransitiva: *we hebben geslapen*, *wir haben geschlafen,* wy *hawwe sliept*, intransitiva met genitief- of prepositiegroep: mnl. *wi hebben uwes ontbeit*, *we hebben op u gewacht*, *wir haben auf dir gewartet*, *wy hawwe op dy wache*.[30] Een onpersoonlijk voorbeeld uit het Middelnederlands is *dar u* (dat.) *so sere heft na gelanget* (VMNW) 'waar u (subj.) zo zeer naar heeft verlangd'. Er zijn nogal wat intransitieve werkwoorden die met beide hulpwerkwoorden worden vervoegd: *hebben* als ze niet-mutatief zijn, *zijn* als ze dat wél zijn: vgl. *hij heeft gelopen* (vgl. met een bepaling van tijdsduur: *een tijd lang*) naast *hij is gelopen* (vgl. met een bepaling van richting: *naar huis*). In het Duits is het *er ist* of *hat spaziert*, in het Fries *hy is* of *hat kuiert*. In het Engels wordt steeds *to have* gebruikt: *he has come*, *he has walked*.

Ook het Middelnederlands gebruikt (doorgaans) *sijn* bij *comen* en *hebben* bij *sien*, *eten*, *slapen*. Voor *wij hebben op u gewacht* heeft het een zin met een genitiefobject, eveneens met *hebben*: *wi hebben uwes ontbeit*. Het kan met *hebben* ook een onpersoonlijke constructie hebben zoals (reeds geciteerd) *dat u* (dat.) *so sere heft na gelanget* 'waar u (subject) zo zeer naar hebt verlangd'. Ook bij *lopen* komt het met het moderne Nederlands overeen: *hi sach die hoefslage daer twee ors hadden gelopen* (MNW, immutatief) 'hij zag de hoefslagen waar twee paarden hadden gelopen' naast *als dat grote water weder inder zee gelopen was* (S270, mutatief) 'als het vele water weer in de zee gelopen was'. Zo ook bij *dwalen*: *du hebste langhe genoech ghedwaelt* (S270, immutatief) 'je hebt lang genoeg gedwaald' naast *alle menschen die ghedwaelt sijn van minen lieven sone* (S270, mutatief) 'alle mensen die van mijn lieve zoon zijn afgedwaald'. In het moderne Nederlands wordt in het laatste geval een perfectiverend prefix gebruikt. Ook bij *volgen* en *ophouden* 'aan z'n eind komen' komt in beide perioden afwisseling voor hoewel het moderne Nederlands een tendens tot *zijn* heeft: ik *ben hem tot aan dat huis gevolgd* (mutatief) tegenover *ik heb/ben hem al die tijd gevolgd* (immutatief), *het is/heeft opgehouden te regenen* (mutatief).

Er zijn ook gevallen waarin Middelnederlands en modern Nederlands niet overeenkomen; het Middelnederlands gebruikt dan niet 'sijn' maar 'hebben': vgl. *Orlande, scone figure, die lange dolende hebt gegaen* (S270) 'Orlande die lang dolend heeft gegaan = is gegaan (heeft gedoold)' (immutatief) naast *binnen dien was Claris verdelike ten pilare gheghaen* (S269) 'in die tijd was Claris snel naar de pilaar gegaan' (mutatief). In de vertalingen zijn vormen van het werkwoord *zijn* gebruikt; *gaan* wordt immers tegenwoordig steeds met *zijn* vervoegd. Ook in de volgende zin vinden we *gaan* met *hebben*: *Lanceloots paert hadde moede gegaen* (D2 p. 349); de betekenis is hier meer perfectief (resultatief) en de vertaling kan zoiets zijn als 'het paard van Lanceloot had zich moe gelopen'. Dit gebruik van *gaan* komt niet meer voor. *Hebben* in plaats van tegenwoordig *zijn* komt ook voor in mnl. *Yesses wortel heeft gegroeid* (D2 339) 'de wortel van Jesse is gegroeid'. Het omgekeerde komt voor in *ic wilt mi ware gecost half mijn conincrike* (D2 344) 'ik wil dat het mijn halve koninkrijk zou hebben gekost'. Het Middelnederlands kan ook afwisseling vertonen bij sommige onpersoonlijke

veel sterren; *hij is wezen vissen*; *hij zal ziek zijn/wezen*, *daar moet je niet zijn/wezen*. Zie voor het regionaal gebruik van beide vormen de Rooij 1986.

[30] Meer in abstracte zin kunnen we in alledrie de gevallen van "transitiviteit" spreken: voor de laatstgenoemde groep is dat duidelijk (er is sprake van een object); bij de intransitiva zonder meer is een object van inhoud mogelijk: vgl. *een gezonde slaap slapen*. Dit is bij de mutatieven niet mogelijk: *een tijdige komst komen.

werkwoorden: vgl. *mi hevet gedroomt* ‘ik heb gedroomd’ (immutatief) naast *mi es gedroomt* ‘*mij is gedroomd = er is mij in de droom verschenen’ (mutatief). We vinden ze ook bij werkwoorden voor weersomstandigheden, bijv. bij ‘regenen’: *nu en hadt in den lande daer nie gereint* (S270) ‘nu had het in het land daar nooit geregend’ naast met sijn: *ten naten es lichte ghereint* (MNW) ‘voor nattigheid heeft het licht (gauw) geregend’; bij ‘vriezen’: *doet zeer ghevroren had* (MNW) ‘toen het zeer gevroren had’met *zijn*: *het was ook gevroren sere* (S270) ‘het had ook hard gevroren’. Bij *kosten*, *dromen*, en weer-woorden als *regenen*, *vriezen* gebruiken we tegenwoordig alleen *hebben*. In de volgende zin is van een weerstóéstand sprake (ook het moderne Nederlands heeft nu *zijn*): *ghelijc enen marberstene was Vrieslant al hert vervroren* (S269) ‘zoals een marmersteen was Friesland hard bevroren’ (ook met perfectiverend ver-).

Het bekendste werkwoord waarbij *hebben* voor *zijn* heeft moeten wijken, is *zijn* zelf: vgl. mnl. *in hoe meneghen vernoye hebdi dor minen willen ghewesen* (H2 403) ‘in hoeveel verdriet bent ge om mijnentwil geweest’. Jacob van Maerlant gebruikte soms al *zijn*; het hulpwerkwoord wisselde dus al in het Middelnederlands: *hi hevet of es geweset* maar slechts *hi hevet gesijn*; *sijn* werd vooral in het preteritum van de conjunctief gebruikt: *ware ghebleven* enz. In de standaardtaal heeft *zijn* het gewonnen; het zullen grammatici en de schoolmeesters zijn geweest die hiervoor gekozen hebben, ter bestrijding van het “wanordelijke” door elkaar van *hebben* en *zijn.* Bij de 19e-eeuwse grammatici was het al zo ver gekomen dat het gebruik van *hebben* in de beschaafde stijl een “grove feil” werd genoemd. In de dialecten (vooral Vlaanderen annex West-Brabant plus het noordoosten) en in gesproken niet-standaardtaal is het nog vaak *hebben*, vooral bij een irrealis: *had ik er maar bij geweest*, *dan was het niet gebeurd* (maar ik ben erbij geweest, dus is het wél gebeurd). Bij zo’n irrealis kan het in gesproken standaardtaal misschien nog net geaccepteerd worden.

Er zijn nog vele andere werkwoorden te noemen waarbij er een overgang van naar steeds meer of alleen *zijn* is opgetreden: vgl. hierboven *gaan*, *groeien*, *ophouden*, *volgen*. *De bel heeft niet gegaan* is overigens regionaal nog vrij algemeen met uitzondering van Holland en Utrecht; minder algemeen is *had ik daar maar nooit naar toe gegaan!* (dus met een irrealis). Overgang van *zijn* naar *hebben* komt ook voor maar minder vaak: vgl. hierboven reeds genoemd *kosten*, *dromen*, *regenen*, *vriezen*. Ook *blijven*, *sterven*, *worden* zijn van *hebben* naar *zijn* gegaan, zo ook werkwoorden met het partikeldeel *uit-*: *uitbloeien* enz. Er is sprake van een geleidelijk proces: *beginnen* (vgl. nog onl. *hebban hagunnan*), van huis uit transitief dan wel intransitief met genitiefobject, kon nog tot in de 20e eeuw wanneer het transitief gebruikt werd (met een agens als subject), met *hebben* worden vervoegd: *wat heb ik begonnen?* terwijl het nu zeker *wat ben ik begonnen?* is geworden.

Vrij algemeen is nu ook (sinds de 19e eeuw) *ik ben het vergeten*, ondanks de kunstmatige standaardregel dat in geval van ‘nalaten’ *hebben* moet worden gebruikt: *ik heb dat boek vergeten mee te nemen* (tegenover *ik ben die naam vergeten* ‘ik weet die naam niet meer’). Een bekende “fout” in hedendaags maar ook al ouder Nederlands past in dit patroon: 18e-eeuws *bij de beantwoording der 10de vraag is de naam...vergeete in te vullen*. De opkomst van *zijn* bij dit werkwoord is te begrijpen omdat het vaak om een toestand (van niet meer in het geheugen zijn) gaat. Het gebruik van *hebben* paste bij de oorspronkelijke betekenis ‘weg-krijgen, verliezen, nl. uit het geheugen’ (eng. *to (for)get*): mnl. *hi ne hadde sire hovescheit niet vergeten* (MNW) ‘hij had zijn hoofsheid niet vergeten’. De overgang van *hebben* naar

zijn kan zijn versterkt door het onpersoonlijke gebruik in bijv. mnl. *des es mi vergeten*. Overigens is *hebben vergeten* dialectisch nog goed vertegenwoordigd maar dan vooral in de betekenis ‘hebben nagelaten’. Ook *hebben verloren* komt dialectisch nog vaak voor terwijl in ieder geval het Standaardnederlands nu *zijn verloren* heeft. Voor het zuiden wordt vermeld dat men daar *hij is verloren* kan horen in plaats van *hij heeft verloren*, trouwens ook *hij is gewonnen* voor *hij heeft gewonnen*, met aanduiding van het door het verliezen c.q. winnen bewerkte toestand. *Zijn* is in onbruik geraakt bij *berouwen*: vgl. mnl. *hem es berouwen* (onpersoonlijk) met hedendaags *het heeft hem berouwd*; hier heeft de ‘(psychische) werking’ het van de 'toestand’ gewonnen.

Voor de overgang van ‘hebben’ naar ‘zijn’ of omgekeerd is op grond van een vergelijking van germaanse en romaanse talen een implicationele hiërarchie voorgesteld (zie hieronder). Het gaat hierin primair om verhoudingen in synchrone zin: dus wordt onder 6 zijn gebruikt, dan ook onder 7 (dus 6 $\supset$ 7) enz. Maar we kunnen, in diachroon opzicht, ook aan veranderingen denken: de (mogelijke) verandering van *hebben* naar *zijn* gaat van 7 naar 6 naar 5 > (7 > 6 > 5) enz. Zie het volgende schema:

Schema: ‘zijn’ vervangt ‘hebben’

1. gecontroleerd proces of dito handeling typisch met ‘hebben’ (Jan heeft op de trompet geblazen) < 2. gecontroleerd proces of dito handeling van beweging (Jan heeft overal gelopen) < 3. ongecontroleerd proces of dito handeling (Jan heeft gebeefd) < 4. bestaan van een toestand (Jan heeft daar gestaan) < 5. voortduren van een reeds bestaande toestand (Jan is gebleven) < 6. verandering van toestand (Jan is gestorven) < 7 verandering van plaats typisch met ‘zijn’ (Jan is gekomen) [‘Mutativiteit’ bevindt zich in de buurt van 7, immutativiteit in die van 1.]

Waar op een bepaald moment de grens ligt tussen ‘zijn’ en ‘hebben’, kan per periode per taal of dialect verschillend ziijn; eventuele veranderingen zullen ergens in het midden en minder snel aan de beide uiteinden plaatsvinden. Het schema geldt behalve voor het Nederlands ook voor het Duits en Fries. In het Engels maar ook bijvoorbeeld in het Zweeds is de ontwikkeling, omgekeerd, van ‘zijn’ naar ‘hebben’gegaan; voor deze talen moet [<] dus door [>] vervangen worden. De historische situatie van het Nederlands lijkt grotendeels aan het schema te beantwoorden. Van de werkwoorden die (definitief) naar *zijn* zijn overgegaan, vinden we *gaan* onder betekenisgeval 7, perfectief of inchoatief *ophouden*, *sterven*, *uitbloeien*, *vergeten*, *verliezen*, *worden*, *beginnen* onder 6, *blijven* onder 5. De opvallendste uitzondering is *zijn* zelf (4) dat onder het ‘bestaan van een toestand’ valt: het zou volgens het schema met *hebben* vervoegd moeten worden maar het is op *zijn* overgegaan. Zoals hierboven echter reeds vermeld wordt regionaal of substandaard nog vaak *hebben* gebruikt. De verwantschap van ‘zijn’ met ‘blijven’ kan het gebruik van *zijn* bevorderd hebben of invloed van het toestandspassief (vgl. hieronder). Ook is aan invloed van *worden* gedacht: naar analogie van *hij is groot* naast *hij wordt groot* is naast *hij is groot geworden hij is groot geweest* ontstaan. We moeten er overigens mee rekening houden dat we ons met *zijn* in een tussengeval (4) bevinden.

Werkwoorden waarbij de vervoeging niet veranderd is, zijn (al eerder genoemd): *comen* (7), *lopen* (7 naast 2 met *hebben*), *dwalen* (id., bij *hebben* met ver-). Ook deze werkwoorden

passen dus in het schema. Dat geldt ook voor *zien*, *eten*, *slapen*, *wachten* die een gecontroleerd of ongecontroleerd proces aanduiden (1 t/m 3). Werkwoorden als *dromen*, *regenen*, *vriezen* weifelden zoals we gezien hebben, in het Middelnederlands tussen 5 en 3; 3 heeft de doorslag gegeven. Hier kan tweeërlei interpretatie in het spel zijn: vat men 'dromen' enz. als een toestand op (5) dan wel (3) als een ongecontroleerde handeling. Vgl. ook *hem es berouwen* (toestand, 5) dat (met verandering van constructie) *het heeft hem berouwd* is geworden (ongecontroleerd proces, 3). In deze gevallen gaat de verandering dus tegen de draad in. Misschien moeten we ook bij mnl. *mi ware gecost* (toestand) tegenover *het zou me gekost hebben* (ongecontroleerd proces) in die richting denken (evenals bij *is Abner is gewoont* in par. 4.2.2).[31] Het passivum met *worden* past in 6: *de deur wordt* geverfd, met *zijn* evenzo: *de deur is geverfd* (als verleden tijd opgevat), maar in dit geval kunnen we ook denken aan 4 of 5 (als toestandspassief).

Tegen de verwachting in blijkt *hebben* (vooral bij 'zijn') graag in een irrealis voor te komen. Hoe is deze voorkeur voor *hebben* te verklaren? Er is in zo'n irrealis sprake van een mogelijkheid die geen werkelijkheid is geworden. Mutativiteit (schema 7 – 5), die om het gebruik van *zijn* vraagt, houdt in dat een proces tot een resultaat leidt (*hij is gekomen* is het resultaat van 'zijn ergens naar toe gaan'); bij een irrealis wordt dat resultaat niet gerealiseerd en dat kan de overgang van *hebben* in *zijn* belemmerd hebben. Vgl. nog met twee andere werkwoorden: *of anders sij souden dair alle doot gebleven hebben* (H3 629) 'of anders zouden zij allen daar dood gegaan zijn' (maar zo was het dus niet en zijn ze allen niet dood gegaan); *doe so waendemen wel dat hi hadden ghestorven gayliken* (id.) 'toen dacht men wel dat hij spoedig zou gestorven zijn' (maar anders dan men dacht, is hij niet spoedig gestorven). Geen strikte irrealis maar wel een verwante zin met *alsof* is *als of ic vanden enghelen sachtelic hadde gehandelt geworden* (id.) 'alsof ik door de engelen zacht was behandeld' (maar zo was het niet precies). Dat *zijn* toch wel in een middelnederlandse irrealis kon voorkomen, wordt geïllustreerd door *want waer mijn rijc van hier beneden, mijn dienres hadder voer ghestreden dat mi dit niet en had ghesciet* (Shannon 1995, p. 139) 'want als mijn rijk van hier beneden zou zijn, dan hadden mijn dienaren er voor gestreden dat dit mij niet zou zijn geschied' (maar mijn rijk was niet van beneden, dus hebben mijn dienaren er niet voor gestreden). Vgl. ook mnl. *si meende twaer haer man geweest* (D2 p. 350) lett. 'ze meende dat het haar man was geweest'[32].

Terwijl dus in het Nederlands de grens tussen 'hebben' en 'zijn' naar rechts is verschoven ('hebben' > 'zijn') en nog steeds verschuift (zie hieronder), is dat in het Engels naar links gebeurd ('zijn' > 'hebben'). In het Nederlands wordt de keuze semantisch, door mutativiteit versus immutativiteit, bepaald (voor nuances zie echter het schema), in het Engels meer grammaticaal, nl. door het tempus en wel het perfectum: *he has come now* 'hij is nu gekomen' tegenover passief presens: *he is seen* 'hij wordt gezien', alsmede "toestandspassief": *he is wounded* 'hij is gewond'. Deze tegenstelling geldt ten dele ook voor het Zweeds: vgl. *han har kommit nu* 'hij is nu gekomen' tegenover *han är sårad* 'hij is gewond'; het passief wordt daarin echter met een suffix gevormd: *han ses* 'hij wordt gezien' (bij *se* 'zien'). Vergelijk ook

[31] Er is ook een andere interpretatie voorgesteld (zie Duinhoven 1997, p. 350), nl. *dat mi ware gecost seven borge* moet worden opgevat als 'als "gecost seven borge" mij zou zijn'.
[32] Vgl. echter Duinhoven 1997 p. 350 die *geweest* als een toevoeging 'voorbij, niet actueel' beschouwt en niet een plusquamperfectum maar een imperfectum aanneemt.

het Deens met resp. *han er komme* (met *er* 'is'), *han er såret*, *han ses*. Duits en Fries komen met het Nederlands overeen: vgl. du. *er ist gekommen*, *er ist gesehen worden*, *er ist gewund* tegenover *er hat (einen Apfel) gegessen*, fri. *hy is komme*. *hy is sjoen*, *hy is ferwûne*, tegenover *hy hat (in appel) ieten*.

Er vinden nog altijd veranderingen van *hebben* naar *zijn* plaats, bijv. bij een werkwoord als *debuteren*: *ik had gedebuteerd > ik was gedebuteerd*. De omgekeerde verschuiving laat *optreden* zien: *ik ben daar een paar keer opgetreden > ik heb daar een paar keer opgetreden*. De semantiek speelt hier duidelijk een rol: in het eerste geval gaat het om de overgang (als gevolg van het debuut) naar een nieuwe fase (mutatief, schema 6), in het tweede om een herhaalde handeling of serie handelingen (immutatief, schema 1). In de betekenis 'orde op zaken stellen' zal *zijn* nog wel gebruikt worden: *ik ben daar toen eens flink opgetreden* 'ik heb eens goed orde op zaken gesteld' (schema 7). Vgl. ook *ik heb dit nagegaan* i.p.v. *ik ben dit nagegaan*; in het eerste geval wordt de activiteit benadrukt (7), in het tweede de afronding daarvan (6).

Dialectisch of substandaardtalig komt in ieder geval *ik heb geweest* nog wel voor maar een meer algemene voorkeur voor *hebben* vinden we in de zuidelijke dialecten en daarbinnen vooral in het Westvlaams. Het Brugs wordt in dit verband als een conservatief dialect genoemd waarin *blijven*, *gebeuren*, *vergeten* en *zijn* nog steeds met *hebben* worden vervoegd. Voor het Westvlaams wordt ook een trend genoemd waarin het van *zijn* naar *hebben* gaat, in afwijking van de algemene trend van *hebben* naar *zijn*. Is het toevallig dat West-Vlaanderen niet ver van Engeland ligt? Maar vgl. voor *hebben* in plaats van *zijn* ook het spotzinnetje waarmee de inwoners van het noordelijke Coevorden worden geplaagd: *aj 'n beetie eerder komen, haj mee kunnen eten* (Weijnen 1966, p. 319); hier is echter sprake van een irrealis.

Voor de afwisseling van *hebben* en *zijn* in bijv. *hij heeft kunnen komen* en *hij is kunnen komen* zie hfdst. 2 par. 2.5.2.4.

4.2.5.2. *Gebruik tempora*

Tot dusver is het verschil in gebruik tussen het preteritum en het perfectum buiten beschouwing gebleven. In zeer algemene zin kunnen we formuleren dat beide tempora op het verleden betrekking hebben maar dat het bij het perfectum anders bij dan het preteritum om verleden gaat dat op de een of andere manier nog van betekenis (relevant) is voor het heden. Het preteritum is dan ook de typische verteltijd (hoewel in een vertelling ook het presens historicum gebruikt kan worden). Vergelijk *ik ben gisteren in de schouwburg geweest; het was er druk, je broer was er ook, we troffen elkaar in de pauze, hebben nog even leuk met elkaar staan te praten*. In de eerste zin is een feit in het verleden als relevant voor het heden gesteld, in de volgende wordt iets naders over het verleden genoemd totdat in de slotzin weer het perfectum wordt gebruikt: blijkbaar is het met elkaar gepraat hebben een belangrijke herinnering. Wat de relevantie voor het heden betreft worden er in de verschillende talen verschillende grenzen getrokken. Het perfectum in het Nederlands kan overeenkomen met een preteritum in het Engels: vgl. *ik heb hem gisteren gezien* (als relevant ervaren) met eng. *I saw him yesterday* (niet duidelijk als zodanig ervaren). Dat in het Engels het perfectum bij een *duidelijke* relevantie gebruikt wordt, blijkt uit de engelse vertaling van *ik woon hier al drie jaar*: *I've lived here for three years*; zoals blijkt gebruikt het Nederlands hier het presens.

Afgezien van de typisch narratieve context is het nederlandse perfectum duidelijk op het oorspronkelijke terrein van het preteritum gekomen. In het Duits is dat nog duidelijker: vgl. *Sie hat gearbeitet als ich anrief* 'ze werkte toen ik opbelde'. Dat het narratief geworden preteritum of plusquamperfectum sterk met de ervaring van niet-werkelijkheid geassocieerd is geraakt, wordt op een interessante manier duidelijk uit de kindertaal. Kinderen gebruiken die tempora vaak in hun spel: *en dan was ik de dokter* en *jij was de patiënt* en *jij was ziek geweest*...

Dat de omschreven tijden later zijn ontstaan, blijkt in het Middelnederlands (en ook later nog wel) uit het feit dat we een preteritum kunnen vinden waar wij nu het perfectum of het plusquamperfectum zouden gebruiken. Vooral van het laatste zijn vele voorbeelden; misschien duidt dat erop dat deze tijd nog weer later dan het perfectum is ontstaan. Vergelijk de volgende zinnen:

1. doe hi dies ghedranc, sprac hi (S249) 'toen hij dat gedronken had, zei hij'
2. ende daer naer quamen die seven quade jaer alse die coninc in drome sach (id.) 'en daarna kwamen de zeven slechte jaren zoals de koning in de droom had gezien'
3. doe hi gesprac dese woort, beval hi jonghen ende ouden dat si vigeliën singhen souden (id.) 'toen hij deze woorden gesproken had, beval hij jongen en ouden dat ze de avondgebeden zouden zingen'
4. hadd' hy recht gebouwt…hy leerde water treden (Huygens, 17^{e} eeuw, irrealis, WS 89)

Soms kunnen preterita met perfecta worden vertaald maar een vertaling met preterita blijft dan echter mogelijk. Vergelijk de volgende zinnen en let daarbij op het woordje *(n)ooit*:

1. en was noyt man onder den dach die oyt swarten zwane sach (S249) 'er is nooit iemand onder de zon geweest die ooit een zwarte zwaan heeft gezien c.q. er was nooit iemand onder de zon die ooit een zwarte zwaan zag'
2. artur sprac…noit en sagic ridder…die meer pine mochte dogen no die dapperliker vacht (Ferguut) 'Arthur sprak…nooit heb ik een ridder gezien c.q. zag ik een ridder…die meer moeite kon verdragen of die dapperder vocht'

Ook het omgekeerde komt voor, nl. dat we een perfectum vinden waar we nu een preteritum of plusquamperfectum zouden gebruiken. Er is dan in het verhaal sprake van een nieuw of voldongen feit; is dat eenmaal vermeld, dan kan het verhaal weer in het preteritum verder gaan. De indruk is zelfs dat het soms kan dienen om een nieuw tekstgedeelte ("alinea") in te leiden.

Vergelijk de volgende zinnen (S247):

1. alse dat die vos hevet versien, hi jancte ende huulde sere mettien 'toen de vos dat zag (evt. had gezien), jankte en huilde hij meteen'
2. mettien scoot hij van den waghen ende heeftene mettien sweerde geslaghen 'meteen schoot hij van de wagen en sloeg hem met het zwaard'
3. nadat grave Willem doot ghebleven is, so wart Florijs die XIII grave van Hollant 'nadat graaf Willem was overleden, werd Floris de dertiende graaf van Holland'

In zin 1 vinden we zowel een perfectum als (twee keer) een preteritum; het perfectum heeft duidelijk betrekking op een nieuw moment in het verhaal. In de volgende zin (2) is de volgorde omgekeerd; het perfectum duidt op een voldongen feit. In zin 3 is dit wel heel duidelijk: de dood van Willem betekende dat Floris graaf werd. Uit de moderne vertalingen blijkt dat tegenwoordig zo'n perfectum historicum niet meer zou worden gebruikt.[33]

Om een en ander ook te illustreren aan twee wat langere tekstgedeelten, volgen hier enkele regels uit de Ferguut (MM tekst 4 en 14). Ferguut ontmoet de koning: *die coninc heft den cnape versien* 'de koning werd de jongen (nl. Ferguut) gewaar'; het plotselinge opmerken ("aoristisch") wordt aangeduid door het perfectum. Daarna gaat de tekst verder in het preteritum: *ende hieten op staan mettien* 'en beval hem meteen op te staan'. Vervolgens ontspint zich tussen de koning en de jongen een gesprek totdat heer Gawein komt aanlopen: *doe quam mijn her Gawein gelopen*. Het gesprek neemt een wending: *ende (hi) heft ten coninc gesproken* 'en richtte het woord tot de koning'. Daarna gaat het verhaal opnieuw in het preteritum verder: *want hi den cnape wel verstoet* 'want hij de jongen goed begreep' – Op een tocht wordt Ferguut door een hevige regenbui overvallen; hij schuilt onder een boom en krijgt slaap. *Ene joncfrouwe heften versien* 'een jonkvrouw merkte hem op; het perfectum geeft aan dat dit plotseling gebeurt. *Met vake sachsine bevaen* 'van de slaap zag zij hem bevangen' *ende es* (met perfectum!) *vollec tote hem gegaen* 'en ging snel naar hem toe'. Enz. Let erop dat we in de moderne vertaling een preteritum hebben gebruikt; woorden (*gewaar worden*, *het woord richten*, *opmerken*) kunnen nog altijd het aspect van het nieuwe en plotselinge tot uitdrukking te brengen.

Een perfectum in plaats van een plusquamperfectum vinden we in:

4. sijn halsberch hadde menighe scure, men sach sijn scone lijf aldure, dat hem tserpent hevet gedaen (S247) 'zijn pantser had vele scheuren, men zag zijn mooie lichaam erdoor heen, wat de slang hem had aangedaan'

Omgekeerd kunnen we een enkele keer een plusquamperfectum vinden waar we nu een perfectum zouden gebruiken:

5. oom Brune, vaste gaet mineren, hier coomt Lamfroit, ende sal u scinken, haddi gheten so souddi drinken (S251) 'oom Bruun, ga stevig eten (lett. er een bres in schieten) hier komt Lamfroit, en zal u (iets) inschenken, hebt ge gegeten, dan zou u moeten drinken'

of een plusquamperfectum in plaats van een preteritum (S251):

6. daer mochte men vrouwen zien gebaren alsof si mannen hadden ghewesen 'daar kon men vrouwen zich zien gedragen alsof ze mannen waren' [maar dat waren ze natuurlijk niet]
7. Maria waende datt een hofwinne ghewest hadde 'Maria dacht dat het een tuinman was [maar het was geen tuinman]
8. het waer tijt dat ghi waert comen 'het was tijd dat u kwam' [maar u kwam niet]

[33] Stoett 1923, par. 247, spreekt in verband met dergelijke zinnen van een "recapitulerend perfectum historicum".

Dit gebruik komt vaak in bepaalde types zin voor: bij een conjunctie als *alsof* zoals in zin 6, bij het werkwoord *wanen* in zin 7 (of vergelijkbare werkwoorden als *bidden*, *willen*, *meenen*, *bevelen*, *gedoghen*), bij een impliciete irrealis in zin 8. Zo'n impliciete realis kunnen we zoals aangegeven ook in de beide andere zinnen aannemen. Het plusquamperfectum werd gebruikt om nog eens extra het onwerkelijke naar voren te halen. Het lijkt niet uitgesloten dat we het in dergelijke zinnen ook nu nog zouden kunnen gebruiken (?). Maar de verklaring kan mede zijn, evenals voor plusquamperfectum in plaats van perfectum, dat er in het Middelnederlands nog een zekere onvastheid in het gebruik van de tempora bestond. Dat zou betekenen dat het tempussysteem nog in ontwikkeling was; mogelijk was het Middelnederlands inclusief het Oudnederlands nog (vooral) een aspecttaal, een taal waarin in eerste instantie (door middel van prefixen, o.a. *ge*-) aspectverschillen werden uitgedrukt (vgl. nog hedendaagse slavische talen). Het hedendaagse Nederlands is dan primair een tempustaal geworden.

4.2.5.3. *Presens/perfectum historicum*

Als verteltijd kan uiteraard het preteritum gebruikt worden maar het presens is ook mogelijk: het presens historicum. In een verhaal dat over het algemeen in het preteritum geschreven is, kan op bepaalde momenten een presens gebruikt worden. Zo'n vorm kan dan dienen om een nieuw en plotseling gebeuren aan te geven; de spreker kan de hoorder zo'n gebeuren dan laten meemaken alsof het in het heden gebeurt. Een voorbeeld is: *ik liep gisteren door de stad, het was mooie weer en het was druk op de straat, plotseling hoor ik een harde klap, wat was er gebeurd?, twee auto's waren op elkaar gebotst*, enz. Zo'n presens historicum is ons bekend van de klassieke talen: Latijn, Grieks, Sanskrit. Het is mogelijk dat het oorspronkelijk (met "conjunctie-reductie") alleen voorkwam bij nevenschikking na een als zodanig gemarkeerd preteritum en zo ook een presens futurum na een preteritum futurum. Voor oudere fasen van het Germaans wordt het niet genoemd; het is opmerkelijk dat een presens historicum van de (griekse of latijnse) brontekst in het Gotisch nooit met een dergelijk presens is vertaald. Dat het in het Germaans pas vrij laat opduikt, kan er verband mee houden dat de presens-vorm ook vaak voor het futurum gebruikt werd en met nog een preteritum-betekenis erbij semantisch overbelast zou zijn geraakt. Het presens historicum werd pas vaker gebruikt toen met *zullen*, later ook met *gaan* een futurum-vorm voet aan de grond had gekregen. Op deze verklaring valt wel iets af te dingen: in hedendaags Nederlands, trouwens ook in het Duits, wordt de presensvorm nog altijd vaak voor de toekomende tijd gebruikt; dat geldt niet voor het Engels waarvoor de verklaring dus zonder meer kan opgaan. Het presens historicum kan (voor een deel) ook meer een kwestie van stijl dan van taal geweest zijn. Het kan in een verhaal ook consequent gebruikt worden, bij levendig alledaags vertellen: *gisteren kom ik bij hem, hij zegt…, ik zeg…, ik hoor het allemaal aan, ik probeer hem te volgen* enz.

Een paar middelnederlandse voorbeelden zijn (S244, de betreffende presensvormen zijn onderstreept):

1. alse hi dit sprac, saen daer naer <u>siet</u> hi van dien berghe daer comen nederwaert te dale een wit gheselscap 'toen hij dit zei, ziet hij terstond daarna een wit gezelschap van de berg daar naar beneden komen'
2. lovende onsen here mede <u>comt</u> hi ter porte van der stede ende riep zere 'terwijl hij ook onze heer loofde, komt hij bij de poort van de stad en riep luide'

3. ter duere comen si ende vinden dat soe besloten was ‘ze komen bij de deuren en vinden (ontdekken) dat hij dicht was’
4. te voet beette hi daer met desen ende loopt om te cussene den man ‘hij steeg daar op hetzelfde ogenblik af en loopt heen om de man te cussen = naar de man om hem te kussen’
5. alle sine rudders mede lieten haer spel ende si onthalen...Waleweyne met soeter tale ‘ook al zijn ridders hielden op met hun spel en zij ontvangen Walewein met vriendelijke woorden’
6. des sijn si allen totten helschen vorste ghegangen ende spreken hem aldus aen ‘daarom gaan zij allen naar de hellevorst en spreken hem aldus aan’

Let in zin 1 ook op het woordje *saen* dat mede het plotselinge van het gebeuren onderstreept; let verder op *siet* (1), *comen* (2 en 3) en *vinden* (3) die een nieuwe situatie aanduiden. Er is overeenkomst met het in de vorige paragraaf besproken gebruik van het perfectum in plaats van het preteritum. De situatie is echter niet altijd duidelijk. Zo vinden we in zin 4 en 5 eerst een preteritum en daarna een presens maar het had misschien ook omgekeerd kunnen zijn; dat geldt zeker voor 5. In zin 6 vinden we een combinatie van een perfectum en een presens historicum. Vooral in vaste woordgroepen als *al dat hi mach* e.d. kunnen we, mede onder invloed van het rijm, een presens vinden; het rijm kan ook in andere gevallen een rol spelen.[34] Een zeventiende-eeuws voorbeeld is *soo ick na haar was gaande so ontmoet my Jan Kray* (WS 88, Bredero Moortje) met daarin het duratieve *gaande* gevolgd door een presens dat het plotselinge van het gebeuren aangeeft. Uit de moderne vertalingen blijkt dat het presens historicum daarin gemakkelijk kan worden gehandhaafd. Dat is niet mogelijk in de vertaling van *toen staet de Burghermeester Flooris van Teilinge op* (17e eeuw, Hooft); als we *toen* door *daarna* vervangen, kan het wel. In de 17e eeuw kwam het wel vaker voor dat *toen* of een variant daarvan met een presens werd gecombineerd. Een waarschijnlijk zeldzaam voorbeeld uit later tijd is een zin van Johan Huizinga (Herfsttij 1919, 13): *toen de vader dit tegenwerkt…, breekt de hertog…plotseling af, en onderneemt…een gevaarlijke zeereis*.

4.2.5.4. *Dubbel samengesteld (plusquam)perfectum*

In het Middelnederlands kan een dubbel samengesteld perfectum of plusquamperfectum voorkomen: *sy hadden al dlant ghedestruweert gehadt* (S252) ‘zij hadden al het land verwoest’; *dat hy de selve cure bedient heeft gehadt* (S252) ‘dat hij hetzelfde rechtsgebied bediend/bestuurd heeft’. Mogelijk ligt de oorsprong hiervan in constructies waarin *hebben* nog zelfstandig werkwoord is met daarbij aansluitend een bepaling van gesteldheid (predicatieve toevoeging). Vergelijk bijv. *ik hebbe hem gevangen* ‘ik houd hem gevangen’ (met presensbetekenis) met als perfectum *ik heb hem gevangen gehad*, dat later als perfectum bij *ik vange hem* kon worden opgevat (naast het als zodanig gereïnterpreteerde *ik heb hem gevangen*). Bij uitbreiding kon de constructie ook bij intransitieve werkwoorden voorkomen: *die stormen...die geweest ende geregneert hebben gehadt* (S252) ‘die stormen die geweest zijn en geheerst hebben’. Grammatici hebben deze verdubbeling als overtollig en daarom als ongepast afgekeurd. In de zuidelijke dialecten komt ze nog voor: *ik heb daar geweest gehad*; voor de Bommelerwaard wordt (werd) *ik he der veul gekocht gehad* als voorbeeld gegeven. Een noordelijke (substandaard) rest kan zijn *wat wou u gehad hebben?* Vergelijk in dit verband ook de lange passieve vormen als ik *ben geslagen geweest* c.q. *geworden* die naast *ik*

[34] Het probleem bij Stoett (1923, par. 242 enz.) kan zijn dat er geïsoleerde voorbeeldzinnen gegeven worden; voor een goede beoordeling zou meer context nodig zijn.

ben geslagen, opgevat als "toestand-passief", kunnen zijn ontstaan (vgl. mnl. 15e eeuw …*hadde kwijt gewijsd geweest* (MNW) 'was kwijt gescholden').

4.2.5.5. *Consecutio temporum*

In het moderne Nederlands komt *consecutio temporum* (opeenvolging van tempora) voor: als er in de hoofdzin een preteritum staat, dan roept dat een preteritum in de bijzin op. Vergelijk *hij verklaarde dat hij dat boek mooi vond.* De meest voor de hand liggende interpretatie is dat hij dat boek nog steeds mooi vindt; is dat niet het geval, dan kan bijvoorbeeld worden toegevoegd: *maar nu niet meer*. Minder gewoon is *hij verklaarde dat hij dat boek mooi vindt*. Vergelijk ook *hij hoopte dat hij met vakantie zou gaan* waarnaast *zal gaan* eveneens weer minder gebruikelijk is. Een kleine steekproef (in het MNW) maakt duidelijk dat de consecutio temporum ook in het Middelnederlands een gewoon verschijnsel is: *hi seide hi ware gereet* (MNW) 'hij zeide dat hij gereed was', *Robbrecht seide dat hy wel bemoedde...* '(MNW) 'Robbrecht zei dat hij wel vermoedde...'., *(Keye) seide dat hi swege daer of* (MNW) 'zei dat hij daarover zou zwijgen'. Vgl. ook *onse Here hem seide dat het bedarf dat men gheboren wart anderwarf* (MNW) 'onze Heer zei hem dat het nodig was dat men een tweede keer geboren werd/zou worden'.

Toch kan in het Middelnederlands de consecutio ontbreken: vgl. *ende soe bat gode dat hi hare gheve cracht den man te slane* (S338) 'en zij bad God dat hij haar kracht zal > zou geven om de man te slaan'. Of omgekeerd: *Sente Ambrosius raet ende heet dat die man afworpe sijn cleet* (S338) 'Sint Ambrosius raadt en beveelt dat die man zijn kleed zou > zal afwerpen. In de eerste zin wordt de van God gewenste handeling als presens, eventueel futurum, gezien vanuit het moment van het bidden en niet dus vanuit dat van de verteller. In de tweede zin wordt het preteritum *afworpe* opgeroepen door het feit dat Sint Ambrosius zijn uitspraak in het verleden heeft gedaan; hij spreekt echter nog in het heden door zijn teksten tot ons, vandaar de presentia *raet* en *heet.* Bij modaal gebruik in de hoofdzin (wanneer er van een verleden tijd geen sprake is) kan ook in modern Nederlands de consecutio achterwege blijven: vgl. mnl. met vertaling *hoe gerne ic wiste waer omme ghi dus droeve staet* (Ferguut 1984) 'hoe graag zou ik weten waarom u er zo droef bij staat'. Ook in de volgende zin: *ende dedet* (een kruid) *in sinen monde dat hi al verstonde wat hanen craeien ende honde bilen* (Karel ende Elegast) 'hij deed het in zijn mond dat hij alles verstond wat hanen kraaien en honden blaffen', gaan Middelnederlands en modern Nederlands in het gebruik van de tempora gelijk op; bij het kraaien van de hanen en het blaffen van de honden gaat het om algemeenheden die om een presens vragen. Rijmdwang kan een rol spelen: *offet het hem iet nutte ware, dat hi naer Mitridates vare in Azia* (S338) 'indien het voor hem nuttig zou zijn dat hij naar Mitridates zal > zou rijden'. Vooral in later Middelnederlands komt dit verschijnsel vaak voor. De consecutio werd door de latere normerende grammatici als regel gesteld.

4.3. ASPECT

4.3.1. *Inleiding*

Onder *aspect* verstaan we de wijze waarop de taalgebruiker een stand van zaken interpreteert. Dit kan op verschillende manieren. Er is het verschil tussen *dynamisch* en *statisch* (is er al dan niet een verandering geïmpliceerd?): vgl. *vriezen* met *waaien*; tussen *telisch* (met een doel: gr.

telos) en *atelisch* (zonder doel): vgl. *luisteren* met *horen*; tussen *momentaan* en *durend*: vgl. *vernemen* met *luisteren* (*horen* kan beide zijn). In deze voorbeelden gaat het om semantische kenmerken van bepaalde werkwoorden; in plaats van *aspect* wordt dan ook wel van *Aktionsart* gesproken. Met aspect komen we op het terrein van de grammatica. Een veel gemaakt onderscheid dat daarbij gemaakt wordt, is dat tussen *perfectief* ('voltooid') en *imperfectief* ('onvoltooid'). We noemen in de eerste plaats de woordvorming (zie HG deel 2), al zou deze ook als een kwestie van Aktionsart kunnen worden opgevat. Vgl. bijv. got. *háusjan* 'horen' (imperfectief oftewel momentaan) tegenover *ga-háusjan* 'vernemen' (perfectief, met prefix *ga-*) of transitief got. *fraliusan* 'verliezen' (momentaan) tegenover intransitief *fraslus-nan* 'teloorgaan' (inchoatief, met suffix *-nan*). Aspect kan ook door middel van een adverbiale bepaling worden uitgedrukt: vgl. *hij hoorde plotseling een geluid* (momentaan) en *hij hoorde aanhoudend het geluid van boren* (duratief), en vgl. ook als attributieve bepaling: *het plotselinge geluid*, *het aanhoudende geluid van boren*. Traditioneel zullen we hier eerder van *temporele bepalingen* spreken. Vergelijk voor een eventueel predicaatsnomen: *het geluid was nogal plotseling.* In dit hoofdstuk beperken we ons tot aspect zoals dat in de syntaxis een rol speelt, in de vorm van specifieke constructies.

Hierboven is van *perfectief* en *imperfectief* gesproken (niet te verwarren met het perfectum of imperfectum als tempora). In het eerste geval kunnen we misschien beter, zoals we ook al vaak gedaan hebben, van *momentaniteit* spreken, in het tweede geval van *durativiteit*, resp. (iets ruimer geformuleerd) van *gebonden* en *niet-gebonden in de tijd*. Bij momentaniteit zijn er weer verschillende mogelijkheden: momentaniteit zonder meer, een begin-moment (*inchoativiteit*) of een eind-moment (*perfectiviteit*). Bij een eind-moment kan er sprake zijn van een afsluiting van een periode of van het bereiken van een eindpunt dat tevens het begin van een nieuwe periode is. In het eerste geval kunnen we van *terminativiteit* spreken terwijl we voor het tweede de term *perfectiviteit* zouden kunnen reserveren; omdat beide aspecten niet gemakkelijk uit elkaar te houden zijn, zullen we in het vervolg vooral laatstgenoemde term gebruiken. Ook *iterativiteit* kan genoemd worden: iets vindt herhaaldelijk plaats; hiermee komen we echter vooral in de woordvorming terecht (zie HG deel 2 passim). Iterativiteit mag niet gelijk gesteld worden aan *habitualiteit* 'gewoon zijn' als bijv. in (substandaard) *dan deden we altijd de ramen zemen*: habitualiteit impliceert een zekere iterativiteit; het omgekeerde is echter niet het geval. In het voorbeeld wordt voor habitualiteit het hulpwerkwoord *doen* gebruikt; ook het gebruik van plegen is mogelijk (*ik placht te wandelen*) of van hulpwerkwoordgroepen als *gewoon zijn*, *gewend zijn*. In de woordvorming wordt iterativiteit vaak met reduplicatie weergegeven (zie HG deel 2 vooral par. 7.3.7). Verwant is frequentativiteit bijv. met behulp van de suffixen -elen of -eren (HG 2 o.a. par. 7.4.4.3 en 7.4.4.4). Dat habitualiteit in durativiteit kan overgaan blijkt uit mnl. *die boom was gewone wit te sine* (D2 451) 'die boom was altijd wit'.

Een duidelijk voorbeeld van durativiteit is de engelse -ing-vorm, de "progressive form" ("continuous"): *he is writing*. In het Nederlands kunnen we dan een constructie met een houdingswerkwoord[35] gebruiken: *hij zit te schrijven* (met zitten als houding), een constructie met *aan het* plus infinitief: *hij is aan het schrijven*, of een constructie met het woordje *bezig*: *hij is bezig te schrijven*. Het verschil met het Engels is dat in deze taal de duratieve constructie verplicht is; in het Nederlands is het altijd nog mogelijk om op de vraag *wat doet hij?* te

[35] De term *houdingswerkwoord* gebruik ik om een omslachtige omschrijving te vermijden.

antwoorden *hij schrijft* terwijl in het Engels *he is writing* verplicht is. Terwijl er in het moderne Nederlands syntactische mogelijkheden zijn om durativiteit uit te drukken, is dat bij momentaniteit niet het geval. Lexicaal kan dat wel, bijv. door het prefixoïde *vol-* in bijv. *volbrengen*: *hij heeft het volbracht* (perfectief). Het probleem is echter dat het mogelijk is om te zeggen: *hij is bezig (om) het te volbrengen*. Dit zouden we als duratief-perfectief kunnen kenschetsen: 'hij is bezig iets te doen met het oog op de voltooiing daarvan'. Deze zin laat een samenspel van Aktionsart (volbrengen) en aspect (bezig te); in het Engels is een vertaling mogelijk als *he is in the process of accomplishing it*. In een lopende tekst dient durativiteit vaak als achtergrond van perfectiviteit: vgl. *ik was aan het schrijven toen hij de kamer binnenkwam*, eng. *I was writing when he intered the room.*

In een slavische taal als het Pools wordt het perfectieve aspect praktisch altijd met een per geval wisselend prefix aangeduid: vgl. *po-czekać* tegenover *czekać* 'wachten', *na-pisać* tegenover *pisać* 'schrijven', *wy-pić* tegenover *pić* 'drinken', maar vgl. ook met een lexicaal verschil *pomóc* tegenover *pomagać* 'helpen' (nog fonologisch gerelateerd), *zobaczyć* tegenover *widzieć* 'zien' (niet meer fonologisch gerelateerd). In het laatste geval hebben we dus duidelijk met twee verschillende woorden te maken.[36] Bij niet-perfectiviteit kan er behalve van een 'bezig zijn' ook van een 'herhaald zijn' of 'gewoon zijn' sprake zijn. Zo kunnen we *pomóc* begrijpen als 'even helpen', *pomagać* als 'voortdurend' of 'steeds maar helpen'.

4.3.2. *Durativiteit*

4.3.2.1. *'Zijn' plus participium*

Een bekende manier om een durend gebeuren of een durende toestand uit te drukken is de constructie met een vorm van 'zijn' plus participium presens: vgl. nog hedendaags (maar wél gelexicaliseerd) *ze is lijdende aan diabetes*, *hij is beterende*, *er is wat gaande*, *ze was druk doende.* In het Gotisch vinden we *was Iohannes dáupjands in áuþidái* (Marc. 1:4) 'was Johannes dopende in de woestijn'; dit laat zien dat we hier een oude manier van uitdrukken hebben.[37] In het Middelnederlands komen daar veel voorbeelden van voor: vgl. bijv. *in dien selven tiden was levende die scone Pallas* (S257) 'in diezelfde tijden leefde de schone Pallas'.

De constructie kan ook werkwoorden bevatten die op zichzelf genomen momentaan zijn: *eest alfsgedwas dat ik hier ontmoetende si?* lett. 'is het een boze geest die ik bezig ben te ontmoeten?'. In een vertaling als 'met wie ik hier een ontmoeting heb?' zou iets van de 'duur' kunnen doorklinken. Een ander voorbeeld is: *uw harnas ende uwen scilt moet ghi mi ghevende sijn* (MNW) 'uw harnas en uw schild moet gij mij geven'. In vergelijking met *uw harnas ende uwen scilt moet ghi mi gheven* kan dat minder direct overkomen: er mag als het ware enige tijd voor het geven zijn. In plaats van *sijn* kan ook *bliven* 'blijven' worden gebruikt: *Achilles bleef wakende in der nacht* (S257) 'Achilles bleef waken in de nacht'. De constructie met participium presens lijkt ouder dan die met infinitief, type nnl. *bleef waken*;

[36] We zouden hiervoor in het Nederlands *zoeken* en *vinden* kunnen vergelijken. Dat blijken ook in het Pools duidelijk verschillende woorden te zijn, resp. *szukać* en *znjadować*.

[37] In got. *was kunnands* (Skeireins Ib:13) lett. 'was kennende' lijkt *kunnands* nog een nominale betekenis te hebben: *kennen* als "statisch" werkwoord zal niet zo snel in een duratieve constructie voorkomen. Een vertaling zou dus kunnen zijn: 'hij was goed geïnformeerd' of iets dergelijks.

een middelnederlands voorbeeld daarvan is *dan soe blijft mijn herte in pinen staen* (H3 654) ‘dan blijft mijn hart in verdriet verkeren’. Een houdingswerkwoord vinden we in *dat* (kint) *lach in de crebbe slapende* (S13).

Regionaal kunnen we duratief *zijn* plus participium presens nog wel terugvinden, bijv. in het Katwijks: *we waere thuisstòòmende van de visserij* (de Vink 2004, 115) ‘we waren aan het thuisstomen van de visserij’, maar ook in zuidelijke dialecten, bijv. in het Kempisch: *hij was aalte pròtende in de kerk* (de Bont par. 444) ‘hij was altijd in de kerk aan het praten’. Een groningse manier van zeggen is *dat wil ik jou niet beloven wezen* ‘dat wil ik jou niet beloven’ (let op *wezen*, niet *zijn*), waarin *beloven* waarschijnlijk de plaats van een participium presens heeft ingenomen en daaruit mogelijk is ontstaan: ‘belovende zijn’. Als zo’n “vervanging” is ook hollands *ik ben lope(n)* ‘ik ben te voet’ (< *ik ben lopende*) te interpreteren; voor het Zaans wordt (Boekenoogen 1897, par. 181) *ik ben lopende ekòmme* genoemd. Uit de vervanging blijkt dat men het gevoel voor het participium presens als werkwoordsvorm binnen een werkwoordelijke groep was bezig kwijt te raken. Dat het participium fonologisch zwak stond, namelijk met twee sjwa-bevattende syllaben achter elkaar, kan hierbij een rol gespeeld hebben: vgl. *lopəndə* > *lopənə* > *lopən* > *lopə*. In de 17e eeuw vinden we bij de westvlaamse Michiel de Swaen *hoe sit ie soo, al gapen* (H5 1154); mogelijk staat hier de infinitief *gapen* in plaats van het participium presens *gapende* (of is hij daaruit ontstaan). Voor hedendaags gebruik van het participium presens zie hoofdstuk 3 par. 2.

Ook de constructie met een participium preteritum komt voor. Vergelijk met locatieve betekenis *doe ic hoorde waer gi waert ghelegen* (S266) ‘toen hoorde ik waar u gelegen was = lag’; *een roke daerop was geseten een stat* (S266) ‘een rots waarop een stad zat= lag’. *Gelegen* of *geseten* is een lexicale kwestie; in *die kerspelen also si geseten en gelegen sijn* (MNW) komen ze tautologisch in combinatie voor.

4.3.2.2. *Nevenschikkende constructie*

Een oude constructie die we in het Middelnederlands en ook nog wel in het 16e- of 17e-eeuwse Nederlands vinden, bestaat (zoals hij in ieder geval verschijnt) uit een nevenschikking van twee werkwoordsvormen. De eerste daarvan is een werkwoord voor ‘lichaamshouding’, aanvankelijk *liggen*, *zitten*, *staan* (dus althans in oorsprong locatief). Middelnederlandse voorbeelden zijn *al die wile dat gi lagt ende slipt* (H2 440) ‘terwijl gij lag te slapen’, *ik sta ende wachte* (H2 443) ‘ik sta te wachten’, *daer hi sat met symon phaerisewe ende at* (H2 450) ‘waar/toen hij bij Simon de Farizeeër zat te eten’. Merk op dat de *met*-bepaling in het laatste voorbeeld bij het eerste werkwoord staat en niet bij het tweede waar het semantisch bij hoort, eerder dan bij het eerste werkwoord; de nevenschikkende constructie werd dus als één geheel ervaren. Vgl. ook (met een iets andere volgorde) *Amand die sijn getiden sat ende las* (D2 440) ‘Amand die zijn getijden zat te lezen’, en in een hoofdzin *hi lach gode ende bat* (D2 451) ‘hij lag tot God te bidden’. Een bekende zin van Cats (17e eeuw) is *een waterlantsche Trijn sat eens ajuin en schelde* (WNT) ‘een Trijn, afkomstig uit Waterland, zat eens uien te schillen’. In de laatstgenoemde gevallen is het zeker duidelijk dat het object semantisch bij het tweede werkwoord hoort. Een dergelijk object kan zelfs helemaal voorop komen te staan: mnl. *dit gaet ende secgt hem* (vP 154) ‘ga en zeg hem dit’. Vanuit het Hollands is de constructie in het Zuidafrikaans terecht gekomen: *Piet staan glas en drink*.

Een afwijkend geval, met *lopen* (soms ook *gaen*) is mnl. *hy liep ende haelden enen boghe* (vP 153) ‘hij liep om een boog te halen’ (finaal), met enen boghe niet bij liep. Vergelijk ook met een imperatief is *ba lopt en beschijt u* (H3 879) ‘ba ga weg en beschijt u’ en met inchoatieve betekenis *op dat niet en comen dees onbesneden ende bespotten my* (H3 645) ‘opdat niet deze onbesnedenen mij komen bespotten’. De constructie is dus niet alleen maar duratief en het object of de bepaling hoeft niet per se op een “onlogische” plaats te staan. Het laatste kan als een geval van degrammaticalisatie worden beschouwd.
De constructie is nog bekend van het Duits: *man sitzt und liest*, weliswaar met deze aantekening dat wél mogelijk is (gedegrammaticaliseerd) *man sitzt und liest ein Buch* maar niet **man sitzt ein Buch und liest.* Vergelijk voor het Skandinavisch zweeds: *ingen sitter och klagar* ‘niemand zit en klaagt = niemand zit te klagen’, deens *ingen sidder og brokker sig* ‘id.’.

Regionaal komt de constructie nog wel voor: *Marie zit aardappelen en schilt* (Noord-Beveland), maar meer verspreid: *Marie zit en schilt aardappelen* waarin *aardappelen* “logisch” bij *schillen* terecht is gekomen. Het laatste is dus weer degrammaticalisatie; de constructie is “normaler” geworden. Een laat standaardtalig voorbeeld is, bij een literator (Aart van der Leeuw), *als ik zit en arbeid* (vP 165). Vergelijk ook westvlaams (in standaardtalige weergave) *hij lag ervan en droomde*, met nog “authentiek” *ervan* bij *lag*.Voor het Westvlaams (WS 109) wordt ook een constructie met persoonsvorm plus *en* plus infinitief genoemd, type *hi lag en slapen*. De constructie lijkt een kruising te zijn tussen *lag en sliep* enerzijds en *lag te slapen* anderzijds. Voorbeelden zijn *dat ligt hier midden klaren dage en nietsdoen* (H7 1756, Streuvels) en *en wyder stoegen…doar olletwi lik goais en kyken* (H7 1757, Veurne) ‘en wij stonden…daar allebei als gaaien te kijken’. Merk in het laatste voorbeeld op dat *lik goais* syntactisch bij *stoegen* staat maar semantisch bij *kyken* hoort. Vgl. ook (in standaardtaal-weergave) *Marie zit stoofperen en schillen* dat blijkens onderzoek rond 2000 nog in Frans-Vlaanderen en het uiterste zuiden van Westvlaanderen voorkwam. Uit de 14e eeuw stamt de zin *dan sittet convent ende knaghen een ey of enen vulen harinc* (WS110) ‘dan zit het gezelschap op een ei of een vuile haring te knagen’. Moet dit als een heel vroeg voorbeeld van de compromis-constructie geïnterpreteerd worden? Maar was de nieuwe constructie type *zit te knagen* toen al in voldoende mate bekend (zie beneden)? Of moeten we hier aan een constructio ad sententiam denken en is *knaghen* een pluralisvorm onder invloed van het semantisch meervoudige *convent*?

4.3.2.3. *‘Houding’ plus te plus infinitief*

De nevenschikkende constructie kan die van het type *lag slapende* enz. hebben beconcurreerd; de bezigheid c.q. situatie (‘slapen, wachten, eten’ enz.) krijgt er meer nadruk in en er is daardoor meer sprake van concretisering. Het participium presens stond fonologisch ook zwak zoals hierboven gesteld is. Op haar beurt moest de nevenschikkende constructie vooral vanaf de 17e eeuw voor weer een ander (eveneens in oorsprong locatief) type wijken, nl. een houdingswerkwoord plus *te* plus infinitief: vgl. hedendaags *hij ligt te slapen*, *zit te eten*, *staat te wachten* (van later tijd ook *hij loopt te suffen*, *het hangt te drogen*). Oorspronkelijk kan de infinitief hier finale waarde hebben gehad: ‘om te slapen’ enz. Mogelijk wint deze constructie het omdat het gebeuren als één geheel werd opgevat. Duidelijke voorbeelden ervan duiken pas in de 17e eeuw op, bijv. *(zij) sit te broen* (broeden) *op het gout* (Hooft, vP 157). Een middelnederlands voorbeeld, echter met *lopen*, is *alse daer*

sijn kint liep spelen (vP 168) ‘toen zijn kind daar liep te spelen’. Opmerkelijk is dat het Middelnederlands al wel zinnen heeft met het houdingswerkwoord in de infinitief, bijv. *hi ghinc liggen…slapen onder (enen) eglentier* (MNW) ‘hij ging onder een eglantier liggen slapen’; *die steen daer onse heer op plach te sitten predicken* (H3 678, met *te*) ‘de steen waar onze heer op placht te zitten prediken’; *hoe die katijf ghinc staen eten mijn goede wijf* (MNW) ‘hoe die ellendeling mijn goede vrouw ging staan eten’. Is de eenvoudige constructie door abstractie uit de samengestelde ontstaan: bijv. *hij had liggen (te) slapen > hij ligt te slapen*, of was de eenvoudige er reeds maar kreeg deze weinig voet aan de grond door de concurrentie van de nevenschikkende constructie? We kunnen het prolbeem ook vanuit de omgekeerde richting benaderen: de samengestelde constructie had succes omdat de nevenschikkende constructie zich minder goed voor perfectum-gebruik leende[38]. Hoe dan ook, een tijd lang vormden de samengestelde constructies en de nevenschikkende constructies in de praktijk (dus niet vormelijk) één paradigma. Een op andere wijze geconstrueerd middelnederlands voorbeeld is *si en woude ooc te sprekene sitten niet met sustren* (WS110) ‘zij wilde ook niet met zusters zitten te praten’; let op de andere volgorde (*te sprekene* vóór *sitten*) en op het gerundium na *te*. Perfecta bevatten *recht of soe hadde zitten beiden* (vP 156) ‘net alsof ze had zitten wachten’ en zonder het infinitivus pro participio-effect *alsi lange hadden geseten ten taflen drinken ende eten* (vP 156) ‘als ze lang aan tafels hadden zitten eten en drinken’.

Een probleem is zoals blijkt dat de eenvoudige constructie praktisch altijd *te* bevat: *hij ligt te slapen*, terwijl in de samengestelde *te* doorgaans ontbreekt: *hij heeft liggen slapen* (vgl. reeds de middelnederlandse voorbeelden met één uitzondering, nl. bij *plach*). De verklaring kan zijn dat in de samengestelde constructie het houdingswerkwoord op de plaats staat waar zonder *te* een tweede hulpwerkwoord (V2) zich pleegt te bevinden: *hij heeft willen wandelen*, *hij is gaan wandelen* (beide V1V2V3 en met het infinitivus pro participio-effect). De laatste constructie zou de eerste dus hebben kunnen beïnvloeden. De houdingswerkwoorden bevinden zich daarmee, wat het ipp-effect plus het gebruik van *te* betreft, tussen de hulpwerkwoorden en de niet-hulpwerkwoorden in: *hij wil wandelen/hij heeft willen wandelen – hij zit te lezen/ hij heeft zitten lezen – hij hoopt te komen/hij heeft gehoopt te komen.* Dat neemt niet weg dat *te* in de samengestelde constructie toch niet uitgesloten mag worden: vgl. (internet) *de EU heeft zitten te slapen*; in het noordoosten is het gebruik van *te* zelfs heel gewoon. Ook bij de zogeheten nomenincorporatie (zie hfdst. 3 par. 4.8.2) komt een duidelijk regionaal verschil voor de dag: *Marie zit te (stoof)peer* c.q. *(stoof)peren te schillen* is een noordelijk (inclusief fries) en noordhollands verschijnsel dat op een fries substraat kan wijzen. *Hij zal wel weer staan zeuren*, zonder *te*, bleek bij dialectonderzoek zuidelijk te zijn; minder duidelijke verschillen kwamen voor de dag bij *hij vindt het prettig om de hele dag (te) zitten (te) werken*. Ten slotte: *lopen* kon zich in zoverre afwijkend gedragen dat het in de eenvoudige constructie zonder *te* kon voorkomen: *gistren liep zij met mij spelen* (vP 179, van Alphen).

De constructies met *liggen*, *zitten*, *staan* vormen nu een van de manieren waarop in het moderne Nederlands ‘durativiteit’ wordt uitgedrukt: *lopen* en *hangen* hebben zich daarbij aangesloten: *hij loopt te zingen*, *het hangt te bungelen*. Ook in deze constructies krijgen ‘bezigheid’ of ‘situatie’ nadruk, zo zeer zelfs dat *zitten* of *liggen* hun concrete betekenis kwijt

[38] In van der Horst 2008 (par. 9.5.2.1) vinden we voor alle fasen alleen niet-perfectumgebruik, dus niet **ze heeft ajuin gezeten en geschild*.

kunnen raken: *lig* of *zit niet te zaniken* en vgl. ook *hij zit maar te zitten*. Toch kan die betekenis zich nog doen gelden en een bepaalde combinatie onmogelijk maken: vgl. de onmogelijkheid van **hij zit maar rondjes te lopen* ("semantische persistentie)"; wél mogelijk is weer: *hij loopt maar rondjes te lopen*. Het grammaticalisatie-proces is dus nog niet voltooid.

4.3.2.4. *Aan het- en bezig-constructie*

De *aan het*-constructie kwam nog niet in Middelnederlands voor; *mer alst aent sluten quam* (H3 642) 'maar als het tot besluiten kwam' is daar uiteraard geen voorbeeld van. De constructie raakt sinds de 17e eeuw in gebruik; ze is gezien de gebruikte prepositie *aan* eveneens in oorsprong locatief. In tegenstelling tot de meer situationeel te interpreteren houdingsconstructie geeft ze vooral een proces of een wat langduriger handeling aan: vgl. *het is kouder aan het worden* (gevonden op internet) met *ik sta al een hele tijd te wachten* waarnaast *ik ben al een hele tijd aan het wachten* minder voor de hand ligt. Vergelijk ook *hij zit in de kamer een boek te lezen* met *hij is (?in de kamer*) *een boek aan het lezen*. Op het moment dat ik zeg dat ik een boek aan het lezen ben (wat een langdurige aangelegenheid kan zijn), hoef ik er niet concreet, op bedoeld moment, in te *zitten* lezen. Gewoonte-handelingen zijn bij de *aan het*-constructie niet (goed) mogelijk: **hij is drugs aan het gebruiken* (habitueel bedoeld wél *hij gebruikt drugs*); een min of meer blijvende toestand lijkt mogelijk: *hij is aan aids lijdende* of eerder *hij is lijdende aan aids*. Ook *blijven* kan in de constructie voorkomen: *hij bleef maar aan het schrijven*. Er zijn aanwijzingen dat het Nederlands Nederlands een zekere voorkeur voor de houdingsconstructie heeft, het Belgisch Nederlands voor de *aan het*-constructie. Bij *aan* kan ook een verbaal substantief gebruikt worden: *hij is aan het werk*, *ze is aan de wandel*. Bij de *aan het*-constructie kan er van een (recente) uitbreiding sprake zijn in zoverre dat ook passiefvorming mogelijk wordt: *het boek is gelezen aan het worden*.

Naast de *aan*-constructie komt ook de constructie met *bezig* (*met*) plus *te* plus infinitief op: *ze is bezig schoon te maken*, *ze is bezig met de schoonmaak*. Dat deze constructie erbij komt en succes heeft, moet het gevolg zijn van het feit dat ze evenals de *aan het*-constructie in een behoefte voorziet. Soms kunnen beide constructies gebruikt worden: *de commissie is dit aan het onderzoeken* c.q. *is dit bezig te onderzoeken*. Er is misschien een voorkeur voor de laatste variant omdat het om iets ingewikkelds gaat. Een duidelijke voorkeur heeft *vanmorgen waren we bezig te vertrekken toen hij belde* in vergelijking met *waren we aan het vertrekken toen hij belde*. 'Vertrekken' kan niet als een proces worden begrepen (daarom niet *aan het vertrekken*), wél als een reeks bezigheden die tot het eigenlijke vertrek leiden (daarom dus wel *bezig te vertrekken*). Lexicale beperkingen blijken ook uit *het is aan het regenen* (acceptabel), *het is bezig te regenen* (iets minder acceptabel), *het ligt* enz. *te regenen* (uitgesloten). In het feit dat *het is bezig te regenen* enigszins dubieus klinkt, kan doorwerken dat 'bezig' een agens veronderstelt (semantische persistentie); het gaat ook niet om een ingewikkeld gebeuren. Beter klinkt dan weer, met personificatie, *Nederland is bezig uit te drogen*, wat als een langdurig en ingewikkeld proces kan worden begrepen. Vergelijk met betrekking tot een evolutionair proces als *de kleine teen is bezig te verdwijnen*. *Bezig zijn te* zullen we zeker in een plechtige context gebruiken: (gezegd van de roeping van Jezus) *hij is bezig schepping en wereld te herstellen en te vernieuwen*. Een verdere beschrijving van de gebruiksnuances die in het spel zijn, moet hier achterwege blijven. In dit spel van vormen en nuances kan ook de niet-specifiek duratieve vorm meedoen: *het wordt kouder*, *hij leest een boek*, *de commissie*

onderzoekt, *het regent*, *Nederland droogt uit*, maar ?*vanmorgen vertrokken we toen hij belde*. Van de laatste zin gaat de suggestie uit er sprake is van samenval op één bepaald moment. Er lijkt overigens een ontwikkeling gaande te zijn waarin de *aan*-constructie ongemarkeerde trekken krijgt: *ik ben piano aan het spelen* (op het moment) tegenover *ik speel piano* (vroeger ongemarkeerd, nu: als gewoonte of beroepsmatig). De ontwikkeling van de *aan*-constructie doet denken aan die van de engelse *progressive form*; er is echter nog geen sprake van een echte regel zoals die wel (met uitzonderingen) bij de engelse constructie voorkomt. Toch valt in een bepaald geval niet aan een duratieve constructie te ontkomen; vgl. *toen ik thuis kwam, lag mijn vader te sterven*; *stierf mijn vader* zou betekenen dat hij stierf op het moment dat ik thuis kwam.

4.3.2.5. *Nederlands, Duits, Engels*

De constructie van het type *hij zit en leest een boek* wordt zoals reeds opgemerkt nog in het Duits gebruikt: *er sitzt und liest ein Buch* enz. Een meer recente duitse constructie is: *er ist dabei ein Buch zu lesen* "hij is erbij een boek te lezen", en in gesproken Duits is ook *er ist ein Buch am lesen* (nederlands *aan het lezen*) mogelijk. Maar een houdingswerkwoord in combinatie met een infinitief plus *te* is een specifiek nederlands verschijnsel: *hij zit een boek te lezen*, *hij heeft een boek zitten (te) lezen.* Het is niet duidelijk waarom Duits en Nederlands aparte wegen zijn gegaan. Het kan er verband mee houden dat du. *zu* nog duidelijker een finale bijklank heeft; het heeft ook (net als eng. *to* dat echter niet typisch finaal meer is) z'n volle klank behouden. In de vorige subparagraaf hebben we gezien dat het Engels (verplicht) de progressive form gebruikt: *he is reading a book* (met een *gerund).* Na enige voorbereiding in het Middelengels wordt deze vorm (in plaats van de constructie met participium presens) in de 16e eeuw volledig geaccepteerd. Op z'n laatst gebeurt dat met het passief: *the house is being built.* Het Nederlands laat in de 16e eeuw (ondanks de zwakke vorm: zie par. 2.3) een sterke toename van *zijn* (ook *worden*, *blijven* enz.) plus participium presens zien; op grond van de zwakke vorm (zie par. 2.3) viel dit niet te verwachten. Deze ontwikkeling heeft zich echter niet doorgezet. Het passieve gebruik: **het huis is wordende gebouwd* (vgl. *the house is being built*) heeft geen kans meer gekregen.[39] Engels en Nederlands zijn natuurlijk niet helemaal te vergelijken; de eerste taal heeft met de -ing-vorm (*gerund*) een fonologisch sterk staande vorm, de tweede (al vaker opgemerkt) het fonologisch veel zwakker staande participium presens. Hoe dan ook, in het Engels heeft de -ing-vorm een duidelijke plaats in het werkwoordensysteem gekregen wat van de in dit hoofdstuk besproken (middel)nederlandse constructies, met hun mogelijkheden én beperkingen, niet gezegd kan worden.

4.3.3. *Inchoativiteit*

"Inchoativiteit" duidt op het begin van een handeling of toestand. Daarvoor kunnen we het werkwoord *beginnen* gebruiken: *hij begon te werken*. Er is ook een duidelijk hulpwerkwoord, nl. *gaan*: *hij ging werken*. Dit werkwoord is al in par. 2.4.2 aan de orde geweest. Het verschil is dat *gaan* eerder dan *beginnen* nog iets toekomstigs (nl. dichtbije toekomst) kan aanduiden:

[39] Passiviteit is ook bij de andere constructies niet (goed) mogelijk, vgl. *hij zat en werd geslagen*, *hij zat geslagen te worden*, *hij is aan het geslagen worden*, *hij is bezig geslagen te worden*. Het laatste geval is twijfelachtig: vgl. ?*de vijanden zijn bezig verslagen te worden*.

vgl. *het gaat onweren* (het zit eraan te komen) met *het begint te onweren* (het is zo ver). Vergelijk ook *hij ging werken* met *hij begon te werken*. *Gaan* heeft daardoor ook iets procesmatigs: vgl. *de menigte ging zingen* met *begon te zingen*. *Gaan* en *beginnen* kunnen in één zin worden gecombineerd: *jongens, we gaan beginnen*: 'het tijdstip dat we beginnen is niet ver weg meer' (dus pak je schriften of je laptops). Duidelijk inchoatief zijn constructies als *ik ga liggen*, *zitten*, *staan*; het procesmatige is hierin niet meer aanwezig. Behalve *gaan* en *beginnen* kan ook *komen* (met infinitief) genoemd worden: vgl. *als hij een andere keer de wereld zal komen oordelen* (mnl. *als hy comen sal anderwerf jugeren die werelt*, H2 419). Hier is sprake van een finale constructie: 'hij zal komen om de wereld te oordelen'; 'zal komen oordelen' is echter niet ver verwijderd van 'zal gaan oordelen'.

Het aspect in kwestie kan in het Middelnederlands op de volgende manieren, met verschillende hulpwerkwoorden en met infinitief of participium presens, tot uitdrukking komen:

1. met *sullen* of *willen* plus infinitief in de volgende zinnen (S243): *Grimolt gheviel dat hi ene duve soude scieten* 'het overkwam G. dat hij net een duif zou schieten = op het punt stond om een duif te schieten'; *die kerke van Latrane wille vallen uut haren stane* 'de kerk van Lataranen staat op vallen'
2. met *werden*, *bliven* 'in een toestand komen en daarin blijven', *beginnen*, *varen* plus participium presens (S257): *Mittridates wart jagende in foreeste* 'M. ging jagen in het bos', *si begonsten slapende te werden* 'zij begonnen te gaan slapen = zij gingen slapen', *metten woorde bleef si liggende ende sliep* 'met het woord (met wat ze zei) ging ze liggen en sliep (ging ze liggen slapen, met een "nevenschikkende contructie" – zie vorige paragraaf: 3.3)', het *was op ene avontstonde dat Carel slapende begonde* 'het was op een avond dat Carel begon te slapen'; *hi voer liggende in een eylant* 'hij ging liggen = wonen op een eiland'
3. met w*erden*, evenals *beginnen* (mogelijk naar analogie daarvan), met *te* plus infinitief (gerundium): *so dat te bevene waert die oude* (MNW) 'zodat de oude begon te beven'; vgl. ook *si began te peinsene* (id.) 'ze begon te peinzen' en ook 16e-eeuws *hier mee wert sy seer bitterlick te weenen* (H4 871) (w*orden* met *te* plus infinitief wordt nog genoemd voor het Vlaams (en het Antwerps): *hi wierd te ronken* 'slapen', in standaardtaal-weergave: *ik werd honger te krijgen*)
4. met *werden* plus participium preteritum waarbij vaak de indruk is dat het subject de situatie in kwestie niet (helemaal) in de hand heeft S265): *dor dese noot wart sinte Bave gevlucht uter stat van Ghent* 'door deze nood vluchtte Sint Bavo uit de stad Gent', adequater: 'kwam Sint Bavo ertoe de stad te ontvluchten'; *mit ongeval so stiet si aen hoors mans voet ende hi wert te handt ontspronghen* 'per ongeluk stootte ze tegen de voet van haar man en hij werd meteen wakker'; *dat gat dat te voren was open wert nu sciere toegheloken* 'het gat dat daarvóór open was, raakte nu snel dicht'
5. met *werden* plus nomen agentis: *Castor wart…een vechtre* (D2 442) 'Castor begon te vechten' (hier blijkt dat *vechtre* nog de betekenis 'iemand die vecht' heeft en nog niet die van 'vechtjas')

Sijn plus participium preteritum kan eveneens inchoativiteit uitdrukken. Zoals we al gezien hebben kan deze combinatie ook, zoals we ook eerder zouden verwachten, durativiteit uitdrukken. In de hier besproken voorbeelden is 'duur' metonymisch naar 'begin van de duur' verschoven. Zie de volgende zinnen (S266):

1. selden is ghelegen grooten windt sonder reghen (S266) ‘zelden is een grote wind gaan liggen zonder regen’
2. hierna es si van enen kinde gelegen (S266) ‘hierna is ze gaan liggen = bevallen van een kind’
3. Parys is weder opgheseten (MNW) ‘Paris is weer gaan zitten = opgestegen op zijn paard’

Uit de vertalingen wordt duidelijk dat er in het moderne Nederlands diverse lexicale middelen beschikbaar zijn om de betekenis van de middelnederlandse zinnen weer te geven: *zullen*, *gaan*, *beginnen*, *ertoe komen*, *worden*, *raken*. Inchoativiteit kan ook worden uitgedrukt met een constructie zonder persoonsvorm maar met een infinitief of met infinitieven voorafgegaan door *aan*: *ic naerstich aen twercken!* ‘ik ging ijverig werken, aan het werk’ (H4 871,16e eeuw), *t gespuis met bylen, haamers, houwelen, in de vuyst, aen blutsen, breeken en plonderen* (MM par. 8.6, 17e eeuw, Hooft) ‘het gespuis (ging/sloeg) met bijlen, hamers, houwelen in de vuist aan het slaan, breken en plunderen’. In de moderne vertalingen missen we wel de nuance van het plotselinge en het enthousiaste van de zaak (ook als deze slecht is). Vergelijk nog een modern voorbeeld als *en wij aan het drinken!*, weliswaar met een lidwoord bij de infinitief.

Bij de vlaamse auteur Adriaen Poirters (17e eeuw) vinden we ‘zijn’ plus *te* plus infinitief: *daer was het wederom te krijten en te schreeuwen* ‘toen begon men weer te krijsen en te schreeuwen’. Verder zijn uit de 17e eeuw voorbeelden bekend van *raken*, *slaan*, *vallen* met een *aan het*-constructie; ook hier is geen sprake van een duratief maar weer eerder van een inchoatief effect. Voorbeelden zijn: *naer een twijfelig gevecht…geraeckten de Canibalen aen het wijcken* (H5 1160) ‘na een twijfelachtig gevecht…gingen de Cannibalen wijken’, *…slough het aan ’t dooyen* (id.) ‘ging het dooien’, *hy valt aen het teeckenen* (id.) ‘hij gaat tekenen’. Een 18e-eeuws voorbeeld met *begeven* is: *en toen begaf zig Campo heel vlytig aan ’t schilderen* (H6 1434) ‘en toen ging Campo heel vlijtig schilderen’, met *tyen*: *belust om weeder aan ’t dansen te tyen* (id.) ‘belust om weer te gaan dansen’. Een 17e-eeuws voorbeeld is ook (elk vertelde) *hoe hy eerst aan ’t vaaren was gekomen* (H5 1160) ‘hoe hij voor de eerste keer ging varen’; in het moderne Nederlands zou nu heel goed een constructie met *tot* gebruikt kunnen worden: ‘hoe hij voor de eerste keer tot varen was gekomen’. Inchoatief is ook de 17e-eeuwse constructie met *gaan* plus *op* plus onbepaald lidwoord plus infinitief: *met een gaat het op een aanheffen van psalmen en lofzangen* (H5 1161). Uit de 19e eeuw dateert nog *daar ging het toen weêr van nieuw op een vechten* (H7 1753). *Meteen ging het op een drinken* is nu wel verouderd in tegenstelling tot *meteen zetten ze het op een drinken.* Vergelijk ook een constructie als in *dat de vliezen op het breken staen* (H6 1434) ‘op het punt staan te breken’.

4.3.4. *Absentiviteit*

In het Middelnederlands vinden we zinnen waarin het werkwoord ‘zijn’ met een infinitief voorkomt waarvan we de betekenis kunnen begrijpen als we er een “elliptisch” *gaan* ‘naar een andere plaats gaan’ bij denken zoals in nnl. *hij is naar huis*, nl. *gegaan*. Voorbeelden zijn *die hertoch van Oestenryck was in die Veluwe jaghen* (H3 677) ‘de hertog van Oostenrijk was (gaan) jagen op de Veluwe’; *die broeders waren mayen coren* (S259) ‘de boers waren koren (gaan) maaien’; *Joseph was bereiden die bruloft* (S259) ‘Jozef was de bruiloft (gaan)

voorbereiden'. Let wel: *die hertoch van Oestenryck was jaghende*, de *broeders waren mayende coren*, *Joseph was bereidende die bruloft,* zou betekenen dat ze het aan doen waren (duratief). In de voorbeelden in kwestie is er sprake van een 'elders zijn' (van een *absentief*, vanuit het perspectief van de spreker) met een bepaalde bedoeling: de infinitief lijkt nog de oude finale betekenis te hebben: 'om te jagen', 'om te maaien', 'om voor te bereiden'. Ook in hedendaags Nederlands kunnen we een absentief gebruiken: *de hertog was jagen*, *de broers waren koren maaien*, *Jozef was de bruiloft voorbereiden*. Moeilijker ligt het met mnl. *navons als gi slapen zijt*; een moderne vertaling met absentief is niet aanvaardbaar: ?'s avonds als u bent slapen'. Met *gaan* wordt de zin acceptabeler: 'als u bent gaan slapen', maar omdat *gaan* dan als inchoatief wordt opgevat, is er van een echte absentief geen sprake. In het moderne Nederlands lijkt in de absentief een duidelijk handelingswerkwoord noodzakelijk te zijn. Een 16e-eeuws voorbeeld met *slapen* is *meester en vrouwe waren slapen* (S259) 'gaan slapen'. Vergelijk voor het moderne Nederlands ook *ze is schoonmaken* (absentief) met *ze is gaan schoonmaken* met inchoatief *gaan* (waarvoor ze het huis niet per se verlaten hoeft te hebben).

Een perfectum is mnl. *die geweest hadden up tlandt roeven* (S259) 'die op het land waren wezen roven'. In het moderne Nederlands vinden we *hij is wezen roven*, met het ipp-effect (infinitivus pro participio`: *wezen* i.p.v. *geweest*; zie hoofdstuk 15). Merk op dat de vorm van het hulpwerkwoord *wezen* is (en niet *zijn*). Er zijn overigens nogal wat regionale verschillen. In het noordoosten zegt men voor *hij is wezen vissen*: *hij is (heen) (te) vissen (geweest)* met optioneel *heen* en/of optioneel (finaal!) *te*. Daarnaast komt ook voor *hij is uit vissen (geweest)* of met extrapositie: *hij is (uit) geweest te vissen*. Overigens is men in het noordoosten niet erg absentief-lievend en wijkt men er graag uit naar de duratieve constructie met *aan*: *hij is aan het vissen (geweest)*. Zuidoostelijk is (perfectief) *hij is vissen geweest* of *geweest vissen*, zuidwestelijk *ze heeft weeste(n) vissen* of *weest vissen*. Een alternatief voor *hij is vissen* is de constructie (die vanaf de 16e eeuw voorkomt) *hij is uit vissen gegaan*. Een alternatief is ook (hierboven reeds als noordoostelijke mogelijkheid genoemd) *hij is uit vissen*.

4.3.5. *Perfectiviteit*

Voor de uitdrukking van perfectiviteit zouden we aan de voltooide tijden binnen het werkwoordsysteem kunnen denken, welke analytische vormen corresponderen met synthetische vormen in andere talen. Er is echter veel voor te zeggen om ze als tempusvormen op te vatten als hoedanig ze hierboven ook zijn behandeld. Hoe dan ook zijn er lexicale middelen. In de eerste plaats is het, in zichzelf perfectieve, hulpwerkwoord *comen* te noemen, in combinatie met participium preteritum van een mutatief of als zodanig op te vatten werkwoord. Vergelijk *doe sach tfolc dat eene duve quam gevlogen* (S262) 'toen zag het volk dat een duif kwam aanvliegen', *si quamen dapperlike geseilt ant landt van Affrike* (S262) lett. 'zij kwamen spoedig aanzeilen aan het land van Afrika = ze bereikten al spoedig het land van Afrika', *in een dal sie gereden quamen* (H2 435) 'in een dal kwamen ze aanrijden'. Duidelijk komt naar voren dat in hedendaags Nederlands bij voorkeur een infinitief gebruikt wordt. Bij voorkeur: het participium preteritum is nog steeds mogelijk maar dan wel in schrijftaal en vooral in de zuidelijke standaardtaal. Er kan overigens een subtiel betekenisverschil bestaan: met het participium lijkt de actie meer afgerond dan met een infinitief. Maar dat kan moeilijk betekenen dat men in het zuiden een actie eerder als afgerond beschouwt dan in het noorden. Vergelijk ook duits *eine Taube kam geflogen*. Bekende combinaties zijn mnl. *ghereden comen*, *gewandelt comen*, *gevaren comen* enz.; in plaats van *comen* is *lopen* gebruikt in *si liep*

geslopen ende gecropen ‘ze kwam aansluipen en aankruipen’. Let op het gebruik in het moderne Nederlands van vormingen met het partikel *aan-*. Ook bij *comen* met participium presens lijkt een vertaling met een *aan*-werkwoord nog wel mogelijk. Vergelijk *dese riviere comt lopende uten aerdschen paradise door die wildernisse van indien* (H3 663) ‘deze rivier komt uit het aardse paradijs door de wildernis van Indië aanstromen’ (of ‘loopt uit het aardse paradijs enz.’), *daer hute quam loepende een lanc swart man* (H2 435) ‘daaruit kwam een lange zwarte man aanlopen’ (of ‘liep een lange zwarte man’), *Turnus quam ridende door dat heer* (Komen 1994 p.177) ‘Turnus kwam door het leger aanrijden’ (of ‘Turnus reed enz.’). De constructie met infinitief komt ook in het Middelnederlands voor en is daarin reeds de gewone: *hoe god sal comen doemen allen creaturen* (H3 662) ‘hoe God alle schepselen zal komen oordelen = om alle schepselen te oordelen’; *eens dages quam degone den bloem besien* ‘op een dag kwam diegene de bloem bekijken = om de bloem te bekijken’ (S262); *ic come u bodschapen ene grote blischap* (H2 435) ‘ik kom u een grote blijdschap mededelen’. Een vertaling met een *aan*-werkwoord ligt hier zeker niet voor de hand; het hoofdwerkwoord moet hier als niet-mutatief worden opgevat. Door de (*te*-loze) infinitief wordt het doel van het komen aangeduid (finaliteit), in de eerdere voorbeeldzinnen door het participium de manier van komen. Een geval met nevenschikking en infinitief (*comen…bespotten*) is**:** mnl. *op dat niet en comen dees onbesneden en bespotten my* (H3 663); hier is weer finaliteit aanwezig: ‘om mij te bespotten’. ‘Manier’ en ‘doel’ komen gecombineerd voor in *die goede man was so vervart dat hij van verren quam gestreken ende al te voet die maget spreken* ‘de goede man was zo bevreesd dat hij van verre kwam aanlopen en te voet met het meisje kwam spreken (kwam te voet aanlopen om met het meisje te spreken)’ (H2 436). In *comen gaen* ervaren we *gaen* of *gaende* nu als overbodig: vgl. *daer na quam een ander man gaen* (S262) ‘daarna kwam er een andere man’; *doe quam ik gaende in een valeie* (Ferguut) ‘toen kwam ik een vallei’.

Er is ook een constructie met *brengen*: vgl. *iemand gevangen*/*gebonden (mee)brengen*. Een middelnederlands voorbeeld is *die afgode...die hi mettem brochte gerovet* (S263) dat misschien, wel enigszins letterlijk, als ‘die hij geroofd met zich mee bracht’ kan worden vertaald. Zo’n vertaling lukt niet met *een wagen brachte gedragen enen outaer* (Komen p. 178) lett. ‘een wagen bracht gedragen een altaar = een wagen droeg een altaar met zich mee’; *die ridder antwoorde ongespaert* oorspr. ‘de ridden antwoordde niet-getalmd = talmde niet en antwoordde’. In het laatste geval begint *ongespaert* op een adverbium ‘terstond’ te lijken.

In andere gevallen wordt perfectiviteit uitgedrukt door het prefix *ghe-*; hoewel we hiermee de morfologie naderen (zie ook HG deel 2 par. 7.4.4.8), wordt dit hier voor de volledigheid vermeld. Vgl. *soe lange dat men geseide enen paternoster* (MNW) ‘zo lang dat (als) men een Onze Vader zou (kunnen) opzeggen’ (let op het partikel op-). Een voorbeeld met *hoe* is: *si visieren hoe si Rome gedestruweren ende maken mat* (MNW) ‘ze bedenken hoe ze Rome (ten volle) kunnen verwoesten en klein krijgen’. Een infinitief met *ghe-* bevat *nu moete ons God ghebringhen daer* (MNW) ‘nu moge ons God daar (voorgoed) brengen’… Een negatie vinden we in *al ware al tlaken paerkement, inne ghescreeft niet daeran* (MNW) ‘al zou al het laken perkement zijn, ik zou het niet daarop ten volle schrijven = kunnen opschrijven’ (met *op-*), zo ook *al wenende si niet ghefeen* (MNW, van *ghefinen*) ‘ze hield niet op te huilen’ dat we als terminatief kunnen beschouwen. Van een geïmpliceerde negatie is sprake in de volgende zin (“rhetorische vraag”): *Here, wie sal ic die gedancken der genaden die gi mi hebt gedaen* ‘Heer, hoe zal ik u (ten volle) danken voor de genade die ge mij hebt bewezen’ [begrijp: ik

kan u niet te volle danken]. Vaak zit op de een of andere manier het element ‘kunnen’ in de betekenis verscholen; in de vertaling kan dit (zie boven) tot uitdrukking komen. Het is expliciet aanwezig in *die bere vloe wel sere wat hij geloopen can* ‘de beer vluchtte zeer snel weg zo snel als hij kan (kon) lopen’. Als preterita gebruikt worden, dan heeft het preteritum in de bijzin vaak de waarde van een plusquamperfectum: *alse die coninc dit ghesprac*, *was daer van roupen groot ghecrac* (MNW) ‘toen de koning dit gezegd had, was er van roepen groot rumoer’; *doe hi ghehieu dat hout toten offre*, *doe voer hi wech...* (MNW) ‘toen hij het hout voor het offer had gehouwen, toen reed hij weg... Tot een futurum perfectum komen we in de vertaling bij *sit te miere rechter side tote ik ghesette dine vianden enen scamel dire voeten* (MNW) ‘zit aan mijn rechter kant totdat ik je vijanden tot een voetbank van je voeten zal gezet hebben’.

Hier volgen nog een paar middelnederlandse voorbeelden (alle MNW) met tegelijk negatie en het hulpwerkwoord *connen* of *moghen*:

1. nu en can ic langher niet gheswighen ‘nu kan ik niet langer volzwijgen = er het zwijgen toe doen’
2. dat men den keyser niet en mochte gecastiën van siere onsede ‘dat men de keizer voor zijn onzedelijk gedrag niet (afdoende) kon kastijden’
3. want si gedencken noch gespreken noch gehooren en mochte anders dan van ... Jhesu ‘want ze kon over niets anders uitgedacht, uitgesproken, uitgehoord raken dan over Jezus’ (let op het partikel *uit*-)
4. cume mach hi ghespreken van moede ‘nauwelijks (‘bijna niet’) kan hij van vermoeidheid spreken = tot spreken komen’

Een adequate vertaling, en dan ook een vertaling die niet te ver van het origineel raakt, blijkt wel eens moeilijk te zijn. De vraag kan soms ook zijn in hoeverre de perfectieve kracht van de constructie nog aanwezig is. Opvallend is dat er vaak (maar soms dus op een verborgen manier) sprake is van een negatie; een zin als *nu sal ic gheswighen* zal minder gauw voorkomen. Dat kan er verband mee houden dat ‘niet voltooid’ een duidelijker situatie is dan ‘voltooid’ waarbij gradaties kunnen voorkomen (dat bijvoorbeeld iets niet lukt is duidelijker dan dat iets wél lukt; dat kan een ten dele lukken zijn). Hedendaagse resten (in ieder geval nog niet heel erg lang geleden bekend) zijn: *hij laat zich niet gezeggen*, *iets niet kunnen gebeteren*; vgl. ook vlaams *hij en kan hem niet geluchten*, maar dan toch zonder negatie: *iemand laten geworden*. Afgezien van zo juist genoemde resten is de perfectiverende rol van het prefix *ge*- uitgespeeld. Het is wel een kenmerk van het participium preteritum geworden (zie hiervoor HG deel 2 par. 2.9.3). Ook is het een vast element van diverse werkwoorden geworden: *genieten*, *gedenken*, *gelukken* (HG deel 2 par. 7.4.4.8) waarin het zijn oorspronkelijk perfectieve betekenis wel is kwijtgeraakt. Het verval van perfectiverend *ge*- (het wordt weggelaten of de betekenis is vervlakt) wordt overigens reeds voor het Middelnederlands geconstateerd.

Ten slotte nog een ander geval van perfectiviteit: *du best die scoonste creature die ic met oghen nie* (begrijp: *ie*) *ghesach* (MNW) ‘jij bent het mooiste schepsel dat ik ooit zag’. Dat in het moderne Nederlands ook het perfectum mogelijk is: ‘dat ik ooit heb gezien’, wijst op de perfectieve strekking. Het begrip ‘ooit = tot op dit moment’ wijst op een afgesloten periode. Een tweede voorbeeld is *alle den smaec ende bliscap die alle hoverdighe menschen ye*

ghehadden (MNW) ‘alle genieting en blijdschap die alle hoogmoedige mensen ooit hadden’ of ‘hebben gehad’.

4.3.6. *Momentaniteit*

Hoewel zoals gezegd (par. 4.3.1) momentaniteit en perfectiviteit moeilijk van elkaar te scheiden zijn, besteden we hier toch nog aparte aandacht aan eerst genoemde begrip. Ook voor een meer momentaan gebeuren (voorbeelden MNW) kan een werkwoordsvorm met *ghe-* gebruikt worden: *mettien hine in sinen arme geprant ende custene an sinen mont* ‘meteen nam hij hem in zijn armen en kuste hem op zijn mond’; de ogenblikshandeling wordt hier zoals vaak gebeurt ook nog met een adverbium aangeduid (hier *mettien*). Een voorbeeld met een infinitief is *doe peinsde (Herodes) dat hijt* (het Jezuskind) *emmer ghetaken zoude* ‘toen dacht Herodes erover na dat (hoe) hij het in ieder geval in handen zou kunnen krijgen’. Vgl. verder *als Kaerle ghesach dat hem ghebreken soude die dach* ‘toen Karel zag (opmerkte, in de gaten kreeg) dat de dag hem zou ontbreken’; *een lettel buckedi nederwaert ende ghegreepse* (de jonkvrouw) *metter vaert* ‘hij bukte zich een beetje naar beneden en greep haar meteen vast’; *om te gevreiscene niemaren van den coninc Artur* ‘om berichten te weten te komen van koning Arthur’, *doe Moyses upghehief sine hant* ‘toen Mozes zijn hand ophief’. Uit de vertalingen blijkt dat we met een bepaalde woordkeuze het momentane van het gebeuren tot uitdrukking kunnen laten komen.

4.4. PERIFRASTISCH EN VERVANGEND *DOEN*

Een van de functies van het middelnederlandse *doen* is dat het verbonden met de infinitief van een werkwoord in plaats van de persoonsvorm van dat werkwoord wordt gebruikt en daarmee de drager van tempus-, numerus- en persoonskenmerken wordt. We noemen dit het *perifrastische* (omschrijvende) *doen*. Vergelijk *altoes waest de baelius sede dat hij selve wachten dede* (S253) ‘altijd was het de gewoonte van de baljuw dat hijzelf waakte’; *maer als dit die visschers vaen, dan doen si hem thovet afslaen* (S253) ‘maar als de vissers dit vangen, dan slaan ze hem het hoofd/de kop af’. *Here, doe suveren dinen knecht* (MNW) ‘heer, zuiver je knecht’. Uit de 17^{e} eeuw (De Ruyter) is een zin als *wy deden onse schepen teeren* ‘wij teerden onze schepen’. De ontwikkeling van het perifrastische *doen* kan gezien worden als een nieuwe stap in de richting van een analytisch taalsysteem: de hoofdbetekenis wordt gedragen door de infinitief terwijl de grammaticale aspecten (tijd, getal, persoon) met de vormen van het hulpwerkwoord worden uitgedrukt. Wél gaat het steeds om handelingen; men zal niet (zo gauw) bijvoorbeeld *hij doet slapen* lezen of horen. In het hedendaagse Nederlands komt dit *doen* vaak in het noorden voor, en dan vooral als het om gewoonten gaat (habitueel): *en dan deden we altijd de ramen zemen* (Holland). Het is in de standaardtaal echter niet geaccepteerd; dialectisch zijn er vele voorbeelden: gron. *hij dut bedankn*, drents *loopn doun*, brab. *ik doe ‘t zo maar loaten*, zaans *ik het edaan ete*. Vooral tweetalige dialectsprekers gebruiken dit *doen* graag als ze de standaardtaal proberen te spreken; ze kunnen er de werkwoordsflexie mee omzeilen. In het zuiden, met uitzondering van het zuidoosten, komt het niet meer voor. In een vraagzin, bij een imperatief of bij een negatie blijft het beperkt tot het midden van het taalgebied (grofweg Grote Rivieren-gebied) plus nederlands Limburg: *doet Marie elke avond dansen?*, *doe het brood even snijden*, *de kinderen doen hier niet voetballen*. Noordoostelijk komt het in de vorm van een participium preteritum voor: *ik heb heel wat lopen gedaan*. Dat het vroeger ook in het zuiden wel voorkwam, kan o.a. worden

afgeleid uit de voorbeeldzin hierboven met imperatief *doe*: in het MNW wordt deze als vlaams-brabants gekarakteriseerd. Ook het hieronder besproken vervangende (reactieve) *doen* van het zuiden zou daar ook op kunnen wijzen; het is met het perifrastische verwant. Het perifrastische *doen* is ook van het Engels bekend maar daarin raakte het beperkt tot bepaalde grammaticale condities, nl. tot vraagzinnen en zinnen met negatie. In het Duits is het beperkt tot gesproken taal; *tust du mal den Tisch decken?*; voor het Nederduits (Lindow 1998) wordt een zin vermeld als *wenn Noot is, is nüms dar, de uns helpen deit* lett. 'als nood is, is iemand daar die ons helpen doet'. Ook mnl. *plien* (*plegen*) kon perifrastisch gebruikt worden: *alst sere te regenen pliet* (D2 451) 'als het hard regent'.

Verwant met het omschrijvende is het vervangende *doen* dat we al in het Oudnederlands aantreffen, bijv. in *crocus liesket ouch thaz brinnende fiever, samo duot karitas* (ONW WL) 'saffraan blust ook de brandende koorts, hetzelfde doet de naastenliefde'. Een middelnederlands voorbeeld is *doe dat lant verdranc ende meneghe borch versanc also Sodoma dede ende Gomorre* (H2 401) 'toen het land verdronk en menige burcht wegzonk zoals Sodom (deed) en Gomorra'. Vergelijk ook het reactieve *doen*, bij tegenspraak: *(honich) ghewinnen, Bruun? ghi hout u spot! in doe Reynaert* (H2 401) 'honing krijgen, Bruun? ge spot! – dat doe ik niet!'. Tegenwoordig zal de reactie eerder herhalend zijn: *nee, ik spot niet.* Dit vervangende gebruik leeft c.q. leefde nog relictmatig voort in zuidelijke dialecten, in zogeheten "tag questions": *ik heb jou een cent geleend, doet 't niet?*, in verbaasde vragen: *ik wil niet trouwen – doe je niet?* of bij tegenspraak: *ik ben ziek – je doet niet* of omgekeerd: *hij komt niet – hij doet*. Dat dit *doen* ook in het Noorden kon voorkomen, blijkt uit de Camera Obscura: *dat heet hier de Breestraat, doet het niet?* In plaats van *doen* kan c.q. kon ook *zijn* worden gebruikt: *hij is thuis – dat zal wel niet – dat is*; vgl. ook (brabants) *Marie zie Pierre graag – da's nie* 'dat is niet zo'. Het wordt voor het Middelnederlands niet vermeld maar lijkt toch wel oud te zijn. Een verwant *doen* kan bij een vooropgeplaatste infinitief gebruikt worden; een vroeg, 18e-eeuws, voorbeeld is *disconteeren van wisselbrieven deed niemand* (H6 1419). Vergelijk ook nnl. *zij deed niets dan beurtelings lachen en huilen*. (Voor *doen* in uitdrukkingen zie hoofdstuk 2 par. 6**).** In het Duits is mogelijk: *mitsingen tut er lieber nicht*; voor het Nederduits wordt vermeld *verstahn do ik di nich* 'verstaan doe ik je niet''. Reactief is duits *geht er mit? ja, tut er* of *nein, tut er nicht*.

Zie in verband met causatief of permissief *doen* par. 7 hieronder.

4.5. MODALITEIT

4.5.1. *Algemeen*

'Modaliteit' is een complex begrip (het is in verband met het gebruik van *zullen* (zie hierboven) al ter sprake gekomen). We duiden het hier aan als de manier (*modus*) waarop de spreker het door haar of hem ter sprake gebrachte in relatie tot de werkelijkheid c.q. de waarheid ziet. Naast de neutrale manier van zeggen waarin iets zonder meer als feitelijkheid of niet-feitelijkheid wordt gesteld: *hij loopt snel*, *hij loopt niet snel*, kunnen de volgende modaliteiten onderscheiden worden: de *dynamische* ('kunnen, in staat zijn tot'): *hij kan snel lopen*; de *deontische* ('moeten, al dan niet moreel verplicht zijn tot'; 'mogen, toestemming hebben voor'): *hij moet snel lopen* (*om de trein te halen*), *hij mag weer snel lopen*; de *epistemische* ('misschien, waarschijnlijk, mogelijk'): *hij zou wel eens snel kunnen lopen*

(speculatief: ik ben er niet zeker van), *hij moet snel kunnen lopen* (deductief: ik heb erover gehoord, of assumptief: naar we mogen aannemen: hij is een jonge man), ten slotte de *evidentiële* modaliteit ('men zegt'): *hij moet volgens zeggen snel kunnen lopen*. Gaat het in deze gevallen om een werkelijkheidsmodaliteit, van een gevoelsmodaliteit (*esthemische* modaliteit[40]) is er bijvoorbeeld sprake bij een wenselijkheid: *moge hij snel lopen* 'ik hoop dat hij snel loopt'. Let op het gebruik van hulpwerkwoorden als *kunnen*, *moeten*, *zou(den)*, *mogen*, en van partikels als *wel* en *eens*. Er kunnen ook adjectiva c.q. adverbia gebruikt worden als deontisch *het is verplicht c.q. noodzakelijk dat hij snel loopt*, epistemisch *het is waarschijnlijk c.q. mogelijk dat hij snel loopt* (met predicaatsnomina); epistemisch *hij loopt misschien*, *waarschijnlijk*, *mogelijk snel*, esthemisch *hopelijk loopt hij snel* (met adverbiale bepalingen); deontisch *noodzakelijke*, epistemisch *waarschijnlijke*, *mogelijke snelheden* (met attributieve bepalingen). De indruk is dat de waarschijnlijkheid enz. dan meer als feitelijkheid wordt gesteld.[41] Ook een imperatief kan (behalve uiteraard deontisch) epistemisch zijn: *probeer dat maar!* (met een bepaalde intonatie uitgesproken) 'je zult dat wel niet kunnen'. Er kunnen subtypes worden onderscheiden; zo is er bijvoorbeeld bij de dynamische modaliteit verschil tussen *Maria kan mooi zingen* (verbonden aan een bepaalde participant) en *zo'n storm kan schade veroorzaken* (verbonden aan een bepaalde situatie, met de storm als pseudo-agens (*force*)); met *deze storm kan wel eens behoorlijke schade veroorzaken* naderen we een mogelijkheid (epistemisch). Er wordt ook verschil gemaakt tussen *participant-inherent*: *Maria kan goed zingen*, en *participant-extern*, d.w.z. aan de participant opgelegd: *nu haar keel weer beter is, kan Maria weer zingen*. Het begrip modaliteit kan dus als zeer gedifferentieerd worden begrepen. Soms kunnen we ook verschillende kanten uitdenken, en soms komen verschillende modaliteiten tegelijk voor, bijv. in een zin als *het gaat regenen naar ik hoop!* (vanwege de tuin). Deze zin drukt een gevoelsidentiteit uit (esthemisch): de hoop van de spreker, en tegelijk dat het onzeker of niet helemaal zeker is dat het gaat regenen (epistemisch). Vergelijk ook de volgende nuances: *Jan kan ziek zijn* (dynamisch), *Jan zou ziek kunnen zijn* (id. maar ook epistemisch: 'onzekerheid'), *Jan zou best wel eens ziek kunnen zijn* (id. met tempering van de onzekerheid door het gebruik van partikels). Vgl. ook de zinsvarianten: *Jan zal ziek zijn*, *Jan zal ziek kunnen zijn*, *Jan zal best wel eens ziek kunnen zijn*, waarin de onzekerheid door het gebruik van het presens (*zal*) getemperd wordt.

Behalve hulpwerkwoorden, partikels en adverbia kunnen bij modaliteit ook werkwoordsvormen een rol spelen. Voor het moderne Nederlands moet de imperatief (deontisch) genoemd worden: *doe de deur dicht* (naast *je moet de deur dicht doen*) waarvoor vroeger twee vormen bestonden, een singularisvorm (*doe*) naast een pluralisvorm (*doet*). Oudtijds kwamen er naast de indicatiefvormen ook conjunctiefvormen voor. Resten daarvan zijn bijv. *leve de koning*, *moge de koning lang leven*, *het ga je goed*, *gelieve hier te wachten*, *God hebbe zijn ziel*, *kome wat komen zal*, *zo waarlijk helpe mij God almachtig*, *het zij zo*, waarin de conjunctieven een wens ("optatief") uitdrukken. Conjunctieven kunnen c.q. konden ook in het geval van een mogelijkheid of het ontbreken daarvan worden gebruikt; vgl. *ware*

[40] Omdat de andere termen een griekse oorsprong hebben: *dunamis* 'kracht', *deon* 'het nodige', *epistèmè* 'kennis', wordt in dit hoofdstuk ook voor de gevoelsmodaliteit zo'n term gebruikt: *esthemisch*, afgeleid van *aisthèma* 'waarneming, gevoel'. Een term als *esthetisch* (ook bij *aisthanomai* 'waarnemen') is al "bezet".
[41] Als adverbiale bepaling gebruikt is *noodzakelijk* enz. zinsbepaling: in vergelijking met *het is noodzakelijk dat hij dit doet* klinkt *hij doet dit noodzakelijk* op z'n minst gemarkeerd. Bij een bepaling van tijd of aspect ligt het andersom: vgl. *het is gisteren dat hij gekomen is* (gemarkeerd, met nadruk op *gisteren*) met *hij is gisteren gekomen* (neutraal).

het niet dat… ‘indien het niet zo zou zijn’. De functie kon behalve door omschrijving met *zou(den)* ook door het gebruik van preterita worden overgenomen: *als hij ook kwam, ging ik weg* naast als *hij ook zou komen, zou ik weggaan*. Uiteraard is er bij de preteritum-vormen niet altijd van typisch modaal gebruik sprake. Ze kunnen ook op een werkelijke gebeurtenis in het verleden slaan: *hij sliep tot acht uur*, zoals een omschrijving met *zou(den)* op een werkelijk voornemen op een moment in het verleden: *hij zou gisteren naar Amsterdam gaan*.

Het begrip ‘modaliteit’ is hierboven ruim opgevat; het kan ook beperkt worden tot wat hierboven de *epistemische modaliteit* is genoemd. Zuiver syntactisch gezien zijn gedraagt deze modaliteit zich op een aparte manier: vgl. bijvoorbeeld deontisch *hij moet op tijd komen* en *jij moet dat ook* tegenover epistemisch *De Avonden moet een goed boek zijn*, echter niet **Op weg naar het einde moet dat ook*. Of vgl. *kan Jan dat gedaan hebben? dat kan* (epistemisch) tegenover *Jan kan goed fietsen?* niet **dat kan* (dynamisch), wél *dat kan hij*. Bij epistemisiteit geval wordt naar de hele voorafgaande zin verwezen; “logisch” is ‘Jan heeft dat gedaan’ subject bij ‘kunnen’ (grammaticaal uiteraard *Jan* bij *kan dat gedaan hebben*). Vgl. ook bij epistemisch *wel moeten*: *Jan moet wel ziek zijn – ja, dat moet wel* (*want anders*…). Een verschil tussen “echt modale” en “niet echt modale hulpwerkwoorden” is ook dat de laatste gemakkelijk zelfstandig kunnen optreden: *moet*/*wil*/*mag je nog een koekje? hoef je geen koekje meer?*evt. ook *ik kan die sprong niet*, enz. Toch hebben we voor *modaliteit* als overkoepelende term gekozen, o.a. omdat we bij de verschillende “modaliteiten” vaak dezelfde werkwoordsvormen of hulpwerkwoorden tegenkomen, met betekenissen die gemakkelijk in elkaar blijken te kunnen overgaan.

4.5.2. *Werkwoordsmodi*

In de vorige paragraaf zijn reeds de imperatief en de conjunctief genoemd. Het Proto-indo-europees moet de volgende werkwoordsmodi gehad hebben: indicatief, injunctief, conjunctief, optatief, imperatief. De optatief drukte een wens uit; voor de andere mogelijkheden (epistemisch, deontisch, dynamisch) kon de conjunctief worden gebruikt. In de germaanse talen zijn deze modi samengevallen in een conjunctief die, althans voor het Gotisch, ook wel *optatief* genoemd wordt omdat de vormen op proto-indo-europese optatiefvormen teruggaan. De injunctief was een wijs die noch op het heden noch noch op het verleden betrekking had waardoor hij gemakkelijk een intentie (maar ook een gebod of verbod) kon aangeven. Alleen voor het Sanskrit kunnen we nog van een aparte injunctief spreken terwijl we voor het klassieke Grieks aparte optatief-vormen en conjunctief-vormen moeten onderscheiden. Het Latijn had alleen een conjunctief. Voor het Middelnederlands mogen we nog wel aannemen dat de conjunctief een levend taalelement was; door het deflexieproces vielen echter veel vormen met indicatiefvormen samen met als gevolg dat hij als aparte vorm langzamerhand uit de levende taal verdween. Versteende resten hebben we in de vorige subparagraaf al leren kennen: *leve de koning* enz. In de schrijftaal bleef de conjunctief nog tot diep in de 19e, 20e eeuw een hardnekkig bestaan leiden. Wél is er in de 17e eeuw een duidelijke teruggang na een werkwoord dat ‘vrezen’ of ‘menen’ betekent, dus in daarvan afhankelijke bijzinnen. Een veeg teken was dat grammatici er zich mee gingen bemoeien. Volgens Vollenhove (17e eeuw) moeten de modi subjunctivi c.q. optativi onderscheiden worden van het presens en het preteritum: *de koning wort gekroont* (presens), *de koning wert gekroont* (preteritum), *eer/wanneer/toen hy gekroont wiert* (subjunctief, optatief). Begin 18^{e} eeuw geeft Moonen op basis van Vondel een overzicht van conjuncties

die met de indicatief, de conjunctief of met beide worden gecombineerd, maar wel met de opmerking dat Vondel zelf niet altijd consequent is. Dit wijst, dus reeds bij Vondel, niet op een stevige positie van de conjunctief. Volgens een anonieme syntacticus uit 1810 hangt het gebruik van de conjunctief niet af van de conjunctie maar van de betekenis: gaat het om iets wat zeker of om iets wat onzeker is? Voor Bilderdijk mogen conjunctieven, in hoofd- en bijzinnen, alleen een wens of een irrealis uitdrukken. Voor het hedendaagse Nederlands wordt (voor zover nog nodig) als regel geformuleerd: "men vermijde (!) de aanvoegende wijs"; voor omstreeks 1960 vinden we de vermelding dat hij in het zuiden nog wel vaker gebruikt werd dan in het noorden. Ook de receptenstijl wordt in dit verband nog wel genoemd: *men neme twee eieren* en *een pond suiker*. Zie voor de modi HG deel 2 hoofdstuk 2 en ook passim.

N.B. De termen *indicatief*, *conjunctief*, *optatief*, *imperatief* zullen hieronder (vooral) in morfologische zin worden gebruikt, dus voor duidelijk onderscheiden werkwoordsvormen. Soms kunnen ze ten overvloede met, als tweede deel, van *vorm* worden voorzien: *conjunctiefvorm* enz. Als ze op functies betrekking hebben, zullen ze tussen aanhalingstekens worden geplaatst; bij een omschrijving met *wijze* is een functie bedoeld.

4.5.3. *Esthemische modaliteit*

4.5.3.1. *Wensende wijs (optativiteit)*

In het Gotisch kon de optatief een wens uitdrukken: *weihnái namo þein* (Matth. 6:9) 'geheiligd worde je naam'. In het Middelnederlands wordt als hulpwerkwoord meestal *moeten* gebruikt: *onse here moete met u wesen*, of met sjwa-apocope: *God moet u victorie gheven*; *mogen* komt pas goed vanaf de 16e eeuw te voorschijn. Etymologisch gezien kunnen we in dit gebruik van *moeten* nog een doorwerking hebben van de oude betekenis 'gelegenheid vinden, kunnen': 'moge hij' < 'vinde hij gelegenheid' (vgl. got. *gamotan* 'ruimte vinden'[42]). Ook voorbeelden zonder hulpwerkwoord zijn talrijk: *dat u God gheve...*, *God late mi sien...*, *hi houde sijn wort* enz.; het betreft dan vaak min of meer vaste formules: *danc hebbe God, wetegod*. Een voorzichtige wens, vanuit de 3e persoon gedacht, vinden we in: *hi saghe gherne dat men ghehoorde sijns raets* 'hij zou graag zien dat men zijn raad gehoorzaamde'. Bij een "vrome wens" (de vervulling is twijfelachtig) wordt eveneens verleden tijd gebruikt: *die ongesnoerde tong waar nutter wat geteugelt* (WS 91, Bredero). Er is een irrealis geimpliceerd: 'het zou goed zijn als we die tong wat konden beteugelen, maar dat lukt niet, dus is het niet goed'. Vgl. ook hedendaags *kwam hij nu maar!*, begrijp: 'kwam hij nu maar, dan zou het probleem opgelost zijn, maar hij komt maar niet, dus…', of *was ik maar thuis gebleven*!; begrijp: 'maar ik ben niet thuisgebleven, dus…'. Een wens kan ook met *dat* worden ingeleid: *dat u God lone* 'moge God u lonen' (met de volgorde van een bijzin). Dit is ook in enigszins ouderwetse taal nog wel mogelijk, bijv. bij de overhandiging van een geschenk: *dat je er nog lang van mag genieten* (*mag* i.p.v. *moge*). Er is hier sprake van een ellips: *ik wens dat je…* Een oud voorbeeld van zo'n *dat*-constructie is mnl. *ende ist dat wi ghene ghenoechte in den oversten blijscappen en hebben, dat ons doch versaghe die ewighe pine* (H2 632) 'en is het dat wij geen genoegen hebben = ons niet vergenoegen in de hoogste blijdschap, (dan ware het te wensen) dat de eeuwige pijn ons angst zou aanjagen'. Een zuidelijk voorbeeld is *dat hij het maar deed!* dat aangevuld kan worden met *ik zou willen*

[42] Verwantschap met *ontmoeten* ligt moeilijk.

dat… voor meer algemeen *als hij het maar deed!* ‘het zou mooi zijn als…’. Ook de betekenis van de imperatief kan die van een wens benaderen: *geef ons heden ons dagelijks brood*.

Voor het moderne Nederlands hebben we hierboven al de irrealiswens (*kwam hij nu maar!*) en de *dat*-wens (*dat je er nog maar lang van moge genieten!*) leren kennen. In het eerste voorbeeld wordt een preteritum gebruikt, in het tweede het hulpwerkwoord *moge*. Soms worden in het moderne Nederlands nog resten van conjunctief-vormen gebruikt (zie HG deel 2 par. 2.8.5). Een van die resten is *leve* in *leve de koning!* Een andere rest *het zij zo!* Ook kan (zoals we al gezien hebben) het hulpwerkwoord *mogen* gebruikt worden, in de singularis nog qua vorm als conjunctief herkenbaar: *moge de koning lang leven*; vgl. daarnaast in de pluralis *mogen* dat ook indicatief-vorm kan zijn: *mogen de koning en de koningin lang leven*. Een voorbeeld van een bijzin is: *de erepenning die ik u hierbij moge uitreiken*. Een enigszins afwijkend gebruik vinden we in de formule *ik moge u erop wijzen…* Heel archaïsch klinkt: *och, mocht ik haar toch nog een keer zien!* (moderner klinkt *och, als ik haar toch nog een keer zou mogen zien!*).

Lexicaal kan een wens uiteraard ook met het werkwoord *wensen* worden uitgedrukt: *ik wens dat je*…, of met een substantiefgroep: *ik wens een kop koffie*. Vgl. ook een dubitatieve wens als *wie wensche* ‘zou wensen’ *na de hooghd daer ’t soo gestadigh waeyt*…? (Huygens, WS 91). Vgl. voor het moderne Nederlands: *wie zou blij zijn om bij dit weer buiten te zijn?* Reeds oudtijds kon voor de uitdrukking van een wens ook ‘willen’ worden gebruikt: vgl. met een substantiefgroep als object *thiadi thia wiga wilunt* (ONW WP) ‘volkeren die oorlog willen’. In onl. *theste flizlichor willon ich himo thancan* (ONW LW) ‘des te ijveriger wil ik hem danken’ heeft *willen* al de trekken van een hulpwerkwoord gekregen. De vertalingen laten zien dat er geen verschil is met het moderne Nederlands. In een (16e-eeuwse) zin als *wat wildij hebben ghedaen?* (H4 921) moet *ghedaen* begrepen worden als ‘door iemand anders dan het subject gedaan’ > ‘wat wilt ge dat er gedaan wordt?’. We kunnen *willen* ook zonder menselijk subject aantreffen: mnl. *het saet en wil niet uutcomen* (D2 436); hier lijkt van een soort personificatie sprake te zijn. Vgl. ook 17e-eeuws *ik weet niet of dat al lukken zal willen* (H5 1202), nnl. *als het een beetje wil, dan maken we het vandaag nog af*; *bij vochtig weer wil het nog wel eens onweren*. Vooral met het laatste voorbeeld naderen we de dynamische sfeer, preciezer de sfeer van de mogelijkheid. Dat is ook het geval bij mnl. *wat wille dit menen?* (D2 436) ‘wat wil dit betekenen?’ dat niet ver af ligt van *wat kan dit te betekenen hebben?* Vergelijkbaar is het zuidelijke gebruik van *durven* als in *vooral met die jongens durft het uit de hand te lopen*; noordelijk zou zijn: *wil het (wel eens) uit de hand lopen*. Typisch noordelijk is het gebruik van *willen* in een constructie als *willen we nog op tijd zijn, dan moeten we ons wel haasten*.

4.5.3.2. *Evaluatief*

De *dat*-constructie (met de volgorde van de bijzin) vinden we ook in een uitroep als mnl. *acharme, dattic ie was gheboren!* ‘o wee dat ik ooit geboren werd!’. Op de achtergrond zou hier ook een wens in het spel kunnen zijn: ‘ik zou willen dat ik nooit geboren was’. Dat kunnen we ook aannemen bij een vraag, ingeleid door *of* (*ocht*) en met bijzinsvolgorde maar ook nu weer zonder voorafgaande hoofdzin, als *ocht Antkerst nu es gheboren?* (MNW) ‘of Antichrist nu geboren is?’ (‘ik zou willen weten of…’). Voor ‘iets niet lusten’ kan in het zuiden *iets niet mogen* worden gebruikt; vgl. mnl. (positief) *moochdi shonichs iet?* ‘hebt ge

trek in wat honing?'. Dit *niet mogen* kan in het noorden worden gebruikt wanneer men iemand niet sympathiek vindt: *ik mag die vent niet*, terwijl men in het zuiden (centrum) dan eerder *niet moeten* gebruikt. Vindt men iemand sympathiek, dan zegt in ieder geval de noorderling *ik mag hem wel*; de zuiderling vindt hem eerder "sympathiek". Vergelijk voor het Middelnederlands *dien rider dien si wale mach* (MNW) 'die ridder die zij graag mag'. Verwant is het typisch noordelijke *graag mogen*, in bijv. *ik mag graag een wandelingetje maken'.* Ook *te* plus infinitief kan een waardering uitdrukken en wel een negatieve: vgl. mnl. *maer twasser wederom al te roepen* (H3 871) 'maar er was weer (een) geroep c.q. ze begonnen me weer te roepen'. De ongunstige betekenis wordt nog eens versterkt wanneer het werkwoord die van zichzelf al heeft: *doen wast te tieren, te crijsschen*... (id.) 'toen was er weer (een) getier, gekrijs…'. De vertalingen laten zien dat we tegenwoordig een nominaal substantief met ge-prefix gebruiken. Dat allerhand gevoelens tot een welig tierend geheel van vragen en uitdroepen kunnen leiden blijkt uit moderne voorbeelden als *jij hier?*, *ik en angst?*, *wat zullen we nou krijgen?*, *watte?*, *moet je 's kijken!*, *hoezo (geen) discriminatie?*, *het begon me daar toch te regenen!*

4.5.4. *Aansporing (adhortaviteit)*

Bij het gebruik van de conjunctief kan het ook om een aansporing gaan waarbij aansporing als iets tussen wens en gebod gezien kan worden. In het volgende voorbeeld wordt er een conjunctief voor gebruikt: *men stelle er zich niet te veel van voor*, waarvoor ook een omschrijving met *laten* kan worden gebruikt: *laat men er zich niet te veel van voorstellen* of *laten we ons* enz. Vergelijk de middelnederlandse voorbeelden: *ghelove die wille* (S287) 'laat wie wil, (het) geloven', *elc mensche pijn hem te verstaen*... (S287) 'laat ieder mens z'n best doen om te begrijpen...', *varen wi herberghen in den casteel* (S287) 'laten we onze intrek gaan nemen in het kasteel' (in *pijn* (< *pine*) ontbreekt de uitgang, de pl. *varen* is hier niet indicatief maar conjunctief). De constructie met het adhortatieve hulpwerkwoord *laten* (oorspr. 'toestaan') komt ook al in het Middelnederlands voor en wel in de imperatief-vorm gevolgd door een object in de accusatief: *laet ons keren te miere herberghen* (S288) 'laten we terugkeren naar mijn huis/herberg'; *comt ende latene ons doden* (D2 237) 'komt en laten hem we = we hem doden'. De oorsprong kan in een accusativus cum infinitivo-constructie (aci 1) gezocht worden (zie hfdst. 7). De accusatief ontbreekt in *nu laet sien*, *wie wille dat wreken?* (S288) 'laat nu zien, wie wil dat wreken?' Sinds de tweede helft van de 14e eeuw duikt ook de persoonlijke constructie op (met subject): *laten wy in Gods gheleide varen* (S288) 'laten wij onder de hoede van God gaan'; deze constructie is de bekende in het moderne Nederlands geworden. De constructie *laat ons* enz. behoort intussen tot dialectisch taalgebruik (in Noord-Brabant, Limburg, in West-Groningen zoals in Friesland) maar komt ook in de schrijftaal en in plechtige gesproken taal voor nog wel voor. Het *laat ons…* kan vervangen zijn door *laten wy...* onder invloed van adhortatieve vormen als *doen wi dat* 'laten wij dat doen' (oorspronkelijk imperatief pluralis 1e pers.). Analogisch kan deze manier van uitdrukken ook in de andere personen terechtgekomen zijn: *laat mij* > *laat ik*, *laat hun* > *laten zij* enz. Let wel: in een zin als *laet di dat verwonderen* hoort het pronominale object *di* niet bij *laet* maar bij *verwonderen*; in de moderne weergave komt dat naar voren: *laat jou dat verbazen*. Een passieve betekenis heeft de infinitief in mnl. *laet ons niet leiden in becoringhe* 'laten we niet in verzoeking geleid worden'. Het is echter ook mogelijk (en wel beter) *laet* als tot God gericht op te vatten: 'laat niet toe dat we in verzoeking geleid worden' of 'laat niet toe dat men ons in verzoeking brengt'. In *laet ons suveren onse lande* (MNW) 'laten wij onze landen

zuiveren' hoort *ons* bij *laet* en *onse lande* bij *suveren*. *Laet suveren onse lande* zou betekenen: 'laat toe dat onze landen gezuiverd worden', *laet ons suveren* 'laat toe dat we gezuiverd worden', *laet ons ons suveren* 'laten wij ons zuiveren'.

In vlaamse teksten kan *weten* in plaats van *laten* worden gebruikt waarbij dan als subject (altijd?) *wi* gedacht moet worden: *weten rumen dese stede* (S288) 'laten wij deze stad/plaats verlaten' (reeds oudsaksisch en oudengels). Dit *weten* is (MNW) in verband gebracht met osa. *wita*, imperatief van *witan* 'streven naar' dat verder een onduidelijke etymologie heeft. Vgl. ook *comt, ende weten clemmen ten berghe ons Heren* (H2 416) 'komt en laten we klimmen op de berg van onze Heer'. Dat er binnen één zin een afwisseling van adhortatieve mogelijkheden kan voorkomen, blijkt bijv. uit *haestenwi*, *sprac Walewein*, *ende laet ons varen* (S288) 'haasten we ons…en laat ons gaan' (*haesten* als conjunctief op te vatten). Een indirecte aansporing kan in het Middelnederlands met *wan* (of een variant daarvan) 'waarom niet' worden ingeleid: *wan laetti helpen u dar af?* (S288) 'waarom laat gij u daarvan niet afhelpen? = laat u daarvan toch afhelpen'. In plechtige taal is nog altijd een adhortatieve zin met inversie mogelijk: *bidden wij tot de Heer, onze God…* In geval van aansporing of iets wat daarmee verwant is (advies, waarschuwing, uitnodiging) kan ook de imperatief worden gebruikt: *pas op*, *glij niet uit*, *gaat u voor*. In zo'n geval kunnen ook *maar* of *rustig* gebruikt worden: *doe het maar*, *eet rustig verder*, of in een combinatie: *doe het maar rustig aan*. Hiermee komen we in de sfeer van de partikels met afzwakkend effect (zie hfdst. 2, par. 2.1). Een tamelijk recente adhortatieve (of deontische) manier van zeggen is de *oppassen*-constructie: *het is oppassen geblazen* 'het is nodig c.q. raadzaam dat we oppassen'. De aansporing vindt hier indirect plaats, door middel van de constatering van een (veronderstelde) feitelijkheid. Vgl. met preteritum: *het was oppassen geblazen*. Een bron van deze constructie kan metaforisch gebruik van *oppassen* zijn geweest plus de constructie van het type *het blijft uitkijken*. Rond het midden van de 20e eeuw is er een plotselinge toename van productiviteit.

Adhortativiteit is moeilijk van imperativiteit te scheiden. Zie daarom verder de volgende paragrafen.

4.5.5. *Deontische modaliteit*

4.5.5.1. *Algemeen*

Hoe wordt een gebod (de gebiedende wijs) uitgedrukt? Het is goed om vooraf op te merken dat er een scala van nuances is tussen een regelrecht gebod, een aansporing, een duidelijk, voorzichtig of onrechtstreeks geuite wens enz. (aansporing en wens zijn hiervóór al aan de orde geweest). Vergelijk de situatie waarin er veel koude lucht door een open staand raam naar binnen komt: *doe dat raam dicht* (imperatief), *doet u alstublieft het raam dicht* (id., beleefder), *laten we toch dat raam dichtdoen* (adhortatief), *ik zou graag willen dat u het raam dicht deed* (wens), *zou u het raam dicht willen doen?* (indirect door vraag), *het tocht nu wel erg* (indirect door constatering), enz. Beleefdheid speelt hier een belangrijke rol: de behoefte om de toegesprokene geen "gezichtsverlies" te laten lijden (een kwestie van pragmatiek). De imperatief zonder meer kan eerder tegenover een kind worden gebruikt dan tegenover een volwassene, zeker wanneer deze hoger staat dan de spreker of aan deze onbekend is. Het is

niet mogelijk om met al deze nuances rekening te houden, gesteld al (het is vooral gesproken taal) dat ze in teksten tot uitdrukking zouden komen.

4.5.5.2. *Imperatief*

In het Gotisch is de imperatief in morfologische zin rijk vertegenwoordigd, bijv. bij *niman* 'nemen' een 2e persoon singularis: *nim*, een 3e persoon singularis: *nimadáu* 'hij moet nemen', een 2e persoon dualis: *nimats*, een 1e persoon pluralis: *nimam* 'laten wij nemen' (dus meer adhortatief in betekenis), en een tweede persoon pluralis: *nimiþ*. Wat betreft het gebruik in het Gotisch dient opgemerkt te worden dat de imperatiefvorm meestal in een positieve context gebruikt wordt: *inngaggáiþ þaírh aggwu daúr* (Matth. 7:13; 2e pers.pl.) 'gaat in door de enge (nauwe) poort'; met een negatie komt voor *ni faúrhtei* (Marc. 5:36, Luc. 8:50; 2e pers.sg.) 'vrees niet'. In negatieve zin wordt meestal een optatiefvorm (conjunctiefvorm) gebruikt: *ni hlifáis* '"moge je niet stelen" = steel niet' (o.a. Marc. 10:19), *ni blandáiþ izwis horam* (1Cor. 5:9) '"mogen jullie je niet mengen" = mengt jullie je niet met overspelers'. In het Oudnederlands vinden we nog slechts twee imperatief-vormen terug: *gif* 'geef' (2e pers.sg.), *werthet* 'wordt' (2e pers.pl.), *duot* 'doet' (id.). Vgl. *gif unsig hulpa fan arbeide* (ONW, LW) 'geef ons hulp uit de nood', *werthet drunkan* (ONW, LW) 'wordt dronken', *duot iuich selvon eynan ruom* (ONW, LW) 'bezorgt jullie zelf een ruimte (vertrek)'. Een subject erbij vinden we in *got, ne farlat tu mi* (ONW 10e eeuw) 'God, verlaat (jij) mij niet'. Dit *tu* is niet als een aanspreking op te vatten; een aanspreking, bijvoorbeeld een eigennaam, komt vóór de imperatief te staan. Dit gebruik van *tu* doet denken aan dat van *u* in *gaat u voor!* Zie hiervoor verder hieronder. Dat het pronomen volgt, is niet universeel: het kan ook volgen blijkens eng. *you wait here!*

In het Middelnederlands wordt de gebiedende wijs vaak door imperatiefvormen uitgedrukt: *ga* naast *gaat* (zie HG deel 2 2.8.5). De eerste vorm is singularis, de tweede pluralis en beleefdheidsvorm. In de praktijk vinden we dit gebruiksverschil niet altijd meer duidelijk terug; het gebruik loopt ook niet altijd parallel met het gebruik van de personalia *du* (singularis) en *ghi* (pluralis en beleefdheidsvorm). Voor de plaatsing in de zin (niet altijd voorop) zie hfdst. 15. Toevoeging van een subject zien we in *neemten ghi ende cruysten* (H3 642) 'neemt hem (gij) en kruist hem'. In dit voorbeeld is *ghi* door enclitisch *-en* 'hem' van *neemt* gescheiden. In latere voorbeelden staat het subject meteen achter de imperatief: *kom jy eerstdaags eens hier* (H6 1435 18e eeuw). Toevoeging van het subject maakt de imperatief tegenwoordig iets minder dwingend; of dit ook al geldt voor het Middelnederlands, is moeilijk uit te maken. Maar vergelijk voor hedendaags Nederlands: *kom jij hier*, *kom(en) jullie hier* naast *kom hier* (maar steeds *komt u hier*) met de volle vorm van het personale. Er staat ook vaak een modaal woordje bij: *kom jij eens hier*, *kom(en) jullie eens hier*, *komt u eens hier*; *kom u (eens) hier* klinkt substandaard terwijl met *je *kom je (eens) hier* dus niet mogelijk is (vgl. HG deel 2 par. 2.8.5). Toevoeging van nog een partikel of iets dergelijks zorgt voor extra tempering: *kom jij eens even gauw hier*. Andere partikels worden gebruikt in (meer uitnodigend klinkend) *neemt u toch nog een koekje* naast *neemt u (toch* of *nog) een koekje*. Vergelijk ook *hé* en *hoor*: *pas op hè!*, (met infinitief – zie beneden) *oppassen hoor!* Hoe ver dit, vooral spreektalig, gebruik van partikels in de tijd teruggaat, is niet (of moeilijk) te achterhalen. Een incidentele uitbreiding naar de derde persoon komt voor in (recent geconstateerd) *wees iedereen maar trots op onze school*.

Soms komt een combinatie van twee imperatieven voor: mnl. *gaet offert gode hier int land* (H2 416) ‘gaat aan God hier in het land offeren’. De moderne lezer kan de neiging hebben om tussen *gaet* en *offert* een komma te plaatsen; er is echter sprake van een eenheid met de betekenis ‘gaat offeren’; een zuidelijk voorbeeld uit de 18e eeuw is *ga strooyt…wat sandt op dat papier* (H6 1436 18e eeuw). In de 16e en 17e eeuw komt dit gebruik vaak voor; in ieder geval in de 19e, 20e eeuw lijkt het zuidelijk te zijn: *go vrage ’t an Alliedoor* (H7 1754, Brugge). Een ander (noordelijk) 18e-eeuws voorbeeld is *komt vallen we onzen God te voet* (H6 1435) waarin we in ieder geval een komma, tussen *komt* en *vallen*, zouden willen plaatsen; in tegenstelling tot *ga strooien* lijkt *komt vallen* geen eenheid te zijn. Vaak ook (maar wel vaker in het latere dan in het vroegere Middelnederlands) komt een omschrijving met behulp van de imperatiefvorm van een ander werkwoord voor, met *vanden* ‘proberen’, *wanen* ‘denken’, *willen*, waarbij de oorspronkelijke betekenis van deze woorden verbleekt kan zijn: *ghi heren, nu vant ten wapen vaen* (S350) ‘probeer nu uw wapen te pakken = pak nu uw wapen’ (*vaen = vanghen*), *dusgedaenre tale waent ontberen* (S350) ‘denk u van zulke taal te onthouden = onthoud u van zulke taal’, *ne wil niet vreesen* (S350) ‘wil niet bang zijn = wees niet bang’. *Willen* op deze manier gebruikt lijkt ook tegenwoordig nog wel mogelijk: *wil niet aarzelen*. Een 17e-eeuws voorbeeld is *leser, wilt gheen vonnis strycken* (H5 1163) ‘vel geen vonnis’. Ook deze omschrijvingen lijken het gebiedende karakter af te zwakken.

Ongeveer vanaf de 17e eeuw komt het gebruik van een participium preteritum voor: *Vrou-Bruyt, nu eens gedroncken!* ‘drink nu eens’ (H5 1164, Bredero). Of heeft dit een meer adhortatieve en daardoor weer afgezwakte betekenis: ‘laten we nu eens drinken’? Vgl. ook *knap voeten ghemaeckt!* (H5 1164) ‘laten we ons snel uit de voeten maken’ of *nu ons selven ghetracteert* (uit een 17e-eeuwse klucht: de Vooys 1960, p. 151). Moeten we voor deze gevallen aan ellips denken: ‘laat er nu eens gedronken worden’, ‘laat nu eens knap voeten ghemaeckt zijn’, ‘laten we onszelf nu eens tracteren’? Soms vinden we een infinitief met *te* met imperatieve of adhortatieve betekenis: *nou sa, wij nu niet langer te dralen* (id.). Ook een participium preteritum kan imperatieve waarde krijgen, vgl. hedendaags *opgepast!* dat minder als een commando overkomt dan *pas op!* Andere voorbeelden zijn: *ingerukt!*, *opgelet!*, *niet getreurd!* Op het eind van de Middeleeuwen kan ook *te* plus infinitief in combinatie met een negatie gebiedende of adhortatieve waarde krijgen: *niet te roeren* (WS 98), *niet langh te blyven* (ZT 1976, 97); de oorspronkelijk finale betekenis van de infinitief lijkt hierin nog niet helemaal verbleekt te zijn. Een wat meer modern voorbeeld is *daarom niet te treuren* dat voor de 17e-eeuw al is overgeleverd: *daerom niet te treuren* (H5 1161). Ook nu kunnen we aan een elliptische interpretatie denken: ‘het is geen zaak daarom te treuren’ of iets dergelijks. Resten hiervan zonder negatie maar met de positieve tegenhanger *wel* zijn mogelijk *wel te rusten*, *wel te weten*, *wel te verstaan*, ook *dan te bedenken* (WS 98). Een dialectische, gentse rest is *niewerst binnen te goan* (WS 98). Een kale infinitief komt pas in de 19e eeuw te voorschijn: vgl. *oppassen!* dat minder gebiedend lijkt dan *pas op!* maar iets gebiedender dan *opgepast!* Vooral gecombineerd met een negatie komt de infinitief beleefd over: *niet doen!* Dat voor een gebiedende betekenis niet per se een werkwoordsvorm nodig is, blijkt uit *smartphones in de tas!* Reeds bij Bilderdijk vinden we *weg daarmeê* (H7 1755) maar het is mogelijk dat het gebruik al ouder is. Daarop wijst mnl. *mont toe, so en compter geen vliege in* (D2) ‘mond dicht, dan komt er geen vlieg in’. Recent (intussen weer achterhaald?) lijkt het gebruik van imperatieven in de verleden tijd: *kwam maar eens te laat!*, *at maar wat minder!*, *stopte dan ook met dat roken!*, *lachte niet zo dom*! Acceptabeler (met werkwoordscombinaties) klinken *had dan ook niet zo hard gereden!* of *was dan op tijd van huis gegaan!* Het gebruik van het

preteritum zwakt de deontische kracht af; we zijn niet ver van "vrome wensen". Er kan invloed zijn van de conditionele bijzin; vergelijk de volgende analogie: *kom je te laat* (cond. bz.), *dan zul je het wel merken* : *kom* (imper.) *maar eens te laat*, *dan zul je het wel merken = kwam je te laat* (cond.bz.), *dan zou je het wel merken*: x; x = *kwam* (imper.) *maar eens te laat, dan* enz.

In oorsprong veronderstelt het gebruik van de imperatief een agens: *doe dat maar eens* (de aangesproken persoon moet iets doen); recent wordt de imperatief ook bij een niet-agenswerkwoord (niet-"telisch") als *krijgen* gebruikt: *krijg extra bescherming tegen phishing*! Bedoeld is dan 'zorg ervoor dat je extra bescherming tegen phishing krijgt'. Op nederlandse stations staat te lezen: *krijg op tijd een melding van vertragingen*. In dezelfde sfeer ligt *wees spontaan!* Hoe kunnen we op gebod spontaan zijn? Het verschil met *krijg* is wel dat *wees* al een oude imperatief is. *Eet smakelijk*, tegenwoordig eerder *geniet ervan*, gaat in de richting van een wens; *zeg dat nog 's een keer* in die van bedreiging. *Smakelijke voortzetting* (misschien al weer verouderd) is een ellips voor *ik wens u een smakelijke voortzetting*.

4.5.5.3. *Hulpwerkwoorden*

Behalve imperatiefvormen kunnen ter uitdrukking van de deontische modaliteit ook hulpwerkwoorden worden gebruikt; anders dan de imperatieven kunnen deze uiteraard ook in de 1e en 3e persoon voorkomen. Terwijl we *moeten* nu vooral in deontische betekenis kennen, kon het in het Middelnederlands nog gebruikt worden om een wens uit te drukken. We hebben dit gebruik hierboven al leren kennen: *onse here moete met u wesen.* Het oude deontische hulpwerkwoord is mnl. *sullen* (vgl. got. *skulan* 'schuldig zijn', du. *sollen*): mnl. *daer in hi toogt dat wi vergheven sullen dat men jeghen ons mesdoet* 'waarin hij betoogt dat wij moeten vergeven wat men tegenover ons verkeerd doet' (moreel moeten). Een voorbeeld met negatie is *men sal ghene weldaet sparen* (MNW) 'men moet geen goede daad uitstellen'. *Zullen* is tegenwoordig vooral futuraal (par. 2.4.1) of epistemisch (par. 5.7.1); in deontische zin wordt het min of meer archaïsch (in religieuze sfeer) nog vooral in negatieve zin gebruikt: *gij zult niet doden* (hoewel in positieve zin ook mogelijk is: *gij zult uw naaste liefhebben*). Dit verbod c.q. gebod maakt vergeleken bij de imperatief: *dood niet*, *heb uw naaste lief*, een strengere indruk. Het deontische hulpwerkwoord bij uitstek is tegenwoordig (reeds genoemd) *moeten* waarvan de oorspronkelijke betekenis 'gelegenheid vinden, kunnen' geweest kan zijn (vgl. par. 5.3.1). Van daaruit kan via 'innerlijk moeten' de betekenis '(meer) uiterlijk moeten' ontstaan zijn. Vergelijk mnl. *daer moet ghevochten sijn* 'er moet gevochten worden' (MNW, moreel moeten), *dit moetic eten door den noot* 'dit moet ik door de nood gedrongen eten' (MNW, noodzaak), *sonder sneven moetti mijn hoge gebod volbringen* (MNW, gebod) 'zonder mankeren moet ge mijn hoge gebod volbrengen', en met negatie: *wine moeten niet verslaen* (D2 416, moreel verbod) 'wij mogen niet doden'; *hier en moeten gheen vrouwen ingaen binnen den cloester* (MNW, verbod) 'hier mogen geen vrouwen het klooster binnengaan'; *du ne moets dijn bedde niet wech draghen* (MNW, verbod of raad?) 'je mag je bed niet wegdragen'. *Niet mogen* is ook al middelnederlands: *ghine moghet ontsegghen camp no strijt* (MNW Karel ende Elegast) 'gij moogt de strijd niet weigeren'; dit is de negatie van *mogen* 'toestemming hebben om'. *Niet moeten* in *dat moet ik maar niet doen*, *dat moet je niet doen*, is nog slechts de negatie van het innerlijke, raadgevende of zwak bevelende *moeten*. Vergelijk voor dit *moeten* in positieve zin: innerlijk *ik moet dat doen*, *je moet dat doen*, raadgevend *je zou dat moeten doen*, *dat moet je toch eens even doen* (let op de afzwakkende partikels) en

zwak bevelend *nu moet je ophouden!* (afgezwakt: *nu moet je toch nog 's een keer ophouden*!). De imperatiefvormen komen vergeleken met de zojuist gegeven gevallen in hun zeggingskracht directer over: vgl. *doe het raam dicht* met *u moet het raam dicht doen*; het laatste kan als een goed bedoelde waarschuwing overkomen. Minder "grof" dan een imperatief maar wel sterker dan *moeten* klinkt bijv. *dienen te*: *u dient dit te doen*, of *verplicht zijn om te*: *u bent verplicht om dit te doen*. Een formulering als *u dient vóór deze datum het verschuldigde bedrag over te maken* klinkt zelfs dreigend. Hoe dan ook is *moeten* in de deontische sfeer (streng of vriendelijk) terechtgekomen wat ertoe kan hebben bijgedragen dat het wensende *moeten* uit de taal verdwenen is. Ter afsluiting nog een paar voorbeelden van zelfstandig *moeten*: zuidelijk (centraal) is *hoeveel moet ik?* 'ben ik schuldig?'; algemeen (?) *ik moet zo nodig* (nl. naar de WC).

Voor 'moeten' kan ook *hebben te* gebruikt worden: mnl. *ic hebbe middach…te segghene van den daghe* (MNW) 'ik heb het middaggebed…te zeggen', mod.ndl. *ik heb nog veel te doen*. Een dergelijk gebruik kent reeds het Gotisch: *þarei ik im, þaruh sa andbahts wisan habáiþ* (Joh. 12:26) 'waar ik ben, daar de dienaar heeft te zijn = moet zijn'. Vergelijk ook eng. *to have to*, du. *haben zu*. Een andere mogelijkheid is mnl. *staen* plus *te*: *dat rijcheit, macht ende dignitede niet seere te begheirne staen* (H3 670) 'dat rijkdom, macht en waardigheid niet zeer begeerd moeten worden' Of komt *staen* hier als koppelwerkwoord 'zijn' te voorschijn? In dat geval moet de hele groep *te begheirne staen* als deontisch worden opgevat. Vergelijk ook mnl. *ende voer daer hem te sine stoet* (H2 444) 'en ging waar hij moest zijn'. Verwant is mnl. *u en steet dat Gode niet tontsmekene* (H3 670) 'het past u niet dat aan God af te smeken'. Ook *kunnen* kan deontisch worden: *ik kan hem niet in de steek laten* 'ik mag dit niet, ik moet bij hem blijven' (er is sprake van een innerlijk moeten). Als we de zin in de tweede persoon omzetten, naderen we de imperatief: *je kunt hem niet in de steek laten*. Voor de oorsprong kunnen we aan het dynamische *kunnen* denken: vgl. *ik kan niet slapen vanwege het lawaai*; in *je kunt hem niet in de steek laten* is er dan van een innerlijk 'niet kunnen' sprake. Er zijn behalve de hierboven genoemde nog andere werkwoorden of werkwoordsverbindingen te noemen. Afgezwakt werkt *zou(den)*: vgl. *we zouden nu beter weggaan*; voor de 17e eeuw is genoteerd: *jaja we zouden beter gaan dan* (Harmes p. 471). Soms wordt een indicatief gebruikt met de implicatie 'moeten': *je blijft hier!* (op straffe toon geuit). Varianten van *mogen* zijn *toelaten*, *toestaan* (zuidelijk *toelaten*), *vergunnen* enz. Het zou te ver voeren om hier de geschiedenis van al deze werkwoorden of uitdrukkingen na te gaan. We attenderen hier nog op *zijn* plus *te* welke combinatie ook deontisch kan zijn: *het is te hopen dat*… Omdat deze combinatie ook dynamisch kan zijn, stellen we de bespreking tot de volgende subparagraaf uit.

Dat er zich misschien juist in de deontische sfeer zoveel nuances voordoen, kan als reden hebben dat men in die sfeer nu eenmaal omzichtig met de hoorder probeert om te gaan. Vergelijk in dit verband ook de verschillende werkwoorden die er in het Engels worden gebruikt: *to be obliged to*, *to have to*, *must*, *ought*, *should*, of in het Duits: *haben zu*, *sollen*, *müssen*. Het is in het bovenstaande ook duidelijk geworden hoe de modaliteiten in elkaar over kunnen gaan; dit wordt geïllustreerd door de vloeiende betekenissen, zowel diachroon als synchroon, van de modale hulpwerkwoorden.

Een aparte bespreking verdient *(be)hoeven*. Een oude betekenis daarvan is 'nodig hebben' of 'nodig zijn' welke betekenis we nog terugvinden bij het geprefigeerde *behoeven*: *dat behoeft*

enige uitleg. Vgl. ook mnl. *goedertieren zijn allen menschen die ons behoeven* (MNW) ‘goedertieren zijn tegenover alle mensen die ons nodig hebben’. In *du hebste mi so dicke bedroghen dat ic mi wel hoeden vor di behoeve* (MNW) gaat de betekenis in de richting van ‘moeten’: ‘je hebt me zo dikwijls bedrogen dat het nodig is dat ik mij goed voor je behoed > dat ik mij goed voor je moet hoeden’. Het niet-geprefigeerde *hoeven* komt pas later tevoorschijn; in het volgende Vondel-citaat betekent het ‘nodig hebben’: *men hoeft veel loghens om een logen te bewinpelen* (WNT), in het volgende eerder ‘moeten’: *de moeder hoeft haer kint alleen te spreecken* (WNT). Tegenwoordig kan *hoeven* nog slechts in een negatieve context (negatief polair) gebruikt worden. De betekenis ‘nodig hebben’ of ‘nodig zijn’ vinden we in *dat hoef ik niet*, *dat hoeft niet*; verder is *hoeven* vooral deontisch: *je hoeft dat niet te doen*. Dat is niet hetzelfde als *je moet dat niet doen*: in de eerste zin wordt de toegesprokene van een eventuele verplichting of noodzaak ontslagen, in de tweede zin is er sprake van een raadgeving. In plaats van *hoeven* wordt in het zuiden (sinds het einde van de 18e eeuw gesignaleerd) vaak *moeten gebruikt*: *dankzij de ingebruikname van de spoorlijnen Brussel-Oostende in 1838 en Dover-Londen in 1844 moest de post niet langer met de koets aangevoerd worden* (H7 1793). Ook in plaats van *ik hoef maar te bellen* kan men in het zuiden (centrum, west) horen: *ik moet maar bellen* (vgl. voor het oorspronkelijk negatieve *maar* hoofdstuk 11). Voor ‘nodig hebben’ kon overigens in het Middelnederlands ook *dorven* (vgl. du. *bedürfen*) gebruikt worden; vormelijk is dit nu *durven* dat echter z’n betekenis van het erop lijkende (en verdwenen) *dorren* heeft overgenomen.

Een biezonder geval in de deontische sfeer is het volgende noord-zuidverschil waarin ook een volgordeverschil een rol speelt.Vergelijk noordelijk *ik had al moeten eindigen* (persoonsvorm plus twee infinitieven) tegenover vooral zuidelijk *ik moest al geëindigd hebben* (persoonsvorm plus participium preteritum plus infinitief). Of met een ander voorbeeld *ik had dat moeten weten* tegenover *ik moest dat geweten hebben*. In de eerste variant is het deontische de kern, het temporele bepalend, in de tweede is het juist andersom. De zuidelijke varianten doen denken aan het Engels: *I should have finished already*, *I must have known that*.

4.5.6. *Dynamische modaliteit*

De dynamische modaliteit is in het bovenstaande (par. 5.3.1) al wel eens aan de orde geweest: vgl. *willen* in *wat wil dit betekenen?* dat niet ver af staat van *wat kan dit betekenen?* of (zuidelijk) *met die jongens durft het uit de hand te lopen* id. van *met die jongens kan het uit de hand lopen*. Er blijkt weer uit dat de verschillende modaliteiten gemakkelijk in elkaar over kunnen gaan. Hieronder zal het gaan om de werkwoorden (mod.ndl.) *mogen* en *kunnen*.

In het Middelnederlands wordt in de betekenis ‘kunnen’ vaak *moghen* (verwant met *macht*!) gebruikt: *hine mochte sitten no gaen* (MNW) ‘hij kon zitten noch lopen’. De verschuiving van ‘in staat zijn’ naar ‘verlof hebben’ (de moderne betekenis) is secundair; de nieuwe betekenis maakte het wensende *moge* mogelijk (zie par. 5.3.1). De oude betekenis ‘kunnen’ heeft misschien nog z’n doorwerking in mod.ndl. *ik mag jou wel* ‘ik kan jou goed verdragen’ (reeds genoemd in par. 5.3.2) of in een vraag als *wat mag dat zijn?* Ook het van het hedendaagse Nederlands bekende *kunnen* komt al voor: mnl. *connen*. Tautologisch komen beide werkwoorden voor in *soo si best mochten ende conden* (MNW) lett. ‘zoals ze het beste konden en konden’. De oorspronkelijke betekenis van *connen*, *kunnen* is ‘weten, kennen’ (vgl. got. *kunnan*) die in het Middelnederlands nog voorkomt: *dat men niet en can, salmen*

vragen ende onthouden (MNW) ‘wat men niet weet, moet men vragen en onthouden’ of *menich daer geen Griex en conde* (MNW) ‘menigeen daar geen Grieks kende’. De betekenis ‘kunnen’ vinden we in mnl. *dune connes een haer wit no swart ghemaken* (MNW) ‘je kunt een haar wit noch zwart maken’. Hier gaat het om een kunnen van binnen uit; van buiten af is het bepaald in *(hi) hadde gherne, haddi geconst, bestaen te werne* (MNW) ‘hij was graag, als hij had gekund, zich gaan weren (maar de omstandigheden lieten het niet toe). Vgl. nnl. resp. *die oude man kan die zware tas niet dragen* (van binnen uit) en *hij kan niet slapen van de herrie op straat* (van buiten af). De overgang naar een mogelijkheid meer in abstracte zin vinden we in *ook in Nederland kan het soms sneeuwen*. Van hieruit is het gebruik te begrijpen als in *hij kan te laat zijn* (als veronderstelling). Met dit voorbeeld komen we in de epistemische sfeer terecht; vergelijk ook met toevoeging van afzwakkend *zou*: *hij zou te laat kunnen zijn*. Hierboven (par. 5.5.3) is reeds het (indirect) imperatieve gebruik als in *je kunt hem niet in de steek laten* ter sprake gekomen. Ook *weten te* kan een mogelijkheid aanduiden, vgl. mnl. *dat si weten dat hete te dwingene metten couden* (H2 447) ‘dat zij het hete met het koude weten te = kunnen bedwingen’. Daarnaast kwam in het Middelnederlands meer “cognitief” *weten* zonder *te* voor: *hine weet wat doen*, nu met *te*: *hij weet niet wat te doen*. Andere werkwoorden of verbindingen van werkwoorden zijn: *vermogen*, *in staat zijn tot*, *mogelijk zijn* enz.

Een dynamische betekenisnuance vinden we ook bij *om* voorafgegaan door *niet* en gevolgd door een infinitief: mnl. *niet om vulspreken* (H3 870) ‘niet (om) onder woorden te brengen = het kon niet onder woorden gebracht worden’; als we er *te* bijvoegen, kan deze manier van zeggen zoals blijkt, ook in het moderne Nederlands. Vergelijk ook nnl. *het schilderij is niet om aan te zien* ‘het schilderij kan niet worden aangezien = het is foeilelijk’**.** Het is het gebruik van de negatie die hier bij wijze van een soort litotes een hoge graad aanduidt. Vgl. ook *het is te mooi om waar te zijn* ‘het is zo mooi dat het niet waar kan zijn’. Deze constructies lijken tamelijk recent te zijn maar zie het middelnederlandse voorbeeld.

4.5.7. *‘Zijn’ plus te plus infinitief*

Bij de infinitief plus te vinden we zowel de deontische als de dynamische modaliteit die ook vaak moeilijk uit elkaar te houden zijn; het lijkt goed om daar een aparte paragraaf aan te wijden. Combinaties van *te* plus infinitief kunnen door de eeuwen heen een modale betekenis aannemen: vgl. bijv. mnl. *die vierde becoringhe die noch aldere meest es te ontsiene* (H1 415) ‘de vierde verzoeking die nog het allermeest is te vrezen = die men nog het allermeest moet vrezen’ (deontisch, ‘moeten’). Ook een dynamische interpretatie (met ‘kunnen’) komt voor: mnl. *het was herde goet te horne van dien honden dat geloep* (id.) ‘het lopen van de honden was goed te horen = men kon zeer goed het lopen van de honden horen’. In een moderne weergave kan zoals blijkt *te* plus infinitief gehandhaafd blijven; in de laatste zin vervalt het voorlopig subject *het*. Gezien de oorspronkelijk finale waarde van *te* zou de deontische functie de oudste kunnen zijn. De deontische en dynamische modaliteit liggen overigens dicht bij elkaar; soms kunnen we dan ook in beide richtingen denken. Vergelijk het eerste middelnederlandse voorbeeld waarbij men misschien ook nog wel aan ‘die men nog het allermeest kan vrezen’ zou kunnen denken. Vergelijk ook mnl. *et es te verwonderen sere* (id.) ‘men moet c.q. kan er zich over verwonderen’ of mod.ndl. *het is niet te onderschatten hoe belangrijk dit is* ‘het moet c.q. kan niet onderschat worden’. Merk op dat in het moderne equivalent van de eerste zin niet alleen het voorlopig subject maar ook *te* plus infinitief

vervalt. Het beeld is gecompliceerd: er zijn geconventionaliseerde gevallen (vgl. het alleen deontische *het is te hopen*), andere hebben een zekere ambiguïteit maar meestal wel met een voorkeur (contextafhankelijk) voor 'kunnen' of 'moeten', en daardoorheen speelt ook een regionaal verschil: in het zuiden neigt men eerder tot een interpretatie met 'moeten', in het noorden tot 'kunnen'. Bij attributief gebruik is de betekenis steeds 'moeten': vgl. *de in te vullen formulieren* (wat misschien ook op 'moeten' als oudste betekenis wijst).

Een (in oorsprong dynamische) constructie die recent opgekomen lijkt te zijn ('X is Y te noemen'), vinden we in een zin als *de film is heel biezonder te noemen*. Hierin wordt het 'biezonder zijn' aan de ene kant als feit gesteld; aan de andere kant is het oordeel uiteraard subjectief. Die subjectiviteit wordt expliciet in de variant *ik vind die film heel biezonder*. In *de film is heel biezonder te noemen* is er als gevolg van de potentialiteit ('kunnen') sprake van wat we een getemperde subjectiviteit en een dito objectiviteit zouden kunnen noemen: 'ik vind dit maar anderen kunnen het ook vinden'. Er is vaak sprake van een negatie: vgl. *het Sinterklaasfeest is niet racistisch te noemen*.

4.5.8. *Epistemische modaliteit*

In de epistemische sfeer komen we bij 'onzekerheid' terecht: in hoeverre is een bepaalde stand van zaken mogelijk, waarschijnlijk, zeker? Met deze modaliteit hebben we al kennis gemaakt bij het werkwoord *zullen* (par. 4.2.4.1) dat vooral voor 'onzekere toekomst' wordt gebruikt. Voor het gebruik in het Middelnederlands van duidelijk lexicale middelen (*mogelijk*, *waarschijnlijk*) zijn slechts schaarse aanwijzingen. Genoemd kan worden *magscien* uit *mag gescien* 'kan geschieden', waaruit het tegenwoordige *misschien* is ontstaan. Ook kan het adverbium *seker* (afwezigheid van onzekerheid) genoemd worden: *dat is seker waer*. *Waarschijnlijk* en het epistemisch gebruikte *mogelijk* lijken van na het Middelnederlands te zijn. Ook over eventuele epistemische partikels valt niet veel te zeggen (zie hfdst. 2 par. 2.1); het valt bij het lezen van de middelnederlandse teksten in ieder geval vaak op dat *wel* in de oude en duidelijke betekenis ('op een goede manier') moet worden opgevat. In het moderne Nederlands spelen partikels een belangrijke rol: vgl. *dat kan tóch wel eens waar zijn*. Hulpwerkwoorden die epistemisch gebruikt kunnen worden, zijn in het Middelnederlands naast *moghen* (vgl. *magscien*), *sullen* en *willen*: vgl. *(nu mogedi horen) wat moge sijn* (MNW) '(nu kunt u horen) wat zou kunnen zijn', *(ic wil thuuswaert gaen spoeden) mijn wijf sel na mi verlanghen* (MNW) (ik wil snel naar huis gaan) mijn vrouw zal naar mij verlangen', *die geheele dijcxpoort wil omvallen ende storten* (MNW) 'de hele dijkpoort zou wel eens kunnen omvallen en terneer storten' (epistemisch gebruik van *connen* en *moeten* kwam nog niet voor). Deze en andere hulpwerkwoorden zijn ook van later tijd en uit hedendaags Nederlands bekend: *kan dat waar zijn?*, *hij mag ziek zijn*, *hij zal ziek zijn*, *hij moet wel ziek zijn*, *dat wil nog wel eens gebeuren* (let ook op de partikels). Vergelijk voor *mogen* ook: *hij mag dan bekeerd zijn, erg vroom gedraagt hij zich niet*. Nader onderzoek zou voor het Middelnederlands misschien nog iets meer kunnen opleveren dan wat hier genoemd is. Een belangrijk middel was in het Middelnederlands de conjunctief die in epistemische zin (voornamelijk) in bijzinnen wordt gebruikt. We hebben deze morfologische categorie reeds in "optatieve" zin leren kennen, dus ter uitdrukking van een wens: vgl. resten als *leve de koning* enz. In *als het ware* 'alsof het zou zijn' vinden we een (meer) epistemisch gebruik: in *het klinkt als ware het een piano* wordt de klank ter discussie gesteld (het lijkt op een piano maar is het dat wel?). In het moderne Nederlands kan behalve een preteritum ook een omschrijving

met *zou(den)*, evt. *zullen* gebruikt worden. Vergelijk de volgende middelnederlandse zinnen met vertaling: *entie Romeyne hadden waen dat al there ware ontdaen* (S341) 'en de Romeinen dachten dat het hele leger ontbonden was' en vgl. ook mnl. *dat die inghel an Joseph sprac dat hi trocke dor die wostine ende name tkint entie moeder sine* (S332) 'dat de engel tegen Jozef zei dat hij door de woestijn zou trekken en het kind en zijn moeder zou meenemen'. In de eerste vertaling gebruiken we bij voorkeur het preteritum: er is sprake van een situatie in het verleden, in de tweede de omschrijving met *zou*: er is sprake van iets toekomstigs gezien vanuit een punt in het verleden. In het laatste kan men nog een doorwerking van het futurale *zullen* zien. Soms is de reden van de conjunctief niet duidelijk: vgl. *Mattheus scrijft voort dat Jhesus ghinge dor tcoren* (S341) 'Mattheüs schrijft verder dat Jezus door het koren ging'. Waarom zou de evangelist dit voor hem zeker ontwijfelbare feit als twijfelachtig willen voorstellen? Het lijkt in ieder geval onwaarschijnlijk dat de middeleeuwse mens vaker dan de moderne iets als onzeker opvatte. Dergelijke zinnen kunnen ons doen afvragen of de conjunctief misschien ook niet als bijzinskenmerk fungeerde: de middelnederlandse bijzin was namelijk nog niet duidelijk door een bepaalde woordvolgorde gekenmerkt (zie hfdst. 15). Voor een preciezere vergelijking tussen middelnederlandse en hedendaags nederlandse zinnen zie verder uitgebreid par. 5.11. We kunnen overigens al in het Middelnederlands in plaats van een verwachte conjunctief een indicatief aantreffen wat erop wijst dat de eerstgenoemde modus in onbruik begon te raken. Dat we toch nog lang conjunctieven aantreffen, ook nog na het Middelnederlands, kan behalve aan de conserverende schrijftaal ook aan latijnse of franse invloed worden toegeschreven. Deze factoren moeten echter ook weer niet overschat worden. Zo vinden we bij Gerrit de Veer (16e eeuw): *dan hadde 't schip los gheworden* (hoofdzin); *so 't eenichsins doenlyck waer geweest* (bijzin) (de Vooys 1960 p. 156). Maar misschien was de Veer, een onderofficier die tijdens de tocht naar Nova Zembla een dagboek bijhield, geletterder dan we in eerste instantie zouden denken. (Voor het epistemische karakter van sommige koppelwerkwoorden (*blijken*, *lijken* enz.) zie hfdst. 8 par. 3.1.)

4.5.9. *Evidentialiteit*

Naast epistemiciteit komt ook evidentialiteit voor, te omschrijven met 'naar men zegt' of evt. 'als men aanneemt'. Ook daarbij kan het hulpwerkwoord *zou(den)* tevoorschijn komen: vgl. *Jan zou zijn vriend Kees in de steek gelaten hebben* (vul aan: 'zegt men') of, met een aanduiding van de bron, *er was een verhaal…dat er een verboden lading in zou zitten.* Vergelijk in dit verband ook *moge* bij toegeving: *hij moge dan een goede leraar zijn* [zoals men zegt], *vriendelijk tegenover de kinderen is hij niet.* Minder schrijftalig klinkt met *laten*: *laat hij dan een goede leraar zijn*… In geval van evidentialiteit kon in het Middelnederlands de conjunctief gebruikt worden: *in slape hem die ingel hiet dat hise name na die wet want soe ware al onbesmet* (WS 93) 'in de slaap bevat hem de engel dat hij haar volgens de wet (bij zich) zou nemen want ze was [volgens zijn zeggen] helemaal onbesmet'. Een ouderwetse (nog volop 19e-eeuwse) manier van zeggen is (bijv.) *een diplomaat die gezegd wordt Latijsch-Amerika te kennen op zijn duim* (De Gids 1913), met een zogeheten nominativus cum infinitivo.

4.5.10. *Samenvatting hulpwerkwoorden*

In de paragrafen hierboven hebben we gezien hoe de betekenissen van de hulpwerkwoorden stuivertje kunnen wisselen. Bij *zullen* is de betekenis van 'moeten' naar 'in de toekomst gebeuren' verschoven; de dingen die we moeten doen, liggen doorgaans in de toekomst. Deze toekomstigheid werd nog versterkt doordat *gaan* voor 'in het heden voorbereide toekomst' in gebruik kwam. *Zullen* kreeg ook steeds meer een modale bijklank. Bij *moeten* gaat de betekenis van 'in de gelegenheid zijn' naar 'mogen, geoorloofd zijn' en vandaar naar 'moeten'. *Moeten* ging eufemistisch het hard klinkende *zullen* vervangen. Intussen heeft *moeten* die hard klinkende connotatie gekregen; vandaar dat nu ter verzachting *mogen* of *kunnen* worden gebruikt. Vergelijk in hedendaagse ziekenhuistaal: *en dan mag u nu*, evt. *dan kunt u nu even op de bank gaan liggen*. *Mogen* (vooral in positieve contexten) werd oorspronkelijk voor 'kunnen' gebruikt maar neemt van *moeten* de betekenis 'geoorloofd zijn' over. Dat genoemde betekenissen dichtbij elkaar liggen, blijkt uit het feit dat talen er vaak maar één vorm voor hebben. Zo kunnen *u kunt komen* en *u mag komen* beide in het Pools met *możesz przyjść* worden vertaald. Voor de afwezigheid van 'moeten' is negatief polair *hoeven* in gebruik gekomen; merk het verschil op tussen *je hoeft niet te komen* (geen bevel), *je moet niet komen* (ernstige raadgeving) en *je mag niet komen* (bevel). Bij het tweede geval hoort positief bijv. *je moet maar eens een eindje gaan wandelen*. De oude betekenis van *kunnen* is 'kennen, weten'; van 'weten hoe iets te doen' naar 'kunnen' is maar een kleine stap. Opmerkelijk is het verband tussen *kunnen* en negativiteit (< 'niet weten hoe'): vgl. bijv. negatief polair *niet kunnen schelen* en het feit *dat de deur kan niet open* als mededeling meestal relevanter is dan *de deur kan open*. Vgl. in dit verband ook mnl. *ic en conste dat niet ghesegghen*. De betekenis 'kennen' wordt overgenomen door *kennen*, uit oorspronkelijk causatief *kannjan* 'doen kennen'. Voor laatstgenoemde betekenis kan nu 'laten weten, vertellen, verkondigen' worden gebruikt; *iemand ergens van verwittigen*, via *-wit-* verwant met *weet*, is ietwat archaïsch geworden. Betekenisverschuivingen bij *willen* en *durven* zijn hierboven in par. 5.6 genoemd.

4.5.11. *Het gebruik van de conjunctief*

Bij het gebruik van de conjunctief kunnen we weer in aanraking komen met diverse modaliteiten. We wijden er een aparte paragraaf aan.

Het Gotisch heeft in bijzinnen vaak de optatief (conjunctief): *gif mis sei undrinnái mis dáil áiginis* (Luc. 15:12) 'geef mij het deel van het eigendom dat mij zou toekomen'; *ƕas sa ist saei frawaúrhtins afletái* (Luc. 7:49) 'wie (toch) degene is die de zonden zou (kunnen) vergeven? Vergelijk de vertalingen met modale hulpwerkwoorden. Een afwisseling van optatief en indicatief vinden we in de volgende zinnen (Matth. 5: 31, 32): *qiþanuh þan ist þatei ƕazuh saei afletái qen, gibái izái afstassáis bokos* 'er is dan gezegd dat ieder die een vrouw zou wegsturen, haar een scheidingsbrief zou (moeten) geven; *iþ ik qiþa izwis þatei ƕazuh saei afletiþ qen seina, inuh faírina kalkinassáus, táujiþ þo horinon* 'maar ik zeg jullie dat ieder die zijn vrouw wegstuurt, zonder schuld van hoererij, haar echtbreuk doet plegen'. In de eerste zin, met optatief, wordt geformuleerd waaraan iedere man zich *zou* moeten houden, in de tweede zin, met indicatief, wordt in alle gestrengheid het vergrijp geformuleerd. Minder invoelbaar voor de moderne ervaring is de optatief in *nist saei waürkjái þiuþ* (Rom. 3:12) 'er

is niemand die goed doet'; het gaat hier echter om een niet te verifiëren bewering met een algemene strekking.

Vergelijk voor het gebruik van de conjunctief nu de hieronder volgende middelnederlandse zinnen met daarin door *dat* (*dan*) ingeleide direct-objectszinnen. Tussen haakjes wordt de betekenis genoemd die aan het hoofdwerkwoord is verbonden. Uiteraard is bijvoorbeeld met 'wenselijkheid' 'onzekerheid' verbonden. In het geval van verleden tijd kiezen we alnaargelang het beste klinkt, voor een vertaling met preteritum of met een omschrijving met *zou(den*) maar ook beide vertalingen kunnen worden gegeven. Is een vertaling met *zou(den)*, evt. *zal* (*zullen*) (wat) moeilijk, dan zou dat erop kunnen wijzen dat de conjunctief bijzinskenmerk is.

1. ik hebbe liever dat men mi prise dan ic u sloeghe met scampe (S332) 'ik heb liever dat men mij zou prijzen dan dat ik u zou treffen met spot' ('wenselijkheid')
2. maer die coninc bat den vader dat hij die dochter ghave den sone (S332) 'maar de koning vroeg de vader dat hij de dochter aan de zoon zou geven' ('verzoek')
3. die voglen hebben vrucht dat mense vanghe (S332) 'de vogels hebben angst dat men ze zal vangen' ('vrees', praesens!)
4. ende hijs hem niet en mochte hoeden, hine verlore lijf ende ere (S332) 'en hij kon er zich niet voor hoeden dat hij lichaam en eer verloor' (verhindering')
5. hi doget datmenne te halse ride (S332) 'hij laat toe dat men hem op de hals rijdt = in het nauw drijft' ('verlof')
6. elc poghe dat hij gewinne met soeten worden sine minne (S332) 'laat ieder proberen dat hij met zoete woorden zijn geliefde voor zich wint' ('poging')
7. oec so wort hi des te rade dat hij doe versoenen liet heren Wolfaerde (WS 92) 'ook besloot hij dát dat hij heer Wolfaert in ere herstellen liet' ('besluit > gevolg')

In de vertaling van zinnen 1 t/m 2 ligt nu zeker een omschrijving met *zouden* voor de hand, in die van 3 (met presens in de hoofdzin) een omschrijving met *zullen*. In zin 4 lijkt een omschrijving met *zouden* niet voor de hand te liggen: het gaat om een feit in het verleden. Zin 5 heeft weer een presens in de hoofdzin; we vertalen nu liever niet met *zal* in de bijzin; hetzelfde geldt voor zin 6 waarin het om een algemene constatering gaat. In deze drie zinnen (4, 5 en 6) lijkt de middelnederlandse conjunctief bijzinskenmerk te zijn. In 7 wordt in de bijzin niet het voornemen genoemd maar het gerealiseerde gevolg ervan, vandaar de indicatief zowel in het origineel als in de vertaling. Hiervoor is wel de term *sprongconstructie* voorgesteld.

Ook in de volgende bijzinnen kunnen conjunctieven optreden (maar niet noodzakelijk zoals ook reeds voor het Gotisch geldt): finale (wordt het doel wel bereikt?), consecutieve (vindt het gevolg wel plaats?), conditionele (wordt aan de voorwaarde wel voldaan?), concessieve (id.), van vergelijking (klopt de vergelijking wel?), na een superlatief in de hoofdzin (klopt de superlatief wel?), in een temporele bijzin (zou het voornemen wel lukken?). Zie de volgende voorbeelden:

1. in een finale/consecutieve bijzin: ende dese lucerne sal Aaron ordineren ende sine kindere dat si lichten moge tote der morghenstonden (S334) 'en deze lamp zal Aäron en zijn kinderen in orde brengen opdat/zodat hij moge (zal) licht geven tot het morgenuur'

2. in een finale bijzin: niemen wese dan so sot dat hi dat houde over spot (S334) ‘laat niemand dan zo dwaas zijn dat hij er de spot mee zou drijven’
3. in een conditionele bijzin: waert dat yement vuel gelts sculdich ware ende hij niet en hadde mede te betalen (S334) ‘ware het dat iemand veel geld schuldig zou zijn/was en hij niets zou hebben/had om mee te betalen’
4. in een concessieve bijzin (S334): al vercreghe hi al die wereldt, begeeft hi Gode, soe en heeft hi niet ‘ook al zou hij de hele wereld verkrijgen/verkreeg hij de hele wereld, laat hij God in de steek, dan heeft hij niets’
5. in een bijzin van vergelijking: ic minse of soe mijn zuster ware (S348) ‘ik bemin haar alsof ze mijn zuster was’ (maar ze is mijn zuster niet)
6. in een bijzin na een superlatief: die schoenste die in die werelt ware ‘de mooiste die er in de wereld was’ (S347) (meestal treedt in het Middelnederlands echter een indicatief op)
7. in een temporele bijzin (onzekere toekomst gezien vanuit een punt in het verleden): daer wouden sy haer leven leden totdat die lentijn quame (S340) ‘daar wilden ze hun leven leiden totdat de lente zou komen/kwam’

In de vertalingen valt het volgende op. Na een vorm van *zullen* in de hoofdzin (het had ook een presens kunnen zijn) kan ook in de bijzin zo’n vorm (of een presens) kunnen volgen: zin 1. Een vertaling met *zou* vinden we in het finale geval (2), een vertaling met preteritum bij een vergelijking (5) en een superlatief (6); in de andere gevallen, conditioneel (3), concessief (4) en temporeel (7) vinden we beide: preteritum of omschrijving met *zou*. In zin 6, misschien ook in zin 5 lijkt de conjunctief (niet noodzakelijk) bijzinskenmerk.

Als het in de bijzin gaat om iets wat als werkelijk kan worden begrepen, dan wordt de indicatief gebruikt; vergelijk de volgende direct-objectszinnen:

1. aldus so ordineret God dat Vaspasiaeen cortelike keyser ward van erdrike (S333) ‘zo verordineerde God dat Vespasianus korte tijd keizer van de wereld werd’ (als feit in het verleden gesteld)
2. hi dochte dat niet goet was dat hi seide (S333) ‘hij dacht dat het niet goed was wat hij zei/gezegd had’ (oordeel over het gebeurde)
3. daer wachte hem Thobias dat hi van der heidine spise niet ne at (S333) ‘toen wachtte Tobias er zich voor dat hij van het voedsel van de heidenen at’ (duidelijk voornemen) N.B. In de vertaling van deze zin zou een omschrijving met *zou* goed mogelijk zijn (en in het Middelnederlands een conjunctief?): we verplaatsen ons dan in Tobias en zien van hem uit het niet-eten als iets toekomstigs)

Vergelijk verder het optreden van een indicatief in de volgende zinnen:

1. in een conditionele bijzin: welludende ist ende ghevet clanc, opdat met copre es ghemanc (S335) ‘het is welluidend en geeft klank indien het met koper is gemengd’ (algemene constatering)
2 in een consecutieve bijzin: hi hadde den rouwe so dore groot dat hi wel na was bleven doot (S335) ‘hij had zo’n groot verdriet dat hij bijna dood gegaan was’ (feitelijkheid in het verleden)
3. in een concessieve bijzin: al was hi vleescelike niet daer, geestelike gebrac hire niet (S335) ‘al was hij er niet naar het vlees, in geestelijke zin ontbrak hij er niet’ (id.)

4. in een temporele bijzin: tote des Woensdages hi lach test avont was ‘(S340) ‘tot woensdag lag hij tot dat het avond was’ (id.)

Na hoofdzinnen met een verbum sentiendi of dicendi (ruim genomen) vinden we, met afzwakkend effect, ook vaak een conjunctief (klopt wat er gevoeld of gezegd wel?) maar ook hier kan het voorkomen dat we in de vertaling liever een omschrijving met *zouden* vermijden of dat deze zelfs niet mogelijk is. Vergelijk:

1. ende hi warts in inne dat hij bet viele int gebede dan hi vloe (S341) ‘en hij werd er zich van bewust dat hij er beter aan zou doen/deed om te gaan bidden dan dat hij zou vluchten’
2. dat men wanen mochte ende sien dat hi van Abrahame ware comen (S341) ‘dat men kon denken en zien dat hij van Abraham gekomen was/zou zijn
3. maer si begonden hem verwiten dat hi een incomelinc ware (S341) ‘maar zij begonnen hem te verwijten dat hij een vreemdeling was/zou zijn’
5. (toen) seide hi: het waer noch also scone coninghe dwinghen ende jaghen (H2 541) ‘toen zei: het zou nog wel zo mooi zijn om koningen te dwingen en op te jagen’ [met quasi directe rede, ook wel (vgl. de ANS) semi-directe rede genoemd]

Een indicatief vinden we echter in:

1. ende togede bede gader dat hi rechtre was ende vader (S342) ‘en toonde beide, dat hij rechter was en vader’
2. ende diese joncfrouwe heeft oec gesworen dat si man ne nemet nembermeer (S342) ‘en deze jonkvrouw heeft ook gezworen dat ze nooit meer een man neemt’. N.B. Bij het preteritum *zwoer* (*swoer*) in de hoofdzin zou in de bijzin eerder de constructie met *zou* te voorschijn komen: vgl. nnl. *ze zwoer dat ze nooit meer een man zou nemen*.

Ook in de indirecte rede of indirecte vraag komt vaak de conjunctief voor (citeren kan onjuist zijn):

1. dinghel seit hen dat Jhesus ware verresen daer (S344) ‘de engel zegt hun dat Jezus daar verrezen zou zijn’ (vgl. de engel zegt hun: Jezus is verrezen)
2. in slape hem (Jozef) die ingel hiet dat hise (Maria) name na die wet want soe ware al ombesmet (S337) ‘in slaap beval de engel hem dat hij haar zou nemen volgens de wet want zij zou geheel onbesmet zijn’ (vgl. de engel beval hem: neem haar volgens de wet want zij is geheel onbesmet)
3. hi vraegde of hi ware groot in den hemel diet gheboot (S344) ‘hij vroeg of diegene die het gebood, groot in de hemel zou zijn’ (vgl. hij vroeg: is diegene groot die het gebood?)
4. hi dede vele dinghen verstaen, hoe die helle ware gedaen (MNW) ‘hij legde veel dingen uit, hoe de hel eruit zag/zou zien’

Een indicatief (onder invloed van een directe vraag?) vinden we echter in:

1. segt wat u dreef hier in dit lant (S344) ‘zeg wat u hier in dit land dreef’ (feitelijkheid; vgl. wat dreef u hier in dit land?)
2. so wilde hi ondersoeken oft Jhesus God ende mensche was (S344) ‘zo wilde hij onderzoeken of Jezus God en mens was’ (vgl. was Jhesus God ende mensche?)

Een conjunctief kan ook optreden als er in de hoofdzin een werkwoord staat met als betekenis ‘twijfelen’ of iets dergelijks (twijfel veronderstelt onzekerheid); is er geen onzekerheid, dan wordt de indicatief gebruikt, vgl. resp. zin 1 en zin 2:

1. sine jongers die twijfelhede hadden oft dat Cristus ware (S345) ‘zijn discipelen die eraan twijfelden of dat Christus was/zou zijn’
2. ic een twyvel niet ten was een enghel (S345) ‘ik twijfel er niet aan dat het een engel was’

Mogelijk is in zin 2 de conjunctief bijzinskenmerk: ?*dat het een engel zou zijn*. Een groep apart met conjunctief vormen die gevallen waarin er sprake is van een relatieve bijzin met een indefiniet, negatief of interrogatief antecedent. Omdat het hier duidelijk om een mogelijkheid gaat, duikt in de omschrijving (*zouden*) *kunnen* op (we vertalen steeds met *zouden kunnen*):

1. na een indefiniet antecedent: daer alle doget uut begonde die men versta ofte sie (S346) ‘waar alle deugd uit ontsprong die men zou kunnen begrijpen of zien’
2. na een negatief antecedent: en es geen herte diet bevinde, noch tonge so heilech diet ontbinde (S346) ‘er is geen hart dat het zou kunnen ondervinden noch tong die het zou kunnen uiteenzetten’ (in dit negatieve voorbeeld is het indefiniete geïmpliceerd: ‘voor ieder hart geldt...’)
3. na een interrogatief antecedent: doe vrageden si wie hi ware die hem anelaghe so sware (S346) ‘toen vroegen zij wie (toch) hij zou kunnen zijn die hun/hem zo zeer kwelde’

In de volgende gevallen met indicatief is er sprake van een feitelijkheid (of van iets dat als een feit wordt gesteld); een omschrijving met (*zouden*) *kunnen* ligt dan uiteraard niet voor de hand:

1. en es niemene onder den dach diet oit vresceliker staen sach dan het staet nu ter stede (S346) ‘er is niemand onder de zon die het ooit vreselijker gesteld zag dan het nu gesteld staat in de stad’
2. wat es datmen soeter vint dan gheperste beerkine (S346) ‘wat is het dat men zoeter vindt dan uitgeperste besjes’

Conjunctief en indicatief kunnen soms naast elkaar in één zin voorkomen:

1. sulke diet hoorden, seiden openbare, dattie stemme een donre ware...sulc seide, dingel sprac hem an (S343) ‘velen die het hoorden, zeiden openlijk dat de stem een donderslag was..velen zeiden: de engel sprak tegen hem’

Rijmdwang kan hier het gebruik van de conjunctief *ware* (: *openbare*) bevorderd hebben. In de volgende zin leidt rijmdwang tot een indicatief (*kent*) waar we een conjunctief zouden verwachten:

2. in bem niet ter wereldt ghesent datmen mi bi miraclen kent (S336) ‘ik ben niet in de wereld gezonden opdat men mij aan wonderen zou leren kennen’

Hoewel de conjunctiefvorm in het Middelnederlands nog schering en inslag was, kan toch ook al de omschrijving met hulpwerkwoorden voorkomen. We hebben hierboven al gezien dat dit bij de wensende wijs het geval kon zijn. Vergelijk ook de volgende voorbeelden (die ook met een wensende wijs verband houden):

1. hi en woude ooc niet...dat yemant mit hem soude gaen (S339) 'hij wilde ook niet...dat iemand met hem mee zou gaan'
2. soe hadde liever hi ware doot dan si den ridder soude vergeten (S339) (naast niet omschreven *ware*) 'zo had hij liever dat hij dood zou zijn dan dat zij de ridder zou vergeten'
3. geeft mi hulpe dat ic vinden moete wort scone (S339) 'geef mij hulp opdat ik mooie woorden moge/zal vinden'

Na het Middelnederlands bleef het gebruik om in bijzinnen een conjunctief te gebruiken, in ieder geval in de schrijftaal, nog enige tijd bestaan. In grote trekken vinden we het beeld van het Middelnederlands nog in de 17e eeuw terug. Maar vergelijk de hieronder staande twee 18e-eeuwse zinnen; in de eerste zin is er nog wel van een conjunctief-betekenis sprake, in de tweede ligt dat moeilijker.

1. ik hoop…dat zy er nooit iets van merke (H6 1424) 'ik hoop dat zij er nooit iets van zal merken'
2. vervoert mij zo verre, dat ik niet merke dat zulks Uwe Ed. moet verveelen (H6 1424) 'sleept mij (emotioneel) zo mee dat ik niet merk dat zoiets u moet vervelen' [*merke* is hier wel niet de oude 1e persoon op -e]

De teruggang van de conjunctief valt echter al in de 17e eeuw te constateren; zo komen bij Vondel en ook bij Huygens geen conjunctieven meer voor bij *mogen*, *kunnen* en *zullen*. Zie verder ook de volgende zinnen:

1. hoe 'ck stadigh heb te vreesen dat mij de laetste sonn dien morgen is geresen (WS 96, Huygens) [na 'vrezen']
2. op dat men niet en waen 't is waeckende versiert (WS 97, Vondel) [na *wanen* 'menen']
3. derft yemant twijffelen of dat stout seggen waer is (WS 97, Huygens) [na 'twijfelen']
4. en doet hem niet meer nuts dan of 't er niet en was (WS 97, Huygens) [na een irreëel vergelijkende bijzin]
5. ick lett niet op den mann mits dat ick uyt sijn raet wat honighs trecken kan (WS 97, Huygens) [conditionele bijzin]

In de 19e eeuw is het vooral, als laatste bolwerk, de vorm *ware* die nog in bijzinnen gebruikt wordt. Maar het verval van de conjunctiefvorm betekent een morfologische aangelegenheid; de mogelijkheid bleef bestaan en nam toe om een conjunctief-*betekenis* uit te drukken door middel *zouden* c.q. *zullen* of door middel van een preteritum: *ik hoop niet dat ze dit zal merken*, *ik hoopte niet dat ze dit zou merken/merkte*.

In het algemeen is gezien de vertalingen met preteritum, *zou(den)*, *zal (zullen)* de indruk dat de middelnederlandse conjunctief semantische waarde had; een enkele keer (hierboven aangeduid) lijkt hij bijzinskenmerk te zijn (de middelnederlandse bijzin was nog niet duidelijk

door een bepaalde woordvolgorde gekenmerkt, zie hoofdstuk 15). In het moderne Nederlands is zoals we hebben gezien, als het om verleden tijd gaat vertaling met *zou(den)* of preteritum mogelijk. Er lijken tussen beide mogelijkheden subtiele betekenisverschillen in het spel: vgl. *ik wou dat ik erbij geweest was* (irreële wens met betrekking tot het verleden) met *ik twijfelde eraan of ik hem wel een brief zou schrijven* (ireële toekomst). Zie in dit verband ook de zogeheten irrealis: *als ik erbij geweest was/zou zijn, had ik gezegd/zou ik gezegd hebben*… (hoofdstuk 10 par. 6.2.6). Soms wordt in de vertaling ook *zullen* (*zal*) gebruikt dat vooral voor onzekere toekomst wordt gebruikt.

4.6. CAUSATIVITEIT / PERMISSIVITEIT

In deze paragraaf komen causatieve constructies met *doen* en *laten* aan de orde. Mogelijk gaan ze op oude accusativus plus infinitivus-constructies terug: *ik deed/liet hem komen* < *ik deed/liet [hem komen]*. Vgl. lat. *nōs…qui trānsalpīnas gentēs* (acc.) *oleam et vītem* (acc.) *serere non sinimus* (RH 192) '*wij*…die de volkeren aan de andere kant van de Alpen niet toelaten olijven en wijn te verbouwen'[43] en vgl. got. *waúrkeiþ þans mans* (acc.) *anakumbjan* (Joh. 6:10) 'doet/laat de mensen liggen' en de gotische voorbeelden hieronder met *letan*. Voor de hedendaagse taalervaring zijn *doen* c.q. *laten* echter hulpwerkwoord geworden: *ik [deed/liet komen] hem*, om welke reden de ermee gevormde constructies in dit hoofdstuk aan de orde komen. *Hem* kunnen we *ondergeschikt subject* noemen; hieronder zullen we het steeds als *subject 2* aanduiden ter onderscheiding van het subject (*subject 1*) van de hele zin. Een voorbeeld met een direct object erbij is *ik liet hem de vloer aanvegen*; zonder subject 2 wordt dit *ik liet de vloer aanvegen*. Van causativiteit is permissiviteit niet altijd goed te scheiden: in *ik liet de kinderen buiten spelen* is er van het laatste sprake; bij *ik liet hem zijn huiswerk maken* kan men al naar gelang de context, beide kanten uit denken. Negatief geformuleerde permissiviteit komt dicht in de buurt van causativiteit: *hij liet de kinderen niet naar buiten gaan = hij liet/deed de kinderen binnen blijven*.
De vorming met *laten* lijkt de oudste te zijn, gezien het feit dat in het Gotisch steeds *letan* gebruikt wordt. Het Gotisch beschikte echter ook nog over een morfologisch procedé, nl. in de jan-werkwoorden (zwak eerste klasse) die met Ablaut afgeleid zijn van sterke werkwoorden dan wel van substantieven of adjectieven: *ligan* 'liggen'- *lagjan* 'doen liggen = leggen'; *dáils* 'deel' – *dáiljan* 'delen', *hráins* 'rein'- *hráinjan* 'rein maken' (zie HG dl. 2 par. 1.8, 1.9 passim, 2.4.3, 7.4.4.0). Het oude systeem heeft nog resten achtergelaten in bijv. *leggen* (got. *lagjan*) naast *liggen* (got. *ligan*), *zetten* (got. *satjan*) naast *zitten* (got. *sitan*) enz. Misschien was het systeem reeds in het Gotisch improductief, althans beperkt in gebruik aan het worden; de vorming met *letan* diende dan om dit te compenseren. Daar staat tegenover dat de betekenis van *letan* eerder in de richting van permissiviteit dan van causativiteit lijkt te wijzen maar zoals gezegd liggen deze niet ver van elkaar. Opmerkelijk is dat *letan* relatief vaak als imperatief voorkomt; dit kan echter gezien de schaarse overlevering toeval zijn. Het subject 2 staat in de accusatief: vgl. *jah gasakands im ni laílot <u>þos</u> rodjan* (Luc. 4:41) 'en bestraffende hen liet hij dezen niet toe te spreken (dat dezen zouden spreken)'. Het subject 1 bevindt zich hier "verborgen" in de werkwoordsvorm *laílot*. Het volgende voorbeeld bevat een imperatief: *let þans daúþans gafilhan seinans daúþans* (Matth. 8:22) 'laat de doden begraven hun doden'; subject 2, in accusatief-vorm, is het eerstgenoemde *daúþans*, *seinans*

[43] Als voorbeeld wordt ook wel gegeven *iubet custōdes portās claudere* 'hij beveelt = deed/liet de wachters de poorten sluiten'; *iubet* zou echter *custōdes* kunnen regeren en dan is er sprake van een objectscontrolezin.

daúþans is accusatief bij *gafilhan*.Vergelijk ook eveneens met een imperatief en met één accusatief: *jah ni fralaílot rodjan þos unhulþons* (Marc. 1:34, met verborgen subject) ‘en niet liet hij spreken de onreine geesten’ of *let faúrþis sada waírþan barna* (acc.) (Marc. 7:27) ‘laat eerst verzadigd worden de kinderen’. Er lijkt in deze voorbeelden eerder van permissiviteit dan van causativiteit sprake te zijn, soms echter wel met een negatie. Ook het Oudnederlands laat alleen duidelijke voorbeelden met ‘laten’ zien en met subject 2 in de accusatief: vgl. *laz mih* (acc.) *thine stimma* (acc.) *verneman!* (ONW LW 11e eeuw) ‘laat (doe?) mij je stem vernemen’. Vgl. ook onl. *thes wolde Noe thie warheit bevinden ande liez einen raben uz wenthen* (ONW LW 11e eeuw) ‘daarom wilde Noach de waarheid vinden en liet/deed een raaf naar buiten gaan’. Hierin is *Noe* subject 1 en *einen raben* (acc. of dat.) subject 2. In onl. *tho liez inen martilon Egeas in there burg zo Patras* (ONW RB 12e eeuw) ‘toen liet/deed hem martelen Egeas in de burcht te Patras’ komt naast subject 1 (*Egeas*) een direct object voor (*inen*); subject 2 blijft ongenoemd. De oudnederlandse voorbeelden lijken meer causatief te zijn.

Een middelnederlands voorbeeld met *laten* is *men late tgoent* (acc.) *den voglen* (dat.) *eten* (S181) ‘men late (doe?) de vogels dat eten’. Mogelijk gaat de betekenis hier meer in de richting van ’toelaten’; dat is (zie hieronder) vaker het geval. Let erop dat subject 2 hier in de datief staat (zie ook *einen raben* hierboven); afgemeten aan de gotische voorbeelden zou dit op een latere ontwikkeling kunnen berusten. Dit gebruik is niet verwonderlijk als we bedenken dat de datief (die ook voor het “meewerkend voorwerp” wordt gebruikt) een typisch persoonlijke casus is. Het is echter niet altijd mogelijk om precies de casus te bepalen; vergelijk, met subject 2 *hem* (acc. of dat.) en een direct object *de cleder* enz. (acc.): *men ne sal hem niet laten de cleder van den hus met hem draghen* (H2 437) ‘men zal hem niet de kleren van het huis met zich laten (doen?) dragen’. Subject 2 (*se*) is duidelijk een accusatief in *Got diese en wilde laten nit so swaren commer langer doegen* (H2 437) ‘God die hen niet wilde zo’n zwaar leed langer laten/doen dragen’, met als tweede accusatief *so swaren commer* in de functie van direct object. Subject 2 is prototypisch persoonlijk (agens) maar een niet-agens is ook mogelijk; vgl. *lat dise arme kinde leven* (H2 437) ‘laat (doe?) deze arme kinderen leven’ (subject 2 staat ook hier in de accusatief). In *laet die heylighe daghen vieren* ‘laat (doe?) de mensen heilige dagen vieren’ (MNW) ontbreekt subject 2; er is wel sprake van een direct object in de accusatief. Een participium presens in plaats van een infinitief vinden we in *men laetse levende* (S260) ‘men laat ze leven’ (*se* subject 2 als accusatief).

In het Middelnederlands raakt naast *laten* ook *doen* in gebruik. Vgl. *si daden comen alle die sieke* (H2 426) ‘ze deden/lieten alle zieken komen’; subject 2 *alle die sieke* staat hier duidelijk in de accusatief. Een duidelijke datiefvorm bevat *soudicken voeren na rechte*, *ic daden* (acc.) *slepen enen cnechte* (dat.) ‘zou ik hem volgens recht behandelen, ik zou een knecht hem doen/laten wegslepen’ (Karel ende Elegast; S181). Er is hier ook sprake van een direct object, nl. enclitisch *-en* ‘hem’. Een voorbeeld met een duidelijker direct object in de accusatief (en met subject 2 in de datief) is *hi onder de voete dien snee* (acc.) *dien volke* (dat.) *treden dede* (S181) ‘hij liet/deed het volk de sneeuw onder de voeten treden’. Een voorbeeld waarin alleen het directe object voorkomt, is *…daden wi desen brief scriven* (H2 426) ‘deden/lieten we deze brief schrijven’. Zonder direct object is *VII daghe dede hi sijn in weene allen lieden* (dat.) *ghemeene* (S181) ‘zeven dagen deed/liet hij alle mensen gezamenlijk in geween zijn’ (vgl. ook *si daden comen alle die sieke* hierboven). Een niet-agens als subject 2 bevat *dat hoeft laken ende dien horen die menegen man* (acc. of dat.) *doen hebben toren* (acc.) (H1 427) ‘het hoofdlaken en de hoorn die menige man leed doen/laten hebben’. Behalve een infinitief

treffen we in het Middelnederlands ook een participium presens aan: *hi dede blinde siende* (D2 275) ‘hij deed/liet blinden zien’.

De volgorde is vrij vanwege de casus: vgl. *soudicken voeren na rechte*, *ic daden* (acc.) *slepen enen cnechte* (dat.) met *hi hadde doen verliesen den heidinen* (dat.) *Spaengen* (acc.) (S181) ‘hij had de heidenen Spanje doen/laten verliezen’. De volgorde met de accusatief voorop gevolgd door de datief zou bij een al te letterlijke vertaling in het moderne Nederlands tot een verkeerde interpretatie leiden: vgl. *ik liet/deed hem een knecht wegslepen*; om misverstand uit te sluiten zou de volgorde gewijzigd moeten worden: *ik liet/deed een knecht hem wegslepen*. Subject 2 kan ook met een *door*-bepaling omschreven worden en dan is de volgorde vrij: *ik liet/deed hem door een knecht wegslepen*, *ik liet door een knecht hem wegslepen* (met *wegslepen* in passieve betekenis). Een *door*-bepaling is onvermijdelijk wanneer er een reflexivum in het spel is: *Adam die hem* (acc.) *hare* (dat.) *liet vergeven* (D) ‘Adam die zich door haar (sc. Eva) liet vergiftigen’. Uit de ontwikkeling van de causatieve constructie wordt duidelijk dat als gevolg van het deflexieproces de volgorderegels strenger geworden zijn.

Naast *laten* komt in het Middelnederlands dus het hulpwerkwoord *doen* te voorschijn waarvan we in het Oudnederlands nog geen voorbeelden aantreffen. Waarom gaat men *doen* gebruiken terwijl *laten* reeds ter beschikking stond? Bij *doen* kan franse invloed in het spel zijn (*faire*). Invloed van het naburige Frans is om die reden niet onwaarschijnlijk dat we *doen* als causatief hulpwerkwoord niet in het Duits, dat *lassen* gebruikt, terugvinden. Misschien was een zekere ambiguïteit van *laten* in het spel dat ook de kant van permissiviteit ‘toelaten’ (of adhortativiteit bij gebruik als imperatief: *laat ons…*, *laten wij…*; zie par. 5.4) kon uitgaan zoals uit de gotische en ook uit sommige middelnederlandse voorbeelden naar voren kwam. De beide werkwoorden bleven overigens voor causativiteit in gebruik, overigens met een voorkeur voor *doen* in het zuiden, voor *laten* in het noorden; voor permissiviteit bleef alleen *laten* in gebruik.

Een geval van causativiteit, met een ander hulpwerkwoord in een wat andere constructie, nl. met *maken* en *te* plus infinitief, is 16^{e}-eeuws *Pan maect eenen yegelicken* (dat.) *te lachen met eenich dwaes liedeken* (H4 871). In het moderne equivalent wordt een constructie met *aan het* plus infintief gebruikt: ‘Pan maakt/brengt iedereen met een of ander dwaas liedje aan het lachen’. De formule *geven te kennen* is al van het Middelnederlands bekend evenals het semantisch overeenkomende *doen te weten*.

4.7. *DOEN* EN *LATEN* SAMENGEVAT

In het Middelnederlands c.q. het latere Oudnederlands komt ook het perifrastische *doen* in gebruik: *Here, doe suveren dinen knecht* (MNW) ‘heer, zuiver je knecht’, evenals trouwens het vervangende: *meneghe borch versanc also Sodoma dede* (H2 401, hierboven reeds een keer geciteerd). Zie voor beide par. 4 hierboven. Bij het ontstaan van het perifrastische *doen* kan ambiguïteit een rol gespeeld hebben: vgl. *in die zale dede hi spreiden een utermaten swarte cleet* (H2 427) waarin *dede* causatief begrepen kan worden: ‘in de zaal liet hij een zeer zwart kleed neerleggen’ maar ook perifrastisch: ‘legde hij een zeer zwart kleed neer’. Vanuit het perifrastische kan vervolgens, bij uitbreiding, het vervangende worden verklaard.[44] Een en ander betekende dat *doen* semantisch overbelast raakte waarop noord en zuid op verschillende manieren reageerden. In het noorden werd *laten* het causatieve, daarnaast ook het permissieve

[44] Vanuit meer syntactisch en semantisch beperkt (causatief) naar meer algemeen (perifrastisch, ook vervangend) lijkt waarschijnlijker dan het omgekeerde.

hulpwerkwoord (en adhortatief als imperatief), terwijl *doen* werd gereserveerd voor perifrastisch en vervangend gebruik. Een uitzondering vormen zinnen als *de storm deed veel bomen omwaaien* met pseudo-agens en *dit weer doet me denken aan Italië* met niet-agens. Overigens wordt perifrastisch *doen* in de standaardtaal niet geaccepteerd en is vervangend *doen* dubieus. In het zuiden bleef causatief *doen* naast vervangend *doen* en naast permissief en adhortatief *laten* in gebruik: *Engeland doet veel schepen afbreken*, terwijl (maar niet in het zuidoosten) perifrastisch *doen* werd vermeden.

In het Middelengels ging regionaal bepaald *to do* twee kanten uit, de causatieve (onder franse invloed?) en de perifrastische. Een causatief voorbeeld, uit de Old English Dictionary, is: *so he carried her to the place of execution and did her die*. Dit *to do* kwam nog in de 19e eeuw voor; het perifrastisch wint echter maar niet zonder grammaticale beperkingen: het wordt o.a. in vraagzinnen en zinnen met negatie gebruikt. Voor het causatieve c.q. permissieve aspect bleven of raakten hulpwerkwoorden als *to let*, *to have* enz. in gebruik. In het Duits wordt steeds *lassen* gebruikt.

Aantekeningen

Algemeen: Stoett 1923, Weijnen 1971, van der Horst 2008 (dit werk ook over concrete werkwoorden: par. 9.5.2), Duinhoven 1997 deel 2 met vier stadia in het ontstaan van de voltooide tijd. Gotisch: Miller 2019 par. 9.15, ook Mossé 1956, par. 241-243, par. 247. Taaltypologie: Velupillai 2012 hoofdstuk 8.
Tempora algemeen. *Presens*. Algemeen Germaans: Harbert par. 5.3.4 over preteritum en perfectum. Over het ontstaan van de samengestelde werkwoordstijden: Duinhoven 1988. Voor de tijd van hun ontstaan zie bijv. van der Wal & van Bree 2008, par. 6.18. De verklaring van de dubbele (plusquam)perfecta vinden we in Stoett 1923, par. 252. Voor de hulpwerkwoordselectie in drieledige perfecta met een modaal zie Coussé en van de Velde 2014 met verwijzingen naar Coussé 2013 en 2014. De verklaring van de afwezigheid van het presens historicum in de oudere germaanse fasen is afkomstig van Erdmann 1886; voor de verklaring van het presens historicum en het presens futurum zie Kiparsky 1968. Wat betreft het citaat uit Huizinga is de voorzichtige suggestie van van der Horst (2008, 1927) dat we hier een noordelijk verschijnsel zouden kunnen hebben (Huizinga is in Groningen geboren). Bij K. ter Laan 1953 wordt dit voor zover ik kan nagaan, niet bevestigd. Het verschil in gebruik van werkwoordstijden tussen Nederlands en Engels komt aan de orde in Boogaart 1999; zie deze publicatie ook voor de interpretatie van de consecutio temporum. Voor de Ferguut wordt dit verschijnsel geanalyseerd in Janssen 1991; de verklaring voor presens in plaats van preteritum kan zijn dat het middelnederlandse preteritum nog (deels) een aoristische functie had. Voor het tegenwoordige Nederlands als tempustaal (en het oudere Nederlands als aspecttaal) zie Verkuyl 2012; hierin wordt in aansluiting bij de 19e-eeuwse grammaticus Lammert Allard te Winkel 1866 voor een binair systeem gepleit.

Futurum. Voor de vele manieren waarop in het Gotisch een grieks futurum wordt vertaald: Miller 2019 p. 176 voetnoot 1. In Abraham 1989 worden drie bronnen voor futurale hulpwerkwoorden genoemd: inchoatieve werkwoorden (vgl. du. *werden*), werkwoorden van beweging (vgl. *gaan*, ook *komen*), modale werkwoorden (vgl. *zullen*, *willen* enz.). Zie in aansluiting hierbij Harbert par. 5.3.2. De toekomstaanduiders in het algemeen en in geografisch perspectief worden besproken in de Rooij1985-86. Voor *gaan* als hulpwerkwoord van (nabije) toekomst zie van Bree 1997 en van der Horst & van der Horst 1999, 120 e.v.; zie ook Decroos 2000 die een verregaande grammaticalisatie constateert. De voorbeelden berusten voor een belangrijk deel op observaties van schrijver dezes. Zie verder van der Horst & van der Horst 1999 p. 120 enz. Colleman 2000 is voor het heden op een (beperkt) corpusonderzoek gebaseerd. Verder in de tijd terug gaat Willemyns 2000 op basis van 19e-eeuws materiaal; de oorsprong van futuraal *gaan* kan in de 18e eeuw liggen. Voorbeelden bevat

Oostenbrink 2001. De dialectgeografie van *gaan* en *zullen* komt aan de orde in de Schutter 2010; zie voor het Westvlaams ook Devos en Vandekerckhove 2005. Volgens de laatste beschrijving kan *gaan* 'overgang' niet als enige hulpwerkwoord in de zin voorkomen. Over een kwantitatief onderzoek betreffende *gaan* en *zullen* in gesproken taal wordt verslag uitgebracht in Fehringer 2017. Zie dit artikel voor het verschil tussen de grammaticale personen en tussen hoofd- en bijzin. Voor het perfectum is een oude, klassieke studie Kern 1912. Weijnen (1968, par. 129) vermeldt met literatuurverwijzing dat *gaan* of *komen* plus infinitief in het Drents en Gronings zoals ook in het Fries niet in de voltooide tijd kan voorkomen. Voor complexe oudnederlandse werkwoordsconstructies met finiet futurum *sulan* plus non-finiet *werthan* zie Coussé 2020. Op SAND deel 2 kaart 45b (3.3.3.1) zien we dat *gaan haalt die bestelling nu maar op* vooral vlaams is, *komen helpt een keer* vooral oostvlaams. Het ligt het meest voor de hand dat we moeten uitgaan van *ga, haalt die bestelling nu maar op* en *kom, helpt een keer*, met twee imperatieven achter elkaar. Er zou sprake kunnen zijn van een soort dissimilatie maar dan op syntactisch niveau. De Barendrechtse scholieren-zinnetjes zijn afkomstig van hun leraar Jelmer Birkhoff, de Utrechtse van Gert Jan Schoenmakers via (digitaal) ANV-nieuwsbrief van 5 september 2024.

Perfectum. In Harbert 2007 par. 5.3.3.2 wordt de keuze van *hebben* (*haben*) of *zijn* (*sein*) besproken: is deze formeel-syntactisch of semantisch? Een semantische verklaring vinden we in Lieber & Baayen 1997 en een cognitief-semantische in Shannon 1995. In laatstgenoemd artikel is de vraag: welke factoren (bijv. een irrealis-betekenis) het gebruik van *hebben* boven *zijn* bevorderen, niet alleen in het Nederlands maar ook in andere germaanse talen. Shannon werkt met de tegenstelling mutativiteit – transitiviteit. In Sorace 2000 wordt op basis van germaanse en romaanse talen een implicationele hiërarchie vastgesteld die in grote trekken hierboven in de hoofdtekst is overgenomen. Zie ook van Oostendorp 2022 waarin op basis van door Lea Schäfer verricht onderzoek iets over het Jiddisch wordt gezegd: het noordelijke gebruikt bij houdingswerkwoorden 'hebben', het zuidelijke 'zijn'. Dit komt overeen met de duitse dialecten; er blijkt een noord-zuidgrens door het Germaans te lopen. Zie voor het gebruik van perfectum of preteritum Harbert 2007 par. 5.3.4 en ook Boogaart 1999 en voor de zuidduitse annex italiaanse en frans situatie Harbert p. 314 op basis van Lindstedt 2000. Het idee van Lindstedt is dat wanneer een perfectum ook als narratieve tijd wordt gebruikt, het ophoudt om een perfectum te zijn. De overgang van *hebben* naar *zijn* wordt voor de dialecten, aan de hand van een groot aantal kaarten, behandeld in de Rooij 1988. Zie SAND 2 kaart 40a (3.3.1.1) voor de vrij algemene verspreiding voor *heb geweest* (maar vooral in Vlaanderen). Dezelfde kaart laat zien dat *heb tegengekomen* en *heb gevallen* ook vooral vlaams en verder ook wel brabants zijn. Kaart 40b laat zien dat *heb gezegd gehad*, *heeft gerookt gehad* en *is gevallen geweest* vooral brabants en belgisch limburgs zijn. Volgens Drinka 2013 verbreidt het gebruik van 'zijn' naast 'hebben' zich vanuit het Grieks naar het Latijn en de westeuropese talen; de periferie blijft "onaangetast": vgl. het Engels met alleen 'hebben'. Vanuit het Parijs van de 12^{e} eeuw verbreidt zich de preteritum-betekenis van het perfectum, ontstaan vanuit een oudere anterieur-betekenis.

Aspect. Zie Duinhoven 1997, bijv. p. 451, over *sat ende las* 'zat te lezen'. Dialectisch komt deze "verbale hendiadys" aan de orde in Haslinger & van Koppen 2002-2003. Volgens dezelfde auteur in hetzelfde werk (zie p. 400) is niet alleen de vormovereenkomst maar ook de semantische verwantschap (zwak deontisch) debet aan de verwarring van mnl. *dorren* 'durven' en *dorven* 'nodig hebben'. Voor het o.a. regionale verschil tussen *komen aanrijden* en *aangereden komen* zie van Maris 2021 op basis van onderzoek door Maaike Beliën (2021). Van Gestel (1985) bespreekt *aan het analyseren*. Een ook theoretische bespreking van deze constructie is Booij 2004. Bepaalde duratieve constructies door de eeuwen heen (nevenschikking, met houdingswerkwoorden) krijgen een uitvoerige bespreking in van Pottelberge 2002. Zie deze publicatie voor oudere literatuur waarvan we hier nog noemen Leys 1985 en Paardekooper 1993a. Latere publicaties van van Pottelberge betreffende meer in het algemeen de germaanse talen zijn van 2004 en 2007; in die van 2004 bespreekt hij de grammaticale status van de duratieve constructies in het Nederlands, Duits, Zweeds en Engels. Zie Baugh en Cable 1993, 291 over

de progressive form in het Engels; hierover ook Harbert 2007 par. 5.3.5. Een contrastieve corpusanalyse van de houdingsconstructie en de *aan het*-constructie bevat Lemmens 2015. Voor het regionale gebruik van *te* in de duratieve constructie met *staan* of *zitten* zie SAND deel 2 kaarten 2.3.4.1 en 2.3.4.2; zie de kaarten 2.3.5.1 en 2.3.5.2 voor nomenincorporatie. De duratieve constructies komen ook aan de orde in Kirsner 2014; een reactie hierop is Flecken 2015 met tegen-reactie van Kirsner 2015(a). Een zekere regionale voorkeur bleek uit een masteronderzoek van Lili Hargitai (Boedapest ELTE). Passiefvorming bij de *aan het*-constructie wordt gesignaleerd in Bogaards en Boogaart 2022 waarin ook wordt aangetoond dat er van een werkwoordelijk en niet van een naamwoordelijk gezegde sprake is. Bogaards 2023 gaat over "prospectief" aspect in bijv. een constructie als *hij stond op het punt om…* Een publicatie over de absentief is de Groot 2000, een oudere Sassen 1977-1978. Broekhuis 2013 bespreekt de vraag of we moeten denken aan een constructie met copula dan wel met hulpwerkwoord; de feiten lijken op het laatste te wijzen. Voor werkwoorden van 'rust' zie Hoekstra 1997a. Een vergelijking wat betreft aspect tussen Pools en Nederlands bevat Młynarcsyk 2001. Voor een vergelijk tussen Duits en Nederlands wat betreft het "prospectieve" aspect (type *davor stehen zu*, *op het punt staan om*) zie Boogaards en Fleischhauer 2022-23, 5-37.

Doen-constructies. Zie voor het perifrastische *doen* (*to do*) Tieken-Boon van Ostade (red.) 1998. Daarin Cornips 1998 over Heerlens Nederlands. Het relictmatig bewaarde vervangende *doen* komt ter sprake in Ryckeboer 1986 en 1998. Kaarten SAND deel 2 44b en c (3.3.2.2.1 en 3.3.2.2.2) laten zien dat korte antwoorden met *doen* (*hij doet*, *hij doet niet*) vooral vlaams plus brabants zijn ter ontkenning van een negatieve bewering en vlaams ter ontkenning van een positieve bewering. Zie in dit verband ook van Craenenbrouck 2004 (in een generatief kader): *Marie zie Pierre geirn. Z'en duut* (in het vlaams-brabantse Wambeeks), waarnaast ook mogelijk is: *Da's nie*. Voor de geografische spreiding van het gebruik van *doen* vgl. van Bree 2008. Voor perifratisch doen zie in de SAND de kaarten 41b t/m 44c. Zie het commentaar bij deze kaarten voor eventuele implicaties. Uit de grammatica van den Hertog (1892-1896) zijn de voorbeelden *hij heeft u dat gezeid, doet hij niet? gaat ge morgen naar de stad? het doet al*. Zie ook de vlaamse en brabantse idiotica.

Modaliteit. We noemen om te beginnen als ouder werk Hammerich 1960 met betrekking tot de moderne germaanse talen maar vooral het Deens. Over 'modaliteit' bestaat een uitvoerige grammaticaal-semantische literatuur. Van 1984 is Frans Plank over "the story of modals". Zie bijvoorbeeld ook Nuyts 2007. Volgens een daarin opgenomen schema laten dynamische, deontische, epistemische en evidentiële modaliteit, in deze volgorde, een toenemende mate van subjectiviteit zien (subjectificatie). (Nuyts neemt in zijn schema ook 'tijd' en diverse aspecten op.) Zie ook Nuyts, Goelen & Caers 2018-2020. In een eerder artikel (Nuyts 2000) behandelt Nuyts de relatie tussen modale hulpwerkwoorden en de negatie. Zie in dit verband ook het artikel 'modaliteit (taalkunde)' in *Wikipedia* met verwijzingen o.a. naar van der Auwera & Plungian 1998 en Smessaet e.a. 2019. Voor grammaticalisatie bij modale hulpwerkwoorden zie Coupé & van Kemenade 2009(?). Een onderzoek naar modale uitdrukkingen in het zuiden (gericht op de zuidelijke standaardtaal) is Diepeveen e.a. 2006 (rec. van Gunther de Vogelaar in *TenT* 2007, 197-199). Een belangrijke constatering, op blz. 119 van dit boek, is dat de "modale ruimte" in het Belgisch Nederlands anders ingericht is dan die in het Nederlands Nederlands. Hierbij wordt verwezen naar reeds genoemd van der Auwera & Plungian. Voor speciaal de modale infinitief-constructie, type *het is te hopen*, zie Boogaart 2006. Voor *zou(den)* zie Harmes 2014 op basis van vroegnieuw- en modern nederlandse zinnen: deze werkwoordsvorm heeft vooral een hypothetische functie; andere functies zijn temporeel, evidentieel, intentioneel, directief, beleefdheidsmarkering, mitigatie. Over het ontstaan van combinaties als *zou kunnen*, *zou moeten*: Coupé 2009. Voor de etymologie en het precieze gebruik door de eeuwen heen van de hulpwerkwoorden zie de etymologische woordenboeken, o.a. EWN, en voor de semantische ontwikkelingen ook Duinhoven 1997. De indo-europese etymologie is vaak onzeker. Een historische analyse van het gebruik van *moeten* en *mogen* (mogelijkheid en noodzaak) is Andreasová 2003. Een semantisch-logische analyse van *kunnen*, *zullen*, *mogen*, *moeten*, *willen* bevat Droste 2012. Hij onderscheidt een 'internal structure with a pronounced kernel and more peripheral aspects, the latter of

a so-called modal nature'. Het laatste komt overeen met de vloeiende betekenisovergangen tussen de hulpwerkwoorden in kwestie. Voor de vergelijking van Nederlands en Duits zie Brycht 1995 en 1998. Over vooral (evt. negatief polair) *kunnen*, ook in het Middelnederlands, handelt Booij enz. 2006. Constructies als *het kan/mag/moet* zonder infinitief komen in ieder geval voor behalve in de Lage Landen ook in Noordwest-Duitsland en het Afrikaans: Caers & Gregersen 2019. Voor de *oppassen geblazen*-constructie zie Bossuyt 2019. Imperatieven die 'advies' naderen worden besproken in van Oostendorp 2021b. Zie van den Stock enz. 2023 (al genoemd bij hfdst. 3) over o.a. modaal gebruik van infinitieven.

Esthemisch. Wens-zinnen ingeleid met *dat* komen al in het Oudengels voor (vdHorst 2008, p. 632: "dependant desires without main clauses"). De moderne gevoelsuitdrukkingen *als jij hier?* zijn ontleend aan Janssen 2005. Zie meer in het algemeen het werk van Ronny Boogaart (2023).

Deontisch. Voor de interpretatie van bijv. *ga drenck* als een eenheid: 'ga drenken', zie Paardekooper 1991. Voor een verklaring van het participium preteritum als imperatief of adhortatief uit een predicatieve bepaling zie van der Horst 2008 p. 1164. In Coussé & Oosterhof 2012 worden vier types besproken naar vorm, betekenis en gebruik: *opgerot!*, *ingerukt!*, *opgepast!* en *niet getreurd!* Opmerkelijk is dat sterke participia preteritum tegenwoordig niet meer als imperatief lijken gebruikt te kunnen worden. Dit gaat zelfs zo ver dat in plaats van **opgezouten opgezout* wordt gebruikt. In van de Velde 2017 wordt de overgang van *laat ons* naar *laten we* besproken. Zie ook Oosterhof 2023. Fontein 2004 bespreekt voor het moderne Nederlands de imperatieven-met-subject in relatie tot modale partikels. Infinitieven met imperatief-waarde komen aan de orde in van Olmen 2009; een eerdere publicatie is Fortuin 2003. Voor imperatieven met partikels als *hè* en *hoor* zie Kirsner 2014 en het commentaar daarop van Fortuin 2015 plus de reactie daarop van Kirsner 2015. Fehringer en Conips (2019) laten zien dat verzachtende partikels bij imperatieven: *doe maar kalm aan*, in het noorden vooral bij service-georiënteerde sprekers voorkomen, ook buiten de werksfeer. Het gebruik van dergelijke partikels komt aanmerkelijk minder voor in Belgisch Nederlands. (Verwezen wordt voor *maar* o.a. naar de Vriendt & van de Craen 1984 en Foolen 1993.) Het geval *wees iedereen maar trots op onze club*, met derde persoon *iedereen*, is gesignaleerd door Henk Wolf in *Neerlandistiek* 2021. Voor de preteritale imperatief zie Duinhoven 1997; zie ook van Maris 2024 onder verwijzing naar Ronny Boogaart en Henk Wolf (in *Neerlandistiek* 2024). Over *moeten* in 17e-eeuwse teksten gaat van Leuvensteijn 2006. Voor het zuidnederlandse *moeten* zie Goossens 1961. Voor *deze film is biezonder te noemen* zie Fortuin 2021.

Epistemisch. Voor de rol van beleefdheid in de communicatie zie bijv. Huls 2002. Dat de conjunctief in het Middelnederlands als bijzinskenmerk fungeerde, wordt door Van der Horst (2008, 210), in afwijking van Bouman 1918 (en de hier gegeven hoofdtekst), betwijfeld, trouwens ook voor het Oudhoogduits en het Oudengels. Nergens is volgens van der Horst de conjunctief tot "bloot bijzinskenmerk" verbleekt. De term *sprongconstructie* is voorgesteld door L.C. Michels; zie Weijnen 1971, 92. Voor de teruggang van de conjunctief na 'vrezen' en 'menen' zie Weijnen 1971, 96-97, geciteerd in van der Horst 2008, 1149 (waar we ook via Dibbets 1991 het door Vollenhove gegeven voorbeeld vinden). De observatie dat de conjunctief in het zuiden meer dan in het noorden gebruikt wordt, is ontleend aan de Vooys 1960 p. 155.

Evidentieel. Voor de evidentiële constructie *gezegd worden te* (een "semantisch eiland") zie Colleman & Noël 2009. Zie in toepassing op de NC! (*nominativus cum infinitivo*) id. 2012.

Causativiteit en permissiviteit. Het is mogelijk dat de ontwikkeling bij *doen* en *laten* anders geweest is dan in de hoofdtekst is aangegeven: oorspronkelijk was bij *laten* het tweede nomen subject bij de infinitief, bij *doen* echter object, welk verschil later is verdwenen. Zie hiervoor Joop van der Horst (2008, o.a. p. 439); het verschil is volgens hem in overeenstemming met het verschil in betekenis tussen beide werkwoorden. Zie van der Horst 2008 paragrafen 9.5.2 voor *doen* en *laten* door de

eeuwen heen. Volgens Duinhoven 1997 deel 2 pag. 229 kunnen mnl. *bieden*, *brengen*, *geven*, *helpen*, *leren* met kale infinitief als causatieve werkwoorden worden beschouwd. Voor de pragmatiek van ndl. *doen* en *laten* zie Verhagen & Kemmer 1997. Het voorbeeld *Marie zie Pierre graag. Da's nie* is ontleend aan van Craenenbroeck 2004.

H5. SUBJECT

Inhoud
5.1. Algemeen.
5.2. PASSIEFVORMING [5.2.1. Synthetisch of analytisch (*worden* of *zijn*). 5.2.2. Taalvergelijking. 5.2.3. Agentieve bepaling. 5.2.4. Pseudopassief. 5.2.5. Onzichtbaar passief. 5.2.6. Indirect object > subject. 5.2.7. Nog twee gevallen [5.2.7.1. Tough movement. 5.2.7.2. Die pen schrijft goed]]
5.3. OPEN EN VERBORGEN SUBJECT [5.3.1. Taaltypologisch. 5.3.2. Gotisch. Oudnederlands. 5.3.3. Middelnederlands. 17e-eeuws. 5.3.4. Hedendaags Nederlands. 5.3.5. Achtergronden. 5.3.6. Onpersoonlijke constructies [5.3.6.1. Middelnederlands. 5.3.6.2. Oudere perioden. 5.3.6.3. Na het Middelnederlands. 5.3.6.4. Middelnederlands – modern Nederlands. 5.3.6.5. Samenvatting]]
5.4. *HET* EN *ER* [5.4.1. Loos of aankondigend *het*. 5.4.2. Presentativiteit (*het* en *er*). 5.4.3. Viermaal *er*]
5.5. ACCUSATAVISME
5.6. SUBJECTSVERDUBBELING
5.7. JA- EN NEE-ANTWOORDEN
5.8. CONGRUENTIE [5.8.1. Subject – persoonsvorm. 5.8.2. Subject - verbindingswoord [5.8.2.1. Overzicht. 5.8.2.2. Historische aspecten. 5.8.2.3. Beperkingen en ontstaan]].
5.9. SUBJECTSZINNEN
5.10. NOMINATIVUS CUM INFINITIVO
5.11. SUBJECTSINTRUSIE
Aantekeningen

5.1. *Algemeen*

We kunnen voor de zin een tweedeling aannemen, namelijk tussen het subject en de rest van de zin (het gezegde in ruime zin): vgl. *die man – heeft gisteren zijn vrouw voor haar verjaardag een ketting gegeven*. De tweedeling is niet altijd zichtbaar of hoorbaar maar moet soms vanuit de context (inclusief situatie) worden aangevuld: vgl. bijv. *Jan* (subject) dat als antwoord op de vraag *wie gaat dat doen?* kan dienen: ‘Jan gaat het doen’, of *wandelen* (deel gezegde) ‘Jan gaat wandelen’ als antwoord op de vraag *wat gaat Jan doen?* In de interpretatie is er dus wel degelijk van een tweedeling sprake. Een subject ontbreekt o.a. bij een imperatief: *neem!*. Dit kan echter worden begrepen als ‘jij moet nemen’ (al kan er tussen beide manieren van uitdrukken een subtiel betekenisverschil bestaan). Voor een oudere fase als het Gotisch zou men kunnen verdedigen dat in de imperatiefvorm *nimiþ* het subject door de uitgang wordt aangegeven: ‘jullie moeten nemen’. Een lastig geval is *het regent*: hierin is *het* subject met eventueel nog een heel vage betekenis als ‘situatie’ of ‘onpersoonlijke kracht’ (*force*) wat dan in got. *rigniþ* weer in de uitgang tot uitdrukking komt. Als een uitzondering kan de aanroeping *Jan!* worden begrepen. Maar er kan hier ook van een ellips sprake zijn die vanuit de context wordt aangevuld: ‘luister Jan!’, ‘pas op Jan’ enz. Zinnen die niet op de aangegeven manier vanuit de context een aanvulling nodig hebben, kunnen we *volledige zinnen* noemen. Ook deze zinnen kunnen voor verdere interpretatie op de context aangewezen zijn. Zo maakt bijvoorbeeld het antwoord *Jan gaat mee* nog niet duidelijk wie Jan precies is en wat de bestemming van zijn meegaan is.

In functioneel opzicht speelt het subject een specifieke rol: het geeft het perspectief aan van waaruit de stand van zaken in kwestie wordt gezien. In semantisch opzicht kan het allerlei rollen spelen. Het prototypische geval houdt in dat een agens de subjectsfunctie vervult: *de schilder maakt het portret*. Maar ook andere semantische functies zijn mogelijk: *de storm*

blies de bomen omver (pseudo-agens, "force"), *de rozen beginnen in bloei te komen* (niet-agens bij proces), *de rozen staan in bloei* (niet-agens bij toestand), *vader zit in zijn stoel* (niet-agens bij positie), *rozen zijn rood* (niet-agens bij eigenschap). In de beide eerste voorbeelden kan ook *een portret* of *de bomen* tot subject worden verheven; *de schilder* of *de storm* worden dan door middel van passiefvorming tot een prepositiegroep, een agentieve bepaling met *door*, "gedegradeerd" of worden verzwegen. Vgl. *het portret wordt (door de schilder) gemaakt*, *de bomen werden (door de storm) omver geblazen* (let op de hulpwerkwoorden van de "lijdende vorm"). De stand van zaken wordt in deze zinnen vanuit het perspectief van het portret c.q. de bomen gezien. Let wel: passiefvorming gaat hier met topicalisatie gepaard (vooraanplaatsing), van resp. *het portret* en *de bomen*, maar dat is niet altijd het geval: vgl. *door deze schilder wordt het portret gemaakt*, *door de storm zijn er heel wat bomen omgewaaid*. In semantisch opzicht krijgt het gebeuren bij passivisatie meer een proces-karakter; dat is echter niet het geval wanneer de *door*-bepaling wordt weggelaten: *Jeruzalem werd in 70 na Christus verwoest*.

Het subject kan uit verschillende soorten woorden bestaan, een substantief of een eigennaam: *kinderen zijn hinderen*, *Jantje is stout*, een substantiefgroep: *het hele volk kwam in opstand*, een adjectief: *lekker is maar een vinger lang*, een pronomen: *zij is knap*, een infinitief *wandelen is gezond*, een infinitiefgroep: *lange wandelingen maken is gezond*, een numerale: *vier zijn er ziek*, een complete zin: *dat hij veel wandelt is gezond*. Op een biezondere manier kunnen alle woordsoorten, ook de nog niet genoemde, subject zijn, nl. in zelfnoemfunctie: vgl. niet alleen "*kind* is een substantief" maar ook "*omdat* is een voegwoord*"*. In de scholastieke (middeleeuwse) taalkunde werd dit de *suppositio substantialis* genoemd, ter onderscheiding van de *suppositio formalis* waarin het woord naar iets buiten zichzelf verwijst.

In par. 5.3 zullen we zien dat het subject niet apart behoeft te worden uitgedrukt: vgl. lat. *amō* 'ik heb lief'; de uitgang -ō maakt hier duidelijk dat we aan een "verborgen subject" 'ik' moeten denken. Er zijn ook gevallen waarin er sprake is van een *begrepen subject* of zoals ook wel gezegd wordt van een *schimonderwerp.* Een voorbeeld is een geval van "subjectscontrole" als in *ik besloot hem dat boek te geven*: het subject 'ik' is één keer uitgedrukt maar moet ook als zodanig bij de infinitiefconstructie *hem dat boek te geven* worden begrepen: 'ik geef hem dat boek'. Het subject *ik* "controleert" de infinitiefconstructie maar komt als zodanig niet aan de oppervlakte. Dat gebeurt wel in de omschrijving met een *dat*-zin: *ik besloot dat ik hem dat boek zou geven*. Een ander geval is *ik zag hem op me af komen*, waarin *hem* direct object bij *zag* is maar tegelijk ondanks de objectsvorm als subject bij *op met af komen* moet worden begrepen. Van een *schim*onderwerp is in nu echter geen sprake.

5.2. PASSIEFVORMING

5.2.1. *Synthetisch of analytisch (worden of zijn)*

Hierboven is passiefvorming al even ter sprake gekomen. Passiefvorming kan op drie manieren plaatsvinden, met behulp van een bepaalde (synthetische) werkwoordsvorm, morfologisch dus: lat. *laudor* 'ik word geprezen' naast actief *laudo* 'ik prijs', met een hulpwerkwoord, syntactisch: ndl. *worden* of *zijn* met participium preteritum, of lexicaal: lat. *vēnēre* 'verkocht worden' naast *vendere* 'verkopen'. Wat de laatste mogelijkheid betreft, in

het Gotisch en ook in het Noordgermaans hadden de zwakke werkwoorden van de 4e klasse "van zichzelf" passieve betekenis: got. *fullnan* 'vervuld worden'. Er zijn nog meer manieren (syntactisch, lexicaal) om passiviteit uit te drukken. Zo kan de combinatie van *zijn* plus *te* plus infinitief passieve waarde combineren met modaliteit: vgl. *dit is niet te drinken* 'kan niet gedronken worden' (dynamisch of epistemisch), *dit is eind deze maand te betalen* 'moet voor eind deze maand betaald worden' (deontisch). Vergelijk ook *zijn* plus adjectief als in *dit is ongelooflijk* 'kan/moet niet geloofd worden' of een reflexieve constructie als *dit laat zich raden* (reflexief) 'kan geraden worden'. Voor het Proto-indo-europees wordt aangenomen dat het nog geen eigenlijk passief had, wél een medio-passief (reflexief, reciproque) dat aangaf dat het subject de handeling ten behoeve van zichzelf verrichtte, en waar zich later het passief uit ontwikkelde. Dat betekent niet dat een nederlands passief niet in het Proto-indo-europees vertaald had kunnen worden. Het Pools laat zien dat daarvoor bijvoorbeeld een reflexieve vertaling mogelijk is: *jutro będzie się zbierać żyto* lett. 'morgen zal zich oogsten de rogge = morgen zal de rogge geoogst worden'.

In de passiefvorming (op basis van het direct object) wordt in het hedendaagse Nederlands als hulpwerkwoord behalve *worden* ook *zijn* gebruikt: *worden* in de onvoltooide tijden (presens, preteritum), *zijn* in de voltooide (perfectum, plusquamperfectum): *ik word geprezen*, *ik werd geprezen*, *ik ben geprezen*, *ik was geprezen*. Terloops stippen we aan dat (sinds de 16e eeuw) het hulpwerkwoord ook kan ontbreken (ellips), vooral bij *dienen* (meer schrijftaal) en bij *moeten* (meer spreektaal): *het dient gezegd*, *het moet gezegd*. De passiefvorming geschiedt dus op een analytische manier; in het Gotisch was ze echter nog ten dele synthetisch. Vergelijk bij *dáupjan* 'dopen' synthetisch *dáupjada* 'ik/hij/zij word(t) gedoopt' maar analytisch *dáupiþs ist/warþ/was* lett. 'hij/zij is/werd/was gedoopt'. Omdat het Gotisch in het activum geen aparte (plusquam)perfectum-vormen kende, ligt een vertaling 'hij/zij werd gedoopt' voor de hand; een formulaire uitdrukking als *qiþan ist* 'het is gezegd' kan dan het beste als een presens worden opgevat. Met dit gemengd synthetische-analytische karakter lijkt het Gotisch op het Latijn dat ook dit gemengde karakter heeft: vgl. naast *laudor* 'ik word geprezen' *laudātus sum* 'ik ben geprezen'. Voor de analytische vormen van het Gotisch zie de volgende zinnen:

1. skal sunus mans manag winnan jah <u>uskusans</u> from sinistam <u>waírþan</u> (Marc. 8:31) 'de zoon des mensen moet veel lijden en door de oudsten verworpen worden'
2. sa sunus meins <u>fralusans</u> *was* jah <u>bigitans warþ</u> (Lucas 15:32) 'mijn zoon was verloren en werd gevonden'
3. jah <u>dáupidái wesun</u> allái in Jaúrdane aḥúi fram imma (Marc. 1:5) 'en gedoopt werden allen in het water van de Jordaan door hem'

Een vroeg en vrij zeldzaam voorbeeld van een omschreven presens bevat zin 1 en wel in een infinitiefconstructie. Het gebruik van *waírþan* (*warþ*) en *wisan* (*was)* loopt niet helemaal parallel met het nederlandse gebruik: het geldt wél voor zin 2 maar niet voor zin 3 waarin *wesun* met 'werden' moet worden vertaald. Het verschil is voor het Gotisch moeilijk te omschrijven maar we kunnen zeggen dat er in zin 2 sprake is van een momentaan gebeuren (de zoon werd gevonden) en in zin 3 van een toestand met enige duur waarin mensen gedoopt werden. In het nederlandse equivalent (*werden gedoopt*) staat niet de toestand maar de activiteit die daarin plaatsvindt, op de voorgrond.

De synthetische vorm maakte in de ontwikkeling van de oudgermaanse talen plaats voor een analytische, mogelijk doordat hij anders samengevallen zou zijn met het preteritum: zo zou *dáupjada* in het Nederlands **dopede* > **doopte* gegeven hebben. Een oude rest zou *(hij) heette* kunnen zijn, uit *háitada* bij *háitan* 'noemen', met als oorspronkelijke betekenis 'hij werd genoemd', en van daar 'hij heette'. Presens en infinitief zouden zich in betekenis daarbij hebben aangesloten; een rechtstreekse overgang van 'noemen' naar 'genoemd worden, heten' is echter ook mogelijk. Voor de analytische vorm kwamen de beide hulpwerkwoorden in aanmerking die ook in het Gotisch al in gebruik waren: *zijn* (got. *wisan*), *worden* (got. *waírþan*, mnl. *werden*). Het gebruik daarvan was in het Middelnederlands zoals ook in het Oudsaksisch c.q. het Oudnederlands het geval was, bij een onvoltooide betekenis nog variabel: bij deze betekenis konden zowel *sijn* als *werden* worden gebruikt terwijl in het voltooide geval *sijn* gebruikt werd. Zie onderstaande oudsaksische, oud- en middelnederlandse zinnen:

1. osa. tho <u>was</u> it all <u>giwarod</u> so / so it er spaha man gesprokean habđun 'toen werd het allemaabewaarheid zo / zoals het vroeger wijze mannen gesproken hadden' (H1 206)
2. onl. turtulduvan stimma <u>is fernoman</u> in unsermo lande (ONW, LW)'de stem van de tortelduif <u>wordt vernomen</u> = gehoord in ons land'
3. mnl. daer <u>werd gestreden</u> in allen sinnen vreeselike ende harde sere (Torec) 'er werd in alle opzichten vreselijk en zeer hard gestreden'
4. mnl. doe <u>was</u> daer lettel <u>ghedinghet</u>. Hem naecte groot onghemac (Reinaert) 'toen werd er weinig gepraat (getalmd). Groot ongemak (ellende) naderde hem'
5. mnl. die wet…die <u>verbrant was</u> van den quaden Nabusardan (MNW) 'de wet…die verbrand was (of werd?) door de boze Nabusardan'

Zie voor het Oudsaksisch zin 1 met *was* 'werd', voor het verwante Oudnederlands zin 2 met *is* 'wordt'. Ook de middelnederlandse zinnen 3 en 4 laten de variatie zien. Zin 3 loopt met *werd* parallel met het moderne Nederlands; in zin 4 moet, gezien het onvoltooide *naecte*, *was* ook als onvoltooid 'werd' worden begrepen. Het spreekt vanzelf dat er in het geval van *zijn* voldoende context moet zijn om de precieze betekenis vast te stellen. Of er in de middelnederlandse afwisseling nog iets van de (eventuele) gotische is terug te vinden, is de vraag; er lijkt van vrije variatie sprake te zijn geweest. In zin 5 heeft *verbrant was* (naar we hebben aangenomen) plusquamperfectieve waarde; laten we *van den quaden Nabusardan* weg, dan kunnen we aan een toestand denken (wel aangeduid als "toestandspassief"). Deze zin is de enige zin van de vijf met een agentieve bepaling (*van*) die dus niet altijd voorkomt. Vergelijk voor zo'n toevoeging ook got. *dáupiþs was fram Iohanne* 'gedoopt werd (nl. Jezus) van de kant van > door Johannes'. Ze was ook mogelijk bij een synthetische passief: vgl. *uskiusada fram þamma kunja* (Luc. 17:25) '(hij) wordt verworpen door dit geslacht'.

De omschreven passieven, ook die van het Gotisch, moeten oorspronkelijk combinaties met een participium preteritum als predicaatsnomenz ijn geweest. Vergelijk hiervoor de in hfdst. 4, par. 2.2 besproken perifrastische tempora. In het Gotisch blijkt het nog uit het feit dat het participium zich qua vorm aan het subject aanpast: vgl. *jah dáupidái* (nom.pl.masc. van *dáupiþs*) *wesun allái* (id. van *alls*) 'en gedoopt werden allen'. Ook het Oudsaksisch laat die congruentie zien: *ac werthat thar so forlorona* (nom.sg.fem.) *lera mina* (id.) 'maar wordt/gaat daar zo verloren mijn leer'. Got. *waírþan*, mnl. *werden* 'worden' had oorspronkelijk de betekenis van 'komen in de toestand van'; voor de etymologie vergelijk lat. *vertere* 'wenden'

(een vergelijkbare betekenisverandering laat eng. *he turns pale* zien). Voor bijv. mnl. *hi wert gedragen* kunnen we dus oorspronkelijk een omschrijving als 'hij komt in de toestand van gedragen zijn' aannemen. Met *sijn* ligt het moeilijker: dat roept immers eerder de gedachte aan een toestand op. We kunnen een metonymische betekenisverschuiving aannemen van 'toestand' naar 'ontstaan van toestand', een verschuiving die wel vaker wordt geconstateerd of aangenomen.[45] Beide constructies werden later steeds meer als werkwoordelijk opgevat en daarmee in het werkwoordelijke systeem geïntegreerd (grammaticalisatie). De herinterpretatie kan bevorderd zijn doordat het participium z'n flexie kwijtraakte; omgekeerd kan het werkwoordelijke karakter het verlies van de flexie bevorderd hebben. Zie nu de volgende zinnen:

1. mnl. …soe hebbic…van herteliker minnen bedwonghen gheweest (S264, Hadewijch) '…was ik…door hartelijke liefde bevangen'
2. mnl. ons ware beter datic hir voren noit en ware worden geboren (S264) 'het zou beter voor ons zijn dat ik hiervóór nooit geboren was'
3. mnl. en hadde dat duvelse slot niet verbrant geworden (S264) 'was dat duivelse slot nooit verbrand'
4. 16e-eeuws dye vrouwe die haer kint weder ghegeven was geweest (H3 858) 'die vrouw van wie het kind teruggegeven was'
5. 16e-eeuws (Achillis) so is hy tot Troya begraven worden (H3 859) 'zo is hij in Troie begraven'
6. 17e-eeuws doch (wij) weten niet of hy doodt gheslagen of ghevangen is geworden (H5 1147) 'maar wij weten niet of hij dood geslagen of gevangen is'

Het zijn-passief kon dus ambigu zijn; het werd gebruikt bij onvoltooide tijd en voltooide tijd, verder ook als toestandspassief. Deze ambiguïteit kon voor een deel verdwijnen door aan de voltooide passiva een extra participium preteritum *geweest* of *geworden* toe te voegen (zie de voorbeeldzinnen). Het systeem van de tempora met een duidelijk verschil tussen preteritum (*kwam*) en perfectum (*is gekomen*) kan hierbij van invloed geweest zijn, in die zin dat zoals het perfectum één vorm meer had dan het preteritum, het voltooide passivum er één meer kreeg dan het onvoltooide. Uit de vertalingen blijkt dat het extra participium in hedendaags Nederlands, althans Standaardnederlands (zie hieronder), vervalt. Bij zin 1 zou een alternatieve vertaling echter kunnen zijn: '…ben ik…door hartelijke liefde bevangen geweest' (ter aanduiding van een durende toestand). In zin 2 evenals in zin 5 kan *worden* als prefixloos participium worden begrepen (HG deel 2, 2.9.3). Zin 2 bevat tevens een irrealis evenals zin 3; in een irrealis treffen we de lange vorm relatief vaak aan. Het gebruik van *(ge)worden*, anders dan van *geweest*, komt overigens pas vanaf de 15e eeuw voor. Merk overigens op dat in de zinnen 1 en 3 als eerste hulpwerkwoord *hebben* gebruikt wordt waar dat nu *zijn* zou zijn; zie hfdst. 4, par. 2.5.1. In de 16e, 17e, zelfs nog de 19e eeuw werden deze "lange" vormen nog frequent gebruikt; zie voor deze eeuwen de zinnen 4, 5 en 6. Vanaf de 19e eeuw raakten de lange vormen buiten gebruik, die met *geweest* sneller dan die met *geworden*. Het verloren gaan van deze vormen was niet naar de zin van Huydecoper maar werd door Bilderdijk toegejuicht. Dialectisch houden c.q. hielden ze het langer uit. Er lijkt zich daarbij een regionale voorkeur af te tekenen: op een vrij recente dialectkaart vinden we een zekere concentratie van *geworden* in Limburg en van *geweest* in Vlaanderen. *Geweest* sluit aan bij

[45] Zo'n verschuiving wordt wel aangenomen voor het indo-europese perfectum. Zie HG deel 2 par. 2.2.1

het Frans (en het Engels): *a été* (*has been*), *geworden* bij het Duits: *ist worden*. Vergelijk ook een hollands dialect als het Katwijks *'t huis is verkoft worde*. In het Gronings kan men zoiets ook zeggen maar dan wel wanneer iets na lange tijd toch gebeurt: *dat hoes ston al laank te koop moar op 'n duur is 't toch verkòft worden* 'verkocht geraakt'.

In het Middelnederlands kwam het onvoltooide passivum vaker met *sijn* voor dan met *werden*; in de 15e eeuw waren de rollen omgedraaid. Toch blijkt onvoltooid passief *zijn* ook na 1500 nog niet geheel verdwenen te zijn. Op den duur ontstond er echter een duidelijke taakverdeling: *worden* bij 'onvoltooid', *zijn* bij 'voltooid', waarbij de invloed van perfectumvormen als *hij is gekomen* (met *zijn*) een rol gespeeld kan hebben. Het verdwijnen van de lange vormen kan door deze ontwikkeling in de hand gewerkt zijn. De ambiguïteit bij passief-voltooid en 'toestand' (zonder bijgedachte aan het ontstaan ervan; het "toestandspassief") bleef bestaan. Bij *het is bedekt* 'het is bewolkt' hoeven we niet per se aan een voorafgaande gebeurtenis als 'bedekt worden' te denken; we raken hier aan de in deel 2 par. 7.4.2 (6) besproken pseudoparticipia. Blijkbaar ervoer men ambigu 'gebeuren – toestand' als minder bezwaarlijk dan ambigu 'onvoltooid – voltooid'. De lange vormen kunnen het nog lang uitgehouden hebben omdat men graag wilde laten uitkomen dat er van een 'gebeuren' sprake was. Onvoltooid *zijn* wordt nog voor het Westvlaams genoemd hoewel het op z'n retour is; na hulpwerkwoorden weet het zich echter goed te handhaven: *mijn kleren moeten gewassen zijn* 'worden', Onderstaande zinnen laten een (later verdwenen) mogelijkheid van het Middelnederlands zien, nl. passiefvorming bij een hulpwerkwoord.

1. die bisscop Coenraet wort ghevaen ende was seder ghelaten gaen (vdWal 1986 p. 207)
'bisschop Coenraet werd gevangen en men liet hem sedertdien weer gaan'
2. sone was onder theere ghehort peert neyen (MNW) 'in het leger hoorde men geen paard hinneken'

In zin (1) betreft de passiefvorming het hulpwerkwoord *laten* en in zin 2 een verbum sentiendi als *horen* (2), beide met, na het participium, een *te*-loze infinitief; de agens of de waarnemer blijven daarbij onbepaald. In de moderne vertaling kan als subject een indefinitum worden gebruikt, bijv. *men*. Vgl. ook *hi es laten gaen* met *laten = gelaten* (met ipp-effect; zie hiervoor hfdst. 15). Een voorbeeld met *sien* is *ware yemen ter kerke ghesien gaen* 'als men iemand naar de kerk had zien gaan'. In een zegswijze als (ouder ndl.) *het was hem doen weten* zouden we *gedaan* in plaats van *doen* verwachten; is er eveneens sprake van het ipp-effect of is er sprake van contaminatie met *men had hem doen weten*? Een gronings voorbeeld van passief gebruikt *laten* (*loaten*) is *is wotter oet 't daip inloopn loatn worn* '(er) is water uit het diep inlopen gelaten worden = men heeft water uit het diep laten inlopen'.

5.2.2. *Taalvergelijking*

Ook in het Oudengels, Oudhoogduits en Oudfries kwamen hulpwerkwoorden die corresponderen met ndl. *worden* en *zijn*, als varianten naast elkaar voor. Vgl. voor het Oudfries *sa werth thet kind bilethad* 'toen werd het kind gevormd', *thermithi sendti urbeden alle menetha* 'daarmee zijn (of 'worden'?) voor jou verboden alle meineden' (Bremmer 2009, 105). De latere ontwikkelingen lopen niet (helemaal) parallel met wat het Nederlands laat zien. In het Duits komt in de onvoltooide betekenis *werden* voor: *er wird gestraft*; voor de voltooide betekenis heeft het een lange vorm: *er ist gestraft worden* (zonder prefix!). Er is

hierdoor vormelijk verschil met een eenvoudige toestandsaanduiding: *es ist bedeckt*, welk verschil in het Nederlands dus niet bestaat. Het Engels loopt hiermee in zoverre parallel dat het voor voltooid-passief ook een lange vorm heeft: *he has been punished*; voor het onvoltooid gebruikt het een vorm van *to be*: *he is punished*, wat weer ambiguïteit oplevert: vgl. *it is covered*. In het Duits speelt ambiguïteit op een ander punt een rol: *werden* (vgl. *er wird kommen*) kan namelijk ook voor het futurum gebruikt worden. Vormen van *zijn*/*sein* worden in het Nederlands en het Duits ook in perfecta gebruikt: *hij is gekomen* c.q. *er ist kommen* (mutatief, naast immutatief *hij heeft geslagen* c.q. *er hat geschlagen*); het Engels heeft steeds vormen van *to have*: *he has come*, *he has beaten*. In het Engels lijkt *to get* hulpwerkwoord van het passief geworden te zijn, in bijv. *he got arrested* 'hij werd gearresteerd"; een zin als *three men got* (i.p.v. *were*) *arrested* is echter (nog) niet mogelijk. Het Fries komt in grote trekken met het Nederlands overeen: *de hûn wurdt slein* 'de hond wordt geslagen', *hy is kommen* 'hij is gekomen, *de hûn is slein* 'de hond is geslagen'; voor het voltooid-passief is ook de lange vorm mogelijk: *de hûn is slein wurden*. Zie voor een vergelijking van Nederlands, Duits, Engels en Fries onderstaand schema waarin ook het perfectum en het futurum zijn opgenomen. In elk van deze talen worden vier hulpwerkwoorden gebruikt waarbij we de combinaties *sein worden* en *have been* als één vorm opvatten en het verschil tussen *will* en *shall* verwaarlozen. Er is sprake van vier onderscheidingen die telkens op een verschillende manier zijn verdeeld. Er blijkt dus een duidelijke grens aan samenval van vormen te zijn. Als we voor het Fries de lange vorm meerekenen, komen we voor deze taal echter tot vijf onderscheidingen.

	Nederlands	Duits	Engels	Fries
pass.onvolt.	*worden*	*werden*	to be (get)	*wurde*
pass.volt.	Zijn	SEIN WORDEN	HAVE BEEN	SEIN (WURDEN)
toestandspass.	Zijn	sein	be	wêze
perf.mut.	Zijn	sein	**have**	wêze
perf.immut.	**hebben**	**haben**	**have**	**hawwe**
futurum	Zullen	*werden*	will/shall	sille

We betrekken tot besluit ook nog enige niet-westgermaanse talen in de beschouwingen. De scandinavische talen zijn in zoverre interessant dat daarin weer een nieuwe synthetische vorm is ontstaan en wel door suffigering van -s, ontstaan uit -sk. Zo vinden we in het Oudnoors *kallask* 'hij noemt zich', ook 'jij noemt je', bij *kalla* 'noemen', dus in de 3^{e} en 2^{e} pers.sg. De uitgang -s(k) gaat terug op het reflexivum 3^{e} persoon *sik*; de -s heeft zich analogisch tot het hele paradigma uitgebreid waarbij de betekenis van reflexief in passief overgegaan: zweeds *kallas* 'genoemd c.q. geroepen worden'. (De reflexieve mogelijkheid was ons al bekend van het slavische Pools; zie hierboven.) We vinden in het Scandinavisch echter ook een analytische vorm waarin, afgezien van ijslands *vera*, als hulpwerkwoord *bli(ve)*, oorspronkelijk 'blijven', wordt gebruikt. Nederlandse c.q. nederduitse invloed kan hierbij in het spel geweest zijn: het Middelnederlands heeft bijvoorbeeld *verloren bliven* 'verloren raken' wat een radicaal teloorgaan aangeeft (vgl. ook *doot bliven* 'dood gaan', *te nieute bliven* 'te niet gaan'). In de scandinavische talen in kwestie is de betekenis tot 'worden' verruimd: zweeds *jag blivit straffad* 'ik word gestraft'. Ook uit deze talen zijn de lange vormen ons bekend: vgl. zweeds *jag har blivit straffad* lett. 'ik ben geworden gestraft = ik ben gestraft'. Vergelijk hiervoor ook het (romaanse) Frans en Italiaans met onvoltooid *je suis puni*, *sono*

punito en voltooid *j'ai été puni*, *sono stato punito*. In het Pools is naast de reflexieve constructie ook een hulpwerkwoord mogelijk (zij het dat de vorming daarmee minder populair is): *jutro będzie zbierane żyto* lett. 'morgen zal zijn = wordt geoogst rogge'.

5.2.3. *Agentieve bepaling*

De agentieve bepaling wordt in het Gotisch met *fram* ingeleid; vergelijk het hierboven gegeven voorbeeld met *fram Iohanne*. De oorspronkelijke locatieve betekenis is 'van de kant van' (vgl. eng. *from*); dat geldt ook voor *van* dat al van het Oudnederlands bekend is: *gesazt van himo* 'aangesteld door hem'. In het Gotisch kan ook de datief worden gebruikt: *ei gasaihwáindáu mannam* (Matth. 6:16) 'opdat ze door de mensen gezien worden'. Ook het Middelnederlands en het latere Nederlands kennen *van*: *verdreven van sinen soon* (D360), daarnaast ook (maar minder vaak) *bi*: *gewect bi den crecel* (D360), en soms ook *met*: *metter Torken here belegen* (D360) 'door het leger van de Turken belegerd'. Vergelijk resp. het Duits met *von* en het Engels met *by*. Na de middelnederlandse periode komt *door* in gebruik; in de genoemde periode kon dat locaal zijn: *dore dat wout*, of redengevend: *dore Gode* 'omwille van God' maar nog niet oorzakelijk (vgl. nnl. *nat door de regen*) en zeker niet agentief. De agentieve betekenis begon zich pas in de 16e eeuw af te tekenen. Na een periode van concurrentie behaalde *door* in de standaardtaal de overwinning. Er onstond dus één bepaalde werkwoordelijke constructie die via grammaticalisatie teruggaat op een constructie met een nominaal participium preteritum. De prepositie *door*, dat de bewerker (agens) van de werking aanduidt, past(e) daar goed bij. Let wel: bij een inherent passief werkwoord als got. *fullnan* kwam een agentieve bepaling niet voor. Overigens kan in het zuiden nog altijd *van* gebruikt worden.

Is een agentieve bepaling aanwezig, dan vertegenwoordigt deze bepaling het als het ware gedegradeerde subject. Vergelijk *de Romeinen verwoestten in 70 Jeruzalem* met *Jeruzalem werd in 70 door de Romeinen verwoest*. Er is sprake van perspectiefwisseling: de situatie wordt de ene keer vanuit het perspectief van de Romeinen, de andere keer vanuit dat van Jeruzalem gezien. De ongemarkeerde plaats van de bepaling is achteraan; wordt deze vooropgeplaatst, dan is er sprake van topicalisering: *door de Romeinen werd Jeruzalem in 70 verwoest* (waarbij met een versterkt accent ook contrastering mogelijk is: *door de Roméinen* (niet door de Grieken) enz. Is er geen agentieve bepaling aanwezig (wat vaker voorkomt dan het omgekeerde), dan is er nog slechts aandacht voor het gezegde: *Jeruzalem werd in 70 verwoest* [door wie is niet belangrijk]. Het prototypische geval houdt dan in dat er sprake is van menselijke handelende personen (*agentes*), in casu de Romeinen. Is daarvan geen sprake, dan kan een door-bepaling noodzakelijk zijn: *Rome is in 90 verwoest door een storm.* Ter aanvulling: de *door*-bepaling komt (tegenwoordig) ook voor bij een infinitief: *je moet je door haar niet laten ringeloren*, *dat moet door de loodgieter gebeuren*.

5.2.4. *Pseudopassief*

We noemen hier de zogeheten pseudopassieven (onpersoonlijke passieven) van het type *er wordt gedanst*; vgl. ook du. *es wird getanzt* maar daarnaast ook ital. *danzano* 'ze dansen' of *si danza* met een reflexieve vorm (een indefiniet actieve pendant is ook in het Nederlands mogelijk: *ze dansen* of *men danst*). Vergelijk verder voor het Frans *il y a de la danse* 'er is dans' en vergelijkbaar pools *jest taniec* '('er is dansen') en voor het Engels *there is dancing*.

Het werkwoord *dansen* is intransitief, er is dus geen (direct) object dat subject kan worden. Er is ook geen subject, of beter geformuleerd: er is sprake van een verborgen subject, in *wordt* 'het wordt', of het is *er* (spreektalig *d'r*) dat als subject ("dummy subject", "plaatsonderwerp") wordt ervaren. Er is wél een agentieve bepaling mogelijk: *er wordt door de jongere meisjes niet meer gedanst*. Een middelnederlands voorbeeld is *hier van is nu ghenoech ghehoert* dat in het modern Nederlands zo ook kan worden weergeven: *hiervan is nu genoeg gehoord*. Bij een andere volgorde komt het woordje *er* te voorschijn: *er is hiervan nu genoeg gehoord*. Een ander middelnederlands voorbeeld is *hem* (dat.) *was gedient wel utermaten*; een pseudopassief is in de vertaling niet mogelijk doordat *hem* bij *dienen* niet meer als datief wordt begrepen: **hem werd bovenmate goed gediend*, **er werd hem bovenmate goed gediend*. Wél is mogelijk *hij werd bovenmate goed gediend*, dus met een "echte" passief. Van het Engels (ook van het Noors) is bekend dat in zo'n pseudopassief het object van een prepositiegroep (maar niet van de agentiefgroep) naar voren gehaald kan worden en daarmee subject wordt terwijl de prepositie achteraan blijft staan (*stranding*). Vergelijk *this idea was argued about* 'over dit idee werd gediscussieerd'. In (geschreven) Standaardnederlands is een dergelijke constructie niet aanvaard; in gesproken taal is ze goed mogelijk: *dit idee werd stevig over gediscussieerd* (weliswaar met de prepositie niet precies achteraan). *Dit idee* moet dan wel helemaal voorop komen te staan: vgl. **stevig werd dit idee over gediscussieerd*. Aanvaardbaar standaardnederlands is *er werd stevig over dit idee gediscussierd* naast *over dit idee werd stevig gediscussierd*.

5.2.5. *Onzichtbaar passief*

Het is mogelijk dat er semantisch sprake is van passiefvorming zonder dat dit in de vorm tot uitdrukking komt. Het gaat dan, ook al in het Gotisch, om infinitieven. Zie de volgende zinnen:

1. sa sunus mans atgibada du ushramjan (Matth. 26:2C) 'de zoon des mensen wordt overgegeven om kruisingen = gekruisigd te worden'
2. ƕáiwa mahts ist manna gabaíran alþeis wisands? (Skeireins 2.2.11ff)) 'hoe is een mens in staat om oud zijnde te baren = geboren te worden?'
3. ik skulds was fram izwis gakannjan (2 Cor. 12:11) 'ik was verplicht = moest door u te erkenen = erkend (te) worden'
4. þáiei qemun háusjan imma jah háiljan sik (Luc. 6:18) '(zij) die kwamen om hem te horen en zich te helen = om geheeld te worden'
5. anabáuþ briggan háubiþ is 'hij beval zijn hoofd te brengen = dat zijn hoofd gebracht werd' (Marc. 6:27)

Vgl. zin 1 met *ushramjan* dat 'kruisigen' kan betekenen maar hier dus met 'gekruisigd worden' moet worden vertaald. Ook in combinatie met de adjectivische vormen *mahts* 'in staat' en *skulds* 'verplicht' (zinnen 2 en3) komen dergelijke infinitieven voor. In zin 4 wordt het passivum met behulp van een reflexivum aangegeven. Zin 5 kan zoals aangegeven op twee manieren worden vertaald; een derde mogelijkheid is 'hij beval dat men het hoofd bracht'. We zien dat afgezien van zin 5 in de nederlandse vertalingen een met *worden* als passief gekenmerkte infinitief wordt gebruikt. Een actieve interpretatie die voor het Gotisch formeel mogelijk zou zijn, moet op grond van de context uitgesloten worden. Bij 5 behoort een passieve vertaling tot de mogelijkheden, naast twee actieve. Een duidelijk passieve

betekenis (steeds met een infinitief met *te*) vinden we in de volgende zinnen uit oudere fasen van het Nederlands:

6. mnl. hi was uutgheleit om te doden (S277) ‘om gedood te worden’
7. mnl. hoe jammerlike hi was verraden te mordene van zinen lieden
(S277) ‘om vermoord te worden door zijn mensen’
8. mnl. na dien dat die kerste ghelove beghonnen is te predicken (S277) ‘nadat het christelijk geloof begonnen was om gepredikt te worden’.
9. 16e-eeuws: syn lichaem te edel was om van de voghels te myncken (S277) ‘om door de vogels verminkt te worden’
10. 17e-eeuws: ick was er voorwaer te oud toe, om so te treffen met uwen schicht (de Vooys 1960 par. 68) ‘om zo door uw pijl getroffen te worden’

Deze wat *te* plus infinitief betreft ambiguë zinnen liggen in het verlengde van de reeds besproken gotische gevallen. Het gebruik van een agentieve bepaling in 7 en 9 sluit een actieve interpretatie uit; in de andere zinnen is het de context die deze onmogelijk maakt. Waarschijnlijk om eventueel storende ambiguïteit uit te sluiten, zijn dergelijke passieve infinitieven in onbruik geraakt, althans in de standaardtaal (zie beneden). Toch komen ze nog wel voor maar dan zonder dat er kans is op misverstand. Vergelijk *wat is* c.q. *valt er nog te doen* (met *is* c.q. *valt* als koppelwerkwoord?) waarvoor we aan een passieve interpretatie kunnen denken: ‘wat moet er nog gedaan worden?’, ook een vertaling met als subject *men* of *we* is hier mogelijk: *wat moeten we* c.q. *moet men nog doen?*. De passieve vorm is in het Engels verplicht: *what is still to be done?*; dat geldt ook voor *hij beval zijn hoofd te brengen* (zin 5): *he ordered his head to be brought*. Het Duits gaat in deze gevallen gelijk op met het Nederlands: *was ist noch zu tun?*, *er befiel sein Haupt zu bringen*. Vergelijk verder voor het moderne Nederlands *die biefstuk is niet (om) te eten*, *die wijn is (om) niet te drinken*, *dat stuk is niet (om) te spelen*. De omschrijvingen kunnen zijn: *kan niet gegeten*, *gedronken*, *gespeeld worden* of met een indefiniet subject: *kan men niet eten*, *drinken*, *spelen*. Uit de omschrijvingen met ‘kunnen’ blijkt ook dat er iets modaals (dynamisch, epistemisch) in het spel is. Dat geldt ook voor *het is te doen* (‘het kan gedaan worden’) terwijl *wat is er nog te doen?* als deontisch (een kwestie van ‘moeten’) moet worden opgevat. Passieve en deontische betekenis gaan ook samen in *dit dient gebruikt*, elliptisch voor *dit dient gebruikt te worden*. Vergelijk verder nog *kamers te verhuren* ‘kamers die verhuurd kunnen worden’ (dynamisch).

Met de volgende voorbeelden komen we wat enigszins in de “dubieuze sfeer”. Wat te denken van een (in ieder geval) zuidnederlandse zin als *die patatten zijn groot genoeg om te hakken* ‘gehakt te worden’? Of van een westfriese zin als *ik ben te opereren geweest* ‘(naar het ziekenhuis) geweest om geopereerd te worden’. Een passieve interpretatie is ook mogelijk bij een tamelijk algemeen gehoorde zin als *ik moet naar het ziekenhuis om bloed te prikken* ‘opdat mijn bloed geprikt wordt’. Maar een omschrijving met “causatief” *laten* is hier ook mogelijk: ‘om bloed te laten prikken’. Vergelijk ook ‘om me te laten opereren’. In de coronatijd kon men *ik vaccineer niet* horen als men niet van plan was om zich te laten vaccineren; een parafrase ‘ik word niet gevaccineerd’ is hier minder van toepassing. Of kon *ik vaccineer niet* ook gezegd worden als het vaccineren om gezondheidsredenen niet mogelijk was: ‘ik kan niet gevaccineerd worden’? Is het relevant dat de gegeven voorbeelden in de medische sfeer liggen? Vergelijk verder het oude raadsel: *welke kinderen hebben hun vader zien dopen?* Antwoord: *de kinderen van de dominee*. We hebben blijkbaar een sterke neiging

om *dopen* als passief op te vatten, anders is de aardigheid van het raadsel niet te verklaren. Deze gevallen kunnen erop wijzen dat althans buiten de standaardtaal de infinitief nog altijd ambigu kan zijn.

Geen probleem vertegenwoordigen dan weer constructies met verba sentiendi (accusativus cum infinitivo) als *ik hoor een sonate spelen* 'gespeeld worden', eventueel met een door-bepaling erbij: *ik hoor een sonate spelen door Hannes Minnaar*. Ook bij causatief dan wel permissief *laten* of causatief *doen* is deze constructie mogelijk: *ik liet de ramen zemen* (*door de werkster*), *ik deed de uitnodiging verzenden* (*door de secretaresse*), *ik was zo dom om mijn fiets te laten stelen* (*door kwajongens*). Komen deze constructies reeds in het Middelnederlands voor? Het is moeilijk zoeken maar een voorbeeld met *horen* is: *sulke, horic ooc bedieden*… 'zulke hoor ik ook vertellen = verteld worden'. Het kan een probleem worden wanneer de "accusatief" ook als subject bij de infinitief kan worden opgevat. Twee middelnederlandse voorbeelden zijn *(der Walewein) hi sachse (die sine) slaen en steken* (MNW) 'hij zag de zijnen slaan en steken = geslagen en gestoken worden' of *soe sach verslaen haren vader* (MNW) 'ze zag haar vader doden = gedood worden'. Het is niet de bedoeling dat 'de zijnen slaan en steken' of 'haar vader doodt' maar zo'n actieve interpretatie zou tegenwoordig voor de hand liggen. Een ander geval dat als "onzichtbaar" kan worden beschouwd, is het moderne *deze winkel opent volgende week* voor 'deze winkel wordt volgende week geopend'. Zie hiervoor hfdst. 2 par. 5.1.

5.2.6. *Indirect object > subject*

Als er in een taal passiefvorming voorkomt, dan betreft dat in ieder geval de promotie van direct object (dO) tot subject; daarnaast kan passiefvorming ook bij indirecte objecten (iO) voorkomen. We kunnen typologisch een implicationele ordening aannemen: geen promotie van iO zonder die van dO, wél die van dO zonder die van iO. Promotie van iO is in ieder geval bekend van substandaard Nederlands maar kan voor de standaardtaal niet worden uitgesloten. Een patiënt (Vlaardingen NL, rond 1980) die aan een ernstige ziekte leed, vertelde aan haar ziekenhuisbezoek: *ik ben twee liter vocht afgetapt*, in plaats van *men heeft mij twee liter vocht afgetapt* of met dO-passivum: *er is mij twee liter vocht afgetapt*. In deze zin is dus niet het dO (*twee liter vocht*) maar het iO (de ontvangende partij, de recipiëns) tot subject verheven. Omdat ook *twee liter vocht* in de zin staat, kunnen we niet aannemen dat de mij-figuur als dO is gereïnterpreteerd. Kortheidshalve kunnen we hier spreken van een *indirect-passivum*, met *ben afgetapt (geworden)* als passieve werkwoordsvorm en met verzwegen agens, nl. 'door de artsen' (en dus ook met een direct object). Let erop dat hier zoals vaak de eerste plaats in de zin (de typische subjectsplaats) in het spel is, maar vgl. ook *na vieren werden we niet meer open gedaan* (ergens niet meer toegelaten). Zo'n zin kan ook in geschrifte voorkomen blijkens, uit een geschrift van Boudewijn Büch (20^{e} eeuw), *na vier uur in de middag wordt hij niet meer opengedaan* (HH 87). Ook op papier komen we dus dergelijke zinnen tegen: vgl. nog *de manier waarop wij de deur werden gewezen*, *banken worden aangeraden naar de Nationale Bank te komen* (Colleman 2005). In deze zinnen is resp. sprake van een werkwoordelijke uitdrukking (*de deur wijzen*) en een direct object in de vorm van een bijzin; beide kunnen het gebruik van het indirect-passief bevorderen. In dit verband kan ook de (vrij recent ontstane) *krijgen*-constructie genoemd worden, met *krijgen* als soort hulpwerkwoord van het iO: zo kan 'overdag werd voor ons (iO) slechts enkele uren het licht (dO > subject) aangedraaid' getransformeerd worden tot *overdag kregen we* (iO >

subject) *slechts enkele uren het licht* (dO) aangedraaid. In hfdst. 6 komen we op passiefvorming bij het iO terug.

5.2.7. *Nog twee gevallen*

5.2.7.1. *Tough movement*

Naast *het is interessant (om) dit museum te bezoeken*, met een voorlopig subject *het* (zie hierover meer in par 4.1), is een zin mogelijk waarin *dit museum* vooraan in de hoofdzin staat: *dit museum is interessant om te bezoeken*. Het object in de eerste zin correspondeert met het subject in de tweede zin. Dit komt overeen met eng. *this museum is interesting to visit*. Vgl. ook het engelse voorbeeld *the test is tough to fail* (waarom binnen generatief kader (synchroon) wel van *tough movement* wordt gesproken). De zin *zij is mooi om te zien* correspondeert echter niet met *het is mooi om haar te zien*. De synchrone aspecten laten we verder onbesproken; de historische zijn niet duidelijk.

5.2.7.2. *Die pen schrijft goed*

Als een vrij recente ontwikkeling kan de constructie *die pen schrijft goed* worden beschouwd; in deze zin komt een adverbiale bepaling voor die een kwaliteit noemt van een door een menselijk subject verrichte bezigheid. Vergeleken met *het is goed schrijven met die pen* (met loos *het*, zie par. 4.1) heeft de instrumentalis *met die pen* subjectsstatus gekregen terwijl het transitieve *schrijven* intransitief is geworden. De schrijfkwaliteit van de pen komt hiermee duidelijker naar voren. In *die boeken lezen gemakkelijk* is *die boeken* semantisch gezien direct object: vgl. *het is gemakkelijk (om) deze boeken te lezen*. In *deze schoenen lopen licht* is een soort bepaling van "plaats" (*in deze schoenen*) subject geworden; vgl. *het is licht* 'gemakkelijk" *om in deze schoenen te lopen*. Vgl. ook *dat boek verkoopt goed* waarin subject *dat boek* via passief subject ('wordt goed verkocht') op een direct object teruggaat: *men verkoopt dat boek goed*. Dialectisch, bijv. in het (19e-eeuwse) Hagelands, is er meer mogelijk dan in de standaardtaal: vgl. *dije grond akkert* 'ploegt' *goed*. Vergelijk ook in het Engels de "middle voice construction" *this pen writes well* en voor het Duits *dieser Stift schreibt gut*, daarnaast ook *die Bücher lesen sich leicht* met een reflexieve constructie.[46] Er is verschil met het in de vorige paragraaf genoemde type *dat museum is interessant om te bezoeken*: in de zojuist gegeven voorbeelden is steeds sprake van een 'kunnen' (aspect: dynamisch): 'met die pen kan men goed schrijven', wat in de *museum*-zin niet het geval is *'dat museum kan men interessant bezoeken'. Let op de belangrijke rol die adverbia c.q. adjectieven spelen: het gaat steeds zoals reeds opgemerkt om iets wat een bepaalde kwaliteit heeft. Behalve met *men* is een omschrijving met een passief mogelijk: 'met die pen kan goed geschreven worden'; heeft het "echte" passief hier als voorbeeld gediend? Een oud voorbeeld is van Wolff & Deken: *dit maakt...dat myne brieven niet heel plaisierig leezen* (H6 1418). Toch lijkt het erop (zoals reeds gezegd) dat deze "mediale" constructies tamelijk recent zijn. Er zijn duidelijke lexicale restricties: vgl. bijv.**dit verhaal gelooft gemakkelijk*.

[46]Let op het verschil tussen *die Tür öffnete sich leicht* 'kon men gemakkelijk open doen' en *die Túr öffnete sich* 'ging open'.

5.3. OPEN EN VERBORGEN SUBJECT

5.3.1. *Taaltypologisch*

Als sprekers van het moderne Nederlands zijn we eraan gewend dat er (althans in schrijftaal) in iedere volledige zin als apart element een uitgedrukt subject (*overt subject*, *open subject*) voorkomt. In een zin als *er wordt gedanst*, waarin *er* op *daar* (adverbium van plaats) teruggaat, kan *er* voor de hedendaagse taalervaring tot een soort subject geworden zijn. Zo'n loos subject, zonder al te veel betekenis (misschien zoiets vaags als 'situatie' of 'kracht' – zie par. 1), vinden we ook en duidelijker in *het regent*. Van oude talen als het Latijn en het Grieks is het echter bekend dat het subject als het de waarde van een pronomen personale heeft, niet apart wordt uitgedrukt (*covert subject*, *verborgen subject*): vgl. lat. *amō* 'ik heb lief', gr. *phileō* id.; uit de werkwoordsuitgang wordt al duidelijk dat we met een 1e pers.sg. te maken hebben. Wél kon het pronomen bij contrastering gebruikt worden: lat. *ego amō, tū non amās* 'ík heb lief, jíj hebt niet lief'. Een voorbeeld van een hedendaagse taal is het Italiaans: *amo* 'ik heb lief'. Dergelijke talen heten wel "prodrop-talen" alsof de taalgebruiker het pro(nomen) "gedropt" zou hebben ("pronoun dropping").[47] Andere zulke talen zijn het romaanse Spaans, Italiaans, Portugees, het slavische Pools, Tsjechisch, Russisch, het fins-oegrische Hongaars. Prodrop-talen zijn wereldwijd zelfs in de meerderheid; in een steekproef van 711 talen zijn 437 (61,5 %) prodrop!

5.3.2. *Gotisch. Oudnederlands*

Ook een oudgermaanse taal als het Gotisch kan nog pro-drop hebben; dat blijkt uit de gotische bijbelvertaling in vergelijking met het griekse origineel: zo kan een gotisch verborgen subject een grieks open subject weergeven. Het verborgen subject kan dan zeker als écht gotisch worden beschouwd. Hier volgen een aantal gotische voorbeelden zonder open subject. De betreffende werkwoordsvorm is onderstreept; in de modern nederlandse vertaling wordt het pronomen tussen haakjes toegevoegd. Let erop dat in de zinnen 1 en 3 "prodrop" ambiguïteit veroorzaakt (die overigens door de context wordt opgelost): *was* en *usþwoh* kunnen ook 3e pers.sg. zijn; *enipha* (ενιφα) 'waste' en *pepoiēka* (πεποιηκα) 'heb doorgebracht' in het griekse origineel zijn echter duidelijk 1e pers.sg.

(1) jabái nu <u>usþwoh</u> izwis fotuns (Joh. 13:14) 'als (ik) nu waste jullie de voeten'
(2) <u>ganah</u> siponi ei <u>waírþái</u> swe láisareis is (Matth. 1):25) '(het) is genoeg voor de leerling dat (hij) wordt zoals zijn leermeester' (ook met verborgen voorlopig subject)
(3) naht jah dag in diupiþái <u>was</u> mareins (2 Cor. 11:25) 'een nacht en een dag was (ik) in de diepte van de zee

Zie nu ook de volgende voorbeeldzinnen met open subject (onderstreept):

[47] *Prodrop* lijkt een niet erg adequate term; de taalgebruiker heeft natuurlijk niets "gedropt". Voor het gemak (vanwege z'n kortheid) zullen we de term toch blijven gebruiken. Hetzelfde geldt voor een term als *verborgen subject*: zo lang het werkwoord qua persoon en getal nog een duidelijk herkenbare vorm is, is ook deze term in feite niet van toepassing. Hermann Paul spreekt dan ook van de *Satznatur* van de persoonsvorm (De Vooys 1960, 353). Soortgelijke bezwaren kunnen tegen *ontbrekend* en *verzwegen* subject worden ingebracht: die moeten tegen de achtergrond van de moderne taalervaring worden begrepen.

(4) táujáina izwis mans swa jah jūs táujáiþ im (Matth. 7:12) ‘laten de mensen jullie doen zoals ook jullie hun doen’
(5) iþ eis qeþun-uh du imma Judáieis (Joh. 18:31) ‘maar zij zeiden tot hem, de Judeeërs’
(6) iþ eis taúhun Iesu fram Kajafin (Joh. 18:28) ‘maar zij voerden Jezus weg van Kajafas’

In zin 4 wordt het pronomen (*jūs*) met nadruk gebruikt; in zin 5 is er sprake van rechts-dislocatie: *eis* is subject, *Judáieis* een verduidelijking daarbij. Bij *eis* kunnen we echter aan links-dislocatie denken: ‘maar zíj, zij zeiden tot hem…’. Een argument hiervoor is dat het verbindende enclitische *-uh* (‘en’) aan het eerste woord gehecht pleegt te worden. Ook bij *iþ Filippus qaþuh du imma* (Joh. 14:8) ‘maar Filippus zei tot hem’ kunnen we aan links-dislocatie denken: ‘maar Filippus, hij zei tot hem’. In beide voorbeelden wordt *-uh* om zuiver grammaticale redenen gebruikt: het verbindende effect wordt ook al door het tegenstellende *iþ* aangegeven. Soms is het open subject moeilijk te verklaren: vgl. zin 6 (niet conform het Grieks); speelt hier een rol dat *eis* niet duidelijk verwijzend is maar vanuit de wijdere context moet worden begrepen? Of hebben we hier een eerste stap in de richting van de latere “subjectsverplichting”? Er zijn meer voorbeelden, vooral in de derde persoon, waarin het Grieks geen open subject heeft en het Gotisch wél. Een vroeg voorbeeld met een open subject is in ieder geval het 5e-eeuwse runische *ek hlewagastir holtijar horna tawido* ‘ik Hlewagastir, zoon van Holt, maakte de hoorn’. Hier volgen twee oudnederlandse zinnen, de ene zonder, de andere met subject (zoals ook het oudwestvlaamse zinnetje uit de 12e eeuw: *wat unbidan we nu*?):

(7) gidruovit bin an tilongon mīnro, in mistrōst bin fan stimmon fiundes in fan arbēide sundiges ‘bedroefd ben (ik) in mijn ijver, en mistroostig (gemaakt) ben (ik door de stem van de vijand en door de kwelling van de zondaar’ (WS 54, WP)
(8) in ic quad: wie sal gevan mi fetheron also dūvon in ic fliugon sal in raston sal ‘en ik zei: wie zal geven mij vleugels als de duiven en ik vliegen zal en rusten zal’ (id.)

De subjectsverplichting tekent zich in ieder geval al af in de 10e eeuw (7 en 8 zijn uit de Wachtendonckse Psalmen) en zet zich verder door in de 11e.

5.3.3. *Middelnederlands. 17e-eeuws*

Er zijn in het Nederlands en zeker in het Middelnederlands verschijnselen aan te treffen die we als “prodrop”-resten kunnen begrijpen. Weliswaar vinden we de subjectsverplichting over het algemeen reeds in de oudgermaanse talen (anders dus dan in het Gotisch) maar het lijkt onwaarschijnlijk dat de bedoelde verschijnselen later opnieuw zouden zijn ontstaan. De vraag is echter of het inderdaad resten zijn; we moeten namelijk ook rekening houden met de mogelijkheid van samentrekking. Die samentrekking is echter volgens moderne normen dan wel “overspannen”, d.w.z. er is geen overeenstemming in functie/betekenis of vorm. Nu doet zich ook bij andere samengetrokken zinsdelen “overspanning” voor maar de indruk is dat ze bij het subject relatief vaker voorkomt, zeker in het Middelnederlands. In de *Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis* van Stoett beslaan de voorbeelden met subject (par. 1 t/m 6) vier bladzijden tegenover die met object (direct of indirect) slechts één bladzij (par. 7 en 8). Er kan dus in de betreffende gevallen van samentrekking heel goed van een doorwerking van het oude pro-dropverschijnsel sprake zijn. We illustreren dit aan de hand van de hieronder staande middelnederlandse voorbeeldzinnen. Het verborgen subject staat in

de zin tussen vierkante haken; eveneens tussen vierkante haken wordt met <> aangegeven op basis van welk voorafgaande element het subject moet worden begrepen. Als we van *samentrekken* of *samentrekking* spreken, dan worden deze termen waar gepast steeds tussen aanhalingstekens geplaatst.

1. mnl. doe liepen die tranen over siin lier ende [hi] began wenen (S5) [possessivum <> subject] 'toen liepen de tranen over zijn wangen en hij begon te wenen'
2. mnl. mer Reynaert dien waren die sinnen also swaer, dat [hi] alle den nacht lach ende suchtede [S5] [indirect object in hoofdzin <> subject in bijzin] 'maar Reinaert waren de zinnen zo zwaar = het was Reinaert zo angstig te moede dat hij de hele nacht lag te zuchten'
3. mnl. hier blivet der evangelie scrifture ende telle [ic] u een aventure (S5) [ruimere context <> subject] 'hier blijft het schrijven van het evangelie achterwege en vertel ik u een voorval'
4. mnl. in ene stat [die] heet Baldarijs (S67) [antecedent <> 'relativum = subject] in een stad die Baldarijs heette'
5. mnl. si hebben propheten ende Moisese, doen [zi] dat zi hem heten (S5) [direct object <> subject] 'ze hebben profeten en Mozes, laten zij doen wat dezen hun bevelen'
6. mnl. wat holpe [het] dat [ick] jou lange tale maecte (S5) [ruimere context <> subject] 'wat zou het helpen dat ik u een lang verhaal zou vertellen'

Misschien afgezien van zin 1 lijkt samentrekking tegenwoordig op z'n minst onwaarschijnlijk. Let op de "samentrekking" over een interne zinsgrens heen in zin 2. In zin 3 moet het "verzwegen" subject vanuit de ruimere context worden begrepen. Er is hier sprake van een werkwoord voor 'zeggen' (*tale maken*) waarbij wel vaker het subject ontbreekt (zie in het algemeen S5). Zin 4 bevat een constructie die in het Middelnederlands vaker voorkomt: het relativum (subject) ontbreekt. Er is hier weer "samentrekking" over een interne zinsgrens heen; de beide elementen in kwestie staan naast elkaar wat bij de gebruikelijke samentrekking niet het geval is. Opmerkelijk zijn ook die gevallen waarin er sprake is van een conjunctief; zin 5 is daarvan een voorbeeld. Bij een gemarkeerde vorm [niet-indicatief] kan gemakkelijk iets ouds bewaard blijven. In zin 6 ontbreekt het voorlopige subject *het*; 'ick' wordt weer duidelijk vanuit de ruimere context. Voor het ontbreken van *het* vergelijk ook een frase als *gheviel ooc dat*..., waarnaast echter *het sceen wel dat*... voorkomt. Vergelijk ook een zegswijze als *woude of en woude* 'of hij wilde of niet' dat voluit zou zijn *weder hi woude of en woude* (let dus ook op samengetrokken *weder*). Ook in spreekwoorden kan het subject ontbreken: *met wolven woont, met wolven huult* (S5); een hedendaags (?) zuidelijk voorbeeld is *niet en weet niet en deert*. Het is bekend dat in spreekwoorden en zegswijzen vaak archaisch taalgoed bewaard blijft. Aan "pro-drop" kan ook gedacht worden bij een bekende middelnederlandse zin als *daer vant hi timmerliede…ende hadden een rat ghemaect* (MNW) 'daar vond hij timmerlieden en die hadden een wiel gemaakt', waarin *ende* ook als relativum kan worden opgevat: 'die een wiel hadden gemaakt'.

De volgende voorbeeldzinnen komen uit het 17e-eeuws:

1. Mijn heer. [Ik] hebbe de vrymoedigheid gebruikt om... [ruimere context <> subject] (H6 1377)
2. waer [gij] mede seer sensibel 'gevoelig' verplichten zult den geene, die... [id.] (H6, 1378)
3. daer komende sagh [ik] gheen brandt [id.] (MM par. 8.6) 'toen ik daar kwam, zag ik geen brand'

4. de moeyte die my dit gekost heeft is kleyn, alsoo [ik]…daer boven acht-dagen niet mede besigh gheweest ben [indirect object <> subject, van bijzin naar bijzin] (H6 1097)
5. noyt wast gheluck soo groot of [het] baerden ongheluck [subject <> subject] (WS 55)
6. in 't uitgaen der kerke Monsieur Kersseboom…gerencontreert, mij verhalende dat [hij] zijn neefs brief…wel ontfangen hadde (H5 1344, 17e eeuw) [direct object in hoofdzin <> subject in bijzin] 'toen de kerk uitging meneer Kersseboom… ontmoet (heb ik meneer K. ontmoet) die mij vertelde dat hij de brief van zijn neef goed ontvangen had'
7. G.A. Brederoos Moortje, waarin hij Terentii Eunuchum heeft naeghevolght. En [dat] is Gespeelt op de Oude Amstelredamsche Kamer [titel <> subject]

De zinnen 1 en 2 zijn uit de briefstijl afkomstig waarin "pro drop" zich relatief lang wist te handhaven; dat geldt ook voor het pronomen *ik*: vgl. de zinnen 3 en 4 (en de middelnederlandse zin 3). Zin 3 bevat een voorbeeld van de ik-figuur als verteller, in een reisbeschrijving (dagboekstijl: eng. *diary drop*) zoals vaak in de 17e, ook nog 18e eeuw. In de zinnen 1 t/m 3 moet zoals aangegeven het subject uit de ruimere context gehaald worden. In zin 4 hebben we een "samentrekking" over een zinsgrens heen; dat geldt ook voor zin 6 waarin ze nogal ingewikkeld is: van een direct object in de (elliptische) hoofdzin over een participium-constructie heen naar het subject in de bijzin. In zin 5 gaat de "samentrekking" van subject naar subject (er is sprake van een spreuk). Ten slotte loopt de relatie in zin 7 van de titel over een bijvoeglijke bijzin heen naar een nevengeschikte zin (een voorbeeld van een titelpagina). Het is een voorbeeld van een manier van uitdrukken die we wel vaker in ouder Nederlands aantreffen. Vergelijk ook bij de ingang van het Leidse Stevenshofje: *Stevenshoofken ende heeft gesticht* [volgt naam van de stichter]. Hierin is echter niet een subject maar een direct object (*dat*) "samengetrokken". De indruk is dat "pro drop" in de 17e eeuw duidelijk op z'n retour (of nog verder op z'n retour) is: in bepaalde genres of gebruikswijzen weet het zich nog te handhaven. De subjectsverplichting zet zich langzaam maar zeker door. De gevallen 3 (dagboekstijl) en 5 (spreuk) zijn overigens ook voor het moderne Nederlands nog niet (helemaal) uitgesloten.

Als we op grond van deze voorbeeldzinnen pro-dropresten mogen aannemen, dan moet wel opgemerkt worden dat deze resten zich over het algemeen slechts hebben kunnen handhaven als de context duidelijk maakt wat we erbij begrepen moet worden. Anders gezegd: als ze als een soort samentrekking konden worden geïnterpreteerd. Dit gold overigens ook al voor de 3e persoon in de prodrop-fase: bij een gotische vorm *qaþ* 'zei' moest uit context en situatie duidelijk worden wie het was die iets zei. Interessant is dat moderne resten vaak een 1e persoon singularis zijn die met hun vroegere vorm op -e als zodanig herkenbaar waren. Merkwaardig is overigens dat men aan de andere kant in het Middelnederlands graag het subject herhaalt wanneer dat in de beide verbonden zinnen hetzelfde is: vgl. *so dat hi in Syten quam ende hi scade groot daer nam* (WS 55). Het is alsof men in zo'n geval te kennen wilde geven dat het subject niet uit de context moest "gehaald" te worden. *Ic ginc te minen vrient, ende seide...* betekende in de regel 'ik ging naar mijn vriend (en) die zei...', dus niet zoals in modern Nederlands: 'en ik zei...'; moest het laatste worden begrepen, dan luidde de zin: *ende ic seide...* De "regel" geldt niet meer voor het moderne Nederlands, getuige ook een vreemde zin als 'hij verkocht het boek veel en werd dan ook herdrukt' wat ermee verband houdt dat "pro-drop" in zo'n zin niet meer mogelijk is. Of zou men zo'n zin, met "overspannen" samentrekking, toch nog wel kunnen horen?

5.3.4. *Hedendaags Nederlands*

De term “prodrop-resten” wijst op de historische oorsprong; synchroon, voor het moderne Nederlands, kunnen eventuele resten als ellips dan wel als “overspannen” samentrekking worden begrepen. De subjectsverplichting blijkt in gesproken taal nog altijd geen wet van Meden en Perzen te zijn. Onder bepaalde pragmatische condities kunnen subjectsloze zinnen heel gewoon zijn. In een Dickens-vertaling uit de tweede helft van de 19e eeuw (H7 1971) vinden we: *Doctor is niet boos op haar?* met als reactie: *neen, heeft haar hartelijk lief*. Het is wel te ver gezocht om hierin nog een rest van het onuitgedrukte subject van de oudere fasen te zien. Dat geldt ook voor de volgende voorbeelden.
Vergelijk in een gesprek: *doe je ook nog mee? nee, heb geen zin meer,* of *ik maak een fout! hindert niet*/*maakt niets uit*. Of in antwoord op een vraag: *klopt!* of *moet kunnen!* Heel vaak (vgl. het eerste voorbeeld) is er sprake van een vooropgeplaatste 1e persoon. Een voorbeeld van snel en geëmotioneerd taalgebruik is: “[voetballer] komt naar voren, komt die bal, [hij] schiet in. Kijken wat [andere voetballer] doet, [hij] krijgt die bal niet voor z’n rechterbeen...schiet in”. Hoe belangrijk de context is, blijkt uit een anekdote van Prof. Stutterheim (Leiden) die in een etalage bij een pop geschreven vond staan: *ken pipe* ‘kan piepen’. Ontbreken van subject komt ook nog steeds in dagboek- of app-stijl voor: “Zat net op fiets naar werk maar werd van t bewegen zo misselijk…dus nu toch ziek gemeld”[48]. Een dialectisch (gronings) voorbeeld is *zocht naar peerd en zat op* ‘ik zocht naar het paard en ik zat erop’. Idiomatische resten, dus wél als oud te beschouwen, zijn *zegge* en *schrijve* en *verzoeke* met vormen voor de 1e pers.sg.; vgl. ook *dank (je)*, du. *danke*.

Vrij universeel (maar dit slechts ten overvloede] lijkt “prodrop” (van de 2e pers.) in de imperatief (*zit!*) maar vergelijk ook het beleefde *gaat u zitten*. Het ontstaan van een relatief nieuw prodrop-verschijnsel vinden we in het Gronings (overeenkomend met het Fries): in *leufste dat nog* ‘geloof je dat nog’ kan het pronomen *doe* nog herkend worden (in -*te*), in *wat leest doar* ‘wat lees je daar? is dat moeilijk geworden. Vergelijk in dit verband ook laat mnl. *waerom verheffes di teghen mi?* ‘waarom verhef [je] je tegen mij?’ waarin *verheffes* via *verheffest* teruggaat op *verheffeste* (*verheffestu*).

5.3.5. *Achtergronden*

Afgezien van de zo-even genoemde resten is in het moderne Nederlands het gebruik van een open subject verplicht geworden: “subjectsverplichting”. Er zijn hier aanhalingstekens gebruikt: het gaat immers niet om het subject zelf maar om het verplichte uitdrukken ervan. Subjectsverplichting geldt (zoals al opgemerkt) ook reeds voor de oudgermaanse talen (behalve het Gotisch); alleen het Oudengels kan zich soms nog prodrop gedragen en een enkele keer ook het Oudnederlands: *gidruovit bin* ‘bedroefd ben ik’ (par. 2.5). Het is niet helemaal duidelijk waardoor de genoemde verplichting veroorzaakt is; er zijn, maar niet altijd overtuigend, diverse verbanden gelegd. Het ligt voor de hand om aan het deflexie-proces te denken, waardoor de werkwoordsuitgangen verdwenen zijn of minder goed herkenbaar zijn geworden. Ambiguïteit kon daar immers het gevolg van zijn; vergelijk voor een oud voorbeeld de gotische zin in par. 2.5: *ik skulds was fram izwis gakannjan.* Hierin kon *was* vormelijk zowel 1e als 3e pers.sg. zijn (in een ouder stadium waren de uitgangen nog

[48] Uit Mariëlle Selser, *Landziek* (2024), p 152. Hierin ook ellips van “heb me”.

verschillend, resp. pie. *-h_2e en *-e; pgm *-a, *-NUL). Het probleem is echter dat de uitgangen in het Oudhoogduits nog duidelijk verschillend waren: vgl. bijv. indic.pres. *nimu*, *nimis*, *nimit*, *nēmumēs*, *nēmet*, *nēmant* met got. *nima*, *nimis*, *nimiþ*, *nimam*, *nimiþ*, *nimand.* Zoals blijkt overtreft het Oudhoogduits met zes verschillende vormen in "vormenrijkdom" nog het oudere Gotisch dat er vijf heeft en toch laat het Oudhoogduits de subjectsverplichting zien.

Toch ligt verband met het deflexieproces voor de hand; de subjectsverplichting kan ook een reactie zijn op het *dreigend* verdwijnen of minder herkenbaar worden van de uitgangen. In de gesproken taal kan dat laatste verder voortgeschreden geweest zijn dan uit de schriftelijke weergave blijkt. Voor het minder herkenbaar worden kan men denken aan het ontstaan van de sjwa of aan de syncope van de vocaal. De sjwa kan overigens eerst nog een zekere kleuring gehad hebben: de afwisseling in bijv. ohgd. *nēmat* naast *nēmet* kan in die richting wijzen. Het hedendaags Duits heeft nog altijd vier uitgangen: -e (*komme*), -st (*kommst*), -t (*kommt*), -n (*kommen*), -t (*kommt*), -n (*kommen*), zij het twee minder dan het pro-drop Italiaans: -o (*parlo*), -i (*parli*), -a (*parla*), -iamo (*parliamo*), -ate (*parlate*), -ano (*parlano*), maar wél twee meer dan het Nederlands dat nog slechts verschil in numerus heeft. De hypothese zou nu als volgt geformuleerd kunnen worden: subjectsverplichting komt voor in talen zonder of met weinig werkwoordsflexie of in talen met een weinig herkenbare flexie. Dit roept uiteraard de vraag op *hoeveel* verschillen er moeten verdwijnen of hoe onduidelijk die geworden moeten zijn voordat er echt sprake kan zijn van subjects*verplichting*. Daarvóór moet het proces geleidelijk van aard geweest zijn: naarmate de flexie minder uitgebreid en minder duidelijk werd, in die mate werd er vaker een open subject gebruikt. Zoals hierboven aangegeven kan een begin van het proces al in het Gotisch geconstateerd worden. De germaanse talen kennen alle subjectsverplichting, ook het Frans dat hierin afwijkt van de andere romaanse talen. Is de verklaring dat het minder flexie-onderscheidingen kende (kent) en minder duidelijke dan de zustertalen? Is er bij die sterkere reductie plus de daarop volgende subjectsverplichting germaanse invloed (binnen het tweetalige Frankische Rijk) in het spel? Er zijn meer aanwijzingen voor een germaans-romaanse "Sprachbund" binnen het Frankische Rijk.

5.3.6. *Onpersoonlijke constructies*

5.3.6.1. *Middelnederlands*

In deze paragraaf komt een constructie ter sprake waarin de subjectsverplichting pas vrij laat een feit geworden is; het is de "onpersoonlijke" constructie die in het Middelnederlands nog vaak voorkwam. "Onpersoonlijk" houdt in dat er geen "uitgedrukt" subject is, wél een "verborgen" subject ('het' = situatie), en verder een datief (of een accusatief) die een experiëns (ondervindend voorwerp) aangeeft en een (causale) genitief voor de (oor)zaak (voortaan kortweg: *zaak*) van het expertum (datgene wat ondervonden wordt). Het werkwoord duidt meestal een gevoel of ervaring aan van lichamelijke of emotionele aard. Een standaardvoorbeeld is mnl. *des* (gen.) *wondert mi* (dat.) *utermaten* (MNW) lett. 'daardoor/wat dat betreft verwondert het mij bovenmate = ik verwonder mij daarover bovenmate'. *Mi* is als datief opgevat; deze vorm kan echter ook accusatief zijn; van een dergelijke ambiguïteit is bij veel pronominale vormen sprake. Vgl. ook *dies words* (gen.) *mach ons* (dat. of acc.) *wel behaghen* (H2 457) 'wat betreft dit woord kan het ons wel behagen'. Een onmiskenbare datief (pluralis) vinden we in *den apostelen wonderde des* 'het verwonderde de apostelen daarover =

de apostelen verwonderden zich daarover'; in de richting van een accusatief wijst waarschijnlijk *hen* (dit zou ook nog wel datief kunnen zijn) in *hen wonderde van sire wijsheit* 'het verwonderde hen over zijn wijsheid = zij verwonderden zich over zijn wijsheid' (met een adpositiegroep als zaak). Een duidelijker voorbeeld is *die Grieken* (= accusatief; datief zou zijn *den Grieken*) *verdroot het dat sy dair so langhe ghelegen hadden* (S186) 'de Grieken verdroot het dat zij daar zo lang gelegen hadden'. In het geval van een accusatief wordt de betrokken persoon als puur object van zijn of haar emotie gezien, in het geval van een datief als een daarbij betrokkene; er is verschil in conceptualisering van eenzelfde emotionele gebeuren. De indruk is overigens wel dat de datief domineert waarvan we hier dan ook verder zullen uitgaan. In plaats van de genitief kan in een wat later stadium een prepositiegroep (prepositie-object) gebruikt worden: *hen allen* (dat.) *wonderde van dien* (MNW) 'aan hen allen verwonderde het daarover = zij allen verwonderden zich daarover'; vgl. reeds hierboven *van sire wijsheit*. De "zaak" kan ook uit een dat-zin bestaan: vgl. *wondert u niet dat ic dus ete* (MNW) 'verwonder u niet dat ik zo eet = verbaast u niet dat ik zo eet'. In dit geval zou de *dat*-zin subject kunnen zijn maar binnen middelnederlands kader kan hem ook objectsstatus worden toegekend; de *dat*-zin heeft dan de waarde van een genitief of daarmee vergelijkbaar prepositie-object. Eenzelfde probleem doet zich voor bij de beknopte bijzin in *weten dat ons* (dat. of acc.) *behort an di te gelovene* (H2 458) 'weten dat het ons betaamt om aan jou te geloven'. Een probleem in *wondert u niet dat ic dus ete* is overigens *u:* personale (datief dan wel accusatief) of reflexivum?

In de parallelle "persoonlijke" constructie kan hetzij de experiëns hetzij de zaak subject worden; een van de beide participanten (weer een kwestie van conceptualisering) wordt dan als minder ondergeschikt aan het door het werkwoord genoemde gebeuren gezien. Er is een wisselend verschil in perspectief: vanuit het gebeuren (expertum; het werkwoord is dan in zekere zin "subject"), vanuit de experiëns of vanuit de zaak. ls de experiëns subject is, dan kan (maar niet altijd) een reflexief werkwoord gebruikt worden; het is dan het reflexivum dat de emotionele betrokkenheid uitdrukt. De emotie weet daarin dus nieuwe wegen te vinden. Het Middelnederlands laat hiervan een voorbeeld zien in *sie en condens hem niet te vollen verwonderen* (*hem* = reflexief, -s = genitiefobject; MNW) 'zij konden er zich niet ten volle over verwonderen'. Maar vergelijk ook zonder reflexivum: *si* (subject) *wondrens* (-s = gen.) *sere algader* (MNW) 'zij verwonderden zich allemaal zeer erover' of *al die lude* (subject) *wonderden van hoir scoonheit* (MNW, met de zaak als prepositie-object) 'alle mensen verwonderden zich over haar schoonheid'. De zaak is subject in mnl. *dit wondert mi* (MNW) 'dit verwondert mij' of direct object (maar dus niet genitief- of prepositie-object) in *verwondere sine grondelose ootmoedicheit* (MNW) 'verwonder u = wees verbaasd over zijn grondeloze nederigheid'. Een voorlopig subject komt voor in *het wondert mi dat yemant is so dwaes* (MNW) 'het verwondert mij dat ik u dus droevig zie' met een dat-zin die hier dan als subject moet worden begrepen. Met een "loos" subject komt voor: *het naect sinen ende* (WS 55) 'het nadert zijn einde = zijn einde nadert'. Vergelijk hiervoor ook *ontbreken*: *waer dat ons* (dat.) *des rechters* (gen.) *ombrake* (MNW, met expletief *dat*): 'ware het dat het ons aan de rechter zou ontbreken = als de rechter ons zou ontbreken'. In *dat* kan het loze subject verscholen zitten: *dat 't*; dit hoeft echter niet per se. (De constructie met *aan* kwam ook al in het Middelnederlands voor: *dat daer niet ane en ghebrac*, een persoonlijke constructie met subject *niet* 'niets'*:* 'dat daar niets aan ontbrak'.) Zo'n loos subject lijkt bij *wonderen* niet mogelijk te zijn: vergelijk in ieder geval nnl. **het verwondert mij daarover.*

5.3.6.2. *Oudere perioden*

De onpersoonlijke constructie moet als oud worden beschouwd en misschien is ze wel de oudste. Had de taalgebruiker van lang geleden sterker dan wij het gevoel dat emotionerende dingen haar of hem overkwamen? Het kan echter ook zijn dat de verschillende constructies al naar gelang de ervaring al van oudsher naast elkaar voorkwamen. Het Grieks en het Latijn laten dat naast elkaar voorkomen in ieder geval zien[49]: vgl. onpersoonlijk gr. *dei moi* (dat.) *tinos* (gen.) lett. 'het is nodig mij iets = ik heb iets nodig' naast persoonlijk *eleeō* + acc. 'ik ontferm me over'; onpersoonlijk lat. *mē* (acc.) *errōris mei* (gen.) *paenitet* lett. 'mij over mijn vergissing (het) spijt = het spijt mij van mijn vergissing' naast persoonlijk *alicuius* (gen.) *misereor* 'met iemand heb ik medelijden (ook onpersoonlijk *me miseret*). Een onpersoonlijk gotisch voorbeeld met accusatief en genitief is *ni kar-ist ina* (acc.) *þize lambe* (gen.) (Joh. 10:13) lett. 'niet zorg is hem over de lammeren = hij zorgt niet voor de lammeren'. Dat het gebruik van de accusatief authentiek Gotisch is, blijkt uit het griekse origineel waarin een datiefvorm gebruikt wordt: *ou melei autōi (dat.) peri tōn probatōn* 'niet ter harte gaat hem over de lammeren' (de zaak staat hier in een prepositiegroep). Een duidelijke accusatief kon ook in het Oudnederlands voorkomen: *mich* (acc.) *niewehtes nelustet* (gen.) (ONW, LW) 'mij niet lust niets = ik heb nergens zin in'. Maar vgl. ook met datief of accusatief *himo hungredo* 'hem hongerde' (ONW LW). Persoonlijk gebruik kwam ook voor: *wanda thu veychenes ande gelichnisses* (gen.) *niet veruochest* (ONW, LW) 'want om bedrog en huichelarij geef je niet' (terwijl in het Middelnederlands *roeken* vaak onpersoonlijk voorkomt: *mine roekes niet* 'het kan me niet schelen' met dat. of acc. *mi* en *-es* gen.). Van de reflexieve constructie is een voorbeeld: *therro nemagh ich mih nu vollewunderan wie hoogh siu is* (ONW, LW) 'daarover kan ik mij nu niet ten volle verwonderen hoe hoog zij is'. Ook de "zaak" kan subject zijn; dat is altijd het geval (en nog steeds) bij *thunken* 'dunken': *siu thunket ouch mih erwelet also thiu sunna* (ONW, LW) 'zij dunkt ook mij uitverkoren als de zon'. Vgl. ietwat archaïsch mod.ndl. *het dunkt mij dat je daar niet goed aan doet* (met voorlopig subject).

5.3.6.3. *Na het Middelnederlands*

Na het Middelnederlands is de onpersoonlijke constructie duidelijk op z'n retour. Casusverlies (een geval van deflexie) kan daarin een rol gespeeld hebben: als in *Gode ontfermede (des mans) Gode* wijkt voor *God*, dan kan God gemakkelijk als subject worden opgevat. Wanneer echter de experiëns een pronomen personale was, dan bleef de objectsvorm bewaard; ook de genitief bleef herkenbaar of werd door een duidelijk gemarkeerde prepositiegroep vervangen. Een meer algemene oorzaak lijkt daarom de subjectsverplichting te zijn geweest: een zin zonder subject werd intussen al gauw als onaf ervaren. Maar uiteindelijk komen we ook via die verplchting weer bij het deflexieproces terecht. Hoe dan ook, de onpersoonlijke constructie moest wijken voor de beide andere, reeds aanwezige constructies, die met de experiëns (eventueel reflexief) of die met de zaak als subject. Vooral in schrijftaal wist de onpersoonlijke constructie zich echter nog lange tijd te handhaven. Een 16e-eeuws voorbeeld is *hem walgt van themels broot* (WNT) 'hij walgt van het hemels brood', een 17e-eeuws *mij verdriet dier maeltijden* (WNT, Vondel), telkens met een pronominale experiëns en met de zaak resp. in een prepositiegroep en in een genitief. Opvallend is de tijdelijke toename

[49] Voor het Sanskrit (Mulder 2008 p. 155) wordt een onpersoonlijke constructie met een datief genoemd: *rocate mahyam* '(het) behaagt mij'.

van voorbeelden met een naamwoordelijk gezegde: 16e eeuw *mij begint heel banghe te worden* (H4 929), 17e-eeuw *als my bange was, aenriep ick den Heere* (WNT) (vgl. met loos subject hedendaags *het is mij bang te moede*). Een literaire nieuwigheid in de 17e eeuw was het onpersoonlijke gebruik van *schrikken*: *my schrickt voor desen dagh* (WNT, Vondel) 'ik zie met schrik deze dag tegemoet'. Een nagalm daarvan vinden we in de 19e eeuw bij Potgieter: *hoe hem schrikte*; dit moet wel als een voorbeeld van schrijftaal beschouwd worden. De 18e-eeuwse grammaticus Balthasar Huydecoper trad op als verdediger van de onpersoonlijke constructie; hij kapittelde Vondel omdat deze op de persoonlijke toer was gegaan: *zy walgt van ydel laf geral*, terwijl het "moest" zijn: *haar walgt van ydel laf geral*. Vondel deed het dus al "verkeerd" en in de tijd van Huydecoper zal het niet veel beter geworden zijn; hij streed tegen de bierkaai al stond Potgieter dus nog aan zijn kant. Een tamelijk zeldzaam voorbeeld uit de 19e eeuw is nog *(daar) walgt het den welopgevoeden man van de weligste verscheidenheid van onzuivere en gebrekkige tongvallen* (H7 1815 Klikspaan) weliswaar met loos subject *het* maar met de experiëns in de datief en de zaak in een prepositiegroep met *van*. Ondanks de schrijftaalcultuur is de constructie dus geleidelijk aan in onbruik geraakt. Omdat gevoelens in het geding zijn, wordt hier wel van een *psych-shift* gesproken die zich vooral in het Engels sterk heeft gemanifesteerd: voor bijv. ndl. *het spijt me* (met loos of voorlopig subject) wordt in het Engels immers *I'm sorry* gezegd. In Oud- en Middelengels kwam de onpersoonlijke constructie echter nog voor.

5.3.6.4. *Middelnederlands – modern Nederlands*

In het moderne Nederlands gebruiken we persoonlijke constructies; een onpersoonlijke constructie doet archaïsch aan. In de vertalingen hierboven hebben we hiervan al voorbeelden gezien maar vergelijk ook nog de volgende middelnederlandse zinnen met de moderne vertaling (waarin het subject is onderstreept):

1. (dat die werelt mint ende soect,) des en lust hem niet (MNW) [*hem* datief; *des* herhalend genitiefobject bij de dat-zin] 'daarin heeft <u>hij</u> geen zin'
2. (sconen dochtren sevene) dien wel luste te levene (id.) [*dien* datief; zaak genoemd in gerundiumgroep] '(zeven schone dochters) <u>die</u> er wel zin (lust) in hadden om te leven'
3. (salech sijn die ghene) dien honghert ende dorst na der gerechticheit (S186) [*dien* datief; zaak genoemd in prepositiegroep] '(zalig zijn diegenen) <u>die</u> hongeren en dorsten naar de gerechtigheid'
4. mi droemde…dat tot mi een enghel quam (MNW) [*mi* datief; zaak genoemd in een dat-zin] '<u>ik</u> droomde dat tot mij een engel kwam'
5. Joachas riep up onsen Here ende Gode ontfarmede der claghen (MNW) [*Gode* datief, *der claghen* genitief] 'Joachas riep tot onze Heer en God ontfermde zich over de klacht'
6. die jonfrouwe, diet toehorde, behagede wel diere worde (MNW) [*die jonfrouwe*: accusatief; zaak *diere worde* genitief} 'de jonkvrouw die ernaar luisterde, behaagden c.q. bevielen <u>die woorden</u>' [is *de jonkvrouw* in de vertaling indirect object? evt. kan *de jonkvrouw* subject worden: 'de jonkvrouw schepte behagen in die woorden']
7. (van allen dinghen) dies u noot es (H2 459) [met naamwoordelijk gezegde; *u* datief; zaak *dies* genitief] '(van alle dingen) waaraan <u>u</u> behoefte hebt c.q. <u>die</u> nodig voor u zijn' [*u* als subject met *waaraan* als zaak of *die* als subject met de persoon in de prepositiegroep *voor u*]

In de vertaling van de zinnen 1 t/m 5 verschijnt de experiëns als subject met daarbij de zaak als pronominaal adverbium (1), als gerundiumgroep (2), in een prepositiegroep (3), in een *dat*-zin (4) en in zin 5 weer als prepositiegroep. In zin 6 kan de zaak subject worden of de experiëns; ook in zin 7 kunnen we twee kanten uit; de datief wordt subject maar ook een vertaling met een relatieve bijzin en met de persoon in een prepositiegroep. Verder nog enige opmerkingen. Bij *lusten* (vgl. 1 en 2) is nog lang een constructie met de experiëns als indirect object en de zaak als subject mogelijk geweest (persoonlijk dus): (*ik heb al*) *wat mij lust*, in de 18e-eeuwse en nog lang c.q. steeds gezongen vertaling van Psalm 23. In zeer archaïsch *het lust mij een wandeling te maken* treedt een voorlopig subject (*het*) op; *een wandeling te maken* moet dan als eigenlijk subject worden opgevat. Tegenwoordig kiezen we voor een constructie met de experiëns als subject: *ik heb er lust in*… maar nog liever: *ik heb er zin in*. Transitief komt *lusten* nu voor als het om eten gaat: *Ik lust geen bonen*. Een oudnederlands voorbeeld, corresponderend met 3, is *himo hungredo* (ONW LW) 'hem hongerde'. Opmerkelijk is dat tegenwoordig ook bij *dorsten*, *hongeren*, *dromen* (3 en 4) de experiëns subject is: *ik droom*, *ik dorst ernaar*, *ik honger ernaar*, hoewel het bij droom, dorst, honger toch duidelijk gaat om dingen die we niet in de hand hebben. Vgl. ook mnl. *mi swindelt* met *ik duizel*, *hem vaecte* 'hij kreeg slaap'. Wijst dit op een cultureel bepaald verschil: was voor de middelnederlandstalige een droom, dorst, honger meer dan voor de moderne taalgebruiker iets dat haar of hem overkwam? In ieder geval manifesteert zich hier wel heel duidelijk de moderne subjectsverplichting. Overigens zijn *ernaar dorsten* en *ernaar hongeren* tamelijk archaïsch; als deze uitdrukkingen gebruikt worden, is er wel van een metaforische bedoeling sprake. Gewoon, bij letterlijk gebruik, klinken *ik heb dorst*, *honger*, *ik krijg dorst*, *honger*. Vergelijk ook de meer psychische ervaringen bij mnl. *hem langet* tegenover *hij verlangt*, mnl. *mi donke* tegenover 'het komt me voor'. Bij zin 5 ligt in de vertaling een reflexieve verbinding voor de hand; deze is echter (zoals we al gemerkt hebben) niet altijd mogelijk. Een recent ontstaan van een geval met reflexief is *ik besef mij*... (onder invloed van *ik ben me ervan bewust*?). Bij *behagen* (vgl. 6) kan de experiëns nog steeds indirect object zijn: *het heeft Zijne Majesteit behaagd*…; vergelijk ook: *het verheugt mij dat*…, evt. ook nog (maar archaïscher) *het verdriet mij dat*… ; de (beknopte) bijzin moet, met *het* als voorlopig subject, in deze zinnen als het eigenlijke subject worden begrepen. We hebben wel steeds met "deftig" taalgebruik te maken.

We noemen hier ter afsluiting nog het werkwoord *vergeten* dat in het Middelnederlands onpersoonlijk gebruikt kon worden. Dat is niet verbazingwekkend: het gaat immers om iets wat ons in zekere zin overkomt. Vgl. *sinen naem es my vergheten* (MNW) 'ik ben zijn naam vergeten' met de zaak als accusatief; *heeft di vergeten dat hi Lazarum maecte vri?* (MNW) 'ben je vergeten dat hij Lazarus bevrijdde?' met de zaak in de *dat*-zin. *My* en *di* kunnen beide als datief of evt. als accusatief worden opgevat. Daarnaast kwam reeds (zoals tegenwoordig) transitief gebruik voor: *hi ne hadde sire hovescheit niet vergeten* (MNW) 'hij had zijn hoofsheid niet vergeten'. In verband met de hulpwerkwoorden *hebben* of *zijn* is dit werkwoord al in hfdst. 4 par. 2.5.1 ter sprake gekomen.

5.3.6.5. *Samenvatting*

Mogelijk kwamen dus al van oudsher drie constructies naast elkaar voor: 1. experiëns in datief of accusatief met zaak in genitief, 2. experiëns als subject met zaak in genitief, 3. zaak als subject met experiëns in datief of accusatief. Mnl. *berouwen* laat die mogelijkheden zien

(MNW): *doe dat sach Judas*, *berau* ‘berouwde’ *hem* (dat.) *al te sere das* (gen.); *si* (subject) *en wil van hare oncuuscheit* (prepositie-groep) *niet berouwen* (met prepositie-object); *Lancelote* (dat.) *berouwen sine sonden* (subject). Geval 1 is in de loop van de tijd verdwenen; voor het moderne Nederlands behoeven we dus, afgezien van archaïstisch gebruik van 1, alleen met “persoonlijk” 2 en 3 rekening te houden (bij 2 mogelijk ook met reflexivum). Bij *verwonderen* zijn beide constructies mogelijk: *ik verwonder mij daarover* en *dit verwondert mij*; bij *behagen* kan alleen de zaak subject zijn: *dit behaagt mij*, bij *zich ontfermen* alleen de experiëns: *God ontfermt zich over de zondaar*. De genitief vinden we nu over het algemeen als prepositie-object terug: vgl. *over de zondaar* en het pronominaal adverbium *daarover*. Andere preposities dan *over* vinden we in *ik verlang naar jou* (mnl. *mi lanct na di*) en *waarvan iedereen zou kunnen gruwen* (mnl. *dies elken mochte gruwen*). Het subject kan als een *dat*-zin verschijnen: *dat hij dit zei, behaagde mij*, met een voorlopig subject: *het behaagde mij dat hij dit zei*, *het verdriet me dat hij zo te keer ging*. Een prepositie-objectszin bevat *ik verwonder mij erover dat hij er niet bij was*, met *erover* als voorlopig prepositie-object. Een enkele keer vinden we (archaïsch) nog de onpersoonlijke constructie terug: *het is mij bang te moede*, weliswaar met loos subject. Voor *berouwen* (waarmee we deze paragraaf begonnen) vergelijk het moderne gebruik (WNT): *dit zal je berouwen* waarnaast ook transitief *ik moet mijn werk berouwen* (zuidelijk, *je zult het berouwen* is algemener) en reflexief *gij zult het u berouwen* mogelijk is. In het algemeen komt intransitief gebruik met prepositie-object nu vaker voor: *rouwen over* (*berouw hebben over*), ook *dromen over*, *verlangen naar*, *twijfelen aan*/*over* enz.

5.4. *HET* EN *ER*

5.4.1. *Loos of aankondigend het*

In deze paragraaf komt *het* als loos of aankondigend subject ter sprake; voor *het* met verwijzende functie zie hfdst. 13. De subjectsverplichting is zo sterk, reeds in het Middelnederlands (en eerder), dat ook in een zin als mnl. *het regent* een open subject *het* (*‘t*) voorkomt dat als een “loos” subject kan worden beschouwd. Het ontbreekt nog in mnl. *in desen tide…loept die sonne inden libaert ende es die onghesonste tijt van al den jare* (H2 366) ‘in deze tijd loopt (beweegt zich) de zon in de leeuw en het is de ongezondste tijd van het hele jaar’. Vergelijk ook pro-droptalen als Italiaans of Tsjechisch met resp. *piove* en *prší*[50] of nog het (pro-drop) Gotisch met *þanuh was maúrgin* (Joh. 18: 28) lett. ‘en toen was morgen’. Al enkele keren eerder hebben we aan *het* toch nog een vage betekenis toegekend: ‘situatie’ of ‘kracht’. Het is te vergelijken met *het* als object in bijv. *hoe maak je het?*, waarin *maken* ver van zijn letterlijke betekenis is afgedwaald: ‘hoe beleef je de situatie?’ of zoiets. Dit *het*, oorspronkelijk persoonlijk voornaamwoord, heeft hier het karakter van een onbepaald voornaamwoord gekregen. Vergelijk in dit verband ook de volgende weer- of tijd-woorden: *het hagelt*, *het onweert*, *het wintert*, *het klaart op*; *het wordt dag* (ouder ndl. *het daagt*), *het slaat drie uur*, en ook *het ebt* en *zo gaat het* of *dat is ‘t ‘m* (contaminatie van *dat is ‘t* en *dat is ‘m?*). Een paar middelnederlandse voorbeelden zijn *het dauwet*, *het claret* ‘het wordt helder’, *’t sterft* ‘er is sterfte’ (ook nog 16e-eeuws), *het wort wayende uten norden* (MNW) ‘het begon uit het noorden te waaien’, h*et donkerde sere* (D2, 53). Naast *het regent* kon in het

[50] Het Pools heeft (met werkwoord en als subject een substantief) *pada deszcz* ‘er valt regen’; vergelijkbaar is het Hongaars: *esik az esö* lett. ‘er valt de regen’. Maar vgl. ook mnl. *het viel regen* (D2 60).

Middelnederlnds overigens ook *daer reinet* voorkomen. Figuurlijk gebruik (met direct object) vinden we in mnl. *het reinde vleesch* (S196) 'het regende vlees', nnl. *het regende protestbrieven*; met een prepositiegroep komt voor nnl. *het wemelde van de muggen*. Een voorbeeld van een "loos" subject in een onpersoonlijke constructie (maar niet echt onpersoonlijk meer door het gebruik van *het*) is *het werd me bang te moede*, met predicaatsnomen en *het* als 'situatie-aanduidend'. Vergelijk verder met een infinitiefgroep zonder *te*: *het is hier goed zitten* of *met hem is het kwaad kersen eten* (waarin *met hem* naar voren is gehaald uit *het is met hem* enz.). Zonder *het* maar met *te* is mnl. *mit grooten heren is quaet kersen te eten* (Stoett NS, eveneens met vooropplaatsing van de *met*-groep). Ook in deze voorbeelden is er sprake van een predicaatsnomen: *goed zitten*, *kwaad kersen eten*; *het* is weer 'situatie-aanduidend'. Naast *het is hier goed zitten* komt ook, eveneens met loos subject, *het zit hier goed* voor wat op een latere ontwikkeling kan berusten. Vergelijk ook gezegd bij een bepaalde plek in een kerk: *het hoort hier goed weg*.[51] We naderen hier het dynamisch aspect (zie hfdst. 4 passim): 'men kan hier goed zitten', 'men kan hier goed (weg) horen'. Er zijn gebruiksrestricties: wél is mogelijk *het is hier goed toeven* maar niet **het toeft hier goed*; dubieus zijn ?*het is hier goed kijken* en zeker **het kijkt hier goed*.

Het kon ook de functie krijgen om een bijzin of een vergelijkbare woordgroep "aan te kondigen"; er is ook nu verband met de subjectsverplichting. In het Gotisch ontbreekt een dergelijk subject: *ni skuld ist lagjan þans in kaúrbaúnan* (Matth. 27:6) 'niet verplicht is = het is niet verplicht ze in de tempelschat te leggen'. Een modern voorbeeld met zo'n voorlopig subject is *het gebeurde ook wel eens dat hij niet kwam*; dit *het* vervalt bij een andere volgorde: *dat hij niet kwam, gebeurde ook wel eens* (wel mogelijk is met herhalend *dat*: *dat hij niet kwam, dat gebeurde ook wel eens*). Een infinitiefgroep bevat *het is interessant (om) dat museum te bezoeken*. Het eigenlijke subject is steeds de *dat*-zin of de beknopte bijzin. Dat dit pas later in de zin volgt, houdt met een universele volgordetendens verband, nl. om lange zinsdelen achteraan te plaatsen (vgl. hfdst. 15). Het aankondigende *het* ontbreekt nog in de middelnederlandse zin *wat holpe dat ick jou lange tale maecte?* 'wat zou het helpen dat (als) ik je een lang verhaal ging vertellen?' (MNW). Maar vergelijk daarnaast: *het sceen wel dat hijt mochte doen* [S39]. Het voorlopig subject ontbreekt eveneens in mnl. *crupele ende blinde, die ghesciede dat si ontfinghen ghesondichede* (MNW) *'*kreupelen en blinden, hun geschiedde (het) dat ze gezondheid ontvingen*'*. In de modern nederlandse vertaling van deze zin zou *het* zoals aangegeven ook wel kunnen ontbreken (wat met de inversie verband kan houden). In het Middelnederlands (evenals in het moderne Nederlands) kan behalve *het* ook *dat* de functie van voorlopig subject vervullen: *dat grooten scade is dat hi niet vaste in gode en ghelooft* (S318) 'dat is een groot nadeel dat hij niet vast in God gelooft'. In mnl. *waer uyt het volght dat*...komt *het* voor waar dit in het hedendaagse Nederlands een vreemde indruk zou maken (*waaruit volgt* is een vaste frase geworden). *Het* kan ook gebruikt worden om, in een "gekloofde zin' (*cleft sentence*), een bepaald zinsdeel duidelijk onder de aandacht te brengen: *het zijn niet allen koks die lange messen dragen* (Stoett Spreekwoorden, zeker al 16e eeuw). Een elliptische constructie (er zijn vele voorbeelden) is *fijn dat u allemaal weer gekomen bent* 'het is fijn dat… '; ook zinnen die op deze wijze met *niet* beginnen zijn mogelijk: *niet dat ik dit graag doe* 'het is niet zo dat…'. Dit lijken moderne voorbeelden te zijn. Voor de

[51] Gehoord (ergens jaren '70) uit de mond van Huub Oosterhuis in de Amstelkerk in Amsterdam. Het is hier niet de plaats om dieper op deze constructie in te gaan en de lexicale restricties ervan te bespreken.

volledigheid moet er hier ook nog op gewezen worden dat *het* ook voorlopig object kan zijn: *ik betreur het dat de reis niet kan doorgaan.*

In het algemeen is er veel overeenkomst tussen Nederlands en Duits: vgl. *es regnet*, *es geschah daß...*, *das Museum ist interessant zu besuchen*, *es wimmelt von Mücken*, *es sind nicht alle Köche die lange Messer tragen*, echter zonder *es*: *mit ihm ist nicht gut Kirschen essen*. **Es sitzt hier gut* komt niet voor, wél *hier sitzt man gut*. Het Engels heeft *it rains*, *it happened that...*, *the museum is interesting to visit*, *it's not all chefs who carry long knives*, *it's bad to eat cherries with him*[52], daarentegen *the place is full of midges, it's good to sit here*, niet **it sits good here*.

5.4.2. *Presentativiteit* (*het* en *er*)

Het *er* dat ons hier interesseert (een ander *er* komt hieronder in par. 4.3 ter sprake), is het *er* dat door reductie ontstaan is uit het localiserende *daar*. (De reductie tot *er* is overigens in het zuidoosten minder gebruikelijk dan in de rest van het taalgebied.) De oude locatieve betekenis is nog wel te herkennen in bijv. (*hij woont in Oegstgeest*) *woont hij er al lang?* Het heeft nu vaak een wat vage betekenis; het introduceert (locatief of temporeel) een nieuwe situatie. Het wordt daarom wel het *presentatieve er* genoemd waarmee het overigens nog steeds als adverbium kan worden opgevat. Dat *er* door "vervaging" uit *daar* ontstaan is, kan blijken uit de volgende zinnen, namelijk uit *er staat daar een kerk* vergeleken met *daar staat een kerk*; in de eerste zin is *daar* nodig, in de tweede wordt *er* (meestal) weggelaten. De verklaring is dat de volle vorm *daar* de betekenis van *er* omvat maar dat het omgekeerde niet het geval is. Vergelijk ook met volle plaatsaanduiding: *er staat in Oegstgeest een kerk* met *in Oegstgeest staat (er) een kerk*. Bij het werkwoord *zijn* is tweemaal *er* goed mogelijk: *er is daar een kerk*, *daar is een kerk* maar ook *er is (er) een kerk*. Vooropgeplaatst *er* wordt in deze en dergelijke zinnen ook wel als voorlopig subject opgevat, verwijzend in casu naar *een kerk*, met als bekendste voorbeeld de beginzin van een sprookje: *er was* (*er*) *eens een*… Vergelijk ook *er loopt een jongen door de straat* met als "eigenlijk" subject *een jongen*. De volgende vervangingsproef pleit tegen deze interpretatie. In *het is waar dat hij komt* kan *het* gemakkelijk door *dat hij komt* vervangen worden: vgl. *dat hij komt, is waar*. Vergelijk hiermee de vervanging van *er* door *een jongen* in *er loopt een jongen door de straat*: *een jongen loopt door de straat*, welke zin nogal gemarkeerd overkomt (bij *een jongen loopt er door de straat* is dit effect minder sterk). Dat *er* toch wel *plaatsonderwerp* genoemd wordt, houdt ermee verband dat het steeds staat op de plaats waarop ook het subject kan staan (vóór of achter de persoonsvorm). in de bijzin bevindt de persoonsvorm zich uiteraard achteraan: *ik zie dat er een jongen door de straat loopt*. Het eigenlijke subject komt in de regel na *er*; vgl. ook *door de straat loopt er een jongen* en *loopt er een jongen door de straat?* We kunnen hiervoor denken aan een universele tendens (zie hfdst. 15), namelijk om onbekende informatie, hier het onbepaalde subject, meer naar achter in de zin te plaatsen. Ook in de volgende zin is het subject onbepaald; *er zal wel (de) een of andere ambtenaar aan te pas komen*: *een of andere* is immers een pronomen indefinitum.

Een eventueel voorkomend (hulp)werkwoord past zich in getal aan het (eigenlijke) subject aan: *er zijn drie auto's buiten*, *er hebben hier mensen appels zitten eten*. Ook een transitief werkwoord is mogelijk (wat niet in alle germaanse talen het geval is): *er heeft hier iemand*

[52] In Stoett *Spreekwoorden* worden als equivalenten voor de spreekwoorden gegeven: *all are not hunters that blow the horn*; *those that eat cherries with great persons, shall have their eyes squirted out with the stones.*

een appel gegeten. In *er wordt gedanst* (met inversie: *wordt er gedanst?*) kunnen we *er* als loos subject opvatten tenzij we een subjectsloze zin willen aannemen; in het laatste geval kunnen we ook hier van een presentatief (situatie-introducerend) *er* spreken. Een wat uitgebreider voorbeeld is *er wordt gezegd dat*… waarin *er* een bijzin lijkt aan te kondigen maar ook hier kunnen we voor een presentatief *er* kiezen. Voor één interpretatie en één term (presentatief *er*) zou kunnen pleiten dat het historisch gezien steeds om hetzelfde, oorspronkelijk locatieve *er* uit *daar* gaat. Maar zie de vergelijking met het Duits hieronder. Met *het* als loos subject kan *er* (maar niet op de eerste plaats) in één zin voorkomen: vgl. bijv. *het regende er vaak*, *het was er de gewoonte* (**er regende het vaak*, **er was het de gewoonte*); *er* lijkt in deze zinnen nog localiserend te zijn. Een concurrerent voor de *er*-constructie kan in bepaalde gevallen de constructie zijn met *men* als subject: vgl. *men danst* voor *er wordt gedanst*; vgl. ook *men zegt dat*… voor *er wordt gezegd dat*... Behalve *men* kan ook meervoudig onbepaald *ze* worden gebruikt: *ze dansen*, *ze zeggen* enz. Naast *er waren drie koningskinderen* is een *men*-constructie uiteraard niet mogelijk. Voor het tegenwoordige standaardtalige gebruik van *er* zie men verder de moderne grammatica's.

In het Duits wordt *es* gebruikt in *es wird getanzt* en *es wird gesagt*…, dus bij wat we eventueel als loos subject c.q. voorlopig subject kunnen begrijpen. Verder is het *da steht eine Kirche* (of met het typisch duitse gebruik van *es gibt*: *es gibt da eine Kirche*) en *da läuft ein Junge die Straße entlang.* In *er zijn in het heelal niet veel bewoonbare planeten* gaat het om een al dan niet aanwezig zijn; in het Duits gebruikt men dan weer *es gibt*: *es gibt im Universum nicht viele bewohnbare Planeten*. Op grond van de vergelijking met het Nederlands kan men voor het Duits *es*1 (= ndl. presentatief *er*) en *es*2 (= ndl. loos of voorlopig subject *het*, evt. ook zodanig *er*) onderscheiden. Een belangrijk verschil tussen beide talen is dat *es*1 in het Duits per se vooraan op de topicplaats moet staan: vgl. bijv. **waren es Mäuser in der Küche?* met *waren er muizen in de keuken?* (wel mogelijk is *gab es Mäuser in der Küche?*) of **ich weiß daß es ein Junge gekommen ist* met *ik weet dat er een jongen gekomen is* (wel mogelijk *ich weiß daß ein Junge gekommen ist*.) De term *plaatsonderwerp* is dus zeker voor het Duits niet toepasselijk. Een ander verschil is dat in het Duits het subject bepaald kan zijn: *es kommt der Pfarrer*, *es hat nur Hans dieses Buch gelesen*. Vergelijk voor het Engels: *there is dancing*, *there is a church there*, *there is a boy walking through the street* (let op de -ing-vormen), *there are not many habital planets in the universe*, *were there mice in the kitchen?* Er is steeds sprake van (niet-passief) *to be*; met bijv. *to come* is de constructie archaïsch. In het Nederlands is zoals we gezien hebben, een transitief werkwoord mogelijk wat in het Duits en Engels niet mogelijk is, wél *jemand hat einen Apfel gegessen*; *some ate an apple*.

Na deze korte schets van de moderne standaardtalige situatie (plus enige vergelijking met Duits en Engels) proberen we nu ook de historische en regionale aspecten in de beschouwingen te betrekken. In het Gotisch ontbreekt een element dat de functie van 'er' zou vervullen: *wasuh þan fairra im haírda sweine managáize haldana* (Matth. 8:30) 'en was dan = en er werd dan ver van hen een kudde van veel zwijnen gehouden'. In het Oudnederlands kwam *id*/*iz* ('het', vgl. du. *es*) voor in de betekenis 'er': *id solden thrie himele wesen* (ONW RB) 'het = er moeten drie hemelen zijn', *iz havode einen sun Cosdras* (id.) lett. 'het = er had een zoon Cosdras = Cosdras had een zoon'. In het laatste geval (met een uiteraard bepaalde eigennaam) zouden we tegenwoordig geen presentatief *er* gebruiken. Vergelijk ook mnl. (*si was scone ende wel gheraect*) *het socht se te wive menich int lant* (H3 717) 'menigeen zocht haar in het land tot vrouw', maar een vertaling 'er zocht haar menigeen in het land tot vrouw' is misschien toch wel mogelijk. Deze zin laat zien dat ook in het Middelnederlands *het*

(frequent en naar het lijkt steeds vóóraangeplaatst) in plaats van hedendaags *er* kon voorkomen. Een bekend voorbeeld is ook *het waren twee coninghs kindren*; een voorbeeld met eventueel loos subject is *het is gecloppet* 'er wordt/is geklopt'. Overigens kon een presenterend element in het Middelnederlands ontbreken; heel vaak staat het eigenlijke (onbepaalde) subject dan voorop: *een bisschop quam ende ghincse trouwen* 'er kwam een bisschop en die ging ze trouwen'; *een poert in Egypten is, die heet Cliopolis* 'er is een stad in Egypte die Cliopolis heet' (beide H2, 491). *Het* ontbreekt ook vaak na de conjunctie *dat*: *in Vranckrijck is ghesciet dat een abt was*... 'in Frankrijk is het gebeurd dat er een abt was…', of moeten we in zo'n geval aannemen dat *het* enclitisch in de slot-t van *dat* zit opgesloten? Er bestaat niet een volledige parallellie tussen de middelnederlandse *het*- en de modern nederlandse *er*-constructie: het eigenlijke subject kan in de middelnederlandse constructie (zoals nu nog in het Duits; zie hierboven) ook bepaald zijn. De zin met de eigennaam *Codras* hierboven liet dat al zien en vgl. ook *het viel de reghen* 'er viel de regen = het regende' en nog in de 16e eeuw *het bloeden de Planeten* (WS 57) 'er bloeden de planeten = de planeten bloeden'. Vgl. ook nog voor de 16e eeuw: *ende het speelden dy orgenen seer wael der orgelist van Sinter Vaes* (H4 970). Verder kon het werkwoord in de singularis staan terwijl het eigenlijke subject pluralis is: vgl. mnl. *het esser seven consten gheheten liberale* (S38) 'er zijn zeven liberaal geheten kunsten'. Misschien is hier nog van invloed dat het numerale in kwestie een singularis 'een zevental' was. Let op: *in het hoorde noch der vrouwen eene* (H2 366) 'één van de vrouwen hoorde het' is *het* direct object; deze vóórplaatsing is tegenwoordig niet meer mogelijk.

Er, nog in de oude vorm *daar*, kwam al in het Middelnederlands in presentatieve functie voor: *daer wart getrocken menich knijf* (MNW) 'mes', *daer werd gehouden een banket* (Lied van heer Halewijn). In de volgende 16e-eeuwse zin (H4 969) ontbreekt het, in de vorm *er*, in de bijzin maar niet in de hoofdzin: *gelijck geen sotter dinck en is dan verkeerde wijsheyt, also en isser geen onvoorsichtiger dinck dan verkeerde voorsichtigheyt* (H4 969). Tot in de 17e eeuw gebruikte men vaak *daar* aan het begin, *er* in het midden van een zin; in de tweede helft van de 18e eeuw gaat men *er* ook aan het begin schrijven (in gesproken taal zal dit al eerder het geval geweest zijn). In hedendaags Nederlands is het nu steeds *er*, ook aan het begin van een zin. Het heeft dus *het* verdreven; in de 19e-eeuwse schrijftaal wist *het* zich nog enige tijd te handhaven. Bij Hooft en Huygens kwam het bij een onbepaald subject of in een passieve zin mogelijk onder zuidelijke invloed nog voor. Voor die mogelijkheid vergelijk hieronder over regionale verschillen. Hedendaags *er* komt zoals we gezien hebben, tegenwoordig alleen bij een onbepaald subject of bij een passivum voor: *er loopt een jongen door de straat*, *er wordt gedanst*, *er wordt wel gezegd dat*… Voor de plaatsingsmogelijkheden van *er* zie hoofdstuk 15.

Er is sprake van regionale verschillen; zie de voorbeelden hieronder (in standaardtaal-vertaling). In het Westvlaams vinden we nog *het* voor *er*: *het wordt gezegd dat*…; het Oostvlaams heeft *'t er* dat als compromisvorm kan worden begrepen.[53] Vergelijk ook *het kwamen een paar mannen voorbij*. Het staat dan wel aan het begin van de zin; verderop in de zin wordt *er* gebruikt. In het Gronings kan *het* of *er* aan het begin ontbreken: *zat gisteren een inbreker in de kast* (FAND kaart 1 49b). Vergelijk ook *was gain knibbel brood meer in hoes*

[53] Volgens Ponelis 1993, 276-285 (zie ook van der Horst 2008, p. 490-491) is het *het*-type duits (*es*) en scandinavisch (zweeds *det*), het "R-type" engels en fries en loopt (liep) de grens dwars door het nederlandse taalgebied: de zuidelijke gewesten met het eerste, de noordwestelijke met het tweede type..

‘er was geen stukje brood meer in huis’. Een frequentieverschil is dat presentatief *er*, buiten de eerste of tweede positie, in de zuidelijke dialecten (ruim genomen, zeker ook het zuidelijke Hollands) vaker gebruikt wordt dan in de noordelijke, bijv. in *gisteren zat er een inbreker in de kast*; de zin *het is net of er een hond in deze kast zit* laat eenzelfde beeld zien. In het Oostlimburgs komt dit *er* echter niet voor: vgl. ook *hoe laat vertrekt een trein naar Maastricht? wie denkt je dat komt?* Dit komt overeen met het Duits: *es ist als wäre ein Hund in diesem Schrank*, wie *spät fährt ein Zug nach Maastricht ab? wer denkst du dass kommt?*

5.4.3. *Viermaal er*

Behalve (1) het in deze paragraaf besproken presentatieve, misschien ook loze of subject-aankondigende *er* (1) en het nog locatieve *er* (2) is er het *er* (3) dat deel uitmaakt van het pronominale adverbium, type *eraan*, dat reeds in hfdst. 2 par 2.5 ter sprake is gekomen. Deze drie *er*-gevallen hebben dezelfde historische oorsprong, nl. *daar*, welke volle vorm in 2 en 3 bij nadruk nog gebruikt kan worden (in geval 1 klinkt *daar* ietwat archaïsch). Er is echter ook (4) een *er* met een geheel andere oorsprong, namelijk als enclitische genitief pluralis van het pronomen personale ‘van hen, daarvan’ (partitief); zie hiervoor HG deel 2 par. 5.2.7.3. Vgl. *heb je nog overhemden? ja, ik heb er* ‘van deze’ *nog twee*. Dit *er* kan uiteraard niet door *daar* vervangen worden (overigens wel door (analogisch?) *dər* of *tər*). Het verdient hier de aandacht omdat er zich in syntactisch opzicht regionale verschillen bij voordoen. Vanuit de standaardtaal gezien ontbreekt het in het noordoosten: *heb je nog sigaretten? nee, ik heb geen meer* (vgl. du. *hast du noch Zigaretten? nein, ich habe keine mehr*). In het zuiden wordt het vanuit de standaardtaal gezien juist vaker gebruikt; het kan daar ook verwijzen naar een enkelvoud: *thee? ik heb er nog*, of met een attributieve bepaling voorkomen: *handdoeken? ik heb er (tien) helemaal nieuwe*.

De meervoudige (eigenlijk tweevoudige) oorsprong van *er* blijkt nog uit het feit dat het in een zin twee keer kan optreden: *er* (presentatief) *liggen er* (‘ervan’) *nog een paar*. Bij inversie blijft er maar één *er* over: *liggen er nog een paar?* begrijp: **liggen er er nog een paar?* Dit *er* is dan bifunctioneel: presentatief en partitief. Samenval van presentatief *er* en *er* als deel van een pronominaal adverbium (voortaan: deel adverbium) komt voor in *er staat een artikel over in de krant*: begrijp **er er staat een artikel over in de krant*. Voor samenval van partitief *er* en *er* als deel adverbium vgl. *ik zie er drie in liggen*: begrijp **ik zie er er drie in liggen*. Drie functies zijn verenigd in *vandaag staan er drie* (bijv. artikelen) *over in de krant*: presentatief, partitief, deel adverbium; het zou dus “eigenlijk” moeten zijn: **vandaag staan er er er drie over*… De verklaring kan steeds *haplologie* zijn: van twee of drie opeenvolgende gelijke klankgroepen (hier woordjes) vervalt er één of vervallen er zelfs twee. Deze haplologie moet dan niet alleen in diachrone maar steeds ook in synchrone zin begrepen worden.

Met nog steeds locatieve kracht lijkt *daar* in de eerste voorbeeldzin toegevoegd te kunnen worden: *er liggen er daar nog een paar* bij presentatief *er* plus partitief *er*. Vergelijk ook *er was daar niemand te zien* (bij presentatief *er*) en *ik zie er daar drie liggen* (bij partitief *er*). Of met andere volgorde: *daar liggen er nog een paar*, *daar zie ik er twee liggen* (maar niet zo spoedig ?*daar was er niemand te zien*). *Daar* kan zoals blijkt niet alleen met partitief *er* worden gecombineerd maar ook met presentatief *er*; dit laat (opnieuw) zien dat dit *er* zich van zijn oorsprong heeft geïsoleerd: een geval van grammaticalisatie. Combinatie van locatief

daar en *er* als deel adverbium lijkt uitgesloten of moeilijk: in *er staat daar een artikel over in de krant* evenals in *vandaag staan er daar drie over in de krant* wordt *daar* als deel van het adverbium opgevat (en *er* als presentatief). Behalve met haplologie (bij aangrenzing) is er de meer algemene beperking dat er maar één *er* per zin mag voorkomen, met uitzondering van *er liggen er nog een paar* (met vooropgeplaatst presentatief *er* plus partitief *er*). Ook een zin als *er staat een artikel erover in de krant* is dus niet aanvaardbaar; *er* wordt door de hoorder onmiddellijk ook op *over* betrokken wat *erover* iets pleonastisch' geeft. Of is zo'n zin in gesproken taal (als "fout") toch niet uitgesloten? Wel te verstaan: er is in het bovenstaande steeds sprake van *er* als zinsdeel of als adverbiaal deel van een zinsdeel. In *er staat daar een kerk met een toren erbij* is het tweede *er* onderdeel van het pronominaal adverbium dat op zijn beurt deel uitmaakt van de *met*-bepaling; het eerste *er* (op het bovenste niveau) zit het tweede (op een lager niveau van ontleding) niet in de weg.

Hoewel het synchroon zinvol is om van viermaal *er* te spreken, hebben we zoals duidelijk geworden is, historisch gezien toch met slechts twee oorsprongen te maken: het pronominale (partitieve) en het adverbiale (locatieve) *er*. Historisch gezien hoeven we dus met slechts deze beide vormen rekening te houden: *er* (partitief) en *er* c.q. *daar* (locatief). Vanuit historisch perspectief bekijken we nog een keer de volgende zinnen die hierboven al als voorbeeldzin hebben gediend. Vóórop staat de zin zoals hij vóór de reductie geweest is of zonder reductie en samenval geweest had moeten zijn (in moderne notering). In de moderne zin (onderstreept) kan soms nog een extra *daar* worden toegevoegd – zie de zin na het streepje.

1. daar liggen er nog een paar > er liggen er nog een paar [reductie van locatief *daar*] – er liggen er daar nog een paar
2. liggen er daar nog een paar? > liggen er er nog een paar? > liggen er nog een paar? [locatief *er* uit *daar* fuseert met partitief *er*] – liggen er daar nog een paar?
3. daar staat een artikel over in de krant > er staat een artikel over in de krant [*daar* deel adverbium > er] – er staat daar een artikel over in de krant
4. staat daar een artikel over in de krant? > staat er een artikel over in de krant? [id.] - ?staat er daar een artikel over in de krant?
5. daar zie ik er drie in liggen [geen reductie van locatief *daar* en uiteraard geen fusie met partitief *er*]
6. ik zie er daar drie in liggen > ik zie er er drie in liggen > ik zie er drie in liggen [locatief *daar* > *er*, fuseert met partitief *er*]
7. vandaag staan daar er [van artikelen] daar drie over [< drie daarover, sc. over dat onderwerp] in de krant > vandaag staan er er er drie over in de krant > vandaag staan er drie over in de krant [fusie van driemaal *er* achtereenvolgens locatief, partitief, deel adverbium] – vandaag staan er daar drie over in de krant

Uit dit overzicht blijkt dat het resultaat van de reductie van *daar* is dat er tweemaal *er* ontstaat (partitief én locatief plus deel adverbium) met haplologie als mogelijkheid. Hiermee zijn we echter nog niet bij de hedendaagse situatie. Daarvoor moeten we met de mogelijkheid rekening houden dat nog een extra niet-gereduceerd *daar* (locatief) wordt toegevoegd (zie de zinnen na het streepje) waardoor gereduceerd *er* als presentatief kon worden opgevat (reïnterpretatie]. De omgekeerde gang van zaken kunnen we ons ook voorstellen: de reïnterpretatie bevorderde toevoeging van *daar*. De constructie met gereïnterpreteerd *er* werd een nuttig middel om onbepaalde subjecten meer naar achter in de zin te plaatsen.

5.5. ACCUSATIVISME

Vergelijk om te beginnen de volgende zinnen (f = duidelijk fonologisch bepaald, na = niet-agens):

1. mnl. an sinen hals hinc enen incthoren (Van Maerlant, Sp.Hist.) [f, na] ‘aan zijn hals hing een inktkoker’
2. mnl. si hebben die goede gast ontfaen ‘ze hebben de goede gast ontvangen’
3. mnl. mi es den buuc so gheladen met eere vremder spise (Reinaert) [f, na] ‘mijn buik is zo geladen met (vol van) een vreemd voedsel’
4. mnl. dus wart den camp anghenomen (Karel ende Elegast) [na] ‘zo werd de strijd aangenomen (afgesproken)’
5. mnl. want enen goeden scarpen raet waer hier goet toe geoerdeneert (WS 51) [na] ‘want er zou hiervoor een goed scherpzinnig plan uitgedacht moeten worden’
6. mnl. aldus screef den stadthouder aen den drossaet (H3 581) ‘zo schreef de stadhouder aan de drossaard’
7. 16^{e}-eeuws: waert dat den bruydecom voorsichtlijck ondersochte...(H4 803) [f]

In het (vooral latere) Middelnederlands en ook in het vroege Nieuwnederlands kan het subject in de accusatiefvorm staan; vgl. bijv. zin 1 met het subject *enen incthoren*. Het ligt voor de hand dit “accusativisme” met het deflexieproces in verband te brengen waardoor het “casusgevoel” begon te verdwijnen. De keerzijde daarvan kon zijn dat de nominatiefvorm met accusatief-functie gebruikt werd: zie een zin als 2: *die goede gast* en niet *dien goeden gast*. In de hedendaagse zuidelijke dialecten vinden we de vorm op -n, in nominatief zowel als in accusatief, in ieder geval wanneer het volgende woord begint met een vocaal of (voor zover in het dialect aanwezig) h, verder ook, regionaal gedifferentieerd, vóór b, d, t (soms ook m, n, r; zie HG deel 2 par. 4.8.1). Dit komt overeen met de zinnen 1, 3 en ook (16^{e} eeuws) 7. Behalve fonologische conditionering is ook de aard van het subject in het spel: een niet-agens is bevorderlijk voor accusativisme. Zie hiervoor opnieuw de zinnen 1 (bij *hangen*) en 3 (passief preteritum of toestandspassief) maar ook 4 (passief presens) en 5 (passief preteritum). De indruk is dat beide conditioneringen het gebruik van -n weliswaar niet hebben bepaald maar wél hebben bevorderd. Dat de invloed van de niet-agens groter is dan die van de fonologische conditionering blijkt uit 65 zinnen (S en H, van alle perioden): er komen daarin 43 niet-agensgevallen voor (65%) en 34 gevallen met vocaal/b-anlaut (52%). Toch heeft in de zuidelijke dialecten de fonologische conditionering het gewonnen. In de andere dialecten heeft, over de hele linie, de n-loze vorm zich doorgezet, mogelijk via een “zuidelijk” tussenstadium. Begin 18^{e} eeuw vermeldt de grammaticus Adriaen Verwer dat in Rotterdam gezegd wordt: *den ouden Rijn, daer den bakker woont, is geswollen*, terwijl de Amsterdammers de n-etjes weglaten. Dit voorbeeld laat duidelijk fonologische conditionering zien: de -n komt vóór vocaal en vóór b voor; de Rijn is natuurlijk ook een niet-agenssubject, bij *de bakker* kunnen we daaraan twijfelen. In het late Middelnederlands plus vroege Nieuwnederlands tekende zich dus (voorzichtig geformuleerd) een zekere ontwikkeling in de richting van een “ergatieve” taal af. Dat is een taal met dezelfde casus voor het direct object van een transitieve en een niet-agens subject in een intransitieve zin en met een andere casus voor het agens-subject. Het Proto-indo-europees moet zo’n ergatieve taal geweest zijn; het late Middelnederlands leek dus even naar die toestand terug te keren maar uiteindelijk heeft deze ontwikkeling zich dus niet doorgezet.

"Accusativistisch" lijkt ook het gebruik van de pronominale objectsvorm in geval van vergelijking: *even groot als mij*, *groter dan mij*. Het wordt voor vroegere fasen niet gesignaleerd; het kan dus een vrij recent verschijnsel zijn maar misschien is het zo spreektalig dat het niet spoedig op papier te voorschijn kon komen en daardoor aan de aandacht van de grammatici kon ontsnappen. Het is een "fout" die in ieder geval heel gewoon is bij kinderen en sprekers met een anderstalige achtergrond. In het Engels is beide in de standaardtaal geoorloofd: *bigger than I*, *bigger than me*.

5.6. SUBJECTSVERDUBBELING

Bij subjectsverdubbeling gaat het om een verschijnsel waarvan de eerste tekenen op het eind van de Middeleeuwen te voorschijn komen en dat kenmerkend is voor de zuidelijke (vlaamse en brabantse) dialecten. In Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen komt het nog slechts in beperkte mate voor. Een voorbeeld is *a-k-ik zuinig leef, leve-k-ik goed*. De verdubbeling is te begrijpen als een reactie op het minder duidelijk worden van het enclitische *'k*; er is een ontwikkeling in de richting van een nieuw pronomen *-kik*. De verdubbeling is echter niet verplicht. Omdat we ons met dit verschijnsel op de grens van de morfologie en de syntaxis bevinden, is het reeds in deel 2, par. 5.2.3, ter sprake gekomen.

5.7. *JA*- EN *NEE*-ANTWOORDEN

Ja- en nee-antwoorden, gevolgd door een personale, zijn heel gewoon in ouder Nederlands en zijn dat nog wel in dialecten (niet dus in de standaardtaal). Zie de volgende voorbeelden uit het Middelnederlands en hedendaags Katwijks (Zuid-Holland):

1. mnl. gheloofdi dat ic u siende moghe maken? Yawi Here! (S36)
2. mnl. kinder, hebdi iet ghevaen? Si antwerdden: Neen wi. (S36)
3. mnl. es hier gheen Gods prophete? Jaet, sprack Achab. (S36)
4. mnl. bestu verwoet? Ic wane jaestu. (S36)
5. katwijks was je daer al mèèr eweest? Bè-jae-ik. (bè < wè 'wel')
6. katwijks mag 't jou now nog heuge dat 'r een tol was? Bè-jae-'t.
7. katwijks hè-je je gròòtvaeder nog ekend? Bè-jae-d'k.
8. wambeeks (vlaams-brabants) komt Marie mergen? Jui's 'ja ze'.

Het personale na *ja* of *nee* verwijst naar het subject van de zin waarop gereageerd wordt. In zin 3 kan het subject als "verzwegen" worden beschouwd: vgl. de mededelende variant *het is hier een prophete* (*het = er*). In zin 4 wordt het herhaald; de vrager geeft zelf het antwoord. Tegenwoordig zouden we voluit zeggen: "ja, je bent gek". In zin 7 kan *jae-d'k* het beste als een contaminatie van *jae't* en *jae-ik* worden opgevat. Zin 8 is een zuidelijke voorbeeld. Voor het Oudnederlands worden geen voorbeelden gegeven maar dat kan aan het toeval van de overlevering liggen. Er zijn wel voorbeelden uit het Middelhoog- en het Middelnederduits en ook van het Frans bekend. Voor hedendaags Westvlaams wordt het verschijnsel als (nagenoeg) verplicht beschreven; misschien gold dat ook voor het Middelnederlands. In het Westvlaams vinden we zelfs nog een volledig paradigma (zie het schema hieronder); in andere dialecten komt zo'n paradigma eveneens voor, soms met relictstatus, of het heeft daarin bestaan. Vaak zijn alleen de vormen op *-(i)k* en *'t* overgebleven of, in een later

stadium, alleen die op -*'t* welke vorm dan in alle gevallen gebruikt kan worden. Het laatste is van het oude Vlaardings (Zuid-Holland) bekend: *heb je zin in een wandeling? beljaat* < *wel ja het*, *doetie wel z'n best? belneent* < *wel neen het* (beide met overgang van w in b). De dialecten in kwestie vinden we dus in Vlaanderen en Holland en verder ook in Brabant en Zeeland. Vanaf de 17e eeuw lijkt men het verschijnsel uit de schrijftaal te gaan weren. Het personale verschijnt altijd in een doffe vorm; in het Middelnederlands kwamen nog geen doffe vormen voor, dus het daar steeds in een volle vorm verschijnt, is niet opmerkelijk. In het hieronder staande schema is ook een kolom met versterkte vormen (met extra nadruk) opgenomen; die vormen eindigen op een sjwa. Zo'n versterkende sjwa kennen we ook los van het hier beschreven verschijnsel: vgl. (spreektalig) *ikke*, *watte*, *datte*.

Ja en *nee* + voornaamwoord

		gewone vorm	versterkte vorm
Enkelvoud			
1e persoon		*jaak*	*jake*
		neek / nink	*neeke / ninke*
2e persoon		*jaaje / jaach(t)*	*jaache*
		neje / neech(t)	*neeche*
3e persoon	mannelijk	*jaaj / jaann*	*jaatn*
		neej / neenn	*neetn*
	vrouwelijk	*jaas*	*jase*
		nees / nins	*nese, ninse*
	onzijdig	*jaat*	*jate*
		neet / nint	*nete, ninte*
Meervoud			
1e persoon		*jaam / jaaw*	*jame, jawe*
		neem / neew	*neme, newe*
2e persoon		*jaaje / jaach(t)*	*jaache*
		neje / neech(t)	*neeche*
3e persoon		*jaas*	*jase*
		nees / nins	*nese / ninse*

Schema. *Ja* en *nee* + personale in het Westvlaams .
Overgenomen uit Devos & Vandekerckhove 2005

Wat is de motivering van het gebruik? Het kan een kwestie van duidelijkheid zijn, een bekrachtiging van het antwoord. Het gebruik is dan te vergelijken met hedendaags *ja zeker*; *nee, zeker niet*; of *ja, dat doen we* of *nee, dat doen we niet* als reactie op de vraag *gaan we wandelen?* Vgl. overigens ook *jawel* of *ja hoor* en *nee hoor*. Maar waarom duikt het gebruik naar het schijnt pas in de middelfasen op en waarom heeft het zich niet weten te handhaven? Voor het eerste kunnen we zoals gezegd aan het toeval van de overlevering denken en misschien ook aan de (weinig dialogische) aard van de teksten. Het laatste kan er verband mee houden dat de vormen door het clitiseringseffect minder doorzichtig waren geworden (waarom ze ook het eerst op papier verdwenen zijn). Maar hiermee is nog niet de tegenwoordige geografische verdeling verklaard: grofweg de zuidwestelijke helft van het taalgebied.

We noemen hier ten slotte de althans nederlandse gewoonte om een negatieve vraag met een ook negatieve zin te bevestigen: *ga je niet mee? nee* (= ik ga inderdaad niet mee). Dat is niet

in alle talen de gewoonte, bijv. niet in een taal als het Oekraïens; dan antwoordt men in zo'n geval met *ja*, te begrijpen dus als 'inderdaad, ik ga niet mee'. Wanneer men toch wél meegaat, kan in het Nederlands het antwoord zijn: *ja toch*, *jawel*, *toch wel*, met de daarbij passende intonatie.

5.8. CONGRUENTIE

5.8.1. *Subject - persoonsvorm*

In het Nederlands "congrueert" wat betreft persoon en numerus de persoonsvorm met het subject: *ik zeg*, *jij zegt*, *hij*/*zij*/*het zegt – wij*, *jullie*, *zij zeggen*; het Middelnederlands laat nog een uitgebreider patroon zien *ik leve*, *du leefs*, *hi*/*si*/*het leeft*, *wi leven*, *ghi leeft*, *si leven*. In par. 3 hebben we gezien dat, afgezien van een zekere tendens in de richting van subjectsverplichting, het Gotisch nog een "verborgen" subject kon hebben: *qaþ* zonder meer kon 'hij/zij zei' betekenen. Staat er *is qaþ* 'hij zei' of *Jesus qaþ* 'Jezus zei', dan fungeerden *is* en *Jesus* als een soort appositie: *hij – hij-zei*; *Jezus – hij-zei*. Er was nog sprake van *inherente* flexie: de persoonsvorm (in casu *qaþ*) gaf dus zelfstandig persoon en numerus aan. Een zin als *eis taúhun Iesu fram Kajafin*, met open subject (*eis*), zou als vertaling kunnen krijgen 'zij (de genoemden), ze voerden Jezus van Kajafas weg'. Later werd het pronomen verplicht waarmee dit de drager van 'persoon' en 'getal' werd (subjectsverplichting); substantief of substantiefgroep werden van appositie tot subject. De werkwoordsflexie degradeerde daarmee tot *contextuele* flexie; de flexie in kwestie had nog slechts een syntactische functie, nl. om het verband tussen persoonsvorm en subject aan te geven: *congruentie*. De betekenissen van *is qaþ* en *Jesus qaþ* werden daarmee 'hij zei' en 'Jezus zei'. (Een ander geval van contextuele flexie is de congruentie van substantief of substantiefgroep en daarbij behorend adjectief: vgl. nog nnl. *een lief kind* naast *een liev-e kind*.)

Er zijn ook talen (maar niet in Europa) waarin er (bijvoorbeeld) ook congruentie is met het direct object. Talen waarvoor dat geldt, hebben echter ook altijd congruentie met het subject; er is dus sprake van een implicationele ordening. Een dergelijke objectscongruentie is zeker niet uitzonderlijk: in een bepaalde steekproef van 378 talen beperken slechts 19,3% (73) de congruentie tot het subject; 51,1% (193) markeert zowel het subject als het directe object op het werkwoord. In het Nederlands kan er overigens ook sprake zijn van congruentie met het predicaatsnomen: *het loon van deze wereld zijn vergankelijke vreugden* (misschien bestaat tegenwoordig de neiging om *zijn* door *bestaat uit* te vervangen). Vergelijk voor het Middelnederlands *die vierde plaghe waren vlieghen* (S204). Bij een taal als het Gotisch waarin de werkwoorden nog duidelijk naar persoon zijn gemarkeerd, is het de vraag welke persoon bij een combinatie van personen domineert. Uit een voorbeeld als *ik jah atta meins áin siju* 'ik en mijn vader zijn één' blijkt dat de eerste persoon de doorslag geeft: *siju* is namelijk dualis 1e persoon.

Soms vinden we in de teksten discongruentie.[54] In veel gevallen is er sprake van een *constructio ad sententiam* 'op de betekenis af'; een bekend geval is dat een substantief-

[54] In het Middelnederlands komt singularis *du* nogal eens met een werkwoord in de pluralis voor, omgekeerd pluralis *ghi* met een werkwoord in de singularis: *du minnet*, *ghi vaers*. Dit houdt wel verband met het feit dat

singularis (collectivum) vanwege de meervoudige betekenis door een persoonsvorm in de pluralis gevolgd wordt. Hieronder volgen een paar voorbeelden (de betreffende discongruerende persoonsvorm wordt onderstreept, het subject, de kern ervan of als antecedent, wordengecursiveerd).

1. got. gaqemun sik aftra manageins *filu* du imma (Marc. 10: 1) lett. 'kwamen samen (vergaderden) zich een veelheid aan menigte tot hem' = 'kwam er een grote menigte tot hem'
2. mnl. want *alle heerdoem*, hemelsch, helsch ende aerdsch, onder sinen naem hoor knyen moeten bughen (H2, 626) 'en alle heerschappij, in de hemel, in de hel en op aarde, moeten = moet haar/zijn knieën buigen onder zijn naam'
3. mnl. ende *al dat volc* hoirde die woirden ende seiden toten kinde (S207) 'en het hele volk hoorde die woorden en zeiden = zei tot het kind'
4. mnl. *een groot geslacht* die altoes wassen ende risen in macht (MNW) 'een groot geslacht dat altijd groeien = groeit en toenemen = toeneemt in macht'
5. mnl. *volc* dat vromech was, die wilden hem bewinden das (MNW) 'een volk dat dapper was, die dat wilden = wilde ondernemen'
6. mnl. *elc* die comen is ten sinen jaere ende tusschenkennen quaet ende goet (MNW) 'en ieder die tot zijn jaar gekomen is (oud genoeg geworden is) en goed en kwaad onderscheiden = onderscheidt'
7. 17e-eeuw: siet hoe veer *'t soete volck* in dese blintheid dwaelen (Huygens; WS 34)
8. mnl. ende der wasser *over ses hondert* (H2, 627) 'en er was = waren er meer dan zeshonderd'
9. mnl. vele wasser *diet gaerne hoirden* (MNW) 'velen was = waren er die het graag hoorden'
10. mnl. *Willem grave van Heynnegouwe...*maken cond... (WS 34) 'Willem, graaf van Henegouwen, maken = maakt bekend…

Bij *filu* (1) en *heerdoem* (2) past grammaticaal een persoonsvorm in de singularis, maar omdat we aan een meervoud moeten denken, staat hij in de pluralis. Het eerste voorbeeld bevat *managei* 'menigte' dat in het Gotisch vaak aanleiding tot zo'n constructie is. Bij *volc* (3) staat in het eerste deel van de zin de grammaticaal passende singularis *hoirde*, in het tweede de semantisch passende pluralis *seiden*. Zo'n afwisseling komt vaker in het Middelnederlands voor (zie ook ook zin 6). Vergelijk verder de zinnen 4, 5 en 6 met *geslacht*, nogmaals *volc* maar nu met één persoonsvorm en *elc* (vgl. 'allen') die de meervoudige persoonsvorm oproepen; het verband loopt nu via het relativum *die*. Ook in de 17e-eeuwse zin speelt *volck* een rol. Tegengesteld aan "ad sententiam" lijkt zin 8 waar we een pluralis in plaats van de verwachte singularis vinden, maar dit kan schijn zijn. De verklaring kan zijn dat het numerale oorspronkelijk substantivisch van aard was: 'zeshonderdtal'. Zie HG deel 2 par. 6.2.14 en ook de zin *het esser seven consten*…in par. 4.2 hierboven. Substantivisch van aard was oorspronkelijk ook mnl. *vele* (vgl. got. *filu*): vgl. zin 9, maar het werkwoord kon daarbij ook reeds in de pluralis staan: *daer waren hogher liede vele* (WS 35). Vanuit middelnederlands perspectief is dit een constructio ad sententiam maar niet vanuit modern perspectief omdat *veel* nu pronomen indefinitum is geworden: *veel hoge lieden*. Bij Hooft vinden we nog *daer*

men de beide pronomina niet goed meer uit elkaar hield wat ten slotte leidde tot de verdwijning van *du* (zie HG deel 2 5.2.6.3).

isser noch twee drie bij, maar, misschien analogisch, ook zonder numerale: *daar was 'er evenwel die...den hartoge in 't oor bliezen*. We hebben hier zinnen die een dubbel *er* of *daar…er* bevatten. Uit het Westvlaams (19e eeuw) is afkomstig *'t is er velen die anders denken*. Zin 10 vertegenwoordigt een standaard-afwijking in het Middelnederlands; we hebben hier wel met een pluralis majestatis te maken: 'Wij, Willem...'.

Vooral Michiel de Ruyter "rommelt" nogal eens met de congruentie; we zouden kunnen spreken van fouten bij zinsplanning en zinsvorming (performance-fouten). Toch zullen we voorzichtigheidshalve *fout(en)* tussen aanhalingstekens plaatsen. Zie de volgende zinnen:

1. doe quam der noch 6 konycx schepen by ons...
2. alsoo het weder en de locht seer onstuymych stont
3. doe quam de wynt en de hebbe 'eb' uut de baey
4. ende seyde grote blytschap by den konynck ende syn ondersaten waren

Er is sprake van inversie (1), van een subject met nevenschikking (2), van beide (3) of er is invloed van een ander zinsdeel dan het subject dat dichter bij de persoonsvorm staat (4). De eerste "fout" wordt ook vaak voor het Middelnederlands gesignaleerd: vgl. *dien beweende Adam ende Yeve* (MNW). Vergelijk trouwens al voor het Gotisch (vgl. *was*): *was Josef jah áiþei is sildaleikjandona* (Luc. 2:3) lett. 'was Jozef en zijn moeder zich verbazende'. Kan in de zin van de Ruyter het numerale 6 (*zes*, oorspr. singularis 'zestal') nog van invloed geweest zijn? In de zinnen 2 en 3 kunnen *weder en locht* c.q. *wynt en hebbe* als één geheel (met nevenschikking) begrepen worden (vgl. in de gotische zin *Josef jah áiþei*). In zin 4 kan behalve aan de meteen voorafgaande pluralis *ondersaten* ook aan het tweetal *konynck ende syn ondersaten* gedacht worden (die ook onderdeel zijn van een groter zinsdeel). De "fouten" van 2, 3 en 4 lijken ook heel goed in hedendaags Nederlands te kunnen voorkomen. Vergelijk ook de zinnen 5 en 6:

5. nnl. de reeks van opeenvolgende optredens hebben haar nauwelijks vermoeid (HH)
6. nnl. de oorzaken van de...crisis *valt* ten dele buiten de verantwoordelijkheid van de overheid (HH)

In zin 5 (vergelijkbaar met zin 4) bepaalt niet de kern *reeks* maar *optredens* (deel van de *van*-bepaling bij de kern) de meervoudige persoonsvorm; in zin 6 wordt de enkelvoudige persoonsvorm niet door *oorzaken* maar door *crisis* bepaald. Misschien is er in beide zinnen toch van een soort "ad sententiam" sprake: het gaat in zin 5 immers om optredens (pluralis) en in zin 6 om één crisis (singularis). Dit soort "fouten" is (zijn?!) vooral van geschreven taal bekend maar misschien geldt dat in het algemeen voor de besproken "fouten". Een andere mogelijkheid is dat ze in gesproken taal minder snel zullen opvallen. Daar staat dan weer tegenover dat de zinsvorming op papier ingewikkelder is met vooral bij minder geoefende schrijvers (vgl. de Ruyter?) een grotere kans op "fouten". Een ingewikkeld voorbeeld (waarop schrijver dezes zich een keer betrapte) is *de keuze van de terminologie in de verschillende hoofdstukken werden bepaald door de aard van het onderwerp.* Hier is wel heel duidelijk sprake van een "performance"-fout.

Typische "discongruenties" bij numeralia (waaraan niemand aanstoot neemt) zijn: *twee plus drie is vijf*, *drie min één is twee*, *twee op de drie mensen zegt*, *driekwart is opgelost*. *Een*

aantal ‘enkele’ plus werkwoord in de pluralis is niet ver af meer van algemene aanvaarding: *een aantal mensen kwamen te laat*. Vergelijk ook *een paar* ‘enkele’ *mensen (waren er niet)* dat dit stadium al enige tijd geleden heeft bereikt en vergelijk ook (in een zin hierboven) *dit soort fouten zijn* waarvoor dit misschien nog niet geldt. In het Middelnederlands (vooral van hollandse snit) kon ook *men* met een pluralis voorkomen: mnl. *doe men* (sg.) *die stienen leiden* (pl.) *in dat fundament* (WS 35, S200). Dit zal wel niet op een oorspronkelijke pluralis van *men* wijzen (zie HG 2e deel par. 5.10) maar eerder een constructio ad sententiam zijn. *Men* gedraagt zich overigens wel op een vreemde manier: vgl. *men moet zijn eigen weg gaan* (niet **hun weg*), maar daartegenover *men moet elkaar helpen* (niet **men moet zich helpen*). (*Men* kan bijvoorbeeld ook niet bepaling-aankondigend zijn: **men weet dit wel die hierover nadenkt*.) Hoe dan ook, meervoudig opgevat *men* heeft zich niet kunnen handhaven.

Vergelijk vervolgens een paar zinnen met een relatieve bijzin:

1. mnl. wie bestu die draechs minen horen? (S75) ‘wie ben jij die mijn hoorn draagt?’
2. mnl. ic die leghet onder voet (S75) ‘ic die onder de voet ligt = lig’
3. mnl. menech verdranc in die stranghe ‘rivierarm’, diere in vielen (S206) ‘menigeen verdronk in de rivierarm die erin vielen = viel’
4. ghi heren ende ghi wise vroede die in steden sijn geset S75) ‘u heren en u wijzen die in ambten (?) zijn = bent geplaatst’
5. nnl. dit is een van de mensen die dat gedaan heeft...
6. nnl. ik ben een van de weinige mannen die niet direct in slaap valt

In de regel congrueert de werkwoordsvorm in de bijzin met het antecedent: *wie ben jij die mij dat verwijt*, *wie zijn jullie die mij dat verwijten?* Die “regel” geldt ook voor het Middelnederlands: vgl. zin 1. Maar er komen afwijkingen voor: vgl. zin 2 waarin we *leghet* 3e persoon vinden in plaats van 1e persoon *ligghe* of zin 4 met *sijn* in plaats van *sijt.* Zin 3 met *vielen* in plaats van *viel* is een duidelijke constructio ad sententiam onder invloed van de pluralisbetekenis van *menech*. Een bekende “fout” in hedendaags Nederlands vinden we in de zinnen 5 en 6 met *een* (één) plus van-bepaling. In zin 5 zou grammaticaal gezien bij subject *die* met antecedent *mensen*, *hebben* moeten staan; het gaat echter om één persoon en dat werkt de singularis in de hand. Op dezelfde manier zou in zin 6 bij *mannen* via *die* in plaats van *valt vallen* “correct” zijn maar ook hier is één persoon in het geding. De “fout” blijkt, zoals in deze zinnen, vaak voor te komen bij een naamwoordelijk gezegde, trouwens ook bij *weinige* (zin 6). Zeker wat betreft zin 6 is het de vraag of we inderdaad met een fout te maken hebben: de “fout” vervalt als we *van de weinige mannen* als een toevoeging beschouwen die we in gedachten tussen komma’s plaatsen: ‘ik ben één ‘iemand’, van de weinige mannen, die niet direct in slaap valt’. Het gaat ook om iets of iemand die in een bepaald opzicht biezonder is; er is sprake van een specifieke constructie. Bij zin 5, op dezelfde manier begrepen, lijkt de toevoeging (*van de mensen*) minder gemotiveerd; is er sprake van een analogische uitbreiding? Ook een frase als mnl. *ic die ewelike waect* (MNW) ‘ik die eeuwig waakt’ zou in niet-standaardtalig Nederlands zeker wel mogelijk zijn. De variant *ik ben (diegene) die eeuwig over u waakt* is in ieder geval standaardtaal.

In zekere zin is er van discongruentie sprake in gevallen als *dat is haar naam* (neutrum – niet-neutrum, in plaats van *deze is haar naam*), *het waren heidenen*, (neutrum singularis – niet-neutrum pluralis, in plaats van *zij waren heidenen*). Het werkwoord congrueert met het

predicaatsnomen; vgl. ook mnl. *het waren twee conincskinderen* (waarvoor we nu een *er*-zin gebruiken: *er waren twee koningskinderen*, zie 4.2). Vaak gaat de naam vooraf: *Rebecca, dat is haar naam*, *de Kelten, dat waren heidenen*. Voor middelnederlandse varianten vgl. *Rebecca dat is haer name*, *het waren heidine*. Vgl. voor congruentie met het predicaatsnomen ook *dat ben ik* waarmee het Duits overeenkomt met *das bin ich*. In het Middelnederlands komt ook *dats ic* voor met de persoonsvorm in de 3e persoon, vergelijkbaar met engels *it is I*. Het Engels heeft ook *it's me* met de objectsvorm als predicaatsnomen vergelijkbaar met fra. *c'est moi* en ndl. (kindertaal) *dat is mij*. Een vorm als *dat ben mij* met congruentie met het predicaatsnomen en dit laatste in objectsvorm komt niet voor. Congruentie met het predicaatsnomen kwamen we hierboven ook al tegen in *het loon van deze wereld zijn vergankelijke vreugden* of in mnl. *die vierde plaghe waren vlieghen* (S204).

5.8.2. *Subject - verbindingswoord*

5.8.2.1. *Overzicht*

In de standaardtaal kan het werkwoord alleen met het subject congrueren, in dialecten kan ook het voegwoord (conjunctie), ruimer: een verbindingswoord (dus ook een relatief pronomen of adverbium) dat doen. (Gemakshalve spreken we verder kortweg van *voegwoord-congruentie*.) Het verschijnsel lijkt optioneel te zijn maar dat kan (ten dele) schijn zijn: door de invloed van de schrijftaal en de latere standaardtaal kan het als gestigmatiseerd onderdrukt worden. Door die invloed kan het ook, vooral in delen van Holland, verdwenen zijn. Vergelijk om te beginnen de hieronder staande hollandse zin waarin de congruerende elementen zijn onderstreept en de uitgangen in kwestie vet zijn aangegeven. De congruentie komt hierin voor bij de 1e en bij de 3e persoon: *datte-me*, *azze-ze*; in een andere zin zou *azze-me*…, *datte-ze*…kunnen voorkomen. De zin luidt:

holl. en nou hop**e**-me maar datt**e**-me 'dat-we' nog met vakantie kenne azze-ze 'als ze' ook meegaan

Uit de volgende voorbeelden blijkt dat het verschijnsel in veel dialecten plus ook het Fries (en in Duitsland in het Beiers) voorkomt en ook bij alledrie de personen en bij diverse verbindingswoorden. Er is steeds sprake van een pronominaal subject maar een niet-pronominaal komt ook voor zij het minder vaak. Bezie nu de volgende zinnen, gerangschikt naar de geografie, en ook nu met de congruerende elementen onderstreept (plus soms ook het enclitische pronomen) en de uitgang vet aangegeven:

1. Groningen (ook Kampen): hou**n** ze't dou**n** (3e pers.pl.) met *hounze* < hou-n ze 'hoe ze 't doen'
2. Groningen: hou kwam dat toch da**st**(oe) zo kwoad wör**st**? (2e pers.sg.) met *dast(oe)* < *dat**st** d(oe)* 'hoe kwam dat toch dat je zo kwaad werd?'
3. Onstwedde (Groningen): weet woarda**st**u geboren bi**st** ' (2e pers.sg.) met *dastu* < *dat**st** du*) 'ik weet waar je geboren bent'
4. Fries: ik wol/woe datst(o) thús bi**st**/woe**st** (2e pers.sg.) met *dast(o)* < *dat**st** do* 'ik wil/wilde wel dat je thuis bent/was'

5. Eibergen (Achterhoek): a**t** hee nog drie jaar leef**t**, dan leefter langer as zie (3e pers.sg.) met *at* < *a(ls)**t*** 'als hij nog drie jaar leeft, dan leeft hij langer dan zij
6. Holland: ik weet niet wat**te**-me/ze d'ran doen mo**tte** (1e en 3e pers.pl.) 'ik weet niet wat we/ze eraan moeten doen'
7. Hulst (Zeeuws-Vlaanderen): a**nk** zin heb, dan doe**n**k et 'als ik zin heb, dan doe ik het' (1e pers.sg.) met *an* < *a(ls)* + ***-n*** 'als ik zie heb, dan doe ik het'
8. Oostburg (id.): a**n** judder zo losbandig lev**en** (2e pers.pl., *an* < *a* + ***-n***) 'als jullie zo losbandig leven'
9. Westvlaanderen: (kpeinzen) da**n**-der 'dat er' nie vele mensen woar**en** (3e pers.pl.) met *dan* < *dat* + ***n*** '(ik denk) dat er niet veel mensen waren'
10. Limburg: wen**t** ier heur**t** (2e pers.pl.) met *went* < *wen* + ***t*** 'wanneer jullie horen'

Zie voor de 2e pers. sing. de zinnen 1 t/m 4 (waaronder de friese zin). Let er bij deze zinnen op zoals ook aangegeven is, dat conjunctie en subject met elkaar gefuseerd kunnen zijn. Bij de 2e pers.pl. komt weinig congruentie voor maar vgl. zin 8 en 10; ook voor het Hollands lijkt *azze-jullie* (en *datte-jullie*) niet uitgesloten. In ieder geval vinden we in het Noordhollands, met pluralis-*je* plus werkwoord op -e (*je komme*, *komme je*), congruerend *azze-je.* Een 1e pers.sg. vinden we in zin 7, een 1e pers.pl. in zin 6, een 3e pers.sg. in zin 5, een 3e pers.pl. in zin 1 en 9. De zinnen 1 en 6 zijn voorbeelden van een ander verbindingswoord dan een conjunctie, namelijk resp. een vragend adverbium en een pronomen relativum; let verder op zin 3 waarin een vragend adverbium door een expletief *dat* gevolgd wordt. In de westvlaamse zin 9 kan *er* als "voorlopig subject" worden begrepen met *vele mensen* als eigenlijk subject. Uit het Hollands is overigens ook een congruerende imperatief bekend: *kijke die paarde 's lope*. *Kijke* congrueert hier met het direct object *die paarde* dat tegelijk ook subject bij *lope* is. Vgl. ook met *horen*: goerees *hore die mossen es* 'hoor die mussen eens'. Staat er nog een bepaling tussen de imperatief en het object, dan is er blijkens goerees *'kīk dier die weijnters es* 'kijk daar die venters eens' congruentie niet mogelijk.[55] Ter afsluiting een waarschuwing: de hierboven geïmpliceerde aantallen (wat betreft numerus en persoon) zijn geen weerspiegeling van de aantallen in de werkelijkheid!

Er zijn zoals al wel gebleken kan zijn, belangrijke regionale verschillen; deze worden hieronder nog wat explicieter aangegeven (de geografische aanduidingen zijn globaal!). Er zijn dialecten waarin we een (praktisch) volledig paradigma vinden, vooral in het zuidwesten en in het oosten (Twente, Achterhoek) en verder verspreid in het westen, maar ook dialecten die de congruentie slechts in één vorm tonen; meestal betreft het dan de 2e pers.sg. Een voorbeeld met een volledig paradigma is het dialect van het oostvlaamse Geraardsbergen (we vergelijken een conjunctie en een werkwoord): 1e pers.sg. *da-k* met *ga-k*, 2e sg. *da-je* met *ga-je*, 3e sg.masc. *dat-ij* met *gaat-ij*, 1e pl. *da-me* met *ga-me*, 2e pl. *da-je* met *ga-je*, 3e pl. *dan-ze* met *gaan-ze*. Weliswaar zien we overeenkomst in flexie-uitgang precies genomen alleen bij de 3e pers.sg.masc. en bij de 3e pers.pl. (in de andere gevallen ontbreekt een uitgang) maar er is wél van een algehele parallellie sprake. Voor de overige gevallen kunnen we "onzichtbare congruentie" aannemen; er blijkt in ieder geval geen discongruentie. Vergelijkbaar is het (zuid)hollandse systeem (met voor de variatie een ander voegwoord): vgl. 1.sg. *az-ik* met *leez-ik*, 2 sg. *azz-ie* met *leez-ie*, 3. sg. *as-tie* met *lees-tie*, 1. pl. *azze-me* met *leze-me*, 2. pl. *azze-*

[55] Opmerkelijk is dat men, ook in de standaardtalige vorm *kijk die paarden eens lopen*, eerder *zie* zou verwachten: *kijken* is gewoonlijk intransitief.

jullie met *leze-jullie*, 3. pl. *azze-ze* met *leze-ze*. Alleen in de pluralis vinden we gelijke flexie-uitgangen maar over de hele linie is er weer parallellie, met dus "onzichtbare congruentie". Er is een groot tussengebied dat reikt van Zuid-Brabant tot aan de zuidkust van de oude Zuiderzee (ten naaste bij dus inclusief het utrechtse gebied) waarin geen voegwoordcongruentie voorkomt. Ze ontbreekt ook (volgens een kaart uit 2005) in nagenoeg heel Drenthe, verder ook op Schouwen-Duiveland en in de westelijke helft van Goeree-Overflakkee. Het kaartbeeld wijst er niet op dat het verschijnsel oorspronkelijk overal voorkwam en vervolgens in zo uiteenlopende gebieden verdwenen zou zijn. Eerder moeten we denken aan factoren die in die gebieden het ontstaan verhinderd hebben. De zuidelijke helft van eerstgenoemd gebied vertoont een opvallende overeenkomst met het gebied waar enclitisch *-de* voorkomt (*wat hoorde?* 'wat hoor je?' pres. en pret. – HG deel 2, 2.8.2, 2.8.3). Is er verband? Voor het noordelijke deel (vanaf de Grote Rivieren tot aan de Zuiderzeekust) geldt die overeenkomst niet, maar is het mogelijk dat het encliticum in kwestie ook daar vroeger voorkwam? Voor mogelijke verklaringen zie ook hieronder.

5.8.2.2. *Historische aspecten*

Oude voorbeelden bij de 2e persoon singularis zijn bekend uit de 13e en 14e eeuw en vooral uit de 15e: vgl. *datstu* 'dat jij', *doestu* 'toen jij', *ofstu* 'of jij', *eerstu* 'eer jij', met enclitisch pron.pers. *du* uit resp. *dats-du*, *does-du*, *ofs-du*, *eers-du* (het werkwoord gaat uit op -s: *du geefs*). Eind 18e eeuw wordt dit verschijnsel nog voor Marken genoemd, in de jaren '60 van de vorige eeuw nog voor Urk. Het komt nog steeds zoals we gezien hebben, in de oostelijke dialecten en het Fries voor. Dit type congruentie kwam dus ook in het (over het algemeen zuidwestelijke) Middelnederlands voor; met de ondergang van *du* is het daaruit verdwenen. In de 17e eeuw vinden we pluralis-congruentie o.a. bij Bredero in zijn klucht *Sijmen sonder soeticheyt*:

En datt**e** wy soo beroyt en arm quam**en** te sterven Wat sou gy en ons erfgenamen dan noch hebben te be-erven?

Maar er zijn eerdere attestaties, zelfs één uit de 13e eeuw: datt**en** die… (Brugge). Een 16e-eeuws voorbeeld is mogelijk:

so hadden die keyseren…een gewoent onder hem als datt**en** si eens des jaers feest hild**en** (H4 998) 'zo hadden de keizers…onder elkaar een gewoonte dat ze één keer in het jaar feest hielden'

De oogst is niet zeer groot wat erop kan wijzen dat deze vorm van congruentie al vroeg gestigmatiseerd was, althans in geschrifte.

5.8.2.3. *Beperkingen en ontstaan*

Bepalend voor de congruentie is de werkwoordsuitgang zoals deze in de inversie optreedt. In een groot deel van het oosten (Overijssel en gebieden ten noorden en ten zuiden) komt als eenheidspluralis -t voor. Die -t kan inderdaad in de 3e persoon ook na een conjunctie als *als* (*as*) optreden, echter niet in de 1e waar we *alze* (*azze*) met -e vinden. De verklaring hiervoor is dat bij inversie de 1e persoon op -e uitgaat: *speule-wij* naast *wij speult*. De volgorde geeft hier

de doorslag: zoals bij inversie het werkwoord aan het subject vooraf gaat, zo doet dat ook het verbindingswoord. In de geraardbergse en hollandse paradigmata hierboven is met deze "inversie-generalisatie" rekening gehouden. De parallellie blijkt ook uit het feit dat conjunctie en subject naast elkaar staan en wel met de conjunctie voorop zoals bij inversie werkwoord en subject dat doen met het wérkwoord voorop.

Voor het oostvlaamse Geraardbergs hebben we in de vergelijking het monosyllabische *gaan* gekozen, voor het Zuidhollands het bisyllabische *lezen*. Als we bij Geraardsbergen *lezen* zouden kiezen, dan zou de 3e pers.pl. niet congrueren: vgl. *dan-ze* met *leze-ze*. Als we omgekeerd voor het Zuidhollands *gaan* zouden kiezen, dan zou er geen congruentie tussen *azz-e-ze* en *gaa-n-ze* zijn. De congruenties kunnen per dialect wisselen en wel al naargelang de klankovereenkomst tussen conjunctie en de werkwoordsstam: oostvlaams *da* (zo ook *a* 'als'), met auslautende vocaal, lijkt op de stam *ga-* van *gaan*, hollands *dat* (zo ook *as* 'als'), met auslautende consonant, lijkt op de stam *leez-* van *lezen*. In het eerste geval is daarom de klankovereenkomst met *gaan* bepalend, in het tweede die met *lezen*. Congruentie kan achterwege blijven wanneer de uitgangen in het presens en het preteritum verschillend zijn. Dat is het geval in het Fries in de pluralis: vgl. *wy miene* pres. tegenover *wy miende-n* pret. In de 2e pers.sg. (niet-beleefdheid) krijgen we in beide tijden de uitgang -st en dus wél congruentie.

Hoe kan nu het ontstaan van voegwoord-congruentie verklaard worden? Van Haeringen dacht aan "syntactische voorbarigheid". Er zou dan alvast congruentie tussen conjunctie en subject zijn omdat het werkwoord in principe pas achter in de zin naar voren komt. (In principe: tussenstaande zinsdelen kunnen ontbreken.) De taalgebruiker is eraan gewend dat het woord waarmee het subject congrueert, in de buurt ervan staat, en dus kiest hij in de bijzin voor de conjunctie. Of hij is "bang" dat hij niet meer congrueren toekomt. Dit kan echter niet de enige reden zijn: de achterplaatsing geldt voor het hele nederlandse plus friese en duitse taalgebied en toch komt voegwoordcongruentie er niet overal voor. Een andere mogelijkheid is analogie. Dat kan dan tegelijk de verklaring zijn van het brokkelige voorkomen van het verschijnsel: het komt niet overal voor en niet altijd door het hele paradigma heen, verder ook van het (eventuele) optionele karakter. In één van die analogie-verklaringen die zijn voorgesteld, wordt de congruentie in kwestie in verband gebracht met de aanwezigheid van enclitische fusievormen. Een voorbeeld is het Vlaams waarin in een eerste fase *gaa-nze* en *da-ze* naast elkaar voorkomen. In de tweede fase komt *-nze* analogisch ook achter de conjunctie terecht: *da-nze*, met welke analogie we in feite al in verband met de inversie-generalisatie kennis hebben gemaakt. Het probleem is echter dat het pronomen nu twee vormen heeft: *-nze* en proclitisch *ze*. Omdat uitbreiding van *nze* tot de proclise niet mogelijk is, wordt het probleem door reïnterpretatie opgelost: *-nze* wordt opgevat als een suffix -n plus *ze*. Het suffix kan nu ook, alweer analogisch, vóór een niet-pronominale vorm komen te staan: *da-n dieven.* Hiermee is dan tegelijk verklaard dat voegwoord-congruentie meer bij pronomina dan bij niet-pronomina voorkomt. Het probleem blijft wél dat de taalgebruiker blijkbaar geen moeite heeft met een flexie-suffix achter een conjunctie. Wijst dat erop dat de taalgebruiker een functioneel verband ervaart tussen werkwoord en conjunctie? De conjunctie heeft immers ook iets predicaatachtigs: *ik blijf binnen omdat het regent* 'ik blijf binnen, de reden is: het regent'.

5.9. SUBJECTSZINNEN[56]

Zoals al in par. 1 is vermeld, kunnen ook "hele" zinnen als subject fungeren: vgl. nnl. *dat hij dit gezegd heeft, is niet waar*. Vergelijk voor het Gotisch *qiþanuh þan ist þatei*...(Marc. 5:31) 'en gezegd is dat…'. Een oudnederlands voorbeeld is *thaz himo hungredo…thaz draph ad humanitatem* (ONW LW) 'dat hem hongerde…dat behoorde tot het mens-zijn', met herhalende samenvatting van de *dat*-zin door het tweede *thaz*. Een middelnederlands voorbeeld is *nochtan dinct mi beter wesen dat ic met u te hove vare* (Reinaert) 'toch dunkt (het) mij beter te zijn dat ik met u naar het hof ga'. Een voorlopig (aankondigend) subject ontbreekt in deze zin; vgl. voor aankondigende *het* par. 4.1 hierboven. In *in teenen tide gheviel hem dies dat haer volc so sere wies* is *dies* (oorspr. genitief) als voorlopig subject te begrijpen; door de plaatsing krijgt het nadruk. Een middelnederlands en tegelijk ook modern nederlands voorbeeld is: *al te kenne dat nu es dats* (herhalend subject + *es*) *onmogelijc* 'alles wat nu is (te) kennen, dat is onmogelijk = dat men alles kent wat nu is, (dat) is onmogelijk'. De conjuctie *dat* kan ook ontbreken: vgl. mnl. *hets beter dust becopes hier, dan ghinder int helsce vier*. Vgl. ook bij Hooft: *'t schijnt verlangen daar zijn naam af heeft gekregen…* In gesproken taal zou dat ook nu heel goed kunnen: *het is beter je bekoopt het hier dan ginds in het hellevuur*. Een tussenvorm kan zijn: *het is beter dat…je bekoopt het hier dan ginds in het* hellevuur (met op de stippeltjes een zekere aarzeling). Het gebruik van de hoofdzinsvolgorde maakt de mededeling krachtiger (en is misschien ook gemakkelijker). Een beknopte bijzin bevat *lange wandelingen maken is gezond*; een vrij recente ontwikkeling houdt in dat zo'n bijzin met *om* kan worden ingeleid (hfdst. 3 par. 4.6): *(om) daar nu een probleem van te maken gaat te ver*. In hfdst. 3, par. 4.8 is vermeld dat een subject in een infinitiefgroep kon worden geïncorporeerd: mnl. *ende (dat) niet so selsin en es als iemen te comen ten spronghe daer de barinne worpt haer jonghe*.

5.10. *Nominativus cum infinitivo*

We noemen hier ook nog de NCI: de *nominativus cum infinitivo*-constructie. Een voorbeeld daarvan is *de formulieren worden geacht naar waarheid te zijn ingevuld*, wat de passieve variant lijkt te zijn van *men acht de formulieren naar waarheid ingevuld te zijn* (ACI: *accusativus cum infinitivo*) lijkt te zijn.

5.11. *Subjectsintrusie*

Subjectsintrusie (vgl. eng. *intrusion* 'binnendringing') houdt in dat het subject de werkwoordsvorm binnendringt, bijv. in *gisteren wandel-die-de door het park* in plaats van "correct" *wandelde-die…* of *toen maakt-ie-de een enorme klap* in plaats van "correct" *toen maakte die…* Het verschijnsel komt her en der in Zuid-Holland en de provincie Utrecht voor. Het lijkt eerder een ritmisch (prosodisch) dan een grammaticaal verschijnsel te zijn (kan ook *wandel-ze-de* voorkomen?).

Aantekeningen

Algemeen (alle passim): Stoett 1923, van der Horst 2008, Duinhoven 1997. De term *schimonderwerp* is van de grammaticus P.C. Paardekooper. Zie Weijnen 1971 p. 100 voor de verklaring van *heten*. Over het passief vooral in het Middelnederlands maar ook in oudgermaanse talen: van der Wal 1986 of 1988, ook 1990. Voor het betekenisverschil van de passieve vormen in het Gotisch, met *waírþan* of

[56] Voor zogeheten *vrije relatieve zinnen* (type *wie* (= degene die) *dat doet, doet verkeerd*) zie hoofdstuk 9.

wisan: van der Wal 1981. Het passief in westgermaans perspectief komt ter sprake in Harbert 2007 par. 5.4; voor het Gotisch zie Miller 2019 par. 5.26. “Onzichtbare passieven” in hedendaags Nederlands worden besproken in Klooster 2001 p. 263-265. Noordhollands *hij is te opereren geweest* komt ter sprake in E. Hoekstra 1993. Voor *ik vaccineer* ‘ik word gevaccineerd’ of ‘ik laat me vaccineren’ zie van Oostendorp 2021. Zuidelijk *van* in plaats van *door* in het passief: Gerritsen 1991 kaart 2. Voor mnl. *die claghe ware bet verholen*: Duinhoven 2 1997, par. 7.3. Een studie naar de middelnederlandse prepositie-variatie in de agentieve bepaling: *van*, *bi*, *met*, en later *van*, *door*, *bij* is van der Wal 2004; bij grammatici van de 16e- tot de 18e eeuw blijkt er weinig aandacht voor te bestaan. De Schutter 2014 spreekt in verband met de *door*-bepaling liever van *causaal* dan van *agentief*. In een eerdere studie, van 2006, meent hij bij passieve constructies een semantische verschuiving richting ‘proces’ te zien naast een pragmatische wisseling van topic en focus. De “agens” kan ook gemakkelijk onvermeld blijven; de gedachte aan een proces ligt dan minder voor de hand, eerder dan toch aan een menselijke agens die een en ander “op z’n geweten” heeft. Zie voor de interpretatieve structuur van passieve zinnen Verhagen 1990. Hierin komt ook het discutabele advies om de lijdende vorm te vermijden ter sprake. De kaart betreffende *het huis is verkocht geworden* staat in SAND deel 2 (3.3.1.3). De groningse zin is afkomstig uit van Bree 2008 met verwijzing naar Hoekstra 1997b; voor vergelijkbare voorbeelden uit andersoortig Nederlands en uit het Duits zie Coppen 2023. Het voorbeeld waarin de “tough movement” niet klopt, is afkomstig van Michiel de Vaan.

“Pro-drop” in algemeen germaans verband komt aan de orde in Harbert 2007 par. 4.9.1.4.1 waarin een bespreking van de verschillende verklaringen die er geopperd zijn (zie daarin ook voetnoot 30 met de opmerking dat het Japans en het Chinees geen uitgangen hebben en toch pro-drop zijn). Het percentage prodrop-talen is overgenomen uit Velupillai 2012, p. 247 (steekproef van M. Dryer). Zie voor gotische open subjecten (in het Johannes-evangelie) tegenover nul-subjecten in het Grieks Falluomini 2021. Van der Horst 2008 (deel 1, p. 563 e.v.) vat de middelnederlandse subjectloze vormen als samentrekking op en verklaart ze binnen het kader ‘gemarkeerd – (gelijkwaardig) ongemarkeerd’. De zin met *Gullit* is overgenomen uit van Dalen 1992. Voor het friese plus groningse pro-dropverschijnsel zie SAND deel 1 kaart 2.3.2.3 (waarop ook nog twee plaatsen langs de overijsselse grens met Duitsland). Studies over de onpersoonlijke constructie in het Middelnederlands zijn van den Berg 1985 en 1986. Weerman 1988 behandelt het verdwijnen van de onpersoonlijke constructie in “Chomskyaans” perspectief. Zie ook Weerman 1988a. Voor deze constructie in de geschiedenis van het Engels: Fischer e.a. 2017 par. 7.4. Speciaal daaraan gewijd is Elmer 1981. Een beschrijving van de mogelijkheden in het Middelnederlands, op basis van een corpus-analyse, geeft van de Velde 2004.

Voor presentatief *het/er* zie de Schutter 1989 en SAND kaart 49a. Voor de regionale aspecten in dit verband: de Rooij 1991a. Zie ook Gerritsen 1991 kaarten 19 en 20 en Grondelaers en Brysbaert 1996. *Tough-movement* komt bijvoorbeeld ter sprake in Harbert 2007 p. 264 enz. Voor het Hagelands *dije grond akker goed* zie Tuerlincks 1886. Parallelle zinnen als *het is moeilijk om dat te doen* en *dat is moeilijk om te doen* komen aan de orde in Klooster 2001, 258-259. Hoe is de diachronie hiervan? Over het woordje *er*, historisch en/of regionaal, handelen Koelmans 1972, 1973, 1975, Vanacker 1978. Een klassiek geworden studie hiervan is Bech 1952. Vandeweghe (2004) wijst de term *plaatsonderwerp* af omdat *er* op cruciale punten, relationeel en referentieel, van een normaal subject afwijkt. Er zijn echter, bijvoorbeeld wat betreft, plaatsingsmogelijkheden, ook overeenkomsten, dus misschien is er van *een soort* subject sprake (met ook andere eigenschappen), niet van een *prototypisch* subject. Zie naar aanleiding van de haplologie-verklaring Klooster 2014.

Een uitvoerige bespreking van subjectsverdubbeling vinden we in fe Vogelaer 2008. *Ja* of *nee* met persoonlijk voornaamwoord wordt besproken in Paardekooper 1993. Het westvlaamse paradigma is ontleend aan Devos & Vandekerckhove 2005. Zie de Vogelaer 2008 (o.a. par. 3.2.3) voor overigens

geringe aanwijzingen dat *ja* en *nee* ook flexie kunnen vertonen. Droste (2017) beschouwt *ja* of *nee* als pronominaal, niet als interjectioneel, hoewel interjectioneel toch wel blijkt te kunnen voorkomen. Uit van Craenenbroeck (2004, 297) is het voorbeeld uit het dialect van Wambeek.

Voor congruentie van werkwoord met subject of met subject plus object zie Velupillai 2012, 246 (steekproef van A. Siewierska). De zinnen van de Ruyter zijn afkomstig uit Koelmans 2001. Voor de voegwoord-congruentie: SAND deel 1 (19a t/m 36b) met een groot aantal kaarten en een uitvoerige bibliografie. Daaraan is een aantal voorbeelden ontleend. Een behandeling van de voegwoord-congruentie (speciaal in de dialecten van Hellendoorn en Tegel) in een generatief kader vinden we in van Koppen 2005. Hierin komt o.a. het verschil, in realisering van de congruentie, ter sprake tussen hellendoorns *darre wiej den besten bint* en tegels *des doow Marie ontmoets.* Zie ook de Vogelaer 2008 passim waaraan de analogie-verklaring is ontleend. Zie deze publicatie ook voor een bespreking van syntactisch-structurele verklaringen, meer in het algemeen voor oudere literatuur. Het geraardsbergse paradigma is van Goeman 1980 (p. 295); het is ook afgedrukt in Hinskens & Taeldeman 2013, p. 241. *Kijke die paarde 's lope* wordt in verband met congruentie en localiteit behandeld in van Craenenbrouck & van Koppen 2002-2003. *Aantal* plus werkwoord in de pluralis blijkt in gesproken taal zeer frequent: van der Meulen 2019. Voor de "foutieve" constructie *ik ben een van de weinige die*… zie de Hoop 2021; bij onderzoek bleek de "fout" voor 80% voor te komen. Het merkwaardig gedrag van *men* blijkt ook uit het feit dat het niet bepaling-aankondigend kan zijn: zie Duinhoven 1997 p. 49. Voor congruentieverschijnselen in het moderne Nederlands zie Heeringa & de Vries 2008 en 2008b. De "fout" *twee van de drie sport nauwelijks* komt ter sprake in NL van 26.01.2024: het "moet" zijn *sporten nauwelijks*. Maar hoe is deze fout te verklaren? Wordt "twee van de drie" als één groep opgevat?

Voor de NCI zie Colleman & Noël 2012, ook 2009 en Noël & Colleman 2009. Voor subjectsintrusie zie SAND 2 kaart 45b (3.3.3.2). Het verschijnsel, bij de eerste persoon pluralis, wordt ook in de Boer 1950 voor Hindeloopen genoemd. Voor een prosodische verklaring zie in navolging van de Wilde-van Buul 1943 van Oostendorp 2002.

Een syntactische indeling van de nederlandse dialecten op basis van o.a. voegwoordvervoeging, subjectsverdubbeling en prodrop-verschijnselen is de Vogelaer e.a. 2004.

6. INDIRECT OBJECT/*HEBBEN*-CONSTRUCTIES

Inhoud
6.1. Inleiding
6.2. EENVOUDIGE BEZITSCONSTRUCTIES
6.3. RECIPIËNS
6.4. EXPERIËNS
6.5. IMPLICIETE BEZITSCONSTRUCTIES [6.5.1. Inleiding. 6.5.2. Hebben-constructies [6.5.2.1. Bandlek-constructie. 6.5.2.2. Met plaatsbepaling en/of infinitief. 6.5.2.3. Ik heb het warm] 6.5.3. Possessieve datief. 6.5.4. Bandlek-constructie en pd-constructie. 6.5.5. Benefactief-constructie. 6.5.6. Ethische datief]
6.6. GEOGRAFISCHE CONTRASTEN
6.7. TAALVERGELIJKING
6.8. HISTORISCHE ASPECTEN [6.8.1. Hebben-constructies. 6.8.2. Pd-constructie. 6.8.3. Benefactief-constructie. 6.8.4. Ethische datief. 6.8.5. POSSESSIVUM / BEPAALD LIDWOORD]
6.9. INDIRECT OBJECT > DIRECT OBJECT
6.10. AAN-GROEP EN ANDERE PREPOSITIE-OMSCHRIJVINGEN [6.10.1. Hedendaags gebruik. 6.10.2. Historische achtergronden]
6.11. INDIRECT-OBJECTSPROMOTIE [6.11.1. Met hulpwerkwoord.6.11.2. Zonder hulpwerkwoord. 6.11.3. Krijgen-constructies]
6.12. IO-zinnen
Aantekeningen

Vooraf. Een indirect object kan zowel bij een werkwoord als bij een adjectief horen. Het adjectief kan dan deel uitmaken van een naamwoordelijk gezegd: mnl. *eenen fel sijn* ‘wreed tegenover iemand zijn’, of de adjectiefgroep kan daartoe herleid worden: *hem fel dede hi*… ‘wreed tegenover hem deed hij = terwijl hij wreed tegenover hem was’. *Hem fel* is dan een predicatieve toevoeging (zie hfdst. 8, par. 4).

6.1. *Inleiding*

Opmerking vooraf. In plaats van *indirect object* zouden we ook in het algemeen van *datief* kunnen spreken; we moeten *datief* dan echter wel tussen enkele aanhalingstekens plaatsen: ‘datief’: we hebben hier namelijk niet (altijd) met een *datief* in morfologische zin te maken. Dat geldt in ieder geval voor het tegenwoordige Nederlands: afgezien van resten is de oude datiefvorm daaruit verdwenen. In oudere fasen kan er echter nog van een *datief* in morfologische zin sprake zijn. Om ieder misverstand te vermijden gebruiken we daarvoor de term *datiefvorm*. Als we ‘datief’ in semantische zin bedoelen, gebruiken we dus steeds enkele aanhalingstekens; bij de term *possessieve datief* zien we daarvan echter af. De notie ‘bezit’ speelt ook een rol op woordgroepsniveau: vgl. met possessief *mijn vader*, met genitief *vaders huis*, met *van*-omschrijving *het huis van vader*, met combinaties *mijns vaders huis*, *het huis van mijn vader*, ook *vader z’n huis*. Voor deze relaties verder hoofdstuk 9.

We houden ons in dit hoofdstuk zowel met *hebben*- als met indirect-objectsconstructies bezig; in beide speelt de notie ‘bezit’, bij de laatste ook ‘ondervinding’ (het ‘hebben’ van een gevoel). ‘Bezit’ is tussen aanhalingstekens geplaatst: er is niet altijd van een bezit in strikte

zin sprake; er kan ook van een ‘nauwe relatie’ gesproken worden (zie hierover meer hieronder). In het vervolg zullen we deze beide termen (en *bezit* niet altijd tussen aanhalingstekens) afwisselend gebruiken. De verwantschap tussen ‘bezit’ en ‘ondervinding’ blijkt bijv. uit got. *saúrga jabáiþ* (Joh. 16:22) ‘zorg heb je’ (met een *hebben*-constructie) naast *saúrga mis ist mikila* (Rom. 9:2) ‘zorg (aan) mij is groot’ (met een indirect-objectsconstructie). Vergelijk ook voor het moderne Nederlands *ik heb angst* en *het is mij bang te moede* (waarnaast overigens ook met een naamwoordelijk gezegde, toestand aanduidend, *ik ben bang*/*angstig*). We zullen ook zien dat de beide constructies niet altijd voor elkaar inwisselbaar zijn: zo is in het Standaardnederlands *ik heb een kapotte radio* goed mogelijk anders dan *de radio is mij kapot*. We zullen zien dat zich hierbij regionale verschillen voordoen: laatstgenoemde zegswijze kan dialectisch (oostelijk) voorkomen hoewel dan toch eerder voor *ik heb de radio kapot* gekozen wordt.

Bij de *hebben*-constructies maken we onderscheid tussen expliciete en impliciete constructies. Een voorbeeld van een expliciete *hebben*-constructie is *hij heeft een radio* waarin de bezitsverhouding wordt medegedeeld, van een impliciete de (reeds geciteerde) oostnederlandse zin *hij heeft de radio kapot* waarin het bezit van de radio met de zin is meegegeven (erin is geïmpliceerd) en waarin wordt medegedeeld dat het betreffende instrument kapot is. *Hebben* vereist slechts een direct object (het is tweeplaatsig[57]); *kapot* is dus in functionalistische termen een satellietargument. Van overdracht van bezit is sprake in *hij kreeg een radio*; van een overdracht in strikte zin is bij *hij kreeg de radio kapot* geen sprake, wél van verandering van situatie. Het bezit van de radio is weer voorafgegeven; ook nu is *kapot* satellietargument.

Bij de indirect-objectsconstructies komen we in aanraking met een oude datief-betekenis (de aparte datief*vorm* is verdwenen) die op de een of andere manier met ‘bezit’ verband hield. Een expliciete indirect-objectsconstructie waarmee bezit wordt medegedeeld (een *eenvoudige bezitsconstructie*), vergelijkbaar met lat. *patri domus est* ‘ ’’aan” vader huis is = vader heeft een huis’, is in het Nederlands (met een enkele uitzondering, bijv. *u zij de glorie* ‘moge u de glorie hebben’) onbekend. Het Nederlands gebruikt in dit geval dus het werkwoord *hebben*; voor ‘aan vader een huis wordt’ gebruikt het Nederlands *krijgen*: *vader krijgt een huis*. Wél is in het Nederlands een expliciete indirect-objectsconstructie mogelijk waarin een ondervinding wordt genoemd, bijvoorbeeld *dat park behaagt mij*; traditioneel wordt hier van *ondervindend voorwerp* gesproken maar ook wel van eng. *experiencer* = *experiëns*, waarover meer hieronder. Overdracht van bezit speelt een rol in een zin met gevend subject, ontvangend indirect object plus bezit als direct object, type *ik geef mijn vader een boek* (met als variant *een boek aan mijn vader*). De handeling, van de eerste participant (het subject), is gericht op een direct object maar in dit gebeuren is een tweede “meewerkende” participant (*recipiëns*) betrokken; traditioneel spreken we van *meewerkend voorwerp*. Die betrokkenheid houdt hier dus overdracht in: het bezit verhuist van de ene persoon naar de andere (prototypisch is het indirect object, net als het subject, een persoon). *Meewerkend voorwerp* (*recipiëns*) kan overigesn niet altijd letterlijk genomen worden: vgl. *ik ontnam hem dat boek* (waarin de hem-figuur nu juist iets kwijtraakt). De *benefactief*-constructie (met *belanghebbend voorwerp*) sluit hierbij aan, eveneens met subject, betrokken tweede persoon en bezit: vgl. (oostnederlands) *moeder breit Jan een paar sokken*; de sokken komen door de handeling van moeder in het

[57] Bij twee- of drieplaatsig wordt het subject altijd meegerekend.

bezit van Jan tot stand. In de standaardtaal is hiervoor een omschrijving met *voor* in gebruik: *voor Jan*. Terwijl echter *geven* een indirect object (of een *aan*-groep, zie par. 9) zowel als een direct object vereist, dus *drieplaatsig* is, is *breien tweeplaatsig*; het vereist slechts een direct object en geen indirect object. We spreken daarom voor het eerste geval van een *inherent* en voor het tweede van een *niet-inherent* indirect object, resp. een kern- en een satellietargument. Of anders geformuleerd: er is verschil tussen een expliciete en een impliciete indirect-objectsconstructie.

Er is ook het geval waarin er reeds, impliciet, sprake is van een bezit: oostnederlands *de sokken zijn hem kapot gegaan*. We spreken in dit geval van een *possessieve "datief"* (*bezittend voorwerp*): *hem* noemt de bezitter van de sokken.[58] Ook dit indirect object is niet-inherent; het is dus weer een satellietargument: *kapot gaan* heeft genoeg aan een subject en is dus *éénplaatsig*. Een anders gestructureerd voorbeeld, met direct object, is *moeder wast hem de voetjes* met tweeplaatsig *wassen* dat om een direct object vraagt. Op een andere manier sluit bij de klassieke *geven*-zin een zin aan als (reeds genoemd) *dit park behaagt mij*: *behagen* vraagt om een indirect object (dat dus inherent is); een direct object ontbreekt (*behagen* is dus tweeplaatsig). *Mij* bij *behagen*, hoewel enig object is, vatten we toch als indirect object op en niet als direct object; daar zijn semantische en syntactische argumenten voor: de *mij*-figuur is in de aangegeven werking, die van 'behagen', als persoon *betrokken*, er is moeilijk door passivisatie een subject van te maken (?*ik word door iets behaagd*), er is een relatie met 'hebben' wat wijst op 'bezit': 'ik heb er behagen in'. Een bijkomend argument kan zijn dat in een taal als het Latijn inderdaad (bij *placēre*) een datiefvorm wordt gebruikt; dat was overigens ook in een ouder stadium van het Nederlands het geval. Dat we wél met een ander soort indirect object te maken hebben dan bij *geven*, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat een omschrijving met *aan* twijfelachtig klinkt: ?*iets behaagt aan mij*. In het eerste geval hebben we zoals reeds aangegeven met een recipiëns te maken, in het tweede met een experiëns. Vaak komt zo'n voorwerp in een naamwoordelijk gezegde voor: vgl. *die som is hem te moeilijk.*

Schematisch kunnen de vier indirect-objectsconstructies als volgt worden weergegeven:

Tabel: indirect-objectsconstructies

	+inherent	-inherent
verandering in situatie	1. recipiëns: ik geef mijn vader een boek	3. benefactief: moeder breit hem een paar sokken
geen verandering in situatie	2. experiëns: dit park behaagt mij	4. possessieve datief: moeder wast hem de voeten

"Evolutionair" zouden we geval 1 als het uitgangspunt kunnen beschouwen waaruit 2 en 3 zijn afgeleid en via 2 en/of 3 ook 4. De structuur van 2 is ook van toepassing bij een eenvoudige bezitsconstructie als lat. *patri domus est* 'aan vader is het/een huis is' (waarnaast in principe ook 'aan vader wordt = valt toe een huis' gedacht kan worden). 'Persoonlijke betrokkenheid' is wat de stadia verbindt. Een manier van uitdrukken die naast 1) mogelijk is, is (zoals reeds aangegeven) de constructie met een *aan*-groep: *ik geef aan mijn vader een*

[58] De term *possessieve datief* (lat. *dativus possessivus*) wordt ook wel gebruikt voor het type *patri domus est*. In dit boek reserveren we hem voor de impliciete bezitsconstructie.

boek. Eventuele verschillen komen in par. 9 aan de orde. Bij [+overdracht] is 'iets krijgen' geïmpliceerd: *ik geef mijn vader een boek* houdt in 'mijn vader krijgt een boek', *moeder breit Jan een paar sokken* 'Jan krijgt een paar sokken'. Bij [-overdracht] kunnen we aan 'iets hebben' denken: *de sokken zijn hem kapot gegaan* impliceert 'hij heeft de sokken (die kapot gegaan zijn)', ook bij *het park behaagt mij* kunnen we semantisch (zoals al eerder opgemerkt) aan een relatie met 'hebben' denken; 'ik heb er behagen in'. 'Hebben' en 'krijgen' zijn uiteraard sterk met elkaar verwant: 'krijgen' leidt tot 'hebben'.
Beschouw nu onderstaande tabel voor constructies met *hebben* en *krijgen* (tussen haakjes staat weer wat niet-inherent is):

Tabel: hebben/krijgen-constructies

	+inherent	-inherent
verandering in situatie	1. recipiëns: ik krijg een boek	5. recipiëns: ik krijg de sokken (gebreid)
geen verandering in situatie	2. bezitter: ik heb een boek	6. bezitter: ik heb de sokken (gebreid)
verandering in situatie	3. experiëns: ik kreeg een kapotte knie	7. experiëns: ik kreeg de knie (kapot)
geen verandering in situatie	4. experiëns: ik had een kapotte knie	8. experiëns: ik had de knie (kapot)

In de tweede kolom vinden we de equivalenten van (in het Nederlands niet gebruikelijke) eenvoudige bezitsconstructies met 'datief': **er valt mij een boek toe*, **er is mij een boek*, **een kapotte knie viel mij toe*, **er was mij een kapotte knie*. In de rechterkolom vinden we de equivalenten van de 'datief'-constructies met nog een extra argument: *de sokken worden me gebreid*, *de sokken zijn me gebreid* (dus *zijn gebreid* niet als perfectum!), *de knie ging me kapot*, *de knie was mij kapot*. De beide eerste voorbeelden zijn als benefactief, de beide laatste als possessieve datief te beschouwen; zie par. 6.6 voor het mogelijk regionaal voorkomen van deze gevallen. N.B. Het hier gebruikte *krijgen* is steeds het 'krijgen' dat niet door het subject gecontroleerd wordt; daarnaast is er het *krijgen* waarbij dat wel het geval is. Zo kan *hij kreeg de radio kapot* ook zo geïnterpreteerd worden dat het kapot-zijn het resultaat is van inspanning van de met *hij* aangeduide persoon: vgl. *met veel inspanning kreeg hij de radio kapot*. Zie verder par. 11.3.

Het zal intussen gebleken zijn dat we de notie 'bezit' inderdaad niet te letterlijk moeten nemen; in meer abstracte zin is er sprake van een nauwe, voor de betrokkene in kwestie relevante relatie (een 'behoren tot') en wel van het bestaan of het ontstaan ervan. Binnen een cognitief kader kunnen we een prototypische kern (bijvoorbeeld 'bezit') onderscheiden en tal van semantische mogelijkheden die daarbij meer of minder duidelijk aansluiten. Om ons tot de constructie met een recipiëns te beperken: niet altijd moet 'overdracht' in concrete zin worden opgevat. Niet-concreet zijn 'bezit' en 'overdracht' in *vader geeft Jan raad*, *een waarschuwing*, *een bevel* (overdracht van informatie). Terwijl bij *Jan geeft vader een boek* het resultaat is dat *vader een boek heeft*, ligt een dergelijke vaststelling moeilijk bij de andere voorbeelden: ?*Jan heeft een raad*, *waarschuwing*, *bevel* enz. Opmerkenswaard is overigens dat *raad*, *een waarschuwing*, *een bevel geven* uitdrukkingskarakter hebben en vervangen kunnen worden door op zichzelf staande werkwoorden als *raden*, *waarschuwen*, *bevelen*. Nog andere werkwoorden zijn *iemand plezier bezorgen*, *iemand het beste gunnen*; in het laatste

geval is er van overdracht door het onderwerp eigenlijk geen sprake maar van de hoop dat die overdracht er zal komen (en wel van een andere kant dan van de spreker). Zelfs is (het is reeds vermeld) overdracht in tegengestelde zin mogelijk: *iemand iets ontnemen* waarin de "iemand" uiteraard geen recipiëns is (wél betrokkene). Van een "meewerkend voorwerp" in letterlijke zin is dus niet altijd sprake. Metaforie en metonymie spelen in deze mogelijkheden een rol: *raad geven* is een soort overdracht en wel van informatie (metafoor); *iemand iets gunnen* heeft iets metonymisch': het noemt het gevoel van welwillendheid dat vaak met geven gepaard gaat. Het indirect object is prototypisch een persoon (ruimer een levend wezen): iemand die iets in ontvangst neemt, maar een collectief van personen (instelling) is ook mogelijk: *hij schonk de bibliotheek zijn hele boekenbezit*, en iets niet-levends is niet uitgesloten: *hij gaf de deur een verfje*. Het subject is meestal een persoon die doet wat zij/hij wil (volitionele agens) maar dat hoeft niet per se zo te zijn: vgl. *de omstandigheden hebben mij dat belet*.

6.2. EENVOUDIGE BEZITSCONSTRUCTIES

Voor een eenvoudige bezitsconstructie kon in het Latijn een datiefconstructie (met een datiefvorm) gebruikt worden: vgl. (reeds genoemd) *patri domus est* lett. 'aan vader is een huis = vader heeft een huis'. Ook het Grieks heeft deze mogelijkheid: *humin oinos ouketi estin* lett. 'aan ons is geen wijn meer = we hebben geen wijn meer'. Vergelijk voor het Gotisch (de al eerder gegeven voorbeelden) *saúrga mis ist mikila* (Rom. 9:2) let. 'zorg aan mij is groot = ik heb grote zorg' waarnaast ook met *haban* 'hebben' *saúrga habáiþ* (Joh, 16:22) 'je hebt zorg'. Een enkele keer vinden we in het Middelnederlands een constructie als *mi es noot eenre dinc* (S187) lett. 'er is mij behoefte aan een ding'; vgl. ook archaïsch religieus nnl. *mij is de wrake* of (reeds geciteerd) *u zij de glorie*. Een mnl. voorbeeld met *werden* (*worden*) is *di wort daer dansens ghenoech* (S187) 'jou wordt daar van dansen genoeg = je krijgt daar nog genoeg gelegenheid om te dansen'. Verwant is *mi es te doene* 'mij is te doen = ik heb te doen, moet doen'.
Opmerkingen. Behalve de datief kon in het Latijn (evenals in het Grieks) ook de genitief gebruikt worden: *patris domus est* lett. 'van vader het huis is'; de nadruk ligt dan op de bezitter (*patris*). Uit archaïsch (religieus) Nederlands is het predicatieve gebruik van het possessivum bekend: *mijn is de wrake*, *(de pijn) dat gij zo laat werd mijn* (uit een godsdienstig lied); vgl. bijv. mnl. *sijn was die scade entie scande* (S82) 'van hem was de schade en de schande'.

Zoals in het vorige hoofdstuk is vermeld, worden in hedendaags Nederlands *hebben* en *krijgen* gebruikt; *hebben* is ook het gewone werkwoord in ouder Nederlands. Etymologisch moet in semantisch opzicht op 'vastgrijpen' en vandaar 'vasthouden, vast hebben' teruggaan. Vergelijk *een mens heeft twee oren*; hierin wordt slechts medegedeeld dat er een bezitsrelatie is tussen een mens en twee oren. Er is hier sprake van *onvervreemdbaar* bezit; *vervreemdbaar* is bijv. *een mooi huis* in *die man heeft een mooi huis*. Van meer algemeen een nauwe relatie is bijvoorbeeld sprake bij *deze man heeft griep*: 'er zijn griep-verschijnselen die in een nauwe relatie staan tot deze man en voor hem relevant zijn'. Overigens heeft *hebben* een, niet zeer uitgebreid, paradigma, nl. met *krijgen* en *(be)houden*: *de man kreeg een mooi huis*, *de man behield het mooie huis*. In ouder Nederlands impliceert *krijgen* nog vaak inspanning; voor het Middelnederlands moeten we voor het geval [-controle] eerder denken aan *behouden*,

erlangen, *ontvangen*, *verwerven.* De oorspronkelijke betekenis van *krijgen* kan ‘door inspanning, bijv. door oorlog verwerven’ geweest zijn; vgl. *krijg*, *krijger*, *krijgsmacht*, du. *Krieg*, ‘oorlog’. In een constructie met *hebben* of *krijgen* komt vaak ter nadere bepaling een plaatsbepaling voor: *aardappelen op mijn bord hebben/krijgen*, ook minder concreet: *iets voor de geest hebben*, of metaforisch: *iets op je bordje krijgen*. Kwam dat misschien in ouder Nederlands minder vaak voor? Bij *krijgen* kan ook een *bronbepaling* voorkomen: *ik kreeg het boek van mijn vader*.

6.3. RECIPIËNS

Bij ‘geven’ (de bezitsrelatie komt tot stand) vinden we in de drie hierboven genoemde oudere talen de ons uit het Nederlands bekende constructie met inherent indirect object: lat. *tibi consilium do* lett. ‘jou raad ik geef’, gr. *dōsō soi tas kleidas* ‘ik zal je de sleutels geven’, got. *þatei ƕazuh...gibái izái* (dat.) *afstassáis bokos* (acc.) (Matth. 5:31) ‘dat ieder...haar geve (een) afscheidingsbrief’. Een overdracht van informatie vinden we in got. *qiþa izwis* ‘ik zeg jullie’, ook in *qaþ du im* ‘hij zei tot hen’ met prepositie. Een oudnederlands voorbeeld is *thiu heizza sunna havet mir binoman mino scona* (ONW LW) ‘die hete zon heeft mij mijn schoonheid benomen (ontnomen)’ met negatieve betekenis. Positief is *thu gebiudest mir…thaz ich thin evangelium cundeghe allen then ich muge* (ONW LW) ‘jij gebiedt mij…dat ik jouw evangelie zou verkondigen aan allen aan wie ik kan’. Dit type is uiteraard ook sterk in het Middelnederlands vertegenwoordigd bij werkwoorden die ‘geven, nemen, mededelen, tonen, gebieden, veroorloven, weigeren, aandoen’ betekenen. Bij *leren* en andere werkwoorden in de informatieve sfeer kan in plaats van de datief ook de accusatief staan; het resultaat is een “dubbele accusatief”: *ic salt (*acc. nl. *het kind)...binnen seven jaren leren die vroescap mijn* (acc.) (MNW vla.brab. 14^{e} eeuw) ‘ik zal het kind binnen zeven jaar mijn wijsheid aanleren’. Vgl. nog hedendaags duits *einen etwas lehren*. Zie hiervoor verder hfdst. 3 par. 6.4. Bij *heeten* en *ghebieden* kan een accusatief optreden als het eigenlijke directe object een infinitief is: *doe gheboot die coninc al dat hof* (acc.) *met Reynaerde uutwaert te gane* (S180). Hoewel door deflexie een aparte Etymologisch komen we bij betekenissen als ‘vastgrijpen’ en het resultaat daarvan: ‘vasthouden, vast hebben’. uit de gesproken taal verdween, kon hij op papier nog wel eens tevoorschijn komen: vgl. *der weerelt te kunnen diets maken* (H5 1079).

Een biezonder gebruik van het indirecte object, althans van de datiefvorm, in het Middelnederlands vinden we in een causatieve constructie met *doen* of *laten*: vgl. *soudicken voeren na rechte*, *ic daden* (acc.) *slepen enen cnechte* (dat.) ‘zou ik hem volgens recht behandelen, ik zou een knecht hem laten wegslepen’ (Karel ende Elegast, S181). De tweede participant, die de opdracht moet uitvoeren, een tweede subject als het ware, staat hier in de datief (de typisch persoonlijke casus), het directe object in de accusatief. Er is sprake van overdracht van gelastende informatie; in die zin kan de knecht in kwestie als een soort recipiënt worden opgevat. De constructie is uitvoeriger behandeld in hoofdstuk 4 par. 6.

6.4. EXPERIËNS

Vooraf. Het begrip *experiëns* moeten we ruim opvatten. In *ik ben hem slecht gezind* behoeft de hem-figuur daarvan geen weet te hebben; we zouden in dit geval van een potentiële ondervinding kunnen spreken: hij kan die slechte gezindheid op een gegeven moment ervaren.

Soms moeten we ook een onderscheid maken tussen ‘ervaring’ (subjectief) en ‘oordeel van buiten af’ (objectief): vgl. *die som is hem te moeilijk* (subjectief) en *die som is te moeilijk voor hem* (objectief). *Voor hem* geeft een ‘betrekking’ aan: ‘als het om hem gaat is die som te moeilijk’. Maar we zouden ook hier van een potentiële ondervinding kunnen spreken: ‘als hij die som maakt, zal hij ondervinden dat die te moeilijk voor hem is’.

Voor de experiëns is in par. 1 reeds lat. *placēre* met indirect object (datief) genoemd waarvoor we in het Grieks *andanein* eveneens met indirect object (datief) vinden. Gotische voorbeelden bij werkwoorden zijn *ƕa izwis þugkeiþ* ‘wat dunkt u > wat denkt u?’, *ei galeikái þammei draúhtinoþ* (2 Tim. 2:4) ‘dat hij moge behagen (aan) wie hij in krijgsdienst is’, *ni manna mag twáim fráujam skalkinon* (Luc. 16:13) ‘niemand kan twee heren dienen’, *winds jah marei ufháusjand imma* (Marc. 4:41) ‘de wind en de zee gehoorzamen hem’. Voorbeelden van datieven bij adjectieven[59] zijn: *ansteigs was uns* (Ef. 1:6) ‘hij was aardig tegenover ons’, *was kunþs þamma gudjin* (Joh. 18:15) ‘was (bij) de priester bekend’, *modags broþr seinamma* (Matth. 5:22) ‘boos op zijn broer’. Een oudnederlands voorbeeld is *was himo lief is* (ONW LW 11e eeuw) ‘wat hem lief is’. Let op de wisselende preposities in het moderne Nederlands; hoe die in concreto moeten worden verklaard, is een lexicale kwestie. Mogen we voor de moderne gevallen (maar we doen dat dan wel op basis van taalvergelijking) met prepositie omschreven voorbeelden van experiëns aannemen? Een omschrijving met *voor* is mogelijk bij got. *azetizo ist ulbandáu þaírh þaírko neþlos galeiþan* (Mark. 10:25) ‘gemakkelijker is het (voor) een kameel om door het oog van een naald te gaan’. Kiezen we voor zo’n vertaling, dan is er sprake van een beoordeling van buiten af of van potentiële ondervinding (zie hierboven). Een oudnederlands voorbeeld (ONW LW 63, 1-2, 11e eeuw) waarbij een *voor*-bepaling mogelijk is, is *min wine is mir also ein gebundelin mirron* ‘mijn vriend is (voor) mij als een gebundelde mirre = een bundeltje mirre’.

Middelnederlandse voorbeelden vinden we in combinatie met werkwoorden die gevoelsmatig positief of negatief zijn, dus bij *behagen* maar ook bij *wanhagen*, verder ook bij betekenissen als ‘passen, lijken op, vertrouwen, dienen, troosten’. Werkwoorden die ‘naderen’ of ‘ontwijken’ betekenen, sluiten hierbij aan, vgl. mnl. *alse Ferguut quam den watre naer* (Ferguut). Een eigenaardig middelnederlands voorbeeld is *mi ghesciet* in de betekenis ‘ik doe’ (met de bijgedachte ‘het overkomt mij dat ik het doe, vooral iets ongewensts’). Voorbeelden van experiëns bij adjectieven (in naamwoordelijke gezegdes) zijn mnl. *den vianden was hi wreet* (MNW), een 16e-eeuws *ghij waert ons so vrindelijck* (WNT). De datief behoudt bij zo gebruikte adjectieven nog lang ondanks de deflexie een sterke positie: vgl. *Gode dankbaer* (H5 1079, 17e eeuw), *dit is my ongevallig* (H6 1359, 18e eeuw), ook nu nog wel (archaïsch) *dit is mij leed* (*leed* = adjectief!). Maar vergelijk ook de 17e-eeuwse zin (H5 1080) *quamp…der Prinslyke Parthy geen’ geringe ontsteltenis…over*. Voor het Middelnederlands kan het soms moeilijk zijn om datief en accusatief te onderscheiden: vgl. mnl. *mi gesciet evele* (S187) ‘het gaat slecht met mij’ waarin we *mi* als datief interpreteren (vgl. du. *es wird mir übel*) tegenover mnl. *mi hevet wonder* (S187) waarin *mi* eerder als accusatief moet worden opgevat (vgl. mhgd. *mich hat wunder*).

[59] Het zijn dus niet alleen werkwoorden maar ook adjectieven die de datief regeren. Hier blijkt een verwantschap tussen werkwoorden en adjectieven. Zie hoofdstuk 2 par. 2.

Hoewel we eraan kunnen twijfelen of we wel met een experiëns te maken hebben, wordt hier ook de constructie *gelike* (nnl. *gelijk*) genoemd. Ook dit kwam met een indirect object (datief) voor: mnl. *si bloeide gelijc ere rosen* (S189) 'ze bloeide als een roos'; hetzelfde geldt ook voor het verwante werkwoord *gheliken*. Het adjectief werd "verward" met het voegwoord *als(e)* met als gevolg dat dit ook met een indirect object (datief) gecombineerd kon worden: *Josua sach enen ingel als enen man ghedaen* (S187). Bij laat-middelnederlandse voorbeelden kan men ook aan accusativisme denken: het gebruik van de accusatief in subjectsfunctie (zie hfdst. 5 par. 5). Dat 'gelijk' al van oudsher de datief kon regeren, blijkt uit got. *ibnans aggilum* [Luc. 20:36] 'gelijk aan de engelen'.

In het moderne Nederlands komt de experiëns nog goed herkenbaar voor bij een werkwoord als *behagen*: *aan*-gebruik daarbij doet enigszins gemarkeerd aan (?*aan iemand behagen*). Bij *gehoorzamen* is een omschrijving met *aan* wél goed mogelijk (*gehoorzamen aan*); is er dus eerder sprake van een recipiëns? Over de mogelijkheid van (latere) passiefvorming bij deze en dergelijke werkwoorden zie par. 9. Bij adjectieven vinden we over het algemeen prepositiegroepen, waarvan we hierboven al de status ter discussie hebben gesteld: *wreed tegenover de vijanden*, *vriendelijk tegenover ons*, *slecht met mij* enz. Maar we kunnen, met betekenisverschil, nog steeds afwisseling vinden zoals blijkt uit het reeds gegeven voorbeeld *hem te moeilijk* tegenover *te moeilijk voor hem*. Vergelijkbaar is *het is mij goed* (subjectief) tegenover *het is goed voor mij* (objectief). Een archaïsch voorbeeld is *het is mij vreemd te moede*, ook *het is mij alsof…* Een combinatie met *te* (dat de emotionaliteit versterkt) lijkt bevorderlijk voor een niet omschreven experiëns: *dat was/werd me te bar*. Dat dit een oud gegeven is blijkt uit een bekend middelnederlands gedicht waarin een mystieke ervaring wordt verwoord: *alle dinghe sijn mi te inghe* 'alle dingen zijn voor mij te eng'. Voor meer recent Nederlands moet worden geconstateerd dat de experiëns als die in algemene zin moet worden begrepen, achterwege kan blijven: *dat bevreemdt enigszins want voor de bidstond is geen preek opgenomen* (H7 1816), *het verbaast dat nog niemand dat heeft opgemerkt* (id.).

Een belangrijke rol speelde de experiëns in de onpersoonlijke constructie. Deze heeft reeds een uitvoerige behandeling in hfdst. 3 par. 3.4 gekregen en krijgt hier nog een korte samenvatting. Een standaardvoorbeeld is mnl. *Gode* (dat.) *ontfermede dies* (gen.) 'aan God ontfermde daarvan = God ontfermde zich daarover'. De experiëns staat hier in de datief (een accusatief komt ook voor) en de oorzaak van de ontferming in de genitief. Een subject ontbreekt; vandaar de term *onpersoonlijk*. De situatie wordt dus noch vanuit het perspectief van de emotioneel betrokken persoon noch vanuit dat van de veroorzaker van de emotie gezien maar eerder vanuit het emotionele gebeuren zelf dat door het werkwoord wordt aangegeven. Na het Middelnederlands raken deze constructies langzamerhand in onbruik hoewel ze zich in archaïsche taal nog weten te handhaven. Als oorzaken kunnen het casusverlies en de subjectsverplichting worden genoemd. In de persoonlijke constructie, die overigens ook al in het Middelnederlands voorkwam, wordt meestal de persoon subject: *God ontfermde zich daarover*. Maar vgl. bij mnl. *also seer verdriet mi* (dat.) *der tijt der onsaligher lauwicheit* (gen.) (MNW) de nederlandse vertaling waarin de oorzaak tot subject kan worden 'zo zeer verdriet mij de tijd van de onzalige lauwheid'. Het verdwijnen van de onpersoonlijke constructie betekende een verlies voor de experiëns.

Dat de experiëns verwant is met het subject, blijkt uit een combinatie met het werkwoord *wachten* in een zin als *de wereldreiziger wachtten nog grote ontberingen*. Hierin is *grote*

ontberingen subject: de persoonsvorm congrueert er immers mee, terwijl de wereldreiziger het ondervindende voorwerp is. Op het subjectsachtige karakter van *de wereldreiziger* (indirect object > "obliek subject") wijst dat het graag vooraan staat, vaak pronominaal is (*hem stond nog heel wat te wachten*) en bijna altijd bezield (*animate*) terwijl het formele subject (hier *grote ontberingen*) altijd substantivisch is en bijna nooit bepaald of bezield en dus meer op een object lijkt.

6.5. IMPLICIETE BEZITSCONSTRUCTIES

6.5.1. *Inleiding*

In *impliciete bezitscontructies* wordt de bezitsrelatie niet rechtstreeks medegedeeld maar is hij met de constructie meegegeven; over het bezit wordt dan iets medegedeeld, namelijk in welke toestand het zich bevindt of komt te bevinden. Ook is het mogelijk dat het bezit door de aangegeven activiteit tot stand komt. Zie het volgende overzicht met links *hebben*- of *krijgen*-constructies met een niet-inherente predicatieve bepaling (van gesteldheid) tussen haakjes en rechts constructies met tussen haakjes een niet-inherent indirect object:

1. ik heb de knie (kapot) – 2. de knie is (me) kapot [-overdracht]
3. ik kreeg de knie (kapot) – 4. de knie is (me) kapot gegaan [-overdracht]
5. ik krijg van moeder de sokken (gebreid) – 6. moeder breit (me) de sokken [+overdracht]

(1) en (3) zijn voorbeelden van wat onder de naam *bandlek-constructie* bekend is komen te staan, (2) en (4) van de *possessieve datief* en (6) van de *benefactief*; (5) zouden we een *omschreven benefactief* kunnen noemen. Het zijn alle constructies die in ieder geval typerend zijn voor de oostelijke dialecten. (Voor een overzicht in ruimer verband zie par. 1.)

6.5.2. *Hebben-constructies*

6.5.2.1. *Bandlek-constructie*

De hier bedoelde *hebben*-constructie dankt zijn naam aan het zinnetje *ik heb de band lek* dat op een onaangename gebeurtenis tijdens een fietstocht slaat. Gaat het bij een fietsband om iets wat men gemakkelijk kwijtraakt, bij *ze heeft de knie kapot* gaat het om een onvervreemdbaar bezit waarover wordt medegedeeld dat hij kapot is. Er is uiteraard sprake van een nauwe relatie, van resp. de ik-persoon met de band en van de zij-persoon met de knie. Let wel: de band hoeft niet per se het bezit (eigendom) van de ik-persoon te zijn; de ongelukkige fietser kan bijvoorbeeld even de fiets van zijn broer geleend hebben. Er is wel op het moment van het gebeuren een nauwe relatie tussen ik en de band. *Hebben* is door *krijgen* te vervangen: *ze kreeg de knie kapot*, evt. ook door *houden*: *ze hield een tijd lang de knie kapot*. Vgl. ook *ik kreeg weer eens de band lek*. De bezitter is passief in de genoemde toestand (het kapot zijn van de band of de knie) aanwezig; het subject "controleert" de situatie dus niet. Dat is wél het geval in bijv. *(na lang peuteren) had (kreeg) ik de band <u>lek</u>* met het accent zoals aangegeven op *lek*; ligt het op *band*: *ik heb (kreeg) de <u>band</u> lek*, dan is de situatie ongecontroleerd zoals ook bij *de <u>knie</u> kapot*. We hebben in de eerste zin (met *lang peuteren*) een ander 'krijgen', een 'krijgen' dat met inspanning gepaard gaat; over de beide *krijgen*-gevallen zie meer in par.

11.3. Bij het gecontroleerde *krijgen* hoeft er geen nauwe relatie te bestaan: er kan van een willekeurige band sprake zijn. In beide gevallen hebben we wel met een predicatieve bepaling te maken, in het gecontroleerde geval duidelijk "in gevolge de werking" en in het niet-gecontroleerde "volgens (?) de werking". De term *bandlek-constructie* reserveren we voor de variant zonder controle.

Het is de vraag waar het accentverschil tussen *de band lek* en *de band lek* vandaan komt. Waarschijnlijk is het een door de context bepaald verschil. In *na lang peuteren had ik de band lek* is de band al een bekend in de situatie gegeven object. Die situatie houdt in dat ik ermee bezig was en eindelijk resultaat had; dat resultatieve effect, het lek-zijn, is relevant, vandaar het accent op *lek* (vgl. ook *ik verfde de deur groen*). In *ik was aan het fietsen en toen had ik opeens de band lek* springt de band als situatie-veranderend object te voorschijn dat daarom het accent krijgt. Er bestaat in het tweede geval, dus bij de *bandlek*-constructie, een sterke voorkeur voor het bepaalde lidwoord boven het bezittelijk voornaamwoord; in de [+controle]-variant lijkt er variatie mogelijk. Hoewel we dus in de *bandlek*-constructie meestal een bepáálde lidwoord aantreffen, is een onbepaald zeker niet uitgesloten: vgl. een winterswijkse moeder die interviewers niet kon ontvangen omdat ze "een dochter ziek had". Het is duidelijk dat ze meer dan één dochter had en dat ze dus 'één van mijn dochters' bedoelde.

We gaan nog wat dieper op bepaalde gebruiksaspecten in. Bij de *bandlek*-constructie is er een vrij grote variatie aan bezitsobjecten mogelijk; er is veel wat men kapot kan hebben, behalve de knie bijvoorbeeld ook de broek of de voorruit (van de auto). Ook een familierelatie is mogelijk maar de relatie moet dan wel hiërarchisch zijn: vgl. behalve het reeds hierboven geciteerde *ik heb een dochter ziek* ook *hij heeft de vrouw ziek.* Misschien wordt dit na een aantal feministische golven niet meer als acceptabel ervaren en kan de vrouw nu ook zeggen: *ik heb de man ziek*. *Ik heb de pastoor ziek* ligt in ieder geval moeilijk: men stelt zichzelf dan hoger dan deze geestelijke leidsman; een onderwerp in het meervoud lukt beter: *we hebben de pastoor ziek*, waarbij *we* op de hele parochie slaat. Bij eenvoudige bezitsconstructies speelt de hiërarchie een minder belangrijke rol: vgl. *ik heb weer een vrouw*, *we hebben een pastoor* (maar *ik heb een pastoor*?) of met een attributieve bepaling: *ik heb een zieke vrouw*, *we hebben een zieke pastoor* (maar *ik heb een zieke pastoor*?). De indruk is verder dat in de oostelijke kerngebieden (tegen de duits-nederlandse staatsgrens aan) de constructie meer in de lichamelijke sfeer ligt dan in de meer westelijke. In plaats van een adjectief als predicatieve bepaling is een woordgroep of een verleden deelwoord met adjectivische waarde mogelijk: *hij heeft het haar in de war*, *hij heeft de oren bevroren*. Ten slotte moet opgemerkt worden dat er bij de *bandlek*-constructie steeds sprake is van een tijdelijke situatie. Als er sprake is van een (meer) permanente situatie, dan zegt men *ik heb een zieke* of *ziekelijke vrouw*.

6.5.2.2. *Met plaatsbepaling en/of infinitief*

Hebben-constructies komen ook voor met bezitsobject plus plaatsbepaling (vaak een prepositiegroep) plus infinitief; een tweede bezitsobject kan in de plaatsbepaling genoemd worden. De plaats van het accent geeft hier geen uitsluitsel over het al dan niet gecontroleerd zijn van de situatie. Volgens een algemene regel komt het accent namelijk te liggen op het direct object als dat onbepaald is en op de kern van de plaatsbepaling als het bepaald is: vgl. (bij neutrale accentuering) *hij zet een fles in de kast*, *hij zet de fles in de kast*. Een voorbeeld

van de hier bedoelde constructie is *ze had tranen in de/haar ogen (staan)*, *ze had de tranen in de/haar ogen (staan)*, dus afwisselend met een onbepaald en een bepaald object (en met een tweede bezitsobject (*ogen*) in de prepositiegroep). De infinitief is in het gegeven voorbeeld tussen haakjes geplaatst: deze kan weggelaten worden. Dat is niet altijd het geval: in de in Twente opgetekende zin *ze hebben de kinderen tegenwoordig boven slapen* kan *slapen* met behoud van de bedoeling niet worden weggelaten. Ook de plaatsbepaling kan ontbreken: *de buren hadden de kerstboom al branden*. Het bezitsobject kan variëren: vgl. een lichaamsdeel, althans iets lichamelijks, als *tranen* naast iets vervreemdbaars als een *kerstboom*; onvervreemdbaar is ook de familierelatie *de kinderen*. In het algemeen lijkt de situatie tijdelijk te zijn maar bij een zin als *ze heeft sproeten in het gezicht zitten* (misschien door de zon) kan ze (semi)permanent zijn. De indruk is verder dat er in het westen vooral sprake is van [+controle] terwijl in het oosten ook [-controle] mogelijk is. Dit loopt parallel aan wat we bij de *bandlek*-constructie hebben geconstateerd en met het tweeërlei gebruik van *krijgen* (zie boven). De zin met *de tranen* kan misschien voor het westen niet worden uitgesloten maar het ligt toch wel anders met de zin met *de sproeten* of een in Twente opgetekende zin als *je moest eens weten hoe ik de handen heb jeuken*, beide [-controle]; de zin met *de kerstboom* lijkt in het westen daarentegen goed mogelijk evenals misschien de zin met *slapen*. Dat geldt ook voor een zin als *vader heeft de (z'n) hoed in de kast liggen* en voor *hoe lang heb je hem* (een vlieger) *al in de lucht staan?*

Typisch oostelijke zinnen zijn nog: *ik had de spetters om de oren vliegen*, *zag je hoe hij de ogen door de kop had draaien?*, *ze had er alleen nog maar wat stompjes in zitten* (gezegd van tanden) (alledrie opgetekend in Twente) of *hij had de stal onder water gehad* (opgetekend in de Betuwe). Let op de variatie in objecten; spetters en stompjes kunnen nauwelijks meer bezitsobjecten genoemd worden, wél is er min of meer tijdelijk sprake van een minder prettige nauwe relatie. Bij [-controle] zouden we voor plaatsbepaling en/of infinitief weer aan een predicatieve bepaling "volgens" en bij [+controle] aan zo'n bepaling "in gevolge de werking" kunnen denken. Soms is er van een tweede bezitsobject in de plaatsbepaling sprake: vgl. in de gegeven voorbeelden *de ogen*, *het gezicht*, *de oren*, *de kop*, *erin* 'in de mond' (een lichaamsdeel) maar ook *boven* 'op onze bovenverdieping' en misschien ook *kast* 'zijn kast'; bij *lucht* en *water* kunnen we moeilijk aan zo'n object denken. Er kan eventueel nog een extra bepaling van gesteldheid in de zin staan: *hij heeft de vrouw ziek in bed (liggen)* ([-controle], dus oostelijk) met *in bed* als predicatieve bepaling ("volgens") en *ziek* als predicatieve toevoeging ("tijdens"). De toevoeing van een extra lijdend voorwerp lijkt moeilijk: **ze hebben er een orkestje goede muziek spelen*. In principe kan *hebben* door *krijgen* worden vervangen maar erg gebruikelijk lijkt dit niet: ?*ik kreeg de hoed in de kast liggen* [+controle], ?*ik kreeg de handen jeuken* [-controle].

Wat betreft de informatieve lading van de infinitief lijkt het oosten coulanter te zijn dan het westen: vgl. niet alleen de zinnen met *jeuken* en *draaien* maar ook een zin als *ze hebben de kinderen boven slapen*. Deze zin is [+controle] maar doet (het is al opgemerkt) voor een westelijke spreker toch vreemd aan. Vergelijk ook een in Twente opgetekende zin (weliswaar [-controle]) als we *hebben het zeker tien graden vriezen.* We moeten echter nuanceren: als het gaat om 'gewoon doen', 'normale beweging', dan wordt de acceptabiliteit voor westelijke spekers groter: vgl. *deze firma heeft veel auto's op Italië rijden*; *ze had een prachtige briljant aan haar middelvinger fonkelen* (beide echter ook [+controle]. Westelijke sprekers interpreteren de situatie graag als gecontroleerd, bijvoorbeeld in het geval *ik had* [na een

wandeling] *de modder tot in de/mijn nek zitten*; de toestand wordt dan al snel opgevat als "eigen schuld" van de ik-figuur.

Ook nu speelt de hiërarchie een rol; een hilarisch voorbeeld ("waar gebeurd") is de conciërge die bij een rondleiding door een school bij een bepaalde kamerdeur zegt: *en hier heb ik de rector zitten*. Van een taalfout is geen sprake: de zin is grammaticaal correct; er is sprake van een bepaald soort taal*gebruiks*fout, vergelijkbaar met het geval dat iemand *jij* tegen iemand zegt terwijl het volgens de beleefdheidsnorm *u* moet zijn. Aan kennis van de grammatica behoeft het bij deze spreker niet te ontbreken. Vergelijk in dit verband ook het juiste gebruik van aansprekingen als *meneer* of *mevrouw*. In sommige talen hangt het van de relatie tot de aangesprokene af welk suffix (Koreaans) of welk woord (Japans) tot hem of haar moet worden gebruikt. In het geval van de conciërge gaat het echter om degene *over* wie gesproken wordt (de rector). Dat is echter ook herkenbaar: over de koning of koningin kunnen we, ook als ze er niet bij zijn, in termen van *Zijne* of *Hare Majesteit* spreken. Het biezondere van het geval van de conciërge dat hij zich op een *syntactische* manier vergaloppeert.

6.5.2.3. *Ik heb het warm*

Een biezondere *hebben*-constructie is het type *ik heb het warm*. Hoewel de situatie duidelijk niet-gecontroleerd is, ligt het accent toch op het adjectief; dit kan ook niet anders omdat het "bezitsobject" hier het pronomen indefinitum *het* is. Dit *het* verwijst heel vaag en algemeen naar een gevoelssituatie waartoe het onderwerp in nauwe relatie staat en die hij in dit geval als warm ervaart. Er is verschil met het meer objectieve *het is warm* of *ik ben warm*. Anders dan de klassieke bandlek-constructie is dit type ook heel gewoon in het westen en de standaardtaal. Andere voorbeelden zijn *ik heb het te kwaad* en *ik heb het druk* (de laatste tijd hoort men in het westen van Nederland ook vaak ik *ben druk* dat vroeger specifiek oostelijk was). Vergelijk verder *hoe heb ik het nu?* Een plaatsbepaling bevat *hij heeft het in de rug* (evt. *in de rug zitten*); hiermee naderen we de in de vorige paragraaf besproken constructie. Er is een voorkeur voor duidelijke kwalificaties: vgl. ?*ik heb het koel*, ?*we hadden het tamelijk gezellig*. In het vlaamse en brabantse gebied (België) komt een variant zonder *het* voor: *ik heb warm*; dit is echter niet (belgisch) limburgs. Voor *ik heb het koud* wordt, ook in Limburg, wel *ik heb kou* gezegd, met een substantief of een vorm die als zodanig te interpreteren is.

6.5.3. *Possessieve datief*

Een voorbeeld met een possessieve datief is het reeds hierboven gegeven oostelijke zinnetje *moeder wast hem* (een kind) *de voetjes*; we duiden dit voortaan aan als *pd-constructie*. De constructie is typerend voor de oostelijke dialecten. De met "hem" aangeduide persoon is de bezitter van de (onvervreemdbare) voetjes waarvan gezegd wordt dat ze gewassen worden. Evenals bij de *bandlek*-constructie is de bezitter passief in de genoemde toestand, hier een handeling (het wassen), betrokken; het kind in kwestie controleert de situatie niet. Het geval [+controle] speelt bij de pd-constructie geen rol; deze is altijd [-controle]. Ze is ook altijd [+tijdelijk]. Zoals we reeds in par. 1 gezien hebben, is het verschil met een gewoon indirect object dat dit inherent is, d.w.z. door het werkwoord vereist wordt, zoals bij het drieplaatsige *geven* dat een direct en een indirect object vereist; *wassen* is echter tweeplaatsig: het vraagt alleen om 'iets wat gewassen wordt' (direct object). Staat er een indirect object bij, dan is dit dus niet-inherent: de pd is in functionele termen een satellietargument. Evenals bij de

bandlek-constructie wordt het bezit vaak met een bepaalde woordgroep aangeduid maar een onbepaalde is niet per se onmogelijk: vgl. *een vinger is me kapot gegaan* (‘één van mijn vingers’).

De pd-constructie ligt duidelijk in de lichamelijke sfeer; bij de *bandlek*-constructie is dat minder het geval: vgl. de band van een fiets, waarnaar de constructie niet zonder reden genoemd is. In een uitzonderlijk geval wordt het lichaam door een gebaar aangewezen: *het zit me tot hier* (ook in het westen mogelijk). Ook bij de pd gaat het dus om een nauwe relatie maar heel duidelijk is nu ook (zoals in het algemeen bij het indirecte object) de betrokkenheid, soms zelfs emotioneel en liefst ook bewust, van de bezitter bij de handeling of het gebeuren. Vergelijk *moeder wast hem de voetjes* (handeling), *de oren zijn hem bevroren* (gebeuren). Is er sprake van een toestand: *de baard hangt hem op de grond*, dan wordt de pd minder vaak gebruikt wat nog duidelijker het geval is bij een naamwoordelijk gezegde: *de handen worden haar vuil*, *de knie is haar kapot*. In de beide laatste gevallen bewijst de *bandlek*-constructie goede diensten: *ze krijgt de handen vuil*, *ze heeft de knie kapot*; vgl. ook *hij heeft de baard op de grond hangen* dat echter al snel de gedachte aan [+controle] oproept. Het is een voorbeeld van *hebben* plus plaatsbepaling plus infinitief (zie par. 5.2.2). De emotionaliteit blijkt duidelijk uit een voorbeeld als *de hooiberg is hun afgebrand*; hier is deze zo hevig dat het geen bezwaar is dat we buiten de lichamelijke sfeer terechtkomen. Treffend in dit verband is dat in het Duits wel van een *sympathetischer Dativ* gesproken wordt (vgl. grieks *syn* ‘samen’, *pathos* ‘lijden’); men krijgt soms de neiging om van een “dativus calamitatis” te spreken. Het indirecte object kan ook reflexief zijn (zij het iets minder goed dan niet-reflexief): *ze poetst zich de tanden*. Het bezitsobject kan subject zijn zoals in de boven gegeven voorbeelden waarin het ook als direct object voorkomt: *moeder wast hem de voetjes*; daarnaast kan het in een voorzetselgroep voorkomen: *moeder zet vader een hoed op het hoofd.* Twee bezitsobjecten vinden we in een zin als *de baard hing hem op de borst* (precies genomen kan de baard de baard van iemand anders zijn waarmee de *hem*-figuur dan tijdelijk in een nauwe relatie staat). Alle tot dusver besproken constructies zijn persoonlijk. d.w.z. dat de bezitter een persoon (evt. een dier) is. Voor de pd-constructie geldt dat nog in sterkere mate dan voor de *bandlek*-constructie; hierbij kan een personificatie als in *deze trein heeft de remmen kapot* er nog enigszins mee door.

Of ook bij de pd de hiërarchie een rol speelt, is niet duidelijk. We kunnen daarvoor moeilijk afgaan op *de pastoor is me ziek* c.q. *de pastoor is ons ziek*: een pd is immers moeilijk met een naamwoordelijk gezegde te combineren. *De pastoor in ons ziek geworden*, met een wat andersoortig gezegde, lijkt niet bezwaarlijk, maar *de pastoor is me ziek geworden*? Misschien is de laatste zin niet problematisch als er tussen ‘mij’ en ‘de pastoor’ een gevoel van wederzijdse betrokkenheid bestaat. Op dit punt zou dan het verschil tussen de bandlek-constructie en de pd (meer emotionele betrokkenheid bij de laatste dan bij de eerste) weer naar voren komen.

6.5.4. *Bandlek- en pd-constructie*

Bij beide constructies gaat het om iets tijdelijks: men zal niet snel zeggen *hij heeft de vingers lang* in plaats van *hij heeft lange vingers* of *zijn vingers zijn lang*; *de vingers zijn hem lang* klinkt ook vreemd doordat we hier met een naamwoordelijk gezegde te maken hebben. Ook zal men niet snel zeggen: *het ene oor staat hem hoger dan het andere* evenmin als (al klinkt

dit iets minder vreemd) *hij heeft het ene oor hoger dan het andere staan*; in plaats daarvan zegt men *zijn ene oor staat hoger dan het andere*. De constructies liggen dus duidelijk in de situationele sfeer. De situatie moet wel de nodige impact hebben: *de vrouw ziek hebben* lijkt daarom beter mogelijk dan *de vrouw verkouden hebben*. Anders dan bij de constructie type *ik had de band lek* (door mijn inspanning) en van *hebben* plus plaatsbepaling en/of infinitief [+controle], is er bij de pd- en bij de bandlek-constructie sprake van [-controle]. Zoals opgemerkt ligt de pd-constructie wat "bezitsobject" duideliijk in de lichamelijke sfeer (en kan ze ook bij sterke emotionaliteit optreden) wat bij de bandlek-constructie minder het geval is. Afgezien van eventuele contaminaties komen de beide constructies niet tegelijk in één zin voor: ?i*k heb me de band lek*; de bezitter zou dan tweemaal genoemd worden. Er zijn dus subtiele verschillen tussen de beide constructie maar soms zijn ze even goed mogelijk: vgl. naast *de oren zijn hem bevroren*, een pd met het voltooide deelwoord van een mutatief werkwoord, *hij heeft de oren bevroren* met het als adjectief opgevat deelwoord; hier komen de beide constructies duidelijk op elkaars terrein. Strikt genomen is er bij *heeft de oren bevroren* sprake van ambiguïteit; theoretisch kan *heeft bevroren* als werkwoordelijk gezegde opgevat worden. In ieder geval bij *Oosterhout heeft de wijken genummerd* kunnen we eraan gaan twijfelen wat de bedoeling is: wordt een actie in het verleden genoemd of het resultaat daarvan in het heden?

6.5.5. *Benefactief-constructie*

Met een indirect object is ook een constructie mogelijk waarbij een bezitsrelatie ontstáát: *moeder breit hem een paar sokken*. "Hem" is hier degene die door de handeling in het bezit van een paar sokken komt (*benefactief*-constructie). In het geval *ze heeft hem de jas hersteld* kunnen we van een pd spreken (de jas is van hem) maar dan wel met een benefactief-effect: de hem-figuur is weliswaar de bezitter van de jas maar door het herstellen ervan komt deze weer tot zijn beschikking. Ook in de benefactief-constructie hebben we met een niet-inherent indirect object te maken: *breien* vraagt alleen om een direct object (tweeplaatsig). Terwijl bij de *bandlek*- en bij de pd-constructie het bepaalde lidwoord domineert, is dat bij de benefactief het onbepaalde. Dat is begrijpelijk: het resulterende bezitsobject is meestal niet van te voren bekend. Maar vgl. het wel ietwat ongewone *moeder breit hem wel die paar sokken*.

Het object van de benefactief-constructie is divers en (uiteraard) praktisch altijd vervreemdbaar. De betrokkenheid is bij de benefactief indirect, zelfs zodanig dat de betrokkene (een persoon, evt. een dier) zich niet van de genoemde handeling bewust behoeft te zijn: in *moeder breit hem een paar sokken* kunnen de sokken als verjaardagsverrassing bedoeld zijn. Ook nu is een reflexief indirect object mogelijk: *zij halen zich een zak patat*. In het Limburgs heeft dit tot een vage medialisering geleid: *hij gaat zich iets nemen*, namelijk een borreltje ("ten behoeve van zichzelf"). Een negatieve bedoeling (we krijgen dan in feite een *malefactief*) zoals in het duitse *wer andern eine Grube gräbt, fällt selbst hinein*, komt in de nederlandse dialecten niet te voorschijn. Wél komt het voor dat het object juist uít de bezitssfeer verdwijnt: *zal ik u de brief even op de bus doen*? Het subject is doorgaans een agens.

6.5.6. *Ethische datief*

Een biezonder geval van een experiëns is de zogeheten *ethische datief* die als zodanig op zinsniveau kan worden begrepen, d.w.z. hij sluit niet aan bij een bepaald werkwoord maar hij heeft betrekking op de hele zin en de daarin verwoorde stand van zaken. Meestal geeft hij in de eerste persoon enkelvoud en wel in de zwakke vorm (*me*, soms *je*) aan dat de persoon in kwestie sterk subjectief op een bepaalde stand van zaken reageert. Vergelijk (met ontsteltenis) *daar begon hij me toch te razen en te tieren!* Of met de tweede persoon (wanneer de spreker zich in die persoon verplaatst): *dan begint hij je (daar) te razen en tieren! Je* kan in het laatste geval echter ook als onbepaald voornaamwoord worden geïnterpreteerd. Omschrijvingen kunnen zijn: 'ik was/je bent er ontsteld van hoe hij begon/begint te razen en te tieren'. Een derde persoon lijkt uitgesloten te zijn, de eerste lijkt nu nog steeds goed mogelijk te zijn. Een voorbeeld met een sterke vorm is *er wordt mij de journalisten te weinig verteld over deze kwestie*, met een kritische ondertoon, 'ik ben van oordeel dat enz.' (*mij* kreegt veel nadruk). Vervangen we *mij* door *me*, dan wordt de toon emotioneler maar ook minder kritisch. Dat we inderdaad met een niet-inherent indirect object is duidelijk: de werkwoorden *beginnen* en *vertellen* vereisen niet zo'n indirect object. De "datief" in kwestie wordt graag gebruikt in uitroepen waarin ook woordjes als *daar*, *toch*, *wat!*, *zowaar* enz. voorkomen. Hoewel we hier met een uitbreiding van de experiëns te maken lijken te hebben, moeten we toch een aparte categorie aannemen: hij kan namelijk in de zin met een ander indirect object gecombineerd worden. Zinnen als *hij heeft me zowaar zijn vader iets voor zijn verjaardag gegeven*, *de moeder heeft me zowaar het kind de voeten gewassen*, *die moeder heeft me zowaar haar zoon een paar sokken gebreid* (steeds verwondering) lijken goed mogelijk. Als het andere indirecte object ook pronominaal is, dus *hem* i.p.v. *vader*, *'t* in plaats van *het kind* of *hem* i.p.v. *haar* zoon, beginnen de zinnen minder goed te lopen. Combinatie met een "echte" experiëns lijkt echter niet mogelijk: ?*het heeft me de regering behaagd*…

6.6. GEOGRAFISCHE CONTRASTEN

Bij de niet-impliciete constructies lijken er geen geografische verschillen te zijn. Dat ligt anders bij de bandlek-, de pd- en de benefactief-constructie waarover hierboven al is opgemerkt dat ze oostnederlands zijn. Wat de "bandlek" en de pd betreft omvat het constructiegebied dus de oostelijke provincies van Nederland; er is echter een overgangszone. Bij de genoemde provincies sluit een oostelijk stuk van Noord-Brabant aan (maar niet duidelijk bij de pd) en enigermate ook de kop van Noord-Holland; in Friesland is het juist de pd die duidelijker vertegenwoordigd is. Een pd is overigens in de standaardtaal, vooral in uitdrukkingen, niet onmogelijk: vgl. *ze eet me de oren van het hoofd*; bij *ze eet mijn oren van mijn hoofd* dreigt de letterlijke betekenis naar voren te springen. De pd kan standaardtalig ook buiten de figuurlijke sfeer in formele stijl voorkomen: vgl. *de mantel gleed hem van de schouder* (met het bezitsobject in een voorzetselgroep); een zin als *ik heb me de haren verbrand* (met het bezitsobject als direct object) klinkt echter erg oostelijk. Er is dus bij een pd in de standaardtaal een duidelijke voorkeur voor het bezitsobject in een voorzetselgroep. Bij *hebben* plus plaatsbepaling en/of infinitief is de oost-westtegenstelling minder duidelijk maar de indruk is wel dat [-controle] beter in het oosten dan in het westen ligt; zie hiervoor meer gedetailleerd par. 5.2. De benefactiefconstructie komt minder ver naar

het westen voor, zeker in Gelderland, maar ontbreekt daarentegen niet in het zuiden.[60] Daar vinden we hem dan wel vooral in Oost-Vlaanderen, westelijk Belgisch Brabant en Limburg. Ook nu kan de standaardtaal in uitdrukkingen meedoen: vgl. *iemand een poets bakken* (uitdrukking), maar ook *iemand een kop thee inschenken*. In het laatste geval komt het bezitsobject, terwijl hij of zij erbij zit, meteen voor de begunstigde ter beschikking. Dat we ons hiermee aan de rand van de benefactief-constructie bevinden, blijkt uit de mogelijkheid van een *aan*-constructie: *aan iemand iets inschenken* (*voor iemand iets inschenken* veronderstelt meer afstand tussen schenker en begunstigde). Het geval 'schenken' of verwante betekenis blijkt ook in het zuiden de voorkeur te hebben. Een zin als *Vernon...kocht hem...een lang eind drop* (Reve, geb. in Amsterdam) doet echter vreemd, we kunnen ook zeggen: schrijftalig aan. Tot zeker in de 19e eeuw kwam de benefactief in Noord en Zuid frequent in geschrifte voor. Het geval van "vage medialisering" blijft (zoals reeds opgemerkt) voornamelijk beperkt tot Nederlands Limburg: *hij dronk zich een kop koffie*, maar ook in de uiterste zuidoosthoek van de Achterhoek en een enkele keer in Twente kan deze manier van uitdrukken voorkomen.

De westelijke tegenhanger van de bandlek-constructie is een eenvoudige bezitsconstructie: *ik heb een kapotte knie*, *ik heb een lekke band*, *ik heb een zieke dochter*. In het oosten (vgl. de vorige subparagraaf) heeft men daarbij al snel het gevoel dat het om iets blijvends gaat: *een zieke dochter* nadert in betekenis 'een ziekelijke dochter'. In plaats van een pd gebruikt men in het westen een constructie met een possessivum: *moeder wast zijn voetjes*, of met een genitiefverbinding: *moeder wast de voetjes van het kind/het kind z'n voetjes*. In plaats van een benefactief gebruikt men een omschrijving met *voor*: *moeder breit een paar sokken voor hem*. Een omschrijving met *voor* is ook mogelijk bij een pd annex benefactief: *ze heeft de jas voor hem hersteld*; dan prevaleert dus het benefactief-karakter. Ook in de benefactief-gebieden is een zin met *voor* mogelijk: er is dan een subtiel verschil tussen *ik heb hem een huis gezocht* en *ik heb een huis voor hem gezocht*; in het tweede geval kan beter dan in het eerste *maar ik heb niets gevonden* als aanvulling fungeren. Hierin komt de betrokkenheid van de met het indirecte object genoemde persoon duidelijk naar voren. Vergelijk ook *wil jij mij de bomen snoeien?* met *wil jij de bomen voor me snoeien?* In het eerste geval gaat het om *zijn* bomen; in het tweede geval hoeft dat niet zo te zijn.

Naast *bandlek*-constructies zijn zowel in het oosten als in het westen ook naamwoordelijke gezegdes mogelijk: *de/mijn knie is kapot*, *de/mijn band is lek*, *de?/mijn dochter is ziek*. De situatie wordt dan niet vanuit het perspectief van de bezitter maar vanuit dat van het bezitsobject gezien. Het gaat er dan niet om of iemand zich in een bepaalde situatie bevindt (zoals bij het gebruik van *hebben*) maar of het bezitsobject aan een bepaalde "norm" beantwoordt, bijv. die van 'kapot zijn'. Ook voor *hebben* plus bezitsobject plus plaatsbepaling en/of infinitief bestaat een alternatief waarin het object als subject verschijnt: *ik had de spetters om de oren vliegen = de spetters vlogen me om de oren* c.q. *om mijn oren*. Bij een onbepaald bezitsobject komt dan al snel een *er*-zin te voorschijn: *we hebben in het hok nog een paar kippen broeden = er broeden in het (ons) hok nog een paar kippen*.

[60] Volgens Colleman en Diereck 2004 komt in de RND de benefactief in de oostelijke gebieden minder sterk naar voren dan in van Bree 1981. De voor het RND-materiaal ter vertaling aangeboden zin kan hier van invloed geweest zijn, verder ook de afvraagmethode: vertaling van een zin (RND) tegenover een keuze uit aangeboden varianten aangevuld met observatiemateriaal (van Bree). Overigens tekent zich (vgl. de hoofdtekst) ook op de kaarten bij van Bree de benefactief zich iets minder duidelijk af dan de bandlek- en de pd-constructie.

Een duidelijk oost-westverschil komt ook te voorschijn in de voorkeur al dan niet voor een bepaald lidwoord boven een possessivum: *ik heb de band lek* in plaats van *ik heb mijn band lek*, *moeder wast hem de voetjes* in plaats van *hem zijn voetjes*, *hij zet zich de hoed op het hoofd* in plaat van *hij zet zijn hoed op zijn hoofd*. Hybride constructies zijn overigens onder westelijke of standaardtalige invloed niet uitgesloten: *ik heb mijn band lek*, *moeder wast hem zijn voetjes*. Ook buiten deze constructies kunnen we deze voorkeur constateren. Een bekend voorbeeld is *(hij staat) met de handen in de zak* dat in feite ook een bezitsconstructie is: 'hebbende de handen in de zak'. Vergelijk verder *hij steekt nog dikwijls de duim in de mond* met twee keer een bezitsobject (lichaamsdeel); één bezitsobject bevat *hij propt een hele boterham in de mond*. De westelijke voorkeur is *(hij staat) met zijn handen in zijn zak*, *hij steekt nog dikwijls zijn duim in zijn mond, hij propt een hele boterham in zijn mond*. De varianten met *de* konden standaardtalig, in ieder geval tot voor kort, wél in formele taal gehoord worden. In de 19e-eeuwse schrijftaalcultus werd het gebruik van het bezittelijk voornaamwoord zelfs afgekeurd: het was overbodig en zou op engelse invloed berusten. Figuurlijke betekenis kan ook nu het gebruik van het lidwoord bevorderen: eerder dan *hij staat altijd met zijn handen in zijn zak* betekent *hij staat altijd met de handen in de zak* 'hij blijft altijd werkeloos toekijken'.

6.7. TAALVERGELIJKING

Wat betreft de eenvoudige bezitsconstructie lijken er tussen het Nederlands, Duits, Engels, Frans, Pools geen verschillen te zijn: ndl. *ik heb een boek*, du. *ich habe ein Buch*, eng. *I have a book*, fra. *j'ai un livre*, pools *mam książkę*. Afwijkend is wél het niet-indo-europese (nl. fins-oegrische) Hongaars: *van egy szép házam* 'is een mooi huis-mijn = ik heb een mooi huis' (*há* plus bindvocaal *-a-* = bezitsteken *-m*). En dat het nóg anders kan, blijkt uit het (semitische) Arabisch waarin 'hij heeft een dochter en een zoon' uitgedrukt wordt als 'bij-hem dochter en zoon' (vgl. bijbels Hebreeuws: 'alles wat aan-hem = alles wat hij heeft'). Wat betreft de recipiëns: de omschrijving met *an* is in het Duits weliswaar niet uitgesloten maar het indirecte object (datief) staat, ook morfologisch, nog altijd biezonder sterk. In het Engels is een omschrijving met *to* mogelijk maar *to give* + recipiëns en *to give to* zijn niet helemaal hetzelfde: in het laatste geval is er een sterke nadruk op het pad dat door het direct object in de ruimte wordt afgelegd. Het Frans varieert tussen *je lui donne un livre* met *lui* (pronomen) als begunstigde en *je donne un livre à mon père* met *père* (substantief) als zodanig. Voor de slavische talen kan pools *daję ojcu książkę* 'ik geef vader een boek' genoemd worden., met datief *ojcu*. Vergelijk voor de experiëns du. *es kommt mir vor*, eng. *it seems to me*, fra. *il me semble*, pools *zdaje mi się* (met reflexivum *się*). Het Duits en het Pools vertonen hier een duidelijke voorkeur voor het indirect object, het Frans en in dit geval ook het Nederlands (*het komt me voor*) gaan daarin mee, terwijl het Engels een prepositie gebruikt. Uiteraard kan een verdergaand vergelijkend onderzoek niet tot deze gevallen beperkt blijven.

Er zijn aanwijzingen dat de bandlek-constructie ook in het duitse taalgebied, althans de westelijke delen ervan, voorkomt. Liever echter dan deze constructie gebruikt men die met pd die ook in de Hochsprache zeer geliefd is. Men hoort dus eerder *ihm ist die Windschutzschief kaputt gegangen* dan *er hat die Windschutzschief kaputt*. Behalve subject kan het bezit ook direct object zijn of deel van een prepositiegroep: vgl. *da kannst du dir die Hände wärmen* en *die Tränen waren ihr in die Augen getreten*. Nederduitse voorbeelden zijn *mi weer dat Hart*

swoor up düssen eersten Abend (met een naamwoordelijk gezegde!), *dar kannst di de Hannen warmen* en *de Tranen stegen ehr in de Ogen*. De populariteit van de datief geldt ook voor de benefactief-constructie: *Mutter strickt ihm ein Paar Socken*. Ook in het Duits vinden we gevallen van "vage medialisering": *ich weiss mir eine stolze Müllerin* (uit een volkslied). Weinig populair is *hebben* plus bezitsobject plus plaatsbepaling en/of infinitief, zelfs bij een kleine informatieve lading van de laatste. Een voorkeur voor het bepaalde lidwoord boven het pronomen possessivum komt ook in het Duits voor: *er spaziert mit dem Hemd aus der Hose*. Vergelijk hiervoor ook de hierboven gegeven voorbeelden. De mindere geneigdheid van het Duits tot *hebben*-constructies (zie par. 7) manifesteert zich ook bij het type *ik heb het warm*, althans in de Hochsprache. Blijkens de grote Van Dale kan *het goed hebben* weliswaar met *es gut haben* vertaald worden; voor *het slecht hebben* is het echter *schlimm daran sein* en voor *ik heb het warm es ist mir warm* (hoewel *ich habe es schön warm (hier auf der Sofa)* als vaste uitdrukking wél mogelijk is). Het Nederduits van Gescher (even over de grens, niet ver van Winterswijk) gaat gelijk op met het Nederlands hoewel daar ook met datief *mi is 't kolt* gehoord kan worden.

De bandlek- en vergelijkbare constructies zijn goed bekend van het Frans: *j'ai le ventre vide* [-controle]; [+controle] vinden we in *j'ai les poches pleines*, een permanente eigenschap in *elle a les yeux gris*. Het Waals loopt echter parallel met de oostnederlandse dialecten: vgl. (in standaard-franse weergave) *elle a des secs cheveux* (= *non gras*) [permanent] maar *elle a les cheveux secs* (*séchés*) [+tijdelijk, +controle], *il a s'marone blanke* 'hij heeft de broek wit, nl. door een ongelukje' [+tijdelijk, -controle]. Ook de pd wordt vaak in het Frans gebruikt; deze ligt ook daar vooral in de lichamelijke sfeer: *le général lui épingle une médaille sur la poitrine*. Wél is hij pronominaal, dus hij wordt niet gebruikt in een zin als *le général épingle une médaille sur la poitrine du soldat*. Verder is ook de benefactief uit het Frans bekend: *il lui achète un livre*; de constructie *hebben* plus bezitsobject plus plaatsbepaling en/of infinitief is onbekend. Wat de benefactief betreft komt het Frans (inclusief Waals) met een groot deel van de zuidelijke dialecten overeen. Is er in die dialecten franse invloed in het spel? Dat is natuurlijk niet uitgesloten maar het is dan wel merkwaardig dat die invloed er bij de andere constructies niet is. Het Frans heeft ook een voorkeur voor het bepaalde lidwoord boven het bezittelijk voornaamwoord: *il se promène avec la chemise hors du pantalon.* Soms wordt ook het bezittelijk voornaamwoord gebruikt: *Jean a sa femme malade*. Dit gebruik staat in het Waals sterker waarin het dus meer aansluit bij het zuidelijke en westelijke Nederlands. Overigens geldt de sterkere positie van het bezittelijk voornaamwoord ook voor het substandaard-Frans en voor bepaalde dialecten als het Artesisch en het Picardisch, eveneens grenzend aan het nederlandse taalgebied. In het Engels komen de in dit hoofdstuk besproken impliciete constructies niet voor, met uitzondering van de benefactief: *he bought his wife flowers*. Het heeft ook een duidelijke voorkeur voor het pronomen possessivum boven het bepaalde lidwoord. Wat de possessieve datief en de benefactief betreft: deze zijn in de slavische talen goed vertegenwoordigd.

6.8. HISTORISCHE ASPECTEN

6.8.1. *Hebben*-construcies

We besteden eerst aandacht aan de *hebben*-constructies. De oorspronkelijke betekenis van *hebben* moet 'vastgrijpen, houden' geweest zijn. Het latijnse *habēre* 'houden, hebben' heeft al

een groot aantal betekenisnuances waaronder 'bezitten': *pecuniam habēre* 'geld hebben'. Het Grieks gebruikt op deze manier *echein*: *patrōia erga echein* 'de vaderlijke akkers hebben'. In het Gotisch vinden we *haban*: *saúrga haban* (Joh. 16:22) 'zorg hebben'. Reeds in het Latijn kon *habēre* samen met een predicatieve bepaling in de vorm van een participium voorkomen: vgl. *domitas habēre libidines* 'als getemd hebben de hartstochten'. De situatie lijkt hier gecontroleerd maar wel tijdelijk; in ieder geval was er een periode waarin de hartstochten nog niet getemd waren. Hier ligt de oorsprong van het franse perfectum activum met *avoir*: *j'ai dompté les passions* (*habēre* > *avoir*). De oude toestandsbetekenis leeft verder in de in de bovenstaande paragrafen besproken moderne (al dan niet dialectische) gevallen.

Er zijn geen aanwijzingen (geen duidelijke in ieder geval) dat de *bandlek*-constructie al middelnederlands was. In een voorbeeld als *si hebben die hovede swart* (S18) is de situatie weliswaar niet onder controle maar ook niet-tijdelijk. Dat doet denken aan een frans voorbeeld in de vorige paragraaf: *elle a les yeux gris*. Vergelijkbare 16e-eeuwse voorbeelden (H4 806) zijn: *den baert hadde hi stijf*, *die nosegate hadde si wel groot*, (bepaalde mensen) *hebben het verstant donker*, (kinderen) *die de tonghe noch traech hebben*[61]. Een typisch middelnederlandse *hebben*-constructie is *enen ghemint hebben*, lett. 'iemand in de toestand van bemind hebben' (dus niet als preteritum maar als presens te begrijpen). Het participium heeft hier nog adjectivische waarde; in plaats ervan kan ook een adjectief optreden: *enen lief hebben*. De situatie is wat tijdelijkheid en controle betreft moeilijk te bepalen, een verschil met de bandlek-constructie is in ieder geval dat de band werkelijk lek is terwijl *ghemint* resp. *lief* 'bemind resp. lief in de ogen van het onderwerp (subject)' is. De constructies doen werkwoordelijk aan: 'iemand beminnen', 'lief hebben'; een relict is het modern nederlandse *liefhebben.* Een duidelijk voorbeeld zonder controle is zeldzaam; op die manier moeten we echter *hi hadde sine handen gebonden* (Moriaen) opvatten. Omdat de situatie ook tijdelijk is, zouden we hier van een *bandlek*-constructie kunnen spreken. Vgl. ook *hevet hi bestopt de nosegate* (Der Naturen Bloeme). Vergelijk in dit verband, hoewel hierin geen sprake is van lichaamsdelen maar van een (tijdelijke) fysieke of psychische gesteldheid, mnl. *hi had den hongher groot* of *ic hebbe den anxt so groot*.

Kunnen we in de zoëven gegeven voorbeelden het startpunt van de typisch oostelijke *bandlek*-constructie zien? Het probleem is dat het voorbeelden uit het (overwegend) westelijke Middelnederlands zijn. Als we ook voor het Nederlands de situatie aannemen zoals we die oorspronkelijk in het Latijn bestond, kunnen we voor de ontwikkeling uitgaan van *hebben* plus bezitsobject plus participium preteritum. In *ik heb het haar gevlochten* kan *gevlochten* ook als predicatieve bepaling, dus adjectivisch, worden opgevat: 'in gevlochten toestand' (+tijdelijk, +controle). Dit is dan het oudste stadium geweest waaruit secundair de voltooide tijd ontstaan is; daarnaast bleef echter de constructie met predicatieve bepaling mogelijk. Enerzijds wordt van daaruit na verloop van tijd ook een "echt" adjectief mogelijk: *ik heb het haar droog*, namelijk door een bepaalde handeling, anderzijds kan de situatie van [+controle] in [-controle] veranderen (waarnaast [+controle] bleef bestaan): *ik heb het haar droog*, bijvoorbeeld door een sterk drogende wind. Hiermee zijn we bij de oostelijke (ten dele ook duitse) *bandlek*-constructie terechtgekomen. Door een nog verder gaande ontwikkeling, maar niet in het Oostnederlands, wél in het Frans (echter niet het Waals), komen we dan tot de

[61] Hier is duidelijk van [-controle] sprake; aan [-tijdelijk] kunnen we twijfelen: op latere leeftijd raken de kinderen de bedoelde traagheid kwijt.

mogelijkheid van [-tijdelijk, -controle]: *elle a les cheveux secs* (permanent). De overgang van [+controle] naar [-controle] gaat gepaard met verschuiving van het accent (zie par. 5.2.1). Deze reconstructie van de gang van zaken wordt taalgeografisch ondersteund: [+tijdelijk, +controle] komt verspreider voor: Frankrijk, Oost- en West-Nederland, aangrenzend Duitsland, dan [+tijdelijk -controle]: Frankrijk en Oost-Nederland plus aangrenzend Duitsland, en deze constellatie verspreider dan [-tijdelijk, uiteraard ook -controle]: Frankrijk maar niet Wallonië. De *bandlek*-contructie berust zo gezien op een latere ontwikkeling in het oosten; vandaar ook dat we in het huidige Standaardnederlands er geen relicten van terugvinden. De hierboven gegeven middelnederlandse voorbeelden met [-tijdelijk] zijn echter een probleem; die passen niet in het schema; de tegenwoordige zuidnederlandse dialecten laten er ook geen voorbeelden van zien. Er zijn twee oplossingen. De eerste is: er is sprake van franse invloed; de middelnederlandse literatuur gaat immers vaak op franse voorbeelden terug. De tweede is: er is even een autochtone ontwikkeling in "franse" richting geweest, van [+tijdelijk +controle] via [+tijdelijk -controle] (vgl. de, weliswaar schaarse, middelnederlandse *bandlek*-constructies) naar [-tijdelijk -controle].
Een en ander (dat uiteraard hypothetisch van aard blijft) is samengevat in onderstaand schema.

SCHEMA ontwikkeling *hebben*-constructies

hebben + part.pret. >	hebben + adjectief >	hebben + adjectief >	avoir + adjectief
+ tijdelijk	+ tijdelijk	+ tijdelijk	+/- tijdelijk
+ controle	+ controle	+/- controle	+/- controle
Middelnederlands	Westnederlands	Oostnederlands	Frans

N.B. Het Fries (en in zekere mate ook het Westfries) is in de oostelijke ontwikkeling meegegaan.

Van de constructie hebben plus bezitsobject plus plaatsbepaling en/of infinitief zijn (schrijver dezes) geen middelnederlandse voorbeelden bekend; de constructie komt zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben, ook niet of nauwelijks in het Frans en het Duits voor. Dit wijst op een laat ontstaan in het Nederlands waarin het oosten verder gegaan is dan het westen. Gezien het feit dat het oosten relatief weinig moeite heeft met infinitieven met een sterk informatieve lading zouden we voor dit deel van het taalgebied (niet ongunstig bedoeld) van een soort woeker-constructie kunnen spreken.

Mogelijk is *ik heb het warm* een voorbeeld van een heel oude constructie, tenminste als we mogen afgaan op het gotische *ubil habandans* (Matth. 8:16, Marc. 1;32, 34 en 6:55) lett. 'slecht hebbende = zich slecht hebbende, bezeten zijnde', een vertaling van gr. *kakōs echein* met *kakōs* als adverbium. Het Gotisch wijkt dus van het Grieks af door de keuze van *ubil*, acc.sg.neutrum van adjectief *ubils*. Een letterlijke vertaling vinden we in Marc. 2:17: *ubilaba habandans*, met adverbium. Als we hier inderdaad de oorsprong van de constructie hebben, dan moet het onbepaalde voornaamwoord op een latere toevoeging berusten. Vergelijk ook in het Middelnederlands (Sinte Franciscus Leven) *ic ebbe so heet* "ik heb het zo heet', maar vergelijk daarnaast *ghi daddet vele te quader gehad* (MNW) 'gij had het veel te slechter gehad'. In *hi hadts te bat* (MNW) 'hij had het (wat dat betreft) des te beter' kan *het* verscholen aanwezig zijn in de -t- van *hadts*. De *het*-loze vorm van het Vlaams en het belgische Brabant kan dus een archaïsme zijn.

6.8.2. *Pd-constructie*

De possessieve datief was in de oude indo-europese talen zeer succesvol: In de *Rigveda* (Sanskriet, 1700-1100 vóór Chr.), bij Homerus (Grieks, 8e eeuw vóór Chr.) en bij Plautus en Terentius (Latijn, 3e – 2e eeuw vóór Chr.) vinden we er vele voorbeelden van. Ook het Gotisch kent dit indirecte object: *ni galeiþiþ imma in haírto ak in wamba* (Marc. 17:19) 'het (voedsel) gaat hem niet in het hart maar in de buik'; *usluknodedun imma hliumans* (Marc. 7:35) 'zij openden hem de oren'; *afmáimáit imma áuso haíhswo* (Joh. 18:10) 'hij sneed hem het rechter oor af'. Een oudsaksisch voorbeeld is *flêsk is unk antfallan* (Harbert 2007 p. 165) 'het vlees is ons ontvallen', een oudhoogduits *ni lazet faran iu thaz muat* (id. p. 166) 'niet laat varen (bij) u de moed'. Vergelijk voor het Oudnederlands (ONW LW 11e eeuw): *geseeret havestu mir min herzo* 'verwond heb je mij mijn hart' (ook met pron.poss.!). Het gebruik van de pd moet zich in het oude Indo-europees hebben uitgebreid: enerzijds van de 1e en de 2e persoon via achtereenvolgens de 3e persoon, andere pronomina en eigennamen naar substantieven, anderzijds van transitiva via mutativa naar de andere (niet-mutatieve) intransitiva. Wat betreft de personen is deze ontwikkeling zeer interessant: men kan zich blijkbaar de aangesprokene gemakkelijker als betrokkene voorstellen dan de persoon over wie men spreekt. In sommige talen, het Duits en de slavische talen (zie par. 7), is de pd goed bewaard gebleven. Dit geldt ook voor het Frans dat hem uit het gesproken Latijn moet hebben overgeërfd (vgl. Plautus en Terentius); in het klassieke Latijn werd hij namelijk vermeden. In het moderne Frans is hij op z'n retour: *le visage leur reluisoit* (Rabelais) is nu *leur visage reluisait*. Dat hij alleen pronominaal voorkomt, kan ook als een latere ontwikkeling worden begrepen; het begin van de pd ligt bij de pronomina (zie boven) en bij verlies kan hij zich daar het langst handhaven.

De pd was overigens maar één van de mogelijkheden die het oude Indo-europees kende. Er was ook de possessief/genitivische en de prepositonele manier van uitdrukken. De eerste kennen we goed van het westelijke Nederlands (inclusief Standaardnederlands): in plaats van *moeder wast hem/het kind de voetjes* zegt men *moeder wast z'n voetjes* c.q. *de voetjes van het kind* c.q. *het kind z'n voetjes*. Een voorbeeld van de prepositionele manier is oudijslands *feldrinn brann af Grimni* (proza-Edda) lett. 'de mantel brandde van Gr. weg = Gr's mantel verbrandde'. Vergelijk nog modern ijslands *það blæðir úr munnnimum á honom* lett. 'het bloedt uit mond-de op hem'. Deze manier is echter niet sterk in het Indo-europees vertegenwoordigd. Een verklaring die wel is voorgesteld, houdt in dat ze uit het Keltisch komt en dat deze taal ze op zijn beurt uit een substraat heeft overgenomen (zie hiervoor verder hieronder). Zij het met het voorzetsel *bij* is hij ook in het Nederlands niet helemaal onbekend: vgl. *toen werden de ogen bij hem uitgestoken*.

Op de triomftocht van de pd volgde weer een teruggang. In veel talen namelijk is de pd door allerlei oorzaken verdwenen; in het keltische Oudiers is dat heel vroeg gebeurd. Dit kan aan de doorwerking van het verondersteld (hierboven genoemde) substraat worden toegeschreven.Dit substraat zou dan semitisch van aard geweest zijn of in ieder geval verwánt met het, namelijk ook pd-loze, Semitisch. Eenzelfde verklaring zou dan ook mogelijk zijn voor het pd-loze Engels waarvoor we dan een indirecte doorwerking, via het Keltisch, moeten aannemen (vgl. voor invloed daarvan ook de ijslandse *af*-constructie). Die doorwerking is in het Engels dan van later tijd: het Oudengels heeft namelijk nog de pd (die ook in het Middelengels nog voorkomt). Een latere doorwerking maar dan wel dubbel indirect moet dan

voor het westelijke Nederlands gelden: via het Keltisch (dat tot aan de oude Rijnmond, nu bij Katwijk, gesproken kan zijn) en vervolgens via het Ingweoons in het Nederfrankisch. Hierbij is dan niet het hele Ingweoons betrokken geweest, namelijk niet dat Ingweoons waarop het Fries teruggaat: het Fries (en in zekere mate ook het Westfries) gedraagt zich namelijk wat de pd betreft oostelijk.

Het probleem is dan wel dat in het (meestal uit westelijke gebieden overgeleverde) Middelnederlands de pd zeer frequent voorkomt. Vergelijk *sijn hooft leghetet der joncfrouwen in den scoot*, *doe doorsloech si haren gaste beide de slape*, *den bisscop waren dogen uuttebroken* (alle S187), met resp. het bezitsobject in een voorzetselbepaling (*scoot*), als lijdend voorwerp (*de slape*) en als onderwerp (*dogen*). Een naamwoordelijk gezegde bevat *al ru was hem dat lijf* of, in combinatie met een pronomen possessivum, *graeu was hem zijn baert* (beide H2 356). Zoals blijkt is er ook steeds sprake van een deel van het lichaam. Vervreemdbaar is het bezit in *den selven dach is ons schip dat roer ghebroken* (H6 800, 16e eeuw). Wordt in deze vaak literaire of ambtelijke taal de frankische (meer oostelijke) manier van uitdrukken aangehouden? Of is er franse invloed in het spel? Later wijkt de pd voor de constructie met een genitief of een omschrijving daarvan (voorbeelden steeds uit H): *zijn hoofd legt het in de schoot der jonkvrouw* (*van de jonkvrouw*), *toen doorsloeg ze de beide slapen des gasts* (*van de gast*), *de ogen des bisschops* (*van de bisschop*) *waren uitgebroken* (zie voor de variant met *bij* hierboven). Vergelijk met een possessieve groep *helemaal ruw was zijn lijf*, *grauw was zijn baard.* Dat in hedendaagse taal de pd nog wel in uitdrukkingen of formele taal voorkomt, past in het geschetste beeld: juist daarin kunnen archaïsche elementen bewaard blijven. Dat de pd in het Duits een nog veel sterkere positie heeft dan in het Nederlands, blijkt uit de combinatie met een naamwoordelijk gezegde (vgl. het nederduitse voorbeeld in par. 7).

Als deze voorstelling van zaken juist is, dan moeten historisch gezien de pd (die dus oud is) en de *bandlek*-constructie (die pas later ontstaan is) van elkaar gescheiden worden, ondanks semantische overeenkomsten. In die gescheiden ontwikkeling zijn ze elkaar genaderd maar in het algemeen zoals uit de gebruiksaspecten blijkt, niet echt op elkaars terrein gekomen. Met één (reeds genoemde) uitzondering, in het geval van *hij heeft de oren bevroren* naast *de oren zijn hem bevroren*.

6.8.3. *Benefactief*

Ook de benefactief is oud, getuige het Sanskrit, het Grieks en het Latijn; voor deze talen moeten we de voorbeelden bij de *dativus commodi* (of *incommodi*) zoeken. Een gotisch voorbeeld is *ei...broþar is...ussatjái barna* (acc.) *broþr seinamma* (dat.) (Marc. 12:19) ‘dat...zijn broer...verwekke kinderen (voor) zijn [overleden] broer’ (het “belanghebbend” voorwerp is dus niet meer in leven). Een oudnederlands c.q. oudhoogduits voorbeeld (ONW LW) is *sie ophenent himo the doychne there gescriphte* ‘zij openen hem (= het volk = voor het volk) de geheimen van de geschriften’. We hebben de benefactief in de vorige paragraaf in het Duits en in het Frans teruggevonden maar ook in het Engels waaruit nu juist de pd verdwenen is. In geografisch opzicht merkwaardig is ook dat hij in Limburg ver naar het westen voorkomt en nog merkwaardiger dat hij ook voorkomt in Oost-Vlaanderen annex een westelijk deel van Brabant. Is het niet-inherente indirecte object het eerst opgekomen in de benefactief? Dat lijkt niet geheel onwaarschijnlijk: de prototypische betekenis van het

inherente indirecte object (recipiëns) is ‘overdracht’ (vgl. *ik geef hem een boek*) en dat betekeniselement is ook aanwezig in de “zuivere” benefactief (dus afgezien van de pd annex benefactief).[62] Het is mogelijk dat de verliesvolgorde de volgorde van uitbreiding spiegelt: als het niet-inherente indirecte object in onbruik raakt, weet het zich in de benefactief (die het dichtst bij de recipiëns staat) het beste te handhaven. De hypothese zou dan kunnen zijn dat als talen een pd hebben, daarin ook de benefactief voorkomt, maar niet omgekeerd. Het Engels past in ieder geval in het plaatje; dat geldt ook voor de genoemde zuidelijke dialecten. Wat betreft de oostelijke dialecten ligt het wat moeilijker omdat de benefactief nu juist minder sterk lijkt te staan dan de pd. Voor zover de benefactief ontbreekt, zouden we weer aan het semitische substraat kunnen denken. In een semitische taal als het Arabisch, zo ook in (bijbels) Hebreeuws, wordt een prepositie gebruikt.

Dat het Middelnederlands rijker is aan datieven, blijkt ook bij de benefactief. Een duidelijk voorbeeld is *mac mi ene spise* (MNW) ‘maak een gerecht voor me klaar’. Vergelijk (Karel ende Elegast) *hij gink ze haar bi namen noemen*; de namen waar het hier om gaat, zijn misschien vervreemdbaar (je kunt ze weer vergeten) maar ook niet erg concreet: er is sprake van een mentaal ter beschikking komen. Soms is het moeilijk om nog van een ‘ter beschikking komen’ te spreken en is er slechts sprake van een min of meer vaag ‘ten behoeve van’: vgl. *leitse mi ghevaen* ‘voer haar gevangen voor mij weg’ (Esmoreit). Vooral bij imperatieven komt dit gebruik voor. We komen hier dichtbij een “vage medialisering”; vgl. nog *ic ware mi liever doet* (Esmoreit) waarin *mi* ook als een dativus ethicus zou kunnen worden geïnterpreteerd. Oudgermaanse voorbeelden zijn got. *nim þūs bokos* ‘neem voor jezelf de rekening’, *þái mitodedun sis* ‘dezen dachten bij zichzelf’, osa. *fōrun im ōđran weg* ‘ze gingen (voor zich) een andere weg’. Buiten de reflexieve sfeer bevinden we ons met got. *mis all kniwe biugiþ* (Rom. 14:11) ‘voor mij alle knie buigt’, *wulþus in háuhistjam guda* (Luc. 2:14) ‘glorie in de hoogste voor God’, *awiliud guda* ‘dank aan God’. Let op de prepositiegroepen in het Nederlands, vaak met *voor*. Ook benefactieven konden nog lang op papier gebruikt worden: vgl. bijv. *de boecken die hem sijn vader gekogt hadde* (H5 1079 17e eeuw). Een merkwaardig voorbeeld uit de 20e eeuw, van Reve, is *Vernon stapte met Henri de…winkel binnen en kocht hem…een lang eind drop* (H7 1617). Een literair voorbeeld is *nu moest me komen de oude drentel-tred* (Karel van de Woestijne)[63].

6.8.4. *Ethische datief*

De ethische datief is oud. Hij is goed bekend (vooral in de eerste maar ook in de tweede persoon) uit het Grieks en het Latijn: *mè moi thorubèsète* lett. ‘niet me lawaai maakt’ (bij een imperatief dus), *ecce mihi lacrimāre incipit* lett. ‘zie! me te huilen hij begint’. Er zijn ook gotische voorbeelden: *frawaúrhta mis* (Matth 27:4) lett. ‘ik heb me gezondigd’ zou ook als zodanig kunnen worden opgevat: ‘ik ben er ontsteld over dat ik heb gezondigd’, en met een tweede persoon: *atsaíhviþ izwis þis beistis Fareisáie* (Marc. 8:15) ‘ziet u toe = pas op voor het zuurdesem van de Farizeeën = u moet ervan doordrongen zijn dat u moet oppassen voor...’. Een iets ander geval is *allái áuk imma liband* (Luc. 20:38) ‘allen namelijk (voor) hem leven = vanuit hem gezien leven ze allen’. Een middelnederlands voorbeeld is *ghi selt mi saterdaghe*

[62] “Evolutionair” zou de “pd annex benefactief” dan de overgang gevormd hebben naar de zuivere pd.
[63] Het is een regel uit het gedicht *Koorts-deun*; gedacht moet worden aan wat twee regels verder “troost-moedertje” genoemd wordt.

gaen ter kerken (S188) ‘,ge moet me zaterdag naar de kerk gaan = ik wil dat ge zaterdag naar de kerk gaat’. Ook in ouder Nieuwnederlands kwam hij voor: *ou, sietse my doch eens commen* (H4 1800, 16e eeuw) ‘zie haar toch eens komen’. Bij een vertaling in hedendaags Nederlands kan hij niet altijd gehandhaafd blijven: *ic laghe mi liever in een vier* (S190, D) ‘ik zou liever in een vuur willen liggen’ of met een experiëns: *het zou mij liever zijn als ik in een vuur lag’*. In het datief-lievende Duits lijken ook de ethische datieven goed mogelijk: *nur greift mir zu und seid nicht blöde* ‘tast (me) slechts toe en wees niet verlegen’ (= ‘ik heb het graag dat je toetast’), *der verdient dir ein Geld* ‘die verdient (jou) een geld’ (‘daar kun je je over verwonderen’).

6.8.5. *Possessivum/bepaald lidwoord*

Ten slotte de voorkeur voor het possessivum boven het bepaalde lidwoord. Die wijst in westelijke richting: hij is westnederlands, soms ook frans (o.a. dialectisch), duidelijk engels en ook typisch voor het insulaire Keltisch. In aansluiting met hierboven is verondersteld ligt dan de gedachte aan een substraat, onder een deel van Indo-europees, weer voor de hand. We zouden opnieuw kunnen denken aan de werking van het semitische of met het Semitisch verwante substraat, via het Keltisch en verder via het Ingweoons. (In het Arabisch, zo ook in het (bijbels) Hebreeuws, wordt echter een vorm van het possessivum gebruikt dat achter het substantief komt te staan: ‘huis-jullie = jullie huis’.) Ook nu is gezien de friese en enigermate ook de westfriese voorkeur voor het bepaalde lidwoord niet het hele Ingweoons in de overdracht betrokken geweest. Er is een duidelijke parallellie met de pd (zie par. 8.2). Het, over het algemeen westelijke, Middelnederlands heeft echter duidelijke voorbeelden met bepaald lidwoord, bij lichaamsdelen en verwanten: *als hiën* ‘hij hem’ *metten oghen siet* (S95), *Aristobelus gaderde volc groot jeghen den broeder Yrcane* (S95) ‘tegen zijn broer Yrcane’. Oostelijke schrijftaalinvloed?

6.9. INDIRECT > DIRECT OBJECT

In de schrijftaal bleef de oude datiefvorm nog lang in gebruik: als we bij Hooft een zin vinden als *om zyn’ maght...der gemeente te erinneren* (WS), mogen we er wel van uitgaan dat men niet meer zo gesproken zal hebben. Door de deflexie kon men echter het gevoel voor het verschil tussen indirect object (datief) en direct object (accusatief) kwijtraken. Dat was vooral het geval wanneer er maar één object in de zin stond; dat werd dan als een direct object geïnterpreteerd waardoor passiefvorming mogelijk werd. Daarvan was vooral sprake in de experiëns-sfeer (ruim genomen) waarin inderdaad alleen een indirect object (datief) voorkwam. Vergelijk (S188) mnl. *dienen* (*den Joeden dienen*), *eren* (*dinen zwaghers eeren*), *haten* (*den kinderen van Israhel haten*), *prisen* (*den quaden in haren wercken prisen*) enz. In hedendaags Nederlands is er sprake van een direct object wat blijkt uit de mogelijkheid van passiefvorming: *de Joden worden gediend*, *de zwagers geëerd*, *de kinderen gehaat*, *de kwaden geprezen* enz. Het feit dat de datief morfologisch niet meer éénduidig te herkennen was, is dus in kwantitatief opzicht het dirécte object (dat blijkbaar als minder gemarkeerd gevoeld werd) ten goede gekomen. We kunnen in dit verband ook aan het werkwoord *helpen* denken: vgl. naast elkaar mnl. *hi sal hulpen der maget rike* (MNW) met datief naast *mijn vriende helpen* (MNW) met accusatief. In het moderne Nederlands heeft het direct object het gewonnen: *ik help hem*, vgl. *hij wordt door mij geholpen*. Is hier ook een verschuiving in de conceptie in het

spel: ‘de betrokken persoon aanvaardt de hulp’ tegenover ‘hij/zij ondergaat de hulp passief’. Een begunstigende omstandigheid voor de reïnterpretatie kan ook hier weer geweest zijn dat het indirecte object het enige object in de zin was en dus geen direct object naast zich had.

Juist echter in de experiëns-sfeer voorziet Stoett (180) een flink aantal werkwoorden (waaronder *eeren*, *haten*) van een asterix om aan te geven dat ze zelden of meestal pas in latere geschriften de datief krijgen (in plaats van de gewone accusatief). Hebben we hier met een laatste (min of meer hypercorrecte) opflakkering van de datief te maken? Een semantische factor kan ook een rol gespeeld hebben: men ondervíndt immers eer, haat of bijvoorbeeld dat men gediend of geprezen wordt. Bij *hi altijt ontfanct den sondaers* (S184) ligt dat moeilijker evenals bij een zegswijze als *minen monde niet sparen*. Aan een soort hypercorrectie kunnen we zeker denken bij een geval als *dwae dinen voeten* (S183) waarin de possessieve datief ontbreekt en het object in de datief is komen te staan. Veelzeggend is dat zulke gevallen dus vooral in het latere (15e-eeuwse) Middelnederlands voorkomen. Er zijn ook gevallen waarin passiefvorming nog altijd niet (goed) mogelijk is en die blijkbaar nog steeds als experiëntieel worden ervaren: vgl. *behagen* (**ik word behaagd*), *baten* (**ik word gebaat*), *dreigen* (**ik werd gedreigd*, wél *ik werd bedreigd*) enz.[64] Er lijkt dus sprake te zijn (geweest) van een samenspel van een morfologische en een semantische factor. De morfologische factor betreft het verdwijnen van vormverschil, de semantische dat het verschil tussen een direct en een indirect in het gebeuren betrokken object niet altijd duidelijk is. Waar dat laatste wél als duidelijk ervaren werd zoals bij *behagen* enz. bleef de mogelijkheid van passiefvorming afwezig. Dat het verschil niet altijd duidelijk is, blijkt uit de verwantschap tussen *iemand* (dO) *eren* of *dienen* en *iemand* (iO) *eer* (dO) of *een dienst* (dO) *bewijzen* (dO); daar staat dan weer tegenover dat *eer* c.q. *dienst bewijzen* als een werkwoordelijke uitdrukking, dus als een eenheid, kan worden opgevat wat dan weer een dO kan oproepen. Hoe onzeker de situatie kan zijn, kan ook goed aan *gehoorzamen* worden geïllustreerd: mnl. *gehorsamen*, in ieder geval gelijkbetekenend *gehoren* (S180), regeerde de datief; in het moderne Nederlands is er passiefvorming bij mogelijk (*de ouders worden door hun kinderen gehoorzaamd*) maar ook de *aan*-groep (*de kinderen moeten aan hun ouders gehoorzamen*) wat dan weer aan een iO doet denken. Dat laatste is dan ook nog in zoverre opmerkelijk dat we zo’n *aan*-groep eerder bij een recipiëntieel dan bij een experiëntieel iO vinden (vgl. hiervoor de volgende paragraaf). De situatie wordt nog eens extra onzeker doordat taalvergelijking leert dat ook bij een (morfologisch duidelijk herkenbaar) iO passiefvorming kan optreden. Zie hiervoor par. 11.

6.10. AAN-GROEP EN ANDERE PREPOSITIE-OMSCHRIJVINGEN

6.10.1. *Hedendaags gebruik*

Naast *ik geef mijn vader een boek* bestaat als alternatieve manier van uitdrukken *ik geef een boek aan mijn vader*; dit is de neutrale volgorde waarnaast ook de volgorde *ik geef aan mijn vader een boek* mogelijk is. Dit is een verschil met *ik geef mijn vader een boek* waarnaast een tweede volgorde: **ik geef een boek mijn vader*, niet mogelijk is. Er is respectievelijk sprake van een inherent indirect object en een inherente *aan*-groep (prepositioneel indirect object). Deze groep heeft dus in feite ook “objectsstatus” of is in functionalistische termen een

[64] Dat het casus-gevoel begon te verdwijnen, blijkt ook uit allerlei vergissingen, ook bij andere casus dan de datief, waarvan Stoett (1923, par. 192) een opsomming geeft.

kernargument. Lang zijn de grammatici van mening geweest dat we hier met gelijkwaardige constructies te maken hebben en dat de omschrijving met *aan* een mogelijkheid was om het "meewerkend voorwerp" (recipiëns) te herkennen. In de vorige paragraaf hebben we al gezien dat de omschrijving niet mogelijk is bij de experiëns: **het behaagt aan mij*; ze is echter ook niet altijd mogelijk bij de recipiëns. Een zin als *het meisje gaf aan de jongen een knipoogje* doet vreemd aan: er gaat de suggestie van uit dat het knipoogje iets is dat overhandigd en door de jongen in ontvangst genomen kan worden. Vergelijk ook *ik moet aan de plantjes nog water geven*: water kan op de een of andere manier wel overhandigd worden maar we kunnen ons de plantjes moeilijk voorstellen als wezens die zoiets in ontvangst nemen. Ook in bijv. *iemand veel last bezorgen* past geen *aan*. Er zijn aan de andere kant ook werkwoorden waarbij *aan* niet (goed) weg gelaten kan worden: vgl. *besteden* in *ergens veel geld aan besteden*. Er moet dus een weliswaar subtiel betekenisverschil tussen de beide constructies bestaan hoewel het vaak niet of niet veel uitmaakt welke men gebruikt; in dat geval is er dan sprake van wat we *referentiële neutralisatie* zouden kunnen noemen.

De *aan*-groep geeft in oorsprong een plaatsbepaling aan: 'contact', vgl. *het hangt aan de boom*; langs metonymische weg is de groep 'bezit' gaan aanduiden ('bezit = contact'). De betekenis van de *aan*-constructie kunnen we omschrijven als participant 1 (subject) maakt dat iets (direct object) in contact komt met = in het bezit komt van participant 2 (*aan*-groep). Doordat de participant als het ware naar buiten is geplaatst (de neutrale volgorde met de *aan*-groep achteraan heeft een iconisch effect), ligt er meer nadruk op wat er met het directe object gebeurt (het "pad"): in de zin met *besteden* (zie hierboven) gebeurt er iets met het geld, nl. dat het verandert van eigenaar. Dat het subject iets "verliest", is voor de *aan*-constructie zeer bevorderlijk: vgl. bijv. ook *iets aan iemand verkopen*. De indirect-objectsconstructie kunnen we omschrijven als 'participant 1 (subject) maakt dat participant 2 (indirect object) iets (direct object) krijgt'; participant 2 is veel sterker dan bij de *aan*-constructie in het gebeuren betrokken. Er gebeurt eerder iets met hem/haar dan met het directe object: vgl. de zin *iemand veel last bezorgen* hierboven en ook de zinnen met het knipoogje en met het water voor de plantjes. Er is echter geen sprake van passieve betrokkenheid; de tweede participant is iemand die in principe kan reageren: we kunnen op last reageren, de jongen kan dat op het knipoogje doen. Bij niet-personen als de plantjes of de deur in *de deur een verfje geven* ligt dat uiteraard moeilijker maar ze gaan er beter door bloeien en er mooier door uitzien. De herkomst van de *aan*-groep uit een plaatsbepaling blijkt nog hieruit dat een combinatie met een partikel-werkwoord waarin het partikel zelf al een plaats aanduidt, moeilijk is: vgl. '?*aan iemand iets toefluisteren*'. Het zal na het voorgaande duidelijk zijn: het schoolse trucje dat je het meewerkend voorwerp kunt vinden door te proberen of je het met *aan* kunt omschrijven, gaat dus niet altijd op. Toch is er tussen beide manieren van uitdrukking zoveel overlap (het is vaak eerder een kwestie van voorkeur dan van regel) en is het verschil zo subtiel dat we een formulering als "met *aan* omschreven indirect object" niet als ernstig problematisch behoeven te beschouwen. Het gaat ook bij de *aan*-groep vaak om iemand die als een tweede participant in de situatie betrokken is. Het schoolse trucje hoeven we dus niet helemaal af te schaffen.

Als we consequent willen zijn, kunnen we ook *met Jan* in *vader sprak met Jan over zijn vorderingen in de studie* als prepositioneel indirect object beschouwen; *met Jan* is dan een soort omschreven "meewerkend voorwerp". Historisch gezien hebben we hier een omschreven comitatief in welk geval bijvoorbeeld in het Pools een instrumentalis-vorm gebruikt wordt: *z Janem* 'met Jan'. Let op het verschil met *Jan* in *vader sprak Jan over zijn*

vorderingen in de studie waarin *Jan* veel sterker in de situatie betrokken is dan in *met Jan*: zijn zijn vorderingen wel voldoende? Er zijn ook nog andere preposities mogelijk: *van* in *iets van iemand afnemen* naast *iemand iets afnemen*; *naar* in *een brief sturen naar een vriend* naast *een vriend een brief sturen* en ook *een brief sturen aan een vriend*; *op* in *een ziekte overdragen op een mens* waarnaast tegenwoordig geen andere constructie mogelijk is maar vgl. mnl. *dit drouch men den prinche over* (MNW) met *den prinche* als datief bij het werkwoord *overdraghen*. In de varianten met recipiëns lijkt ook nu de (bewuste) betrokkenheid duidelijker aanwezig dan in die met prepositiegroep: bij *iets van iemand afnemen* kan men zich gemakkelijker voorstellen dat het gebeurt wanneer de betreffende persoon slaapt, dan bij *iemand iets afnemen*. Tussen *iemand een brief schrijven* en *aan iemand een brief schrijven* lijkt er geen of weinig verschil te bestaan. Alle drie de prepositie-groepen: *van iemand*, *naar een vriend*, *op een mens* lijken kernargumenten te zijn. Dat de prepositie door de tijd heen kan veranderen, blijkt bij het werkwoord *wijken*: het is nu *wijken voor*, maar vroeger (16e tot 18e eeuw) kon het *wijken aan* zijn.

Ook bij andere 'datief'gevallen kan een prepositie een rol spelen. Hierboven hebben we al gezien dat de *aan*-groep bij een experiëns ongemakkelijk aandoet: *?iets behaagt aan mij***.** In het geval van een naamwoordelijke gezegde gebruiken we nu echter meestal een prepositie: evt. *het is behagelijk voor mij*, maar vergelijk ook *het is nodig voor mij* terwijl het vroeger *het is mij nodig* was. Het is echter nog altijd *het is mij goed* dat ook in betekenis (subjectief) verschilt van *het is goed voor mij* (objectief). Zie in dit verband ook *die som is (voor) hem te moeilijk* dat in par. 6.4 is besproken. Een middelnederlandse omschrijving met *voor* is *nutte voer ongheleerde mensschen* (H3 579) 'nuttig voor ongeleerde mensen'. Ter omschrijving van een possessieve datief kan (soms) *bij* gebruikt worden: naast *de gevangene waren de ogen uitgestoken* is mogelijk *bij de gevangene* enz., ter omschrijving van een benefactief (zoals we al eerder gezien hebben) *voor*: naast *moeder breit hem een paar sokken* is mogelijk *moeder breit voor hem* enz.

6.10.2. *Historische achtergronden*

Terwijl de omschrijving met *aan* nog nauwelijks middelnederlands is, is die met bijv. *voor* dat wel. Een duidelijk (experiëntieel) voorbeeld uit de 15e eeuw is *voir den mistroistichden volke wast enen troist ender verlichtinge in hoire herten* (WS 51). Een oud voorbeeld met *aan* kan zijn *an hem heefti versocht den raet...* 'aan hem heeft hij raad gevraagd' (Sinte Franciscus Leven 1077). Pas in de 16e eeuw vindt men meer voorbeelden die in die richting kunnen worden geïnterpreteerd, bijv. *ick salt best vraegen aent volck, dat hier staet* (WS, 50), maar hier kan *aent volck* (vgl. *dat hier staet*) ook nog wel als een plaatsbepaling worden geïnterpreteerd. Dat er in de 17e eeuw al veel *aan*-constructies voorkomen, wijst er echter duidelijk op dat er al in de 16e eeuw van een duidelijke ontwikkeling sprake moet zijn geweest. Als Bredero dicht: *dat ghy niet wilt dat u geschiet En doet sulx aen een ander niet*, dan is een locale interpretatie niet meer mogelijk. Heden ten dage zou hier overigens liever een variant zonder *aan* als prepositie gebruikt worden: *doe zoiets een ander niet aan* (bij een werkwoord *aandoen*). De opkomst van "omschrijvend" *aan* wordt gesignaleerd door P.C.Hooft (*Waernemingen op de Hollandsche tael*, par. 22 en 23). In de 18e eeuw neemt het gebruik toe maar al in de 17e eeuw kwamen alle betekenismogelijkheden zoals we die nu kennen, al voor. De betekenisontwikkeling moet gegaan zijn van concreet naar metaforisch en meer abstract. Naar het zich laat aanzien, is er nooit verzet tegen de "omschrijving" met *aan*

geweest. Toch kan het nog in 19e-, zelfs 20e-eeuwse teksten ontbreken; mogelijk wijst dat op een schrijftaal-aangelegenheid, in ieder geval wanneer de recipiëns ook nog vormelijk onderscheiden wordt. Onderzoek van teksten die geacht mogen worden wat dichter bij de spreektaal te staan (bijv. van de latere Multatuli?), zou op dit punt opheldering kunnen bieden. Overigens vinden we ook zinnen met een ons vreemd *aan* (zoals in de zin van Bredero hierboven): *ik kan het…aan Prometheus niet vergeven*.[65] Het gebruik van de beide varianten blijkt dus nog niet in die mate uitgekristalliseerd te zijn als tegenwoordig (waarin trouwens ook nog niet alles precies vastligt).

Ter verklaring van de opkomst van de omschrijving met *aan* kan aan het deflexieproces worden gedacht. In het Middelnederlands was de volgorde nog vrij in zoverre dat een nominaal direct object vóór het indirect (datief) kon komen te staan: *hi sendde sinen Heiligen Gheest sinen jongeren* (H2 561). Omdat er nog vaak vormverschil tussen datief en accusatief was (zeker als we nog wat dieper de tijd in gaan), waren misverstanden uitgesloten. Overigens vinden we nogal eens de moderne volgorde doordat het indirecte object (de datief) vaak pronominaal is: kleine zinsdelen (vaak pronominaal) staan immer graag voorop (zie hfdst. 15). Door het verdwijnen van de verschillen tussen de datief- en de accusatief-vorm kreeg men behoefte aan een andere markering van het indirecte object, namelijk door een vaste plaats in de zin. De volgorde indirect-direct object werd verplicht in ieder geval wanneer het direct object nominaal is: *hij zond zijn jongeren de H.Geest* c.q. *hij zond hun de H.Geest*.[66] Ter vervanging van de volgorde direct-indirect object kwam de *aan*-groep in gebruik; *hij zond zijn Heilige Geest aan zijn jongeren* c.q. *aan hen*. Deze mogelijkheid was in het begin tamelijk vrij maar raakte op den duur semantisch beperkt zoals in de vorige paragraaf is beschreven. De *aan*-groep werd ook vóór het direct object mogelijk: *hij zond aan zijn jongeren de Heilige Geest*; toch lijkt de *aan*-groep nog steeds een voorkeur voor achterplaatsing te hebben. In ieder geval laten talrijke voorbeelden (Colleman 2005) over het algemeen de achterplaatsing zien; bij achterplaatsing kan een discutabele *aan*-groep ook minder vreemd voorkomen dan bij vóórplaatsing: vgl. *ik moet nog water aan de plantjes geven* met *aan de plantjes water geven*. Dat de volgorde indirect-direct object het won, kan ermee verband houden dat het direct object semantisch dichter bij het werkwoord of de werkwoordsgroep aansluit dan het indirect object: de aansluiting *de Heilige Geest zenden* klinkt acceptabel wat niet het geval is met *zijn jongeren zenden* (evenals trouwens *aan zijn jongeren zenden*) waarin we *zijn jongeren* al snel als een direct object zouden opvatten of waaraan we een direct object als *iets* zouden willen toevoegen. Voor de volgorde indirect-direct object zie overigens ook de bijzin: *dat ik mijn jongeren* (IO) *de heilige geest* (DO) *zend*/*zal zenden*, of de hoofdzin met werkwoordelijke eindgroep: *ik zal mijn jongeren* (IO) *de heilige geest* (DO) *zenden* (waarin de persoonsvorm beschouwd kan worden als naar voren gehaald). In de nauwe syntactische aansluiting van het directe object bij het werkwoord of bij de werkwoordsgroep manifesteert zich op iconische wijze de nauwe semántische aansluiting.

[65] In Van der Horst 2008, p. 1628 (bd. 2) worden zeven van dat soort zinnen gegeven. Vijf zinnen zijn afkomstig van één persoon, nl. Jacob Geel.

[66] Lastiger wordt het wanneer het direct object pronominaal is of beide objecten zijn dat: *hij zond hem* (H.Geest) *zijn discipelen* of *zijn discipelen hem*? eerder *hem aan zijn discipelen*; *hij zond hem hun* of *hij zond hun hem?* eerder *hij zond hem aan hen*. Zie over deze kwesties ook hfdst. 15.

6.11. INDIRECT-OBJECTPROMOTIE

6.11.1. *Met hulpwerkwoord*

In hfdst. 5 par. 2.6 is passiefvorming bij het indirect object reeds ter sprake gekomen. We herhalen wat daar te berde is gebracht en gaan er verder uitgebreider op in. Vooraf merken we op dat iO-promotie taaltypologisch niet uitzonderlijk is; er is wél sprake van een implicationele ordening: een taal met indirect-passief heeft ook direct-passief, het omgekeerde hoeft niet te gelden. De toekenning van subjectsfunctie aan een indirect object is o.a. van het Engels bekend: *Mary was given the books*; in deze taal komt ook promotie van het direct object voor: *the book was given*.

Promotie van iO is in ieder geval bekend van het substandaard Nederlands maar kan voor de standaardtaal niet worden uitgesloten. Een patiënt (Vlaardingen NL, rond 1980) die aan een ernstige ziekte leed, vertelde aan haar ziekenhuisbezoek: *ik ben twee liter vocht afgetapt*, in plaats van *men heeft mij twee liter vocht afgetapt* of met dO-passivum: *er is mij twee liter vocht afgetapt*. In deze zin is dus niet het dO (*twee liter vocht*) maar het iO (de ontvangende partij, de recipiëns) tot subject verheven. Omdat ook *twee liter vocht* in de zin staat, kunnen we niet aannemen dat *mij* als dO is gereïnterpreteerd. Kortheidshalve kunnen we hier spreken van een *indirect-passivum*, met *ben afgetapt (geworden)* als passieve werkwoordsvorm, met verzwegen agens, nl. 'door de artsen', en dus ook met een direct object. Let erop dat hier zoals vaak de eerste plaats in de zin (de typische subjectsplaats) in het spel is. Vergelijk ook *ik ben de toegang geweigerd*; ook hier is een dO aanwezig (*de toegang*) en staat het gepromoveerde iO op genoemde plaats. Ook op papier komen we dergelijke zinnen tegen: *de manier waarop wij de deur werden gewezen*, *banken worden aangeraden naar de Nationale Bank te komen* (Colleman 2005). In deze zinnen is resp. sprake van een werkwoordelijke uitdrukking (*de deur wijzen*) en van een direct object in de vorm van een bijzin; beide kunnen het gebruik van het indirect-passief bevorderen. Als we *de deur wijzen* als één geheel opvatten, dan naderen we het "normale" geval met gepromoveerd *we* uit direct object *ons*. Gevallen als *dienen*, *eren* enz. zijn reeds in par. 9 ter sprake gekomen; we komen er hier op terug. Er komt slechts één object bij voor dat in het Middelnederlands in de datiefvorm kon staan; toen deze niet meer als zodanig herkenbaar was, kon het object als direct object worden gereïnterpreteerd waarbij passiefvorming kon optreden. Toch kunnen we iO-passivisatie niet helemaal uitsluiten; in het Gotisch komt deze in ieder geval heel duidelijk voor en wel met morfologisch herkenbare datieven (zie verder hieronder). Passivisatie zou dus bij een experiëns (zoals bij *dienen*, *eren*) kunnen voorkomen. Passivisatie lijkt echter minder goed mogelijk wanneer een agens of pseudo-agens die in een groep met *door* zou kunnen verschijnen, ontbreekt. Vergelijk *ik word gediend*, *ik word geëerd*, maar toch liever met een *door*-bepaling: *ik word door iedereen gediend* c.q. *geëerd*. Maar vergelijk daarnaast ?*ik word behaagd* maar met een *door*-bepaling (internet) *bruisende huisvrouw werd door drie vrienden behaagd*. Ook deze zin klinkt echter niet erg gewoon. Bij een benefactief lijkt het effect van passivisatie niet erg acceptabel: ?*hij werd door moeder een paar sokken gebreid*; bij een possessieve datief lijkt de acceptabiliteit iets groter: *hij werd door moeder de voetjes gewassen*. Let erop dat in beide gevallen ook een direct object aanwezig is.

We hebben hierboven gezien dat er in het moderne Nederlands (maar niet (altijd) in de standaardtaal) een tendens is om ook "datieven" de "eer" van subjectivering toe te kennen. Of

we zulke gevallen al voor het Middelnederlands mogen aannemen, is twijfelachtig. In *hi wart ondordijnt ende ontseit oec priesters name* zou *hi* bij *wart ontseit* (MNW) als subject kunnen worden begrepen; *hem* zou dan tot subject verheven zijn: 'hem wart ontseit > hij wart ontseit'. Een interpretatie als "overspannen" samentrekking ('hem werd ontzegd') ligt echter meer voor de hand. Onmiskenbare) passiefvorming bij een indirect object kan verband houden met de deflexie: men had voor die vorming niet meer voldoende houvast aan de morfologische verschillen. Een oud (16e-eeuws) voorbeeld is *sy werden haer huysen verbrant* (H4, 801). Voor de 17e eeuw worden meer voorbeelden genoemd, bijv. *en ben (ik) gelast* [i.p.v. *is mij gelast*] *op morgen naar syn hoocheyt te trecken* (De Ruyter). In het eerste voorbeeld gaat het om een niet-inherente possessieve datief, in het tweede om een inherente die past bij *gelasten*. Uit latere eeuwen zijn er meer voorbeelden bekend. *Verzoeken* is een speciaal geval; het ziet ernaar uit dat het type *de reizigers worden verzocht* en het type *de reizigers wordt verzocht* al van oudsher naast elkaar voorkwamen.

Ook van het Gotisch is passiefvorming bij indirecte objecten (datieven) bekend. Het betreft dan altijd indirecte objecten waarnaast geen direct object voorkomt; is dat wel het geval, dan krijgt het directe object de voorrang. Een voorbeeld is *þugkeiþ im auk ei...andháusjandáu* (Matth. 6:7) 'het dunkt hun namelijk dat ze...verhoord zullen worden'. Dat het object bij *andháusjan* in de datief staat, blijkt uit *þatei sinteino mis andháuseis* (Joh, 11:49) 'dat jij altijd mij verhoort (aan mij gehoor geeft)'. Een ander voorbeeld is *ei manag winnái jah frakunþs waírþái* (Marc. 9:12) 'dat hij moet veel lijden en verworpen worden'. Op grond van de nederlandse vertaling zou men denken dat *frakunnan* de accusatief regeert, in het Gotisch is het echter de datief: vgl. *saei frakann mis* (Joh. 12:48) 'wie mij minacht' (met een experiëns). Bij *giban* komt zowel een datief als een accusatief voor: vgl. *háunidáim* (dat.) *gibiþ anst* (acc.) (Bl 2r.9) 'de nederigen geeft hij genade'; bij passivisatie wordt de accusatief subject: *anst gudis sei* (acc. > subject) *gibana ist mis* (dat.) (Rom. 12:3) 'de genade van God die mij is gegeven'.

6.11.2. *Zonder hulpwerkwoord*

Promotie van het indirect object is ook mogelijk zonder hulpwerkwoord: *ik wist niet wat ik overkwam*, gehoord bij iemand uit Zeeland (tweede helft 20e eeuw). Het gaat hier om een experiëns. Maar vergelijk ook het vrij algemene *ik pas die schoenen niet* in plaats van *die schoenen passen me niet*. Een zuidelijk voorbeeld is *u bent erin gelukt* in plaats van *het is u gelukt*. Voorbeelden daarvan uit de 18e eeuw zijn *ik mankeer…een halven ryksdaalder* (H6 1477) in plaats van *er mankeert mij een halve rijksdaalder* en *waar in ik…nae wyne wens gelukten* (id.) in plaats van *waarin het naar mijn wens gelukte*. In Vlaanderen kan het nog steeds worden gehoord: *wie mankeren we nog? Ik was mij ervan bewust* bestaat al sinds de 17e eeuw naast *dat is mij bewust* (H5 1212). Let erop dat in deze voorbeelden het tot subject bevorderde indirect object steeds vooraan in de zin staat (de typische plaats van het subject). In dit verband kan ook het vrij recente *ik irriteer me aan die man* (reflexief) voor *die man irriteert me* genoemd worden. Hier kan ook analogie naar *ergeren* in het spel zijn: *ik erger me aan die man*/*die man ergert me.* Of is *me* in *die man irriteert me* direct object? Maar wat te denken van passiefvorming: *ik word door die man geïrriteerd*? Vergelijkbaar met *irriteren* is *missen*: vgl. *dat mist nog*, sinds kort mogelijk naast *ik mis dat nog*. Bij rechtstreekse subjectstoekenning is er van een implicationele ordening sprake: experiens Ↄ niet-agens Ↄ pseudo-agens Ↄ agens (Ↄ = impliceert). Dus als bijv. een experiëns (*iemand irriteert zich*) tot

subject verheven wordt, dan kan dat achtereenvolgens ook bij een niet-agens, een pseudo-agens, een agens enz.

6.11.3. *Krijgen-constructie*

In het verband met subjectspromotie kan ook de (vrij recent ontstane) *krijgen*-constructie genoemd worden, met *krijgen* als soort hulpwerkwoord van het indirect object. Deze "receptieve" constructie lijkt van later tijd te zijn; ze is voor het eerst, in 1952, door de utrechtse taalwetenschapper Gerlach Royen gesignaleerd. In de basiszin is er naast een subject (S) sprake van een direct object (dO) en een indirect object (iO): *men* (S) *draaide voor ons* (IO) *slechts enkele uren het licht* (dO) *aan*. Met dO-passivisatie komt daarnaast voor: s*lechts enkele uren werd voor ons* (iO) *het licht* (dO > S) *aangedraaid*, maar ook iO-passivisatie met behulp van *krijgen* is mogelijk: *slechts enkele uren kregen we* (iO > S) *het licht* (dO) *aangedraaid*. Vgl. ook naast elkaar *men* (S) *heeft haar* (iO) *veel lof* (dO) *toegezwaaid* of *er is haar* (iO) *veel lof* (dO > S) *toegezwaaid* ook *ze* (iO > S) *kreeg veel lof* (DO) *toegezwaaid*. Deze *passieve-krijgenconstructie* is niet altijd mogelijk: vgl. **ik kreeg een kaart gestuurd*, wél mogelijk is *ik kreeg een kaart toegestuurd* met partikel-werkwoord. Vergelijk verder **we kregen iets ontnomen of geweigerd* (privatief of anti-indirect object), **ik kreeg een afschuwelijk verhaal verteld* (overdracht van informatie) maar wél *dat boek heb ik al genoemd gekregen* dat schrijver dezes eens ontviel. Deze *krijgen*-constructie lijkt ook mogelijk bij een benefactief: *hij kreeg van moeder een paar sokken gebreid*, uiteraard niet bij een possessieve datief (er is hierbij geen bezitsoverdracht in het spel) en evenmin bij een experiëns (waarvoor hetzelfde geldt).

N.B. Dit *krijgen* moet niet verward worden met *krijgen* in een zin als *ik kreeg haar dat maar niet uit het hoofd gepraat* waarin *krijgen* een soort hulpwerkwoord van 'inspanning' is geworden: 'het lukte me maar niet...'. Het is de ik-persoon die zich inspant die als zodanig ook bij 'praten' hoort: 'ik praatte haar dat niet uit het hoofd'. In feite is dit hetzelfde *krijgen* als in *ook met veel inspanning kreeg ik de band maar niet lek.* Hoewel *krijgen* zich hier wat betekenis betreft dichter bij z'n oorsprong bevindt ('door inspanning iets verwerven'), komen deze combinaties met een participium preteritum pas duidelijk in de 20^{e} eeuw te voorschijn. Zoals reeds opgemerkt moet in ieder geval de passieve krijgen-constructie als recent worden beschouwd.

6.12. *IO-zinnen*

Zijn er ook IO-zinnen? Een voorbeeld daarvan kan zijn *ik geef dat boek (aan) wie ik het wil geven*. Er is dan sprake van een relatieve bijzin ingesloten antecedent: 'degene (aan) wie'. Zie voor dergelijke bijzin hoofdstuk 9 par. 5.7. Vgl. ook met *hebben*: *ik heb wat ik niet wil noemen kapot*, eveneens met zo'n bijzin: 'datgene wat'.

Aantekeningen. N.B. Staan er bij de voorbeeldzinnen geen bron-afkorting, dan zijn ze over het algemeen overgenomen uit enquêtes of publicaties die verwerkt zijn in publicaties van van Bree (vooral 1981).

Algemeen (alle passim): Stoett 1923, van der Horst 2008, Duinhoven 1997. Een oudere publicatie over het indirecte object is Bos 1972. Duinhoven 2003 handelt over actieve en passieve recipiëns-gevallen. Over *hebben* en *zijn* gaat Bakker 1972. Voor analyse-problemen zie bijv. Janssen 1976,

Vandeweghe 1986, Schermer-Vermeer 1996. Zie voor het Middelnederlands van de Ketterij 1980. Over de bevordering van een indirect object tot subject (de auteurs spreken van "de leegloop van het meewerkend voorwerp") handelt van der Horst & van der Horst 1999 (hoofdstuk 3). Een vergelijking tussen Duits enerzijds en Nederlands, Engels, Noors anderzijds geeft Abraham 2006: de datief is in het Duits meer syntactisch-structureel dan semantisch gemotiveerd (vgl. *ich rufe ihn zu mir*, niet **ihm zu mir*). Eveneens van 2006 is Colleman & Devos met een vergelijking tussen Nederlands, Frans en Engels: gaat de "overdracht" steeds in de richting van het iO of de *aan*-groep of ook (weleens) in de omgekeerde richting? Van de Velde 2014 gaat o.a. over de "experience predicates"; volgens de auteur bestaat er niet een één op één-verhouding tussen vorm en functie en leidt taalverandering (binnen het netwerk) zelden tot vernieuwing en zelden tot verlies. De karakterisering van de ethische datief als een experiëns op zinsniveau is afkomstig van Pinkster (2015: 931). In Somers 2023 wordt de constructie van het type *Engeland…wacht nog een trickty slotwedstrijd tegen Wales* behandeld, met vooropgezet object = obliek subject" en een morfologisch subject dat meer object lijkt te zijn.

Een uitvoerige grammaticale en vooral geografische beschrijving van de *bandlek*-constructie, de possessieve datief, de benefactief en de possessieve woordgroep bevat van Bree 1981. Een belangrijk deel van dit hoofdstuk is op deze dissertatie gebaseerd. Raadpleeg dit werk ook voor oudere literatuur die hier slechts ten dele wordt vermeld. In Cornips 1994 worden de constructies voor het HAN (Heerlens Algemeen Nederlands) beschreven; een uitvoerige bespreking hiervan is van Bree 1996a. Pardoen (1998) reageert kritisch op de interpretatie in van Bree 1981 van de *hebben*-constructies; ze bekijkt deze vanuit de "interpretatie-structuur" en kent een belangrijke rol aan de plaats van het accent toe. Voor het verschil tussen *ik heb hem een huis gezocht* en *ik heb een huis voor hem gezocht* zie de Schutter 1974. De benefactief in de zuidelijke dialecten wordt behandeld in Colleman en de Vogelaer 2002-2003; zie ook Colleman en Dierick 2004. Colleman 2002 laat voor de benefactief het voorkomen in vroegere schrijftaal zien. In Cornips & Espin 2002 wordt aspectueel *zich*/*se* in het Maastrichts en het Spaans behandeld; zie voor reflexieve verbindingen, o.a. in het Limburgs, bijv. ook Cornips & Hulk 2002. Een behandeling van zinnen met "external possession" binnen een generatief kader is Scholten 2018. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen subject-, datief- en direct object-bezitters (met in het laatste geval het bezit in een prepositiegroep). In het eerste geval moet het werkwoord als "unaccusative" beschouwd worden. De generalisatie tussen de drie gevallen kan zijn dat er telkens sprake is van een "local relationship". Het bepaalde lidwoord bij het bezit erft z'n referentiële kenmerken van de bezitter.

Voor de *hebben*-constructie met infinitief zie Zajicek 1968 en 1970. Uit een onderzoek van Clement en Glaser (2014) blijkt dat er een samenhang is tussen de resultatieve *krijgen*-constructie en het voorkomen van een negatie en dat van beide *krijgen*-constructies de acceptatie het grootst is in Limburg. Delaby & Colleman 2023 betreft een onderzoek naar de volgorde in *overhandigd krijgen* tegenover *krijgen overhandigd*. In Glaser & Clement 2014 komen ook het Duits (met *bekommen*) en skandinavische talen aan de orde. Zie voor een vergelijking Duits, Nederlands en Zuidafrikaans ook Lenz 2015. Voor een taaltypologisch overzicht van de invloed van 'beleefdheid' op het taalgebruik (vgl. *hier heb ik de rector zitten*) zie Velupillai 2012 par. 12.2.

De dubieuze *aan*-proef voor het meewerkend voorwerp wordt aan de orde gesteld in Balk-Smit Duyzentkunst 1968. Een uitvoerig onderzoek op basis van een corpus naar de verschillen en overeenkomsten tussen de indirect-objects- en de *aan*-constructie is Colleman 2005. In aansluiting daarbij kunnen ook genoemd worden (zonder bedoeling van volledigheid): de Schutter 1974, Janssen 1976, Kirsner, Verhagen en Willemsen 1985, van Belle & van Langendonck 1996, Geeraerts 1998. Deze en ook andere literatuur wordt in Colleman 2005 besproken; zie deze publicatie ook voor *verzoeken*. Zie voor de verschillen tussen het "iO" met of zonder *aan* ook Colleman 2010 op basis van corpusonderzoek. Voor de historische achtergronden van de *aan*-groep zie Weijnen & Gordijn 1970

maar zie ook Geleyn & Colleman 2015 voor de 17e-eeuw. Een discussie over de grammaticale status van de beide constructies is die tussen constructionalist Colleman en generativist den Dikken (2012). Een semantische vergelijking van het "prepositionele iO" in het Engels en het Nederlands bevat Colleman, de Clerck & Devos 2010. Colleman (2020) constateert een "embryonaal" ontstaan van de *aan*-constructie in de tweede helft van de 16e eeuw met latere semantische divergentie. Zie Colleman 2021 (en daar genoemde literatuur) voor de voorkeur van bepaalde werkwoorden voor het iO of voor de *aan*-constructie.

Een klassiek werk over o.a. de pd in de indo-europese talen is Havers 1911; zie in dit verband ook van Bree 1981, hoofdstuk 7, en 2007. Zie voor het Duits bijv. Isačenko 1965, von Polenz 1969, Rosengrens 1974. Het niet-indo-europese substraat in het Iers komt reeds ter sprake in Pokorny 1927 en 1927a. De "substraattheorie" is nieuw leven ingeblazen door Vennemann (bijv. 2003a en 2003b) die in semitische richting denkt. Syntactische overeenkomsten tussen het Keltisch (Welsh) en het Hebreeuws worden behandeld in Jongeling 2002. Voor de keltische doorwerking via het Ingweoons zie Schrijver 1999, voor de doorwerking in de engelse syntaxis Vennemann 2002. Van de Velde & Lamiroy (2017) distantiëren zich van substraat-verklaring. Zij denken om diverse redenen aan een interne oorzaak: de ontwikkeling van de nominale groep (zie hfdst. 9) die de "externe bezitter" geleidelijk aan (en niet overal in hetzelfde tempo) binnen z'n grenzen heeft getrokken. Ze distantiëren zich overigens ook van het idee (van Benjamin Whorf) van een "Standard Average European". (Zie voor de externe bezitter (possessieve datief, (reflexieve) benefactiet) van de Velde 2009, pag. 74.)

H7. DIRECT OBJECT. GENITIEF/PREPOSITIE-OBJECT

Inhoud
7.1. inleiding
7.2. GENITIEFOBJECT [7.2.1. inleiding. 7.2.2. partitiviteit. 7.2.3. causaliteit. 7.2.4. separativiteit. 7.2.5. genitiefobject (minder specifiek)].
7.3. PREPOSITIE-OBJECT
7.4. DIRECT OBJECT
7.5. TRANSITIVITEIT, INTRANSITIVITEIT, REFLEXIVITEIT
7.6. DUBBELE ACCUSATIEF
7.7. OBJECTSDATIEF IN HET GOTISCH
7.8. OBJECTSZINNEN
7.9. ACI-CONSTRUCTIES [7.9.1. algemeen. 7.9.2. type 1 (ik hoor hem spelen). 7.9.3. type 2 (een ieder meent zijn uil een valk te zijn)]
Aantekeningen

7.1. *Inleiding*

Dit hoofdstuk handelt over wat in de semantische functieleer met *patiëns* ("lijdend voorwerp") wordt aangeduid. Afwisselend kunnen we ook van *genitief-* en van *accusatief-object* spreken voor zover de patiëns met een genitief dan wel een accusatief wordt aangeduid. Daarnaast komt ook het *prepositie-object* ("voorzetselvoorwerp") aan de orde dat vaak in de plaats van een oude genitief is gekomen; zoals de term aangeeft is wordt hier een door een prepositie ingeleide woordgroep gebruikt. De term *direct object* wordt (meestal) gereserveerd voor een patiëns zonder prepositie; ook het genitiefobject valt erbuiten. Als overkoepelende titel hebben we "object" gekozen, met uitsluiting van het indirecte object. Vormelijk vallen hier dus onder: genitiefobject, prepositie-object, object zonder meer (vroeger vaak accusatief-object).

Semantisch kunnen we onderscheid maken tussen *patiëns* en *pseudo-patiëns*. Van een pseudo-patiëns is meestal sprake bij een genitief- of prepositiegroep: *als God zich over iemand ontfermt* (oudtijds met genitiefobject: *God ontfermde zich zijner*), dan is er sprake van een emotie die door de met *iemand* of *zijner* aangeduide persoon wordt veroorzaakt. Die persoon hoeft daar niet meteen iets van te merken; op een meer indirecte manier is dat natuurlijk mogelijk. Bij een *patiëns* (vooral bij een accusatief-object c.q. prepositieloos object) moeten we eerder denken aan een "echt" object waarmee tijdens de werking werkelijk iets gebeurt: *ik verscheur het papier*. Heel duidelijk is dat bij een *factitief* waarbij het object door de handeling ontstaat: *ik schrijf een brief*. We kunnen in dit verband van prototypische betekenissen spreken. Dat impliceert dat er geen duidelijke grenzen zijn en dat we bijvoorbeeld een accusatief-object kunnen vinden wanneer er niet van een "echt" object sprake is: de *hem*-figuur in *ik zie hem* hoeft niet in de gaten te hebben dat hij gezien wordt. En omgekeerd kan een genitief- of prepositie-object gebruikt worden wanneer er wel degelijk iets met het object gebeurt: vgl. (partitief) *des waters* c.q. *van het water drinken*. De geleidelijke overgang wordt duidelijk uit de passiefvorming: naarmate we ons dichter bij het prototypische accusatief-object bevinden, des te gemakkelijker wordt deze: vgl. *de hond wordt geslagen* tegenover twijfelachtig ?*het boek werd door mij vergeten* en wel zo goed als onmogelijk **de mens wordt door God ontfermd*. Voor een algemeen overzicht van de gebruiksmogelijkheden

bij de genitief zie hoofdstuk 3 par. 6.3, voor die bij de accusatief id. par. 6.5. Aan deze paragrafen kunnen voor dit hoofdstuk voorbeelden worden ontleend.

7.2. GENITIEFOBJECT

7.2.1. *Inleiding*

We bekijken om te beginnen het genitiefobject waarbij een aantal betekenismogelijkheden zijn te constateren: partitiviteit, causaliteit, separativiteit, daarnaast ook objectiviteit zonder meer. Vooraf de opmerking dat er soms sprake is van een expletieve genitief: vgl. *hi dankes* (< *dankede 's*) *siere moeder van so scoenre gifte* (S170) lett. 'hij dankte ervoor zijn moeder voor zo'n mooi geschenk'. Een tweede opmerking: de genitieven kunnen zowel bij werkwoorden als bij adjectieven horen. Vgl. mnl. *sijns selfs gesterven* 'van zichzelf afsterven' (bij een werkwoord), mnl. *alre ondoochden ledich* 'vrij van alle ondeugden' (bij een adjectief), beide met separatieve genitief (zie par. 2.4). Het adjectief kan in een naamwoordelijk gezegde voorkomen: *alre ondoochden ledich sijn*, of de betreffende adjectiefgroep kan daartoe herleid worden: *hi leefde alre ondoochden ledich* 'terwijl hij vrij van alle ondeugden was'. Er is dan sprake van een predicatieve toevoeging (zie hfdst. 8 par. 4).

7.2.2. *Partitiviteit*

Partitiviteit is al ter sprake gekomen naar aanleiding van een van de oorsprongen van het woordje *er*: zie hoofdstuk 5 par. 4.3; voor *ervan* en *daarvan* zie hoofdstuk 2 par. 2.5. Partitiviteit speelt ook een rol bij de attibutieve bepaling: vgl. archaïsch ndl. *een koele dronk wijns* waarin het *wijns* is dat *koele dronk* bepaalt terwijl *wijn* het geheel en *de koele dronk* het deel aanduidt. Zie hiervoor verder hfdst. 9. Partitieve genitieven kunnen ook als object bij het werkwoord optreden. Een gotisch voorbeeld is *jabái ƕas matjiþ þis hláibis* (Joh. 6:51) 'indien iemand van dit brood eet'. Een vertaling met *van* lukt iets minder goed bij *in þizei ni habáida diupáizos aírþos* (Marc. 4:5) 'waarin het niet had (van c.q. aan) diepe aarde'. De partitieve genitief komt, zoals in de zojuist geciteerde zin, vooral in een negatieve context voor: *ni was im rūmis in stada þamma* (Luc. 2:7) 'niet was voor hem (van c.q. aan) ruimte in die plaats'. Vgl. ook onl. *wanda thu niet scandliches neduost* (ONW LW 11^{e} eeuw) 'want jij niets (aan) schandelijks doet'. Een middelnederlands voorbeeld is *daer si Pieters niet en horden* (S161) 'waar zij (van c.q. over) Pieter niet c.q. niets hoorden'. Oorspronkelijk was *niet* substantivisch 'geen ding' maar het is later adverbium geworden. Analogisch vinden we een andere negatie in *datter nie droppels bloet uut vel* (S161) 'dat er nooit (iets) van druppel bloed = een druppel bloed uit viel'. Ook buiten de partitieve sfeer kan een negatie de genitief regeren, bijv. bij separativiteit (zie par. 2.4): vgl. *mire namen ne loochen ic niet* (WS 41) 'mijn naam ontken ik niet'. Dat we hier, in de combinatie van negatie en genitief, niet met een biezonder verschijnsel te maken hebben, blijkt bijvoorbeeld uit het (slavische) Pools waarin de genitief in een negatieve zin verplicht is: *tam nie słyszeli Piotra* lett. 'daar niet zij hoorden (van) Pieter'. De negatie heeft hierboven dus betrekking op een deel van de aarde, de ruimte, het schandelijke, de informatie over Pieter, de druppels. Een positieve context bevat (vgl. ook de eerste gotische zin hierboven) *die des waters drinct (dat ik hem sal geven)* (S167) 'die van het water drinkt' of evt. 'die het water drinkt'; bij de eerste vertaling nemen we partitiviteit aan, bij de laatste vatten we *drinken* op als één van die werkwoorden die de genitief "regeren". Als

zodanig kunnen we *gaen* wel niet begrijpen maar vgl. de uitdrukking *siere straeten gaen* lett. ‘van zijn wegen gaan’ waarin de genitief een vaag gebied aftekent: ‘zijns weegs gaan’. Het moderne Nederlands heeft òf een object zonder prepositie òf een prepositie-object met vooral *van* of *aan*. Voor het gebruik van *van* kunnen we uitgaan van de oude locatieve betekenis ‘afkomstig van’: in *een koele dronk wijns* is de dronk “afkomstig” van de wijn. Bij *aan* (‘contact’) zouden we kunnen denken aan een omschrijving als ‘met betrekking tot’.

7.2.3. *Causaliteit*

Er kan ook van een causale relatie (oorzaak – gevolg) sprake zijn; vandaar de term *oorzakelijk voorwerp*. Gotische voorbeelden zijn *ƕa þanamáis þaúrbum weis weitwode* (Marc. 14:63) ‘wat nog hebben we (aan) getuigen nodig?’ (bij een werkwoord) en *þans þarbans leikinassus* (Luc. 9:11) ‘dezen behoeftig wat betreft heling’ (bij een adjectief). Een oudnederlands voorbeeld is *therro nemagh ich mih nu vollewunderan* (ONW LW) ‘hierover kan ik mij nu niet ten volle verwonderen’ (bij een werkwoord); uit de Heliand (9^{e} eeuw) is *ik thes wirdig ni bium* ‘ik dat niet waardig ben’ (H1 149) (bij een adjectief). Vergelijk voor het Middelnederlands bij een werkwoord: *Gode ontfarmede der claghen* (MNW) ‘God ontfermde zich over de klacht(en) of bij een adjectief: *ende warens blide* (MNW) ‘en (ze) waren erover (erom) blij. Vgl. ook bij het werkwoord *lusten* en met infinitief in de genitief: *want hem begonste slapens lusten* (H2 354) ‘want hij begon zin in slapen te krijgen’. De oorzakelijke relatie kan op die manier worden begrepen dat ‘het nodig hebben’ wordt veroorzaakt door ‘getuigen’, zo ook de ‘behoefte’ door ‘heling’ enz. In enkele voorbeeldzinnen is de oorzaak pronominaal: *therro*, *thes*, enclitisch *‘s*. Aan een causale oorsprong kunnen we ook denken bij een interjectie plus genitief: *och des edelen rokes die dan is in dijnre zielen* (H3 576) ‘och (wat een heerlijkheid!) door de edele reuk die er dan is in je ziel’. Dat ‘oorzaak’ niet altijd gemakkelijk van ‘middel’ is te onderscheiden, blijkt uit *der aelmoesene leven* ‘leven van de aalmoezen’.

In het moderne Nederlands vinden we doorgaans een object zonder prepositie of met prepositie. Vergelijk voor de variatie van preposities de volgende middelnederlandse voorbeelden met vertaling: *des ontgelden* ‘daarvoor boeten’, *diere quaede daet beromen* ‘zich op die boze daad beroemen’, *berouwe crighen onser sonden* ‘berouw krijgen over onze zonden’, *des en lust hem niet* ‘daar heeft hij geen lust (zin) in’, *dies onschuldech sij*n ‘daaraan onschuldig zijn’, *des wits gierech sijn* ‘begerig zijn naar de witte voet’ en in relatie tot een substantief(groep): *derste der werelt* ‘verlangen naar de wereld’, *verlies zielen, lijfs ende goets* ‘verlies van ziel, leven en goed’. In het laatste geval zouden we ook (zie beneden) aan een separatieve genitief kunnen denken. Overigens komt een prepositie, vooral *van*, ook al in het Middelnederlands voor. Bij bijv. *beroemen* en varianten vinden we een variatie aan preposities (alle voorbeelden MNW): *als sy hem beroemen van hoerre edelre geboerte* ‘als zij zich beroemen op hun edele geboorte’, *daer ghi so fiere jou of berompt* (*of* = ‘af, van’) ‘waar gij zo trots u op beroemt’, *ic mochte mi beroemen in mijn ghedochte* ‘ik zou mij kunnen beroemen op wat ik denk’. Zoals uit de vertalingen blijkt, is tegenwoordig *op* de vaste prepositie geworden. In brabantse dialecten kan men nog de genitief bij bepaalde adjectieven aantreffen: *ge bent nog keupes gezind* ‘je hebt nog zin om te kopen’ (als oorzakelijk te begrijpen: het kopen wekt de zin op).

7.2.4. *Separativiteit*

Separatieve genitieven in het Gotisch zijn bijv. *gaþarban mate* (1 Tim. 4:3) ‘zich onthouden van spijzen’ (bij een werkwoord) en *witodis láus gudis* (1 Cor. 9:21) ‘vrij van de wet van God’ (bij een adjectief); een separatieve genitief in het Middelnederlands is *enes kindes bliven* ‘van een kind scheiden = bevallen’. Datgene waarvan gescheiden wordt, staat dus in de genitief; vgl. ook *der truwen niet bezwiken* ‘van de trouw geen afstand doen’ of *ic souds overcomen* ‘ik zou het te boven komen’. Met een adjectief komen voor *sijns lives quite sijn* ‘zijn leven kwijt zijn’ en *menigher sorgen vri* ‘vrij van vele zorgen’, in moderne weergave de eerste keer zonder, de tweede keer met *van*. Als separatief kunnen ook worden begrepen mnl. (steeds MNW) *wachtens hem* (*dies pleghen*) ‘laten zich ervoor wachten (die het doen)’ met genitief-s); *alse hi Agraveyns gemiste* ‘toen hij Agraveyn miste’; *verget sijns selven* ‘vergeet je zelf’. Ook nu kunnen we tegenwoordig prepositie-verbindingen aantreffen maar dus niet altijd zoals blijkt. Opvallend zijn de omschrijvingen met *van* die ook al in het Middelnederlands konden voorkomen: *van enen kinde bliven*. Dit gebruik van *van* is goed vanuit de oude locatieve betekenis te verklaren: wie van Amsterdam gekomen is, is van Amsterdam gescheiden geraakt.

7.2.5. *Genitiefobject (niet-specifiek)*

Er is niet altijd sprake van duidelijke partitiviteit, causaliteit of separativiteit; soms is er sprake van een ‘met betrekking tot’. In zo’n geval is het beter om zonder meer een object (genitiefobject) aan te nemen; ook dat er bij het moderne equivalent passiefvorming mogelijk is, wijst in die richting. Een gotisch voorbeeld is *ƕis mik fraíhnis* (Joh. 19:21) ‘wat vraag je me?’. Middelnederlandse voorbeelden zijn: *hi verbat des Gode* (MNW) ‘hij bad God daarom’; *opdat hijs hem onderwindet* (MNW) ‘opdat hij het zich verstout = het onderneemt’; *doe Jhesus gheware ward haers gheloven* ‘toen Jezus haar geloof gewaar werd/zag’ (MNW); *ene scone maget, dier hi nam goom* ‘een mooi meisje waarop hij acht sloeg = dat hij opmerkte ’ (MNW). (Vergelijk voor moderne passiefvorming: *God werd gebeden*, *het werd ondernomen*, *haar geloof werd gezien*, *het meisje werd opgemerkt*.) Het komt wel voor dat we een genitief vinden waar we een accusatief zouden verwachten: *die doot hadde gehaelt sijnre moeder, der hertoghinnen* (S172). Dat komt bij vrouwelijke benamingen voor. In de regel echter wordt in het Middelnederlands een typische patiëns uitgedrukt door middel van een accusatief. Een verschuiving van genitief naar accusatief tekent zich ook af: vgl. een zin (S171) waarin ze beide voorkomen: *sone saltu vergheten niet siere bootscap* [gen.] *ende sinen troost* [acc.] ‘dus zul je niet zijn boodschap en zijn troost vergeten’.

Dat de boven gemaakte onderscheidingen niet altijd duidelijk zijn, blijkt uit *hi loghende der ondaet* ‘hij ontkende de wandaad’ (waarnaast ook een *van*-groep mogelijk is: *hi loghende van dien*). We kunnen hier aan een separatieve genitief denken: ‘iets loochenen’ houdt in ‘zich ergens van distantiëren’ (vgl. de omschrijving met *van*). Maar de gedachte aan een genitiefobject (niet-specifiek) is ook mogelijk: het loochenen heeft betrekking op de wandaad, met een passieve omschrijving: ‘de wandaad werd geloochend’.

7.3. PREPOSITIE-OBJECT

7.3.1. *Inleiding*

Zoals uit de vertalingen hierboven gebleken is, wordt in het tegenwoordige Nederlands een kaal object gebruikt dan wel een prepositie-object (voorzetselvoorwerp). In het geschreven

Nederlands wist het genitiefobject zich nog wel enige tijd te handhaven. De grammaticus Moonen (begin 18e eeuw) verzette zich overigens al tegen de genitief bij het adjectief. Het prepositie-object is een bepaald sóórt prepositiegroep; prepositiegroepen komen daarnaast als adverbiale (bijwoordelijke) en attributieve (bijvoeglijke) bepaling voor: *de kerk staat op de markt*, *de kerk op de markt* (*heeft geen toren*).[67] *Op de markt* is een bepaling van plaats; de prepositie kan wisselen: *naast de markt*, *achter de markt*, *vóór de markt* enz. Bij de prepositiegroep die als object fungeert, is de prepositie vast (of is deze door de tijd heen vast geworden): *ik hoop op redding*. Als er toch variatie is, kan er van een subtiel betekenisverschil sprake zijn: vgl. *geloven in*, *geloven aan*; het eerste klinkt "inniger" dan het tweede. Denk ook aan *denken aan*, *denken over*, *denken om*. De "vastheid" is al aan de orde geweest in hfdst. 2 o.a. par. 3.3 en 6 en komt ook hieronder nog ter sprake.

Opkomst en succes van de prepositie-objecten, sinds het latere Middelnederlands en vooral sinds de 16e eeuw, kunnen met het verval van de casusvormen in verband gebracht worden (zie ook hfdst. 2 par. 3.3). We hoeven niet per se aan een rechtstreekse vervanging te denken; de prepositie-objecten kunnen naast de casus-objecten zelfstandig opgekomen zijn en later steeds meer de rol van deze hebben overgenomen. Dit betreft dan vooral de genitief-objecten (groepen met *van* komen al vroeg vaak voor), daarnaast ook de datiefobjecten. Een vaak voorkomend (reeds vermeld) kenmerk is dat het object door de betreffende handeling onaangetast blijft wat we in de inleiding een pseudo-patiëns hebben genoemd. In *Jan verlangt naar zijn moeder* gebeurt er in feite niets met de moeder; ze hoeft zelfs van het verlangen niets af te weten. Dit is een verschil met *Jan gooit een bal*: de bal is echt een object, verandert namelijk van plaats. Met de toename van de prepositie-objecten gaat het vaster worden van de prepositie gepaard. Een aanwijzing daarvoor kan zijn wanneer bij een bepaalde prepositie de frequentie in de loop van de tijd toeneemt. Dat we inderdaad met prepositie-*objecten* te maken hebben, blijkt uiteraard uit de betekenisverhouding tot het werkwoord; de vastheid van de prepositie is daarvoor niet een vereiste al kan het wel in die richting gaan. Voor het hedendaagse Nederlands kan worden aangetoond dat de prepositie-objecten zich ook in syntactisch opzicht van andere prepositie-verbindingen onderscheiden. Zo kan in een zin als *Jan heeft erg naar vakantie verlangd* het object achter *verlangd* komen te staan: *verlangd naar vakantie*; bij een bepaling van plaats lukt zo'n achterplaatsing niet (goed): vgl. ?*Jan heeft een hele tijd gestaan bij de ingang*. Dergelijke proefjes kunnen we uiteraard niet op het Middelnederlands toepassen; voor deze fase en in het algemeen voor oudere fasen zijn we afhankelijk van toevallig overgeleverde volgordes. Voor de predicatieve prepositiegroep die hier in het spel is, zie verder hoofdstuk 8 par. 5.1.

7.3.2. Oudere fasen

In het Gotisch komen talrijke adverbiale bepalingen met preposities voor: *ik us mis silbin ni rodida* (Joh. 12:49) lett. 'ik uit mijzelf niet sprak'; een attributieve bepaling lijkt minder vaak voor te komen: *Lazarus af Beþanias, us háimái Marjin* (Joh. 11:1) 'Lazarus uit Bethanië, uit het dorp van Maria'. Kwamen er al prepositiegroepen met objectsfunctie voor? Bij *galáubjan* staat de persoon (als object) meestal in de datief: *ga-þáu-láubidedeiþ mis* (Joh. 5:46) 'dan zouden jullie mij geloven' maar vgl. met *in* plus datief: *galáubeiþ in aíwaggeljon* (Marc.

[67] Daarnaast is er ook de predicatieve prepositiegroep: *op de markt heeft de kerk geen toren* 'terwijl hij op de markt staat, heeft de kerk geen toren'. Dit is uiteraard een vreemde zin maar vgl. *alle kerken in deze stad hebben torens maar op de markt heeft de kerk geen toren* (hoewel ook dan *maar de kerk op de márkt heeft geen toren* gewoner klinkt).

5:15) ‘geloof in het evangelie’. Dat hier een prepositie-object staat, kan echter aan invloed van de griekse brontekst toegeschreven worden: *en tòi euaggelìòi*. In Joh. 6:29 wordt echter *hina pisteusète eis hon*, met prepositie, met *ei galáubjáiþ þammei* ‘opdat jullie hem geloven’ met datief en zonder prepositie vertaald. Er kan in ieder geval worden geconcludeerd dat een prepositiegroep niet zodanig met het gotische taaleigen in strijd was dat hij bij het vertalen vermeden moest worden. Maar misschien kwam een “kale” casus, dus zonder prepositie, vaker voor. Hoe dan ook, in het Oudnederlands (maar de overlevering is schaars) kwam een prepositie-object nog niet vaak voor. Een voorbeeld is *(nu saget mir einen kuning othir greven,) the aneuren got wille geloufen* (ONW RB) ‘nu zeg mij een koning of graaf die aan jullie god wil geloven’. Zowel voor het Gotisch als voor het Oudnederlands zou een frequentie-onderzoek gewenst zijn.

Een kaal object was in het Middelnederlands mogelijk bij ‘drinken’, ‘vrezen’, ‘missen’: vgl. *dranc hi…den wijn* (MNW, partitief tenzij de totale hoeveelheid is bedoeld) ‘dronk hij de wijn’, *nu vruchten si dat ongeval* (MNW) ‘nu vreesden zij (voor) het ongeluk’, *eer si hare suster ghemisse* (MNW, separatief) ‘voordat zij haar zuster mist’. Het gebruik van een prepositie kwam overigens in het Middelnederlands reeds frequent voor; vergelijk *mi lanct na di* (Egidiuslied) ‘ik verlang naar jou’ (causaal), *vry van allen sorghen* (MNW) ‘vrij van alle zorgen’ (separatief), *dair ic te voren af nam goom* (MNW) ‘waar ik tevoren op lette’ (object). Het gebruik is dan echter nog niet vast geworden: zie daarvoor (hierboven) de variatie aan preposities bij ‘beroemen’.

7.3.3. *Vaste prepositie*

In de loop van de tijd ontstaan dus de vaste voorzetselverbindingen. Zo is bij *beroemen* de prepositie *op* (voor het Middelnederlands nog niet vermeld) vast geworden. De verklaring waarom in een bepaald geval een bepaalde prepositie het gewonnen heeft, kan moeilijk zijn. Voor *van* en *aan* bij partitiviteit en voor *van* bij separativiteit zijn hierboven al verklaringen gegeven. Vooral bij causaliteit ligt het moeilijk omdat daarbij veel verschillende preposities worden gebruikt: *aan*, *in*, *naar*, *op*, *over*, *van*, *voor*. De semantische beweeglijkheid van functiewoorden, in dit geval preposities, is hier zeker in het spel. Verklaard moet ook worden waarom in bepaalde gevallen voor een prepositieloos object gekozen is. Het vast worden is overigens niet absoluut: zo kan naast *voor iets boeten* ook wel *om iets boeten* gebruikt worden. Of bij het vast worden de standaardisering een belangrijke rol heeft gespeeld, is de vraag: de eerste indruk is dat er niet veel “fouten” bij het prepositiegebruik worden gemaakt (afgezien van vreemde- of tweede-taalleerders). Men hoort altijd *verlangen naar* en *hopen op* en niet zo gauw *verlangen op* en *hopen naar*. Toch bleek bij een onderzoek de vastheid nogal tegen te vallen.

De wisselende preposities bij causaliteit moeten lexicaal verklaard worden. Dat betekent niet dat ze op willekeur berusten: de prepositie in kwestie moet steeds vanuit de prototypische (vaak locale) betekenis verklaard worden. Zo is *naar* bij *verlangen/begeren naar* te verklaren vanuit de “richting” die als het ware het gevoel daarbij neemt. Je hebt echter niet *zin naar* maar *zin in*; het genoegen is dichterbij, men zit er als het ware al in. Gaat het om iets dat al een gegeven is, dan kan *over* gebruikt worden: *zich ontfermen*, *blij zijn*, *berouw over*; het gevoel strekt zich als het ware over het gegevene uit. Staat men voor iets dat men als onaangenaam ondervindt, dan komt *voor* in aanmerking: *vrees voor*, *bang* c.q. *angst* voor de hond; vergelijk ook *boeten voor* en *betalen voor*. Bij schuld voelt men er zich *schuldig over*

(subjectief) maar is men er *schuldig aan* (objectief): de schuld zit ergens "aan vast". De indruk is dat er sprake is van ingewikkelde analogische en metaforische uitbreidingen op basis van subtiele betekenisovereenkomsten waarbij ieder prepositie-object zijn eigen geschiedenis heeft. Soms is er niet veel verschil in betekenis: *bedroefd zijn over* c.q. *om* (de preposities zijn dan op elkaars terrein gekomen); soms is er een duidelijk verschil, vgl. bij eerder genoemd *denken*: *denken aan* (een goede vriend van je), *denken om* (het raam dat dicht moet), *denken over* (een filosofisch onderwerp). Er lijkt een zekere semantische verwantschap te bestaan tussen *denken over* en *vliegen over*, *denken om* en *lopen om*, *denken aan* en *hangen aan*. Of komen we nu in het rijk van de fantasie terecht? Ook het prepositieloze object speelt in het geheel mee: vergelijk het verschil tussen *iets verlangen* (bijna 'eisen') en *naar iets verlangen*. Een subtiel betekenisverschil vinden we ook bij *ik denk me in al je gevoelens in* (met prepositie) 'ik verplaats me in je gevoelens' en *ik kan het me niet indenken* (zonder prepositie, HH p. 99) 'ik kan het me niet voorstellen'. Bij subst. gedachte lijkt vooral *aan* gebruikt te worden: *de gedachte aan iets.* Is er bij de werkwoorden meer variabiliteit overgebleven dan bij de substantiveven?

Nadere bestudering van de middelnederlandse teksten (vgl. mnl. *dencken* met *an*, *om(me)*, *op*, *van*) zou moeten uitmaken of we deze en dergelijke verschillen ook voor het Middelnederlands mogen aannemen. Soms is de variabiliteit echter zo groot dat subtiele betekenisverschillen niet erg waarschijnlijk zijn: zo vinden we bij *goem nemen* 'letten op' niet alleen de oude genitief maar ook prepositie-objecten met *ane*, *omme*, *op*, *te*, *van* plus nog de mogelijkheid van een *dat*-zin (MNW). Vergelijk ook het hierboven genoemde *beroemen* (*berommen*) en ook mnl. subst. *hope* en ww. *hopen*: *op de hope van* (MNW), *(hi) warp sine hope al an der moeder* (Maria; id.), *den hope op lange lijf* 'leven' (id.); *wi hopen tote di* (id.), *die aen di hopen van ghenade* (id.), *ic hoopte op di* (id.) bij werkwoord *hopen*. De enige propositie is nu nog *op*: *de hoop op genade*, *we hopen op genade*. We moeten er overigens mee rekening houden dat de variatie voor een deel schijn kan zijn doordat het Middelnederlands gedifferentieerd kon zijn naar periode en regio.

Het moderne, in ieder geval latere gebruik kan afwijken van wat het Middelnederlands laat zien; vgl. nogmaals *beroemen*. Een ander voorbeeld is *lijken* waarbij we in hedendaags Nederlands meestal de prepositie *op* vinden terwijl in het Middelnederlands naast de datief de verbinding met *bij* of *na* gebruikt wordt (vgl. nog *het lijkt nergens naar*). Vergelijk ook *zich interesseren aan* bij Beets en Emants (19e – 20e eeuw) met hedendaags *zich interesseren in*; de verbinding met *aan* is nu nog wel (als gallicisme? vgl. *s'interesser à*) in het zuiden gebruikelijk. Een regionaal verschil bestaat ook tussen zuidelijk *zich verwachten aan iets* (eveneens gallicisme? vgl. *s'attendre à*) en noordelijk *iets verwachten*. In 17e-eeuws *wy hoeven zeker ons dien schoonzoon niet te schaemen* (H5 1233) ontbreekt nog de prepositie; later wordt het *zich schamen over* of *om*, nog later zich *schamen voor*. Het omgekeerde komt zij het minder vaak ook voor: vgl. 18e-eeuws *terwijl wij hier naar blijven wenschen* (H6 1503) met hedendaags *terwijl we dit blijven wensen*. Er kunnen ook recente veranderingen worden geconstateerd. Een voorbeeld is *kijken* (H6 1503) dat gewoonlijk met *naar* gecombineerd wordt maar dat nu ook zonder prepositie kan voorkomen: *televisie, youtube, netflix kijken*, en wel om een speciale bezigheid aan te duiden. Een vrij recent neologisme is *hinten op* naast ook *hinten naar*; het "vaste" voorzetsel is dus nog niet echt vast geworden. Maar bij wat eventueel als voorbeeld heeft gediend, is dat ook niet het geval: *wijzen op*, *wijzen naar*, waarbij overigens wel een gebruiksverschil optreedt. Variatie van prepositie vinden we ook bij *mailen*: *mailen aan* (denk aan *schrijven aan*) en *mailen naar* (denk aan *sturen naar*).

Een tamelijk recente ontwikkeling betreft de omschrijving van het direct object met de prepositie *aan* wat dus een nieuw soort prepositie-object oplevert. De ontwikkeling beperkt zich echter tot delen van Belgisch Brabant en Oostvlaanderen: *ik heb aan hem gezien*; ze wordt ook genoemd voor het (vroegere) joodse Nederlands: *ze kenne an onz*. Ze doet denken aan een vergelijkbare ontwikkeling in het Afrikaans met *vir* 'voor' (al sinds de 19e eeuw): *hulle sien vir haar* 'zij zien haar'. Er zijn echter ook voorbeelden uit de late Middeleeuwen of de 16e eeuw bekend: *nu hoort met desen man*, *hoort omme desen gek* (WS). We kunnen hierin een uitbreiding van het gebruik van de prepositie zien dat al bij de 'genitief'- of 'datief'-betekenis voet aan de grond had gekregen. Het Afrikaans is al heel ver in deze ontwikkeling; voor het Nederlands zijn er nog geen tekenen die op een toekomstig succes wijzen.

7.3.4. *Voorlopig prepositie-object*

Ten slotte moet op de mogelijkheid van een voorlopig prepositie-object gewezen worden: *ik twijfel er niet aan of ik zal gelijk krijgen* (let op de onderstrepingen). Zo'n prepositie-object kwam in het Middelnederlands, trouwens ook in het 16e-, 17e- en 18e-eeuws, nog maar zelden voor: vergelijk zin 1a met *dat*-zin en 1b met infinitiefgroep, maar vergelijk ook zin 2a en 2b met zo'n voorlopige groep.

1a. mnl. (hij) was te vollen wael geïnformeerd van dattie coning van Franckrijke met alle sijnre macht hem toecomen wolde (H2 699) '(hij) was er ten volle over geïnformeerd dat de koning van Frankrijk met al zijn macht op hem af wilde komen'

1b. 17e-eeuws: dat sy noch twijffelde aen haren alder-liefsten Waterbrandt ywers te vinden (H5 1234) 'dat zij er nog *aan* twijfelde haar allerliefste Waterbrand ergens te vinden'

2a. mnl. hi (de duivel) waect altijt daer op dat hi steed ende stond mach vinden dat hi ons becoer (id.) 'hij let er altijd op dat hij plaats en tijd kan vinden dat hij ons kan verleiden'

2b. 19e-eeuws: wat hebt gij er aan dit te doen? (H7 1860)

In hedendaags Nederlands wordt *er* (*daar*) niet meer weggelaten; wel kan dat nu in toenemende mate, afhankelijk van het werkwoord, met de hele voorlopige groep gebeuren:

3. we schamen ons [erover] dat we ons gisteravond zo luidruchtig gedragen hebben

In dit geval maakt toevoeging van *erover* de zin wat omslachtig. Het is overigens de vraag of er sprake is van weglating; we kunnen hier ook een rest hebben van het oude gebruik waarin *schamen* zonder prepositie wordt gebruikt (zie hierboven). Is een oud patroon zich opnieuw gaan uitbreiden? In de volgende zin zal het voorlopige object nog wel vaak ingevoegd worden:

4. we hebben [ernaar] geïnformeerd wie er allemaal zullen komen

Helemaal zeker is dit niet. In een door schrijver dezes ingezonden stuk werd door een corrector *er…naar* in de volgende zin geschrapt: *sommige correspondenten hadden er ook naar geïnformeerd wie er toch achter mijn naam schuil kon gaan.* De zin zonder voorlopig object werd dus als beter beschouwd!

7.4. DIRECT OBJECT

De accusatief was van oudsher de casus bij uitstek om een "echte" patiëns aan te duiden. Vergelijk hiervoor got. *ƕazuh saei saíhiþ þana sunu* (Joh. 6:40) 'ieder die de zoon ziet' of

anabaud izái giban mat (Luc. 8:55) '(hij) gebood haar voedsel te geven'. Oudnederlandse voorbeelden zijn: *ich havo mine fuoze gethuagan* (ONW LW) 'ik heb mijn voeten gewassen', *geseeret havestu mir min herzo* (ONW LW 11e eeuw) 'gewond heb je mij mijn hart', *thiu heizza sunna havet mir benoman mino scona (*ONW LW) 'die hete zon heeft mij mijn schoonheid benomen' (in de beide laatste zinnen is er ook sprake van een possessieve datief.) Een minder duidelijke patiëns (richting pseudo-patiëns) hebben we in *mich bilethent ouch thie tine doctores* (ONW LW) 'mij beelden ook uit = vormen ook (de) jouw doctoren' of in *thaz ich thin evangelium cundighe allen* (ONW LW) 'dat ik jouw evangelie verkondige aan allen'. Een oudnederlandse factitief (het object komt door de handeling tot stand) is *ther havet maniga* Middelnederlands *een ors met sporen slaen* 'een paard met sporen slaan' met een duidelijke patiëns, en met een minder duidelijke *ghetydelicke ons zonden beweenen* 'voor een tijd onze zonden bewenen'. In *ene kerke maken* is de patiëns als *factitief* op te vatten; vgl. ook *victorie vechten* 'de overwinning bevechten'. Al deze gebruikswijzen zijn, mogen we aannemen, vrij universeel. Soms is er meer van een 'vaststelling' sprake: vgl. *den peis cussen* 'de vrede vaststellen = bezegelen met een kus', *den dach blasen* 'door trompetgeschal aankondigen'.

Verwant met de zojuist gegeven voorbeelden is *enen raet raden*: de handeling en het resultaat vallen dan samen; men spreekt dan wel van een *inwendig* of *intern object* (eng. *cognate object*), met een term uit de stijlleer: *figura etymologica*. Tamelijk zeldzame voorbeelden uit het Gotisch zijn *ohtedun sis agis mikil* (Marc. 4:41) lett. 'zij vreesden een grote vrees' (vergelijk dit overigens met Luc. 2:9: *ohtedun agisa mikilamma* 'zij vreesden met grote vrees') en *ei waúrkjáima waúrstwa gudis* (Joh. 6:35) 'opdat wij werken de werken van God'. In het moderne Nederlands vinden we deze categorie terug in *een droom dromen* (ook middelnederlands); vaak staat er dan wel een attributieve bepaling bij: *mooie dromen dromen*. Een middelnederlands voorbeeld met zo'n bepaling is *enen salighen slaep slapen*; in hedendaags Nederlands is mogelijk: *de slaap der rechtvaardigen slapen*. Vergelijk verder mnl. *sinen ganc gaen* met *z'n gang gaan*, *enen slach slaen* met *z'n slag slaan*, *ene doot sterven* met *een dood sterven*, maar tegenwoordig toch eerder, met een attributieve bepaling, zoiets als *een akelige dood sterven*. De indruk is dat de genoemde accusatief in het Middelnederlands populairder was dan tegenwoordig: van de (ongeveer) vijftig voorbeelden bij Stoett vinden we alleen de vijf genoemde in hedendaags Nederlands terug. Bij de volgende voorbeelden komt een modern equivalent niet voor: *enen wijch vechten* 'een strijd leveren', *enen val vallen* 'een val maken', *enen groet groeten* 'een groet brengen', *enen spronc springen* 'een sprong maken', *ene joeste riden* 'een tweegevecht houden'. In de moderne weergave is er sprake van een accusatief-object en een vast werkwoord, maar vergelijk ook *coopvaert*, *pelgrimage gaen/varen* 'op koopvaart, bedevaart gaan', *kniegebede vallen* 'in kniegebed vallen', *die weteringheschouwe riden* '(te paard) de weteringschouw houden (inspecteren)'. In de volgende gevallen is *regen* metaforisch gebruikt: *het reinde vleesch, asscen, bloet, keselen, swevel, vier* 'het regende = er viel heel veel vlees, as, bloed, kiezelstenen, zwavel, vuur'. Vergelijkbaar met de onpersoonlijke (loze) subjecten type *het regent* zijn er ook "onpersoonlijke" objecten die bij bepaalde werkwoorden behoren: *het aanleggen (met iemand)*, *het moeten bekopen*, *het bezuren*, ook *het koud hebben*. Ze komen ook in het Middelnederlands voor; in het laatste voorbeeld kan *het* ontbreken: *cout hebben* (zie ook hfdst. 6 par. 5.2.3).

7.5. TRANSITIVITEIT, INTRANSITIVITEIT, REFLEXIVITEIT

In dit hoofdstuk worden aan de hand van voorbeelden (vooral) de grote lijnen getekend, dus zonder al te veel op lexicale biezonderheden in te gaan. Toch wijzen we hier wat de lexicale sfeer op een aantal meer algemene verschijnselen

1) *Naar alleen intransitief*

In het Middelnederlands blijken er nogal wat werkwoorden ook transitief te kunnen zijn die nu alleen intransitief voorkomen. Een voorbeeld is *claghen*; vgl. mnl. *desen stouten jonghelink claegde Josephus* 'Josephus klaagde over deze stoutmoedige jongeman', ook onl. *the pinen her niet ne clagodo* (ONW RB) 'over de kwellingen klaagde hij niet'. Dit staat tegenover het intransitieve gebruik in het modern Nederlands: *hij klaagt (de hele dag door*, dat overigens ook in het Middelnederlands voorkwam: *dies so claegden si up Moisese* 'daarover klaagden zij tegenover Mozes'. Intransitief is het gebruik ook bij een dat-zin: *hij klaagde (erover) dat hij slecht behandeld wordt*; vgl. onl. *thu clagost thaz synagoga so unbequama sich bekered* (ONW LW) 'je klaagt dat de synagoge zich zo aarzelend bekeert'. Een ander voorbeeld is mnl. *rusten* dat transitief en ook reflexief[68] kon zijn: *rust u leden*, *rust u ende sit neder*, naast intransitief zoals tegenwoordig: *doe most hi rusten*. Vergelijk ook *biechten* dat in het Middelnederlands reflexief is of transitief: *hem biechten* lett. 'zich biechten', *enen biechten* 'iemand de biecht afnemen', maar in modern Nederlands intransitief is: *biechten*. Verder ook mnl. *ontluken*, zowel reflexief (*hem ontluken*) als transitief 'open doen', tegenover mod.ndl. intransitief *ontluiken*. *Beven*, nu alleen intransitief, kwam in het Middelnederlands ook transitief en wel causatief voor ('doen beven'), bijv. in *die bevende doemsdach* 'de beven-doende = schrikwekkende oordeelsdag'.

2) *Naar alleen transitief en/of reflexief*

Werkwoorden, vooral met het prefix be-, bijv. *beclaghen*, konden in het Middelnederlands intransitief zijn: in casu 'treuren', terwijl ze nu alleen transitief of reflexief zijn: *iemand/zich beklagen*. Vgl. mnl. *si beclaechde ende weende* (intransitief) naast *dat hij beclaghe sijn ghewin* (transitief) en *des beclage ic mi nu* (reflexief). Er lijkt later een taakverdeling te zijn ontstaan (vgl. vorige subparagraaf): *klagen* nu intransitief, *beklagen* transitief, reflexief. Vergelijk ook mnl. intransitief *dat hi troosten zoude* 'dat hij moed zou vatten' naast transitief *God die troostene wel* 'God die beurde hem goed op' en reflexief *de moeder trooste haer* 'zich' *in onsen Here* tegenover nnl. transitief of reflexief *iemand/zich troosten*. Of vergelijk mnl. *die Joden en mengen niet mitten Samaritaen* dat reflexief vertaald kan worden: 'de Joden mengen zich niet met de Samaritanen'. Transitief gebruik zoals tegenwoordig vinden we in *teen in tanden minghen* 'het een in het andere mengen', reflexief gebruik eveneens zoals tegenwoordig in *een jode mingede hem onder die liede* 'een Jood mengde zich onder de mensen'. Soms is nu alleen een reflexieve vertaling mogelijk, bijv. bij *belghen*: *zich belgen* (voor zover nog in gebruik) tegenover mnl. *belghen* naast *hem belghen* 'kwaad worden': *doe die vrouwe sere belgen began*, *hi belcht hem utermaten sere* (transitief gebruik kwam in het Middelnederlands niet voor). Mnl. *crencken* kon zowel intransitief als transitief zijn: *mien mach niemen crencken* 'mij kan niemand krenken'; *suster Griete krencte vaste* 'zuster Griete ging snel achteruit'; het is nu alleen transitief: *iemand krenken*. In het laatste geval blijft de

[68] Onder *reflexief* verstaan we hier 'inherent reflexief'. Zo kan *schamen* alleen met een reflexief pronomen voorkomen: *zij schaamt zich*, niet **zij schaamt hem*, *zij schaamt haar ouders* enz.

betekenis niet (helemaal) constant; etymologisch is het werkwoord van *krank* oorspr. ‘zwak’ afgeleid. *Scamen* is in het Middelnederlands niet-reflexief (intransitief), in modern Nederlands reflexief: vgl. mnl. *schaemt ghi alle die ledich sijt* (ook onpersoonlijk gebruik is mogelijk: *mi bescamet*); mod.ndl. *schaam je daarover*. *Mesdragen*, *quellen*, *tonen* resp. ‘zich misdragen’, ‘zich kwellen’, ‘zich tonen = openbaren’ kunnen in het Middelnederlands intransitief, transitief en reflexief zijn; het intransitieve gebruik is verdwenen en bij *misdragen* ook het transitieve. Bij mnl. *stelen* ‘iets in het geheim doen’ vinden we alle drie de gebruiksmogelijkheden; in het moderne Nederlands vinden we nog transitiviteit in de betekenis ‘ten onrechte wegnemen’ en reflexiviteit bij *zich wegstelen* ‘heimelijk weggaan’. Vergeleken met het Engels laten Nederlands en Duits een zekere voorkeur voor het reflexieve werkwoord zien: vgl. bijv. *zich verheugen* (*sich freuen*), *zich schamen* (*sich schämen*), *zich vergissen* (*sich irren*) met eng. *to rejoice*, *to be ashamed*, *to be mistaken*.

3) *Variatie binnen het Middelnederlands*

Het zal duidelijk geworden zijn dat zich in het Middelnederlands nogal wat variatie kan voordoen. Zo komen intransitief en reflexief gebruik vaak naast elkaar voor: *(hem) rusten*, *(hem) troosten*, *(hem) menghen*, *(hem) belghen* enz. Andere voorbeelden zijn: *(hem) gaderen* ‘(zich) verzamelen’, *(hem) onderwinden* ‘(zich) bemoeien’, (*hem*) *spreiden* ‘(zich) verspreiden’, (*hem*) *toghen* ‘(zich) vertonen’, *(hem) voeden* ‘resp. ‘voedzaam zijn’ en ‘zich voeden’. Ook transitief en reflexief kunnen bij hetzelfde werkwoord voorkomen: vergelijk hierboven *rusten*, *beclaghen*, *troosten*, *mengen*, *ontluken*, *beliën*. Ten slotte vinden we bij hetzelfde werkwoord transitief en intransitief: vgl. hierboven *claghen*, *rusten*, *beclaghen*, *troosten*, *mengen*, *crencken*. Andere voorbeelden zijn *erven* ‘erven’ en ‘door erfenis overgaan’, *letten* ‘vertragen’ en ‘talmen’ en *ontcnopen* ‘losmaken’ en ‘zich losmaken’. *Troosten* en *menghen* (zie hierboven) laten drieërlei gebruik zien. Voor een misschien wel belangrijk deel kan de standaardisering of het toegenomen schriftelijke taalgebruik ertoe bijgedragen hebben dat de variatie beperkter is geworden.

Dat werkwoorden nogal beweeglijk in hun gebruik zijn, is te begrijpen vanuit de verwantschappen die er bestaan tussen intransitiviteit, reflexiviteit en transitiviteit. Die tussen intransitiviteit en reflexiviteit komt erop neer dat er in beide gevallen geen extern object is waarop het gebeuren gericht is, die tussen transitiviteit en reflexiviteit houdt in dat er in beide gevallen sprake is van een grammaticaal object, die tussen transitiviteit en intransitiviteit dat er geen sprake is van een mediaal aspect.

Van een volledige scheiding tussen transitief, intransitief, reflexief is echter blijkens bijv. *bederven* (*iets bederven*, *iets bederft*), *verheffen* (*iets verheffen*, *iets verheft zich*), *bewegen* (*iets bewegen*, *iets beweegt*, *iets beweegt zich*) nog altijd geen sprake. Vrij recente overgangen zijn: *tunnels afzinken* (intransitief > transitief), *ik besef me* (intransitief > reflexief), *dit theater opent morgen* (transitief > intransitief), *het virus kopieert zich* (transitief > reflexief), *ik ga bezinnen* (reflexief > intransitief), *je moet niet bemoeien* (internet; reflexief > intransitief). in het hedendaagse Nederlands lijkt er vooral van intransitivering sprake te zijn: vgl. bijv. nog *je nagels beschadigen ervan*, *de tarieven wijzigen* enz.

Er zijn ook gevallen van (schijnbare) intransivitering die uit ellips moeten worden verklaard. Een modern voorbeeld is *hier spelen verschillende factoren* dat uit *hier spelen verschillende factoren een rol* kan worden verklaard. Elliptische constructies vinden we uiteraard ook in oudere fasen; een middelnederlands voorbeeld is: *vader vergeef hem* ‘hun’ (namelijk hun

zonden) *want si niet en weten wat si doen*, dat we zo ook in hedendaags Nederlands kunnen zeggen: *vergeef hun want* enz. 'Zonden, kwaad' is intussen wel deel geworden van de betekenis van het werkwoord; synchroon gezien is er van een "ellips" dan geen sprake meer. Dat is misschien nog wél het geval bij *ik zal wel even dekken* (nl. de tafel) dat een bepaalde situatie nodig heeft om goed begrepen te worden. Vergelijk ook middelnederlandse voorbeelden als *si sende om den jongelinc* (d.w.z. een bode) of *hier moet ic laten van hem* (d.w.z. *die tale*; *die tale laten* 'ophouden met praten'). Dat dit gebruik van *zenden* en *laten* sterk contextueel afhankelijk is en tegenwoordig niet meer voorkomt, dus niet tot de taalnorm is gaan behoren, wijst er wel op dat we hier nog met echte ellipsen te maken hebben. De indruk is dat de elliptische manier van uitdrukken in het Middelnederlands vaker werd gebruikt dan tegenwoordig. Bij hedendaags *spelen* in *dit stuk speelt in Italië* lukt het niet om aan een ellips te denken; *spelen* is hier dus duidelijk intransitief. Zo'n intransitief *spelen* kwam al, met een andere betekenis, in het Middelnederlands voor: *mijn oghen spoellen* 'mijn ogen tintelen', vgl. hedendaags *de zon speelt in het water*.

Behalve dus ellips (een voorbeeld van economisch taalgebruik) kunnen allerlei subtiele reïnterpretaties en analogieën in de boven genoemde veranderingen een rol gespeeld hebben: *de tunnel is afgezonken*, oorspronkelijk bij intransitief *afzinken*, kan ook als 'we hebben hem afgezonken' zijn opgevat, *dit theater opent morgen* kan naar analogie van een ellips *we openen morgen* ontstaan zijn, *me beseffen* kan analogie zijn naar *me bezinnen*, omgekeerd niet reflexief *bezinnen* naar *beseffen*, enz.

7.6. DUBBELE ACCUSATIEF

Bij een aantal werkwoorden in het Middelnederlands kunnen we een dubbele accusatief vinden; de betekenis van deze werkwoorden ligt in de informatieve sfeer: *eiscen*, *heeten*, *leeren*, *onderwisen*, *vragen*, *wisen.* Niet alleen het object van de informatie-overdracht staat in de accusatief, ook de persoon aan wie de informatie wordt overgedragen. In hoofdstuk 3 par. 6.5 is deze dubbele accusatief al in taalvergelijkend verband ter sprake gekomen: een "doppelter Akkusativ" is bijvoorbeeld van het Duits bekend. Is het een kwestie van conceptualisering: wordt de persoon in kwestie gezien als voorwerp van de informatie ("belering"), naast de inhoud van de informatie? In het Middelnederlands kan echter ook de datief worden gebruikt: de persoon wordt dan meer als betrokkene gezien, als iemand die de informatie in ontvangst neemt. Op grond van taalvergelijking kan de eerste interpretatie als oud, misschien wel als de oudste gezien worden; het is om die reden dat deze afwisseling in dit hoofdstuk aan de orde komt. Bezie nu de onderstaande zinnen (alle MNW) waarin de "geïnformeerde" persoon gecursiveerd is en de "zaak" onderstreept; tussen haakjes worden de casūs genoemd.

1a. die wethouders <u>van desen</u> *die ghemeinte* soo onderwesen 'de wethouders hierover de gemeente zo toespraken' (persoon: accusatief + zaak: prepositie-object)

1b. van Grimbergen die heren leerden *die van Brabant* <u>sterken strijt</u> (persoon: accusatief + zaak: accusatief) 'de heren van Grimbergen leerden die (de heren) van Brabant sterke strijd (hoe zij sterke strijd konden leveren, nl. door hen aan te vallen noodzaakten zij hen om sterk terug te vechten)

1c. om te onderwisen *die devote kersten menschen* 'om de vrome christenen te onderwijzen' (persoon: accusatief, zaak ontbreekt)

1d. daarna wert *Henric* so onderwesen ‘daarna werd Henric zo onderricht/toegesproken’ (persoon: subject in passieve vorm, zaak ontbreekt)

2a. dies vragedi raets *sinen baroenen* ‘daarom vroeg hij zijn baronnen om raat (persoon: datief + zaak: genitief)

2b. die wet *sinen volke* te leerne ‘om het volk de wet te leren’ (persoon: datief + zaak: accusatief)

2c. dat si *ghevaderen* bidden gaen ‘dat zij peetvaders gaan vragen’ [om voor kinderen verantwoordelijkheid te aanvaarden] (persoon: datief, zaak ontbreekt)

3a. dies bidde wi *u* up hovescede ‘daarom vragen wij u in de hoop op welwillendheid’ (persoon: ? + zaak: genitiefobject)

3b. hi en bat *nieman* sijn huus ‘hij vroeg niemand om huisvesting’ (persoon: ? (waarsch. accusatief) + zaak: accusatief)

3c. mijn lantheer *mi* ten eten bat ‘mijn landheer vroeg mij (nodigde mij uit) voor een maaltijd (persoon: ?, zaak ontbreekt)

4. hi bat menne decken soude ‘hij vroeg dat men hem beschermen/verbergen zou’ (persoon ontbreekt, zaak: “dat”-zin)

5. so moet hi bidden of bederven ‘dan moet hij bedelen of te gronde gaan’ (persoon en zaak ontbreken)

In de zinnen onder 1) wordt de persoon met een accusatief genoemd; de zaak wordt met een prepositie-object (1a) genoemd of ontbreekt (1c). In 1 b hebben we echter een dubbele accusatief. 1d is biezonder omdat de persoon-aanduidende accusatief hierin tot subject is verheven (de zaak ontbreekt). Een gotisch voorbeeld met ‘leren’ is *swaswe láisida mik atta meins* (Joh. 8:28) ‘zoals leerde mij mijn vader’ (met acc. *mik*). In de zinnen onder 2 staat de persoon in de datief; de zaak is genitiefobject (2a), accusatief (2b) of ontbreekt (2c). De zinnen onder 3 zijn onduidelijk wat de casus van de persoon betreft; de zaak heeft dezelfde afwisseling als onder 2. In 4 ontbreekt de persoon, onder 5 ontbreekt ook de zaak. Het verschil is in het Nederlands door de deflexie morfologisch niet meer zichtbaar: *de leraar leerde de kinderen de letters*. De kinderen staat echter wel op de plaats waar het indirect object pleegt te staan: vgl. *de leraar gaf de kinderen de boeken*. En wat te denken van *de leraar leerde aan de kinderen de letters* c.q. *de letters aan de kinderen*? Zo’n omschrijving met *aan* zou op een interpretatie als indirect object kunnen wijzen. Daarop kan ook wijzen dat *toen werden de letters ons geleerd* beter lijkt te klinken dan *toen werden wij de letters geleerd*.

Een andersoortige dubbele accusatief hebben we in mnl. *een stede die hi noomde Delft* ‘een stad die hij Delft noemde’ waarin zowel *die* als *Delft* accusatief zijn; vgl. ook *hi noomde die stede Delft* ‘hij noemde de stad Delft’. In traditionele termen is *Delft* hier predicatieve bepaling (van gesteldheid) van de eerste soort, nl. ‘volgens de werking’. (In *hij noemde Delft de stad* is de verhouding omgedraaid. De betekenis kan zijn ‘de stad bij uitnemendheid’ waarbij *de* extra nadruk krijgt.)

7.7. OBJECTSDATIEF IN HET GOTISCH

Opmerkelijk is dat het object in het Gotisch in de datief kon staan wanneer wij een accusatief zouden verwachten; een indirect object ontbreekt in zo'n geval. Vgl. *gáumida mann blindamma* (Joh. 9:1) 'hij merkte de blinde man op', *ni balwjáis mis* (Luc. 8:28) 'niet martel mij'. *fraqimai im* 'verdelg hen' (Luc. 9:54). Dit soort datieven kunnen ook nominatief worden bij passiefvorming: vgl. bij laatstgenoemd werkwoord: *ibái fram izwis misso fraqimandáu* (Gal. 5:15) 'dat jullie niet door elkaar verdelgd worden'. De datieven in kwestie komen vooral bij personen voor; de verklaring kan zijn dat het kenmerk [+levend] een belemmering kon zijn om aan een (passief) direct object te denken. Interessant in dit verband is dat bij *háusjan* 'horen' de persoon meestal in de datief en de zaak in de accusatief staat: *saei háuseiþ izwis*, *mis háuseiþ* (Luc. 10:16) 'wie jullie hoort, hoort mij'; *ƕazuh saei háusiþ waúrda meina* (Matth. 7:24) 'ieder die mijn woorden hoort'.[69] Een uitzonderlijke datief, nl. [-levend], vinden we in *afwaírpands wastjái seinai* (Marc. 10:50) 'zijn kleed afwerpend'. Ter verklaring zou hier aan een oude instrumentalis gedacht kunnen worden: 'werpen/gooien met kleren'. Een duidelijker voorbeeld hiervan is *andstaldiþ izwis ahmin* (Gal. 3:5) 'hij voorziet jou met een ziel'. Overigens lukt het soms nog wel (met enige moeite) om aan een datief-*betekenis* te denken: vgl. bijv. *ƕotitedun imma managei* (Marc. 10:48) 'velen berispten hem' waarbij ook een omschrijving als 'velen gaven hem een berisping' mogelijk is. Uiteraard kan ook de analogie tot onverwachte uitkomsten hebben geleid.[70]

7.8. OBJECTSZINNEN

Het direct object kan ook in de vorm van een bijzin verschijnen: *ik hoop dat hij morgen komt*. In het Gotisch kan zo'n zin met het relativiserend partikel *-ei* worden ingeleid: *ni hugjáiþ ei qemjáu gataíran witoþ aíþþáu praúfetuns* (Marc. 5:17) 'jullie moeten niet denken dat ik gekomen zou zijn om de wet of de profeten op te hebben'. Er is dan sprake van een hypothese die ontkend wordt (counterfactual) maar vgl. met *þatei*: *háusideduþ þatei qiþan ist*… (Matth. 5:21) 'jullie hebben gehoord dat gezegd is…'. Een oudnederlands voorbeeld is *wir newillon niet vergezzan thaz thiu genatho…suozer is than thiu austeritas thero ewo* (ONW LW 11^{e} eeuw) 'we willen niet vergeten dat de genade…zoeter is dan de strengheid van de wet', een middelnederlands voorbeeld, met de met *thaz* overeenkomende conjunctie *dat*: *si saghen dat hem Brune ontswam* (S318) 'ze zagen dat Bruun van hen wegzwom'. In het Middelnederlands ontbreekt vaak de conjunctie *dat*: *ic wane men noint en vernam dat*… (MNW) ´ik denk dat men nooit zag dat…'; vgl. ook mnl. *doe seide die vrouwe si sturve liever dan si haren wille dede* 'toen zei de vrouw dat ze liever zou sterven dan zij deed wat zij wilde'. Ook in gesproken hedendaags Nederlands is dit zeker niet uitgesloten: *ik denk niemand ooit zag een betere tijd* (met een kleine pauze tussen *denk* en *niemand*). Het kan zijn dat de acceptatie van zo'n zin in het Nedersaksisch (zoals ook in het Fries) groter is dan in het overige Nederlands.

[69] Verder staat de persoon in de genitief in *allái þái háusjandans is* lett. 'al de luisterenden naar hem' en in de accusatief in *jabái ina háusideduþ* 'als je over hem hoort', de zaak in de genitief in *háusjandans þize waúrde* 'luisterend naar deze woorden' en in de datief in *jabái ƕas meináim háusjái waúrdam* 'indien iemand mijn woorden hoort'. Zie Miller 2019 par. 4.46.

[70] De casus kan ook wisselen al naar gelang de verschillende betekenissen van een woord. Zo komt *andháitan* 'danken' met de datief voor: *andháita þus* 'ik dank u' maar *andháitan* 'erkennen' met de accusatief: *jabái ƕas ina andhaíháiti Xristu* 'iemand hem erkent als de Christus'. Denk in het eerste geval aan 'dank geven aan een betrokkene'; in het tweede geval is de Christus geen direct betrokkene. Maar *þiuþjan* komt zowel met datief als met accusatief voor in de betekenis 'zegenen': de zegen kan aan iemand gegeven worden maar ook passief worden ondergaan.

Als er sprake is van 'niet-werkelijkheid' zal de volgorde in kwestie niet zo snel worden gebruikt: gronings *hai wait 't net zo goud as dat hai haar der zulf bie west* 'hij weet 't net zo goed alsof hij was er zelf bij geweest'. Maar dit is uiteraard niet een voorbeeld van een objectszin. Er kan sprake zijn van een voorlopig object: mnl. *hi bat dat soe wilde heeten dat dat hare dat kinnekijn ware* (S318) 'hij vroeg dat zij dat wilde verklaren dat het kindje van haar was' (let op de plaatsing; dit *dat* moet wel een sterk accent krijgen). In *nu waenden die Hunen des dat men se liden niet en mochte* (MNW) 'nu dachten de Hunnen dat men ze niet kon voorbijgaan' is het voorlopig object *des* (oorspr. genitief) dat door de plaatsing eveneens nadruk krijgt.

In de volgende zin staat het voorlopig object meer naar voren; *doe dat sijn wapenbroeder sach als dat Saul doot was* (S324) 'toen dat zijn wapenbroeder zag (namelijk) dat Saul dood was'. Hierin komt in plaats van *dat* als conjunctie *als dat* voor. Vergelijk ook met *als dat*, maar nu zonder voorlopig object, mnl. *ende dede…enen eed als dat hy der stat van Utrecht een voorstander wesen soude* (H3 728) 'en legde…een eed af dat hij van de stad Utrecht een verdediger zou zijn'.[71] In de geschreven taal van "minder geletterden" komt dit *alsdat* nog wel voor: *hierbij deel ik u mede alsdat mijn zoontje ziek is en niet naar school kan komen...* Een objectszin kan ook door een interrogativum worden ingeleid: vgl. mnl. *te vraghene wie dat hi ware* (MNW), met expletief *dat*, en de nnl. weergave *om te vragen wie hij wel zou zijn*. Na een werkwoord van 'waarneming' kan in het Middelnederlands *waer* volgen: mnl. *hi sach waer Jhesus quam* (S318), of *daer waer*: *die Gallen saghen daer waer die Romeine in dien stride waren ghemeine* (S318). In het moderne Nederlands kiezen we eerder voor *hoe*: 'hoe Jezus aankwam', 'de Galliërs zagen hoe de Romeinen met elkaar in de strijd waren'. Een objectszin (een indirecte vraag) kan ook met *of* worden ingeleid: *ik wil graag weten of hij ook komt*. Dat geldt al voor het Oudnederlands: *ande willo hine suochan in therro wereldburga iof ich eynech sinro spore muga vindan* (ONW 11e eeuw; met de variant *iof*, mnl. *jof*) 'en wil hem zoeken in deze wereldse stad of ik enige van zijn sporen kan vinden'. Een middelnederlands voorbeeld is *doe vraghede si hem of hi ridder ware* (H3 737) 'en toen vroeg ze hem of hij een ridder was'. Etymologisch moeten we dit *of* wel identificeren met mnl. *of* 'indien'; in beide gevallen is er sprake van onzekerheid. Dialectisch (noordoostelijk, drents) is het gebruik van *als*: *die mut-ik dan èèvm noakiekn as hej wel schoone is van binnn* 'die moet ik dan wel even nakijken of hij wel schoon van binnen is'. Ook voor het surinaamse Nederlands wordt *als* in plaats van *of* vermeld: *dus ik zou Helen vragen als we dat mogen hebben.*

Een beknopte bijzin als direct object bevat mnl. *wat mochtic meer doen dor di dan hanghen sterven?* (S278) 'wat zou ik meer kunnen doen om wille van jou dan te sterven hangen = dan dat ik om wille van jou hang te sterven?' De nieuwnederlandse variant bevat ook een beknopte bijzin maar dan wel met *te*. In een ander voorbeeld vinden we in beide fasen *te*: *zij hopen daarvan baat te hebben*, mnl. *dat si hopen daerof te hebben baet* (MNW); vgl. voor het Middelnederlands ook *dat gi tote mi begert te comene* (H2 417) 'dat ge tot mij begeert te komen'. Het volgende 17e-eeuwse voorbeeld bevat een beknopte bijzin in combinatie met een "dat-zin", waarin echter de conjunctie evenals het subject is weggelaten: *hopende met dese woorden sijn oude geest te vermurwe en [dat hij] eene niewe geest sal aendoen* (MM par. 8.6)

[71] In het Middelnederlands komt *als dat* ook bij andersoortige bijzinnen voor: zie Stoett 1923, par. 324 opmerking.

‘hopend met deze woorden zijn oude geest te vermurwen en hopend dat hij een nieuwe geest zal aannemen’.

7.9. ACI-CONSTRUCTIE

Vooraf. De aci-constructie (accusativus cum infinitivo) wordt in dit hoofdstuk besproken omdat ze aansluit bij de zojuist besproken objectszinnen. Zie de latijnse zin *patēre tua cōnsilia, Catalīna, nōn sentīs?* ‘open staan jouw plannen, Catalina, niet merk je = merk je niet dat jouw plannen duidelijk zijn, Catalina?’. De accusatief in kwestie is *tua cōnsilia* met daarbij de infinitief *patēre*; het geheel is afhankelijk van het verbum finitum *sentīs* waarbij het als object fungeert. In de ingebedde zin in kwestie (zonder verbum finitum) is er tussen *tua cōnsilia* en *patēre* sprake van een subject-predicaatverhouding: ‘jouw plannen zijn duidelijk’. Het Nederlands gebruikt een met *dat* ingeleide objectszin. In de letterlijke weergave worden uiteraard geen accusatiefvormen (*jouw*, *plannen*) gebruikt; om die reden zou men voor het moderne Nederlands eigenlijk van een direct object plus infinitief-constructie moeten spreken. We houden echter de afkorting *aci* aan.

7.9.1. *Algemeen*

Pro memorie merken we allereerst op dat we de aci al hebben leren kennen als mogelijke oorsprong van de causatieve c.q. permissieve constructie met *doen* of *laten* (zie id. par. 4.6) en van de adhortatieve constructie (*laat ons*/*laten wij dansen*; zie hdst. 4 par. 5.4). Hieronder houden we ons bezig met twee types: het sententiële (waarbij ‘waarnemen’ een rol speelt): *ik zie hem komen*, en het putatieve c.q. declaratieve (waarbij ruim opgevat ‘menen’ en ‘verklaren’ een rol spelen), in archaïsch Nederlands: *een ieder meent zijn uil een valk te zijn* (oud spreekwoord), *hij verklaarde dat onjuist te zijn*. We zullen de beide types verder onderscheiden als aci 1 en aci 2. Volgens de traditionele opvatting is de aci ontstaan als een objectsaccusatief gevolgd door een finaal-consecutieve infinitief: *ik zie hem komen* ‘ik zie hem terwijl hij als doel heeft te komen’. Latijnse voorbeelden (met dus in feite een accusatiefvorm) zijn *video eum* (acc.) *venīre* ‘ik zie hem komen’ (‘sentiendi’), *doluī pācem* (acc.) *repudiārī* ‘het was smartelijk de vrede afgewezen te worden = dat de vrede afgewezen werd’ (‘putandi’), *equitēs nūntiant auxilia* (acc.) *venīre* ‘de ruiters berichten de hulptroepen te komen = de ruiters berichten dat de hulptroepen komen’ (‘declarandi’). In het eerste geval gebruiken we in het Nederlands een direct object plus infinitief, in het tweede en derde een objectszin, ingeleid met *dat*. De in de vorige paragraaf besproken latijnse zin *patēre tua cōnsilia, Catalīna, nōn sentīs?* zouden we als ‘sentiendi’ (ruim genomen) kunnen klassificeren.

Er is verschil met een objectscontrolezin als *ik beval hem te komen* waarin *hem* (dat.) subject is bij *te komen* maar tegelijk door *beval* geregeerd wordt. Een omschrijving met een *dat*-zin roept twijfels op: ?*ik beval dat hij kwam*; het bevelen kan dan via anderen verlopen maar de zin lijkt onaf. Wél mogelijk is *ik beval hem dat hij kwam* met behoud van bijv. *hem* (*bevelen* is dus drieplaatsig). In het Gotisch vinden we eveneens de controlezin: *anabáud ahmin þamma* (dat.) *unhráinjin usgaggan* (Luc. 8:29) ‘hij gebood de onreine geest uit te gaan’, zo ook in het Latijn: *iubeo eum* (acc.) *venire* ‘ik beveel hem te komen’: *ahmin þamma unhráinjan* en *eum* worden geregeerd door resp. *anabáud* en *iubeo* en hebben tegelijk subjectswaarde bij resp. *usgaggan* en *venire*. In *pontem* (acc.) *iubet rescindi* ‘de brug beval hij geopend te worden = te openen, met een werkwoord in het passivum, is er geen regeer-relatie tussen *pontem* en *iubet*; in dit geval hebben we dus met een aci te maken. Vergelijk ook met

een *dat*-zin: *hij beval dat de brug geopend werd*. Ook naast de aci's *een ieder meent zijn uil een valk te zijn* en *hij verklaarde dat onjuist te zijn* is een *dat*-zin zonder meer goed mogelijk: vgl. *een ieder meent dat zijn uil een valk is* en *hij verklaarde dat dat onjuist was*. Hier hebben we dus met aci's te maken. Bij *ik zie hem komen* is de situatie minder duidelijk: *hem* lijkt geregeerd te worden door *zien* (wat op een controlezin wijst) maar er is zij het met een subtiel betekenisverschil (zie volgende paragraaf) een *dat*-zin mogelijk: *ik zie dat hij komt*, maar dan niet met herhaling van *hem*: **ik zie hem dat hij komt*, wat niet op controle wijst (*zien* is tweeplaatsig). We gaan hier daarom uit van een aci (en wel een aci 1). (Voor controlezinnen zie ook hfdst. 3 par. 4.4.)

Schematisch kunnen de verschillen tussen aci 1, aci 2 en controlezin als volgt worden weergegeven (< > = impliciet):

aci 1: ik – <zie – [hem> - komen] – betekenisverschil met *dat*-zin
aci 2: een ieder – meent [zijn uil een valk te zijn] – *dat*-zin mogelijk
controlezin: hij – beval – hem – te komen – *dat* zin mogelijk met behoud van *hem*

7.9.2. *Type 1* (*ik hoor hem spelen*)

Voor type 1 heeft hierboven *ik zie hem komen* als voorbeeld gediend; *hem komen* fungeert hierin als object bij (tweeplaatsig) *zien*; tegelijk is er is ook een relatie tussen *zien* en *hem*. Een voorbeeld met *horen* is *ik hoor hem spelen* of met nog een object erbij *ik hoor hem piano spelen.* Let erop dat er bij de infinitief geen *te* staat; er is sprake van een "kale" infinitief. Er is ook sprake van directe waarneming: 'ik hoor hem terwijl hij piano speelt'. Een voorbeeld is ook de (in hoofdstuk 5 par. 8.2.1 reeds besproken zin *kijk(e) die paarde 's lope*. Bij de omschrijving met een *dat*-zin: *ik hoor dat hij piano speelt*, kan er van indirecte waarneming sprake zijn: uit bepaalde tekenen wordt afgeleid dat hij piano speelt. Het is dan ook mogelijk dat we van het feit in kwestie door iemand anders op de hoogte zijn gesteld. Dat verschil speelt ook een rol bij *ik zie hem komen* (direct) en *ik zie dat hij komt* (indirect, ergens uit afgeleid). *Zien* en *horen* zijn *verba sentiendi* 'van waarneming' maar niet in alle gevallen van directe waarneming is de aci mogelijk: **ik rook het vlees aanbranden*, trouwens ook niet bij *merken* (maar dat is misschien per definitie indirect): **ik merkte het vlees aanbranden*. Vgl. ook de omschrijving in het "vooraf" van par. 9 'merk je niet, Catalina, dat je plannen duidelijk zijn?'. De aci is wél bij *voelen* mogelijk: *ik voelde de regen op me neerkomen*, of reflexief: *we voelen ons vervuld raken van vreugde*; vgl. ook *ik voelde kracht van mij uitgaan* maar daarnaast ook *van hem uitgaan*. Combinaties met *zijn* ('toestand') zijn niet mogelijk: **ik zie hem ziek zijn*, **ik voel de verwarming koud zijn*. Met de directe waarneming houdt verband dat de infinitief niet in een voltooide tijd kan staan: **ik zie hem piano gespeeld te hebben*; wel kan het hoofdwerkwoord in een voltooide tijd komen te staan: *ik heb hem piano zien spelen*. De infinitief kan passieve betekenis hebben: *ik hoor mooie muziek spelen*, vgl. 'dat er mooie muziek gespeeld wordt'. Een passieve vórm is dubieus: het is eerder *ik zag dat hij lelijk mishandeld werd* dan ?*ik zag hem lelijk mishandeld worden*. Ten slotte vinden we een aci bij *vinden* 'aantreffen' (niet duidelijk "sentiendi"): *ik vond hem in bed liggen*; 'indirect aantreffen' is niet mogelijk, vandaar dat hierbij geen *dat*-zin mogelijk is. Ook kan *vinden* niet in de voltooide tijd staan: **ik heb hem in bed vinden liggen*.

In het Latijn zijn de mogelijkheden uitgebreider: *audio venire* 'ik hoor hem komen', *audio eum venturum (esse)* 'hoor hem zullen komen = dat hij zal komen', *audio eam aegrotam esse*

‘ik hoor haar ziek te zijn = dat zij ziek is’. Bij directe waarneming lijkt het Latijn overigens liever een participium: *audio eum venientem* ‘ik hoor hem komende’, te gebruiken. Zo’n participium in plaats van een infinitief is ook van het Grieks bekend: *epei èkouse Kuron en Kilikią onta* lett. ‘toen hij hoorde Kyros in Cilicië zijnde’. Voor het Nederlands kunnen we denken aan een zin als *wij zagen het gebouw voltooid* (*in voltooide staat*), mogelijk als een ellips op te vatten: ‘voltooid (in voltooide staat) zijn’. Vergelijk ook met een adjectief *ik zag de Breestraat breed* (19e eeuw, Willem de Clercq): ‘breed zijn’. Een participium presens bevat *ik zag hem schaatsende* maar dat komt archaïsch over; in *ik zag hem schaatsende op het ijs* zal *schaatsende op het ijs* eerder als een predicatieve toevoeging moeten worden opgevat.

Een gotische aci 1 vinden we in *jabái nu gasaíhviþ sunu mans ussteigan* (Joh. 6:62) ‘als jullie nu de zoon van de mensen zien opstijgen’. Een oudhoogduits voorbeeld is *ih irkanta thia kraft faran fona mir* `(Naumann 92) ‘ik ervoer/voelde die kracht van mij gaan’. Middelnederlandse voorbeelden zijn: *op wien dat tu siest den Gheest comen* (H2 448) ‘op wie dat je de Geest ziet komen’; *int wout daer icse hoerde bleeten* (H2 434) ‘in het woud waar ik ze hoorde blaten’; *doe ic mijn bloet werm ende overvloedicht voelde vlieten over mijn aensicht* (H3 672) ‘toen ik mijn bloed warm en overvloedig over mijn gezicht voelde stromen’; *de broeders gevoelden hem vervult zijn met sulker ongewoonheid van zinnen* (reflexief; D2 241) ‘de broeders voelden zich vervuld (te) zijn van zo’n ongewone ondervinding’; *so suldi satheit…vinden in u wesen* (H2 445) ‘zo zult ge bevrediging…in u vinden te zijn’. In de laatste zin vinden infinitief zonder *te* in het Middelnederlands en met *te* in modern Nederlands; in de vóórlaatste is in het moderne Nederlands *te* facultatief. Nog een extra infinitief treffen we aan in mnl. *laet ons gaen tot onsen vianden die wi alhier vinden legghen slapen* (H3 672) ‘laat ons gaan naar onze vijanden die we hier vinden liggen te slapen’. *Vinden* kan ook overigens met een participium presens voorkomen: *hi vantse slapende* (H2 445) ‘hij vond ze slapen’, trouwens ook *voelen*: *hi ghevoelde hem wesende huter beesten monde* (H3 672) ‘hij voelde zich uit de mond van het beest te zijn = hij voelde dat hij uit de mond van het beest was’. Vgl. ook met *versien*: *hi versach drie man comende* (S260) ‘hij zag drie mannen komen’ of met *sien* zonder meer *si sach hem wenende* (D2 274). Een zin met *vinden* in de voltooide tijd (die in de vertaling niet kan worden gehandhaafd), trouwens ook met twee participia, is *den keyser Karel heefti vonden sittende etende* (S260) ‘keizer Karel heeft hij gevonden terwijl deze zat te eten’. Overigens is een accusativus cum participio ook van het Middelnederlands bekend: Vergelijk verder nog de volgende middelnederlandse zinnen (met de accusatief onderstreept):

1. hi sach <u>mi</u> driven groot misbaar (MNW) ‘hij zag mij groot misbaar maken’ of ‘hij zag dat ik groot misbaar maakte’
2. een jonglinc <u>dien</u> wi horen geboren zijn van Regusia (S202) ‘een jongeman over wie wij horen dat hij in Regusia geboren was’
3. nu hebben die Gallen vernomen <u>Cesar</u> inden lande comen (S202) ‘nu hebben de Galliërs Caesar in het land zien komen’ of ‘nu hebben de Galliërs vernomen dat Caesar in het land was gekomen’
4. die brudegome vint <u>den beelde</u> den vinger sijn hebben gebogen (D2 245) ‘de bruidegom bevindt (ontdekt) dat het beeld zijn vinger heeft gebogen’
5. Ferguut vant) knielen <u>Galienen</u> vore hem (D2 245) ‘Ferguut [toen hij wakker werd] bevond (ontdekte) dat Galiene voor hem knielde’
6. teerst dat hi<u>ne</u> tasten besief (D2 242) ‘zodra hij [de koning] besefte dat hij [de dief] hem betastte’

7. riectsi (nl. schoenen van hondeleer) een hont draghen den man, hij heft up sijn been ende pister an (S202) *'ruikt een hond de man ze dragen, dan heft hij zijn been op en pist ertegen', wél: 'ruikt een hond dat de man ze draagt...'
8. in sinen tiden wart ghesien een steen van den hemele vallen (S202) *in zijn tijden werd een steen van de hemel zien vallen', wél: 'in zijn tijden zag men een steen van de hemel vallen'
9. want noynt ghesien was no ghehoort maghet kint te bringhene voort (S202) 'want er werd nooit gezien of gehoord dat een maagd een kind voortbrengt'

In zin 1 kan er sprake van directe waarneming; een aci is in de vertaling dus zonder meer mogelijk maar een *dat*-zin, als de waarneming meer indirect wordt begrepen, behoort ook tot de mogelijkheden. Een *dat*-zin is overmijdelijk bij de zinnen 2 en 4 vanwege het samengestelde gezegde, resp. *geboren zijn* en *hebben gebogen*; in zin 2 is de waarneming trouwens ook indirect. Bij zin 3 is, contextafhankelijk, zowel directe als indirecte waarneming mogelijk. In de zinnen 5 en 6 lijkt de waarneming direct; toch is hier, bij *bevinden* en *beseffen*, een *dat*-zin geboden. Ook in zin 7 maakt het werkwoord (*rieken*) de aci nu onmogelijk: vgl. weer **ik ruik de aardappels aanbranden*. In de zinnen 8 en 9 hebben we in feite met nominativi cum infinitivo te maken; let op de passieve vorm van het hoofdwerkwoord: *wart ghesien* resp. *noynt ghesien was no ghehoort*. Let ook op *een steen* (zin 8) en niet *eenen steen*. Een latijns voorbeeld is *puer natāre vidētur* lett. 'de jongen zwemmen wordt gezien = men ziet de jongen zwemmen'. In zin 4 is er sprake van een extra object bij de infinitief: *den vinger sijn*, in zin 9 *kint*. Men spreekt hier wel van een *objectsaccusativus* ter onderscheiding van de *subjectsaccusativus*.

Bij de verba sentiendi *horen* en *sien* komt ook wel eens een "dci" (een "dativus cum infinitivo") voor: *daer was ghehoort den inghelen* (dat.) *bliscap* (acc.) *driven* (S180) 'daar werd gehoord dat de engelen blij waren', *alse hi sach den Joden* (dat.) *afgoden* (acc.) *volgen naar* (S180) 'toen hij zag dat de Joden afgoden navolgden'.

Een paar 17e-eeuwse voorbeelden van aci 1 zijn *(wij) zagen vele harders…digt tegen het strand zwemmen* (H5 1203), *als sy dit geestigh dier van vrijen hoorde spreken* (H5 1185), *zy voelt het zoet fenijn vast dringen in haar hart* (H5 1199), *al peinzend' op sijn bed ick leggen vandt mijn heer* (H5 1198).

7.9.3. *Type 2 (een ieder meent zijn uil een valk te zijn)*

Van type 2 (aci 2) is hierboven reeds als (archaïsch) voorbeeld gegeven: *een ieder meent zijn uil een valk te zijn*. Er is in zoverre een verschil met type 1 dat *zijn uil* weliswaar subject is bij wat volgt: *een valk te zijn*, maar impliciet geen object bij *menen* (de uil wordt niet gemeend); *zijn uil een valk te zijn* moet daarbij wél in z'n geheel als zodanig worden opgevat. Er is een omschrijving met een *dat*-zin mogelijk: 'een ieder meent dat zijn uil een valk is' waarin *zijn uil* subject wordt. Een strikt betekenisverschil tussen de oorspronkelijke zin en de omschrijving valt niet te constateren; dit is een tweede verschil met type 1. Een stilistisch verschil is wél te constateren: de aci is archaïsche schrijftaal (literaire stijl), de constructie met de *dat*-zin is spreektaal of "natuurlijke" schrijftaal. De dat-zin komt ook afstandelijker,

objectiever over; de aci is subjectiever: ‘men voelt het zo aan’. Een derde verschil is dat er sprake is van een “lange infinitief”, een infinitief dus voorzien van *te*.[72]

Bij dit type is er een grote variatie aan werkwoorden, *putandi*, van *putare* ‘menen, en *declarandi*, van *declarare* ‘verklaren’, waarbij *putandi* en *declarandi* zoals al eerder opgemerkt ruim moeten worden genomen. We geven eerst nog een paar latijnse voorbeelden: *puerum natāre dixi* lett. ‘ik zei de jongen zwemmen = ik zei dat de jongen zwom’ (*declarandi*), *se equum domuisse putat* lett.‘hij meent zich het paard getemd te hebben = hij meent dat hij het paard getemd heeft’ (*putandi*). In de eerste zin heeft de infinitief onvoltooide, in de laatstgenoemde zin voltooide betekenis. Ook met ‘willen’ kan een aci voorkomen: *pater volebat filium secum esse* lett. ‘de vader wilde de zoon met zich zijn = dat de zoon met hem was’. Het Latijn heeft de aci ook bij onpersoonlijke woorden of uitdrukkingen: vgl. *cōnstat/fāma est te natavisse* lett. ‘het staat vast/het gerucht gaat jij gezwommen te hebben = dat jij gezwommen hebt’. Het Grieks heeft een aci in *nomidzō humas alètheuein* lett. ‘ik meen jullie de waarheid spreken = ik meen dat jullie de waarheid spreken’; daarnaast kan het ook een accusativus plus participio hebben: *phainetai ho Xerxes apikomenos eis Abdèra* ‘het staat vast Xerxes aangekomen in Abdera = het staat vast dat Xerxes in Abdera is aangekomen’. Voor het Sanskrit wordt geen aci genoemd, ook geen aci 1, wél een accusativus cum participio. Hoe historisch de verhoudingen liggen of zouden kunnen liggen (wat is de oorspronkelijke toestand?), moet hier onbesproken blijven.

Behalve de aci 1 treffen we ook de aci 2 in het Gotisch aan (de accusatief onderstreept):

1. eis allái gadomidedun <u>ina</u> skulan wisan dáuþu (Marc. 14:64, declarandi) ‘zij allen oordeelden hem schuldig te zijn de dood = zij allen waren van oordeel dat hij des doods schuldig was’
2. galáubjand áuk allái <u>Iohannen</u> praúfetu wisan (Luc. 20:6, putandi) ‘geloven namelijk allen Johannes een profeet te zijn = allen geloven namelijk dat Johannes een profeet is’
3. haíháit galeiþan <u>siponjans</u> hindar marein (Matth. 9:18, causaal) ‘hij beval de discipelen naar de andere kant van het meer te gaan

Bij zin 3 kunnen we twijfels krijgen; we zouden ook aan objectscontrole kunnen denken. Een *dat*-zin is niet zonder meer mogelijk: ‘hij beval dat de discipelen enz.’ (wél als er van een indirect bevel sprake is), eerder ‘hij beval de discipelen dat zij…’. Dat *siponjans* in de accusatief staat (bij een datief zou het duidelijker liggen), is geen probleem: *háitan* kan de accusatief regeren.

Vergelijk nu de volgende middelnederlandse voorbeelden:

1. doe droeghen si overeen <u>elken</u> te stervene up sine stede ‘(S202) ‘toen spraken ze met elkaar af dat ieder op zijn plaats zou sterven’
2. si hebben daer ghelaten hoer goden <u>welc</u> David geboot gebrand te werden (H3 580) ‘zij hebben daar hun goden gelaten die David gebood om verbrand te worden’

[72] In generatieve termen is *zijn uil* vanuit een ondergeschikte zin op het niveau van de hoofdzin terechtgekomen (raising).

3. hi seide ende propheteerde den heiligen geest comen (D2 233) ‘hij zei en profeteerde dat de heilige geest zou komen’
4. coenen riddere ende vromen en wistic nie selke dulheit soeken (S202) ‘ik wist niet dat een koen en dapper ridder zulke dwaasheid zoekt’
5. daer hi den bisscop wist staen (D2 236) ‘waar hij de bisschop wist te staan’
6. doe si hem bekenden naect te wesen (H3 580) ‘toen zagen zij in dat zij naakt waren’ (*hem* = zich)
7. gone andre twee achtic te sine knechte ende dierne (D2 235) ‘ik meen dat die andere twee knecht en meid zijn’
8. te Constantinoble in de stede maecti sinen sone keyser te sine (S202) ‘in de stad Constantinopel maakte hij (zorgde hij ervoor) dat zijn zoon keizer werd’
9. ende du hebste ghewilt alle dese grote dinghen bekent te wesen (H3 675) ‘en jij hebt gewild dat al deze grote dingen bekend zouden zijn’
10. dits die man die ic begaerde mede te varen (D2 235) ‘dit is de man met wie ik wilde meegaan’
11. ic sie dat het si ons heren wille ons te blivene hier stille ‘ik zie dat het de wil van onze heer is = dat de heer wil dat we hier in stilte blijven’
12. het is een vreemt faetsoen den soon te leven mitter moeder (S202) ‘ het is een vreemde manier van doen dat de zoon leeft met de moeder’

Een vertaling met een *dat*-zin ligt voor de hand met uitzondering van de zinnen 2, 5 en 10. Als “declarandi” zijn 1, 2 en 3 te begrijpen, als “putandi” 4, 5, 6 en 7. In de zinnen 9, 10 en 11 speelt ‘willen’ een rol. Zin 8 is in feite causatief 9 (eerder aci 1). Deze zin is hier opgenomen vanwege de omschrijving met een *dat*-zin; constructies met causatief *doen* of *laten* (waarin *doen* en *laten* hulpwerkwoord zijn geworden) moeten op een aci teruggaan (zie hfdst. 4, par. 6). In de zinnen 11 en 12 is de *te*-groep een bepaling bij een substantiefgroep, resp. bij *ons heren wille* en *een vreemt faetsoen*. In beide zinnen is er sprake van een voorlopig subject *het*. Afgezien van zin 2, 5 en 10 met relativum ligt een vertaling met een *dat*-zin voor de hand. De infinitief kan deel uitmaken van een naamwoordelijk gezegde (zie 6, 7, 8, 9) of samengesteld zijn (zie 2). Behalve in zin 3, 4 en 5 is de infinitief steeds van *te* voorzien wat op een latere ontwikkeling berust. In zin 4 staat er een extra object bij de infinitief: *selke dulheit* (objectsaccusatief). De subjectsaccusatief is in zin 2 en 10 een relativum (*welc*, *die*), in zin 6 een pronomen reflexivum (*hem*).

Ook nu kan in plaats van een infinitief een participium presens gevonden worden: got. *gasaíhviþ wulf qimandan* (Joh. 10:12) ‘hij ziet de wolf komende = de wolf komen’, mnl. *hy veinsde hem sijnde een vriendelijc paysmakere* (S260) ‘hij veinsde zich een vriendelijke vredestichter te zijn = hij veinsde dat hij een vriendelijke vredestichter was`. En ook nu moeten we rekening houden met zinnen met objectscontrole zoals *die hadde hangende een hoeft an sijn gereide* (S260, ook met participium presens): ‘die had een hoofd – het hoofd hing aan zijn zadel = die had een hoofd aan zijn zadel hangen’ (en dus niet ‘die had dat een hoofd aan zijn zadel hing’).

In de 16e eeuw lijkt toevoeging van *te* regel geworden te zijn. In de 18e eeuw begint het aantal aci’s van type 2 af te nemen; in de 19e eeuw is dit type zo goed als in onbruik geraakt. Maar een ietwat archaïsch rest is behalve het reeds geciteerde spreekwoord (*een ieder meent zijn valk*…) de zinsnede *Jan werd geacht dat gedaan te hebben*. Een duidelijker relict, met een

verbum declarandi, is *dat heet* ‘verklaar’ *ik je liegen*; het kan uit de als traditioneel bekend staande rechtstaal afkomstig zijn. Spreektalig doen ons gevallen aan als *ik weet hem (te) wonen*, *weet jij die boeken te staan?* In een omschrijving krijgen we echter geen *dat*-zin maar een zin met *waar*: *waar hij woont*, *waar die boeken staan*. Uit de 16e en 17e eeuw zijn:

16e eeuw: dat seydt men goedt schimmanschap te wesen (WS Roemer Visscher, declarandi)
16e eeuw: men kan immers niet gelooven al gantsch Israel zoo puyr ook te zijn gheweest (WS Coornhert, putandi)
17e eeuw: (hij) verklaarde zyn ghemoedt zulx niet te vermooghen (H5 1083, declarandi)
17e eeuw: men hield hem eenen der wyste en bequaamste heeren van Nederlandt geweest te zyn (H5 1083, putandi)

In middelnederlandse teksten komt dus behalve aci 1 ook aci 2 voor; hiervoor wordt wel aan latijnse invloed gedacht. De aci 2 komt echter zo frequent voor dat hij moeilijk alléén aan deze invloed kan worden toegeschreven; misschien had ze succes doordat de aci 2 verwant was met de reeds aanwezige aci 1. Genoemde invloed kan vooral via uit het Latijn vertaalde literatuur gewerkt hebben; ook de Renaissance-idealen kunnen van invloed geweest zijn. Met die idealen komen we in de 16e/17e eeuw terecht waarin de aci 2 inderdaad vaak voorkomt; in de 19e/20e eeuw, als de schrijftaalcultuur op z’n retour is, gaat hij verdwijnen. De vereenvoudiging van de schrijftaal kan dus bijgedragen hebben aan het verval van de aci 2; een meer basale factor kan de tendens in de richting van een meer analytische zinsbouw geweest zijn, nl. door middel van een *dat*-zin. Een compromis-geval kan zijn mnl. *het es beter uwe kinderen dat sij u bidden* (D2 240) ‘het is beter dat uw kinderen u bidden’. Aan beide factoren kunnen we ook denken voor het in onbruik raken van de absolute participiumconstructies (zie hfdst. 10 passim). Het verdwijnen van de aci 2 wordt opgevangen door alternatieve constructies waarvan de *dat*-zin al is genoemd. Als er sprake is van een naamwoordelijk gezegde, kan ook een constructie met predicatieve bepaling (‘volgens de werking’) een vervanging zijn: naast *een ieder meent dat zijn uil een valk is* ook mogelijk *iedereen vindt zijn uil een valk* of *beschouwt zijn uil als een valk*. Bij Jacob Cats vinden we al *elck acht sijn uyl een valck* (D2 242). Het behoud van de aci 1 kan bevorderd zijn door het subtiele verschil met de *dat*-zin: *ik hoor dat hij piano speelt* is zoals we gezien hebben niet precies hetzelfde als *ik hoor hem pianospelen*.

De aci 1 kan als oorspronkelijk germaans gezien worden; omdat de aci 2 ook van het Gotisch bekend is, zouden we ook deze aci als zodanig kunnen karakteriseren. Er wordt echter ook voor het Gotisch aan vreemde invloed gedacht en wel niet zozeer aan griekse invloed (het Gotisch kan van het griekse origineel afwijken) als wel aan invloed van het Vulgairlatijn. Misschien ligt ook hier de waarheid in het midden: verwantschap met de al aanwezige aci 1 en steun van vreemde voorbeelden. Op vreemde invloed kan in ieder geval wijzen dat bij eenzelfde werkwoord de constructie kan wisselen: vgl. *wenja mik…saljan at izwis* (1 Cor. 16:7, aci) lett. ‘ik hoop mijzelf…te verblijven bij jullie’ met *wenjands qiman at þus spráuto* (1 Tim. 3:14, subjectscontrole) ‘hopende te komen bij jullie spoedig’. Zoals gezegd volgde Wulfila niet altijd slaafs zijn griekse voorbeeld; zo vermeed hij de aci 2 in een onpersoonlijke uitdrukking: gr. *hoti...dei einai me* ‘dat...het is nodig te zijn mij = dat ik ben’ wordt vertaald met *þatei skulda wisan* ‘dat ik moest zijn’. Dit wijkt echter ook af van het Latijn waarin bij *necesse est* een aci 2 mogelijk is. Voor het Oudhoogduits kunnen we eveneens een combinatie van autochtonie en vreemde (latijnse) invloed aannemen. Een voorbeeld (declarandi) uit deze

taal is *Remigius lêret ünsih tisen auctorem in àlenâmen wesen geheizan martianum*[73]'Remigius leert ons deze auteur met z'n hele naam Martianus geheten zijn = dat deze auteur…geheten was'.
In het latere Duits komt de aci 2 (praktisch) niet voor; dat geldt ook voor het hedendaagse Nederlands, merkwaardigerwijs niet voor het Engels, waarin hij reeds vanaf het late Oudengels valt te signaleren. Vgl. bijv. *he believes himself to be intelligent* en niet met subjectscontrole **he believes to be intelligent* (ndl. *hij denkt intelligent te zijn*), en ook *we want him to come with us* (ndl. *we willen dat hij met ons meegaat*). Wat in het Engels ontbreekt, is dus een zin met subjectscontrole als **he thinks to have done that*. Het equivalent van deze zin komt wél in het Nederlands en het Duits voor: *hij denkt dat gedaan te hebben*, *er denkt das getan zu haben*. In beide talen ontbreekt echter de aci 2, beter gezegd: is gaan ontbreken. Beide constructies: aci 2 en subjectscontrole, lijken elkaar dus uit te sluiten. Voor de oudere fasen van beide talen en voor het Gotisch geldt deze uitsluiting niet: vgl. voor het Middelnederlands naast de aci 2's een zin met subjectscontrole als *si hoopten noch te sijn ghewroken*, voor het Gotisch *wenjands qiman at þus spráuto* (1 Tim. 3:14) 'hopende spoedig naar jullie toe te komen' (maar vgl. de opmerking over *wenjan* hierboven). De latere uitsluiting van de aci 2 in het Nederlands en het Duits is het gevolg enerzijds van het feit dat de aci 2 als schrijftalig c.q. al te synthetisch element verwijderd werd, anderzijds van het feit dat zich in het Nederlands en het Duits, anders dan blijkbaar in het Engels, niet echt een autochtone aci 2 kon ontwikkelen

Het succes van de engelse aci 2 wordt wel in verband gebracht met de ontwikkeling in deze taal van een (basale) SOV-volgorde naar een (basale) SVO-volgorde (vgl. hfdst. 15). Zo was in het Oudengels een zin mogelijk als *þa het he hine lædan to beheafdunga* met persoonsvorm (Vf) *het* – subject (S) *he* – object (O) *hine* – infinitief (Vi) *laedan* 'toen liet hij hem leiden naar onthoofding', in een causatieve aci 1-constructie. De OVi-volgorde paste niet meer bij de dominant geworden SVO-volgorde welk probleem opgelost kon worden door de infinitief passief te maken: 'hem' werd daarmee subject bij de infinitief waarmee de volgorde persoonsvorm Vf – S – O = S2 – Vpass. werd: 'hem geleid worden' (*he had him led away to decapitation*). 'Hem' bleef wel morfologisch afhankelijk van de persoonsvorm maar semantisch werd de band daarmee losser; 'hem geleid worden naar onthoofding' werd object bij 'liet'. Hiermee was, om een probleem op te lossen, vanuit een aci 1 een aci 2 geboren die zich vandaar uit naar nieuwe gevallen (met intransitieve infinitieven enz.) uitbreidde en een versterking was van een eventueel reeds aanwezige aci 2. Dat in het Duits en het Nederlands de aci 2 geen succes had, kan in verband gebracht worden met het feit dat de basisvolgorde in deze talen OV bleef (hfdst. 15). Ook in het Zweeds vinden we onder invloed van de VO-verschuiving een aci 2 in bijv. een zin als *Albert har erkänt sig vara tjuven* lett. 'Albert heeft bekend (zich) de dief te zijn'; in het Deens is hij mogelijk onder duitse invloed weer verdwenen: *Albert har tilstået at være tyven* 'Albert heeft bekend de dief te zijn'. In de oude aci 1 bij 'waarneming' wordt in het Engels het participium presens worden gebruikt: *I saw him coming*, *I hear him playing the piano;* in het Zweeds en het Deens echter de infinitief: zw. *ja såg honom komma*, de. *jeg så ham komme*.

[73] Via internet gecontroleerd: boek Notkers des Deutschen Werke. .

Aantekeningen

Algemeen (alle passim): Stoett 1923, van der Horst 2008, Duinhoven 1997. Zie ook Weijnen 1971 (WS), p. 39 enz. voor een gedetailleerder overzicht van betekenismogelijkheden bij het genitiefobject, ruimer de genitief. Voor de kwestie: één of meer voorzetselvoorwerpen in één zin, zie in discussie tussen Schermer-Vermeer (2019) en Broekhuis (2019). Voor de opkomst van de prepositie-objecten zie van der Horst & van de Velde 2008, ook van der Horst 2008. Zowel de type- als de tekenfrequentie nemen toe, met een bloeitijd in het vroege moderne Nederlands. Dat het met de vastheid van de vaste voorzetsels soms nog wel meevalt (of tegenvalt), blijkt uit Loonen 2003. Het brabantse (kempische) voorbeeld *ge bent nog keupes gezind!* is uit de Bont 1962, par. 419.

Voor een gedetailleerde bespreking van de overgangsgevallen: transitief > intransitief enz., zie Duinhoven 1997. Duinhoven ziet net als in het Engels ook in het Middelnederlands een algemene tendens van intransitief naar transitief (waaronder ook reflexivering); verschillende factoren hebben echter bewerkt dat het incidentele transitieve gebruik zich niet heeft doorgezet. Uit Hoeksema 2002 komt echter naar voren dat de ontwikkeling van het Middelnederlands naar modern Nederlands in de richting gaat van meer specialisatie, naar alleen intransitief en naar alleen transitief. Zie voor meer voorbeelden voor alle besproken gevallen Stoett 1923 par. 193, 238 en 239. Weijnen (WS 46) noemt een aantal factoren die de vervanging van de genitief door de accusatief hebben kunnen bevorderen. Voor hedendaagse voorbeelden waarin *zich* “wegvalt”, zie van der Horst en van der Horst 1999, p. 138 e.v. Bijzinnen met hoofdzinsvolgorde in regionaal perspectief komen aan de orde in de Rooij 1965. Surinaams *als* in plaats van *of* in afhankelijke ja of nee-vragen wordt behandeld in Ghyselen 2023.

Voor de aci in het Middelnederlands: Duinhoven 1997 2 par. 5.4, voor de aci’s per werkwoord apart van der Horst 2008 passim paragrafen 9.5.2. Het verband tussen aci 2 en de VO-volgorde wordt behandeld in Harbert par. 4.9.5.2 waarin o.a. Olga Fischer (1990) wordt genoemd. Een directe bron is Fischer, De Smet & van der Wurff 2017, par. 4.3.1. Zie ook van de Velde 2015. Het probleem van de subjectscontrole kon in dit hoofdstuk alleen aanduidend aangestipt worden. Voor aci-voorbeelden in het oudere Duits zie Naumann 1915, par. 10 en 108, voor middelengelse voorbeelden ook Mustanoja 1960, p. 526 enz. Een semantische studie van de verba sentiendi is Holiërhoek 1980. Voor de nominativus cum infinitivo zie hoofdstuk 5 par. 10.

H8. NAAMWOORDELIJK GEZEGDE. BEPALING VAN GESTELDHEID. APPOSITIE

N.B. Voor predicatieve toevoeging en predicatieve prepositie- of genitiefgroep zie ook, in verband met de attributieve bepaling, hoofdstuk 9 passim maar vooral par. 1.1.

Inhoud
8.1. NAAMWOORDELIJK GEZEGDE (inleiding)
8.2. PREDICAATSNOMEN
8.3. KOPPELWERKWOORDEN [8.3.1. algemeen. 8.3.2. etymologie. 8.3.3. door de tijd heen. 8.3.4. copula-deletie]
8.4 – 8.5. BEPALING VAN GESTELDHEID
8.4. PREDICATIEVE BEPALING/TOEVOEGING [8.4.1. inleiding. 8.4.2. door de tijd heen [8.4.2.1. predicatieve bepaling. 8.4.2.2. predicatieve toevoeging]]
8.5. PREDICATIEVE PREPOSITIE- OF GENITIEFGROEP [8.5.1. prepositie-groep. 8.5.2. genitiefgroep]
8.6. APPOSITIE
8.7. Samenvatting
8.8. "PREDICATIEVE BIJZINNEN"
Aantekeningen

8.1. NAAMWOORDELIJK GEZEGDE *(inleiding)*

In dit hoofdstuk komt om te beginnen het naamwoordelijk gezegde aan de orde[74]. Het naamwoordelijk gezegde bestaat uit een werkwoordelijk deel met een *koppelwerkwoord* (*copula*) plus een *naamwoordelijk deel*, bijv. *hij is ziek* (het werkwoordelijk deel is al in hoofdstuk 4 aan de orde geweest). In een naamwoordelijk gezegde wordt aan het subject een (tijdelijke of blijvende) kwalificatie toegekend, 'toestand' of 'eigenschap'. (Er zijn twijfelgevallen: is *hij is over zijn toeren*: is *over zijn toeren* predicaatsnomen of moeten we hier een werkwoordelijke uitdrukking *over zijn toeren zijn* aannemen?) De belangrijkste types zijn: *Jan is ziek* met een adjectief, *Jan is dokter* met een substantief; bij het substantief kan met individualiserend effect een lidwoord staan: *Jan is de/een dokter*. Ook andere bepalingen zijn mogelijk, met woordgroepen: *Jan is een goede dokter*; *hij is erg ziek*. In alle gevallen wordt van *predicaatsnomen* gesproken. Het werkwoord dat in een naamwoordelijk gezegde gebruikt wordt, heeft een vrij abstracte betekenis: vgl. resp. *Jan is dokter* en *Jan wordt dokter*. Zo'n werkwoord noemen we, met een term van de grammaticus C.H. den Hertog (1846-1902), dus een *koppelwerkwoord* (lat. *cōpula*); behalve *zijn* en *worden* zijn dat verder nog (volgens het traditionele rijtje) *blijven*, *blijken*, *lijken*, *schijnen*, *heten*, *dunken*, *voorkomen*. In zinnen: *het weer blijft mooi*, *deze bewering blijkt niet juist*, *zo'n vakantie lijkt me prettig*, *dat schijnt niet waar* (maar eerder *niet waar te zijn*), *dit heet gezellig* ('wordt zo genoemd'), *het dunkt me niet juist*, *het komt me onwerkelijk voor*. Net als in werkwoordelijke gezegdes kunnen *hulpwerkwoorden* van tijd of modaliteit worden gebruikt: *hij is ziek geweest* (perfectum), *hij zou ziek zijn* (modaal); hulpwerkwoorden van de lijdende vorm (passief) komen echter alleen in werkwoordelijke gezegdes voor.

[74] We zien af van de grammaticale discussie of koppelwerkwoorden en daarmee naamwoordelijke gezegdes wel als aparte categorieën bestaan. Om semantische (functionele) redenen is het in ieder geval verantwoord om dit aan te nemen.

De semantiek van de koppelwerkwoorden laat geen combinatie met een direct object toe; een indirect object is wel mogelijk: *mijn ouders zijn me lief*, zoals ook combinaties met allerlei satellietargumenten: *Jan is in Praag ziek geworden (*plaats), *Jan was gisteren ziek* (tijd), *ondanks de test bleek Jan ziek* (toegeving) enz. Het kan wel eens twijfelachtig zijn welk zinsdeel we als subject en welk als predicaatsnomen moeten beschouwen, nl. wanneer er van een identieke referentie sprake is: vgl. *Amsterdam is de hoofdstad van Nederland* met *de hoofdstad van Nederland is Amsterdam*. In zo'n geval hebben we sterk de neiging om wat voorop staat als subject op te vatten. In bijv. *het is interessant om dat museum te bezoeken* hebben we in hfdst. 5 par. 4 *het* als aankondigend subject begrepen en de *om*-zin als het eigenlijke subject. In (*wie belt er?) het/dat is de dokter* kan *het* c.q. *dat* als loos subject worden begrepen en *de dokter* als predicaatsnomen. Als er in het predicaatsnomen sprake is van een bijvoeglijke bijzin, kan de volgorde wisselen: *het zijn wij die...* naast gewoner, in ieder geval in het noorden, *wij zijn het die...*

8.2. PREDICAATSNOMEN

We hebben hierboven al gezien dat zich bij het predicaatsnomen de nodige variatie voordoet. Hoe dan ook, het gaat steeds om een identiteitsverhouding tussen subject en predicaatsnomen (voor een volstrekte identiteit vgl. de zin met *Amsterdam* hierboven). Die identiteit komt in casustalen morfologisch tot uitdrukking doordat subject en predicaatsnomen beide in de nominatief staan. Vergelijk lat. *Johannes aeger est* 'Jan is ziek', *Johannes medicus est* 'Jan is dokter'; hetzelfde geldt voor het Grieks: *hoi theoi sophoi eisin* 'de goden zijn wijs', *Joannes iatros estin* 'Johannes is dokter', en het Sanskrit: *sa vidvān* 'deze (is) wijs', *vidyā parā devatā* 'de wetenschap (is) de hoogste godheid'. Vergelijk ook de gotische zin met (vooropgeplaatste) adjectieven: *bráid* (nom.) *daúr* (id.) *jah rūms* (id.) *wigs* (id.) 'breed (is) de deur en ruim de weg', en met een substantiefgroep: *ik im haírdeis gods* (Joh. 10:11) 'ik ben de goede herder'. De genitief wordt als predicaatsnomen gebruikt in *ƕazuh saei ist sunjos* (Joh. 18:37) 'ieder die is van de waarheid', zo ook in *þize ...ist þiudangardi gudis* (Luc. 18:16) 'van hen…is het koninkrijk van God' en afhankelijk van een negatie in *unte ni sijuþ lambe meináize* (Joh. 10:26) 'want niet zijn jullie van mijn lammeren'. Voor eventuele copula-deletie in de genoemde talen zie par. 3.4 (voor het Sanskrit zie reeds de gegeven voorbeelden). In het (slavische) Pools ligt het in zoverre ingewikkelder dat een adjectief in de nominatief en een substantief in de instrumentalis komt te staan: *Piotr jest chory* (nom.) 'Pieter is ziek', *Piotr jest lekarzem* (instr.) 'Pieter is dokter' (let op: het Pools kent geen lidwoorden).

In het Middelnederlands vinden we het predicaatsnomen in de bij het subject passende onverbogen vorm: *hi es coninc* 'hij is koning', *hi was cranc* 'hij was zwak/ziek'; een schijnbare uitzondering is bijv. *hi es rike* 'hij is rijk': *rike* is echter een oude ja-stam (got. *reikeis*) en gaat ook in de onverbogen vorm op een sjwa uit. Prototypische predicaatsnomina zijn adjectieven en substantieven (evt. met bepalingen erbij); vergelijk hiervoor de hierboven gegeven voorbeelden. Maar vergelijk ook de volgende middelnederlandse voorbeelden (zie S9) met een groep bevattende een pronomen personale: *hi es een ander ic ende ic bem een ander hi* 'hij is een ander ik en ik ben een ander hij', met een indefinitum: *dats ons al niet* 'dat is allemaal niets voor ons', met een adverbium *doen dy mes uut was* 'toen de kerk uit was', met een adverbium plus daarbij bepaling: *hi was sire stercheden quite* 'hij was zijn sterkte kwijt' (een 16e-eeuws voorbeeld: H4 926), met een partikel: *als wi op sijn* 'als wij op(gestaan)

zijn', met een numerale (cardinale): *beghin, wegh, middel, ende in dij zijn één* 'begin, weg, midden, einde in jou zijn één', met een ordinale en een cardinale: *wi waren viere en hi die vichte*, met een prepositiegroep: *alst wel es in scine* (MNW) lett. 'zoals wel is in schijn = zoals duidelijk blijkt' (één woord geworden is *anscine* in *nu es mi die quaetheit anscine* (S9) 'nu is de slechtheid voor mij aan schijn = duidelijk'), met een *te*-groep: *hi was tongereke = te ongereke* 'hij was in een slechte toestand'. Uit de vertalingen blijkt dat het steeds gaat om mogelijkheden die ook modern nederlands zijn; voor *te* vgl. echter *hij was ten einde raad*.

Er zijn echter ook afwijkingen van het moderne Nederlands. Er is het gebruik van het possessivum zonder lidwoord in *hi es mine ende ic ben sine* (S9) 'hij is de mijne (van mij)'; *al ware al die weerelt dijn* (H2 375) 'al zou de hele wereld van jou zijn'. Een gotisch voorbeeld is *all þata mein þein ist* (Luc. 15:31) 'al het mijne jouw is = is van jou'. Gaat dit gebruik terug op de genitief van het personale: got. *meina*, *þeina* enz. (vgl. HG deel 2 par. 5.1.2 en 5.5.1)? Een "predicatieve genitief" vinden we in *(scoen) die Ysengrijns te voren waren* (H2 455) '(schoenen) die van Ysengryn vroeger waren'. Vgl. ook *haerlieder es trike van den hemele* (D1 23) 'van hen is het rijk van de hemel' en *in een schep dat Peters was* (H2 354) 'in een schip dat van Petrus was'. Afwijkend van het moderne Nederlands is ook het gebruik van een stoffelijk adjectief: *al sine gewaden waren zidijn* (S9) 'al zijn kleren waren van zijde', ook onl. *sine hande sint guldin* (ONW LW) 'zijn handen zijn van goud'. In *doe wort der quarelen goeden coop* (S9) lett. 'toen werd van de tichelstenen (een) goede koop = toen werden de tichelstenen goedkoop' vinden we als predicaatsnomen een tamelijk ingewikkelde genitiefgroep. Laat 18e-eeuws (Wolff & Deken) is *myn talent ligt daar niet, noch ook Juffrouw Lotjes* 'noch ook dat van juffrouw Lotje' (H6 1356), met samentrekking van *(het) talent* bij *juffrouw Lotjes*. We hebben nu ligt daar niet als 'is niet zo' opgevat waarmee we wel een nogal atypisch naamwoordelijk gezegde krijgen.

Ook participia zijn mogelijk: mnl. *die witte ridder…bleef vaste sittende op sijn peert* (H2 409) 'de witte ridder…bleef vast op zijn paard zitten'; hiermee komen we zoals uit de omschrijving blijkt, duidelijk in de werkwoordelijke, nl. duratieve, sfeer terecht (hoofdstuk 4 passim). In plaats van het participium vinden we tegenwoordig een infinitief. Een oudnederlands voorbeeld is *thie waldonde ist…te ewon* (ONW WP 10e eeuw) 'die heersende is…in de eeuwen = die in de eeuwen heerst'. In de werkwoordelijke maar nu inchoatieve sfeer liggen ook *de grave wort lachende* (H2 409) 'de graaf begon te lachen', *hemelrike es nakende* 'het hemelrijk nadert' (H2 408). Ook met de volgende voorbeelden, met een participium preteritum, naderen we de werkwoordelijke sfeer (ook nu wordt tegenwoordig een infinitief gebruikt): *dat es al met Symonne dat cruce ghedraghen* (S9) 'dat is allemaal met Simon (van Cyrene) het kruis dragen'; (*rike man die gherne gheeft*,) *hi es wel gehoort* (MNW) '(een rijk man die graag geeft,) hij wordt goed gehoord = men hoort hem graag'. Vgl. hedendaags (weliswaar met een ander zintuig) *een gezien man*. Een voorbeeld van een uitdrukking is *dat is de Moriaan geschuurd* 'dat is de Moriaan schuren = vergeefse moeite doen'; misschien kan in dit verband ook de uitdrukking *dat is mooi meegenomen* worden genoemd. Een inchoatieve betekenis heeft ook een middelnederlands geval als *Castor wart te hant op hem een vechtre* (MNW) 'Castor ging terstond hem bevechten'; hier vinden we een combinatie van 'zijn' met een onbepaald nomen agentis. Zie verder voor de gevallen met participia de hfdst. 3 en 4.

Het gebruik als predicaalsnomen van possessiva, genitieven, stoffelijke adjectieven en numeralia neemt vanaf de 16e eeuw af. Dat het possessivum als zodanig in onbruik raakte, kan verband houden met het feit dat het duidelijk als attributieve bepaling ging fungeren. Het

kan echter nog wel voorzien van een bepaald lidwoord als predicaatsnomen optreden: *ik ben geheel de uwe.* Een 17e-eeuws voorbeeld is *dat ick…zoo zeer den uwen ben* (H5 1209, Bredero). Een archaïsch voorbeeld zonder lidwoord vinden we nog in een kerklied van rond 1938: *dat Gij zo laat werd mijn*.[75] Een "predicatieve genitief" vinden we nog bij Huygens: *Teun…seght dat de schuld gewis / niet ouden Adams, maer wel oude Evas is*. Een archaïsch voorbeeld is *hij is des duivels*; vgl. ook moderner *dit is niet des vrouws*, ook *de dokter deed wat des dokters was*. Productiviteit blijkt bijv. uit ook *dat is des internets*. Een versteende vorm is *we zijn allen goedsmoeds*, ouderwetse bijbeltaal is *geef de keizer wat des keizers is*. De stoffelijke adjectieven worden door *van*-constructies vervangen; een reeds middelnederlands voorbeeld is *al dat ghestichte* (een van te voren genoemd huis) *was van finen goude* (MNW) 'van fijn goud'. Een archaïsch gebruik van het stoffelijk adjectief treffen we aan in een gedicht van Jacqueline van der Waals (1868-1922): *waar gouden de portalen zijn/hoe zullen daar de zalen zijn!* Voor het 17e-eeuws wordt de constructie genoemd van het type *'t was sulcken waperkaack een* (*een* wel als *één* uit te spreken) 'het was zulk (een) wellusteling' met het numerale achteraan. Een enkele keer komt een substantief met postpositie voor: (17e eeuw) *voor de kerk…waeren noch eenige heiligen 't hooft af* (H5 1210) 'voor de kerk stonden nog enige heiligen (heiligenbeelden) met het hoofd eraf'.

Aan de andere kant nemen de mogelijkheden in de 19e, 20e eeuw toe. Genoemd kunnen worden een kale infinitief: *dat wordt weer huilen* (evt. *met de pet op*), *te* plus infinitief: *mijn lot was thuis te moeten blijven*, *om* plus *te* plus infinitief: *het is om te huilen*, adverbium: *mijn boek is af* (vgl. ook *hij is student af*), substantief in plaats van adjectief: *hij was geheel en al onderdanigheid*. Als een geval van samentrekking kan de volgende zin geinterpreteerd worden: *de 21e eeuw, zij zal een pandemische* (sc. *eeuw*) *zijn*. Substantieven kunnen nu ook een graadbepaling bij zich krijgen: *dit is wel heel erg Amsterdam*. In in ieder geval het moderne Nederlands is ook een bijzin als predicaatsnomen mogelijk (als "gezegdezin"): vgl. nnl. *dat boek is wat we nog moeten lezen.* Er is dan wel sprake van een bijzin met ingesloten antecedent: *wat = dat wat*. Van het Middelnederlands is bekend: *die Gallen sijn die niet en sparen* (MNW) 'de Gallen zijn degenen die niet talmen = de Gallen talmen niet'. Er zijn ook zeer uitgebreide predicaatsnomina mogelijk: *hij is een van die mensen die denken dat ze overal verstand van hebben*. Naarmate we de moderne tijd naderen, neemt de frequentie van dergelijke voorbeelden toe.

Vooral vanaf het latere Middelnederlands komen prepositiegroepen in gebruik; een paar voorbeelden zagen we hierboven al: *in scine*, *anscine*, *tongereke*, *van finen goude*. Vergelijk ook met nog met een participium presens: *in deser vertwijfelinghe wesende* (H4 927, 16e eeuw). Bij *in slape wart die stierman* (H2 456) 'de stuurman raakte in slaap' kunnen we ons afvragen of we nog met een naamwoordelijk gezegde te maken hebben dan wel met een werkwoordelijke uitdrukking. Is het laatste het geval, dan moet het eerste toch wel oorspronkelijk zijn. Duidelijk idiomatisch zijn behalve reeds genoemd *tongereke sijn*, *in scine sijn* ook *van node sijn*, *up handen sijn* (voor dergelijke (idiomatische) uitdrukkingen zie hfdst. 2 par. 6). Vooral *van*-groepen met 'zijn' worden populair. Er zijn ook middelnederlandse voorbeelden (hoewel de meeste voorbeelden uit later tijd zijn): *van groter vromicheden wesen* (H2 456) 'van grote dapperheid', *van cleine weirdde wesen* (H3 681) 'van geringe waarde zijn'. Vergelijk verder nnl. *van grote betekenis*, *van geen nut zijn*, maar vgl. ook uit de 18e

[75] Het lied staat in een protestantse gezangenbundel uit 1938; het staat aangegeven als een nieuwe vertaling van een lied van Angelus Silesius (17e eeuw).

eeuw (H6 1476) *een onheil dat voor de gantsche stad van de nadeeligste gevolgen had kunnen geweest zijn*. In het laatste geval zouden we deze verbinding niet meer gebruiken maar eerder een zin met *hebben* gebruiken: *dat…de nadeeligste gevolgen had kunnen hebben*. Er is (was) sprake van een duidelijk paradigma (hetgeen niet op uitdrukkingen wijst): vgl. voor dezelfde eeuw nog *zynde deszelfs zoontje van eene zwakke gesteltenis*, *de oogen zyn van eene meer dan middelmatige grootte*, *het aenschyn is van een bruyn-rood koleur* (H6 1476). Ook nu zouden we bij de moderne weergave eerdereen zin met *hebben* gebruiken. Typisch gronings (ruimer nederduits) is (in vertaling) *ze werd rood om het hoofd* 'ze kreeg een rood hoofd' (fri. *read om 'e holle*).

Een personale in de subjectsvorm vinden we in *ende ihesus seide: dien ic dit ingedoepte broot gheve, die is hi* (H3 681) 'aan wie ik dit ingedoopte brood geef, hij is het'. In gesproken hedendaagse taal wordt *die* in plaats van *dat* gebruikt en in plaats van *hi* de verbogen vorm *hem* (maar dan wel de zwakke variant daarvan): *dat is 'm* (met accent *dat is hij!*). In de standaardtaal worden zoals uit de vertaling blijkt, de verbogen vormen vermeden: daarin is het dus *hij is het* of (gesproken) *die is het*. Ook in de kindertaal komen de verbogen vormen voor: als we een kind een foto van hem/haarzelf laten zien, kan het reageren met *dat is mij*; later leert het dat het "moet" zijn *dat ben ik*. In het Engels wordt echter *that 's me* niet als fout beschouwd.

8.3. KOPPELWERKWOORDEN

8.3.1. *Algemeen*

Zijn en *worden* zijn wel de meest gebruikte koppelwerkwoorden met als kernbetekenis 'zijn in een toestand (ruim genomen)' resp. 'komen in een toestand'. Het verschil tussen *zijn* en *blijven* is dat met *blijven* expliciet de continuïteit van 'het zijn' wordt aangeduid. Daarmee is overigens niet alles gezegd. Op de achtergrond is een ontkenning aanwezig: als we van iemand zeggen dat hij lang jong bleef, dan is daarin geïmpliceerd dat hij voor zijn lééftijd niet oud werd. We zullen niet zo gauw van iemand zeggen: hij bleef oud voor zijn leeftijd. De drie genoemdekoppelwerkwoorden, in ieder geval 'zijn' en 'worden', kunnen tot de prototypische kern van de groep gerekend worden. De andere van het bekende rijtje: *lijken*, *blijken*, *schijnen*, *heten*, *dunken*, *voorkomen*, kunnen met *zijn* of *worden te* (evt. ook *blijven te*) worden uitgebreid: *Jan blijkt ziek te zijn*, *hij lijkt ziek te zijn*, *hij schijnt ziek te zijn*, *hij lijkt ziek te worden*, *hij lijkt maar ziek te blijven* enz. (wat op een latere ontwikkeling kan berusten). In feite beginnen ze dan op modale (epistemische) hulpwerkwoorden te lijken (zie hfdst. 4 par. 5.7). Ook van zichzelf hebben ze vaak al iets epistemisch': 'onduidelijke c.q. niet helemaal duidelijke werkelijkheid' bij *lijken*, *schijnen*, *dunken*, *voorkomen*, 'duidelijke werkelijkheid' bij *blijken* en *heten*. De laatstgenoemde berusten dus op een objectieve, de eerstgenoemde op een subjectieve vaststelling. De subjectieve kunnen met een experiëns (oude datief) voorkomen: *het lijkt me*, *het schijnt me*, enz.; bij *dunken* en *voorkomen* is dat regel: *hij dunkt me lui*, *het komt me voor dat*…

Alle werkwoorden van het genoemde rijtje kunnen ook zelfstandig voorkomen, ingeleid door een voorlopig subject *het* en gevolgd door een *dat-zin*: *het blijkt dat Jan ziek is*. Tussen deze zin en *Jan blijkt ziek (te zijn)* lijkt een subtiel betekenisverschil te bestaan: in de tweede zin is de evidentie directer van aard dan in de eerste. Een bepaalde grammaticale interpretatie houdt in dat het subject in *Jan blijkt ziek te zijn* uit de meer basale zin *het blijkt dat Jan ziek is*

afkomstig is: *blijken* is een subject-verheffend (*raising*) werkwoord. Op de achtergrond van de in de hoofdtekst gegeven interpretatie staat het idee dat volledige synonymie niet voorkomt. Ook combinatie met andere werkwoorden dan 'zijn' is mogelijk: *hij blijkt zich te vergissen*; er is dan zeker sprake van een modaal hulpwerkwoord. Deze combinaties lijken een latere uitbreiding van die met *zijn* te zijn maar bij *schijnen* (*scinen*) kwamen ze al in het Middelnederlands voor: naast *een man die tongereke scheen wesen* (H2 443) 'een man die in een treurige toestand leek te zijn' vinden we *die ene scenen clemmen…ende dandere scenen dalen* (H2 443) 'sommigen leken te klimmen, anderen te dalen' (steeds zonder *te*). We zullen hieronder zien dat er ook nog andere koppelwerkwoorden (of werkwoorden die daarop lijken) te noemen zijn. Ook *hebben* kan op een koppelwerkwoord gaab lijken: vgl *ik heb koorts* dat niet ver afstaat van *ik ben koortsig* zoals ook *ik heb het warm* niet ver van *ik ben warm* (maar er is een subtiel verschil: zie hfdst. 6 par. 5.2.3).

N.B. *Zijn* heeft ook nog andere functies naast die van koppelwerkwoord; het kan hulpwerkwoord zijn (*is gekomen*, *is gezien*), localiserend (*Jan is* 'bevindt zich' *in de kamer*) of, met *er*, existentie-aanduidend (*er zijn zwarte gaten* 'er bestaan zwarte gaten'). In de beide laatste gevallen is het zelfstandig werkwoord. De verschillende betekenissen en vormen (vgl. *hij is*, *ik ben*, *ik was*) houden verband met het feit dat in dit werkwoord drie verschillende wortels tot één paradigma zijn samengegroeid (*suppletie*). Zie HG deel 2, par. 2.7.2.

In het Middelnederlands kon bij een koppelwerkwoord: *duncken*, *bliken*, *scinen*, *gaen*, *comen*, in plaats van een infinitief een participium presens gebruikt worden: *dat u dunct wesende goet* (S260) 'wat u goed dunkt te zijn', *ten waere dat bleke in fraude ghedaen sijnde* (S260) 'ware het niet dat het zou blijken in bedrog gedaan te zijn', *deze scinen minnende reynecheit* (S260) 'deze schijnen van reinheid te houden'*, yemen…scijnt wijs sijnde* (H3 670) 'iemand lijkt wijs te zijn'.

8.3.2. *Etymologie*

Koppelwerkwoorden zijn hun bestaan vaak als "gewone" werkwoorden begonnen; in de loop van hun ontwikkeling hebben ze via een grammaticalisatieproces hun tegenwoordige functie gekregen. Voor de oorsprong kunnen we bijvoorbeeld denken aan constructies met predicatieve bepalingen: vgl. mnl. *daer trouwetse Lodewike ende bleef coninginne* (H2 452) 'daar trouwde ze met Lodewijk en werd/bleef als koningin > werd koningin'. Het verschil tussen 'nog zelfstandig werkwoord' en 'reeds koppelwerkwoord' is echter zeer subtiel; in een zin als *we blijven daar* is *blijven* nog duidelijk zelfstandig werkwoord. Voor *blijven* komen we etymologisch o.a. bij gr. *lipos* 'vet' terecht; een oude betekenis moet zoiets als 'vastgekleefd zitten' zijn geweest. *Blijken* heeft evenals *schijnen* een oorspronkelijke betekenis 'schijnen, schitteren' (osa. *blīkan*, *skīnan*); vgl. nog steeds *de zon schijnt vandaag*. *Schijnen* had overigens vroeger meer de betekenis van 'blijken', dus niet van 'de schijn hebben van'; vergelijk nog hedendaags substandaard *schijnbaar* waar het *blijkbaar* "moet" zijn. *Dunken* is via Ablaut verwant met *denken*, *lijken* is verwant met *gelijk*, *lijken op*. *Heten* kon transitief gebruikt worden: *hoe heet* 'noemt' *men dit*?, maar heeft nu passief de betekenis 'genoemd worden': *hij heet Karel* (zie hfdst. 5 par. 2.1); in *dat heet de feiten verdraaien* nadert *heet* de betekenis 'is'. De oorspronkelijke betekenis kan 'in beweging brengen' geweest zijn; vgl. daaruit ontstaan 'bevelen' als in got. *jah haíháit izái giban matjan* (Marc. 5: 43) 'en beval haar eten te geven'. In *voorkomen* (*het komt me voor*, oorspr. 'het verschijnt vóór me') heeft *komen* een metaforische toepassing gekregen. Zelfs *worden* en de vormen van

zijn kunnen heel vroeger een concrete betekenis hebben gehad, bij *worden* ‘draaien’ (lat. *vertere*, vgl. eng. *to turn pale*) en bij *zijn* o.a. ‘groeien, vertoeven’ (vgl. eng. *he is growing older*; zie verder HG deel 2 par. 2.7.2). Moeten we uit een en ander concluderen dat koppelwerkwoorden met hun abstracte betekenis en daarmee ook naamwoordelijke gezegdes historisch-evolutionair gezien op een pas vrij late ontwikkeling berusten? Dat lijkt onwaarschijnlijk: ook in de protofasen zal men er behoefte aan hebben gehad om aan een entiteit een ‘eigenschap’ (hoe ook precies geformuleerd) toe te kennen. In de protofasen kunnen echter andere koppelwerkwoorden in gebruik zijn geweest die later verdwenen zijn terwijl door herhaalde grammaticalisatieprocessen nieuwe zijn ontstaan uit werkwoorden met een concrete betekenis. Overigens werd in het presens geen koppelwerkwoord gebruikt; zie hiervoor 3.4.

8.3.3. *Door de tijd heen*

Van het Gotisch kennen we in ieder geval *wisan* bijv. in *ni ganohái sind* (Joh. 6:7) ‘niet genoeg zijn ze’ of in *wesun áuk fiskjans* (Marc. 1:16) ‘waren zij namelijk vissers’ en *waírþan* bijv. in *usfilmans waúrþun* (Marc. 1:22) ‘ontzet werden ze’ of *jus saúrgandans waírþiþ* (Joh. 16:20) ‘jullie bekommerden zullen worden’ maar ook *þugkjan*: *ƕa izwis þugkeiþ?* (Matth. 26:66) ‘wat dunkt jullie?’[76]. In het Oudnederlands vinden we *zijn*, *worden*, *heten* en *dunken* als duidelijke koppelwerkwoorden terug: *scona bistu* (ONW LW) ‘mooi ben je’, *min wine is mer worthan ethele winthruvo* (id.) ‘mijn vriend is mij geworden een edele wijndruif’, *vone thannan heyzestu filia principis* (id.) ‘daarom heet je de dochter van de vorst’, *siu thunket ouch mih erwelet also thiu sunna* (id.) ‘zij dunkt mij uitverkoren als de zon’.

In het Middelnederlands komen er geleidelijk aan meer bij maar het bekende rijtje (hierboven reeds genoemd) is nog niet in z’n geheel vertegenwoordigd. In ieder geval zijn *zijn*, *worden*, *blijven*, *schijnen*, *dunken* aanwezig. Mnl. *bliven* kan echter niet alleen ons ‘blijven’ betekenen (voor de precieze betekenis zie de vorige paragraaf) maar ook ‘in een bepaalde toestand komen en vervolgens daarin blijven’ (perfectief). Vergelijk hiervoor de oorspronkelijke betekenis ‘plakken, kleven’; denk aan: ‘ergens aan vast raken en daaraan vast blijven’. Bekende middelnederlandse combinaties zijn *doet bliven* ‘dood gaan’, *verloren bliven* ‘verloren gaan’, *te nie(u)te bliven* ‘tenietgaan’; let erop dat nnl. *gaan* hier in feite als een soort koppelwerkwoord te voorschijn komt.[77] Vergelijk ook elliptisch *bliven* ‘sterven’ dat we in het Wilhelmus terugvinden: *Graaf Adolf is gebleven in Friesland in den slag*. Vanuit het Middelnederduits komt *bliva*/*blive* als koppelwerkwoord en hulpwerkwoord van de lijdende vorm in de skandinavische talen terecht: vgl. deens *han blev syg* ‘hij werd ziek’, *han blev straffet* ‘hij werd gestraft’. Later verliest *blijven* z’n perfectieve betekenis en wordt dan zuiver duratief zoals in 17e-eeuws *dat zulke dingen ongestraft blyven* (H5 1207); toch kan iets perfectiefs nog doorschemeren in bijv. *iedereen bleef stil*.

Mnl. *scinen* kan, zoals hierboven vermeld, ‘blijken’ betekenen maar ook ‘zijn’: *du doems di selven, dat sal di scinen* (S15) ‘je veroordeelt jezelf, dat zal je blijken’, *Diederic die de outste sceen* ‘was’ (S15). Vgl. nog 17e-eeuws *sulke vreemde dingen, dat ze t’eenemaal ongeloofelyk schynen* (H5 1208). Toch kan mnl. *scinen* ook de hedendaagse betekenis hebben: *al schinet goet, het wert onspoet* (MNW) ‘al zou het goed lijken, het wordt ongeluk’. In *een dorper, heet*

[76] *þugkjan* kon ook “persoonlijk” gebruikt worden: vgl. *þatei þugkeiþ haban, animada af imma* (Luc. 8:18) ‘wat hij denkt te hebben, wordt van hem afgenomen’.
[77] De betekenis ‘overblijven’ kan etymologisch verscholen zitten in *elf* en *twaalf* (got. -lif); zie HG 2, 6.2.1.1.

Lamfroit (Reinaert), betekent *heet* duidelijk ‘genoemd wordt’; ook *heten* in *hi sal heten groet in hemelrike* (H2 453) kan zo worden opgevat maar in dit geval is ook een vertaling ‘zal groot zijn’ aanvaardbaar. *Dunken* komt, steeds met een duidelijk subject (dus niet met een voorlopig subject: *het dunkt me dat*…), vaak in het Middelnederlands voor. Blijkens het Gotisch kon het subject al vroeg een bijzin zijn: *þugkeiþ im áuk ei in filuwaúrdein seinái andháusjáindáu* (Matth. 6:7) ‘het komt hun namelijk voor dat in hun veel woorden = door veel woorden te gebruiken ze gehoord worden’. Het oude preteritum erbij is *docht* dat ook nu nog wel gebruikt wordt, naast analogisch zwak *dunkte*.

In het Middelnederlands waren er ook nog andere werkwoorden die de dienst van koppelwerkwoord konden verrichten. Hier volgen er enkele: *ander die by fraude poorters bedeghen waren* ‘anderen die door fraude poorters waren geworden’ (S241) van *bediën*, ndl. *gedijen* ‘groeien’ (eng. *to grow*: *he is growing older*); *als hi groot becomen was* (S241) ‘als hij groot geworden was’ van *becomen* (eng. *to become*: *he became a soldier*); *dat haer sone ridder quame* (H2 453) ‘dat haar zoon ridder zou worden’ van *comen* (vgl. eng. *it will come true*); *menich boem goet ende dire daert bi doet wesen soete* (S241) ‘menige boom goed en kostbaar waar het is prettig om te zijn (om te vertoeven)’ van *doen*; *nu sal die prophetie vallen wair* (MNW) ‘nu zal de profetie waar worden’ van *vallen* (vgl. eng. *to fall ill*). Voor *staan* plus *gescepen* vergelijk *vele dient stont gescepen campelike* (MNW) lett. ‘velen voor wie het gevaarlijk geschapen stond = velen voor wie het gevaarlijk was’. In het laatste geval lijkt zoals aangegeven een vertaling met ‘geschapen staan’ niet goed mogelijk. Voor *vallen* vgl. ook nog 17e-eeuws *dat het beleg zwaarder vallen zou* (H5 1208) en nog hedendaags *het valt me zwaar*. Het gebruik van *komen* als koppelwerkwoord wordt nog genoemd voor West-Vlaanderen (rond 2005): *ziek komen*, *minister komen*; in oudere bronnen wordt het ook voor Antwerpen, Waasland en heel Vlaanderen genoemd. Een 17e-eeuws voorbeeld is *hoe koomdy doch so bruyn?* (H5 1207, Bredero), een 19e-eeuws *hoe de natie zoo flaauw en zoetsappig komt* (H7 1808, Klikspaan). In gesproken taal is *hoe kom je zo gek om dat te doen?* nog steeds mogelijk. *Bedijen*, *bekomen* (met prefix) en *doen* als koppelwerkwoord zijn van na het Middelnederlands niet meer bekend.

Er zijn nog enige biezondere gevallen te noemen waarin mnl. *werden* wordt gebruikt. Zo bestaan er combinaties van *werden* plus een participium preteritum van een mutatief werkwoord: *menich mensche wort bederft*. Een vertaling met *raken* dringt zich op: ‘raakt bedorven > sterft’, zoals bijv. ook bij *ic...wart in vare* ‘raakte in angst’. Er is sprake van het terechtkomen in een bepaalde toestand. Er is overeenkomst met de betekenis van *bliven* (zie boven) waar ook sprake is van een (definitief) in een bepaalde toestand terechtkomen. Een iets ander geval is *hi wort ghevallen* ‘hij viel’ waarbij het moeilijker is om aan ‘raken in een toestand’ te denken; er is wel sprake van een verandering van situatie. In beide gevallen heeft *werden* nog iets van zijn oorspronkelijke betekenis bewaard (vgl. hierboven lat. *vertere* ‘draaien’). Dergelijke gevallen komen niet meer in het moderne Nederlands voor; dat houdt er verband mee dat *worden* (o.a. bij het passivum) steeds frequenter wordt en als gevolg van het grammaticalisatie-proces ook steeds vager van betekenis.

Lijken komt pas in de 17e eeuw duidelijk als koppelwerkwoord te voorschijn; het kwam oorspronkelijk met een datief voor: *dat hij gheleec enen doden* (MNW) ‘dat hij leek op een dode’. Toen de datief niet meer als zodanig herkenbaar was, werd het betreffende zinsdeel als predicaatsnomen begrepen: *het maaksel* (slede) *lykt een wreede waaterstier* (WNT). Hier kan, bij een substantief, nog een gelijkenis in het spel zijn; wordt, secundair, *lijken* met een

adjectief gecombineerd, dan valt er aan de status van koppelwerkwoord niet meer te twijfelen: vergelijk hedendaags *het lijkt niet onmogelijk dat*… Ook *staan* kon het karakter van een koppelwerkwoord krijgen: *de see stont seer obbelych* (H5 1208, de Ruyter) 'was zeer onrustig'. Kan *het staat te bezien* nog als een rest daarvan beschouwd worden? *Voorkomen* komt pas vanaf de 18e eeuw duidelijk als koppelwerkwoord te voorschijn: *ik…sprak zyn Majesteit met vrymoedige eerbiedenisse aen, dat haer vremt scheen voor te komen* (H6 1473; *haer* verwijst naar het femininum *Majesteit*); deze zin bevat ook *schijnen te*. Een duidelijk (18e-eeuws) voorbeeld met *raken* is *dus raakte ik ook bekent met de Juffrouw Hofland* (H6 1474, Wolff en Deken); in hedendaagse taal wordt *raken* vaak gebruikt: *het raakte kapot*. *Raken* lijkt meer procesmatig (perfectief) te zijn dan *worden*: *ik werd er bekend*, *ik raakte er bekend*. *Blijken*, dat als *bliken* 'schijnen, schitteren' (zoals hierboven reeds vermeld) al middelnederlands is, lijkt pas vanaf de 19e eeuw koppelwerkwoord te zijn: *zoodra het gevaar geheel geweken blijkt* (H7 1808).

Bij werkwoorden van 'primaire lichaamshouding' (*zitten*, *liggen*, *staan*, *lopen*, *gaan*) doet zich, via een betekenis 'zich bevinden', 'worden tot', een ontwikkeling voor naar koppelwerkwoord, althans die in die richting gaat. Hierboven zijn in vertalingen al nnl. *verloren gaan*, *tenietgaan*, *dood gaan* en *open staan* genoemd. Vergelijk verder nnl. *het zit wel snor*, *het ligt zo*, *het liep raar*, *de fiets ging kapot*. Echte koppelwerkwoorden zijn het nog niet: vervanging door *zijn* of *worden* is soms moeizaam en vervanging over en weer niet (goed) mogelijk; de oude betekenis is nog niet helemaal verdwenen. We kunnen er dus aan twijfelen of we al naamwoordelijke gezegdes hebben of nog constructies met een predicatieve bepaling. Tamelijk recent lijken combinaties van werkwoorden van lichaamshouding met prepositiegroepen: *met de handen in het haar zitten*, *voor de hand liggen*, *op het spel staan*, *in het honderd lopen*; ook hier naderen *zitten* enz. de betekenis 'zijn' of 'worden'. Een andere interpretatie is dat we hier met vaste werkwoordelijke uitdrukkingen te maken hebben (hfdst. 2 par. 6). Ellips leidt tot manieren van zeggen als *het moet beter*, *het kon slechter*. Bij een ruimere opvatting van het begrip 'koppelwerkwoord' kan ook *kleuren* bijv. in *in de hemel kleurt rood* als zodanig worden opgevat.

8.3.4. *Copula-deletie*

Van een groot aantal talen, waaronder het Latijn, het klassieke Grieks en het Sanskrit, is het verschijnsel bekend dat in het presens (3e persoon) het koppelwerkwoord 'zijn' kan ontbreken. Het wordt wel *copula-deletie* genoemd; het bezwaar van deze term is dat de suggestie is dat de copula "eigenlijk" nog aanwezig is maar in het spreken wordt gedeleerd. Ook historisch gezien heeft de term bezwaren, alsof men oorspronkelijk de copula gebruikte maar daar later mee opgehouden is. Afwezigheid van de copula lijkt de oude toestand; later is men hem gaan gebruiken omdat men het gevoel kreeg dat een volwaardige zin een persoonsvorm moest bevatten. Een betere term zou *nul-copula* zijn maar omdat de term *copula-deletie* nogal ingeburgerd is, houden we hem maar aan. Van het Sanskrit hebben we hierboven al leren kennen: *sa vidvān* 'deze (is) wijs', *vidyā parā devatā* 'de wetenschap (is) de hoogste godheid'. Voor het Latijn en Grieks kunnen de volgende spreekwoorden genoemd worden: lat. *quot hominēs tot sententiae* 'hoeveel mensen (zijn) zoveel oordelen (zinnen)', gr. *ouk agathon polukoiraniè* 'niet (is) goed heerschappij van velen tegelijk'. Een sanskrit spreekwoord is *yathā vṛkṣas tathās phalam* 'zoals de boom (is) zo de vrucht'. Het verschijnsel komt overigens, niet alleen in het Sanskrit maar in ieder geval ook in het Grieks, ook buiten de spreekwoordelijke sfeer voor (voor griekse voorbeelden zie hieronder). In het Russisch is

de deletie algemeen, vgl. *ona krasavitsa* ‘zij (is) een mooie vrouw’ (trouwens ook als het om een locatie gaat: *dom tam* ‘het huis is daar’). Het verschijnsel komt overigens maar zelden in oude (geschreven) vormen van het Slavisch voor; is het in de schrijftaal onderdrukt of is het in de gesproken taal weer toegenomen? In het (baltische) Litouws komt de deletie eveneens voor: *Jan serga* ‘Jan is ziek’. Het is een verschijnsel dat ook in andere taalfamilies voorkomt, ook bijvoorbeeld in het (fins-oegrische) Hongaars: *a szobak kiesik* ‘de kamer (is) klein’, *Brauer úr igazgató* ‘de heer Brauer (is) directeur’. In het Gotisch is het een zeldzaam verschijnsel en als het voorkomt, dan conform het griekse origineel: *bráid* (nom.) *daúr* (id.) *jah rūms* (id.) *wigs* (id.) ‘breed (is) de deur en ruim de weg’; vgl. gr. *hoti plateia hè pulè kai euruchōros hè hodos* (Matth. 7:13). Dit voorbeeld heeft iets spreekwoordelijks (het bevat een algemene waarheid) maar vgl. ook in een vraag *ƕa kara unsis?* (Matth 27:4) lett. ‘wat zorg (is) voor ons’ (‘wat gaat het ons aan?’, gr. *ti pros humas?*), in een uitroep *immuh wulþus du áiwam* (Rom. 11:36) ‘en aan hem (zij) de heerlijkheid in de eeuwen’ (gr. *aitōi hè doxa eis tous aiōnas*[78]), in een relatieve bijzin: *þizuh namo Iosef* (Matth. 27:57) ‘wiens naam (is) Jozef’ (gr. *tounoma Iōsèph*).

In het Nederlands blijft het verschijnsel nagenoeg beperkt tot enkele spreekwoorden: *eind goed al goed* ‘als het eind goed is, is alles goed’ (du. *End gut, alles gut*), *vrijheid blijheid* ‘vrijheid is blijheid’, met een toestand aanduidend participium preteritum: *moed verloren al verloren* ‘als de moed verloren is, is alles verloren’, *zo gewonnen zo geronnen* ‘wat snel verkregen is, is snel weer verdwenen’. Maar in de boven gegeven vertaling van *immuh wulþus* enz. zou het werkwoord (zoals aangegeven) ook kunnen wegblijven. De deletie is productief (en universeel) in een correlatieve constructie: *hoe warmer hoe liever*, *hoe later hoe gezelliger*, ook (in een uitdrukking) *hoe ouder hoe gekker*. Het Middelnederlands laat meer voorbeelden zien: *swighen best* ‘zwijgen (is) het beste”, *niet voor weldoen ende blijde sijn* ‘er (is/gaat) niets boven goed doen en blij zijn’. Locatief lijkt *dat inder herten dat inden mond* ‘wat in het hart (is), dat (is) in de mond’. Voor de correlatieve constructie vgl. mnl. *so corter doot so sachter gesceet* ‘hoe korter dood, hoe zachtere scheiding’, *hoe eer hoe lievere* ‘hoe eerder hoe liever’. Dat (naast andere elementen) de copula ontbreekt, is nu heel gewoon in titels en opschriften; vgl. (in een krant van 14 oktober 2020): *onderwijs te belangrijk om dicht te gooien* (waarin ook het lidwoord *het* ontbreekt). Deletie komt ook nogal eens in spreektaal voor: vgl. *hij ook leraar?* (in een verbaasde vraag), *genoeg vandaag!* (in een besliste vaststelling, ook zonder subject).

8.4. BEPALING VAN GESTELDHEID

8.4. PREDICATIEVE BEPALING/TOEVOEGING

8.4.1. *Inleiding*

In aansluiting bij het naamwoordelijk gezegde komt in deze paragraaf de *bepaling van gesteldheid* ter sprake. Er worden traditioneel drie gevallen onderscheiden: 1. *ik vind die vis <u>lekker</u>* (volgens de werking), 2. *hij verfde de deur <u>groen</u>* (ten gevolge van de werking), 3. *<u>mopperend</u> ruimde hij zijn bureau op* (tijdens de werking). In een constructie met een bepaling van gesteldheid kan een naamwoordelijk gezegde als een *small clause* geïmpliceerd zijn, een geïmpliceerde zin dus; kwam een dergelijke zin in heel oude fasen oorspronkelijk zelfstandig voor? Zo kunnen we 1) *ik vind die vis lekker* analyseren als ‘ik vind (ervaar) die

[78] De latijnse paralleltekst in de uitgave van Streitberg heeft *ipsi gloria in saecula*.

vis [die vis is lekker]', vgl. een parafrase als *ik vind dat die vis lekker is* en 2) *hij verfde de deur groen* als 'hij verfde [de deur wordt groen], vgl. een parafrase als *hij verfde [zo] dat de deur groen werd*. Bij de omschrijving van 1 en 2 komen we dus bij 'zijn' of bij 'worden' terecht. 3) *mopperend ruimde hij zijn bureau op* is te analyseren als 'hij ruimde zijn bureau op [hij mopperde]', vgl. een parafrase als *hij ruimde zijn bureau op terwijl hij mopperde*. We komen hier bij een werkwoordelijk gezegde terecht: *hij mopperde*, en niet bij een *dat*-zin maar bij een adverbiale bijzin. Bij 1 en 2 komen we in de omschrijving dus bij een naamwoordelijk gezegde terecht, bij 3 kan dat moeilijker liggen: ?'hij was mopperend'. Maar vergelijk, met participium preteritum, *ik eet die vis gebakken*: 'ik eet die vis [ze is gebakken]' naast *als ze gebakken is.* Dit kan hetzij als een naamwoordelijk hetzij als een werkwoordelijk gezegde geïnterpreteerd worden.

Het ziet er overigens naar uit dat er eigenlijk slechts twee soorten zijn: 1 en 2 samen tegenover 3. In *ik vind die vis gebakken* (3) 'terwijl/als hij gebakken is' *wel lekker* (1) komen 3 en 1 gecombineerd voor, in *zingend* (3) 'terwijl hij zong' *verfde hij de deur groen* (2) betreft dat 3 en 2. 1 of 2 en 3 kunnen dus tegelijk in de zin voorkomen; een combinatie van 1 en 2 is uitgesloten: het is het soort werkwoord dat bepaalt of we met 1 dan wel met 2 te maken hebben. We kunnen 1 en 2 dus samennemen als 1/2. Terwijl bij 3 altijd van een satelliet-argument sprake is, komt bij 1 en 2 een kernargument voor: *vinden* in de betekenis 'ervaren' vereist een bepaling van gesteldheid; in *hij verft de deur groen* lijkt een nadere bepaling echter niet verplicht: *hij verft de deur* kan een volledige zin zijn. We kunnen echter zeggen dat bij een bepaalde gebruikswijze van *verven* de bepaling verplicht is. Er is in ieder geval verschil met de zinnen met (3): in *groen verven* gaat het om een bepaald soort 'verven', in *mopperend opruimen* en *gebakken vinden* niet om een bepaald soort 'opruimen' of 'vinden'. Het verschil tussen beide soorten komt ook uit de volgorde in de zin te voorschijn: het is *Jan gooide het glas in woede* (3) *kapot* (2) en niet **Jan gooide het glas kapot in woede*. *In woede* (3) kan ook goed vooraan staan: *in woede* (3) *gooide Jan het glas kapot* (2). Dat geldt ook voor (3) *gebakken* in *gebakken* (3) *vond ik die vis niet lekker* (1).

We kunnen op de een of andere manier terminologisch verschil maken, bijv. voor 3 (steeds dus een satellietargument) de term *predicatieve toevoeging* gebruiken en voor 1/2 de term *predicatieve bepaling* reserveren (*bepaling van gesteldheid* kan in ruime zin worden gebruikt). Deze termen zullen we verder aanhouden, daarnaast ook de cijferaanduiding. Omdat de drie gevallen traditioneel samengenomen worden, ook terminologisch dus met de term *bepaling van gesteldheid*, zijn ze hier met elkaar in samenhang behandeld. Als overeenkomst wordt wel vastgesteld dat de betreffende bepalingen zowel iets attributiefs als iets predicatiefs hebben: in *ik vind die vis gebakken wel lekker* zeggen *gebakken* zowel als *lekker* iets over de vis ('een lekkere gebakken vis') maar horen ze tegelijk (als dubbel verbonden bepalingen) ook beide bij het werkwoord ('iets gebakken lekker vinden').

Ook substantieven of substantiefgroepen kunnen de rol van predicatieve bepaling spelen: *ik vond hem een domoor* (1), *we maakten hem voorzitter* (2); met nog een prepositie erbij (*als* ook als zodanig begrepen) vinden we *we zagen hem al als professor* (1), *we benoemden hem tot voorzitter* (2), *hij zag mij voor iemand anders aan* (1). Bij de predicatieve toevoeging (3) ligt een substantief(groep) moeilijker maar vgl. *domoor die hij is, neemt hij altijd de verkeerde afslag*. Het feit dat zowel adjectieven als substantieven mogelijk zijn, wijst erop dat deze woordsoorten dicht bij elkaar liggen (zie HG deel 2 passim).

Tot dusver zijn steeds eenvoudige voorbeelden gegeven maar ze kunnen ingewikkelder zijn: vgl. bijv. voor de predicatieve bepaling (1) *ik vond die voorstelling zo interessant als ik het nog nooit heb meegemaakt*, voor id. (2) *hij maakte mij uit voor alles wat mooi en lelijk was*, voor de predicatieve toevoeging (3) *slecht in z'n humeur zoals altijd kwam hij de klas binnen.* Dergelijke uitgebreide voorbeelden zullen naar de moderne tijd toe wel in frequentie toegenomen zijn. Maar vgl. al vrij uitgebreid: mnl. *hy stelde governeur van Vlaenderen den heere van Axelle* (S16) 'hij stelde de heer van Axel aan als gouverneur van Vlaanderen'. Hier ontbreekt voor het moderne taalgevoel *als* of de prepositie *tot* maar vgl. ook mnl. *enen over god houden* (S19) 'iemand voor god houden'. Vergelijk verder nog, ook met een duratief-causatief (resultatief) aspect: *iemand aan het lachen maken*, ook 17e-eeuws *maeckt de jongen toch niet an 't huylen* (H5 1161). (Voor *hebben*-constructies als *ik heb de band lek* (2) zie hfdst. 6 passim.)

Predicatieve bepalingen (type 1/2) hebben een zekere vrijheid van plaatsing; ze kunnen (zoals we hierboven al gezien hebben) vooropgeplaatst worden maar er is dan wel sprake van een zekere contrastwerking: vgl. *lékker kan ik die vis niet vinden*. De vrijheid van plaatsing is duidelijker bij type 3, de predicatieve toevoeging: vgl. *huilend kwam Claartje de kamer binnen* naast *Claartje kwam huilend de kamer binnen*. In de laatste variant kan *huilend* ook tussen pauzes of komma's voorkomen; *huilend* krijgt dan iets appositioneels (*semi-appositioneel*). Als de bepaling erg omvangrijk is, wordt daaraan de voorkeur gegeven: *hij kwam, uit zijn humeur zoals altijd, de klas binnen*; de bepaling krijgt dan zeker iets appositioneels. Of met een nog omvangrijker voorbeeld: *deze plaats, mooi gelegen aan de oevers van de Rijn, wordt druk door toeristen bezocht*. Ook vooropplaatsing van deze bepaling is mogelijk evenals, met een kleine toevoeging, plaatsing aan het eind: …*door toeristen bezocht, mooi gelegen als ze is aan de oevers van de Rijn*.[79] Komt er in de zin ook een (persoonlijk) object voor, dan kan er een zekere ambiguïteit optreden: vgl. 1. *huilend trof de jongen zijn moeder in de kamer aan*, 2. *de jongen trof huilend zijn moeder in de kamer aan*, 3. *de jongen trof zijn moeder huilend in de kamer aan*. Van 1 tot 3 lijkt de kans dat de jongen en niet de moeder aan het huilen is, af te nemen. In een modern kerklied wordt van God gezegd: *die 't verloren kind huilend zoekt en vindt*; bij *huilend zoekt* denken we al snel aan een huilende God (maar is dit theologisch verantwoord?), bij *huilend vindt* aan een huilend kind. In *gebakken vind ik die vis wel lekker* wordt *gebakken* op *die vis* betrokken hoewel zuiver grammaticaal ook de ik-figuur *gebakken* zou kunnen zijn. Er is bij de interpretatie sprake van een samenspel van plaatsing en semantiek (wereldkennis). Ook een mnl. zin als *hi sach comende daer enen man* zou los van de context op twee manieren geïnterpreteerd kunnen worden: 'hij zag toen hij daar kwam, een man' en 'hij zag een man daar komen'.

In recente tijden is de mogelijkheid ontstaan dat de predicatieve toevoeging (3) aansluit bij een element op een lager niveau in de zin. Deze mogelijkheid is nog niet door alle taalbeoordelaars aanvaard; een vermaard bestrijder ervan was indertijd de journalist J.L. Heldring. Een bekend voorbeeld is *luid zingend zette de bus met schoolkinderen zich in beweging* waarin *luid zingend* niet bij *de bus met schoolkinderen* hoort maar bij het

[79] Meer terug in dit hoofdstuk staat de zin *het kan nog wel voorzien van een bepaald lidwoord als predicaatsnomen optreden*. De komma's zijn hier met reden weggelaten om aan te geven dat het om een strikte voorwaarde gaat.

substantivisch deel van de prepositiegroep daarin, nl. *de schoolkinderen.* Nog "erger" wordt de "fout" wanneer het element in kwestie niet eens genoemd wordt en er dus bij gedacht moet worden: *luid zingend zette de bus zich in beweging*. Dat dit niet een fictief voorbeeld is, blijkt uit een vergelijkbare krantezin van 1974: *dwalend over het kerkhof volgt de ene machteloze irritatie op de andere* (HH 105). En vgl. ook een zin als *vroegrijp zou het niet lang meer duren tot hij daar achter kwam* (van Hermans, HH 108) waarin *vroegrijp* uiteraard niet bij *het* hoort maar bij het subject van de bijzin: *hij*. Deze zin heeft overigens ook iets elliptisch': *vroegrijp als hij was, zou het* enz.etzelfde verschijnsel doet zich voor bij beknopte bijzinnen: *na limonade gedronken te hebben, ging de bus (met kinderen) weer verder*. Het gaat in beide gevallen wel om typische schrijftaal-verschijnselen, die we zeker niet alleen maar bij weinig geoefende scribenten zullen aantreffen. Eerder in tegendeel zoals de zin van een befaamde auteur laat zien. De voorbeelden zijn ook vaak van journalisten afkomstig.

8.4.2. *Door de tijd heen*

8.4.2.1. *Predicatieve bepalingen*

Latijnse voorbeelden zijn (let op de beide accusatieven) *sapientem aliquem putāre* (1) 'voor wijs iemand houden', *aliquem cōnsulem facere* (2) 'iemand tot consul maken'. Middelnederlandse voorbeelden zijn: *(hi) leidene daer hijt scone vant* (1, MNW) '(hij) leidde hem waar hij het mooi vond', *gherechech man scheltmen zot* (1, S16) 'een rechtvaardig man maakt men voor dwaas uit', *sine waenden toverare* (1, S16) 'ze dachten dat hij een tovenaar was', *hongher maect roo boonen soet* (2, S16) 'honger maakt rauwe bonen zoet'. Een intransitief werkwoord vinden we in mnl. *alst drooch ebbet, so mach men daer toe gaen* (2, S12, bij het subject) 'als het droog ebt, dan kan men daarnaar toe gaan'. Vergelijkbaar, eveneens met een intransitief werkwoord, is mod.ndl. bij het object *hij loopt zijn schoenen scheef* of met geïmpliceerd object *Julia kookt lekker*. In beide gevallen lijken we met recent ontstane mogelijkheden te maken te hebben. In de volgende voorbeelden vinden we een substantief als predicatieve bepaling. In mnl. *hi viel twie tanden uut sinen mont* (2, S17) 'hij viel twee tanden uit zijn mond' is er sprake van een intransitief werkwoord. Een transitief werkwoord, intransitief gebruikt, vinden we in *die etet ende drinket hem selven dair oerdel* (2, S17) 'die eet en drinkt zich zelf daar een oordeel'. Vergelijk ook, met passivum, *Godevert wart verheven hertoghe over Lotrike ende Brabant* (2, S16) 'Godevaart werd tot hertog over Lotharingen en Brabant verheven'. Voor het hedendaags taalgevoel ontbreekt in dit voorbeeld de prepositie *tot*; vgl. ook *si croendene coninc* (2) 'ze kroonden hem tot koning'. Een *voor*-bepaling kan gebruikt worden in de vertaling van mnl. *als men scalcheyt wijsheit mect* (1) 'als men dwaasheid voor wijsheid houdt'. Maar vgl. met ook in de vertaling geen prepositie mnl. *Appius Claudius wart gheacht here alleene van der stede* (1, S16) 'Appius Claudius werd geacht heer alleen van de stad te zijn'. De moderne weergave komt echter ietwat archaïsch over.

8.4.2.2. *Predicatieve toevoegingen*

Een latijns voorbeeld van een predicatieve toevoeging is *mīlitēs invītōs castrīs continuit* lett. de soldaten geen zin hebbende in het kamp hij hield = hij hield de soldaten tegen hun zin in het kamp'. Een gotisch voorbeeld is *gasaíhvands þan Iesu faírraþro rann jah inwáit ina* (Marc. 5:6) 'ziende dan Jezus van verre = toen hij dan Jezus van verre zag, rende hij en groette hem', een oudnederlands *weinende se tho baden that se iz thure goth deden* (ONW RB) 'wenend ze toen baden dat ze het omwille van God zouden doen'.

Middelnederlandse voorbeelden zijn: *verslegen so leit hi daer* 'verslagen (S12, bij het subject) (terwijl hij verslagen is) ligt hij daar', *hi vant die dore open* (S12, bij het object) 'hij vond de deur open' (terwijl hij open was)'[80]. In het eerste voorbeeld vinden we een participium preteritum; vgl. met een participium presens *al zingend en klingend reed zy doort bosch* (Lied van heer Halewijn, bij het subject). Let op de toevoeging *al* die we wel meer (ook heden ten dage nog) bij participia presens aantreffen: *al pratend kwamen we gezellig de tijd door*. In ouder Nederlands vinden we nogal eens een superlatief zonder *'t*: *de snaer die heldste luydt* 'de snaar die het helderste klank luidt = klank geeft' (WS 131 17e eeuw). Een predicatief gebruikt numerale vinden we in mnl. *Aernout die sonen heeft vive* (D1 82) 'Aernout die vijf zonen heeft'; vgl. mod.ndl. *hij zag ze allevijf zitten*. Met een middelnederlandse zin als *Turnus quam ridende* (D2, 273) 'Turnus kwam aanrijden' (participium in plaats van infinitief) komen we duidelijk in de werkwoordelijke (inchoatieve) sfeer terecht (hfdst. 4 passim).

In de volgende voorbeelden vinden we een substantief als predicatieve toevoeging. De conjunctie *als* ontbreekt voor het moderne gevoel in *doch deden si maget haren ende* (S12) 'toch kwamen zij als maagd aan hun einde', *Jesus die Gods sone es verresen* 'Jezus die als zoon van God is verrezen' (S12), *sine willen niet sterven maertelaer* (S12) 'zij willen niet als martelaar sterven', *die groetene coninc ende here* (MNW) 'die groetten hem als koning en heer'. Een zin met een predicatieve toevoeging plus een dito bepaling, beide zonder prepositie, is *Thimoteus die bisschcop* (1) *gemaect was jongelinc* (3, S12) 'Thimoteüs die als jongeman tot bisschop werd gemaakt'. De *als*-loze constructie (3) blijft niet tot het Middelnederlands beperkt: vgl. bij Vondel (Gijsbrecht van Aemstel) *uw kinders sterven martelaren*, maar ook uit later tijd vooral bij dichters, o.a. Nicolaas Beets (19e eeuw): *de geesel van Euroop' lei, balling, 't leven af* (d.w.z. Napoleon stierf als balling), en nog bij Boutens (20e eeuw) *een witte schaduw gleed ze voort*. Het verschijnsel is ook uit het Duits bekend: *Knabe sasz ich, Fischerknabe, auf dem schwarzen Fels am Meer* (Goethe), en uit het Engels: *to be born a poet*. Soms is in de vertaling een bijzin nodig of mogelijk: mnl. *die joncfrouwe vandic hangende bi den hare* (3, S16) 'die jonkvrouw vond ik aan het (haar) haar hangen = terwijl ze aan haar haar hing' (of met een komma = pauze: *ik vond de jonkvrouw, hangend aan haar haar*). Vgl. ook mnl. *als die hertoghe ghesach doot sinen sone* (3, S12) 'toen de hertog zijn zoon dood zag' of 'toen de hertog zag dat zijn zoon dood was'. Bij mnl. *hine comende heeft versien* 'hij heeft hem zien komen' komen we in de werkwoordelijke sfeer terecht (hfdst. 4 passim), trouwens ook bij de aci 1 (hfdst. 7 par. 9).

Ook achtergeplaatste participia of participiumgroepen, met een pauze van de voorafgaande kern[81] gescheiden, kunnen als predicatieve toevoeging geïnterpreteerd worden. Een modern voorbeeld is *de bepalingen, volgens sommigen daarop betrekking hebbende…* In het Oudnederlands kwamen ze nog maar nauwelijks voor; ze werden pas in het Middelnederlands frequenter. Van na het Middelnederlands dateren *dueghden daer uyt vlietende* (H4 1039, 16e eeuw) en *eenen stoel becleet met tapyttse* (id.), resp. met een participium presens en een participium preteritum. De komma's die in gesproken taal op pauzes zouden wijzen, ontbreken hier; toch mogen we die pauzes wel aannemen. Vgl. mét komma's een voorbeeld van P.C. Hooft (17e eeuw): *'t Duytsche vendel, daar leggende…* 'liggende' (H5, 1310), maar dan weer zonder komma's: *de kosten daar toe vereischt* (id.). Bij deze auteur valt een

[80] In deze zin heeft *vinden* de betekenis 'aantreffen', in de eerdere 'oordelen'. In de zin met 'aantreffen' is uitbreiding tot een accusativus cum infinitivo mogelijk: *hij vond de deur open staan* (vgl. hfdst. 7 par. 9).
[81] *Kern* is hier en ook verder in de ruime zin van 'gerelateerd(e) substantief(groep)' gebruikt.

voorkeur voor dergelijke participiale toevoegingen te constateren. Voorbeelden uit de 18e en 19e eeuw zijn *onder alle de schaden, daardoor veroorzaakt* (H6 1592), *de schade door de kapers uit Duinkerken aan de Hollandse handelsvloten gestadig toegebracht* (H7 1952, Fruin). In een moderne weergave is steeds een bijzin mogelijk: vgl. bijv. 'de kosten die daartoe vereist zijn' maar ook, wél schrijftaliger, incorporatie in een attributieve bepaling: 'de daartoe vereiste kosten'; handhaving van de constructie is echter nog schrijftaliger: 'de kosten daartoe vereist'. Het predicatieve karakter van *daartoe vereist* komt op verschillende manieren tot uitdrukking, behalve intonationeel (zie boven) ook syntactisch: er is (misschien) verplaatsing mogelijk (*ik heb de kosten berekend daartoe vereist*) en semantisch: in vergelijking met *daartoe vereist* in de attributieve bepaling: *de daartoe vereiste kosten*, wat een meer essentiële eigenschap aanduidt, lijkt de predicatieve toevoeging op iets bijkomstigs te duiden. Als *de kosten daartoe vereist* een vaste verbinding wordt (of reeds is), dan zouden we van een attributieve nabepaling kunnen spreken.

Een biezondere soort predicatieve toevoegingen vormen de participia preteritum in bijv. *het is goed gedaan*. Er zijn twee omschrijvingen mogelijk, met een conditionele bijzin 'als het gedaan wordt' of met een (finale) *om te* + infinitiefconstructie: 'om te doen'. In het Middelnederlands komen hier vele voorbeelden van voor (alle S272): *dit is grote zonde gedaen* 'dit is een grote zonde als dit gedaan wordt/om te doen', *dats verloren geseit* 'dat is tevergeefs als het gezegd wordt', *si en doghen geset in sulken regement* 'ze deugen niet om in zulk een heerschappij geplaatst worden', *dingen die niet nutte en sijn geweten* 'dingen die nuttig zijn als ze geweten worden/om te weten'. Er is steeds door middel van het bijgevoegde participium sprake van een zekere inperking van wat er gezegd wordt. Dat is niet het geval in de volgende voorbeelden (eveneens steeds S272); de nadruk, semantisch maar ook in prosodische zin, ligt dan (eerder) op het participium. Vergelijk *en dochte oec gheen dinc begonnen dat men niet volherden en wille* 'het zou ook niet deugen om iets te beginnen/als men iets begon dat men wil volhouden', *wat holpt verholen?* 'wat zou (het) helpen om het te verbergen/als het verborgen werd?', *dese hoeftsonde waer goet omboren* 'deze hoofdzonde zou goed zijn om te ontberen = na te laten (als men hem naliet)', *weldaet gheleert ende niet ghedaen en mach niet te staden staen* 'het kan niet helpen om een goede daad te leren en niet te doen (als men een goede daad leerde en niet deed)', *hets beter die doet ontfaen dan des gheloefs ave ghegaen* 'het is beter te sterven dan van het geloof af te vallen (dan wanneer men van het geloof zou afvallen)'.

8.5. *Predicatieve prepositie- of genitiefgroep*

8.5.1. *Prepositiegroep*

We besteden hier aandacht aan wat we als een subtype van de predicatieve toevoeging (3) kunnen beschouwen. (Er is verwantschap met de achtergeplaatste parcipia of participiumgroepen die in de vorige paragraaf aan de orde zijn geweest.) Het gaat hier om een prepositiegroep als in *ik heb alle boeken van Vestdijk gelezen*. We zouden geneigd zijn om in dit geval een attributieve (bijvoeglijke) bepaling aan te nemen. Er is echter – en dat wijst op een predicatieve toevoeging – vooropplaatsing (*extractie*) mogelijk: vgl. *van Vestdijk heb ik alle boeken gelezen*. Dat de prepositiegroep (*van Vestdijk*) als behorend bij de kern (de substantiefgroep) *alle boeken* moet worden begrepen, wordt aangegeven door de "relator" *van*. Dit element geeft als het ware het signaal af 'zoek waar ik bij hoor'. Het bijzinsachtige karakter is in dit geval minder duidelijk; we kunnen wel aan een omschrijving als 'voor zover

het Vestdijk betreft' denken. We zouden aan een term als *bepaling van gesteldheid met inperking* c.q. *beperking van de werking* kunnen denken of aan de kortere term *predicatieve toevoeging van beperking* of nog korter *toevoeging van beperking*. We houden vooral de term *predicatieve prepositiegroep* aan. Een verschil met eerder besproken types predicatieve toevoeging is dat *van Vestdijk* midden in de zin niet tussen pauzes of komma's komt te staan. Het relatief toch losse verband komt te voorschijn uit een omgekeerde volgorde als in *ik heb van Vestdijk alle boeken gelezen* of uit een volgorde als *ik heb van Vestdijk echt niet alle boeken gelezen* met tussenvoeging van *echt niet*. Verder blijkt de "losheid" uit het feit dat de kern door een (verwijzend) pronomen kan worden vervangen: *romans? van Vestdijk heb ik ze allemaal gelezen*. Er is dus geen sprake van een attributieve bepaling met een vaste plaats bij de kern. Er is ook verschil met een adverbiale (bijwoordelijke) bepaling: het kernzinsdeel kan samen met de predicatieve toevoeging vooropstaan (vóór de persoonsvorm): *alle boeken van Vestdijk staan hier genoteerd.* Naast *ik heb die jongen gisteren in de Breestraat gezien*, met *in de Breestraat* als adverbiale bepaling van plaats, is echter niet mogelijk **die jongen in de Breestraat heb ik gisteren gezien* (wél *in de Breestraat heb ik die jongen gisteren gezien*). Als *alle boeken van Vestdijk* een vaste titel zou zijn, zou *van Vestdijk* op een (attributieve) nabepaling gaan lijken; vgl. ook namen als *Johan van Keulen* en *het Paleis op de Dam* of de benaming van een speciaal soort huisje: *een huisje van pannekoeken*. Volledigheidshalve vermelden we hier dat een toevoeging van beperking ook een beknopte bijzin kan zijn; vgl. *een middeltje om de pijn te verminderen* ook met vooropplaatsing *om de pijn te verminderen heb ik een goed middeltje gekregen* of met extrapositie *ik heb een goed middeltje gekregen om de pijn te verminderen*. (Er is eventueel verwantschap met een prepositie-groep: *een middeltje tot vermindering van de pijn*.) Verder wijzen we hier nog op *de vrees ervoor* met achtergeplaatst pronominaal adverbium: 'voor dat'; in de volle vorm *daarvoor* is scheiding van de kern mogelijk: *dáárvoor hoef je geen vrees te hebben*. Bij *die jongen daar* 'op die plaats', in bijvoorbeeld *je moet die jongen daar* hebben, lijkt scheiding niet goed mogelijk. De prepositie ontbreekt (in vooral journalistiek taalgebruik) in *Karelsen is woordvoerder migratie* 'voor migratie'; in *voor migratie is Karelsen woordvoerder* kan *voor* echter niet weggelaten worden. *Woordvoerder migratie* lijkt één geheel geworden te zijn.

8.5.2. *Genitief*

Voor oudere fasen zijn plaatsingsproeven uiteraard niet bruikbaar en het kan lang zoeken zijn naar zinnen met bewijskrachtige volgordes. Voor die fasen moet die zoektocht ook niet alleen op prepositiegroepen maar ook en vooral op genitieven gericht zijn. Het Gotisch laat vaak een achtergeplaatste genitief zien die direct bij de kern aansluit: *frijonds motarje* (Luc. 7:34) 'een vriend van tollenaars', *saúrgos þizos libáináis* (Marc. 4:19) 'zorgen van dit leven' (met binnen de genitief het demonstrativum vóór de kern). Maar vóórplaatsing komt ook voor: *ahmins weihis fulls* (Luc. 4:1) 'van heilige geest vol', *þize Fareisáie sumái* (Joh. 9:40) 'van de Farizeeën sommigen'. En achterplaatsing in een (semi)appositionele groep: *Marja so Iakobis* (Marc. 16:1) 'Maria, die van Jacob'. Vanwege de aangrenzing valt in deze voorbeelden niet uit te maken of de genitief inderdaad predicatief is. Predicatief gebruik is vanwege de ouderdom van de vindplaatsen het meest aannemelijk; de attributieve bepaling (zie hfdst. 9) neemt pas later duidelijke vormen aan. Predicatief gebruik is in ieder geval duidelijk wanneer aangrenzing ontbreekt: in *ahʋos us wambái is rinnand watins libandins* (Joh. 7:38) lett. 'rivieren uit zijn binnenste stromen van levend water' met scheiding tussen *ahʋos* en *watins libandins* (ook de griekse brontekst heeft hier geen aangrenzing). Een oudnederlands voorbeeld is *sie mugan consortes werthan minero passionis* (ONW LW 11e eeuw) 'zij kunnen

consortes worden van mijn passio'; de plaatsing laat hier duidelijk zien dat *minero passionis* predicatief is.

Predicativiteit geldt ook voor vooropgeplaatst *der tafelen* in mnl. *der tafelen waren daer so vele* (S165) 'van de tafels waren daar zoveel = er waren daar zoveel tafels'. Vergelijk ook de volgende middelnederlandse voorbeelden: mnl. *Gode…die sceppere es hemelrijcx ende eerterijcx*… (H2 530), met de persoonsvorm tussen kern en genitief; *der mirakelen was noot in het beghin van kerstenhede* (S165) 'aan de wonderen was behoefte in het begin van het Christendom' met (omgekeerd) de persoonsvorm tussen genitief en kern. In mnl. *onser herten een troostelijck behoedere* (WS 20) 'van ons hart een troostende behoeder' staat de genitief onmiddellijk vóór de kern. Bij *vele hogher lude* of *si waren hoghe der voete hondert* (S160) met aangrenzing van kern en bepaling (resp. kern plus bepaling en bepaling plus kern) blijft de zaak in principe onbeslist. De mogelijke vertaling met een vervangende prepositiegroep (een toevoeging van beperking) zouden we de doorslag kunnen laten geven: vgl. 'van/aan hoge lieden vele' en 'ze waren aan/wat betreft voeten honderd'. Vinden we een genitief(groep) tussen een demonstrativum en een (adjectief plus) substantivum, zoals in mnl. *dese sijns soons bedroefde quael* (H5 1314), dan maakt hij duidelijk deel uit van een attributieve bepaling. In *onser herten een troostelijck behoedere* (WS 20) 'van ons hart een troostende behoeder', uit de rederijkerstaal, staat de genitief onmiddellijk vóór de kern maar ook hier is hij predicatief; attributief zou hij zijn in *een onser herten troostelijck behoedere*. Kern en genitief zijn ook gescheiden in een 19e-eeuwse zin als *de haatlijke ouderdom…heeft me een deel ontroofd der denkkracht* (WNT); *der* fungeert hier als relator. De groep met *van* (oorspronkelijk herkomst aanduidend) is al tamelijk oud maar het gebruik ervan en ook van andere preposities neemt pas in het latere Middelnederlands toe. Een middelnederlands voorbeeld is *van oude hadde hij menich jaer* (MNW) 'van ouderdom had hij menig jaar' met vooropgeplaatst *van oude* vergeleken bij evt. *menich jaer van oude*.

8.6. APPOSITIE

Een predicatief karakter heeft ook de *appositie* (*bijstelling*): *Amsterdam, de hoofdstad van het land, wordt veel bezocht*; de bijstelling kan omschreven worden met 'het is de hoofdstad van het land'. Kern en appositie kunnen gemakkelijk van plaats ruilen: *de hoofdstad van het land, Amsterdam, wordt veel bezocht*; er is dus sprake van referentiële gelijkheid. Die is minder duidelijk (maar interpretatief toch wel aanwezig) in *Hengelo, een stad in Twente*, naast *een stad in Twente, Hengelo* (dan al snel met *namelijk* erbij). In het eerste geval, met *Hengelo* voorop, is sprake van uitbreiding, in het tweede, met *een stad in Twente* voorop, van inperking. In *we gingen iedere dag zwemmen, een heerlijke zomer* hoort de appositie bij de hele zin. Is er niet precies sprake van referentiële gelijkheid, dan kunnen we de term *semi-appositioneel* gebruiken: vgl. bijv. *die rode* in *die tulpen, die rode, zijn erg mooi*. Als semi-appositioneel kunnen we ook het gebruik van *some* begrijpen in mnl. *some waren si in haer voorhooft ghetekijnt* (MNW) 'sommigen hadden een teken op hun voorhoofd'. Een letterlijke vertaling is hier niet mogelijk meer: **sommige waren zij*…, anders dan bij het onbepaald numerale *allen*: *de mensen konden er zich allen* (*allemaal*) *over verheugen*.

De appositie kan door andere woorden van de kern worden gescheiden: *ook Amsterdam werd getroffen, de hoofdstad van Nederland*. Dit wijst op een betrekkelijk los verband tussen kern en appositie; vergelijk ook een "exclamatieve toevoeging" als in *toen ik mijn prijs noemde verslikte hij zich zowaar in zijn sorbet, de gierigaard* (v.d.Velde 2009 81). De beweeglijkheid

bij de predicatieve toevoeging (3) is echter groter: vgl. *als hoofdstad van Nederland wordt Amsterdam vaak bezocht* met ?*de hoofdstad van Nederland wordt Amsterdam vaak bezocht*. Een middelnederlands voorbeeld met appositie is *Vredegont, dat scalke wijf* (D1 150) 'Vredegond, die slechte vrouw'. Scheiding van kern en appositie vindt in het Middelnederlands vaak plaats door vooropplaatsing van de genitief: *Elyzabeth, des papen wijf Zachariën* (S209) 'Elisabeth, de vrouw van de priester Zacharias'. Congruentie in flexie (genitief) ontbreekt in *sconincs sone vercrachte siere dochter, die scone Dyna*, dus niet **der sconen Dyna* (S210) 'de zoon van de koning verkrachtte zijn dochter, de schone Dina'. Soms wisselt een accusatief met een genitief af: *in Justiniaens* (gen.) *tijt den jongen* (acc., S210) 'in de tijd van Justinianus, de jonge'; ook hier zijn kern en appositie gescheiden. In *die schapen Absalon*, *des groten heren* is de kern onverbogen, de appositie, met genitief, verbogen (S210) 'de schapen van Absalom, de grote heer'.

Verwant met de appositionele constructie is de constructie van het type *(mijn) zoon Karel* '(mijn) zoon – hij heet Karel'. Het kan zijn dat er maar één zoon is, maar ook dat er meer zijn: van referentiële gelijkheid hoeft dus geen sprake te zijn. De volgorde kan weer gemakkelijk omgedraaid worden: *Karel, (mijn) zoon*... (nu wél met referentiële gelijkheid?). Een gotisch voorbeeld is *Abiaþara gudjin* 'Abjatar de priester', een oudnederlands *Sancta Marien there maget* 'Sint Maria de maagd' naast *thes kuniges Heriodis (sun)* 'des konings Herodes' (zoon)' (beide ONW RB). Vergelijk ook *Erodes the kuning* (Heliand, H1 306) naast *cuning Erodes* (id.) 'koning Herodes'. Vergelijk voor het Middelnederlands *Saruch een sone* 'een zoon (geheten) Saruch' (H2 523) en met een functie-aanduiding *Nobel die coninc* (id.). Deze voorbeelden bevatten de aanduiding van een functie, ruimer genomen een kwaliteit. In het vroege Middelnederlands volgt die aanduiding dan bij voorkeur de kern (*Nobel die coninc*); in het latere Middelnederlands verandert dit in moderne zin: mnl. *de coninc Bottus*, *die coninc philips (van vranckerike)* (H3, 757), *coninc Arioch* (zonder lidwoord, H2 524).

Koning en *keizer* doen het nu steeds zonder lidwoord maar vgl. nog met lidwoord *de maagd Maria* (naast *Messias Jezus*); het gebruik van het lidwoord neemt langzamerhand af. Bij vóórplaatsing staan functie-aanduiding (*coninc*) en eigennaam (*Battus*) vlak bij elkaar wat de ervaring heeft bevorderd dat ze één geheel, namelijk samen de eigennaam (titel plus naam), vormen; dit kan het weglaten van het lidwoord verklaren en ook het ontbreken van de genitief-s (in *keyser*) in mnl. *in keyser Vrederijcx tiden* (H2 354), met titel plus naam. Een wat ingewikkelder voorbeeld is *in her Dirck van Zulens stede* (H3 577) 'in de plaats van heer Dirk van Zuilen'. Overigens vinden we "uitstel van de genitief-s" ook buiten de eigennamen: *dese mans voerhooft* (H4 798) 'het voorhoofd van deze man'. Moeilijk weg te laten is het lidwoord nog in *de Belg Verhofstadt* (nationaliteit), *de atheïst Dawkins* (levensbeschouwing), *de hufter Jan* (subjectieve aanduiding). Het lidwoordloze gebruik blijft beperkt tot functies of rollen in het familiale netwerk: *koning Willem-Alexander*, *minister-president Rutte*, *tante Anna*, *grootvader Pietersen*. Wanneer in de militaire sfeer van *de luitenant van Dijk* wordt gesproken, is dat wel een archaïsme. Mogelijk is bij de lidwoordloosheid amerikaanse invloed in het spel maar er valt ook te denken aan een toename van reeds bestaande mogelijkheden. Als er ook een adjectief bij staat, blijft het lidwoord in gebruik: *den Poolssen Koning Casimir was de Kroon zo moe*… (H5 1306, 17^{e} eeuw), maar toch komen nu ook lidwoordloze gevallen voor: *Brits slaapdeskundige Neil Stanley* (H7 1947) of zelfs met flexie van het adjectief: *belgische premier Dehaene*.

Intussen is het type constructie is veranderd, van [kern – "appositie"]: *Nobel – die coninc*, in [bepaling – kern]: *(de) koning Nobel*, dus ruimer geformuleerd: [kern – bepaling] > [bepaling – kern]. Dit past wat volgorde betreft bij de OV-tendens in het Nederlands (vgl. hfdst. 15). De oude volgorde vinden we nog, ter onderscheiding in een gezin van vroeger met twee jongens die Bram heetten: *Bram de soldaat* en *Bram de reiziger*.

In de hierboven gegeven voorbeelden is het mogelijk om zonder problemen van het epitheton (bijv. *minister-president*) een predicaatsnomen te maken: *Rutte is minister-president*. In een geval als *kaboutertje Eigenwijs* (met diminutief) lukt dat niet: *Eigenwijs is kaboutertje'; 'minister-president' is namelijk een soort functie (waarbij het numerus-aspect geen rol speelt) terwijl *kaboutertje* als diminutief per definitie telbaar is. Het lukt ook niet in een geval als *klokkenluider Snowden*: van *Snowdon is klokkenluider* gaat de suggestie uit dat er een functie 'klokkenluider zijn' zou bestaan. In oude tijden bestond die functie misschien wel en misschien ontwikkelt zich nog eens een klokkenluidersfunctie in moderne zin. Er is dus een relatie met de ontwikkeling van de cultuur. Het diminutiefgeval lijkt ouder te zijn dan het geval-*Snowden*: vgl. *rupsje Nooitgenoeg*, *manneken Pis*, *vadertje Cats*, *moedertje Rusland*; het tweede geval breidt zich de laatste tijd sterk uit (ook bij niet-personen): *taalkenner Ewoud Sanders*, *spraakwaterval Beatrice de Graaf*, *familiebedrijf Bree's New World*, *omroep Brabant* enz.

In de geografische sfeer liggen *de stad Rome* en *de rivier de Nijl*. In het Middelnederlands gebruikt men weer graag de omgekeerde volgorde: *Rome die stat/stede*, *Nylus die riviere*, ook *Ludicke die stede* 'de stad Luik', *te Jherusalem in die stede* 'in de stad Jeruzalem'. Ook nu constateren we een verandering in volgorde: *de stad Rome*, *de rivier de Nijl* (met lidwoord bij de riviernaam), *de stad Luik*, *in de stad Jeruzalem.* Ook een constructie met *van* komt voor: mnl. *die rivier van Nylus*. In *omme dit wort wart Herodes entie port verstormet van Jherusalem* 'om dit woord werd Herodes en de stad Jeruzalem bestormd' is de *van*-bepaling door een werkwoordsvorm van de kern gescheiden. Deze *van*-constructie is later verdwenen hoewel in de 18e eeuw nog *onze stad van Antwerpen* voorkomt.

8.7. *Samenvatting*

We hebben dus behalve de predicatieve bepalingen ("volgens" en "ingevolge van") de volgende bepalingen leren kennen die we onder het algemene begrip predicatieve toevoegingen kunnen rangschikken: de predicatieve toevoeging in engere zin ("tijdens", voortaan kortheidshalve *predicatieve toevoeging*), de predicatieve prepositiegroep (met "relator") die terug kan gaan op een oudere genitief-groep, de apposities (met identieke referentie) en de semi-apposities (waarbij de referentie niet identiek is). Terwijl de predicatieve toevoeging met een adverbiale bijzin kan worden omschreven, lukt dat niet in de andere gevallen; daarvoor komt een attributieve bijzin in aanmerking: *alle symfonieën van Bruckner = die van Bruckner zijn*; *Amsterdam, de hoofdstad van Nederland = die de hoofdstad van Nederland is*; *die tulpen, die rode = die tulpen, die rood zijn*. Dit wil echter niet zeggen dat er sprake zou zijn van attributieve bepalingen; de syntactische beweeglijkheid pleit daartegen: vgl. bijv. met vooropplaatsing *van Bruckner heb ik alle symfonieën gehoord.* In het algemeen zijn bij een bepaalde plaatsing ook pauzes mogelijk, bij de predicatieve toevoeging: *ik vind die, gebakken, wel lekker*,of bij de predicatieve prepositiegroep: *ik heb alle symfonieën, van Bruckner, gehoord*. Een pauze is verplicht bij een appositie: *Amsterdam, de*

hoofdstad van het land, bezoek ik graag, of bij een semi-appositie: *die tulpen, die rode, wil ik niet hebben*.

De predicatieve toevoegingen ("tijdens") en de predicatieve genitief- en prepositiegroepen komen in verband met de attributieve bepaling ook in het volgende hoofdstuk ter sprake.

8.7. *"Predicatieve bijzinnen"*

In *hij is wat je noemt een aartsleugenaar* is het naamwoordelijk deel een relatieve bijzin met ingesloten antecedent: 'wat = datgene wat'. Zo'n zin kan ook een "bepaling van gesteldheid" zijn: vgl. *deze vis vind ik niet wat je noemt lekker*, of een appositie: *Den Haag, wat je noemt de residentie, is mooi gelegen aan de zee*. Zie voor relatieve bijzinnen met ingesloten antecedent hfdst. 9 par. 6.7.

Aantekeningen

Algemeen (alle passim): Stoett 1923, van der Horst 2008 (ook per werkwoord: par. 9.5.2 passim), Duinhoven 2 1997 (met daarin op pag. 28 het voorbeeld *van Lutzenborch so was die gone geweldich hertoge*). Het *small-clause*begrip is opnieuw aan de orde gesteld in Ritter 2022. Voor een speciale verklaring van het verdwijnen van het possessivum als predicaatsnomen zie Oubouzar 1992. Een algemene verklaring, niet alleen voor het possessivum maar ook voor de genitief en het stoffelijk adjectief, ligt in de sterke concurrentie van de prepositiegroep. Zie voor *ze werd rood om het hoofd* van Bree 2000 en Jarich Hoekstra 2002-2003. Meer voorbeelden van koppelwerkwoorden geeft Stoett (1923) in par. 241. Over *blijven* (du. *bleiben*) handelt Schlücker 2006: *blijven* kan ook (wat de oudste betekenis is) een verandering van toestand aangeven. Vergelijk nog *iedereen bleef stil*; er is hierbij een ontkenning van een toestand geïmpliceerd, nl. dat iedereen ging praten. Dat er meer werkwoorden zijn die richting koppelwerkwoord kunnen gaan, blijkt uit een onderzoek gebaseerd op copulatieve constructies: van Eynde e.a. 2014. Voor *me dunkt* zie Janssens & Nuyts 2014: het laat duidelijk subjectificatie zien. Over het gebruik van *dat* (subject of predicaatsnomen?) in zinnen als *dat is Eva*, *Eva dat is een schat*, ook over een zin als *het enige wat ze wil is hem*, zie Perridon 2014. *'t Schijnt* is in het Belgisch Nederlands een soort partikel geworden; zie hiervoor Colleman & van Bogaert 2019 in reactie op een artikel van Maurice Vliegen (deze had op een eerder artikel van de beide eerstgenoemde auteurs gereageerd). Volgens Wolf 2020 kunnen *vormen* en *betekenen* de kant van koppelwerkwoord opgaan. Over het verschil tussen *ik ben Pieter niet* en *ik heet niet Pieter* (let op de plaats van *niet*) zie van Oostendorp 2012. Over het recente en in zekere mate populaire dit is des internets zie Hoeksema 1998.

Voor predicatieve toevoegingen en apposities zie ook van de Velde 2009; zie hierin hoofdstuk 3 over de kwestie van de "nabepaling". De *als*-loze constructies (bijv. *uw kinders sterven martelaeren*) komen daar op blz. 176 ter sprake. Dat de bezitter vaak op zinsniveau wordt benoemd, wordt op blz. 74 van dit werk geïllustreerd aan de hand van de possessieve datief en de (reflexieve) benefactief. Dat de grens tussen koppelwerkwoord en (nog) zelfstandig werkwoord vloeibaar is, blijkt bijvoorbeeld uit Coppen 2021. Zie voor de door Heldring veroordeelde "fouten" van der Horst & van der Horst 1999, 104 enz.; zie in dit verband ook Nijen Twilhaar 2023. In Leys 2004 wordt de uitbreiding in mediataal van *Koning Albert* naar vormingen als *vlaams minister Keldermans* en *belgische premier Dehaene* besproken. Voor de gevallen *kaboutertje Eigenwijs* en *klokkenluider Snowden* zie Schermer 2014 (ook de eerdere publicaties van der Horst & van der Horst 1999, p. 25, en van der Horst 2010b). De term *bepaling van beperking* (hier *toevoeging van beperking*) is afkomstig van M.C. van den Toorn (1982). Zie voor de status van de betreffende bepalingen, binnen het kader van de "functional discourse grammar", van de Velde 2012. Voor het verschil tussen vóór- en achterplaatsing bij participia of participiumgroepen zie ook Van der Horst (2008, 1311).

H9. ATTRIBUTIEVE BEPALING. RELATIEVE BIJZIN

Inhoud
9.1 – 9.6. ATTRIBUTIEVE BEPALING
9.1. inleiding [9.1.1. algemeen grammaticaal, 9.1.2. “ontspoorde woordgroepen”], 9.2. adjectieven, adverbia (opmerkingen)
9.3. oudere fasen [9.3.1. Grieks, Latijn, Oudgermaans, 9.3.2. Gotisch, 9.3.3. substantief plus participium, 9.3.4. latere Germaans, Oudnederlands, 9.3.5. numeralia, [9.3.5.1. bepaalde numeralia, 9.3.5.2. onbepaalde numeralia] 9.3.6. lidwoorden,
9.4. Middelnederlands [9.4.1. algemeen, 9.4.2. biezondere constructies (*dese mijn dochter*, *een sijn camerlinc*, *een die vroomste ridder*), 9.4.3. numeralia [9.4.3.1 bepaalde cardinalia, 9.4.3.2. volgorde binnen cardinalia, 9.4.4.3 *een dag of twee*, 9.4.3.4 personale met numerale, 9.4.3.5 gebruik van ordinalia, 9.4.3.6 onbepaalde numeralia] 9.4.4. plaats adjectief, 9.4.5. naar een attributieve bepaling]
9.5. na het Middelnederlands [9.5.1. archaïsmen, 9.5.2. adjectiefspositie, 9.5.3. kopbepalingen, 9.5.4. transparante relatiefzinnen, 9.5.5. onbepaalde numeralia, 9.5.6. genitiefbepaling, 9.5.7. zelfstandig gebruik adjectiva]
9.6. taalvergelijking
9.7. RELATIEVE BIJZINNEN [9.7.1. beperkend en uitbreidend, 9.7.2. oorsprongen [9.7.2.1. algemeen, 9.7.2.2. Gotisch, Oudnederlands, 9.7.2.3. Middelnederlands], 9.7.3. antecedent, 9.7.4. relativum, 9.7.5. expletief of relatief *dat*, 9.7.6. relatieve bijzin met implicatie, 9.7.7. met ingesloten antecedent [9.7.7.1. regulier en transparant, 9.7.7.2. casusattractie, 9.7.7.3. verheviging] 9.7.8. congruentie]
9.8. ATTRIBUTIEVE (?) BIJZINNEN
aantekeningen

9.1. *Inleiding*

9.1.1. *Algemeen grammaticaal*

Onderschikking manifesteert zich niet alleen op zinsniveau maar ook op het niveau van het zinsdeel: in *grote mensen* is *grote* ondergeschikt aan *mensen*: [mensen [ze zijn groot]] ‘mensen die groot zijn’; ‘grote’ noemt een eigenschap van ‘mensen’. Er is bij wijze van spreken sprake van een “verborgen naamwoordelijk gezegde”. Hiermee is niet gezegd dat er geen verschil is tussen *grote mensen* en *mensen die groot zijn*: in het laatste geval ligt er meer nadruk, accentueel en semantisch, op het ‘groot zijn’. We komen bij *grote* in *grote mensen* terecht bij wat traditioneel een attributieve (bijvoeglijke) bepaling wordt genoemd. Een uitgebreider voorbeeld van zo’n bepaling is *(met) zelfs deze drie grote mensen*. *Groot/grote* is een adjectie maar ook een adverbium kan attributief gebruikt worden: vgl. mnl. *na* in *beter een na nabuur dan een veer vrient* (D1 295) ‘beter een nabije buur dan een verre vriend’. Voor het moderne Nederlands zouden we gelet op de flexie (*nabije*, *verre*) beter kunnen formuleren dat *nabij* en *ver* ook als adjectieven kunnen voorkomen. Een voorbeeld met een participium presens is *blaffende honden*, met een participium preteritum *de verslagen vijand*. In de beide laatste gevallen is het begrip ‘eigenschap’ niet zo duidelijk meer; het gaat meer om een activiteit of een toestand, of om een als eigenschap opgevatte activiteit of toestand. Vergelijk ook *vallende ziekte* of *bereden politie* waarin het om een soort ziekte of een soort politie gaat (zie voor dit type overigens hfdst. 3 par. 2). Tot dusver zijn voorbeelden van vóórbepalingen gegeven; er zijn c.q. waren ook nabepalingen mogelijk: vgl. archaïsch *God almachtig*. In het algemeen zijn de attributieve bepalingen als satellietargumenten te

beschouwen; een woord als *boek* vraagt echter om een lidwoord of een ander bepalend woord: **ik heb boek gekocht*, wél: *een* c.q. *het*, *dat*, *zo'n boek* enz.
Deze bepalingen en de onderdelen ervan zijn alle vast (hebben een vaste plaats of hebben die gekregen) zoals we zullen zien. Ze moeten goed worden onderscheiden van een tweetal bepalingen van gesteldheid die in hoofdstuk 8 aan de orde zijn geweest: de predicatieve toevoegingen in ruime zin (inclusief predicatieve prepositie- of genitiefgroepen) en de (eveneens predicatieve) semi-apposities. Voor een predicatieve toevoeging (in engere zin: "tijdens de werking") vgl. *de spreker, daarover uitweidende, gaf als zijn mening te kennen… Daarover uitweidende* lijkt een attributieve nabepaling te zijn maar hij kan bijvoorbeeld vooropgeplaatst worden: *daarover uitweidende gaf de spreker*…; een mogelijke omschrijving met een bijzin is 'terwijl hij daarover uitweidde'. Dit ligt anders in *de daarover uitweidende spreker*… waarin de participiumgroep tussen lidwoord en substantief is komen te staan; hier is hij onderdeel van een attributieve bepaling geworden. Een voorbeeld van een predicatieve prepositiegroep is *ik heb alle symfonieën van Bruckner wel eens gehoord* waarnaast ook mogelijk is *van Bruckner heb ik alle symfonieën wel eens gehoord*. Een dergelijke prepositiegroep is in de plaats gekomen van de predicatieve genitief(groep): vgl. (hfdst. 8 par. 5.2, aangevuld) *onser herten (is hi een) troostelijck behoedere* 'van ons hart (is hij een) troostende behoeder'. Een semi-appositioneel voorbeeld (uit de klassieke geloofsbelijdenis) is *(ik geloof in) God, de almachtige* (let op de pauze). Bij een uiteenplaatsing van kern een adjectief als in got. *Xristáus dáuns sijum woþi guda* (2 Cor. 2:15) 'een geur van Christus zijn we, een aangename, voor God' kunnen we *woþi* ook als semi-appositioneel en dus als predicatief opvatten. Bij de vertaling hebben we *een aangename* dan ook tussen komma's (= pauzes) geplaatst. Semi-appositioneel doet ook het gebruik van *some* aan in mnl. *some waren si in haer voorhooft ghetekijnt* (MNW) 'sommige waren zij in hun voorhoofd van een teken voorzien = sommigen (van hen) hadden een teken in hun voorhoofd'.

Verplaatsingsproeven zijn voor oudere fasen uiteraard uitgesloten; we kunnen dus niet altijd "bewijzen" dat we met predicatieve toevoegingen of semi-apposities dan wel met attributieve bepalingen te maken hebben. Bovendien worden pauzes door middel van komma's of spaties niet altijd in oudere teksten aangegeven (meestal niet zelfs); dergelijke pauzes zouden dus op predicatieve toevoegingen of semi-apposities kunnen wijzen. We zullen ons daarom hieronder vooral tot het constateren van feitelijke plaatsingen moeten beperken: vóór-, achter- of uiteenplaatsing ten opzichte van de kern[82]. Uiteenplaatsing wijst zoals aangegeven in ieder geval in predicatieve richting; maken bijvoorbeeld bepaalde elementen deel uit van een prepositiegroep, dan is attributief gebruik duidelijk: vgl. *van den zeven deuchden* (MNW) 'van de zeven deugden' met een attributieve bepaling in een *van*-groep.

De relatieve bijzinnen (die ook in dit hoofdstuk worden behandeld) vormen een tussengeval. Aan een predicatieve toevoeging doet denken dat ze door extrapositie van de kern kunnen worden gescheiden: *ik heb die jongen nog niet gezien die dat gedaan heeft*; ze zijn ook voorzien van een relator (verbindend element) in de vorm van een relativum (hier *die*) wat overeenkomt met de predicatieve prepositiegroep (soms ontbreekt overigens het relativum; zie par. 5.4). Vooropplaatsing (extractie) zoals bij de predicatieve bepaling is echter niet mogelijk: **die dat gedaan heeft heb ik die jongen nog niet gezien* en uiteraard is een vervanging door middel van een adverbiale bijzin niet mogelijk. Dat vooropplaatsing niet

[82] Het begrip 'kern' wordt in ruime zin gebruikt voor substantief of substantiefgroep waaraan, ook als het er gescheiden van staat, het adjectief of een ander bepalend element gerelateerd is.

mogelijk is, kan er verband mee houden dat lange zinsdelen niet graag aan het begin van de zin staan. In dit geval echter willen de betreffende zinsdelen per se niet vooraan staan. Een schijnbare uitzondering vormen bijzinnen als in *wie dat gedaan heeft, moet naar voren komen.* Deze bijzin begint echter met een pronomen relativum met ingesloten antecedent (m.i.a.): *wie* = 'degene die'; "onzichtbaar" staat de bijzin dus niet op de eerste plaats. Zo'n bijzin hoeft niet per se vooraan te staan: vgl. (zij het met een wat ongewone volgorde) *naar voren moet komen wie dat gedaan heeft*. In de parafrase is extrapositie gemakkelijker: *diegene moet naar voren komen die dat gedaan heeft*; extractie is niet mogelijk: **die dat gedaan heeft diegene moet naar voren komen* (wél met een pauze tussen *heeft* en *diegene*).

9.1.2. *"Ontspoorde woordgroepen"*

In deze alinea komen een aantal gevallen ter sprake in verband waarmee wel van "ontspoorde werkgroepen" is gesproken; van ontsporing in strikte zin is echter geen sprake. Vergelijk *een fantastisch rijk gebied aan planten* of (misschien iets minder gewoon) *een gelukkig man met zijn God*. De motivering kan zijn dat er bijv. in *een aan planten fantastisch rijk gebied* (met een incorporerende vertaling) van een wat overladen vóórbepaling sprake zou zijn. Een voorbeeld met een infinitiefgroep, ingeleid met *om te*, is *een te aardige man om te bedriegen* ('te aardig voor bedrog'). Een bekend voorbeeld uit het Middelnederlands is *des borchgravinnen doot van Couchi* waarin de prepositiegroep *van Couchi* van z'n kern *des borchgravinnen*, een substantiefgroep in de genitief, gescheiden staat. Een ander middelnederlands voorbeeld is *des hertoghen Hermans dochter van Sassen* met scheiding van de nabepaling *van Sassen* van *des hertoghen Hermans* (dat in zichzelf al een groep is). In de volgende middelnederlandse zinnen staat een *van*-groep los van z'n adjectief-kern: *een berouwich mensche van sijnen sunden* (S135), *Vrederic die indie vaert verdranc tote Antyochen waert* (H3 534). Zeker in het laatste geval is zo'n achterplaatsing ook in hedendaagse spreektaal wel mogelijk: *Freek die in het kanaal verdronk van Arnhem naar Nijmegen*. Een bekend hedendaags voorbeeld is ook nog *verboden oversteekplaats voor fietsen* met *voor fietsen* gescheiden van *verboden.* De "ontspoorde woorgroepen" in kwestie moeten wel als predicatief worden begrepen.

9.2. *Adjectieven, adverbia (opmerkingen)*

We maken een aantal opmerkingen over adjectieven en adverbia. Een relationele betekenis komt bij een bepaalde groep adjectieven voor, van het type *koninklijk* in *een koninklijk besluit* (vgl. HG deel 2 par. 7.4.2). Dat zegt niets over de aard van het besluit maar alleen dat het door de koning genomen of ondertekend is. *Koninklijk* kan overigens ook niet-relationeel gebruikt worden, bijv. in *een koninklijke houding*; dat is een bepaald soort houding die ook bij andere niet-koninklijke figuren kan worden aangetroffen. Beide betekenissen vinden we al in het Middelnederlands: *die coninclike crone* 'de kroon van de koning' naast *eene coninclike sale scone* 'een koninklijke (= een koning waard) mooie woonplaats'. Ook uit *kerkelijc* 'tot een kerk behorend' blijkt dat er in het Middelnederlands relationele adjectieven voorkwamen. De indruk is echter wel dat ze in de loop van de tijd in aantal toenemen, naarmate de structuur van de maatschappij ingewikkelder wordt. Ze zijn niet alleen morfologisch gekenmerkt (uitgesloten is prefigering met *on-* en ook trappen van vergelijking zijn niet mogelijk) maar ook syntactisch: predicatief gebruik komt niet voor: **dit besluit is koninklijk* (wél *dit is een koninklijk besluit*).

Over het stoffelijk adjectief is in HG deel 2 par. 4.5.2 reeds vermeld dat het in het Middelnederlands ook predicatief (en dan uiteraard onverbogen) kon voorkomen: *die setel was hulten* 'de zetel was van hout', *den ancker maecte hi stalijn* (H2 361) 'het anker maakte hij van staal'. Blijkens de vertaling in het modern Nederlands is dit nu niet meer mogelijk; *houten* en *stalen* kunnen alleen attributief worden gebruikt: *een houten zetel*, *een stalen anker*. Maar vgl. voor het Middelnederlands ook reeds een omschrijving met *van*: *van finen yvore*. Ook het omgekeerde komt tegenwoordig voor, nl. dat een adjectief alleen predicatief gebruikt wordt: vgl. *deelachtig* (*iets deelachtig worden*). Ook in het Middelnederlands werd dit adjectief met nog andere adjectieven alleen op deze manier gebruikt.

Bij de adjectieven sluit semantisch een deel van de adverbia aan, voor zover ze namelijk een eigenschap of iets dergelijks noemen: *ze zingt voortreffelijk*. Voor een morfologische behandeling van de adverbia zie HG deel 2 par. 7.4.3. *Op een voortreffelijke manier/wijze* is een voorbeeld van een syntactische verbinding met adverbiale betekenis. Het Middelnederlands heeft daar meer voorbeelden van: *alse die coene* (ook wel met onbepaald lidwoord: *alse een snelle*), *(in) pelgrims ghewise* 'op de manier van een pelgrim' (uit welke verbinding de samenstelling *pelgrimsgewijs* is ontstaan), *in heimeliken scijn* 'op een heimelijke wijze'. Dat er grensverkeer tussen adverbia en adjectieven voorkomt, blijkt uit mnl. *wonderlike es sijn doen* waarin een adverbium op -like (het adjectief is *wonderlijc*) als adjectief is gebruikt; dit kon gemakkelijk gebeuren bij predicatief gebruik, in dit geval met het koppelwerkwoord *sijn*.[83] Het blijkt bijvoorbeeld ook uit (herhaald) mnl. *na nabuur* 'nabij wonende buur'. De omgekeerde overgang is zeer gewoon: een adjectief kan zeker toen de adverbiale uitgang -e door apocope verdween, gemakkelijk ook als adverbium in gebruik komen (zie weer HG deel 2 par. 7.4.3). Vergelijk de moderne aanwinst *digitaal* als adjectief in *de digitale wereld* en als adverbium in *ik doe dat wel even digitaal*.

9.3. *Oudere fasen*

Vooraf. Bij de bepalingen spelen van oudsher adjectieven, demonstrativa, possessiva en ook genitieven een rol. Aan de numeralia wordt een aparte paragraaf (3.5) gewijd evenals aan de later ontstane lidwoorden (3.6).

9.3.1. *Grieks, Latijn*, *Oudgermaans*

Voor het voorstadium van de attributieve bepaling in het Proto-indo-europees wordt aangenomen dat het een onderschikking met (semi)appositioneel karakter betrof: [v bloemen] [v rode elementen] [v die elementen] (v = verzameling) 'die rode bloemen'. Semi-appositioneel: er is geen strikte referentiële gelijkheid zoals in *Amsterdam, de hoofdstad van Nederland*. In feite betekende dit dat er geen adjectieven (en demonstrativa) als aparte woordsoorten bestonden; daarop kan o.a. wijzen dat trappen van vergelijking ook bij substantieven konden woorkomen. Een voorbeeld uit het Grieks is *basileus* 'koning' met daarnaast *basileuteros* (comparatief) en *basileutatos* (superlatief). Het betekende ook dat in semantisch opzicht het meer concrete 'bloemen' eerder het meer abstracte 'rode elementen' bepaalde dan omgekeerd, zo ook 'rode bloemen' het nog meer abstracte 'die elementen'.

[83] We moeten aannemen dat er (oorspronkelijk) verschil was tussen het adjectief *wonderlijc* (verbogen vorm *wonderlike*) en het adverbium *wonderlike* met het adverbiale suffix-e. Het adverbium komt dus ook in gebruik als predicaatsnomen. Mogelijk is er ook invloed in het spel geweest van die adjectieven die qua stam uitgingen op -e en die deze -e dus ook bij predicatief gebruik vertoonden.

Wanneer adjectief en demonstrativum als aparte woordsoorten worden ervaren, worden deze rollen omgedraaid. De semi-appositionele bepalingen hadden een betrekkelijke vrijheid van plaatsing (zoals er in het algemeen een nogal vrije volgorde bestond: zie passim hfdst. 15); casus- en numerus-flexie konden laten zien wat bij wat hoorde of anders was het een kwestie van interpretatie. Van genuscongruentie was waarschijnlijk nog geen sprake; dit onderscheid kan oorspronkelijk semantisch bepaald geweest zijn (zie HG deel 2 par. 3.1.3). Van de vrije volgorde laat Latijn nog een doorwerking zien: *spem nōs vetat inchoāre longam* (vdV 181) '(het korte leven) hoop ons verbiedt (te) koesteren lang = verbiedt ons lange hoop te koesteren'. Het bepalende element (determinans: *longam*) staat hier tamelijk ver van het bepaalde element, de kern (determinatum: spem); het staat ook achteraan. Op een nog betrekkelijke zelfstandigheid van het adjectief wijst ook dat het in het Grieks het (later ontstane) lidwoord vóór zich kon krijgen in bijv. *cheir hē deksia* (vdV 185) 'hand de rechtse = de rechter hand' en in *hoi gerontes hoi palaioi* (vdV 185) 'de grijsaards de bejaarde = de bejaarde grijsaards'. In het algemeen is de volgorde in het Latijn en Grieks (tamelijk) vrij: adjectieven, genitieven, numeralia, ook demonstrativa konden zowel vóór als na de kern (substantief) staan. Voor het demonstrativum vgl. (uit de requiem-mis, na *diēs īrae* 'dag van toorn') *dies illa* 'dag die = die dag'. In het Grieks is naast de herhaling van het (bepaalde) lidwoord (vgl. hierboven *hoi gerontes hoi palaioi*) ook de combinatie van demonstrativum en lidwoord opmerkelijk: *houtos ho anèr* 'die de mam = die man', ook *ho anèr houtos* 'de man die'/

Voor het oudere Germaans moeten we wat de verhouding adjectief – substantief betreft zowel met vóórplaatsing als met achterplaatsing of uiteenplaatsing rekening houden. Is er al sprake van attributieve bepalingen? In ieder geval doet uiteenplaatsing daaraan twijfelen maar ook het ontbreken van flexie kan deze twijfel voeden. Dat doet bijvoorbeeld een gotische constructie als *sa hundafaþs sa atstandands in andwaírþja is* (Marc. 15:39) 'de honderdman de staande daar in aanwezigheid van hem', met herhaling van het demonstrativum. In dit en vergelijkbare gevallen zouden we dan nog met predicatief gebruik in (semi)appositionele constructies te maken hebben. Op het Gotisch gaan we hieronder dieper in..

9.3.2. *Gotisch*

Adjectieven. Het Gotisch laat nog een grote variatie aan plaatsingen zien: vóórplaatsing, achterplaatsing, uiteenplaatsing. Uiteenplaatsing wijst in ieder geval nog op predicatief gebruik. Bij achterplaatsing kunnen we ons afvragen of ze inderdaad een (predicatief) relict is dan wel als attributief moet worden begrepen met een (tijdelijke) ontwikkeling in VO-richting (zie hoofdstuk 15). Vóórplaatsing doet sterk denken aan attributief gebruik. Een voorbeeld van vóórplaatsing is *in midjáim láisarjam* (Luc. 2:46) 'in middelste leraren = in het midden van de leraren'. Uiteenplaatsing vinden we in (herhaald) *Xristáus dáuns sijum woþi guda* (2 Cor. 2:15) 'van Christus geur zijn wij aangenaam voor God = een aangename geur van Christus zijn wij voor God'. De griekse bron is hier niet van invloed: *Xristou euōdia esmen tōi theōi* 'van Christus een goede geur zijn wij voor God'. Voor achterplaatsing vgl. *náudibandjom eisarneináim* (Marc. 5:3) 'met ketenen ijzeren = ijzeren ketenen' of got. *haírdeis gods* (Joh. 10:11) 'herder goede = goede herder'.

Adjectieven, pronomina. Voorbeelden met demonstrativa zijn *skalka jáinamma* (Luc. 17:9) 'aan deze knecht' (met achterplaatsing), *in jáinamma daga* (Joh. 16:23) 'op die dag' (met vóórplaatsing). Een demonstrativum plus adjectief bevat *sa áudaga praúfetus* (Bologna

fragment 1r.7) met vóórplaatsing en *haírdeis sa goda* (Joh. 10:11) ‘herder de goede = de goede herder’ met achterplaatsing. In *jah tahida ina ahma sa unhráinja* (Marc. 1:26) ‘en trok (deed stuiptrekken) hem geest, de onreine’ kan *sa unhráinja* als semi-appositioneel worden begrepen. Vgl. ook *hláif unsarana þana sinteinan* (Matth. 6:1) lett. ‘brood onze het dagelijkse’ ook met achtergeplaatst possessivum. Het demonstrativum gaat steeds aan het adjectief vooraf; *jáins* staat vaak in achterplaatsing: *warþ þan in dagans jáinans* (Luc. 2:1) (het) gebeurde dan in dagen gene = die dagen’. Een possessivum komt voor in *siponjam seináim* (Skeireins 4:2) ‘zijn volgelingen’ (met achterplaatsing). In *þana ligr þeinana* (Matth. 9:6) ‘het bed jouw’ staat het demonstrativum vóór, het possessivum achter het substantief; dit kan niet aan het griekse voorbeeld worden toegeschreven: zie *sou tén klinén* ‘jouw het bed’. Vergelijk ook ohgd. *thiu quena minu* (Harbert 2007 p. 152) ‘de vrouw mijn’. In *bi taíhswon þeina kinnu* (Matth. 5:39) ‘op rechter jouw wang’ heeft het possessivum vóórplaatsing met daarvóór nog een adjectief. Doordat plaatsingen vóór en achter mogelijk waren, konden adjectieven en pronominale elementen over twee posities worden verdeeld: *in þamma daga ubilin* (Ef. 6:13/B) ‘op deze dag kwaad = kwade dag’. Een te zwaar complex van bepalingen vóór of achter kon hiermee vermeden worden. Een adjectief in prepositie, door een adverbium van de kern gescheiden, vinden we *in iftumin þan daga* ‘in de volgende dan dag = in de volgende dag dan’.

9.3.3. *Substantief plus participium*

Van de combinatie substantief plus participium heeft het Gotisch niet veel (onmiskenbare) voorbeelden. In het Latijn lijkt zo’n combinatie echter duidelijk aanwezig (zie onderstrepingen) te zijn: *Germānicus catervās Germānōrum cis Rhēnum colentium Caecīnae trādit* (RH 210) ‘Germanicus troepen van de Germanen aan de overzijde van de Rijn wonende aan Caecina overgaf = Germanicus overgaf troepen van aan de overzijde van de Rijn wonende Germanen aan Caecina’ en *parvīs glōriābātur tabellīs exstīnctus nūper in longā senectā Labeō* (RH 209) ‘op kleine zich beroemde schilderijtjes gestorven onlangs in lange ouderdom Labeo = op kleine schilderijtjes beroemde zich de onlangs in lange ouderdom (op hoge leeftijd) gestorven Labeo’. De griekse voorbeelden zijn in zoverre duidelijker dat de participia tussen lidwoord en substantief staan, dus wel zeker niet als predicatieve toevoegingen kunnen worden begrepen: *hoi gignomenous dasmous* (RS 102) ‘de binnengekomen belastingen’, *hoi propemphthentes skopoi* (id.) ‘de vooruitgezonden verspieders’. Dat substantief plus participium in het Gotisch niet vaak voorkomt, kan (mede) aan de schaarse overlevering worden toegeschreven. Als ze voorkomen, staan ze steeds in achterplaatsing: vgl. met ook een demonstrativum erbij: *fon þata áiweino, þata manwido unhulþin* (Matth. 25:41) ‘vuur het eeuwige, het voor de duivel bereide’. Vergelijk ook nog *so bi guþ hráinei anabudana* (Skeireins 3:6) ‘deze door God reinheid geboden = en deze door God geboden reinheid’ met splitsing van vóórgeplaatst *bi guþ* en achtergeplaatst *anabudana* bij *hráinei*. Een participium presens bevat, met achterplaatsing, *sunus gudis libandis* ‘zoon van God levende = de levende God’. Ook het Middelnederlands laat ook nog niet veel voorbeelden zien: *als een verslindende vier* (vdV 211) ‘als een verslindend vuur’ (met vooropplaatsing); *in een verholnen stat* (id.) ‘op een verborgen plaats’ (id.). In het Nieuwnederlands breidt het aantal zich uit en komen er nog *te*-infinitieven bij als *de te bespreken voorstellen*. Achterplaatsing laten zien 16^{e}-eeuws *dueghden daer uyt vlietende* (H4 1039), vóórplaatsing *becleet met tapyttse* (id.). Vergelijk nog wel in hedendaagse ambtelijke taal: *kosten daaruit voortvloeiende, zijn voor de rekening van de huurder*.

9.3.4. *Latere Oudgermaans, Oudnederlands*

In het latere Germaans begint zich bij het adjectief al een ontwikkeling naar een vaste plaats vóór de kern af te tekenen; er is verband met het feit dat het adjectief mede door eigen flexies (sterk en zwak: zie HG deel 2 par. 4.1 en 4.2) een aparte woordsoort was geworden. Dat het een plaats vóór het substantief wordt en niet erachter, kan verband houden met de van het Proto-indo-europees overgeërfde tendens om de bepaling vóór het bepaalde te plaatsen (zie hiervoor verder hoofdstuk 15 vooral par. 9); dat het een plaats vlak voor het substantief wordt, houdt verband met de eerste wet van Behaghel: wat semantisch bij elkaar hoort, staat ook graag syntactisch bij elkaar.

In het Oudnederlands is vóórplaatsing regel, vgl. met adjectief: *ir heyliga sielun* (ONW LW) 'jullie heilige zielen', met demonstrativum: *ther stank…is over alle stankwurze* (ONL LW) 'die geur…is over alle reukwaar' (ook met vóótplaatsing van *alle*), met demonstrativum plus adjectief: *thise wereldliche thimsternisse* (ONW LW) 'deze wereldlijke duisternis', met demonstrativum plus participium: *thaz brinnende fieuer* (ONW LW) 'dat brandende vuur', met possessivum bij *namo* en participium bij *oley*: *thin namo is uzgegozzen oley* (ONW LW) 'je naam is uitgegoten olie', met possessivum plus adjectief: *minon eygenen wingardon* (ONW LW) 'mijn eigen wijngaard'. Achterplaatsing van het (dubbele) adjectief vinden we in *sine hande guldin ande sinowolde* (ONW LW) 'zijn handen gouden en ronde', van het possessivum in *wine min* (ONW LW) 'lief mijn = mijn lief' (ONW LW), achterplaatsing van een participium met vóórplaatsing van een demonstrativum in *also thaz veld ungeerid thie bluomen berid* (ONW LW) 'zoals het veld onbebouwd = het onbebouwde veld de bloemen voortbrengt', ook met *thie* vóór *bluomen* (ONW LW). Zoals we zullen zien heeft vóórplaatsing het uiteindelijk gewonnen en daarmee ook de attributieve bepaling, maar vgl. nog een modern-ijslandse zin als *hann stóð við húsdyr hennar lokaðar* (Harbert 2007 p. 127) 'hij stond voor (de) huisdeur haar gesloten = hij stond voor haar gesloten huisdeur'.

9.3.5. *Numeralia*

9.3.5.1. *Bepaalde numeralia*

De numeralia vragen een aparte behandeling. Voor althans de meeste daarvan (zie HG deel 2 hfdst. 6) moeten we aannemen dat ze in oorsprong substantieven waren met daarbij een partitieve genitief-bepaling ('drie peren' = 'een drietal (van) peren'): vgl. got. *þans þrins tiguns silubrizáine* (Matth. 27:3) 'deze dertig (van) zilverlingen', ook nog onl. *zvie zehenzogh phenningo* (ONW WL) 'twee honderd (van) penningen'. Volgens verwachting (er is sprake van partitiviteit) vinden we hier achterplaatsing van de genitief, maar vgl. ook *jera twalif* (Marc. 5:25) met vóórplaatsing. Het Oudnederlands laat achterplaatsing van de genitief zien in *zwelf sunen* (ONW LW) naast vóórplaatsing in *fiscos twena* (weliswaar Heliand) 'tien vissen'. Uiteenplaatsing vinden we in *seszogh sint thero kuninginnan* (ONW WL) 'zestig zijn van deze koninginnen = er zijn zestig koninginnen'. In gotisch Lucas 7:19 vinden we *jah atháitands twans siponje seináize* 'en roepende twee van zijn discipelen'; in deze partitieve constructie blijft zoals blijkt de *van*-bepaling (de oude genitief) in de vertaling gehandhaafd. (Bij onbepaaldheid is de constructie tegenwoordig niet meer mogelijk: *twee van discipelen.) De genitieven moeten hier en ook verder als predicatieve toevoegingen worden begrepen. De ontwikkeling houdt in dat de numeralia hun genitiefrectie kwijtraken en semi-appositionele bepalingen worden, uiteindelijk attributieve bepalingen, met een toenemende voorkeur voor

vóórplaatsing: vgl. got. *þans twalif siponjans* (Matth. 10:1) ‘de twaalf apostelen’. In *jera twalif* (Marc. 5:25) ‘jaren twaalf = twaalf jaren’ vinden we echter achterplaatsing terwijl *þatei Abraham twans aíhta sununs* (Gal. 4:22) ‘dat Abraham twee had zonen = twee zonen had’ vóórplaatsing maar tegelijk ook uiteenplaatsing laat zien. Achterplaatsing vinden we ook in ohgd. *sinen drut einan* (Schrodt 2004 30) lett. ‘zijn vriend één = een vriend van hem’ met vóórplaatsing van het possessivum. De vertaling laat een onbepaald lidwoord en een *van*-bepaling zien. De numeralia werden dus later vooral attributief gebruikt: vgl. de moderne vertalingen, afgezien van de partitieve constructie met bepaaldheid (*twee van zijn discipelen*). Vergelijk echter nog voor het Middelnederlands *in elc der jare tiene* (S99) ‘elk van de tien jaar’ met *tiene* als substantief plus genitief *der jare* of met vooropplaatsing mnl. *dusent goeder liede*.

9.3.5.2. *Onbepaalde numeralia*

Met een onbepaald numerale plus genitief is gevormd got. *manne sums* (Luc. 15:11) ‘van mannen enige = een man’. Vóórplaatsing zonder genitief vinden we in onl. (*so ich*) *sume wiila* (*geruowet bim*) (ONW LW) ‘als ik enige tijd uitgerust ben’ of met een ander onbepaald numerale (*managS*): got. *gasaíhvands þan Iesus managans hiuhmans* (Matth. 8:18) ‘opmerkende dan Jezus de vele menigten’. Onmiskenbaar predicatief gebruik vinden we in got. *staua was sums in sumái baúrg* (Luc. 18:2, met uiteenplaatsing) ‘rechter was een of andere = een of andere rechter was (er) in een of andere stad’. Vergelijk ook met ‘alle’ got. *all táine* (Joh. 15:2, partitief met genitief) ‘alle van takken = iedere tak’ naast zonder genitief *allái sildaleikjandans* (Marc. 1:27, vóórplaatsing) ‘alle zich verwonderende = allen die zich verwonderden’, ook in een absolute datief: *at wenjandein þan allái managein* (absolute dat.sg.) ‘toen het hele volk wachtte’ (met vóórplaatsing). Predicatief gebruik vinden we in *alla ufar insaht* (Skeireins 6:3) ‘elke over verklaring = over elke verklaring’ (met vóórplaatsing, tegelijk ook uiteenplaatsing); Het Oudnederlands laat alleen gevallen met vóórplaatsing zien: *alle frumigheide* (ONW LW, dat.pl.) ‘alle vromigheden’.

9.3.6. *Lidwoorden*

Van lidwoorden was in het oude Germaans pas vrij laat sprake, in het Oudnederlands tegen het einde ervan; zie HG deel 2 hfdst. 5 par. 5.7. Het bepaalde dateert van de vroege 10e eeuw, het onbepaalde van de 11e eeuw. Het bepaalde lidwoord gaat via reductie en semantische verbleking (grammaticalisatie) terug op het demonstrativum (*die*, *dat*). Evenals bij het onbepaalde is er van een geleidelijke ontwikkeling sprake geweest; de indruk is dus wel dat deze vóórlag bij die van het onbepaalde. Dit kan een universeel verschijnsel zijn, gezien het feit (zie par. 3.6) dat er nogal wat talen zijn die wél een bepaald lidwoord hebben maar geen onbepaald. Bij het bepaalde lidwoord is er onderscheid tussen individueel en soortelijk gebruik: vergelijk in ieder geval voor het moderne Nederlands *ik moet de hond nog uitlaten* met *de hond is een gedomesticeerde soort wolf*. Zie voor het gebruik van de lidwoorden verder hoofdstuk 13. Het onbepaalde lidwoord ontwikkelde zich uit het telwoord voor ‘één’ met uiteindelijk reductie van de vocaal tot een sjwa. Omdat de klankreductie op de semantische verbleking volgt (grammaticalisatie), kan bijv. *einan* in de volgende hoogduitse zin reeds als onbepaald lidwoord worden opgevat: *einan kuning weiz ih* (Harbert 2007 p. 140) ‘een koning weet ik’. Het Hoogduits laat ook zien dat het nog niet verplicht was: *gab her imo…stuol hier in Vrankōn* (id.) ‘gaf hij hem…een troon hier in Franconia’. Er kan sprake zijn van een specifieke en een niet-specifieke (generieke) betekenis: vergelijk in ieder geval

voor het moderne Nederlands *ik heb een hond* met *een hond moet op tijd worden uitgelaten*. In het Middelnederlands kan het onbepaalde lidwoord voorkomen bij een "stofnaam" met een specifieke aanduiding als resultaat: *den portre vonden si sittende op een gras* (MNW) 'de poorter troffen zij aan terwijl hij op een grasvlakte (gazon) zat'. In (in ieder geval modern) Nederlands kan het onbepaalde lidwoord bij een pluralis voorkomen om een heel groot aantal aan te duiden: *daar waren me toch een mensen!*

9.4. *Middelnederlands*

9.4.1. *Algemeen*

Lidwoord, adjectief. Het lidwoord laat steeds vóórplaatsing zien: *dat kint*, *een kint*; dat geldt in het algemeen ook voor het demonstrativum: *dese dienstmaghede* (S48) 'deze dienstmeisjes'. De plaats van het adjectief kan wisselen: *der onnosele kinder* (S134) 'van de onschuldige kinderen' tegenover *een man lasers* 'een melaatse man' (S135) of (met een bepaling bij het adjectief) *noit en sach men coninc so hoghen* (S135) 'nooit zag men zo'n hoge koning'; hetzelfde geldt voor het als adjectief gebruikt participium: *in ere verholnen stat* (MNW) 'op een verborgen plaats' tegenover *dat volc geleert* (S135) 'het geleerde volk'. Vóórplaatsing en achterplaatsing konden bij het adjectief gecombineerd voorkomen: met twee adjectieven *een out man vroet* (S138) 'een oude wijze man'. Twee adjectieven vóór de kern laat *enen starken esscenen scaht* (VMNW) 'een sterke essenhouten schacht' zien; achterplaatsing maar ook met nevenschikking vinden we in *bedinghe devote ende goede heelt die quale binnen den moede* (S135) '(een) devoot en goed gebed heelt de kwalen binnen het gemoed'.

Pronomina. Ook bij het possessivum kan de plaats wisselen: *dijn rike* (S77) 'jouw rijk' tegenover *gheselle mijn* (Egidiuslied, achterplaatsing) 'mijn vriend' of (met voorgeplaatst adjectief) *inder groten sorghen mijn* (MNW) 'in mijn grote zorgen'; de omgekeerde volgorde: possessivum vóór, adjectief achter, vinden we in *verghif ons onse sonden groot* (MNW) 'vergeef ons onze grote zonden'. Vergelijk ook met zelfstandig gebruikt possessivum na demonstrativum: (*mijn god is beter dan*) *die dijn* (D1 188) 'mijn god is beter dan de jouwe'. Een demonstrativum met achterplaatsing laat mnl. *dewangelie dese* 'dit evangelie'(D1 29) zien, waarschijnlijk om *dese* meer accent te geven.

Numeralia. Het numerale kent meestal vóórplaatsing: met ook lidwoord in *van den zeven deuchden* (MNW) 'van de zeven deugden' of met possessivum in *met sinen seven kindren* (MNW) 'met zijn zeven kinderen'; zonder voorafgaande bepaling staat het numerale voorop in *thien stuvers* (MNW). In (reeds genoemd in par. 3.2) *elc der jare tiene* (S99) moet gezien *der jare* (= genitief) *tiene* nog als substantief worden opgevat, zo ook *dusent* in mnl. *dusent goeder liede* 'duizend goede mensen', *der mieraclen twee* 'twee wonderen', *vijf der voete* 'vijf voet(en)'. Volgt de genitief, dan kan het bepalende woord vervallen: *driehondert vreseliker stiere* 'driehonderd vreeswekkende stieren'; naast elkaar kunnen voorkomen *vele riker poorters* en *vele rike poorters* 'veel rijke poorters'. Vgl. ook zonder genitief-aanduiding *deze mooncke achte* (D1 82) 'deze acht monniken'. Bij een onbepaald numerale als *some* vinden we vóórplaatsing: *some temmermans* (MNW) 'sommige timmerlieden'; *doe die bruederen sommich sliepen* (MNW) 'toen sommige broeders sliepen' laat achterplaatsing zien.

Achterplaatsing? Zoals gebleken kan zijn, kwamen er in het Middelnederlands nogal wat achterplaatsingen voor. Bij vóórplaatsing kunnen we attributief gebruik aannemen maar misschien kan dit ook bij achterplaatsing aannemelijk zijn; de tijdelijke verschuiving in VO-richting (zie hoofdstuk 15) zou daarin nog haar doorwerking laten zien.

9.4.2. *Biezondere constructies*

Dese mijn dochter. Afgezien van de achterplaatsingen laat het Middelnederlands ook nog andere volgordes c.q. constructies zien die in het moderne Nederlands (zo goed als) onmogelijk zijn geworden. Voorbeelden met vooropgeplaatst demonstrativum gevolgd door een possessivum zijn *dese mijn dochter* 'deze dochter van mij', *desen uwen heer den balyuwe* 'deze heer van u, de baljuw', *desen minen arbeyt* 'dit werk van mij' (alledrie S149). Het verschijnsel is nog bekend van het Frans: *ces miennes choses*, en het Engels: *this my brother*. In archaïsch en plechtig Nederlands kan het nog wel voorkomen: *deze mijn broeder*. Het possessivum wordt steeds met een (achtergeplaatste) *van*-bepaling vertaald. Een oud voorbeeld is ohgd. *in dheru sineru heiligun chiburti* 'in die zijn heilige geboorte = die heilige geboorte van hem', een oudnederlands *thaz min wighus* 'die mijn wachttoren' (ONW LW). Vgl. ook bij Bilderdijk *dit mijn rif* 'dit (dode) lichaam van mij'. Er kan verband zijn met het ontstaan van het possessivum uit de genitief pluralis van het personale; deze kon oudtijds zeker als het om personen ging, gemakkelijk vóór de kern staan.

Een sijn camerlinc. Het possessivum (eveneens nog met genitief-betekenis) neemt ook in de volgende gevallen een van het moderne Nederlands afwijkende plaats in: mnl. *een sijn camerlinc* (S103) 'een kamerling van hem', *een mijn vrint* (H3 763) 'een vriend van mij', eerder dan 'een van zijn kamerlingen, een van mijn vrienden' waarvoor we *een siner camerlinghe*, *een miner vriende* zouden verwachten. Vgl. ook *enigen onsen naesten* (id.) 'enige naasten van ons', *die sine voghele* (vdV 265) 'die vogels van hem', *menich sijn ghenoot* 'menige genoot van hem. Een oudhoogduits (dus germaans) voorbeeld (herhaald) is, met *einan* echter achterop, *sinen drut einan* 'een vriend van hem'. We hoeven dus niet per se aan franse invloed te denken: vgl. ofra. *un sien fils*. Een onbepaald numerale plus possessivum vinden we in *menich sijn ghenoot* 'menige genoten (vrienden) van hem'. Met nog een ander bepalend woord erbij komen voor *een sijn oude vrient* (D 1988: 188) 'een oude vriend van hem', *die andre sine broeders* (H3 763) 'die andere broers van hem ', *van drien zijnen rudderen* (H3 763) 'van drie ridders van hem' en (16e-eeuws) *waerdighe onse zeer lieve ende beminde burgemeesteren* (H4 1035) 'waardige, zeer lieve en beminde burgemeesters van ons'. In *met anders sinen vrienden* (D 176) 'met andere vrienden van hem' is *anders* als adverbium op te vatten: 'in een ander opzicht', 'van een andere soort' of iets dergelijks. Er kan verschil geweest zijn *met sinen anderen vrienden* 'met zijn andere vrienden'. Vgl. ook zonder (oorspronkelijke) genitief: *ander vele* naast *vele anderen*. Let op de dubbele bezitsrelatie in *mire moeder suster ene* (S103) 'een zuster van mijn moeder'.

Een die vroomste ridder. Een combinatie van numerale plus bepaald lidwoord plus superlatief vinden we in *de vlienderboom es een de leelicste ende onzienste boom* (S103) 'de vlierboom is een van de lelijkste en onaanzienlijkste bomen'. Vergelijk ook met *achte*: *achte die starcste ridders* (S103) 'acht van de sterkste ridders'. Achterplaatsing van het numerale vinden we in *die beste stat ene* (*van Brabant*) 'een van de beste steden van Brabant' (S103); de *van*-bepaling *van Brabant*, die gescheiden staat van de kern, kan hier als predicatieve prepositiegroep worden opgevat. 16e-eeuwse voorbeelden zijn *een die vroomste ridder* (H4,

1036) ‘een van de dapperste ridders’, *seven die gesonste kinderen* (id.) ‘zeven van de gezondste kinderen’. Deze naar betekenis partitieve constructies zijn later in onbruik geraakt; ze zijn vervangen door constructies met een *van*-bepaling zoals uit de vertalingen blijkt. In het Middelnederlands kon ook een vergelijkbare constructie met genitief gebruikt worden: *der vroetster een die men doe vant* ‘een van de wijsten die men toen vond’.

9.4.3. *Numeralia*

Aan de numeralia wordt hier nog aparte aandacht besteed.

9.4.3.1. *Bepaalde cardinalia*

Het vanuit het moderne Nederlands bekendste gebruik van numeralia is attributief: *twee meisjes* met *meisjes* als kern. Zoals we hierboven gezien hebben (o.a. par. 3.2), was het numerale oorspronkelijk als substantivische kern verbonden met een genitief- of een *van*-verbinding. Vergelijk nog voor het Middelnederlands met achterplaatsing van de genoemde verbinding: *drie der nachte*, *vijf dusent van haren gesellen* (D1 92) ‘vijf duizend van hun gezellen’, ook met vóórplaatsing: *ic hadde jonger sone achte* (D1 95) ‘ik had acht jonge zonen’, *si bleven daer der jaren seven* (D1 98) ‘ze bleven daar zeven jaar’ (met bepaald lidwoord bij *jaren*). Bij de beide laatste voorbeelden blijkt de constructie thans niet meer mogelijk; in het eerste geval wordt nu mogelijk de voorkeur aan ‘vijf duizend gezellen van hen’ gegeven. Bij *doe seide een der baroene* (D1 93) kan de constructie in de vertaling nog goed gehandhaafd blijven: ‘toen zei een van de baronnen’. Zonder genitief of *van*-bepaling zijn, met achterplaatsing, *dese mooncke achte* (D1 82) en, samen met een vóór de kern geplaatst adjectief, in *dor sijn heilige wonden vive* (D1 82) ‘omwille van zijn heilige vijf wonden’. In *dre kinder*, *sine drie kinder*, *drie grote bome* (MNW) staat het numerale voorop. Achterplaatsing vinden we in het Middelnederlands vooral bij *een*: *daer was menege sierheit ene*, *die beste stat ene van Brabant* (WS 119). De genitiefvormen zijn in het moderne Nederlands verdwenen; een *van*-bepaling (zie boven) is soms nog mogelijk. Een rest van de partitieve verbinding vinden we trouwens nog in *vijf waren er nog niet* of *ik zie er nog maar vijf* met de oude enclitische genitief pluralis *er* ‘ervan’ van het personale (zie hfdst. 5 par. 4.2). Predicaatsnomen is *seven* in *die chierheden…sijn seven* (D1 81); de vertaling laat zien dat dit nu uitgesloten is: ‘er zijn zeven sierheden’, evt. ‘zijn zeven in getal’. Een predicatieve toevoeging is *vive* in *Aernout die sonen heeft vive* (D1 82) ‘Arnout die vijf zonen heeft’; ook dit gebruik is niet meer mogelijk. Vgl. ook *al waren si hondert om mi gestaen* (D1 83) ‘al stonden ze met honderd om me heen’; *daer lagen si twee verborgen* (D1 85) ‘daar lagen ze met hun tweeën verborgen’. Biezonder gebruik vinden we in *dat twee deel van den missen* (D1 102) dat als ‘tweederde van de mis’ moet worden begrepen. Een ander biezonder gebruik laat *hi dede sinen eedt dat hi vive wesen sal* zien (D1 103) ‘hij legde zijn eed af dat hij één van de vijf (bijv. een rechtscollege) zou zijn’. We noemen ook nog de merkwaardige uitdrukking: *(het is) half negen* dat niet als ‘4.30’ moet worden begrepen maar als ‘een half uur vóór negen’.

9.3.4.2. *Volgorde binnen cardinalia*

De volgorde binnen de cardinalia kan van de hedendaagse gewoonte afwijken. Bij een samengesteld cardinale met *ende* kan het eerste (hogere) element vóór *ende* staan, het tweede (lagere) erna: *de tempel was hooch <u>hondert</u> ellen ende <u>xx</u>* ‘de tempel was honderd en twintig el hoog’. Dat kan ook gebeuren wanneer het hoge getal een tiental aangeeft: *<u>XXX</u> jaer ende <u>III</u>*

was hi bisscop ‘drieëndertig jaar was hij bisschop’. Vergelijk ook met min ‘minder’: *hi levede hondert jaer een min* ‘hij leefde 99 jaar’. Op even rekenen komt het aan bij *int jaer ons Heren dusentich tweehondert vierewarf twintech ende seventiene* ‘in het jaar van onze Heer 1200 + vier keer 20 = 80 + 17 = 1297. De tegenwoordige volgordes komen overigens ook voor en zullen in de toenmalige spreektaal wel de gewone geweest zijn. In de schrijftaal kan rijmnood een rol gespeeld hebben.

9.3.4.3. *Een dag of twee*

Om enige twijfel over het precieze aantal aan te geven kunnen we de constructie type *een dag of twee* gebruiken: met *een* als onbepaald lidwoord dat door z’n onbepaaldheid samen met de conjunctie *of* aangeeft dat het niet precies om twee dagen behoeft te gaan. Deze manier van zeggen treffen we al in het Middelnederlands aan: *een dag of twee*, in *rust u enen dach of twee* (D1 292); hierin is *enen* nog wel als numerale op te vatten. Analogisch werden de mogelijkheden uitgebreid naar *een dag of drie*, *vier* enz. waarin men gezien de klankreductie tot sjwa *een* als onbepaald lidwoord ging opvatten. Aan de uitbreiding was c.q. is wel een zekere beperking: *een dag of duizend*, ook *een jaar of duizend* doen vreemd aan. Naast deze manier van zeggen was er nog een alternatieve manier, nl. *een dag vijf ze*s, ook met *of*: *een dag tien of twaalf* (WNT, H5 1131), met onbepaald lidwoord *een*. Onder invloed van deze manier van zeggen kan men *een* in *een dag of twee* eveneens als onbepaald lidwoord zijn gaan opvatten. De alternatieve manier is na de 17e eeuw geleidelijk aan verdwenen (dat geldt echter niet, met vóórplaatsing, voor *vijf zes* of *vijf of zes dagen*). De synchrone analyse van *een dag of twee* is moeilijk; we kunnen aan een ellips denken; de conjunctie *of* vraagt om uitbreiding van *twee* met *één* en *drie*: ‘een dag één, twee of drie’ (*of twee* lijkt attributief bij *een dag* te zijn). Het waarschijnlijk vrij recente geval *een keer of wat* moet wel op analogische uitbreiding berusten. Een alternatieve constructie met *à* is al in de 17e eeuw bekend: *1 à 2 schepen* (H5 1132), *een mijl 2 à 3* (id.). Een “dieptepunt” van vaagheid is het moderne *een x-aantal (mensen waren het er niet mee eens*).

9.4.3.4. *Personale met numerale*

Met cardinale. In de volgende constructie wordt een personale nader bepaald door een numerale: vgl. mnl. *want voert ane daer si vive selen sijn in een huus* (H2 396) ‘want voortaan waar zij met hun vijven (vijf personen) in een huis zullen zijn’ of *so waer dat si twee ochte si drie sijn verghedert in minen name*… ‘want waar ook dat zij met hun tweeën of drieën in mijn naam vergaderd zijn…’ (H2 396). In de eerste zin is het numerale gemarkeerd als pluralis, in de tweede zin zijn de beide numeralia dat niet. Vgl. ook (*twee gesellen*) *hem twee conste niemen versceden* (D1 84) ‘(twee vrienden) hen tweeën kon niemand scheiden’ (hier dus geen vertaling met een *met*-groep). Een partitieve betekenis komt naar voren in *men soude cume vinden hem vieren die di geliken* (D1 84) ‘men zou nauwelijks vier van hen vinden die op jou lijken’. Op een latere toevoeging van de prepositie *met* berust het middelnederlandse type *met mi tienen* (D1 87) ‘met mij als tiende = met ons tienen’. Later wijkt hierin het personale voor het possessivum: *met ons tienen*, *met hun tienen*. Vgl. met partitieve betekenis mnl. *doe ging die profeet met hem sessen to den ses coningen* (D1 91) ‘toen ging de profeet met zes van hen naar de zes koningen’. In een zin als *men mocht harde verre horen haerre tweer carminghe* (H2 396) ‘men kon van zeer ver hun beider gejammer horen’ kan *haerre* als personale maar ook als possessivum begrepen worden. De oude

constructie (zonder *met*) leeft voort in de 1e en 2e persoon: *wij tweeën*, *jullie drieën*, tegenover (eerder met *met*) *zij met hun tweeën*, *drieën* enz. maar ook *wij met ons tweeën* enz. (en ook met *beiden*: *zij beiden* en *met hun beiden*). Bij partitieve betekenis wordt nu een *van*-groep gebruikt: *vier van hen*, *zes van hen*. De derde persoon *z'n* heeft zich analogisch uitgebreid, gezien (in ieder geval spreektalig) *met z'n tweeën* (zie hiervoor ook HG deel 2 par. 6.2.4). In *wij tweeën* lijkt *tweeën* attributief bij *wij* te zijn, zo ook *tweeën* bij *ons* in *met ons tweeën*. *Wij tweeën* kan uiteraard alleen subject zijn terwijl *met ons tweeën* predicatieve prepositiegroep lijkt te zijn: *met ons tweeën gingen we erop uit* (mnl. *met hem sessen* – zie boven – is wel als adverbiale bepaling te begrijpen). Er is in het Middelnederlands ook een variant met de prepositie *onder*: *wi selen onder ons tween die vaert bestaen* (H1 90) 'we zullen met ons tweeën de tocht ondernemen'.

Met ordinale. Er is van het Middelnederlands en ook van later nog een constructie met een ordinale bekend, in diverse varianten: *dair thoich dese Franssoys Ackerman, hem XIIten, binnen der stadt van Ludick* (H3 620) 'daar trok deze Frans Ackeman, hij als twaalfde (met elf anderen), de stad Luik in', *doe bleef noch die capiteyn self derden op den toern* (H3 620) 'toen bleef nog de kapitein, zelf als derde (met twee anderen), op de toren', *Walewein es int lant…hi.xiij.de* (= dertiende) *van der tafelronde* (H2 397) 'Walewein is in het land met twaalf ridders van de tafelronde' (hij dus als dertiende). Het voorbeeld met *self* doet denken aan du. *Sankt Anna selbst dritt* 'Sint Anna zelf derde = te drieën' (schilderij met Jezus, Maria en zijn grootmoeder Anna). Door contaminatie van deze constructie, type *hem derden*, en de constructie die eerder besproken is, type *met hem drieën*, ontstond het type *met hem derden*: *des moet die rechter met hem sevenden getuuch gheven* (S102) 'daarom moet de rechter, hij als zevende (met zes anderen), getuigenis geven'. Met deze ordinale-constructies hebben we wel met predicatieve toevoegingen te maken. Ze komen thans niet meer voor.

Voorbeeldzinnen. We bekijken nu nog de volgende middelnederlandse zinnen, steeds met *hem* en met wisselende prepositie of geen prepositie en met wisselend numerale:

1. die bliscap die si hebben <u>onder hem tween</u>'de blijdschap die zij onder hun tweeën = onder elkaar' hebben [*hem* is reflexief]

2. hi ghinc inwaert <u>met hem drien</u> (S100) 'hij ging naar binnen met drie personen (drie van hen) ' of 'hij ging met twee anderen naar binnen' (hij als derde) [in het tweede geval is *hem* reflexief] – *hij ging met hun* of *z'n drieën*, met enkelvoudig subject, is niet mogelijk meer

3. dus ghincsi <u>met hen drien</u> (S101) 'dus gingen zij met hun drieën (dus drie in getal)' of 'dus gingen zij met drie van hen, drie anderen dus)' [in het eerste geval is *hen* reflexief] – alleen de eerste interpretatie is tegenwoordig nog mogelijk, maar dan meestal als *met z'n drieën*

4. Saul ghinc dare waerd <u>hem derden</u> (S102) 'Saul ging daarheen hij als derde c.q. met twee anderen' [*hem derden* is absoluut gebruikt] – constructie niet meer mogelijk

5. so reet Florijs <u>met hem tienden</u> (S101) 'zo reed Florijs hij als tiende c.q. met negen anderen' – constructie niet meer mogelijk.

6. Christus <u>hem dertienster</u> sat ende at (S102) 'Christus zat als dertiende, met twaalf anderen, te eten' [let op de -r, afkomstig van de genitief pluralis: 'hij was één van de dertien'] – constructie niet meer mogelijk

Bij de zinnen 2 en 3 is voor een goede vertaling kennis van de context nodig. Om verwarring te voorkomen wordt de betreffende constructie nu nog slechts bij een subject in de pluralis gebruikt en dan wel zó dat dit in het numerale moet worden meegedacht: *ze gingen met hun drieën* (in totaal dus drie personen). Dat we tegenwoordig, in ieder geval spreektalig, *met z'n drieën zouden zeggen*, is hierboven reeds opgemerkt. De constructies met ordinalia zijn zoals hierboven reeds opgemerkt, in onbruik geraakt; ze zijn vervangen door meer analytische, nl. met de prepositie *met* of met de conjunctie *als*.

9.4.3.5. *Gebruik van ordinalia*

Het gebruik in het Middelnederlands van een ordinale is in de vorige paragraaf al aan de orde geweest. Vergelijk voor een ordinale in plaats van cardinale ook een constructie als *dies es leden die derde dach* ((D1 101) 'wat dat betreft is de derde dag voorbijgegaan = het is drie dagen geleden'; *werp desen tempel neder; ic makene in derden dage weder* (D1 102) 'werp deze tempel terneder; ik maak hem weer binnen drie dagen'. Let ook op het gebruik in *derdalf hondert leenknechte* (D1 103) lett. 'derde half honderd = tweehonderd vijftig'. Als we bij één beginnen, is dit het derde half dat we tegenkomen. Bekend is nog altijd *anderhalf* = tweede half = 1,5. Verder zijn deze aanduidingen in onbruik geraakt omdat *derdehalf* ook als 1,5 kon worden begrepen; *ander* begreep men echter niet meer als 'tweede' waardoor het zich kon handhaven.

9.4.3.6. *Onbepaalde numeralia*

Een nageplaatst onbepaald numerale komt voor in *der Sarrasine bleef vele doot* (D1 110) 'vele Saracenen kwamen om' met *vele* (got. *filu*) nog als oude singularis en in *der kindren volgden vele* (D1 108) 'vele kinderen volgden' met latere pluralis. In *vele liede* staat echter *vele* zoals we het nu gewend zijn, voorop. Hierna volgen nog een aantal opmerkingen over de onbepaalde numeralia *menig*, *sommig*, *elk*, *alle*, *beide*, *half*.

Menech een 'verscheiden, veel' kan achterplaatsing laten zien: mnl. *daer in lach specie menech ene* (S 111) 'waarin verscheidene specerijen lagen'; vgl. ook met tussengeplaatst substantief *menege sierheit ene* (S 111) 'menig sieraad'. Predicatief gebruik blijkt in ieder geval bij uiteenplaatsing: mnl. *nappen van precieusen steenen sachmer menech enen* (S 111) 'men zag er vele bekers van kostbare stenen'. Bij zelfstandig gebruik kan *menech* gecombineerd met het bepaalde lidwoord voorkomen, in de singularis: *lieghen brenct den menighen (sg.) in scaden* 'liegen brengt menigeen in schade = schade toe', in de pluralis: *alsoo die menighe (pl.) dat glossieren 'uitleggen*' 'zoals velen dat uitleggen' (S 111). Zonder lidwoord komt voor *daer bleef menich doot* (D1 118) 'menigeen ging daar dood'. *Menigeen* komt tegenwoordig alleen nog maar substantivisch met betrekking tot personen voor: *menigeen neemt de wijk*.

Sommig, *zulk*. Een voorbeeld van duidelijk predicatief gebruik van *some* (nl. met uiteenplaatsing) is mnl. (herhaald) *some waren si in haer voorhooft ghetekijnt* (MNW) 'sommigen hadden (zij) in hun voorhoofd een teken' of met een partitieve vertaling: 'sommige van hen hadden in hun voorhoofd een teken'. Vgl. ook *so comen si sommige sonder scheemde* (H1 121) 'zo komen sommigen van hen zonder schaamte'. In mnl. *some vanden heiligen liede* (MNW) 'sommige (van de) heilige lieden' is *some* substantivisch te begrijpen maar is in plaats van een genitief een *van*-groep gebruikt; er is sprake van partitiviteit die in de vertaling zoals aangegeven niet per se tot uitdrukking behoeft te komen. Vóórplaatsing dat

op attributief gebruik kan wijzen, vinden we in mnl. *some planeten* ‘sommige planeten’; het predicatieve gebruik van ‘sommige’ neemt in de loop van de tijd af. Ook combinatie met het bepaalde lidwoord komt voor: *hier omme mindene die some* (S 113) ‘hierom minden sommigen hem’, of met omgekeerde volgorde: *som die boeke* ‘sommige boeken’ (of ‘sommige van die boeken’?). Afwijkend van het hedendaags gebruik zijn *somich een* (id.) ‘deze of gene’, *som dat saet* ‘een deel van het zaad’, *sommig dropel* ‘verscheidene druppels’. Ook *sulc* kan het bepaalde lidwoord vóór zich krijgen: *die sulke* ‘sommigen’ (S 114); zonder lidwoord komt het voor in *sulke boeken maken cont* (D1 127) ‘sommige boeken maken bekend’. In *sulc was haer loon* (D1 129) en *sulc dier* (D1 130) vinden we de hedendaagse betekenis: ‘zodanig was haar loon’, ‘zo’n dier’. In *hi sende hem sulke twintich knapen die wel scoten* (D1 132) zouden we de relatie nu andersom opvatten: ‘twintig zulke’; de vertaling wordt dan: ‘twintig van zulke knapen die goed schoten’.

Elk. We beperken ons tot *elk*; *ieder* is voor het Middelnederlands niet overgeleverd. Behalve ‘elk’ lijkt *elc* ook ‘alle(n)’te kunnen betekenen: *elc ontwonden hare baniere* (S 110) lett. ‘allen ontvouwden hun banieren’, of is hier sprake van een constructio ad sententiam? Vgl. ook *elke van desen tween deden pine* (S 110) ‘elk van dezen spande zich in’ waarin *elke* niet met ‘allen’ kan worden vertaald. Bij het volgende voorbeeld valt aan deze vertaling juist niet te ontkomen: *in elke woningen wonen wachtren vier* (S 92) waarin *elke* duidelijk als ‘alle’ moet worden begrepen. Deze gevallen lijken echter tamelijk incidenteel te zijn. Een voorbeeld over de zinsgrens heen is *also moet elc (sg.) hem selven dwaen, eer si (pl.) ter oversten spisen gaen* (S 110) ‘zo moet ieder zichzelf wassen voordat zij tot de hoogste spijze gaan. De volgende zin, met *elk* als predicatieve toevoeging, lijkt ook in modern Nederlands mogelijk: *duvelen die haren meester brachten mare hoe si hare besichede elc hadde gedaen* (S 110) ‘duivels die hun meester berichtten hoe zij elk hun bezigheden hadden verricht’.

Alle, beide, *half*. Vóór het lidwoord staat *al* (*alle*) in *alle die prochiane* ‘alle parochianen’(S 107); dat is ook het geval in *Serapis dafgod met allen den anderen goden* (S 107,) ‘Serapis’, de afgod met alle andere goden’. In ieder geval mogen we voor de laatste zin attributief gebruik aannemen: *allen* maakt deel uit van een prepositiegroep. Als we het lidwoord als het bepalende element opvatten (*determinator*), dan fungeert in deze zin en mogelijk ook in de eerste *alle* als <u>pre</u>*determinator*. Dat kunnen we ook aannemen voor *beide(n)* in *van beide sine voeten voren* (S 107) ‘van zijn beide voorpoten’ en *met beiden sinen suveren handen* (S 107) ‘met zijn beide zuivere handen’. *Beide(n)*, in beide zinnen deel van een prepositiegroep, staat nog vóór het possessivum dat als determinator fungeert. Nog een ander voorbeeld is *half* in *half mijn goet* (S 108) ‘mijn halve goed’. Vgl. voor *al(le)* ook *boven alle vrouwen* (MNW, vóórplaatsing in prepositiegroep dus met attributief gebruik; determinator ontbreekt), *dat sise alle jageden dane* (MNW, predicatief gebruik) ‘dat zij hen allen daarvandaan joegen’, *daer alle die ander namen* (MNW, zelfstandig gebruik) ‘waar allen de anderen namen’. Vergelijk voor *beide* reeksvormend *beide bi nachte ende bi daghe* (MNW, vóórplaatsing) ‘zowel bij nacht als bij dag’ of *spellen ende lesen bede* (MNW, achterplaatsing) ‘zowel spellen als lezen’. Vergelijk voor *half een halve broeder* (MNW, na determinator *een*, dus attributief gebruik) ‘een half broer’. *Alle* gaat ook een rol spelen in groepen als *alle vive* ‘alle vijf’ d.w.z. ‘vijf en wel zonder uitzondering’: *so dat hare ontgeven die sinne worden alle vive* (H2 397, predicatief) ‘zodat haar alle vijf de zinnen werden afgenomen’, *ende zwoeren daer an twoeste velt alle vive des coninx doot* (H2 397, zelfstandig gebruik) ‘en daar op het woeste veld zwoeren alle vijf de dood van de koning = de koning te doden’.

9.4.4. *Plaats adjectief*

We gaan hier nog wat dieper in op de plaats van het adjectief.

Achterplaatsing. De volgende mogelijkheden hebben we hierboven leren kennen, nl. vóórplaatsing: *der onnosele kinder*, achterplaatsing: *een man lasers*, vóór- plus achterplaatsing: *een out man vroet*, dubbele vóórplaatsing: *enen starken esscenen scaht*, achterplaatsing met nevenschikking: *bedinghe devote ende goede*. Het adjectief kon dus zonder lidwoord achter het substantief staan: vgl. ook *sijn suster natuerlijck* (S135) en met nog een bepaling erbij: *tekene vele groot* (S135). *Sijns vaders almechtich* (S135) laat duidelijk zien dat er geen flexie optreedt. Het achtergeplaatste adjectief lijkt een meer inherente eigenschap aan te geven en komt in vertaling meteen vóór het substantief te staan: vgl. bij twee adjectieven 'een oude wijze man'. Tussen semantiek (inherent-zijn), morfologie (geen flexie) en accent (dit moet op het adjectief gelegen hebben) lijkt bij achterplaatsing verband te bestaan. De tendens (voor zover aanwezig) om meer inherente adjectieven achter het substantief te plaatsen, bleek op den duur minder sterk te zijn dan de neiging tot vóórplaatsing. Resten in hedendaags Nederlands zijn *God almachtig* (in de eedsformule), *Staten-Generaal* 'Algemene Staten' (mogelijk vertaling van *États Generaux*), *kindlief*.

Flexie. Overigens kon er vanwege het rijm soms toch flexie optreden: *over meneghen berch hogen*, *ende goede heelt die quale binnen den moede* (S135). Soms is er geen rijm in het spel: *ende hi hevet troost ontfaen groten dat hi soude ontgaen* (S135) 'en hij heeft grote steun gekregen zodat hij kon ontkomen', waarin *groten* ook door het werkwoord van de kern is gescheiden; dit wijst op predicatief (semi-appositioneel) gebruik. Een duidelijk semi-appositioneel voorbeeld is *doe ontboot hi sinen sone Lotharise den oudsten, den coenen* (S136) 'toen ontbood hij zijn zoon Lotharius, de oudste, de dappere'; het adjectief wordt beide keren in overeenstemming met het kernsubstantief verbogen.

Goet ende vroet een meester. Een opmerkelijke plaats heeft het adjectief (of het lidwoord) in een constructie als *goet ende vroet een meester* 'een goede en wijze meester', met het lidwoord tussen het adjectief en het substantief. Vaak gaat dan een graadaanduidend adverbium vooraf: *so scone een wijf*, *hoe groot een snuedel* 'domkop' (S142). Het adjectief blijft onverbogen hoewel het soms de schijn heeft dat het verbogen wordt; in *scone* behoort de sjwa echter tot de stam. In *so groten prijs* moet -en als uitgang worden begrepen en niet als onbepaald lidwoord *een*. Vgl. hiervoor verder hoofdstuk 10 par. 8.4.4. De vertalingen zijn 'zo een > zo'n mooie vrouw', 'wat een grote domkop', 'zo'n grote prijs' waarin het adjectief na het lidwoord is terechtgekomen. Een enkele keer komt een bepaald lidwoord voor: *so groot die bede* (S142).

Twee adjectieven bij één substantief. Van twee adjectieven bij één substantief kan er één vóór en één achter het substantief geplaatst worden: (herhaald) *een out man vroet* 'een oude wijze man' is daarvan een voorbeeld; vgl. ook *die helege ewangelie waer* 'het heilige ware evangelie', *sine soete miltheit groot* 'zijn aangename grote mildheid', *een suyver maghet net* (S138) 'een zuivere reine maagd'. De indruk is (maar niet altijd even sterk) dat het achtergeplaatste adjectief (vgl. par. 3.4.2) inherent is. In modern Nederlands zouden we ook met nevenschikking kunnen vertalen: 'het heilige en ware evangelie' enz. De volgorde met beide adjectieven vooraan kwam trouwens ook al voor: *een eerbare devote vrouwe* 'een

eerbare vrome vrouwe', met het meer inherente *devote* het dichtst bij de kern; vgl. ook (nogmaals) *starken esscenen scaht* 'sterke essenhouten schacht'. Het achtergeplaatste adjectief kon ook met *ende* met het voorafgaande verbonden worden: *een sterc hont ende een jonc* (D141) 'een sterke en jonge (sterke jonge) hond', *enen staerken bec heeft hi ende enen langhen* (S137) 'een sterke en lange (een sterke lange) bek heeft hij', *van stouten lieden ende van wisen* (S137) 'over stoutmoedige en wijze (stoutmoedige wijze) lieden', *met vasten torren ende met hogen* (D141) 'met vaste en hoge (vaste hoge) torens', ook zonder herhaling van het lidwoord: *enen langen wech ende onsachten* (S137) 'een lange en harde (lange harde) weg', *een starc ridder ende fel* (D140) 'een sterke en wrede (sterke wrede) ridder', of zonder herhaling van de prepositie: *met goeden redenen ende sconen* (S137) 'met goede en mooie (goede mooie) redenen'. Let erop dat in de tussen haakjes geplaatste vertaling het meer inherente adjectief op de tweede plaats komt te staan. Bij bijv. *een sterc hont ende een jonc* zou men tegenwoordig al snel aan twee verschillende honden denken; het gaat in de middelnederlandse voorbeelden echter om één en dezelfde hond zoals ook om dezelfde bek, dezelfde lieden enz. Anders gezegd: *ende* moet worden opgevat in de betekenis 'en wel' of 'en daarbij'; het verbindt niet *een sterc hont* met *een jonc* maar *een sterc* met *een jonc*. Om ambiguïteit te vermijden is deze manier van zeggen in onbruik geraakt. Rijmnood zorgt voor afwijkingen in de flexie: *ene sware plaghe ende fel* (rijmend op *Israël*, S138) i.p.v. *felle*.

Zonder ende. Geen verbindend element (*ende*) vinden we bijv. in *een wijs clerc*, *een wel berecht* (S137) 'een wijze, goed onderwezen dienaar'; het lidwoord wordt herhaald en de flexie wordt behouden zoals blijkt uit *hi vernam eenen wel geboren man, enen vriën* (S137) 'hij zag een welgeboren, een vrije man'. *Een wel berecht* en *enen vriën* maken hier een semi-appositionele indruk; vgl. ook *een coninc, een fel* (D135) 'een koning, een kwaaie', *Plinius, die meester fijn* (D137) 'Plinius, de volmaakte meester', *een berch, scone ende hooch* (D139) 'een berg, mooi en hoog'. Een voorbeeld met ook possessiva is: *sijn goede ors*, *sijn diere* 'zijn goede, zijn kostbare paard' (S138).

Met sconen worden entie goet. Flexie ontbreekt in het speciale geval na *ende die > entie* waarbij het demonstrativum *die* (in *entie*) naar het voorafgaande substantief verwijst: *met sconen worden entie goet* (S139) 'met mooie woorden en wel góéde'. Vgl. ook *hi dede beelden maken, ende die hol* (D146) 'hij liet beelden maken en wel hól'. In de volgende zin verwijst dat naar de hele voorafgaande zin: *verdrach een hart woort om minen wille ende dat vriendelike* (S139) 'verdraag een hard woord om wille van mij en wél op een vríéndelijke manier'. Door middel van achterplaatsing met accent wordt een bepaalde kwaliteit nog eens extra onder de aandacht gebracht (waarvoor het Latijn *isque*, *atque* gebruikt). De manier van zeggen is in onbruik geraakt maar vgl. nog bijbels *want ik heb niet voorgenomen iets te weten onder u dan Jezus Christus en dien gekruisigd* (1 Cor. 2:2 Statenvertaling). Dit is echter een letterlijke vertaling van de griekse brontekst.

Vette Florens. Een vooropgeplaatst adjectief zonder lidwoord kan bij naamgeving worden gebruikt: *vette Florens was hi genant* (D144) 'Vette Florens werd hij genoemd' (d.w.z. 'Floris de Dikke'). *Vette* dient hier ter onderscheiding van andere Florissen; bij het moderne *dikke Floris* ligt dat anders: daarin is *dikke* ter nádere onderscheiding gebruikt.

9.4.5. *Naar een attributieve bepaling*

Algemeen. We hebben gezien dat men voor het Proto-indo-europees nog geen echte attributieve bepaling aanneemt; deze bepaling ontstond pas in de indo-europese dochtertalen.

Er is in het Germaans een duidelijke tendens naar een consequente vóórbepaling, met alle samenstellende delen vóór het kern-substantief (*God almachtig* is een relict). Die samenstellende delen kregen, aansluitend bij het kern-substantief, een vaste plaats: bijv. demonstrativum – numerale – adjectief: *deze drie grote mensen*, of possessivum – numerale – adjectief: *mijn drie lieve kinderen*. Meer veralgemenend kunnen we ook, in termen van "kavels", formuleren dat er sprake is van bepalend element (*determinator*) plus adjectief (of adjectivisch element, evt. bijv. een numerale)[84]; onder het begrip 'determinator' vallen dan lidwoord, demonstrativum, naarmate de tijd vordert ook possessivum en numerale. Staat er nog iets vóór de determinator, dan hebben we met een *predeterminator* te maken: vgl. *alle* in *alle deze figuren* (de termen zijn reeds in par. 3.4.1 geïntroduceerd). In het Middelnederlands is zoals we gezien hebben, nog niet alles uitgekristalliseerd; het laat wél zien dat het gebruik van een determinator verplicht geworden was. Dat kon het bepaalde of onbepaalde lidwoord zijn; alleen bij 'onbepaald pluralis' ontbrak het: *lieve mensen* tegenover *de lieve mensen* (er wordt dan wel van een nul-lidwoord gesproken). Uitzonderingen zijn (hierboven reeds gegeven) voorbeelden, nl. met nabepaling, *coninc so hoghen* '(een) koning zo hoog' en *bedinghe devote ende goede* '(een) gebed devoot en goed'. Ook in *gheselle mijn* ontbreekt het lidwoord: dit is echter een aanspreking; vergelijk in dit verband ook archaïsch *lief kindje mijn*. Een possessivum vervult de bepalende functie in (herhaald) *onse sonden groot* 'onze grote zonden', een numerale in *dre kinder* (MNW) (voor de genitief vgl. *Jans boek*).

Inherentie. De volgorde van de samenstellende delen van de attributieve bepaling gaat van minder naar meer inherent, in *deze drie grote mensen*: deixis (*de*ze 'niet die andere') – aantal (*drie*) – kwaliteit (*grote*); in *mijn drie lieve kinderen*: 'bezit' (*mijn*) – aantal (*drie*) – kwaliteit (*lieve*). Ook wanneer er sprake is van meer dan één adjectief, komt de inherentie naar voren: vgl. bijv. *een mooie ronde eikenhouten tafel*: onbepaaldheid (*een*) – oordeel (*mooie*) – vorm (*ronde*) – substantie (*eikenhouten*). De laatste eigenschap is immers stabieler dan de vóórlaatste: de vorm kan anders dan de substantie nog veranderd worden, terwijl over de schoonheid, die vooraan genoemd wordt, de meningen kunnen verschillen. Ook adjectieven die kleuren noemen, staan graag dichtbij de kern: *heel veel mooie breedbladige rode tulpen*. Het belang van de notie 'inherentie' is trouwens hierboven al in verband met middelnederlandse voorbeelden ter sprake gekomen.

Possessivum. Met het feit dat het possessivum als attributieve bepaling ging fungeren, houdt verband dat het gebruik als predicaatsnomen (zij het langzaam) in onbruik raakte: vgl. nog got. *all þata mein þein ist* (Luc. 15:31) 'al het mijne jouw is = is van jou' en mnl. *al ware al die weerelt dijn* (H2 375) 'al zou de hele wereld van jou zijn'. Een archaïsch voorbeeld, uit een oud kerklied (nog van 1938), is *(dit draag is als een diepe pijn) dat gij zo laat werd mijn*. Aan het oude gebruik als predicaatsnomen valt nog te zien dat het possessivum op de genitief van het personale teruggaat (vgl. HG deel 2 par. 5.1.2 en 5.5.1). Ook een combinatie met een voorafgaand demonstrativum is archaïsch geworden: vgl. (herhaald) *deze mijn broeder*, *dit uw voornemen*. Een 19e-eeuws voorbeeld is *deze mijn(e) aanmerkingen* maar nog in 1955 is *in dit ons Nederland* gesignaleerd.

[84] Het gaat eigenlijk niet om een bepaalde woordsoort, in casu adjectief. In het Engels kunnen ook substantieven of adverbia in het betreffende kavel voorkomen.

Numerale. Ook het numerale (oorspronkelijk kern met genitiefbepaling: zie par. 3.2) ging zoals al gebleken kan zijn, in de attributieve bepaling een rol spelen. Een recente verandering betreft de achterplaatsing als in *op dag zes mocht ze naar huis* (in plaats van *op de zesde dag*).

Genitief. Wat de genitief betreft, die functioneerde oorspronkelijk (zie hfdst. 8 par. 5) als predicatieve toevoeging: vgl. mnl. *der tafelen waren daer so vele* (S165) lett. 'van de tafels waren er daar zoveel'. In andere gevallen is het, omdat voor oudere fasen de verplaatsingsproef niet mogelijk is, moeilijk om uit te maken of we al met attributief gebruik te maken hebben; predicatief gebruik lijkt in ieder geval waarschijnlijker. Vinden we een genitief(groep) tussen een demonstrativum of lidwoord en een (adjectief plus) substantief, zoals in mnl. *enen sire suster sone* 'een zoon van zijn zuster', dan maakt hij duidelijk deel uit van een attributieve bepaling. Zoals uit de vertaling blijkt, gebruiken we tegenwoordig een predicatieve prepositiegroep met *van*. Er is dan verplaatsing mogelijk: vgl. (misschien ietwat geconstrueerd) *van zijn zuster zie ik daar ook een zoon*. Een tamelijk oud, nl. oudsaksisch voorbeeld met attributieve genitief is *en adeles man* (vdV 285) 'een van adel man = een man van adel' of onl. *zo then Abrahames scozen* (vdV 286) 'naar de van Abraham schoot = naar de schoot van Abraham'. Voor het Middelnederlands geven we nog als voorbeelden: *(van) desen noes kinder* (H2 529) lett. 'van deze van Noach kinderen', *van den gods paradise* (D190) id. 'van het van God paradijs'. 17e-eeuwse voorbeelden zijn *dese sijns soons bedroefde quael* (H5 1314) 'deze treurige kwaal van zijn zoon' en *gheen 's Vyands groote macht* (H5 1315) 'geen grote macht van de vijand'.

Minder combinaties mogelijk. Lidwoorden c.q. demonstratieven en possessieven kunnen in de attributieve bepaling niet (meer) gecombineerd voorkomen; *dit mijn Nederland* is zoals gezegd uitzonderlijk, in ieder geval tegenwoordig. Bij zelfstandig gebruik is combinatie van bepaald lidwoord en possessivum mogelijk: *dit is het mijne*. De bepaalde numeralia hebben meer plaatsingsmogelijkheden: *de/die/mijn drie aardige jongens*, ook in een andere volgorde *die aardige drie jongens* waarin *drie jongens* meer als een eenheid naar voren komt. In het laatste geval zouden we aan een doorwerking van de partitieve constructie kunnen denken: 'dit aardige drietal (van) jongens'.

9.5. *Na het Middelnederlands*

9.5.1. *Archaïsmen (?)*

Constructies of volgordes die ons nu archaïsch aandoen, komen ook na de middelnederlandse periode nog wel voor. Dat geldt voor het 17e-eeuws voor postpositie van het adjectief: '*t oorelich verwoet* (H5 1305) lett. 'de oorlog hevige'; het ene adjectief kan ook vóór het substantief staan, het andere (meer inherent) erachter: *met dicke wolken swert* 'met dikke zwarte wolken', *het hoge wonder nieu* 'het hoge nieuwe wonder', *dit stil water klaer* 'dit stille heldere water' (voorbeelden uit ZT). Ook op andere punten kon er nog iets archaïsch' te voorschijn komen: vgl. partitief *drie oft vier de treflijksten der stad* met numerale plus lidwoord plus superlatief (vdV 233, 17e eeuw) 'drie of vier van de voortreffelijksten van de stad', ook *drie dese korte…lessen* met numerale vóór demonstrativum (vdV 233 17e eeuw). Vgl. verder *sulcken waperkaack een* (Bredero, Sp.Brab., met achtergeplaatst *een*) 'zo'n rokkenjager' met het onbepaalde lidwoord *een*, verborgen in *-en* (of is -en hier buigingsuitgang?), en numerale of pronomen indefinitum *één* 'iemand'. Archaïsch doet tegenwoordig zeker aan: (*alle) deze uwe zes (biezonder) snelle paarden* (vgl. H6 1578). Het hierboven gegeven voorbeeld (zie vorige paragraaf) *dit mijn Nederland* is echter zoals

aangegeven nog niet van heel lang geleden. Een hedendaagse constructie met achtergeplaatst adjectief is *de grootste fout denkbaar*; deze constructie kan echter vervangen worden door *de denkbaar grootste fout* of zelfs *de grootst denkbare fout* (alsof *grootst denkbare* zou bepalen). Een nabepaling blijkt dus liever vermeden te worden. Bij een numerale kan bij partitief gebruik een *van*-bepaling volgen; er is dan echter sprake van een predicatieve prepositiegroep: *drie van deze jongens*, *sommige van deze boeken*, of met pronomen dan wel pronominaal adverbium: *drie van hen*, *sommige ervan*.

9.5.2. *Uitbouw*

Determinator. We zullen zien dat er in het adjectivische deel steeds meer mogelijk wordt; bij een open woordsoort is dit niet verrassend. Ook de verzameling determinatoren (de, die enz.) kan zich echter uitbreiden, bijv. met een (in oorsprong) adjectivisch participium als *genoemd* of *voornoemd*: *genoemde* of *voornoemde kerk*, min of meer 'de/die kerk', of (maar nog niet aanvaard?) met een (in oorsprong) adjectief als *gebruikelijk*: *op gebruikelijke manier* (zonder lidwoord dus). Als zo'n nieuwe determinator hebben we ook reeds *zo'n* leren kennen; ook *zulke* en *dergelijke* zijn in dit verband te noemen: vgl. *zulk plan*, *dergelijk plan* (in plaats van *zulk een* of *een dergelijk*).[85]

Adjectief. In het adjectivische deel wordt er steeds meer mogelijk waarbij de eigenlijke adjectieven althans aanvankelijk aan de participia voorafgaan. Eenvoudige adjectieven (simplicia) komen eerder aan de beurt dan afgeleide (bijv. superlatieven) of samengestelde. De groep adjectieven wordt uiteraard ook met nieuwvormingen aangevuld, bijv. met *digitaal*: *digitale middelen*. Bij een open woordsoort is dit niet verrassend maar ook de verzameling determinatoren (*de*, *die* enz.) kan zich uitbreiden (zie hierboven), Het adjectivische deel wordt ook wat interne opbouw betreft steeds ingewikkelder, een kwestie van uitbouw dus, zoals bijv. in het al eerder gegeven voorbeeld *een mooie ronde eikenhouten tafel*: [een [mooie [ronde [eikenhouten]]]] tafel. Overigens kon de interne opbouw in het Middelnederlands al tamelijk uitgebreid zijn: *herde grote snidende hoorne* (H3 755) 'zeer grote snijdende hoornen'. We hebben hier twee vóórbepalingen met in de eerste nog een secundaire bepaling *herde* bij *grote*. Als het adjectief nader bepaald werd, gebeurde dat meestal door een bepaling van graad, met *harde*, *sere*, *so*, *utermaten* enz.; vgl. voor de 17e eeuw *bijna goddelijcke wonderen* (H5 1312). Tegenwoordig zijn ook andere en uitgebreidere bepalingen mogelijk: *een tijdelijk grote toename*, *de in dat land gebruikelijke feesten*, *de als gevolg van de vele warme en zuidelijke winden aangename temperatuur*.

Participium. Participium-constructies konden van oudsher predicatief voorkomen: *de voorwaarden, daaraan verbonden, zijn nog niet bekend*. In een later stadium konden ze deel gaan uitmaken van de attritubtieve bepaling: *de daaraan verbonden voorwaarden*. Oude voorbeelden met participia zijn, nog zonder verdere bepaling, mnl. *sijn gheleden leven* (H3, 757) en met wél zo'n bepaling *god mynnende menschen* (H3 760) 'God liefhebbende mensen', *dat wel geboude hof* (id.) 'de goed gebouwde (adellijke) woning'. Bij het participium preteritum kon oudtijds ook een actieve betekenis voorkomen: mnl. *der steden gesworen clerk* (D169): de klerk heeft gezworen, naast *gesworne vriendelichede* (id.): de vriendelijkheden zijn gezworen. Vgl. nog *een belezen man*: de man heeft veel gelezen. Uitgebreide vóórbepalingen met participiale kern kwamen in het Middelnederlands nog niet

[85] *Zulk* (*sulc*) kon overigens in het Middelnederlands nog predicaatsnomen zijn: *si mochten sulc sijn* (D 129).

voor. In de loop van 15 –17e eeuw verschijnen ze ten tonele waarna ze steeds frequenter en nog uitgebreider worden. Een 16e-eeuws voorbeeld is *by hem te landt, water, locht ende vuyr geledene schaden* (H4 1031). Uit de 17e eeuw zijn *het willig groeiend woud* (H5 1311), *de na by gelegen haven* (id.). De participia gaan in deze ontwikkeling op de adjectieven vóór lopen en nog steeds lijken de mogelijkheden bij de participia groter. Vergelijk moderne vormingen als *de daarop betrekking hebbende bepalingen*, *de door deze storm veroorzaakte schade*, *een hevige door merg en been snijdende wind*, *het met heel hard en langdurig zwoegen verdiende loon*. Het moderne hierboven gegeven voorbeeld: *de als gevolg van* enz., doet wel erg geconstrueerd aan; als we *aangename* door bijv. *oplopende* vervangen wordt dit effect minder. De formele taal, vooral van de 19e eeuw, laat vele voorbeelden zien: *de gans Europa omvattende plannen van Philips* (H7 1953, Fruin, met nader bepaald participium presens), *de kwalijk bewimpelde vijandelijkheden* (id., met zodanig participium preteritum). Een vóórbepaling met een infinitief als kern wordt voor het Middelnederlands niet genoemd: vgl. mod.ndl. *de op vaste tijden te innen belastingen*. Deze soort vóórbepaling komt pas duidelijk vanaf de 18e eeuw te voorschijn; een (schaars) 17e-eeuws voorbeeld is *als door de kiezers te benoemene perzonen* (H6 1584), met nog een gerundiumvorm. Een voorbeeld met een gesubstantiveerde infinitief is *tot het op den 1e Augustus 1797 benoemen van kiezers* (H6 1586). Een voorbeeld waarin het numerale (*vijf*) nader bepaald wordt is *naar het zich laat aanzien vijf verschillende incidenten* (H7 1956). Het synthetische karakter van de genoemde ontwikkelingen zou, althans voor de tijd waarin ze opkomen (Renaissance), op een (zekere) invloed van het Latijn kunnen wijzen.

Schriftcultuur. Gaat het bij de uitbouw van het adjectivische "kavel" om het ontstaan van nieuwe mogelijkheden (ten dele onder latijnse invloed) of om een nieuw en progressief gebruik van reeds bestaande mogelijkheden? Het betreft hier wel een kwestie van schriftcultuur die als een streven naar een soort nieuwe synthese begrepen kan worden; in spreektaal zal men eerder een bijzin gebruiken, bijv. *een hevige wind die door merg en been sneed* i.p.v. *een hevige door merg en been snijdende wind*. Dat zal ook oudtijds het geval geweest zijn: bij de Ruyter met zijn spreektalige manier van schrijven zijn participiale vóórbepalingen schaars in aantal en voor zover ze voorkomen, kort en niet ingewikkeld. In ieder geval in zeer ingewikkelde vorm zullen de vóórbepalingen tot de geschreven taal beperkt zijn gebleven. Een extreem voorbeeld is *(hoewel ik gaandeweg) een behendige, door veel afschermende, wijde mantelgebaren prachtig binnen mijn rol van samenzwerende christenleider passende motoriek in het weer aansteken van de kaars (ontwikkelde)* (vdV 246). Een zo extreem incorporerende groep is niet alleen bij het luisteren maar ook bij het lezen moeilijk te verwerken. Intussen is de schrijftaal informeler geworden; tegenwoordig lijkt nadere bepaling nog het meest voor te komen bij adjectieven zoals *een nogal middelmatig artikel*. (Voor predicatief gebruik van participia of participiumgroepen zie hfdst. 3 par 2 en 3.)

9.5.3. *Kopbepalingen*

Vrij recent, in ieder geval na het Middelnederlands, komt er vooraan nog een plaats bij, nl. voor de zogeheten (modale) kopbepaling, bijv. *zelfs* in *(met) zelfs die aardige jongens*. Er wordt dus nog een "kavel" toegevoegd. De bepaling in kwestie dankt zijn naam aan het feit dat hij helemaal vooraan, aan de kop, komt te staan; *modale* is toegevoegd omdat hij een epistemisch effect kan hebben (zie hfdst. 4. par. 5.8). Een voorbeeld is ook *met name* in *(in) met name (*kopbepaling*) het (*determinator*) britse (*adjectief*) voetbal.* Een heel vroeg

voorbeeld is *ook* in *met oock diverssche boomkens* (vdV 301, 16e eeuw). De kopbepalingen in deze voorbeelden zijn in oorsprong focusserende partikels (adverbia); met dergelijke elementen lijkt het uitbreidingsproces dus begonnen te zijn. Andere (epistemische) voorbeelden zijn het concluderende *dus* in bijv. *(na) dus deze opmerkingen*, het bevestigende *echt* in *(hij eindigde weer met) echt zo'n vervelende opmerking*, een combinatie van in dit geval afzwakkende partikels in *(dit boek gaat over) misschien wel onze beroemdste schilder*. Diachroon is er een ontwikkeling van eenvoudig naar meer gecompliceerd. Een voorbeeld van een tegenwoordig archaïsche achterplaatsing is *geen uitkomst hoegenaamd* (H7 1951, 19e eeuw, met bevestigend effect); de term *kop* is dan in letterlijke zin niet van toepasing. De vermijding van deze achterplaatsing leidt tot (*er is*) *hoegenaamd geen uitkomst*. De kopbepaling kan althans in geschreven taal tot ambiguïteit leiden: vgl. met afzwakkend *vooral* in *hij werkte in vooral grauwe arbeiderswijken*. Is de bedoeling dat hij ook wel in andere wijken werkte (de voor de hand liggende interpretatie) of dat de arbeiderswijken waarin hij werkte, vooral de eigenschap grauw vertoonden?

In gesproken taal kan het accent de ambiguïteit verhinderen: *in vooral grauwe arbeiderswijken* (met neutrale accentuatie) tegenover *in vooral grauwe arbeiderswijken*. Een kopbepaling kan ook vrij recent de vorm van een stukje zin, een "zinsbrok", aannemen: *dat was dacht ik een ernstige fout* met *dacht ik* als zo'n zinsbrok. De opkomst van de kopbepaling kan bevorderd zijn doordat er een groeiende behoefte aan middelen ontstond om subjectieve oordelen en bevindingen onder woorden te brengen. De toename van modale hulpwerkwoorden (zie hfdst. 2 par. 5.2) kan eveneens in dit licht gezien worden evenals de in de volgende paragraaf besproken ontwikkeling van transparante relatiefzinnen. Deze liggen zoals we zien, in het verlengde van de kopbepalingen, als een soort uit de hand gelopen vorm ervan. Ze worden wel met de afkorting TVR: *transparante vrije relatiefzinnen*, aangeduid ter onderscheiding van de RVR: *reguliere vrije relatiefzinnen* (*vrije relatiefzin* is een andere term voor relatieve bijzin met ingesloten antecedent).

9.5.4. *Transparante relatiefzinnen*

Een voorbeeld van een transparante vrije relatiefzin (TVR) met ingesloten antecedent is *daarentegen was hare moeder hetgeen men pleegt te noemen eene gewone vrouw* (vdV 335, uit 1863). De relatiefzin (*hetgeen…eene gewone vrouw*) is "transparant" ten opzichte van de hoofdzin (*daarentegen…moeder*): het daarin ontbrekende zinsdeel (de *informatiekern*), nl. *eene gewone vrouw*, moet vanuit de bijzin erbij gedacht worden. Als kopbepaling fungeert hier de groep *hetgeen t/m noemen*, gevolgd door een lidwoord (*eene*) en een adjectief (*gewone*), samen bepaling bij *vrouw*. De totale structuur (waarin in feite dus niets ontbreekt) is: adverbiale bepaling (*daarentegen*) + koppelwerkwoord (*was*) + subject (*haar moeder*) + predicaatsnomen [kopbepaling + lidwoord (*eene*) + adjectief (*gewone*)] + [kern] *vrouw*]. Nu zou ook nog een andere volgorde mogelijk zijn: *hetgeen men eene gewone vrouw pleegt te noemen*; de bepaling is dan (let op de onderstreping) niet continu wat aan het bepalingskarakter uiteraard afbreuk doet, maar er is wel overeenkomst met de tegenwoordige bijzinswoordvolgorde. Er is echter een tendens merkbaar die hiertegen in gaat: door het naar voren halen van *pleegt te noemen* krijgen zowel het epistemische *hetgeen men pleegt te noemen* als *eene gewone vrouw* meer reliëf. Dat een dubieuze extrapositie het gevolg is, wordt daarbij op de koop toe genomen. Extrapositie van een prepositie-bepaling is echter geen probleem: vgl. *ze buigen met tegenzin mee met wat lijkt op een herfstbries* (vdV 329) i.p.v. *met wat op een herfstbries lijkt*. De TVR is dus een verdere, analogische uitbouw van de

zinsbrok en laat daarin (uiteraard onbedoeld) een soort herleving van een oude volgorde zien, nl. extrapositie ook bij andere dan prepositionele groepen (zie hiervoor hfdst. 15 passim). Voor de verhouding tot de niet-transparante (reguliere) relatiefzinnen (RVR) met ingesloten antecedent zie par. 7.1.1.

Enigszins "dubieus" klinkt *ik ontmoette wat ik dacht een geweldige vrouw te zijn* met een accusativus cum infinitivo (ACI). Een tweede voorbeeld is *hij stapte in wat hij meende de bus naar Oegstgeest te zijn* (vgl. vdV 2015 p. 92). De verder in onbruik geraakte, hier epistemische ACI (met een verbum putandi) blijkt in het eveneens epistemische milieu van de TVR te kunnen overleven. Nog "dubieuzer", zonder *te zijn*, klinkt *ik heb zeven jaar geleden wat ik dacht een geweldige vrouw leren kennen* (vdV 330); met "normalisering" van de volgorde is het resultaat *wat ik een geweldige vrouw dacht.* Dit type komt wel vaker voor: vgl. *een van Google geplukt 3d-plaatje van wat ik vermoed een enthousiaste fan* (vdV 2015 p. 94). Een NCI (met verbum putandi) vinden we in *een actieve voorzitter die in het geniep opnamen maakt van wat geacht werd een privé-gesprek te zijn* (vdV 2015 p. 93).

9.5.5. *Onbepaalde numeralia*

De onbepaalde numeralia zijn al eerder ter sprake gekomen, in 9.3.5.2 voor de oudere fasen en in 9.4.3.6 voor het Middelnederlands (met uitstapjes naar het moderne Nederlands) Hier worden ze vooral bekeken in verband met het moderne Nederlands en met de vorming van de attributieve bepaling. Onbepaalde numeralia als *al(le)*, *beide*, *gans*, *(ge)heel*, *half* en ook *zo* dan wel *zo* plus adjectief kunnen of konden als *predeterminator* vóór lidwoord of demonstrativum komen te staan: mnl. *door alle die baroene*, *van beide sine voeten vore*, nnl. *met al de hartstocht* (*die in hem is*), *al die mensen*, *al zijn charmes*, *beide de/deze landen*, *(ge)heel* (zuidelijk *gans*) *het aardrijk*, *half de stad*, *zo groot een menigte*. Zeker in geschreven taal, met uitzondering van *al die* en *al zijn*, zijn deze vormingen verdwenen of op hun retour en vervangen door vormingen zonder lidwoord of demonstrativum of met lidwoord of demonstrativum voorop: *door alle baronnen*, *van zijn beide voeten*, *met alle hartstocht*, *de/deze beide landen*, *het hele (ganse) aardrijk*, *de halve stad*, *een zo grote menigte*. In het laatste geval vinden we ook *zo'n* (< *zo een*) *grote menigte* (vgl. ook *zo'n menigte* uit *zo een menigte*), waarin *zo'n* als samensmelting determinerende kracht heeft gekregen. Vergelijk ook *bei jouw armen* (17e eeuw) waarin nu het possessivum voorop staat: *jouw beide armen*, en *onze hele stad* i.p.v. *heel onze stad*. Er is dus een ontwikkeling gaande waarbij predeterminatoren worden vermeden ten gunste van bepalingen met lidwoord, demonstrativum of possessivum voorop. In gesproken taal lijken bepaalde vormingen echter toch nog wel voor te komen, bijv. *heel de stad*; is hier van een soort samenstelling sprake? Maar vgl. ook *allebei haar handen*, *alle drie mijn* of *de boeken*. In het laatste geval wordt in schrijftaal mogelijk *mijn* of *de* weggelaten; dat gebeurt zeker bij een groot getal als in *alle honderddertig boeken*.[86] Op samenstelling bij *al die* of *al zijn* kan aaneenschrijving wijzen zoals we wel in chattaal vinden: <aldie>, <alzijn>. Aan een samenstelling (al voor het Middelnederlands) kunnen we zeker denken bij een combinatie van *alle* met een numerale of met *-bei*: *alle drie* (nog wel los geschreven), *allebei* (aaneengeschreven); ze kunnen als predeterminator worden begrepen: *alle drie de/haar kinderen*, *allebei de/haar kinderen*. *Allebei(de)* komt al een enkele keer in het Middelnederlands voor maar neemt na die periode

[86] Weglaten kan tot ambiguïteit leiden: *alle drie uren* kan betekenen 'ieder van de drie uren' maar ook 'om de drie uur'.

in gebruik toe. Voor het Middelnederlands kunnen ook vormingen met *gader* worden genoemd: *bede gader*, of met aaneenschrijving: *bedegader.* Combinatie van twee onbepaalde numeralia als in *eenige weinige officieren* (H7 1963) is in de 18e eeuw wel op z'n retour.

In *beide de zee en den dwing'land te sterk* (19e eeuw, Potgieter) is sprake van een intussen archaïsche reeksvorming: 'zowel…als…. Een oudnederlands voorbeeld is *beithe* in *in thinen gethancon anda in thinen werchon* (ONW LW) 'beide in jouw gedachten en in je werken = zowel in jouw gedachten als in je werken'. Een middelnederlands voorbeeld is al in par. 3.4.1. genoemd: *beide bi nachte ende bi daghe* (MNW) 'beide bij nacht en bij dag = zowel bij nacht als bij dag'. Twee keer *ande/anda* komt voor in onl. *beithe sin mansuetudo ande sin severitas ande sin lęticia* 'zowel zijn tamheid als zijn wildheid als zijn vreugde' (ONW LW, met drie latijnse substantieven). In het laatste geval lijkt een vertaling met *beide* niet mogelijk.

Alle(n) kan nog wel predicatief gebruikt worden: *hij verbaasde ons allen*; let op de splitsing in bijv. *niet allen heeft het ons verbaasd*. Vergelijk verder *deze kamers zijn alle drie opnieuw geverfd* (als predicatieve toevoeging), *dit zijn ze alle drie* (als predicaatsnomen). Substantivisch is *allen* in *allen gaan mee*. Predicatief *allen* kan vervangen worden door *allemaal*: *ze zijn allemaal weggebleven* (vgl. ook *helemaal* in *deze kamer is helemaal opnieuw geverfd*). In plaats van *helemaal* kan ook *in z'n geheel* worden gebruikt; vergelijk ook *voor de helft*. Ook predicatief gebruik van *allebei*, *alle drie* enz. is mogelijk blijkens *de kinderen gaan allebei, alle drie* enz. *mee*, *dit zijn ze allebei*, *alle drie* enz. Zelfstandig gebruik treffen we aan in *allebei*, *alle drie* enz. *gaan mee*. *Sommige* kan tegenwoordig niet meer in combinatie voorkomen: **de sommige*, maar nog dialectisch *de sommigte* (vgl. mnl. *die some*); het is nu steeds attributief. Voor het Duits wordt ook predicatief gebruik van *keine* genoemd: *Bücher hat er keine gelesen*; een dergelijk gebruik van *geen*/*gene* lijkt voor archaïsch Nederlands niet uitgesloten: *boeken had hij geene*. Vanwege de vrijheid van plaatsing worden de onbepaalde numeralia wel *dobberende kwantoren* (*floating quantifiers*) genoemd. Die beweeglijkheid kan een pragmatische reden hebben: vergeleken met attributief *alle* in *alle kinderen gaan mee* is *alle* (of *allemaal*) als het predicatief gebruikt wordt, meer prominent (heeft meer accent): *de kinderen gaan állen (állemaal) mee*.

9.5.6. *Genitiefbepaling*

Tegenwoordig is de genitief (voor zover deze nog voorkomt) een tertiaire vóórbepaling: *vaders drie goede vrienden*. In vroegere fasen kon de genitief dichter bij de kern staan: vgl. *de vier des werelts staten* i.p.v. *des werelts vier staten*, *tgheheelle Sauls heer* i.p.v. *Sauls gheheelle heer*, *zulcke haerlieder teghenwurp* (id.). (alle drie H4 1034, 16e eeuw); vergelijk ook 17e-eeuws *dese sijn soons bedroefde quael* (H5 1314), ook *gheen 's Vyands groote macht* (H5 1315). Een eventuele, weliswaar soms wat archaïsche, genitief moet tegenwoordig vooropstaan: *Sauls gehele leger*, *zijns zoons treurige kwaal*, *'s vijands grote macht*; een kopbepaling kan er nog wel vóór komen: *<u>ook</u> zijn(s) zoons treurige kwaal* enz. Tegenwoordig zulllen we echter de voorkeur aan een prepositiegroep geven: *de vier toestanden van de wereld*, *het hele leger van Saul*, *de treurige kwaal van zijn zoon*, *geen grote macht van de vijand*, en zeker *zo'n tegenwerping van hen*. De ontwikkeling loopt parallel bij het possessivum: *dese mijn dochter* 'deze dochter van mij' (vgl. par. 3.4.1) is tegenwoordig eveneens niet (goed) meer mogelijk. Dit wijst op een voor de hand liggende verwantschap tussen possessivum en genitief. Dat in Sauls gehele leger enz. de genitief gehandhaafd kan blijven, kan ermee verband houden dat we hier met eigennamen (benamingen voor personen),

een soort deiktische elementen, te maken hebben. Vergelijk bijvoorbeeld nog onl. *zo then Abrahames scozen* (vdV 286) ‘naar Abrahams schoot’ of mnl. *van den gods paradise* (D190) ‘van Gods paradijs’(waarnaast uiteraard ook *naar de schoot van Abraham* en *van het paradijs van God*).

De ontwikkeling gaat dus bij de genitief in geval van attributief gebruik naar een vaste plaats in de vóórbepaling, afgezien van de kopbepaling aan het begin. Archaïsche resten met achterplaatsing zijn *het koninkrijk der hemelen*, *het huis mijns vaders*, *dienaar des goddelijken woords*; dit zijn vaste verbindingen waarvoor we een attributieve nábepaling mogen aannemen. In de schrijftaal wist de genitief met achterplaatsing zich nog enige tijd te handhaven; de 19e-eeuwse Potgieter maakte er een druk gebruik van: *de vergoddelijking des ligchaams*, *den beitel der Grieken*, *de verwezenlijking hunner idealen* (uit *Het Rijksmuseum te Amsterdam*, 1844); de achterplaatsing wijst hier wel op predicatieve genitief-groepen. Een zekere populariteit geniet nog altijd het lidwoord (vooral als gen.pl.) *der*: vergelijk afgezien van een vaste naam als *het Koninkrijk der Nederlanden* (met attributieve nabepaling) verbindingen als *de maatregelen der regering* of *der regeringen* met ook hier predicatieve genitief-groepen. De vorm *der* is hier als relator gaan fungeren. Dat zo’n relator nodig is, blijkt uit het feit dat (anders dan *Vondels treurspelen*) een woordgroep als *de treurspelen Vondels* vreemd aandoet. *De kinderen Israëls* of (met een voornaam) *de psalmen Davids* doen echter minder vreemd aan maar zijn wel duidelijk archaïsch; vreemder is weer de singularis *een psalm Davids*. *De kinderen Israëls* en *de psalmen Davids* kunnen als vaste verbindingen worden beschouwd met een genitief als attributieve nabepaling.

Het alternatief voor de genitief is dus dat er na de kern een *van*-bepaling komt te staan, met bij de kern een lidwoord of demonstrativum: Vergelijk ook nog *een zoon van zijn zuster* met mnl. *enen sire suster sone* (S104) en *van deze kinderen van Noach* met *van desen noes kinder* (H2 529). *De schoot van Abraham* en *het paradijs van God* kunnen als vaste verbindingen worden beschouwd, met dus *van Abraham* en *van God* als attributieve nabepalingen. Bij bijv. *geen grote macht van de vijand* ligt dat anders: vgl. een zin als *van de vijand hebben we geen grote macht te vrezen* met uiteenplaatsing. Hier hebben we duidelijk met een predicatieve prepositiegroep te maken. In het Middelnederlands vinden we al een voorbeeld: *van oude hadde hij menich jaer* (MNW) ‘van ouderdom had hij menig jaar’ met vooropgeplaatst *van oude* vergeleken bij evt. *menich jaer van oude*. Prepositie-bepalingen kunnen in ieder geval geen deel uitmaken van een attributieve bepaling: **de van mijn vader huizen*, wat een storende structuur zou opleveren.

Ook de “nieuwe genitief”, type *mijn vader z’n huis* (zie HG deel 2 par. 3.3), kan als een vervanging van de oude genitief worden begrepen. Het element *z’n* heeft daarin min of meer de waarde van een uitgang gekregen: *mijn vader-z’n*. De oorsprong ligt in een indirect-objectconstructie: vgl. mnl. *den partien hoeren scade* ‘aan/voor de partijen hun schade’. In mnl. *die ionghe man syn bloet* is de flexie van het indirect-object al verdwenen. Mogelijk is mnl. *der ongheloviger haer hovaerde* lett. ‘van de ongelovigen hun hovaardigheid’, met vooropgeplaatste genitief gevolgd door een possessivum, een contaminatie van de oude genitief- en de nieuwe datiefconstructie. Voorbeelden ervan vinden we nog in de 17e eeuw; vgl. ook du. *des Kaufmanns seine Waren* naast *dem Bauer sein Sohn*. Een verschil met de oude genitief is dat bijv. in *de jongen z’n fiets de jongen* door een aantal bepalingen van *z’n fiets* gescheiden kan worden: *die jongen met die rode trui daar op de hoek van de straat zn fiets*. *Z’n* hoort hier als “uitgang” bij *die jongen* t/m *van de straat*.

We wijzen hier nog op het verschijnsel van de “uitgespaarde flexie”. In het Middelnederlands zijn daar voorbeelden van: *sijn soens oer* ‘de erfgenaam van zijn zoon’, *die mans doot*, *een wijfs wech* waarnaast bijv. ook *uwes vrients huus* voorkomt. In ouder Nieuwnederlands komt dit ook voor: vgl. bij De Ruyter *de staet van eyngelants vlote* ‘de vloot van de staat van Engeland’; blijkbaar is *staet van eyngelant* hier als een eenheid opgevat. Vergelijk ook mnl. *mijns oom kinder* ‘de kinderen van mijn oom’ waarin juist de kern van de genitiefverbinding het zonder uitgang moet doen. Voor bijv. *sijn* in *sijn soens oer* is wel de suggestie gedaan (WS 32) dat dit een rest van de oude genitief personale (got. *seina*) zou zijn; bij het lidwoord zou het gebruik uit later tijd kunnen dateren. Een geval van “verkeerd” terechtgekomen flexie is *tot onsen vaders lande* (S 80) waarin *onsen* zich aansluit bij *lande*. Waarschijnlijk spreekt hieruit een toenemende onzekerheid omtrent het flecteren.

9.5.7. *Zelfstandig gebruik adjectief*

Volledigheidshalve noemen we hier nog het zelfstandig gebruik van adjectieven in bijv. *die rode wil ik niet*; uit de context wordt dan duidelijk om welke rode dingen het gaat. Zo’n vorming kan tot naam worden, bijv. (een figuur uit de Camera Obscura) *de charmante.* In het Engels wordt een omschrijving met *one* gebruikt: *the charming one*, zo ook mogelijk onder engelse invloed in het Zuidafrikaans: *die bekoorlike een*. Dit doet denken aan een groningse zegswijze als *doe bist ook ’n roaren ain* ‘je bent ook een rare’ (alleen in onbepaalde zin gebruikt) die overeenkomt met fri. *do bist eak in raren ien* en ook doet denken aan noordbrabants *gè zet ok unnen arigen inne*. Vergelijk ook (reeds in par. 5.1 genoemd) *sulcken waperkaack een* (Bredero, Sp.Brab.) ‘zo’n rokkenjager’; hierin lijkt *waperkaack* echter een substantief te zijn. *Ain*, *ien*, *inne*, *een* zijn als het pronomen indefinitum ‘iemand’ te begrijpen: ‘een raar iemand’ (vgl. ook in een partitieve constructie *je bent me er één*). Voor onzijdig gebruik valt te wijzen op *het akelige van mijnen toestand* of *het gekste was dat…* (H7 1643); deze constructies lijken pas in de 19e eeuw te voorschijn te komen. Dit geldt ook voor bijv. *deze keuze is niet een* c.q. *geen gelukkige* dat als germanisme wel wordt afgekeurd: *diese Wahl ist keine glückliche*. Eventueel zouden we dus ook in de richting van het Engels kunnen denken: *this choice is not a happy one* (z.afr. *hierdie keuse is nie ’n gelukkige een nie*). Zelfstandig gebruik van possessiva is heel gewoon: *dit is de mijne*, vgl. ook mnl. *dese is vetter dan die mijn* (H3 599) waarnaast ook *die worst van mine* (MNW).

9.6. *Taalvergelijking*

In het Nederlands is voor het adjectief de keuze op plaatsing vóór het substantief gevallen; dat geldt ook voor de andere germaanse talen. In oudere fasen kon ze dus nog wisselend zijn; vgl. nog een oude rest als *God almachtig*. Ook het “klassieke” beeld is wisselend: lat. *domus parvus* ‘huis klein = klein huis’, gr. *mikros oikos* ‘klein huis’; skrt. *alpām mālām paśyati* ‘de kleine bloemenkrans ziet zij’. In het (romaanse) Frans staat het adjectief in het ongemarkeerde geval erachter: *un cheval blanc*; als de eigenschap in kwestie tot het wezen van de genoemde persoon of zaak hoort, zet men het er graag vóór: *le cruel Néron*. In het (slavische) Pools lijkt het eerder andersom te zijn: het staat normaal vóór het substantief: *zdolny poeta* ‘een knappe dichter’, maar als de eigenschap één geheel vormt met de persoon of zaak, erachter: *kościół katolicki* ‘katholieke kerk’. In het Russisch kan het adjectief van het substantief gescheiden staan: *devočka emu staršaja pomogaet* ‘meisje hem oudere helpt = het oudere meisje helpt hem’. Het (fins-oegrische) Hongaars heeft vóórplaatsing: *a barna ló* ‘het bruine paard’, *a*

katolikus egyház ‘de katholieke kerk”. Uit deze voorbeelden blijkt ook dat het Hongaars een bepaald lidwoord heeft; een onbepaald lidwoord ontbreekt of wordt in ieder geval zelden gebruikt (*egy* ‘één’). Ook het klassieke Grieks en het Arabisch hebben alleen een bepaald lidwoord; het bepaalde lijkt dus vaker en in de ontwikkeling ook eerder voor te komen dan het onbepaalde. Geen lidwoorden hebben de slavische talen (het Bulgaars is een uitzondering); de romaanse en germaanse talen hebben beide. In de skandinavische talen is het bepaalde lidwoord enclitisch: vgl. deens *mand-en* ‘de man’, maar met nog een adjectief erbij staat het voorop: *den gamle mand* ‘de oude man’; in het laatste geval vinden we in het Zweeds dubbele determinatie: *den gamla mann-en*. Het enclitische lidwoord gaat terug op een postnominaal demonstrativum *hinn*, *hin*, *hiđ*: vgl. runisch *hali hino* ‘steen-deze’. Voor het neutrum vgl. deens/zweeds *hus-et* ‘het huis’, zweeds ook *det huset* ‘dat huis’. Demonstrativa, possessiva en numeralia gaan steeds vooraf; possessiviteit wordt in het agglutinerende Hongaars echter met een suffix aangegeven: *lányaim* ‘mijn dochters’ bij *lánya* ‘dochter’.

Ook bij de genitief is het beeld wisselend: vgl. nog steeds *’s vaders huis* naast (zeker archaïsch) *het huis des vaders*. Het geldt ook voor de klassieke talen: vgl. bijv. met vóórplaatsing gr. *hoi tōn anthrōpōn oikoi* ‘de van de mensen huizen’ tegenover met achterplaatsing lat. *domūs hominum* (en ook met vóórplaatsing skrt. *narasya gajam paśyati* ‘van de man de olifant ziet hij’). Genitieven vinden we ook in het Pools: *dom mojego ojca* ‘(het) huis van mijn vader’, en in het Hongaars: *apám háza* ‘id’, resp. met achter- en met vóórplaatsing van de genitief.

9.7. RELATIEVE BIJZINNEN

Vooraf. Bij de relatieve bijzinnen spelen de pronomina relativa uiteraard een belangrijke rol. Zie hiervoor HG deel 2 par. 5.9 waarin de belangrijkste relativa (vormen, gebruik) worden besproken. Let niet alleen op de standaardtalige maar ook op niet-standaardtalige vormen als bijv. *de vrouw die haar man is overleden, was niet aanwezig*. Hieronder beperken we ons vooral tot meer syntactische aspecten: constructies, volgordes en congruenties of ontbreken daarvan. Vooraf reeds de opmerking dat relativa gewoonlijk aan het begin van de zin staan maar vgl. bij een prepositie: *de man door wiens optreden (het niet doorging)* of bij een prepositiegroep: *door toedoen van wie (het niet doorging)*. Verder noemen we hier, met ingesloten antecedent, *ik bracht hem waar* (= *daar waar*) *hij thuishoorde*.

9.7.1. *Beperkend en uitbreidend*

Bij de relatieve bijzinnen wordt voor het moderne Nederlands onderscheid gemaakt tussen beperkende en uitbreidende bijzinnen: vgl. beperkend *hij woont in de stad die Amsterdam heet* tegenover uitbreidend *hij woont in Amsterdam, dat de hoofdstad van het land is*. Dit onderscheid, dat universeel lijkt te zijn, vinden we ook in het Middelnederlands; vergelijk de beide hieronder staande zinnen:

1. si was gheboren van eenre stat die tSintruden heet (MNW, beperkend) ‘zij was geboortig van een stad die Sint Truiden heet’

2. dit verhoerde al nu Reynaert, die voer sine poerte lach (H2 377, uitbreidend) ‘dit alles nu hoorde Reinaert, die voor zijn poort lag’

Een uitbreidende zin wordt vaak met een pauze (komma) aan het begin en/of eventueel ook aan het einde aangegeven. Het verschil beperkend - uitbreidend kunnen we ook bij de

(hierboven besproken) attributieve bepalingen terugvinden; uitbreidend kan weer met pauzes (komma's) worden aangeduid: *de*, *in Amsterdam geboren*, *jongen*... (dat hij in Amsterdam geboren is, is extra informatie); in *de in Amsterdam geboren jongens komen het eerst aan de beurt* (dus bijvoorbeeld niet de in Haarlem geboren) is de bepaling beperkend.

9.7.2. *Oorsprongen*

9.7.2.1. *Algemeen*

Het is dubieus of we voor het Proto-indo-europees al duidelijk te onderscheiden relatieve bijzinnen mogen aannemen. Misschien werd eventuele onderschikking aan de interpretatie overgelaten waarbij de betreffende zinnen dus los van elkaar stonden. Nog steeds zullen we het gebruik van relatieve bijzinnen eerder in geschreven dan in gesproken taal aantreffen. In de indo-europese dochtertalen kunnen de relativa ontstaan zijn in aansluiting bij reeds bestaande pronomina; er zijn in ieder geval opvallende overeenkomsten in vorm: vgl. lat. *qui* 'die' met interrogatief of indefiniet *qui*, gr. *hos* 'die' met indefiniet *hostis* 'alwie', got. *saei* 'die' met demonstratief *sa* plus relatiefparikel -*ei*, ndl. *die* of *dat* met demonstratief *die* of *dat* of (met w-) *wie* of *wat* met interrogatief *wie* of *wat*. De ontwikkelingen zijn begrijpelijk: vgl. bijv. *die jongen – die heeft het gedaan – moet gestraft worden* met *die jongen die het heeft gedaan, moet gestraft worden* (demonstrativum > relativum), *wie heeft het gedaan? (die) moet gestraft worden > wie het gedaan heeft, (die) moet gestraft worden* (interrogativum > relativum met ingesloten antecedent). De w-vormen hebben zich later ten koste van de d-vormen uitgebreid, zelfs tot *het boek dat… > het boek wat…*, *de man die…> de man wie…* (Het indefinitum lijkt overigens net als het relativum secundair ontstaan te zijn.)

Evenals bij de demonstrativa komen ook bij de relativa pronominale adverbia in gebruik: *het boek waarin ik heb zitten lezen*, en met (latere) splitsing: *waar ik in heb zitten lezen*. Het gebruik van deze adverbia voor personen is in de standaardtaal niet toegestaan: *dit is de man waarover ik het gisteren had*, maar is in gesproken taal heel gewoon. Splitsing zal in het zuidoosten evenals in het aangrenzende Duits niet spoedig plaatsvinden. (Zie voor genoemde adverbia hfdst. 2 par. 2.2.5.) Doorgaans begint een attributieve bijzin met een relativum maar een conjunctie is ook mogelijk: *hij komt altijd binnen op die momenten dat het niet uitkomt*; vgl. ook *de vraag of het waar is, bleef onbeantwoord*. Of een interrogativum dan wel een interrogatief adverbium: *de vraag wie je dat kunt toevertrouwen*, *de vraag hoe je dit kunt oplossen*. Vergelijk voor het Middelnederlands het gebruik van *dat* in *in dien heerfst dat waeit onsachte* (MNW) 'in de herfst als het erg waait', *int jaer datmen screef* (MNW) 'in het jaar dat men schreef', *teerst dattie coninc die niemare verheerschte dat Floris sijn kint Blanchefloer so hadde gemint* (Fl&Bl) 'zodra de koning de tijding vernam dat Floris zijn kind Blanchefloer zo lief had'. In de beide laatste voorbeelden heeft ook het moderne Nederlands *dat*. Zie verder HG deel 2, par. 5.9 en 5.10, maar ook dit deel hoofdstuk 2 par. 2.4.

Het is niet (helemaal) duidelijk of we de relatieve bijzin met ingesloten antecedent (m.i.a.) al voor het oudere Germaans mogen aannemen. In die richting wijzen wel de volgende gotische zinnen:

1. wáit áuk atta izwar þiz-ei jūs þaúrbuþ (Matth. 6:8) 'jullie vader weet namelijk wat (dat wat) jullie nodig hebben'.

2. sah ingaggandan ina in skip baþ ina saei was wods, ei miþ imma wesi (Marc. 5:18) ‘en ingaande hem in schip = en terwijl hij in het schip ging, verzocht wie (degene die) bezeten was (geweest) of hij met hem mocht zijn’,

De eerste zin is in strikte zin niet bewijzend omdat het Grieks een parallelle constructie heeft: *oiden gar ho patèr humōn ōn chreian echete* ‘weer jullie vader wat jullie nodig hebben’. Dat geldt niet voor zin 2; vgl. *saei was wods* met gr. *ho daimonistheis* ‘de bezetene’. Hier is de gotische constructie dus zeker autochtoon. Dat ook het Latijn en het Grieks het betreffende zinstype hebben, wijst eveneens op ouderdom.

Ook in het Oudnederlands vinden we voorbeelden:

3. ik beid thin samon gedruovit wirthi (ONW WP 68,21) ‘ik wachtte op wie (degene die) tegelijk bedroefd zou worden’ (lat. et sustinuī qui simul contristārētur)

4. gaf an bismere the tradon mi (ONW WP 10e eeuw) ‘gaf tot schande wie mij vertrapten’ (lat. dedit in obprobrium concultantēs mē) ‘gaf in schande de vertrappenden mij’) [*the* ‘wie’ geamendeerd voor *te*]

In zin 3 kan de relatieve bijzin m.i.a. aan latijnse invloed worden toegeschreven; deze zin is dus weer om strikte zin niet bewijzend. Bij zin 4 heeft het latijnse origineel een andere constructie; deze zin is dus wél bewijzend voor een autochtoon voorkomen.

9.7.2.2. *Gotisch, Oudnederlands*

In de vorige paragraaf is -ei als relatiefpartikel voor het Gotisch genoemd: demonstrativum *sa* plus -ei geeft *saei*: vgl. *manna …saei bauain habáida in áurahjom* (Marc. 5:2-3) ‘man die een woning had op de begraafplaats’. Maar vgl. bijv. ook *ik-ei* ‘ik die’ in *ik áuk im sa smalists apaustale, ikei ni im waírþs ei háitáidáu apaústaúlus* (1 Kor. 15:9) ‘ik namelijk ben de kleinste van de apostelen, (ik) die niet waard ben dat ik apostel genoemd word’, *iz-ei* “hij die” in *sa izei usláuk áugona þamma blindin* (Joh. 11:37) ‘(hij) die de ogen bij de blinde opende’, *sei* (fem.: *si* + *ei*) ‘zij die’ in *managei sei stoþ hindar marein* (Joh. 6:22) ‘de menigte die stond = zich bevond aan de overzijde van het meer’ en in een datiefvorm *þu is sunus meins sa liuba, in þuzei waila galeikáida* (Marc. 1:11) ‘jij bent mijn zoon de geliefde, in jou die = in wie ik zeer behagen heb’. Vergelijk ook *þei* (of moet dit als conjunctie begrepen worden?) in *und þata hveilos þei miþ im ist bruþfaþs* (Matth. 9:15) ‘tot de tijd die = dat (zo lang als) de bruidegom met hen is’. Een opvallende constructie bevat *qiþa izwis þatei sind sumái þize her standandane þái ize ni káusjand dáuþáus* (Marc. 9:1) ‘ik zeg jullie dat er zijn van de hier staanden die niet de dood zullen smaken’. Hierin is *þái* demonstratief en moet *ize* (variant van *izei*) als relatief partikel begrepen worden. Het partikel *ei* kan ook zelfstandig gebruikt worden, namelijk als conjunctie in bijv. *und þana dag ei waírþái* (Luc. 1:20) ‘tot de dag dat = waarop het zal gebeuren’. Als conjunctie komt *þei* zeker voor in *ufkunnand allái þei meinái siponjos sijuþ* (Joh. 13:35) ‘erkennen (zullen) allen dat jullie mijn discipelen zijn’. Vergelijk ook bij een onbepaald voornaamwoord *bidei mik þishvizuh þei wileis* (Marc. 6:22) ‘vertel mij wat ook maar dat je wilt’.

Oudnederlandse voorbeelden (niet m.i.a.) zijn *got thia wala deda mi* (ONW WP) ‘God die mij wel deed’, *also wahs that flutit ginumena werthunt* (ONW WP) ‘zoals was dat smelt, worden

zij weggenomen'. Het relativum met ingesloten antecedent (m.i.a.) is hierboven, aan de hand van drie zinnen, een gotische en twee oudnederlandse, al ter sprake gekomen. Opmerkelijk is dat het latere Oudnederlands (*Williram*, 11e eeuw) dit relativum niet duidelijk laat zien. Vergelijk om te beginnen *so her sprechen wila ze then, thie tha nithana sint* (ONW LW) 'wanneer hij wil spreken tot diegenen die daar beneden zijn' en dus niet 'tot wie daar beneden zijn'. Vergelijk daarnaast (met vier woorden in het Latijn) *ande thie her vindet dealbatos perfecto candore virtutum, thie liset her ze sich* (ONW LW) 'en die hij vindt gewit met volmaakte witheid van deugden, die verzamelt hij tot zich', met vóóropgeplaatste relatieve bijzin en herhaling van het pronomen (*thie*). Het eerste *thie* zou echter als 'degene die' (m.i.a.) begrepen kunnen worden waarmee we een type zin krijgen dat ook van het moderne Nederlands bekend is: *wie hij vindt gewit…die verzamelt hij tot zich*'; *wie dat doet, die zal gestraft worden*, beide keren met herhalend *die*.

In het 11e-eeuwse Oudnederlands wordt achter het relativum vaak het relatiefpartikel *ther* 'daar' geplaatst: *thaz is thiu wunne thes ewigan lives…thiu ther nietzemer nezegeet thanna cedrus…verfuulet* (ONW LW) 'dat is de vreugde van het eeuwige leven…die (daar) niettemeer ondergaat dan de cedrus…verrot'. De toevoeging van *ther* diende om het relativum vormelijk te onderscheiden van het demonstrativum. Zo'n partikel is van meer oudgermaanse talen bekend, ook van het Oudhoogduits (evenals Middelhoogduits). Oudfries en het Oudsaksisch, terwijl het Oudnoors zo'n partikel (*er*, *sem*) als zelfstandig element gebruikte (vgl. got *-ei*). Een middelnederlands voorbeeld kan zijn *toe di verheffede ic op mine oghen die daer woneste in den hemelen* (H3 607) 'tot jou verhief ik mijn ogen die daar woont in de hemelen'. Mogelijk een oude rest is in de 17e-eeuwse Statenvertaling *maar die daar doet den wil mijns Vader* 'maar wie (daar) doet de wil van mijn Vader' (Matth. 7:21). Er wordt voor het 17e-eeuwse gebruik ook wel aan een germanisme gedacht. In het Oudnederlands komt ook gebruik van het personale als relativum voor en wel in de 1e en 2e persoon: *gelierot werthet ir ther duomot ertha* (ONW WP) 'onderwezen worden jullie die de aarde richten'), met *duomot* 2e pers.pl. bij *ir* id. en daarbij (waarschijnlijk) het partikel *ther* dat echter ook kan ontbreken.

9.7.2.3. *Middelnederlands*

Relatieve bijzinnen zonder ingesloten antecedent (met *die*, *dat* met casusverschil, later ook andere vormen) zijn heel gewoon in het Middelnederlands: *Reynaert die voer sine poerte lach* (H2 377) 'Reinaert die voor zijn poort lag', *dat woordt dat die heilighe man Job spac* (H2 377) 'het woord dat de heilige man Job sprak'. Bijzinnen m.i.a. komen al wat vaker dan in het Oudnederlands voor: *hi nes nu niet dat hi was* (H2 377) 'hij is nu niet wat (= dat wat) hij was'. En met veralgemenend *so* en ook herhalend *die*: *wie so hem was viant, die brac hi huus ende veste* (H2 379) 'alwie (= al diegenen die) hem vijandig was (waren), die verwoestte hij huis en vesting'. In de volgende zin staat het veralgemenende *soe* voorop: *soe wat du ontbijnste op der eerden, sal inden hemel wesen ontbonden* (H3 604) 'alwat (= al datgene wat) jij ontbindt op de aarde, zal in de hemel ontbonden zijn'. Vergelijk ook de volgende zin uit het latere Middelnederlands, met *wat* 'dat wat' maar ook met veralgemenend *oec(k)* bij *wy*: *wat men sonder twifel mint, dat is lieff, oec wyet ghewint* (H3 605) 'wat (= dat wat) men zonder twijfel liefheeft, dat is lief, wie (= voor degene die) het ook verkrijgt'. In *arbeyden al dat si mochten* (H4 832 16e eeuw) kan *al* nog 'alles' betekenen met *dat* als relativum; bij latere reïnterpretatie kan *al* als versterkend element opgevat zijn en *dat* (later *wat*) als relativum m.i.a. Nog vaak vinden we een uitgedrukt antecedent: *ende aldenghenen die daer*

waren, wonderde van din dat daer was geschit (H2 378) ‘en aldiegenen die daar waren, verwonderde(n) zich over datgene dat (wat) daar was geschied’. Een expletief *dat* vinden we in *wat dat hi iu hietet doen, dat doet* (H3 605) ‘wat hij u beveelt te doen, doe dat’; dit *dat* kan hier ook de veralgemenende betekenis versterken. Het is niet altijd duidelijk of we inderdaad met dit *dat* te maken hebben: vgl. *wat het voor een Beest is, t’gene dat men noemt* (H4 831); er zijn twee analyses mogelijk: *t’gene* als relativum m.i.a. plus expletief *dat* of *t’gene* nog als demonstrativum plus relativum *dat*.

9.7.3. *Antecedent*

Het antecedent kan zoals we hierboven gezien hebben, “ingesloten” zijn. We analyseren verder nog de volgende middelnederlandse zinnen:

1. dit sijn die (= die die) belagen die menscelichede (S60) ‘dit zijn wie / diegenen die de mensheid belagen’

2. doe ghinc Theophilus daer (= daer daer) die iode woende (S60) ‘toen ging Theophilus waar / daarheen waar de Jood woonde’

3. echt is oec dat pulver goet omme slapen die (= dien die) niet slapen en can (S60) ‘vervolgens is ook het poeder goed voor wie / diegene die niet slapen kan’

4. een deel des (= des dat) ic daer verstont (S61) ‘een deel van wat / datgene wat ik daar verstond’

Terwijl er in zin 1 tussen het ingesloten (begrepen) antecedent en het relativum geen verschil in betekenis of vorm is, is dat in de beide volgende zinnen wél het geval: in zin 2 betekent het eerste (begrepen) *daer* ‘daarheen’ (richting), het tweede (uitgedrukte) ‘daar’ (plaats); in zin 3 heeft het eerste (begrepen) element de vorm *dien* (datief), het tweede (uitgedrukte) de vorm *die* (nominatief). Een vormverschil vinden we ook in zin 4; hierin is *des* (genitief afhankelijk van *een deel*) het wél uitgedrukte antecedent terwijl *dat* als accusatief bij *verstont* onuitgedrukt is gebleven. Zoals uit de vertalingen blijkt is in het moderne Nederlands steeds een vertaling m.i.a. mogelijk al lijkt deze meer voor hand te liggen bij 3 en 4 dan bij 1 en 2.

Bezie vervolgens de volgende middelnederlandse zinnen (die voor het moderne kritische besef verkeerd zijn):

5. mnl. alstie coninc heeft verhoort sine doot dien hi hadden lief... (S58) ‘als de koning zijn dood (= de dood van hem) die hij liefhad, heeft vernomen’

6. mnl. Focas bleef keyser met ghewelt, dat hi vromelike helt (S59) ‘Focas werd keizer met geweld (= kreeg het keizerrijk in zijn macht) dat hij op dappere wijze verdedigde’

7. mnl. getonget eist als een serpent, die het utesteket lanc (D1 51) ‘getongd is het = het heeft een tong als een serpent die het lang uitsteekt’

8. mnl. selden te misse sijn dinc sal gaen diet al an gode wil laten staen (D1 51) ‘zelden verkeerd gaan zijn dingen = de dingen van hem die alles aan God wil overlaten’

9. mnl. wat mach bedieden dese dinc dat mi dochte in minen slape? (D1 52) ‘wat kunnen deze dingen betekenen wat mij voorkwam = die mij voorkwamen in mijn slaap’

In zin 5 is het antecedent impliciet aanwezig in een pronomen possessivum; nog sterker impliciet is het aanwezig in zin 6, nl. in een stuk zin: *bleef keyser met ghewelt*. In zin 7 moet het uit het pseudoparticipium *getonget* gehaald worden, in zin 8 uit het possessivum *sijn*. In zin 9 is er discongruentie tussen antecedent (pluralis) en de relatieve zin die in de singularis staat. Zijn dergelijke zinnen ook in hedendaagse spreektaal mogelijk? Bij het spontane spreken gebruiken we echter weinig relatieve bijzinnen; voor "onbeholpen" schrijftaal zijn de "fouten" in kwestie misschien niet uit te sluiten.

9.7.4. *Relativum*

In de volgende zinnen middelnederlandse zinnen (behalve in zin 3) ontbreekt een relativum (of lijkt te ontbreken):

1. daer woende een wijf, was vroet (S67) 'er woonde een vrouw die wijs was' (met subjectsfunctie),

2. een dorper, heet Lamfroit (S67) 'een dorpeling die Lamfroit heet' (id.).

3. eene amie, die hiet Waldraet (S67) 'een geliefde die Waldraet heette' (id.)

4. nu was hem te hulpen coemen eene vrouw, horen wi noemen Archimesia (S67) 'nu was hem een vrouw te hulp gekomen die we Archimesia horen noemen' (met objectsfunctie),

5. mnl. daer vant hi timmerlieden ende hadden een rat ghemaect (S68) 'daar vond hij timmerlieden (en) die hadden een wiel gemaakt'.

6. mnl. doe was int hof mire moeder suster ene ende hiet die hertoghinnen Alene (S68) 'toen was er aan het hof een zuster van mijn moeder (en) die heette hertogin Alene'.

7. mnl. gelijc als tbondekin van mirren entie bruut tusscen die borsten draget (S68) 'zoals het bundeltje mirre (en) dat de bruid tussen haar borsten draagt'

In de zinnen 1, 2 en 4 ontbreekt het relativum; vooral wanneer het subjectsfunctie heeft, gebeurt dat maar vgl. 4 bij objectsfunctie. Het verschijnsel doet zich zoals in zin 2 vaak voor bij het werkwoord *heeten*, maar vergelijk ook zin 3 waarin het relativum niet ontbreekt. Er kan sprake zijn van nevenschikking: *ene stat ende hiet Babilone* (D1 47) 'een stad en die heette Babylon'. Het Oudnederlands laat een voorbeeld zien in *ein priesterewart, hiez Zacharias* (H1 176); in de 17e eeuw vinden we nog (maar dat is dan wel een van de laatste voorbeelden) *daer is een dingh, heet complimenten* (H5 1118). Een middelnederlands voorbeeld met het werkwoord achteraan is *Sibe Heisters wif was* (H2 382) 'Sibe die de vrouw van Heister was'. Ontbreken van het relativum doet zich vaak voor na de nevenschikkende conjunctie *ende*: zie zin 5; *ende* lijkt dan zelf relativum geworden te zijn. Het gaat ook nu meestal om een subject dat overigens in 5 niet gelijk is aan het subject van de hoofdzin. Dat is doorgaans niet het geval maar vergelijk met gelijkheid van subject zin 6. Een object blijft echter onuitgedrukt in zin 7. Ligt de oorsprong van deze zinnen in het pro-dropverschijnsel (zie hdst. 5 par. 3): ontbreken van het pronominale subject? De zinnen (zie 4 en 7) waarin het niet uitgedrukte pronomen accusatief zou zijn, zouden dan op een latere, analogische ontwikkeling berusten; ze lijken ook minder talrijk te zijn. Met het pro-dropverschijnsel zouden dan ook de hierboven besproken zinnen als mogelijkheid verdwenen zijn.

Worden in het Middelnederlands twee relatieve bijzinnen gecombineerd, dan kan in de tweede zin het relativum wegblijven. Zie de zinnen 8 en 9.

8. hi ginc tote enen man die was rike ende hadde enen zone (S69) ‘hij ging naar een man die rijk was en een zoon had’.

9. scone bispele diemen gerne lesen hort ende nuttelijc sijn in vroetscepen (S70) ‘mooie verhalen die men graag hoort voorlezen en die nuttig zijn in wijsheid (wat wijsheid betreft)’.

Dit is een verschijnsel (zie de vertaling van zin 8) dat we ook van het moderne Nederlands kennen; let hierin op de van het moderne Nederlands afwijkende volgorde: de tweede deelzin lijkt de volgorde van de hoofdzin te hebben. Er kan echter conform de hedendaagse standaardtaalregel sprake zijn van een “overspannen” samentrekking: zie zin 9. In de hoofdzin is *die* direct object maar in de bijzin fungeert het onuitgedrukt als subject. In gesproken taal en minder verzorgde schrijftaal is zo’n samentrekking heden ten dage nog altijd zeer goed mogelijk. Zie over samentrekkingen verder hoofdstui 11 par. 7.

In het Middelnederlands kan het ook voorkomen dat er na *ende* (in de tweede deelzin) een personale in plaats van het verwachte relativum staat: zie de zinnen 10 t/m 12.

10. van eenen heer die des ghelijcs dede ende hi wort selve rijck (S69) ‘over een heer die desgelijks deed en hij werd zelf rijk = (die) zelf rijk werd’

11. vier priesteren die wi besworen ende si hebben getuucht (S69) ‘vier priesters die wij door een eed bonden en zij hebben getuigd = en die hebben getuigd’

12. ter eeren van hare die mi met wille bat ende ics oec haer wel an (S69) ‘ter ere van haar die (het) mij met hartstocht verzocht en ik het haar van harte gun = en wie ik het ook van harte gun’

In zin 10 komt het subject van de eerste deelzin overeen met dat van de tweede. In de volgende zin is er verschil: *die* is hier direct object, *si* is subject; in de modern nederlandse vertaling kan het relativum van de bijzin niet worden weggelaten. Als dat toch gebeurt, dan is er sprake van een “overspannen samentrekking’: die eerst als object, daarna als subject. In deze beide voorbeelden zou de tweede zin nog apart kunnen voorkomen: *hi wort selve rijck*, *si hebben getuucht*. Dat lukt niet bij zin 12; wat na *ende* staat, lijkt wat volgorde betreft een ongebruikelijke middelnederlandse hoofdzin te zijn wat erop kan wijzen dat we hier inderdaad met een relatieve bijzin te maken hebben.

Voor het moderne taalgevoel staat het middelnederlandse relativum soms wat geïsoleerd en zou er een nevenschikkende conjuctie (*en*, *maar*) toegevoegd kunnen worden: vgl. de zinnen 13 en 14.

13. een arm keytijf die onwerd heeft sijn arme lijf, dien oec selden goet gesciet (S71) ‘een arme stakker die zijn arme leven gering acht en aan wie ook zelden iets goeds geschiedt’

14. si was seven jaer metten man die twee kindere an hare wan, diese liet in ellinde (S71) ‘ze was zeven jaar bij de man die twee kinderen bij haar kreeg maar die haar in ellende achterliet’

In zin 15 wordt om een uitspraak kracht bij te zetten een relatieve bijzin gebruikt:

15. mnl. (ende Jhesus sprac hen toe ende seide aldus:) ghi sijt die u ghereght makt vor den mensche, mar Got kent uwe herten (H2 383) ‘u bent die u rechtvaardig maakt voor de mens, maar God kent uw harten’

In de volgende zinnen lijken personale en relativum van plaats te hebben gewisseld.

16. mnl. dat moestic doghen, die ic was vrouwe van Arragoen (S64) ‘dat moest ik ondergaan, ik die vrouwe van Arragon was’

17. mnl. die porteren daden hem grote ere die si wisten dat haer here die coninc ware die daer quame (D1 38) ‘de burgers deden hem grote eer (zij) die wisten dat hun heer de koning was die er zou komen’

18. 17e eeuw: gylieden zijt kinderen des doots, die gy over uwen heere…geene wacht gehouden en hebt (H5 1114)

19. 17e eeuw: waerwaerts roepty ons in ballingschap te dolen…die wy nu zijn ’s Keyzers gunst bevolen? (H5 1114)

We zien dat het verschijnsel al in het Middelnederlands voorkwam; het is ook van het Duits bekend. De verklaring kan zijn dat het personale als verduidelijking aan het relativum is toegevoegd; het omgekeerde alternatief: *ik die* enz., heeft het echter gewonnen. Het verschijnsel lijkt vooral zoals bij 18 bij de tweede persoon *gij* voor te komen.

Ten slotte: uit het Engels is bekend een zin als *this is the man I saw yesterday*, met asyndetisch verband. Letterlijk vertaald lijkt een dergelijke zin ook in modern nederlandse spreektaal mogelijk: *dit is de man ik gisteren zag*, dus met weggelaten relativum met direct-objectsfunctie bij *zag*. Is het relativum subject, dan is weglating niet mogelijk: **dit is de man dit deed* (vgl. eng. **this is the man did this*).

9.7.5. *Expletief of relatief dat*

Vergelijk de volgende middelnederlandse zinnen:

1. in een uutgehouwen graf in dien dat noch niemant gheleit was (S53) ‘in een uitgehouwen graf waarin nog niemand gelegd was’

2. sine slechten niet te gader wat dat gheen wonder en was (S53) ‘ze leken niet op elkaar was geen wonder was’.

3. nochtan es beter die vrucht dat mirtulus heet in Latijn (S55) ‘toch is de vrucht beter die mirtulus heet in het Latijn’

4. die lande dat nu die Pollanen bouwen (S55) ‘de landen die nu die Pollanen bewonen’

5. het waren Percen datter quamen (S55) ‘het waren Perzen die er kwamen’

6. hets u vriendt dat ghi hier siet (S55) ‘het is uw vriend die ge hier ziet’

De zinnen 1 en 2 laten een expletief *dat* zien; het dient als extra markering van de relatieve bijzin. Vanuit dit gebruik kan mnl. *dat* als algemeen relativum ontstaan zijn; zie zin 3 en 4. Van het moderne Nederlands is dit *dat* niet meer bekend (of kan men substandaard *wat* gebruiken?). Ook *welke* kan expletief voorkomen: *die twee die welke van over see quamen* (H 40). De zinnen 5 en 6 moeten anders worden begrepen: het relativum heeft daarin betrekking op het antecedent *het*. In het moderne Nederlands wordt, zeker in zin 6, de voorkeur aan *die* boven *dat* gegeven. Er is sprake van zogeheten *gekloofde zinnen*; *Percen* en *u vriendt* krijgen er, ook semantisch, extra nadruk in.

9.7.6. *Relatieve bijzin met implicatie*

In het Middelnederlands kan een relatieve bijzin een beperkende, conditionele, consecutieve, causale of objectieve implicatie hebben. De relatieve bijzin nadert dan de conditionele bijzin enz. of verandert daarin.

1. Fenix dese enighe voghel bediet Jhesum Christum, diet wel siet (S62) ‘Fenix, deze vogel alleen, betekent Jezus Christus, die het goed begrijpt > voor wie het goed begrijpt

2. die emmer ander dinc wille prisen dan die menechte vanden wisen bi redenen proeven ende leeren, dat dinct mi ter sotheit keeren (S62) ‘wie altijd iets anders wil prijzen > wanneer iemand altijd iets anders wil prijzen dan de vele wijzen door redenering bewijzen en leren, dat komt mij voor tot dwaasheid te leiden’

3. wie niet en betaelt, die raet wil vercopen haer goet (S62) ‘wie niet betaalt > indien iemand niet betaalt, dan zal de raad hun bezit verkopen’

4. sulker dede men so groot torment...diet bestaerf (S63) ‘de een of andere (vrouw) folterde men zo zeer die erdoor stierf > dat ze erdoor stierf’

5. si voeren een deel beswaert die si duchten te comen spade (S64) ‘ze reden voor een deel met bezwaard gemoed die zij vreesden te laat te komen > omdat zij vreesden te laat te komen’

6. so lachi lange stille alse die hadden sinen onwille (S64) ‘zo lag hij lang stil als iemand die zijn ongeluk had > omdat hij er ongelukkig aan toe was’

7. Absalons suster Thamar, daer ic wel af segghen dar, die utermaten scone was (S65) ‘Absalons zuster Thamar, waarvan (van wie) ik wel durf zeggen, die buitengewoon schoon was > dat ze buitengewoon schoon was’

8. Tyren daer men af las daer menech mensche bleef verloren (S66) ‘Tyrus waarover men las waar menig mens ging verloren > dat menig mens daar ging verloren’

Is zin 1 wordt de bijzin ingeleid met het relativum *die* met ontbrekend antecedent *dien* ‘voor wie/degene’. Er is sprake van een beperkende betekenis. In de zinnen 2 en 3 staat de bijzin voorop, in zin 2 ingeleid door *die*, in zin 3 (meer “modern”) door *wie*. Deze beide zinnen zijn wel zuiver conditioneel geworden: het lukt niet goed meer om een omschrijving met *voor* te maken. Let in zin 2 ook op het terugwijzende *dat* terwijl men *die* (*hi*) zou verwachten. In zin 4 heeft de bijzin de waarde van een consecutieve bijzin gekregen. Wordt het relativum gevolgd door een pronomen personale, dan krijgt de bijzin causale betekenis; zie zin 5. Is er sprake van contaminatie, tussen *...beswaert; si duchten te comen spade* en *...beswaert die duchten te comen spade*? Een causale betekenis treedt ook op als aan het relativum de conjunctie *als(e)* voorafgaat: zie zin 6; dit is een van het Middelnederlands bekende constructie. Ten slotte kan een relatieve bijzin ook de waarde van een objectszin krijgen: zie zin 7. Dat kan ook bij een relatief-locaal *waer*; zie zin 8. Heeft in deze beide zinnen het subject *Absalons suster Thamar* resp. *Tyren* een “usurperend” effect over het onmiddellijk volgende deel van de zin heen? Omdat het uiterlijk van een relatieve bijzin behouden blijft en het relevante aspect van conditionaliteit enz. impliciet blijft, is het begrijpelijk dat zinnen als die hier besproken zijn (voor zover ze nog voorkomen), uit de standaardtaal geweerd worden. Een causale bijklank hebben relatieve bijzinnen (pas voor de 20^{e} eeuw gesignaleerd) als in *ik nam de verkeerde*

afslag, domoor die ik ben, ook *dat ik ben* (ongeveer ‘omdat ik een domoor ben’). We komen er in par. 5.8 hieronder op terug.

9.7.7. *Met ingesloten antecedent*

9.7.7.1. *Regulier en transparant*

Relatieve bijzinnen met ingesloten antecedent (vrije relatieve bijzinnen) zijn hierboven al enkele malen ter sprake gekomen. Een voorbeeld was *wie dat gedaan heeft, moet naar voren komen*, waarin *wie* geparafraseerd kan worden als ‘degene die’, dus als demonstrativum plus relativum. Een biezondere groep daarin vormen de zogeheten *pseudogekloofde* zinnen van het type *wie* (*degene die*) *ik tegenkwam, was mijn oude leraar*. Het tegenkomen van de oude leraar krijgt daarmee, in vergelijking met *ik kwam mijn oude leraar tegen*, accentueel en semantisch extra nadruk. Zijn er ook uit oudere fasen voorbeelden van? Een biezondere subklasse vormen de *transparante vrije relatieve bijzinnen* (TVR). Hieraan is reeds in par. 3.5.4 aandacht besteed; ze zijn daarin aan een vrij recente ontwikkeling van de attributieve kopbepaling toegeschreven. We herhalen hier een voorbeeld: (*daarentegen) was haar moeder hetgeen (wat) men pleegt te noemen <u>eene gewone vrouw</u>* (vdV 335). De transparantie van de bijzin houdt in dat er als het ware in de hoofdzin een zinsdeel ontbreekt dat vanuit de bijzin begrepen moet worden, nl. *eene gewone vrouw.* De bijzin in kwestie wordt steeds met *wat* (*hetgeen*) ingeleid. Vergelijk hiermee *wat jullie vandaag gaan doen is ook voor ons nog een raadsel* (vdV 320); in deze zin is van een “ontbrekend” zinsdeel geen sprake. We hebben hier met een (door *wat* ingeleide) *reguliere vrije relatieve bijzin* (RVR) te maken.Tussen de beide types bestaan er belangrijke verschillen waar we hier niet op kunnen ingaan.

9.7.7.2. *Casusattractie*

Aan de relatieve bijzin m.i.a. is een probleem inherent, nl. of het relativum wat casus betreft bepaald wordt vanuit de hoofdzin dan wel vanuit de bijzin. In par. 5.3 hierboven zijn we in feite al op dit probleem gestuit. Zie de volgende gotische en middelnederlandse zinnen (met herhaling uit par. 5.3 van zin 5 en 6 = 8 en 7).

1. got. hazjandans guþ in alláize þizeei gaháusidedun (Luc. 2:20) ‘erende God om alle dingen die ze gehoord hadden’

2. got. du ustiuhan us þammei habáiþ (2 Kor. 8:11B) ‘om (het) aan te vullen uit wat je hebt’

3. got. þammei leitil fraletada, leitil frijod (Luc. 7:47) ‘aan wie weinig wordt vergeven, die heeft weinig lief’

4. got. ni ufar þatei gameliþ ist fraþjan (1 Kor. 4:6A) ‘niet voorbij wat geschreven is te denken’

5. mnl. doe seide een van dien daer saeten (S61) ‘toen zei een van wie daar zaten’

6. mnl. sijn herte twivelde dies si seghen (S61) ‘zijn hart twijfelde aan wat zij zeggen

7. mnl. een deel des ic daer verstont (S61) ‘een deel van wat / datgene wat ik daar verstond’

8. mnl. echt is oec dat pulver goet omme slapen die niet slapen en can (S60) ‘vervolgens is ook het poeder goed voor wie / diegene (*dien*) die niet slapen kan’

9. mnl. soe verghete ic al des leyts des ic ye gheleet (S61) ‘zo vergeet ik al het leed dat ik ooit leed’

In zin 1 wordt de genitief *alláize þizeei* bepaald door de voorafgaande prepositie *in* en niet door de werkwoordsvorm *gaháusidedun* waarbij een accusatief zou passen, in zin 2 de datief *þammei* eveneens door een prepositie, nl. *us*, en niet door *habáiþ* waarbij eveneens een accusatief zou passen, in zin 3 *þammei* door het werkwoord (*fraletada*) en niet door *frijod* waarbij we een nominatief kunnen verwachten. Uit deze voorbeelden blijkt dat genitief en datief een sterkere invloed hebben dan nominatief en accusatief. In zin 4 kan *þatei* als accusatief bij prepositie *ufar* zowel als nominatief bij *gameliþ* worden begrepen. In het middelnederlandse voorbeeld 5 is de datief *dien*, afhankelijk van *van*, sterker is dan de nominatief die we bij *saeten* zouden verwachten, in dito voorbeeld 6 de genitief *dies*, afhankelijk van *twivelde*, sterker is dan de eventuele accusatief bij *seghen*, in 7 de genitief *des* bij *een deel* sterker dan een eventueel *dat* als accusatief bij *verstont* (vgl. ook *dies ic hebbe, sal ic u geven* (WS 53) met *dies* eerder bij *geven* dan bij *hebbe*). Als algemene regel kan geformuleerd worden dat in vergelijking met nominatief en accusatief de genitief en de datief, de meer “oblique” casūs, sterker zijn, en ook de accusatief ten opzichte van de nominatief: in zin 4 zal *þatei* eerder als accusatief dan als nominatief moeten worden begrepen. De regel zou ook op die manier geformuleerd kunnen worden dat steeds de hoofdzin de doorslag geeft. Hoe de regel ook geformuleerd wordt, zin 8 is een uitzondering: de datief *dien* moet het afleggen tegen *die* als nominatief bij *slapen*. Zin 9 is in zoverre een afwijkend geval dat wij hier in feite niet met een bijzin m.i.a. te maken; het subject van de bijzin (*des*) heeft echter de casus van het genitiefobject in de hoofdzin *des leyts* overgenomen. De zin past dus in het algemene patroon. Onderzoek aan de hand van meer zinnen is nodig om een en ander te bevestigen.

9.7.7.3. *Verheviging*

Door een relatieve bijzin m.i.a. te gebruiken kan men in het Middelnederlands een bewering kracht bijzetten:

ik ben die hem niene deert (D1 60) ‘ik ben degene die hem nooit kwaad doet = ik zal hem nooit kwaad doen’

9.7.8. *Congruentie*

Hoofd- en bijzin zijn met elkaar verbonden doordat persoon en numerus van het gezegde in de bijzin via het relativum overeenkomt met persoon en numerus van het antecent: vgl. *dit is de jongen die dat gezegd heeft*, waarin *heeft* (3^{e} pers.sg.) via *die* overeenkomt met *de jongen* (id.). Vergelijk voor het Middelnederlands *wie bestu* (2^{e} pers.sg.) *die draechs* (id.) *minen horen*? (S75) ‘wie ben je die mijn hoorn draagt?’ of *Here God* (aanspreking)…*die makes* (2^{e} pers.sg.) *die ingele ende hem gaefs* (id.) *scoenheit* (H2 379) ‘Here God…die de engelen maakte en hun schoonheid gaf’. Vergelijk voor de 17^{e} eeuw *want’er uw en my die u Vader ben te veel aen gelegen is* (H5 1114) met congruentie van *ben* met *my.* De congruentie kan echter ontbreken: vgl. mnl. *wie machtu sijn die mi dus spreket an* i.p.v. *spreeks an* ‘wie kun je zijn die mij zo aanspreekt?’, *ghi heren ende ghi wise vroede die in steden sijn geset* i.p.v. *sijt geset* ‘gij heren en gij wijze wijzen (wijzen) die in waardige posities zijn gesteld’, *ic die ewelike waect* i.p.v. *wake* ‘ik die eeuwig waakt’ (S75). De laatste zin lijkt (standaardtalig?) ook in het moderne Nederlands mogelijk: vergelijk de vertaling; de variant *ik ben (diegene) die eeuwig over u waakt* is zeker standaardtaal (vgl. ook *voor mij die over u waakt*). Een

problematische zin in hedendaags Standaardnederlands is *dit is een van de mensen die dat gedaan heeft*. In plaats van *heeft* zou er gezien het meervoudige antecedent *mensen* hebben moeten staan; *heeft* zich aangepast aan singularis *een*. Er kan hier echter (zie hdst. 5 par. 8.1) van een specifieke constructie sprake zijn.

Het gebruik van *dat* in het Middelnederlands gaat verder dan in het moderne Nederlands: *die op die stede woude bliven, dat moeste sijn lijf versumen* [S43], waar wij nu zeker *die* zouden gebruiken: *wie op de plaats wilde blijven*, *die moest zijn leven verliezen*. Mogelijk hebben we hier een rest van *dat* (*that*) als een algemeen relatief partikel: vgl. uit de Heliand (9e eeuw, H1 174) *Satanas selƀo ist that thar sait after* 'Satan zelf is (het) die daarna zaait'. *Dat* dan wel *wie* zijn hier (expletief: weglaatbaar) herhalend pronomen. Zeker bij de volgende 16e-eeuwse zin zou (substandaard) in de vertaling het neutrum gehandhaafd kunnen worden: *so was hy oock wel ervaren in die alchimie ende distilier const het welcke hy van D. Faustus geleert hadde* (H4 831) 'wat hij van D. Faustus geleerd had'. Voor het Middelnederlands valt ook op te merken dat *dat* relativum kan zijn bij een masculien of feminien woord (S55): *duegt dat* i.p.v. *duegt die* maar vgl. bijvoorbeeld nog voor de 18e eeuw *een juffer wiens schoonheid…* (H6 1394, bij een vrouwelijke persoon) of *een storm wiens afgryzelykheid…* (H6 1394, bij een niet-persoon). Een biezonder voorbeeld (16e eeuw) is *een sone Turias ghenaemt dat een seer goet ridder ter wapenen was* (H4 830); vgl. ook een 17e-eeuws *mijn moeder dat een edele Jofvrou was* (H5 1117) en een 18e-eeuws *dewelke my aanstonts in de handen van den Stuart, dat een tamelyk chirurgyn was, overleverde* (H6 1395). Hier kan invloed in het spel zijn van het type met een naamwoordelijk gezegde als *Turias, dat is een zeer goed ridder* enz. Een (18e-eeuws) voorbeeld met een pluralis is *hebbende ses vrouluij dat brutale hoere waaren* (H6 1395); vgl. *dat zijn brutale hoeren*. Een voorbeeld van na de 18e eeuw is *bij een der magistraats-personen der stad…dat een goed vriend van hem was* (H7 1685). Een hedendaags voorbeeld (met *wat*) is *NRC-Handelsblad wat vroeger een krant van standing was* of met een pluralis *die jongens wat vervelende knapen waren*. Uit de vervanging door *wat* blijkt dat het *dat* in kwestie als relativum moet worden opgevat. De constructie *hets u vrient dat ghi hier siet* (Stoett 55) is een ander geval: dit is een gekloofde zin met *het* dat de *dat*-zin aankondigt.

In aansluiting hierbij noemen we hier nog de constructie *stommeling die je bent* (maar ook *dat je bent*), *uilskuiken dat je bent* (ook, bij neutrum *uilskuiken*, *die je bent?*). Een eerste persoon lijkt ook mogelijk: *stommeling die/dat ik ben*, anders dan een derde: ?*stommeling die/dat hij is*. Er kan ook een adverbium van plaats voorkomen: *stommeling die je daar bent*; dit lijkt bij een eerste persoon minder waarschijnlijk: ?*stommeling die ik daar ben*. Door het gebruik van *daar* wordt de stommeling nog wat duidelijker "op z'n plaats" gezet. Over de causale bijklank die deze relatieve bijzinnetjes kunnen hebben, is in par. 7.6 al een opmerking gemaakt. Een variant, maar zonder relativum, is *stommeling als hij is*, bij een derde persoon, evt. ook bij een eerste: *stommeling als ik ben* (maar bij een tweede: *stommeling als je bent*?). Een dialectisch voorbeeld, uit het moderne Aalsters, is *stommerik da ge et zijt* (WS 66); vergelijk uit hetzelfde dialect een voorbeeld uit de 15e eeuw: *quaet hoeren zone dat ghy zyt* (WS 66).

Het gebruik van *wier* en *wiens* als het om niet-personen gaat, komt in de 20e eeuw nagenoeg niet meer voor: *een hooge toren…van wiens top…* (H7 1685). Het onderscheid tussen zaken en personen: *het mes waarmee…*, *de man met wie…*, is typisch standaardtaal; in gesproken taal is *de man waarmee…* schering en inslag. Het gaat hier echter om een taboe dat op alle pronominale adverbia (ook demonstratief of interrogatief) rust. Typisch 20e-eeuws (wel meer

noordelijk dan zuidelijk) lijkt de verwarring van de genera: *een mooi boek die*…, *de politiek dat*…; de moeilijkheid bij het genusverschil is nu eenmaal dat er geen betekenisverschil (meer) mee gepaard gaat evenmin als een morfologisch verschil. Een merkwaardig geval van "discongruenties" wordt voor het Westvlaams vermeld: *de man die daar staat* maar ook *het paard die daar staat* naast *het paard da'k gezien heb* maar ook *de man da'k gezien heb* (H7 1685).

9.8. ATTRIBUTIEVE BIJZINNEN

Beknopte attributieve bijzinnen zijn al in hoofdstuk 3 par. 4.5 en 4.6 ter sprake gekomen. De ontwikkeling ging bij (het hier als substantief begrepen) *verlangen* van *verlangen te*: *het verlangen te komen*, naar *verlangen om te*: *het verlangen om te komen*, waarbij *om te* z'n specifieke finaliteitsbetekenis kwijtraakte. Er is nog steeds variatie in het taalgebruik waarbij het gebruik van *om* nog wel eens kan worden afgekeurd. Het moderne stadium is al in de 17e eeuw bereikt blijkens *myn verlangen om uwe Beminde geluk te kunnen wenschen* (H6 1432). In bepaalde constructies kan *om* niet weggelaten worden: *een huis om u tegen te zeggen* (waarin het woordje 'er' impliciet aanwezig is: 'ertegen'), *een mooie manier om koffie te zetten* (waarin het woordje 'zo' ('op die manier') impliciet is: 'om zo koffie te zetten'. Deze constructies vragen om nader historisch onderzoek. Dat geldt ook voor het volgende type waarin de prepositie kan wisselen (en ook niet weggelaten kan worden): *zijn vertrek zonder gedag te zeggen ergerde ons*, *zijn meedoen na te hebben geweigerd heeft iedereen verbaasd*, *zijn sabotage door geen afspraken na te komen is tekenend voor hem*, *maatregelen om het vliegverkeer te ontmoedigen zijn niet erg populair*. In het laatste voorbeeld is duidelijk van finaliteit sprake: 'met de bedoeling om…'. Er is in alle hier besproken gevallen sprake van prepositiegroepen. Waarschijnlijk hebben we hier met attributieve nabepalingen te maken en niet met predicatieve prepositiegroepen; de bepalingen lijken niet erg beweeglijk te zijn. (In ander zinsverband kan dit anders liggen: vgl. *om het vliegverkeer te ontmoedigen werden allerlei maatregelen genomen*.) Een afhankelijke vraag bevat *jouw vraag hoe dit alles te regelen*. Zijn er voorbeelden uit oudere fasen?

We noemen hier ook de (niet-beknopte) relatieve bijzinnen die met de conjunctie *dat* beginnen en bij een tijdsaanduiding horen: *het jaar dat nive-eleven plaatsvond*, *de eerste keer dat we met vakantie gingen*. De oorsprong kan liggen in die middelnederlandse zinnen waarin *dat* in de betekenis 'toen' gebruikt werd: *int jaer ons heren dat men screef* (MNW). In plaats van een tijdsaanduiding kunnen in deze constructie ook andersoortige substantieven gebruikt worden: *het geval dat*…, *de hypothese dat*…, *de conclusie dat*… Dit *dat* 'toen' bij tijdsaanduidingen is in het Middelnederlands in ieder geval heel gewoon: vgl. bijv. ook nog *tier tijt dat onbescedelec coit was* (MNW) 'in die tijd dat het extreem koud was', *in den lesten tiden dat si soude inden haer leven* (MNW) 'in de laatste tijd dat zij haar leven zou beëindigen'. Een vraagzin bevat *hoe dit heeft kunnen gebeuren, is nog niet beantwoord.* In het laatste geval is expositie mogelijk: *de vraag is nog niet beantwoord hoe dit heeft kunnen gebeuren*. Is er een middelnederlands voorbeeld?

Aantekeningen

Zie in verband met genitief-bepalingen ook de aantekeningen bij hoofdstuk 10a.

Algemeen (alle passim): Stoett 1923, van der Horst 2008, Duinhoven 2 1997 (speciaal par. 1.3.3 en 2.5.5), Harbert 2017, par. 6.7. Stoett (par. 106) verwijst voor meer voorbeelden van eigenaardige volgordes in cardinalia naar van Helten 1887 par. 380 opm. 4. Zie verder Weijnen (WS) 1971 eveneens passim en vooral par. 3.1 (genitief). In Klooster 2001 worden de bijvoeglijke bepalingen in par. 5.3.1 besproken. Voor een systematische behandeling van de beknopte attributieve bijzinnen zie Klooster 2001 6.3.2.4; de numeralia worden bij Klooster in par. 4.1.6 behandeld. Zie voor het taaltypologische aspect Velupillai 2012 par.11.2.3: dat gebruik gemaakt wordt van relativa, is beslist niet overheersend, anders dan de *gapstrategy* als in eng. *the man that* [*– waved at us*] *seems familiar to me* (naast *I know the man who waved at us*). Als antecedent treedt graag het subject op, gevolgd door (in die volgorde) direct object en indirect object; de middelnederlandse zinnen 5 tot 9 in par. 7.3 (als we ze niet als "fouten" waarderen) zijn dus zeer uitzonderlijk. Dat relatieve bijzinnen niet graag voorop staan, wordt bevestigd; toch wijkt in een bepaalde steekproef (zie Velupillai) ongeveer 17 procent hierin af: vgl. in een altaïsche taal (in vertaling) *ik [die werkte op school] de man ontmoette*. Over "ontspoorde woordgroepen" handelt bijv. Sassen 1990.

Zie voor meer voorbeelden van adjectieven die alleen predicatief voorkomen: Stoett 1923, par. 143. Een uitvoerige stilistische beschrijving, op grond van tekstmateriaal, van de "attributieve genitief" in het Middelnederlands is van Es 1938: vóór- en achterplaatsing blijken verband te houden met woordsoort en betekenis. Voor een samenvatting zie Weijnen (WS) 1971 p. 20. Volgens Overdiep (1924) is, weliswaar bij de ene betekenis gemakkelijker dan bij de andere, de "attributieve" *van*-bepaling in het zinsverband uit de adverbiale ontstaan. Van Es denkt voor de oorsprong aan de partitieve sfeer; de betekenis van de prepositie als aanduiding van herkomst en scheiding is daarmee nauw verwant. Zie voor deze en dergelijke betekenisverschuivingen ook het genoemde werk van Weijnen. Voor voorbeelden van consequente *van*-bepalingen in het Middelnederlands van Es par. 136, 137, 159, 209. In verband met de middelnederlandse gevallen met tegelijk een adjectief vóór en een adjectief achter het substantief wijst Stoett 1923, par. 138 op parallellen in het Frans: *un vieux canapé usé.* Casusattractie komt kort aan de orde in Weijnen (WS) 1971, par. 3.5. Voor het taalgebruik van de Ruyter; weinig participiale vóórbepalingen, zie Koelmans 2001. Voor het type *quaet hoeren zone dat ghy zyt*, in het Aalsters van vroeger en nu, zie Vanacker 1963 (54). Zie ook binnen een generatief kader Corver 2016. Voor het type *wat goeder wijn* zie van de Velde en van der Horst 2013. Op p. 1585 van van der Horst (2008) wordt gesteld dat het attributief gebruiken van participia in ongeveer dezelfde tijd valt (circa 1000) als het ontstaan van de omschreven werkwoordstijden. *Die* en *dat* in het Westvlaams worden besproken in Haegeman 1983. Voor het type *dit ons land* zie Wolf 2019.

De ontwikkeling van de attributieve (vóór)bepaling wordt uitvoerig uiteengezet in van de Velde 2009. Aan dit werk is voor dit hoofdstuk veel ontleend; uiteraard blijft de verwerking ervan voor verantwoording van schrijver dezes. De opmerkingen over de proto-indo-europese situatie zijn aan van de Velde par. 6.1 ontleend. Ook de eventuele "nabepalingen" (met achterplaatsing of uiteenplaatsing) worden uitvoerig in genoemd werk besproken en geïnterpreteerd. Smith (1971, zie van de Velde p. 202), ziet in de achteruitgang van het gepostponeerde adjectief een argument om voor het oudere Germaans achterplaatsing als regel aan te nemen. Er is echter ook de opvatting dat deze niet op één lijn staat met vóórplaatsing; postnominale positie wijst op lossere aansluiting. Van de Velde verwijst op p. 194 naar Fischer o.a. 2006 en Harbert 2007 p. 127. Van de Velde onderscheidt bij de vóórbepalingen drie posities in ruime zin (kavels): kopbepalingen – determinatoren – adjectieven. De eerstgenoemde kunnen met het proces van *subjectificatie* in verband worden gebracht (vgl. in verband met deze behoefte ook Coupé 2007). In de richting van vreemde invloed zou kunnen wijzen wanneer (maar daar is onderzoek voor nodig) deze kopbepalingen (aanvankelijk) vooral in geschreven taal voorkwamen. Op het idee dat er bij (sommige) kopbepalingen sprake zou zijn van invloed van het (amerikaanse) Engels (zie o.a. van Bree 1996, p. 294), reageert van de Velde kritisch op blz. 316 en 357. Voor het verschil tussen RVR's en TVR's zie bij hem par. 8.3.1.4; de TVR's krijgen daarin een uitvoerige bespreking, ook de verschillen tussen beide types. Ook alternatieve benaderingen, vaak van generatieve aard, worden behandeld. Zie ook in meer algemeen diachroon perspectief (het gaat in

ruime zin om constructionele grammaticalisatie en analogisch behoud of herstel van oude constructies) van de Velde 2015. Daarin komt ook *wat betreft de veranderingen* uit *wat de veranderingen betreft* ter sprake. Behalve *kopbepaling* is ook de term *dobberende kwantoren* aan of via van de Velde ontleend. De term *zinsbrokken* is uit van der Horst (2008) afkomstig. Van de Velde 2019 handelt over het teloorgaan van predeterminatoren evenals over kopbepalingen. Paradigmagenoten van *al* en *heel* worden besproken in van de Velde 2014.

H10. ADVERBIALE BEPALING

Opmerking vooraf. Voor relatieve bijzinnen met causale, consecutieve, conditionele implicatie zie hfdst. 9 par. 7.6. Voor negaties zie hoofdstuk 12 (hierin ook par. 11 voor, met negaties verwante, bevestigende adverbia als *wel* en *ook*).

Inhoud. 10.1. inleiding [10.1.1 definities, 10.1.2 vorming, 10.1.3 ongemarkeerd *dat*, 10.1.4. soorten (semantisch), 10.1.5. semantische beweeglijkheid [10.1.5.1 conjuncties, 10.1.5.2 adverbia en adposities] 10.1.6. nevenschikking of onderschikking]
10.2. Plaats (LOCATIVITEIT) [10.2.1 inleiding, 10.2.2 adverbia, [10.2.2.1 plaats, 10.2.2.2 richting, 10.2.2.3 nadere bepaling] 10.2.3 casūs [10.2.3.1 oudere talen, 10.2.3.2 Nederlands],10.2.4 adpositiegroepen [10.2.4.1 algemeen, 10.2.4.2 indeling, 10.2.4.3 taalvergelijking]]
10.3. Tijd (TEMPORALITEIT) [10.3.1 inleiding, 10.3.2 adverbia, [10.3.2.1 tijdstip, periode, 10.3.2.2 relatieve tijd, 10.3.2.3 herhaalde tijd, gelijktijdigheid, 10.3.2.4 overzicht ontwikkeling] 10.3.3. casūs, 10.3.4. prepositiegroepen, 10.3.5 bijzinnen [10.3.5.1 algemeen, 10.3.5.2 tijdstip, periode, 10.3.5.3 relatieve tijd, 10.3.5.4 herhaalde tijd, gelijktijdigheid]],
10.4. Bijkomstige aspecten [10.4.1 INSTRUMENTALITEIT, COMITATIVITEIT, UITZONDERING [10.4.1.1 positief, 10.4.2.2 negatief] 10.4.2 BETREKKING, 10.4.3. WIJZE, HOEDANIGHEID],
10.5. Gebeurtenis, handeling [10.5.1 CAUSALITEIT [10.5.1.1 inleiding, 10.5.1.2 adverbia, 10.5.1.3. prepositiegroepen, 10.5.1.4. bijzinnen, 10.5.1.5. als-constructies] 10.5.2 FINALITEIT [10.5.2.1 adverbia, 10.5.2.2 bijzinnen, 10.5.2.3 beknopte bijzinnen], 10.5.3. CONSECUTIVITEIT [10.5.3.1 adverbia, 10.5.3.2 bijzinnen, 10.5.3.3 implicatie na *ende*]
10.6. Voorwaarde [10.6.1 inleiding, 10.6.2 CONDITIONALITEIT [10.6.2.1 adverbia, adverbiale prepositiegroepen, 10.6.2.2 volgordes, 10.6.2.3 bijzinnen zonder conjunctie, 10.6.2.4 bijzinnen met conjunctie, 10.6.2.5 croma-zinnen, 10.6.2.6 IRREALIS]] 10.6.3 CONCESSIVITEIT [10.6.3.1 inleiding, 10.6.3.2 adverbia, prepositiebepalingen, 10.6.3.3 bijzinnen zonder conjunctie, 10.6.3.4 bijzinnen met conjunctie]].
10.7. Zinsadsverbia [10.7.1 EPISTEMISCHE ADVERBIA, 10.7.2 EVALUATIEVE ADVERBIA, 10.7.3 DOMEINADVERBIA].
10.8. Vergelijking [10.8.1. inleiding, 10.8.2. COMPARATIEF [10.8.2.1. expliciete comparatief, 10.8.2.2. impliciete comparatief, 10.8.2.3. biezonderheden comparatief, 10.8.2.4. reeksvormers met comparatief], 10.8.3. SUPERLATIEF [10.8.3.1. expliciete superlatief, 10.8.3.2. impliciete superlatief, 10.8.3.3. biezonderheden superlatief] 10.8.4. EQUATIEF [10.8.4.1. inleiding, 10.8.4.2. 'alsof'-betekenis, 10.8.4.3. biezonder gebruik van *als*, 10.8.4.4. zo…een/zo een/zo'n, 10.8.4.5. een schat van een kind], 10.8.5. GRAAD, MAAT, PRIJS [10.8.5.1. inleiding, 10.8.5.2. graad, 10.8.5.3. maat, 10.8.5.4. prijs]]
Aantekeningen

10.1. *Inleiding*

Vooraf. We wijzen er hier op dat bepaalde noties die hieronder ter sprake komen: causaliteit, conditionaliteit, ook, als implicaties van relatieve zinnen, al ter sprake zijn gekomen in hfdst. 9 par. 5.6. Voor negaties en daarmee verwante, bevestigende, adverbia als *wel* en *ook* zie hfdst. 12 par. 11.

10.1.1. *Definities*

We hebben in de vorige hoofdstukken kennis gemaakt met (in de ruimste zin van het woord) *predicatieve* bepalingen (bepalingen van gesteldheid) en met de *attributieve* (bijvoeglijke) bepalingen, resp. in hoofdstuk 8 en in hoofdstuk 9. Terwijl de tweede iets zeggen over een bepaalde entiteit (substantief), staan de eerste ook tot het gezegde (werkwoord) in relatie. Horen bepalingen slechts bij het gezegde, dan worden ze *adverbiaal* (bijwoordelijk) genoemd.

Een voorbeeld is *hij zingt mooi* waarin *mooi* (‘kwaliteit’) iets over het zingen zegt. Adverbiale bepalingen kunnen overigens ook bij een adjectief horen: *een erg mooie stem* met *erg mooie* als attributieve bepaling en daarin adverbiaal *erg* (‘graad’) bij *mooi*, of bij een hogere adverbiale bepaling: *hij heeft dat erg duidelijk uitgelegd* waarin *erg duidelijk* (‘kwaliteit’) adverbiaal is bij *uitgelegd* en daarin *erg* (‘graad’) als zodanig bij *duidelijk*. Ten slotte kunnen adverbiale bepalingen ook bij de hele zin horen: vgl. *misschien* (‘modaal, epistemisch’) in *misschien gaat hij ook naar het feest*; uit een omschrijving (met een gekloofde zin) als *misschien is het zo dat hij ook naar het feest gaat* komt dit naar voren. Vergelijk echter ook *het is in Italië zo dat de belastingen laag zijn*. Hierin is *in Italië* echter geen zinsbepaling: terwijl bij *het is misschien zo* de tijd van de *dat*-zin kan veranderen: *het is misschien zo dat hij ook naar het feest ging*, is **het is in Italië zo dat de belastingen laag waren* niet mogelijk (wél *het was in Italië zo dat de belastingen laag waren*). De zinsbepalingen kunnen modaal zijn zoals *misschien* maar ook *concessief*: vgl. *niettemin* in *niettemin is het zo dat hij ook wel eens gelijk had* naast *niettemin had hij wel eens gelijk*, en ook evaluatief: vgl. *gelukkig* in *gelukkig is het zo dat hij ook meeging* naast *gelukkig ging hij ook mee.* Ook de zogeheten domeinadverbia kunnen we tot deze groep rekenen: vgl. *taaltypologisch* (‘in taaltypologisch opzicht’) in *het is taaltypologisch zo dat het Nederlands zich in die periode uitzonderlijk gedroeg* naast *het Nederlands gedroeg zich in die periode taaltypologisch uitzonderlijk*. Het verschil tussen de zinsadverbia en de overige adverbia komt ook tot uiting in hun plaatsing ten opzichte van de zinsnegatie: de eerstgenoemde vallen buiten het bereik daarvan. Vergelijk *ze reizen waarschijnlijk niet met de trein* met *ze reizen niet confortabel met de trein*.

Sommige bepalingen van plaats gedragen zich eerder als naamwoordelijke delen: vgl. *hoe raken we uit deze doolhof?* Terwijl een “gewone” bepaling van plaats gemakkelijk kan worden weggelaten: vgl. *ze maakten een mooie fietstocht (door de omgeving)*, lukt dat niet bij *uit deze doolhof*: **hoe raken we?* De betekenis ‘plaats’ laten we echter de doorslag geven en dus noemen we ook *uit deze doolhof* een adverbiale bepaling van plaats. Evenals *raken* vraagt ook *wegen* om een bepaling, in dit geval van maat: *het weegt tien kilometer*.

10.1.2. *Vorming*

Hoe kunnen adverbiale bepalingen gevormd zijn? We bespreken achtereenvolgens de adverbia, de adverbiale woordgroepen (vooral prepositioneel) en de bijzinnen.

Als adverbiale bepaling kunnen adverbia optreden; de adverbia als woordsoort hebben al in hoofdstuk 2 par. 2 een behandeling gekregen. Vergelijk in de boven gegeven voorbeelden *mooi*, *erg*, *duidelijk*, *misschien*; in ieder geval kunnen *mooi* en *duidelijk* ook adjectief zijn (maar vgl. ook *een erge fout*). We kunnen formuleren: als *mooi* en *duidelijk* als adverbiale bepaling fungeren, noemen we ze adverbium, anders adjectief. Het komt vaak voor dat het adjectief ook adverbiaal gebruikt wordt (of omgekeerd geformuleerd het adverbium ook als adjectief). Toch zijn er ook voorbeelden te noemen (samenstellingen, van oorsprong woordgroepen) die alleen adverbiaal zijn**:** *straffenderwijs*, *stormenderhand* (vgl. ook *langzamerhand*), *bladsgewijs*, *beroepshalve*, *gelijkmatig* (vgl. ook *computermatig*), *gaandeweg* (vgl. ouder *van godswege*). Secundair kan bijv. *bladsgewijs* ook adjectief worden: *een bladsgewijze behandeling*. Voor *begrijpelijkerwijs* zie par. 7.2. Omgekeerd kan een relationeel adjectief, bijv. *gemeentelijk*, niet adverbiaal gebruikt worden: **hij handelt nogal gemeentelijk* (voor relationele adjectieven zie hfdst. 9 par. 2).

Vormelijk gekenmerkte adverbia kunnen al wel voor het Proto-indo-europees worden aangenomen; ze konden met suffixen van substantieven of adjectieven worden afgeleid, bijv. met *-dhi* (mogelijk oorspronkelijk in lat. *medius*, got. *midjis*). Met meer zekerheid kunnen we het gebruik van casusvormen aannemen: vgl. bijv. lat. *multum* 'veel', got. *filu* 'veel', accusatief bij resp. *multus* en **filus*; een latere vorming is *blootshoofds* met genitief ('omstandigheid'). Er kunnen ook, over het algemeen kleinere adverbia (partikels), worden genoemd die verder moeilijk te etymologiseren zijn, bijv. pie. **nu*, skrt. *nú*, gr. *nu*, lat. *nunc*, got. *nu*, ndl. *nu* (er is mogelijk verband met *nieuw*, *neo-*, lat. *novus*).

Ook woordgroepen, waaronder vooral prepositiegroepen, kunnen adverbiale bepaling zijn: *hij zingt volgende week in de kerk*, met *volgende week* als bepaling van 'tijd' en *in de kerk* als bepaling van 'plaats'. Na het Middelnederlands (maar vgl. reeds *lude ende stille*) neemt het aantal woordgroepen toe: *tegen de verwachting in*, *onder de hand*, *in het algemeen* enz. Vanaf de 16e eeuw komen *zinsbrokken* te voorschijn als *mij dunkt*, *naar ik veronderstel*, *als ik me niet vergis* enz. Een biezonder geval van een woordgroep is de beknopte bijzin: *hij gaat naar de kerk om te zingen* waarin *om te zingen* het doel aangeeft (met *om* als conjunctie). Het gebruik van woordgroepen is dus wel van later tijd (van de adposities die daarin een rol kunnen spelen, wordt aangenomen dat ze uit proto-indo-europese adverbia ontstaan zijn). In het Sanskrit en zeker in het oudere Sanskrit spelen ze nog geen belangrijke rol. Soms gaat een woord op een oudere woordgroep terug: vgl. *hiernaast* 'plaats' (nog goed herkenbaar), *altijd* 'tijd' (evt. nog herkenbaar: *al* + *tijd*), *misschien* (niet herkenbaar meer: uit *mag-schien* 'kan geschieden').

Ten slotte moet ook de adverbiale bijzin genoemd worden; ook voor deze bijzin evenals voor de bijzinnen in het algemeen moet worden aangenomen dat hij van na de proto-indo-europese tijd dateert. Impliciet geldt dat dan ook voor de conjuncties (in ieder geval als zodanig). Een voorbeeld is *we vertrokken terwijl het nog regende* met een temporele bijzin ('tijd'), *omdat het regende, bleven we thuis*, met een causale bijzin ('reden'), ingeleid resp. door de conjuncties *terwijl* en *omdat*. Bij *hij woonde waar ook zijn vader gewoond heeft* ('plaats') is echter sprake van een relatieve bijzin met ingesloten antecedent: *daar waar*… Niet altijd is een bijzin mogelijk, bijvoorbeeld niet (althans niet duidelijk) bij 'middel'; wél mogelijk is met een prepositiegroep *hij sneed het brood met een mes*. Er komen ook *correlatieve* constructies voor waarin een conjunctie door een adverbium in de volgende hoofdzin wordt herhaald: *toen ik wegging, toen zei hij tegen mij*…. Dit lijkt een oud verschijnsel; ook in het Oudnederlands zijn er voorbeelden van. In bijzinnen (causaal, consecutief, conditioneel, concessief) ontbreekt in het Middelnederlands vaak de verbindende conjunctie. We hebben dit verschijnsel al leren kennen bij de subjects- en objectszinnen (zie resp. hfdst. 5 par. 9 en hfdst. 7 par. 8). Ook in het Nederlands van nu kan de conjunctie ontbreken: vgl. consecutief *hij was zo kwaad, hij kon niet uit zijn woorden komen* (vooral spreektaal); conditioneel *komt hij ook, dan ga ik weg.*

Voor de volledigheid vermelden we hier nog het ontstaan van pronominale adverbia: vgl. *daar snijd ik het brood mee*, of vragend: *waar snijd je het brood mee?* Ook *daar ga ik altijd mee met vakantie* (nl. met die vriend), of vragend: *waar ga je altijd mee met vakantie?* De beide laatste zinnen zijn nog altijd niet helemaal in de standaardtaal geaccepteerd: het "moet" zijn: *met hem* of *met wie?* Voor de overgang van d- in w-vormen en de toenemende splitsing (*waar ik mee sneed*) zie HG deel 2, par. 5.9.1 en dit deel hfdst. 2 par. 2.5. Een regionaal aspect betreft de reductie van *daar* tot *er*: *daarmee* > *ermee*; deze reductie treedt in het zuidoosten niet spoedig op evenmin als splitsing. In beide kenmerken komt het overeen met

het (aangrenzende) Duits. Voor het hele taalgebied geldt dat geen reductie van zinsinitieel *daar* plaatsvindt: **ermee snijd ik het brood*. Aan de pronominale adverbia zullen we niet apart aandacht besteden.

Ten slotte wat de casūs (naamvallen) betreft wanneer ze hieronder ter sprake komen. Hierbij moeten we vormen en functies goed uit elkaar houden. Functies zullen we indien wenselijk tussen enkele aanhalingstekens plaatsen; indien wenselijk zullen we ook van *vormen* (*datiefvorm*, *accusatiefvorm*) spreken. Verder is er de etymologie: als we bijvoorbeeld zowel voor het Proto-indo-europees als voor het Middelnederlands van een datief(vorm) spreken, is daarmee niet gezegd dat de middelnederlandse datief ook qua vorm op de proto-indo-europese teruggaat. Zie voor de ontwikkeling van de casūs hfdst. 3 par. 6.

10.1.3. *Ongemarkeerd <u>dat</u>*

Hieronder zullen we zien dat *dat* zonder meer causale, consecutieve, finale of conditionele betekenis kan hebben, dus bijvoorbeeld in plaats van *doordat*, *zodat*, *opdat*, *indien* voorkomt. *Dat* komt hier naar voren als de ondergespecificeerde (ongemarkeerde) conjunctie. Een voorbeeld met causale waarde is de volgende zin:

1. mnl. de jonghe (raven) leven VII daghe sonder eten dat se de vader niet voeden en wilt vore dat si swart werden (S327) ‘de jonge raven leven zeven dagen zonder eten omdat de vader ze niet wil voeden voordat ze zwart worden’

Dat kan ook een eerder gebruikte specificerende conjunctie vervangen. Vergelijk de volgende zinnen:

2. mnl. ende dit verstont sinte Pauwels wel doen hi sprac ende dat hi begheerde ontbonden te sine vanden lichame en met Christo te sine (S319) ‘en dit begreep Sint Paulus goed toen hij sprak en (toen) hij begeerde om van zijn lichaam verlost te zijn en met Christus te zijn’

3. 17^{e}-eeuw: zolang als de scheepvaart gestremd blijft, en dat ze op ’t land geen werk hebben (H2 565) ‘zolang als de scheepvaart gestremd blijft en (zolang als) ze op ’t land geen werk hebben’.

Dat geeft het vervolg van de bijzin aan; dat het een temporele bijzin betreft, is al door het voorafgaande *doen* of *zo lang als* aangegeven. Er is in tweede instantie sprake van onderspecificatie; *dat* komt ook hier als de ongemarkeerde conjunctie te voorschijn. Voor de hedendaagse spreektaal is dit gebruik niet uit te sluiten, vooral niet in het geval van zin 3. Vergelijk ook *het was er warm dat ik het er benauwd van kreeg* (i.p.v. *zodat*), *ik stookte de kachel op dat de gasten het niet koud zouden hebben* (i.p.v. *opdat*). Historisch gezien is in deze zinnen niets weggelaten; er is sprake van resten van een oud polyseem *dat*.

10.1.4. *Soorten (semantisch)*

Intussen hebben we kunnen zien dat adverbiale bepalingen of bijzinnen semantisch nogal divers zijn: ze geven ‘kwaliteit’, ‘graad’, ‘modaliteit’, ‘omstandigheid’, ‘tijd’, ‘plaats’, ‘doel’, ‘oorzaak’ c.q. ‘reden’, ‘middel’ aan. Verder noemen we nog (wel niet uitputtend) ‘gezelschap’: *ik ging <u>met mijn vader</u> naar het strand*, ‘maat’ (verwant met ‘graad’): *de stok is <u>een meter</u>* lang, ‘betrekking’: *hij spreekt <u>over dit onderwerp</u>*, ‘uitzondering’: *we gingen allemaal mee <u>behalve Jan</u>*, ‘gevolg’: *<u>dientengevolge</u> viel hij*, ‘doel’: *<u>daarvoor</u> deed hij dat*, ‘voorwaarde’: *<u>desgewenst</u> doet hij dat*; ‘toegeving’: *<u>desondanks</u> ging hij mee*. Er is bij een

bepaalde manier van zeggen vaak een grote verscheidenheid aan semantische mogelijkheden die hieronder niet alle aan de orde kunnen komen. Ook omgekeerd, als we uitgaan van een bepaalde betekenis, kunnen niet alle lexicale uitdrukkingsmogelijkheden aan de orde komen. Zowel onomasiologisch als semasiologisch zullen we ons dus beperken om niet te zeer in de geschiedenis van de woordenschat terecht te komen.

Als eerste zullen aspecten als plaats (locatief), tijd inclusief omstandigheid (temporeel), instrument of gezelschap (instrumentalis, comitatief) en betrekking aan de orde komen. Daarna volgen de meer procesmatige aspecten van een stand van zaken: oorzaak en reden (causaal), gevolg (consecutief), doel (finaal), voorwaarde (conditioneel), toegeving (concessief). We sluiten af met de zinsbepalingen.

10.1.5. *Semantische beweeglijkheid*

Vooraf. In de adverbiale bepalingen spelen adverbia, adposities en conjuncties een belangrijke rol. Het zijn functiewoorden waarbij (dit is reeds in hfdst. 2 par. 1 behandeld) betekenisverschuivingen een belangrijke rol spelen. We illustreren dit hieronder om te beginnen aan de conjuncties.

10.1.5.1. *Conjuncties*

In het Middelnederlands komt een grote variatie aan conjuncties voor; vele conjuncties kunnen ook verschillende functies vervullen. Vaak bevatten die conjuncties het element *dat* dat we als zelfstandige conjunctie in subjects- en objectszinnen hebben leren kennen (hfdst. 5 par. 9 en 7 par. 8) evenals in een bepaald type relatieve bijzin (hfdst. 9 par. 7.5), verder ook met ongemarkeerd gebruik in par. 1.3.

We lichten voor het Middelnederlands de semantische beweeglijkheid van de conjuncties met de hieronder staande voorbeelden (MNW) toe.

Omdat kan causaal worden gebruikt maar ook finaal en zelfs conditioneel:

1. hi dede lieden jugieren omme dat omme dat si hadden groten scat (causaal, ook met vooropgeplaatst adverbium *omme dát*) ‘hij liet mensen veroordelen daarom omdat ze veel geld hadden’

2. die ackerman sijn coren sayt omdat hi menechfout dat mayt (finaal) ‘de boer zaait zijn koren opdat hij (dat) veel zal oogsten’

3. hi gaf mi die achte florijn omdat ic soude comen inden boomgaert (conditioneel) ‘hij gaf mij acht florijnen als ik in de boomgaard zou komen’

En zo kan *opdat* niet alleen finaal zijn maar ook op diverse manieren conditioneel:

4. die hoor broot backen te laf van water opdat te meer sal weghen (finaal) ‘(bakkers) die hun brood te klef van water bakken opdat het des te meer zal wegen’

5. God saelt doen…ja opdat die bede es goet (conditioneel) ‘God zal het doen…ja als (in het geval dat) het gebed goed is’

6. men doeter aen gheen quaet opdat jeghen tghelove niet en gaet (conditioneel) ‘men doet er geen kwaad aan mits (onder de voorwaarde dat) het niet tegen het geloof in gaat’

Omgekeerd betekent dit dat een bepaalde functie met meer dan één conjunctie verbonden kan zijn. In het bovenstaande hebben we gezien dat finaliteit door *opdat* en *omme dat* wordt uitgedrukt en conditionaliteit door *omdat* en *opdat*.

De variatie is aan de ene kant vreemd: logisch gezien (voor het denken) gaat het immers om duidelijk onderscheiden functies, ze is aan de andere kant begrijpelijk omdat de functies die in het spel zijn, in de werkelijkheid dicht bij elkaar liggen. Als dingen tegelijkertijd gebeuren, denken we al snel dat er een causaal verband is; dat hoeft natuurlijk niet zo te zijn maar het is wel vaak het geval. Van daaruit is te begrijpen dat temporele functiewoorden gemakkelijk causale betekenis kunnen krijgen: zo kan *wijl* (dat verband houdt met got. *ƕeila* 'tijd', ndl. *terwijl*) ook 'omdat' gaan betekenen. Vergelijk ook het voorbeeld met de akkerman (boer, zin 2): de boer zaait met als doel (finaal) om te kunnen oogsten maar het oogsten is de reden (causaal) voor het zaaien en het zaaien de voorwaarde (conditioneel) voor het oogsten. De paradox is dus dat juist wanneer er zulke logische onderscheidingen in het spel zijn, zich zo gemakkelijk semantische verschuivingen kunnen voordoen. Er is hierbij sprake van een metachroon verschijnsel: de ontwikkelingen vinden niet alleen in een ver verleden plaats maar kunnen zich telkens opnieuw en in alle talen voordoen. Dat we overigens niet al te rechtlijnig moeten denken, blijkt uit het feit dat causaliteit niet alleen uit temporaliteit maar ook uit conditionaliteit kan worden verklaard. *Als Maartje het college geeft, zal het niveau hoog zijn* staat niet ver af van *omdat Maartje het college geeft, zal het niveau hoog zijn*. Er is sprake van metonymie, gebaseerd op aangrenzing (contiguïteit), van samenval van semantische noties (is er van het één sprake, dan ook van het ander), van temporaliteit en causaliteit, van causaliteit en consecutiviteit, van causaliteit en conditionaliteit. We kunnen ook aan metaforiek denken: de tijd kan op een weg lijken met 'vóór' en 'achter, na', finaliteit op 'richting' ('in de richting van'), causaliteit evenzo ('vanuit de richting van'). Enzovoort. De betreffende metaforen kunnen (metachroon) nog altijd een rol spelen: vgl. modern ndl. *hieruit kan niets goed voorkomen* waarin 'plaatselijk' *hieruit* voor 'causaal' staat.

Overigens kan de middelnederlandse variatie voor een deel schijn zijn, in die zin dat er verschillen naar regio en tijd in het spel kunnen zijn. Hoe dan ook, in de loop van de tijd heeft er een duidelijke differentiatie plaatsgevonden, bijv. *omdat* bij reden, evt. oorzaak, *opdat* bij een doel. Hierbij moeten we vooral aan de standaardtaal denken: onderschikking is meer iets van de geschreven dan van de gesproken taal. In de grote historische woordenboeken (ONW, VMNW, MNW, WNT) kan over de semantiek van de conjuncties uitgebreidere informatie gevonden worden. Dit geldt uiteraard in het algemeen voor wat in dit hoofdstuk aan de orde komt.

10.1.5.2. *Adverbia en adposities*

Semantische beweeglijkheid is ook een kenmerk van de adverbia en de adposities. Vergelijk het adverbium *dan* dat oorspronkelijk temporeel is: *we doen eerst dit en dan* 'daarna' *dat*, maar ook een causale klank kan krijgen: *maar het ging regenen en ik heb dan maar besloten om thuis te blijven*. Omgekeerd kan causaliteit ook bijvoorbeeld met de oude genitiefvorm *dies* 'daarvan' worden aangeduid: *dies seyde David tot sijne knechten* (WNT) 'daarom zei David tot zijn knechten'. Vergelijk voor de adposities *over* dat in eerste instantie locaal is: *over het meer*, en dan ook langs metaforische weg prepositie van betrekking is geworden: *hij leest veel over Rusland*. Omgekeerd kan 'betrekking' ook met *van* worden aangeduid: *spreek me er niet van*. Dat ook preposities een grote gebruiksvariatie kunnen hebben, blijkt uit mnl.

tot(e); vele van die mogelijkheden zijn niet actueel meer: (alle MNW) *gescepen tot hem selven* ‘geschapen naar (overeenkomstig) hem zelf (God)’, *tote dien dat si ghedaen hadden* ‘bij wat ze gedaan hadden’, *doe nam her Walewein orlof saen toten den coninc* ‘toen nam Walewein terstond afscheid van de koning’, *hi sloeger doot tote sessen* ‘hij sloeg er dood tot en met zes’, *hi sloech se alle doot tote énen* ‘hij sloeg ze dood op één na’ (let in de beide laatste gevallen op de tegengestelde betekenissen). In het volgende voorbeeld geven we tegenwoordig de voorkeur aan *tot aan*: *van den berghe toter Nortzee* ‘van de berg tot aan de Noordzee’; vgl. ook met of zonder *aan*: *toten avonde* ‘tot (aan) de avond’. *Tot(e)* kon nog lang voor ‘te’ worden gebruikt: 17e-eeuws *tot Haarlem*; de grammatici bestreden dit gebruik. Omgekeerd kan voor bijv. ‘overeenkomstig’ (vgl. hierboven *tot hem selven*) ook *na* of *naer* worden gebruikt: *ordelen na gherechticheit* (MNW), *naer sinen wille* (MNW).

10.1.6. *Nevenschikking of onderschikking*

Het kan een probleem zijn hoe we nevenschikkende en onderschikkende conjuncties uit elkaar kunnen houden. Omdat de woordvolgorde niet altijd uitsluitsel geeft (zie hfdst. 15), moeten we op de betekenis afgaan. Vergelijk het causale *bedi(e)* in de volgende middelnederlandse zinnen:

1. in wille niet daghen bedi ik wille varen jaghen (MNW) ‘ik wil niet toeven want ik wil gaan jagen’

2. bedi hi hadde die porse groet, hij moeste vallen op die knien (MNW) ‘omdat er grote druk op hem werd uitgeoefend, moest hij op de knieën vallen’

In beide zinnen wordt de conjunctie door de volgorde subject plus persoonsvorm gevolgd; de betekenis maakt echter wel duidelijk dat in de eerste zin met ‘want’ kan worden vertaald (‘omdat’ is ook wel mogelijk), in de tweede zin zeker met ‘omdat’. In de volgende zin is het eerste *bedi* adverbium:

3. bedi ne wisti niet wat doen bedi si lagen hem op so sere (MNW) ‘daarom wist hij niet wat te doen omdat ze hem zo in het nauw dreven/want ze dreven hem zo in het nauw’

10.2. LOCATIVITEIT

10.2.1. *Inleiding*

Hierboven is er al op geattendeerd dat bijzinnen van plaats niet voorkomen. We geven nog een voorbeeld. Een schijnbare bijzin van plaats vinden we in *(het overkwam me) waar de mensen op me stonden te wachten*. Dit is echter een relatieve bijzin met ingesloten antecedent: *waar = daar waar*, met *daar* als adverbiale bepaling van plaats plus bijpassend relativum *waar*. Hieronder komen eerst de adverbia aan de orde (2.1), daarna de casusvormen (2.2) en ten slotte de adpositiegroepen (2.3); er kan soms van een zekere overlap sprake zijn doordat een adverbium op een oude casusvorm teruggaat of uit een prepositiegroep of een andersoortige woordgroep is ontstaan. Vgl. voor een prepositiegroep *vanwaar* uit *van* en *waar* en voor een andersoortige woordgroep *nergens* met de negatie *ne* (< *ni*) plus *ergens* (*nergens* bevat ook een genitief-s die later de waarde van adverbiale s heeft gekregen).

‘Plaats’ kan overigens ook als (in oorsprong) metaforisch worden begrepen. Vergelijk met preposities: *je bent <u>in</u> een depressie* (gemoedsgesteldheid), *ik verdiep me ergens <u>in</u>*; *je doet iets <u>van</u> ganser harte* (id.); *je raakt maar niet <u>uit</u> de problemen* (omstandigheid), *ik kom er*

maar niet uit; *je staat vijandig tegenover de politiek* (houding). Ook het gebruik van *jegens* 'tegen' met betrekking tot personen (*jegens diegene*) kan als metaforisch worden begrepen; voor de 16e, 17e eeuw (van Heule, Leupenius) wordt overigens vermeld dat *jegen(s)* in vriendelijke en *tegen(s)* in vijandige zin gebruikt werd (houding). Ook een circumpositie kan genoemd worden: *naar de samenleving toe* (richting van communicatie). Een postpositie lijkt moeilijk maar vgl. mnl. *als zine vercorne bruut haer selven werpt zijnre graciën uut bi onzuverheden* 'als zijn uitverkoren bruid zichzelf door onzuiverheden uit zijn genade (*zijn genade uit) werpt'.

10.2.2. *Adverbia*

10.2.2.1. *Plaats*

De basiswoorden zijn *hier* en *daar*. Aan *hier* ligt het locatieve partikel pie. *kī, lat. *cīs*, got. *hiri* 'hierheen', *her* 'hier', ten grondslag; er is ook verband met het pronomen *hi* > *hij*. *Daar* is verwant met skrt. *tarhi* 'toen, dan' (temporeel!) en got. *þar* en met de demonstrativa *die*, *dat* enz. (pie. * to). Let op de -r die een oud suffix geweest kan zijn. De beide adverbia komen in het Oudnederlands voor als *hiera* en *tha(r)* en komen als *hier* en *daar* ook in de volgende fasen frequent voor, soms met versterkend *al*: *alhier*, *aldaar*, of ook wel met *als*. Met expletief *zo* krijgen we substandaardtalig (hollands) *hierzo* en *daarzo*, met assimilatie *hiero* en *daaro*. Het veel gebruikte *daar* vinden we in gereduceerde vorm als *er* met varianten terug; achter een geschreven <daer> c.q. <daar> zal nog lang een gesproken *(d)er* met [ə] of spellinguitspraak [ɛ] schuilgegaan zijn. Al een enkele keer vinden we in het Oudnederlands het type *ginds* (got. *jáins*, du. *jene*), nl. als *gender*; in het Middelnederlands wordt dit *ghens*, *ghinder* enz., hedendaags *ginds* maar ook dialectisch *ginter*, *gunter*. Terwijl althans tegenwoordig *daar* niet echt 'ver' hoeft te zijn (*daar is-tie*), is *ginds* dat duidelijk wél. Vergelijk in dit verband ook de demonstrativa *deze/die*, *die/dat*, *gindse* (HG 2e deel par. 5.6.2). 'Op een andere plaats' wordt in het Middelnederlands behalve met *anderswaar* met vormingen aangeduid die *el* 'anders' bevatten: *el*, *elder(s)*[87], *elwaar* (got. *aljar*, eng. *else*; lat. *alius*); na het Middelnederlands is op den duur alleen *elders* overgebleven. Voor 'op een of andere plaats' heeft het Middelnederlands vormingen met *ye*: *yewers*, *iewerincx*; *ie-* betekent hierin oorspronkelijk 'ooit, te eniger tijd' (got. *áiws*) terwijl *-wer-* op *waar* terug gaat. Met negatieve betekenis vinden we mnl. *niewer(s)*, *niewerinc(s)*. Tot in de 19e eeuw komt *(n)iewers* nog in zuidelijke standaardtaal voor; dialectisch is nog *(n)ieverans* in het Tienens. Het tegenwoordige *ergens* bestond al blijkens *iergen* in het Oudnederlands (naast *ieftheswar* lett. 'ietswaar') maar wordt pas vanaf de 16e eeuw vaker gebruikt wat ook voor negatief *nergens* (mnl. *nerghent*) geldt. Etymologisch moeten we denken aan een combinatie van *ie-* (zie boven) plus *waar* (*wer*) plus een partikel *-gin*. Voor 'op alle plaatsen' gebruikt het Middelnederlands zoals tegenwoordig *overal*; vanaf de 16e eeuw kan ook *alom(me)* (nu archaïsch) gebruikt worden. De schrijfwijze is aanvankelijk <over al>, dus nog als twee aparte woorden, wat voor meer adverbia geldt die op woordgroepen teruggaan. Terwijl in *alom* (voor zover nog gebruikt) het accent op de tweede syllabe ligt, kan het in *overal* wisselen.

[87] Die slot-s is de zogeheten adverbiale -s (oorspronkelijk genitief-s) die vaak bij adverbia optreedt maar soms ook achterwege kan blijven. Zie HG deel 2, par. 7.4.3.1

Onl. *war*, mnl. en nnl. *waar* is vragend adverbium en staat ook aan het begin van indirecte vraag. Het kan ook in veralgemenende zin gebruikt worden, vaak met *so* of (zoals ook tegenwoordig) *ook*: onl. *so war so*, mnl *waer so hi quam* 'waar hij ook kwam', *ooc waer ghi sijt* 'waar gij ook zijt' (later dus met omgekeerde volgorde). Ook *waar* apart kan veralgemenend zijn: mnl. *waer men quam* 'waar men ook kwam'. *Waar* wordt overigens naast nog *daar* ook bij ingesloten antecedent gebruikt, dus bij een relatieve bijzin: mnl. *waer deen es, es dander mede* (H3 703) 'waar = daar waar de een is, is de ander ook'. Vergelijk ook got. *galáiþ inn þarei was þata barn ligando* (Marc. 5:40) 'hij ging naar binnen waar = daar waar het kind was liggend' (of met *þadei*: *in all baúrge jah stade þadei munáida is gaggan* (Luc. 10:1) 'in alle steden en plaatsen waar = daar waar hij dacht te gaan'. Bij een uitgedrukt antecedent is de middelnederlandse vorm meestal *(al)daar* (onl. *thar*, *thar ther*): *tot Bruesel daer sy hoer antwoort kreghen* (H3 703). Er kan van een correlatie sprake zijn: mnl. *daer die siele opclemt…daer ontmoetse Cristum* (H2 477) 'waar = daar waar de ziel opklimt…daar ontmoet ze Christus' (onl. *thar…thar*). Relatief *daar* maakt in de Nieuwe Tijd langzaam plaats voor *(al)waar*; *waar*, zeker zonder voorafgaand *al*, is in de 16e eeuw nog zeldzaam. In deze vormen manifesteert zich de geleidelijke overgang door de eeuwen heen van d-vormen in w-vormen (zie HG deel 2, par. 5.9.1).

10.2.2.2. *Richting*

'Richting' wordt uitgedrukt door onl. *hara* 'hierheen, mnl. nog *hare* (*here*, *her*), ook (nog lang na het Middelnederlands) door *haerwaert(s)*, *herwaart(s)*. Gebruikelijk is nu *hierheen* of *hiernaartoe*. 'Daarheen' wordt in het Middelnederlands en ook later nog wel uitgedrukt met *daarwaert(s)*, *derwaert(s)*; *waert* komt ook voor na *te* plus datief: *te hove waert*, mogelijk, met accent op *hove*, als circumpositie te begrijpen. De vormen op -*waarts* worden nog wel gebruikt maar alleen in ietwat archaïsche taal; gebruikelijk zijn nu *daarheen* of *daarnaartoe.* In plaats van *hofwaarts* zegt men nu eerder *naar het hof* (kortweg) of *naar het hof toe*. Verwant met *daar* is onl. *thanan*, mnl. *daan*, *danen* 'daar vandaan' dat voortleeft in de samenstelling *vandaan*, ook *daarvandaan* en *hiervandaan*, maar als zelfstandig element na het Middelnederlands is verdwenen. De 17e eeuw laat al voorbeelden van circumposities zien: vgl. *onder de steygher van daen* (H5 1239). Er zijn ook vormingen met onl. *hinan*, mnl. en ook later nog wel *henen* (vgl. reeds genoemd *daarheen*). Dit *hinan* enz. is verwant met *hier*: 'van hier', waaruit bij zelfstandig gebruik de betekenis 'weg' ontstaat: onl. *ther winter is hinan* (ONW LW) 'de winter is heen, weg', mnl. *nu es mijn sone gevaren henen* (MNW) 'nu is mijn zoon weggegaan', 17e-eeuws *waer sal een vrijer heen?* (H5 1239), mod.nl. *daar moet je niet heen.* Een geval van 'rust' is *niet verre henen in den woude* (MNW) 'niet ver weg in het bos'. Het idee 'van hier' kan gemakkelijk met 'naar daar' gecombineerd worden: vgl. mnl. *daerhenen* (vgl. opnieuw reeds genoemd *daarheen*) 'naar daar van hier = daarheen', ook *heenwaert* '(van hier) de andere kant op'. Vanaf de 17e eeuw is *heen* heel gewoon als postpositioneel element van een circumpositie: vgl. *langs steile trappen heen*. *Heen* heeft in de tegenwoordige standaardtaal een iets deftiger klank dan *naartoe*: *ik zal er eens even heen* c.q. *naar toe gaan*. Er is trouwens ook een regionaal verschil in het geding: *heen* is populair als adverbium en als postpositioneel deel in het noorden en noordoosten van het taalgebied. Het Middelnederlands heeft ook *harentare* 'in alle richtingen' dat vanaf de late Middeleeuwen in onbruik is geraakt, anders dan *her en der*, echter van 'rust': 'hier en daar'.

De vragende vormen bij 'richting', ook ter inleiding van indirecte vragen, zijn onl. *wara*, mnl. en ook later nog wel *waerwaert(s)*, *werwaart(s)*, vanaf de 17e eeuw *vanwaar*, nnl.

waar…naartoe, iets deftiger *waar…heen*. Met *daan* is *waarvandaan* gevormd. Huydecoper (18e eeuw) gaf de voorkeur aan *vanwaar*, *vandaar* en *vanhier* boven vormingen met -*vandaan*. De vragende variant is onl. *wanan*, mnl. *waen*, *wanen*, soms met de conjunctie *dat* erbij. Evenals *danen* raakt ook *wanen* na het Middelnederlands in onbruik.

10.2.2.3. *Nadere bepaling*

Bij nadere bepaling kunnen de hieronder genoemde tegenstellingen een rol spelen: mnl. nnl. *boven* (onl. *ovene*, als prepositie ook *bovan*) tegenover mnl. nnl. *beneden* (onl. *nithana*); onl. mnl. nnl. *in*, mnl. nnl. *binnen* tegenover onl. *ūt*, mnl. *ute*, nnl. *uit*, mnl. *buten*, nnl. buiten; mnl. *nabi*, nnl. *nabij* tegenover mnl. nnl. *ver(re)*; mnl. nnl. *om(me)* (onl. *umbi*), id. *rontomme* (*rond* vanaf de 19e eeuw, vooral zuidelijk) tegenover mnl. *dore*, nnl. *door* (onl. prepositie *thuro/thurg* ‘doorheen’); onl. *nah* ‘naar’ (*aftir/ahter* ‘id.’), mnl. nnl. *na(ar)* tegenover onl. mnl. nnl. *van*, mnl. *ave*/*af*, nnl. *af*; onl. mnl. nnl. *op* tegenover mnl. nnl. *(ter) neder*/*neer*; onl. mnl. nnl. *over*, *op* tegenover id. *onder*; mnl. *ommehoghe*, nnl. *omhoog* tegenover mnl. *ommelaghe*, nnl. *omlaag*; mnl. nnl. *vore* (onl. ook *fora*) tegenover mnl. nnl. *achter*, mnl. *bachten*, ook onl. mnl. *hinder*. Er is niet altijd sprake van een (duidelijke) tegenstelling: mnl. *bandersiden* ‘aan de andere kant’; mnl. nnl. *beneven(s)*; mnl. *besiden*, nnl. *bezijden*; onl. mnl. *bi*, nnl. *bij*; mnl. *gehinde* ‘in de buurt’ (bij *hand*); mnl. nnl. *jegen(s)*/*tegen*; id. *naast*; id. *lang(e)s*; id. *omtrent*; mnl. *tenden* (uit *te* + *enden*) ‘aan het einde’; nnl. *tegemoet*; nnl. *terzijden*; mnl. nnl. *tussen.* Vaak kunnen de hier genoemde woorden ook als adpositie voorkomen: *ik liep voor het huis* (prepositie), *voor het huis langs* (circumpositie), *het huis langs* (postpositie). Voor adverbium *voor* vgl. *ik zit voor* ‘voor in de zaal’; in de betekenis ‘ik ben voorzitter’ is het deel (partikel) van een scheidbaar samengesteld werkwoord: *(een vergadering) vóórzitten*. In het algemeen kunnen de hier genoemde adverbia de functie van zo’n partikel worden. N.B. *boven*, *buiten*, *bachten*, *bandersiden* zijn oorspronkelijk gevormd met het prefix *bi-* (*be-*).

Vanaf het Middelnederlands kennen we aanduidingen voor “richtingen” als *bewesten*, *beoosten* enz. die vooral prepositie zijn maar ook wel als adverbium voorkomen. Let trouwens op de vele andere vormingen met (oud) *be-* (*bi-*), hierboven reeds vermeld: *boven*, *beneden* enz., volgens een procedé dat blijkbaar een tijdlang een zekere productiviteit heeft gekend. In de loop van de tijd ontstaan er ook steeds meer samengestelde adverbia waarvan sommige hierhoven al genoemd zijn: *omhoog*, *omlaag*, *rondom*, *terzijden*, verder *achterover*, *overeind*, *terug* (mnl. nog slechts in letterlijke zin), ook combinaties met *van*: *van boven*, *van beneden*, en andere woordgroepen met adverbiale betekenis als *het onderste boven*. Combinaties door nevenschikking zijn *af en aan*, 16-eeuws *gins ende weder*, mnl. *vort en en-wech* ‘weg’. *wide ende siden* ‘wijd en zijd’.

10.2.3. *Casūs*

10.2.3.1. *Oudere talen*

Voor locatieve aanduidingen bestond in het Proto-indo-europees een aparte casusvorm, de locatiefvorm (‘statisch locatief’), welke vorm we in het Sanskrit nog terugvinden: *maruti* bij *marut* ‘wind’. Ook in een slavische taal als het Pools komt nog een locatiefvorm voor; in deze taal komt hij altijd met een prepositie voor waarom hij ook wel *prepositief* genoemd wordt. (Uiteraard kunnen de precieze oorsprong en het precieze gebruik van de poolse locatiefvormen hier niet besproken worden.) Er werden naast de locatief in de prototaal nog

twee andere “ruimtelijke” casusvormen gebruikt, de accusatief om ‘richting’ en de ablatief om ‘herkomst’ aan te geven (beide ‘dynamisch locatief’). Vergelijk voor de accusatief van ‘richting’ lat. *Rōmam it* ‘hij gaat naar Rome’, voor de ablatief van ‘herkomst’ *Romā venit* ‘hij komt van Rome’ (beide bij *Roma*). ‘Richting’ is naast ‘direct object’ een prototypische functie van de accusatief; er kan verband gezien worden tussen gericht zijn op een doel dat men wil bereiken, en gericht zijn op een object waarmee men iets wil doen. De “perlatieve” betekenis (‘door, langs, over iets heen’) kan in de ontwikkeling als secundair begrepen worden: ‘ergens heengaan’ veronderstelt op de een of andere manier ‘een afstand afleggen’ (vergelijk, weliswaar met prepositie plus accusatief, lat. *secundum lītus* ‘langs de kust’). De ablatief kon in het Latijn trouwens ook (statisch) locatieve functie hebben: *tōta urbe audītur* ‘in de hele stad wordt het gehoord’ (bij *urbs*). Een aparte locatiefvorm kwam in het Latijn niet meer voor; dit geldt ook voor het Grieks waarin eveneens een ablatiefvorm ontbreekt. In het Sanskrit kwamen beide casusvormen nog voor: vgl. bij *marut* nom. ‘wind’ locatief *maruti* (hierboven al genoemd) en ablatief *marutaḥ*. In het Sanskrit, zeker van de oudste fase, speelden adposities nog geen belangrijke rol; voor zover er sprake van was, waren het postposities. In het Latijn en Grieks ligt dit anders: adposities (en dan wél prepositie) kwamen daarin frequent voor. Vergelijk voor het Latijn het gebruik van *in* met accusatief: *in Asiam mittere* (bij *Asia*) ‘naar Azië zenden’ of met ablatief (met locatief-betekenis, bij *urbs*): *in urbe ambulāre* (bij *urbs*) ‘in de stad wandelen’. En voor het Grieks: *eis tèn thallattan* (met accusatief) ‘naar de zee’, *en tèi thalattèi* (met datief) ‘in/op de zee’, (beide bij *thalatta*).

Ook voor het Germaans moeten we rekening houden met casussyncretisme: de “datief” is in vorm en betekenis een samengroeiing van drie proto-indo-europese casūs, nl. dativus, locativus en instrumentalis. Een datief van ‘plaats’ (maar niet erg letterlijk) zonder prepositie kunnen we in het Gotisch nog terugvinden bijv. in *ufkunnands Iesus ahmin seinamma* (Marc. 2:8) ‘bemerkende Jezus in zijn geest’. Gewoner is het gebruik van de datiefvorm in bijv. in *in gaqumþim* ‘in de samenkomsten’ (‘locatief’); de datief wordt ook gebruikt na *fram*: *þatei managái fram urrunsa jah saggqa qimand* (Matth. 8:11) ‘dat velen van het oosten en het westen komen’ (‘ablatief’). Opvallend is echter dat we afwijkend van het bron-Grieks de datiefvorm ook vinden wanneer er van ‘beweging’ sprake is: *galagiþs was in karkarái* ‘gelegd werd in de kerker’ (Matth. 11:2), of zelfs duidelijk van ‘richting’: *iddjedun allái…ƕarjizuh in seinái baúrg* ‘(Luc. 2:3) gingen allen, ieder naar zijn stad’. (Het gebruik is ook afwijkend van het hedendaagse Duits: *in den Zusammenkünften* (datief) tegenover *in den Kerker gelegt*, *in seine Stadt* (accusatief).) Een vrij zeldzaam voorbeeld met de accusatief na *in* is got. *giutand wein juggata in balgins niujans* (Matth. 9:17) ‘en zij gieten jonge wijn in nieuwe zakken’. Een accusatief vinden we bijvoorbeeld ook na *þaírh*: *þaírh þana wig jáinana* ‘door die weg gindse’ (Matth. 8:28), een genitief echter na *hindana*: *hindana Iaúrdanáus* ‘en van de overzijde van de Jordaan’ (Marc. 3:8). Een kale (prepositieloze) genitief die een richting aanduidt, bevat *insandida ina háiþjos seináizos* (Luc. 15:15) ‘en hij zond hem naar zijn veld’, een kale accusatief die een afstandsmaat aanduidt, *gaggáis miþ imma twos* (nl. *rastos*) (Matth. 5:41) ‘ga met hem twee (mijlen)’. In het laatste geval gebruiken we in het moderne Nederlands weliswaar geen casusvorm meer maar ook geen prepositie. In feite hebben we hier ook niet meer met een bepaling van plaats maar van maat te maken (zie voor maat-bepalingen par. 8.5.3).

10.2.3.2. *Nederlands*

Ook in het Middelnederlands werden datief en accusatief vanuit de oorsprong gezien door elkaar heen gebruikt. Vergelijk in geval van 'rust' ('locatief') waar we (na *in*) een datief zouden verwachten: *bernen in dat helsche vier* (MNW) 'branden in het helse vuur', met accusatief dus. In *het quam gheronnen elc man in sine wachte* (MNW, 'beweging ergens heen') 'ieder man kwam aanlopen voor zijn wacht' vinden we volgens verwachting een accusatief, in *ook quam Jhesus in der synagoge* (MNW) 'kwam Jezus in de synagoge' echter een datief. Na *van* ('ablatief') vinden we volgens verwachting de datief in *van berghe te dale* (MNW) met ook *te* plus datief bij 'beweging ergens heen'. Ook na *bij*, *nabij*, *naast* komt nog vaak een datief voor: *God es…hem* (de rechtvaardige) *by*; *die der wijsheyt naest waren*; *den grave na by zijn* (H4 954). Een ablatiefbetekenis zouden we ook kunnen ontdekken in (datief) *allenthalven* 'van alle kanten'. Een genitief komt (zonder adpositie) voor in *sire straten varen*, nog archaïsch in *zijns weegs gaan*, vaak in de betekenis 'weggaan'. Er klinkt nog iets in door van een oude 'geheel'-betekenis; het gaat namelijk niet om een bepaalde straat of weg. Vergelijk ook de nog hedendaagse uitdrukking *allerwegen*. Daarnaast komt (eveneens zonder adpositie) met een accusatief voor *ene strate riden* voor; vgl. ook *si lipen al ene sonderlinge stede*. In de moderne omschrijving gebruiken we preposities: *door een straat rijden*, *door een wonderlijke plaats lopen*. De accusatief is hier in "perlatieve" functie gebruikt: 'door iets heen' ("path"). Terwijl we hier nog iets van een object kunnen terugvinden ('de straat werd gereden, de plaats werd doorgelopen'), lukt dat niet meer bij *datment bloet mochte scouwen mont, rugge, en andere leden* 'aan mond, rug en andere ledematen'; hier is zonder meer van een locatieve betekenis sprake (let op de prepositie *aan* in de moderne weergave). Bij 'afstandsmaat' is geen prepositie nodig: *hij liep tien meter*; vgl. ook mnl. *dien wech dien Alexander quam gereden* (met een soort accusatief van inhoud) en vgl. nog thans *hij ging zijn eigen weg* (eerder figuurlijk dan letterlijk). Ook bij een werkwoord met prefix *be-* komt van oudsher een prepositie-loos object voor: mnl. *die weghen beriden*, mod.ndl. *wij bereden het veld.*

10.2.4. *Adpositiegroepen*

10.2.4.1. *Preposities*

We hebben hierboven al gezien dat naast adverbia, gevormd met suffixen of met behulp van casusvormen, ook adverbiale groepen in gebruik kwamen. De adpositiegroepen vormen daarbinnen een belangrijke groep. Het Gotisch maakte daarvoor al op grote schaal van preposities gebruik; vele ervan vinden we in enigerlei vorm of functie in het Nederlands terug: *af*, *afar* (vgl. *achter*), *ana* (*aan*), *bi* (*bij*), *faúr* (*vóór*) enz.; dat geldt bijvoorbeeld niet voor *and* 'langs, over…heen', *at* (wel eng. *at*), *du* 'tot', *fram* 'van…af' (eng. *from*), *hindar* (du. *hinter*) enz. Preposities konden zoals we gezien hebben, verschillende casūs regeren: genitief, datief of accusatief. Op den duur ging het casusverschil verloren; alleen bij de pronomina personalia onderscheiden we nog een objectsvorm: *met hem*, *met haar*. In de locale sfeer zijn er heel wat preposities in gebruik gekomen; zie voor de globale ontwikkeling daarvan hfdst. 2 par. 2.3. Daar hebben we gezien dat ze op hun beurt (vaak) uit adverbia zijn ontstaan. Vele van de hierboven genoemde (nader bepalende) adverbia (zie par. 2.2.3) vinden we als prepositie terug; wél kan de toevoeging van *van* nodig zijn, bijv. bij *terzijden van*. Onl. *anagegin* 'tegenover' vinden we echter slechts als prepositie terug; voor mnl. nnl. *tot(e)* wordt geen gebruik als adverbium gesignaleerd wat ook geldt voor de plaatsaanduiding *te* (zie voor *tot* en *te* ook par. 1.5.2). Ook de samenstellingen *vanuit*, *totaan*, uit *van…uit*, *tot…aan*, resp.

met een inchoatief en een terminatief betekenisaspect, zijn alleen prepositie. We noemen hier ook *jeghen(s)* en *tegen(s)* die vaak in meer figuurlijke zin worden gebruikt maar vgl. mnl. *jegen/tegen hem varen*. Hiervan zijn *jegens* (tegenover een persoon) en *tegen* overgebleven; het eerste is echter duidelijk schrijftaal. De discussies van de grammatici hebben er ook toe geleid dat uiteindelijk *na* voor 'tijd' en *naar* voor 'beweging' en in de betekenis 'volgens' worden gebruikt. In de dialecten wordt vaak alleen *na* gebruikt en dan ook niet in de betekenis 'volgens'. Een dialectisch verschil is dat in het brabantse gebied *op* in plaats van *naar* kan worden gebruikt: *op café gaan*, of in plaats van *in*: *op een klas zitten*; mogelijk heeft ook het vroeger vooral door katholieken gebruikte *op de eerste plaats* een brabantse oorsprong. *Op* in plaats van *in* kunnen we (bij kledingstukken) ook in een grensgebied tussen Utrecht en Gelderland horen in bijv. *hij ging op z'n overhemd naar buiten*. En zo zullen er wel meer voorbeelden gegeven kunnen worden van preposities die in dialecten anders gebruikt worden dan in de standaardtaal.

10.2.4.2. *Pre-, post- en circumposities*

We hebben in hfdst. 2 par. 3 gezien dat zich in de loop van de geschiedenis van het Nederlands postposities en circumposities hebben ontwikkeld. De laatste zijn in ieder geval met het type *ter kerken uut* al duidelijk in het Middelnederlands aanwezig. Dit type wordt na deze periode geleidelijk aan door de postpositie van het type *de kerk uit* vervangen. Aan de andere kant ontstaan er nieuwe circumposities met *af*, *heen*, *toe*, *vandaan*: *van de berg af*, *over de berg heen*, *naar de berg toe*, *van huis vandaan*. De postposities kenmerken zich door een trajectieve betekenis met perfectief c.q resultatief aspect: er wordt een afstand (traject, pad) afgelegd waarbij men een bepaald punt bereikt; de circumposities geven, met behulp van hun tweede deel, primair een richting aan. Dit verschil is echter in de praktijk niet altijd duidelijk. We hebben dat in de genoemde paragraaf verduidelijkt aan de hand van *het vliegtuigje vloog over het water heen* en *het vliegtuigje vloog het water over*. In het laatste geval is het echter zéker dat het vliegtuigje aan de overkant van het water komt. Als het in een concreet geval niet (veel) uitmaakt welke constructie we kiezen, zouden we van referentiële neutralisatie kunnen spreken. De constructie met prepositie kan overigens als ongemarkeerd beschouwd worden. Ook de aard van het werkwoord kan een rol spelen, vgl. *springen* (dat in zichzelf iets perfectiefs kan hebben) in *hij sprong in het water* naast *hij sprong het water in*; het eerste geval kan het echter ook duratief worden begrepen: 'hij sprong op en neer in het water'. Gaat het om zuivere locativiteit, dan wordt de prepositie gebruikt: *het vliegtuigje vloog over het water* ('beweging op een plaats'), *het vliegtuigje hing over het water* ('rust op een plaats'). Zoals ook reeds in hfdst. 2 par. 3.2.6 is opgemerkt, heeft het noorden en noordoosten een voorkeur vóór circumposities: *langs de sloot heen*, het zuiden voor preposities en voor samengestelde preposities: *hij liep in de tuin* 'de tuin in'; *de wind waait vanuit het zuiden*. Een samengestelde prepositie die algemeen aanvaard is, is *tegenover* dat terug gaat op een circumpositie: *tegen de kerk over*; tot in de 19e eeuw vinden we daar voorbeelden van. In de 17e eeuw duikt voor de eerste keer de samengestelde prepositie *doorheen* op die tegenwoordig bekend is van de zuidelijke standaardtaal. In de 18e eeuw worden er al meer gevallen gesignaleerd: *langsheen*, *overheen.* Voor het Middelnederlands noemen we nog groepen die we in hoofdstuk 2 par. 3.2.2 als voorbeelden van een "tussenconstructie" hebben gekwalificeerd; een voorbeeld is *het is den avonde bi*. Er is hier geen sprake van een postpositie: het accent lijkt op *bi* te liggen; dit *bi* moet eerder als een adverbium worden begrepen.

De ontwikkelingen hebben tot een subtiel samenspel van adposities en constructies geleid. Het is niet mogelijk om hier in alle details op in te gaan. Een paar voorbeelden mogen dienen. Een zuivere richtingaanduider is *naar*: *naar het huis*; met het postpositionele element toe geeft dit: *naar huis toe*, wat meer een direct naar huis gaan suggereert. Vergelijk de subtiele verschillen tussen *de ton rolde de straat af* (eerder overlangs, dus duidelijk trajectief), *de ton rolde van de straat* (eerder overdwars) en *de ton rolde van de straat af* (id. maar de ton komt nu eerder op de straat langs de weg terecht). In de eerste variant is *af* postpositie. Een afstandsaanduider (die van zichzelf al trajectief is) als *door* kan in alle vier de gevallen voorkomen: *door de gang* (prepositie), *door de gang heen* (met postpositioneel element), *onder de brug door* (zelf als zo'n element), *de gang* door (als postpositie). Een globale plaatsaanduider is *achter*: *achter het huis* (prepositie), *achter het huis langs* (als eerste deel van een circumpositie), een precieze plaatsaanduider is *in* dat in ieder geval als prepositie kan voorkomen: *in het huis* (prepositie), en als postpositie: *(ik liep) het huis in*. Dan zijn er nog begin- en eindpuntaanduiders in de vorm van samengestelde preposities: *vanuit de garage (reed hij de straat op)*, *(hij liep) tot in het huis*.

Dat we hier primair met adposities van plaáts te maken hebben, blijkt eruit dat we het schema maar zeer ten dele met adposities van tijd kunnen invullen, althans waar het post- en circumposities betreft. Een paar voorbeelden: *het loopt tot Kerstmis*, *het gaat naar Kerstmis toe* (richting), *door het jaar heen* (afstand), *tussen Kerst en Oud en Nieuw* (globale tijdsaanduiding), *in die tijd*, *het nieuwe jaar in* (precieze tijdsaanduiding), *vanaf Kerstmis*, tot aan *Kerstmis* (beginpunt, eindpunt). Bij het tellen speelt de circumpositie *op één* (*twee*, *drie* enz.) *na* een rol, in afwisseling plus betekenisverschil met alleen *na*: vgl. *op Amsterdam na is Rotterdam de grootste stad van Nederland* (Amsterdam is de grootste stad) met *na Rotterdam is den Haag de grootste stad van Nederland* (er kunnen nog grotere steden dan Rotterdam zijn).

10.2.4.3. *Taalvergelijking*

Volgens de hierboven gegeven analyse beschikt het Nederlands dus over preposities, circumposities en postposities (een alternatieve analyse houdt in dat de postposities en postpositionele delen adverbia zijn). Het komt hierin overeen met het Duits en het Fries. Vergelijk voor het Duits: *in der Kirche* (prepositie), *auf den Berg hinauf* (circumpositie), *den Fluss entlang* (postpositie), voor het Fries: *yn de tsjerke*, *de berch op*, *by de sleat lâns*. De situatie in het Duits is in zoverre ingewikkelder dat daarin ook sprake is van casusverschil: *in der Kirche* met datief ('rust') tegenover met accusatief *in die Kirche*, evt. *in die Kirche hinein* ('beweging'). De meeste talen hebben óf alleen preposities (bijv. het Engels en het Frans) óf alleen postposities, bijv. het Hindi (is er verband met wat hierboven over het oude Sanskrit is opgemerkt?) en het (fins-oegrische) Hongaars. Een hongaars voorbeeld is *a ház elött* 'het huis vóór = vóór het huis'. De skandinavische talen staan met alleen preposities aan de kant van het Engels: 'ik ging de berg op' wordt in het Zweeds *jag gick upp på berget* lett. 'ik ging opwaarts op de berg', 'ik ging de sloot langs' *jag gick längs diket* lett. 'ik ging langs de sloot'. Talen met postposities komen wereldwijd gezien iets vaker voor dan talen met preposities; talen met meer dan één type zijn zeldzaam. Het Nederlands, Duits en het Fries lijken dus taaltypologisch sterk uit de toon te vallen. De prepositie wordt in het Nederlands echter het vaakst gebruikt en lijkt ook (zoals opgemerkt) het ongemarkeerde geval te vertegenwoordigen: ze kan als geen misverstand dreigt gemakkelijk in plaats van de post- of

circumpositie gebruikt worden. Het gebruik van de prepositie komt niet overeen met het wat volgorde betreft dominante OV-principe; het gebruik van de postpositie of een postpositioneel element is daarmee wél in overeenstemming.

10.3. TEMPORALITEIT

10.3.1. *Inleiding*

'Tijd' noemen we na 'plaats': veel tijdsbepalingen zoals bijv. *lang* of *tot drie uur* moeten teruggaan op plaatsbepalingen (kinderen hebben ook eerder begrip van plaats dan van tijd): vgl. *de weg is lang > het duurt lang*; *ik ga tot Amsterdam > we gaan door tot acht uur*. Maar niet altijd is de afkomst uit een locatieve aanduiding meer duidelijk; dat men voor 'tijd' 'plaats' ging gebruiken, moet tot ver in de tijd terugreiken. Een oud voorbeeld is (hierboven reeds genoemd) skrt. *tarhi* dat verwant is met *daar* maar temporele betekenis: 'toen, dan', heeft. In de paragrafen 2 t/m 4 komen eerst de adverbia aan de orde (2), daarna de casusvormen (3) gevolgd door de adpositiegroepen (meestal prepositiegroepen) (4). Er kan sprake zijn van enige overlap doordat een adverbium c.q. conjunctie op een oude casusvorm teruggaat en/of uit een prepositiegroep (of een andersoortige woordgroep) is ontstaan. Vgl. bijv. *ternauwernood* (adv.) en *terwijl* (adv. en conj.), beide oorspronkelijk met prepositie *te* gevolgd door een datief: *te der > te der*. In par. 5, over de bijzinnen, is de eerste subparagraaf algemeen van aard; daarna volgt een bespreking aan de hand van de verschillende betekenismogelijkheden.

10.3.2. *Adverbia*

10.3.2.1. *Tijdstip, periode*

Er is opnieuw een grote verscheidenheid aan adverbia; een uitputtende behandeling is daardoor ook nu niet mogelijk. We beginnen met die woorden op die een bepaalde tijd (tijdstip, periode) betrekking hebben. We noemen om te beginnen de drie basiswoorden, voor verleden, toekomst en heden. Voor 'verleden' wordt onl. *th(u)o*, *tho*, mnl. *doe(n)* gebruikt naast ook *toe(n)*, met -n waarschijnlijk onder invloed van *dan* (met n-suffix) en met -t door assimilatie in de sandhi (nnl. *toen*). Een invloedrijke 17e-eeuwse grammaticus als Leupenius kiest voor *toen*; dit is de moderne vorm geworden. Met de oorspronkelijk anlautende d- sluit het woord aan bij de demonstrativa (*die* enz., pie. **to*) waarvan het een instrumentalis-vorm is geweest. Een overgang van een instrumentalis- in een temporele betekenis is niet uitzonderlijk: vgl. *dat doen we altijd met de Kerst*. Voor 'toekomst' wordt *dan* (got. *þan*, onl. *than(na)*) gebruikt dat eveneens op pie. *to teruggaat; *dan* en *toe(n)* kunnen in oorsprong verschillende casusvormen geweest zijn. *Dan* kan overigens in zuidelijk taalgebruik ook op het verleden betrekking hebben: *en dan 'toen' zijn we nog even gaan wandelen.* Ook in het Gotisch wordt *þan* voor het verleden gebruikt; een woord dat overeenkomt met *toen* ontbreekt: *jah afar þamma hláiba þan galáiþ in jáinana Satana* (Joh. 13:27) 'en na dat brood toen ging in hem (Judas) de Satan > ging de Satan in hem'. Dat een adverbium zowel voor het verleden als voor de toekomst gebruikt kan worden, blijkt ook uit *ooit*: *daar ben ik ooit geweest*, *daar hoop ik ooit te komen*. Typisch is ook dat got. *gistradagis* 'morgen' betekent; welk woord de Goten voor 'gisteren' gebruikten is ons, door het verloren gaan van bepaalde bijbelgedeelten, niet bekend. *Gistradagis* is een oude genitief, met *gistra-* als oude locatief

(het is dus een oud compositum); vgl. ook de genitief got. *nahts* ‘in de nacht’. Voor ‘het heden’ wordt *nu* (got. *nu*, onl. *nu*), in ruimere zin onl. *hiudu*, mnl. nnl. *heden* gebruikt. Er is etymologisch o.a. verband van *hiudu* enz. met *hier*. Vooral vanaf de 16e eeuw wordt het gewoonte om *als* als versterking toe te voegen: *alsnu*, *alsdan*, *alsdoen c.q. alstoen* (ook *als wanneer*) welke vormen nu als ouderwets-plechtig ervaren worden (vgl. o.a. ook nog *alsnog*). In de 17e, 18e eeuw vierden deze vormen hoogtij.

Vergelijk verder in relatieve zin (ten opzichte van een bepaald tijdstip): onl. mnl. *eer* ‘vroeger’, nnl. *eer(der)*, got. *áiris*; mnl. *vroe*, later *vroeg*; mnl. *late*, later *laat* (beide ook als comparatief: *vroeger*, *later*, of als superlatief: *het vroegst*, *het laatst*, ook mnl. *ten eersten*, *ten laatsten*, nu *ten eerste*, *ten* laatste); mnl. *eyndelic*, nnl. *eindelijk*; nnl. *ten slotte*. Het Middelnederlands had ook *echt*, naast *echter* ‘later’ (verwant met *achter*), later tegenstellend ‘maar’. Voor ‘op enigerlei moment in verleden of toekomst’ wordt (hierboven reeds genoemd) *ooit* (met negatie *nooit*) gebruikt; een ouder woord is onl. mnl. *ie* ‘ooit’ (got. *áiws* ‘tijd’, ook in onl. *ietemēr* ‘ooit meer’, mnl. ’*ieghelyc* ‘iedereen’, *iewer* ‘ergens’ enz.). Voor ‘op generlei moment in verleden of toekomst’ vgl. onl. mnl. *nie*, verder onl. *nie(te)mēr* ‘nooit meer’, mnl. *nemmer* (soms nog ‘niet meer’) = nnl. *nimmer*; mnl. *nemmermeer* is etymologisch gezien een contaminatie evenals mnl. *emmermee*. Vragend zijn: *wanneer*, mnl. (nog dial.) *hoeneer* ‘wanneer’; vgl. ook onl. *so wanne* ‘wanneer dan ook’ (met veralgemenend *so*; zo ook in mnl. *so wanneer*).

De betekenis van got. *gistradagis* kan oorspronkelijk ‘de andere dag’ geweest zijn; in het Nederlands is het dan ‘de dag van gisteren’ geworden. Overigens kunnen wel meer tijdsbepalingen zowel op de toekomst als op het verleden betrekking hebben: vgl. *straks* in *ik doe dat straks wel* en misschien minder standaardtalig *ik zei dat straks nog* en *ooit* in *dat zal ooit nog wel eens voorkomen* en *ik ben daar ooit geweest*. Vergelijk ook *dan* (got. *þan*) dat (zoals reeds opgemerkt) in zuidelijke standaardtaal niet alleen betrekking kan hebben op de toekomst maar ook op het verleden: *en dan gingen we…* In verband met *(n)ooit* is wel eens voorgesteld om verschil te maken tussen *(n)ooit* ‘verleden of toekomst’ en *(n)immer* ‘toekomst’ (Ampzing). Ooit (sic) werd schrijver dezes eens gecorrigeerd omdat hij *ooit* ‘verleden’ en *eens* ‘toekomst’ (of was het andersom?) met elkaar “verwarde”. De etymologie van ooit is overigens onduidelijk; zie hiervoor de etymologische woordenboeken. Op bisyllabische uitspraak wijst het jambische *Leven van Lutgard*: *ooiet* (MNW, H2 480). In het Middelnederlands vinden we ook varianten met -n-: *o(o)int* (met -n- uit de negatie?). De betekenisontwikkeling gaat in de richting van ‘te eniger tijd’; voor de oudere betekenis ‘in het verleden’ kan in de 16e eeuw de herhaling *oyt ende oyt* gebruikt worden. Recent is de achterplaatsing van *ooit* in *de grootste show ooit*: vgl. in dit verband *de grootste show denkbaar* (zie hfdst. 9 par. 5.1).

10.3.2.2. *Relatieve tijd*

De tijdsduur speelt een rol bij vormingen met *al* als bijv. mnl. *altijt*, nnl. *altijd*; vgl. eveneens onl. *ie*, ook *iemēr*, mnl. *emmer*, nnl. *immer* oorspr. ‘altijd meer’ (voor de negaties zie hierboven). Voor ‘de tijd tot c.q. vóór een bepaald moment’ worden gebruikt: *nog* (onl. *no(c)h*, got. *naúh*) ‘tot op dit ogenblik’ (later met verschil in spelling onderscheiden van negatief *noch*); mnl. *reets*, nnl. *reeds* (verwant met *bereid*); onl. *sān* ‘spoedig’, mnl. *saen* ‘id.’ (nog in zuidelijke dialecten); mnl. *schier* ‘spoedig’; en voor ‘de tijd vanaf een bepaald moment’: mnl. *sint*, *sider* (onl. *sither*), nnl. *sinds, sedert*; mnl. *vorts*, nnl. *voorts*; in ieder geval nnl. *vervolgens*. (Het voorstel van de grammaticus Ampzing (17e eeuw) om <noch> ‘nog’ te

onderscheiden van <nochte> ‘noch’ heeft geen succes gehad.) ‘Tempo’ vindt z’n uitdrukking in ieder geval in nnl. *langzamerhand*, *van liever lee* (zeker al 17e eeuw). ‘Net niet’ en ‘maar net’ vinden hun uitdrukking in mnl. *bina* (nnl. *bijna*), *schier* (nu verouderd), mnl. *cume* ‘nauwelijks’ (nnl. soms nog *kuim*), mnl. *nauwelike*, nnl. *nauwelijks*; zeker al 17e-eeuws is *ternauwernood* (*ter nauwer noodt*).

10.3.2.3. *Herhaalde tijd. Gelijktijdigheid*

Ook de herhaalde tijd kan een rol spelen: onl. *ane* ‘steeds’ (met versterkend *allis*); mnl. *van nieus*, later *vannieuws*[88], nnl. *opnieuw*; onl. mnl. *ofte* ‘dikwijls’ (zeldzaam; vgl. du. *oft*, eng. *often*); *som* in bijv. *somwijlen* ‘soms’ (vgl. got. *sums* ‘een of ander’); mnl. *staets*, nnl. *steeds* (van *stade*, *stede*); laat-mnl. *telken* (nu *telkens* met adverbiale -s); onl. *thicco* ‘vaak’, mnl. *dicwile*, ook *dicken*, nnl. met adverbiale -s vooral zuidelijk *dikwijls* (vgl. *dik* ‘groot in omvang, wat de tijd betreft’; vooral noordelijk *vaak*; *werf* ‘keer’ in bijv. mnl. *menichwerven*, nnl. *menigwerf*; mnl. *weder*, nnl. *weer*, ook reeds mnl. *wederom*; *zelden* (onl. *seldon*, verwant met got. *silda-leiks* ‘zeldzaam’, mnl. ook *seltsiene*). Voor de gelijktijdigheid noemen we *terwijl* (nu, als adverbium, substandaard geworden) en *intussen* (mnl. *in twisken*) plus *ondertussen* (nu wel in de standaardtaal aanvaard). Alle drie zijn uit woordgroepen ontstaan.

10.3.2.4. *Overzicht ontwikkeling*

We proberen nu een wat algemener overzicht van de ontwikkeling te schetsen. Sommige voorbeelden kunnen daarbij opnieuw worden genoemd. Het aantal temporele adverbia neemt, mede in verband met de ontwikkeling van het geschreven Nederlands, in het Middelnederlands en later sterk toe. Een oude vorming (maar misschien minder oud dan casusvorming) is die met een suffix, bijv. met -r: skrt. *tar-hi* ‘toen’ en vgl. got. *þar* ‘daar’, *her* ‘hier’, ndl. *daar*, *hier*; voor *dan* is reeds een n-suffix genoemd. Jongere vormingen met een suffix zijn bijv. mnl. *tileke* o.a. ‘vroeg op de dag, tijdelijk’ (vgl. *tijdelijk*), ook mnl. *endelike* (*eindelijk*), of met een prefix: mnl. *benachte* ‘bij nacht’. We moeten ook met het oude adverbiale suffix -e (got. -ō) rekening houden, bijv. bij mnl. *lange* ‘gedurende lange tijd’, ook nog steeds *verre (van dien)*. Oudnederlands *inethes* < *inne* + gen. *thes* ‘des’ ‘in die tijd’, *under stunden* ‘id’, *untes nu* (zie verder par. 3.5.1) ‘tot nu’ zijn oude prepositiegroepen. Oude prepositiegroepen zijn met *wijl*: *onderwijl* (onl. *under wilen*) en *terwijl* (nu alleen in de standaardtaal als conjunctie in gebruik maar dialectisch (hollands) nog wel adverbium); vgl. ook met *hand* ‘dichtbij’ *naderhand*. Mnl. *tachterst* ‘ten laatste’ gaat terug op *te* plus de superlatief *achterst*. Allerlei adverbia zijn in oorsprong samenstellingen: *opnieuw*, *meestal* dat pas vanaf de 18e eeuw voorkomt, *altijd*, *eertijds* ook met adverbiale -s, *alreeds* naast *alrede* (tegenwoordig *al* of meer schrijftalig *reeds*), *aanstonds* (ook met -s, dial. *aas*). Een combinatie van twee adverbia (adposities) is *ondertussen* en een vaste woordgroep is *toen ter tijd* (nu *toendertijd*).

Hierboven zijn we al adverbia tegengekomen die nu niet meer in gebruik zijn, bijv. *ie*. In dichterlijk Middelnederlands komt nog *sniemen* ‘spoedig’, got. *sniumundo*, onl. *sniumo* voor; dat is later verdwenen evenals het in het Middelnederlands tamelijk frequente *houde* o.a. ‘spoedig’, ouder ‘gaarne’ (got. *ni þe haldis* ‘niet daardoor meer’). Uiteraard kunnen ook in latere fasen bepaalde vormen in onbruik zijn geraakt, bijv. *eindelijk* in de betekenis ‘ten

[88] In het oude protestantse doopformulier: *tenzij* wij van *vannieuws geboren worden*.

slotte' in een opsomming; in artikelen uit de eerste helft van de 20e eeuw kan men dit nog vaak aantreffen.

Oude casūs als bijv. *smorghens* komen in de volgende paragraaf aan de orde; zie ook voor prepositiegroepen de paragraaf daarna.

10.3.3. *Casūs*

Vaak werden voor tijdsbepalingen bepaalde casūs gebruikt. Vergelijk voor het Latijn een oude accusatief in *tōtam hōram ambulat* 'hij wandelt een heel uur ('afstand in de tijd', bij *hora*) of een oude ablatief in *illo anno* 'in dat jaar' ('bepaalde tijd', bij *annus*). Daarnaast werden vaak posities plus casūs gebruikt: *per tōtam hōram* 'gedurende de hele tijd' (bij *hora*), *hoc in tempore* 'in die tijd' (bij *tempus*). Griekse voorbeelden zijn: *pro tou thanatou* 'vóór de dood' (genitief, bij *thanatos*), *ana pasan tèn hèmeran* 'gedurende de hele dag' (accusatief, bij *hèmera*), sanskritvoorbeelden *māsam* 'gedurende een maand' (accusatief), *saptāhāt* 'na een week' (ablatief), *niśāyām* 's nachts' (locatief). In het Gotisch vinden we een genitief in *gistradagis* 'morgen'. Datieven vinden we in *himma daga* 'op deze dag', *þizái hveilái* 'op dit moment', maar er was een concurrerende manier met prepositie plus datief: *in þamma daga*, *in þizái hveilái*. Als het gaat om herhalingen, dan wordt er geen prepositie gebruikt: *þrim sinþam* 'drie keer'. Dat geldt ook bij een tijdsduur als in *galáugnida sik menoþs fimf* (Luc. 1:24) 'ze verborg zich vijf maanden (lang)'. Bij de (gotische) datief-gevallen kunnen we aan casussyncretisme denken, in casu aan oude locatieven (plaatsbepalingen die tijdsbepalingen worden) of eventuele oude instrumentalis-vormen. Voor de overgang van een instrumentalis naar een tijdsbepaling is in par. 3.2.1 al de hedendaagse (niet helemaal standaardtalige) omschrijving met *met* vergelijken: *dat doen we met de winterdag*; ook (meer geaccepteerd) *met dat* 'zodra' *we de deur uitgingen, begon het te regenen*. Vergelijk ook mnl. *mettien* < *met dien* 'ter stond' en 16e-eeuws *mit dat Aymijn in de camer quam* (H4 1003) 'zodra Aymijn in de kamer kwam'. Semantisch moeten we hier eerder aan een soort 'comitatief' denken ('samen met'): 'het doen valt in de tijd samen met de winterdag'. Een woord als *heden* (hierboven reeds genoemd) valt tot zo'n protogermaanse instrumentalis-vorm te herleiden: pgm. **hiu* (*dagu*), onl. *hiudo*; de latere -n is waarschijnlijk analogisch naar *morgen*.

Een doorwerking van de proto-indo-europese absolute locatief (bewaard in het Sanskrit) kunnen we in de gotische absolute datieven zien. Op een locatieve oorsprong kan ook wijzen dat de prepositie *at* 'bij, aan' kan worden toegevoegd. Zie de beide volgende voorbeelden:

1. þuk táujandan armáion ni witi hleidumei þeina hua táujiþ taíhswo þeina (Matth. 6:3) 'jou doende aalmoezen = terwijl jij aalmoezen geeft, laat je linkerhand niet weten wat je rechter doet'

2. at sunnin þan urrinnandin ufbrann (Marc. 4:6) 'bij de zon dan opgaande = toen de zon dan opging, verbrandde het'

In oudere fasen van het Nederlands stond een tijdsbepaling vaak in de genitief: mnl. *saterdags* 'op zaterdag', *des eersts dages* 'op de eerste dag', *des anderdages* 'de andere dag', als één woord *sanderdaghes* (nog vlaams-nederlands *sanderendaags*), *elx jaers* 'elk jaar', *eens daghes* 'op een dag'. We kunnen verband zien met de partitieve relatie: 'op een deel van de eerste dag' enz. De genitief blijft thans voornamelijk beperkt tot een herhaalde tijd: *'s morgens doen we altijd dit of dat*; anders wordt een *van*-groep of een "accusatief" gebruikt: *gisterochtend*, *deze nacht*, *morgenavond*, maar in het Middelnederlands kon hier dus ook een

genitief gebruikt worden. Maar vergelijk nog *de begrafenis zal plaatsvinden a.s. maandag des ochtends om elf uur*; gebruikelijker lijkt echter nu *maandagochtend om elf uur*. De genitief-s heeft later ook de waarde van een adverbiaal suffix gekregen; daarvan hebben we hierboven al voorbeelden gezien: *telkens*, *dikwijls*, en vergelijk ook *thans*, mnl. *te hant* 'spoedig' (zie HG deel 2 par. 7.4.3).

In het Middelnederlands konden ook datieven gebruikt worden. Vergelijk voor tijdstip of periode: *allen daghen*, *den derden daghen*, *wilen* 'eertijds' (got. *ƕeila* 'tijd', vgl. *terwijl*, *onderwijl*, *verwijlen*, *wijlen de heer X*), ook nnl. *Pasen* (mnl. *Pasche*), *Pinksteren*, versteend *heden ten dage* (mnl. *heden den daghe*). Voor herhaalde tijd kan mnl. *vake(n)* 'vaak' bij *vak*, 'binnen een vak, tijdsruimte' genoemd worden. Om een tijdsdúúr aan te geven wordt in het Middelnederlands de accusatief gebruikt: mnl. *ene wile* 'een tijd lang' (onl. *allewile* 'voortdurend'). Vgl. ook *vele voghele die wintertijt in holen slapen* (S198) met *die strijt die swaer was enen corten tijt* (S198). In het eerste geval gebruiken we nu een prepositiegroep: *in* c.q. *gedurende de wintertijd*, in het tweede ook nu nog de "accusatief" (een prepositieloze bepaling): 'die een korte tijd zwaar was'. Echter kan ook een punt in de tijd met een accusatief worden aangeduid: *doe Jan van Middachten enen dach* 'op een dag' *toe Montfoerd geweest hadde* (H3 580). Of is een tijdsduur bedoeld: 'gedurende een dag'? Vergelijk verder (waarbij we ook van een bepaling van maat kunnen spreken): *dus dreef hij meer dan ene mile* (S198). Een oudnederlands voorbeeld is *havon ich eine wiila ruowon* 'heb ik een wijle rust' (ONW LW).

10.3.4. *Prepositiegroepen*

Vooraf. Voor post- of circumpositionele groepen zie par. 2.4.2.

Bij de adverbia is er betrekkelijk weinig overlap met de locatieve aanduidingen; dat kan oorspronkelijk anders geweest zijn: voor *heden* is al gewezen op verband met *hier*; vgl. ook *dan* en *toen* (oorspr. *doe*) waarvan de Anlaut wijst op demonstratief *die*/*dat*. Bij de preposities is het verband tussen 'ruimte' en 'tijd' vaak nog duidelijk: heel veel preposities hebben zowel een locale als een temporele functie; de laatste lijkt dan in ver terugreikend tijdsperspectief secundair te zijn. Preposities met dubbele functie komen al veelvuldig in het Oudnederlands voor: *aftir/ahter* (got. *aftra*, ndl. *achter*), *bi* (got. *bi*, ndl. *bij*), *in* (got. *in*, ndl. *in*), *nah* (got. *nehuis* 'dichterbij', ndl. *na(bij)*), *op* (ndl. *op*), *over* (got. *ufar*, ndl. over), *te* (ndl. te), *umbi* (ndl. *om*), *fan*/*van* (ndl. *van*, verwant met got. en ndl. *af*), *vore*/*fora* (got. *faúra*, ndl. *voor*). Deze preposities worden voor een groot deel nog steeds zo gebruikt: *bij de kerk*, *bij tienen*; *in het huis*, *in de morgen*; *op de straat*, *op deze dag*; *over het meer*, *over tien dagen*; *te Amsterdam*, (archaïsch) *te drie uur*; *om de hoek*, *om vier uur*; *van(af) die kant*, *vanaf drie uur*; *vóór het stadhuis*, *vóór dit tijdstip*. *Achter* wordt nu nog slechts in locale zin gebruikt; temporeel is nu *na* terwijl (herhaald uit par. 1.5) *naar* (oude comparatief bij *na*) locatief is en ook 'overeenkomstig' kan betekenen. Vanaf de 17e eeuw beginnen de grammatici (Leupenius, Vollenhove) voor dit verschil tussen *na* en *naar* te ijveren; in spontaan gesproken taal kan dit verschil nog steeds afwezig zijn: het is dan vooral locaal en temporeel *na* terwijl *naar* 'overeenkomstig' niet wordt gebruikt. Ook de volgende, tegenwoordig niet meer gebruikte, preposities zijn zowel temporeel als locatief (maar misschien vooral temporeel?): mnl. *hent tot* (*hent* uit *hen* 'heen' + *tote*), *ont* (uit *ont* + *toe*, vgl. eng. *unto*), *onthier (ende)*, *want*/*went*/*ment* (plus vaak een andere prepositie), alle met de betekenis 'tot, tot aan'; vooral temporeel zou ook mnl. *tenden* 'aan het eind van' kunnen zijn. Zuiver temporeel zijn mnl. nnl. *seder(t)*, *sint(s)*; het reeds onl. *eer* (got. *áir*) komt in de 17e eeuw nog wel eens als prepositie

voor maar is nu nog slechts conjunctie. (Voor oude prepositiegroepen, adverbium geworden, zie par. 2.2.4.)

Als gevolg van het casusverlies neemt het aantal prepositiegroepen in de loop van de tijd sterk toe. In de voorgaande paragrafen hebben we daarvan (in vertalingen) al een aantal voorbeelden leren kennen, nl. om een tijdsruimte (periode) aan te geven: *op de eerste dag*, *met de winterdag* (vgl. ook *in dat jaar*), een tijdstip: *om drie uur*, een tijdsduur: *gedurende de wintertijd*. Vergelijk verdere in relatieve zin: *vóór drie uur*, *na drie uur*, *tot drie uur*, enz. Opmerkelijk in dit verband zijn woorden als *vandaag* wanneer we het over delen van *vandaag* hebben: *vannacht*, *vanochtend*, *vanmorgen, vanmiddag*, *vanavond*. *Vandaag* gaat op een oude prepositie-verbinding terug: *van daghe* enz.; de andere vormingen kunnen analogisch zijn. Verbindingen met *van* worden (spreektalig) nog wel gebruikt om globaal tijdsruimtes aan de duiden: *van de week*, *van de maand*, *van het jaar*, *van de zomer*. Steeds is er op de achtergrond een soort partitief betekenisaspect aanwezig. Betrekkelijk nieuwe preposities (vanaf de 16e eeuw) zijn (reeds eerder genoemd) *gedurende*, *hangende* en *staande*: *gedurende de oorlog*, *hangende het proces*, *staande de vergadering*, die uit een soort absolute constructies ontstaan zijn, en een woordgroep als *ten tijde van*. Van oorsprong locatief maar nu vooral temporeel gebruikt is *omstreeks* ‘ongeveer’ (vgl. het verband met *streek*).

10.3.5. *Bijzinnen*

10.3.5.1. *Algemeen*

De tijd kan ook met een temporele bijzin worden aangegeven. De conjunctie (vgl. hfdst. 2 par. 4) gaat vaak op een adverbium terug, vgl. onl. *er*, mnl. nnl. *eer* (got. *áir*): onl. *er si thaz kint untfangen havode* (ONW RB) ‘voordat/eer zij dat kind ontvangen had’. Andere voorbeelden zijn *nu* (reeds onl.), onl. mnl. *sint* (nu *sinds* met “adverbiale s”), onl. *so* ‘sinds, wanneer’ (mnl. ‘toen, terwijl’; nu verouderd). De oorsprong kan ook in een prepositie liggen (en via deze uiteindelijk dan toch in een adverbium): vgl. onl. *unt* (*unz*), mnl. *ont* (ook *onthier (ende)*) ‘totdat’: *thu salt nu also lange stumme wesen unz Elisabeth thes kindes sal genesen* (ONW RB) ‘jij zult nu zo lang stom zijn totdat Elisabeth van het kind verlost zal zijn’. Er kan verband zijn met got. *und* ‘tot aan’ hoewel ook wel aan got. *unte* o.a. ‘zo lang als’ wordt gedacht (vgl. ook eng. *unto*, *until*). Mnl. *na* (ook nog 16e eeuw) kan de functie van ‘nadat’ hebben; *tot* zoals nog steeds die van ‘totdat’. Soms ligt de oorsprong in een prepositiegroep: onl. *untes* (waarschijnlijk uit *unt* + gen. *des*): *in an scado fetheraco thinro sal ic gitruon untes farlithe unreht* (ONW WP) ‘en in de schaduw van jouw vleugels zal ik vertrouwen hebben totdat het onrecht verdwijnt’. Een middelnederlands voorbeeld is *tes* ‘totdat’ (uit *te* + gen. *des*): *tes si quamen opten hoochsten vloer* ‘totdat ze op het hoogste niveau kwamen’. Vergelijk ook, in zuidelijke standaardtaal, *telkens* (dus als conjunctie) uit *te* + *elken* met adverbiale s. Een versterking van *to(e))* met voorafgeplaatst ‘heen’ is mnl. *hent* ‘totdat’ (vgl. du. *hinzu*), ook pleonasisch *thent* uit *te* + *hent*: *hent hi come* (MNW) ‘totdat hij komt’, *thent si haer ghebetert heeft* (MNW) ‘todat zij boete heeft gedaan’. kind ontvangen had’[89]. (*Thent* duikt nog een enkele keer in de 16e eeuw op: H4 1002). Behalve het zojuist genoemde telkens kunnen ook andere zuidelijke vernieuwingen genoemd worden als *eenmaal* en *eens*: *eenmaal we daar aangekomen waren, namen we de tijd…* (internet), *de put zou eens het zand ontgonnen, opnieuw dichtgegooid worden* (ZNW) Voor *telkens* vgl. *telkens de karnton doef-doef doet, snok ik ritmisch mee* (ZNW).

[89] Zie voor deze vormen ook een wat afwijkende verklaring in het MNW.

De conjunctie *dat* kon in het Middelnederlands zonder meer ‘toen’ betekenen: *int jaer ons heren dat men screef* (MNW). Moderne zinnen als *het jaar dat nive-eleven plaatsvond* of *de eerste keer dat we met vakantie gingen* kunnen daarop teruggaan. In de loop van de tijd ontstaan ook steeds meer combinaties van prepositie plus de conjunctie *dat.* Er kan variatie zijn tussen vormen zónder en mét *dat*: bijv. mnl. nnl. *tot* naast *totdat*. De vorm zónder kan door verkorting uit de vorm mét ontstaan hoewel het ook mogelijk is om, omgekeerd, aan een uitbreiding met *dat* te denken. Bij *eer*/*eerdat* ligt het laatste misschien voor de hand: in het Oudnederlands vinden we al wél *eer* als conjunctie maar nog niet *eerdat*. Het Middelnederlands laat al vrij veel voorbeelden zien: *doe dat*, *hent dat*, *met dat* ‘terwijl’, *nadat*, *seder(t) dat*, *sint dat*, *teerst dat*, *telken dat*, *vore dat*, *wanneer dat*, vanaf de 18e eeuw bijvoorbeeld ook *gedurende dat*. In de tegenwoordige standaardtaal komen in ieder geval nog voor: *nadat*, *sindsdat*, *voordat*, *wanneer* zonder volgend *dat*[90]; *met dat* doet wat spreektalig aan: *met dat hij dit zei*...

Ook adverbia kunnen met *dat* worden gecombineerd, bijv. (vanaf de 17e eeuw) *intussen dat*, *ondertussen dat*, *onderwijl dat* (in de standaardtaal niet gebruikelijk meer). Conjunctionele groepen komen al van oudsher voor blijkens onl. *so lange*: onl. *so lange thiu werlt stat* (ONW RB) ‘zo lang (als) de wereld (be)staat’; vgl. ook *also sciere si thaz sprach* (ONW LW) ‘zo snel als ze dat zei’. Uit zulke woordgroepen kunnen woorden ontstaan: vgl. mnl. *ter wilen (dat)* waarop *terwijl* teruggaat; waarschijnlijk gaat dit eerder met weglating van *dat* op *ter wilen dat* terug dan op het veel minder frequente *terwilen*. Heel vaak vinden we in die woordgroepen zoals in het zojuist gegeven voorbeeld het woord *wile* ‘tijd’ (got. *ƕeila*); vgl. ook mnl. *al die wile dat* ‘terwijl’. Ook het woord *tijt* ‘tijd’ wordt gebruikt: mnl. *swilctijt dat* ´op een zodanige tijd dat, wanneer’, *welctijt dat* ‘id.’. Verder zijn er vormingen met *dien*: mnl. *na dien dat* ‘nadat’, later ook *naardien* c.q. *nadien*, mnl. *vore din dat* ‘voordat’ enz. Van al deze vormingen is *terwijl* overgebleven, evt. ook het nog maar weinig gebruikte en nu eerder causale *naardien*, maar vergelijk op internet een moderne vorming als *in de tussentijd dat*…

Hieronder worden nog gevallen en voorbeelden gegeven, gerangschikt naar diverse betekenismogelijkheden. Sommige voorbeelden kunnen hierboven al genoemd zijn.

10.3.5.2. *Tijdstip, periode*

‘Precies op het moment’. ‘Precies op het moment’ wordt uitgedrukt met *zodra (als)* waarin *dra* oorspronkelijk (nog mnl. *drade*) ‘snel’ betekende (ohgd. *drāto*, vgl. ook adverbiaal *weldra* en ook, nu ouderwets, *dra*). Synoniem is in de 16e, 17e eeuw *zo haast (als)*. Verwant is *met dat* (al vanaf het Middelnederlands bekend; misschien al vanaf de 17e eeuw minder standaardtalig geworden): vgl. nnl. *met dat het begon te regenen, gingen we naar binnen*, en mnl. *met dien* maar zonder *dat*: *mettien Karle… sine bede dede*, *vielen ter neder alle die mueren* (MNW) ‘met dat c.q. op hetzelfde moment dat Karel zijn gebeden deed, vielen alle muren naar beneden’. Vergelijk in dit verband ook mnl. *teerst dat*, *(al) so vro (als)*, *als…eerst*: *teerst dat ic den knaep vernam* (H3 739) ‘zodra als ik de jongen zag’, *so vro sij*

[90] *Wanneer* is hier temporele conjunctie. Het komt ook als adverbium in een vraag voor: *wanneer gaan we naar huis?*; een afhankelijke vraag is *in de krant staat wanneer het weer omslaat* ‘het antwoord op de vraag wanneer’. In het laatste geval kan in spreektaal expletief *of* worden toegevoegd: wanneer *of*…; dit is duidelijker *in ik weet niet wat of ik moet onthouden*.

dair bijcomen souden (H3 744) ‘zodra zij daarbij konden komen’, *als sij eerst mochten* (H3 729) ‘zodra zij konden’. En vergelijk ook nog mnl. *also geringe als* en *also verde dat* ‘zodra’ en (17e eeuw) *soo saen als* ‘zo spoedig als’. Dialectisch (vlaams, ook zeeuws) wordt voor ‘zodra’ vaak *als* gebruikt.

‘Vroeger’. Basisvormen voor ‘vroeger’ zijn *toen* en *als*. Vergelijk voor *toen* onl. *tho*, mnl. *doe(n)*/*toe(n)*, mnl. ook *doe dat*, nnl. *toen*. Vgl. onl. *tho*: *an themo daga sinero freuwe tho her sich gefreuweda* (ONW LW) ‘op de dag van zijn vreugde toen hij zich verheugde’. De ambiguïteit met het werkwoord *doen* werd door 17e-eeuwse grammatici als onaangenaam ervaren: Ampzing wilde onderscheid maken tussen *doe* adv. c.q. conj. en *doen* werkwoord, Leupenius tussen *toen* adv.c.q. conj. en *doen* werkwoord, en Bolognino tussen *toen* adv. en *doen* conj. Leupenius heeft dus gewonnen. Mnl. *als(e)* is uit ouder *also* ontstaan: *als men hem nu begraven hadde* (H4 993) ‘toen men hem nu begraven had’. Dit *als* komt ook in de 17e eeuw voor en is, zij het in de standaardtaal als twijfelachtig, nog altijd, bijvoorbeeld in het Vlaams en het Zeeuws, in gebruik. Ook *sodat* kan ‘toen’ betekenen: *so dat ute quam die raet*, *dat was die verradere quaet* (S310) ‘toen deze handelwijze uitkwam, was dat slecht voor de verrader’. Vergelijk ook *eens dat*: *eens dat hi reet*, *began sijn paert verwoeden* (S327) ‘toen hij reed, begon zijn paard dol te worden’. Dit *eens (dat)* horen we nog wel in zuidelijke standaardtaal: *eens men in de lucht (hangt) wordt alles muisstil* (ZNW). Ook *wanneer* kon in de betekenis ‘toen’ gebruikt worden: *wanneer een vreemd’ling binnentrad* (van Lennep, WNT); dit is geen duidelijke standaardtaal meer. En *dat*: *Jacop was cume uutghegaen dat Esau sine spise brochte* (MNW) ‘Jacob was nauwelijks weggegaan toen Ezau zijn gerecht bracht (of Ezau bracht zijn gerecht)’.

‘Heden’. De basisvorm voor ‘heden’ is *nu* (reeds onl): *nu ik weer ziek ben*, *ga ik toch maar eens naar de dokter* (dat heeft echter wel een causale bijklank). Vgl. ook mnl. *nu ic out ben, peinsic al hoe dat ic wel sterven sal* (MNW) ‘nu ik oud ben, denk ik (erover na) hoe ik wel sterven zal’ Ook *als(e)* kan, vooral in noord-middelnederlandse teksten, voor ‘nu’ gebruikt worden: *nu*, *alse ic out bem*... ‘nu, nu ik oud ben’.

‘Toekomst’. Vergelijk mnl. *(so) wanneer (dat)*: *wanneer ghi vaert, wi volghen u*, vergelijk ook onl. *so wanne so* met veralgemenende betekenis ‘wanneer ook maar’. Dit gebruik grenst aan conditionaliteit: ‘(steeds) in het geval dat’. ‘Toekomst’ gezien vanuit het verleden vinden we in nnl. *wanneer hij wegging, gingen we altijd mee*. In plaats van *wanneer* kan tegenwoordig, misschien iets minder standaardtalig, ook *als* gebruikt worden. *Wanneer* bestaat etymologisch uit *wan* plus *eer*; *wan* kan ook zelfstandig voorkomen: mnl. *wan een dorpere dat aensiet* (MNW), ook later (17e eeuw) *wan ick den rock schudde, soe valdet altesaemen off* (WNT). Het vooral later opduikende *wen* zou een klankvariant kunnen zijn maar er is mogelijk ook duitse invloed in het spel. Het komt niet alleen zuidelijk voor bij Gezelle maar ook noordelijk bij Bilderdijk en later in de *Mei* van Gorter: (1889): *wen een lentewind* / *in ’t boschje opgaat en zijn reis begint*. Ook bij Jacobus van Looy (1855-1930) komt het voor. Het met *wan* verwante *want* kan in het (voornamelijk oostbrabantse) Hagelands ‘wanneer’ betekenen. Er is wel etymologisch identiteit met redengevend *want* aangenomen; gezien het feit dat conjuncties, in het algemeen functiewoorden, gemakkelijk semantische verschuivingen ondergaan (vgl. par. 1.2), is dit niet onmogelijk. Een andere verklaring voor de hagelandse vorm is dat we moeten uitgaan van *wan* plus enclitisch *‘t*. In

het Oudnederlands komt *so* ‘wanneer’ voor: *blithon sal rehlico so he gesiet wraca* (ONW WP) ‘blij zal zijn de rechtvaardige wanneer hij de wraak ziet’.

10.3.5.3. *Relatieve tijd*

‘Relatieve tijd’. Hiervoor vinden we al vroeg en wel “aan de vroegere kant”: *eer*, later ook *eerdat* (zie hierboven), sinds de 17e eeuw ook met versterkend *al*: *aleer(da)* (zuidelijk door contaminatie ook wel *vooraleer*); mnl. *vore (dat)*, nnl. *voor(dat)*; *alvorens* (pas sinds de 19e eeuw) ter inleiding van een beknopte bijzin (vroeger wel *alvorens dat*); “aan de latere kant”: mnl. *na(dat)*, nnl. *nadat*; *nademaal (dat)* met *maal* ‘keer’ (vgl. got. *mel* ‘tijd, uur’; vanaf de 16e eeuw, nu evt. nog plechtig ouderwets); mnl. *seder(t) (dat)*, nnl. (maar wel verouderd) *sedert (dat)*; mnl. *sichtent dat* ‘sinds dat’, nog wel vlaams; onl. *sint*, mnl. *sint (dat)*, nu *sinds (dat)* met “adverbiale”s; 17e eeuw *van dat* ‘vanaf het moment dat’. Voor het Oudnederlands vgl. nog *sint so her (Nero) thiz gedan havodo* (ONW RB) ‘sinds hij dit gedaan had’ met expletief *so*. Voor ‘tot aan een tijdstip’ wordt in het moderne Nederlands *tot(dat)* gebruikt; dat is ook al het geval in het Middelnederlands. Daar vinden we echter ook conjuncties die in onbruik zijn geraakt, o.a. *ont(hier)*, ook onl. *unt (unz)*. Vergelijk verder mnl. *tes* ‘totdat’ (uit *te* + gen. *des*), te vergelijken met onl. *untes* (waarschijnlijk uit *unt* + gen. *des*); voor voorbeeldzinnen zie in de vorige subparagraaf. In het Middelnederlands vinden we ook *hent* naast *hent dat* en pleonastisch *thent*. Zie weer de vorige subparagraaf. ‘Ook *so* en *dat* kunnen ‘totdat’ betekenen: mnl. *doe ginc hi drove soe dat hi omtrent primtijt quam daer hi ene hermitage vernam* (S310) (of betekent *dat* ‘totdat’ en is *soe* adverbium?) ‘toen ging hij bedroefd weg totdat hij in de vroege ochtend kwam waar hij een kluizenaarswoning zag’; *si reden wech dat si vernamen ene hermitage* (S327) ‘ze reden weg totdat zij een kluizenaarswoning zagen’. Ten slotte noemen we ook *went (dat)* (zie ook par. 3.4): *dat water ghinck op an beiden zijden staen…went si over waren* (H3 743) ‘het water ging aan beide kanten omhoog staan….totdat ze over waren’. Vergelijk ook mnl. *tote din male dat* ‘totdat’ en 17-eeuw *soo lange tot* ‘zo lang totdat’.

‘Verwachting’. In verband hiermee moeten *nog*, *pas* en *al* (*reeds*) genoemd worden; er is steeds sprake van iets wat naar het oordeel van de spreker tegen de verwachting ingaat. Het verschil kan worden duidelijk gemaakt met de volgende zinnen: *we zouden om drie uur in Berlijn zijn maar om drie uur* (afgemeten aan dat tijdstip) *waren we nog onderweg*, *we kwamen pas om vier uur aan* (op dat tijdstip en niet eerder); *als het had meegezeten, waren we er* (vóór het verwachte tijdstip) *al om twee uur geweest*. *Nog*, *pas* en *al* worden wel oordeelspartikels genoemd. In het Middelnederlands vinden we *noch* (nog niet met spellingdifferentiatie t.o.v. van het negatieve *noch*) en *reets* (ook *al rede* dat nu archaisch is), niet echter het genoemde *pas*; *pas* kan echter ook met *niet eerder dan* worden weergegeven (mnl. *niet eer dan?*).

10.3.5.4. *Herhaalde tijd. Gelijktijdigheid*

‘Herhaling’. Voor ‘herhaling in de tijd’ (frequentie) denk bijvoorbeeld aan het uit de zuidelijke standaardtaal bekende *telkens* (met adverbiale s): *telkens ik een nieuw stukje in de krant moet beginnen* (ZNW) waarvoor in het Noorden *telkens wanneer* of *telkens als* wordt gebruikt. In het Middelnederlands vinden we *telken dat*, in de 15e eeuw ook *telken*. Sinds de 18e eeuw zijn er voorbeelden als *zo dikwijls/dikmaals als* of ook zonder *als*: *zo dikwijls*: *zo*

dikmaals als myn ooms afweezendheyt hem daar toe de gelegenheyt verschafte (H6 1565 Weyerman), *zo dikwils het my gebeurt* (H6 1565, Van Effen).

'Gelijktijdigheid'. De hedendaagse conjunctie hiervoor is *terwijl* dat echter pas in de 16e eeuw duidelijk naar voren komt. Het moet teruggaan op mnl. *ter wilen (dat)* (zie par. 3.5.1). In het Middelnederlands kan gelijktijdigheid ook met *so* worden aangegeven: *ende soe ick toe ghesach, soo greep hi sijn tafelmes* (MNW, met correlatie) 'en terwijl ik toezag, greep hij zijn tafelmes'. Verder ook met *zodat*: *ende si saten beide gader neder soe dat si van messeliken zaken spraken* (S310) 'en ze zaten bij elkaar terwijl zij over verschillende dingen spraken' (of hebben we hier *dat* 'terwijl' en is *soe* als adverbium te begrijpen?). Ook *wijl* apart kon bij gelijktijdigheid gebruikt worden blijkens een voorbeeld uit de 19e eeuw: *wijl wij voortwandelden, overviel ons opeens een geweldige orkaan* (H7 1930, Jacob van Lennep). Vergelijk verder met *ende*: mnl. *waeromme sal mi Bessus slaen ende ic den Grieken ben ontgaen?* (S294) 'waarom zal Bessus mij slaan terwijl ik aan de Grieken ben ontsnapt?'. Er is hier sprake van een concessieve bijklank: vgl. 'terwijl ik toch…'. Ook het oorspronkelijk locale *daar* kan met een tegenstellende bijklank 'terwijl' zijn gaan betekenen: *hoeft gy my dat te vragen daar gy weet hoe zeer ik uw byzyn bemin?* (H6 1546, 18e eeuw). Voor deze eeuw worden ook *inmiddels dat*, *middelerwijl dat*, *ondertusschen dat* en *onderwijl dat* genoemd. In de 19e eeuw kon *tijdens* als conjunctie gebruikt worden: *tijdens deze te Egmond-binnen woonde* (Busken Huet; H7 1927). Uit zuidelijke dialecten is *binst* bekend: *binst het nog tijd is* (H7 1913). Een woordgroep is nog steeds *zo lang (als)* dat we zonder *als* reeds in het Oudnederlands kunnen terugvinden, ook in de vorm *also sciere* (zie voorbeelden hierboven). Voor 'gelijktijdigheid' zie ook hieronder bij 'omstandigheid'.

'Omstandigheid'. De omstandigheid waaronder een bepaalde handeling of een bepaald gebeuren plaatsvindt, wordt in het Middelnederlands vaak uitgedrukt door een genitiefgroep: de genitief van een participium (presens of preteritum of een adjectief of een pronomen, gevolgd door de genitief van het bijpassende substantief. Voorbeelden zijn: *wenender ogen*, *gebogener knien*, *naecter* c.q. *bloter huut*; vgl. ook hedendaags *blootshoofds*. Vergelijk ook mnl. *laetstu di vangen dus levens lijfs?* (S166) 'laat je je zo vangen bij levenden lijve?' (met *levens* voor *levends*?). Er is een omschrijving met *terwijl* mogelijk: 'terwijl zijn ogen weenden', 'zijn knieën gebogen waren', 'zijn huid naakt was', terwijl zijn hoofd bloot was', 'terwijl je lichaam nog leeft'. Een omschrijving met *met* is ook mogelijk: *met wenende ogen* enz. (vgl. in dit verband bijvoorbeeld ook *met de hulp van Karel* 'terwijl Karel hielp'). We hebben met *absolute* genitieven te maken: verbindingen met zinsfunctie (predicerende groepen), vgl. nogmaals 'terwijl zijn ogen weenden' enz. Mnl. *onwetens* (in *opdat hi niet onwetens en sondighe*) 'onwetend' is een geval apart omdat in de *terwijl*-omschrijving het subject samenvalt met het hoofdsubject: 'terwijl hij niet weet'. Voor ndl. *onverwachts* in bijv. *onverwachts kwam hij binnen* kunnen we twee kanten uit: 'terwijl hij c.q. het niet verwacht werd'. Beide voorbeelden hebben een adverbiale -s (in oorsprong genitief-s). Het Middelnederlands kende hiernaast ook absolute datieven: *belokenen doren* 'met gesloten deuren, terwijl de deuren gesloten waren', *absolute accusatieven* (invloed van het Oudfrans?): *desen brief ghelesen soe wart Mer Bouwen gebracht uter vanghenesse* (S201) 'toen deze brief gelezen was...'. In het geval van *regnerende Constantius sterf die abt* (id.) 'terwijl Consantius regeerde, stierf de abt', zouden we een nominatief kunnen aannemen. In *en voghel ist van plumen groene, om den hals een rinc van plumen* (Stoett 201) 'een (?) vogel heeft groene veren met om de hals een ring van pluimen', kunnen we dit ook om formele redenen doen: de

accusatief zou *enen rinc* moeten zijn. Of is dit een geval van deflexie? In sommige gevallen is de constructie nog in modern, zij het archaïsch Nederlands mogelijk: vgl. *hi bat, die hande te hemele geheven* (S201), met *hij bad, de handen ten hemel geheven.* Het benoemen van de naamval heeft voor de moderne taalfase uiteraard geen zin meer; vergelijk weer omschrijvingen als 'terwijl hij de handen ten hemel hief' en met *met*: *met de handen ten hemel geheven*. Dit voorbeeld doet nogal plechtig aan maar dit is niet het geval bij het verwante *met al die mensen op het plein kunnen er ongelukken gebeuren* 'terwijl al die mensen op het plein zijn'. Een archaïsch aandoende variant als *al die mensen op het plein zijnde…* is niet mogelijk. Een ander voorbeeld met *met* is *met dit slechte weer blijven we thuis*; andere preposities vinden we in *bij mooi weer varen we uit* of in *onder luid lawaai stortte het bouwwerk in*. Deze prepositiebepalingen lijken tamelijk recent te zijn. *Met* hebben we al eerder leren kennen als duidelijke tijdsbepaling in *dat doen we altijd met de winterdag*.

10.4. *Bijkomstige aspecten*

10.4.1. INSTRUMENTALITEIT, COMITATIVITEIT, UITZONDERING

10.4.1.1. *Positief*

We hebben hierover al gezien dat we voor het Proto-indo-europees een aparte instrumentalisvorm moeten aannemen. Zo'n aparte instrumentalis-vorm vinden we in het Sanskrit terug, bijv. in *marutā* bij *marut* 'wind'. De "instrumentalis" heeft inderdaad instrumentalis-betekenis in bijv. *tapasā* 'door middel van ascese' maar kan ook comitatieve betekenis hebben ('de persoon met wie je iets doet') zij het met daarbij een postpositie: *rāmaḥ mitrena saha gacchati* 'Rama zijn vriend-met gaat = Rama gaat samen met zijn vriend'. Het samengaan van instrumentalis en comitativus komt vaker voor, bijv. ook in een slavische taal als het Pools: *pociągiem* (bij *pociąg*) 'met de trein' naast *z bratem* 'met mijn broer' bij *brat*), in het laatste geval ook weer met daarbij een adpositie (nu prepositie). Of dan wel in hoeverre de genoemde vormen op proto-indo-europese vormen te herleiden zijn, moet hier onbesproken blijven. De verwantschap tussen 'middel' en 'samen met' komt ook buiten het Indo-europees in het (fins-oegrische) Hongaars te voorschijn: *késsel* 'met een mes' bij *kés*, *lánnyal* 'met een meisje' bij *lány* (het eveneens fins-oegrische Fins laat verschil zien: *veitsellä* 'met een mes' bij *veitsi* tegenover *tytön kanssa* 'met een meisje' bij *tyttö*). Het Gotisch heeft datieven die duidelijk als instrumentalis moeten worden begrepen: *lofam slohun* (*ina*) (Matth. 26:67) 'met vuisten (gebruik makend van vuisten) sloegen zij (hem)' en *wastjom seináim strawidedun ana wiga* (Marc. 11:8) 'met hun kleren strooiden ze op de weg'. Een iets minder duidelijk voorbeeld is *jabái ahmin tiuhanda* (Gal. 5:18) 'als je wordt geleid met de geest' (of causaal op te vatten?). De omschrijving met *met* gaat zoals blijkt hier iets moeilijker zoals ook bij *rignida swibla jah funin* (Luc. 17:29) 'het regende met zwavel en vuur' maar weer beter bij *ƕazuh áuk funin saltada* (Marc. 9:49) 'ieder wordt namelijk met vuur gezouten'. Ook bij kleding kan de instrumentele datief gevonden worden: *gawasiþs taglam ulbandáus* (Marc. 1:6) 'gekleed met (in) de haren van een kameel'. Vergelijk ook got. *hūhráu fraqistna* (Luc. 15:17) lett. 'ik kom om met de honger' waarmee we ons (opnieuw) niet ver van 'oorzaak' vinden: 'door de honger'. Aan een instrumentalis-betekenis zouden we zeker kunnen denken bij *þáim liugom haftam* (1 Cor. 7:10) lett. 'degenen gebonden door middel van huwelijk = de gehuwden'. Bij comitatieve betekenis kan in het Gotisch van de prepositie *miþ* plus datief gebruik gemaakt worden: *miþ imma* 'met hem'. Dat de instrumentalis- en de comitativus-betekenis dichtbij elkaar liggen, blijkt ook uit het Nederlands waarin we in beide gevallen de

prepositie *met* kunnen gebruiken: *met een mes* maar ook in *(ik ga) met mijn broer*; in het laatste geval is echter toevoeging van *samen* mogelijk: *samen met mijn broer*. Minder goed lukt dat bij *patat met mayonaise*; hiernaast kunnen we overigens ook wel horen: *met zonder mayonaise*, waarin 'zonder mayonaise' als één begrip wordt opgevat. In negatieve zin komen we dus bij de prepositie *zonder* terecht: *ik doe het wel zonder een mes*, *ik ga zonder mijn broer*. In het Pools wordt nu in beide gevallen een prepositie gebruikt: *bez noża* 'zonder mes' (bij *nóż*), *bez mojego brata* 'zonder mijn broer' (de tegenhanger van skrt. *saha* 'met' is *vinā* 'zonder). Het negatieve geval komt hierin als gemarkeerd te voorschijn.

Met instrumentele of comitatieve functie vinden we in het Oudnederlands behalve *mit* ook *bit* + dat., *in* + dat., *thurgh* + acc., *van/fan* + dat. Ook in het Middelnederlands is zowel bij instrumentaliteit als bij comitativiteit *met* de prepositie bij uitstek; een klankvariant hiervan is onl., soms ook mnl. en tegenwoordig nog wel substandaard *mit*. Vergelijk mnl. *met woorden soete* (instr.), *met minen broedere* (com.). Voor het Middelnederlands kunnen verder nog genoemd worden comitatief *manc* 'samen met' (ook nog wel eens in de 17e eeuw; verwant met ww. *mengen*), *metgaders* (nog archaïsch *mitsgaders*) en oostelijk *zamt (met)* dat verwant is met het adverbium *samen* en ook in het duitse *(ge)samt* teruggevonden wordt (en mogelijk uit het Duits afkomstig is). Betrekkelijk nieuwe prepositiegroepen met instrumentele functie zijn *door middel van* en *met behulp van*. "Incorrect" wordt de laatste groep ook wel gebruikt als het om personen gaat; "regel" is dat men dan *met de hulp van* gebruikt. Tamelijk recent lijken ook (bij vervoersmiddelen in ruime zin) *per* in *per fiets*, *te* in *te voet*, *op* in *op de fiets*. Een nogal abstracte vorm van instrumentaliteit vinden we in verklaringen als *hierbij deel ik u mee* (*dat de regering besloten heeft*…) of *bij dezen verklaar ik* (*de vergadering voor gesloten*); *hierbij* en *bij dezen* kunnen worden opgevat als 'met wat ik nu hier ga zeggen'. Ze worden ook wel *metatalige bepalingen* genoemd: ze leiden "performatieve" zinnen die wanneer ze worden uitgesproken, de handeling (overdracht van informatie, het beëindigen van een vergadering) bewerkstelligen die in de zin in wordt genoemd. Dit soort taaldaad lijkt een universeel verschijnsel te zijn; een middelnederlands voorbeeld is *ick affirmere ende veclare dat ick*… (MNW), echter zonder zo'n metatalige bepaling. Let op: *hierbij* is een pronominaal adverbium; vgl. ook *daarbij*. Een bijzin met instrumentele functie is *door een lucifer aan te strijken kreeg ik enig licht in de kamer.* Of moeten we deze zin causaal opvatten? Instrumenteler wordt de zin als we *door* door *met* (standaardtalig?) vervangen: *met een lucifer aan te steken*… Een instrumentele (comitatieve) bijzin komt niet voor: *met dat ik die lucifer aanstak, begon het licht te worden* zullen we eerder als een temporele bijzin opvatten.

10.4.1.2. *Negatief*

Het negatieve correlaat van 'met' is 'zonder': *ik snijd het brood zonder mes*, *ik ga zonder mijn vrouw op vakantie*; *ik snijd het brood zonder dat ik een mes gebruik*, *ik ga op vakantie zonder dat mijn vrouw meegaat*. Let wel: er is dus een bijzin, ingeleid met *zonder dat*, mogelijk. In deze negatieve gevallen zouden we ook van bepalingen of bijzinnen van 'beperking' kunnen spreken. In het Oudnederlands vinden we *ano* 'zonder' (nog mnl. *ane*, du. *ohne*), *sunder* (*zonder*, got. *sundro* 'uitgezonderd'). Vergelijk voor het Middelnederlands met *sonder*: mnl. *sonder hant negheen* (instr.), *sonder genote* (com.); vgl. ook *doe loeghen si alle*…*sonder den tymmerman alleen* (MNW) 'toen lachten zij allen…met uitzondering van (behalve) alleen de timmerman'. Dat we 'instrument' niet altijd al te concreet mogen opvatten, blijkt uit mnl. *gheloovich wesen sonder de twaelf articulen des geloofs* (H4 1014) 'gelovig zijn zonder de

twaalf artikelen van het geloof'. Middelnederlandse prepositie zijn verder naast het daarin nog schaarse *behalve(n)*: *uutghenomen*, *uutgeseit*, *uutghesondert* (deze drie teruggaande op een participium preteritum). Het oude, dus nog middelnederlandse, *ane* 'zonder' is na de Middeleeuwen verdwenen: omstreeks 1600 gebruikt Roemer Visscher nog *ane weergaey* (WNT) 'zonder weerga'. In deze vaste woordgroep kan het nog relatief lang stand gehouden hebben; Visscher geeft er echter ter verduidelijking *sonder weergaey* bij, waaruit we mogen afleiden dat ook dit gebruik ouderwets was geworden. Dreigende verwarring met nog bestaand *aan* kan tot het verlies van deze prepositie aanleiding geweest zijn. Hedendaags nederlands zijn *behalve*, *uitgezonderd* of *met uitzondering van*, zuidelijk ook *uitgenomen* (zie de middelnederlandse voorbeelden hierboven). *Behoudens* (uit **behoudends*, oude absolute genitief) dateert van na de Middeleeuwen. Voor een adverbium kan men denken aan *bij wijze van uitzondering*. In de adverbiale sfeer komen we met *bij wijze van uitzondering* en met *alleen* en *slechts* (id.) die al in het Middelnederlands voorkomen.

Bijzinnen met *behalve* komen in het Middelnederlands nauwelijks voor. De zinnen hieronder bevatten combinaties met *dan*, ook met *dat* of *dan* zonder meer. In het laatste geval staat er dan vaak een negatie in de hoofdzin.

1. na der doot als gheen solaes hem mach gescien...anders dan hi vaert in vlammen (MNW) 'na de dood als geen troost hem te beurt kan vallen...anders dan dat = behalve dat hij in vlammen opgaat'

2. (een dier) na den wilden stiere ghedaen els dan hem in den hals staen burstelen ende manen (MNW) '(een dier) met de gedaante van een wilde anders dan > behalve (uitgezonderd) dat in zijn hals borstels en manen staan'

3. soe dat hi en dachte om gheen dinck dan hij hair mochte comen bij (S296) 'zodat hij nergens aan dacht behalve dat (behalve aan dat) hij bij haar in de buurt kon komen' (ook een vertaling als 'geen ding anders dan dat' is mogelijk)

4. here, in mijn leven sone saghickene dat ik weet (MNW) 'heer, in mijn leven zag ik hem niet voorzover ik weet' (spreektalig)

In 1, 2 en 3 moet in de vertaling *dat* worden toegevoegd; voor zin 3 kan men ook ellips van een comparatief aannemen, nl. van *anders*: *gheen dinck anders dan dat*... Het gebruik van *dan* 'behalve' handhaaft zich tot op de huidige dag: vgl. een 18e-eeuws voorbeeld als *daar ik niets dan vriendschap voor in de plaats heb* (H6 1547), en hedendaags *hij vertelde niets dan goeds over je*. Een 18e-eeuws voorbeeld is ook *het is niet dan droefheid* (id.) dat nu archaïsch zou aandoen. De constructie van 4, met enkel *dat*, zou in spreektalig modern Nederlands kunnen voorkomen. Er is hier sprake van een beperking.

Een "bijzin van beperking" kan in het moderne Nederlands ingeleid worden met *behalve dat*: *behalve dat we naar Napels gingen, zijn we in geen enkele andere italiaanse stad geweest*. Er is hier sprake van een bijzin van beperking: Napels is de positieve uitzondering in de verzameling van italiaanse steden. In *we bezochten alle italiaanse steden behalve Napels* lijkt *behalve* eerder een prepositie te zijn. Hier is Napels de negatieve uitzondering in de genoemde verzameling. Een ander gebruik van *behalve*, waarbij niet van een beperking (uitzondering) sprake is, is *behalve dat we naar Rome gingen, gingen we ook naar Napels*: 'naast Rome ook Napels' of 'zowel Rome als Napels' (er is hier eerder van 'uitbreiding' sprake: 'ook naar Napels'). Een "bijzin van beperking" kan ook met *zonder dat* worden ingeleid: *we bezochten*

Italië zonder dat we Napels bezochten; als prepositie is *zonder* gebruikt in *we bezochten Italië zonder Napels*. In de laatste zin kan in plaats van *zonder* ook *met uitzondering van* gebruikt worden. Zie over *behalve* meer in de volgende subparagraaf. Ook *sonder* kan naast prepositie ook conjunctie zijn: *doe was daer niemen sonder die das, hine hadde te claghene* (MNW) 'toen was daar niemand behalve de das of hij had te klagen'.

10.4.1.3. *Behalve*

Zoals gebleken kan zijn, is *behalve* een moeilijk geval, grammaticaal: conjunctie of prepositie, en semantisch: beperkend of uitbreidend. Als we uitgaan van de parafrase 'x terzijde staande', verwachten we een nominatief; de Statenvertaling (17e eeuw) laat echter *behalve den Here* en *behalve uwen man* zien. Zowel een verbogen als een onverbogen vorm is tegenwoordig mogelijk: *(iedereen gaat mee) behalve ik* of *behalve mij.* In het eerste geval is *behalve* conjunctie, in het tweede prepositie. De tweede mogelijkheid is tegenwoordig dubieuze standaardtaal maar volgens Huydecoper (18e eeuw) was die juist de correcte. Het Middelnederlands laat de "incorrecte" zien: *die niemare die nimen el behalven hare doe en hadde vernomen* (S127) 'het bericht dat niemand anders behalve zij toen had vernomen'. Bij *wij zien iedereen behalve hem* kunnen we twee kanten uit, die van een prepositie ('behalve hem') of een conjunctie ('behalve dat we hem zien'). Kan prepositioneel *hem* substandaard hier ook als 'hij' begrepen worden: 'hij ziet niet iedereen'? Dat een zin met *behalve* zowel een beperkend als uitbreidend effect kan hebben, is te begrijpen vanuit de herkomst uit een absolute constructie: *behalve Jan* 'terzijde blijvende Jan' (*halve* = kant, zijde). In *iedereen gaat mee behalve Jan* is er sprake van een algemene vaststelling (vgl. *iedereen*) waarop dus een uitzondering wordt gemaakt: Jan blijft ten opzichte van de verzameling terzijde. In *behalve Jan gaat (ook) Piet mee* gaat Jan wél mee maar wordt hij terzijde gesteld omdat dit feit uit context of situatie al duidelijk is (er is geen verzameling in het spel).

10.4.2. BETREKKING

In *Iesus þáih frodein jah wahstáu* '(Luc. 2:52) Jezus groeide op in wijsheid en wasdom (lichaamsgrootte)' vinden we een datief van betrekking (*dative of respect*) die we hier ook met *ten aanzien* of *met betrekking tot* kunnen aangeven: 'ten aanzien van c.q. met betrekking tot wijsheid en wasdom'. Historisch ligt ook hier wel een instrumentalis c.q. comitatief aan ten grondslag: 'in verband met wijsheid en wasdom'. Oude preposities die de betekenis 'met betrekking tot' kunnen hebben, zijn mnl. *over* en *van*: *die rechter salre over doen recht* (MNW) 'de rechter zal er recht over spreken', *wrec ons over dit verlies* (MNW) 'wreek ons wat betreft dit verlies', *van hem sprect men allewege* 'over hem spreekt men overal'. Voor het Oudnederlands zijn o.a. *umbe* (= om) en *fan* te noemen: *umbe sine sponsam* (ONW LW) 'over zijn bruid', *sprecon sulun fan imo* (ONW WP) 'ze spreken zullen over hem'. In het moderne Nederlands wordt vooral *over* gebruikt; *van* klinkt wat archaïsch: *ergens van spreken*, maar vgl. nog *spreek er niet van*. Vanaf de Nieuwe Tijd (met een eerste begin in het Middelnederlands) ontstaan preposities die de vorm van een participium presens hebben en uit (een soort) absolute constructies moeten zijn ontstaan (zie hfdst. 3, par. 2 en 3). Vergelijk *aangaande* in een 16e-eeuws citaat: *aengaende Don Jan die wist hem so wel te houwen* (WNT), dat ongeveer weergegeven zou kunnen worden met 'voor zover het Don Juan aangaat, die wist zich goed te gedragen'. Als prepositie gaat het 'over' betekenen: *twijfel aangaande de waarheid*. Vergelijkbaar zijn *belangende*, *betreffende*, *nopende*, *(aan)rakende* (17e eeuw). Niet al deze nieuwe preposities zijn nog in gebruik en sommige zijn dat nog

slechts in archaïsche taal. De volgende, eveneens jongere, prepositie-uitdrukkingen gaan uit op *van*: *ten aanzien van*, *ten opzichte van*, *ter zake van*. *Wat aanbelangt*, *wat aangaat* zouden als circumposities kunnen worden begrepen: *wat deze kwestie aanbelangt* c.q. *aangaat*; *wat betreft* werd oorspronkelijk ook zo gebruikt maar is nu (zo goed als) prepositie geworden: *wat betreft deze kwestie*. Naast *wat betreft* kunnen ook andere prepositiegroepen genoemd worden: *goed in voetballen*, *niet knap genoeg voor het gymnasium*, *qua taalbeheersing*; *omtrent* (*omtrent Willem van Oranje*) doet wat schrijftalig aan. Deze gebruiksgevallen maken een tamelijk recente indruk.

10.4.3. WIJZE, HOEDANIGHEID

Het Gotisch had een datief van wijze: *ƕaleikamma dáuþái skulda gaswiltan* (Joh. 18:32) ‘welke dood hij moest sterven’. Oudnederlands had een aantal adverbia, alle met de betekenis ‘zo’: *so* in bijv. *that ich so salo bim* (id.) ‘dat ik zo zwart ben’; *also* (uit *al* plus *so*) in bijv. *also deda unser drohtin* (ONW LW) ‘zo deed onze heer’; *samo* in bijv. *samo duont doctores tui* (ONW LW) ‘zo doen jouw doctores’; *sus* in bijv. *then spragh ich sus zuo* (ONW LW) ‘hen sprak ik zo toe’; *thus* in bijv. *nu helphewir hiro thus* (id.) ‘laten we nu haar zo helpen’. Vragend (ook uitroepend) is *huo* (ONW WP) of *wie* (ONW LW): *tellon sal ic alla thia forhtit gode, huo deda sela mina* ‘vertellen zal ik allen die God vrezen hoe hij met mijn ziel deed’; *ande wisda mich wie ich hina minnan sule* (id.) ‘en wees mij hoe ik hem beminnen moest’.

Al deze adverbia (behalve we *samo*) vinden we in het Middelnederlands terug; naast *dus* en *sus* komen met het populaire versterkende *al aldus*, *alsus* voor. *Dus* (zonder *al*) krijgt later (zeker vanaf de 16e eeuw) ook concluderende functie (zie hiervoor par. 5.3.1); deze functie is in het tegenwoordige Nederlands nog de enige terwijl *aldus* z’n oude betekenis ‘zo’ heeft bewaard. Reeds in het Middelnederlands komen wat meer schrijftalige vormen (adverbia, conjuncties) te voorschijn als *desgelyks*, *ghelicker wijs*, *in deser voughe*, *hoe danich* (nnl. *desgelijks*, *gelijkerwijs*, *in dier voege*, *hoedanig*). Een correlatief voorbeeld is mnl. *hoet ouder is, hoet beter is* (D1 29) ‘hoe het ouder is, hoe het beter is’. Een woordgroep als *op z’n frans*, ook *op z’n soldaats* (met eigennaam of substantief) komt al in de 17e eeuw voor; ze wordt door de 17e-eeuwse grammaticus van Heule als plomp afgekeurd, in tegenstelling tot *op <u>het</u> frans*. Een bekend voorbeeld is ook *op z’n elf en dertigst*, oorspronkelijk meer ‘keurig’ dan ‘langzaam’. Basiswoorden zijn *zo* en *hoe*. Voor *zo* in vergelijkende constructies als *zo groot als* zie par. 8.4; zie daarin subpar. 8.4.4 voor *zo’n*, bijv. in *zo’n grote man heb ik nog nooit gezien* en varianten. Een hoge graad drukt *zo* uit in bijv. *ze is zó lief*, met extra accentuering.

Adverbia van wijze of hoedanigheid komen over het algemeen ook als adjectieven voor: *een mooie zangeres*, *ze zingt mooi*. Prepositiegroepen komen ook voor: *ze zingt met enthousiasme*; het gebruik lijkt niet zeer oud te zijn. Een bijzin hebben we in *hij loopt (zo)als een dronken man (loopt)*; dit kan echter ook als een geval van vergelijking begrepen worden (vgl. par. 8.4.1).

10.5. *Gebeurtenis, handeling*

10.5.1. CAUSALITEIT

10.5.1.1. *Inleiding*

De causale relatie zijn we al eerder tegengekomen, bij het “oorzakelijk voorwerp” (hfdst. 7: genitiefobject, prepositie-object) en bij de causatieve of permissieve constructie (hfdst. 4 par. 6). In het eerste geval (vgl. mnl. *Gode ontfermede des*) hebben we te maken met een

experiencer (*Gode*) plus een veroorzakend object (*des*), beide [-controleur], in het tweede geval (*ik liet hem de ramen zemen*) is het eerste subject (*ik*) [+controleur] en het tweede (*hem)* [-controleur] maar op zijn beurt, ten opzichten van *zemen*, ook [+controleur]. Vergelijk ook met een *aan*-constructie en een duratief aspect: *iemand aan het lachen maken*. We vinden deze constructie reeds in de 17e eeuw: *maeckt de jongen toch niet an 'thuylen* (H5 1161). Het ondergeschikte subject is in deze zinnen echter niet helemaal een controleur: lachen en huilen hebben we nu eenmaal niet helemaal in de hand. Van agentiviteit dan wel causaliteit is ook sprake bij de (modern nederlandse) *door*-bepaling in de passieve vorm. Bij de redengevende bijzin (met bijv. *omdat*) controleert het subject de situatie; de reden waarom hij of zij iets doet, is [+controle], bij de oorzakelijke bijzin (met bijv. *doordat*) is de verhouding andersom. Of dan wel in hoeverre dit een kunstmatig gemaakt verschil is, komt hieronder aan de orde. Causaliteit kan evolutionair als secundair ten opzichte van 'plaats' en 'tijd' worden begrepen; vergelijk de prepositie *van*, oorspronkelijk met ablatieve betekenis ('ergens vanwaar', 'ergens waarna'), die vroeger in plaats van *door* in het passief kon worden gebruikt: mnl. *verdreven van sinen soon* 'verdreven door zijn zoon', en de ouderwetse conjunctie *wijl* 'omdat', verwant met *wijle* 'tijdje' (got. *ƕeila*): *het is onnodig daar af te spreeken wyl de man nog leefd* (WNT).

10.5.1.2. *Adverbia*

Gotische voorbeelden zijn *þan*, ook *þannu nu* 'daarom'; een *dan* met causale (bij)klank kennen we ook van het Nederlands: *ik heb dan maar besloten*… dat niet veraf staat van *ik heb daarom maar besloten*… Een gotische vorm is ook *áuk* 'namelijk' in *qaþuh áuk in sis: jabái þatáinei atteka wastjái is, ganisa* (Matth. 9: 21) 'en ze zei namelijk in zichzelf (want ze zei in zichzelf): indien ik slechts zijn kleed aanraak, zal ik genezen'. Een belangrijke oude vorm, die na het Middelnederlands niet meer voorkomt, is onl. *bethiu*, mnl. *bedi* (in par. 1.6 reeds ter sprake gekomen). Deze vorm is samengesteld uit *be-*/*bi-* (vgl. nog eng. *by*) plus onl. -*thiu*, mnl. -*di* als oude instrumentalis-vorm; zie HG deel 2, par. 5.6.1 (vragend is onl. *bewie* 'waarom'). De vorm kan in onbruik geraakt zijn doordat -di als een vreemd element werd ervaren; het ook voorkomende mnl. *bedien*/*bijdien* kan als een verduidelijking ervan worden begrepen. Naast de vorm met onl. *be*/*bi-* vinden we in het Oudnederlands *van(a) thiu* lett. 'van dat' dat echter nog wel vaak los van elkaar geschreven wordt; dat geldt ook voor *thar umbe* lett. 'daarom' (een oud pronominaal adverbium!) en *thurg thaz* lett. 'daardoor' (steeds ONW WP of LW). In oorsprong locatief (ablatief) zijn behalve reeds genoemd *van(a) thiu* onl. *van thannon* 'vandaar > daarom' en *wanan* 'vanwaar > waarom' (*vandaar* kan nog altijd causaal zijn) (ONW LW). In de 12e eeuw (RB) vinden we soms reeds *thes*, de genitief van *that* die causale waarde heeft gekregen. Dit leeft voort in mnl. en later *des*, *dies*, nog genitief of reeds adverbium; (pronominale) genitief lijkt het nog in een zin bij Huygens: *ongeluckigh des alleen dat hij korts gelukkigh* scheen (WNT). Causaal *dies* kon nog niet zo lang geleden in archaïsch taalgebruik voorkomen; vgl. in een nog lang gezongen psalmberijming (uit de 18e eeuw) *dies vertelt men in ons land al de wonderen van uw hand.* In het Middelnederlands neemt het aantal pronominale adverbia toe: *hier omme*, *waer omme* (let echter op het los van elkaar schrijven); deze vormen, met ook *daarom*, worden in modern Nederlands frequent gebruikt. Vgl. bijv. ook *daardoor* dat volgens een schrijftaalregel voor 'oorzaak' moet worden gebruikt, naast *daarom* voor 'reden'. Een bekende vragende vorm is eerst nog mnl. *twi* uit *te* plus de instumentalisvorm *wie* (eng. *why*; vgl. HG deel 2 par. 5.6.1), dat later steeds meer wijkt voor *waarom*. Na het Middelnederlands komen vormen te voorschijn die nogal schrijftalig aandoen: *derhalve(n)*, ook wel *wes/wieshalve(n)*, *mitsdien*, *bijgevolg*, *overzulks*,

dienvolgens; nog als woordgroep zijn *te dien einde*, *uit dien hoofde* te herkennen. De voorbeelden *overzulks* en *dienvolgens* zijn in oorsprong genitieven en wel absolute genitieven (vgl. *dienvolgends*). De genoemde woordgroepen bevatten een datief: *dien einde*, *dien hoofde*; ook in *-halven* leeft een oude datief voort: 'van de helft, de kant van' ("ablatieve" betekenis, met *der* als genitief, zo ook *wes*/*wies* van *wat*). Vergelijk voor *-halve(n)* ook *ambtshalve*, *fatsoenshalve*, *wellevendheidshalve*, ook maar nu verouderd *consciëntiehalve*, *uwenthalve*, met steeds op z'n minst een causale bijklank (reden). *Immers* (dial. *ommers*) en *namelijk*, die in betogen een rol spelen, zijn al middelnederlands.

10.5.1.3. *Prepositiegroepen*

Hierboven zijn al prepositiegroepen genoemd of woorden die daaruit ontstaan zijn: *bedi* enz., ook pronominale adverbia: *hierom* enz. en vergelijk ook *te* in *te dien einde* en *uit* in *uit dien hoofde*. Voor het Middelnederlands zijn groepen te noemen met *bi*, *dore*, *omme*, *van*, *mits*; laatstgenoemde prepositie is nu nog slechts conditioneel terwijl *bij* en *van* in ieder geval niet meer als agentief/causale bepaling bij het passivum worden gebruikt[91]. *Door* en *om* zijn nu wel de meest gebruikte preposities: *de straten zijn nat door de regen* (oorzaak); *ik blijf thuis om de regen* (reden). Uit later tijd is een groep (oorspronkelijk met genitief gecombineerd) als *ingevolge.* In laatstgenoemd woord vinden we een datief; dat is ook het geval in *vanwege* (waarna oorspronkelijk een genitief volgde). Als men *van* en *wege(n)* los van elkaar schrijft, wijst dat erop dat er voor de taalervaring nog van een woordgroep sprake is. Ook *wegens*, met latere adverbiale s, gaat op een datief terug: 'langs die weg > manier > oorzaak'. Het verschil tussen *wegens* (causaal) en *vanwege* 'van de kant van' is kunstmatig; *vanwege* wordt zeker in de spreektaal ook causaal gebruikt: *we bleven thuis vanwege de regen* (naast meer locaal *van de kant*/*zijde van*). W*egens* is vooral schrijftaal. Ook prepositionele woordgroepen raken bij de ontwikkeling van de schrijftaal in gebruik: *door toedoen van*, *omwille van*, *ter cause van*, *ter oorzake van*, *uit hoofde van*. Let ten slotte op tweeërlei *door* in een zin als *door zijn haardos werd hij meteen door de menigte herkend*, met causaal *door* en agentief/causaal *door* Bij het agentief/causale *door* gaat het om een participant in het gebeuren; *de menigte* kan subject worden: *de menigte herkende hem*. In de causale sfeer liggen ook bronbepalingen met *van* als in *ik moet van mijn vader doorleren* en (bij *krijgen*) *Jan kreeg van zijn moeder een standje*. De eerstgenoemde constructie lijkt tamelijk recent te zijn.

10.5.1.4. *Bijzinnen*

Vooraf. Voor de zuidelijke constructie *met mijn vriend dat te zeggen, hadden we ons verraden* 'doordat (evt. *toen*) mijn vriend dat zei, hadden we ons verraden' zie hfdst. 3 par. 4.8.

a. *Modern Nederlands*

Voor het moderne Nederlands komen we terecht bij de conjuncties *want*, *omdat* en *doordat*. *Want* heeft tegenwoordig nog slechts nevenschikkende functie; in het geval van onderschikkende functie worden de conjuncties *omdat* en *doordat*, standaardtalig resp. 'reden' en 'oorzaak', gebruikt. Verschillende woordvolgordes sluiten hierbij aan, resp. SVf… en S…Vf. Vgl. de beide volgende zinnen:

1. ik heb geen zin meer om contact met hem te hebben want hij (S) heeft (Vf) mij lange tijd slecht behandeld [reden]

[91] We gebruiken de term *agentief/causaal* omdat de semantiek kan wisselen.

2. ik heb geen zin meer om contact met hem te hebben omdat hij (S) mij lange tijd slecht behandeld heeft/heeft (Vf) behandeld [reden]

3. de straten zijn nat doordat het (S) een flinke tijd heeft (Vf) geregend/geregend heeft (Vf) [oorzaak]

Uit de zinnen 1 en 2 blijkt dat het er, in dit geval, weinig toedoet, welke constructie men kiest. Toch is er sprake van een subtiel semantisch, nl. van epistemische aard: bij *omdat/doordat* is er zonder meer van feitelijkheid sprake, bij *want* speelt ook het oordeel van de spreker een rol. Vergelijk *Jan is wakker want de gordijnen zijn open* met *Jan is wakker omdat/doordat de gordijnen open zijn*. In de eerste zin leidt de spreker uit het feit dat de gordijnen open zijn, af dat Jan wakker is (maar hij kan zich daarin vergissen), in de tweede zin is het open zijn (wat als feitelijkheid wordt gesteld) reden of oorzaak van het wakker zijn van Jan. In de eerste zin legt de spreker een verband tussen twee apart genoemde standen van zaken (hij trekt een conclusie), in de tweede zin is er maar van één stand van zaken sprake waarvan de reden of oorzaak deel uitmaakt. Zoals al gebleken is, is het verschil niet altijd belangrijk: er bestaan bijvoorbeeld slechts subtiele verschillen tussen *we blijven thuis want het sneeuwt* en *we blijven thuis omdat het sneeuwt*.

b. *Gotisch. Oudnederlands*

Bekijk voor het Gotisch de volgende zinnen:

1. unte jabái afletiþ mannam missadedins ize, afletiþ jah izwis atta izwar sa ufar himinam (Matth. 6:15) ‘want indien jullie de mensen hun zonden vergeven, zal u uw vader in de hemelen vergeven’.

2. hazida sa fráuja þana faúragaggjan inwindiþos, unte frodaba gatawida (Lud. 16:8) ‘de heer prees de onrechtvaardige rentmeester, omdat hij wijs gehandeld had / want hij had wijs gehandeld’

3. ni þeei táujáu wiljan meinana (Joh. 6:38) ‘niet omdat ik mijn wil zou doen’.

4. ƕa táujáu þandei fráuja meins afnimiþ faúraggi af mis (Luc. 16:3) ‘wat zal ik doen omdat mijn heer het rentmeesterschap van mij afneemt?’

5. wissuh Iudas þana stad þatei ufta gaiddja Iesus jáinar (Joh. 18:2) ‘en wist Judas die plaats omdat Jezus daar vaak naartoe ging’

Voor de keuze in de vertaling tussen ‘want’ en ‘omdat’ kunnen we ons wat het Gotisch betreft niet op de woordvolgorde baseren. Zoals aangegeven zijn zeker bij zin 2 beide vertalingen mogelijk; bij zin 4 en 5 zou eventueel ook voor ‘want’ gekozen kunnen worden. Bij 1 komen we zeker bij een vertaling met ‘want’ terecht; *Þeei* (zin 3) komt slechts na een negatie voor wat een vertaling met ‘want’ uitsluit.

Ook in het Oudnederlands kunnen we niet uit de woordvolgorde afleiden of we *wanda* als ‘want’ dan wel als ‘omdat’ moeten begrijpen. In *wanda* (het tegenwoordige *want*) herkennen we het temporele element *wan* dat we ook in *wanneer* (< *wan eer*) vinden en dat we zelfstandig met de betekenis ‘want’ terugvinden in *wan ghi sijt alre doochden eren waerdich* ‘want ge zijt de eer van alle deugden waard’ (MNW). Deze zin staat weliswaar te boek als een vlaams-hollandse zin, meer in het algemeen is echter *wan*, dan wel vaak met de betekenis ‘wanneer’ (conjunctie), oostmiddelnederlands. Het semantisch verband tussen temporaliteit

en causaliteit is geen probleem (zie par. 1.5.1). Van het Oudhoogduits is vragend *hwanta* ‘waarom’ bekend. Vergelijk nu de beide oudnederlandse zinnen, met wisselende volgorde:

1. SVf: wanda thiu heizza sunna havet mir benomen mino scona (ONW LW) ‘want de hete zon heeft mij mijn schoonheid benomen’

2. …Vf: onl. (in so wilikin dage ic ruopen, ecco becanda) wanda got min bist (ONW WP) ‘(op welke dag ik ook roep, zie, ik heb (je) bekend (ervaren)) omdat je mijn God bent’

Bij zin 1 zouden we in plaats van ‘want’ ook ‘omdat/doordat’ kunnen gebruiken, bij zin 2 in plaats van ‘omdat’ ‘want’.

c. *Want/omdat/doordat*

De oude genitieven *des* en *dies* die we hierboven als adverbia hebben leren kennen, konden ook conjunctie zijn; in beide gebruikswijzen zijn ze intussen in onbruik geraakt. De bekendste conjuncties in het Middelnederlands en later zijn vormingen met *dat*: *ommedat* (*omdat*) en *doredat* (*doordat*); daarnaast moet ook *want* genoemd worden. Ook voor het Middelnederlands kan voor *want* een weergave met ‘omdat, doordat’ voor de hand liggen. Daarop kan wijzen wanneer er een volgorde volgt die eerder typisch voor een bijzin dan voor een hoofdzin zou zijn (de middelnederlandse volgorde was echter nog niet vast: zie hfdst. 15) en vooral wanneer *want* vergezeld gaat van expletief *dat* en/of voorop in de zin staat. Vergelijk de volgende zinnen (“hoofdzins”- en “bijzinsvolgorde” moeten vanuit de modern nederlandse situatie worden begrepen):

1. die coninghinne van Saba quam tote Salomoen want si vernam van sire groter wijsheit mare (MNW) ‘de koningin van Saba kwam tot Salomo want zij hoorde over zijn grote wijsheid’ [hoofdzinsvolgorde]

2. die ridder hevet groten toorn want hi sine macht al heft verloren (MNW) ‘de ridder heeft groot verdriet omdat hij zijn macht helemaal heeft verloren’ [bijzinsvolgorde]

3. mnl. herde tornech dat hi wert want het hem harde sere dert dat hij den coninc so onwert heft (MNW) ‘zeer toornig werd hij omdat het hem heel erg deert = ter harte gaat dat hij de koning zo verachtte’ [bijzinsvolgorde]

4. lentworme heet ment...want dat hi wast uter lende (MNW) ‘een lintworm noemt men het...want het groeit vanuit de lende’ [plus *dat*; hoofdzinsvolgorde]

5. want die mensche niets so seker en es dan des doots, es et orberlike ende nutte... (MNW) ‘omdat de mensen van niets zo zeker is als van de dood, is het dienstig en nuttig... [vooropplaatsing van *want*; hoofdzinsvolgorde]

6. want dat hi ons wilde leren ootmoedicheit, reet hi sulc paert... (MNW) ‘omdat hij (Christus) ons nederigheid wilde leren, reed hij op zo’n paard... [vooropplaatsing van *want* plus *dat*; hoofdzinsvolgorde]

7. mnl. (hi) dede lieden jugieren omme dat si hadden groten scat (MNW) ‘hij liet lieden veroordelen want ze hadden veel geld’ [hoofdzinsvolgorde]

8. mnl. soo en sal nyemandt cost doen in huerhusen ommedat die lude ierst in huerhusen varen wonen (MNW) ‘niemand zal uitgaven doen in huurhuizen omdat de mensen eerst in huurhuizen gaan wonen’ [bijzinsvolgorde]

In de vertaling van de zinnen 1 t/m 3 met *want* plus 4 met *want dat* is op grond van de volgorde voor ‘want’ of ‘omdat’ gekozen; de alternatieve keuze is ook mogelijk als we de volgorde veranderen. In 5 en 6 ligt echter vanwege de vóórplaatsing van *want (dat)* ‘omdat’ voor de hand. In 7 en 8, met *omme dat* c.q. *ommedat*, vraagt de volgorde resp. om ‘want’ en ‘omdat’; de alternatieve keuze is weer ‘omdat’ en ‘want’. Het is moeilijk uit te maken in welke gevallen we tegenwoordig eerder *want* dan wel *omdat* zouden gebruiken. Misschien is *want*, als gevolg van de nevenschikking die ermee gepaard gaat, meer spreektaal dan *omdat*.

Vanaf de 16e eeuw begint na *want* de hoofdzinsvolgorde standaard te worden; in 17e-eeuwse hollandse brieven kunnen we echter nog frequent de bijzinsvolgorde aantreffen. Er kan sprake geweest zijn van een standsverschil: de, meer zuidelijke, hoofdzinsvolgorde werd als de betere beschouwd. Maar mogelijk was (zie boven) deze ook meer spreektaal. De ontwikkeling leidt tot een strikte scheiding tussen nevenschikkend *want* en onderschikkend *omdat*/*doordat*, niet alleen wat betreft de werkwoordsvolgorde: *want* kan nu ook niet meer voorop staan en ook niet meer door *dat* gevolgd worden. Waarschijnlijk is de ontwikkeling zó geweest dat zich eerst in het algemeen het volgordeverschil tussen hoofdzin en bijzin uitkristalliseerde en dat de beide (overigens subtiele) betekenissen daarna aan verschillende volgordes werden gehecht.

d. *Omdat, doordat, dat*

Het verschil tussen ‘reden’ (*omdat*) en ‘oorzaak’ (*doordat*) werd in oudere fasen niet gemaakt. Vergelijk de volgende zinnen:

1. mar hi peinsde overwaer dat hi was onbekennet daer dor dat hire noit was gesien (MNW) ‘maar hij dacht naar waarheid dat hij daar onbekend was doordat hij er nooit was gezien’ (oorzaak)

2. mnl. ghine gaeft hem no goet no quaet sonder eenen pladijsengraet…dor dat ghine niet en mocht (Reinaert) ‘gij gaf hem goed noch kwaad behalve een visgraat omdat gij hem niet zelf wilde hebben’ (reden)

3. mnl. de nonnen heeft hi danen ghedaen omdat de Vriesen…hem waren so fel ende so swaer (H2 506) ‘de nonnen heeft hij daarvan weg gedaan omdat de Friezen…zo wreed en onaangenaam tegenover hen waren’ (reden)

4. 17e-eeuws: gy en hebt niet om dat gy niet en biddet, gy biddet ende gy ontfanght niet omdat gy qualick biddet (WNT) ‘gij hebt niet doordat gij niet bidt, gij bidt en gij ontvangt niet doordat gij slecht bidt’ (oorzaak)

Doordat (*dor dat*) wordt zoals blijkt in het Middelnederlands zowel voor ‘reden’ als ‘oorzaak’ gebruikt; *omdat* lijkt daarin (vooral) de reden aan te geven maar vergelijk de 17e-eeuwse zin waarin het om een oorzaak gaat (of om een reden vanuit God gedacht?). In de schrijftaalcultuur is de “regel” ontstaan dat *omdat* bij reden en *doordat* bij oorzaak gebruikt moet worden. In gesproken taal (zeker substandaard) wordt ook bij oorzaak *omdat* gebruikt; in de bovenstaande vertalingen zal in plaats van *doordat omdat* gezegd worden. Er wordt druk tegen de regel gezondigd; er zijn in ieder geval nogal wat situaties waarin het verschil tussen reden en oorzaak niet heel duidelijk is. Vgl. *ik werd kwaad omdat* of *doordat hij mij tegensprak* al naargelang men het kwaad worden als een bewuste of een automatische reactie

wil opvatten. Het onderscheid ‘reden’ en ‘oorzaak’ speelt ook een rol, zoals we hierboven gezien hebben, bij *daarom* en *daardoor*.

In de volgende middelnederlandse zin vinden we *dat* zonder meer dat diverse functies kan vervullen, zo ook de causale:

5. (herhaald) de jonghe (raven) leven VII daghe sonder eten dat se de vader niet voeden en wilt vore dat si swart werden (S327) ‘de jonge raven leven zeven dagen zonder eten omdat de vader ze niet wil voeden voordat ze zwart worden’

Dit gebruik van *dat* komt tegenwoordig niet meer voor.

e. *Ontbreken conjunctie*

In de volgende middelnederlandse zinnen ontbreekt de conjunctie:

1. si wilden gherne al ghemene voor hem sterven: hi ware haer here (S301) ‘ze wilden graag allemaal voor hem sterven: hij was (namelijk) hun heer’ [de conjunctief *ware* lijkt erop te wijzen dat hier weergegeven wordt wat zij zeiden]

2. hi soude te hant bliven doot van den gheruussche, het is so groot (S301) ‘hij zou terstond dood gaan van het lawaai, het is zo groot c.q. zo groot is het = doordat het zo groot is [*so* heeft hier verbindende kracht]

3. int lant pleeghtmen datmen daer of maect der doden kisten om den stanc die vanden doden coemt, dies stranc (S301) ‘in het land is men gewoon dat men daarom doodkisten maakt vanwege de stank die van de doden komt, die is (zo) sterk’ = omdat die zo sterk is [een verbindend *so* ontbreekt hier]

4. omme tferlies vander scaden dattem die Wandelen hadden beraden ende willen wreken haren toren (S301) ‘om het verlies van de schade die de Vandalen hun hadden berokkend en willen wreken hun smaad = en omdat zij hun smaad wilden wreken [*omdat* uit *omme* gehaald, *si* uit *-em*]

Zin 1 kan in modern Nederlands gehandhaafd blijven als een causaal adverbium, in casu *namelijk*, wordt toegevoegd. De vertalingen van 2 en 3 laten verbindend *zo* zien dat in de middelnederlandse zin 3 ontbreekt. De constructie van zin 4 is in het moderne Nederlands uitgesloten.

f. *Andere vormingen*

Ook vormingen met *mits (overmits, vermits)* plus *dat* of met *na* plus *dat* komen voor (zie de zinnen 1 en 2 hieronder). Zin 3 is een zuidelijk voorbeeld met *vermits* (dat ook met *dat* kan voorkomen). Afgezien van dit *vermits* zijn vormingen met *mits* niet meer in gebruik.

1. mnl. dese Rente was ofghelost ende vercocht mitsdat mer niet vele derof conste ghecrijghen (VMNW ‘deze rente werd afgelost en verkocht omdat men er niet veel van kon krijgen (er weinig profijt van had)’

2. mnl. nadat ghi sijt te banne, men souts mi doen verwijt, lietic u met mi wandelen (MNW) ‘omdat ge in de ban zijt, zou men het mij verwijten, als ik u met mij liet gaan’

3. znnl. vermits een juiste oorzaak niet gekend is, is een disciplinaire aanpak van de ziekte vereist (ZNW)

Behalve vormingen met *dat* komen er ook met *dien* voor, al dan niet gevolgd door *dat*: *doordien*, *naerdien* (ook *nadien*), *(over)mitsdien*, ook mnl. *indien*; zie zinnen 1 t/m 4 hieronder. Een latere vorming met *bi-*/*bij-* sluit hierbij aan (zin 5): *bijaldien*, dat in ieder geval tot vóór kort in de zuidelijke standaardtaal voorkwam.

1. 16-eeuw: doerdien dat twater van de Tye…innegelaeten wert

2. 17e eeuw (Vondel): wat zullen Heerschappen niet aenrechten naerdien dieven dit durven bestaen

3. mnl. mitsdien dat hi niene gout… 'omdat hij nooit betaalde'

4. mnl. doe sprac God te hem dese worde: Caym, waer es abel din broeder, niet indien God ne was vroeder te weten waer hi was ghevaren (VMNW) 'toen sprak God tot hem deze woorden: Kaïn, waar is je broeder Abel, niet omdat God er niet van de hoogte was waar hij was gebleven'

5. znnl. van spanning was er meestal weinig sprake bijaldien de inrichters er in 1967 de brui aan gaven (ZNW).

Verouderd zijn ook (hierboven reeds genoemd) *wijl*, ook *dewijl* (uit *die wile dat*), *nademaal (dat)* en *alzo* die alle pas vanaf de 16e, 17e eeuw voorkomen (zie de zinnen 1 t/m 3 hieronder). Nog wel in gebruik is het typisch schrijftalige *daar*. Het komt vooral na de 17e eeuw voor maar het vroege Middelnederlands laat al een voorbeeld zien (zie zinnen 4 en 5).

1. 18e eeuw: de stadt viel in hun hand, wijl niemant hen weêrstond (WNT)

2. 17e eeuw: nademael ik trouwen zel (WNT)

3. 17-eeuw: alsoo gy 't bloet niet en hebt gehaet, salu het bloet oock vervolgen (WNT)

4. mnl. wonder hadden si alle te samen dar hare lijf ende cleet van den viere niet ne weet (VMNW) 'ze waren allen tesamen verbaasd omdat hun lichaam en kleding geen last van het vuur heeft'

5. nnl. ik heb er niets over gezegd daar ik er niet van op de hoogte was

Vooral van na de Middeleeuwen dateert het tegenwoordig graag gebruikte *aangezien*; een variant, vanaf de 19e eeuw, is zuidelijk *gezien*. *Omreden dat* dateert uit de 18e eeuw; het lijkt nu naar wat onbeholpen spreektaal afgezakt te zijn. Vergelijk ook vrij recente vormingen als *ten oorzake dat* en *uit hoofde dat*. De indruk is dat er in de schrijftaal van een soort causale wildgroei sprake geweest is. Vele vormingen zijn nu (zoals al gebleken is) duidelijk verouderd; ze kunnen tot de schrijftaal of tot plechtige spreektaal beperkt zijn gebleven. Een 19e-eeuwer als Haverschmidt kon er, in zijn *Winteravondvertellingen*, al de spot mee drijven. Het betreft daarin behalve *alzo* vormingen met *bij-*, *na*/*naar-*, *-wijl* en *-mits*. Soms lijkt de causale bepaling in het possessivum geïmpliceerd te zijn: vgl. *verschooning voor mijne begane achtloosheid* (18e eeuw, H6 1580) 'vergeving voor de door mij begane achteloosheid'.

Ten slotte het regionale aspect. Het zuidelijke Nederlands kent eigen conjuncties: we noemen nog een keer het (reeds genoemde) oude *bijaldien* of *vermits*.

10.5.1.5. *Als-constructies*

Een opvallende wijze van uitdrukken vinden we in het Middelnederlands: *de grave sloech de hand ten swerde als de ghene de begeerde hem te werne* (H2 500) lett. 'de graaf sloeg de hand aan het zwaard als degene (zoals degene doet) die verlangde zich te verdedigen', eerder te begrijpen als 'omdat hij zich verlangde te verdedigen'; semantisch is hier het element 'vergelijking' voor het element 'causaliteit' geweken. In de 17e eeuw is deze manier van uitdrukken op z'n retour. Een vergelijkbaar voorbeeld is *so lachi lange stille alse die hadden sinen onwille* (S64) 'zo lag hij lang stil als iemand die zijn ongeluk had > omdat hij er ongelukkig aan toe was'. Ook in de zegswijze *onnoosel als wy sijn, wy laten ons berooven van onsen besten pandt met lichte te gelooven* (WNT, 17e eeuw) treft ons een causale bijklank: 'omdat we nu eenmaal onnozel zijn'. De manier van zeggen is nog steeds mogelijk: vgl. *sufferd als ik ben, stapte ik in de verkeerde bus*. Een causale bijklank treft ons ook bij *als* plus participium presens: *de Haan, als nu zijn oogmerk bereikt hebbende, nam zeer vriendelijk afscheid* 'omdat hij nu zijn doel bereikt had' (H7 1909, 19e eeuw). Deze constructie duikt al in de 16e eeuw op: *Gods verstand is eeuwigh, dus magh gheen menschelyck verstand, als altsamen tydlyck zynde* 'omdat het geheel en al tijdelijk is', *het Godlycke verstand begrypen* (H4 862). Is er historisch verband met de hierboven genoemde middelnederlandse constructie? Een zinsnede als *als ziende de Onzienlijke* (Hebr. 11:27) bevat uiteraard geen causaal betekeniselement; er is hier sprake van een (althans letterlijk genomen mank gaande) vergelijking: 'alsof we de Onzienlijke = God zien'.

10.5.2. FINALITEIT

10.5.2.1. *Adverbia*

In aansluiting bij de causaliteit behandelen we de finaliteit (doel). Deze beide noties (in ieder geval reden en doel) liggen vlak bij elkaar: vgl. *we blijven thuis omdat het regent* (reden) en *we blijven thuis om niet nat te worden* (doel). Het verschil komt echter te voorschijn bij *waar doe je het om?* (doel) vergeleken met *waarom doe je het?* (reden). Terwijl we voor locativiteit, temporaliteit en causaliteit bepaalde basiswoorden kunnen noemen, korte woorden die etymologisch verder niet doorzichtig zijn (althans niet op het eerste gezicht): *hier*/*daar*, *nu*/*toen*/*dan*, *des*/*dies*), lukt dat voor finaliteit niet. Dat kan op de meer secundaire status ervan wijzen.

Een gotisch voorbeeld van finaliteit is *du þamma qam in þamma fairhváu ei weitwodjáu sunjái* (Joh. 18:37) 'tot dat = daartoe kwam ik de wereld opdat ik van de waarheid zou getuigen'. We vinden hier de adverbiale woordgroep *du þamma* gevolgd door de conjunctie *ei* (plus optatief). In het Oudnederlands vinden we de zin *thes bidden ic zethiu thaz ich newanne nekume*… (ONW LW) lett. 'daarom bid ik opdat dat ik nooit kom (zal komen)', nl. 'in de vergadering van de ongelovigen'. *Zethiu* 'tot dát' komt hier samen voor met *thaz* conjunctie maar we mogen aannemen dat het ook zelfstandig als adverbium kon voorkomen. Opvallend is dat het aaneengeschreven is; wijst dit op een ervaring van eenheid? Conjunctionele woordgroepen zijn in latere stadia nog heel gewoon. In het Middelnederlands kon in adverbiale groepen de prepositie *tot*, *tote* (plus datief) gebruikt worden: *dat hi ons tot also groter edelheit vercoren heeft* (MNW), *tote den dienste Gods* (MNW). Vergelijk nog steeds *tot meerdere glorie* maar daarnaast ook met een andere prepositie: *om den brode*, of *te dien einde*. Samengestelde conjuncties vinden we in *ter wille van de lieve vrede* (reeds 17e-eeuws), later ook *omwille van* met *om* een oudere variant daarvan komt met een genitief voor en laat

scheiding van *om* en *wille* zien: *om myne krankheids wille*. Vergelijk ook *ten gunste van* in plaats waarvan we ook *voor* (mnl. *vore*, onl. *fora*) kunnen gebruiken: *ten gunste van* c.q. *voor de lieve vrede*, en in negatieve zin mnl. nnl. *tegen* (onl. *wither*): *tegen de oorlog*. Het Middelnederlands laat een pronominaal adverbium zien in *die daertoe geordineret sijn* 'die daartoe geordend zijn'; *daartoe* en *hiertoe* zijn ook thans nog heel gewoon.

10.5.2.2. *Bijzinnen*

Een gotisch voorbeeld van een finale bijzin hebben we hierboven al gezien, met aankondigend *du þamma* en de conjunctie *ei* (die in algemene zin onderschikkende functie heeft); met slechts *ei* komt voor: *wasuþ-þan so qino háiþno…jah baþ ina ei þo unhulþon uswaúrpi us daúhtr izos* (Marc. 7:26) 'en deze vrouw was dan een heidense…en zij bad hem dat hij de boze geest uit haar dochter zou uitwerpen'. In negatieve zin wordt *ei ni* gebruikt: *saíhviþ ei mannhun ni qiþáis waíht* 'ziet toe dat niemand iets zegt (Marc. 1:44) of *eis ni iddjedun in praítoria[un] ei ni bisaúlnodedeina* (*ak matideina pasxa*) (Joh. 18: 28) 'zij gingen niet in het pretorium opdat zij niet verontreinigd zouden worden (maar het pasen zouden eten)'. Ook *ibái* wordt gebruikt, in *ibái hvan atgibái þuk sa andastaua stauin* (Matth. 5;25) 'opdat soms niet de tegenstander je aan de rechter zou overleveren'. Het oudnederlandse voorbeeld (hierboven) bevatte aankondigend *zethiu* en de conjunctie *thaz*. Zie voor het Middelnederlands onderstaande zinnen.

1. doen wart hi ghelevert Pylatuse dat hine doden soude (MNW) ' toen werd hij uitgeleverd aan Pylatuse opdat hij hem zou doden'

2. ik ben daertoe gheboren dat ic ghetughe gheve der waerheit '(MNW) ik ben daartoe geboren dat ik getuigenis geef van de waarheid'

3. die hoor broot backten te laf van water opdat te meer sal weghen (MNW) 'die hun brood te week van water bakken opdat het des te meer zal wegen'

4. omme dat die rike dat beseffe (MNW) 'opdat de rijke dat zou beseffen'

5. ende dore dat dit vast si…soe hebbe wi dese lettren doen seghelen (VMNW) ' en opdat dit vast zou staan…hebben we dit geschrift van zegels voorzien'

In zin 1 vinden we alleen *dat* 'opdat'; in spreektaal is dat nog steeds een mogelijkheid. In zin 2 vinden we bij *dat* aankondigend *daertoe*; een dergelijk aankondigend adverbium troffen we ook al in het Gotisch en het Oudnederlands aan (zie boven). Zin 3 bevat het ook tegenwoordig, zij het vooral in formele taal, nog gebruikte, *opdat*. Hedendaags gebruik geldt niet voor *omme dat* in zin 5 evenmin als voor *dore dat* in zin 6. Voor het Middelnederlands blijkt weer de semantische beweeglijkheid van de betreffende conjuncties.

10.5.2.3. *Beknopte bijzinnen*

De tegenwoordig gewone manier om finaliteit uit te drukken is het gebruik van een beknopte bijzin, ingeleid met *om te*: vgl. *hij gaat naar Amsterdam opdat hij daar enkele zaken regelt* (erg formeel) met *om daar enkele zaken te regelen*. Ook prepositiegroepen als *iets tegen verkoudheid* of *ter voorbereiding van Kerstmis* kunnen door beknopte bijzinnen worden vervangen: *om verkoudheid tegen te gaan*, *om Kerstmis voor te bereiden*. Ook in deze gevallen is het gebruik van een beknopte bijzin minder formeel.. Oorspronkelijk (middelnederlands) kon alleen de infinitief gebruikt worden of *te* dan wel *omme* plus

infinitief; door contaminatie ontstond *om te* plus infinitief. Voor *du* plus infinitief vgl. bijv. got. *du* 'te' in *du ushramjan* 'om te kruisigen = gekruisigd te worden. Een middelnederlands voorbeeld met *te* is *menistrauden die si hebben te haren maeltiden hare gasten daer mede te verbliden* (S282) 'minstrelen die zij bij hun maaltijden hebben om hun gasten daarmee te vermaken'. Een voorbeeld met *omme* is: *ende hi voer in Egypten omme horen der sterren const* (S280) 'en hij ging naar Egypte om (over) de sterrenkunde te horen'. Bij een werkwoord van beweging kunnen we nog het oude gebruik van enkel de infinitief terugvinden: *dat hi up enen berch clam doen sijn ghebede* (S279) 'dat hi op een berg klom om zijn gebeden te doen'. De contaminatie *om te* (die we van het moderne Nederlands kennen) komt al in het Middelnederlands voor: *dat hi quame in sine stede omme te sine in goeden vrede* (S281) 'dat hij in zijn stad zou komen om er in goede rust te zijn'. *Om te* plus beknopte bijzin werd het middel bij uitstek om finaliteit aan te duiden. Een recente ontwikkeling houdt in dat *om te* ook bij niet-finaliteit wordt gebruikt. Uit de 18e eeuw dateert al *myn verlangen om uwe Beminde geluk te kunnen wenschen* (H6 1432); vgl. voor hedendaags Nederlands bijv. *ik heb besloten om te stoppen*. Mogelijk heeft dit het gebruik van finaal *voor te* in de hand gewerkt: *ik heb een en ander gekocht voor schoon te maken*; ook dit komt al in de 18e eeuw voor: *de waght…voor de publike rust te handhaven* (H6 1432), *Leuvense Kroniek*). Het lijkt vooral zuidelijk te zijn maar kan heden ten dage ook in de gesproken taal van het Noorden gehoord worden. Zie voor de hier beschreven ontwikkelingen ook (met meer details) hoofdstuk 3 par. 4.5. In genoemde paragraaf hebben we ook de "noodlotsconstructie" genoemd: *hij ging naar Amerika om er nooit van terug te keren*.

Uit het moderne Nederlands kennen we ook de beknopte bijzin met *teneinde*: *teneinde dit werk nu af te sluiten*. Het Middelnederlands laat *ten einde (ten hende) dat* als conjunctionele groep zien: *te hende dat hem ghein heurer knechten beclaghe*… (H2 740) 'teneinde zich geen van haar knechten zou beklagen'. 17e-eeuws *ten einde wy niet te vroeg ontdekt zouden worden* laat met het ontbreken van *dat* een stap in de richting van de moderne constructie zien; van een beknopte bijzin is echter geen sprake. In de 19e en 20e eeuw raakt het gebruik van *teneinde* beperkt tot beknopte bijzinnen. Na het Middelnederlands (maar niet meer in het moderne Nederlands) treffen we *ten fyne dat* aan, van lat. *fīnis* 'doel. *Dat* zonder meer is finaal in (vooral spreektalig) *pas op dat je niet valt* waarin *dat* als 'opdat' moet worden opgevat. Dit gebruik van *dat* is ons (zie zin 1 in de vorige paragraaf) ook van het Middelnederlands bekend. Een op z'n minst finale bijklank heeft de constructie *hij is vissen*, in het perfectum stndl. *hij is wezen vissen*, evenals het verwante *hij is uit vissen*. Zie hiervoor hfdst. 4 par. 3.4. De finaliteit is iets duidelijker bij *ze gaat uit schoonmaken*; dit lijkt ook iets causaals te hebben: ze doet dit om aan geld te komen.

10.5.3. CONSECUTIVITEIT

10.5.3.1. *Adverbia*

Bij consecutiviteit gaat het niet alleen om een gevolg; we zullen zien dat er ook, meer in logische zin, sprake kan zijn van een implicatie of een gevolgtrekking (conclusie). Als basiswoord zouden we *zo* kunnen opvatten: vgl. naast *ik trok eraan en zo ging het kapot*. Het gaat terug op het het demonstratiefpartikel *pie. *suod-*; het Gotisch heeft *swa* terwijl het Oudnederlands evenals het Middelnederlands *so* heeft. Adverbiale woordgroepen zijn: *als gevolg daarvan*, *ten gevolge daarvan*, het compositum *dientengevolge*; vgl. bij uitblijven van gevolg: *tevergeefs*. Ook de combinatie (van twee partikels) *dan ook* heeft consecutieve

waarde gekregen: *hij is gezakt, hij moet dan ook het jaar overdoen*. Prepositiegroepen met *tot* drukken meestal een gevoel uit: *tot mijn verbazing*; ze zouden ook tot de evaluatieve bepalingen gerekend kunnen worden (zie par. 7.2). In geval van een conclusie is het meest gebruikte adverbium *dus* (dat verwant is met het concessieve partikel pie. **tou*, *tu*, got. *þaúh*, ndl. *doch*/*toch*). Dit *dus* was oorspronkelijk aanwijzend ('zo', reeds in par. 4.3 vermeld) maar kon zeker vanaf de 16e eeuw ook in concluderende zin gebruikt worden. Invloed van *des* (variant van *dies*), oorspronkelijk genitief bij aanwijzend *dat* maar later causaal adverbium 'daarom' (zie par. 5.1.2), kan in het spel geweest zijn. Intussen is *dus* nog slechts concluderend terwijl het versterkte *aldus* aanwijzend gebleven is. Dit dus kan adverbium zijn maar ook conjunctie bij nevenschikking: *(het liep allemaal nogal tegen)*, *dus ik heb dat toen maar niet gedaan*; adverbiaal is het in *dus heb ik het toen maar niet gedaan*. Overigens treffen we soms, al in het Middelnederlands, in plaats van *dus* het latijnse *ergō* aan.

In aansluiting hierbij noemen we nog een aantal preposities die het begrip 'overeenkomstig, volgens' uitdrukken (vgl. *volgens* < *volgends*). Het Oudnederlands gebruikt hier de preposities *bi* en *nah*: *bi werkon sinin* (ONW WP) 'naar zijn werken', *nah sinemo willen* (ONW LW) 'volgens zijn wil'; een mnl. voorbeeld is *naer sinen wille* (MNW) 'id.'. *Naar* kan nog steeds op deze manier gebruikt worden zij het ietwat schrijftalig: *naar wij vernemen*, *naar verluidt.* De gewone prepositie is nu *volgens*, ontstaan (zie boven) uit een participium presens; dat geldt ook voor *blijkens*, beide met de adverbiale -s. We komen hier bij oude absolute constructies terecht: 'volgende, blijkende uit'; vgl. in dit verband ook *overeenkomstig* (zeker al 18e-eeuws) evenals *getuige* (*wat hij zei*). Verwant is 'in ruil voor' waarvoor het Oudnederlands *umbe* heeft: *umbe einen lutzel scaz* (ONW RB) 'in ruil voor een kleine som gelds'; het Middelnederlands heeft *om* in bijv. *om dusent pont* (MNW). Ook heden ten dage kan *om* gebruikt worden: *om een habbekrats*. Vgl. ook *in ruil voor*, *in plaats van* (ouderwets *in stede van*).

10.5.3.2. *Bijzinnen*

In het Gotisch worden consecutieve bijzinnen ingeleid met *(swa)swe*: *wegos waltidedun in skip swaswe ita juþan gafullnoda* (Marc. 4: 37) 'golven rolden in het schip zodat het reeds vol werd', *gafullidedun ba þo skipa, swe sugqun* (Luc. 5:7) 'zij vulden beide schepen zodat zij zonken'. Er volgt in deze zinnen in het Gotisch een indicatief, maar vergelijk ook *ƕadre sa skuli gaggan, þei weis ni bigitáima ina* (Joh. 7:35) 'waarheen zou deze (man) gaan (zo) dat we hem niet zouden kunnen vinden?'. In het moderne Nederlands wordt *zodat* gebruikt welke conjunctie we ook in het Middelnederlands aantreffen: (*al)so dat* (met varianten). Bezie de volgende middelnederlandse zinnen (1 t/m 7).

1. ende des weerds dochter haer vermeyde met enen riddere, die si minde, also dat si wert met kinde (MNW) 'en de dochter van de waard vermaakte zich met een ridder van wie zij hield zodat ze zwanger werd'

2. die scande leerde hem alre meest dat hi ten huse niet en ginc 'de schande leerde hem het allermeest zodat hij niet naar het huis ging'

3. het was donker van der nachte want hijt niet gesien en mochte (S312) 'het was donker door de nacht zodat hij het niet kon zien'

4. ay, ende waer mach Esmoreit merren dat hij niet en comt (S324) 'och, en waar kan Esmoreit (toch) toeven dat hij niet komt'

5. mi dunct in u ghelaet dat ghi mi hout over quaet ende over valsch dat ic soude u dinc ontecken (id.) ‘het komt mij voor in uw gedrag dat ge mij voor slecht en onbetrouwbaar houdt, namelijk dat ik uw zaken zou openbaar maken’

6. hi was so blide hine wiste wat doen van vrouden (S301) ‘hij was zo blij dat hij niet wist (...blij, hij wist niet) wat te doen van vreugde’

7. die cnape diene liet achter niet, hine dede dat hem sijn here hiet (MM par. 7.2) ‘de jongen (die) liet niet na, [met in het nalaten geïmpliceerd] dat hij niet deed wat zijn heer hem beval = de jongen liet niet na te doen wat zijn heer hem beval’

8. 16e-eeuws (v.d.Dale): tes cleyn sake dat hem iemant tot lijden dwingt waer door hij namaels met vruechden singt (WNT)

9. 20e-eeuws (Nijhoff): laat mij…een stem vernemen dat mijn oren klonken

10. eens so gheviel hem dat, dat hi quam op den zande vanden riviere, so dat hi aldaer sach van duvelen ene grote scare (WS 77) ‘eens overkwam hem dát dat hij op het oeverzand van de rivier kwam, zodat hij daar een grote schare duivels zag = en daar zag hij toen een grote schare duivels’

11. ende also ruumde Jacob die stat ende voer ten berghe van Chalaāt; so dattie mare vernam Laban ende volgde na met neghenen man (S295) ; en zo verliet Jacob de stad en ging naar de berg Chalaāt, en Laban hoorde deze tijding en ging hem achterna met veel mannen’.

12. gi moget lichte dat bestaen, het sal u costen u leven (D1 32) ‘ge kunt gemakkelijk dát doen dat het u uw leven zal kosten’

In de zinnen 1 t/m 3 is er van een duidelijk gevolg sprake, in 1 aangeduid met *also dat*, in 2 met enkel *dat*, in 3 met *want*. In het laatste geval kan er een metonymische verschuiving opgetreden zijn, van ‘oorzaak’ (‘hij kon niet zien door het donker van de nacht’) naar ‘gevolg’. In zin 4 is er eerder van een implicatie sprake: toeven zo dat hij niet komt = toeven met daarin geïmpliceerd dat hij niet komt. Nog duidelijker is dat bij zin 5; let op *namelijk* in de vertaling. Bij zin 6 zouden we nog van een gevolg kunnen spreken: hij kon niet spreken als gevolg van de blijdschap, maar ook hier kunnen we beter aan een implicatie denken. Let op het ontbreken van een conjunctie en op de enkele negatie in de bijzin. Er is verwantschap met het type waarvan zin 7 een voorbeeld is, met een tweeledige negatie in de hoofdzin en een éénledige en geen conjunctie in de bijzin. Dit type en nog andere daarmee verwante types krijgen in verband met de negaties een uitvoerige behandeling in hoofdstuk 12 par. 3.4.1, ook 3.4.2. In de 16e-eeuwse zin 8 wordt het pronominale adverbium *waardoor* gebruikt. Het is moeilijk om voor het Middelnederlands een voorbeeld te vinden; in het moderne Nederlands is dit een gewone manier van uitdrukken. In de moderne zin 9 heeft *dat* de betekenis ‘zodat’; vgl. hiervoor de middelnederlandse zin 2. De middelnederlandse zin 10 laat zien dat *so dat* vaak alleen maar een opeenvolging aanduidt. Dit komt vaker voor: vgl. ook zin 11. Zin 12 is ayndetisch: de conjunctie ontbreekt.

Consecutiviteit kan ook correlatief worden uitgedrukt: *hij ging zo te keer dat iedereen ervan schrok*; *het regende zo hard dat de straten onderliepen*. Er wordt hier ook wel van bijzinnen van graad-aanduidend gevolg gesproken. De volgende voorbeelden vinden we resp. in het Oudnederlands (1), het Middelnederlands (2) en het Nederlands van de 16e eeuw (3) (in de laatste zin met herhaling van *so(o)*):

1. hiro kind Iudei vuchta so ernesthafto wither the cristinen thaz sie se driven us heran lando (ONW LW) ‘haar kinderen, de Joden, vochten zo standvastig tegen de Christenen dat ze hen verdreven uit hun land’

2. want si van hongher so lude creten dat ghi hem huus ende hof verboot ‘want zij van honger zo luid schreeuwden dat ge hun huis en hof verbood’ (S295)

3. de welcke door het gheruchte des volcks soo verstoort wert, so dat hy nauwe een halve reden conde uutspreken (H4 965) ‘die door het lawaai van het volk zo gestoord werd (zo)dat hij nauwelijks een halve zin kon uitspreken’ [met herhaling van *zo*]

Vanaf de 16e eeuw kunnen we *zulks* (*sulcxs*) *dat* in ambtelijke taal aantreffen, sinds de 17e eeuw ook vormingen met *voege* (mnl. *voeghe* ‘manier”, verwant met *voegen*): *invoege(n)*, *indiervoegen*, *in zulker voege*, al dan niet gecombineerd met *dat*.

10.5.3.3. *Implicatie na en(de)*

Omdat er sprake is van een implicatie noemen we hier gevallen van nevenschikking waarin semantisch sprake is van onderschikking die met een beknopte bijzin kan worden weergegeven: vgl. hedendaags (vooral gesproken) *wees zo goed en geef me dat boek eens* ‘wees zo goed (om) me dat boek te geven’. In ‘het goed zijn’ is geïmpliceerd ‘dat het boek gegeven wordt’. Een middelnederlands voorbeeld met *wale doen* ‘goed doen’ is *nu doet wale ende brynget uwen kempe int crijt* (MNW) ‘doe nu goed = wees zo goed (om) uw kampvechter in het strijdperk te brengen’. Misschien heeft de nevenschikking als effect dat het gebod, door de beide imperatieven, dringender bij de hoorder overkomt. Vergelijk ook met twee persoonsvormen *een ander* (nl. dief) *comt ende sal stelen gaen* ‘een andere dief komt om te gaan stelen’. Ook hier een vergelijkbaar effect: ‘de dief zal zeker stelen’.

Verwant is dial. (in ruime zin) *ik zel deris nae ‘m toegaen in zeggen-n-em dat-ie op mot passe* (Katwijk aan Zee). In de eerder besproken voorbeelden is er sprake van twee keer een imperatief of twee keer een persoonsvorm, in de dialectzin echter van twee keer een infinitief met bij de eerste infinitief een (modaal) hulpwerkwoord dat semantisch ook bij de tweede hoort. Deze tweede infinitief is naar voren gehaald, naar de eerste plaats na de conjunctie. Dat de constructie zeker niet alleen katwijks is, blijkt uit stadsfries *je musten nou wat leeger fliege en sette mij del op’t rieten dak*. Een 17e-eeuws voorbeeld is van Huygens (WS 76): *maer een oud Schrijver most zijn beter pen versnijden, om d’oude schrijvery van half versufte tijden te suyveren van schuym, en helpens’ aen den Man.* Een voorbeeld van Wolff en Deken (eind 18e eeuw, WNT) is *de vroome lieden gaan heen, en lezen een boek*, met samengetrokken hulpwerkwoord *gaan*. De ouderdom blijkt nog duidelijker uit een overijssels voorbeeld uit de 16e eeuw: *dat sie toe Deventer solde gaen ende halen visch* (Kloeke 1952). Er is ook nu een omschrijving met een *om*-groep mogelijk: ‘om hem te zeggen…’, ‘om mij op het dak te zetten’, ‘om een boek te lezen’. De conjunctie *om* kan nu echter moeilijk wegblijven wat op finaliteit wijst; het voorbeeld van Wolff en Deken kan ook inchoatief worden begrepen: ‘ze gaan een boek lezen’ (zie WNT). Ook in deze gevallen kan de nevenschikking als in feite ‘onderschikking’ begrepen worden en ook nu klinkt de nevenschikkende variant beslister. Tamelijk bekend is (was) de uitdrukking: *wat wil ik zeggen en jokken niet?* Is er verband met een oude volgorde waarin na mnl. *ende* de werkwoorden vooraan konden komen te staan? (Zie hfdst. 15 par. 7.2.3) Vanwege het stilistische effect zou die volgorde zich in de boven besproken gevallen hebben kunnen handhaven. Vgl. voor het Middelnederlands *een man was*

die hadde twee kinder, ende quam die ijongre sone toten vader... (H2 542) ‘er was een man die had twee kinderen, en de jongere zoon kwam kwam tot zijn vader’. Finaliteit is ook duidelijk aanwezig in noordoostelijk (in standaardtalige weergave) *ik ga heen en helpen Klaas* (‘om Klaas te helpen’).

10.6. *Voorwaarde*

10.6.1. *Inleiding*

Voor een actie, proces of toestand kan een voorwaarde (conditie) bestaan die bepaalt of daarvan inderdaad sprake kan zijn. Voorbeelden: *als het morgen mooi weer is, ga ik naar het strand* (actie); *als een depressie ons land nadert, gaat het regenen* (proces); *als er weinig verschillen in luchtdruk zijn, is het windstil* (toestand). In het eerste geval is er sprake van een veronderstelling (tijdgebonden): ‘veronderstel dat het morgen mooi weer is’, in het tweede en derde geval is er sprake van besliste (tijdloze) voorwaarden. De voorwaarde wordt ook wel aangeduid als *protasis*, datgene waartoe de vervulling van de voorwaarde leidt, als *apodosis*. De laatste kan, bijvoorbeeld bij een imperatief, onafhankelijk zijn van de eerste: *als je broeder berouw heeft, vergeef hem dan* (het is niet gezegd dat dit dan ook werkelijk gebeurt). De conjunctie kan ook ontbreken: *is het mooi weer, dan ga ik naar het strand* enz. Mogelijk hebben we hier de oudste vorm van conditionaliteit, ontstaan uit een vraagzin (een ja-of-neevraag): *gaat hij ook mee?* [ja!] *dan blijf ik thuis*. Daarop zou kunnen wijzen dat in het Middelnederlands conjunctieloze zinnen in vergelijking met die mét conjunctie in het Middelnederlands frequent voorkomen. Aan de andere kant zijn zinnen mét conjunctie (zie beneden) reeds goed in het Gotisch vertegenwoordigd. Soms is een bepaalde conditie aanwezig en blijft een verwachte actie, proces, toestand toch achterwege. Voorbeelden: *al is het mooi weer, dan blijf ik toch thuis*; *ook al nadert er een depressie, het zal toch niet gaan regenen*; *hoewel er weinig verschillen in luchtdruk zijn, is het toch niet windstil*. Er kan dan een reden of oorzaak zijn waarom of waardoor iets niet gedaan wordt of plaatsvindt. Naast *conditionaliteit* (voorwaarde) onderscheiden we in dit verband *concessiviteit* (toegeving). Voor de term *toegeving* vergelijk bijv. een omschrijving als ‘toegegeven dat het mooi weer is, maar ik blijf toch thuis’. De voorwaarde kan soms hypothetisch van aard zijn: *als iemand je zou vragen: waarom doe je dat?, zeg dan dat het je opgedragen is*. Een biezonder geval van conditionaliteit is de *irrealis* (eng. *counterfactual*). Er wordt dan voor het verleden een voorwaarde gesteld waardoor bij vervulling iets had kunnen gebeuren; de voorwaarde werd echter niet vervuld waardoor het gebeuren niet heeft plaatsgevonden. Een voorbeeld is: *als ik me niet had vastgegrepen, was ik gevallen; als het niet was gaan regenen, waren alle planten verdord* [maar ik heb me wél vastgegrepen en dus ben ik niet gevallen en het is wél gaan regenen en dus zijn de planten niet verdord]. Aan de irrealis besteden we aparte aandacht. Soms blijft, om een “vrome wens” uit te drukken, de apodosis achterwege: *was hij maar gekomen!* (bijv. ‘dan was dit allemaal niet gebeurd’). We naderen hier de “wensende wijs” (zie hfdst. 4 par. 5.3.1).

Er is een relatie tussen conditionaliteit en causaliteit. In geval van een actie is een reden geïmpliceerd: mooi weer is een reden om naar het strand te gaan, in geval van een proces of toestand een oorzaak: de depressie is de oorzaak van de regen, het vlakke luchtdrukverschil van de windstilte. Bij concessiviteit is er evenzo sprake van een reden of een oorzaak maar tegen de verwachting in leiden die niet tot het verwachte resultaat: het mooie weer zou een reden zijn om naar buiten te gaan maar ik doe dat toch niet enz. Niet altijd is er een dergelijke

causale implicatie: vgl. *als de waarnemingen kloppen, dijt het heelal razend snel uit*; de uitdijing wordt natuurlijk niet door de juistheid van de waarnemingen veroorzaakt; *als* kan hier ook gemakkelijk door *voorzover* worden vervangen.

10.6.2. CONDITIONALITEIT

10.6.2.1. *Adverbia, adverbiale prepositiegroepen*

Een basiswoord dat bij conditionaliteit een rol speelt, is *dan*. We gaan er (zie boven) van uit dat de conditionele bijzin oorspronkelijk een vraag is waarop een met *dan* ingeleide bevestiging volgt: *komt hij ook?* [ja!] *dan kom ik niet*. Adverbia of adverbiale prepositiegroepen met conditionele functie komen niet vaak voor; conditionaliteit wordt bij voorkeur door middel van een bijzin uitgedrukt. Een voorbeeld van een prepositiegroep is *bij regen (blijven we thuis)*; vergelijk ook *in geval van regen.* Een voorbeeld van een adverbium is *desgevraagd (wordt het boek thuis bezorgd)*. Dit kan nog als een korte samenvatting van 'als des (daarom) gevraagd wordt' worden begrepen; zoiets lukt niet meer met *desnoods* (dat dus een duidelijker voorbeeld is), oorspronkelijk 'als des = daaraan nood is = als dat nodig is'. Ook (reeds mnl.) *anders* kan conditioneel begrepen worden: *je houdt je mond, anders* ('als je je mond niet houdt') *ga je maar weg*. Een absolute constructie is *alles bij elkaar genomen (hadden we een goed jaar)*: 'als we alles bij elkaar nemen'. We hebben hier ook een zinsbepaling: 'het is als we alles bij elkaar nemen zó dat we een goed jaar hadden'.

10.6.2.2. *Bijzinnen volgordes*

In de volgende gotische voorbeelden staat de bijzin voorop (in 1 en 2 mét conjunctie, in 3 zonder conjunctie):

1. jabái allis Mose galáibidedeiþ, ga-þáu-láubideþeiþ mis (Joh. 5:46) 'indien jullie Mozes zouden geloven, dan zouden jullie ook mij geloven'

2. niba táujáu waúrstwa attins meinis, ni galáubeiþ mis (Joh. 10:37) 'als ik niet de werken van mijn vader zou doen, gelooft [imperatief] mij niet'

3. nih wesi sa fram guda, ni mahtedi táujan ni waíht (Joh. 9:23) 'ware hij niet van God, dan zou hij niets kunnen doen'

Let op de conjunctiefvormen, met uitzondering van de imperatief in 2. Er is steeds sprake van een irrealis.

Een oudnederlands voorbeeld met de bijzin achteraan (zij het uit de Heliand) is zin 1 hieronder; in zin 2 staat de bijzin voorop (zin 1 heeft een conjunctie: *ef*, zin 2 is conjunctieloos met VS-volgorde, zie hfdst. 15):

1. than was im that lutil fruma that hie it io an is herten gihugit, ef hie it haldan ni wili (Heliand, H1 286) 'dan was het hem weinig nut dat hij het ooit in zijn hart sloot als hij het niet behouden wil'

2. (wanda) gestarchent thie heretici in hiron perversis dogmatibus, so sint sie unsemfte ze verwinnene (ONW 11^{e} eeuw) '(want) worden de ketters sterk in hun perverse dogma's, dan zijn ze moeilijk te overwinnen'

In het Middelnederlands kan de bijzin voorop (zin 1), in het midden (zin 2) of aan het eind staan (zinnen 3 t/m 5). Vergelijk de volgende zinnen zonder conjunctie (let weer op de VS-volgorde):

1. mochte God doen sonde, so heeft Hi sonde gedaen… (MM Karel ende Elegast 1, tekst 6) ‘zou God zonde kunnen doen, dan heeft Hij er zonde aan gedaan…’

2. dat waer, eist so men mi seide, een temmerman van goeden love (H2 543) ‘dat zou zijn, is het zoals men mij zei, een timmerman van goede reputatie

3. neen vrient, het waer quaet gedaen, wildine hier vore ons allen slaen (H2 543), ‘nee vriend, het zou slecht gedaan = u zou er slecht aan doen, wilt gij hem voor ons allen = ten aanschouwen van ons allen slaan’

4. nu mach hi drinken, dorst hem sere (S302) ‘nu kan hij drinken, heeft hij erg veel dorst = als hij erg veel dorst heeft’

5. dit moghen wi wel getoghet merken, lesen wi der apostelen wercken (S302) ‘dit kunnen we wel bewezen vinden, als we de Handelingen der Apostelen lezen = lezen we de Handelingen enz.’

Ook bij zinnen met conjunctie komen verschillende volgordes voor (6 met bijzin vooraan, 7 met bijzin achteraan):

6. <u>of</u> ghi iet wilt, segt uwen wille (H2 505) ‘als ge iets wilt, zeg wat uw wil’

7. wat doeps du dan <u>och</u> tu nin best Christus noch Helias noch profete? (H2 505) ‘wat doop je dan als je noch Christus bent noch Elias noch profeet?’

Een voorbeeld met tussenplaatsing is moeilijk te vinden maar vergelijk voor het moderne Nederlands *wat ga je, <u>als</u> je daarnaar toe gaat, allemaal doen?*

De vertalingen laten zien dat ook in het moderne Nederlands de conjunctie kan ontbreken en diverse volgordes mogelijk zijn. De vertaling van zin 4 en zeker die van zin 5 (die zeker ouderwets aandoet) laat echter zien dat als er geen conjunctie wordt gebruikt, achterplaatsing moeilijk ligt. Andersom geformuleerd zullen we tegenwoordig bij vóórplaatsing eerder geen conjunctie gebruiken dan bij achterplaatsing, dus eerder *heeft hij dorst, geef hem wat water* dan *geef hem wat water*, *heeft hij dorst*.

10.6.2.3. *Bijzinnen zonder conjunctie*

Hierboven zijn we in het Gotisch, het Oudnederlands, het Middelnederlands en het hedendaagse Nederlands al bijzinnen zonder conjuncties tegengekomen. Ze lijken van oudsher naast zinnen mét conjunctie te zijn voorkomen; ze kunnen zoals reeds aangegeven uit vraagzinnen zijn ontstaan (en misschien ook het oudste type zijn): *komt hij ook? dan kom ik niet > komt hij ook, dan kom ik niet*. Dergelijke zinnen zijn ook van het Fries en het Duits bekend maar niet van het Engels waarin ze oorspronkelijk wel voorkwamen. Vergelijk nog voor het Middelnederlnds zin 1 en als biezonder voorbeeld zin 2:

1. waer Reinaert doot het waer ons goet (D) ‘als Reinaert dood zou zijn, het/dat zou goed voor ons zijn’

2. mnl. sijn sy heren, sijn si vrouwen die hoir naesten laten in rouwen, dat en donct mi niet wel ghedaen (H3, 773) ‘of ze heren zijn of vrouwen zijn…die hun naasten in verdriet achterlaten, dat komt me niet als goed gedaan voor’

Voor het Middelnederlands moet ook het type genoemd worden waarin er sprake is van een nageplaatste conditionele bijzin, zonder onderschikkende conjunctie maar met de hoofdzin door *ende* verbonden:

1. ic waende ju helpen ende ghi met mi sou bliven (S303) ‘ik dacht jou te helpen als gij (slechts) met mij zou blijven’

2. in wilde niet sijn int paradijs ende ic ju wiste in desen rouwe (id.) ‘ik zou niet in het paradijs willen zijn indien (terwijl) ik jou in dit verdriet wist’

3. daer was alle dat ghemac dat een keyser hebben soude ende hi feeste houden woude (id.) ‘daar was al het nodige dat een keizer zou hebben indien hij feest wilde vieren

De conditie wordt hier apart door middel van nevenschikking met ellips van de conjunctie aangegeven, weliswaar met een volgorde die op onderschikking wijst. *Ende* lijkt hier de functie van ‘indien’ gekregen te hebben. Voor hedendaagse spreektaal lijken dergelijke constructies niet uitgesloten, zeker bij zin 2 en 3: ‘ik zou niet in het paradijs willen zijn en ik wist jou in dit verdriet’, ‘al het nodige dat een keizer zou hebben en hij feest wilde vieren’.

Met een eenledige negatie vinden we mnl. *(t)en si dat…* ‘(het) zij niet dat… > tenzij = indien niet’; als één woord komt *tenzij*, ook zonder *dat*, pas duidelijk in de 17 e eeuw te voorschijn. Vergelijk mnl. (in een mystieke formulering van Ruusbroec) *die gront blivet selve al onbegrepen, het en si met weselijcker eenicheit* (H2 508) ‘de grond blijft zelf geheel onbegrepen, tenzij met wezenlijke eenheid’. Daarnaast komt voor *(t)en waer dat…*, ook *ne waer dat…*, en met assimilatie van n aan w[92] *maer dat…* (ook *ne maer* met opnieuw *ne* erbij) ‘ware (het) niet dat’. Vgl. verder de middelnederlandse zin *newaer dat mijn sin so groot die lieve droech te minen oom, ic hadde ghewonnen wel tetene* (S224) ‘ware het niet dat mijn geest mijn oom zo’n grote liefde toedroeg, ik had = dan had ik wel te eten gekregen’. Zie voor de tegenstellende conjunctie *maar*, die etymologisch overeenkomt met het hierboven besproken *maar*, hfdst. 11.

Zie ook de volgende middelnederlandse voorbeeldzinnen:

1. maer et (nl. *andeen*, een ijzersoort) es te smeden niet so goet ensi dat mer conste toe doet (MNW) ‘maar het is om mee te smeden niet zo goed tenzij men er een bewerking op uitvoert’

2. die siele...leghet altemael ydel ende onvruchtber tensi dat God... (MNW) ‘de ziel...bevindt zich in een lege en onvruchtbare toestand tenzij God...

3. bloet stempt hi ende venijn verjaghet, et en si ons meesters lieghen (S224) ‘bloed stelpt hij en gif verjaagt (hij) tenzij onze meesters liegen’

4. die borghers haddene vermort ne maer dattene die Jueden met eere manden nederlieten (S224) ‘de burgers hadden hem vermoord ware het niet dat de Joden hem in een mand naar beneden lieten’

[92] Uit *en waar* of *newaar* ontstond via *nwaar* door assimilatie *maar* met behoud van het nasale van de n en het labiale van de w.

5. gine hebt kinder maer één (S227) ‘ge hebt geen kinderen ware het niet één = ge hebt maar = slechts één kind’

In de beide laatste zinnen komt *maer* voor met daarnaast nog een extra negatie (*-ne*). Aan de hand van de laatste zin kan (zeker als we *-ne* wegdenken, dat later verdwijnt) begrepen worden hoe *maar* ook (naast conjunctie: zie hoofdstuk 11) het hedendaagse adverbium met de betekenis ‘slechts’ is geworden.

Vergelijk ook maar nu zonder een vorm van ‘zijn’ (maar met ‘hebben’):

5. dus es hi ten coninc gegaen ende en hadden die wachters gedaen, hi hadde sinen vader doot (S224) ‘zo is hij naar de koning gegaan en hadden de wachters het niet gedaan (voorkomen) = tenzij de wachters het hadden voorkomen, dan had hij zijn vader gedood’

In de volgende zin (zie voor dit geval verder hfdst. 12 par. 3.4.3) staat de negatie (bij *du*) niet voorop:

6. inne doe niet das dune wilt selve met mi varen ‘ik doe dat niet tenzij je zelf met me wilt gaan/wil je zelf niet met mij meegaan’

Conditionele betekenis kan ook met behulp van een imperatief worden uitgedrukt: *geef me dat boek en ik zal het voor je opzoeken*. Er is sprake van een combinatie van aansporing en conditionaliteit: de zin in kwestie kan omschreven worden als ‘als je me dat boek geeft (en dat moet je doen), zal ik het voor je opzoeken’. Deze constructie komt al in het Middelnederlands voor: *breket uwen slaep om God toe dienen, ende ghi sult meer verdienen…* (H3 643) ‘breek uw slaap af om God te dienen en gij zult meer verdienen…’. Bekend is ook Matth. 7:7 (in de Statenvertaling): *biddet, ende u zal gegeven worden, zoeket, ende gij zult vinden, kloppet, ende u zal opengedaen worden.* Het 19e-eeuwse voorbeeld *wees rijk zonder vergenoegd te zijn, en gij zult ongelukkig wezen* (H5 1165, 1810) past niet helemaal in dit beeld: er is wel sprake van conditionaliteit maar uiteraard niet van een aansporing. Ook is in plaats van een imperatief een conjunctief mogelijk: mnl. *daerom een yeghelic mensce doe also…ende vyant is verwonnen* (H3 643) ‘als ieder mens zo zou doen (en laat hij daarom ook zo doen)…is de vijand overwonnen. Hierin is weer sprake van conditionaliteit en aansporing. Verwant is een moderne zin als *je zet de deur open en de stank komt naar binnen* ‘als je de deur openzet, komt de stank naar binnen’.

10.6.2.4. *Bijzinnen met conjunctie*

De gotische conjuncties zijn *jabái* ‘indien’ en *niba* ‘indien niet’. We herhalen de volgende voorbeeldzinnen:

1. jabái allis Mose galáibidedeiþ, ga-þáu-láubideþeiþ mis (Joh. 5:46) ‘indien jullie Mozes zouden geloven, dan zouden jullie ook mij geloven’

2. niba táujáu waúrstwa attins meinis, ni galáubeiþ mis (Joh. 10:37) ‘als ik niet de werken van mijn vader zou doen, gelooft [imperatief] mij niet’

Voor het Oudnederlands kunnen *(j)of* en *so* genoemd worden:

1. of gewisso ne werthint sada, in murmulon sulun (ONW WP) ‘als echter zij niet worden verzadigd, dan zullen zij morren’

2. iof thu thine gloriam…niet willes behavan intra conscientiam…so nemachtu ouch min drut sin ‘als je je glorie…niet wilt houden in bewustzijn, dan kun je ook niet mijn geliefde zijn (ONW LW)

3. tho bat her habrahamon so her mochte, thaz her ine mit genathen bethohte (ONW RB) ‘toen vroeg hij Abraham indien hij kon, dat hij hem met genade bedacht’

4. thaz er uns mit rehte nemuge versagen so wir sin gebot hir getan haben (ONW, RB) ‘dat hij (God) ons met recht niet kon weigeren als wij zijn gebod hier gedaan hebben’

Conditioneel *zo* is zij het schrijftalig nog van het moderne Nederlands bekend: *zo het u bekend is, deel het mij dan mede*; een middelnederlands voorbeeld is (*so*)*…salic u seggen so ic can* (VMNW) ‘(zo) zal ik u zeggen als ik kan’. Het blijkt vooral in de 18e eeuw succes te hebben gehad. De conjunctie *of* is van het moderne Nederlands niet meer bekend maar speelde in het Middelnederlands nog een belangrijke rol. We hebben dit *of* hierboven al leren kennen in *of ghi iet wilt*; een variant is *och* in bijv. *och tu nin best Christus* ‘als je Christus niet bent’. Een andere variant is *jof* (vgl. onl. *iof*): *jof hi wille* ‘indien hij wil’. Vergelijk ook de volgende zinnen:

1. of ic dit niet wreke, so moetic sijn verdoemt (MNW) ‘als ik dit niet zou wreken, dan moge ik verdoemd zijn’

2. so moetic bliven in dit meswinde of me ne helpe God (MNW) ‘zo moet ik in deze ongelukkige situatie blijven als God mij niet helpt’

So/zo kan etymologisch verband houden met het demonstrativum got. *sa*; voor een oorspronkelijke betekenis kunnen we denken aan ‘in het geval dat’. Onderschikkend mnl. *of* ‘indien’, ook vraag-inleider (*ik weet niet of hij ook komt*), moet etymologisch gescheiden worden van nevenschikkend *of(te)*, ook wel mnl. *ochte*; het nevenschikkende *of* is z’n *-te* naar analogie van het onderschikkende kwijt geraakt. Ook op andere punten moet er beïnvloeding over en weer hebben plaatsgevonden. Voor het onderschikkende *of* vgl. got. got. *jabái*, osa. *of*, ohgd. *oba*, du. *ob*, ofri. *jef/jof*, voor het nevenschikkende got. *aiþþáu*, osa. *ettho*, ohgd. *eddo*, du. *oder,* osa. onl. *eftha*, *other*. Het tweede lid van de nevenschikkende variant, got. *-þáu*, moet zoiets als ‘in plaats van’ betekend moet hebben; het eerste lid is waarschijnlijk verwant met de conjunctie die vraagzinnen inleidt: got. *ibái* (dat overigens ook ‘dat niet misschien’ kan betekenen), eng. *if*, osa. *of*, du. *ob*, ndl. *of*. In de gotische resp. oudsaksische vorm heeft dan assimilatie plaatsgevonden van -fþ- tot resp. -þþ- en -tþ-. De vormen zijn moeilijk te etymologiseren maar moeten zoals we hierboven al gezien hebben, elkaar beïnvloed hebben. Het nevenschikkend *ofte* (*ochte* is secundair) heeft ook zijn -f aan het onderschikkende *of* te danken; op grond van de gotische en van de oudgermaanse vormen zouden we een -s, in ieder geval een dentaal verwachten. Bij de nevenschikking vinden we als we de oudgermaanse vormen zien, evenals in het conditionele geval een afwisseling van ĕ en ŏ; die afwisseling is niet duidelijk terwijl ook de (eerste) ă van got. *jabái* problemen geeft. Als we uitgaan van got. *ibái* moet vragend *of* z’n ŏ-klank gekregen hebben van conditioneel *of*: vergelijk nog steeds eng. *if*, dat overigens ook conditioneel geworden is. De j van got. *jabái* vinden we niet alleen terug in ofri. *jef/jof* maar ook in onl. en mnl. *jof* (nevenschikkend en onderschikkend). Conditioneel *of* is dus (vanaf de 18e eeuw) in het latere Nederlands verdwenen, waarschijnlijk omdat de vorm in kwestie semantisch overbelast werd; *of* leidt nu

nog vraagzin in of is nevenschikkende conjunctie. Zie voor deze kwesties verder de etymologische woordenboeken.

De tegenwoordig meest gebruikte conjuncties, althans in de spreektaal, zijn *als* (uit *al + so* met versterkend *al*) en *wanneer (dat)* (uit *wan eer* 'wanneer vroeger'). Beide komen al in het Middelnederlands voor, *wanneer* echter vaker dan *als*. Laatstgenoemde conjunctie komt pas goed in de 18e eeuw te voorschijn. (Let wel: *wanneer* komt als temporeel adverbium ook in een vraag voor: mnl. *wanneer wildi mi troosten?*, ook in een afhankelijke vraag: *ghi en weet…wanneer u Here comen mach*, beide MNW). Zie nu de volgende middelnederlandse zinnen met de modern nederlandse vertalingen:

1. alsi betren har leven, dan tehant so sal god afkeren sijn hant (VMNW) 'wanneer/als zij hun leven beteren, dan terstond zal god zijn hand afwenden'

2. wanneer ghi vaert, wi volghen u (MNW) 'wanneer/als gij gaat, volgen wij u'

3. wanneer men die scalke laet risen, so gaet te niet recht ende eer (MNW) 'wanneer = als men de schavuiten laat opstijgen', dan gaan recht en eer te niet'

4. so wanneer hi was int hof, alle die ander hadden dan oorlof (MNW) '(steeds) wanneer/als hij aan het hof was, hadden alle anderen verlof'

5. wanneer het (kind) quam te Meilane, sone quam hem niet die viant ane (MNW) 'wanneer/als/toen het kind in Milaan kwam, viel de vijand hem niet aan'

Vooral als de zin in de verleden tijd staat: 4 en 5, kan het moeilijk zijn om conditionaliteit en temporaliteit te onderscheiden. In 5 is dat nog moeilijker dan in 4: in 5 gaat het om een éénmalig gebeuren (er is zelfs een vertaling met *toen* mogelijk), in 4 om iets dat zich herhaalt (vgl. het veralgemenende *so* bij *wanneer*). Ook bij *zolang* en *zodra* spelen temporaliteit en conditionaliteit ('in het geval dat') beide mee: *zolang de meester ziek is*, *hoeven we geen huiswerk te maken*; *zodra je het alarm hoort, moet je naar binnen gaan*. In par. 1.5.1 hebben we al gezien dat 'temporaliteit' en 'conditionaliteit' gemakkelijk in elkaar overgaan.

Ook mnl. *indien* en mnl. *mits* (evt. met *dat*) kunnen worden gebruikt; zie resp. de zinnen 1 en 2 hieronder. *Mits* was oorspronkelijk causaal maar wordt vooral in de 17e eeuw duidelijker conditioneel. Tegenwoordig blijft het gebruik van *indien* en *mits* (maar bij *mits* zonder *dat*) meestal beperkt tot de schrijftaal. Dat geldt ook voor het hierboven reeds besproken *tenzij* en het zuidelijke *tenware* (uit *'t en ware* 'ware het niet'). Spreektaal is *als niet*: *tenzij hij ook meegaat = als hij niet ook meegaat*. Voor de 16e eeuw wordt *op dien* vermeld.

1. mnl. indien: indien dieselve persoon niet in den vierschaer en comt…so sal hi veilich wesen (VMNW) 'als diezelfde persoon niet in het gerecht komt…dan zal hij veilig zijn'

2. mnl. mids dat: al uwen gesellen en mach God geen onrecht doen mids dat hise werpt in der hellen (MNW) 'al uw vrienden kan God geen onrecht doen als hij ze in de hel werpt'

Zie verder de volgende middelnederlandse zinnen met een variatie aan conjuncties:

1. in dat: ic rade dat wi se te vriende ontfaen in dat se die soene anevaen (MNW) 'ik raad aan dat wij ze als vrienden ontvangen indien zij de verzoening aanvaarden'

2. omdat: doch en dedi mi nemmee omdat wi varen souden hier (MNW) 'toch legde hij mij gaan zwaardere straf op als we ons hier zouden begeven'

3. opdat: men doeter aen gheen quaet opdat jeghen tghelove niet en gaet (MNW) ‘men doet er geen kwaad aan als het niet tegen het geloof ingaat’

4. dat: si weet wel dat men u ende hare besage, men soutse meer prisen dant u soude (MNW) ‘ze weet goed indien men u en haar zou bezien, (dat) men haar meer zou prijzen dan het u zou = dan u’

5. waer: waermen vint in enen man die jonghe juecht ende wijsheit mede, dat is een starcke heerlichede al dairmen node teghens strijt (H3 703) ‘waar = wanneer men in een man de jonge jeugd en wijsheid vindt, (dan) is dat een sterke vorm van mannelijkheid (?) waar men niet graag tegen strijdt’

6. al: wat wonder waest al dorste hem sere? (H2 544) ‘wat vreemd is als hij erge dorst had?’

7. gemerkt dat: ende dat sij alrede veel te lange om dat te doen gemerret ende gethoeft hadden, gemerct dat sij wael gesien hadden dat hem alle tlant bekeerden an die van Gendt (H3 733) ‘en dat zij al veel te lang om dat te doen getalmd en getreuzeld hadden in aanmerking genomen dat zij goed gezien hadden dat zich het hele land wendde tot die van Gent’

Indat (1), *omdat* (2) en *opdat* (3) worden tegenwoordig niet meer conditioneel gebruikt; in de beide laatste gevallen kan schrijftalige betekenisdifferentiatie hieraan hebben bijgedragen. Conditioneel *dat* (4) is misschien voor de spreektaal nog niet (helemaal) uitgesloten; het wordt nog voor zuidelijke dialecten genoemd. *Waar* (5) komt nog wel in schrijftaal voor. *Al* (6) is uit het moderne Nederlands bekend als concessieve conjunctie maar kon in het Middelnederlands en ook nog later een conditionele bijzin inleiden, met de persoonsvorm meteen na de conjunctie. Dit gebruik van *al* is tegenwoordig nog regionaal bekend, vooral van het Westland en Westfriesland waar het frequent gehoord kan worden, maar het wordt ook voor Groningen vermeld: *al goa ik noar hoes* ‘als ik naar huis ga’. We komen er hieronder op terug. We geven nog twee voorbeelden van dit conditionele *al* van na het Middelnederlands:

16^{e} eeuw: dies waart zo vreemt niet al had Adam zulcken taal ghebruickt (H4 1044, 16^{e} eeuw) ‘daarom zou het niet zo vreemd zijn als Adam zulk een taal had gebruikt’

17^{e} eeuw: jij selt de bierkost wel krijgen, al sinje wat sneechjes (Bredero, WNT) ‘je zult de dagelijkse kost wel krijgen als je maar slim bent’

Gemerct in zin 7 kan ook omschreven worden met ‘als we in aanmerking nemen’. Dit *gemerct*, in oorsprong participium preteritum, doet denken aan het meer recente (zeker nog niet middelnederlandse) *aangemerkt (dat)* of het nog recentere *in aanmerking genomen dat*. In een vrij recente manier van uitdrukken wordt *gesteld* gebruikt: *gesteld dat hij ook komt, dan kom ik niet*; behalve een *dat*-zin is ook een soort directe rede mogelijk: *gesteld: hij komt ook, dan kom ik niet*. Met de directe rede wordt vooruitgegrepen op wat er medegedeeld zou kunnen worden. Ook uitdrukkingen met *zaak* kunnen worden genoemd: mnl. *wair des sake dat*, 16^{e} eeuw *ten sy dan zake dat*, *waert saecken dat*. Vrij recent zijn dan weer uitdrukkingen met *geval*: *in geval (dat)*, *voor het geval (dat)*.

Dialectisch (zeeuws, westbrabants, maar ook drents) vinden we in plaats van *als* ook wel *at*. Zuidelijk is ter uitdrukking van een (vrome) wens *dat hij het maar deed!* i.p.v. standaardtalig *als hij het maar deed!* Het zuidelijke *dat* zou als ‘als’ begrepen kunnen worden; in hfdst. 4 par. 5.3.1 hebben we beide gevallen als elliptisch geïnterpreteerd. Duidelijk conditioneel is zuidelijk *dat* in *dat je luisterde, je zou het niet moeten hervragen*. Hier heeft *dat* de waarde

van ‘als’; het heeft die van ‘of’ in eveneens zuidelijk *dat we werken of niet, ’t gaat niet vooruit*. Het conditionele karakter blijkt uit een omschrijving als ‘als we werken, gaat het niet vooruit en als we niet werken, ook niet’. Deze omschrijving geldt uiteraard ook voor *of we werken of of niet*.

10.6.2.5. *Croma-zinnen*

De hedendaagse standaardregel is dat wanneer bij vooropplaatsing de conditionele bijzin niet met een conjunctie wordt ingeleid, de hoofdzin (die dus volgt) met het woordje *dan* moet beginnen: *komt hij ook, dan ga ik weg*. Wordt de bijzin wél met een conjunctie ingeleid, dan kan *dan* wegblijven: *als hij ook komt, (dan) ga ik weg*. Vrij recent wordt *dan* ook vaak (in ieder geval vaker dan voorheen) in het eerste geval weggelaten: *komt hij ook, ga ik weg*. Omdat een dergelijke zin in een bepaalde reclame voorkwam: *houd je van vlees, braad je in Croma*, wordt hij wel een *croma-zin* genoemd. Vergelijk echter de volgende middelnederlandse en 17e-eeuwse zinnen (resp. 1 t/m 3 en 4 t/m 5):

1. hout hi sonder recht sijn lant, soe crijcht hi schade en al verlies (H3, 770) ‘behoudt hij zonder recht (te hebben) zijn land, dan krijgt hij schade en allemaal verlies’

2. batet nyet, sal ment den rectoir seggen (H3, 770) ‘baat het niet, zal men het de rector zeggen’

3. behout u God onse Here u leven, wel goeden raet seldi ons geven (H2 540) ‘behoud God onze Heer voor u uw leven, zeer goede raad zult gij ons geven’

4. is ’t noot, dan sult gij, baes, de trouw van Joren sien (H5 1322)

5. en al weeten-se ook dat ‘er iemand met een juffertje inkomt…, sullen se echter geen kamer weigeren (H5 1322)

6. soo onse groot-vaders en groot-moeders nu eens opstonden, ick gheloof datse hunnen naer-komelinghen…niet en souden kennen (H5 1322)

Deze zinnen bevatten alle zes een vooropgeplaatste bijzin. In zin 1 wordt de hoofdzin ingeleid door “expletief” *soe* dat met tegenwoordig *dan* kan worden vergeleken; dit *dan* vinden we in de 17e-eeuwse zin 4. *Zo* en *dan* konden tot niet lang geleden met elkaar afwisselen. Zin 2 is een vroeg voorbeeld van een croma-zin; vgl. ook (minder vroeg) de 17e-eeuwse zin 5. Zin 3 is niet bewijskrachtig omdat hierin het directe object *wel goeden raet* vooropstaat, een volgorde die nu niet meer mogelijk is (zie hiervoor hfdst. 15); zin 6 is evenmin bewijskrachtig nu door het vooropgeplaatste subject *ick*. We zien dus dat croma-zinnen al in oudere fasen voorkomen; ze zijn daarin wel minder frequent maar dat kan voor een deel toeval zijn doordat er niet alleen concurrentie is van zinnen met expletief *so* of *dan* maar ook van zinnen met vooropgeplaatste zinsdelen als subject of direct object. Veel voorbeelden zijn er vanaf de 18e eeuw geattesteerd (H6 1595) en niet lang geleden lijkt er van een zekere opleving sprake te zijn. Het Croma-type kan althans ten dele analogie zijn naar het andere type conditionele bijzin (met conjunctie) waarbij het expletieve *dan* gemakkelijk kan worden weggelaten. “Croma” wordt voor het Duits als normaal genoemd: vgl. een zin als *besteht das Subjekt aus maskulinen und femininen Formen*, *zeigt das Prädikat oder Beziehungswort Plural des Neutrums* (Penzel 1975, 102, via H7 1969). Een poëtisch voorbeeld is van Henriëtte Roland Holst (via H7 1969): (*soms groeit iets in mij in grim’ge nachten...*) *maar daagt de morgen, ben ik het vergeten*. Een bekend voorbeeld (historisch?) is ook, van een fabrikant tegenover

een (katholiek) geestelijke (het gaat om 19e-eeuwse arbeiders in Maastricht): *hou jij ze dom, hou ik ze arm* (maar hier bestaan diverse varianten van). Vergelijk ook na *zo niet*: *zo niet, komen verlagingen aan de orde* (H7 1969). Een subtype waarmee ergernis of verbazing wordt uitgesproken is: *zijn we eindelijk van corona af, krijgen we weer een griepepidemie!*

10.6.2.6. IRREALIS

De irrealis, of met de engelse term: *counterfactual conditional*, is in de inleidende subparagraaf reeds genoemd. Een prototypische irrealis bestaat uit een conditionele, preciezer hypothetische bijzin (protasis), meestal vooropgeplaatst, plus een hoofdzin (apodosis), meestal achteropgeplaatst. In de bijzin wordt een voorwaarde genoemd die bij vervulling tot het in de hoofdzin gezegde zou hebben geleid. De voorwaarde is echter niet vervuld, dus wat in de hoofdzin gezegd wordt, heeft niet plaatsgevonden. Een voorbeeld met preterita is: *als ik rijk was, had ik een mooie bungalow* ('maar ik ben niet rijk, dus heb ik geen mooie bungalow'), een voorbeeld met plusquamperfecta *als het had geregend*, *was ik niet gekomen* ('maar het regende niet, dus ben ik wel gekomen'), De conjunctie kan ontbreken: *was ik rijk, dan had ik een mooie bungalow*, *had het geregend, dan was ik niet gekomen*. Soms "ontbreekt" de hoofdzin: *was ik maar niet van huis gegaan!* (met bijv. "verzwegen" 'ik was dan niet zo nat geregend') of de bijzin*:* (met bijv. "verzwegen" 'had ik me niet beheerst') *ik was bijna uit mijn vel gesprongen!* In de gegeven voorbeelden is steeds het niet omschreven preteritum of plusquamperfectum gebruikt; ook een omschrijving met *zou(den)* is mogelijk, vgl. bijv. *als ik rijk zou zijn, zou ik een mooie bungalow hebben*. Er zijn combinaties mogelijk: twee keer *zouden*, twee keer geen *zouden* of één keer *zouden* en één keer geen *zouden* in wisselende volgorde. Er bestaan tussen de verschillende mogelijkheden subtiele betekenisverschillen die tot bepaalde voorkeuren leiden. In het zojuist genoemde geval lijkt de voorkeur te zijn: *als ik rijk was, zou ik een mooie bungalow hebben*; het 'rijk zijn' wordt voor het heden als onwerkelijk gesteld, als voorwaarde voor een onwerkelijke toekomst: 'een mooie bungalow hebben'. Vgl. ook *als het had geregend, was ik niet* gekomen: de regen wordt hier voor het heden als onwerkelijk gesteld evenals de onmiddellijke consequentie ervan. De indruk is dat in de protasis bij voorkeur het preteritum wordt gebruikt, in de apodosis de omschrijving met *zou(den)*. We moeten het bij deze aanduidingen laten; het is niet mogelijk hier dieper op de subtiele betekenisnuances in te gaan. In plaats van *zouden* wordt overigens in het zuiden in de bijzin wel *moesten* gebruikt: vgl. *moest de aarde dichter bij de zon staan, dan zou ze verbranden*.

Een biezonder geval van irrealis (met daarbij ook iets tegenstellends) vinden we in een zin als *als ik jou was*, *deed ik dat zeker*: 'maar ik ben jou niet, dus doe ik zelf dat niet, maar jij bent jou, dus…'. In feite is hier sprake van een voorzichtige raad waarmee we de deontische sfeer naderen: 'je moet dit maar doen' (vgl. hfdst. 4 par. 5.5). Een afzwakkend effect (vgl. ook het partikel *'s*) vinden we eveneens in het deontische *je zou dat 's moeten doen*: 'je zou dat moeten doen als je inderdaad iets moest doen, dat is echter niet het geval, dus…doe het toch maar'. Ook bijv. *ik zou willen zeggen* met weer afzwakkend *zou* heeft op de achtergrond iets van een irrealis: 'ik zou willen zeggen als het aan mij was om iets te zeggen maar dat is niet het geval, dus… maar ik doe het toch maar'. De afzwakking heeft hier een beleefd effect (vgl. par. 5.3.1 in genoemd hoofdstuk). Vergelijk ook een vraag als *wat voor antwoord zou je je vader geven?*: 'als uw vader ernaar zou vragen wat niet zeker is maar neem dat even aan'.

Een gotisch voorbeeld waarin echter de protasis (‘als de balsem te koop was aangeboden’) ontbreekt, is:

1. maht wesi þata balsan frabugjan in managizo þáu þrija hunda skatte (Marc. 14:5) ‘gekund zou zijn deze balsem te verkopen = deze balsem had voor meer dan driehonderd penningen verkocht kunnen worden’

Voorbeelden van de irrealis in het Middelnederlands zijn:

1. vondemen prencen ende baroene alsmen hier voermaels plach te doene, die kerke en dade niet sulc geclach (MNW) ‘vond men prinsen en baronnen zoals men vroeger placht te doen, dan zou de kerk niet zo klagen’

2. haddic geclommen op den stoel des bisdoems, ic had gevallen int perikel der ewiger verdoemenisse (S271) ‘was ik op de bisschopsstoel geklommen, dan was ik in het gevaar van de eeuwige verdoemenis terechtgekomen’

3. Robrecht die dat conincrike soude hebben verworven, hadde die coninc sonder oer ghestorven (S271) ‘Robbrecht die het koninkrijk zou hebben verworven, was de koning zonder erfgenaam gestorven

4. waersi also staande bleven, ...si hadden verbernt (S271) ‘waren ze zo blijven staan, dan waren ze verbrand’

5. haddict gheweten, ic hadde ghecomen (S271) ‘had ik het geweten, dan was ik gekomen’

6. en had hy hem so saen niet ontfaeren, die sclach waer ghewroken (S271) ‘was hij niet zo snel aan hem ontsnapt, dan zou de slag gewroken zijn’;

7. ic wasser nalinx met al nu bleven daer int net (S271) ‘ik was er bijna helemaal in het net terecht gekomen’ [als niet…]

8. welna hi teborsten was (S271) ‘hij was bijna gebarsten’ [als niet…]

9. daer die kerke mede schiere hadde verbrant (S271) ‘waarmee de kerk ook bijna was verbrand’ [als niet…]

10. die ondadege ridder hadde gerne ontreden daer (S271) ‘de misdadige ridder was graag weggereden’ [als niet…]

11. si hadden gheworden stridens mat, maer si quamen toeghesleghen met menighen stouten deghen (S271) ‘ze zouden moe van het strijden zijn geworden, ware het niet dat ze met menige stoutmoedige held snel waren komen aanrijden’. [Hier zou ook een vertaling met ‘maar’ mogelijk zijn: ‘maar ze kwamen snel...aanrijden’. Het voegwoord *maar* is ook door assimilatie uit *enwaar/newaar* ‘ware niet’ ontstaan (zie hfdst. 11).]

We vinden steeds plusquamperfecta, in zin 1 echter preterita; vgl. echter ook *waer Reinaert doot, het waer ons goet* (D2 54). De persoonsvormen zijn wel als conjunctieven op te vatten ook als de vorm niet meteen duidelijk is, met in ieder geval als uitzondering *was* in 7 en 8. Let er ook op dat bij de plusquamperfecta *hebben* en niet *zijn* gebruikt wordt ook wanneer het om mutatieve werkwoorden gaat die tegenwoordig met *zijn* worden vervoegd. Het gebruik van *hebben* is overigens tegenwoordig in substandaard-Nederlands zeker niet uitgesloten (zie hfdst. 4 par. 2.5.1): *als je gebeld had, had ik zeker gekomen*, ook met (niet mutatief) *zijn* of *gebeuren*: *had ik er maar geweest*, *dan had het niet gebeurd*. Een dialectisch voorbeeld (uit de Bommelerwaard) is *este wijnd anders waar gewiest*, *hâ al ons hooi verbrand* 'als de wind anders was geweest, was al ons hooi verbrand' (wél met *waar* bij *gewiest*). Is er in de zin sprake van een adverbium met de betekenis 'bijna', dan is in het Middelnederlands ook 'zijn' goed mogelijk: zie de zinnen 7 en 8 met *zijn* naast overigens 9 met *hebben*. Slechts één keer komt in de voorbeelden een vorm van *souden* voor, namelijk in zin 3; in de vertalingen komt zo'n vorm vaker voor c.q. had zo'n vorm vaker kunnen voorkomen. De vervanging van de conjunctief door de omschrijving met *zouden* was nog niet ver gevorderd; de omschrijving komt in het voorbeeld wél in de apodosis voor waar we hem ook vooral in het moderne Nederlands aantreffen (zie boven). In de meeste zinnen staat de bijzin voorop; uitzonderingen zijn 3 en 11. De bijzin ontbreekt in 7 t/m 10. Merk ook op dat in de voorbeelden een conjunctie ontbreekt; dat lijkt in het Middelnederlands regel te zijn.

En vergelijk ook nog de volgende voorbeelden van na het Middelnederlands.

1. 16e eeuw: so de heylighe oorbiechte afghestelt ware gheweest, hoe soud hy de vroukens tot alsulcke devocie…hebben connen brengen? (Marnix, WNT)

2. 17e eeuw: dat Adam niet zou gestorven hebben als hy gehoorzaam had gebleven (H5 1144)

3. 17e eeuw: want indien de mast overboort geraeckt, souden genootsaeckt geweest hebben nae 't vaderlandt te loopen (H5 1144)

4. 19e eeuw: ware ik alleen geweest, ik had geen nieuwe aanval gewaagd 'geen nieuwe poging gedaan' (WNT)

5. 19e eeuw: haar te ontvluchten…onder de aarde te verdwijnen, indien zulks mogelijk ware (WNT)

In alle zinnen worden plusquamperfecta gebruikt, in zin 5 echter een preteritum met infinitieven in de protasis. Let weer op het gebruik van *hebben* in plaats van hedendaags standaardtaal *zijn*, niet echter in zin 1 en 4; in zin 3 ontbreekt de persoonsvorm bij *geraeckt*. De protasis staat voorop in zin 1, 3 en 4 maar achterop in 2 en 5. We vinden een vorm van *zouden* in de apodasis maar niet in zin 4 (en uiteraard niet in 5). De bijzinnen (protasis) in 1, 2, 3 en 5 worden ook door een conjunctie ingeleid. Een ingewikkeld geval (met weliswaar een concessieve bijzin en een presens in de hoofdzin) is:

17e eeuw: ik zweer u doodt te wreeken, al zou het Roomsch gewest verzuipen in de beeken van 't afgetapte bloedt (Harmes 2014 p. 371)

De irrealis is hierin geïmpliceerd: ‘ik zou uw dood wreken, ook als het roomse gewest in de beken van het afgetapte bloed zou verzuipen (maar het zal niet verzuipen, dus zal ik zeker uw dood wreken)’

10.6.3. CONCESSIVITEIT

10.6.3.1. *Inleiding*

In par. 6.1 is in verband met conditionaliteit al iets over concessiviteit opgemerkt: soms is een bepaalde conditie aanwezig maar blijft een verwachte actie, proces, toestand achterwege. We gaan hier nog wat dieper op het verband tussen conditionaliteit en concessiviteit in. De overgang tussen beide kunnen we als volgt in een continuüm weergeven:

1. gewone conditionaliteit: indien p, dan q (is het mooi weer, dan ga ik naar het strand)

2. focusserende conditionaliteit: ook indien -p, dan q (ook is het geen mooi weer, dan ga ik naar het strand)

3. generaliserende conditionaliteit: indien p en indien -p, dan q (is het mooi weer is of niet (wat voor weer het ook is), ik ga naar het strand)

4. conditionele concessiviteit: indien -p, dan toch q ((ook) al is het geen mooi weer, ik ga naar het strand)

5. zuivere concessiviteit: er is p, toch q (hoewel het geen mooi weer (slecht weer) is, ga ik naar het strand)

Wat zin 4 betreft: in de variant *al regent het, hij gaat toch naar het strand*, is de voorzin ook al wordt er geen negatie gebruikt, toch qua implicatie negatief: ‘al is het geen weer om naar het strand te gaan’. Vergelijk voor het verschil tussen 4 en 5 *al regent het, hij gaat toch mee* (hypothetisch: ‘zelfs in het geval dat’) en *hoewel het regent, gaat hij toch mee* (factisch: ‘in weerwil van het feit dat’). Vergelijk voor dit verschil ook *(ook) al werkt hij niet hard, hij zal toch voor zijn examen slagen* (toegegeven: de mogelijkheid bestaat dat hij niet hard werkt maar hij zal toch slagen) en *hoewel hij niet hard werkt, zal hij toch voor zijn examen slagen* (toegegeven: hij zal zeker niet hard werken maar hij zal toch slagen). Het verschil is een kwestie van modaliteit (vgl. hdst. 4 par. 4.5.6: dynamische modaliteit). Vergelijk ook nog voor een irreële mogelijkheid (‘veronderstel’): *ook al loopt morgen de tijd terug, ik bereid me voor op de toekomst.* Met *hoewel morgen de tijd terugloopt, bereid ik me voor op de toekomst* komen we factisch echter in een vreemde wereld terecht. Let verder op de volgordes, bij vooropgeplaatste bijzin. In de zinnen 3 en 4 is er geen inversie: er worden twee mogelijkheden naast elkaar gesteld, in geval 5 is er wel inversie: er is van één feitelijke bewering sprake. Gebruiken we in zin 4 het woordje *toch*, dan treedt echter inversie op: *toch gaat hij naar het strand*.

De eerste plaats na de conjunctie van de persoonsvorm in 3 en 4 geeft ‘onzekerheid’ aan; denk aan de vraag met persoonsvorm voorop; hiermee contrasteert de persoonsvorm op de tweede plaats in de hoofdzin (en op de derde in de zin in z’n geheel). Zin 5 met *hoewel* of *ofschoon* laat de canonieke volgorde zien. Behalve *(ook) al* en *hoewel* c.q. *ofschoon* is er het gebruik van (vooral hypothetisch) *hoe*: *hoe hij zijn best doet, het lukt maar niet*; ook een

combinatie met *ook* is mogelijk: *hoe hij ook zijn best doet, het lukt maar niet*. Wat volgorde betreft is dit een tussengeval (ook semantisch?): de persoonsvorm in de bijzin achteraan (canoniek) maar de persoonsvorm op de tweede c.q. derde plaats.

De verschillen zijn subtiel: soms maakt het niet veel uit welke manier van uitdrukken we kiezen. Maakt de keuze niets of niet veel uit, dan zouden we van *referentiële neutralisatie* kunnen spreken; aan een vormverschil beantwoordt dan in de praktijk niet een duidelijk betekenisverschil. Voor oudere fasen zullen we (ook) het omgekeerde constateren, nl. dat aan een betekenisverschil niet een duidelijk vormverschil beantwoordt wat tot twijfel bij de tekstinterpretatie kan leiden.

10.6.3.2. *Adverbia, prepositiebepalingen*

Ook bij concessiviteit speelt de bijzin een belangrijke rol maar zeker vergeleken met conditionaliteit lijken er toch ook tamelijk veel adverbia of prepositie-bepalingen gebruikt te worden. Het gaat hierbij om zinsadverbia; vgl. met *toch*: *hij misbruikte toch zijn talenten* met de omschrijving *het is toch zo dat hij zijn talenten misbruikte* (zie par. 1.1). Dit *toch* kan als basiswoord beschouwd worden, vooral in combinatie met *maar*: *het regende maar toch gingen we naar buiten*. In *na lang aarzelen gingen we maar toch op reis* is *maar* adverbium, dat gemakkelijk kan worden weggelaten. *Toch* gaat terug op het concessieve partikel pie. **tou*, *tu*, got. *þaúh* (vgl. ook *dus* < *dŭ-s*). Het kan in een hoofdzin de concessiviteit nog eens extra uitdrukken: *hoewel het regent/ook al regent het, ik ga toch naar buiten*. De oorspronkelijke vorm is *doch* met anlautende d-; de t- is in de sandhi ontstaan door assimilatie van de d- aan voorafgaande stemloze consonant. Het Middelnederlands kent nog de vorm met anlautende d: *int ende so staerf hi doch*. Dit *doch* met d- kennen we nog als tegenstellende conjunctie ‘maar’; met tegenstellende waarde vinden we het ook terug in *edoch*, mnl. *idog*, later ook wel *iedoch* (met *e-*/*i(e)-* uit **ewa*, vgl. got. *áiws*, ndl. *eeuw*). De semantische verwantschap tussen tegenstellend *doch* en concessief *toch* is duidelijk: de betekenis van laatstgenoemd *toch* (*doch*) kunnen we immers omschrijven als ‘tegen de verwachting in’. Iets minder duidelijk is dat bij de betekenis ‘immers’: *dat heb ik je toch gezegd?* (‘anders dan je je misschien herinnert’?). Vergelijk voor die betekenis overigens ook *de straat was helemaal leeg, de politie toch had hem afgezet*; staat *toch*, met accent, meer naar achteren in de zin : *de politie had hem toch afgezet*, dan springt de concessieve betekenis te voorschijn.

Ook *echter* zouden we tot de concessieve adverbia kunnen rekenen: vgl. de overeenkomst in betekenis tussen hij *slaat wel eens door, echter heeft hij gelijk* met *toch heeft hij gelijk* (zie voor *echter* ook hfdst. 11 in verband met *maar*). Een voorbeeld van een oude absolute genitiefgroep is *desondanks* (‘dit geen dank hebbende’): *het regende, desondanks ging hij naar buiten*; als genitiefgroep is *zijns ondanks* (mnl. *sines ondankes*) nog herkenbaar. Een adverbiale (oude genitief)-s vinden we ook in *nochtans* (uit *noch* + *dan*). Andere adverbiale voorbeelden zijn *(des)niettemin*, *desniettegenstaande* en *evenwel* (in het Middelnederlands nog ‘even goed’). Een voorbeeld van een prepositie-bepaling is: *ondanks de regen* (*ging hij naar buiten*). Zo’n voorbeeld is ook *niettegenstaande* (part.pres.) *de regen* (*ging hij naar buiten*); ook dit gaat op een absolute constructie terug: ‘terwijl de regen niet tegen stond = verhinderde’. Een nu niet meer gebruikte prepositie is *trots* ‘in weerwil van’: *trots den winter* ‘ondanks de winter’. Prepositiegroepen zijn verder *in spijt van* (naast *ten spijte van* of kortweg *spijt*), *in strijd met* (*onze afspraak*), *in weerwil van (alle oppositie)*; ook met een circumpositie: *tegen (onze verwachting) in. Toch, nochtans, niettemin, ondanc(s)*,

niettegenstaande, *ten spite van* kwamen in ieder geval al in het Middelnederlands voor. Evenals *trots* worden ook de vormingen met *spijt* (maar nog wel *ten spijt van*) in het moderne Nederlands niet meer gebruikt (i*n spijt van* wordt als een gallicisme beschouwd: *en dépit de*). In een zin als *hoewel* [begrijp: 'ondanks alles wat ik gezegd heb'], *ik geloof dat ik het toch maar doe*, lijkt *hoewel* adverbiale waarde gekregen te hebben. Een andere plaats heeft dit *hoewel* in *zijn optreden was niet erg geslaagd, hoewel, hij heeft erg z'n best gedaan*. Een oud voorbeeld is: *hoewel, hier verwondere ick my hierentusschen van der menschen… ondanckbaerheyt'* (H4 1002, 16e eeuw).

10.6.3.3. *Bijzinnen zonder conjunctie*

Zoals bij conditionaliteit kon in het Middelnederlands de conjunctie ontbreken (met VS-volgorde in bijzin, zie hfdst. 15):

1. daer verzoenden si tier tijt, waser te voren enech strijt (S302) 'daar verzoenden zij zich op die tijd ook al was er te voren enige strijd' (hypothetisch)

2. ende wassic verbannen ene tijt ende mi die coninc mijn goet nam...verradenisse stont ik ave (MM Karel ende Elegast tekst 2) 'ook al was ic een tijd lang verbannen en de koning mij mijn goed afnam...van verraad en moord onthield ik mij' (hypothetisch)

Zeker in een geval als het laatste (waarin de bijzin voorop staat) zou ook in hedendaags (gesproken) Nederlands de conjunctie wel achterwege kunnen blijven. Let bij zin 2 ook op de verandering in de bijzinsvolgorde: eerste persoonsvorm voorop, de tweede achteraan. Voor een middelnederlands voorbeeld vgl. ook *stille stont hi daer ter stat, snuwet, reinet, waset nat* 'stil stond hij daar ter plekke ook al sneeuwde het, regende het, nat het was' of 'of het al sneeuwde, regende, nat was'

Concessiviteit ontwaren we ook in een frase als *ik had al moeten eindigen* (meer zuidelijk *ik moest al geëindigd hebben*): vgl. 'hoewel ik al had moeten eindigen, toch ben ik nog maar even doorgegaan'.

10.6.3.4. *Bijzinnen met conjunctie*

Toch. In het Oudnederlands kan *thoch* (met spellingvarianten: *thogh*, *thoh*) als conjunctie optreden waarbij het dan meestal correleert met *iethoch* (met versterkend partikel *ie*-). Uit het latere Nederlands kennen we *toch* (zonder voorafgaand *ie*-) alleen als adverbium (zie boven). Vgl. de volgende zin:

1. thogh ich minon wingardon bevolan have then winzurnelon…, ich duon sin iethogh selvo alliz ana wara (ONW, LW) 'hoewel ik mijn wijngaard (in de hoede) bevolen heb aan de wijnboeren…ik geef er toch zelf altijd aandacht aan' (factisch)

(Ook) al. Een belangrijke conjunctie is (het van oorsprong veralgemenende) *al* dat als zodanig reeds van het Middelnederlands bekend is. Heel vaak wordt dat met *ook* gecombineerd: *ook al doet hij zijn best, hij heeft geen succes.* Deze combinatie lijkt tamelijk recent te zijn; als "distantie-compositum" komt ze al eerder voor: *hij geeft veel aan de armen al is hij ook zelf niet rijk* (WNT). Vergelijk nu de volgende middelnederlandse zinnen:

1. al was hi hier te voren fel, hi en es nu niet (S302) 'ook al was hij vroeger wreed, hij is het nu niet' (hypothetisch)

2. ende dat…Christus noit en at op dese werelt al gheliet hi hem of hi gheten hadde (H3 737) ‘en dat…Christus nooit at op deze wereld ook al gedroeg hij zich alsof hij had gegeten’ (hypothetisch)

Let wel: na *al* volgt meteen de persoonsvorm en pas daarna het subject (VS-volgorde, vgl. hfdst. 15) welke volgorde we ook bij de conjunctieloze bijzinnen zijn tegengekomen, trouwens ook bij de conditionele bijzinnen zonder conjunctie (zie par. 6.2.2). *Al* kon overigens ook toegevoegd worden aan een met *of* ingeleide conditionele bijzin: *of ik al duysent silverlingen op mijne handen mochte wegen* (1688, WNT, EWN onder *al*).

Zoals we bij conditionaliteit gezien hebben, kon *al* in het Middelnederlands (zoals nu nog wel in dialecten) ook conditionele waarde hebben. Ter verklaring kunnen we het beste uitgaan van geval 3 in het schema: generaliserende conditionaliteit (die nauw verwant is met geval 2: focusserende conditionaliteit): het veralgemenende *al* dient om aan te geven dat óók ‘het niet mooi weer zijn’ tot de gevallen behoort waarin hij naar het strand gaat. Vandaar is het slechts een kleine stap naar geval 4: conditionele concessiviteit. Omgekeerd is het geen grote stap, terug in het schema, naar geval 1: gewone conditionaliteit, waarmee conditioneel *al* verklaard is. In zo’n *al*-dialect kan bij conditionele concessiviteit (geval 4) eveneens *al* maar dan gecombineerd met *toch* gebruikt worden.

Hoe(wel). Ook *hoe* kan hypothetisch gebruikt worden: *hoe wi vallen in daghelics gebrec, dat gedoocht God ende ooc onse redene* (MNW) ‘hoe wij ook in dagelijkse tekortkoming vallen (ook al vallen wij in dagelijkse terechtkoming), God verdraagt dat en ook onze reden’ (let op de toevoeging van *ook* in de moderne vertaling). En vergelijk voor hypothetisch *wie…dat* ‘hoe…dat’: *hi soude ontfaen Gods genade wi qualec dat hi heeft geleeft* (MNW) ‘hij zou Gods genade ontvangen hoe slecht hij ook heeft geleefd (ook al heeft hij slecht geleefd)’.

Voor het Middelnederlands kunnen verder de conjuncties *hoe (dat)* of *hoewel* (oostelijk *wattan dat*) genoemd worden. Zie de volgende zinnen:

1. hoe si van aerde niet duvele en sijn, haer duvelike werke doen aenschijn dat si sijn duvele (MNW) ‘hoewel ze van aard geen duivels zijn, laten hun duivelse werken (toch) zien dat ze duivels zijn’ (hypothetisch?)

2. hoe dat: hoe dat die scipman bi sinen overmode…verdient hadde dat menne wel hadde ghecastiet (MNW) ‘hoewel de schipper om zijn overmoed…verdiend had dat men hem goed had gestraft’ (factisch)

3. hoewel: hoewel die hertoghe…zeghel ende brieve hadde gegeven…soo was hire in ghebreckelijc (MNW) ‘hoewel de hertog een gezegelde brief had gegeven…bleef hij erin in gebreke’ (factisch)

In de types met *hoe* is *hoe* van vragend onbepaald geworden: ‘op welke manier dan ook, hoe dan ook’. *Hoe* kon door *oec* worden voorafgegaan: mnl. *oec hoe lude datsi roepen* (H3 715) ‘hoe luid ze ook roepen (ook al roepen ze luid)’; hier dringt zich een hypothetische interpretatie op. Later wordt de volgorde omgekeerd, reeds in het Middelnederlands: *hoe leelick hi oock is* (MNW). Dit *hoe…ook* kan nog steeds in hypothetische zin worden gebruikt: *hoe hij ook zijn best doet, het lukt hem maar niet*. Het element *oock* is in de plaats gekomen voor een ouder *so*: *so hoe*, wat (met generaliserend effect) past in een meer algemene verschuiving van *so* naar *ook*: *so wanneer* > *wanneer ook*, ook bij pronomina (zie HG deel 2

par. 5.9.1). In het volgende voorbeeld, uit de 16e eeuw, heeft *so…als* concessieve waarde gekregen:

4. so gewapent als hi was, wan hi Reinout (H4 995, 16e eeuw) 'hoewel hij gewapend was (in volle wapenrusting), verwekte hij (toch) Reinout' (factisch)

Een dergelijke concessieve vergelijking is nog steeds mogelijk: *zo oud als hij is, maakt hij nog steeds lange wandelingen* 'hoewel hij al oud is…'.

Bijzinnen ingeleid met *hoewel*, vanaf de 16e eeuw vaak voorafgegaan door het versterkende *al*: *alhoewel*, staan in deze en de 17e eeuw anders dan tegenwoordig vaker na de hoofdzin dan ervóór. Op het gebruik als adverbium, dat al 16e-eeuws is, is hierboven al de aandacht gevestigd (par. 6.3.2). *Hoewel* lijkt reeds in het Middelnederlands vooral factisch te zijn; dat geldt in ieder geval voor de fasen daarna.

Of/schoon. Vergelijk nu de volgende zinnen met de conjunctie *of* en/of het element *schoon*:

1. mnl. wat helptet oft hijt schoon lange weet, ende doet het niet (H3 737) 'wat helpt het ook al weet hij het (al) lang en (maar) doet het niet' (hypothetisch)

2. 16e eeuw: jae al hadden sy schoon noch seven Bybels opghegheten (H4 1008) 'ja ook al hadden zij nog zeven bijbels opgegeten' (hypothetisch)

3. id. wat hinder ist, oft schoon de gantsche Werelt van u schande spreect, soo verre ghy u selven prijst? (H4 1008) 'wat hinder is het (voor u) ook al spreekt de hele wereld schande van u voor zover ge u zelf prijst?' (hypothetisch)

4. 18e eeuw: (al het heden wordt verleden) schoon 't ons toegerekend blijft (Hiëronymus van Alphen) '(al het heden wordt verleden) hoewel het ons toegerekend blijft' (factisch)

5. 17e eeuw: maer of ick heb gesmeeckt dan of ik heb gekeven, daer is geen seggen aen (H5 1284) 'maar ook al heb ik gesmeekt of ook al heb ik ruzie gemaakt (of met *hoewel*?), praten hielp niet' (hypothetisch of factisch)

6. 18e eeuw: en of wel Horatius zich beroemt van binnen drie weken de Napelsche tantpyn…te kunnen genezen, echter zou Hermes…niet graag zyn zegel daaraan hangen (H6 1559) 'en hoewel Horatius er zich op beroemt om binnen drie weken de napolitaanse tandpijn te genezen, echter (toch) zou Hermes…niet graag zijn zegel (toestemming) daaraan hechten' (factisch)

In het latere Middelnederlands c.q. 16e-eeuws beginnen combinaties van *of* 'indien', soms ook van *al*, met *schoon* 'helemaal' (vgl. *schoon leeg* 'helemaal leeg') voor te komen waarbij *schoon* dan meestal nog apart staat (zin 1 en 2 hierboven), in ieder geval nog los geschreven wordt (zin 3). Door weglating van van *of* of *al* is ook *schoon* zonder meer ontstaan (zin 4). Ook *of* apart kan concessiviteit uitdrukken (zin 5; voor apart *al* zie boven); het kan dit ook doen in combinatie met *wel*: *of wel* (zin 6).

In de loop van de ontwikkeling raakt *ofschoon*, steeds meer als één woord begrepen en met het accent op *schoon*, tot het factische aspect beperkt waardoor het een alternatief voor *hoewel* wordt. Het maakt nu een verouderde of regionale indruk. Voor het hypothetische aspect wordt nu *(ook) al* gebruikt wordt, ook wel *hoe* of *hoe ook*. Er is dus een taakverdeling tussen het factische en het hypothetische aspect ontstaan; het verschil blijft echter subtiel (de hierboven

gegeven interpretaties zijn niet altijd zeker). Voor een zin met *of het al sneeuwde…* zie vorige paragraaf.

Nog andere mogelijkheden. Met het bovenstaande zijn nog niet alle mogelijkheden gegeven. Sommige preposities en adverbia vinden we in combinatie met *dat* als conjunctie terug. Een eerste voorbeeld van *niettegenstaande (dat)* vinden we al in het Middelnederlands; voor de 16e eeuw is *nochtans dat* gesignaleerd, voor de 18e *niettemin dat* en *zoo nogtans dat*, vanaf de 17e eeuw *onaangezien (dat)* en *ondanks (dat)*. *Niettegenstaande dat* en *ondanks dat* worden ook tegenwoordig nog wel gebruikt. In een vrij recent ontstane manier van uitdrukken wordt *toegegeven* gebruikt (dus met letterlijke aanduiding van concessiviteit), liefst met een soort indirecte rede: *toegegeven: hij maakt mooie dingen, toch kan hij er niet van verkopen*. Hiermee wordt vooruitgegrepen op wat als tegenwerping gezegd zou kunnen worden. Er is hier (anders dan in de eerder genoemde gevallen) sprake van hypothetische concessiviteit; de volgorde **toegegeven: hij maakt mooie dingen, verkoopt hij er toch niet van*, is dan ook niet mogelijk (vgl. *ook al maakt hij mooie dingen, hij verkoopt er toch niet van*). *Toegegeven* enz. staat ook bij voorkeur voorop om op de eventuele opmerking van de gesprekspartner te anticiperen.

10.7. *Zinsbepalingen*

Vooraf: voor het begrip ‘zinsbepalingen’ zie par. 1.1. In ieder geval gaat het in de beide eerste paragrafen hieronder om ‘modaliteit’. Dit begrip is in dit boek al twee keer ter sprake gekomen, in hfdst. 2 par. 2.2.1 in verband met de ontwikkeling van het adverbium (inclusief het partikel) als woordsoort en in hoofdstuk 4 par. 5 in verband met werkwoordsvormen.

10.7.1. EPISTEMISCHE BEPALINGEN

Voorbeelden van epistemische bepalingen zijn: *eigen(t)lijk*, *immers*, *gewis* (onl. *gewisso*), *misschien* (dat teruggaat op mnl. *machscien* > *mach scien* ‘kan gebeuren’), *mogelijk*, *noodzakelijk* (mnl. *nootsakelike*), *ongetwijfeld* (mnl. *ongetwivelt*), *terecht*, *wellicht* (mnl. *wellichte*), *zeker*, en van na het Middelnederlands: *althans* (uit *al* + *thans* met adverbiale -s), *blijkbaar*, *inderdaad*, *integendeel*, *klaarblijkelijk*, *kortom*, *ogenschijnlijk*, *overigens*, *ronduit*, *schijnbaar*, *trouwens*, *waarschijnlijk*, *volstrekt*. Het verschil tussen *blijkbaar* en *schijnbaar* is een in de standaardtaal kunstmatig gemaakt verschil; in substandaard-Nederlands betekent *schijnbaar* ‘blijkbaar’ terwijl *blijkbaar* niet wordt gebruikt. Een gotisch voorbeeld is *gatemiba* ‘op gepaste wijze’. Het aantal dergelijke adverbia neemt in de loop van de tijd, met de ontwikkeling van de cultuur (wetenschap) en daarmee van de schrijftaal, aanzienlijk toe (zie de opsomming hierboven). Vele van de voorbeelden van na het Middelnederlands komen pas in de 18e eeuw te voorschijn. Ook participiumvormingen zijn in dit verband te noemen: *eerlijk gezegd*, *onder ons gezegd en gezwegen*, of vormingen met een infinitief: *om je de waarheid te zeggen*. De beide eerste kunnen ook conditioneel en absoluut worden opgevat: ‘als het eerlijk gezegd wordt’, ‘als het onder ons gezegd en gezwegen wordt’, de laatste als finaal. Sommige van de nu genoemde woorden of vormingen moeten door de rechte volgorde (subject voorop) gevolgd worden als ze aan het begin van de zin staan: *trouwens, ik ben moe*, niet **trouwens ben ik moe*. De zin krijgt daardoor een citaatachtig karakter. Vergelijk *overigens is Jan geen leraar meer* met *overigens, Jan is geen leraar meer*, met beide volgordes. De laatste zin komt in ieder geval nadrukkelijker over. Het is niet duidelijk hoe ver deze verschijnselen terugreiken in de tijd.

Bij de adverbia sluiten zich de partikels aan, met afzwakkend effect: *(doe het) maar*, *(het komt) wel* of *wel eens voor*, gesprekspartikels (discourse markers): *hè*, *hé* enz., ook *helaas* als uitroep, en partikels als *echt* in *ik kon echt niet komen* met juist een versterkend effect[93]. Een woordje als *ook* kan afzwakkend zijn: *mag ik ook uw naam weten?* klinkt nog iets beleefder *dan mag ik u naam weten?*, maar ook versterkend: *Jan is knapper dan wie (dan) ook (maar)*. Deze partikels komen vooral in spreektaal voor en in de schrijftaal wanneer spreektaal wordt weergegeven. Een voorbeeld daarvan is afkomstig uit de 17e-eeuwse klucht van Noozeman (1671): A. *he?* B. *He je moêr tot sot, jou luye biest*. De vraag is hoe dit *he* is uitgesproken, als *hè* of *hé* (het tweede *he* moet wel als 'heb' worden begrepen). Een voorbeeld van Hooft (Warenar, WNT) is *Ba! Wat zeiden de Medicijns van zijn urien?;* hierin heeft *ba!* de betekenis van hedendaags *'wel?'.* Er doen zich bij de partikels regionale verschillen voor (uit hfdst. 2 par. 2.1 herhaald): gronings *dat is ja jammer* (vgl. du. *das ist ja nicht einfach*), zeeuws *hee* i.p.v. *hè*, utrechts *waar?* 'hè?'. Voor het partikel *ja* zie ook beneden. Ten slotte noemen we de *zinsbrokken* die vanaf de 16e eeuw opduiken en die reeds in hoofdstuk 9 par. 5.3 aan de orde zijn gekomen. Het zijn stukjes zin die in de grotere zin zijn opgenomen: *mij dunkt*, *naar ik aanneem*, *zou je kunnen zeggen* enz. Vgl. *je hebt, dunkt me, wel gelijk*; *hij zal, naar ik aanneem, ook meedoen*; *dat, zou je kunnen zeggen, is een vergissing*. Een voorbeeld uit 1593 (WNT) is *maer nu, dunct my, es 't op een rooster getelt*. Ze hebben vaak een modale betekenis; zo dienen in de gegeven voorbeelden om de stelligheid van een bewering af te zwakken.

Al vanaf het vroege Middelnederlands kan het partikel *ja* niet alleen als antwoord op een vraag fungeren maar ook ter bevestiging of verheviging van een mededeling ('nog meer'): mnl. *daeromme en mach ghiene sonde alsoe groet wesen, ja, al hadde een mensche alder werelt sonden hondert-werf ghedaen…* (H3 750) 'daarom en kan geen zonde zo groot zijn, ja, al had een mensen de zonden van de hele wereld honderd keer gedaan…'. Het tegengestelde, min of meer in negatieve zin ('al helemaal niet'), is *ik zwijg (ervan)*: *so en magh gheen ware vriendschap worden, ick zwyghe, blyven* 'zo kan geen ware vriendschap ontstaan, en al helemaal niet in stand blijven' (H4 1021). Ook 'laat staan' kan een goede weergave zijn: 'laat staan in stand blijven'. *Laat staan* vinden we al een keer bij Coornhert (16e eeuw, Boeventucht): (*met strenge straffen bereik je niets*) *ick laet staen het bloedige afsnijden van ongeneselijke verdorven lidtmaten* (H4 1021). Terwijl in deze voorbeelden sprake is van een versterkend effect, is het effect zoals we hierboven gezien hebben, bij de zogenoemde zinsbrokken juist afzwakkend. Voor de volledigheid noemen we ook nog de (recente?) mogelijkheid van een beknopte bijzin: *om de waarheid te zeggen had ik er erg veel zin in*, met als citaat-achtige variant *om de waarheid te zeggen: ik had er erg veel zin in*.

10.7.2. EVALUATIEVE BEPALINGEN

Een evaluatieve betekenis heeft *gelukkig* in bijv. *gelukkig heeft hij zijn examen gehaald* of *helaas* (mnl. *aylacen*): *hij heeft het helaas niet gehaald*. Vgl. ook als woordgroep *jammer genoeg*: *jammer genoeg gaat hij niet mee*, en een samenstelling als *begrijpelijkerwijs*: *begrijpelijkerwijs voelt hij er niets voor om mee te gaan*. Over het ontstaan van laatstgenoemd evaluatieve adverbium is al in hfdst. 2 par. 2.4 een en ander opgemerkt; we gaan er hier nog wat dieper op in. Dat het type *begrijpelijkerwijs* evaluerend zinsadverbium (zie voor dit begrip par. 1.1) is geworden, is een geval van *subjectificatie*: een taalelement verliest zijn

[93] Dit *echt* kan althans in modern Nederlands niet vooraan in de zin staan: **echt kon ik niet komen*

referentiële en krijgt een evaluatieve betekenis; het gaat de houding van de spreker uitdrukken. Dat dit met *begrijpelijkerwijs* gebeurd is, kan het gevolg zijn van *exaptatie*: een element verliest z'n oude en krijgt een nieuwe functie, een soort "recycling". Hoe is dit te begrijpen? Door het deflexieproces verdwijnt het vormverschil tussen adjectief en adverbium: *begrijpelijk* kan daardoor behalve adjectief ook adverbium zijn. Het adverbium *begrijpelijkerwijs* is daarmee als predicaatsadverbium overbodig geworden; het krijgt dan door het exaptatieproces de functie van zinsadverbium. Deze ontwikkeling geldt alleen de afleidingen van een adjectief; *groepsgewijs* c.q. *zingenderwijs*, afgeleid van een substantief of een participium, functioneren nog steeds als adverbium bij een werkwoord (predicaatsadverbium). De status van een adverbium kan dus in de loop van de tijd veranderen: zo is het adverbium op *-erwijs* voor zover afgeleid van een adjectief van predicaatsadverbium tot zinsadverbium geworden. In 17-eeuws *gelijck oock Ovidius dese sake poëtischer wise vertoocht* (WNT) vinden we *poëtischer wise* (ook nog als woordgroep) als bepaling bij het werkwoord (het predicaat), in 19e-eeuws *het onverwachte…van deze daad…heeft begrijpelijkerwijs de gemoederen der tijdgenooten sterk aangegrepen* (WNT) als evaluatief zinsadverbium. Als de overgang tot een zinsadverbium een stap in het grammaticaliseringsproces is, kan vermoed worden dat predicaatsadverbia gemakkelijker zinsadverbia worden dan omgekeerd (vgl. HG deel 2, par. 5.0.2).

10.7.3. DOMEINBEPALINGEN

Een voorbeeld van een domeinadverbium is reeds in par. 1.1 gegeven: *het Nederlands gedraagt zich taaltypologisch uitzonderlijk*. Vgl. bijv. verder nog: *politiek gedraagt deze partij zich merkwaardig*, *dit gebied is religieus nogal vrijzinnig* enz. Deze adverbia kunnen zeker als een nieuwe vorm van synthese worden begrepen: vgl. de omschrijving als 'in taaltypologisch opzicht' of 'voor zover taaltypologisch onderzoek uitwijst' (resp. een domein-afbakenende prepositiegroep en een dito bijzin). Ze komen over het algemeen in de schrijftaalsfeer voor, in ieder geval in de formele sfeer. Bij taalvergelijking (taaltypologisch!) blijken ze ook tamelijk zeldzaam te zijn. Ze gaan vooral in het latere Nederlands, als gevolg van de ontwikkeling van cultuur en schrijftaal, een belangrijke rol spelen.

10.8. Vergelijking

10.8.1. *Inleiding*

In de morfologie (HG deel 2 par. 4.4) zijn de trappen van vergelijking besproken: positief, comparatief, superlatief, zoals deze voorkomen bij adjectieven en adverbia: vgl. bijv. *hij is vlugger*, *hij loopt vlugger*. Vergelijk ook de volgende voorbeelden: *hij is groter dan zijn vader* (comparatief), *hij is de grootste* (superlatief), *hij is de allergrootste* (volstrekte superlatief), *hij is zo groot als zijn vader* (gelijkheid; equatief[94]). In zekere zin hebben we hier met ellipsen te maken: *groter dan zijn vader <u>is</u>*; *de (aller)grootste <u>die er is</u>, zo groot als zijn vader <u>is</u>*. Adverbiale bijzinnen zijn mogelijk bij comparatief en equatief: *hij is groter dan (dat) we ons kunnen voorstellen*, *hij deed het zoals zijn vader het ook altijd deed*; op een superlatief kan een relatieve bijzin volgen: *hij is de (aller)grootste die er is*. Er is verband met 'eigenschap': het gaat om een eigenschap die vergelijkenderwijs meer (comparatief) of het (aller)meest (superlatief) voorkomt of in eenzelfde mate (equatief). In het equatieve geval kan zoals blijkt, het adverbium *zo* gebruikt worden; dat kan ook adverbium van "wijze" zijn: *je moet het zo*

[94] Dit is geen gangbare term. We hebben hem afgeleid van lat. *aequus* 'gelijk', *aequare* 'gelijk maken'.

doen. Van vergelijking met een "impliciete standaard" is sprake in *hij is zeer groot* ('graad'), *hij is bijna twee meter hoog* ('maat') en *het kost tien euro* ('prijs'). Deze gevallen komen in een aparte paragraaf aan de orde.

10.8.2. COMPARATIEF

Vooraf. Bij een comparatief is er sprake van een conjunctie (*dan* of substandaard *als*) gevolgd door een bijzin: *hij is groter dan* c.q. *als ik ben*. De bijzin kan ook elliptisch zijn: *hij is groter dan* c.q. *als ik*. In zo'n geval kan *dan* c.q. *als* als prepositie worden begrepen, getuige substandaard *hij is groter dan mij*. Vergelijk ook eng. *he is bigger than me* of fri. *hy is grutter as my* maar du. *er is größer als ich*.

10.8.2.1. *Expliciete comparatief*

In het Gotisch wordt in ieder geval na een comparatief *þáu* gebruikt: *qiþa izwis þatei aírþái Saúdaúmje sutizo waírþiþ in daga stauos þáu þus* (Matth. 11:24) 'ik zeg jullie dat het voor het land van de inwoners van Sodom zachter (dragelijker) zal zijn op de dag van het oordeel dan voor jullie'. Maar vgl. met een datief: *niu saíwala máis ist fodinái?* (Matth. 6:25) 'is de ziel niet meer dan het voedsel?'.

Het Oudnederlands laat na de comparatief reeds *than(ne)* 'dan' zien: *wanda also thaz guold diurer is thanne eynegh ander gesmithe, also is thaz summum bonum* 'want zoals het goud duurder dan enig andere metaal, zo is het hoogste goed (ONW LW). Overigens kent het Oudnederlands een biezondere manier om de comparatieve betekenis aan te duiden, namelijk door middel van een adjectief in de positief-vorm gevolgd door een prepositiebepaling met *over*/*ovir*: vgl. *begerlika ovir golt* (ONW WP) lett. 'begeerlijk over goud = begeerlijker dan goud'. Dubbel op is *suottera over honog* (ONW WP) lett. 'zoeter over honing = zoeter dan honing' met dus ook de comparatief *suottera*. Bij dit gebruik van *ovir* fungeert metaforisch een ruimtelijk verschil in hoogte voor een verschil in graad. Vergelijk ook met *boven*: *also machmen bescouwen staerker boven manne die vrouwen* (H2 363) 'zo kan men vrouwen zien sterker dan mannen'.

Ook in het Middelnederlands vinden we in de regel *dan*: *hi was argher danne enich coninc*. Dit *dan* was oorspronkelijk hetzelfde als het temporele *dan* maar is hier aanduiding van volgorde geworden: 'Jan is groter dan Piet = Jan is groter, dan (komt) Piet'. Zie verder de volgende zinnen:

1. mnl. dat in Rome ware negheen beter dan Papyrus selve ware (S150) 'dat in Rome niemand beter zou zijn dan Papyrus zelf (zou zijn)'.

2. mnl. hi en deed niet anders dan hi vlo (S150) 'hij deed niets anders dan (dat) hij vluchtte'

3. 17^{e}-eeuws 'k getroost my eer de dood, dan ick dit toe zal laeten (H5 1275)

4. mnl. ende hi prijsde vele bat een stucke hier in eren te sine ende euwelike in die helsche pine (S150) 'en hij waardeerde het veel meer om een poos hier in ere te zijn dan eeuwig in de helse pijn'

5. mnl. gheen dinc beter en es den mensche alse dat hij wel ghemint si (MNW) 'er is niets beter voor de mens dan dat hij goed geliefd is'

In het tweede deel van de vergelijking kon het werkwoord *sijn* worden herhaald (zin 1), met vermijding van de ellips. Volgt er een bijzin, dan kan daarin *dat* wegblijven zoals ook nu nog

mogelijk zou zijn bij zin 3. In plaats van *dan* kan in het Middelnederlands ook *ende* gebruikt worden (zin 4). Een enkele keer vinden we (vgl. 5) reeds *als(e)* maar het is pas vanaf de tweede helft van de 16e eeuw dat dit *als* duidelijk aanwezig is. In de 17e eeuw neemt het gebruik ervan toe; het is nu vrij algemeen geworden**.** In diezelfde eeuw valt er ook reeds een normatieve tegenbeweging te constateren; zo gaat in de loop van de tijd Vondel steeds meer van *als* op *dan* over. Het is vooral Huydecoper die het oude verschil tussen *als* en *dan* wilde handhaven. "*Dan* na comparatief" is nu een van de beruchtste "taalregels" geworden waar druk tegen gezondigd wordt; hypercorrectie leidt tot gebruik van *dan* ook in de equatieve constructie: *zo groot dan*. Dat deze hypercorrectie ook bij de beste schrijvers kan voorkomen, blijkt uit het voorkomen ervan bij Wolff en Deken, bijv. *en grootschheid beeft voor niets zo zeer dan voor armoede* (H6 1547). Grammatici als Kollewijn en Paardekooper hebben voor afschaffing van de "groter dan"-regel geijverd maar tot dusver zonder succes. Nagenoeg alle dialecten gebruiken nu *als*; in het zuidwesten kan echter *of* voorkomen, in het zuidoosten *wie* (conform het Duits), en her en der treffen we ook, als relict of onder invloed van de standaardtaal, *dan* aan.

De vraag is hoe het verdwijnen van *dan* plus comparatief verklaard moet worden. Er kan aan semantische overbelasting worden gedacht. *Dan* was ook temporeel adverbium (wat nog steeds het geval is) en het kon ook 'behalve' betekenen; in de 16e, 17e eeuw komt daar het gebruik bij van *dan* als nevenschikkend voegwoord met als functie 'maar'. Deze overbelasting bevorderde het gebruik van *als*. Tegen deze verklaring kan worden ingebracht dat de opkomst van *als* zeker ook en misschien wel in de eerste plaats een spreektaalkwestie is geweest terwijl we vermijding van ambiguïteit eerder voor de meer bewust gebruikte schrijftaal moeten aannemen. De contexten van *dan* na comparatief en *dan* in de overige gebruiksgevallen lijken elkaar ook niet te overlappen. We kunnen ook aan een "woekering" van *als*, dat al bij gelijkheid werd gebruikt, denken; het besef van *dan* na comparatief als 'daarna komt' zal men intussen wel kwijtgeraakt zijn. Het verschil in kwestie was subtiel (het ging steeds om vergelijking); bovendien kwam het reeds tot uitdrukking enerzijds in het gebruik van *zo*, anderzijds in de vorm van de comparatief. Mogelijk kwam *als* (*as*) in zijn nieuwe functie het eerst op in negatieve zinnen als *dat beter raet en waer gheen als dat men Gode aenriepe* (H4 993, 16e eeuw). Het verschil is hier zeker subtiel: 'Jan is groter dan Piet' is niet hetzelfde als 'Jan is net zo groot als Piet' maar 'geen raad beter dan God aan te roepen' staat niet ver af van 'geen raad zo goed als God aanroepen'. Overigens weet ook in gesproken Nederlands *dan* zich goed te handhaven juist wanneer een negatief woord voorafgaat: vgl. bijv. *niemand minder dan*. De typische schrijftaalformule *niet dan nadat* wordt vaak vereenvoudigd tot *niet nadat*, zo ook *niet anders dan dat* tot *niet anders dat*.

In het Nederduits wordt net als in substandaard Nederlands in beide gevallen *as* gebruikt; in meer zuidelijk Duits is het (*als*) *wie*: vgl. *so groß wie*, *größer wie*. De duitse standaardregel is: *wie* na *so*, *als* na comparatief, maar zelfs nog bij Goethe vinden we *so klug als wie zuvor*. In archaïsch, vooral religieus taalgebruik komt nog wel eens *denn* na comparatief voor (vooral als *je* volgt: *denn je* 'dan ooit'); bij gelijkheid werd in het Middelhoogduits *als* gebruikt. Voor het Engels wordt geen "verwarring" van *as* en *than* genoemd. In het (romaanse) Frans, ook het standaardtalige, wordt in beide gevallen *que* gebruikt: *aussi laid que la nuit*, *plus grand que Pierre*. Geen verschil bestaat er ook in het Fries: in beide gevallen wordt als regel *as* gebruikt; het is dus normatief dan het Nederlands. "Verwarring" wordt weer wél voor de poolse (slavische) dialecten genoemd: *on jest wyższy jak* 'als' (in plaats van *niz* 'dan') *ojciec* 'hij is groter dan zijn vader.

Een zelfstandig gebruik van de comparatief dat tegenwoordig niet meer mogelijk is, vinden we in de 16e-eeuwse zin: *zo ziet de verstandighe mensche altyd op zyn ellendigher* (H4 808) 'zo vergelijkt de verstandige mens zich altijd met zijn medemens die er ellendiger aan toe is'. Ook een constructie met comparatief plus *dan* plus adjectief(groep) waarbij twee hoedanigheden bij dezelfde persoon worden vergeleken, lijkt tegenwoordig niet meer mogelijk, althans ongebruikelijk: *een zachte en teedre stem, gevoeliger voor 't harte dan merkbaar voor het oor* (H5 1090, Bilderdijk). De constructie zal wel tot het literaire genre beperkt zijn gebleven. Van 2002 (H7 1646, NRC/Handelsblad) dateert echter nog *de Arabische regio is rijker dan ontwikkeld*. Een recente indruk maakt het "absolute" gebruik van de comparatief: *de betere boekhandel*; de bijgedachte is hier wel: 'beter dan vele andere'.

10.8.2.2. *Impliciete comparatief*

In deze paragraaf bespreken we een aantal gevallen waarin impliciet van een comparatiefbetekenis sprake is. Om te beginnen zinnen waarin *dan* zonder bijpassende comparatief voorkomt. Zie de volgende zinnen:

1. mnl. want si en connen ghene sprake dan haer eerste (H3 753) 'want zij kennen geen taal dan hun eerste'

2. mnl. doe gij quamt, en liet gij u niet dan xxxiij jaer sien 'toen gij kwam, liet gij u niet dan 33 jaar zien' (H3 753).

3. 18e eeuws: daar ik niets dan vriendschap voor in de plaats heb (H6 1547)

In zin 1 moet *andere* er als comparatief bijgedacht worden: 'geen andere taal', in zin 2 *langer*: 'niet langer', in zin 3 *anders*: 'niets anders'; een voorbeeld uit de 18e eeuw is ook *het is niet dan met droefheid* (H6 1547). Ook in de 19e eeuw vinden we nog voorbeelden; tegenwoordig is de constructie archaïsch geworden. De zinsnede *niets dan* is overigens voor het moderne Nederlands niet uit te sluiten: *hij vertelde niets dan goeds over je* (begrijp: 'niets anders dan').

Met een comparatief-betekenis konden in het Middelnederlands ook constructies met *soo* of *also(e)* gebruikt worden:

1. dat nie ghesciede soo over vele vromicheiden soo daar gesciede 'dat nooit zoveel dappere dingen gebeurden als daar gebeurde = nooit gebeurden er meer dappere dingen dan daar gebeurde' (MNW)

2. verborgen nijt es noch alsoe swaer als nijt diemen draagt openbaar 'verborgen afgunst is nog wél zo zwaar als afgunst die men in het openbaar draagt = verborgen afgunst is zwaarder (te verdragen) dan openbare afgunst' (MNW)

3. (toen) seide hi: het waer noch also scone coninghe dwinghen ende jaghen dan selve de crone draghen (H2 363) '(toen) zei hij: het zou nog wel zo mooi zijn = het zou mooier zijn koningen te dwingen en te jagen dan zelf de kroon te dragen'

Uit de vertalingen wordt duidelijk dat deze manier van zeggen ook in het moderne Nederlands voorkomt: *het zou nog wel zo mooi zijn als*.... Vgl. voor een variant (met *ruim*) 17e-eeuws *dat ik ruim zoo veel schulds had als mijn Party* (H5 1089), voor de 18e eeuw *ruim zoo veel glans als de zon* (H7 1369), voor het moderne Nederlands *ruim zo veel schuld als mijn partij* en *ruim zo veel glans als de zon*.

Een contaminatie van een equatieve en een comparatieve constructie lijken de beide volgende middelnederlandse voorbeelden (in de eerste zin ontbreekt ook *dat* na *dan*):

1. mine dunct niet soo goet dan men worpe in die vloet ‘mij komt niets zo goed voor dan dat = als dat men hem in de watervloed zou werpen = mij lijkt dat er niets beters is dan dat men hem in de watervloed zou werpen’ (S150)

2. (hi richte hem op luchtelike ‘licht als lucht’ ende) noch alsoe dapperlike dan si waenden dat hi doen mochte ‘nog wel zo dapper als zij dachten dat hij doen kon = dapperder dan zij dachten dat hij kon doen’ (MNW)

Het gebruik van *dan* zou tegenwoordig aan hypercorrectie worden toegeschreven. Terwijl in deze zinnen een woordgroep met *zo* (*soo*, *alsoe*) voorafgaat, is dat in de beide volgende zinnen niet het geval:

3. ic sage gerne dat wi uuttrecken dan wi van hongere sterven hier binnen (S156) ‘ik zag graag = liever dat we naar buiten trekken dan (dat) wij van honger hier binnen sterven’

4. aldus verstont die guede man dattet den ridder orberlic was siec te wesen dan genesen ‘zo begreep de goede man dat het voor de ridder nuttig = nuttiger was om ziek te zijn dan te genezen’ (S156)

Een constructie met *dan dat* na een *te*-groep kunnen we in de 19e eeuw vaak aantreffen; ze is nu ietwat ouderwets geworden. Een voorbeeld is *zijne indrukken waren te levendig, dan dat men ze voor duurzaam houden mogt* (H7 1914, Multatuli). Dit staat niet ver af van ‘waren levendiger dan dat men ze voor duurzaam zou kunnen houden’. Een 17e-eeuws voorbeeld, weliswaar niet met *dan* maar met *als*, is *…weeten wy alle te wel als dat men daer omtrent veel bewys-reeden behoeft te gebruycken* (H5 1251)…’weten wij beter dan dat men daaromtrent veel argumentatie hoeft te gebruiken’. Een modernere indruk maakt *te* plus adjectief plus een door *om* ingeleide infinitiefgroep: *het is te mooi om waar te zijn* ‘het is mooier dan dat het waar kan zijn’. Er is echter al een voorbeeld uit de 17e eeuw: *spys wat voort te vuil om aan te raken was* (H5 1251). Comparatiefbetekenis heeft ook *nog eens zo rijk* ‘tweemaal rijker’. Vondel die *nog* weglaat, wordt om die reden door Huydecoper bekritiseerd; als alternatief geeft deze *twee maal zo hoog*.

Constructies met *laat staan* kunnen we ook begrijpen als met een verborgen comparatief: *varen op het meer is al moeilijk, laat staan op zee* (en nog meer op zee), en met een negatieve voorzin: *hij hield niet van katten, laat staan dat hij ze in huis zou halen* (en nog minder dat hij ze in huis zou halen). De zinnen kunnen scalair worden begrepen: ‘de zee’ en het ‘in huis halen’ nemen een hogere positie op de schaal in, resp. van ‘moeilijkheid’ en ‘affectie voor katten’, dan resp. ‘het meer’ en het ‘houden van’. De oudste vindplaats is van 1508: *ic late staen*.

10.8.2.3. *Biezonderheden comparatief*

Opmerkenswaard is dat al in het Middelnederlands een analytische comparatief kon voorkomen; er is dan vaak op de een of andere manier sprake van contrast of emfase. Vgl. *tghelt en maect den vrecken niet sat maar meer ghierich* (S146) ‘het geld maakt de vrek niet verzadigd maar meer gierig’; *hi es onsprekelic meer minlic dan hi van ons ghemint wert* (S146) ‘hij is onuitsprekelijk meer minnenswaard dan hij door ons bemind wordt’. Ook in de moderne weergave van deze zinnen kan zoals zeker bij het laatste voorbeeld blijkt, een

omschrijving met *meer* heel zinvol zijn. Een goed voorbeeld is ook (uit de Statenvertaling) *men moet Gode meer gehoorsaem zijn dan den menschen* (H5 1089 uit WNT). Een middelnederlandse zin als *tote dat hare sone werde bat out* (S146) lijkt in modern Nederlands echter niet goed mogelijk: **totdat haar zoon meer oud wordt*; het is altijd *totdat haar zoon ouder wordt*. Wél kan in het moderne Nederlands een omschrijving voorkomen bij een vreemd of lang adjectief of wanneer een teveel aan sjwa's dreigt te ontstaan: *interessanter(e)*, *onbegrijpelijker(e)*. Bij een 'onnodige" omschrijving zou een zekere invloed van het Frans (voor vroegere fasen) of van het Engels (tegenwoordig) in het spel kunnen zijn. Mnl. *meer* of *bet* kan ook bij een participium preteritum of een daarop lijkend adjectief gebruikt worden: vgl. *bet geraect* bij *geraken* 'naar de eis tot stand brengen'. Dit geldt ook voor het modern Nederlands: *meer gepoetst*, *beter gemaakt*. Een (niet omschreven) comparatief is dan niet mogelijk: **gemaakter*, **gepoetster* (wél *schoner gepoetst*). Toch is een comparatief *gemaakter* mogelijk wanneer het participium helemaal adjectief is geworden: *hij spreekt nog gemaakter dan zijn vader*. Een dubbele comparatief is in het Middelnederlands niet ongewoon: *geven is meer saliger dan te ontfangen* (S148), of met achterplaatsing van *mee* 'meer': *hi es sterker vele mee* (S148). In hedendaags Nederlands zou dit als een "fout" worden beschouwd. Bekend van de 17e eeuw is de versterking met *ter wereld* (of *des werelds*): *geen…onhebbelijker ding ter wereld* (H5 1089); vergelijk zeker nog in spreektaal *er is geen mooiere stad in de wereld dan…* Hier naderen we echter een superlatief-betekenis: 'het onhebbelijkste ding', 'de mooiste stad'; dat geldt ook voor een comparatief in een uitroep als bijv. mnl. *wat groter anxt* (S160), begrijp 'er is geen grotere angst dan deze'. Oorspronkelijk was *-er* een (partitieve) genitiefuitgang die, in uitroepen, gereïnterpreteerd werd als comparatiefuitgang en bijvoorbeeld ook bij masculiene woorden kon optreden: mnl. *wat duvelscer man dat es* (MNW).

10.8.2.4. *Reeksvormers met comparatief*

Reeds in het Oudnederlands vinden we de adverbiale combinatie *des te* met *te* als oude instrumentalisvorm (HG deel 2 par. 5.6.1) die we in het Oudsaksisch als *thiu* (got. *þe*) terugvinden. De oude betekenis was dus zoiets als 'daardoor, daarmee' maar omdat het in vorm samenviel met het versterkende *te* bij een positief (vgl. *de vreugde is te groot*), kreeg het ook bij een comparatief die functie: *de vreugde is te groter (na alle ellende die we hebben meegemaakt).* Voorafgegaan door de causale genitief *des*, onl. *thes* oorspr. 'daardoor', vinden we dit *te*, onl. *the*, terug in de oudnederlandse zin: *ich bin himo iemer thesthe holder thas her thiu bitterheyd thes dothes thurg mich wolda lithan* (ONW LW) 'ik ben hem altijd des te meer genegen omdat hij de bitterheid van de dood door mij = omwille van mij wilde lijden'. Dit *des te* (*deste*) gaat een belangrijke rol in de "reeksvormers" spelen, in zinnen waarin het dus om een verhouding gaat. Behalve *des te* komen daarin ook mnl. *so*, *eer*, *te*, later vooral *hoe* voor. Zie de volgende voorbeelden (indien niet anders gemarkeerd S317). Een middelnederlands voorbeeld is *soe wy des meer begheren, soe wy meer vercrighen* (H2 510) 'hoe meer wij daarvan begeren, des te meer wij verkrijgen'. Een elliptisch geval is *so hogren stat, so swaerren val*: 'hoe hoger de plaats (is), hoe zwaarder de val (zal zijn)'. Vergelijk voor andere mogelijkheden: *eer ghi meer gevet, eer si meer screyen sal*; *te zondigher leven dat si hem belyen, te meer ghenaden sal hem geschien* 'hoe zondiger het leven dat zij tegenover hem belijden, des te meer genade zal hun geschieden'; *hoet ouder is, hoet beter is.* In het vóórlaatste voorbeeld komt *te* zonder *des* voor wat tegenwoordig minder gewoon is geworden. Ook mengvormen kwamen voor als *hoe si* (de vrouw) *hogher es in state ghekeert,*

soo si meer daer in glorieert ‘hoe hoger de stand is waarin ze is gebracht, hoe meer ze zich daarop beroemt’; *so men den bosen meer verdraecht, hoe hi liever onrecht jaecht* ‘hoe meer men de boze mens verdraagt, des te liever jaagt hij onrecht na’. 16e-eeuwse voorbeelden zijn: *hoe ghi groter sijt hoe ghi sult wesen ootmoedigher in allen dinghen* (H4 967) en *ende hoe sy naerder de oudtheyt komen, zo veel worden sy der kintscheyt te ghelijcker* (H4 967). Uit deze voorbeelden blijkt dat *hoe* en comparatief niet per se naast elkaar hoeven te staan; dit geldt ook voor *des* en *te* plus comparatief: 16e-eeuws *dit doen zy des noch te meer*…(H4 808). En vgl. ook 17e-eeuws *hoe wy de natuurlijke dingen meer kennen, hoe wy ook zoo veel te volmaakter kennis van God verkrijgen* (H5 1255). Tegenwoordig zouden we de voorkeur aan bijeenplaatsing geven. In het moderne Nederlands gebruiken we *hoe* of *(des) te*: *hoe ouder hoe* c.q. *des te gekker*; *hoe* c.q. *des te meer men geeft, hoe* c.q. *des te meer men ontvangt*; *te meer men geeft, te meer men ontvangt*. Het eerste voorbeeld kan als elliptisch worden begrepen: ‘hoe ouder iemand is, hoe c.q. des te gekker is hij/zij’.

In het Middelnederlands vinden we ook vergelijkende groepen als *so lanc so meer* of *ie lanc so mee* ‘hoe langer hoe meer’ waarin *lanc* en *mee*, ook historisch, als comparatieven moeten worden begrepen. Vergelijk ook zonder inleidend adverbium en met andere comparatieven op de tweede plaats: mnl. *lans om quader dat sij wordt* ‘hoe lang hoe kwader dat ze wordt’, 16e-eeuws *lanc so grooter*, 17e-eeuws *langs hoe grooter* naast *langs hoe meer*, 19e eeuws *hoe langs hoe moeijelijker* naast *langs zo meer*, *van langsom meer*. Voor het Westvlaams (De Bo, rond 1873) wordt vermeld: *van langst om beter* naast *langs om meer*, *lanxt te meer*.

10.8.3. SUPERLATIEF

Vooraf. Sommige superlatief-*betekenissen* zijn bij de comparatief al ter sprake gekomen.

10.8.3.1. *Expliciete superlatief*

De middelnederlandse superlatief kon zich in het Oud- en het Middelnederlands, in vergelijking met het moderne Nederlands, afwijkend gedragen: bij predicatief of adverbiaal gebruik krijgt de superlatief in het moderne Nederlands *het* (*‘t*) voor zich; in de genoemde oudere fasen, trouwens ook in de 17e en 18e eeuw en zelfs nog in de 19e, was dat nog niet of nog niet altijd het geval. Vergelijk voor het Oudnederlands *thaz himo allerniudest is* (LW) ‘dat hem het meest aangenaam is’ naast *zallerist zesamene* (LW) ‘’t allereerst samengebonden’ (z- = ‘t). En voor het Middelnederlands: *hoe hise scoonst gemaken mochte* (MNW) ‘hoe hij ze ’t mooist zou kunnen maken’, *ene kerke so si scoonst mochte van gewerke* (MNW) ‘een kerk zoals ze ’t mooist wat betreft bouwmateriaal kon zijn’, *waer varic daer best* (WS 122) ‘waar ga ik daar het beste heen’ naast *ende hieromme dunct my dat verre ‘tprofijtelijxste is dat*… (H3 587) ‘en hierom dunct mij dat het verreweg het voordeligste is dat…’. Een biezonder geval is *doch ic troestese soe ik best conste* (H3 587) ‘maar ik trooste haar zoals ik het beste kon = zo goed als ik kon’. In de laatste zin komt *so* voor (*alse* is ook mogelijk) gevolgd door een superlatief plus een vorm van *connen* of *moghen*; deze combinatie geeft de hoogst mogelijke graad aan: ‘beter troosten kan ik haar niet’. Vgl. ook *noch houtmen den dach met feesten so men scoenst mach* (S153) ‘nog houdt men de dag met feesten als men “schoonst” mag = zo mooi als men kan’. Uit de vertalingen blijkt dat in hedendaags Nederlands een andere constructie wordt gebruikt. De etymologie van het

superlatieve element *'t* is niet duidelijk; waarschijnlijk moeten we aan het neutrum lidwoord denken hoewel een prepositie ook mogelijk is: in de Heliand komen naast elkaar *that* en *at* voor. Mogelijk is er van een dubbele oorsprong sprake maar heeft een latere identificatie met het lidwoord voor het uiteindelijke succes gezorgd. In zuidelijk taalgebruik kan *het* (*'t*) bij een superlatief ontbreken in bijv. *deze cijfers tonen dus aan dat…ook de man zich best laat onderzoeken.*[95]

Het Middelnederlands laat al versterking met *aller-* (oorspr. gen.pl.) zien: *alremeest*, tegenwoordig *allermeest* (in spreektaal *aldermeest*); voor een oudnederlands voorbeeld (*allerniudest*) zie hierboven. Een biezonder gebruik, ook bekend van hedendaags Nederlands, is *si maecten oor (Judith) op oor schoonste* (S152) 'zij maakten haar op haar mooist (zo mooi als ze konden, mooier kon het niet)'. De constructie met *op* plus *het* plus superlatief laat al 16-eeuwse voorbeelden zien en komt nog steeds voor: *al waar de mensche oock starck ende wys op 't alder volmaacktelyxte*; vgl. bijv. mod.ndl. *ze zong die aria op het allervolmaaktst*. De tegenwoordige constructie met *om* gevolgd door een zelfstandig gebruikte superlatief duikt pas in de 17e eeuw op: *ze schreeuwden om het hardst* ('allemaal zo hard mogelijk'). Op contaminatie berust wel een zin als de volgende: mnl. *et es best dan iet wesen mochte* (S156) 'het is het beste dat er ooit kan zijn'; er moet invloed zijn van een comparatiefzin als *het is beter dan er ooit kan zijn*. Een zeer hoge graad kan ook (vanaf de 18e eeuw) met *ten* plus superlatief worden uitgedrukt: *ten diepste*, *ten hoogste*, *ten strengste* enz.

10.8.3.2. *Impliciete superlatief*

In het Middelnederlands kon zoals ook in hedendaags Nederlands, een comparatief gebruikt worden terwijl het in de grond van de zaak om een superlatief-betekenis gaat. Vergelijk de zinnen 1 t/m 4 met modern nederlandse vertaling:

1. (een cleyne zelverijn naeldekin) dat zuverleker nine mochte sijn (S152): 'dat niet zuiverder kon zijn = dat van het zuiverste niveau was'

2. want blidere man men nie en sach (S152) 'want een blijdere man zag men nooit = hij was de blijste man die men ooit zag'

3. die pickle waren van goude scoonre danse iemen wenschen konde (S152) 'de tafelpoten waren van goud, mooier dan iemand ze kon wensen = de gouden tafelpoten waren de mooiste die iemand kon wensen'

4. die middelmaet wel houden can, dat es verre die wiser man (S155) 'die het midden wel houden kan, dat is veruit de wijzere man = de wijste man'

5. daer gheschiede die valsche moert daer ich ye off hebben gehoirt (S155) 'daar geschiedde de gemene = de gemeenste moord waarvan ik ooit gehoord heb'

In zin 1 wordt een bijvoeglijke bijzin gebruikt met een comparatief plus ontkenning plus een vorm van het werkwoord *moghen* 'kunnen': 'iets zuiverders dan het zilveren naaldje kon er niet zijn'; een comparatief-situatie wordt als niet mogelijk gesteld. In zin 2 wordt zo'n situatie voor het verleden ontkend. In zin 3 wordt de situatie (het schonere) gesteld als iets wat men niet zou kunnen wensen, zo onmogelijk lijkt ze (en is ze ook inderdaad). Terwijl in deze zinnen ook in het hedendaags Nederlands een comparatief mogelijk is, is dat niet of minder

[95] Deze zin laat ook het omgekeerde van "raising" zien; hij moet begrepen worden tegen de achtergrond van *dat het 't beste is dat ook de man zich laat onderzoeken*.

het geval in zin 4; hier zal de comparatief al snel door een superlatief vervangen worden. We kunnen hier aan een contaminatie ("bijgedachte") denken: 'de wijste man < een man wijzer dan alle anderen'. In zin 5 moet in de vertaling een positief met een superlatief worden weergegeven. Er is hier weer sprake van contaminatie die in dit geval leidt tot de bijvoeging van een bijzin die de superlatieve interpretatie aangeeft: 'de gemene moord < moord ooit gehoord'. Er is eerder sprake van een na- dan van een bijgedachte. Wanneer de keuze uit twee is, hoeven we niet per se aan een contaminatie te denken: *den argheren loon hebben* 'het ergere loon hebben' drukt hetzelfde uit als *den archsten loon hebben* 'het ergste loon hebben'; het maakt in dit geval niet uit of de comparatief dan wel de superlatief wordt gebruikt.

Vergelijk verder de volgende zinnen met superlatief-betekenis:

1. mnl. wat dat hi geriden mochte (S154) 'zo hard als hij kon rijden'

2. mnl. ic sal u helpen metten besten dat ic mach (S154) 'zo goed als ik kan'

3. 16-eeuws (een werk) also volmact dat niet te verbeteren en waere (H4 966) 'zo volmaakt dat het niet is te verbeteren = niet verbeterd kan worden= het volmaaktste werk'.

4. 16^{e} eeuws ene maecht niet om volprisen 'die niet volprezen kan worden = onvolprezen'

Het werkwoord *moghen* (c.q. *connen*) speelt een rol in de uitdrukking die we in zin 1 hierboven vinden: *wat (dat)* [subject] infinitief *moghen* (pv). Vergelijk ook zin 2 met een prepositiegroep, bestaande uit *met* plus superlatief, gevolgd door een dat-zin met een vorm van *moghen* (c.q. *connen*). Een ander voorbeeld is *metten cortsten*: 'zo kort mogelijk'. Vergelijk verder een zinsnede als in zin 3. Deze zin zou ook als een bijzin van graadaanduidend gevolg (zie par. 8.5.1) begrepen kunnen worden; er is echter eerder van een implicatie dan van een gevolg sprake. Er is ten slotte de constructie (zin 4) die bestaat uit *niet* plus *omme* plus een kale infinitief; bij elkaar fungeert dit als attributieve bepaling, in casu bij *ene maecht*. Voor de hedendaagse constructie *om het hardst* zie hierboven.

Als min of meer lexicale voorbeelden noemen we hier ook nog *te prighe* of *te stride* in de betekenis 'om strijd': mnl. *die heren riepen al te prighe*, *die honde liepen sere te stride*.

10.8.3.3. *Biezonderheden superlatief*

Omschrijvingen met *meest* zijn in het Middelnederlands zeldzaam; een voorbeeld is *den genen die meest heilich es* (VMNW). Het lijkt erop dat ze pas vanaf de 18^{e} eeuw vaker voorkomen. Eveneens vrij zelden vinden we een dubbele superlatief: vgl. *tbeste gheraecste* 'mooiste' *wijf*, waarnaast, met comparatief plus superlatief, ook *bat* 'meer' *gheraecste wijf* voorkomt (S152). Behalve met versterkend *aller-* kon versterking plaatsvinden met *ter wereld* (*des werelds*, *van de wereld*): *de lekkerste patrijsen van de werelt* (H5 1091, 17^{e} eeuw). Vergelijk nog in spreektaal *de lekkerste patrijzen van de hele wereld*. Hierboven hebben we, met hetzelfde effect, al vergelijkbare uitdrukkingen met comparatief leren kennen. Recent lijkt het opkomen, naast en in de plaats van *de op vijf na grootste economie*, van *de zesde grootste economie*. Engelse en/of duitse invloed kan hier in het spel zijn: vgl. *the sixth largest economy* en *die sechstgrößte Volkswirtschaft*. Vanaf vooral de 17^{e} eeuw zien we constructies met *op het* of *om het* plus superlatief: *(vijf hoven) elk op 't prachtigste*; *dat zij…u elk om 't blijste in d'armen vallen mag* (beide H5 1091). Deze constructie is in onbruik geraakt behalve wanneer er ook van een possessivum sprake is: *als het spel op sijn beste was* (H5 1091, 17^{e} eeuw); vgl. hedendaags *in de lente is de natuur op z'n mooist*. Vergelijk in dit verband ook

manieren van zeggen als *dit is je reinste bedrog* (H7 1649) ‘erger kun je je ’t niet voorstellen’ en *ieder juicht om het hardst* (H7 1650) ‘zo hard als ieder kan’.

10.8.4. EQUATIEF

10.8.4.1. *Algemeen*

In de volgende gevallen vindt een vergelijking bij gelijkheid plaats (equatief). Vooraf stippen we alleen aan dat in het Middelnederlands vaak uit rijmnood een comparatief in plaats van een positief wordt gebruikt. Bij de equatief worden conjuncties gebruikt die een woordgroep of een bijzin inleiden: vgl. resp. *het is zo helder als de dag* en *het is zo helder als je je maar kunt voorstellen*. In het eerste geval kan de woordgroep *als de dag* met een vorm van ‘zijn’ worden aangevuld: ‘als de dag is’. Het Gotisch gebruikte *swe* ‘als’ in bijv. *galáubein swe kaúrno sinapis* (Luc. 17:6) ‘geloof als een mosterdzaadje’, bij correlatie *swa…swe*: *swa filu swe wildedun* (Joh. 6: 11) ‘zo veel als ze wilden’. Maar vergelijk ook met *swe…þei*: *swe ik frijoda izwis þei jah þūs frijoþ misso izwis* (Joh. 13:34) ‘zoals ik jullie heb liefgehad, zo ook jullie jullie wederzijds = elkaar liefhebben’. Een belangrijke conjunctie die in het Nederlands optreedt, is *als* met varianten. Het is ontstaan uit *al* plus *so* (*zo*) en heeft zich later ontwikkeld via *alse* met sjwa-apocope tot *als*. Het accent moet dus op de eerste syllabe gelegen hebben terwijl het bij verbindingen met *al* meestal op de tweede ligt: vgl. *aldaar*, *aldus* enz. Houdt het accent bij de conjunctie verband met de eerste plaats in de zin? Hoe dan ook, er ontstond verschil tussen de conjunctie *als* en het adverbium *alzo* hoewel, onder invloed van *alzo* of de conjunctie *zo*, *als* secundair tot *alzo* of *alzo* kon worden en omgekeerd adverbium *alzo* tot *alzo*. Beide *alzo*-vormen raakten afgezien van archaïsche taal in onbruik: *alzo* als conjunctie wist zich niet te handhaven tegenover *als* terwijl adverbium *alzo* plaats maakte voor het concurrerende *zo*. Uit de combinatie *zo* met *als* ontstond tegen het eind van de Middeleeuwen de conjunctie *zoals*.

Oudnederlandse voorbeelden met *also* zijn: *also holz that gesazt wart* ‘als een boom die geplant werd’ (ONW WP); *also ther hals zesamene vogat thaz hoivet anda then lichamo* (ONW LW) ‘zoals de hals samenvoegt het hoofd en het lichaam’. Een voorbeeld met *samo* (dat overigens tot de 11e eeuwse Williram beperkt blijft) is *thin hals ther ist samo smithescirethe* ‘je hals die is als een gesmeed cieraad’ (ONW). In de volgende zin wordt *samo* voorafgegaan door het adverbium *also*: *also ophan* [is] *samo ther fliezende brunno* (ONW LW) ‘zo open als de stromende bron’; vgl. ook met *also* en *so*: *also scona so ther mano* (ONW LW) ‘zo schoon als de maan’. In beide gevallen is er sprake van een impliciete graadaanduiding; de “graadmeter” zijn resp. de bron en de maan. (Voor adverbium *samo* ‘zo’ zie ook par. 4.3 hierboven; het kan ook ‘samen’ kan betekenen.) Ook komt als conjunctie *so* voor: *so ich sagete* (ONW RB) ‘zoals ik zei’, met *wie*: *ande so wie thu ze himole sist gistigan* ‘en zoals jij naar de hemel bent gestegen’ (ONW LW), en met *samon* ter inleiding van een woordgroep: *samon so apheldera* ‘als een fruitboom’ (ONW LW). Met herhalend adverbium (*samo*), correlatief dus, komt voor *also thiu lilia under then thornun, samo bistu* ‘zoals de lelie onder de doornen, zo ben jij’ (ONW 11e eeuw). Uit de vertaling blijkt dat een dergelijke correlatie ook heden ten dage mogelijk is.

In het Middelnederlands vinden we als conjuncties *samo* met varianten niet terug, wél *alse*, *als*, *so*, ook wel eens (hersteld) *also*: vgl. *alse die coene* (MNW) lett. ‘als de dappere’, *als ghij moghet horen* ‘zoals gij kunt horen’(H2 500), *eist so men mi seide* ‘is het zoals men mij zei’ (H2 510), *also menich meinsche doet* (H2 500) ‘zoals menig mens doet’. Een voorafgaand

corresponderend adverbium vinden we in: *also alse ghi ghehoort hebt* (H2 501, met voorafgaand adverbium *also*) ‘zo zoals ge gehoord hebt’ (met onmiddellijke aansluiting). Vgl. ook *so claer alse die dach* (zonder aansluiting van *so* en *alse*) waarnaast zonder *so* ook *claer alse die dach* mogelijk is. Er is hier sprake van een impliciete graadaanduiding met de dag als “graadmeter”. Van een hoge graad is sprake in *dat niet ghesciede soo over vele vromicheit soo daer gesciede* ‘dat nooit zoveel vroomheid gebeurde als daar gebeurde, d.w.z. er gebeurde veel dapperheid, meer dan ooit zelfs’. Vergelijk ook een 18e-eeuws voorbeeld, met een graad die voldoet, als *(ik deed) myn uiterste best om zoo veel manschappen aen te werven als ik tot dienst van myn vaartuig noodzaakelyk oordeelde* (H6 1523) ‘ik deed mijn best om genoeg manschappen aan te werven’. En vergelijk ook *zo’n grote man* (als ik nu zie) *heb ik nog nooit gezien*; hier naderen we een superlatief-betekenis: ‘het is de grootste man die ik ooit gezien heb’. Correlatief is *also veel consten als si hebben also veel deghelicheden oft eerbaerheden hebben zi daer weder tegen* (H4 966, 16e eeuw) ‘zoveel listigheden als ze hebben, zoveel degelijkheden of eerbaarheden hebben zij daar weer tegenover = staan daar weer tegenover’. Deze zin is zoals blijkt met een hedendaagse correlatie weer te geven.

Ook andere conjuncties kunnen naast de reeds genoemde gebruikt worden: *gelijc*, *ofte*, *dat*, oostelijk *wie* maar nog maar zelden *soals.* Zie de volgende voorbeeldzinnen:

1. mnl. gelijc die droem mi dede verstaen (MNW) ‘zoals de droom mij liet begrijpen’

2. mnl. die hebben dicke tonghen, ne spreken niet soo claer ofte die dinnen tonghe hebben ‘degenen die dikke tongen hebben, spreken niet zo duidelijk als degenen die dunne tongen hebben’ (S315)

3. mnl. van der grote…dat eens menschen naghele si (MNW) ‘van de grootte…als van de nagel van een mens’

4. oostelijke mnl., ook 16e-eeuws: wie een voghel inder couwen (MNW) ‘zoals een vogel in de kooi’

5. mnl. hij (het sacrament) was hoor leste spijse sooals si hem (God?) altoos plach te bidden (MNW) ‘het was haar laatste voedsel zoals zij hem altijd placht te bidden’

Van de hierboven genoemde conjuncties zijn (althans in vergelijkende zin) *alzo*, *zo*, *ofte*, *dat* in onbruik geraakt; *als* heeft zich kunnen handhaven terwijl *zoals* in gebruik is toegenomen, zeker aan het begin van een bijzin. In een woordgroep komen *als* en *zoals* nog naast elkaar voor: *hij zingt (zo)als een lijster*. Bij een impliciete graadaanduiding vinden we *zo(-)…als*: *er kwam zoveel regen naar beneden als nog nooit was gebeurd*. *Gelijk* is archaïsch geworden; dat geldt nog te meer voor *gelijkerwijs* dat vooral vanaf de 16e eeuw voorkomt (eerder al wel als adverbium). Vaak worden beide conjuncties vergezeld van expletief *als*: *gelijk als*, *gelijkerwijs als*; in de 17e-eeuwse normatieve grammatica wordt dit *als* als overtollig afgekeurd. In ambtelijke taal kunnen we *zulks* (vanaf de 16e eeuw) tegenkomen: *sulcs elck verdient of waerdich is*; *evenals* wordt pas vanaf de 17e eeuw gebruikt. De vergelijking nadert tot ‘wijze, hoedanigheid’ (vgl. par. 4.3) in een zin als *hij loopt (zo)als een dronkeman (loopt)*. Dit geldt ook voor andere hierboven gegeven voorbeelden: vgl. bijv. *so claer alse die dach*. In het Vlaams vinden we *lijk (dat)* maar na adjectief *of*, in het centrale zuiden *gelijk* maar na adjectief en voor ‘zoals’ *als*, en in het Limburgs (Kerkrade) steeds *wie*.

10.8.4.2. *‘Alsof’-betekenis*

Niet altijd is er sprake van een helemaal kloppende vergelijking; er is dan sprake van een "alsof"-betekenis. Ook hiervoor kan de conjunctie *als* gebruikt worden; vgl. de vooral van na het Middelnederlands daterende gevallen:

1. plus participium presens: my teder als in hare armen sluitende (H6 1542 18e eeuw) 'alsof ze mij als het ware teder in de armen sloot'

2. direct vóór de persoonsvorm: de tafel die gedekt met fyn en sneeuwwit linnen…my als toelagte (H6 1544 18e eeuw) 'mij als het ware toelachte'

3. vóór het partikeldeel van een samengesteld werkwoord: myn ziel smelt als weg, wanneer ik haar in dien staat zie (H6 1544 18e eeuw) 'het is alsof mijn ziel wegsmelt…'

4. vóór de persoonsvorm met inversie: als knersteze op de tanden (H5 1273, 17e eeuw) 'alsof ze op de tanden knarste'

5. aan het begin van substantief- en adjectiefgroepen: hij had als een voorgevoel van de waarheid; als gereed mij aan te vallen (H7 1909, 19e eeuw)

Al deze gevallen komen ook in het moderne Nederlands, zij het in enigszins literaire taal, nog wel voor. De gebruikelijke conjunctie voor 'alsof' is in het Middelnederlands echter *of* (ook *recht of*) maar ook *al*, *al of*, *gelijc* (*gelijc of*) komen voor:

1. daer viel hi neder of hi ware al steendoot (S329) 'daar viel hij neer alsof hij (helemaal) steendood was (let ook op de conjunctief *ware*)

2. dat was so claer...al hadt gesijn int paradijs (S315) 'dat was zo helder alsof het in het paradijs was geweest'

3. de quade gheesten hadden alte scaerpe yserine vorken die altoos gloyende waren al of si hadden ghecommen huter smesse (H3 737) 'de boze geesten hadden alte scherpe vorken die altijd gloeiden alsof ze uit de smidse waren gekomen'

4. die genas ter selver stonde gelijc hi noit gewont ne ware 'die genas op het zelfde moment alsof hij nooit gewond geweest was' (MNW)

De combinatie van zin 3 laat ook de volgende 17e-eeuwse zin zien (H5 1283, Bredero):

5. nu ick wil haar gaan teghen al of ick quam van huys 'nu wil ik haar tegemoet gaan alsof ik van huis kwam'

Of 'alsof' komt nog frequent in de 19e eeuw voor: vgl. (H7 1921) *met de oogen half-toe en gebukt of ze zat in de kerk* (van Looij) en zeker ook nog wel, naast meer gebruikelijk *alsof*, in hedendaags gesproken Nederlands. Dit *of* moeten we wel als verwant met het onderschikkende *of* 'als, indien, in het geval dat' begrijpen: 'ze zat als (indien) ze zou zitten in de kerk'. In het algemeen laten de conjuncties weer zien hoe ze semantisch gemakkelijk in elkaar over kunnen gaan: *al* 'indien' > 'alsof', *gelijc* 'zoals' > 'alsof'. Let ook op de combinatie *al of*; vergelijk ook *alse of*, later *alsof* (oorspr. 'zoals indien') welke combinatie al vanaf het vroegste Middelnederlands in gebruik is geweest. Het is nu de conjunctie bij uitstek geworden. Vergelijk echter nog constructies als *hij hield het mes vast als ware* c.q. *was het een zwaard* (maar het was geen zwaard…). In *ik laat me niet als een kind behandelen* is *als een kind* een predicatieve bepaling met de betekenis 'alsof ik een kind zou zijn'.

Adverbiaal gebruik vinden we in reeds mnl. *kwansuis* dat we met mod.ndl. ‘zogenaamd’ kunnen weergeven: mnl. *dan wil hi mantelen zine onmate quanzijs onder die caritate* (MNW) ‘dan wil hij zijn onmatigheid zogenaamd onder de barmhartigheid verbergen’; *de brief, kwansuis door Hannibal geschreeven* (WNT, 18e eeuw). Zoals blijkt, komt het woord in verschillende klank- of schrijfvormen voor; *kwanswijs*, misschien ook *quanzijs*, wijst op invloed van *wijs*. Waarschijnlijk ligt de oorsprong in het oudfranse *quanses*. Het woord in kwestie doet nu wat verouderd aan.

10.8.4.3. *Biezonder gebruik van als*

We wijzen hier nog op twee biezondere manieren waarop de conjunctie *als* gebruikt wordt (in beide gevallen heeft de vergelijking een pregnante waarde gekregen):

1. met een causale bijklank: vgl. mnl. *de grave sloech de hand ten swerde als de ghene de begeerde hem te werne* (H2 500) lett. ‘de graaf sloeg de hand aan het zwaard als degene (zoals degene doet) die verlangde zich te verdedigen’ = ‘omdat hij zich verlangde te verdedigen’ (dit geval is in verband met causaliteit al in in par. 5.1.5 aan de orde geweest)

2. met een concessieve bijklank: vgl. 16e-eeuws *so gewapent als hi was, wan hi Reinout* (H4 995, 16e eeuw) ‘hoewel hij gewapend was (in volle wapenrusting), verwekte hij (toch) Reinout’ (als voorbeeld ook in par. 6.3.4 gegeven)

Ten slotte noemen we hier nog *als* bij opsommingen, vooral in de 18e eeuw: *de klinkers zyn 6 in getal, als: a, e, i, o, u, y* (H6 1544); er is ook (19e eeuw: H7 1911) een voorbeeld uit de Camera Obscura: *tot de edele kunst van vergulden…zijn vier dingen nodig, als: de koek die verguld moet worden, het verguldsel zelf, een nat penseel, en…een hazenstaart.* Moderner klinkt *…nodig, als daar zijn: de koek enz*.

10.8.4.4. *Zo…een/een zo/zo’n*

Aparte aandacht verdient *zo’n grote man*, in bijv. *zo’n grote man (als ik nu zie) heb ik nog nooit gezien*; van een impliciete vergelijking is sprake wanneer de bijzin (vandaar de haakjes) wordt weggelaten. Er is semantische verwantschap met een comparatief: vergelijk een omschrijving als ‘deze man is groter dan alle andere mannen die ik gezien heb’, of met een superlatief: ‘deze man is de grootste van alle mannen die ik ooit gezien heb’. Een middelnederlands equivalent is: *so scone een wijf* (S142), vgl. ook *hoe groot een snuedel* ‘domkop’ (S142), *so hovesch een cnape* (H2 525) (de beide eerste al in hfdst. 9 par. 4.4 genoemd). Het adjectief blijft onverbogen (*scone* met slot-sjwa is de basisvorm!) hoewel het soms de schijn heeft dat het wél verbogen wordt; mnl. *so groten prijs* moet echter als ‘zo groot een prijs’ worden begrepen. Vgl. ook *ic hebbe soo grooten lost* ‘verlangen’ (MNW) en nog 18e-eeuws (met het lidwoord apart geschreven) *dat zy zo groot een lust had* (WNT). Een enkele keer komt een bepaald lidwoord voor: mnl. *so groot die bede* (S142), mnl. zo ook bij *beide* (en *alle*): *van beide den landen* (S142). Let wel: de hedendaagse constructie *zo een* c.q. *zo’n knappe man* (met andere volgorde) is nog niet middelnederlands evenmin als *een zo knappe man*. De oudste vorm is waarschijnlijk die zonder lidwoord: vgl. onl. *so eiselika thing* (ONW LW) ‘zo’n verschrikkelijk iets’, mnl. *so groot ghelove* (H3 757) ‘zo’n groot geloof’.

In het bovenstaande is de traditionele interpretatie gevolgd. Een alternatieve interpretatie (met goede papieren) houdt in dat we in *so groten prijs* juist wél een flexie-uitgang hebben, die dan later als onbepaald lidwoord is gereïnterpreteerd. Deze reïnterpretatie kwam aan het licht toen men *zo groot een prij*s ging schrijven (dus *groot* en *een* los van elkaar); mogelijk is deze reïnterpretatie tot de schrijftaal beperkt gebleven. De betreffende constructie (*so groten prijs*)

duiden we met de letter (a) aan. Toen in de spreektaal de constructie (b) met *zo* plus onbepaald lidwoord plus adjectief was ontstaan: *zo een > zo'n grote prijs* (in plaats van het oudere *zo grote prijs*), nam de schrijftaal dat op een bepaald moment over. De constructie van de spreektaal kan als een uitbreiding van *zo een* zonder adjectief begrepen worden, bijv. in *zo een* (*zo'n*) *onweer*; vergelijk hiervoor mnl. *sulc een woenste* (H3 759) 'zulk een woongelegenheid'. Hiernaast kwam ook (c), met omgekeerde volgorde, voor: mnl. *eene zulke collacie* (id.) 'zo'n preek (?)' dat kan voortleven in het (schrijftalige) type *een zo grote prijs*.

De constructie (a) *so* plus adjectief op *-en* (al dan niet los geschreven) vóór de kern neemt na de Middeleeuwen in frequentie toe. Als het lidwoord *een* voorafgaat, dan is *-en* zeker (nog) als flexievorm begrepen: *dats mij een alte grooten verdriet* (H4 1030, 16e eeuw). We vinden ook een enkele keer reeds *een* plus *so* plus adjectief (c): *riep met een so vreeslijcken stemme* (H4 1031, 16e eeuw) 'met zo'n vreselijke stem', *een soo suyver vier* (H5 1308, 17e eeuw), of de constructie (b) *soo een onstuymich weder* (H6 1580, 18e eeuw) die in de tweede helft van de 18e eeuw de gewone zal worden. Zelfs de lidwoord-loze variant komt in genoemde eeuw nog voor: *zo groote overeenkomst* (H6 1580). In de 19e eeuw komen alle mogelijkheden nog voor: *zoo duur een prijs* (a), *een zoo hachlijke wijze* (c), naast *zoo'n jammerlijk ongeval* (b) (alle drie H7 1848). De eerste mogelijkheid (a) wordt tegenwoordig niet meer gebruikt, de tweede (c) doet zoals reeds opgemerkt, schrijftalig aan, de derde (b) is zoals eveneens reeds opgemerkt, de meest gebruikelijke, zeker in de spreektaal. Bij een pluralis is een lidwoord uiteraard niet mogelijk: *zulke goddeloze menschen* (H6 1581, 18e eeuw) is dan de enige mogelijkheid. Is er geen adjectief, dan staat *so* of een vergelijkbaar woord onmiddellijk voor het lidwoord: *sulk een tegenzin* of *zulk een licht* (H5 1308, 17e eeuw), ook *zo'n licht*. De volgorde *een zulke preek* (vgl. mnl. *eene zulke collacie*) is in het moderne Nederlands niet meer mogelijk, wel met *zodanig*: *een zodanige volgorde*.

10.8.4.5. *Een schat van een kind*

Het bekende *(het is) een schat van een kind*, waarin het kind met een schat wordt vergeleken, is wel een biezonder geval van vergelijking. Er is verschil met *het kind is een schat* dat minder emotioneel overkomt: het kind wordt dan min of meer objectief als een schat geklassificeerd. Met *het is een schat van een kind*, waarin de vergeleken elementen in één woordgroep voorkomen, drukken we (evaluatief) uit dat het kind voor ons gevoel wel een heel erg gróte schat is. Een middelnederlandse voorbeeld is *een leeuwe van enen man* (H3 693); een eigennaam wordt gebruikt in *die mort van Vredegonde* (MNW) 'dat schandbrok van (een) Vredegonde'. Voorbeelden van na het Middelnederlands zijn, uit de 17e eeuw: *een engel van een man*, *een diamant van een dochter* (die een) *een glas van een vrouwe* (kan worden) (H5 1224), uit de 18e eeuw *die guit van een Wyerman*, *de onnoozele hals van een commies*, *dezelfde engel van een vrouw*, *een duivel van een vent*, *lompe heiblokken van kerels* (steeds H6 1492). Uit de 19e eeuw zijn *een kalf van een kind*, *een juweel van een vrouw*, *eene wilde kraai van eene meid* (H7 1937). De constructie is heden ten dage duidelijk productief: *een kreng van een wijf*, *een beer van een vent*, *een kast van een huis*, *een draak van een stuk*. Ook pluralia zijn mogelijk: *schatten van kinderen*, *krengen van wijven*, *kasten van huizen*. Sommige 18e-eeuwse voorbeelden (hierboven) laten zien dat het eerstgenoemde substantief ook bepaald kan zijn: *die guit van een Wyerman* enz. Dat is in modern Nederlands ook mogelijk: *die schat van een kind* enz.; het blijft dan echter beperkt tot een demonstrativum: vgl. ?*de schat van een kind*. De constructie is ook van andere talen bekend: du. *ein Teufel von einem Weibe*, eng. *a devil of a fellow*, fra. *un diable d'homme*, ook van het Latijn maar dan

met een genitief: *monstrum mulieris* ‘een monster van een vrouw’. In het Frans kan in plaats van het eerste substantief een adjectief worden gebruikt: *une drôle d’histoire* ‘een grappig van een verhaal = een grappig verhaal’; in het Spaans is in de eerste positie een bepaald lidwoord mogelijk: *el embécil de tu hermano* lett. ‘de stomkop van je broer’.

Met wat voor soort genitief of (equivalente) *van*-bepaling hebben we althans in oorsprong te maken? Er is in ieder geval gelijkenis met de latijnse *genitivus definitivus*: *virtūs iūstitiae* ‘de deugd der gerechtigheid’. Het eerste deel noemt iets algemeens, in casu de deugd, in het tweede deel wordt dit geconcretiseerd als de gerechtigheid. Nederlandse voorbeelden van de genitivus definitivus zijn mnl. *die spruten der doechden* (H3 577) ‘de “spruiten” der deugden’, uit de 16e eeuw *uyten duysteren nacht van onwetenheyd* (H4 941, 16e eeuw), *onwetenheyds onkruyd* (H4 799), *den bykorf van de Beurs* (H6 1492, 18e eeuw); latere, ook hedendaagse, voorbeelden zijn *de mist van de twijfel*, *het boek der natuur*, *de hartstocht der (van de) liefde.* Sommige van de nu gegeven voorbeelden zijn positief, andere negatief; een augmentatief voorbeeld is *een kanjer van een fout*.

Heeft het type ‘een schat van een kind’ zich uit de genitivus definitivus ontwikkeld? In *virtus iustitae* gaat het om een deugd die geconcretiseerd wordt als gerechtigheid; in *een schat van een kind* om een schat die geconcretiseerd wordt als een kind (het zou ook een man, vrouw, kleinkind enz. kunnen zijn). Een bezwaar om verband aan te nemen, zou kunnen zijn dat het eerste substantief (kernsubstantief) bij de genitivus definitivus steeds bepaald lijkt te zijn: vgl. dubieus ?*een deugd van gerechtigheid* (*onwetenheyds onkruyd* is niet bewijskrachtig omdat de genitief hier vooropstaat), terwijl het bij het type ‘een schat van een kind’ bepaald kan zijn: *die schat van een kind*. Bij dit type lijkt het tweede substantief vooral onbepaald zijn: ?*(die) schatten van die kinderen*, terwijl het bij de genitievus definitivus juist bepaald is. Dat lijkt niet te gelden voor gevallen als *vōx voluptātis* en *nōmen dictātoris*; in de nederlandse vertaling verschijnt daarbij in het tweede deel geen bepaald lidwoord: ‘het woord genoegen’, ‘de titel dictator’, maar het betreffende deel kan toch als ‘bepaald’ worden begrepen: het gaat om het woord voor het genoegen en de titel voor de dictator. (Let op: in het Latijn worden bij gebrek aan lidwoorden ‘bepaald’ of ‘onbepaald zijn’ niet uitgedrukt.) Bij het type ‘schat van een kind’ is de beeldspraak opvallend: het kind wordt met een schat vergeleken enz.; die beeldspraak komt ook bij de genitivus definitivus voor: de twijfel wordt met een mist vergeleken, maar niet altijd: de gerechtigheid wordt niet met een deugd vergeleken maar *is* een deugd.

Misschien moeten we ervan afzien om het ene type tot het andere te herleiden en is elk type als concretisering van een abstracte genitiefverhouding op te vatten, met eigen mogelijkheden en beperkingen (vgl. hfdst. 3 par. 3). Een abstracte karakteristiek van een genitief-verbinding is dat er sprake is van een soort ‘ondergeschiktheid’: het huis is ondergeschikt aan de vader (*het huis des vaders*), het glas als hoeveelheid aan de wijn (*een glas wijn*). Zo is ook in *de deugd der gerechtigheid* de deugd als kenmerk daarvan ondergeschikt aan de gerechtigheid, zo ook in *een schat van een kind* schat aan kind omdat schat een kwaliteit van het kind noemt. Er is een conflict met de grammaticale structuur volgens welke *van een kind* een bepaling is bij *een schat* terwijl het semantisch gezien juist om het kind draait. Dat “conflict” draagt echter bij aan de opvallendheid van de constructie en stimuleert de aandacht van de taalhoorder. De bepaling in het type ‘een schat van een kind’ heeft overigens een zekere vrijheid gezien een mogelijke zin als *wat een schat is dat toch van een kind*; *van een kind* kan

echter niet voorop worden geplaatst: **van een kind is dit een schat*. Bij de genitivus definitivus is de volgorde vast; er is sprake van vaste woordgroepen.

Er is voor de hier besproken constructie soms concurrentie van een morfologische constructie: zo komt bijvoorbeeld naast *een reus van een hond* ook een *reuzenhond* voor, maar naast *een kanjer van een fout* niet een **kanjerfout*. De vergelijking kan nog verder getrokken worden: vgl. naast elkaar *een droom van een huis*, *mijn droomhuis*, *het huis van mijn dromen*, met subtiele betekenisverschillen. De eerste variant is zeker de meest emotionele.

10.8.5. GRAAD, MAAT, PRIJS

10.8.5.1. *Inleiding*

'Graad' is al aan de orde geweest bij de trappen van vergelijking: als bijvoorbeeld *Kees groter is dan Jan*, dan vertegenwoordigt Kees een hogere graad (wat omvang betreft) dan Jan. En ala Kees *de knapste hoogleraar* is, dan is hij als hoogleraar knap in de hoogste graad. Van een gelijke graad is sprake bij *hij is net zo knap als Jan*. Er is vooral verwantschap tussen equatief en 'graad': vgl. *Jan is zo knap als Einstein* met *hij is toch zó knap! Zo* is hier een aanduiding voor een hoge graad zoals *erg* in *erg schoon*. Voor een "ongewenste" graad kan de prepositie *te* worden gebruikt: *het is te lelijk*, maar ook *het is te mooi (om waar te zijn).* De zegswijze luidt: *overal waar te voor staat, is niet goed behalve tevreden*. *Te zeer* en *te veel* kunnen als eenheden worden opgevat en aaneengeschreven worden: *tezeer*, *teveel*. Behalve 'graad' komt in deze paragraaf ook 'maat' aan de orde: vgl. *een meter* bij bijv. *breed*. De verwantschap tussen 'graad' en 'maat' blijkt uit de omschrijving van *erg* als 'in hoge mate'; 'graad' en 'maat' zijn niet altijd goed uit elkaar te houden: in *het vriest tien graden* gaat het letterlijk om graden maar we kunnen hier ook van een maat spreken.Ten slotte besteden we aandacht aan 'prijs'; vgl. *tien euro* in *dit kost tien euro*. Als een bijzin van graad kan, ingeleid door de conjunctionele verbinding *in zover(re) (als)*, *in zover de omstandigheden dit toelaten* worden begrepen, als een bijzin van maat *naarmate de klimaatopwarming voortschrijdt, (in die mate) wordt de kans op hittegolven groter*. In het laatste geval hebben we met een correlatieve constructie te maken. Een bijzin van "graadaanduidend gevolg" is *hij is te zwak dan dat hij dat eindje kan lopen* (voor een mogelijk voorbeeld uit de 16e eeuw zie par. 8.3.2).

10.8.5.2. *Graad*

Vooraf. In *hij is erg groot* en *hij is erg gegroeid* is *erg* bepaling van graad bij resp. een adjectief en een participium; zowel *groot* als *gegroeid* zijn *gradueerbaar. Dood* en *gearriveerd* zijn niet gradueerbaar, dus zijn ?*doder* en ?*gearriveerder* op z'n minst dubieus. We spreken hier van "dubieus", liever dan van "onmogelijk". In een bepaalde zij het ongewone context is bijv. *doder* mogelijk: *het Latijn werd in de Middeleeuwen en ook daarna anders dan het klassieke Grieks in de kerk gebruikt; het klassieke Grieks was dus doder* (*meer dood*) *dan het Latijn*. Bij adjectieven en werkwoorden die niet gradueerbaar zijn, zijn *kwantificerende bepalingen* mogelijk: *bijna (leeg)*, *gedeeltelijk (mondeling)*, *vrijwel (klaar)*, *helemaal (af)*, *half (gelukt)*, *zo goed als (voltooid)* enz., mnl. *byna doet*, *half gecuwet* 'gekauwt'. Ook hierbij doen zich allerlei dubieuze combinaties voor: ?*zo goed als vervelend*; onmogelijk is **hij heeft vrijwel z'n best gedaan*. *Hartstikke* (uit *hartsteken*? zie WNT) is goed combineerbaar: *het is hartstikke mooi*, *hij is hartstikke dik geworden*; het komt al in de

Camera Obscura voor (WNT). We scheren de beide soorten bepalingen (graduerend en kwantificerend) verder over één kam.

Een hoge of lage graad kan met een groot aantal lexicale middelen worden aangeduid. Voor de volledigheid merken we op dat we hier ook in de morfologische sfeer terecht kunnen komen, namelijk in die van de affixoïden: *steendoof*, *moedernaect* enz. (zie HG deel 2 par. 7.2.2). De volgende vormingen zijn te onderscheiden:

Casūs-vormen. Voor een graad kon een datief worden gebruikt: got. *ni waíhtái minnizo* let. 'niet in een ding minder = helemaal niet minder'. Dat we hier aan een oude instrumentalis moeten denken, blijkt uit *hve managizo táujiþ* 'waarin meer doe je?' waarin *hve* nog een oude instrumentalisvorm laat zien. Een overigens versteende genitief komen we tegen in *filáus máis* 'veel meer' (oorspronkelijk partitief: 'van veel meer'?). Oude genitieven, tegelijk ook samenstellingen, zijn ook *enigszins*, *veelszins*. Het Gotisch heeft bijv. *filu* 'veel' als accusatief, *leitil* 'een weinig' (id.) bij *leitils.*

Adverbia (die op casusvormen kunnen teruggaan). Het Middelnederlands heeft *bore*: *ne bore scone* 'niet erg schoon', *dore*: *dore claer* 'zeer helder', *goet*: *goet rondt* 'ronduit' enz. Verder noemen we voor het Oud- en/of Middelnederlands nog onl. *hardo* 'zeer' (mnl. *harde*/*herde*), *vilo* 'zeer' (mnl. *vele*, nnl. *veel*), *wola* 'goed' (mnl. *wale*, nnl. *wel*), mnl. *lettel* 'weinig' (nnl. *luttel*), *wers* 'slecht' enz. Vgl. ook *zo* in *ze is zó lief* (reeds genoemd in hfdst. 9 par. 4.4) naast (id.) *hoe* in *hoe lief is ze!* Ook een superlatief naar de vorm kon een hoge graad uitdrukken: mnl. *een foreest daer bome ende telgre waren meest* (MNW) 'zeer veel'. Voor een superlatief vgl. ook reeds mnl. *uiterst*: *uiterst onwaarschijnlijk*. Participia als *uytghenomen* en *uytnemende* (16e eeuw) konden eveneens als adverbium gebruikt worden. Als we naar 'graad' willen informeren, dan kunnen we dat met een *hoe*-zin doen, bijv. *hoe groot was het verdriet van de koning*?

Woordgroepjes. Vergelijk mnl. *een deel*, *een lettel*; 16e eeuw en later *gheheel ende al*, *niet met allen* (hieruit *niemendal*), nnl. *zo goed als*; met herhaling: *meer en meer* (16e eeuw en later). Uit woordgroepjes ontstaan zijn (meestal reeds mnl.) *inzonderheid*, (*het) meestendeel*, *voornamelijk*, verder *velerhande*, *velerlei* (met -*hande* en -*lei* oorspr. 'soort'). Op (oude) prepositiegroepen gaan terug *ten volle* (mnl. *tevollen* maar nu meestal nog als twee woorden geschreven) uit *te den volle* (met datief), *uitermate* (mnl. *utermaten*) uit *uit der maten* (eveneens met datief); vergelijk verder eveneens met *ten* en daarbij een superlatief *ten hoogste* (18e eeuw en later). Er zijn ook jongere prepositiegroepen, bijv. *in een grote hoeveelheid*.

Adverbia die een absoluut hoge graad aanduiden zijn met -*gader*: mnl. *algader*, met -*maal*: mnl. *altemale*, met -*gemene*: mnl. *alle ghemene*; *allemaal* en *helemaal* zijn nu zeer gangbaar. Het element *al* krijgt in het Middelnederlands reeds versterkende waarde in bijv. *al swert* 'helemaal zwart' (dat een vast element geworden is in *aldus* dat echter een hoedanigheid aangeeft). Het wordt in latere eeuwen zeer populair; het begint dan een expletieve waarde te krijgen: vergelijk in een liedje '*al in een groen, groen knolleknolleland*'. En vergelijk ook bij een participium presens: *al lachende kwam hij de kamer in*. In de 19e eeuw neemt het gebruik langzaam af misschien doordat het ook 'reeds' ging betekenen. Voor deze betekenisovergang vgl. bijv. een zegswijze als *het is al gedaan* waarbij men gemakkelijk twee kanten kan uitdenken. *Al* komt ook in combinatie met *te* voor om een te hoge graad aan te duiden: vgl. *al*

te in bijv. mnl. *die coninc hadde den rouw al te groot*; een comparatief is daarin geïmpliceerd: ‘een rouw groter dan een mens kan dragen’. Het is te begrijpen dat *al te* later vooral in afkeurende zin gebruikt gaat worden: *dat is al te gek, al te grijs*.

De meeste woorden en uitdrukkingen die we hierboven hebben leren kennen, duiden op een hoge graad. Aanduidingen van een lage graad zijn in de minderheid: (ten dele al genoemd) mnl. *(een) lettel* (got. *leitil*), *enigszins*, *geenszins*, *eensdeels* (*deels* is van na het Middelnederlands), *iewet*, en meer uit later tijd: *ietwat* en het tegenwoordig populaire *een beetje*. Het reeds mnl. *omtrent* ‘ongeveer’ sluit hierbij aan evenals reeds mnl. conjunctioneel *(voor) zover* c.q. *in zoverre als*. Een hoge graad maakt blijkbaar meer indruk dan een kleine; vandaar meer uitdrukkingen voor een hoge dan voor een lage.

Wat de aanduiding van een hoge graad betreft is het opmerkelijk dat er etymologisch vaak sprake is van een pejoratieve achtergrond: vgl. *zeer* (mnl. *sere*) dat etymologisch identiek is met *zeer* ‘pijn’ en vgl. ook niet alleen *het was verschrikkelijk koud* maar ook *het was verschrikkelijk mooi*. *Zeer* vervangt *harde*/*herde* (vgl. *harde weynich* ‘zeer weinig’) dat na de Middeleeuwen is verdwenen; *heel* (vgl. *heel weinig*) komt juist na de Middeleeuwen te voorschijn. *Zeer* is nu tamelijk schrijftalig geworden; in de gesproken standaardtaal wordt vaak *heel* gebruikt maar het gewone woord is het tamelijk recente *erg*, met eveneens een pejoratieve achtergrond: vgl. *het is erg*. Opmerkelijk is dat wel *heel erg* mogelijk is maar niet *erg heel*; komt dit doordat *erg* pas vrij laat adverbium is geworden?

Een hoge graad, maar dan met de nodige emotie, kan ook met een bepaalde zinsconstructie worden uitgedrukt die in ieder geval van het moderne Nederlands bekend is. De constructie houdt in dat een los-staand zinsdeel gevolgd wordt door *dat* plus een persoonsvorm (alle H7 1915): *knap dat hij is!* met adjectief, *kreng dat je bent!* met substantief, *gelachen dat we hebben!* met part.pret., *met zijn vuist op tafel dat hij sloeg!* (H7 1915) met een prepositiegroep. (Het laatste voorbeeld, uit een vertaling van Tsjechow, doet misschien wat geconstrueerd aan.) Het uitroepteken dient in schrijftaal om de emotionele toon weer te geven. In een aanspreking kan in plaats van *dat* een relativum worden gebruikt: *kreng die je bent!* In plaats van *dat* kan ook *als* worden gebruikt: *knap als hij is!*, *gelachen als ze hebben!* met een derde persoon. Bij een eerste en tweede persoon lijkt dat iets minder goed te gaan: *gelachen als we hebben!*, *kreng als je bent!* Is er verband tussen deze constructie en het min of meer causale *dommerd als ik ben* (ook *die ik ben*) *vergat ik de sleutel mee te nemen*. Een relevant verschil lijkt dat in het causale geval de conjunctie vooral *als* is en in het emotionele geval *dat*. Hebben de beide constructies elkaar beïnvloed? Om een zeer hoge graad uit te drukken kan ook *om* plus een (transitieve) infinitief gebruikt worden: *niet om vulspreken* (H4 870 16e eeuw) ‘niet om onder woorden te brengen = zeer onuitsprekelijk’. Vgl. ook het reeds in par. 8.3.2 genoemde *niet om volprisen*. Later komt dit met voorgevoegd *te* voor: *niet om te vervolmaken.*

10.8.5.3. *Maat*

Evenals bij ‘graad’ lijkt het bij ‘maat’ om bijkomende informatie te gaan. Een uitzondering vormt bijv. *het weegt tien kilo* met *tien kilo* als niet weglaatbaar kernargument bij *wegen*. Bij *het is tien kilo zwaarder geworden* ligt dit anders: *tien kilo* kan zonder bezwaar worden weggelaten. Het zal in het onderstaande duidelijk worden dat “maat” niet altijd goed af te grenzen is tegenover ‘graad’, ‘aantal’, ‘hoeveelheid’, ‘afstand’, ‘tijdsduur’. ‘Maat’ wordt in

het Gotisch aangeduid met een datief in *ni waihtái botida* (Marc. 5:26) ‘in niets beterde ze’, met een accusatief in *wisandei in runa bloþis jera twalif* (Marc. 5:25) ‘zijnde in bloedvloeiing twaalf jaar’ maar dit kan uiteraard ook als temporeel worden opgevat. ‘Maat’ kan in het Middelnederlands met een genitief worden aangeduid: vgl. *sijn aenscijn was eens voets breet*, misschien te interpreteren tegen de achtergrond van een partitieve relatie: ‘van alle mogelijkheden van breed-zijn een voet’. Een zogeheten *genitivus quantitationis* (hier echter met *van* omschreven) vinden we in *sine antwerde niet van enen worde* (MNW) ‘zij antwoordde (met) geen woord’. Vooropplaatsing van de kern is ook mogelijk: *si…quamen gehinde* ‘nabij’ *ere halver mile* (S176). Een omschrijving met *van* vinden we weer in *als die mane es out van VI daghen* (id.), eveneens met vooropplaatsing van de kern. In de moderne weergave vinden we *een voet breed*, *een halve mijl naderbij*, *zes dagen oud*, met de kern (wat gemeten wordt) achteraan en als maat een casusloos substantief (“accusatief”) voorop. Deze ontwikkeling loopt parallel met die bij de partitieve uitdrukkingen: vgl. *een beker wijns* > *een beker wijn*. Hier blijkt ook de verwantschap tussen beide relaties: *een beker* kan ook als een maataanduiding worden begrepen. Behalve bij een adjectief zoals in de tot dusver gegeven voorbeelden, kan een bepaling van maat (dan in de accusatiefvorm) ook bij werkwoorden horen. Vergelijk mnl. *men hadde wel eene halve mile moghen riden* (MNW) ‘men had wel een halve mijl kunnen rijden’ of mnl. *een tarwenbroot wegende omtrent neghen loot* (MNW; gewicht). Een verwant voorbeeld is ook *hi dede die Joden dat meerre deel gaen uter stede* (S200) ‘hij liet de Joden voor het grootste deel uit de stad gaan’.

Voor een maat-verhouding kan een bijzin gebruikt worden als met mnl. *na dat* (of *naer dat*): *Gode lof ende ere gheven na dat hi werdich es* (H2 505) ‘God lof en eer geven in de mate waarin hij het waard is’. Een voorbeeld met *naer dien dat* (waarnaast *na dien dat* mogelijk is) is: *onder den pot selmen vier maken naer dien dat de siecke ghedoghen mach* (MNW) ‘onder de pot zal men vuur maken in de mate waarin de zieke (het) kan verdragen’. In hedendaags Nederlands kan ook *naarmate (dat)* gebruikt worden; vgl. reeds voor de 19e eeuw *naar mate ’t uur verloopt*. Ook komt *naargelang* voor: *naargelang het kouder wordt, valt er meer blad van de bomen* (*na ghelanghe*, met als variant *ghelande*, is al middelnederlands)[96]. *Naarmate* kon in de 17e eeuw (samengestelde) prepositie zijn: vgl. *na maate onzer kracht* (WNT); het komt nu nog slechts als conjunctie voor. Bij de volgende zin kunnen we ook weer aan temporaliteit denken: *ik bleef altijd zo lang bij hem als hij maar wilde* (mnl. *so langhe dat* betekent echter ‘totdat’ (VMNW)). Een variant is *ik bleef bij hem zo lang hij wilde*. Vgl. ook met *vaak*: *ik kom zo vaak bij je als je maar wilt* en *ik kom bij je zo vaak als je maar wilt* (vgl. mnl. *alsoo dicke ende vaeke als die dat dede* (MNW). ‘Maat’ kan ook vragenderwijs met bijv. adverbiaal *hoe* worden aangeduid: *hoe lang is die stok? hoeveel weegt het?*, maar ook: *wat weegt het?*

10.8.5.4. *Prijs*

In het Gotisch kon een prijs met een datief worden aangegeven: *waírþa galáubamma usbaúhtái sijuþ* ‘met een hoge prijs zijn jullie gekocht’ (oude instrumentalis?). Een (later mogelijk geworden) omschrijving met een prepositie (*in*) is *frabugjan in managizo þáu þrija hunda skatte* ‘verkopen voor meer dan drie honderd geldstukken’. In het Middelnederlands wordt een accusatief gebruikt, in hedendaags Nederlands een prepositieloos object: mnl. *die rinc entie cnoop…costen groot goet* ‘de ring en de knoop…kosten veel geld. Meer figuurlijk bedoeld is mnl. *ic vruchtet u costen sal u lijf ende u leven al* (MNW) ‘ik vrees dat het u uw

[96] Voor de etymologie van deze varianten zie het EWN.

lichaam en uw leven zal kosten'. In een vraag kan *wat* c.q. *hoeveel* worden gebruikt: *wat kost het*, *hoeveel kost het?* Het adverbiale *wat* komt ook voor in de zegswijze *wat kan het me schelen = het kan me niks schelen* 'het is niet mogelijk dat mij iets ontbreekt, dat het mij iets kost = het is 'mij wel goed (wat er ook gezegd of gedaan wordt)'.

Aantekeningen

Algemeen: van der Horst 2008, Stoett 1923, Klooster 2001. Taalvergelijkend: van der Auwera 1998 met daarin ook van der Auwera 1998a over "phasal adverbials". Voor de moderne grammatica: Klooster 2001 met een uitvoerige bespreking van zowel de bijwoordelijke bepalingen als de bijwoordelijke bijzinnen. Par. 5.3.2.5.4 bevat een bespreking o.a. van *nog*, *pas* en *al* en par. 5.3.2.17 van de metatalige bijwoordelijke bepalingen. Klooster rekent hier ook bij gevallen als *eerlijk gezegd*, *kortom*, *trouwens*, *overigens* die in dit hoofdstuk bij de epistemische adverbia zijn genoemd. In par. 5.3.4 komt het begrip *padwerkwoord* ter sprake: vgl. het verschil tussen *de rups is op het blad gekropen* dat naast *de rups is het blad op gekropen* mogelijk is, en *het schip is de zee op gevaren* waarnaast *het schip is op de zee gevaren* niet mogelijk is: *varen* is een padwerkwoord, *kruipen* (traditioneel *mutatief*) is dat niet. In par. 6.3.2.3 worden o.a. al dan niet mogelijke weglatingen bij vergelijkingen besproken: vgl. *de tuin is breder dan het pad* (*breed) (*is*) met verplichte en mogelijke weglating, *Jan rijdt harder dan wij (rijden)* met mogelijke weglating. In hoeverre kunnen we een en ander ook voor oudere fasen aannemen? De ontwikkeling van temporeel naar causaal hoeft niet per se rechtstreeks te verlopen; er kan een conditioneel tussenstadium zijn: Vogl 2007. De voorbeelden van adverbia in het Oudnederlands zijn niet zeer talrijk; met behulp van de oudsaksische Heliand kan het aantal fors worden uitgebreid. Zie hiervoor van der Horst 2008 p. 253 e.v.; in dit werk vinden we uitvoerige overzichten van adverbia en preposities door de eeuwen heen. Een uitvoerige beschrijving van de conjuncties *als*, *of* en *dat* en de representanten ervan in de dialecten bevat de Rooij 1965a. In deze studie wordt *a(t)* voor *dat* genoemd voor Zeeland en West-Brabant, maar ook voor het noordoosten (Drenthe, Twente) en daar ook in plaats van *(als)of* en naast *al* (de noordoostelijke voorbeelden sluiten aan bij het Fries). Over de historische verhouding tussen *waar* en *daar* in het veralgemenende geval en het geval met ingesloten antecedent zie Schoonenboom 1997 en 2000, ook Van der Horst 2008, p. 704. Voor het gebruik van *tot* zie Honselaar 2005. Zie voor *af*/*of* door de eeuwen heen in de nederlandse dialecten Dewulf en Taeldeman 2005.

Plaats en tijd. Voor een overzicht van de ruimtelijke preposities in het Gotisch zie Miller 2018 par. 6: P-words. Pauwels 1958 p. 476 wijst voor het Aarschots en andere (bedoeld zijn wel zuidelijke) dialecten op circumpositionele herhalingen van adposities, bijv. *ik kan in de kelder niet in* voor stndl. *ik kan de kelder niet in*. Dit zou ook op de prepositionele voorkeur van het zuiden kunnen wijzen; de postpositie wordt versterkt met een prepositie. Een ander aarschots geval is een vraagzin als *onder wat voor boom hebben ze onder gezeten?* Voor *want = wanneer* zie Tuerlinckx 1886. Tuerlinckx zag er hetzelfde woord in als het redengevende *want*, van der Horst (2008, 1929) in oorsprong echter *wan* plus enclitisch *'t*. Regionaal van opzet is Heestermans 1979 betreffende locaal *naar*, *naast*, *langs* en *in*; een eerdere publicatie is de Rooij 1971 over *te* en *in* bij plaatsnamen. Voor *op z'n overhemd naar buiten* zie van Anrooij en van Bree 1988. Wat betreft de prepositie *aan*: in oudere talen en fasen kan deze prepositie (zoals vaker bij preposities annex adverbia) een wisselende betekenis hebben. Vergelijk bijv. gr. *ana* 'omhoog, opnieuw, terug'; als prefix vinden we het bijvoorbeeld in *ana-chronisme* terug. Voor het Nederlands zie uiteraard het WNT. In Beliën 2002, pag. 202 wordt de schematische betekenis van *aan* als volgt gedefinieerd: "a relation of contact between two entities, a trajector and a landmark, in which at the area of contact the trajector sticks to the landmark". Voor *aan* in verband met het indirect object (*ik geef een boek aan mijn vader* naast *ik geef mijn vader een boek*) zie hoofdstuk 6. Het gebruiksverschil tussen *rond* en *om* komt aan de orde in Zwarts 2006; de historische achtergrond wordt slechts aangestipt en vraagt om verder onderzoek (p. 121): *om* is oud, *rond* 'cirkel' is een romaans leenwoord dat zijn terrein ten koste van *om* heeft uitgebreid. In Dewulf 2014 wordt ten opzichte van elkaar de ontwikkeling van *van* en *af* geschetst: *af* als prepositie is in het

Middelnederlands al zeldzaam (vgl. bijv. *of de andere side* ‘van de andere kant), het handhaaft zich als postpositie en ook als partikel (*af-gaan*); in het pronominaal adverbium (*waaraf*) raakt het (maar in zuidelijke gebieden pas laat) beperkt tot ‘van boven naar beneden’. De adpositionele configuraties worden regionaal behandeld van Bree 2014; zie voor deze configuraties ook, eerder, Helmantel 2002 en Beliën 2008. Voor de ontwikkeling van locaal naar pronominaal adverbium (*daaraan*, *waaraan*; ‘plaats’ > ‘object’, slechts zeer beperkt in toepassing op ‘tijd’): Odo Leys 2018-2020. De bemoeienis van de oude grammatici met de verschillen *na/naar*, *te/tot*, *tegen/jegens* komt aan de orde in van der Sijs 2021, 461. Voor een afwijkende analyse, in generatief kader, van *op één na* zie Vinke 2022. In *gedurende de voorstelling* duidt de voorstelling “letterlijk” geen tijdsduur aan; er is sprake van metonymie. Voor een analyse hiervan in het kader van de *functional discourse grammar* zie Honselaar & Keizer 2014. Voor *ooit* en *nooit* zie Wolf 2019. Het adverbiale gebruik van *die* in *de tijd die* ‘waarin’ *je achter de tralies zit* lijkt recent ontstaan (Nijen Twiljaar 2024).

Bijkomstige aspecten. Klooster 2001, p. 92, geeft een beregeling van *behalve*, dat hij ondanks de mogelijkheid van combinatie met een nominatief toch steeds als een prepositie wil beschouwen. Over de prepositie *ook*: Schmitz e.a. 2018: *ook* dient ook (sic(om contrastering te vermijden. Voor de ontwikkeling van de adverbia op *-(er)wijs* zie Van de Velde 2005.

Causaliteit. Een ouder artikel over *want* en *omdat* is Jan de Vries 1971. Voor de ontwikkeling van de volgordes na *want* zie van Megen 2002. “Speaker involment” bij het gebruik van causale conjuncties komt aan de orde in Degand en Maat 2003. Voor de “naar voren gehaalde” infinitief (type *wat zal ik zeggen en jokken niet*) in het Middeldrents zie, in generatief kader, Postma 2005. Zie in verband met het Stadsfries en het Fries van Bree & Versloot 2008 par. 5.7,. De friese imperativus pro infinitivo-constructie moet uit de besproken dialectconstructie ontstaan zijn; er zijn twee types: *de polysje soe by him komme kinne en helje him op* en *Jelle tocht der net oan en knip zyn hier of*. De *door*-bepaling in de passieve constructie lijkt (zoals in hoofdstuk 5 reeds opgemerkt) soms eerder in de richting van causaliteit te gaan dan in die van agentiviteit (de Schutter 2006). Frederike van der Leek en Ad Foolen (2006) bespreken de conceptuele basis van *doordat*, *omdat* en *want*: *doordat* is volgens hen echt causaal terwijl *omdat* een reden of argument aangeeft; bij beide is er sprake van deductie, bij *want* van abductie. In Jansen 2014 wordt een onderzoek beschreven waaruit bleek dat “fouten” tegen het onderscheid tussen *daarom* ‘reden’ en *daardoor* ‘oorzaak’ zeer goed vanuit de context te verklaren waren; de regel bleek dus toch vrij goed beheerst te worden. Voor het vaak besproken verschil tussen *omdat* en *want* zie bijv. Wolf 2021a.

Conditionaliteit. Concessiviteit. Oudere publicaties. Conditionaliteit wordt bij voorkeur door middel van een bijzin uitgedrukt: vgl. den Hertog 1892-96, deel 1, p. 108. Een oudere publicatie over de concessieve bijzin in het Nederlands van de Middeleeuwen en de 17^{e} eeuw is Schmidt 1958. Voor conditionele bijzinnen die zonder conjunctie nog in het Middelengels voorkwamen, zie Mustanoja 1960, p. 479. Ter Laan karakteriseert in zijn woordenboek (Ter Laan 1974) conditioneel *al* als “verkeerdelik gebruikt voor *as*”. Bedoelt hij “in afwijking van de standaardnorm” of “in afwijking van de norm van het Gronings”? Voor de regionale verspreiding van *of(t(e))*, *jof* enz. in 14^{e}-eeuws Nederlands vgl. Mulder 1991: de eerstgenoemde vorm (met varianten) is vrij algemeen, *jof* is westelijk, *ocht* limburgs (het oostvlaamse en brabantse gebied ontbraken nog in het materiaal). Voor *ik had al moeten eindigen* c.q. *ik moest al geëindigd hebben* zie de Rooij 1991b. In Paardekooper 1993b wordt het uitsterven van *en(de)in*/*an* ‘indien’ enz. besproken (onderschikkend *ende* kon in het vroege Middelnederlands nog van alles betekenen: ‘terwijl toch’, ‘opdat’, ‘indien’ enz. terwijl de betekenis later versmalde tot ‘indien’; zie ook van der Horst 2008, p. 511). Voor het gebruik van *mogen* (*mocht*) in conditionele en concessieve bijzinnen: Duinhoven 1997 deel 2 p. 416. Van van der Horst is de term *croma-zin* afkomstig.

Conditionaliteit. Concessiviteit. Latere publicaties. Een uitvoerige geografische en grammaticale bespreking van conditioneel *al* bevat van Bree & van der Hee 2002-2003. Volgens Weijnen 1986 (p. 325) komt het ook voor in Valkenswaard, Hillegom, den Helder, Drenthe. Over de imperatiefzin met

conditionele waarde in hedendaags Nederlands zie Boogaart 2004 (*meet het en je weet het*). *Laat staan* in positieve en negatieve zin wordt behandeld in Janssen & van der Leek 2006. *Mits* (conjunctie resp. prepositie) wordt besproken in Daalder 2006 en 2007: *mits (dat)* blijkt in het 17e-eeuws (Hooft) nog vooral causaal te zijn (zoals in het Middelnederlands); het is al conditioneel bij een participium presens en bij een bijzin met conjunctief. Zie voor *overmits* Thijs 2013. Voor conditionele bijzinnen zonder conjunctie vgl. de discussie tussen Barend Beekhuizen en Torsten Leuschner in *NT* 2016. Reuneker (2022, rec. Colleman 2023) onderscheidt bij de *als*-zinnen drie gevallen: voorspellend (*als je het gras maait, krijg je tien dollar*), epistemisch (*als het licht aan is, zijn ze thuis*) en pragmatisch (*als je hulp nodig hebt, mijn naam is Anne*). In Ghyselen 2023 pag. 137 wordt voor 'als' surinaams *of* genoemd: *of neem ik het, ik scheur het* 'als ik het neem, scheur ik het'. Voor de afwisseling van omschrijvingen van *zou(den)* en preterita c.q. plusquamperfecta in de irrealis zie Nieuwint 1984. In Nijs & van de Velde 2023 wordt onderzocht of en hoe de vrije variatie tussen de beide types relatieve bijzin geresemantiseerd wordt: het V1-type trekt zich terug in een niche van tentativiteit en "counterfactuality".

Modaliteit. Een vergelijking wat betreft modale partikels tussen Nederlands en Duits bevat Braber & McLelland 2010.

Vergelijking. Volgens Paardekooper (1950) is *dan* in het Middelnederlands een schrijftaalvorm geweest waarachter dus spreektalig *als* schuilging; hij wijst in dit verband op het merkwaardige feit dat *dan* ook in de meeste dialecten niet voorkomt. Het idee dat semantische belasting tot het (spreektalig) verdwijnen van *dan* na comparatief heeft geleid, is uit Schenkeveld-van der Dussen 1963. Voor de dialectische verspreiding van *als*, *of*, *wie* na comparatief zie de Rooij 1972. In Zeeuws-Vlaanderen werd althans conform in het algemeen het Vlaams in oorspronkelijk *of* na comparatief gebruikt: Will 2005a. Voor de bemoeienissen van de grammatici met de *als*/*dan*-kwestie zie van der Sijs p. 468. Over de vervanging van *dan* door *als* na comparatief, in het kader van de logische semantiek: Postma 2006. Mnl. *dan* na comparatief wordt hierin zo begrepen (let op de slot-n) dat in *dan* de negatie *en* is geïncorporeerd. Als de negatie *en* verdwijnt, wordt *dan* geassocieerd met het temporele *dan* waarmee het een vreemde eend te midden van de conjuncties wordt en bij voorkeur vervangen wordt door noordelijk *als* of zuidelijk *of*. Postma ziet verband met *monotonie*; zie voor dit begrip bijv. Hoeksema 1986. Pijnenburg (1997) geeft al enkele vroegmiddelnederlandse voorbeelden van superlatieven met *'t*. Over de semantiek van *meest* en *minst* handelen van de Velde en van der Horst 2008-2010. De ontwikkeling gaat, vooral vanaf de 18e eeuw, van 'omvang' naar 'hoeveelheid'; deze ontwikkeling is echter duidelijker bij *meest* dan bij *minst*. Stroop 2014 laat aan de hand van teksten de eeuwenoude "strijd" tussen *als* en *dan* zien; *dan* blijkt zich goed in negatieve contexten te handhaven. Voor de functie van in het midden van de zin opgenomen conditionele bijzinnen zie Reuneker NT 2017.

Voor de vooral hedendaagse situatie in het Duits zie grammis.ids.mannheim.de/fragen/134 (internet), voor het beierse gebruik (toe te schrijven aan een romaans substraat) van *was* na comparatief Laker 2002. Voor de oude situatie in het Engels Laker 2008: voor 'than' konden ook *nor* en *till* gebruikt worden. De informatie in de hoofdtekst over de gebruikte conjuncties is afkomstig van persoonlijke mededelingen van Matthias Hüning (Freie Universität Berlijn) voor het Duits, van Stephen Laker (Kyushu-Universiteit, Fukuoka) voor het Engels en van Agata Szubert, Universiteit Wrocław, voor het Pools.

Zo een kind, een schat van een kind. Voor de constructie *zo een kind* zie van de Velde & van der Horst 2013 waarin een groot aantal argumenten worden aangevoerd om van een oorspronkelijke buigingsuitgang uit te gaan. Het algemene thema van het artikel is "homoplasy" (een begrip ontleend aan de evolutionaire biologie): vormen die er gelijk uitzien, blijken aparte ontwikkelingslijnen te hebben. Zo lijkt *een* in *zo…een* een onbepaald lidwoord te zijn maar is het in oorsprong een uitgang. Zie dit artikel ook over de samenval van versterkend *te* en een oude instrumentalis in *des te* groter; ook laatst bedoeld *te* raakt als versterkend in gebruik. Voor de engelse "big mess construction": *how long a*

bridge, zie van Eynde 2007. Voor het type *een schat van een kind* en varianten zie Zwaan 1981 (historisch) en Paardekooper 1956 (synchroon modern). Zie ook met de nodige literatuurverwijzingen van de Velde 2009 par. 3.2.2.2. Voor verdere literatuur van der Horst 2008 in paragrafen 10.1 onder *van*.

Graad, maat. *Bore* houdt etymologisch verband met got. *baíran* 'dragen' (ndl. *(steun)beer* enz.); we moeten dan wel eerder aan een betekenis 'opheffen' denken. Zie van Renswoude 2023. De ontwikkeling van graad-adverbia van het vroege Middelnederlands tot nu wordt beschreven in Visser en Hoeksema 2022; het gaat over *harde*, *vele*, *sere*, *grotelike*, *utermaten* (hoge graad), *een deel*, *iewet* (lage graad), negatief-polair mnl. *buere/bore*, en een bepaling bij comparatieven. De auteurs constateren dat de variatie bij hoge graad groter is dan bij lage. Het opkomend gebruik van *aan* in maatnomenconstructies komt aan de orde in Hoeksema 2014; vgl. bijv. *een berg van schedels* (bestaande uit schedels) met *een berg aan schedels* (een heleboel schedels). Voor evt. latijnse invloed op de distributionele constructie zie Cornillie & Drinka 2015. Een biezondere aanduiding van 'maat' vinden we in *wat kan het mij schelen?*; zie hiervoor Nijen Twilhaar 2022.

H9/10. *Genitief/Possessivum. Samenvatting*

Inhoud. 1. Inleiding, 2. bepaald, onbepaald, 3. possessieve genitief, 4. subject c.q. object (ook bij possessiva), 5. partitiviteit, 6. andere types, 7. volgordes samenvatting [7.1. genitieven, 7.2. possessiva]

9/10.1. *Inleiding*

De genitief annex (vooral) de *van*-groep is al diverse malen in de voorafgaande hoofdstukken aan de orde gekomen. Allereerst is in hoofdstuk 3 par. 6.3, in samenhang met andere casūs, een algemeen overzicht van de ontwikkeling van de genitief en dan speciaal de genitief-vorm gegeven. Het fungeren als (direct) object is in hoofdstuk 7 par. 2 en 3 aan de orde gekomen; we hebben daar het partitieve, het causale, het separatieve en het meer algemene gebruik leren kennen: vgl. resp. *die des waters drinkt*, *gode ontfermede der clagen*, *alse hi Agraveyns gemiste*, *hi verbat des Gode*. In de vertalingen kan een prepositiegroep te voorschijn komen: vgl. 'die van het water drinkt', 'God ontfermde zich over de klachten', 'hij bad daarom God', maar 'toen hij Agraveyn miste'. De genitieven of de *van*-groepen in de predicatieve c.q. de attributieve bepaling waren het onderwerp in resp. hoofdstuk 8 passim en in hoofdstuk 9 passim. In hoofdstuk 10 zijn passim de adverbiale genitieven en *van*-groepen aan de orde gekomen. De van-groep heeft waarschijnlijk een adverbiale oorsprong: 'afkomstig van'. Vergelijk bijvoorbeeld al voor het Oudnederlands (*gevan sal imo*) *fan goldi arabie* (WP) '(geven zal men hem) van (het) goud van Arabië'. Ook bijvoorbeeld in mnl. *tlichte van der mane* 'het licht van de maan' zou *van* nog goed als 'afkomstig van' begrepen kunnen worden. We geven, na deze inleidende paragraaf van de tot dusver in de hoofdstukken 8, 9 en 10 besproken genitieven, gerangschikt naar semantiek, een nog wat uitgebreider overzicht. De precieze status van de bepalingen (predicatief, attributief) wordt daarbij niet altijd meer aan de orde gesteld. Ook volgordekwesties zullen aan de orde komen evenals de met genitieven verwante possessiva. Deze sluiten immers nauw aan bij de genitieven; historisch gezien zijn ze ook uit de genitief personale ontstaan.

9/10.2. *Bepaald, onbepaald*

Een attributieve genitief of genitiefgroep heeft tegenwoordig op zichzelf bepalende waarde; zo impliceert *des*/*eens konings zoon* dat het om een bepáálde (en om maar één) zoon gaat: 'de zoon van de/een koning'; zijn er meer zonen in het spel, dan is *één van 's konings zonen* mogelijk. Een combinatie **de des/eens konings zoon* is dus uitgesloten. Vergelijk in dit verband reeds een 16e-eeuwse zin als *zo dat zyn armoede by des anders noch een ryckdom magh schynen te wezen* (H4 798) 'zodat zijn armoede bij die van de ander nog een rijkdom kan schijnen te zijn'; *des anders* moet hier als 'die des anders' worden begrepen. Bij achterplaatsing is verschil wel mogelijk: *de zoon des konings*, *een zoon des konings*. In het vroegere Nederlands waren er meer mogelijkheden: vgl. mnl. *enen sire suster sone* 'een zoon van zijn zuster' en vroeg-nnl. *dese sijn soons bedroefde quael* 'deze treurige kwaal van zijn zoon', beide dus met tweemaal een determinerend element voorop. Vgl. ook *een coninx sone* 'een zoon van een koning' welke verbinding historisch ten grondslag ligt aan de samenstelling *koningszoon,* waarin de -s- nu als verbindingsklank wordt ervaren. N.B. In het klassieke Grieks is het mogelijk om bij een vóórgeplaatste genitief een bepaald lidwoord te gebruiken: *hoi toon anthropoon oikoi* 'de van de mensen huizen > de huizen van de mensen' (naast *hoi*

oikoi hoi toon anthropoon). In het latijnse *filius regis* kunnen beide elementen bepaald of onbepaald zijn; om de onbepaaldheid te benadrukken kan *aliquis* ‘een of andere’ gebruikt worden.

9/10.3. *Possessieve genitief*

Met de notie ‘bezit’ hebben we reeds op zinsniveau in hoofdstuk 6 kennis gemaakt, nl. bij de possessieve datief plus benefactief en de *bandlek*-constructie. De notie speelt ook een rol op het niveau van de woordgroep, in wat we *possessieve woordgroepen* kunnen noemen. *Bezit* hebben we tussen aanhalingstekens geplaatst: ruimer geformuleerd is er sprake van ‘nauwe relatie’. Vergelijk *Pieters huis* (*Pieter z’n huis*, *het huis van Pieter*): Pieter kan de eigenaar van het huis maar hij kan het ook huren of er toevallig een tijdje wonen. Of vergelijk *Jans boek*: hij kan het gekocht hebben en dan is het echt zijn bezit, maar hij kan het ook te leen hebben of misschien heeft hij het wel zelf geschreven, al naargelang de situatie. Mogelijk is ook ‘uit zijn bezit afkomstig’: *onder de geschenken viel Jans boek mij een beetje tegen*. Er kunnen zich dus ambiguïteiten voordoen. Dat komt ook naar voren bij *een portret van Rembrandt*: hij staat er zelf op, hij heeft het geschilderd, zelfs, hoe dan ook, het was in zijn bezit. Bij *het portret van Rembrandt* of *Rembrandts portret* denken we al snel aan de eerste mogelijkheid, bij *Rembrandts portret van zijn vrouw* in ieder geval aan de tweede. ‘Bezit’ kan ook uitgedrukt worden met behulp van een pronomen possessivum: *mijn huis*, *jouw boek*, *zijn portret*, waarbij zich dezelfde ambiguïteiten kunnen voordoen.

De possessieve woordgroep met genitief is in het Gotisch met de nodige betekenisnuances goed vertegenwoordigd: *þiudangardi gudis* (Luc. 18:16) ‘het koninkrijk van God’, *saúrgos þizos libáináis* (Marc. 4:19) ‘de zorgen van het leven = die bij het leven horen’, *hláibans faúrlaginái*s (Marc. 2:26) ‘de broden van voorlegging > toonbroden’, en bij partitiviteit *sumái þize bokarje* (Matth. 9:3) ‘sommige van de schriftgeleerden’. Een dubbele genitief vinden we *in þiudangardja sunáus friaþwos seináizos* (Kol. 1:13B) ‘in het koninkrijk van de zoon van zijn liefde’, plus ook een possessivum. De omvattende genitiefgroep is *þiudangardja* t/m *seináizos*, de ondergeschikte genitiefgroep *sunáus…seináizos*, de possessivumgroep *friaþwos seináizos.* Dit zijn steeds voorbeelden van een achtergeplaatste genitief; een voorbeeld van minder vaak voorkomende vóórplaatsing is (*inuh*) *attins izwaris wiljan* (Matth. 10: 29) ‘zonder van vader uwe de wil > zonder de wil van uw vader’. Uit *unte stols is gudis* ‘want het is de stoel van God’ (Matth. 5:34) blijkt dat de genitief niet meteen achter de kern behoefde te staan.

Het Middelnederlands laat vele possessieve genitieven zien maar de plaatsing kan anders zijn dan tegenwoordig: (S162): vgl. *Josep was sone Jacobs* ‘Jozef was Jacob’s zoon’, *Jhesus die sone Marien* ‘Jezus Maria’s zoon (naast overigens ook *Marien kint* ‘Maria’s kind’). Opvallende volgordes vinden we in *die twee Zebedeus kinder* ‘de twee kinderen van Zebedeus’ en *des hertoghen Hermans dochter van Sassen* (S163) ‘de dochter van hertog Herman van Saksen’. De verklaring voor het laatste voorbeeld kan zijn dat men een te uitgebreide vóórbepaling wilde vermijden maar vgl. ook met aansluiting *des coninx van Thuringien dochtere* (H4 1038). 17e-eeuwse voorbeelden met wisselende volgorde zijn *aan ginszyde eener diepe beeke* (H5 1076) ‘aan gindse zijde van een diepe beek’, *Alvaas voorgemelden brief* (H5 1076) ‘Alva’s hiervoor vermelde brief’. De genitieven zijn in onbruik geraakt; reeds in het Middelnederlands zullen ze vooral schrijftaal geweest zijn. Een

spreekwoord als *Viants mont seit selden wel* (WS 47) ‘de mond van de vijand spreekt zelden goed’ kan toen al archaïsch geklonken hebben. Resten van de (vooropgeplaatste) oude genitief vinden we nog bij eigennamen en daarmee overeenkomende substantieven, vergelijk behalve (herhaald *Alva’s*): *Jans boek*, *vaders boek*, analogisch ook feminiene woorden: *moeders wil*, *tantes verjaardag*. In archaïsch taalgebruik vinden we nog een genitief als *’s lands vergaderzalen*; vgl. ook nog (beide archaïsch) *des vaders huis* naast *het huis des vaders*. De rederijkers (16e, 17e eeuw) hadden een voorliefde voor vóórplaatsingen: vgl. *uus lijfs behoedere* (Colijn van Rijssele), *een elcx versmadere* (Everaert, WS 47), zo ook de Tachtigers en hun navolgers: vgl. *uw ziels kristal* bij Boutens (zonder flectie bij het possessivum). Regionaal vinden we vaak dat in plaats van het possessivum het bepaalde lidwoord wordt gebruikt: vgl. oostelijk *hij staat met de handen in de zak*. Zie hiervoor hfdst. 6 par. 6 en 8.5.

In het Middelnederlands komt nog, bij vóórplaatsing, een dubbele genitief voor, type *Reynaerts broeder sone* ‘de zoon van de broer van Reynaert’. De eerste genitief betreft een eigennaam, de tweede een verwantschapsnaam; *broeder*, ook *zuster* in een vergelijkbare constructie, mist echter de genitief-s. Dit is bij oude r-stammen geen ongewoon verschijnsel: zie HG deel 2 par. 3.10. Blijkens een woordgroep als *thes godes barnes word* ‘het woord van het kind van God’ bleef de constructie niet beperkt tot ‘broeder’ of ‘zuster’. Ook het hedendaags Engels laat meer mogelijkheden zien: een zin als *my neighbour’s dog’s barking* is in deze taal mogelijk. De dubbele genitief lijkt in hedendaags Nederlands wél uitgesloten: ?*Jans moeders verjaardag*; de middelnederlandse constructie moet wel als een restgeval begrepen worden. Een possessivum in plaats van de eigennaam levert een aanvaardbare constructie op: vgl. weliswaar archaïsch *mijns vaders verjaardag*, ook du. *meines Bruders Geburtstag*. We noemen hier nog een andere specialiteit van het Engels, nl. dat het (in een soort woekerconstructie) de genitief-s bij een woordgroep kan hebben: *the man that I talked to’s wife*. Dit doet denken aan de mogelijkheden bij de “nieuwe genitief” in het Nederlands: *de zoon van de timmerman op de hoek z’n vrouw*, met *z’n* dat over twee prepositiegroepen heen terugslaat op *de zoon* (eng. *the son of the carpenter on the corner, his wife*).

9/10.4. *Subject c.q. object (ook bij possessiva)*

Possessiviteit kan “subjectief” begrepen moeten worden, d.w.z. de genitief heeft de waarde van een subject: *het huis mijns vaders* houdt in dat mijn vader het huis heeft, *de ziekte mijner moeder* dat zij die ziekte “heeft”. Possessiviteit kan ook “objectief” zijn, d.w.z. de genitief heeft de waarde van een object. Een voorbeeld van een objectsgenitief is got. *dáupeinins stikle jah aúrkje jah katile jah ligre* (Marc. 7:8) ‘het dopen (wassen) van bekers en kruiken en ketels en bedsteden’ (met in het Nederlands een *van*-groep). Vergelijk in dit verband lat. *amor patris* dat zowel ‘de liefde van God’ als ‘de liefde voor God’ kan betekenen. Ndl. *de liefde van God* wordt in ieder geval tegenwoordig eerder subjectsmatig begrepen, zo ook *de liefde van vader* c.q. *vaders liefde* c.q. *vader z’n liefde*. Dit geldt ook voor *zijn liefde*: ‘de liefde die hij heeft’. In het Middelnederlands komt het (afhankelijk van de context) echter vaak voor dat we aan een interpretatie in objectieve zin moeten denken: vgl. *derste der werelt* (S159) ‘dorst, verlangen naar de wereld’ (causaal), *ontsich des Heren* (id.) ‘vrees, eerbied voor de Heer’ (id., vgl. nog archaïsch *vreze des Heren*), en met een pronomen possessivum: *men sal den wulf ende Bruun ende vrauwe Hersenden betren hare mesdaet*, waarin we *hare mesdaet* (MNW), lett. ‘hun misdaad’, als ‘het tegenover hen begane onrecht’ moeten opvatten. Vergelijk

eveneens met een possessivum en ook met een infinitief: *haer verhaten* ‘het haten = de haat ten opzichte van haar’.

Er kan zich dus in het Middelnederlands ambiguïteit voordoen: *hare mesdaet* kan ook ‘het door haar begane onrecht’ betekenen. Ambiguïteit is in modern Nederlands nog niet helemaal uitgesloten: vgl. *mijn aanbeveling* in *mijn aanbeveling* (in subjectieve zin: ‘dat ik hem aanbeval’) *hielp hem niet* tegenover idem in *wat kon ik doen tot zijn aanbeveling* (in objectieve zin: ‘dat hij aanbevolen werd’); let in de omschrijving op het verschil tussen actief en passief. Dat we in het Middelnederlands zowel de kant van het subject als die van het object kunnen uitgaan, blijkt ook uit (D1 2.5.1) *sotheit en staet in minen prise* ‘dwaasheid staat niet in wat ik prijs’ tegenover *bequamelic es hi* (de vis) *in sijn eten* ‘lekker is hij als hij gegeten wordt’, *God eist sijn belof voldaen* ‘God eist dat wat hem beloofd is, wordt gedaan’. Zoals blijkt vinden we in het moderne Nederlands bij gebruik als subject een omschrijving met *van*, bij gebruik als object kan ook een andere prepositie worden gebruikt. Dat de keuze op *van* valt, is begrijpelijk: in locale zin geeft *van* herkomst aan en een bezitsrelatie zou ook op die manier kunnen worden begrepen: *het huis van vader* ‘het huis dat van vader herkomstig is’. Overigens is er bij de genitief of van-bepaling die bij een werkwoord hoort, altijd sprake van een interpretatie als object; er is inderdaad sprake van een *genitiefobject* c.q. van een als object te begrijpen *van*-bepaling.

9/10.5. *Partitiviteit*

In het algemeen hebben we bij partitiviteit met predicatieve toevoegingen van beperking te maken. Het kunnen vormelijke genitiefbepalingen zijn of prepositiegroepen (vooral met *van*) met “genitiefbetekenis”. Het Gotisch laat vele voorbeelden van dergelijke genitieven zien: *taíhuntehund lambe* (bij een numerale, Luc. 15:4)) ‘honderd (van) lammeren’, *sums þize skalke* (bij een indefiniet numerale, Joh. 18:26) ‘sommige van de dienaren’, *ni áinshun praúfete* (bij een indefinitum, Luc. 4:24) ‘niet enige van de profeten = geen enkele profeet’. Het interrogativum past zich wat genus aan het substantivum aan: *hvo mizdono habáiþ* ‘welke van lonen = welk loon hebben jullie?’ (Matth. 5:46; *hvo* en *mizdono* zijn beide femininum). Voor het oudere Nederlands zie de volgende voorbeelden; tenzij anders vermeld zijn ze middelnederlands (S160, latere fasen H passim par. 2). Met de volgorde deel-geheel komen voor: *drie amen Dorts Rijns wijns* ‘drie amen dordtse rijnwijn’, *een morseelkin broots* ‘een stukje brood’, *sijn deel gelts* ‘zijn deel van = aan geld’, *Maria, vul ghenaden* ‘vol genade’, *vele hogher lude* ‘vele hoge lieden’, *som groter riviere* ‘sommige grote rivieren’, *iet liefs* ‘iets liefs’, *niet beters* ‘niets beters’, *XIJ of XI daghen reisens* ‘twaalf of elf dagen reizen’ (16e eeuw; met infinitief), *60 milen ommegaens* (S160) ’60 mijlen rondgaan’ (in een plaatsbepaling). Vergelijk in dit verband ook het type *achte der starcste ridders* zie par. 3.4.1 hierboven. De volgorde deel-geheel komt ook voor bij uitroepend of vragend (nog slechts neutrum singularis) *wat*: *wat nieuwer dingen (mach men tellen)* (S160, met pluralis) ‘welke (van) nieuwe dingen kan men vertellen’, zo ook *wat volx* (met singularis). De volgorde geheel-deel komt ook voor: *der jare tiene* ‘van jaren tien = tien jaar’, *bloets clene* ‘van bloed een weinig = een weinig bloed’, *uwer een* ‘van u één = één van u’. Let wel: de indefinita *vele*, *som*, en een numerale als *tiene*, *een* hebben in de gegeven voorbeelden nog substantivische waarde. Zoals blijkt kon dus de genitief in kwestie in het Middelnederlands een wisselende plaats innemen. De moderne manieren van uitdrukking kwamen trouwens ook al in het Middelnederlands voor: vgl. *een mudde tarwe* of met een *van*-constructie: *twee van Daris*

liede…ghaven een groot deel van harre haven (WS 43) ‘twee van de lieden van Daris…gaven een groot deel van hun bezit’; vgl. ook met een *van*-bepaling maar in modern Nederlands zonder zo’n bepaling: *een droppe van zweete* ‘een druppel zweet’, *een trop van propheten* ‘een groep profeten’. Bij een superlatief gebruikt het Middelnederlands al consequent de *van*-bepaling: *de oudste van den lieden*.

Afgezien van de combinaties met *iets*, *wat* of *niets*: *iets liefs*, *wat aardigs*, *niets beters* (met de genitief op de tweede plaats) maar ook bijvoorbeeld van een verbinding als *voldoende goeds*, en archaïsmen als *een bete broods* en *een uur gaans* komen dergelijke genitiefverbindingen niet meer voor. Overigens wordt *liefs* sinds de 18e eeuw ook zelfstandig gebruikt. We gebruiken nu zoals uit de vertalingen gebleken is, omschrijvingen met *van* of *aan*: *een van u*, *deel aan geld*, of geen prepositie: *stukje brood*. Het laatste betekent een verschil met het Engels waarin graag *of* wordt gebruikt: een *a group of prophets*, *a drop of sweat*. *Wat volx* heeft, reeds in het Middelnederlands, plaats gemaakt voor *wat een*: *wat een volk!*, ook wel, sinds de 16e eeuw, voor *wat voor een*: *wat voor een volk!*, en analogisch in de pluralis: *wat (voor) een nieuwe dingen!* (naast nog tot in de 20e eeuw *wat mensen!*).

Een grammaticus als Moonen (1706) verzette zich al tegen het gebruik van genitieven. Dat ze al vroeg op hun retour waren, blijkt uit een “ontspoorde” partitieve genitief na *wat* in 17e eeuws *wat goeder wijn!*: bij masculien *wijn* verwachten we masc. *goets* en niet fem. of pl. *goeder*. In de 16e, 17e eeuw is dit een vaste manier van uitdrukken geworden: vgl. ook *wat goddelycker glans!* (zie HG 2e deel par. 4.6). Ondanks het verzet van Moonen laat de 18e-, ook 19e-eeuwse schrijftaal toch nog vele voorbeelden zien: *vol vuurs*, *verstands genoeg*, *wat pratens*, *dit byzonders*, *iets zo ledigs*, *iets zeer gewigtigs*(H5 1357, 17e eeuw); na *iets* (zie boven) is ook heden ten dage een genitief nog wel mogelijk. Naar analogie van bijv. *iets verstandigs* komt (16e eeuw) ook een keer *iemand verstandighs* voor; hiervan zijn ook regionale voorbeelden bekend: *iemand vreemds* (H7 1624). Naast *iets duisters* vinden we in de 17e eeuw ook *iet duyster* (H5 1078) en naast *wat gelts* ook *wat vryheyd*. Vergelijk ook *al wat er gewichtigs voorkwam* (H7 1624, 19e eeuw Fruin) ‘al wat er aan gewichtigs naar voren kwam’, met een element (in casu *er*) tussen *wat* en de genitief. Dat is een oud verschijnsel want het kwam ook in het Middelnederlands al voor: *wat hij guets gehoert hevet* (H3 575) ‘wat hij aan goeds gehoord heeft’ (met scheiding van *wat* en *guets*). De vertalingen, met *aan*-bepaling plus genitief, laten zien dat de scheiding (we hebben hier met predicatieve prepositiegroepen te doen) ook in modern Nederlands mogelijk is.

Het moderne equivalent heeft dus doorgaans geen formeel kenmerk meer: *drie aam dordtse rijnwijn*, *een stukje brood*, *vele hoge lieden*, *een of andere grote rivier*, *tien jaren*, *een weinig bloed*, *welke nieuwe dingen*. Dat betekent niet alleen een morfologische maar ook een syntactische verandering: in *drie amen Dorts Rijns wijns* is *Dorts Rijns wijns* bepaling bij *drie amen*; in *drie amen dordtse rijnwijn* moet *drie amen* wel als bepaling bij *dordtse rijnwijn* worden opgevat. Hetzelfde geldt voor *een stukje* in *een stukje brood* (mnl. *een morseelkin broots*) en volgens verwachting ook wanneer het “deel”-element een numerale of indefinitum is: *tien jaar*, *sommige mensen*. Omdat er geen klankwet bestaat die inhoudt dat een finale -s verdwijnt, moet de reïnterpretatie aan de deletie van de -s (in *wijn*, *brood*) voorafgegaan zijn. De reïnterpretatie zal gestuurd zijn door de dominante tendens in het Nederlands om de

bepaling vóór het bepaalde te plaatsen (vgl. hoofdstuk 15 vooral par. 4: OV[97]). Een andere manier om aan deze structuur recht te doen, is om in plaats van bijv. *een soort brood* een compositum te gebruiken: *een broodsoort* (*brood* bepaalt *soort*). Bij een (predicatieve) *van*-bepaling is er vrijheid van plaatsing: *van brood is dit een onbekende soort*, *van brood zijn er verschillende soorten*. Vergelijk ook *aan geld moet hij zijn deel nog krijgen*, *van u heb ik er ook één gezien*. De regel 'bepaling vóór het bepaalde' is in zulke gevallen niet van toepassing. Er kan overigens sprake zijn van subtiele betekenisverschillen: bij *een soort (van) brood* kunnen we ook denken aan 'iets wat op brood lijkt'; bij de pluralis is dat minder goed mogelijk: *soorten (van) brood*, evenmin wanneer *van brood* voorop komt te staan: vgl. de hierboven gegeven voorbeelden. Ook bij *een stuk koek* vergeleken met *een stuk van een koek doet* zich een betekenisverschil voor: in het eerste geval is *een stuk* kwantiteit aanduidend bij *koek* als stofnaam, in het tweede geval *een stuk van* concretiserend bij *koek* als soortnaam.

De mogelijkheid van een *van*- (of *aan*-)-bepaling kan wisselen: vgl. *sommige mensen* (en niet **sommige van mensen*), maar wel *sommigen van hen* (met pronomen), ook *sommigen van die mensen* (met bepaald geheel). Een neiging tot de *van*-bepaling blijkt uit de vervanging van *de kerkdienst a.s. zondag* (met attributieve nabepaling) door *de kerkdienst van a.s. zondag*. In de omgekeerde richting gaat (elliptisch) *eind dit jaar (gaat dit gebeuren)*; vgl. ook (*we reden*) *richting Amsterdam*; *eind* en *richting* beginnen hier preposities te worden of zijn dat al geworden. Problematisch, gezien vanuit 'bepaling vóór bepaalde' (OV - VO), was (is) (anders dan *een lepeltje vol*) *een tas vol boodschappen* met bepaald (*een tas*) gevolgd door een bepaling (*vol boodschappen*) met daarin op z'n beurt bepaald *vol* plus als bepaling de oorspronkelijke genitief (*boodschappen*). Een oplossing is om de prepositie *met* toe te voegen of *vol* daardoor te vervangen: *een tas (vol) met boodschappen*, of eventueel *vol* als prepositie te begrijpen: in alle drie de gevallen krijgen we een predicatieve preprepositiegroep. Vergelijkbaar is de vervanging van *een pot zalf* door een *pot met zalf*; gebruiken we toch *een pot zalf*, dan lijkt *een pot* daarin hoeveelheid aanduidend (attributief) te zijn. Op een vrij recente ontwikkeling berust het afzwakkende *van* in *we hebben hier altijd van die warme zomers*; vgl. in dit verband ook *toen had ik zoiets van het zal wel weer niet waar zijn*.

In (vrij recent) *een regen protesten* heeft *een regen* langs metaforische weg kwantificerende waarde gekregen: 'heel veel'. Zulke kwantificerende vóórbepalingen (dus conform OV) zijn ook *een paar* in *een paar mensen* en *een aantal* in *een aantal mensen*. We gaan om te beginnen in op *een paar sokken*. De oorspronkelijke structuur was: *een paar* = bepaalde (V) gevolgd door *sokken* oorspr. = een partitieve genitiefbepaling (O): 'een tweetal bestaande uit sokken' (VO). *Een paar* is echter als vóórbepaling (OV) begrepen, ook met een (verruimende) betekenisverschuiving van 'een tweetal' (substantief), via misschien 'twee of meer' (numerale), naar 'enkele' (indefiniet pronomen). De structuur is dus nu: *een paar* = O, gevolgd door *sokken* = V. Kern en bepaling hebben stuivertje gewisseld. Het werkwoord kwam daardoor ook in de pluralis te staan: *een paar sokken liggen in de kast*. De reïnterpretatie van *een paar* als onbepaald numeralte is primair, de aanpassing van het werkwoord secundair, maar de reïnterpretatie komt pas bij die aanpassing voor de dag. Een vergelijkbare verschuiving heeft zich voorgedaan bij *een aantal*: oorspronkelijk *een aantal mensen* ('een groep van een bepaalde omvang') *is niet gekomen*, nu ook steeds vaker *een aantal mensen* ('veel of weinig mensen') *zijn niet gekomen*. Terwijl *een paar* 'enkele' niet

[97] O = object, ruimer: bepaling; V = verbum (werkwoord), ruimer: bepaalde.

meer op bezwaren stuit, is er nog steeds een achterhoede van taalgebruikers die moeite heeft met een op de nieuwe manier gebruikt *een aantal*. Dat *een aantal* als een onbepaald numerale kan worden ervaren, blijkt ook uit het feit dat sinds het laatste deel van de 20e eeuw het lidwoord wel eens wordt weggelaten: *er zijn aantal goede spelers uit het eerste vertrokken* (H7 1715). Ook bij *paar* kan *een* ontbreken: *binnen paar jaar*; vgl. ook *de paar dozijn invitatie* (H7 1717-18). Vergelijkbaar met *een paar* en *een aantal* zijn ook *een hoop* (*een hoop mensen geloven daar niet meer in*), *een massa* (*een massa mensen gingen de straat op*), *een (hele)boel* (*een heleboel factoren werken door elkaar heen*, *een reeks* (*een reeks ongelukken hebben de mensen ongerust gemaakt*).

We noemen nog enige regionale biezonderheden. Een dialectisch (zuid-limburgs) voorbeeld met nog de genitief is *osser inne* 'van ons één = één van ons'; voor de Achterhoek worden voorbeelden, ook van infinitieven, genoemd: *doar steet nog schrievens bij* 'daar staat nog van schrijven bij = daar staat nog wat bij geschreven'. Tamelijk algemeen (Waarden, Brabant, Zuid-Limburg) is het type *kijves en brommes* 'gekijf en gebrom'. Wegval van de -s is tegenwoordig heel gewoon in het zuiden: *iets interessant*, terwijl het wél de genitief-s heeft in *van moetens* 'omdat het moet'. Over het algemeen is de -s bij de infinitief echter weggevallen: *een paar uur lopen* (en niet meer *lopens*).Verwant met de partitieve genitief lijkt de zogeheten hebreeuwse genitief: *de koning der koningen* (= God) 'de koning van de koningen'. Zijn naam dankt deze genitief aan het feit dat hij in het Hebreeuws een manier is om een superlatieve superlatief uit te drukken: 'de allerkoninklijkste koning'. In het Nederlands kan zoals blijkt als "voorvoegsel" *aller-* gebruikt worden (in oorsprong een genitief!); vgl. ook nog *het Heilige der Heiligen* (deel van de tempel) = *het Allerheiligste*. Via bijbelvertalingen is de uitdrukking in het Nederlands terechtgekomen waarin het gebruik zich analogisch heeft uitgebreid: mnl. *maghet der maechden* (= Maria), nnl. *tocht der tochten* (= de Elfstedentocht). Deze voorbeelden vragen als we *aller-* willen gebruiken om een wat vrijere omschrijving: 'de allerzuiverste maagd', 'de allerbelangrijkste tocht'. Een hebreeuwse oorsprong heeft ook de "noodlotsgenitief" zoals hij wel wordt aangeduid: *rots der struikeling*, *steen des aanstoots*, ook maar niet noodlottig got. *dáupeins idreigos* 'doop van berouw' (zie hfdst. 3 par. 6.3). Is ook deze genitief verwant met de partitieve?

9/10.6. *Andere types*

Voor de volledigheid noemen we hier nog de "genitivus qualificationis", beter gezegd de kwalificerende *van*-bepaling als in *heren van middelbare leeftijd* ('gemiddeld oude heren') of in *een man van eer* ('een veel eer genietende man'). In het Middelnederlands wordt reeds consequent *van* gebruikt: *een ors van sconen leden* 'een paard met mooie ledematen', *een bokel van finen goude* 'een bocaal van fijn goud' (van Es in WS 44). Voor het Middelnederlands kan ook, met *van*-bepaling, de bijbelse frase *die arme van gheeste* genoemd worden evenals *een pryoriteit van zwarten nonnen*. Verwant is de "genitivus explicativus" die we ook bepaling van 'identiteit' zouden kunnen noemen: *de zonde der/van nalatigheid*. In verband met *een schat van een kind* is deze genitief (daar *genitivus definitivus* genoemd) al in hfdst. 10 par. 8.4.5 aan de orde geweest. In het Zweeds wordt in zulke gevallen een vooropgeplaatste genitief gebruikt: *medelälders herrar* 'een heer van middelbare leeftijd' (kwalitatief), *en ärans man* 'een man van eer'(id.), *underlåtenhetens synd* 'de zonde van nalatigheid' (explicatief). Verwant met de kwalificerende genitief is de genitief van maat: vgl. mnl. *eens voets breet* 'een voet breed'; *heren van middelbare leeftijd* zou ook op deze manier opgevat kunnen worden. Een geografische aanduiding (oorspronkelijk 'afkomst') vinden we

in mnl. *den coninc van Spaengen*, het Middelnederlands gebruikt ook in dit geval reeds consequent *van*. Het type *die stat van Rome* kan op franse (vgl. *la ville de*) of op latijnse invloed berusten (vgl. *urbs Romae* 'de stad (van) Rome'). Een tijdsbepalend karakter vinden we in mnl. *out van seven jaer* waarvoor eveneens aan franse invloed kan worden gedacht (vgl. *âgé de*); in zekere zin is ook hier van maat, namelijk tijdsmaat sprake. Dat geldt ook voor *sine antwerde niet van enen worde* (WS 45) 'ze antwoordde niet met een enkel woord'. Een ander geval is het modernere (?) *het afscheid van gisteren* 'het afscheid dat gisteren plaatsvond'; het Engels gebruikt in dit geval nog de genitiefvorm: *yesterday's farewell*. Een alternatieve interpretatie houdt in dat (metaforisch) van "gisteren" (van de dingen van het verleden) afscheid genomen wordt, dus met een objectsrelatie.

9/10.7. *Volgordes samenvatting*

9/10.7.1. *Genitieven*

Wat plaatsing van genitieven betreft kan worden aangenomen dat deze in verband met het predicatieve karakter ervan oorspronkelijk (nogal) vrij was (vgl. hfdst. 8 par. 5.2). Vgl. nog mnl. *soe seget een yegelick wat hi guets gehoert hevet* (H2 575) 'zo zegt iedereen wat voor goeds hij gehoord heeft', met scheiding van *wat* en *guets*. Er wordt voor oudere fasen wél een verschuiving in de richting van achterplaatsing geconstateerd, die we, blijkens bijvoorbeeld het Middelhoogduits, eerder en in meerdere mate aantreffen wanneer de genitieven op zaken dan wanneer ze op personen betrekking hebben. Hierbij kan van invloed zijn geweest dat het bij de partitieve genitieven, die toch al vaak achteraan stonden, meestal om zaken gaat. Er is wel aangenomen dat genoemde verschuiving samenhangt met de opkomst van de lidwoorden die de bepaaldheid konden aanduiden. Voor bepaaldheid hoefde de genitief daarom niet meer vooropgeplaatst te worden en kon hij dus gemakkelijk naar achter het substantief verhuizen. De achterplaatsing heeft zich overigens niet kunnen doorzetten; de vóórgeplaatste genitieven hebben, zoals we nog zullen zien, de storm van de deflexie beter doorstaan. De partitieve genitieven bleven echter graag achteraan staan.

In het Oudnederlands zijn beide volgordes goed vertegenwoordigd: vgl. *thes engeles gebot* 'het gebod van de engel' en *thiu genatho thines evangelii* 'de genade van je evangelie' (beide H1 310). In het Middelnederlands[98] (en ook in het 16e-eeuws) vinden we zowel vóórplaatsing als achterplaatsing; voor de laatste is ook wel aan invloed van het Latijn gedacht. Voorbeelden van vóórplaatsing zijn: *Marien kint*, *spapen wijf*, *boecs vleesch* 'vlees van een bok', *eens minderbroeders habijt*, *des meesters cyrurgijns wijsheden*. Voorbeelden van achterplaatsing zijn: *die sone Marien*, *Marie die suster Moyses*; vergelijk ook *een ridder die neve was heer Godewijns* 'een ridder die neef was van heer Godewijn', waarin de beide delen van de verbinding door *was* gescheiden zijn. Vergelijk ook met vóórplaatsing *Gods goedheit* naast met achtergeplaatste genitief *die goedheit Gods.* Juist bij *Gods* komt vóórplaatsing nogal eens voor; mogelijk versterkt dat het idee dat het om iets heel specifieks gaat: *Gods goedheit*, *Gods abolghe* 'verbolgenheid'; dat wordt nog eens extra versterkt als er ook een bepaald lidwoord voorafgaat: *de Gods minne*, *de Gods macht*, *die Gods zone*. Zeker in het laatste geval is de gedachte aan een beginnende samenstelling niet ver meer weg. Achterplaatsing verwachten we zoals verwacht bij partitiviteit: *tiene des coninges man* 'tien mannen van de koning' (overigens met vóórplaatsing van *des coninges*), maar vgl. ook *der jare tiene.*

[98] Tenzij anders aangegeven zijn de voorbeelden afkomstig uit Stoett 1923 par. 162-164 of uit het MNW.

Vóórplaatsing vinden we ook in bijv. *int boecs beghin* (in plaats van *in des boecs beghin*) waarin het lidwoord *het* geen flexie heeft gekregen: "uitgespaarde flexie". In *die twee Zebedeus kinder* hoeven we dergelijke "flexie" niet aan te nemen: *Zebedeus* vatten we op als *Zebedeus*', met "verborgen" genitief-s. Een genitief met daarin nog een tweede genitief, beide als vóórbepaling, vinden we in *agter Gertruden Louben wifs hof* (H2 529) 'achter de boerderij van Gertrude, de vrouw van Loube'. Ontbreekt een genitiefkenmerk, dan staat de genitief vóór de kern: *voor die ioden voeten* 'voor de voeten van de Joden'.

Een opmerkelijke volgorde vinden we in *des papen wijf Zacheriën*; hierin hoort de genitief *Zachariën* als nabepaling bij *des papen*: 'de vrouw van de priester Zacharia'; de kern *wijf* scheidt dus de beide genitiefvormen. Vergelijkbaar is mnl. *des hertoghen Hermans dochter van Sassen* waarin de nabepaling *van Sassen* een *van*-bepaling is die door *dochter* van de kern *des hertoghen Hermans* gescheiden wordt. Het gaat hier dus om de 'dochter van hertog Herman van Sassen'. Deze gevallen sluiten aan bij het in hfdst. 9 par. 1.2 besproken *des borchgravinnen doot van Couchi*; hierin hebben we echter in plaats van de genitief een *van*-bepaling.

In bijbels georiënteerde taal is achterplaatsing nog steeds populair: *de psalmen Davids.* Zeventiende-eeuwse grammatici als Samuel Ampzing en Johannes Vollenhove hebben deze volgordes vanwege het huns inziens al te latijnse karakter afgekeurd. Een voorbeeld uit de godsdienstige sfeer is ook *de vreze des Heren*, maar vergelijk daarnaast in minder plechtig taalgebruik *de heer des huizes*. Een zekere populariteit, vooral in schrijftaal, geniet nog het pluralis-pronomen *der*: *het gebouw der Verenigde Naties*. Vóórplaatsing komt ook voor: *'s Heren goedheid*, *Gods goedheid*, ook in minder kerkelijke taal: *'s levens loop*. Vóórplaatsing doet nu iets minder plechtig aan dan achterplaatsing: vgl. *mijns vaders huis* met *het huis mijns vaders*. Vóórgeplaatste genitieven zijn nog steeds heel gewoon bij eigennamen of substantieven die daar dichtbij staan: *Karel's zuster*, *vaders boek*. Daarnaast zijn verbindingen met *van* (oorspronkelijk herkomst aanduidend) in gebruik gekomen: *de psalmen van David*, *de heer van het huis*, *de goedheid van de Heer/God* enz. Dit lijken gevallen van achterplaatsing, de *van*-bepalingen hebben echter een predicatief karakter: vgl. *van de Here God kunnen we de goedheid niet genoeg prijzen*. Hoe dan ook, de oude genitiefverbindingen zijn er goeddeels door verdrongen. Hierin gaat het dan vooral zoals al gebleken kan zijn, om verbindingen met achtergeplaatste genitieven. Dat vóórgeplaatste genitieven zich beter handhaven, kan aan hun OV-karakter: bepaling – bepaalde, worden toegeschreven dat de basisvolgorde van het Nederlands is geworden c.q. is gebleven (zie hfdst. 15 passim). We kunnen in dit verband ook aan de nieuwe genitief denken (in par. 3 al genoemd): type *Karel z'n boek* met als het ware vóórgeplaatst *Karel-z'n*. Deze manier van uitdrukken is nog vooral spreektaal; zie HG deel 2 passim, ook voor de vraag of er al werkelijk van een nieuwe genitief sprake is.

Er is bij 1. *Karel z'n <u>zus</u>ter*, 2. *Karel's <u>zus</u>ter* en 3. *de zuster van <u>Ka</u>rel* niet zonder meer sprake van synonymie. Let hiervoor op het accentverschil (zonder dat er van contrastering sprake is). In de beide eerste gevallen is Karel het perspectief van waaruit de situatie bekeken wordt, in het derde de met *zuster* aangeduide persoon. Tussen 1 en 2 is er verschil in formaliteit: 1. informeel, 2. Formeler.

Het is opvallend dat er bij de Rederijkers een toename van de vóórplaatsing kan worden geconstateerd; een merkwaardig en gekunsteld voorbeeld daarvan is: *onser herten een troostelijck behoedere* (WS 20) ‘een troostende behoeder van ons hart’. Vóórplaatsing was ook weer populair bij de Tachtigers en de dichters die op hen volgden: vgl. bij Boutens *uw ziels kristal*. In “gewone” taal leeft zoals we gezien hebben, de vóórplaatsing voort bij eigennamen en verwante woorden en bij de “nieuwe genitief”. De voorgeplaatste genitief weet zich dus inderdaad beter te handhaven dan de achtergeplaatste; het beeld verandert natuurlijk wel als we ook de *van*-groepen meerekenen. Ten slotte, voor de volledigheid, vermelden we nog dat bij een middelnederlands voorbeeld als *een overliden alle geschapenheit* een genitief-aanduiding of een prepositie (*van*) ontbreekt. Of moeten we hier aan een accusatief-verhouding denken?

9/10.7.2. *Possessieven*

Als we voor het possessivum uitgaan van de genitief van het personale, kunnen we oorspronkelijk ook daarvoor een nogal wisselende volgorde aannemen. In het Gotisch kon het possessivum niet alleen vóór maar ook (en vaak) achter het substantief staan: vgl. *in seinái baúrg* (Matth. 9:1) ‘in zijn stad’ naast *huzd izwar* (Matth. 6:21) ‘uw schat’ en eveneens met achterplaatsing maar ook met vóórgeplaatst demonstrativum: *þana ligr þeinana* (Matth. 9:6) ‘het bed jouw = jouw bed’, *jah qaþ þáim siponjam seináim* (Mc. 3:9) ‘en hij zei tot de discipelen zijn = zijn discipelen’. Een nog wat uitgebreider voorbeeld uit het Gotisch is *hláif unsarana þana sinteinan* (Matth. 6:11) lett. ‘brood onze het dagelijkse’, met semi-appositioneel *þana sinteinan*. Blijkens runisch *swestar minu* lett. ‘zuster mijn’ (Opedal-steen, 1e of 2e eeuw?) is achterplaatsing een oud verschijnsel zoals ook blijkt uit oghd. *thina quena minu* lett. ‘de vrouw mijn = mijn vrouw’ met ook vóórgeplaatst demonstrativum. Mogelijk staat het demonstrativum graag voorop om iconische redenen. Opmerkelijk in het Gotisch is de volgorde adjectief – possessivum – substantief in bijv. *in niujamma seinamma hláiwa* (Matth. 27:60) ‘in een nieuw zijn graf = zijn nieuwe graf’. Uit de oudgermaanse talen is de volgorde demonstrativum – possessivum – substantief bekend: onl. *thie thine doctores* (ONW LW) ‘die jouw doctores = die doctores van jou’, zo ook met een numerale: *zuene thine spune* (id.) ‘twee jouw borsten = jouw twee borsten’. Het blijkt dat de vóórbepaling (vgl. hfdst. 9) nog niet altijd duidelijke contouren heeft gekregen. Vergelijk hiervoor ook hieronder het Middelnederlands.

Het possessivum kon in het Middelnederlands net zoals in het Gotisch achter het substantief staan (met een bepaald lidwoord of demonstrativum ervóór): *die evangelie dijn* (S 81); het blijft dan wél in de regel onverbogen maar rijmnood kan toch tot flexie leiden: *des cnapen dijns* (dus niet *dijn*, S 135), rijmend op *mijns*. Een voorbeeld van een aanspreking (vocatief) is: *kint mijn* (H3 763) ‘mijn kind’. Vergelijk voor het 16e-eeuws (WS 19, Wilhelmus) *den trouwen dienaer dijn*. Maar in het Middelnederlands is er ook reeds en vaker sprake van vóórplaatsing en dat zet zich in latere eeuwen door. Vóórplaatsing kan echter nog met voor de moderne ervaring opmerkelijke volgordes gepaard gaan. Vergelijk bijvoorbeeld *sijn goede ors, sijn diere* (vgl. S 137) in plaats van *sijn goede en diere ors.* Zo’n volgorde (vgl. de oudnederlandse voorbeelden hierboven) vinden we ook in *met enigen onsen naesten* (H3 763) ‘met enige van onze naasten’, *een haar nicht* ‘een van haar nichten’. Het 16e-eeuws laat daarvan vele voorbeelden zien: met *dese haer broeders* (H4 1035), zo ook het 17e-eeuws: *dees mijn eigen oren* (H5 1316) ‘deze oren van mijzelf’, en het 18e-eeuws: *dit ons onderwerp*

(H6 1589), *deze zijn zoon* (id.), *gemelde zijne Hoogheid* (id., *gemelde* hier min of meer synoniem met *deze*). In plechtige taal, bijv. bijbeltaal, is zo'n volgorde nog wel mogelijk: *deze mijn geliefde zoon*. Achterplaatsing komt in (weliswaar wat ouderwets klinkend) modern Nederlands nog wel in een aanspreking voor: *lief moedertje mijn*. Het totaalbeeld laat zien dat het even geduurd heeft voordat ook het possessivum z'n vaste plaats in de attributieve bepaling had gevonden.

Aantekeningen

Zie de aantekeningen bij de hoofdstukken 3, 7, 8 en 9 (9 ook voor de publicatties van Overdiep en van Es). Hier volgen enige herhalingen en aanvullingen. De partitieve dialectvoorbeelden zijn ontleend aan Weijnen 1966 p. 120. Vergelijk in verband met vooropgeplaatst *Gods* de Grauwe 1994.Volgens E. Oubouzar (zie Van der Horst 2008, o.a. p. 320) hangt de verschuiving in B-richting samen met de opkomst van de lidwoorden die de bepaaldheid konden aanduiden. Daardoor hoefde voor bepaaldheid de genitief niet meer vooropgeplaatst te worden en kon hij gemakkelijk naar achter het substantief verhuizen. Volgens Van Es 1938 vindt er in het Middelnederlands geen verdere achterplaatsing plaats.

H11. NEVENSCHIKKING. SAMENTREKKING

Inhoud. 11.1. NEVENSCHIKKING algemeen, 11.2. zuiver verbindend, 11.3. tegenstellend, 11.4. scheidend (disjunctief), 11.5. causaal, 11.6. concluderend, 11.7. SAMENTREKKING (11.7.1. inleidende opmerkingen, 11.7.2. Middelnederlands [11.7.2.1. "niet-overspannen" samentrekkingen, 11.7.2.2. "overspannen" samentrekkingen], 11.7.3. samentrekking in latere fasen, 11.7.4. Huydecoper), aantekeningen

11.1. NEVENSCHIKKING *algemeen*

Deze paragraaf gaat over verbinding: hoe kan de taalgebruiker bepaalde standen van zaken die zich op hetzelfde niveau bevinden, met elkaar verbinden? Hij/zij kan dit doen met bijvoorbeeld de conjunctie *en*: *ik zie bomen en ik zie ook planten*. Dit is een voorbeeld van *nevenschikking* (*parataxis*): *ik zie bomen* en *ik zie ook planten* bevinden zich syntactisch op hetzelfde niveau. Er is ook *onderschikking* (*hypotaxis*): *ik ga naar Amsterdam omdat dit een mooie stad is*, met een hoofdzin en een bijzin die de reden van het gaan aangeeft; de bijzin is "ondergeschikt" aan de hoofdzin, bevindt zich dus syntactisch een niveau lager. Onderschikking is hiervóór al aan de orde geweest, in de hoofdstukken 8, 9 en 10 in verband met de bepalingen, evt. bijzinnen (predicatief, attributief, adverbiaal) . Als ook het eerste lid van een opsomming door een conjunctie wordt ingeleid, die vervolgens herhaald wordt of afwisselt met een andere conjunctie die eventueel ook herhaald kan worden, dan spreken we van *reeksvorming*: vgl. *èn Piet èn Klaas èn Jan*, zowel *Piet als Klaas als Jan*, *hetzij Piet hetzij Klaas*.

Nevenschikking omvat volgens de klassieke indeling de volgende mogelijkheden, 1. (zuiver) verbindend (*conjunctief*[99]: *Jan doet dit en Piet doet dat*, 2. tegenstellend verbindend (*adversatief*): *Jan doet dat maar Piet doet dat niet*, 3. scheidend verbindend (*disjunctief* waarbij elkaar uitsluitende mogelijkheden worden verbonden): *Jan doet dat of Piet doet dat*, 4. redengevend verbindend (*causatief*): *Jan doet dat want Piet doet dat niet*. Ook binnen zinsdelen speelt nevenschikking een rol: *ik zie Jan en Klaas* (binnen een direct object); dit kan eventueel als samentrekking worden begrepen en worden opgelost als nevenschikking van twee zinnen: *ik zie Jan en ik zie Klaas*. Er kan overigens een subtiel verschil in betekenis zijn: van *ik zie Jan en Klaas* (evenals van *ik zie zowel Jan als Klaas*) gaat eerder de suggestie uit dat ik hen beiden tegelijk zie.

Conjuncties spelen zoals blijkt in nevenschikking een rol: *en*, *maar*, *of*, *want*; ook adverbia, nl. conjunctionele adverbia oftewel voegwoordelijke (zinsverbindende) bijwoorden kunnen dat doen, bijv. *Jan ging mee*, *Piet was ook van de partij* (met nadruk, in vergelijking met *en Piet was ook van de partij*), *Jan had er geen zin in, hij ging echter toch* (in plaats van *maar hij ging toch*), *Jan gaat mee, anders gaat Piet mee* (in plaats van *of Piet gaat mee*), *Marie bleef thuis, het regende namelijk* (in plaats van *want het regende*). Een conjunctioneel adverbium als *echter* is een zuivere conjunctie geworden: vergelijk *hij ging echter toch* ("gewoon" adverbium) via *echter ging hij toch* (conjunctioneel adverbium) naar *echter hij ging toch* (conjunctie). Adverbia kunnen ook ter versterking dienen: *beide Jan en Piet gaan niet vrij-uit* (schrijftalig), *Jan en Piet allebei gaan niet vrij-uit* (meer spreektaal). Conjuncties kunnen (vooral wanneer er van een zuiver verbindend verband sprake is) ontbreken: *Jan, Piet, Klaas, Willem gaan niet mee*: *asyndeton*; een eenvoudig voorbeeld bij tegenstellend verband is: *niet*

[99] Niet te verwarren met *conjunctie* 'voegwoord' of *conjunctief* of *conjunctivus* 'aanvoegende wijs'. Om verwarring te voorkomen zullen we de term *conjunctief* in verband met nevenschikking verder vermijden.

Jan, Klaas blijft in gebreke. Bij herhaling spreken we van *polysyndeton*: *Jan en Piet en Klaas en Willem gaan niet mee*; bij scheidende verbinding is dat ook nog wel mogelijk: *Jan of Piet of Klaas gaat mee.* Polysyndeton kan de oudste vorm geweest zijn; de gewoonte om alleen tussen de beide laatste leden van een opsomming de conjunctie te gebruiken is van later datum (laat-middelnederlands?); dit lijkt ook voor asyndeton te gelden. Polysyndeton en asyndeton hebben intussen stilistische waarde gekregen: polysyndeton geeft extra nadruk (*én Piet én Klaas én Jan*…), asyndeton wijst op een onvolledige opsomming (*Piet, Klaas, Jan*…).

Overigens hoeven de coördinerende conjuncties niet per se aan de eenheden die zij verbinden vooraf te gaan (*prepositieve coördinatoren*), ze kunnen ook erachter staan (*postpositief*) zoals in lat. *filio-que* lett. 'vanuit de zoon-en'. We zullen hieronder zien dat ook het Gotisch daar voorbeelden van heeft. In het algemeen worden gelijksoortige elementen nevengeschikt: *jongens en meisjes* (twee substantieven), *leuk en aardig* (twee adjectieven). Het Middelnederlands wijkt daar wel eens van af: vgl. *het is behoorlic ende noot* (een adjectief plus een substantief). We zouden ook kunnen zeggen dat *noot* hier als een adjectief is gebruikt.

Bij nevenschikking treedt vaak samentrekking op; als een voorbeeld (zie hierboven) kan *ik zie Jan en Klaas* beschouwd worden, als we dit verklaren uit *ik zie Jan en ik zie Klaas*; samengetrokken is dan *ik zie*. Vergelijk ook *ik hoop dat hij dit heeft gezegd en ook gedaan* waarin in het tweede deel *dat hij dit heeft* is samengetrokken: *en ook <u>dat hij dit heeft</u> gedaan*. Omdat samentrekking vooral bij nevenschikking optreedt, wordt ze in dit hoofdstuk behandeld. We zullen zien dat samentrekking niet per se tot nevenschikking beperkt hoeft te blijven.

11.2. *Zuiver verbindend*

In het Gotisch zijn de verbindende conjuncties bij uitstek *jah* (losser verbindend; etymologisch verwant met ndl. *ja*) en het enclitische *-uh* (nauwer verbindend; verwant met enclitisch *-que* in het Latijn): *naúh leitila ƕeila miþ izwis im*, *jah gagga du þamma sandjandin mik* (Joh. 7:33) 'nog weinig tijd ben ik met jullie en ik ga tot de zendende mij = degene die mij zendt', *jah usstigan in skip iddjedun-uh ufar marin* (Joh. 6;17) 'en zij stapten op het schip en gingen over het meer'. Vergelijk ook *uz-uh-iddja* 'ik-en-ging = en ik ging' (Joh. 16:28) waarin *-uh tmesis* (woordsplitsing) veroorzaakt. In een zin als *stoþ-uh þan jah Iudas miþ im* (Joh. 18:5) kan, wanneer men *-uh* niet als redundant naast *jah* wil opvatten, *-uh* met 'en' en *jah* met 'ook' vertaald worden: 'stond-en dan ook Judas met hen = en Judas stond dan ook bij hen'. Een voorbeeld van een positieve reeksvormer met *jah* is: *iþ ogeiþ máis þana magandan jah sáiwala jah leika fraqistjan in gaíainnnan* (Matth. 10:28) 'maar vreest meer de kunnende > diegene die kan zowel de ziel als het lichaam verderven in de hel', van een negatieve met tweemaal *ni*: *ni liugand ni liuganda* (Marc. 12:25) 'noch huwen ze noch worden ze ten huwelijk gegeven'. In *iþ Filippus qaþuh du imma* (Joh. 14:8) 'maar hij, Filippus, zei tot hem' wordt *-uh* om een zuiver grammaticale reden gebruikt: 'verbinding'; dat er sprake is van een tegenstelling, wordt door *iþ* aangegeven.

Opvallend is dat we de gotische conjuncties niet meer in het Nederlands (met *en*) terugvinden, evenmin trouwens in het Fries (evenzo met *en*) en het Duits (met *und*). In het Oudnederlands (Williram, 11e eeuw) vinden we echter *ioh*, in het Oudsaksisch van de Heliand (9e eeuw) *ge*, *gie*, *ia*, *iac*, *ioh*, in oudere stadia van het Duits *joh*, in het noordgermaanse Oudnoors *ok* (tegenwoordig bijv. deens *och*). De etymologie van deze varianten is niet zeker maar de

vormen met anlautend g- of j- kunnen op got. *jah* wijzen, die met auslautend -h evenzo, vormen met auslautend -*ok* of -*ak* (*ac*) op got. en osa. *ak* dat we hieronder, in par. 3, als tegenstellende conjunctie zullen leren kennen. Het Nederlands heeft dus *en* gekregen dat we terugvinden in onl. *in*, *ind*, *inde*, *ande*, *unde* en mnl. *ende*. Laatstgenoemde vorm kwam nog frequent tot in de 17e eeuw voor al kon hij toen ook afgekeurd worden, o.a. door Joannes Vollenhove. De pgm. vorm moet *andi geweest zijn dat verwant kan zijn met lat. *ante* 'voor', gr. *anti* 'tegen', ndl. *einde* (got. *andeis*) en oorspronkelijk de betekenis 'daartegenover' kan hebben gehad. De vormen met ĕ of ĭ vertonen i-Umlaut van ă; de ŭ van *unde* (vgl. du. *und*) moet op een nultrap teruggaan.

In het geval van een negatie vinden we onl. o.a. *no*, *noh*, *noch*, mnl. *no*, *noch*, *nochte*, nnl. *noch*; in de vorm *no* is de χ via h in de positie tussen vocalen (sandhi) verdwenen. Etymologisch wijst de n- op de oude negatie *ni*-, de staart van het woord op het partikel got. -*uh*; het Gotisch heeft *nih* dat overeenkomt met lat. *neque*. *Noch* kan (16e eeuw) met een andere negatie gecombineerd worden: *want sy en bedencken inden ghoeden daghen die quaden niet noch inden quaden daghen de ghoeden niet* (H4 1019). *Noch* kan ook na een positieve vóórzin gebruikt worden (het betekent dan zoiets als 'en niet'): *hy valt aen het teeckenen, ordineeren, en schilderen, noch zijn wackere geest rust eer het werkstuck voltoit zy* (ZT 102) 'hij gaat tekenen, rangschikken en schilderen en zijn heldere geest rust niet voordat het werkstuk voltooid is'. In een 18e-eeuwse zin als *voorts was hy niet mal genoeg om gedoemt te worden voor een zot, nog had hy verstands genoeg om door te gaan voor wys* (H6 1570) vinden we na *nog* 'noch' inversie in tegenstelling tot de eveneens 18e-eeuwse zin (eveneens H6 1570) *deze dry vaten geven langs de uygestrektheyd der streng geene takken van sig, nogte men speurt ook geene de minste inmonding by de selve*. Inversie na *noch* lijkt tegenwoordig regel (wat op een adverbium wijst). De spelling <nog> laat zien dat we het tegenwoordige spellingverschil tussen <nog> en <noch> nog niet voor oudere fasen kunnen aannemen. Net als bij *en* kunnen we *noch* in principe (dus niet in de praktijk) eindeloos herhalen: *èn Jan èn Piet èn Klaas èn Willem…*; *noch Jan noch Piet noch Klaas noch Willem…*

Oudnederlandse voorbeelden van reeksvormers zijn:

1. ande beitha sie selvon iogh hiro kind drephent ad supernam Ierusalem (H1 296, LW) 'en beide zij zelf en hun kinderen bereiken het hemelse Jeruzalem' (*drephen*, verwant met *treffen*)

2. nietemer nemugan thich geirren newether pagani noch mali Christiani (H1 300, LW) 'evenmin kunnen jou hinderen noch heidenen noch slechte Christenen'

Positieve middelnederlandse voorbeelden zijn:

1. Lamfreyde die op sinen hals brochte beide een scaerpe aex ende eene baerde (H2 515) 'Lamfreyde die op zijn hals meebracht beide een timmerbijl en een strijdbijl'[100]

2. twee dochteren die se soo door vermaeningen als goede exempelen tot de deucht soght te vervoorderen (H5 1297) 'twee dochters die ze zowel door vermaningen als goede voorbeelden tot de deugd probeerde te helpen'

[100] Het betekenisverschil tussen *aex* en *baerde* is niet duidelijk.

3. en dewyl eenige van die liefhebbers al zo singulier waen in hun persoonen, als in hun manieren (H6 1571) ‘en omdat enige van die liefhebbers net zo biezonder waren in hun persoonlijkheden als in hun manieren’

4. daer de begheerte so wel het quade…als het ghoede begheert (H4 1021) ‘omdat de begeerte zowel het kwade…als het goede begeert’

Voorbeelden met negatie zijn:

5. noch goeden dach noch scone worde en an ic u…noch geen goet meen ic tuwaert (MNW) ‘noch een goede dag noch mooie woorden gun ik u…noch iets goeds bedoel ik jegens u’ (met tweemaal herhaald *noch* en in het laatste deel een dubbele negatie)

6. no weder eer no na der tijt en was haren anxt so groot (id.) ‘noch eerder noch daarna was haar angst zo groot’

De reeks met *beide…ende* komt áls hij voorkomt, nog slechts in zeer formele schrijftaal voor. Een 19e-eeuws voorbeeld vinden we bij Potgieter (19e eeuw): (*de vlijt van de vaderen*) *beide de zee en den dwing’land te sterk* (uit: *Holland*). Het tegenwoordig gebruikelijke *zowel…als* komt al in de 16e eeuw voor, in het Middelnederlands met *al* ervóór: *alsowel*, en is reeds frequent in de 18e eeuw; *zo…als* is nog 19e-eeuws, *net zo…als* is tamelijk recent. Na *zowel…als* stond het werkwoord oorspronkelijk in de singularis maar de pluralis is nu gangbaarder geworden: *zowel Piet als Jan ging mee > zowel Piet als Jan gingen mee*. Bij nadruk kan ook *en* al in oudere fasen herhaald worden: *én Jan én Piet gingen* mee; ook, in negatieve zin, komt *noch…noch* tot op de huidige dag voor.

Mnl. *ende* wordt net als *noch* gebruikt zoals in modern Nederlands (vgl. de voorbeelden 1 t/m 4 hieronder) maar wat betreft *ende* zijn er verschillen (vgl. de voorbeelden 5 t/m 7) en wat betreft *noch* in de 17e-eeuw (zie voorbeeld 8):

1. doe si daer aten tavontmael, stont Jhesus op end nam een dwael (MNW) ‘toen zij daar het avondmaal aten, stond Jezus op en nam een doek’

2. hi en pensde om veede noch om ere (MNW) ‘hij dacht aan strijd noch aan eer’

3. doe antwoerde die ridder: *ende* wat heb ic u misdaen? (S293) ‘toen antwoordde de ridder: en wat heb ik u misdaan?’ [*ende* staat hier aan het begin van een vraag zoals met *en* ook tegenwoordig nog wel mogelijk is: ‘en wat denk je ervan?’]

4. *ende* ic wil de cracht mine proeven! (S293) ‘en ik wil mijn kracht beproeven!’[*ende* staat hier aan het begin van een uitroep; vergelijk nog tegenwoordig ‘en toen begon het me opeens te waaien]

5. smorgens als die zonne opginc stont op Artur die coninc, ghinc messe horen in die kerke (S291) ’s morgens toen de zon opging, stond koning Arthur op en ging de mis horen in de kerk’ [hier ontbreekt *ende* dus tussen twee hoofdzinnen]

6. dat mochtemen ane Dido wel verstaen die scone was ende wel gedaen ende van Cartago coninghinne hadde geleit al hare minnen ane Eniase (S291) ‘dat kon men goed begrijpen aan Dido die mooi was en er goed uitzag en koningin van Carthago was en heel haar liefde op Eneas had gericht’ [hier ontbreekt *ende* dus tussen twee bijzinnen; is *van Cartago coninghinne* abusievelijk als subject bij *hadde geleit* opgevat?]

7. Evax die sijns hadde ghere ende reet hem na dapperlike vinc dors (S292) ‘Evax die het graag wilde hebben, reed snel achter het aan en ving het paard’ [hier neemt *ende* een door een tussenzin afgebroken zin op; het ontbreekt vóór *vinc*]

8. denk het na noch sla het in de wint (WS 73) [zonder voorafgaande negatieve mededeling]

Ende met de betekenis ‘terwijl’ enz., bij feitelijke onderschikking, is al in hfdst. 10 par. 3.5.2 genoemd; we herhalen hier het voorbeeld:

9. waeromme sal mi Bessus slaen ende ic den Grieken ben ontgaen? (S294) ‘waarom zal Bessus mij slaan terwijl ik aan de Grieken ben ontsnapt?’ [er is hier sprake van een concessieve bijklank: vgl. ‘terwijl ik toch…’]

Verwant met nevenschikking is het gebruik van *so dat* in een zin als *eens so gheviel hem dat dat hi quam upden zande vanden riviere, so dat hi aldaer sach van duvelen ene grote scare* (S295). Een vertaling kan zijn: ‘eens overkwam hem dát dat hij kwam op het zand (de zandige oever) van de rivier, onder zodanige omstandigheden dat = onder welke omstandigheden hij daar een grote menigte duivelen zag’. Met nevenschikking kan de vertaling zijn: ‘en toen zag hij daar een grote menigte duivelen’. De combinatie *so dat* wordt hier gebruikt om een nieuwe wending in het verhaal aan te geven: ‘en zo gebeurde het dat...’, uit welke weergave nog de oude consecutieve functie blijkt (die hier meer “continuatief” is). In de hierboven genoemde paragraaf is een iets andere vertaling gegeven. De functie om een nieuwe wending aan te geven kan bijvoorbeeld ook door *want* (dan dus niet redengevend) vervuld worden: *want daer en was in al sijn lant gheen so cleen dier, ten was daer* (S295) *‘en toen was daar in heel zijn land geen dier, hoe klein ook, of het was daar’*.

Ouderwetse of schrijftalige vervangers van *en* zijn: *mitsgaders* (reeds middelnederlands), *alsmede* (vooral vanaf de 18e eeuw), *alsook* (reeds 17e eeuw) *zomede* (vanaf de 19e eeuw). Ten slotte: er is ook een “emotioneel *en*”, bijv. in *en wat heb ik je gezegd?!* (zie ook zin 3 hierboven). In een 17e-eeuws voorbeeld (WS 78) is het moeilijk te scheiden van de negatie *en*: *en synder dan geen stroppen voor geld te krijgen!*

11.3. *Tegenstellend*

Het Gotisch heeft verschillende conjuncties om met wisselende sterkte tegenstellend verband aan te duiden : *iþ* (o.a. verwant met lat. *et* ‘en’), *þan* (ndl. *dan*), *aþþan* (< *at-þan*), *ak* (onzekere etymologie, osa. Heliand *ac*), *akei* (*ak* + partikel *-ei*). Vergelijk bijv. voor het zwakke *iþ*: *aíþþáu áinamma ufháuseiþ*, *iþ anþaramma frakann* (Matth. 6:24) ‘of hij gehoorzaamt de een maar veracht de ander’, voor het sterke *ak* bijv. *þo waúrda þo ik rodja izwis*, *af mis silbin ni rodja*, *ak atta saei in mis ist* (Joh.14:10) ‘de woorden die ik tot jullie spreek, spreek ik niet vanuit mijzelf, maar de vader die in mij is’. Let ook op het verschil tussen *iþ* en *aþþan* in *qiþan ist þáim áirizam: ni maúrþjáis iþ saei maúrþjáis*, *skula waírþiþ stauái*: *aþþan ik qiþa izwis*… (Matth. 5:21-22) ‘gezegd is de ouderen: ge zult niet doden maar wie doodt, wordt schuldig voor het gerecht, maar (= in tegenstelling daartoe) zeg ik jullie…

In het Oudnederlands vinden we in de betekenis ‘maar’ *nova* (*novan*, *navo, nevan*) dat in de Psalmen, 10e eeuw, als vertaling van lat. *sed* dient. Deze vormen moeten verwant zijn met got. *niba*, *nibái* conj. ‘indien niet, tenzij, behalve’ (berust de onl. *o* op invloed van *no*?). Vgl. *salig man ther…in stuole sufte ne saz navo in ewun godes wille sin* (H1 294 WP) ‘zalig de man die…in de stoel van het verderf niet zat maar in de wet van God (is) zijn wil’. Het semantisch

verband ligt op het eerste gezicht moeilijk: *tenzij* is immers juist ‘maar niet’. Maar vgl. bijv. got. *jah ni fralaílot áinohun ize miþ sis afargaggan nibái Paítru jah Jakobu jah Johannen broþar Jakobis* (Marc. 5:37) ‘en niet liet hij een van hen toe om met hem verder te gaan behalve (tenzij) Petrus enz.’ dat niet ver afstaat van ‘maar Petrus enz. mochten mee’. De functie van ‘maar’ kan in het Oudnederlands ook door *sunder* (*zonder*) vervuld worden: *wanda sie thine scaph neweytherent sunder hiro gewelich havet sine herdnisse* (ONW LW) ‘want zij jullie schapen niet weiden maar ieder van hen heeft zijn (eigen) kudde’. Een enkele keer komt ook in het Middelnederlands *sonder* op die manier voor: *men ontfincse (de ridders) met groten love sonder die aerme Ferguut hi bleef…daer uut* (MNW) ‘men ontving ze met grote eer maar de arme Ferguut bleef…daar buiten’. Laat middelnederlands en 16e-eeuws is het tegenstellend gebruik van *dan*: *dan Veronica seide: eist di lief ic sal met di varen* (H3 746) ‘maar Veronica zei enz.’ De bloei ervan in de 16e en 17e eeuw, zelfs tot het einde van de 19e eeuw wordt wel aan duitse invloed toegeschreven (vgl. *denn*). (Voor disjunctief gebruik van *dan* zie volgende paragraaf.) In een zin als *binnen Sinte-Wynocxbergen…waeren alle die Engelse in geweken uutgesondert die biscop van Noirdwijck was binnen Greveningen* (MNW) nadert *uutgesondert* de betekenis ‘maar’.

Het tegenstellend verband wordt in het moderne Nederlands vooral door *maar* aangegeven, schrijftalig ook wel door *doch* (vrij gewoon in de 18e eeuw); beide komen ook in het Middelnederlands voor (*doch* echter meer in de concessieve betekenis ‘toch’). *Maar* (mnl. ook wel eens *waer*) is, al vóór 1300 (in de 11e eeuw is het vooral adverbium), ontstaan uit *neware/enware* ‘ware het niet’ met assimilatie van de dentale nasaal n plus labiale w tot de labiale nasaal m, Het leidde dus oorspronkelijk een *dat*-zin in. In het Middelnederlands is dat nog vaak het geval: *dat hi in alre wijs een Fransoys ghelijc ware...maer dat hi sprake in griecscer tonghe* (MNW) ‘dat hij helemaal gelijk een Fransman was...ware het niet = behalve dat hij met een griekse tongval sprak’. Dit staat niet ver af van ‘maar hij sprak met een griekse tongval’. Vergelijk met een bijzin die niet door *dat* wordt ingeleid: *ne waer ane die bramen wreet sloech hi sijn hant* (MNW) ‘ware het niet dat = behalve dat hij op een pijnlijke manier met zijn hand op de bramen sloeg > maar hij sloeg’ enz. *Maar* is dus uiteindelijk een nevenschikkende conjunctie geworden met de daarbij passende rechte volgorde (SVf) van de hoofdzin: *maar hij sloeg*... Een duidelijk voorbeeld daarvan is reeds *nachts ne sliep de coninc niet ne waer hiet sine jeesten lesen* (MNW) ’s nachts sliep de koning niet maar (hij) liet zijn geschiedenissen (de verhalen over hem) voorlezen’. Vergelijk echter nog met de volgorde van de bijzin: mnl. *der doot hebbic verdient wel...maer ic gherne name die doot* (S297) ‘maar ik zou graag de dood aanvaarden’. Zoals *en* hoeft ook *maar* niet per se gebruikt te worden (asyndeton): vgl. mnl. *wine sulen u niet faelgiren, wi volghen u in allen maniere* (MNW) ‘wij zullen u niet in de steek laten (maar) wij volgen u op iedere manier’. Uit de weergave blijkt dat ook in het moderne Nederlands de tegenstelling aan het goede begrip kan worden overgelaten. Dat gebeurt ook bij een bepaald gebruik van *ende* (*en*): *men mach haer lijf doen enden ende niet die siele schenden* (MNW) ‘men kan hun lichaam beëindigen en > maar niet de ziel schenden’. Een duidelijke betekenis ‘maar’ duikt voor *doch* in de 16e eeuw op: *doch dese krachten sijn tweederhande* (H4 1017) ‘maar deze krachten zijn tweeërlei’. Dit *doch* is in oorsprong concessief adverbium (got. *þaúh*) dat we in hedendaags Nederlands als *toch* terugvinden, met in de sandhi stemloos geworden t- (bijv. in *ende-doch*). Voor de betekenisovergang vgl. *doch ic en bems alleene niet die bedroghen es* (MNW) ‘toch > maar ik ben niet de enige die bedrogen is’. Zoals blijkt heeft er later betekenisdifferentatie plaatsgevonden: *doch* als (tegenstellende) conjunctie, *toch* als (concessief) adverbium.

Maar is overigens, reeds in het Oudnederlands, ook adverbium geworden: *dat hi waer een kint en was* lett. ‘dat hij ware het niet > dat hij maar een kind was’. Let op de negatie *en* die in het Middelnederlands nog regel is bij dit gebruik van *maer*. De betekenis ‘slechts’ is duidelijk in mnl. *gine hebt der live maer één* (MNW) ‘ge hebt maar = slechts één leven’ (let weer op de negatie *-ne*). Vergelijk ook mnl. *die dief en comt mar omme te steelne* (H2 492) ‘de dief komt slechts om te stelen’; hier zouden we in plaats van *slechts*, meer spreektalig, ook *alleen maar* kunnen gebruiken. Dat het adverbiale *waer* zich niet heeft kunnen handhaven, is begrijpelijk vanwege mogelijke verwarring met het locale *waer*; tegen het eind van de Middeleeuwen blijft, afgezien van een sporadisch *mer*, slechts *maar* over (en dan meestal zonder negatie). In plaats van *maar* kan schrijftalig *echter* worden gebruikt: *ik wilde op reis maar het regende – echter, het regende*[101]. *Echter* hebben we in hfdst. 10 par. 6.3.2 al als concessief adverbium leren kennen: vgl. de betekenisovereenkomst tussen *hij slaat wel eens door, echter heeft hij gelijk* met *toch heeft hij gelijk*, *niettemin heeft hij gelijk*. *Echter* is (vgl. *echter, het regende*) conjunctioneel adverbium (voegwoordelijk bijwoord) geworden; gewoon adverbium is het nog in *het regende echter.* Vgl. ook *hij zegt dit wel maar het is niet waar* met *het is echter niet waar* en *echter, het is niet waar*. Het Oudnederlands heeft semantisch overeenkomend *eft*. Het Middelnederlands laat bij *echt* c.q. *echter* de tegenstellende betekenis nog niet zien, wél bijv. ‘naderhand’ met mogelijkheid van vooropplaatsing: *echt(er) sprac hi*.

Een reeksvormer die we al in het late Middelnederlands terugvinden, is: *niet alleen…maar ook*. Vgl. *haldt sympelheit niet alleen in den woerden ende in den herten mer oec in den werken ende in den habijt* (H3 750) ‘behoudt eenvoud niet alleen in de woorden en in de harten maar ook in de werken en in de kleding’. Vanaf de 18e eeuw is *eensdeels…andersdeel* gesignaleerd. Bisyndeton, laat staan polysyndeton, is bij *maar* niet mogelijk.

Ten slotte: *maar* correspondeert in het Duits nu eens met *sondern*, dan weer met *aber*: vgl. *de herfst was dit jaar niet koud maar erg warm*, du. *der Herbst war dieses Jahr nicht kalt sondern sehr warm* met *hij had het huis op tijd verlaten maar hij had de verkeerde trein genomen*, du. *er hatte das Haus rechtzeitig verlassen aber er hatte den falschen Zug genommen*. In het eerste geval is er sprake van een vervangende, in het tweede van een niet-vervangende tegenstelling; in het tweede heeft de voorzin ook iets concessiefs: ‘hoewel hij het huis…’ en is ook, anders dan in het eerste, vervanging door *echter* mogelijk. In het Middelnederlands vinden we de beide gebruikswijzen terug: *die ijonfrowe en es nit doet mar si slaept* (H2 513) ‘het meisje is niet dood maar ze slaapt’ (du. *das Mädchen is nicht tod sondern sie schläft*), *hi ware bleven doet ter stede waer die scilt dedene verbouden* (H2 513) ‘hij zou ter plekke dood gebleven zijn maar het schild deed hem moed vatten’ (du. *er wäre auf der Stelle gestorven aber der Schild gab ihm Mut*). Vergelijk voor de Statenvertaling, beide keren met *maar*: *het dochterken en is niet doot maer slaept* en *vele zijn geroepen maer weynighe uytverkoren* (du. *viele sind berufen aber nur wenige auserwählt*). Zijn (uit ‘ware het niet dat’) beide betekenissen tegelijk ontstaan of is de vervangende tegenstelling door intensivering uit de niet-vervangende ontstaan?

11.4. *Scheidend (disjunctief)*

De meest gebruikte conjunctie in het Gotisch is *aíþþáu* ‘of’ (ohgd. *eddo,* du. *oder*): *gajuk hráiwadubono aíþþáu twos juggons ahake* (Luc. 2: 24) ‘een paar tortelduiven of twee jonge

[101] Mogelijk is bij met een pauze vooropgeplaatst *echter* latijnse invloed in het spel: in het Latijn kunnen zulke adverbia gemakkelijk zo’n positie innemen (vgl. *ergo,…*).

tamme duiven'. Een reeks kan o.a. met *jaþþe…jaþþe* (< *jah* + *þe* instr.) 'hetzij…hetzij…' gevormd worden: *jaþþe Judáieis, jaþþe þiudos*; *jaþþe skalkos, jaþþe fríjái* (1 Kor. 12:13) 'hetzij Joden, hetzij heidenen; hetzij slaven, hetzij vrijen'. Een vertaling 'dan wel' voor *þáu* is op z'n plaats in Joh. 7:17: *ufkunnáiþ bi þo láisein framuh guda sijái þáu iku fram mis silbin rodja* 'hij zal weten van deze leer of ze van God is dan wel of ik vanuit mijzelf spreek'. In een vraag vinden we *-u(h)…þáu…u)h)*: *uz-u waúrstwam witodis ahman nemuþ þáu uz-u gaháuseináí galáubeináis?* (Galaten 3:2)' uit de werken van de wet ontvangen jullie de geest of uit het horen van het geloof?' (*uz* = *us* 'uit', *-u* is vraagpartikel).

Van het Oudnederlands kennen we (weliswaar via de *Heliand*, 9e eeuw) de vorm *eftha*. In het Middelnederlands is de meest gebruikte conjunctie *ofte* (*ochte*) dat correspondeert met mod.ndl. nevenschikkend *of.* Dit *of* is op de een of andere manier etymologisch verwant met (hierboven genoemd) got. *aíþþáu* (osa. *ettho*) waarin het tweede lid *-þáu* zoiets als 'in plaats van' betekend moet hebben en het eerste lid identiek kan zijn aan *of* dat vraagzinnen inleidt (got. *ibái*, osa. *of*, eng. *if*). In de gotische resp. oudsaksische vorm heeft dan assimilatie plaatsgevonden resp. tot -þþ- of -tþ-. Dit *of* is samengevallen met *of* dat een conditionele bijzin of een vraagzin inleidt. Zie hfdst. 10 par. 6.2.4 voor de samenval van de conjuncties; de vraag-inleidende conjunctie is ook al genoemd in hfdst. 7 par. 8. In het Middelnederlands hebben de beide vormen, nevenschikkend *ofte* en onderschikkend *of*, elkaar beïnvloed zodat *ofte* en *of* beide zowel neven- als onderschikkend zijn. De vorm *of* won op den duur hoewel onder invloed van de Statenvertaling nevenschikkend *oft* zich nog enige tijd wist te handhaven. De vorm *ofte* komt echter nog voor in vooral spreektalig *oftewel*, *nooit ofte nimmer*, *ja ofte nee*. Ook in het disjunctieve geval kan de conjunctie ontbreken: mnl. *stille stont hi daer ter stat*, *snuwet*, *reinet*, *waset nat* 'stil stond hij daar ter plaats, het sneeuwt, het regent, het was nat = ook als het sneeuwt, als het regent of als het nat was = of het al sneeuwt, regent of nat was' (in verband met concessiviteit al in hfdst. 10 par. 6.3.3 als voorbeeld gegeven). Vanaf het late Middelnederlands wordt voor disjunctief gebruik *dan* geconstateerd: *of dat nutte si dan niet* (H3 746) 'of dat nuttig is of niet'. Het wordt ook voor de 16e eeuw genoemd: *of die de rechte sy dan niet* (H4 1017); vgl. nog hedendaags *al dan niet* naast *al of niet*.[102] In het late Middelnederlands vinden we ook een eerste voorbeeld van *een dag of twee* (H3 748). Vrij recent is *à* in *10 à 15 euro*, *5 à 7 bezoekers* enz. Ook het aan het Latijn ontleende *alias* komt voor: *ik leef van mijn pen alias mijn schrijfmachine*.

In het Middelnederlands komen zinsneden voor als *wille Cateline oft en wille* (MNW) 'wil Cateline of wil zij niet'. We hebben hier een niet door een conjunctie ingeleide conditionele bijzin met daarin nevenschikkend *oft*. In het tweede deel wordt het subject niet herhaald en wordt een enkele negatie gebruikt. Soms kan *ofte* ook de betekenis van 'of anders' hebben: *nu doet mi verstaen van ere dinc die ic begere oft wacht u jegen mijn spere* (S299) 'licht mij in over iets dat ik wil (vernemen) of pas anders op voor mijn speer'.

In een reeksvormer kan *of* herhaald worden: *òf dit òf dat* maar veel verder dan een bisyndeton gaat het meestal niet. In oud- en middelnederlandse reeksvormers vinden we als eerste lid *wether* c.q. *weder* (in de 17e eeuw nog wel eens *weer*); het moet oorspronkelijk 'beide' (HG deel 2 passim) betekend hebben en verwant zijn met got. *ƕaþar* 'wie van beiden'. Een

[102] Oorspronkelijk en nog steeds is *dan* een tijdsaanduiding: *dan kom ik*; het sluit etymologisch aan bij de met d-beginnende demonstrativa (*die*, *daar* enz.). Vanuit een betekenis 'en daarna' komen we tot disjunctief gebruik: *al dan niet* 'ja, en daarna, in een ander geval niet', of tot tegenstellend gebruik: *dan Veronica zei*: 'in het andere, tegengestelde geval zei Veronica.'

oudnederlands voorbeeld is *so wether so sie gefremet werthent per prelatos other per subditos* '(goede werken) of ze nu volbracht worden door prelaten of door ondergeschikten (ONW LW, voor *other* vgl. du. *oder*), een middelnederlands, met als tweede lid *ochte*, *ende altoes ombecommert weder god ghevet ochte niet en ghevet* (H2 515) 'en altijd (erover) onbezorgd of God geeft of niet geeft'. Vergelijk ook, met als tweede lid *so*, *weder eist recht so niet* (id.) 'of het recht is of niet'. Ook *so…so* kon reeksvormer zijn: (ze twistten erover) *welc beter ware, so Ihesus doepsel so IJan Baptists* (H2 515) 'wat beter was, de doop van Jezus of van Jan de Doper'. (Soms is de betekenis 'niet alleen…maar ook' en 'nu eens…dan weer'.) Een middelhollandse reeksvormer was *anter/enter* (vgl. du. *entweder*, oorspr. 'één of het andere')…*of*: *enter hi was to cort of to lang of to breet* (MNW) 'hij was te kort of te lang of te breed'. Vanaf het Middelnederlands (maar vooral van de 18e eeuw) vinden we *hetzij*: *t'zy voor ofte int woord* (H4 1020), of met herhaling van *hetzij*: *het zy een beest, het zy een man* (H5 1297). *Hetzij…hetzij* is nog steeds frequent in gebruik.

Dan kon in de 17e tot de 19e eeuw in plaats van *of* gebruikt worden om twee met *of* ingeleide bijzinnen te combineren: *'k weet niet of myn gebeden verhoord wierden dan of myn siekte op zyn hooghste geweest was* (H5 1293); tegenwoordig gebruiken we *dan wel*.

11.5. *Causaal*

Voor het moderne Nederlands komen we terecht bij de conjunctie *want*. Die heeft tegenwoordig nog slechts nevenschikkende functie; in het geval van onderschikkende functie worden de conjuncties *omdat* en *doordat*, standaardtalig resp. 'reden' en 'oorzaak', gebruikt. Verschillende woordvolgordes sluiten hierbij aan, resp. SVf… en S…Vf. De conjunctie *want* is binnen het kader van causaliteit in hoofdstuk 10 par. 5.1.4 aan de orde geweest. Net als trouwens *maar* kan *want* niet meer dan twee leden verbinden. We noemen hier nog slechts enkele moderne manieren om *want* te gebruiken.

In de 20e eeuw gaat *want* ook adjectivische of adverbiale zinsdelen verbinden: *een veel bezocht want aangenaam gelegen dorp*; *we hebben plezierig want door mooie landschappen gewandeld*. Het is niet onmogelijk dat deze gewoonte op de Tachtigers, met name Kloos, teruggaat. *Want* schaart zich hiermee in de kring van de andere nevenschikkende conjuncties: *een veel bezocht en aangenaam dorp*, *een veel bezocht maar aangenaam dorp*, *een veel bezocht of daarom juist vermeden dorp*. Een soort wildgroei van *want* vinden we in elliptische zinnen als *volgende keer ben ik er niet want in Griekenland* (H7 1938), *volgende week is het weer feest want 2 december* (id.), en het wel zeer elliptische *mevrouw Vermeulen komt ook ook bijna nooit in de stad want twee kleine kinderen* (id.). Nieuw is ook de constructie waarin na *want* het subject onvermeld blijft (een kwestie van samentrekking): *ik begon mij thuis te voelen in België want had eindelijk mijn eigen stekkie* (id.). Een ingewikkelder samentrekking vinden we in *dat de "linguistic turn"…in de mediëvistiek (minder) aan te wijzen valt, omdat ze er eenvoudigweg minder vernieuwend, want nooit is weggeweest* (id.). De ons omringende talen, Engels, Duits, Frans, laten na resp. *because*, *weil*, *parce que* parallelle ontwikkelingen zien. Iets overeenkomstigs vinden we ook bij *wegens*: vgl. elliptisch *het voorstel werd afgewezen wegens te duur en te grootschalig*. Het gebruik van *want* is noordelijk, dat van *wegens* zuidelijk.

11.6. *Concluderend*

Het concluderende *dus* (het is in hoofdstuk 10 par. 5.3.1 al genoemd) komt reeds als conjunctie in een 18e-eeuwse zin (H6 1569) voor:

dus den stand en volmaektheyd der lakemakerye, die nu Holland, Engeland en Vrankryk verrykt, is van ons gekomen

Maar pas vanaf de 19e eeuw neemt dit gebruik toe. Mogelijk is de concluderende mogelijkheid als keerzijde van de redengevende ontstaan. Vergelijk *Jan is wakker* (conclusie) *want de gordijnen zijn open* (feit) met *de gordijnen zijn open* (feit), *dus Jan is wakker* (conclusie) (naast *dus is Jan wakker* met dus als adverbium).

11.7. SAMENTREKKING

11.7.1. *Inleidende opmerkingen*

Samentrekking komt in dit hoofdstuk ter sprake; het verschijnsel in kwestie treedt namelijk doorgaans bij nevenschikking op. Hieronder zullen we echter enkele voorbeelden aantreffen waarbij dit niet het geval is. Omdat zoals we zullen zien, samentrekking ook bij woorden voorkomt, overschrijden we ook de grens van de syntaxis. Samentrekking houdt (provisorisch geformuleerd) in dat een bepaald element slechts één keer wordt genoemd en in één van de delen, van zinnen, woordgroepen, woorden (voorafgaand of volgend), niet wordt uitgedrukt en erbij gedacht moet worden. De samengetrokken delen hebben conform de regel van de standaardtaal wél dezelfde functie c.q. betekenis, plaats (syntactisch gezien) of vorm; is dat niet het geval, dan is er sprake van een "overspannen" samentrekking. Deze wordt ook wel *zeugma* genoemd maar het is mogelijk om deze term tot een bewust gemaakte (grappige) samentrekking, als stijlfiguur dus, te beperken: *hier zet men koffie en over* (op een café bij een veer) kan als zo'n combinatie bedoeld zijn. Hier volgen een paar voorbeelden waarin het samengetrokken element tussen vierkante haken is geplaatst. Samentrekking kan dus plaatsvinden bij woorddelen: *in[voer] en uitvoer*, bij delen van woordgroepen: *lawaaierige [jongelui] en muziek makende jongelui*, bij woorden binnen een zin: *morgen ga ik naar Amsterdam en overmorgen [ga ik] naar Rotterdam*, soms ook bij een combinatie van woorddeel en deel van een woordgroep: *basis- en voortgezet onderwijs*. Met uitzondering van het derde voorbeeld [*ga ik*] waarin het in de nazin staat, "staat" het element dat erbij gedacht moet worden, in de vóórzin. Een uitbreiding van het begrip 'samentrekking' ontstaat wanneer we ook op de wijdere context gaan letten: *wil jij ook een koekje? ik niet*; we naderen dan het verschijnsel 'ellips' (zie hoofdstuk 14). Een voorbeeld van een overspannen samentrekking waarin de functies niet overeenstemmen, is: *dit is het boek dat* (subject) *mij mooi leek* en [*dat*, direct object] *ik gisteren gekocht heb*. Voor de betekenis vergelijke men het voorbeeld met *koffie en over* hierboven 'zetten' is iets anders in *koffie zetten* dan in *overzetten*. De syntaxis "klopt" niet in *gisteren ontvingen wij uw brief en delen u nu mede*; wanneer de samentrekking wordt opgelost, dan krijgt *wij* in de nazin een andere plaats dan in de voorzin, nl. vóór het werkwoord: *wij delen*. Deze zin lijkt op een "tante Betje"-zin; daarin is echter niets samengetrokken maar is er sprake van "verkeerde" inversie: *gisteren ontvingen wij uw brief en delen wij u mede* (zie hierover meer in hfdst. 15). Wat de vorm betreft kunnen we eraan twijfelen of een bepaald geval echt "afkeurenswaardig" is, bijv. *morgen ga ik naar Amsterdam en [gaat] hij naar Rotterdam*; er is hier een vormverschil dat louter morfologisch bepaald is. In *hij wordt nu vereerd maar gisteren verguisd* is er ook een betekenisverschil:

'presens' tegenover 'preteritum', en zo'n zin zal wél als afkeurenswaardig beschouwd worden. Dat samentrekking niet los staat van de semantiek, blijkt uit het tweede hierboven gegeven voorbeeld: wanneer *jongelui* er twee keer stond, zouden we aan twee groepen jongelui kunnen gaan denken. Het gaat in het voorbeeld echter om één groep. Vergelijk echter *voetballende en gitaar spelende jongens* waarin het (contextueel bepaald) ook heel goed om twee verschillende groepen kan gaan. "Overspannen" samentrekking zullen we uiteraard eerder in het taalgebruik van minder geoefende schrijvers aantreffen dan in dat van geoefende, en eerder in gesproken dan in geschreven taal. Aan de andere kant: voor gesproken taal geldt uiteraard dat ze minder ingewikkeld is dan geschreven taal en dat kan betekenen dat er minder aanleiding is tot samentrekking en dus ook "foutieve" samentrekking. Een zin als *dit boek is mooi en heb ik daarom gekocht* kan echter gemakkelijk ook gehóórd worden. Een "tante Betje"-achtige zin (evenals trouwens een echte "tante Betje") zullen we eerder in "onbeholpen" schrijfstijl aantreffen.[103]

Vanuit verschillende perspectieven gezien kunnen verschillende termen worden gebruikt. Vanuit de spreker gezien kunnen we van *samentrekken* 'op één plaats noemen' en van *weglaten*, *verzwijgen*, *niet uitdrukken* 'op een bepaalde plaats niet noemen' spreken. Een element is dan *samengetrokken*, *weggelaten*, *verzwegen, niet-uitgedrukt*. Ook de engelse term *gapping* ('hiaat', uit de generatieve grammatica) wordt wel gebruikt. Vanuit de hoorder gezien gaat het om elementen die *begrepen*, erbij *gedacht*, *aangevuld* moeten worden. Psycholinguïstisch ligt het echter ingewikkeld. We houden de gebruikelijke termen *samentrekking* en *samengetrokken* aan. Het is de taak van de grammaticus om na te gaan welke elementen kunnen worden samengetrokken en met welke niet. Een andere vraag is wat er volgens de regels van de standaardtaal mag en niet mag gebeuren. Worden die normen geschonden, dan wordt zoals reeds aangegeven de term *overspannen* gebruikt. Komt die term hieronder voor, dan moet er altijd 'volgens de normen van de standaardtaal' bijgedacht worden. Het probleem van de "overspannenheid" komt hieronder in verband met de 18e-eeuwse taalkunde Huydecoper nog een keer expliciet aan de orde.

In hoofdstuk 5 is de samentrekking in oudere fasen al aan de orde geweest in verband met een mogelijk pro-dropeffect; het is in ieder geval opmerkelijk dat in die fasen nu juist heel vaak en ook afwijkend van het moderne Nederlands het subject wordt samengetrokken. Vgl. de uit dat hoofdstuk overgenomen voorbeeldzinnen:

1. mnl. doe liepen die tranen over siin lier ende [hi] began wenen (S5 [possessivum – subject)] 'toen liepen de tranen over zijn wangen en hij begon te wenen'
2. mnl. mer Reynaert waren die sinnen also swaer, dat [hi] alle den nacht lach ende suchtede [S5] [indirect object in hoofdzin – subject in bijzin] 'maar Reinaert waren de zinnen zo zwaar = het was Reinaert zo angstig te moede dat hij de hele nacht lag te zuchten'

Voor zin 1 zouden we een moderne samentrekking misschien niet helemaal kunnen uitsluiten (zij het "overspannen"), voor zin 2 ligt dat duidelijk anders. Hieronder zullen we met een evt.

[103] In een zin als *na afloop was ik doodop en koos ervoor om maar meteen naar huis te gaan* zijn twee (niet aaneensluitende) delen samengetrokken: *na afloop* (vóór *koos*) en ik (*erachter*). Is hier van "overspanning" sprake? In ieder geval correct is *en …koos ik ervoor…*

prodrop-effect niet altijd meer rekening meer houden maar steeds van “samentrekking” spreken.

11.7.2. *Samentrekking in Oud- en Middelnederlands*

11.7.2.1. *“Niet-overspannen” samentrekkingen*

Het samengetrokken element staat tussen vierkante haken; het element c.q. de elementen waarin samengetrokken wordt c.q. worden gecursiveerd. Tussen ronde haken wordt een toelichting gegeven; “op subject” bijvoorbeeld betekent “samentrekking op subject”.

1. onl. *ther kuning* leydoda mich in sinan winkelnere ande [hi] wisda mich… (ONW LW) ‘de koning leidde mij in zijn wijnkelder en wees mij…’ (op subject)

2. mnl. *Brune* peinsde om zijn ghewin ende [hi] liet hem so verdoren (H2 567) ‘*Bruun* dacht om zijn gewin en liet zich zo dwaas maken (op subject)

3. onl. doctores *thie ther* andere gevestenent mith hira doctrina ande [thie] wide stinchent mith themo stanke bona opinionis (ONW LW) ‘geleerden die (daar) anderen versterken met hun lering en wijduit geuren met de geur van hun goede mening’ (op relatief pronomen = subject)

4. mnl. alse die blinde hoerden dat Ihesus Nazareus aldaer leet, so riepen *se* op hem en seiden [se] aldus… (H2 567) ‘als de blinden hoorden dat Jezus van Nazareth daar voorbij ging, riepen ze tot hem en zeiden aldus… (op subject bij inversie)

5. onl. wanda thin stemma *is* suoza ande thin anluzza [is] scona (ONW LW) ‘want je stem is zoet en je gezicht schoon (op persoonsvorm)

6. mnl. *ic wille* u dienen ende [ic wille] sijn u man (H2 567) ‘ik wil u dienen en uw man zijn’ (op subject en persoonsvorm)

7. onl. min wino *is* mer *hold* and ich [bim] himo [hold] (ONW LW) ‘mijn vriend is mij genegen en ik hem’ (op persoonsvorm en predicaatsnomen; strikt genomen is de persoonsvorm niet constant: *is – bim*)

8. mnl. die dief sprac *dat hi* sijn gelof *soude* doen en [dat hi soude] varen int hof (H2 568) ‘de dief zei dat hij zijn belofte zou nakomen en naar het hof gaan’ (op conjunctie, subject en persoonsvorm)

9. onl. *unze* ther dach cume ande [unze] thie nachtscadan hinan wiechen ‘totdat de dag aanbreekt en de nachtschaduwen wijken’ (ONW LW] (op conjunctie)

11.7.2.2. *“Overspannen” samentrekkingen*

Het Middelnederlands laat vele voorbeelden van “overspannen” samentrekkingen zien. Tussen ronde haken wordt een aanduiding gegeven van de formele of functionele discrepantie. Verder wordt eveneens tussen ronde haken (op het eind) een aanduiding gegeven of we de samentrekking in kwestie in het moderne Nederlands eventueel (onderzoek is nodig) zouden kunnen verwachten. Hierbij moet in de eerste plaats aan de gesproken taal en aan minder verzorgde schrijftaal en zeker niet aan de standaardtaal gedacht worden.

1. ic hebbe *Gods ende siere Moeder* geloochent ende [hen] van mi verdreven (genitieven – accusatief) (MNW) ‘ik heb God en zijn moeder verloochend en van mij verstoten’ {door deflexie is er in modern Nederlands niet meer van overspanning sprake)

2. ic sal weder gaen *Eggheric* dat hooft af slaen oft [hem] doot steken (S7) (indirect object (datief) – direct object (accusatief)) ‘ik zal teruggaan om Eggheric z’n hoofd af te slaan of hem te doden’ (samentrekking mogelijk?: of te doden)

3. *mitten heiligen* te vechten ende [hen] te vanghen (S7) (prepositie-object – accusatief) ‘met de heiligen te vechten en hen te vangen’ (samentrekking mogelijk: ?en te vangen)

4. si hebb*ene* teere stont gevaen ende [hem] wijfs clederen anghedaen (S8) (accusatief – datief) ‘ze hebben hem op een keer gevangen en de kleren van een vrouw aangedaan’ (samentrekking mogelijk bij vormgelijkheid zij het met een subtiel functieverschil)

5. *hi* wart ondordijnt ende [hem] ontseit oec priesters name (S8) (nominatief/subject – datief/indirect object) ‘hij werd gedegradeerd en ook de naam van priester geweigerd’ (bij samentrekking wordt voor modern besef een indirect object tot subject verheven)

6. met Gode *moet* hi euwelike leven in sijn scone hemelrike en [moeten] allen, die (dit) horen lesen (S7) (singularis – pluralis; met ellips van *dit*) ‘met God moge hij eeuwig leven in zijn mooie hemelrijk en allen die dit horen lezen’ (samentrekking mogelijk: vormverschil zonder betekenisverschil)

7. te diere porten *waren* ierst uutgetrect die stene ende [was] een inganc ghemaect (MNW) (pluralis – singularis) ‘in die poort waren eerst de stenen uitgetrokken en een ingang gemaakt’ (samentrekking mogelijk: vormverschil zonder betekenisverschil)

8. so sal ic mi conforteren *met desen vingherlinc* dat ghi hadt so wart, ende bedi dat gi [het] so minnet, ne sal ic [het] niet sien ic ne sal verbliden van dien (MNW) (prepositie-object – ontbrekend direct object 2x) ‘daarom zal ik mij troosten met deze ring die gij zo waardevol vond, en omdat gij er zo van hield, zal ik hem niet zien of ik zal mij erover verheugen’ (voor modern besef is er duidelijk sprake van twee keer een ontbrekend zinsdeel; samentrekking is nu niet mogelijk)

9. hi seide dat hi daer bliven soude ende [het = het daar blijven] niet laten… (S7) (deel gezegde – direct object) ‘hij zei dat hij daar zou blijven en het niet nalaten…’ (samentrekking niet mogelijk: *en niet nalaten…)

10. in der felre draken kele *sijn die kaitive* ‘ongelukkigen’ ende emmer selen [si sijn] (S214) (persoonsvorm + subject – subject + infinitief, dus verschil in plaats en werkwoordsvorm) ‘in de keel van de wrede draak zijn de ongelukkigen en altijd zullen zij zijn > en zullen zij altijd zijn’ (samentrekking dubieus: ?en altijd zullen)

De indruk is dat er in het Middelnederlands meer “overspannen” samentrekking mogelijk was dan we in (niet-standaard) modern Nederlands aantreffen. Dat wil niet zeggen dat alles mogelijk is; omdat we het middelnederlandse “taalgevoel” niet kunnen raadplegen, is het niet mogelijk om te bepalen wat ook in het Middelnederlands niet mogelijk was. Verdere analyse aan de hand van meer voorbeelden is noodzakelijk; duidelijke frequentie zou op aanvaardbaarheid kunnen wijzen, geringe frequentie op het omgekeerde. Wat tussen haakjes op het eind staat moet als “tentatief” worden beschouwd.

In de laatste voorbeeldzin hierboven wordt behalve het werkwoord ook het subject samengetrokken. Ook in de volgende zinnen wordt het subject samengetrokken:

1. doe was *Reynaerde* onbequame ende [hi] verbalch hem ende [hi] seide… (H2 567) (indirect object in datief – tweemaal subject) 'toen was het Reinaert niet naar de zin en hij werd kwaad en zei… (samentrekking dubieus: ?en werd kwaad en zei)

2. de welke tormente waren vertooghet eenen rudder diemen hiet tondalus ende [dit] staet ghescreven inden spieghel hystoriael (H3 789) (hele zin – subject) 'welke kwellingen waren aan een ridder getoond die men Tondalus noemde en dit staat geschreven in de Spieghel Historiael' (samentrekking mogelijk: en staat geschreven)

3. doe liepen die tranen over *siin* lier ende [hi] began wenen (MNW) (possessivum – subject) 'toen liepen de tranen over zijn wangen en hij begon te wenen' (samentrekking mogelijk: en begon te wenen)

4. ten bisscop keerdi in die stede ende [hi] seidem die waerhede (MM) (subject – subject met verschil in plaats: achter en vóór het werkwoord) 'naar de bisschop keerde hij in de stad terug en hij vertelde hem de waarheid' (samentrekking mogelijk: en vertelde hem de waarheid)

5. so dat hi *hem* rovede die meeste helft vanden hovede ende [hi] viel doot uten ghereide 'zadel' (MM) (indirect object – subject, volgorde wisselt in tweede helft van de bijzin) 'zodat hij hem beroofde van de grootste helft van zijn hoofd en hij viel dood uit het zadel = dood viel uit het zadel' (samentrekking mogelijk: en viel dood…)

6. doe Grimbeert stont in dese tale, saghen si van berghe te dale *Canticler* commen ghevaren ende [hi] brochte op eere baren *eene doode hinne* ende [si] hiet Coppe (Reinaert) (2x direct object – subject) 'toen Grimbeert dit stond te zeggen, zagen zij van de berg af Grimbeert aankomen en hij bracht op een baar een dode hen en zij (deze) heette Coppe' (samentrekking niet mogelijk)

7. daer vant hi *timmerliede* ende [si] hadden een rat ghemaect (MNW) (direct object – subject) 'daar vond hij timmerlieden en die hadden een wiel gemaakt' (of 'die een wiel hadden gemaakt' als we *ende* relatieve kracht toekennen)' (samentrekking mogelijk: en hadden een wiel gemaakt)

8. in desen tide...loept die sonnen inden libaert, ende (het) es die onghesonste tijt van al den jare (H2 366) (hele zin – subject) 'in deze tijd…loopt de zon in de Leeuw (sterrenbeeld) en het is de ongezondste tijd van het hele jaar' (samentrekking mogelijk: en is de ongezondste tijd van het hele jaar)

9. scone bispele diemen gerne lesen hort ende (die) nuttelijc sijn in vroetscepen (MNW) (direct object – subject) 'mooie voorbeeld-verhalen die men graag hoort voorlezen en die nuttig zijn in wijsheid' (samentrekking zeker mogelijk: en nuttig zijn)

De laatste zin is een voorbeeld met twee relatieve bijzinnen. Worden twee relatieve bijzinnen gecombineerd, dan kan in de tweede zin het relativum wegblijven. Dit is een verschijnsel dat we ook van het moderne Nederlands kennen: vgl. *de man die dat gedaan heeft en nu in de*

gevangenis zit. Zin 9 is echter "overspannen" doordat *die* van functie wisselt. Vergelijk ook de volgende zinnen:

10. Blanchefloere *daer gi af* sprect ende [dien gi] oec wel kint (WS) (pronominaal adverbium = prepositie-object + subject – relativum = direct object + subject) 'Blancefloer waarover (over wie) gij spreekt en die gij ook wel kent (samentrekking mogelijk: en ook wel kent).

11. die tovernie *die ghi* hebt inne ende [waer ghi] onsen sone met hebt verleit (MNW) (relativum = direct object + subject – pronominaal deel + subject) 'de tovenarij die gij kent en waar gij onze zoon mee hebt verleid' (samentrekking mogelijk: en onze zoon mee hebt verleid.)

Een opmerkelijk voorbeeld van samentrekking over een interne zinsgrens heen (niet bij nevenschikking) is:

12. mer *Reynaert* dien waren die sinnen also swaer, dat [hi] alle den nacht lach ende suchtede (indirect object in hoofdzin – subject in bijzin) 'maar Reinaert waren de zinnen zo zwaar = het was Reinaert zo angstig te moede dat hij de hele nacht lag te zuchten' (samentrekking niet mogelijk: *dat de hele nacht lag te zuchten)

De indruk is dat in het moderne Nederlands, zij het niet standaardtalig, samentrekking op het subject goed mogelijk is. Is dat evenals in het Middelnederlands nog een doorwerking van het pro-dropeffect? Zie ook de voorbeelden hieronder.

11.7.3. *Samentrekking in latere fasen*

Voorbeelden van "overspannen" samentrekking van na het Middelnederlands zijn:

1. de Hopman, die goedt Spaansch sprak, *vatte* zijn' meening, en [vatte] den ring aan (MM pae. 8.6) (*vatten* in twee betekenissen) 'de hopman die goed Spaans sprak, begreep zijn bedoeling, en pakte de ring aan' (samentrekking niet mogelijk tenzij met behoud van *vatten* als zeugma)

2. Schuilenburgh, met noch zes, *werd* naa Hoorn gezonden: d'anderen, ontrent vyftigh, [werden] doorsteeken oft in zee geworpen p. 99) (singularis – pluralis) 'Schuilenburgh, met nog zes anderen, werd naar Hoorn gezonden; de anderen, ongeveer vijftig, werden doorstoken of in zee geworpen' (samentrekking mogelijk: …vijftigh, doorstoken…)

3. het woord redenkaveling valt hard…en meer andere vernoeghen *ons* niet volkomelyck, maar [wij] hebben gheen beter ter hand (H4 1057, 16e eeuw) (indirect object – subject) 'het woord redenkaveling 'redenering' klinkt hard…en nog meer andere stellen ons niet volledig tevreden maar wij hebben geen beter tot onze beschikking' (samentrekking mogelijk: maar hebben geen…)

4. den 5. dito sagen wy *twee Chinesen* in onse houtjonck staen en [die] riepen datmen haer aen boort halen sou (H5 1342, 17e eeuw) (direct object – subject) 'de 5e van dezelfde (maand)

zagen we twee Chinezen in onze houtjonk (soort schip) staan en die riepen dat men hen aan boord zou halen' (samentrekking mogelijk: en riepen)

5. wij proefden *het water* en [het] was dadelijk versch (Vondel) (direct object – subject) 'wij proefden het water en het was inderdaad vers' (samentrekking mogelijk: en was…)

6. *wien* dit deerde en [wie dit] niet verduwde (Vondel) (indirect object + subject – subject + direct object) '(aan) wie dit deerde en wie dit niet verwerkte (kon verwerken)' (samentrekking mogelijk door verdwijnen van de flexieverschillen, met functieverschil bij gelijke vorm: en niet verwerkte)

7. en *d'ander* grijpt *synen naesten macker* en [ze] zinken beydegaer [Vondel] (subject + direct object – subject) 'en de ander grijpt zijn naaste makker en ze zinken allebei' (in hedendaags Nederlands zou in plaats van *d'ander elk* gebruikt worden; in dat geval samentrekking mogelijk?)

8. desen hadde *een huys* gebouwt ende [het] was wel gestoffeert (WS) (direct object – subject) 'dezen hadden een huis gebouwd en het was goed ingericht (samentrekking mogelijk: en was goed ingericht) (evt. met relatieve kracht voor *ende*: dat goed ingericht was – dan in ieder geval geen probleem)

9. een leege ton *die* ik by myne val had aangegreepen en [die] ook overhoop geraakt was (1756, van Dalen 1992, 140) (direct object – subject) (samentrekking mogelijk: en ook overhoop…)

10. dies besloot *hy* met den Keizer weder te keeren; en gezint Megare, een stadt bij Athenen, te bezichtigen, sloegh [hy] in een teeringe (Vondel) [subject – subject) 'daarom besloot hij met de keizer terug te keren, en van plan om Megare, een stad bij Athene, te bezichtigen verviel hij in een tering (kreeg hij een vorm van tering)' (samentrekking nog mogelijk: kreeg een vorm van tering)

Voorbeelden van samentrekking over een interne zinsgrens heen (dus buiten nevenschikking) van na het Middelnederlands zijn:

1. want *wy* vonden den weg die [wy] afgesakt waren te steyl... (Vondel) (subject in hoofdzin – subject in bijzin) 'want wij vonden de weg die wij afgedaald waren, te steil' (samentrekking niet mogelijk: *die afgedaald waren)

2. men meende dat *hy* viel van boven neer; maar [hy] bleef noch hangen in de lucht (Vondel) (subject in bijzin – subject in hoofdzin) (samentrekking mogelijk: maar bleef nog…; voor de moderne hoorder zal de door *maar* ingeleide zin echter deel uitmaken van de *dat*-zin)

3. ende als *coninc Karel* verhoerde dat Aymijn ende zyn magen bi Senlis quamen, is hem te gemoet getogen (H4 1058, 16^{e} eeuw) (subject in bijzin – subject in hoofdzin; lege plaats in hoofdzin) 'en toen koning Karel vernam dat Aymijn en zijn verwanten bij Senlis gekomen waren, is [hij] hem tegemoet gegaan' (samentrekking mogelijk: is hem tegemoet)

4. in ’t uitgaen der kerke *Monsieur Kersseboom*…gerencontreert, mij verhalende dat [hij] zijn neefs brief…wel ontfangen hadde (H5 1344, 17e eeuw) (direct object in hoofdzin – subject in bijzin, dus met ongelijkheid van functie) ‘toen de kerk uitging meneer Kersseboom…ontmoet die mij vertelde dat hij de brief van zijn neef goed ontvangen had’ (samentrekking nog mogelijk? moeilijk te beoordelen omdat we nu een relatieve bijzin zouden gebruiken: *die mij vertelde*)

5. een onderwysinge dat van alle tgeen *gy* verloost, [gij] de schade niet en zult achten, mer sultse lijden gaeren (H4 1058, 16e eeuw] (subject in bijzin van de tweede graad – subject in bijzin van de eerste graad; ook wisseling van volgorde binnen deze bijzin;) ‘en onderwijzing dat van al hetgeen gij verloor, gij de schade niet zult achten, maar ze graag zult ondergaan’ (samentrekking mogelijk: verloor, de schade)

Vooral Hooft schijnt plezier in nogal gewaagde (zeugmatische) samentrekkingen gehad te hebben:

6. Juliaen hunnen oom…*vond* zich, dat pas, tot Pisa, en [vond) ook raedzaem te vlieden (H5 1342) (*vond* in twee betekenissen) ‘Juliaan, hun oom, bevond zich op dat ogenblik te Pisa en vond (oordeelde) ’t raadzaam om te vluchten

Terwijl in de middelnederlandse periode het samengetrokken element vooral in de voorzin staat en er in de nazin bij gedacht moet worden, begint daarna het omgekeerde vaker voor te komen waarbij het dan meestal een persoonsvorm betreft, een enkele keer met nog een werkwoordsvorm erbij. In de 20e eeuw is deze vorm van samentrekking echter minder populair geworden. Hier volgen een paar 16e-eeuwse voorbeelden (alle zonder overspanning) met het samengetrokken element in de nazin:

1. nu en begheert niemand te ontberen ‘tghene hy gaarne [heeft], noch te hebben ‘tghene hy ongaarne *heeft* (H4 1059) ‘nu begeert niemand te missen wat hij graag heeft noch te bezitten wat hij niet graag heeft’

2. hier na quam Belial, die welcke die eerste was onder die ghene die ghevallen [zijn] en uut het Paradijs gestooten *zijn* [H4 1059] ‘hierna kwam Belial die de eerste was onder degenen die gevallen en uit het paradijs verstoten zijn’

3. het is warachtigh dat, gelyck alle dueghde huer zelfs beloning [medebrenghende is], alzo mede alle zonde zyn eyghen straffing *mede is brengende* (H4 1059) ‘het is waarachtig zo dat zoals alle deugden hun eigen beloning, zo ook alle zonden hun eigen bestraffing medebrengen’

Een extreem (17e-eeuws, zeugmatisch) voorbeeld is van Hooft:

4. hoewel ‘er aan de zyde der Zeeuwen een ongeluk toe[sloegh]; zeeker Rotmeester ’t vuur, in ’t uitdeelen van ’t kruidt , quaalyc gaade[sloegh]; de brandt daar in[sloegh], en een deel volx doodt *sloegh* (H5 1346) ‘hoewel er aan de kant van de Zeeuwen een ongeluk gebeurde, een zekere aanvoerder bij het uitdelen van het kruit slecht op het vuur lette, de brand daarin sloeg en een deel van het volk doodde’

In modern Nederlands lijkt men zoals gezegd liever in de eerste helft samen te trekken; binnen woorden en woordgroepen is samentrekking in de tweede helft echter heel gewoon en zelfs regel: *in- en uitvoer*, *lawaaierige [jongelui] en muziek makende jongelui* (zie boven). Een voor modern besef ongewone samentrekking in een hoofdzin na een bijzin (dus buiten nevenschikking) vinden we soms in het 17e-eeuws:

5. doch zoo haast [ik] van het grootste gevaar bevrijd geloofde te weezen, voorzag *ik* in deeze wanorder (H5 1346) 'maar zo gauw ik van het grootste gevaar bevrijd dacht te zijn, voorzag ik deze wanorde' [samentrekking niet mogelijk, wel omgekeerd: haast ik…voorzag in deeze)

Onder andere bij De Ruyter vinden we dat bij nevenschikking van infinitieven bij de tweede infinitief *te* wordt "weggelaten": *savons begon weder seer te blyckxsemen en weerlychten* (H5 1346). Tegenwoordig zal men *te* eerder herhalen (en in dit geval ook het onbepaalde subject *het* toevoegen): *'s avonds begon het te bliksemen en te weerlichten*. Recent is de constructie waarin na *want* het subject onvermeld blijft (een kwestie van samentrekking): *ik begon mij thuis te voelen in België want had eindelijk mijn eigen stekkie* (id.). Zie verder par. 5, ook voor andere daarmee verwante gevallen.

11.7.4. *Huydecoper*

In het bovenstaande is diverse malen de term *overspannen* gebruikt. Dit lijkt op afkeuring te wijzen; om normativiteit te vermijden hebben we hem daarom steeds tussen aanhalingstekens geplaatst. Omdat "overspannen" samentrekkingen zo vaak in schrijven en spreken voorkomen, kunnen we eraan twijfelen of ze werkelijk als "fout" zijn te beschouwen en uit de standaardtaal geweerd moeten worden. De zienswijze is echter verdedigen dat de standaardisering in dit opzicht niet (helemaal) ongegrond is: de niet-overspannen samentrekkingen zouden tot de kern van de grammatica kunnen horen, de overspannen (afkeurenswaardig of niet) tot de periferie die dan bestaat bij de gratie van de kern. Ze zouden dus niet *on*grammaticaal maar wel *minder* grammaticaal zijn. Een strenge afkeuring vinden we bij de bekende 18e-eeuwse taalkundige Balthazar Huydecoper: in zijn *Proeve van taal- en dichtkunde* uit 1730 worden bepaalde van Vondel geciteerde zinnen kritisch onder handen genomen. Dit is opmerkelijk omdat in zijn tijd het taalgebruik van Vondel evenals van Hooft als voorbeeld van goed Nederlands werd beschouwd. Van de zinnen waar het om gaat, zijn de tweede en derde hierboven al aan de orde geweest.

1. *de helsche Dwingelandt* liep langs den gront van 't eiland door Sicilie, en vindende geen plaetsen die bezweeken, verging zyn vrees, en [hij] wert gezien, langs deze streeken 'de helse Dwingeland liep langs de grond van het eiland door Sicilië, en omdat hij geen plaatsen vond die bezweken (hem niet konden houden), verdween zijn vrees, en hij werd gezien langs deze streken'

2. *wien dit* deerde en [wie dit] niet verduwde 'wie dit deerde en wie dit niet kon aanvaarden'

3. meende dat *hy* viel van boven neer; maar [hy] bleef noch hangen in de lucht 'men meende dat hij viel van boven neer, maar hij bleef nog hangen in de lucht'

De regels volgens welke Huydecoper bij de afkeuring van bovenstaande zinnen te werk ging, kunnen als volgt worden geformuleerd:

1. het subject mag niet weggelaten worden als het antecedent niet in de onmiddellijk grenzende zin ter linker zijde voorkomt (voor het element waarin samengetrokken is (het antecedent), moeten we over een tussengeplaatste nevengeschikte zin heenspringen; aan de mogelijkheid dat we het uit het possessivum *zyn* kunnen halen, is door Huydecoper niet gedacht, en dat ligt anders dan voor het Middelnederlands voor het 17e-eeuws misschien ook niet meer voor de hand)

2. het subject mag niet weggelaten worden als het antecedent een andere functie heeft (*wien dit* is indirect object plus subject, *wie dit* subject plus direct object)

3. het subject mag niet weggelaten worden als het antecedent in een bijzin zit en het weggelaten subject in een hoofdzin (*hy* is beurtelings subject in de bijzin en in de hoofdzin)

Let wel: het gaat in deze zinnen steeds om een verzwegen subject. Maar ook een zin als de volgende, nota bene van zijn taalkundige tijdgenoot Lambert ten Kate, wordt door Huydecoper afgekeurd:

4. 't gene den Lezer hier in baten kan, [daaraan] geve God zynen wasdom (hele zin – voornaamwoordelijk bijwoord als indirect object)

Standaardiserende grammatici plegen een afkeer van ambiguïteiten te hebben maar het is de vraag of dat ook bij de afkeuring van "overspannen" samentrekking een rol speelt. Hier is eerder sprake van een voor de 18e eeuw kenmerkende rationele benadering, van een grammatica door middel van redenering; uiteindelijk staat de Ratio ook boven verheven voorbeelden als Vondel en Hooft die van hun onvolkomenheden moeten worden gezuiverd. De afkeuring door Huydecoper en in zijn kielzog door vele andere grammatici heeft er zeker toe geleid dat, in het schrijven meer dan in het spreken, de samentrekkingen c.q. de gevallen die als zodanig geïnterpreteerd werden, sterk in het gebruik zijn teruggedrongen. In het nog niet gestandaardiseerde Middelnederlands en ook later nog wel was de norm losser en was er dus nog meer mogelijk.
Hoe dan ook, ook de "overspannen" samentrekkingen moeten in de beschouwingen worden betrokken, niet alleen omdat ze talrijk zijn maar misschien ook omdat er een zekere orde en daarmee ook een zekere acceptabiliteit in ontdekt zou kunnen worden. Men kan hiervoor alvast de hierboven gegeven voorbeelden bekijken. Echt uitsluitsel krijgen we echter pas als we een systematisch onderzoek doen naar spontaan geschreven of gesproken taalgebruik. Het laatste zou in zoverre kunnen teleurstellen (het is al een keer opgemerkt) dat de zinsbouw daarin over het algemeen niet erg ingewikkeld is en dus niet altijd bevorderlijk voor samentrekkingen. Tegen "regel 2" (en ook dat is al een keer opgemerkt) lijkt in ieder geval vaak "gezondigd" te worden: *dat boek heb ik gisteren gekocht en is erg mooi*.

Aantekeningen

Algemeen: Stoett 1923, van der Horst 2008 hoofdstukken 13 en 14 passim. Velupillai 2012 par. 11.1 geeft typologisch een overzicht van de mogelijkheden die er in talen zijn wat betreft nevenschikking:

asyndeton, monosyndeton, bisyndeton, polysyndeton; pre- en postpositieve coördinatoren. Voor een modern-synchrone behandeling van zowel nevenschikking als samentrekking zie Klooster 6.2. Zie ook, in verband met congruentie, Heringa en de Vries 2008 (2x). Voor de opvatting dat polysyndeton het oudst is en pas later alleen de beide laatste leden van de opsomming met elkaar verbonden werden, kan verwezen worden naar Dal 1962 (183). Is er misschien verband met het feit dat kinderen ook nogal polysyndetisch ingesteld zijn? Voor de regionale verspreiding van *of(t(e))*, *jof* enz. in 14e-eeuws Nederlands zie Mulder 1991: de eerstgenoemde vorm (met varianten) is vrij algemeen, *jof* is westelijk, *ocht* limburgs (het oostvlaamse en brabantse gebied ontbraken nog in het bestudeerde materiaal). Voor de opvatting dat *maar* al vóór 1300 is ontstaan, zie Taeldeman 1999. De verklaring van duitse invloed bij *dan* 'maar' is afkomstig uit Burridge 1993. Zie voor het gebruik van *maar* Janssens, Leen e.a. 2014; vgl. *Klaas denkt: Tim is mijn beste vrind [dus verklik ik hem niet bij de juf], maar ik heb medelijden met het andere kindje [dat door Tim is geplaagd, dus verklik ik hem toch]*. De eerste conclusie uit het eerste lid wordt niet geëlimineerd maar de tweede conclusie heeft meer gewicht. Voor het betrekkelijk nieuwe gebruik van *want* (en zuidelijk *wegens*) zie van der Horst 2004. Een uitvoerige bespreking van de (betrekkelijk recente) *want*-ellipsen, niet alleen in het Nederlands maar ook in het Duits, bevat Konvička & Stöcker 2022. De auteurs maken onderscheid tussen textuele (1) en contextuele (2) ellipsen en gevallen (3) die niet meer als ellips zijn te interpreteren: 1. *een evenwichtig – want gepassioneerd – mens*, 2. *een gebied dat berucht is bij veel automobilisten want veel files*, 3. *we zullen het hem maar niet kwalijk nemen want ach*… De historische ontwikkeling kan ook heel goed van 1 via 2 naar 3 verlopen zijn. Principieel over samentrekking zijn Stutterheim 1960 (zie ook 1965) en Bakker 1968. Voor "foutieve" samentrekkingen in de 18e eeuw zie van Dalen 1992 in reactie op Dibbets & Klein 1990; zie, ook bij Hooft, van der Sijs 2021 p. 478. Voor het geval *Jef heeft iemand gezien maar ik weet niet wie* zie van Craenenbroeck 2004. In het dialect van Wambeek (Vlaams-Brabant) luidt deze zin: *Jef eid iemand gezien mo ik weet niet wou da* (met expletief *da* = *dat*).

H12. NEGATIE

Inhoud.

1. Inleidende opmerkingen, 2. OUDGERMAANS

MIDDELNEDERLANDS (3 – 8): 3. enkele negatie en/ne (3.1. inleidende opmerkingen, 3.2. bij bepaalde woorden, 3.3. in vragende zinnen, 3.4. in bijzinnen na hoofdzinnen met tweeledige negatie: BALANSSCHIKKING ([3.4.1. in "consecutieve" bijzinnen (type 1), 3.4.2. in generaliserende constructies (type 2), 3.4.3. in conditionele bijzinnen (type 3), 3.4.4. samenvatting, 3.4.5. typologische aspecten, 3.4.6. verdere ontwikkeling]), 3.5. negatieve indefinita of adverbia, 3.6. negatief geworden woorden), 4. tweeledige negaties, 5. dubbele negaties, 6 *en*-loze negaties, 7. "onlogische" negaties, 8. versterkende uitdrukkingen

9. LATERE FASEN: 9.1. algemeen, 9.2. dubbele negaties, 9.3. rhetorische vragen en dergelijke, 9.4. "onlogische" negaties, 9.5. versterkende uitdrukkingen, 9.6. gebruik van *geen*

10. litotes, 11. bevestigende woorden, 12. dialectische biezonderheden

Aantekeningen

12.1. *Inleidende opmerkingen*

Voor ontkenning worden in het Nederlands meestal kleine woordjes (partikels) gebruikt zoals bijvoorbeeld het woordje *niet*. Typologisch gezien komt dat vaak voor; iets minder vaak wordt een affix gebruikt (in het laatste geval zou 'hij zingt niet' weergegeven worden met bijvoorbeeld een prefix: *hij niezingt*)[104]. Zinnen zowel als zinsdelen kunnen worden ontkend: vgl. *Bartje wou de bruine bonen niet opeten* (zinsnegatie), met *niet Bartje maar zijn broertje wou de bruine bonen niet eten* (zinsdeelnegatie: *niet Bartje*). Er ligt in het laatste geval een duidelijk contrastaccent op *Bartje*. In het volgende geval is de negatie in het zinsdeel geïncorporeerd: *niet-voor-dit-concert-ingeschrevenen hebben geen toegang*. Als we in de eerste zin de bepaalde groep *de bruine bonen* vervangen door het onbepaalde *bruine bonen*, dan komt het ontkennende *geen* te voorschijn: *Bartje wou geen bruine bonen eten*. *Geen* wordt ook in de singularis-onbepaald gebruikt: *ik kan geen bruine boon meer zien*. Hoewel *geen* bepaling is bij *bruine bonen* c.q. *bruine boon*, is het bereik van de erin geïmpliceerde negatie de hele zin: 'het is niet zo dat zijn broertje bruine bonen wilde eten' c.q. 'dat ik nog een bruine boon kan zien'. Behalve *niet* en *geen* zijn er nog andere negatieve woorden, *negatieve kwantoren* als *nooit* (tijd), *nergens* (plaats, zuidelijk *nieverans*, *nievers*), *niets* (bij *iets*, vaak in de vorm *niks*), *niemand* (bij *iemand*; ook *geeneen*, *geen mens*, noordoostelijk *niemes*).

Een belangwekkend verschil is dat tussen éénledige en tweeledige negaties. Het moderne Standaardnederlands heeft een *éénledige negatie*, het Frans een *tweeledige*: vgl. ndl. *ik lach niet* met fra. *je ne dis pas…* Er is ook wat we een *herhaalde negatie* zouden kunnen noemen waarbij in een zin meerdere of zelfs alle daarvoor in aanmerking komende elementen, dus niet alleen het predicaat, ontkend worden. Een voorbeeld uit het informele Engels is *nobody said nothing at all*. Vergelijk ook voor het (slavische) Pools: *nigdy nie kupuję niczego dla nikogo* lett.'nergens niet koop ik niets voor niemand', met naast *nie* in de andere ontkennende

[104] Het gebruik van een hulpwerkwoord: 'niet-1sg. komen thuis', komt maar weinig voor (o.a. in het Fins). Er zijn ook talen (in Ethiopië of Nieuw Guinea) waarin ook het tegendeel van 'negativiteit': *affirmativiteit*, moet worden uitgedrukt.

vormen steeds het element *ni-*. Let wel: 'ik koop niet' is *nie kupuję*, dus éénledig. In het franse *personne n'a rien dit* is de negatie zowel tweeledig als dubbel: *n' – personne/rien*; *ne* (*'n*) komt niet apart voor terwijl *personne* 'niemand' en *rien* 'niets' de constructie dubbel maken. Tweeledige c.q. dubbele, driedubbele enz. negaties kunnen bij sprekers van het Standaardnederlands als een teveel van het goede overkomen. Wat betreft de dubbele enz. kan gesteld worden dat er in zo'n herhaling iets "logisch" zit: de hele zin wordt ontkend en dan ligt het voor de hand dat dit ook met alle in aanmerking komende onderdelen ervan gebeurt. De franse en poolse zinnen zouden dus ook als "gewoon" (ongemarkeerd) beschouwd kunnen worden en de nederlandse juist als "ongewoon" (gemarkeerd). Hieronder zullen we van *dubbele negatie* spreken (in tegenstelling tot *enkel*) ook wanneer de negatie "driedubbel" is of zoals in het poolse geval "vierdubbel". De *dubbele* negatie onderscheiden we dan van de *tweeledige* negatie zoals in het standaardfranse geval (*ne…pas*, ook *ne…rien*, *ne…personne*). "Tweeledig" houdt in dat de negatie uit twee afzonderlijke delen moet bestaan met een basiselement, in casu *ne* (frans éénledig *je sais rien* is spreektaal).[105] (De term *dubbel* zouden we ook voor het geval *noch Piet noch Jan deed mee* kunnen gebruiken; hiervoor reserveren we de term *coördinerend*.) Een combinatie van een tweeledige en een dubbele negatie bevat de middelnederlandse zin *daerne quam oec nie geen man* (MM par. 7.3) waarin tweeledig *en…nie* 'nooit' met *geen*, met "dubbel effect", is gecombineerd. Letterlijk genomen staat er 'daar kwam ook nooit geen man', in tegenwoordige standaardtaal: 'daar kwam ook nooit iemand'. Het negatieve woordje *nie* gaat terug op *ne* (*ni*) 'niet' + ie 'ooit'; historisch gezien staat er in de zin dus twee keer *ne*. Negatie speelt overigens niet alleen een rol in de syntaxis maar ook (zie HG deel 2 par. 7.4.5) in de morfologie: vgl. bijv. de woordvorming met het prefix *on-*: *hij is onschuldig*, naast syntactisch *hij is niet schuldig*, met misschien een subtiel gebruiksverschil.

We noemen in deze inleiding ook het verschijnsel van *negatieve polariteit*, namelijk dat bepaalde taalelementen (woorden, uitdrukkingen) alleen in een negatieve context voorkomen. In hoofdstuk 4 par. 5.5.3 hebben in dat verband reeds het werkwoord *hoeven* leren kennen: vgl. *ik hoef dat niet te doen* met **ik hoef dat te doen*. Hieronder, in par. 3.6, zullen we de uitdrukking *geen zier* tegenkomen: *ik geloof er geen zier van* tegenover **ik geloof er een zier van*. Een voorbeeld van een (vooral) negatief polair woord is *uitstaan*: *ik kan die jongen niet uitstaan* tegenover **ik kan die jongen uitstaan*.[106] *Nogal* is daarentegen pósitief polair: *hij heeft er nogal zin in* tegenover ?*hij heeft er niet nogal zin in*. Bekende negatief polaire woordjes in het Engels zijn *yet* en *any*: *I have not seen him yet*, *I have not seen any cars*. Terwijl bijv. *any* niet als subject of topic voorop kan staan (**any students didn't come*), kan negatief polair got. *waíht* dat wel: *jah waíht ni andhof* (Marc. 14:61) 'en iets niet antwoordde hij = en hij antwoordde niets'. Een voorbeeld van een negatief polair prefix is mnl. *ghe-* in bijv. *ic en conste dat niet ghesegghen*, dat reeds passim ter sprake is gekomen in HG deel 2, o.a. p. 402 en 463.

12.2. OUDGERMAANS

Het Gotisch kende alleen de enkele negatie *ni* (samen met *waíht* ontstaat de betekenis 'niet iets > niets'):

[105] Er wordt bij "dubbel" ook wel van *negatie-spreiding* (*negative spread*) gesproken, bij tweeledig van *negatieverdubbeling* (*negative doubling*). Een overkoepelende term is *negative concord*.
[106] Als reactie op de negatieve mededeling kunnen we ons wél voorstellen: *ik kan die jongen wél uitstaan*.

1. þata barn ni gadáuþnoda ak slepiþ (Marc. 5:39) ‘dit kind niet is gestorven maar slaapt’

2. saíƕei mannhun ni qiþáis waíht (Marc. 1:44) ‘zie dat je iemand niet zegt iets > zie (let op) dat je niemand iets zegt’ [*ni* en *waíht* dus gescheiden]

3. Iudas, ni sa Iskarjotes (Joh. 14:22) ‘Judas, niet de Iskariot’ [*sa Iskarjotes* wordt ontkend, zinsdeelnegatie]

4. jah sa motareis faírraþro standands ni wilda nih áugona seina ushafjan du himina (Luc. 18:13) ‘en de tollenaar van verre staande niet wilde zelfs niet zijn ogen opheffen naar de hemel’ [met zinsnegatie *ni* en *nih* als zinsdeelnegatie, dus dubbel]

5. niu andhafjis ni waíht? (Marc. 15:4) naast: niu andhafjis waíht? ‘waarom antwoord je niet? (Marc. 14:60) [met eerst wél (dubbel), dan geen herhaling van *ni*]

Vergelijk een 9e-eeuwse zin uit de Heliand, met *ni* plus *wiht* (oorspr. ‘ding’, vgl. got. *waíhts*):

3. tho hie is ni mohti giseggan wiht ‘maar hij niet kon zeggen iets’ (H1 297) (*ni* en *wiht* gescheiden)

Aan *wiht* gaat soms *io* (het latere *ie*) vooraf of *nio* (het latere *nie*): *ni…iowiht* of *ne…niowiht*; in het laatste geval wordt de negatie herhaald. Dat is ook het geval in ohgd. *neowihd...nist swuozisera* ‘niets...niet is (er) zoeter’. De (10e-eeuwse) Wachtendonckse Psalmen laten (onder invloed van het het latijnse origineel?) over het algemeen de enkele negatie zien:

4. manoge quethent selon minero, ne ist heil in gode sinemo ‘velen zeggen tegen mijn ziel: niet is heil in zijn God = dat er geen heil is in zijn God’ (ONW WP)

Het latere Oudnederlands laat de tweeledige negatie zien, waarvan het eerste deel (*ne*) bij voorkeur vóór de persoonsvorm staat (*ne…niet* in hoofdzin, *niet…ne* in bijzin):

5. wir newillon niet vergezzan thaz… (ONW LW) lett. ‘we niet willen niet vergeten dat…’ [volgorde *ne Vf niet…*]

6. thaz ich niet irre nebeginne gen (ONW LW) ‘dat ik niet dwalend niet begin te gaan > dat ik niet begin te dwalen’ [volgorde *nie ne Vf…*]

Het tweede deel: *niet* (ook wel *nieht*, *nieweht*) gaat terug op *niwicht* ‘geen ding > niets’ dat bijv. met een transitief werkwoord als ‘geven’ ook als ‘niet’ kon worden opgevat (vgl. ‘ik geef niets’ met ‘ik geef niet’). De oorsprong ligt dus in een dubbele negatie. Ook combinaties als *ne…nie* ‘nooit’, *ne…newanne* ‘id.’, *ne…niemer* ‘id.’, *ne…nieman* ‘niemand’, *ne…neghein* ‘geen’ (en varianten) komen voor. Een eenledige negatie kan ook voorkomen, meestal *ne*, soms ook (wanneer er geen verbinding met een persoonsvorm is) bijv. *niet* of *niewanne* ‘nooit’:

7. mit hiro wiisheyde nemoght ich hino vinden (ONW LW) ‘met hun wijsheid kon ik hem niet vinden’

8. van thiu is her then weynegon dieron assimilatus, niet then michelon (ONW LW) ‘daarom is hij aan de kleine dieren aangepast, niet aan de grote’

9. thin navalo is gethrade naph niwanne drinchenes anich (ONW LW) ‘je navel is een ronde nap nooit zonder drinken’

12.3 – 12.8. MIDDELNEDERLANDS

12.3. *Enkele negatie en/ne*

12.3.1. *Inleidende opmerkingen*.

In het Middelnederlands vinden we, ontstaan uit het oude *ni*, als eenledige negatie *ne*, *n*, *en*; soms is de negatie bij enclitisch gebruik niet goed herkenbaar meer, bijv. in *men* opgevat als *men-ne* of *men en*, of in *in* opgevat als *ic ne*. Andere voorbeelden zijn *het en* > *hen*, *(het) en es* > *ens*, *het en* > *ten*, *dat en es* > *dans*, *dannes*. Het eenledige *en* met varianten komt nog in een aantal gevallen voor; de plaats ervan is altijd, proclitisch, vóór de persoonsvorm (vgl. ook got. *ni nimiþ* 'niet neemt'). Het was in het Middelnederlands al op z'n retour; in het moderne (niet-dialectische) Nederlands is het geheel en al verdwenen. Let wel: het kon in het Middelnederlands nog niet met de nevenschikkende conjunctie *ende* (het tegenwoordige *en*) verward worden. In de volgende paragrafen worden een aantal gevallen besproken waarin eenledig *en* nog gebruikt werd.

12.3.2. *Bij bepaalde woorden*

Enkel *en* komt nog voor bij een koppelwerkwoord: *hine es* 'hij is het niet'; na een hulpwerkwoord: *icken mach* 'ik kan niet', *hine wilde* 'hij wilde niet'; bij *doen* en *willen* in het tweede deel van een bijzin als: *weder hi dede of ne dede* 'of hij het deed of niet deed', *wille Cataline oft en wille* 'of Cataline wil of niet wil'; bij perifrastisch *doen* of andere werkwoorden in korte antwoorden: *gi hout u sceren! in* (= *ic en*) *doe* 'ge spot! dat doe ik niet'[107], *in der* 'ik durf niet'; bij *weten* en *roeken*[108] vooral gevolgd door een afhankelijke vraag: *nu en wisten si wat spreken* 'nu wisten ze niet wat te zeggen', *mine roect wiere om belge* 'het kan me niet schelen wie er boos om zou worden'; ook nog wel bij andere zelfstandige werkwoorden: *soe ne vant waer rasten* 'ze vond niet waar ze kon rusten', *wi ne hebben wat eten* 'we hebben niet iets om te eten'. Behalve bij werkwoorden komt enkel *en/ne* ook voor bij *bore* 'zeer', *meer* en *ander*: *personen waren...ne bore scone* 'niet erg schoon', *dat ghi mi meer en sult sien*, *dat en brachte toe ander rijchede* 'dat verschafte geen andere rijkdom'; verder ook bij *maer* wat etymologisch gezien (*maer* gaat terug op *en ware*) tweemaal een negatie oplevert. Frequentie moet in deze gevallen een factor geweest zijn: in vaak gebruikte combinaties kan iets ouds nog lang in stand blijven.

12.3.3. *In vragende zinnen*, soms ook met *ja* erbij, waarop een bevestigend antwoord wordt verwacht, in ieder geval zinnen die in feite een bevestiging inhouden (*rhetorische vragen*):

1. en es dit Florijs miin soete lief? (S221) 'is dit niet Floris, mijn zoete lief = ja, dit is Floris..'

Door iets in de vorm van een vraag te constateren, maakt men zich als het ware afhankelijk van een positieve reactie van de hoorder, waaruit dan juist blijkt dat men zeker is van wat men zegt. In een gemarkeerd zinstype kan een gemarkeerd geworden element zich nog gemakkelijk handhaven. Een tweeledige negatie kan ook voorkomen blijkens zin 2 en 3:

---

[107] Volgens vóór 1923 vervaardigde zuidnederlandse woordenboeken is (was?) *ic en doe*, *ghi en doet* enz. nog in de vlaamse en brabantse dialecten bekend. Zie Stoett 1923 par. 221.

[108] *Roeken* kan ook persoonlijk worden gebruikt, o.a. in de betekenis 'geven om'. Vgl. ook hedendaags *roekeloos*.

2. ja en ben ic niet hertoge alse gi sijt? (Karel ende Elegast) ‘ben ik niet een hertog zoals gij zijt = ja, ik ben een hertog zoals u’

3. en segt de scrifture nit dat Christus comen sal van Davids geslechte…? (H2 517) ‘zegt de Schrift niet dat Christus uit het geslacht van David komen zal?’

12.3.4. *In bijzinnen na hoofdzinnen met tweeledige negatie (BALANSSCHIKKING)*

Vooraf. Kenmerken zijn dat de bijzinnen in kwestie nooit voorop staan en aan het begin steeds de volgorde SnegVf vertonen (en dus niet met een conjunctie worden ingeleid). De eenledige negatie is hier in de bijzin bewaard gebleven wat verband houdt met het feit dat in de bijzin, met ook een wat strakkere woordvolgorde dan in de hoofdzin, vaker oude elementen bewaard blijven. Omgekeerd zou men kunnen formuleren dat de eenledige negatie het bijzinskarakter markeert.

12.3.4.1. *In “consecutieve” bijzinnen (type 1)*

De enkele negatie komt voor in consecutieve bijzinnen die we ook (en beter) *bijzinnen van implicatie* (“in dier voege”) zouden kunnen noemen (vgl. hfdst. 10 par. 5.3.2). De negatie wordt door een woord met ontkennende waarde in de hoofdzin opgeroepen. Vergelijk de volgende zin:

1. die knape diene liet achter niet, hine dede dat hem sijn here hiet (MM par. 7.2)

De structuur van deze zin kan als volgt worden aangegeven (ɔ = implicatie):

die knape niet$_1$ [liet achter ɔ hij deed niet$_2$ wat zijn heer hem gebood],

te omschrijven als ‘het was niet zo dat de knaap naliet (nalatig was) in dier voege dat hij niet deed wat zijn heer hem gebood’, m.a.w. hij deed wél wat zijn heer hem gebood’ (*niet*$_1$ heft *niet*$_2$ op). Naast een vertaling met een *dat*-zin is hier ook die met een infinitief-constructie mogelijk: ‘de jongen liet niet na om te doen wat zijn heer hem gebood’. Een vertaling met *maar*, dus met nevenschikking, is eventueel ook een optie (maar er moet dan wel een object in de hoofdzin (*het*) worden toegevoegd): ‘de jongen liet het niet na maar deed wat zijn heer hem gebood’. Hieruit blijkt dat er impliciet sprake is van een tegenstelling. De vraag is ook nu: waarom het gebruik van negaties? Het antwoord kan zijn: juist door uit te sluiten dat iets niet gebeurt, komt des te duidelijker naar voren dat het wél gebeurt. We zouden dat het litotes-effect kunnen noemen: door iets te ontkennen het tegendeel sterk bevestigen (vgl. *het is niet leuk* = ‘het is heel vervelend’). Vergelijk nog de volgende voorbeelden waarbij de vertaalmogelijkheden wisselen; in de tweede zin staat steeds weer een eenledige negatie die het bijzinskarakter markeert.

2. nu hevet hijs vergeten niet hine eerde te Dorneke haer kerke (MM par. 7.2) ‘nu heeft hij niet vergeten om de kerk te Doornik te eren’

3. daer en wart verste gheen hine wart lasers uptie stede (S222) ‘daar kwam geen uitstel maar hij werd terstond melaats’

Blijkens de volgende voorbeeldzinnen kwamen ons bekende constructies ook al voor:

4. hine liet hem niet versaghen ons te loossenen uter plaghen (S222) ‘hij liet zich niet bevreesd maken om ons van de plagen te bevrijden’

5. die nontseinden hem niet den strijt maer si scaerden hem ter tijt (S222) ‘die weigerden (ontzegden) hem niet de strijd maar schaarden zich op dat ogenblik (stelden zich in een schare op)’

De volgende zinnen kunnen als compromis-gevallen worden begrepen. Er wordt een *dat*-zin gebruikt maar nog wel een negatie die tweeledig kan zijn of zelfs éénledig *niet*. In de hoofdzin ontbreekt weliswaar een negatie maar er komt wél een werkwoord met een negatieve implicatie in voor. Vergelijk:

6. die bucgerie wederseget algader dat die Sone metten Vader evengeweldich niet en si (S222) ‘de ketterij weerspreekt geheel dat de Zoon met de Vader evenmachtig (evenmachtig als de Vader) zou zijn’ [de implicatie van het ‘weerspreken’ is dat de Zoon niet evenveel macht heeft als de Vader]

7. alsof hi hem wilde hebben benomen dat hi niet eerst vort ware comen (H2 520) ‘alsof hij hem wilde benemen dat hij het eerst te voorschijn was gekomen’ [in het ‘benemen’ is geïmpliceerd dat hij niet het eerst te voorschijn was gekomen]

De constructie waarin een negatie in de hoofdzin een negatie in de bijzin oproept, is ook heden ten dage niet ondenkbaar. Een zin als *hij kreeg geen uitstel, dat hij niet melaats werd*, lijkt zeker in gesproken taal niet onmogelijk. In standaardtalig Nederlands vinden we de constructies die we in de vertalingen hebben gebruikt: met beknopte infinitiefzin (evt. *dat*-zin) of de nevenschikking met *maar*.

12.3.4.2. *In generaliserende constructies (type 2)*

Als standaardvoorbeeld nemen we zin 1:

1. ens ghene doghet sine comt van minnen (MM par. 7.2) lett. ‘er is geen deugd zij niet komt van liefde’ = ‘er is geen deugd of ze komt uit de liefde voort’.

We kunnen de structuur hiervan als volgt aangeven (vergelijkbaar bij het vorige type):

niet$_1$ [deugd ɔ niet$_2$ van liefde] ‘het is niet (zo) dat er een deugd is met die implicatie (in dier voege) dat ze niet van liefde komt’ (ook nu heft de eerste negatie de tweede op)

Behalve de zogeheten “balansschikking”, waarvoor hierboven gekozen is, zijn er nog andere vertaalmogelijkheden: ‘er is geen deugd die niet van liefde komt’ (waarin de negatie gehandhaafd blijft), ‘er is geen deugd zonder dat ze van liefde komt’ (waarin *zonder* het negatieve woord is), ‘alle deugd komt van liefde’ (met generaliserend *alle* en geen negatie meer). Waarom in de middelnederlandse zin weer een ingewikkeld spel van negaties? Evenals bij de vorige (verwante) constructie lijkt ook hier de verklaring dat door iets negatiefs (een deugd die niet van liefde komt) te ontkennen de positieve strekking des te duidelijker naar voren komt, als het ware om de (potentiële) hoorder van het idee af te helpen dat er een deugd zou zijn die niet uit de liefde voortkomt. Het litotes-effect is dus weer van toepassing dat in de gegeven vertalingen niet of minder duidelijk aanwezig is. De genoemde (positieve) strekking kan bij het type dat hier aan de orde is, betrekking hebben op iets dat algemene geldigheid heeft. Bij de hieronder staande voorbeelden (het eerste is oudnederlands, de andere zijn middelnederlands) zal telkens tussen vierkante haken een aanduiding van dit algemene aspect gegeven worden. In de vertaling wordt steeds de balansschikking gebruikt:

2. met een pronomen indefinitum: onl. thich neminnot nieman, her nesii recht (ONW LW) ‘jou bemint niemand, hij niet is rechtvaardig > of hij is rechtvaardig’ [voor iedereen die jou bemint, geldt dat hij rechtvaardig is]

3. met een kwantificerend adverbium: cume was casteel of port in Gallen sine hebbent met gewelt ghedestruweert (S223) ‘nauwelijks was er een kasteel of stad in Gallië of ze hebben het met geweld verwoest’ [voor alle kastelen en steden geldt dat ze werden verwoest]

4. met *so* plus negatie: ende ten was nie winter so cout hi en ginc uut (MM p. 7.2) ‘en er was nooit een winter zo koud of hij ging naar buiten [voor alle winters geldt dat hij naar buiten ging]

5. met een ontkennende uitdrukking: ten mach niet wesen ghi en sult daer wat in vinden (S223) ‘het kan niet zijn of ge zult daar wat in vinden’ [voor alle gevallen geldt dat ge iets zult vinden]

In de bovenstaande voorbeelden (type 2a) is het generaliserende effect steeds duidelijk aanwezig. In het subtype (2b) hieronder is er een niet lang tijdsverloop (naderend tot nul) of de ontkenning van een lang tijdsverloop in het spel maar ook hier is er, weliswaar op een subtiele manier, een generaliserend effect:

6. dat zere luttel schielde ic en hadde laten vallen mijn palster (S223) ‘dat het zeer weinig scheelde of ik had mijn pelgrimsstaf laten vallen’ [voor alle verschillen, zelfs de kleine, geldt dat ik er mijn staf bij behield]

7. met de ontkenning van een lang tijdsverloop: onlanghe was hi blide das hine bleef doot (S223) ‘niet lang was hij daarover blij of hij ging dood [voor alle perioden van blijdschap, zelfs als ze niet lang waren, geldt dat hij (erna) dood ging]

Nog een ander subtype (2c) levert het geval ‘twijfelen’ op:

8. men zal wanloven niet en twint hennes oec vagevier (S223) ‘men zal in het geheel niet twijfelen of er is een vagevuur’ [voor alles wat men, hoe weinig ook, gelooft, geldt dat er een vagevuur is]

Voor deze zin zou men ook aan het eerste subtype kunnen denken: *twijfelen* is immers een negatief geladen woord dat een negatie in een volgende bijzin zou kunnen oproepen. De vertaling zou dan kunnen worden: ‘men zal er in het geheel niet aan twijfelen dat er een vagevuur is’.

Soms ontbreekt in de bijzin de negatie. De semantische implicatie dat het om een positieve mededeling gaat, kan hierop van invloed geweest zijn. Het is mogelijk dat de bijzin dan met *dat* (of met *so*) wordt ingeleid. Zie de zinnen 9 en 10.

9. dat nyemant so droghe en is van der graciën Gods, wil hy ghehoersaem sijn, hi sal groyen en bloyen... (S223) ‘dat niemand zo dor is wat betreft de genade van God of hij zal als hij gehoorzaam wil zijn, groeien en bloeien... [voor alle dorre mensen die gehoorzaam zijn, geldt dat ze zullen groeien en bloeien]

10. cume was hi binnen comen dat hi ghinder hadde vernomen dat huus inghelen al vul (S223) ‘nauwelijks was hij binnen gekomen of hij had ginds het huis vol engelen gezien’ [voor iedere tijd dat hij binnen was, hoe kort dan ook, geldt dat hij het huis vol engelen zag]

12.3.4.3. *In conditionele bijzinnen (type 3)*

Het gaat hier om bijzinnen met conditioneel effect die in hedendaags Nederlands met *tenzij* dan wel met gelijkbetekenend *indien/als niet* of *ware het niet* kunnen beginnen. Er is dan weer een implicatieve omschrijving met 'in dier voege' mogelijk; vergelijk de volgende oudnederlandse zin:

1. the thorna nemugan thie lilian behudan, siu newasse(n) ande bluoye under him (H1 300, 11e eeuw) 'het is niet$_1$ zo dat de doornen de leliën kunnen behoeden in dier voege/aangenomen dat ze niet$_2$ tussen hen in groeien en bloeien' (de eerste negatie heft de tweede weer op). In moderne vertaling: 'de doornen kunnen de leliën niet behoeden dat ze niet groeien en bloeien tussen hen' of 'of ze groeien en bloeien tussen hen'

De volgende zinnen zijn middelnederlands:

2. inne doe niet das dune wilt selve met mi varen (MM par. 7.2 'ik doe dat niet tenzij je zelf met me wilt gaan' of 'ik doe dat niet of je wilt zelf met mij gaan'

3. ghi wort teborsten op die stede, gine hadt den cnape gereden op (MNW) 'gij werd gebarsten > zou ontploft zijn ter plekke als u niet op de jongen was ingereden' [de hoofdzin bevat hier geen negatie]

Dit type is geheel en al uit de taal verdwenen. We mogen het niet verwarren met het type conditionele bijzin waarin we niet de volgorde SnegVf zoals hierboven maar negVf(S), weliswaar ook met enkele negatie, aantreffen. Bij dit type kan de bijzin ook voorop staan. Deze mogelijkheid, die ook van het moderne Nederlands bekend is, is in hfdst. 10 par. 6.2.3 al even aan de orde geweest. Omdat er een negatie in voorkomt, geven we er hier nog wat meer voorbeelden van (de negatie in kwestie wordt onderstreept):

4. dus es hi ten coninc gegaan ende <u>en</u> hadden die wachters gedaen, hi hadde sinen vader doot (S224) 'zo is hij naar de koning gegaan en hadden de wachters het niet gedaan (voorkomen), dan had hij zijn vader gedood.

5. die borghers haddene vermort <u>ne</u> maer dattene die Jueden met eere manden nederlieten (S224) 'de burgers hadden hem vermoord ware het niet dat de Joden hem in een mand naar beneden lieten' [dattene…nederlieten = subject]

6. <u>ne</u>waer dat mijn sin so groot die lieve droech te minen oom, ic hadde ghewonnen wel tetene (S224) 'ware het niet dat mijn geest mijn oom zo'n grote liefde toedroeg, ik had > dan had ik wel te eten gekregen [dat…oom = subject]

7. enen sot dien si noit <u>maer</u> enewaerf sach (S224) 'een zot die zij nooit ware het niet één keer zag = een zot die ze maar één keer zag' [maer = *en* ware]

Een verbinding met *of* plus negatie is ook mogelijk (*of* kan daarin als onderschikkend voegwoord 'indien' opgevat worden):

8. dus moetic bliven in dit meswinde of mi ne helpe God (S224) ‘zo moet ik in deze ongelukkige situatie blijven als God mij niet helpt[109]

Voor dit onderschikkend mnl. *of* ‘indien’ (got. *jabái*) dat etymologisch gescheiden moet worden van nevenschikkend *of(te)* (ook wel *ochte*; got. *aiþþáu*) en *of* dat een vraagzin inleidt (got. *ibái*) zie hfdst. 10 par. 6.2.4.

12.3.4.4. *Samenvatting*

De in de drie voorafgaande paragrafen besproken gevallen, met uitsluiting van het laatstgenoemde type (conjunctieloze conditionele bijzin die ook voorop kan staan) dat we hier verder buiten beschouwing laten, lijken vormelijk zo op elkaar dat men aan één constructie zou willen denken: met een tweeledige negatie in de hoofdzin en een éénledige in de volgende bijzin; met een bijzin die niet door een conjunctie wordt ingeleid; en wat nog belangrijker is: met een volgorde die zelfs binnen het Middelnederlands, waarin op dit punt veel mogelijk is (vgl. hfdst. 15), typisch die van een hoofdzin is: SnegVf. In semantisch opzicht kan er zoals aangegeven aan een implicatie gedacht worden; voor zover we dat uit de nogal uiteenlopende vertalingen mogen afleiden, zijn er semantisch echter ook verschillen. Of is er inderdaad van één abstracte betekenis sprake? We kunnen ook aan meer concrete betekenissen denken die dan wél bij elkaar aansluiten, in een Wittgensteiniaanse formulering: een geheel van familiegelijkenissen vormen. De slotsom kan in dat geval zijn dat er van één constructie sprake is maar dan wél een polyseme constructie. De betekenisnuances hangen af van de lexicale invulling van de constructie.

Het is verder de vraag of we hierboven wel terecht van *bijzinnen* gesproken hebben; is de verhouding tussen de beide delen (“hoofdzin” en “bijzin”) daarmee wel recht gedaan? In bijv. *ens ghene doghet sine comt van minnen* is het tweede deel inderdaad afhankelijk van het eerste deel maar het eerste deel is ook afhankelijk van het tweede: *ens ghene doghet* vraagt duidelijk om een aanvulling. Hetzelfde geldt voor *die cnape diene liet achter niet* en *inne doe niet das*. Het zou dus beter kunnen zijn om van *vóór*- en *nazinnen* te spreken. Aan de andere kant, op een bijzin, dus op onderschikking, kan wijzen dat een enkele negatie wordt gebruikt (in bijzinnen kunnen oude elementen bewaard blijven), verder dat in vertaling vaak gemakkelijk een of andere bijzin kan worden gebruikt (waarmee niet gezegd is dat zo’n vertaling altijd helemaal adequaat is). Gezien de wederzijdse betrokkenheid tussen vóór- en nazin lijkt ook de kwalificatie nevenschikking niet in aanmerking te komen. Daar staat dan weer tegenover dat het soms mogelijk is om *maar* dan wel *of* in een vertaling te gebruiken. Hoe dan ook, we hebben met een biezonder (“gemarkeerd”) zinstype te maken waarin een gemarkeerd geworden element als de eenledige negatie zich nog heeft weten te handhaven. Bij gebruik van een tweeledige zou de “negativiteit” te sterk naar voren zijn gekomen: tenslotte deed de knaap wel degelijk wat zijn meester hem gebood (par. 3.4.1 zin 1), komt álle deugd van liefde (par. 3.1.4.2 zin 1), doe ik het wel degelijk omdat je met mij meegaat (par. 3.4.3 zin 2)

Ten slotte: de verwantschap tussen de drie types kan ook hieruit blijken dat het onderscheid ertussen wel eens moeilijk kan zijn. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een geval als *die doot die*

[109] Stoett (1923, par. 224) geeft ook een voorbeeld van een zin waarin *of* (zonder -en/ne) als ‘als niet’ moet worden opgevat: *si sullen noch tavond blide sijn of mi gebreke mijn goede brant* ‘zij zullen nog vanavond blij zijn als mijn goede zwaard mij niet ontbreekt’.

nyeman en can weren hi ne cleeft hem an. Bij Stoett (222) is hij ondergebracht in wat we als het eerste type beschouwen ‘de dood die niemand kan weren zó dat hij (de dood’) hem niet aankleeft’; hij kan echter ook tot subtype 2 gerekend worden: ‘de doot die niemand kan weren of hij kleeft hem aan’.

12.3.4.5. *Typologische aspecten*

Dat een negatie in de hoofdzin een negatie in de bijzin oproept (type 1), is ook bekend van het Latijn: *retinēri non possum quin scribam*, met het negatieve *quin* (oorspr. *qui*, ablatief van *quis*, + *ne* ‘waardoor niet’?), ‘mij weerhouden kan ik niet dat ik (niet) schrijf = om (niet) te schrijven’. Uit het Middelengels is de zin *nature…forbedeth that no man make hymself riche* (Chaucer), uit het Frans *evitez qu’il ne vous parle*. De conjunctie *quin* vinden we ook bij het latijnse equivalent van type 2: *paulum afuit quin te punīrem* ‘weinig scheelde het dat ik u niet had gestraft = of ik had u gestraft’. De tegenwoordige balansschikking (vgl. type 2) blijft in de moderne talen beperkt tot het Nederlands, het (daaruit ontstane) Afrikaans en het Fries. Het Duits had oorspronkelijk de ons van het Middelnederlands bekende constructie: mhgd. *ichn sach niemen, ern waere blide* ‘ik zag niemand of hij was blij’; de enkele negatie in de bijzin verdween in het Duits echter relatief vroeg wat in verband gebracht wordt met het feit dat daarin juist de conjunctief als bijzinskenmerk langer bewaard bleef. Het verdwijnen van de negatie impliceerde het verdwijnen van de constructie die zich dus niet tot balansschikking (zie volgende paragraaf) kon ontwikkelen. Voor equivalenten in het Engels kan aan constructies met *but* (etymologisch verwant met *buiten* < *be-uiten*) worden gedacht: *no garden so well tilled but some noxious weeds grow up in it* (uit 1621) ‘geen tuin zo wel verzorgd of een of ander schadelijk onkruid groeit erin op’. Een zin in het moderne Engels als *he is not such a fool but he knows that it’s impossible* komt erbij in de buurt: ‘hij is niet zo’n dwaas of hij weet dat het onmogelijk is’.

12.3.4.6. *Verdere ontwikkeling*

Zoals uit de vorige paragrafen gebleken is, was er semantisch gezien van een nogal grote diversiteit sprake; die kan ertoe geleid hebben dat van de drie mogelijkheden er twee, de eerste en de derde, al in de 16e eeuw verdwenen lijken te zijn. De implicatieve nazin met enkel *en* blijft in de 16e eeuw beperkt tot het equivalent van de hedendaagse balansschikking (type 2). De ontwikkelingen in kwestie lijken in de eerste plaats schrijftaal geweest te zijn; in ieder geval hebben we hierboven type 1 voor de hedendaags gesproken taal niet uitgesloten. Het tweede type heeft zich tot de hedendaagse balansschikking ontwikkeld.

Een enkele keer komt deze al in het Middelnederlands voor:

1. der en is ghien aexter so loes oft haer jongen worden haer wel genomen (S223) ‘er is geen ekster zo arglistig of haar jongen worden wel van haar afgenomen’

Ook komen oud en nieuw (in contaminaties) in één zin naast elkaar voor:

2. nyemant en is so quaet of hi en crighet berou (S223) ‘niemand is so slecht of hij krijgt berouw’

Een ontspoorde of als als zodanig te interpreteren balansschikking laat zin 3 (type 1) zien:

3. soe en hebben si niet ghelaten oft si en hebben daghelix gepredict (S222) ‘zo hebben ze niet nagelaten om dagelijks te prediken’

Misschien raakte men het gevoel voor *en* als negatie en bijzinsmarkeerder (nazinsmarkeerder) kwijt en kreeg men behoefte aan verduidelijking. In de oude constructie werd *of(t)* ingevoegd waarna later het onduidelijke *en* als overbodig ervaren en verdwenen is. Dit *of(t)* lijkt als het nevenschikkende *of* te moeten worden opgevat; let op de volgorde SVf. Vergelijk *er is geen deugd of ze komt van liefde*: 'van tweeën één, er is geen deugd OF als er een deugd is, dan komt ze voort uit de liefde'. Maar van een echte nevenschikking, van vergelijkbare elementen, is ook nu geen sprake. Een weergave met onderschikking kan zijn: 'er is geen deugd die niet van liefde komt' of 'zonder dat ze van de liefde komt' (evt. ook 'alle deugd komt van liefde'). Ook nu wijst de constructie dus twee kanten uit. Overigens zijn de gegeven omschrijvingen niet gelijkwaardig aan de balansschikking; deze is sterker van uitdrukking door de tegenstelling die ze oproept: 'deugden bestaan niet, wél deugden die uit de liefde voortkomen'.

Zoals uit de gegeven voorbeelden kan worden afgeleid, is er van een doorgaande ontwikkeling (bij type 2) van de oude naar de nieuwe constructie sprake geweest. De geleidelijkheid van de ontwikkeling blijkt uit de volgende voorbeelden met nog de oude constructie:

4. 16^{e} eeuw: die en kopen…gheen vat…zy en riecken eerst oft oock een quade lucht heeft 'die kopen geen vat of zij ruiken eerst of het ook een slechte lucht heeft' (H4 1025)

5. 17^{e} eeuw: de Deughd; noyt wordt sy soo gesmoort, sy'n wordt noch blindelingh geroken of gehoort (MM par. 7.2) 'de deugd, nooit wordt zij zo onderdrukt of zij wordt toch nog blindelings geroken of gehoord'

Maar voorbeelden van de hedendaagse balansschikking in de 16 eeuw zijn:

6. want onse tale so aerm niet en is noch so onvruchtbar oft men soude wel alle daer mede uutrechten wat ander talen gedaen hebben 'tot stand brengen wat ander talen gedaen hebben' (H4 1025)

Er zijn ook voorbeelden van de oude constructie maar met toevoeging van de conjunctie *of*:

16^{e} eeuw: soo is nochtans de reghel so ghemeene niet, of sy en heeft haer uytnemingghen (H4 1025) 'zoo is toch de regel niet zo algemeen of zij heeft haar uitzonderingen'

We komen deze variant in de 17^{e} eeuw o.a. bij Bredero tegen en ook bij Hooft, die hem overigens in zijn *Waernemingen* als de minder juiste bestempelde. Zeker in de 17^{e} eeuw is de balansschiking de meest gangbare geworden en in de 18^{e} eeuw kon ze zich al in een opmerkelijke populariteit verheugen. Het uiteindelijke resultaat was een volstrekt verdwijnen van de oude constructie. In de 20e eeuw breidden de mogelijkheden van balansschikking zich uit: er werden vóórzinnen zonder negatie mogelijk. Zo'n vóórzin kan dan wel in een vóórzin mét negatie getransformeerd worden; de negatie, namelijk 'nauwelijks', lijkt dan impliciet aanwezig te zijn. In *ze was net weg of de jongen verscheen weer* (H7 1943) kan *net* als zodanig worden opgevat; ingewikkelder ligt het met: *juist echter wilde hij zich overgeven aan weemoed of een traag aanzwellende gedachte blies het licht in zijn brein weer aan* (H7 1943) dat opgevat kan worden als 'nauwelijks wilde hij zich overgeven' enz. Aan de andere kant ondervindt de balansschikking met *nauwelijks* concurrentie van een equivalent met *toen*: *we waren nauwelijks thuis toen het begon te regenen* i.p.v. *of het begon te regenen*. Maar misschien is dit een voorbeeld van een algemener verschijnsel: de vervanging van de nazin

door een bijzin. Vergelijk bijvoorbeeld ook *er is geen koe bont of er zit een vlekje aan* met *zonder dat er een vlekje aan zit*. Nevenschikking met *en* is ook een concurrent: *we waren nauwelijks thuis en het begon te regenen*. Uit het tamelijk volkse *er is geen koe bont of er zit een vlekje aan* kan afgeleid worden dat de balansschikking zeker niet alleen maar schrijftaal is. Vgl. in dit verband ook *het scheelde niet veel of we waren verongelukt*.

Uit de voorbeelden wordt duidelijk dat we bij de moderne balansschikking (ook een biezondere manier om zinnen te vormen) dezelfde subtypes vinden als bij de vergelijkbare middelnederlandse constructies: generaliserend (binair – includerend: *er is geen deugd of ze komt voort uit de liefde*), met snelle opeenvolgende gebeurtenissen in de tijd (scalair – includerend: *ik was nog niet lang thuis of het begon te regenen*), modaal (binair – excluderend: *ik twijfel er niet aan of hij heeft gelijk*). Er is echter in het moderne Nederlands ook een vierde subtype (scalair – excluderend): *hij is niet eerder tevreden of hij heeft er een boek vol over geschreven*. Volgens een andere indeling worden zes subtypes onderscheiden, als volgt aangeduid: 1. algemene geldigheid (er is geen deugd of ze komt uit de liefde voort), 2. een bepaalde graad wordt niet bereikt (hij is niet zo dom of hij weet het), 3. onmiddellijke opeenvolging van situaties (nauwelijks waren we thuis of het begon te regenen), 4. id. blijkend uit context of situatie (het duurde niet lang of het begon te regenen), 5. bijna/net niet (het scheelde geen haar of het begon te regenen), 6. noodzakelijkheid (ik twijfel er niet aan of Gerard komt ons opzoeken). Alle gevallen vinden we in de middelnederlandse voorbeelden (zie par. 3.4) terug: geval 1 bij de zinnen 1, 2 en 5, geval 2 bij 4, 9 en 10, geval 3 bij 3, geval 4 bij 6 en 7, geval 5 bij 9 en geval 6 bij 8. Is het inderdaad zinvol om drie à vier dan wel zes subtypes te onderscheiden? Moeten we ook hier naar één onderliggende "logica" zoeken of in een cognitieve benadering naar betekenissen die min of meer vloeiend in elkaar overgaan? De laatste mogelijkheid past in ieder geval beter bij een diachrone benadering.

Ten slotte: de term *balansschikking* moeten we wel op de juiste manier opvatten. Het gaat bij het voorbeeld *er is geen liefde of ze komt uit de liefde voort* om twee verzamelingen, de deugden die niet uit de liefde voortkomen en de deugden die dat wel doen, maar de eerste bestaan niet, dus de zaak is juist "uit balans". De zin fungeert echter als een soort weegschaal, in die zin is er dus wél sprake van een "balans". Een andere term die is voorgesteld, is *negatief gebonden of-constructie*.

12.3.5. *Negatieve indefinita of adverbia*

De negatie *en/ne* kan in indefinita en adverbia geïncorporeerd zijn; in tegenstelling tot duidelijke zinsnegaties zijn dit in woorden opgesloten negaties die toch op de hele zin betrekking hebben[110]. De negatie *en*/*ne* zit etymologisch gezien steeds aan het begin van het woord; indefinita of adverbia als *niet* en *niewet* 'niets', *nieman(t)*, *nergen*, *niegerinc* c.q. *nieweren* 'nergens', *neen* 'geen', *noit*, *nemmer* en *nie* 'nooit' wisselen dus af met *iet* enz. Voor de precieze herkomst van al deze woordjes zie de etymologische woordenboeken. In par. 1 is reeds *geen* (uit *negeen*/*engeen*) genoemd. Let wel: *niet* betekende oorspronkelijk 'niets'; de tegenwoordige betekenis berust op reïnterpretatie, bijv. in een zin als *ik geloof niet*: er is weinig verschil tussen 'ik geloof niets' en 'ik geloof niet'. Al deze woordjes kunnen als enkele negatie in een zin optreden: mnl. *nieman altemale verstaen mach wat die wort bedieden* (S226) of mnl. *die erde brochte niet* (S226) 'niets' *dan goet*. De negatie *niet* kon al in het Middelnederlands versterkt worden met *met allen* (bijv. in *met allen niet*); uit de

[110] Harbert (2007, p. 383) spreekt van *constituent negation with sentential scope*.

combinatie ontwikkelt zich later *niemendal*. Min of meer negatief zijn ook *allesbehalve*, *ho maar*, *integendeel*, *laat staan*, *verre van*.

Het negatieve lidwoord *geen* gaat zoals reeds opgemerkt op *negeen*/*engeen* terug. Hierin is *een* in oorsprong het telwoord *één* en gaat *ne*/*en* terug op de oude ontkenning *nich* (got. *nih*) waarin de oude χ tussen vocalen stemhebbend is geworden. Later is dit *negeen/engeen* omdat men ne/en- als een overbodig negatief element ging ervaren (er kwamen al één of meer negaties in de zin voor), tot *geen* geworden. *Geen* kan omschreven worden als 'niet een' (onbepaald singularis): 'ik heb geen = niet een boek gekocht'; *geen* kan echter ook bij een collectief begrip gebruikt worden: *ik heb geen geld*, en bij onbepaald pluralis: *ik heb geen kinderen*. In het Middelnederlands kon dit woord, ook in de oudere vorm *negeen*, met één of nog meer negaties erbij, zowel vóór als achter het substantief staan: *arem man dannes gheen grave* 'een arm man (dat) is geen graaf' (*dannes = dat en es*; Reinaert), mnl. *hens ridder indie werelt gheen* (H2, 527) 'er is niet ridder in de wereld geen > er is geen ridder in de wereld'. Verschil van plaatsing bestond er reeds in het Oudnederlands: *negeine sorge* (ONW FR) 'geen zorg' tegenover *zwivel nechein* (ONW FR) 'twijfel geen > geen twijfel'. Mogelijk gaat de achterplaatsing terug op een constructie met genitief: vgl. nog *daer ne spaerdene haer negheen* (H2 527) 'daar spaarde hem van hen niemand'. Een van het tegenwoordige afwijkende gebruik van *gheen* vinden we ook in *te gheener eener plaetse* dat niet vertaald moet worden met 'op geeneen plaats' maar met 'niet op één plaats' (H3 752). In het Gotisch kwam een negatie, overeenkomend met *geen* of een ander negatief woord, nog niet voor: vgl. (met negatief polair *áinshun*) *jah áinshun us izwis ni fraíhniþ mik* (Joh. 16:5) 'en iemand uit jullie niet vraagt mij = geen van jullie vraagt mij'; *jah in mis ni bigitiþ waíht* (Joh. 14:30) 'en in mij niet jullie vinden iets = vinden jullie niets'. In de richting van een negatief woord gaat het wanneer de negatie onmiddellijk aan het ontkende element vooraf gaat: *ni waíht nimáiþ in wig* (Luc. 9:3) 'niet iets > niets moeten jullie voor onderweg meenemen'; *qeþun þatei Iohannes gatawida táikne ni áinohun* (Joh. 10:41) 'ze zeiden dat Johannes van tekenen niet enkele = geen enkele deed'.

Het gebruik van *geen* houdt niet alleen verband met het verschil tussen bepaald en onbepaald object (zie boven) maar ook met de woordvolgorde: vgl. *ik wil de student vandaag niet zien* (met bepaald *student*) tegenover **ik wil een student niet vandaag zien* (met onbepaald *student*) maar wél *ik wil geen student vandaag zien*. In de ongrammaticale versie valt het object buiten het bereik van de negatie; daarom moet het negatieve aspect op het onbepaalde lidwoord: *een* > *geen*, worden gecodeerd. De eerste zin is geen probleem: de student is vooraf gegeven (is bepaald) en omtrent hem wordt iets ontkennends medegedeeld, het 'vandaag niet willen zien'. In de tweede zin wil de spreker een student, welke dan ook (onbepaald), niet zien; er is sprake van 'een student vandaag niet willen zien'. Dat, in de eerste zin, het object vóór de negatie staat, wordt wel toegeschreven aan objectsverschuiving en wel naar "links": *object shift*. Vergelijk het contrast met het Zuidafrikaans: *hy het nie 'n jas nie* tegenover ndl. *hij heeft geen jas*; in het Zuidafrikaans valt *'n jas* binnen het bereik van het eerste *nie*. Vergelijk ook nog mnl. *nooit een* (S121, WS 137) 'volstrekt niemand' waarin *een* (één) onder het bereik van *nooit* valt. Het voorbeeld laat zien dat we thans liever een negatief woord, nl. (*volstrekt*) *niemand*, gebruiken.

\

12.3.6. *Negatief geworden woorden*

In het Middelnederlands kan ook *meer* een negatieve waarde krijgen. Vergelijk een zin als *weest seker dat gi mi meer en sult sien* ‘dat gij mij niet meer zult zien’ met daarin nog wel enclitisch *-en*. Door de zwakke positie van dit *en* (vgl. ook *ic ne > inne*, *dat ne > danne*, *ne waer > maer*; vgl. par. 3.1) viel het niet meer op en werd *meer* als ‘niet meer’ gereïnterpreteerd. Vgl. *Torec sloger twintech doot dat si meer opstonden daer* (*en meer > nmeer > meer*) (S228) ‘Torec versloeg er twintig dat zij daar niet meer opstonden’. Op dezelfde manier konden *iet*, *twint*, *bore* hetzelfde gaan betekenen als *en niet*, *en twint*, *en bore*, dus resp. ‘niet’, ‘geheel niet’, ‘niet goed’. Voor *twint* vergelijk de zin *dat si mire hulpen twint begaren* (H2 520) ‘dat ze mijn hulp helemaal niet begeren’. Zie voor *twint* overigens ook par. 8. Zulke diametraal tegengestelde betekenissen kunnen aanleiding zijn tot misverstand en het is dan ook begrijpelijk dat het negatieve gebruik van *meer* zich niet heeft kunnen handhaven. Dat *twint* en *bore* in het geheel niet meer voorkomen, kan aan dezelfde oorzaak toegeschreven worden. Vergelijk in dit verband het negatieve gebruik in het Frans van *pas*, *rien*, *point*, *personne* enz. Etymologisch gezien gaat het ook hier niet om in oorsprong negatieve elementen: *pas* gaat terug op lat. *passus* ‘pas, schrede’, *rien* op lat. *rem* ‘ding’ (acc. van *res*), *point* op lat. *punctum* ‘punt’, *personne* op lat. *persona* ‘persoon’. De oorsprong: ‘niet een pas’ enz., is te vergelijken met ndl. *geen zier* ‘helemaal niet’ waarin *zier* oorspronkelijk (o.a.) ‘klein diertje’ betekende.

12.4. *Tweeledige negaties*

Vrij normaal (“ongemarkeerd”) is in het Middelnederlands een tweeledige negatie: *en...niet...*, in bijzinnen: *niet...en...*, met *en*/*ne* steeds vóór de persoonsvorm. Vergelijk *maer Eggeric en groete ic niet*; *en mach niet wesen*; *dat ict gheseggen niet en conde*. De vorm *niet* betekende oorspronkelijk ‘niets’ maar door reïnterpretatie kon het (zoals we hierboven gezien hebben) ‘niet’ gaan betekenen en als versterking van de negatie gaan functioneren. Dat men aan zo’n versterking behoefte kreeg, is te begrijpen: *en/ne* kwam vaak enclitisch of proclitisch voor en kon daardoor (zoals we eveneens hierboven gezien hebben) zelfs onherkenbaar worden. Oorspronkelijk kan de versterkende negatie een emfatische functie gehad hebben en later, in een voortgaand grammaticalisatieproces, een neutraal deel van de negatie geworden zijn. In een nog latere fase verdwijnt *en* en ontstaat er een éénledige negatie.

Ook bij de negatieve indefinita en adverbia (zie par. 3.5) kunnen we de tweeledige negatie terugvinden; er is een negatie van het predicaat geïmpliceerd. Vergelijk (bron: S of H over negatie) *daer ne was daer gheen langer staen*; *niemant en spaerde anderen daer*; *dat hem anders niet* ’niets*’ en smaect*; *van u en scedic nemmermere*; *datment nie* ‘nooit’ *wel gheluken* ‘sluiten’ *en can*; *dat hi niewer* ‘nergens’ *sinen voet ne sette metten jonghelingen*; *int dorp ne bleef man no* ‘noch’ *wijf* ‘vrouw’. Vergelijk ook in een bijzin *dat ne weet niemen dan onse Here* ‘dat weet niemand behalve onze Heer’. De volgende zin kan op twee manieren worden begrepen: *dats een scat die nieman can volloven* ‘ten volle prijzen’, met *nieman* = ‘nieman’ of ‘nieman en’, wat voor de interpretatie overigens niets uitmaakt. De negatieve strekking bevordert ook de negatie bij *maer* (oorspr. ‘ware het niet’) en na *cume*, *nauwe*, *nauwelike* ‘bijna niet’: *ghine hebt kinder maer één* ‘ge hebt geen kinderen ware het niet één > ge hebt maar één kind’, *dat hi cume één droppel bloets en behielt* ‘dat hij nauwelijks een druppel bloed (niet) behield’.

12.5. *Dubbele negaties*

Er is in het Middelnederlands op z'n minst een tendens om de negatie bij meerdere elementen in de zin te herhalen zonder dat ze elkaar opheffen:

1. (ne ware de sterren) menne vonde nemmermee niemen die voere in de zee (S231) '(ware het niet de sterren) men zou niet nooit niemand vinden die de zee bevoer = men zou nooit iemand vinden die de zee bevoer' (*ne…nemmermee* = tweeledige negatie; ook *iemen* wordt ontkend)

2. in sijn here en wist men niet engeentijt no vroech no spade wat sijn wille was (S231) 'in zijn leger wist men niet nooit vroeg noch laat wat zijn wil was = in zijn leger wist men nooit vroeg of laat wat zijn wil was' (*en...niet...* = tweeledige negatie; ook *eentijt* 'ooit' en *vroech of spade* 'vroeg of laat' worden ontkend).

3. die vorme ende die ghedane en wert noyt ghegheven te verstane ghenen mensche op ertrike die nye leefde so heylichlike (S231) 'die vorm en die gedaante (in mystieke zin) werd nooit gegeven om te verstaan (aan) geen mens op aarde die nooit zo heilig leefde = 'die vorm en die gedaante werd nooit aan iemand op aarde gegeven die ooit zo heilig leefde' (*en...noyt* = tweeledige negatie; ook *enen mensche* wordt ontkend en het in de bijzin voorkomende *ie* 'ooit')

Niet altijd is het negatieve element *en* nog aanwezig:

4. een niwe graf daer noit nimen in ghelegt was [dus niet *en was*] (S231) 'een nieuw graf waar nooit niemand in gelegd was = waar nooit iemand in gelegd was' (ook *imen* wordt ontkend)

Dit geldt ook voor de volgende zin waarin *sonder* 'niet met' als negatief element voorkomt:

5. daer hiet hi werpen den eersten steen die ware sonder zonde gheen 'daar beval hij de eerste steen te werpen die zonder geen zonde zou zijn = degene die zonder zonde zou zijn' (de dubbele negatie is *sonder…gheen*; let op achterplaatsing van *gheen*: par. 3.5)

Dubbele negaties zijn in de standaardtaal ten strengste verboden. Daarbuiten komen ze nog altijd voor:

6. ik heb nooit geen brief meer van hem gekregen

12.6. *En-loze negaties*

In par. 3.5 en 3.6 hebben we negatieve indefinita of adverbia leren kennen die met maar ook zonder *en/ne* kunnen voorkomen. Het element *en/ne* ontbrak ook in de zinnen 4 en 5 in de paragraaf hierboven; vergelijk verder de volgende gevallen:

1. met enkel *niet* als adverbiale bepaling binnen een woordgroep: *niet lanc*, *niet te sere*, (*diep ende*) *niet te wijt*, *niet allene dese* (*maer alle menschen*), *niet als een sot* (werkt hierin nog de oude betekenis 'niets' in door: 'in niets te lang' enz.?)

2. met enkel *niet*, *cume*, *no* reeds als duidelijke negatie bij het werkwoord, dus als zinsnegatie: *dit es selden ofte niet geschiet*, *dat hem coude niet mochte deeren*; *so scone was cume iemen el*; *in dien tiden...dat coninc no rechter was onder tfolc van Israël* (vgl. S229)[111]

3. met enkel *niet* een enkele keer in een modern klinkend *niet dat* (H2 520) als in *hare oghen ontdaden mettien niet dat si blent adden ghewesen maer hare lust verroerde met deesen…* 'haar (Eva's) ogen gingen meteen open, niet (het was niet zo) dat ze blind waren geweest maar haar (sexuele) lust kwam hiermee in beweging…'

4. in aansluiting bij 1) met enkel *niet* in versterkende uitdrukkingen: zie par. 8.

12.7. *"Onlogische" negaties*

Voor de moderne taalervaring (althans gevoed door de standaardtaal) komen er in het Middelnederlands nogal wat "onlogische" negaties voor. Vergelijk de volgende voorbeeldzinnen:

1. dat alre fijnste gout dat noit goudsmit hadde gesien (S233) 'het allerfijnste goud dat nooit = ooit een goudsmit had gezien'

2. dat hi sochter sliep dan noit op sijn bedde te voren (S234) 'dat hij zachter sliep dan nooit = ooit vroeger op zijn bed'

3. dat hij gedinket al tgoet dat men hem noit dede (S233) 'dat hij al het goede gedenkt dat men hem nooit = ooit deed'

4. si hilt hare selven over quaet datsi noit dede die overdaet (H2 519) 'zij beschouwde zichzelf als slecht omdat ze nooit = ooit die wandaad deed'

5. o wach dat ghi noint Reinaerde ghetrauwedet so verre (S235) 'o wee dat ge nooit = ooit Reinaert zo ver vertrouwde'

1 t/m 3 zijn voorbeelden van bijzinnen waarin vaak een "onlogische" negatie voorkomt; het zijn bijzinnen die afhangen van een superlatief, een comparatief of het indefinitum *al*, maar vergelijk ook de zinnen 4 en 5 zonder zo'n element. In 1 en 3 is er sprake van een relatieve bijzin, in 4 en 5 van een met dat ingeleide adverbiale bijzin; zin 3 kunnen we tot zo'n bijzin aanvullen: *dan dat hi noit op sijn bedde…* In feite speelt in de hierboven staande zinnen een zogeheten "bijgedachte" een rol, achtereenvolgens 'nooit zag een goudsmit fijner goud' (1), 'nooit moet hij vergeten al het goede dat hem werd bewezen' (2), 'nooit sliep hij zachter op zijn bed' (3), 'nooit had ze die wandaad moeten doen' (4), 'nooit had u zo ver Reinaert moeten vertrouwen' (5). We zouden hier ook van contaminaties kunnen spreken. Let erop dat zowel *onlogisch* als *bijgedachten* tussen aanhalingstekens zijn geplaatst: we zijn hier uiteraard niet met normatieve taalkunde bezig.

Hieronder volg nog een voorbeeld met een door *eer* ingeleide bijzin (6), met een relatieve bijzin met ingesloten antecedent (7) en met een rhetorische vraag (8):

6. wi selen u sere in staden staen eer wi u nemmermeer ontgaen (S234) 'wij zullen u zeer (goed) helpen voordat wij van u in geen geval weggaan = wij zullen u zeer helpen voordat wij

[111] Meestal komt enkel *niet* voor in zinnen met de persoonsvorm vóóraan of achteraan en bij inversie. Zie van der Horst 2008 passim onder 14. Negatie.

in elk geval (hoe dan ook) van u weggaan' (bijgedachte: 'in geen geval zullen we van u weggaan voordat wij u geholpen hebben')

7. ic sal sien nu ter ure wie noit minde coninc Arture '(S235) 'ik zal nu zien wie nooit = ooit koning Arthur liefhad' (bijgedachte: er was nooit iemand die koning Arthur niet liefhad)

8. wie sach noit so quaden man? (S235) 'wie zag nooit = ooit zo slechte man? (bijgedachte: nooit zag men zo'n slechte man)

Als we de zinnen overzien (en andere zinnen die hier niet als voorbeeld gegeven zijn)[112], treft ons dat de "onlogische" negatie (*nooit*, *nemmermeer*) steeds enkel is. Er zijn overigens ook voorbeelden met het negatie-element *en*, in zin 12 met *niemant ne*:

9. ghi en sijt niet beter dan David en was (S234) 'gij zijt niet beter dan David niet was = dan David was' (bijgedachte: 'niemand was beter dan David')

10. (Helyas) badt Gode dattet niet en soude reghenen, als het en dede bynnen drie jaren ende vijf maende lanck (H3 752) 'Elia bad God dat het niet zou regenen zoals het niet zou doen binnen drie jaar en vijf maanden = zoals het zou doen…' (bijgedachte 'het regende niet binnen drie jaar en vijf maanden')

11. en verheffe dij niet hoegher dan dijn heer dy hebben en wil (H3 753) 'en verhef je niet hoger dan je heer je niet hebben wil = dan je heer je wil hebben' (bijgedachte 'je heer wil je niet hoger hebben')

12. entie phariseen haddent verboden dat niement ne soude ontdecken (H3 754) 'en de Farizeeërs hadden het verboden dat niemand het zou ontdekken = dat iemand… (bijgedachte 'niemand zou het mogen ontdekken')

Of we onlogische negaties in tegenwoordige (substandaard) gesproken taal kunnen horen? Na superlatief, comparatief en *al* (de eerst genoemde gevallen) lijkt dat niet onmogelijk. De zinnen 1 en 2 zouden we ook zouden we ook als bijzinnen van implicatie kunnen beschouwen; vgl. bij 1 'het allerfijnste goud met dien verstande dat een goudsmit het nooit zag' en vgl. bij 2 'dat hij zachter sliep met dien verstande dat hij dat nooit eerder op zijn bed deed'. Voor constructies als *ghene sprake dan haer eerste* 'geen andere taal dan hun eerste' zie hfdst. 10 par. 5.3.1.

12.8. *Versterkende uitdrukkingen*

Enkel *niet* komt ook voor in een combinatie met het onbepaalde lidwoord plus de aanduiding van iets dat weinig waarde heeft. Bekend uit het moderne Nederlands is de (reeds genoemde) uitdrukking *geen zier* 'helemaal niet' waarin *zier* verband houdt met mnl. *siere* 'klein diertje, kleinigheid'. Er zijn meer van zulke uitdrukkingen: *geen biet*, *geen lor*, *geen mallemoer*, *geen rooie cent*, enz. In het Middelnederlands hebben ze een iets andere vorm, namelijk met *niet*: *niet een haer*, *niet een hoy*, *niet een penninc*, *niet een stro*, *niet een twint* (lett. 'geen oogopslag', vgl. eng. *twinkling of an eye* 'oogwenk'), *niet twee peren*, enz. De uitdrukkingen in kwestie zijn negatief polair, d.w.z. dat er geen positieve tegenhangers zijn, bijv. **ik geef er een mallemoer om.* In een middelnederlandse zin als *hi en antwerde hem niet en twint* (MNW) 'hij antwoordde hem in het geheel niet' is het onbepaalde lidwoord *een* (*'n*) waarschijnlijk als

[112] Zie Stoett 1923 par. 234 en 235,

negatie gereïnterpreteerd, naast het reeds aanwezige *en* bij *antwerde*. In het verlengde daarvan ligt (zie par. 3.6) dat *twint* ook zelfstandig negatieve waarde kon krijgen. Een modern voorbeeld van 'positief naar negatief' is *ik snap er de ballen van* i.p.v. *ik snap er de ballen niet van*.

12.9. LATERE FASEN

Vooraf: hierboven hebben we de grens met het Middelnederlands al wel eens overschreden. Dat geldt vooral voor de ontwikkeling van de balansschikking; zie par. 3.4.6. Voor een goed begrip van deze ontwikkeling leek het beter om deze van begin tot eind te kunnen overzien. De balansschikking zal hieronder niet meer aan de orde komen.

12.9.1. *Algemeen*

De ontwikkeling gaat zoals aangegeven naar een situatie, althans in het moderne Standaardnederlands, waarin er nog maar van één negatie-element, *niet*, *nergens*, *nooit* enz., sprake is. De ontwikkeling gaat dus van één- via twee- naar een nieuwe éénledige negatie, waarbij ook dubbele negaties worden vermeden. Ze gaat echter geleidelijk aan: in de 16e eeuw treffen we de nieuwe enkele negatie-elementen nog niet aan terwijl omgekeerd wel het enkele *en* nog kan voorkomen; in de *Twe-spraack* (1548) wordt de tweeledige negatie als normaal beschouwd. In de (latere) Statenvertaling (1637) kunnen we deze nog aantreffen: *wy en hebben niet meer als vijf brooden, ende twee visschen* (MM par. 7.3); dit past in het algemene, nogal archaïsche karakter van deze bijbelvertaling. Verwer (1707) volgde de Statenvertalers daarin nog na; hij wilde, in aansluiting bij Ampzing (2016), onderscheid maken tussen de negatie *en*, de conjunctie *ende* en het substantief *einde*. Ook meer volkse auteurs als de Ruyter houden lang aan de tweeledige negatie vast of zelfs nog aan de oude éénledige. Deze handhaaft zich vooral bij korte werkwoorden, vooral hulpwerkwoorden: *'k en durf*, *'k en kan*, *g'n vint,'k en sal* (Bredero), dus in veel gebruikte combinaties. Het element *en* komt bij Bredero trouwens ook nog bij *maar* voor: *alsser maar gelt en was* (H5 1300), en ook bij *nauw(elijks)*: *dat ick mijn selven nauw en ken* (H5 1301). Een opvallend gebruik van *en* vinden we in een zin bij Cats: (een bezoedelde vrouw) *ach, die haer eens beklat met dese vuyle smetten, en kan haer leven oyt haer eere weder setten* (WS 137), met *en…oyt* (*oyt* valt onder het bereik van de negatie *en*). Uit de vertaling: 'kan haar leven nooit…', blijkt dat we nu het negatieve woord *nooit* zouden gebruiken.

Onder literatoren wint in de 17e eeuw het enkele *niet* enz. steeds meer terrein wat o.a. blijkt uit het werk van Cats, Hooft en Vondel (Amsterdam); ze gaan in hun werk van tweeledig op éénledig over. De grammaticus Joannes Vollenhove hekelt in een leerdicht uit 1686 dan ook niet alleen de frase *hij en wou* met éénledige maar ook *gy en zult niet doden* met tweeledige negatie. Bij de grammaticus Leupenius (1653) vinden we al de bekende reden waarom tweeledig: *gy en sullt niet dooden*, *gy en sullt geen overspel doen*, moet worden vermeden: het is behalve minder welluidend ook "onlogisch"; tweemaal een negatie betekent immers "eene bevestiginge". Er is dus niets nieuws onder de zon wanneer om dezelfde reden tegenwoordige schoolmeesters *ik heb nooit geen brief meer van hem gekregen* afkeuren. De grammatici hadden succes: het gebruik van *en*, in een éénledige of in een tweeledige negatie, wordt als archaïsch, later steeds meer als "plat" of dialectisch, in ieder geval als "fout" beschouwd. Maar in de 18e eeuw kunnen we zelfs bij beschaafde auteurs nog wel sporadische voorbeelden van de tweeledige vinden, zelfs bij de strenge grammaticus Huydecoper: *dat het de waarden in 't minste niet en bereikt*. Het mag als opmerkelijk beschouwd worden dat een vernieuwing

(alleen *niet* enz. en niet *niet…en* enz.) de norm gaat worden en ook als zodanig door de grammatici wordt gepropageerd. Normerende grammatici immers hebben het over het algemeen niet zo op vernieuwingen begrepen. “Logica” kan zoals aangegeven hier de reden geweest zijn: min maal min is immer plus; tweemaal een negatie is “onlogisch”. Er kan ook invloed van het klassieke Latijn in het spel geweest zijn. Het Frans met *ne..pas* enz. laat zien dat een tweeledige negatie ook heden ten dage niet uitzonderlijk is (hoewel typologisch gezien niet erg frequent) en ook volstrekt aanvaard kan zijn. (Éénledig *je sais pas* is zoals eerder opgemerkt vooral spreektaal.)

Het normerende werk van de grammatici was dus in het algemeen tegen de tweeledige negatie gericht en het zal het verdwijnen daarvan in de schrijftaal en in plechtig gesproken taal hebben bevorderd. In de spreektaal was er van een meer geleidelijke achteruitgang sprake zoals uit dicht daarbij aansluitend brievenmateriaal blijkt. Allerlei factoren kunnen daarbij een rol hebben gespeeld. Er kan een (al eens genoemde) fonetische factor in het spel geweest zijn: het negatieve element *en* kon gemakkelijk verdwijnen wanneer er een woord eindigende op -n, bijv *men*, voorafging. Ook de eventuele verwarring met de conjunctie *en* kan een rol gespeeld hebben; de 17e-eeuwse grammaticus van Heule wijst op dit aspect. De betekenis en de frequentie van de erbij betrokken werkwoorden lijken niet van invloed geweest te zijn. Een relatie met syntactische complexiteit was er wel: een grotere werkwoordelijke eindgroep bevorderde het verdwijnen van *en*. En een duidelijke invloed had het zinstype: *en*-deletie vond om te beginnen plaats wanneer de persoonsvorm (bij een imperatief, in een vraagzin, evt. ook in een niet met conjunctie ingeleide conditionele bijzin) voorop stond; daarop volgde deletie wanneer deze (in een hoofdzin) op de tweede plaats stond, en op z’n laatst wanneer ze (in een bijzin) achteraan stond.

Er moeten ook buitentalige factoren genoemd worden. De regio was een factor: de deletie verspreidde zich vanuit Noord-Holland via Amsterdam naar zuidelijker gebieden, met de minste deletie in Vlaanderen. Opmerkelijk is dat in noordelijke talen als het Fries, het Nederduits en het Noors de overgang van tweeledig naar éénledig eerder heeft plaatsgevonden dan in het Nederlands (ook het Hoogduits wordt in dit verband genoemd). De noordelijke oorsprong van de deletie in het Nederlands sluit daarbij aan. Ook de sociale variabele moet genoemd worden: de hogere klassen en ook de mannen (met gemiddeld meer opleiding en daardoor ook meer schrijfervaring) gaan voorop in de deletie. Een factor die de zinsgrens overschrijdt is de tekstsoort: briefmateriaal (van rond 1670) laat minder deletie zien dan gedrukte teksten (van rond 1650).

12.9.2. *Dubbele negaties*

Dubbele negaties verdwijnen niet helemaal, althans niet in gesproken taal zoals we nog heden ten dage kunnen horen: vgl. *ik heb nooit geen brief meer van hem ontvangen*. Vertrouwd aandoende voorbeelden uit de 17e eeuw zijn:

1. (geldt) dat wij in ’t Venetjaansch gebiedt noijt niet kosten krijgen (H5 1303)

2. ick heb naulijcs peerden noch gheen overschot van ghelt (H5 1303)

3. om dat hy dese zee-kust bevaerende, nergens gheen menschen…gewaer wierd (H5 1303)

Uit de 20e eeuw zijn voorbeelden: *niets geen lust*, *nergens geen last mee*, *nooit geen advocatenborrel* (H7 1942-1943). In *ik snap ook nooit niks* is er duidelijk van versterking

sprake. Dit moet onderscheiden worden van een geval als: *een eerste prijs, dat is niet niks*, waarin *niks* ontkend wordt: 'het is wel degelijk iets, zelfs veel'. Vgl. ook *we kunnen toch niet niemand uitnodigen*: 'íémand moeten we toch wel uitnodigen' (met accent op *niemand*). Dat de dubbele negatie nog onder het "volk" leeft, blijkt mooi uit een levenslied van Johnny Hoes: *op een zeemansgraaf staan nooit geen rode rozen*. In de standaardtaal rust op de dubbele negatie een stevig taboe. Dat dit berust op een buitentalig decreet, laat het Pools zien; daarin maken we een fout wanneer we in (reeds in par. 1 als voorbeeld gegeven) *nigdy nie kupuję niczego dla nikogo* lett.'nergens niet koop ik niets voor niemand' de negatie, zelfs driemaal, niet herhalen.

12.9.3. *Rhetorische vragen en dergelijke*

Voorbeelden van rhetorische vragen in het Middelnederlands zijn in de par. 3.3 en 7 hierboven gegeven. In de 16e en 17e eeuw vinden we in dat soort vragen meestal de tweeledige negatie (maar ook wel eens éénledig *niet*):

1. 16e eeuw: en siet ghi niet dien boer daer gaan? (H4 1023)

2. 16e eeuw: Cupido die oorspronck ende Vader aller vrientschap, is die niet ganschelick blindt? (H4 1023)

Vergelijk ook (16e-eeuw, 17e eeuw) een afhankelijke vraag met "redundante" negatie (zoals ook in modern Nederlands mogelijk is):

3. ende vraechde hem oft hy niet en wiste waer synen dienaer gebleven was (H4 1023, 16e eeuw)

Er is verwantschap met de rhetorische vraag: de vrager hoopt op een positief antwoord.

In de 18e eeuw (en later) is het steeds *niet*. Zie de volgende 18e-eeuwse zinnen:

4. en ben ik niet een schone vent? en kan ik niet beuzelen met de zottinnetjes…? (H6 1575)

5. hij vroeg…of hy niet een' molenaar wist die eerlyk en oprecht was (H6 1575)

6. en in een uitroep: o, wat moet de waereld in my niet gezien hebben! (H6 1575)

Een negatief antwoord verwachten we juist na een zin met *ooit*:

7. sloeg ik ooit taal uit, die blozen doet? (H6 1575)

We sluiten af met een gotisch voorbeeld waarbij we een negatief antwoord verwachten:

8. jau áinshun þize reike galáubidedi imma? (Joh. 7:48) 'geloofde iemand van de oversten hem?'

12.9.4. *"Onlogische" negaties*

Voorbeelden van "onlogische" negaties ("bijgedachten") vinden we ook na het Middelnederlands:

1. 16e eeuw: ten was noyt man noch wijf die oyt beter peert ghesach dan dat dat en was op dien dag (met *en*, H4 1023) (bijgedachte: niet was er op die dag een beter paard)

2. 17e eeuw: sy antwoorden den consel nyet te connen laten naer boort comen voor dat een Capteyn in syn plaets aen lant en quam (met *en*, H5 1300) (bijgedachte: als er geen kapitein aan land kwam, dan kon de consul niet naar boord komen)

3. 17e eeuw: uit vreeze dat de Staet niet strande (met *niet*, WS 138) (bijgedachte: men wil niet dat de staat zal stranden)

4. 18e eeuw: dat 'er te Parys een verbodt is uitgekomen van binnen die stadt geen gevogelte te mogen voeden (met *geen*, H6 1577) (bijgedachte: er mag geen gevogelte gevoed worden)

12.9.5. *Versterkende uitdrukkingen*

Versterking van de negatie laat ook in de 16e eeuw een grote variatie zien: niet *een olykoeck*, *niet een caf*, *niet een stroe*, soms ook met *twee*: *niet twee musschen.* Grote variatie geldt ook voor de 17e eeuw: *niet een Hollandsche duyt*, *niet een kruymel*, *niet een spelt* (Bredero). Terwijl de uitdrukkingen in de deftiger wordende schrijftaal minder in aantal werden, zullen ze in de gesproken taal (maar dan met *geen*) blijven floreren: *geen bal*, *geen barst*, *geen haar beter*, *geen ene mallemoer*, *geen rooie cent*, *geen sikkepit*, *geen ene sodemieter*, *geen spaan*, *geen zak*, *geen zier*. Een moderne hybride versterking is *never nooit*.

We vinden in de 17e en 18e eeuw ook versterkingen met *minst*: *nooit de minste schimp*, *in 't minst gheen*, *in 't alderminsten niet*, *dat hy niet het minst zal twijffelen*, *geene de minste inmonding* (H5/6, hfdst. 14) zoals men ziet met wisselende volgorde. *Niet het minst* en *niet in het minst* (ook wel *in het minst niet*) worden tegenwoordig ook wel en steeds meer als 'vooral' begrepen en gebruikt; *(in) het minst* wordt dan niet als versterking bij *niet* opgevat [(in) het minst > niet] maar omgekeerd *niet* als ontkenning bij *(in) het minst* ['niet > (in) het minst']. "Te vrezen" valt dat de strijd van de taalnormeerders ('alleen de versterking is geoorloofd') een verloren zaak is. Het onderscheid tussen *niet het minst* 'vooral' en *niet in het minst* 'helemaal niet' lijkt kunstmatig.

12.9.6. *Gebruik van geen*

In de 17e-eeuw tot in de 19e eeuw blijkt soms *geen* gebruikt te worden in plaats van hedendaags *niet* (vgl. de vertalingen):

1. 17e eeuw: wy en conde met geen sware schepen comen door dyen (H5 1300) 'wij konden (daar) niet met zware schepen doorheen komen', evt. 'met zware schepen niet doorheen komen'

2. 17e eeuw: sy hopen dat op 't allerlest geene hemelhulp…sal ontbreecken (Vondel, WS 138) 'zij hopen dat niet op het allerlaatst hemelhulp…zal ontbreken', evt. 'dat op het allerlaatst hemelhulp niet…zal ontbreken'

In de telkens als eerste gegeven vertaling valt *zware schepen* resp. *hemelhulp* onder het bereik van de (voorafgaande) negatie waarom *geen* niet nodig is (zie par. 3.5); in de tweede vertaling, met andere volgorde, is dat niet het geval. Is dan het gebruik ervan mogelijk of nodig: *met geen zware schepen*, *geen hemelhulp*? Vgl. nog hedendaags zuidelijk *ik kan met geen dwarse mensen omgaan* tegenover noordelijk *ik kan niet met dwarse mensen omgaan.* "Object shift" (zie de genoemde paragraaf) lijkt dus in het zuiden meer voor te komen dan in het noorden. Vaak (dus niet altijd) treffen we zo'n onverwacht *geen* aan vóór een comparatief of superlatief die erdoor worden bepaald:

3. 18e eeuw: gevraagt wordende of hy geen meer guines (= bepaalde munten) hadde (H6 1574) ‘of hij niet meer guines had’

4. 18e eeuw: o geen het minste wolkje benevelt mynen geest (H6 1574) ‘o niet het minste wolkje…’

Een voorbeeld van *geen* dat heden ten dage, in gesproken taal, wél bekend is, is:

5. 18e eeuw: daer was geen een schip dat afvaerden… (H6 1574)

Misschien moet *geeneen* hier als één woord worden begrepen; vergeleken met alleen *geen* is hier sprake van versterking.

12.10. *Litotes*

Met het begrip *litotes* naderen we de stijlleer (stilistiek): een ontkenning krijgt de waarde van een sterke bevestiging. Vergelijk in de Ferguut: *elc een haette andren niet sere* ‘ze haatten elkaar niet erg = ze hielden veel van elkaar’. Vgl. ook *niet sere hi loech* (S237) ‘hij lachte niet erg = het lachen verging hem’. Dat we er de grenzen van dit boek mee overschrijden, blijkt uit het feit dat ook het prefix *on-* hier een rol kan spelen: mod.ndl. *dat heb je niet onaardig gedaan*. Er is steeds sprake van een tegenstelling: liefde tegenover haat, niet-lachen tegenover lachen, aardig tegenover niet aardig. Verwant is *understatement*: vgl. (vooral (terecht?) toegeschreven aan het Gronings) *dat kon slechter* als het om een goede prestatie gaat.

12.11. *Bevestigende woorden*

Vooraf. In deze paragraaf besteden we nog enige aandacht aan het tegendeel van negatie, nl. bevestiging.

Wél (met accent) is de negatie van negatie in *ik kom wél* ‘ik kom niet niet’. *Wel* (dan echter met zwak accent) kan ook een zwakkere betekenis hebben: *dat zal Piet wel zijn*; hier is *wel* de bevestiging van een verwachting. De oude functie van *wel* (got. *waila*) is adverbium bij *goed*: *het is wélgedaan*; vgl. mnl. *spreict jeghen mi, so doedi wel* (MNW) ‘spreek tegen mij, dan doet gij goed’. Eveneens een bevestigende functie heeft *ook*: *Jan komt óók*; deze uitspraak staat in verband met een eerdere (al dan niet onder woorden gebrachte) vaststelling. Ook *ook* kan met een afgezwakte betekenis en met een zwak accent voorkomen: *kom dan ook op tijd* (d.w.z. bij alles wat je verder van plan bent). *Wel* en *ook* komen in afgezwakte betekenis reeds in het Middelnederlands voor: *soo dat icker op enen dach wel hondert ende viftech sach* (MNW) ‘zodat ik er op één dag wel honderd en vijftig zag’; *en soude ooc niemen wesen lief, dat ic…minen hals zoude aventuren* (MNW) ‘het zou ook voor niemand aangenaam zijn dat (als) ik in mijn leven op het spel zou zetten’. Varianten van *ook*, mnl. *oec* zijn mnl. *mede* (nnl. *mede*, verwant met *met*), nnl. *alsmede* (met *-mede*, zeker al 18e eeuw), mnl. en nog dial. *teffens* (stdndl. *tevens*), mnl. *boven alle* (vgl. hedendaags *bovendien*). Vgl. ook met (oorspronkelijke) nevenschikking reeds mnl. *daarenboven*, ook mnl. *hier-en-boven*, *hier-en-binnen*. Er is verwantschap met temporaliteit: mnl. *teffens*, nnl. *tevens* kan ook als ‘te gelijker tijd’ worden begrepen.

12.12. *Dialectische biezonderheden*

Vooraf. De meeste voorbeeldzinnen hieronder worden in letterlijke standaardtalige vertalingen gegeven. De zuidelijke voorbeelden zijn tenzij anders gemarkeerd over het algemeen aan de SAND deel 2 ontleend.

De oude eenledige negatie komt nog voor (vooral) in Vlaanderen in een zin als *hij en doet*; de oude tweeledige komt echter vaker voor: *ik en ga niet naar school* (verspreid), *en vertel niet!* (imperatief, alleen een paar keer langs de taalgrens, invloed van het Frans?), *waarom en kom je niet?* (in een vraagzin; alleen in Oost-Vlaanderen), *pas op dat je niet en valt* (in een bijzin, ook in het brabantse en belgisch-limburgse gebied). In de volgende zin uit het Sint Truidens staat *en* vóór de infinitief *goën*: *dee wood do zoe duvels van dat er nè wo en goën* (van der Wouden 2007 noot 22) 'die werd daar zo duivels van dat hij niet wilde (niet) gaan'. Een noordelijk voorbeeld is het Katwijks met *en* in de bijzin: *ik denk dat ze gien zout en krijge kenne*. De tweeledige negatie blijkt zich in de bijzin het beste te handhaven: in de bijzin weten zich wel vaker oude elementen te handhaven. (Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de positie van de werkwoorden achteraan; zie hfdst. 15). De volgordes in de bijzin zijn ook minder variabel of van de andere kant geformuleerd: ze zijn variabeler in de hoofdzin en dat kan het verdwijnen van *en* daarin begunstigd hebben. Voor de imperatief kan men denken aan de ontwikkeling dat daarvóór steeds minder goed nog een zinsdeel mogelijk was (zie weer hfdst. 15). Bovendien zou een vooropgeplaatst *en* ook gemakkelijk als conjunctie kunnen worden opgevat; eventueel zou zo'n *en* ontstaan kunnen zijn uit samenval van conjunctie *en* en negatie *en*. In deze richting kan men ook denken voor de niet met een vraagwoord ingeleide vraagzin, type *kom je niet?* Dit type kan dan invloed geweest zijn op de wél met een vraagwoord ingeleide vraagzin, type *waarom kom je niet?* Dat *en* in de vraagzin juist tamelijk vaak in Oost-Vlaanderen voorkomt, is hiermee niet verklaard. Dat men het besef van een negatie is kwijtgeraakt, blijkt uit een katwijkse zin als *ik lòòf dat-ik nege jaer en was*; *en* lijkt hier een soort bijzinskenmerk geworden. Ook voor het Vlaams worden dergelijke zinnen genoemd: *ze vond het raar dat ik dat kleed aan en trok*, maar vergelijk ook een hoofdzin als: *hij zou nog wel en komen.* In een (vooral zuidoostvlaamse) zin als *hij is veel slimmer dan dat hij er uit en ziet* kan het gebruik van *en* door een negatieve bijgedachte bevorderd zijn: 'hij ziet er niet slim uit'. Een voorbeeld dus van een "onlogische" negatie.

Vaak komt in dialecten de dubbele negatie voor (voor de ratio achter verdubbelingen zie par. 1). Er is al eerder opgemerkt dat we zo'n dubbele negatie nog wel in niet-standaardtaal kunnen horen: *ik heb nooit geen brief meer van hem ontvangen*. De zuidelijke dialecten hebben meer voorbeelden maar ook in noordelijke komen ze voor. Vergelijk het vrij algemeen zuidelijke antwoord op een vraag: *niemand niet*, maar vergelijk ook *niemand heeft mij niet gezien*; vooral brabants is *er wil niemand niet dansen*. Vooral zuidelijk is ook *nergens niet*, meer algemeen *nergens geen* terwijl *nooit nergens* (*nooit nieverst*) westvlaams is. *Nooit niet* komt ook buiten het zuiden vaak voor; dat geldt ook voor *niets niet* maar dat is weinig frequent. We noemen voor het zuiden verder nog *geen soep niet meer* of *niemand geen pijn doen*, terwijl *niet veel geen geld* en *niet goed geen Frans* westvlaams zijn. Voor Leuven wordt genoemd: *we hebben niet zoveel tijd niet meer* (H7 1945). Zoals gezegd: ook in het noorden komen dubbele negaties voor; sommige hierboven als zuidelijk gekarakeriseerde voorbeelden kunnen voor het noorden niet worden uitgesloten.

Een samengaan van tweeledig en dubbel laten de volgende zuidelijke zinnen zien: *'k en ben niemand ni tegengekomen* (via van der Wouden 2007, no. 16), *er en wil niemand niet dansen*; vgl. verder '*k en nie vele geen tijd* (frans- en westvlaams; H6 1944), *da kik nie vele geen beesten en-oude* (frans-vlaams, uit Haegeman 2002). Ook het woordje *maar* speelt een rol. Voor het dialect van Hulst wordt opgegeven: *d'r zijn er maor twee nie meer*, met een negatie bij *maor* 'slechts'; dit wordt ook voor het Gents genoemd (Weijnen 1966, par. 135). Een taalgeografisch onderzoek wees uit dat het vrij algemeen vlaams is maar vroeger ook meer

algemeen zuidelijk (Antwerpen, Hageland); het komt ook bij Bredero voor. Leeft hierin nog de oude negatieve oorsprong van *maar* (< en ware) voort? (Zie hfdst. 11 par. 3.) In dit verband wordt ook *nauw(e)* c.q. *nauwelic* genoemd. Een (wat meer) algemeen zuidelijk verschijnsel (al eerder genoemd: par. 2) is *ik kan met geen dwarse mensen omgaan* in plaats van *ik kan niet met dwarse mensen omgaan.* Een zuidelijk verschijnsel is ook de plaatsing van *niet* in een RND-zin als *Lucifer is in de hemel niet gebleven*.

Voor het dialect van Aarschot wordt herhaling van *nie* aan het eind van de zin genoemd: *ik em niks van da geld gekrege nie*; vgl. ook voor Hoogerheide: *da meugd nie nemen oer nie*. Een voorbeeld uit het Turnhouts is *dat ik niks niet meer goed kan doen nie* (Turnhout) (H6 1944). Het verschijnsel is dus niet alleen Aarschots; bij taalgeogafisch onderzoek bleek het meer algemeen belgisch-brabants te zijn. In oude attestaties komt het als nog algemener tevoorschijn. Bij Vondel (of is hier zijn antwerpse afkomst van invloed?) vinden we *hier is geen blijven nie*; een nog vroegere attestatie, uit een Leidse tekst van ongeveer 1530, is …*veel vanden sangeren die niet op [e]staen niet*… (van der Sijs 2021 p. 477). Ook bij recent taalgeografisch onderzoek (SAND 2) bleek het afsluitende *niet* in het noorden te voorschijn te komen, vier keer zelfs in het noordoosten (Twente en Drente). Schrijver dezes herinnert het zich van een informante in Vollenhove (kop van Overijssel) die hij, in 1976, overigens voor een ander doel, interviewde (ze gebruikte het dus spontaan). Het verschijnsel is zeer bekend van het Zuidafrikaans: *jy sal nêrens kom nie*, evt. ook *ek weet niks (nie)*, maar niet **die honde blaf nie nie*. Oude hollandse voorbeelden zijn niet talrijk maar mogelijk gaat het Zuidafrikaans op dit punt toch op het Hollands terug. Het Zuidafrikaans verschilt in twee opzichten van het Aarschots: 1. afsluitend *nie* is verplicht, in het Aarschots niet, 2. in het Zuidafrikaans komt anders dan in het Aarschots dit *nie* ook in de bijzin voor: *dit is nie hoe jy hom in jou huis geleer het nie*. Vgl. de volgende aarschotse zin met het zuidafrikaanse equivalent: *me beschuldigen hem er nie van dat em et pië gestolen ee*; *ons beskuldig hom nie daarvan dat hy die perd gesteel het nie*.

Het Aarschots laat meer merkwaardigheden zien, bijv. ook bij het gebruik van *ieverans(t)…nie* in plaats van 'nergens' in een zin als: *ieveranst weud in tstat nie gewerkt* lett. 'ergens wordt er in de stad niet gewerkt = nergens wordt er in de stad gewerkt' (zo ook *ieman(t)…nie* voor 'niemand'). De merkwaardigheid zit 'm niet alleen in de dubbele negatie maar ook hierin dat algemeen-onbepaald *ieveranst* en *ieman(t)* (met vrij veel accent) hier buiten het bereik van de negatie vallen. De constructie is vrij algemeen in een zin als *iedereen is geen vakman*; minder algemeen lijkt *hij heeft nu eenmaal overal geen vrienden* en zeker *overal heeft hij nu eenmaal geen vrienden* met initieel *overal*.[113] Voor het Aarschots worden ook voorbeelden vermeld waarin een negatie lijkt te ontbreken: *hij weet van toeten of blazen*, d.w.z. 'hij weet dat niet'. De "negativiteit" is in dit negatief polaire geval op de hele uitdrukking overgegaan. Voor het Middelnederlands wordt bij *weten* genoemd: *Lazerse die voor die poorte laghen ende van honger wat wisten claghen* (S221) 'Lazarussen = melaatsen die voor de poort lagen en van honger niet wat wisten te klagen'.

Het Katwijks heeft net als (vroeger) andere kustdialecten (Scheveningen, Noordwijk, Zandvoort) *iet* voor 'niet'. Het ontstaan kan aan metanalyse worden toegeschreven: in *we hebben-niet* (met nog uitgesproken -n in *hebben*) is "verkeerd" de n als alleen behorend bij de

[113] In de variant *niet iedereen is een vakman* wordt reeds aan het begin de verzameling van alle individuen ingeperkt, in *iedereen is geen vakman* gebeurt dat in tweede instantie waardoor de uitdrukking krachtiger wordt. De eerste uitdrukking is neutraler.

werkwoordsvorm opgevat. Er dreigde niet of nauwelijks verwarring met het positieve *iet* waarvoor *iets* met genitief-s in gebruik was gekomen. Overigens gebruikt men in het Katwijks, meer algemeen in het Hollands, eerder *wat* voor 'iets' (*ik heb wat voor je*, *geef me ook wat!*), waarmee in ieder geval verwarring uitgesloten is.

Aantekeningen

Algemeen. Over de negatie bestaat diachroon en ook synchroon voor het moderne Nederlands een uitvoerige literatuur die hier slechts ten dele kan worden genoemd. Via de wél genoemde publicaties (soms daarbij ook aangegeven) kan men desgewenst verder komen. Zie voor het Middelnederlands het betreffende hoofdstuk in Stoett 1923 en voor alle perioden de hoofdstukken 14 passim in van der Horst 2008. Voor de middelnederlandse negaties zie ook Duinhoven 2002, voor het moderne Nederlands Klooster 2001 par. 5.3.2.3.1 en par. 7.5. Zie de eerstgenoemde paragraaf ook voor het gebruik van *wel* en *ook*. De typologische aspecten komen aan de orde in Velupillai 2012 par. 12.1.1.2. De negatie en de ontwikkeling daarvan in de germaanse en oudgermaanse talen krijgt een uitvoerige behandeling in Harbert 2007 par. 6.2. met o.a. verwijzingen naar oudere publicaties als Behaghel 1923-1932 en Jespersen 1917 en meer recente als van der Wouden 1997, Haegeman 1995 en Haegeman & Zanuttini 1996. Het was Jespersen (1924) die de overgang van een éénledige via een tweeledige naar een éénledige negatie als de *cycle of negation* aanduidde (vandaar ook "de cyclus van Jespersen"). Een standaardvoorbeeld is lat. *ne dico* > *non* (< *ne* + *unus* of iets dgl.) *dico* > ofra. (*jeo*) *ne di* > fra. (*je*) *ne dis pas* > (*je*) *dis pas*. Algemeen over negatie is Leys 2012.

Dialectisch. De dialectische gegevens zijn tenzij anders aangegeven, uit Weijnen 1966 par. 135 afkomstig of, voor het Katwijks, uit de Vink 2004. Zie echter ook voor een verscheidenheid van fenomenen SAND deel 2 hoofdstuk 4 met de kaarten 48 t/m 64. Een uitvoerig literatuuroverzicht (typologisch, diachroon, dialectisch) vinden we in dit deel in par. 4.2. par. 85. Uitgebreid historisch en dialectisch materiaal vinden we in Paardekooper 2006 (*ne*/*en*), 2015a (dubbele negaties) en id. 2015b ("onlogische negaties"). Voor de geschiedenis van de normering zie van der Sijs 2021 p. 476-478. Voor de volgorde als in *de duivel is in de hemel niet gebleven* zie Koelmans 1970, ook Braecke 1986. Andere publicaties van Koelmans zijn van 1967 en 1971. *Niemand nie* in de vlaamse spreektaal wordt binnen een generatief kader onderzocht in Aelbrecht 2007. Voor een zin als *ik wil geen student zien* zie Harbert 2007 par. 6.2.5, die in dit verband wijst op de genoemde "object shift" (in het Nederlands en het Duits): het object gaat naar links van de "VP" en daarmee buiten het bereik van de zinsnegatie. Schmitz e.a. 2018 wijzen op het gebruik van *ook* ter vermijding van contrastering.

Vooral historisch

Voor voorbeelden van opeenstapeling van negaties zie Stoett par. 231 en Weijnen 1968. Voor de negatie bij *maer* of *nauw(e)* c.q. *nauwelic* zie de verwijzingen in Stoett par. 227 opm. 2. Vanacker (1963) geeft aalsterse voorbeelden zonder *en* vanaf 1457. De relatie tussen woordvolgorde en de vorm van de negatie komt aan de orde in van der Horst & van der Wal 1979. Daarop kwam een reactie van de Haan & Weerman 1984 gevolgd door een repliek in van der Horst en van der Wal 1984. Voor de gedrukte teksten uit de 17e eeuw zie Burridge 1993. Volgens Postma (2002) is het eerste stadium van de Jespersen-cyclus niet of nauwelijks in het Middelnederlands aanwezig; er is meestal een negatief polair element of een negatief polaire constructie in het geding. In Postma & Bennis 2006 wordt het gedrag van het negatieve cliticum in het Middeldrents van rond 1400 beschreven en verklaard. Voor de ontwikkeling van de negatie in wijder verband (Fries, Hoogduits enz.) zie Elspaß & Langer 2012 en Nevalainen & Rutten 2012. In de discussie tussen van der Auwera en Zeijlstra 2012 zijn de beide scribenten het (ongeveer) over de volgende feiten eens: 1. de Jespersen"cyclus" is niet per se een positiewissel van preverbaal naar postverbaal, 2. de extra negatie diende niet voor gewone maar voor emfatische negatie, 3. de derde Jespersen-étappe voert niet noodzakelijk naar een enkelvoudige ontkenning maar kan ook tot een drievoudige leiden (Aarschots *dat ge niet en valt niet*), 4. een

verdwijnend negatiepartikel kan een nieuwe niet-negatieve betekenis krijgen. Voor *en twint* zie van der Horst en van der Velde 2013 in verband met *homoplasy*. Uit het onderzoek van Judith Nobels (2013) van 17e-eeuwse brieven blijkt dat de enkele negatie zich van Noord-Holland naar Zuid-Holland en Zeeland heeft verbreid en dat in laatstgenoemde gebieden de lagere klasse inclusief vrouwen nog het meest (in aansluiting bij de gesproken taal) aan de dubbele vasthielden. Op het taalgebruik in de scheepsjournalen van de Ruyter heeft Dietz, van Koppen & van Zanten betrekking: de admiraal gebruikt de enkele negatie meestal bij een beslissing of afkondiging, de tweeledige bij een besliste ontkenning van een met de lezer gedeelde verwachting. Het onderzoek van Tanja Simons 2013 laat zien dat aan het eind van de 18e eeuw in uit Holland of Zeeland afkomstige brieven de dubbele negatie nog maar nauwelijks werd gebruikt. Voor nieuw onderzoek zie ook van der Wal & Rutten 2014 op basis van (opnieuw) 17e-eeuws brievenmateriaal; hierin wordt voor behoud of verlies van *en* een relatie vastgesteld met syntactische complexiteit en (in mindere mate) met sociale variabelen maar vooral met zinstype en regio. In dit artikel staat ook een overzicht van eerdere literatuur.

Vooral dialectisch

Voor het zinsafsluitende *niet* in het Aarschots zie Pauwels 1958; over hoe het verklaard moet worden, lopen de meningen uiteen. Het Zuidafrikaans met zijn extra negatie aan het eind van een zin komt aan de orde in Ponelis 1993, par. 15.3. Een oostvlaamse drievoudige negatie: *en niemand niet*, komt aan de orde in van der Auwera & Neuckermans 2002-2003: *en niemand niet* is een overgangsstadium tussen *en niemand* en *niemand niet*. De vlaamse niet-negatieve zinnen met *en* zijn via SAND 2 p. 59 ontleend aan Neuckermans 2003. De Schutter 2008 laat zien dat het negatie-element *en* (meestal) vervalt wanneer het resultaat fonologisch niet acceptabel is, bijv. in *ən-komt-ie niet*, met een sjwa aan het begin. Dezelfde auteur leidt *ik heb niemand niet gezien* uit *ik heb iemand niet gezien* af, anders dan van der Auwera & Neuckermans (2003) doen. Voor de dubbele negatie in een vooral brabantse zin als *er wil niemand niet dansen* zie de Vogelaer e.a. 2004. Zie verder ook van der Wouden 2007. Ook in SAND deel 2 (2008) par. 85 en eveneens in par. 4.3.1.2.4 komt het verband tussen behoud of verlies van *en* en de woordvolgorde aan de orde. Vaak is in de literatuur het verband tussen behoud van *en* en de bijzin gelegd maar in diverse publicaties zijn ook tegenwerpingen ingebracht. Ook vinden we de observatie dat *en* niet altijd voor de persoonsvorm staat. Het gebruik van ontkennend *en* in Vlaanderen (dialectisch en regiolectisch) werd onderzocht in Haegeman 2010; haar conclusie is dat het verschoven is van een “marker of sentential negation” naar een “pragmatic marker of polarity emphasis”. Daardoor wordt het maar weinig bij imperatieven en in vraagzinnen gebruikt; het kan soms ook in ingebedde zinnen voorkomen.

Negatieve polariteit. Over negatief polair mnl. *ghe-* gaat Booij enz. 2006. Een overzicht van negatieve polariteit in het Gotisch bevat Miller 2019 par. 3.27 (zie ook voor negaties par. 11.5). Voor negatieve (en positieve) polariteit zie van der Wouden 1994 en ook bijv. Hoeksema & den Ouden 2005. Op het Middelnederlands heeft Hoeksema 1997 betrekking. De syntactische implicaties worden behandeld in Klooster 2001 par. 7.5 dat in het algemeen over ‘bereik’ handelt. Oosterhof en Devos 2010 beklemtonen het graduele karakter van negatieve polariteit (meer algemeen *negatieve aantrekkingskracht*: vgl. het werkwoord *plegen* dat vaak betrekking heeft op iets slechts) en geven ook typisch belgisch-nederlandse voorbeelden, o.a. *niet zot zijn van*, gezegd van voedsel.

Balansschikking. Voor de “balansschikking” (duale syntaxis), vooral synchroon maar ook diachroon, zie Welschen 1999 met hierin ook een appendix over de overeenkomende constructies in het Latijn, Duits en Engels. De termen *negatief gebonden of-constructie*, *binair*/*scalair* en *in*/*excluderend* zijn uit dit werk afkomstig. Een bespreking van dit werk is Foolen 2001. Zie ook naar aanleiding van *nog niet begonnen, of de ambities botsen al* Welschen 2024. Zie ook een logische analyse van der Wouden (1994a) die refereert aan de ANS waarin semantisch zes subtypes worden onderscheiden. De term *balansschikking* is afkomstig van Gijsbertha Frederika Bos; zie Bos 1964, hoofdstuk 4.

H13. BEPAALDHEID. DEIXIS

Inhoud. 13.1. inleiding. 13.2. lidwoorden [13.2.1. bepaald lidwoord, 13.2.2. onbepaald lidwoord, 13.2.3. lidwoord bij eigennamen, 13.2.4. geen lidwoord, 13.2.5. afsluiting, 13.2.6. modern nederlands [13.2.6.1. titels zonder lidwoord, 13.2.6.2. *feit is*-constructie, 13.2.6.3. *beetje flauw*-constructie, 13.2.6.4. overige gevallen: lidwoord of geen lidwoord]], 13.3. possessiva, reflexiva, 13.4. possessiva, lidwoorden, 13.5. demonstrativa, personalia, 13.6. relatieve aansluiting, 13.7. contrastering, 13..8. partitief *er*, aantekeningen.

13.1. *Inleiding*

Lidwoorden spelen een rol bij het aangeven van 'bepaald' of 'onbepaald'. Het Nederlands heeft het bepaalde lidwoord *de* of *het*, en het onbepaalde *een*; beide zijn pas vrij laat, niet eerder dan in het Oudnederlands, ontstaan (zie hfdst. 9 par. 3.6). Zoals ook blijkt uit het Oudengels, is het bepaalde lidwoord, ontstaan uit het demonstrativum (*die* > *de* enz.), in tijd aan het onbepaalde, ontstaan uit het numerale *één*, voorafgegaan te zijn (zoals ook blijkt uit het Oudengels). In beide gevallen is er sprake van grammaticalisatie. Zie verder HG dl. 2 par. 5.5.7. Bij het onbepaalde lidwoord is er sprake van een nulvariant, nl. in de pluralis: vgl. sg. *een boek* met pl. *boeken* = 'NUL-boeken'. Het onbepaalde lidwoord wordt niet gebruikt bij zogeheten stofnamen, dus niet bijv. bij *zand*: **een zand*; *een zand* zou de gedachte kunnen oproepen aan 'een stuk zand' (dus concreet). Heeft het onbepaalde lidwoord een veralgemenende betekenis, dan wordt van *generiek lidwoord* gesproken: vgl. *een bus* (welke dan ook) *gaat niet zo hard als een trein*; of als klassificerend predicaatsnomen: *wat daar aankomt, is een bus*. Dit gebruik komt pas na het Oudnederlands duidelijker tevoorschijn. Het mag niet verward worden met dat van het bepaalde lidwoord in bijv. *de bus is een vervoermiddel*; hier duidt *de bus* een soort aan. Dit gebruik lijkt ouder te zijn; in ieder geval laat het Oudengels dit al zien in tegenstelling tot het generieke gebruik van het onbepaalde lidwoord. Vergelijk ook met een eigennaam plus onbepaald lidwoord: *als een ware Vondel maakt hij van alles een gedicht*. Dit generieke gebruik van een eigennaam dateert pas vanaf de 16e eeuw. Er zijn overigens heel wat gevallen waarin een lidwoord (bepaald of onbepaald) tegenwoordig tegen de verwachting in niet gebruikt wordt of juist wel: vgl. *zonder computer voel ik met onthand*, *een boeken dat hij heeft!* Gezien vanuit het moderne Nederlands laten de oudere fasen wat betreft het gebruik van de lidwoorden nogal wat eigenaardigheden zien (zie beneden); in de 18e eeuw is de situatie zo ongeveer dezelfde als tegenwoordig. De tegenwoordige situatie laat trouwens ook "eigenaardigheden" zien waarvan we ons kunnen afvragen of ze ook al vroeger voorkwamen: vgl. bijv. behalve reeds genoemd *een boeken dat hij heeft* ook met infinitief *hij zette het op een lopen*. Ten slotte wijzen we hier op het lidwoordloze gebruik in bijvoorbeeld het geval van een predicaatsnomen: *hij is voorzitter*; er is dan sprake van een *indifferentialis*: 'singularis' of 'pluralis' zijn dan niet van toepassing, alleen het begrip 'voorzitter' als zodanig (als kwaliteit). Daarnaast zijn *hij is een voorzitter* en *hij is de voorzitter* mogelijk of ook *'t/dat is een voorzitter* en *'t/dat is de voorzitter*; de persoon is dan bedoeld, in onbepaalde of bepaalde zin. Een bepaling kan gewoonlijk bij de indifferentialis niet voorkomen: **hij is goede voorzitter* (wél *'t/dat is een/de goede voorzitter*); *hij is plaatsvervangend voorzitter* is geen uitzondering: *plaatsvervangend* bepaalt hier mede de status. Vgl. ook het verschil tussen *hij is geen minister* (status) en *'t/dat is geen minister* (persoon). Ontbreken van het lidwoord komt in het geval van de indifferentialis ook bij een bepaling van gesteldheid (predicatieve bepaling) voor: *hij treedt als voorzitter op*, *we benoemen hem tot voorzitter*.

Ter afsluiting: voor de uitdrukking van 'bepaaldheid' tegenover 'onbepaaldheid' zijn niet per se lidwoorden nodig. In het oudgermaanse Gotisch kwam dit verschil bij het adjectief, in de zwakke tegenover de sterke flexie, tot uitdrukking (zie bijv. HG deel 2 par. 4.2). Ook de woordvolgorde kan worden gebruikt: het bepaalde (reeds genoemde informatie) staat dan vooraan, het onbepaalde (nieuwe informatie) verderop in de zin. Dat gebeurt niet alleen in lidwoordloze talen maar ook in het Nederlands dat wél lidwoorden heeft: *ik zag een jongen* (nieuwe informatie); *de jongen* (oude informatie) *was bezig een boek* (nieuw informatie) te lezen. Interessant is het typologische aspect: er zijn talen zonder lidwoord zoals het klassieke Latijn en het tegenwoordige (slavische) Pools, talen met alleen bepaald lidwoord zoals het klassieke Grieks en het tegenwoordige Hongaars of Arabisch, en talen met beide soorten lidwoord zoals het Nederlands, Duits, Engels, Frans enz. In de scandinavische talen als bijv. het Deens vinden we onder bepaalde condities een gepostponeerd bepaald lidwoord: *mand-en* 'de man'. Zie voor het lidwoord ook hfdst. 9 par. 3.6 en HG deel 2 par. 5.7.

Bij *verwijzing* kunnen we onderscheid maken tussen *deixis* en *anaforie* (in verband met anaforie wordt ook wel van *binding* gesproken). Dit moet wel als een universeel verschijnsel worden beschouwd. Onder *deixis* verstaan we verwijzingen naar iets in de situatie (ruim genomen) waarin het taalgebruik plaatsvindt. Een voorbeeld is wanneer het personale *hij* gebruikt wordt voor iemand die zich in dezelfde ruimte bevindt als de spreker: *heeft hij ook al koffie gehad?* Wordt *hij* gebruikt terwijl het verwijst naar iemand die eerder in de zin of in een nog ruimere context wordt gebruikt (het *antecedent* in ruime zin), dan spreken we van *anaforie*: *zie je die jongen? hij heeft brand gesticht*; de anafoor in kwestie, nl. *hij*, verwijst hier naar een eerder genoemd element. *Hij* kan ook vooruit wijzen: *hij heeft brand* gesticht*, die jongen*. In dat geval wordt wel van *cataforie* gesproken maar het is ook mogelijk *anaforie* in algemene zin te gebruiken. Zoals we in hoofdstuk 5 par. 3 gezien hebben, konden in oudere fasen personale subjecten "verborgen" blijven; bij nadruk kwamen ze tevoorschijn. Behalve de personalia hebben ook de andere pronomina een verwijzende functie: possessiva, demonstrativa, relativa, indefinita; ook de pronominale adverbia kunnen hierbij genoemd worden: *ik ging naar binnen, daarin* ('in die ruimte') *was het lekker warm.* Verwijzing blijft echter niet tot deze woordsoortgroepen beperkt. Vergelijk voor een geval van deixis twee mensen die een meisje zien en dan tegen elkaar zeggen: *we moeten het meisje gaan helpen*. Een voorbeeld van anaforie is *het meisje* in *Nora huilt, het meisje is gevallen*. Bij anaforie kan er *identiteit van referentie* zijn: vgl. *ze* in *de meester dicteerde zinnen en ik schreef ze op*, of *identiteit van betekenis*: vgl. *één* in *in mijn vriend kocht een boek en ik kocht er ook één*. Een *directe* verwijzing bevat *de trein kwam te laat, hij had onderweg pech gehad*, een *indirecte* verwijzing *de trein kwam te laat, de deuren gingen niet goed open* (bedoeld: 'de deuren van de trein').[114]

Een belangrijk, eveneens universeel, onderscheid is dat tussen *vrije* en *gebonden anaforen.* In *Jan zegt tegen Piet dat Karel hem gefotografeerd heeft* kan *hem* als vrije anafoor op *Piet* slaan of op iemand buiten de zin maar niet op iemand die in de *dat*-zin (het *bindingsdomein*) genoemd wordt. In *Jan zegt tegen Piet dat Karel zichzelf gefotografeerd heeft*, moet *zichzelf* als gebonden anafoor per se verwijzen naar een element (*Karel*) in het bindingsdomein dat

[114] We bevinden ons met dit voorbeeld niet ver van de stijlfiguur (of de stijlfout?) van de *sylleps*: vgl. uit een brief van Hooft (MM tekst 40): *de arts Pauw, zoon van den Leidschen Voorlezer in die wetenschap*. *Die wetenschap* verwijst naar de 'medische wetenschap' die impliciet in *de arts Pauw* genoemd is.

ook hier een *dat*-zin is. Ook *zich*, de "neutrale" pendant van *zichzelf*, is een gebonden anafoor: *de reizigers voelden de regen op zich neerdalen*; het antecedent voor *zich* is daarin echter niet *de regen* (een soort subject: 'de regen daalt neer') maar het hogere subject in het bindingsdomein, nl. *de reizigers*. Maar over die grens van dat domein heen is geen verwijzing mogelijk: ook in *de mensen vertelden dat de reizigers de regen op zich voelden neerdalen* moet *zich* op *de reizigers* (en niet op *de mensen*) terugslaan. Maar vergelijk eveneens met *dat*-zin: *hij zag dat de auto op hem aankwam*; hierin verwijst *hem* als vrije anafoor naar *hij* of naar een persoon buiten het domein (= de *dat*-zin), iemand anders in tekst of context.

Afwijkingen in het gebruik van lidwoorden, gezien vanuit het moderne Nederlands, komen hieronder uitgebreid aan de orde. Wat de pronomina betreft beperken we ons tot enkele opmerkingen over de possessiva en reflexiva. Zie hiervoor ook en eveneens voor de overige pronomina hoofdstuk 5 passim in HG deel 2. Voor de relativa (denk aan de verhouding relativum – antecedent) zie ook hfdst. 9 dit deel par. 7.

13.2. *Lidwoorden.*

Vooraf. Tenzij anders aangegeven zijn de voorbeelden in dit hoofdstuk ontleend aan Stoett 1923, nl. het hoofdstuk over "artikel".

13.2.1. *Bepaald lidwoord*

In het Middelnederlands kon in afwijking van het moderne Nederlands (het kan dus ook anders) het bepaalde lidwoord gebruikt worden vóór een eigennaam (vooral in de genitief): *in den tiden des Theodosius* 'in de tijd van Theodosius', vóór een titel plus eigennaam: *die paus Innocentius*, vóór een naam van een maand: *inden April* (vgl. nog wel *de Mei is in het land*), soms ook vóór een weekdag of de naam van een feestdag: *upten Vrijdag*, *up den Kersdach*, vóór een telwoord: *die twee van haren vlerken*, *uptie vier hoeke*. In hedendaagse taal is wél toevoeging van *deze* (of *die*) mogelijk: *deze Theodosius*, *deze paus Innocentius*, *deze april*, *deze vrijdag*, *deze Kerstdag*, *deze vier hoeken*. Ook vóór de naam van een ziekte kan het bepaalde lidwoord staan: *den snuf* ('verkoudheid') *hebben* (vgl. nog wel *de griep hebben*), of in een aanspreking: *neve Belijn, de ram, ghi moet*... 'neef Belijn, ram, gij moet...'. In al deze gevallen gaat het om iets bepaalds of om iets dat als bepaald kan worden opgevat; we zouden het gebruik in het Middelnederlands verduidelijkend (misschien soms ook pleonastisch) kunnen noemen. Andere middelnederlandse voorbeelden komen voor (D1) met partitieve genitieven: *noch twe dusent der jaren*; *Egenie, vol der caritate*, met datieven: *metten monde* 'nadrukkelijk' (nnl. letterlijk begrepen *met de mond*), *metter spoet*, en in een constructie met *hebben*: *ik hebs den rouwe so groot* 'ik heb er zo'n grote rouw over'. Een duidelijk voorbeeld waarin het om een categorie gaat, is *den kerstijn* in *unbetame eist den kerstijn dat em dat morghensonnenschijn up sijn bedde ghevinden can* (MNW) 'het is onbetamelijk voor de christen dat de zon in de morgen hem op zijn bed kan vinden'. In modern Nederlands wordt nu ook het bepaalde lidwoord gebruikt. Een categoriale betekenis vinden we eveneens bij *onzuverheit* in *een middelaersche der onzuverheit, dat is een wijf die mit horen bosen rade toeschunt totter onzuverheit* (MNW) 'een middelaris der (van de) onzuiverheid, dat is een vrouw die met haar boze raad opstookt tot onzuiverheid'. Let erop dat tegenwoordig bij het eerste (categoriale) *onzuiverheid* eveneens het lidwoord zou worden gebruikt, bij het tweede echter niet.

Het bepaalde lidwoord (plus datief) wordt ook bij *gelijc* gebruikt: *gelijc den steen*, tegenwoordig echter (als *gelijk* zo nog gebruikt wordt) het onbepaalde *gelijk een steen*. Soms

wisselen bepaald en onbepaald lidwoord elkaar af (bij gemoedstoestanden): *sulc heeft die vrese so groot* ‘sommigen hebben zo’n grote angst’ (in modern Nederlands onbepaald *zo’n* = *zo een*) naast *ende alle hadden si enen moet te vechtene* ‘allen hadden ze moed om te vechten’ (in modern Nederlands geen lidwoord). De indruk is dat het bepaalde lidwoord (vooral) wordt gebruikt wanneer er ook sprake is van een bepaling van gesteldheid: vgl. *so groot* in *ik hebs den rouwe so groot* en in *sulc heeft die vrese so groot*.

Ook in de 17e eeuw vinden we gevallen met een bepaald lidwoord waar wij dat nu niet meer zouden gebruiken: *den schout by nacht brakel, op den tien uren,* beide bij de Ruyter (Koelmans 2002, 126-127). Het eerste voorbeeld doet denken aan het Frans: *le prince Henri*. Vgl. ook het eerder gegeven voorbeeld *dese paus Innocentius*.

13.2.2. *Onbepaald lidwoord*

Het onbepaalde lidwoord kon in het Middelnederlands met een infinitief gecombineerd worden: *men poget om een slapen gaan* ‘men probeert te slapen’; vgl. hedendaags (reeds genoemd) *hij zette het op een lopen*. Een ander middelnederlands voorbeeld is *een suchten haer van der herten voer* ‘een zucht kwam uit haar hart’; *suchten* lijkt hier naar een substantief te neigen. Verwant met het onbepaalde lidwoord is het indefinitum *enich*: *sonder enich sparen* ‘zonder enig uitstel’; ook *sparen* komt in de buurt van een substantief. Dat een onbepaald lidwoord vóór een “onbepaalde wijs” voorkomt, is niet vreemd; mogelijk hebben we hier nog een doorwerking van de vroegere status als verbaal substantief. Vergelijk ook *hem was lettel om een liegen* (D1 11) waarin *liegen* zeker als substantivisch naar voren komt: ‘hij gaf weinig om een leugen’; zonder *een* zou de betekenis zijn: ‘hij gaf weinig om te liegen’. Individualiserend is ook het gebruik van *slaap* in *in die dageraet quam haer an een slaap* (D1 10) ‘in de dageraad overviel haar de slaap’. Met een bepaling erbij zou dit nu wél mogelijk zijn: *overviel haar een diepe slaap*. Een voorbeeld bij Bredero (17e eeuw) is: *ick heb met u een medelyen* (H5 1126); het gaat hier om een specifiek medelijden.

Het onbepaalde lidwoord wordt ook gebruikt in een zegswijze als in *tenen wive name hise* (D1 9) ‘tot een vrouw = tot vrouw moge hij ze nemen’ maar daarnaast komt ook voor *hij nam te wive der graven dochter van Vlaenderen* (D1 9) ‘hij nam de dochter van de graaf van Vlaanderen tot vrouw’. In *tot vrouw nemen* heeft het uitdrukkingskarakter tot het verdwijnen van het lidwoord geleid. Veralgemenend is *een Democritus* ‘iemand als Democritus’ in *seer sotte dingen, ende een Democritus en is niet genoechsaem om die te belachen* (H4 843, 16e eeuw); de betekenis kan omschreven worden als ‘een Democritus = iemand als Democritus, gelijk wie’. Een pluralis vinden we in *dat duysent Democriti niet genoech en waren to so veel lachens* (H4 843).[115] De maandnaam *Meye* kan ook met een onbepaald lidwoord gecombineerd voorkomen: *in enen Meye begonste Salmon te werkene den tempel* (S95) ‘in mei begon Salomon aan de tempel te werken’ (vgl. heden ten dage weliswaar niet **in een mei* maar *wél in een Meimaand*). Staat er bij de maandnaam een adjectief, dan is ook tegenwoordig het onbepaalde lidwoord mogelijk: *een mooie mei(maand), een gure november*. Ook bij stofnamen wordt vaak een onbepaald lidwoord gebruikt; er kan dan van een individualiserend effect sprake zijn (vgl. het in par. 1 genoemde *zand*). Dit is heel duidelijk het geval in *den portre vonden si sittende op een gras* ‘de poorter troffen zij aan terwijl hij op een gazon zat’; vergelijk ook *een snee was gevallen groot* (nl. een bepaalde hoeveelheid, in een bui). Minder duidelijk (maar misschien toch wel aanwezig) is het effect in vergelijkingen:

[115] Democritus was een griekse filosoof van omstreeks 400 vóór Christus die veelal lachend wordt afgebeeld.

groen als een gras (stuk gras?), *root als een bloet* (plas bloed?). Het gebruik van een onbepaald lidwoord lijkt hier de regel te zijn, maar een bepaald lidwoord komt ook voor: *wit alse de snee*, en ook kan zoals in de moderne constructie het lidwoord ontbreken: *root alse vier*. De constructie met onbepaald lidwoord wordt nog, zij het in oudere werken, voor verspreide dialecten genoemd: Zaans, Bommelerwaards, Antwerps.

13.2.3. *Lidwoord bij eigennamen*

Dat men in de periode van het Middelnederlands naar het lijkt eerder dan tegenwoordig aan een eigennaam dacht, komt in een aantal gevallen naar voren. Zoals hieronder blijkt, betreft het inderdaad steeds referenten waar er maar één van is. Er is echter in de loop der eeuwen sprake van een opmars van het bepaalde lidwoord: wat als "bepaald' kan worden begrepen, wordt steeds vaker als zodanig gemarkeerd; alleen de sfeer van het individueel-persoonlijke blijft grotendeels ongemoeid. In het Middelnederlands is de ontwikkeling nog niet c.q. nog niet altijd zo ver. Vergelijk het ontbreken bij namen van geschriften: *Willem die Madocke maecte* 'die de Madock maakte', van volkeren: *des morghens clommen Sarragoise ten mure waert ´*naar de muur', van rivieren: *hi dede over Rijn vueren* 'voeren', van bergen: *Ethna scuerde, daar vlooch uut vier* 'de Etna scheurde, er vloog vuur uit', van talen: *in Latijn*, windrichtingen: *van oosten tot westen* (*van oost tot west* ook tegenwoordig nog zonder lidwoord), van natuurlijke of bovennatuurlijke regionen: *in erdrike*; *te hemele*; *nature noit en wrochte scoonre wijf* 'de natuur maakte nooit een mooiere vrouw'. Relicten zonder lidwoord vinden we nog in toponiemen: *Katwijk aan Zee* (naast *de Zee*). Maar het bepaalde lidwoord is ook in het Middelnederlands al mogelijk: vgl. bijv. *tusschen der Masen enten Rijn*, evt. ook met toevoeging van de soortnaam: *bi den berge Atlas*, *Nylus die riviere* (D1 14). We hebben hierboven gezien dat zelfs vóór een persoonlijke eigennaam het bepaalde lidwoord kon komen te staan: *in den tiden des Theodosius*. De toevoeging van het lidwoord dient hier om de genitief duidelijker te markeren; die ratio is minder duidelijk in *in des Diderics tiden* (D1 16) waarin *Diderics* een onmiskenbare genitief is. In het Middelnederlands komt het een enkele keer voor dat het bepaalde lidwoord bij een eigennaam wordt gebruikt waar dat in het moderne Nederlands zeker niet zou gebeuren: *nu had sinen wille die Fortier* (D1 16) 'nu had Fortier wat hij wilde'; in het Duits komt dit gebruik nog voor: *was sagt der Peter*? 'wat zegt Peter?'. Maar men kan het ook dialectisch nog wel horen: limburgs *der Sjöf*, *'t Sjöfke* (afkoringen van *Jozef*, *Jozefje*).

In modern Nederlands wordt het bepaalde lidwoord dus in de regel niet bij een persoonlijke eigennaam gebruikt maar wél als er ook een adjectief bij staat: *de goede Karel*. In het Middelnederlands gebeurt dit meestal niet; vgl. de genitiefgroep *dode Jhesus Kersts opstaen* 'het opstaan van de dode Jezus Christus'. Vergelijk eveneens met vooropplaatsing: *goede Constantijns achtste jaer* 'in het achtste jaar van de goede Constantijn', of (met epitheron ornans?) 'in het achtste jaar van Constantijn de Goede'. Vgl. verder *grote Karel van Vrankerike* dat we kunnen weergeven als 'de grote Karel van Frankrijk' maar ook nu eerder met epitheton ornans als 'Karel de Grote van Frankenrijk', of met achterplaatsing van het adjectief *Karel kaluwen sone* 'de zoon van de kale Karel = Karel de kale'. Een voorbeeld kan ook zijn *Sinte Marie* als we *sinte* daarin nog als adjectief opvatten (in het moderne Nederlands is *Sinte* onderdeel van de naam geworden). Het bepaalde lidwoord staat bijvoorbeeld wél in *des onnosels Jhesus doot* 'de dood van de onschuldige Jezus'. Ook het volgende 16e-eeuwse voorbeeld laat al de moderne constructie zien: *de raedtrijcke Ulysses* (H4 843). Het bepaalde lidwoord kon zich echter ook tot eigennamen zonder adjectief uitbreiden. Dit gebruik werd

door de 17e-eeuwse grammaticus Ampzing afgekeurd: *David versloeg den Goliath*; staat er nog een bepaling bij, dan is er geen bezwaar: *David versloeg den reuse Goliath*. Ook in "dat is de (ofte die) Jan daer van wy spreken" is de bepaling naar zijn oordeel geoorloofd. Het bepaalde lidwoord kan ook in modern Nederlands nog wel bij "epitheta ornantia" ontbreken: *Dikke Willem*, ook *Magere Hein*; *Willem de Dikke* zou aan een of andere koning doen denken. In een bepaalde situatie is echter *de dikke Willem* mogelijk, bijvoorbeeld als tegenstelling van *de dunne Willem*.

Namen van maanden doen het nog steeds zonder bepaald lidwoord: *in april*, *in mei*, *in augustus*; de naam van de maand *mei* is een uitzondering in bijv. *de (zoete) mei is in het land*. Het Middelnederlands laat echter ook bij andere maandnamen het lidwoord zien, niet alleen in *inde maent van Augusto* (vgl. nog in een lied *in de maand van mei*[116]) maar ook in *die Maerte die is harde stuur* 'zeer bars' (D1 15). Werkt de kortheid van de naam het lidwoord in de hand?[117] Maar vergelijk daar tegenover zonder bepaald lidwoord: *als Maerte leden was* (D1 15) 'als maart voorbijgegaan was'. Maandnamen zijn een probleem: je hebt bijvoorbeeld maar één novembermaand in het jaar maar gezien over de jaren heen zijn er verschillende. Dat geldt ook voor de namen van de dagen in de week: vgl. mod.ndl. *op zaterdag* tegenover mnl. *opten saterdach* (D1 15) en toch ook mod.ndl. (maar niet helemaal standaard) *(dat doen we altijd) met de zaterdag*. Ook het onbepaalde lidwoord is bij namen voor dagen of maanden mogelijk: mnl. *op eenen sonnendach* (D1 15), mod.ndl. *op een zondag*; mnl. *in eenen meye* (D1 15), mod.ndl. niet **in een mei*, wél *in een mooie mei.* Bij (de eveneens cyclisch terugkerende) christelijke feestdagen als *Pasen*, *Pinksteren*, *Kerst* kan tegenwoordig wél het bepaalde lidwoord worden gebruikt: *met de Pasen* enz. naast formeler *met Pasen*; een oud voorbeeld, uit het latere Middelnederlands, is *bij den paeschen* (H3 615).

13.2.4. *Geen lidwoord*

Niet alleen bij eigennamen (zie boven) kan vanuit modern standpunt gezien het (bepaalde) lidwoord ontbreken, namelijk ook bij niet-attributief gebruikte superlatieven: *Joseph was liefst*, *astronomie was daar eerste vonden*, *so hi best conde*, bij een ordinale: *in sevende dage*, vóór een zelfstandig gebruikt possessivum: *dese mach niet uwe wesen.* In de sfeer van wederkerigheid komen we met *twee maerberstene waren gheleit een boven anderen* 'twee marmerstenen waren gelegd boven elkaar'. Maar vergelijk met *elc* zonder lidwoord maar met een lidwoord bij *ander*: *dat elc den anderen sta te staden* 'dat ieder de ander mogen helpen = dat ze elkaar allemaal zullen helpen'. Ook los van wederkerigheid kunnen *een* en *ander*, in die volgorde, zonder lidwoord voorkomen, nl. als er twee personen of zaken na elkaar worden genoemd: *een boven anderen* 'de een boven de ander'. Ook alleen *ander* kan het zonder lidwoord doen: *elc van desen drien es een God ende niemen en was noit voor andren* 'ieder van deze drie is een God en niemand was het nooit voor een ander' of alleen *een*: *nu wille hi een, thant wil hi een ander* 'nu wil hij het een, terstond wil hij iets anders'. Vergelijk ook *ander* zonder lidwoord wanneer al eerder een andere persoon maar dan niet met *een* is

[116] De volledige regel luidt: *hopsa heisasa, 't is in de maand van mei ja ja.*

[117] Speelt ook vermijding van ambiguïteit een rol? Vgl. *mei* ten opzichte van *mij*, mnl. *maert* 'maand' ten opzichte van *maert* 'dienstmaagd'. Het eerste is waarschijnlijker dan het tweede: *maert* 'dienstmaagd' is niet erg frequent.

genoemd: *niemen was die andren kende* ‘niemand was er die de ander kende’. Een moeilijk te rubriceren geval waarin het bepaalde lidwoord (bij *hemelrike*) ontbreekt is *ghelijc es hemelrike din man die saide en goet saet op sijn lant* (H2 391) ‘gelijk is het hemelrijk aan die man die een goed zaad zaaide op zijn land’. *Hemelrike* lijkt hier een eigennaam geworden te zijn. Een voorbeeld van een vaste nevenschikking is *als zij hemel ende aerde zo vol ootmoeds sien* (H3 615); dit komt overeen met modern Nederlands: ‘als zij hemel en aarde zo vol nederigheid zien’.

Er zijn ook gevallen waarbij we ons soms kunnen afvragen of de moderne spreker een bepaald dan wel een onbepaald lidwoord mist. Het gaat dan vaak om idioom waarmee we de spreekwoordelijke sfeer naderen, nl. spreekwoorden als *arm man dannes* (= *dat en es*) *gheen grave* ‘een arme man, dat is geen graaf’ of *beter es camp dan hals ontween* ‘vechten is beter dan de hals in tweeën = het loodje leggen’, of vaste formules als *so wanneer raetsman ghebrect* ‘wanneer een raadsman ontbreekt’ en *perlement om pays ende om vrede* ‘een onderhandeling over paais en vrede’. Uit de 17e eeuw dateert *’t is kunst te leven, als de doodt komt* (Bredero) of van dezelfde auteur met negatie: *noyt schelm ick was* (beide H5 1125); hier kunnen we eventueel aan “uitdrukkingen” *kunst zijn* en *schelm zijn* denken. De combinatie *in stad* (*we gaan naar stad*) komt nog altijd regionaal voor; *stad* (bijv. Groningen) is dan een soort eigennaam voor die ene grote stad in de omgeving. Maar vergelijk bijv. ook *die chierlijcste ghewaden daer hem keyser met moge begaden* ‘de sierlijkste gewaden waarmee een keizer zich zou kunnen sieren. De gedachte aan een idioom ligt hier minder voor de hand. We komen weer dichter bij het idioom bij tal van vaste verbindingen met werkwoorden als *voet in stegereep setten* ‘de voet in de stijgbeugel zetten’, *einde nemen*, *pelgrimage varen* of *senden*, *crone draghen*, en met preposities: *achter lande* ‘over het land’, *bi nachte*, *jeghen avont*. Het lidwoord kan ook in modern Nederlands nog wel eens ontbreken, nl. wanneer het om paren gaat: *aan handen en voeten gebonden*, *bij nacht en ontij*, *man noch vrouw*, *groot en klein* (*kwam hem tegemoet*), ook *over zee*, *te voet*. In par. 1 noemden we het ontbreken al in een paar als *vriend en vijand* (vgl. ook *vriend noch vijand*). Dit verschijnsel is reeds laat-middelnederlands; een 17e-eeuws voorbeeld is *vryheit en Vaaderlandt* (H5 1126).

Er is steeds sprake van iets in het algemeen waarbij aan een nadere bepaling, ook (paradoxaal geformuleerd) in onbepaalde zin, geen behoefte is. Dat algemene komt ook naar voren in zinnen met *cume*, *oit*, *noit*, *ie*, *nie*, *oit*, *noit*, *nemmer(mee)*, *sonder*, vooral in negatieve zinnen: *metter zoetster spise die oit man rooc* ‘met de zoetste spijs die iemand ooit rook’; *dat scoonste juweel dat ghi noyt saecht in casteel* ‘het mooiste juweel dat ge ooit in een kasteel zag’. Voor het Middelnederlands kunnen ook absolute constructies genoemd worden als *cousen gebonden*, *glavie* ‘lans’ *in die hant* (D1 251). Ook moet vermeld worden dat in het Middelnederlands het bepaalde lidwoord vóór een genitief, tussen het lidwoord bij het kernwoord en het kernwoord zelf, kan vervallen: *die broeders doot = die des broeders doot*; vgl. mod.ndl. *des broeders dood* waarin juist *die* vervalt. Vgl. ook mnl. *in heren rade* dat als *in der heren rade* ‘de raad van de heren’ moet worden opgevat (‘in den der heren rade’). Het ontbreken in het Middelnederlands van het lidwoord bij infinitieven is in hoofdstuk 3 par. 4.3 aan de orde geweest: vgl. *dat van vechtene Ferguut wert moede* (H2 412) ‘dat Ferguut van het vechten moe werd’. (Vergelijk voor genitiefconstructies overigens ook hfdst. 10a.)

Zoals we in par. 1 (dit hoofdstuk) gezien hebben, ontbreekt het lidwoord ook in de indifferentialis. Is dat ook in het Middelnederlands het geval? Het lijkt dat we dit kunnen afleiden uit voorbeelden (alle MNW) als *hij here in orloghen was ieghen die Sarrasine*, *hoe hi*

here mochte gewerden, *hi wart hertoghe*, *dese maect mi here*. Uit *Moyses ende Josue waren hertoghen van Israhel* kan niets worden afgeleid omdat het lidwoordloze gebruik ook op ‘onbepaaldheid’ zou kunnen wijzen. Bij *een arm man is selden een grave* ‘een arm man is zelden graaf’ zouden we een indifferentialis mét lidwoord kunnen hebben. In het moderne Nederlands lijkt een lidwoord echter ook mogelijk: *een arm man is zelden een graaf*, wat niet op een indifferentialis wijst. En wat te denken van *arem man dannes gheen grave* ‘een arm man dat is geen graaf’? Hier wijst ook het gebruik van herhalend *dat* niet op een indifferentialis.

We noemen hier ook nog een regionaal verschijnsel. Typisch voor een groot deel van Groningen (in 1955 worden ieder geval het Westerkwartier, het Hogeland, ’t Wold en het Oldambt genoemd) is de afwezigheid van het bepaald lidwoord *de*: *kou staait in sloot*. Ook in de pluralis komt het verschijnsel voor: *kóien lopen in ’t laand*, soms ook bij het neutrum lidwoord: *peerd löpt in ’t laand*. Het verschijnsel is ook het Nederduits niet vreemd: *sünn steiht al bannig hooch*; *nu woor ’t still in huus*. Het bepaalde lidwoord moet door een assimilatieproces verdwenen zijn: *de kou* > *dkou* > *kou*; de uitbreiding naar het neutrum moet aan analogie worden toegeschreven. Grammaticaal gezien is er sprake van een nul-vorm (grammaticalisatie van ‘NUL’). In de pluralis is ambiguïteit mogelijk: *kóien lopen in ’t laand* kan als ‘de koeien lopen in het land’ maar ook als ‘koeien lopen in het land’. In het laatste geval is er dan sprake van een (overigens weinig waarschijnlijke) generieke interpretatie: ‘koeien (welke dan ook) lopen in het land’. Anders ligt het met *ik zag kóien in laand*; zowel ‘de koeien’ als ‘koeien’ zijn acceptabel; voor het eerste geval kan dan desgewenst naar *dij kóien* ‘die koeien’ worden uitgeweken.

13.2.5. *Afsluiting*

Bij vergelijking van Middelnederlands (en evt. nog latere fasen) met modern Nederlands doen zich alle denkbare gevallen voor:

1. bepaald lidwoord i.p.v. onbepaald: ghelijc den steen; i.p.v. geen lidwoord: upten Vrijdag
2. onbepaald lidwoord i.p.v. bepaald: sittende op een gras; i.p.v. geen lidwoord: om een slapen gaen
3. geen lidwoord i.p.v. bepaald: in sevenden daghe; i.p.v. onbepaald: arm man dannes geen grave

Bij 1. is de indruk dat in het Middelnederlands een referent eerder als bepaald werd opgevat dan in hedendaags Nederlands het geval is; het laatste heeft dan meestal geen lidwoord, een enkele keer een onbepaald. Bij categoriale voorbeelden hebben beide taalfasen het bepaalde lidwoord. Wat betreft 2. (het is al opgemerkt): het is niet verwonderlijk is dat een onbepaalde wijs het onbepaalde lidwoord voor zich kon krijgen. Het effect, ook in andere gevallen, is individualiserend. In hedendaags Nederlands wordt er vaak geen lidwoord gebruikt. Een enkele keer kwam ook het veralgemenende effect voor: ‘gelijk wie, welke’. Wat 3. betreft: hierboven is reeds opgemerkt dat het erop lijkt dat men in de Middeleeuwen iets eerder als een eigennaam opvatte dan tegenwoordig; we kunnen hierin echter ook resten van de oude lidwoordloze situatie zien. Dat geldt ook voor het gebruik van *een* en *ander* zonder lidwoord. Lidwoordloosheid kwam ook in negatieve zinnen voor, verder ook in idioom; er is steeds sprake van iets algemeens. Vergelijk voor idioom nog in hedendaagse taal een uitdrukking als *hij is vel over been* of een nevenschikking als in *met man en muis*. Het probleem bij dagen en

maanden is dat ze als uniek dan wel als cyclisch kunnen worden opgevat. De indifferentialis lijkt het ook in het Middelnederlands zonder lidwoord te moeten doen. De algemene indruk is dat er in het Middelnederlands nog een, weliswaar afnemende, doorwerking, van de oude lidwoordloosheid valt te constateren, verder dat het gebruik van de lidwoorden nog niet in die mate en op die wijze is uitgekristalliseerd als in het latere Nederlands.

13.2.6. *Modern Nederlands*

Vooraf. Modern nederlandse vormen zijn hierboven al enkele malen contrasterend met oudere fasen genoemd. In onderstaande subparagrafen komt een en ander aan de orde dat nog niet genoemd is. Er is steeds sprake van een soort averechtse ontwikkeling, niet van geen lidwoord naar wél lidwoord (zoals we hierboven gezien hebben) maar van wél (vaak bepaald) naar geen lidwoord.

13.2.6.1. *Titels zonder lidwoord*

Dat bij sommige titels het (bepaalde) lidwoord wordt weggelaten, is niet van vandaag of gisteren: vgl. *koningin Emma*, ook met een diminutief: *rupsje Nooitgenoeg*. Dit gebruik heeft zich echter in de moderne tijd sterk uitgebreid: *gisteren zei demissionair minister Ollengren*, *amsterdammer Arnon Grunberg schreef een nieuwe roman*, *nadat voorzitter Karel de vergadering geopend had* enz., ook in toepassing op collectiviteiten: *Europees Parlement stelt een onderzoek in*, *badplaats Katwijk aan Zee gaat een nieuwe bloeiperiode tegemoet* enz. (voorbeelden van schrijver dezes: het procedé is duidelijk productief). Zie hiervoor ook hoofdstuk 8 par. 6. Kortheid van uitdrukking lijkt ermee te worden nagestreefd; het lidwoord kan ook heel goed ontbreken: dat er sprake is van bepaaldheid is toch wél duidelijk.

13.2.6.2. *Feit is-constructie*

Kortheid van uitdrukking kan ook in het volgende geval een factor zijn. Feit (sic) is dat woorden als *feit*, *oorzaak*, *gevolg* enz. als ze met de functie van predicaatsnomen aan het begin van de zin staan, tegenwoordig vaak, vooral in journalistieke stijl, het zonder (bepaald) lidwoord moeten doen. Een oud voorbeeld daarvan, uit de 16e eeuw, is: *oorzake is huer beyder oorsprong* (H4 844). Moderne voorbeelden (ten dele van schrijver dezes: ook dit procedé is productief) zijn: *feit is dat alles tegenwoordig niet te veel moeite mag kosten*, *oorzaak was dat het flink geregend had*, *gevolg was dat het land onder water kwam te staan*, *regel is dat men bij afwezigheid een bericht achter laat* enz. Blijkens voorbeelden uit de laatste tijd (H7 1700 enz.) breiden de mogelijkheden zich uit: *dat is punt van discussie* (substantief in kwestie niet op de eerste plaats), *prettige van de expositie is dat het werk zo verschillend is* (als substantief gebruikt adjectief), *uitblijven van bewijzen dat dergelijke wapens er niet waren, leidde tot de oorlog* (als substantief gebruikte infinitief), *goedkoopst zijn de toiletartikelen* (als zodanig gebruikte superlatief), *oorzaken zijn de investeringen in vastgoed* (substantief meervoud), *derde punt op de agenda is de vervanging van de secretaris* (substantief met vóórbepaling), *grote verdienste van Jansen is dat hij het ledenbestand heeft opgeschoond* (substantiefgroep met ook *van*-bepaling), *centrale rol is weggelegd voor het bestuur* (met *is* niet als koppel- maar als hulpwerkwoord), *tweede eis betreft de afschaffing van het ambt van griffier* (met ander werkwoord dan *zijn*), *enige wat ik kan doen* (met direct object i.p.v. subject). Het verschijnsel komt ook in het Duits voor (in mindere mate in het

Engels), vgl. *Tatsache ist dass heutzutage alles nicht zu viel Aufwand erfordern sollte*. Ter verklaring kan aan verschillende mogelijkheden worden gedacht; hierboven is al kortheid van uitdrukking genoemd. Er kan ook verband zijn met het feit dat de constructie (althans oorspronkelijk) predicaatsnomina betreft die aan het begin van de zin staan. De taalgebruiker kan het lidwoord weglaten omdat uit het vervolg (of de context) wel duidelijk wordt of er van bepaaldheid of onbepaaldheid sprake is; eventueel kan hij/zij dat ook in het midden laten.

13.2.6.3. *Beetje flauw-constructie*

In een groep als *een beetje* met onbepaald numerale functie kan tegenwoordig het onbepaalde lidwoord ontbreken: *beetje flauw is dat wel*. Vergelijk ook *tal van jaren* (uit *een tal van jaren*): *na tal van jaren kwam hij terug*, ook in combinatie met een singularis: *tal van bewijsmateriaal* (H7 1703), en frequent *tal van informatie* (id.). Ook voor deze gevallen kan aan kortheid van uitdrukking worden gedacht. Het onbepaalde lidwoord kan als overbodig gevoeld ontbreken.

13.2.6.4. *Overige gevallen: lidwoord of geen lidwoord*

Het bepaalde lidwoord kan ontbreken in prepositionele uitdrukkingen als *aan hand van*, *met oog op*; in zekere zin is het lidwoord hier overbodig. Als er een sterk verband is tussen direct object en werkwoord (zodat ze een semantische eenheid lijken te zijn), dan kan in het zuiden heel vaak het lidwoord ontbreken: *klacht indienen*, *beroep doen*, *op vlucht zijn* i.p.v. noordelijk een *klacht indienen*, *een beroep doen*, *op de vlucht zijn*. Maar het omgekeerde komt ook voor: zuidelijk *een zicht krijgen op*, *een invloed uitoefenen op*. Vergelijk ook zuidelijk zo *groen als het gras*, en bij persoonsnamen: *wij willen den Kasper niet* (H7 1698). Overbodigheid geldt ook voor de volgende gevallen (zeker niet alleen zuidelijk): *het ministerie heeft publicatie tegengehouden van een overzicht* enz., *de wet schuldsanering werd ingevoerd met doel* enz., *de economische groei in eerste kwartaal van dit jaar*, *'s morgens bij aanvang dienst*, en met dubbele "weglating": *maak kans op terugstorting ticketbedrag*. Soms komt het omgekeerde voor: *als ik met ze door de Albert Heijn loop*, bij de benaming van een grootwinkelbedrijf. Alle voorbeelden: H7 1703-1704.

13.3. *Possessiva, reflexiva*

13.3.1. *Possessiva*

In het Gotisch verwijzen de possessiva steeds naar het subject: *jah suns afletandans þo natja seina láistidedun afar imma* (Marc. 1:18) 'en terstond achterlatende hun netten volgden zij achter hem' (*seina* verwijst naar het niet uitgedrukte subject van *láistidedun*). Vgl. ook *jah qaþ im in láiseinái seinái* (Marc. 4:2) 'en zei hun dan in zijn onderwijs' (*seinái* verwijst naar het id. subject van *qaþ*). In de volgende zin reikt de verwijzing over de bijzinsgrens heen: *þugkeiþ im áuk ei in filuwaúrdein seinái andháusjáindáu* (Matth, 6:7) 'het komt hun namelijk voor dat ze in (door) hun gebruik van vele woorden verhoord worden' (*seinái* verwijst evenals het niet uitgedrukte subject van *andháusjáindáu* naar *im*). Het gotische possessivum is een zogeheten lange-afstandsanafoor. Is er geen sprake van een verwijzing naar het subject, dan wordt de genitief van het personale gebruikt: *jah ƕarbonds faúr marein Galeilaías gasaƕ Seimonu jah Andraían broþar is* (Marc. 1:16) 'en wandelend langs het meer van Galilea zag

hij Simon en Andreas, broeder van hem = zijn broeder' (*is* 'van hem' verwijst naar *Seimonu*). Vgl. ook *qaþuh þan Iesus bi daúþáu is* (Joh. 11:13) 'en sprak dan Jezus over de dood van hem = zijn dood (nl. van Johannes de Doper'). Het verschil is in het Nederlands verdwenen: in beide gevallen wordt nu *zijn* gebruikt dat niet meer typisch reflexief is en beperkt is geraakt tot masculinum en neutrum singularis (vgl. voor femininum *haar* en voor pluralis ouder *haar*, nu *hun* HG deel 2 par. 5.2.7). Er is dus nu sprake van ambiguïteit: in *zag hij Simon en Andreas, zijn broeder* of in *Jezus sprak over zijn dood* kan *zijn* ook naar het subject *hij* of naar *Jezus* verwijzen. Deze ambiguïteit kan worden opgelost door *zijn* door *diens* te vervangen: *diens broeder* (nl. die van Simon) c.q. *diens dood* (nl. van Johannes de Doper), of door *zijn eigen*: *zijn eigen broeder* (nl. van de hij-figuur) c.q. *zijn eigen dood* (nl. van Jezus). In het Oudnederlands vinden we het gotische systeem nog terug, wel met dien verstande dat in de Leidse Williram de genitief ook nog een uitgang erbij kan krijgen: *thaz sie se driven uz heran lando* (H1 170) 'dat zij ze verdreven uit hun land' waarin *heran* verwijst naar het directe object *se*.

13.3.2. *Reflexiva*

De reflexiva hebben in het Nederlands in de derde persoon een aparte, van het personale afwijkende vorm: *hij wast zich* tegenover *ik was me*, *jij wast je* enz. Dit verschil dateert pas van na de Middeleeuwen; in het Middelnederlands werd ook in de derde persoon de "personale" vorm gebruikt: *hi wast hem(e)* 'hij wast zich'. Het bevond zich daarmee op ingweoonse basis; vergelijk in het Engels, overigens met toevoeging van *-self*: *he washes himself*. In perifere dialecten (perifeer gezien vanuit de Randstad) vinden we de oude toestand nog terug: *hi wast 'm* 'hij wast zich'. In de dialecten van Holland, Zeeland en aangrenzend Brabant komt een omschrijving met *eige(n)* voor: *hij wast z'n eige(n)*; dat *eige(n)* komt ook in de eerste en tweede persoon voor: *m'n eige*, *je eige*. Een extra versterking is *zellevers*: *z'n eige zellevers*. In de standaardtaal kan *eigen* ook als versterking bij een possessivum worden gebruikt: *dit is zijn eigen huis*. In het Middelnederlands kunnen we een genitief met *self* vinden: *hi dede sine selfs wapine uut* (D1 204) 'hij deed zijn (eigen) wapenrusting uit'. Het gebruik van *zich*, dat een ontlening aan het Duits moet zijn, is typisch standaardtaal. Deze vorm vinden we overigens wél in het (oostelijk getinte) Oudnederlands; verwante vormen laten oostelijke dialecten zien. Zie verder HG deel 2 par. 5.3.1.

Ook het Gotisch had in de derde persoon aparte vormen: *seina* (genitief), *sis* (datief), *sik* (accusatief), in alle numera. Vergelijk *nih Saúlaúmon gawasida sik swe áins þize blomane* (Matth. 6:29) 'noch Salomo bekleedde zich (was bekleed) als een van deze bloemen'. Vergelijk ook met personale en reflexivum: *guþ háuheiþ ina in sis* (Joh. 13:32) 'God verhoogt hem in zich'. Anders dan in het Nederlands (en ook het Duits en het Engels) wordt in het Gotisch ook vanuit een beknopte bijzin met het reflexivum naar het subject verwezen: *þái-ei ni wildedun mik [þiudanon ufar sis]* (Luc. 17:29) 'die niet wilden mij [koning te zijn over hen] = dat ik koning zou zijn over hen', *qaþ-uh þan þamma [háitandin sik]* (Luc. 14:12) 'en zei (hij) dan tot degene [uitnodigende hem = die hem uitnodigde]'. Het IJslands laat deze constructie nog altijd zien; ze kan als de oudste beschouwd worden. Vgl. ijslands *hann telur mig [hafa séð sig]* 'hij gelooft mij te hebben zien zich' = 'hij gelooft mij [te hebben zien hem] 'dat ik hem gezien heb'. Got. *sis*, *sik* c.q. ijsl. *sig* blijken dus weer *lange-afstandsanaforen* te zijn. Merk op dat de nederlandse constructie (vgl. de vertalingen) weer ambigu is: *hen*, *hem*, *hem* hoeven niet per se op het subject betrekking te hebben. De ambiguïteit kan nu worden opgelost met de eventuele toevoeging van *-zelf*: *henzelf*, *hemzelf*. Toch kan ook ndl. *zich* soms

als lange-afstandsanafoor optreden en wel in een prepositiegroep: *Jan liet mij [voor zich werken]* naast (weer ambigu) *Jan liet mij* [*voor hem werken*]. Een *korte-afstandsanafoor* is bijv. *zichzelf* (object) in *Jan schoor zichzelf* (evt. *zich*) of *Jan mopperde op zichzelf.*

Uit de zojuist gegeven voorbeelden blijkt dat combinatie met *zelf* voorkomt; dit geldt ook voor de eerste en de tweede persoon: *ik schoor mezelf*, *je schoor jezelf* enz. We beperken ons verder tot de derde persoon. In *Jan schoor zichzelf* of *Rietje verraste zichzelf met een bloemetje* is het mogelijk *zichzelf* door *zich* te vervangen: *schoor zich*, *verraste zich.* In *Jan mopperde op zichzelf*, met prepositiegroep, kan *zelf* niet worden weggelaten: **Jan mopperde op zich*; vergelijk echter *de jongen keek voor zich* waarin *zelf* niet mogelijk is. Is de verklaring is dat het normaal is dat je op iemand anders moppert (en niet op jezelf) en dat je moeilijk voor iemand anders kunt kijken? Het laatste geval is verwant met *hij schaamde zich*, niet **hij schaamde zichzelf*; *schamen* is een inherent reflexief werkwoord. In het Gotisch vinden we een tweedeling die correspondeert met de tweedeling in het Nederlands: het Gotisch gebruikt het reflexivum zonder meer wanneer het Nederlands dat ook doet of facultatief *zelf* toevoegt; het Gotisch voegt *silba* 'zelf' toe als die toevoeging in het Nederlands verplicht lijkt te zijn. Vgl. *jah ohtedun sis* (Joh. 6:19) lett. 'en zij vreesden zich'= 'ze waren bevreesd' (inherent reflexief, te vergelijken met *zich schamen*) en *jah warmidedun sik* (Joh. 18:18) 'en zij verwarmden zich/zichzelf', tegenover met *silba*: *gakiusái sik silban manna* (1 Cor. 11;28) 'laat de mens zichzelf onderzoeken'[118]. Een voorbeeld met een (locatieve) prepositiegroep is *ni haband waúrtins in sis* (Marc. 4:17) 'ze hebben geen wortels in zich'; in ieder geval bij figuurlijk gebruik lijkt in het Nederlands *-zelf* mogelijk: *de mens moet in zichzelf wortelen*, maar het lijkt niet verplicht.

We hebben gezien dat in het Gotisch reeds *silba* gebruikt kon worden. Vormingen met *zelf* (*self*) kwamen ook in het Oudnederlands voor: *rehtlika an sig selvon* (ONW WP) 'recht aan zichzelf', *si pinegoden sich zelven in guoden thingen* (ONW FR) 'zij kastijdden zich(zelf) in goede dingen', *tho her himo selvemo mahelda mit themo withemo sines heiligan bluodes* (ONW LW) 'toen hij zich(zelf) verbond met de bruidschat van zijn heilig bloed'. Merk op dat in het laatste voorbeeld niet *sich* maar *himo* als reflexivum gebruikt wordt. Voorbeelden uit het Middelnederlands zijn *dat hi hoipte hemselven te wreken van sinen vyanden* (H3 595) 'dat hij hoopte zich(zelf) op zijn vijanden te wreken' en met een tweede persoon: *nochtan suldi u selven dwinghen* (H2 371) 'toch moet u zich(zelf) bedwingen'. Inherent reflexief *scamen* 'schamen' lijkt echter zoals tegenwoordig niet met *zelf* (*self*) te kunnen voorkomen: het is dus *hem scamen*. Een voorbeeld met een prepositiegroep is *hoe soude hy arm ghewesen, dien God rike met hemselven maect* (MNW) 'hoe zou hij arm zijn die God rijk met zichzelf maakt'. Prepositionele voorbeelden uit de 18e eeuw zijn *in spyt van zyne ingenomenheid met zich zelf* en *dat ik in my selven moest laggen* (beide H6 1383). Wanneer *zelf* (*self*) in het Middelnederlands en latere perioden facultatief is dan wel verplicht, verdient nader onderzoek.

Hierboven hebben we afgezien van contrasteringen. Contrastering kan het gebruik van *zelf*, met sterker accent, bevorderen: *Jan* (een barbier) *schoor zichzélf, niet een klant*. Toevoeging van *zelf* is verplicht in een zin als: *men schaamt altijd zichzélf, nooit iemand anders*; deze zin bevat een uitspraak van taalkundige aard over het werkwoord *schamen*, dat inherent reflexief is. Ook in de volgende zin is *zelf* verplicht: *men is nooit de vader van zichzélf*; deze zin bevat in feite een (negatieve) uitspraak over de semantiek van *vader*. Het is uiteraard niet mogelijk

[118] Het gaat hier om een specifieke activiteit waarin de mens met zichzelf bezig is.

om dit aan de hand van bijv. middelnederlandse voorbeelden te illustreren.[119] *Zelf* komt overigens niet alleen als deel van het reflexivum voor; het kan ook, met accent, zelfstandig demonstratief zijn: *de koning zélf komt de tentoonstelling openen*. Er is dus vormverschil tussen reflexivum en demonstrativum: *zich* of *zichzelf* tegenover *zelf* (zo ook du. *sich* of *sich selbst* tegenover *selbst*). In het Engels is er geen verschil: *he washes himself* tegenover *the king himself opens the exposition*. Een andere mogelijkheid liet zoals we al gezien hebben, het Middelnederlands zien (evenals nog steeds bepaalde dialecten): geen verschil tussen reflexivum en personale met in beide gevallen wél versterking met *zelf*.

Overigens hebben niet alle talen een reflexivum; vergelijk hiervoor wat over het ingweoonse Germaans is opgemerkt. Talen zonder apart reflexivum kunnen reflexiviteit met behulp van een affix uitdrukken; het (bijbels) Hebreeuws doet dat onder meer met het voorvoegsel *hit-*.

13.4. *Possessiva, demonstrativa, lidwoorden*

In het Middelnederlands wordt, soms met herhaling, een possessivum gebruikt waar het moderne Nederlands een lidwoord heeft: *uwe destrueringhe van uwen geslachte* (S83) ‘de ondergang van uw geslacht’. Is dit een geval van prolepsis? Een ander voorbeeld is *sine claerhede van sinen oghen* (S47) ‘de helderheid van zijn ogen’. Possessivum i.p.v. lidwoord komt vooral in uitdrukkingen voor, bijv. *sijn sceren houden* (S83) ‘de spot drijven’; vgl. ook *met miere pinen* ‘met moeite’ met possessivum en tegenwoordig zonder pronomen. Een possessivum vinden we ook wanneer in modern Nederlands bij voorkeur een demonstrativum gebruikt wordt: *wie valsch sweert bi enen steyne, sijn eet die es onreyne* (S83) ‘wie vals zweert bij een steen, diens eed is onzuiver’. Het demonstrativum *dese* wordt herhaald in *te deser tide van deser nacht* (S47) ‘op deze tijd van de nacht’. Hier zou juist het omgekeerde van prolepsis in het spel zijn; vgl. ook *dese seven hoefden deser helscher beesten* (S47) ‘de zeven hoofden van de helse beesten’.

Een regionaal, namelijk oostelijk, verschijnsel is dat in plaats van het possessivum het bepaalde lidwoord wordt gebruikt; een voorbeeld (in standaardtaal-weergave) is *hij staat met de handen in de zak*. Het gebeurt vooral bij benamingen voor lichaamsdelen of daarbij aansluitende referenten. Zie hiervoor vooral hoofdstuk 6 par. 6.

13.5. *Demonstrativa, personalia*

Een opvallend gebruik van het demonstrativum vinden we in een zegswijze als *die van de overkant*: ‘de mensen die aan de overkant wonen’. Er is hier sprake van deixis; in ieder geval hoeft er geen sprake te zijn van verwijzing binnen de tekst (anaforie). Een middelnederlands voorbeeld is *die van Utrecht* (D1 27). Ook een personale kan gebruikt worden: *zij van boven*, *haar van boven* (nl. de bovenbuurvrouw). Demonstratief *dat* kan soms gebruikt worden waar men een personale zou verwachten: *die man? dat is een oplichter*; personale neutrum *het* is ook mogelijk: *het is een oplichter*. Een middelnederlands voorbeeld is *Lamfreit? Dat waer een timmerman* (D1 33) ‘Lamfreit? Dat was een timmerman’. Er is in beide voorbeelden sprake van een naamwoordelijk gezegde. Het Gotisch laat al een voorbeeld zien in *niu þata ist sa timrja, sa sunus Marjins?* (Marc. 6:3) ‘is dat niet de timmerman, de zoon van Maria?’. Vergelijk verder zonder vraagkarakter (met links dislocatie) onl. *reginę thaz sint thie ethele*

[119] Klooster (2001, p. 71) spreekt in zo’n geval van een” irreflexieve” relatie. Daarnaast onderscheidt hij “reflexief”, in het geval van *zich schamen* (in dit boek wordt dit “inherent reflexief” genoemd), en “non-reflexief” in het geval van *hij zat zichzelf dwars*. Het laatste komt overeen met *hij mopperde op zichzelf*.

selan (ONW LW) en ook de modern nederlandse vertaling: *koninginnen dat zijn de edele zielen*. Is het predicaatsnomen een personale, dan verschijnt tegenwoordig de objectsvorm: *dat is 'm*. Vergelijk echter voor het Middelnederlands: *ende ihesus seide: dien ic dit ingedoepte broot gheve, die is hi* (H3 681) 'en Jezus zei: aan wie ik dit ingedoopte brood geef, die is het'. In de vertaling wordt *hi* door *het* vervangen; een vertaling met *dat is 'm* zou een stijlbreuk opleveren. Deze en dergelijke zinnen zijn overigens al in hoofdstuk 8 par. 2 aan de orde geweest.

13.6. *Relatieve aansluiting*

Vooral in 17e-eeuwse teksten kunnen nieuwe zinnen in plaats van met een demonstrativum met een relativum beginnen; latijnse invloed kan zeker, bijvoorbeeld bij een auteur als Hooft, in het spel zijn. Zulke zinnen volgen op andere zinnen en kunnen dus niet aan het begin van een tekst of tekstgedeelte voorkomen. Er is sprake van *relatieve aansluiting*. Zie hieronder eerst een latijns en daarna vijf 17e-eeuwse voorbeelden (van P.C. Hooft). De constructie kan (zoals wordt aangegeven) nog extra ingewikkeld worden wanneer er ook sprake is van een conjuncte of absolute participium-constructie. Let er ook op dat wanneer we het relativum door een demonstrativum vervangen, de volgorde van de bijzin in die van de hoofdzin verandert. De nauwe aansluiting tussen de beide zinnen kan in de vertaling met het woordje *en* worden weergegeven. Het betreffende relativum wordt onderstreept evenals het corresponderende demonstrativum, het woordje *en* gecursiveerd.

1. Helvetii fines suos relinquere statuerant. Qua re cognita Haedui legatos ad Caesarem miserunt, lett. 'De Helvetiërs hun gebied te verlaten hadden besloten. <u>Welke</u> zaak bekend de Haeduers gezanten naar Caesar stuurden = De Helvetiërs hadden besloten hun gebied te verlaten. *En* toen <u>deze</u> zaak bekend werd, stuurden de Haeduers gezanten naar Caesar' [*qua re cognita* = absolute constructie]

2. Thans, hebbende, naa verscheyde reedenen, Godt gedankt…verviel hy weder op d'erbarming zijns huysgezins. <u>'T welk</u> den Bisschop, zyn vermaan, van alles, behalve zijnen schepper, uit den zin te zetten, hervatten deed (MM p. 108) '…*en* <u>dat</u> deed de bisschop zijn vermaning…weer opnemen'

3. Iemant van haer gevolg nam de vrymoedigheyt te vragen, waer uyt haer die swaermoedigheyt was gesproten. <u>Waer op</u> de selve tot antwoorde gaf, dat sy dien voorleden nacht in groote ongerustheydt hadde deur-gebracht: eene droom hadde haer in den slaep seer ontstelt… (MM p. 108) '…*en* <u>daarop</u> gaf deze tot antwoord…' [hier is het relativum een pronominaal adverbium]

4. <u>'T welk</u> weezende 't laatste versoek, dat ik op haar (= Uwe Majesteit) heb, my, zoo ik hoope, niet zal geweighert worden (MM p. 109) 'wat, wezende het laatste verzoek dat ik u doe, mij zoals ik hoop, niet geweigerd zal worden = *en* <u>dát</u>, dat het laatste verzoek is dat ik u doe, zal mij zoals ik hoop, niet geweigerd worden [*weezende…heb* = conjuncte participiumconstructie]

5. <u>'T welck</u> geschiedt zijnde, zeid' het als thans meer niet te doen hebbende, gereedt te zijn tot sterven… (MM tekst 40 met aanvulling) 'Hetwelk gebeurd zijnde, zeid het thans niet meer te doen hebbende, gereed te zijn om te sterven = *en* toen <u>dit</u> gebeurd was, zei het omdat het niets meer te doen had, klaar te zijn om te sterven' [*'t welck geschiedt zijnde* = absolute

participiumconstructie; *althans meer niet te doen hebbende* = conjuncte participiumconstructie]

6. (eden die ge hebt afgelegd) Daer zydy op ghehuldt, en is uw toegheseydt Bij eede wederom, daer op, ghehoorsaemheydt: ‘Twelck doen ghy maeckte los, los wierden d’ondersaeten (WS 77) ‘waarvan toen gij (u ervan) maakte vrij, vrij werden de onderdanen = *en* daarvan werden, toen u (zich ervan vrij) maakte, de onderdanen vrij’ [met een adverbiale bijzin, ingeleid door *doen* ‘toen’]

Afgezien van de participiumconstructies kunnen deze en dergelijke zinnen ons minder vreemd aandoen wanneer geen hoofdletter wordt gebruikt: vgl. bijv. bij zin 3: *iemand uit haar gevolg was zo vrij om haar te vragen wat de oorzaak van haar zwaarmoedigheid was, waarop zij antwoordde…* Vergelijk in dit verband een 20e-eeuwse zin met “relatieve aansluiting” als *misschien heeft hij in de meening verkeerd, dat de ander boven hem werd voorgetrokken. Wat dan misschien de aanleiding tot de ruzie is geweest* (Overdiep 1949, par. 380). Het “continuatieve” effect kon in het Middelnederlands ook gerealiseerd worden door de conjunctie *so dat*: vgl. (herhaling van zin 11 uit hfdst. 10 par. 5.3.2; zie ook hfdst. 12 par. 2 voor *sodat* in het algemeen):

ende also ruumde Jacob die stat ende voer ten berghe van Chalaāt; so dattie mare vernam Laban ende volgde na met man (S295) ‘en zo verliet Jacob de stad en ging naar de berg Chalaāt, en Laban hoorde deze tijding (of: en zo hoorde Laban deze tijding) en ging hem achterna met veel mannen’

13.7. *Contrastering*

Zie voor contrastering met *zelf* paragraaf 3. Een geval van contrastering is *als gij er niet was, dan zou ik verloren zijn*, ‘gij, dus niet iemand anders’. Met de contrastering komt overeen dat op *gij* een sterk accent ligt. Het eigenaardige is dat in het Middelnederlands in zo’n geval vaak de enclitische vorm van het pronomen wordt gebruikt: vgl. *en waerdi niet, ic ware verdoemt ewelike* (S41) ‘waart gij er niet, dan zou ik eeuwig verdoemd zijn’. Vgl. ook *ende (Nero) wert in den wille bevangen dat hise met pinen sonderlangen tormenteren wilde die hi gemint hadde sonderlinge* (S41) ‘en Nero kreeg er zin in om haar te martelen die hij in het biezonder had lief gehad’. Van een zekere contrastering lijkt ook sprake te zijn in *men leidese op Tabor die uptie berghe alle drie* (S46) waarin *se* door *die* herhaald wordt. Hier lijkt echter eerder rijmnood in het spel te zijn.

13.8. *Partitief er*

In *heb je nog sigaretten? nee, ik heb er geen meer* slaat *er* terug op *sigaretten*: ‘van die sigaretten’. In oorsprong is *er* de genitief pluralis van het pronomen personale: mnl. *-ere*, *-er* (HG deel 2 par. 5.2.7.3). Uit de vertaling met *van* blijkt dat we hier het geval van het partitieve *er* hebben. In het noordoosten ontbreekt dit *er*: *nee, ik heb geen meer*; in het zuiden wordt het vanuit de standaardtaal gezien juist vaker gebruikt: het kan naar een singularis verwijzen: *thee? ik heb er nog*, of het kan met een attributieve bepaling voorkomen: *handdoeken? ik heb er (tien) helemaal nieuwe*. Dit *er* kan samen met locatief *er* (uit *daar*) in één zin voorkomen: *zijn er* (< *daar*) *nog overhemden? er* (< *daar*) *liggen er* (van die overhemden) *nog een paar*. *Er* uit *daar* fungeert ook in pronominale adverbia: *erdoor*, *ervan*, *eruit*. Zie verder hfdst. 5 par. 4.3 voor de verschillende soorten *er* (partitief, locatief, presentatief, deel pronominaal adverbium); zie hfdst. 2 par. 2.5 voor de pronominale adverbia.

Aantekeningen

Zie in het algemeen Stoett 1923, van der Horst 2008 en Duinhoven deel 1; voor het lidwoord in het moderne Nederlands Klooster 2001 par. 4.1.3. Het begrip 'indifferentialis' is afkomstig van Mattens (1970). Voor een synchrone bespreking van "binding" zie Klooster 2001 par. 7.4.

Voor het soort-aanduidende gebruik van het bepaalde lidwoord in het Oudengels zie (via H1 189) Hogg 1992-2001, deel 1, 176, voor het Oudengels van der Horst 2008, p. 189. Debrabandere 1998 handelt over het bepaalde lidwoord in vergelijkingen: *ze ronken lijk de bietjes*. Oosterhof & Rys 2004 bevat een taalgeografisch onderzoek naar het gebruik van bepaalde singularis subject-NP's (*de egel heeft een korte staart*); globaal genomen komt dat in het Noorden vaker voor dan in het Zuiden. De mogelijke verklaringen voor *die maerte* en *de mei* zijn afkomstig van Gerrit van Uitert (Leiden). Wat het type *root als een vier* betreft: in Stoett 1923 par. 96b worden hiervoor genoemd uit het Zaans (Boekenoogen 1897 par. 183), het Bommelerwaards (Van de Water 1904 par. 62) en het Antwerps (Cornelissen en Vervliet 1899). Over het lidwoordloze gebruik van benamingen voor talen zie bijv. de Grauwe 2003. De *feit is*-gevallen worden besproken in van der Horst & van der Horst 1999 en ook in van der Horst 2008, blz. 1700 e.v. Van der Horst meent dat in het predicaatsnomen (niet identificerend maar klassificerend, typerend) het lidwoord gemakkelijk als overbodig kon worden ervaren. Hij ziet verder verband met het feit dat overigens al ruim vóór 1900 het predicaatsnomen steeds gemakkelijker vooraan kon komen te staan. Oosterhof en Rawoens 2016 gaat over het weglaten van het lidwoord in krantekoppen: de algemene tendens wordt niet bepaald door expletie maar door de informatiestructuur. Voor de afwezigheid van het lidwoord in het Gronings zie ter Laan 1955, p. 35, voor de afwezigheid in het Nederduits zie Lindow e.a. p. 274. Voor het Gronings zie ook Apotheker 1980 en Oosterhof 2008; blijkens laatstgenoemde publicatie is het verschijnsel (nu?) beperkt tot Oost-Groningen.

Voor de reflexiva in de westgermaanse talen zie Harbert 2007 par. 4.8.2.2 (met voor het Nederlands verwijzing naar Everaert 1980 of 1991). Het partitieve *er* komt, vooral geografisch, aan de orde in De Rooij 1991 (vgl. ook 1990 en 1991a). Zie ook De Schutter 1992.

14. ELLIPS. EXPLETIE

Inhoud

14.0 vooraf, 14.1 ellips [14.1.1 algemeen, 14.1.2 van substantief, 14.1.3 van werkwoordsvorm, 14.1.4 van adverbium, 14.1.5 van zinsgedeelte, 14.1.6 van pronominaal deel, 14.1.7 van conjunctie, 14.1.8 van pronominaal subject, 14.19 da's nie] 14.2 gemarkeerd – ongemarkeerd

14.3. expletie [14.3.1 expletief *dat* en *of*, 14.3.2 expletief *so*, 14.3.3 andere expletieve vormen]

14.4. nadruksconstructies, 14.5 herhalingsconstructies, aantekeningen

14.0. *Vooraf*

Taalgebruikers hebben als ze communiceren een tweeledig doel, dat we aan de hand van twee handelingsmaximes kunnen formuleren: 'zorg ervoor dat je bedoeling zo goed mogelijk bij de hoorder c.q. lezer overkomt' (het communicatieve principe in engere zin) en 'probeer dat met zo min mogelijk inspanning te bereiken' (het economisch principe). Het eerste principe kan tot *expletie* (lat. *expletio* lett. 'opvulling') en tot herhalingsconstructies leiden, het tweede tot *samentrekking* (reeds besproken in hfdst. 11 par. 7) en *ellips* (gr. *elleipsis* 'weglating'). Het is overigens, omgekeerd, de vraag of alle expletie of alle ellips uit de genoemde principes kan worden verklaard. Wat betreft de term *expletie*: 'opvulling' suggereert een zekere overbodigheid; daarvan is echter geen sprake, eerder van verduidelijking, en er kan ook een ritmische factor in het spel zijn. Ook van de term *ellips* kan een verkeerde suggestie uitgaan: er is natuurlijk niet echt iets weggelaten, iets dat er eigenlijk had moeten staan. Met betrekking tot samengetrokken c.q. elliptische "weggelaten" elementen wordt overigens ook wel van *fantoomzinsdelen* gesproken.

Hieronder komt eerst de ellips aan de orde, daarna volgen de expletie en nadruk- en herhalingsconstructies.

14.1. *Ellips*

14.1.1. *Algemeen*

Vergelijk een samentrekking *vandaag ga ik naar Amsterdam en morgen naar Den Haag*, met samengetrokken *ga ik*. Bij samentrekking kunnen we het element dat we erbij moeten denken, in de onmiddellijke omgeving, vaak nog in dezelfde zin, en in de regel bij nevenschikking, terugvinden. Elementen kunnen er ook niet staan die er vanuit de wijdere context of vanuit de situatie bij gedacht moeten worden; we spreken dan van *ellips*. Een bekend voorbeeld is de situatie waarin het eten bijna klaar is en aan iemand gevraagd wordt "wil jij even dekken?". Uit de context wordt duidelijk dat het de tafel is die gedekt moet worden. Een ellips kan conventie worden: *dekken* krijgt er dan in het woordenboek een betekenis bij, nl. 'de tafel dekken'. Of het al inderdaad zo ver is, laten we nu in het midden. Een duidelijk voorbeeld van zo'n *conventionalisatie* is mnl. *beeten*, oorspronkelijk 'doen bijten = laten grazen', gezegd van een paard: *dat ors beeten*, met daarin geïmpliceerd 'afstijgen van het paard'. Met ellips van [*dat ors*] wordt de betekenis van *beeten* gereïnterpreteerd als 'afstijgen van het paard', en met betekenisverruiming: 'neerdalen' waardoor het ook gezegd kan worden van de afdaling van God (de Zoon) in de schoot van Maria. De interpretatie van *beeten* is daardoor niet afhankelijk meer van de situatie. Een modern voorbeeld is *drinken*: *hij drinkt*, gezegd van een

bepaalde man; dat het om het drinken van alcohol gaat en wel meer dan goed voor hem is, is in de betekenis opgenomen. Bij beide voorbeelden is er ook sprake van een grammaticale verandering, van transitief naar intransitief. Zoals blijkt speelt ellips een rol in betekenisverandering waarmee we de grens naar het lexicon overschrijden. Niet afhankelijk van de situatie is bijvoorbeeld ook *Jean-Paul is veertig* [*jaar*] met als betekenis 'veertig jaar oud' of *hij is twee meter* nl. 'twee meter lang'; er is hier sprake van geconventionaliseerde betekenissen van woordverbindingen: [een bepaald getal] *zijn*, [een bepaald aantal] *meter zijn*. Ook bij comparatieve bijzinnen komt ellips voor (of moeten we het samentrekking noemen?): vgl. *de achtertuin is breder dan de voortuin* [*breed is*]. Verder kan een adpositie "ontbreken": [*op*] die *dag werd hij verslagen* of *dat is een mooie plaats om een huis* [*op*] *te bouwen*, een pronomen: *de pasta die hij zonder* [*hem*] te *wassen, is gaan koken*, het adverbiale deel van een pronominaal adverbium: *een bal om* [*er*]*mee te spelen*, een pronominaal adverbium in z'n geheel: *een mooie manier om* [*er*] *koffie* [*mee*] *te zetten*. In de in de laatste zin gegeven voorbeelden is (behalve in het eerste) steeds sprake van beknopte bijzinnen, in de beide laatste met attributieve functie[120]. Ook grotere tekstdelen kunnen bij ellips betrokken zijn, bijv. in *iemand heeft het raam opengezet maar ik weet niet wie* [*dat gedaan heeft*]. Ellips lijkt soms een fout te zijn maar vooral als de "fout" heel vaak voorkomt, doen we er goed aan om aan een beginnende taalverandering denken. Dat geldt voor (in politiek of journalistiek taalgebruik) *om proberen te regeren* dat "eigenlijk" zou moeten zijn: *om te proberen te regeren*. Voor de goede orde moet nog worden opgemerkt dat (zoals al gebleken kan zijn) de begrippen 'samentrekking' en 'ellips' niet (altijd) goed uit elkaar gehouden kunnen worden.

Verwant met ellips zijn *schimonderwerpen*, d.w.z. niet-waarneembare subjecten. Vgl. *Jan stelt Karel voor elkaar te tutoyeren*; begrijp 'dat ze elkaar tutoyeren'. Zo'n niet-waarneembaar subject komt ook bij de imperatief voor: *doe het raam dicht* (begrijp 'de aangesproken persoon moet het raam dichtdoen'). In dit geval kan het subject overigens zijn schimstatus kwijtraken: *doe jij* (of *doet u*) *eens even het raam dicht*. In dit verband kunnen ook de in hoofdstuk 5 par. 3 besproken "verborgen subjecten" genoemd worden. Het verschil met ellips is dat ellips altijd tegen de achtergrond van de "volledige" zegswijze moet worden begrepen terwijl we bij schimonderwerpen zonder meer met grammaticale manieren van uitdrukking te maken hebben.

In de middelnederlandse teksten (voorbeelden tenzij anders aangegeven uit Stoett hoofdstuk Ellips) vinden we een groot aantal ellipsen van verschillende soorten. Daaruit blijkt dat de normen voor de schrijftaal in de Middeleeuwen nog niet zo streng waren als ze later door de standaardisering zijn geworden. De vraag is of al die voor het Middelnederlands genoemde ellipsen ook nog in hedendaags gesproken of "slecht" geschreven Nederlands voorkomen. Het probleem hierbij is dat het niet altijd goed bekend is wat er allemaal in de moderne spreektaal nog mogelijk is. Zou bijvoorbeeld *lopen* ook heden ten dage nog elliptisch gebruikt kunnen worden in een zinsnede als *hij liet lopen* (nl. het paard)? Vergelijk mnl. *hi liet lopen* (nl. *dat ors*).

In de hieronder volgende voorbeelden staat wat weggelaten kan of moet worden, tussen vierkante haken.

[120] Is de *om*-zin adverbiaal (finaal), dan zal *er* eerder verschijnen: *ik heb die bal gekocht om ermee te spelen*.

14.1.2. *Ellips van substantief*

Vaak wordt in het Middelnederlands een substantief "weggelaten": vgl. behalve reeds genoemd *hi liet lopen* [*dat ors*] voorbeelden als *Gringolet hevet den serpenten enen ghegheven* [*enen slach*] (vgl. de hedendaagse waarschuwing: *pas op, anders geef ik je er eentje*), *soe betaelde die vrouwe haer scout* [*der doot*] 'zo betaalde de vrouw haar schuld [van de dood] = zo stierf de vrouw', *wi laten* [*die tale*] *van hem* 'we praten niet verder over hem', *tote* [*den huse*] *Lamfroits* 'tot het huis van Lamfroit' (vgl. nog eng. *at my uncle's*). Zeker in het laatste geval is er sprake van conventionalisatie; dialectisch, bijvoorbeeld Westvlaams, kunnen we deze constructie nog terugvinden: *naar zijn moeders* 'naar het huis van zijn moeder'; een 17e-eeuws voorbeeld (uit Duinkerken) is *tot vaeyers* (H5 1077)**.** Voorbeelden van conventionalisatie zijn ook *enen laten* ('iemands bloed = aderlaten'), *op* 'op straffe van' in *optie galge ende op 't lijf* 'op straffe van de galg en het leven', *ghebieden* ('te leven > scheppen') in *God die alle dinc geboot*, *enen vergheven* ('haar/zijn schuld'), *bevallen* ('op bed vallen, gaan liggen, nl. vanwege een te baren kind'), *ontbieden* ('bevelen te komen') in *die coninc ontboet sine barone*. *Gebieden*, *bevallen*, *ontbieden* komen met de nieuwe betekenis nog steeds in het moderne Nederlands voor; bij *iemand laten* is de referent in kwestie, de hier bedoelde medische handeling, in onbruik geraakt. Ook in het tweede deel van een vergelijking kan in het Middelnederlands het substantief verzwegen worden: mnl. *sijn hooft dat gescepen was als een swijn*. "Correct" zou nu zijn: als *het hoofd/kop van een varken*, of korter: *als van een varken*. Nog andersoortige voorbeelden zijn *die van Arabiën*, met weglating van *liede*: 'de mensen van Arabië', en *de van Clermont*, met weglating van *here*: 'de heer van Clermont'. Het eerste voorbeeld lijkt ook tegenwoordig nog wel mogelijk: *die van Arabië* (vgl. dichter bij huis: *die van de grachtengordel*), het tweede alleen bij samentrekking: vgl. *de heer van Avignon trok op, die van Clermont niet*.

14.1.3. *Ellips van werkwoordsvorm*

De voorbeelden van de vorige paragraaf zijn vanuit het moderne Nederlands herkenbaar (en kunnen daarin zelfs in geconventionaliseerde vorm voorkomen). Dat is niet het geval met de hieronder staande voorbeelden waarin een werkwoordsvorm ontbreekt. Deze vorm wordt steeds binnen vierkante haken erbij gegeven.

1. sine mochte niet noiaelder sijn ende [es] van haren live soe volmaect [infinitief *sijn* – persoonsvorm *es*] 'ze zou niet edeler kunnen zijn en is wat betreft haar lichaam zo volmaakt'

2. die kemele hebben langhe been enten hals lanc ende [sijn] traech sere in haren ganc [persoonsvormen *hebben – sijn*; ook met samentrekking van *hebben* bij *den hals*] 'de kamelen hebben lange benen en (hebben) de hals lang en zijn traag in hun gang'

3. hi hevet ons ghedient, gheleeft ende gheleert ende [is] om ons ghestorven van minnen [persoonsvormen *hevet – is*] 'hij heeft ons gediend, (voor ons) geleefd en geleerd (onderwezen) en is voor ons uit liefde gestorven'

4. dat nieman ontfa dat sacrament hine si in berouwenesse bekent van sinen sonden ende [hine hebbe] biechte mede gedaen (S215) (persoonsvormen *si – hebbe*; samentrekking van *hine*] 'dat niemand het sacrament mag ontvangen als hij geen berouw heeft over zijn zonden en [als hij] niet gebiecht heeft'

5. nu waric gerne met hem bleven ende [hadde] hem gehouden [persoonsvormen *waer – hadde*] ‘nu was ik graag met (bij) hem gebleven en had hem (bij me) gehouden’

6. alse die pape was uutgegaen ende sine clederen anghedaen [hadde] [persoonsvormen *was – hadde*] ‘toen de priester naar buiten was gegaan en zijn klederen had aangedaan’

7. niet lange na dit gedaen [was], vernam die paus comende wel VII scepe ‘niet lang nadat dit gedaan was, zag de paus wel zeven schepen aankomen’

8. bi Palensen [was] een papen scure ‘bij Palensen was een schuur van een priester’

De ontbrekende werkwoordsvorm is vaak een vorm van *sijn*. In zin 1 zou *es* nog uit het voorafgaande *sijn* kunnen worden afgeleid; we zouden dan samentrekking kunnen aannemen. In zin 2 lukt dit echter niet; wél staat in de voorzin het met *zijn* verwante hulpwerkwoordachtige ‘hebben’. Datzelfde geldt voor zin 3 waarin *hebben* echter duidelijk hulpwerkwoord is. In zin 4 is de correspondentie omgedraaid: er moet een vorm van *hebben* worden begrepen bij een voorafgaande vorm van *sijn*. Hetzelfde geldt voor de zinnen 5 en 6. In 4 is trouwens ook sprake van duidelijke samentrekking, nl. van *hine.* In zin 7 met hulpwerkwoord *sijn* is er van correspondentie met een voorafgaande werkwoordsvorm geen sprake. Er is ook geen sprake van nevenschikking zoals in de voorafgaande voorbeelden maar van onderschikking. Van een enkelvoudige zin is sprake in zin 8 waarin een zelfstandig gebruikt *sijn* moet bijgedacht worden.

Weglating van ‘sijn’ komt ook in korte zegswijzen voor, bijv. in *Gode* [zij] *dank* (vgl. hedendaags *Goddank!*), [*wees*] *ons genadech, Here!* Hebben we in deze gevallen en misschien ook in eerder gegeven voorbeelden nog een doorwerking van de vroegere copula-deletie (zie hfdst. 8 par. 3.4)? Het verschijnsel doet zich in ieder geval vooral voor bij het semantisch nogal “lege”, grammaticaal functionele ‘hebben’ en ‘zijn’. Eventueel zouden we samentrekking op een nogal abstracte basis van grammaticale functionaliteit kunnen aannemen. Dat lukt minder goed in de volgende zinnen waarin een vorm van *segghen* (of een dergelijk werkwoord) is “weggelaten”:

9. Ywain boot Torec den hantscoe; die nam Torec haestelijc doe, ende [seide] datmen den camp vechten soude... ‘Ywein bood Torec de handschoen; die nam Torec toen haastig aan en hij zeide dat men het gevecht zou aangaan…’

10. die senature woch senden tote Eracliuse [ende seiden]: waert dat hi over wilde comen… ‘de senatoren zonden boden weg naar Eraclius en zeiden: als hij over wilde komen… [let ook op de ellips van *boden* bij *woch senden*; *woch senden* kan hier de betekenis van ‘gezanten zenden met een boodschap’ gekregen hebben]

Maar ook meer sporadische weglating van nog andere werkwoorden is mogelijk:

11. nu latic van Regarde staen ende [sal] vort van Torec doen verstaen ‘nu zwijg ik verder over Regard en zal verder over Torec mededelen’

12. die moeder naemt up haren scoot ende [ginc] so henen metter spoet ‘de moeder nam het op haar schoot en toen er meteen vandoor = ging er toen meteen vandoor’

In het laatste geval lijkt zoals aangegeven, een elliptische vertaling in modern Nederlands mogelijk te zijn. Ook een infiniete werkwoordsvorm (infinitief of participium) kan weggelaten worden :

13. ende hi peinsden: hi wilde sire straten [gaan] ‘en hij dacht: hij wilde zijn weg gaan = weggaan’

14. uten landen Yoen die coninginne heeft [gevoerd] ‘Yoen heeft de koningin uit het land gevoerd’

Vergelijk ook middelnederlandse uitdrukkingen als bijv. *dies es menich jaer*, te begrijpen als ‘dies es menich jaer leden = wat dat betreft zijn vele jaren voorbijgegaan’. En vergelijk ook het 17e-eeuwse *dats (u) voor* waar we ‘gegaan’ bij moeten denken: ‘dat is u vóórgegaan = ik ga u voor’.

14.1.4. *Ellips van adverbium*

Ook het weglaten van *anders* en *genoech* is mogelijk (voor een deel van een pronominaal adverbium zie par. 1.6). In het tweede voorbeeld hieronder moet uit de context wel duidelijk worden dat er ‘genoeg’ bij gedacht moet worden. I

1. dat een yet [anders] dan tander es ‘dat iets anders dan het andere is’

2. des hem niet [genoech] verwonderen en conste [onpersoonlijke constructie met de zaak in de genitief en de ondervindende persoon in de datief] ‘waarover hij zich niet genoeg = goed kon verwonderen’

Dan kan (18e eeuw) ook na *niets*, *niemand* enz. worden gebruikt: vgl. *daar ik niets dan vriendschap voor in de plaats heb* (H6 1547), *het is niet dan droefheid* (id.), welke gevallen misschien als elliptisch moeten worden verklaard: ‘niets anders dan’, ‘anders niet’. Deze manieren van uitdrukken zijn ook van hedendaags Nederlands bekend.

14.1.5. *Ellips van zinsgedeelte*

Een zinsgedeelte is weggelaten in een frase als *ik ga liever niet met hem mee. Niet dat ik een hekel aan hem heb*, te begrijpen als ‘het is niet zo dat…’. Recent is *niet dus*: *we hadden gehoopt op mooi weer. Niet dus*…, te begrijpen als: ‘we hadden niet dus = dus niet (geen) mooi weer’. Of uitgebreider: *mooi dus niet*…, te begrijpen als ‘we hadden mooi dus niet… = dus mooi niet (geen) mooi weer’. Het vroege Middelnederlands laat tot onze verrassing al voorbeelden zien: vgl. bijv. *hare oghen ontdaden mettien, niet dat si blent adden ghewesen* (H2 520) ‘hun ogen gingen meteen open, niet (het was niet zo) dat ze blind waren geweest. Een 16e-eeuws voorbeeld met een wens is:

1. wel heer, in alder duyvelen name, [ik wens] dat u den duvel wechvoeren moet (

Een hedendaagse verjaardagswens luidt: *dat we er nog lang getuige van mogen zijn.* Vergelijk ook het volgende wat ingewikkelder voorbeeld (18e eeuw):

2. indien die zangers…voornemens zyn hun’ afgod te ontgoden, [is het te wensen] dat zy hem ten minsten in min aanstootelyker termen verdoemen (H6 1549)

Een voorbeeld van een uitgebreide ellips is ook:

3. mnl. eer hij began enige tale, maecti hi een gelaet so fier, ende sach daer ende hier, als [hij wilde zeggen] “wie wat wil, die come hier” ‘voordat hij begon te spreken, nam hij zo’n trotse houding aan, en zag in het rond, alsof hij wilde zeggen…’

Een recent verschijnsel zijn elliptische zinnen na *want* als bijv. *volgende keer ben ik er niet want in Griekenland* (H7 1938), *volgende week is het weer feest want 5 december* (id.), en het wel zeer elliptische *mevrouw Vermeulen komt ook ook bijna nooit in de stad want twee kleine kinderen* (id.). Deze constructies zijn al aan de orde geweest in hoofdstuk 11 par. 5. Moderne vormen van ellips zijn ook zinnen waarin in gedachten na *als* of *dan* een zin of zinsgedeelte moet worden aangevuld: *wie echt iets wil gaat veel minder vlees eten en áls* [men dan toch vlees eet], *dan van een gelukkige kip…* (H7 1907); *we hebben nog niet veel beter nieuws dán* [een paar uur geleden] (id.). Ook na preposities kan tegenwoordig ellips voorkomen: *men was onbekend mét en voelde zich overvallen dóór* (H2 462). Waarmee men onbekend was en waardoor men overvallen werd, moet dan uit de context duidelijk worden. Maar waarom hier ellips? Waarschijnlijk omdat het om een bekende situatie gaat: 'men voelde zich zoals men zich voelt wanneer men met iets onbekend is en zich ergens door overvallen voelt'. Het gaat dus om de aanduiding van een karakteristiek, algemeen bekend gevoel dat men in een bepaalde situatie heeft. Vergelijk ook *ik ben mijn hele leven de zoon van geweest*. Uit de context hoeft niet duidelijk te worden wiens zoon men precies was; ook hier gaat het om een algemene aanduiding: 'ik ben mijn hele leven geweest zoals men is als men de zoon van een beroemde vader is'. Misschien kunnen ook de beide hierboven gegeven voorbeelden met *want* in deze veralgemenende richting worden begrepen: 'want dan is het feest zoals het op 5 december feest is', 'want dan verkeer je in de situatie waarin je verkeert wanneer je twee kinderen hebt'. Het geval *onbekend mét*, *overvallen dóór*, *zoon ván* kan ook geïnterpreteerd worden binnen de structurele ontwikkeling van de prepositie; deze sluit niet meer alleen bij het volgende substantief aan maar ook steeds meer (en in dit geval zelfs nog maar alleen) bij het voorafgaande zinsdeel: *was onbekend, voelde zich overvallen*, *ben de zoon van* (zie ook hfdst. 2 par. 3.1).

Voor de 17e eeuw vinden we elliptisch aandoende constructies met *ja* of *nee(n)* genoemd: *'t is seker dat jae* (WS 134) ''t is zeker dat het antwoord ja moet zijn = dat het wél het geval is', *ick meyne dat neen* (id.) 'ik meen dat het antwoord nee moet zijn = dat het niet het geval is'. Daarnaast komt de constructie met *van* voor: *verstaen van neen* (H5 1224) 'dit ervan begrepen dat het niet het geval was'; dit type kan ook tegenwoordig nog wel voorkomen: *ik denk van nee* of *ik denk van ja*. We noemen ten slotte *Jan van Piet* voor 'Jan, de zoon van Piet'. Een variant hierop is *Jan, die van Piet*; een voorbeeld hiervan vinden we al in het Gotisch: *Iakobáu þamma Zaíbaídaiáus* 'Jacob de (zoon) van Zebedeüs' (Marc. 3:17).

14.1.6. *Ellips van pronominaal deel*

Vergelijk om te beginnen de zin:

mnl. want dat oge noyt en sach [daer] heefstu verdient te comen in 'want wat het oog nooit zag, daar heb je verdiend in te komen'

In de vertaling van deze zin lijkt de ellips ook tegenwoordig wel mogelijk (maar niet helemaal standaard): wat het oog nooit zag heb je verdiend binnen te gaan

Reeds vanaf het late Middelnederlands vinden we ontbreken van het pronominale deel in een attributieve *om*-groep als mod.ndl. *een pen om mee te schrijven* i.p.v. *om ermee te schrijven*. Vgl. voor het Middelnederlands *dorperlike sware ede omme te bedrieghene mede* (MNW) 'schandelijke zware eed om mee te bedriegen'. Zuidelijk lijkt, in ieder geval optredend vanaf de 18e eeuw, ellips van *er* in *met*-groepen: *een hooft met vleugels aen* 'eraan', *den 14 7ber*

isser op alle hoeken der straeten afgelesen met vier gendarmen by ‘erbij’, *een ander tafel met twee keirsen op* ‘erop’, (steeds H6 1540, 18e eeuw), *koffie met melk in*. Vgl. nog in hedendaags centraal-zuidelijk (vooral brabants) taalgebruik: *een sigarettenkoker met een groene stier op* (ZNW). Let op de variatie in adverbium (prepositie): *aan*, *bij*, *in*, *op*. Ook het volgende geval kan binnen dit kader worden geinterpreteerd: *voor de kerk…waeren noch eenige heijligen ’t hooft af* (H5 1210) waarin *‘t hooft af* absoluut is: ‘terwijl het hoofd eraf is, met het hoofd eraf’. Dit voorbeeld is echter noordelijk 17e-eeuws. Hedendaags noordelijk is *onderhandelaars van de vakbonden…met rouwbanden om* (H7 1905); vgl. ook *met de hoeden op* (internet). Ook *ik heb geen gehoorapparaten in* (met *hebben*) lijkt in het noorden wel mogelijk evenals (met *doen*) *ik doe maar niet mijn gehoorapparaten in* of wel zeker *ik doe maar niet mijn sjaal om*. Ook bij deze voorbeelden kunnen we aan ellips van *er* denken maar ook en misschien eerder aan ellips van het in de situatie betrokken lichaamsdeel. Er is verschil met de eerder genoemde (vooral) zuidelijke voorbeelden. In bijv. *een sigarettenkoker met een stier op* moet *op* met ‘de sigarettenkoker’, iets wat al genoemd is, worden aangevuld; bij bijv. *met rouwbanden om* moet de aanvulling op basis van de situatie worden begrepen. Een biezonder voorbeeld is brab. *(boeken?) die heb ik al tien* ‘daar heb ik er al tien van’: *er* ontbreekt en de plaats van het adverbiale demonstratieve deel *daar* wordt ingenomen door het demonstrativum *die*.

Elliptisch lijken ook vooral brabantse voorbeelden met het werkwoord *hebben* als *Jozef had zijn grooten, bruinen vilthoed bij* (H7 1905). Nog steeds komen kinderen, ook in Noord-Brabant, op school met de mededeling: *ik heb mijn boek niet bij* (of misschien tegenwoordig met *mijn laptop*). Deze voorbeelden, alleen met *bij*, zullen we met een reflexief pronomen aanvullen, resp. *bij zich*, *bij me*. *Bijhebben* kan hier echter ook als een scheidbaar samengesteld werkwoord worden opgevat. 18e-eeuwse zinsnedes als *onze by hebbende bagage* ‘de bagage die we erbij/bij ons hadden’ of *bijkoomende toevallen* ‘gebeurtenissen die erbij kwamen’ (H6 1540) lijken niet typisch zuidelijk te zijn: de bronnen zijn noordnederlands (Jacobus Kok, Amsterdam; Emilie Luzac, Leiden). Zuidnederlands (westvlaams) uit het begin van de 20e eeuw (bij Stijn Streuvels) is echter wel *terwijl…was Zachaar bijgekomen* ‘erbij gekomen’. Kan ook *bijkomen* als een scheidbaar samengesteld werkwoord worden opgevat?

14.1.7. *Ellips van conjunctie*

In het Middelnederlands komt het vaak voor dat een conjunctie ontbreekt (zie voor een ellips van *dat* reeds hfdst. 10, par. 6.2.3). Zie onderstaande voorbeelden (alle S301); de conjunctie in kwestie wordt in de vertaling onderstreept.

1. in een subjectszin: hets beter dust becopes hier dan ghinder int helsce vier ‘het is beter je bekoopt het hier = het is beter <u>dat</u> je het hier bekoopt dan ginds in het helse vuur’

2. in een objectszin: ic wildic wel die wareid wiste ‘ik wilde wel ik wist de waarheid = ik wilde wel <u>dat</u> ik de waarheid wist’

3. in een causale bijzin: si wilden gherne al ghemene voor hem sterven: hi ware haer here ‘zij wilden graag allemaal voor hem sterven: hij was hun heer = <u>omdat</u> hij hun heer was’

4. in een consecutieve bijzin: hi was so blide hine wiste wat doen van vrouden ‘hij was zo blij hij wist niet wat te doen van vreugde = <u>dat</u> hij niet wist wat te doen van vreugde’

5. in een finale bijzin: nu en willic langher beiden niet, ic wil u corten dit verdriet ‘nu wil ik niet langer wachten, ik wil uw verdriet bekorten = om uw verdriet te bekorten’

6. in een conditionele bijzin: wiltu, wi varen bider zee ‘wil je = als je wilt, we varen over de zee = dan varen we over de zee’

7. in een concessieve bijzin: daer verzoenden si tier tijt, was er te voren enech strijt ‘daar verzoenden zij zich op die tijd, was er tevoren enige strijd = ook al was er tevoren enige strijd’

Let erop dat in zin 2 anders dan in de andere zinnen de persoonsvorm (zoals in een bijzin) achteraan staat. Uit de eerste vertalingen komt naar voren dat we “weglaten” van de conjunctie soms ook voor hedendaagse gesproken taal kunnen aannemen; bij zin 6 is die “weglating” zeker ook standaardtaal. We geven nog een paar spreektalige voorbeelden uit hedendaags taalgebruik: *het is beter je gaat naar binnen* (subjectszin), *hij zei hij wilde een boek kopen* (objectszin), *het was zo koud ik ben naar binnen gegaan* (consecutief). In deze voorbeelden vraagt de aanhef (*het is beter*, *hij wilde*, *het was zo koud*) duidelijk om een vervolg. Voorbeelden waarin dit niet het geval is, zijn *ik ging naar binnen, het was koud* (causaal), *ik wil niet langer wachten, ik ga hem troosten* (finaal). Er is steeds sprake van de “rechte” volgorde in de tweede zin, met de persoonsvorm vooraan. Een concessief voorbeeld, met de “bijzin” voorop, zou kunnen zijn: *het regende, ik ging toch naar buiten*; toevoeging van *toch* is hier nodig.

Ook dialectisch zijn deze conjunctie-loze zinnen heel gewoon; voor het noordoosten wordt wel aangenomen dat ze daar gemakkelijker in “beschaafd” dialect worden gebruikt dan elders. We beperken ons tot een paar duidelijke voorbeelden uit het Gronings, met subjectszin, objectszin en consecutieve bijzin: *’t is beter doe gaaist noa binn*, *hai zee hai wol een boek koopn* en *‘t was zo kòld ik bin noa binnen goan*. Het Fries loopt parallel: *it is better jo geane nei binnen*, *hy sei hy woe in boek keapje* en *’t wie sa kâld ik bin nei binnen gongen*. Vergelijk ook voor het Engels: *it’s better you go inside*, *he said he wanted to buy a book* en *it was so cold I went inside*, en voor het Duits: *es ist besser, du gehst hinein*, *er sagte, er wolle ein Buch kaufen*, *es was so kalt, ich bin hineingegangen*.

De verklaring voor de rechte volgorde kan zijn dat de hoofdzinsvolgorde gemakkelijker te realiseren is, maar er lijkt ook een betekenisaspect in het spel te zijn, aan te duiden als ‘werkelijkheid’. In ieder geval lijkt bij ‘niet-werkelijkheid’ de hoofdzinsvolgorde niet of niet goed te gebruiken. Vergelijk een voor het Gronings dubieuze zin als ?*hai wait ’t net zo goud hai haar der zulf bie west*, die ook in algemene gesproken taal minder gewoon klinkt: *hij weet het net zo goed alsof hij was er zelf bij geweest*. Met deze opmerkingen over de volgorde zijn we overigens vooruitgelopen op hoofdstuk 15.

14.1.8. *Ellips van pronominaal subject*

Hier gaat hier niet om het pro-dropverschijnsel (zie hfdst. 5 par. 3) maar een recent lijkend verschijnsel als in *hij schijnt nogal opvliegend te zijn klinkt* in plaats van *klinkt het* ‘wordt gezegd’. Het op die manier gebruiken van *lijkt* en zeker van *schijnt* lijkt vaker voor te komen en is misschien ook ouder. Een soortgelijk *denk* is bekend van het Westland en Westfriesland: *ik ga naar bed denk*, *hij komt nog wel denk*, waarin *denk* als ‘denk ik’ moet worden begrepen. Het kan uit *denk’k* ontstaan zijn zoals *klinkt* uit *klinkt’t*, *schijnt* uit *schijnt’t* en *lijkt* uit *lijk’t*. Dan is er althans in oorsprong geen sprake van ellips.

14.1.9. *Da's nie*

Dialectisch komt da's niet als negatieve reactie op een bewering voor, met een voorbeeld uit het vlaams-brabantse Wambeeks: *Marie zie Pierre graag. Da's nie*. We kunnen hier verschillende aanvullingen bij denken: 'dat is niet zo' (adverbium), 'dat is niet waar' (predicatief gebruikt adjectief), 'dat is niet het geval' (lidwoord plus substantief als predicaatsnomen).

14.2. *Gemarkeerd – ongemarkeerd*

Bij 'gemarkeerd – ongemarkeerd' gaat het om gevallen waarin eerst iets gespecificeerd wordt en daarna ongespecificeerd; in het tweede geval blijft de specificatie dus achterwege hetgeen een zekere verwantschap met 'ellips' laat zien. Zo kan in het Middelnederlands in plaats van samentrekking een omschrijving met het werkwoord *doen* gebruikt worden. Voor mod.ndl. *die heb ik net zo lief als iemand zijn kinderen* (begrijp: 'lief heeft') is in het Middelnederlands mogelijk: *die hebbic also lief als ieman sine kindre doet* (S254). In hedendaags Nederlands, maar misschien niet erg gebruikelijk, zou *als iemand zijn kinderen doet* zeker nog wel kunnen voorkomen. Vergelijk ook *hi en kent mi niet, so doe ic hem* (S254) met *hij kent me niet, zo ik hem ook niet*; let erop dat in het Middelnederlands de negatie, zoals we zouden verwachten, niet wordt herhaald. In de eerste helft wordt het gevoel waar het om gaat, gespecificeerd: 'lief hebben' resp. 'niet kennen', in het tweede (met 'doen') ongespecificeerd gelaten. Er is ook sprake van een vergelijking: 'zo lief als', 'zoals ik hem ook niet'. In het eerste voorbeeld is er ook van een zekere activiteit ('lief hebben') sprake; minder duidelijk is dit het geval in het tweede: 'niet kennen', en nog minder duidelijk in *viere voete heeft si* (de vleermuis) *ende tande alse de muse doen* (S254) 'vier voeten heeft ze en tanden zoals de muizen'. Staat in de eerste helft het werkwoord 'zijn', dan wordt dit herhaald: *op ertrike en es edelre niet dan een goet name si* `(S140) 'op aarde is niets edeler dan een goede reputatie'. In de moderne vertalingen is er geen onderspecificatie maar samentrekking, dus in het geheel geen specificatie in de tweede helft. Een constructie met *doen* kan tegenwoordig wel ter vermijding van ambiguïteit gebruikt worden: *ze eten niet anders dan muizen en ratten doen*. Komt in het Middelnederlands (of al eerder), althans ten dele, *doen* in gebruik om duidelijk(er) aan te geven wat in de tweede helft als subject moet worden begrepen? Kan er verband zijn met het verdwijnen van het vormverschil tussen nominatief en accusatief? Paradoxaal geformuleerd zou er dan sprake zijn van specificatie met behulp van onderspecificatie. Het vervangende *doen* is overigens al in hfdst. 4 par. 4 ter sprake gekomen.

Ook bij het gebruik van conjuncties kan onderspecificatie voorkomen. Het ongespecificeerde *dat* kan een eerder gebruikte conjunctie vervangen: *ende dit verstont sinte Pauwels wel doen hi sprac ende dat hi begheerde ontbonden te sine vanden lichame en met Christo te sine* (S319) 'en dit begreep Sint Paulus goed toen hij sprak en dat = toen hij begeerde om van zijn lichaam verlost te zijn en met Christus te zijn'. *Dat* dient hier om het vervolg van de bijzin aan te geven; dat het een temporele bijzin betreft, is al door het voorafgaande *doen* 'toen' aangegeven. Voorbeelden lijken in de 16e en 17e eeuw vaker te gaan voorkomen. Een 16e-eeuws voorbeeld is *maer om datter veel wetten self onseker ende twijfelachtich bevonden worden, ja datse somtijts teghen malcander strijden…soo sullen wy…* (H4 1059), een 17e-eeuws *doch also het niet wesen kan, en dat het schoon dagh is, soo laet ons opstaen* (H5 1345). Voor hedendaags gesproken taal kan dit verschijnsel misschien niet worden uitgesloten. Een biezonder geval van onderspecificatie vinden we in: *ik weet niet of hij*

meegaat of <u>dat</u> hij liever thuis blijft. Het tweede *of* is nevenschikkend, het eerste onderschikkend. Het tweede onderschikkende *of* wordt hier door het neutrale *dat* vervangen om te voorkomen dat we twee keer *of* naast elkaar zouden krijgen. Met dit voorbeeld bevinden we ons zeker binnen de standaardtaal.

Een verwant verschijnsel lijken bepaalde volgorde-wisselingen. Om deze te duiden moeten we ervan uitgaan dat een bijzinsvolgorde gemarkeerd is vergeleken bij een hoofdzinsvolgorde en verder dat een bijzinsvolgorde met de persoonsvorm voorop gemarkeerd is in vergelijking met een bijzinsvolgorde met de persoonsvorm achteraan. In vergelijking met een hoofdzin is een bijzin met de persoonsvorm voorop dus dubbel gemarkeerd. Is de eerste helft van de zin gemarkeerd, dan kan, met behoud van de functie, de tweede helft ongemarkeerd blijven. De veronderstelling hierbij is dat de productie van een gemarkeerde volgorde meer moeite kost dan die van een ongemarkeerde. De ongemarkeerde helft dankt zijn functie aan de voorafgaande gemarkeerde helft. Vergelijk de volgende middelnederlandse voorbeelden:

1. met een consecutieve bijzin: so dat si dat habijt altemalen wttoech ende leydet opt outaer voer onser lieven vrouwen beelde (H2 569) ‘zodat ze dat kleed helemaal uittrok en legde het = het legde op het altaar voor het beeld van onze Lieve Vrouw’ [na *ende* hoofdzinsvolgorde i.p.v. bijzinsvolgorde; zonder herhaling van *si*]

2. met een temporele bijzin: ende alse hi comen was in den temple ende hi stont ghereet sijns ambachts te plegene (H2 568) ‘en toen hij gekomen was in de tempel en hij stond klaar = en klaar stond om zijn werk te verrichten’ [na *ende* hoofdzinsvolgorde i.p.v. bijzinsvolgorde; hier wordt *hi* herhaald]

3. met een relatieve bijzin: van eenen heer die des ghelijcs dede ende hi wort selve rijck (WS 76) ‘van een heer die ook zoiets deed en hij werd zelf rijk = en (die) zelf rijk werd’ [na *ende* hoofdzinsvolgorde i.p.v. bijzinsvolgorde; *die* wordt vervangen door *hi*]

4. met een conditionele bijzin: onthouden si den volke Gods woert ende sijt hem niet en seggen voert, si sullen hebben... (S 304) ‘onthouden zij het volk Gods woord en zij het hun niet zeggen verder = zeggen zij het hun niet verder, dan zullen ze hebben...’ [na *ende* bijzinsvolgorde met werkwoord achteraan i.p.v met vooraan; met herhaling van *si*]

5. met een conditionele bijzin: ware wi gewapent even wale ende ic ware op grauweele, ingaver niet omme enen canele] (H2 569) ‘waren we even goed bewapend en ik zou = zou ik op het zand (in het strijdperk) zijn, dan zou ik er helemaal niets om geven’ [na *ende* hoofdzinsvolgorde i.p.v. bijzinsvolgorde met werkwoord vooraan; subject wisselt in de bijzin: *wi*, *ic*]

6. met een concessieve bijzin: ende wassic verbannen ene tijt ende mi de coninc mijn goet nam… (S304) ‘en (al) was ik een tijd lang verbannen en (al) nam mij de koning = de koning mij mij mijn bezit af… [na het tweede *ende* bijzinsvolgorde met werkwoord achteraan i.p.v. bijzinsvolgorde vooraan]

In hedendaagse schrijftaal zouden dergelijke constructies worden afgekeurd.

14.3. *Expletie*

14.3.1. *Expletief dat en of*

Expletieve elementen als *dat* en *of* kunnen de functie hebben om de zinsstructuur te verduidelijken, namelijk om nog eens extra (in de zogeheten dubbele "COMP-vulling") het begin van de bijzin te markeren. Vergelijk de volgende middelnederlandse gevallen:

1. na een conjunctie: hoe wel dat sijt daden node (MNW) 'hoewel zij het niet graag deden'

2. na een adverbium: die verwonderde sere hoedat hi aldus mochte leven ende teren (zie S322) 'die verwonderde er zich zeer over hoe hij zo kon leven en (pot) verteren'

3. id.: dat ghi moghet sien ende horen wanen dat ghi sijt gheboren (S318) 'dat ge kunt zien en horen vanwaar ge zijt geboren (welke afkomst gij hebt)'

4. id.: dander vrouwen in Spaengen danen dat sy comen waren (S321) 'de andere vrouwen in Spanje waarvan zij gekomen waren'

5. na een relativum: die bisscop die dat een deel van Mechelen toebehoorde (D1 40) 'de bisschop aan wie een deel van Mechelen behoorde'

6. na een relativum met ingesloten antecedent.: so wie dat niet en arbeit, en sal niet eten (S321) '(al)wie niet werkt, zal niet eten'

Wanneer het relativum van een woordgroep deel uitmaakt, is er tussen relativum en *dat* distantie; zie het volgende voorbeeld (18e eeuw):

7. dog het was my genoeg bekend met welk gezelschap dat ik omgong (H6 1549) 'maar het was mij voldoende bekend met welk gezelschap ik omging'

Als bijzinsmarkeerder vinden we *dat* nog terug in de conjuncties die ermee zijn samengesteld: *doordat*, *nadat*, *omdat*, *opdat*, *totdat*, *voordat*, *zodat*, met als eerste lid een element dat ook prepositie kan zijn. Afgezien van deze gevallen waarin het gelexicaliseerd is, wordt expletief *dat* uit de standaardtaal geweerd. Kenmerk van expletiviteit is dat het element in kwestie weggelaten kan worden (voorbeelden S323):

1. bij een conjunctie: om hi te campe niet mach comen 'omdat hij naar het gevecht niet kan komen'

2. id.: vore si quamen te sinen vader 'voor(dat) ze kwamen bij zijn vader'

3. id.: wi sullen varen tote wise vinden 'we zullen verder gaan tot(dat) wij ze vinden'

4. id.: die wile si in desen ghebede waren 'terwijl zij in dit gebed waren'

5. id.: in dien dieselve persoon niet in den vierschaer en comt 'indien diezelfde persoon niet voor het gerecht verschijnt'

6. bij een adverbium: hi telde hoe si moesten derven van haren lene, van harre erven 'hij vertelde hoe ze afstand moesten doen van hun leengoed, van hun erfdeel'

7. bij een relativum met ingesloten antecedent.: zoo wie dit dubbele byer brout '(al)wie dit dubbele bier brouwt'

In modern nederlands 1 is *dat* regel geworden; in 2 en 3 kan het expletieve *dat* ontbreken zij het eerder in gesproken dan in geschreven taal; in 5, 6 en 7 is de vorm zonder *dat* duidelijk standaardtaal wat ook geldt voor *terwijl* (4) dat echter niet precies correspondeert met *die wile*, wel met *terwile(n) (dat)*.

Expletief *dat* is dialectisch nog bekend van het zuiden: *vertel maar niet wie dat ze had kunnen roepen*, terwijl het overige taalgebied, zeker al in de 17e eeuw, kiest voor *wie of* of evt. voor de compromisvorm *wie of dat*: *wie of (dat) ze had kunnen roepen*, overigens alleen in de positie na vraagwoorden met anlautend w-. Het is niet gezegd dat in de meer noordelijke gebieden het oorspronkelijke *dat* zoals we dit in het Middelnederlands aantreffen, door *of* of *of dat* is vervangen: mnl. *dat* hoeft niet de oudere vorm te zijn maar kan ook aan het overwegend zuidelijk karakter van het Middelnederlands worden toegeschreven. Expletief *of* is overigens ook van het Middelnederlands bekend: *ende die leerden uut over al dat lant, waer of Cristus soude geboren werden* (H3 737) 'en die maakten over het hele land bekend waar Christus geboren zou worden', trouwens ook de combinatie *of dat*: *om desen wille plechtmen die ghecroende keyser te vragen waer of dat hi wil sijn dootscreyn hebben ghemaect* (H3 737) 'hierom pleegt men de gekroonde keizer te vragen waar hij wilde dat zijn doodskist werd gemaakt'. Expletief *dat* (*as*, *at*, *an*) kan in het zuiden ook voorkomen terwijl dan in het noorden (overwegend) geen expletie plaatsvindt: dit is *de man die* [*dat*] (subject) *het verhaal verteld heeft* of *dit is de man die* [*dat*] (object) *ze geroepen hebben* (oostvlaams, brabants), *wie* [*dat*] *geld heeft, moet mij maar wat geven* (zeeuws, vlaams), *de bank waar* [*dat*] *ze op zaten* (vooral zuidelijk), *de jongen* (*wie*, *van wie*, *die*) [*dat*] *de moeder gisteren hertrouwd is* (zuidelijk, met als variant *waarvan*). Voor het feit dat de combinatie *die dat* minder vaak voorkomt dan *wie dat* of *waar dat*, kan als verklaring dienen dat er in het eerste geval anders dan in de beide andere gevallen sprake is van "dubbel op": twee keer namelijk een d-woord. Wat de taalnormering betreft: de grammaticus Joannes Vollenhove (17e eeuw) hekelde al het "stopwoort" *dat*.

14.3.2. *Expletief so*

Een ander expletief element van het Middelnederlands is *so* [121]. Het staat aan het begin van de hoofdzin en geeft aan dat de voorafgaande zin een bijzin is. We zouden ook kunnen zeggen dat het woordje *so* die bijzin samenneemt. Het fungeert ook, om ritmische redenen, als een soort rustpunt. Al naar gelang het karakter van die bijzin kan in de vertaling een bepaald adverbium gebruikt worden maar men kan *so* ook onvertaald laten. Voorbeeldzinnen:

1. doe die VII daghe leden waren, *so* riep Moyses die oudere des volcs te gadere (S318) 'toen de zeven dagen voorbijgegaan waren, (toen) riep Mozes de ouderen van het volk bijeen' (na temporele bijzin)

2. ende omme dat die offer der sonden ghemeine was, so droech Aaron van den ghemeinen bloede in den tabernakel (S318) 'en omdat het het offer voor de gemeenschappelijke zonden

[121] *So* kan diverse betekenissen hebben, ook een veralgemenende, bijv. *in so wat* (*so*) 'wat ook' (het tweede so is expletief). Vgl. ook onl. *so wanne so* 'wanneer ook maar'. Hetzelfde geldt voor, meestal voorafgaand, *ooc*: *ooc wat*
'wat ook'; zoals blijkt staat *ook* in modern Nederlands erachter. Zie S87. Terwijl *ook* modern is, komt dit *zo* vanaf de 16e eeuw niet vaak meer voor. (Zie HG deel 2 par. 5.9.1.)

was, (daarom) droeg Aäron van het gemeenschappelijke bloed de tabernakel binnen' (na causale bijzin)

3. alst evel wast, so soude men het weeren int beghin (MNW) 'als het kwaad toeneemt, (dan) zou men het in het begin moeten afweren" (na conditionele bijzin)

In zin 3 kunnen we nu zoals aangegeven, facultatief het expletieve woordje *dan* gebruiken.

Expletief *so* is in het Middelnederlands ook zeer gebruikelijk na een vooropgeplaatst zinsdeel anders dan het subject of de persoonsvorm; dit krijgt daardoor meer nadruk: *mettin* (begrijp: *mettien*) *so wart oc Zachariass mont ontploken* (MNW) 'meteen werd ook Zacharias' mond geopend', *wanneer soo was dat kint gheboren?* (MNW) 'wanneer was het kind geboren?', *ter poorten so es hi* ghegaen (MNW) 'naar de poort is hij gegaan' enz. In beide gevallen staat een adverbiale bepaling voorop; een direct object komt voor in *broot so at hij harde cleene* (S325) 'brood at hij weinig', een infinitief (deel van het werkwoordelijk gezegde) in *slapen so essi gegaen* (S325). In het laatste geval kan in de moderne weergave de volgorde niet gehandhaafd blijven: 'ze is gaan slapen'. Een enkele keer komt toch een pronominaal subject voor: *dander mesdaet die so gaet der zielen an* (S325) 'de andere zonde, die gaat de ziel aan'. In al deze gevallen is een expletief *zo* in hedendaags Nederlands niet meer gebruikelijk. Resten zijn (hollands) *hierzo* en *daarzo*, ook wel *hiero* en *daaro*; deze vormen (en dat geldt voor de beide laatste nog in sterkere mate dan voor de beide eerste) zijn geen standaardtaal.

14.3.3. *Andere expletieve vormen*

Na een conditionele bijzin kan in hedendaags Nederlands het expletieve *dan* voorkomen: *als het regent*, *dan blijf ik thuis*; het is facultatief: *als het regent, blijf ik thuis*. Oude voorbeelden met dit *dan* vinden we in de Heliand: *ef thu it mid thinu wordu gisprakis*, *thann is san thiu lethed losot* 'indien jij het met jouw woord zou spreken (verklaren), dan is spoedig de ziekte opgelost'. Een 19e-eeuws voorbeeld met *dan* is *indien er iemand ter wereld was, die benyd werd, dan mogt Ovens het heeten* (Potgieter, WNT). *Dan* zal sneller gebruikt worden wanneer de bijzin niet met een conjunctie wordt ingeleid: *regent het*, *dan blijf ik thuis*, maar waarschijnlijk onder invloed van het eerste type, kan het ook bij het tweede ongebruikt blijven: *regent het*, *blijf ik thuis*. Zie voor dit type "cromazin" hfdst. 10 par. 6.2.5. *Dan* kan ook aan het eind van een vraagzin voorkomen; een 16e-eeuws voorbeeld, bij Cornelis Crul, is *wat ist dat u let dan?* Het expletieve karakter blijkt hieruit dat reeds met de intonatie wordt aangegeven dat er van een vraag sprake is. Het is nog bekend van het hedendaagse Leids en ook in *niet-dan?* in het naburige Katwijks.

Soms kan ook *als* expletief voorkomen, bijv. in *dat men ons als morge audiëncie geven sal* (H4 994, 16e eeuw) 'dat men ons morgen audiëntie geven zal'. Vgl. nog hedendaags in onbeholpen schrijftaal: *hierbij deel ik u mede alsdat ik niet kan komen*.

Ook versterkend *al* kan expletief voorkomen: *al zingend en klingend reet si door het bosch* (Lied van Heer Halewijn). En vergelijk ook in in ieder geval nog niet zo lang geleden bekende kinderliedjes: *al in een groen, groen knolleknollenland* of *al op een mooie dag in september*. Ten slotte noemen we hier nog de expletieve genitief: vgl. *-s* in *Honorius hilts hem an Gode ende dede gerne sine gebode* (S170) lett. Honorius hield "wat dat betreft" zich aan God en deed graag zijn geboden'. Er is een zekere overeenkomst met het tegenwoordige gebruik van stopwoordjes of -stopwoordcombinaties als bijv. *dus* of *wat dat betreft*.

14.4. *Nadruksconstructies*

Verwant met expletie is het verschijnsel dat een *dat*-zin met het pronomen *dat*, dat dan de volle nadruk krijgt, wordt aangekondigd; let op het eerste *dat* (= dát) in de volgende zin:

want over waer so segt men dat dat muur noch veste en can die stat beschermen (H2 502) ‘want men zegt dát voor waarheid dat muur noch vest de stad kan beschermen’.

In de moderne vertaling kan dit dat gehandhaafd blijven maar wordt vermeden dat beide *dat*’s naast elkaar komen te staan. In de moderne vertaling kan soms ook een pronominaal adverbium gebruikt worden: *ne waer dat hijt liet omme dat dats hem die joncfrouwe bat* (S320) ‘ware het niet dat hij het om dát > dáárom naliet dat de jonkvrouw hem erom vroeg (had gevraagd)’. Dat is niet mogelijk bij: *bedauwet waren bome ende crude tot dien dat die sonnen up quam* (S320) ‘bedauwt waren bomen en kruiden totdat (tot op het moment >*daartoe) de zon opkwam’. Soms staat het demonstrativum in de genitief: *mar iosephus ghewaghet das dat daer een edel prince was* ‘maar J. maakt daarvan gewag dat er een edele prins was’ (VMNW). Voor de volledigheid noemen we hier ook de voorlopige zinsdelen zoals in de volgende zinnen: *daarover hoeft niemand zich te verbazen dat...* of *niemand hoeft er zich over te verbazen dat*… Het Oudnederlands laat een voorbeeld zien in *thes nedarf nieman wunder haven that these herren wurthen sus geslagen* (ONW RB) ‘daarover hoeft niemand zich te verbazen dat deze heren zo werden geslagen’. Een kwestie van nadruk kan ook zijn wanneer *zei hij* of een variant daarvan midden in de aanhaling komt te staan: vgl. *...en overweldight door de naedruck van die doordringende ghedachten, wel Reynhert! riep hy uyt, soudet u verdrieten...* (van Heemskerck *Arcadia*, 17-eeuw).

14.5. *Herhalingsconstructies*

Voor herhalingsconstructies geven we om te beginnen eenvoudige voorbeelden waarin een conjunctie in de bijzin met een adverbium in de navolgende hoofdzin wordt herhaald. We kunnen dit *correlatieve* constructies noemen:

toen het onweer naderde, toen zijn we maar naar binnen gegaan

zoals mijn vader het deed, zo doe ik het ook

Vergelijk ook de herhaling van een *dat*-zin met *dat* als pronomen:

dat hij mijn vader bedrogen heeft, *dat* neem ik hem zeer kwalijk

Ongewoon is de correlatie wanneer de conjunctie met *-dat* gevormd is: ?*nadat hij dit ging doen*, *daarna ben ik weggegaan*. Of bij een conjunctie als *terwijl*: ?*terwijl het feest maar doorging, onderwijl ging ik weg*. Mogelijk wordt ze frequenter naarmate de bijzin uitgebreider is. Zoals in het moderne Nederlands zijn correlatieve constructies ook heel gewoon in Oud- en Middelnederlands. Vgl. voor het Oudnederlands: *tho ther kuning gesaz upho sinemo stuole, tho begunde min salfwerz meer ande meer ze stinchene* (ONW LW) ‘toen de koning op zijn stoel zat, toen begon mijn zalf meer en meer te geuren’. Een voorbeeld met *nu* is: *nu ich hine vundan havon, nu willon ich hine ze mer neman* (ONW LW): ‘nu ik hem gevonden heb, nu wil ik hem tot mij nemen’. Vergelijk ook *thaz himo hungredo…thaz draph ad humanitatem* (ONW LW 11e eeuw) ‘dat hem hongerde…dat behoorde tot het mens-zijn’, met herhalende samenvatting van de dat-zin door het tweede *thaz*. Een middelnederlands voorbeeld is *doe dat kijnt drie jaer out was, doe brochtet die moeder dat kint tot des conincs*

hove (S360) ‘toen het kind drie jaar oud was, toen bracht de moeder dat kind naar het hof van de koning’ (let ook op de herhaling van *dat kijnt – kint*). In een ingewikkelde zinsconstructie, met tussenzinnen, kan in het Middelnederlands een stuk zin, woordelijk of niet woordelijk, worden herhaald. Vergelijk de volgende zinnen waarin is onderstreept wat woordelijk wordt herhaald, cursief wat niet woordelijk wordt herhaald:

1. God gheboot heme dat hi sinen sone Ysacke, dien hi minde boven al, die heme ghegeven was boven nature, ende daer hi groots dincs ane vermoede, dat hi *dien* dooden soude (S318) ‘God gebood hem dat hij zijn zoon Izak die hij boven alles beminde, die hem tegen de natuur in was gegeven, en waaraan (aan wie) hij iets groots vermoedde, dat hij die zou doden’ [*dien = sinen sone Ysacke*]

2. want van desen berge Syon, dat es een spiegel alre waerheit ende ene bescouwenge alre gerechtigheit, *ute hem* sal gaen de wet (S318) ‘want van deze berg Sion, dat is een spiegel van alle waarheid en een schouwspel van alle gerechtigheid, uit hem zal de wet gaan’ [*ute hem = van desen berge Syon*]

Het verschijnsel is nog steeds bekend uit de hedendaagse gesproken taal al zullen de zinsconstructies daarin niet zo ingewikkeld zijn als in de beide voorbeeld-zinnen. Een zin als: *God beval hem dat hij zijn Izaäk*, *zijn zoon die hij zo liefhad*, *dat hij die zou doden*, lijkt in ieder geval in gesproken taal goed mogelijk. In hedendaagse geschreven taal zal men dergelijke herhalingen ook bij een wat ingewikkelde zinsbouw liever vermijden; de lezer heeft dan ook meer tijd om zo’n zin te overzien.

Zie voor herhalingsconstructies (in verband met de “tang”) ook hfdst. 15 par. 10.7.

Aantekeningen

Algemeen: Zie voor een bespreking van de verschillende “fantoomzinsdelen” en de verklaring ervan Klooster par. 7.6. De term *schimonderwerp* is afkomstig van P.C. Paardekooper. Stoett 1923 heeft een hoofdstuk over “ellips” (met veel voorbeelden in par. 211). Een behandeling van een aantal ellipsis-gevallen (of als zodanig geïnterpreteerd), speciaal in het dialect van het vlaams-brabantse Wambeek, bevat van Craenenbroeck 2004. Een voorbeeldzin hieruit is *Jef eid iemand gezien mo ik weet niet wou da* ‘Jef heeft iemand gezien maar ik weet niet wie (dat)’. Ook het type *Marie zie Pierre graag. Da’s nie* komt daarin ter sprake. In van der Horst 2008 (p. 1625) vinden we een aantal voorbeelden van de constructie *naar mijn moeders* ‘naar het huis van mijn moeder’ uit het dialect van Roeselare. Bij van der Horst vinden we ook veel voorbeelden van *dat*-loze bijzinnen. Zie voor mnl. expletief *dat*, *so*, *als* ook Heersche 1991 hoofdstuk 3. De centraal-zuidelijke verspreiding van het type *ik heb mijn boek niet bij* is duidelijk te zien op kaart 70a in SAND deel 1. Van der Horst 2008 p. 462 duidt de “zoon van”-constructie aan als de *Praepositio Peterburgensis*, naar Peter Burger die er volgens hem als eerste de aandacht op vestigde. Voor partikelachtig *blinkt* zie van Oostendorp 2023. Het woordje *te* kan om haplologische redenen bij de eerste keer zijn weggelaten; voor *om proberen te regeren* zie Reeker 2023. Vi kan zonder Vf optreden: vgl. nnl. *genoeg gepraat!* We mogen aannemen dat zulke constructies zeker al van oudsher in de spreektaal voorkwamen.]

Voor de geografie van de zogeheten dubbele COMP-vulling zie de kaarten 16a, 84a, 84b, 88a en 89a in deel 1 van de SAND. Will (2005) bevestigt dat Zeeuws-Vlaanderen oorspronkelijk aan de zuidelijke kant stond. Zie in verband met de expletieve vormen ook Bennis 1997 die twee voegwoordposities voor het Nederlands onderscheidt en ook het taalhistorisch en taalvergelijkend perspectief in zijn beschouwingen betrekt. Voor expletief *dat* (*die dat*, *wie dat*, *waar dat*) zie van Craenenbroeck & Vandekerckhove 2019. Kaart 88a SAND laat duidelijk het zuidelijke (vooral

zuidwestelijke) expletieve *dat* zien: *de bank waar dat ze op zaten.* Vgl. ook kaart 89a, o.a. *de jongen van wie dat de moeder gisteren hertrouwd is*. Zie ook de kaarten SAND 84a en b.

Van der Horst (2008 p. 563 e.v.) noemt voor de tegenstelling gemarkeerd – niet gemarkeerd ook nog andere gevallen dan de in deze paragraaf genoemde. In zijn visie ligt deze tegenstelling historisch gezien ook ten grondslag aan het verschijnsel van de samentrekking. Oorspronkelijk was in het "pro-drop"-stadium het gebruik van een subject gemarkeerd evenals trouwens dat van een onderschikkende conjunctie. Toen deze beide elementen verplicht werden, werd juist de afwezigheid ervan als gemarkeerd ervaren. Dit breidde zich dan verder uit tot ook andere samentrekkingspatronen. Deze visie houdt dan wel in dat wat wij als samentrekking kennen, bijvoorbeeld op verbum finitum, oorspronkelijk niet voorkwam.

H15. VOLGORDE

Inhoud

Vooraf. Afkortingen

15.1. Preliminair [15.1.1 inleiding, 15.1.2. begrippen termen, notaties [15.1.2.1 “S O V” in strikte zin, 15.1.2.2 “S O V” in ruime zin, “groen” en “rood”]]

15.2. GLOBALE ONTWIKKELING

15.3. KLEIN VÓÓR GROOT [15.3.1. inleiding, 15.3.2. subjecten en objecten [15.3.2.1. Oudnederlands, 15.3.2.2. Middelnederlands, 15.3.2.3. na het Middelnederlands,15 3.2.4. modern Nederlands, 15. 3.2.5. dialectische biezonderheden] 15,3.3. *er*, *zich*, *het*]

15.4. S/O/V LATIJN

15.5. S/O/V GOTISCH

15.6. S/O/V OUDGERMAANS

15.7. S/O/V NEDERLANDS. 7.0. Algemene inleiding

15.7.1-15.7.6. MET ÉÉN WERKWOORDSVORM

15.7.1-15.7.5. HOOFDZIN

15.7.1. A-zinnen: basis SOV [15.7.1.1 Oudnederlands, 15.7.1.2. Middelnederlands, 15.7.1.3 tussenfasen, 15.7.1.4 modern Nederlands, 15.7.1.5 samenvatting]

15.7.2. B-zinnen: basis VSO [15.7.2.1 inleiding, 15.7.2.2 Oudnederlands, 15.7.2.3 Middelnederlands, 15.7.2.4 tussenfasen, 15.7.2.5 modern Nederlands, 15.7.2.6 de OVS-mogelijkheid, 15.7.2.7 samenvatting, 15.7.2.8 inversie in het Middelnederlands]

15.7.3 C-zinnen: basis SVO [15.7.3.1 Nederlands, Engels, 15.7.3.2 Oudnederlands, 15.7.3.3 Middelnederlands, 15.7.3.4. tussenfasen, 15.7.3.5 modern Nederlands]

15.7.4. imperatiefzinnen

15.7.5. hoofdzin na voorafgaande bijzin [15.7.5.1 algemeen, 15.7.5.2 na een adverbiale bijzin [1) Oudnederlands, 2)Middelnederlands, 3) tussenfasen, 4) modern Nederlands] 15.7.5.3 na een conditionele/concessieve bijzin [1) oudere fasen, 2) tussenfasen, 3) modern Nederlands]

15.7.6. BIJZIN [15.7.6.1. eerste zinsdeel, 15.7.6.2. met één werkwoordsvorm]

15.7.7. MET MEER DAN ÉÉN WERKWOORD [15.7.7.1 inleiding, 15.7.7.2. Oudnederlands [1) hoofdzinnen, 2) bijzinnen], 15.7.7.3 Middelnederlands [1) hoofdzinnen, 2) bijzinnen], 15.7.7.4 tussenfasen, 15.7.7.5 naar het modern Nederlands, 15.7.7.6 afsluiting]

15.7.8. CONJUNCTIELOZE BIJZINNEN (15.7.8.1 algemeen, 15.7.8.2 werkwoord vooraan (B), 15.7.8.3 werkwoord achteraan (A). 15.7.8.4 subject en persoonsvorm vooraan (B/C)

15.7.9. WERKWOORDELIJKE EINDGROEP [15.7.9.1 inleidende opmerkingen, 15.7.9.2 ‘GROEN’ en ‘ROOD’ [1) tweeledige werkwoordsgroepen, 2) drieledige werkwoordsgroepen, 3) Vierledige werkwoordsgroepen, 4) dialectisch], 15.7.9.3 DOORBREKING, 15.7.9.4. omvang eindgroep, 15.7.9.5. INFINITIVUS PRO PARTICIPIO-EFFECT [1) het verschijnsel, 2) Middelnederlands, 3) dialectisch, 4) ontstaan, 5) diffusie, 6) taaltypologisch]]

15.7.10. SAMENVATTING

15.8. VOLGORDE DIRECT EN INDIRECT OBJECT

15.9. PLAATS BEPALINGEN [15.9.1 algemeen, 15.9.2 pronominale adverbia, 15.9.3 T-plaatsingen, 15.9.4 achterbepalingen, 15.9.5 overige bepalingen, 15.9.6 adverbia op vreemde plaatsen, 15.9.7 reactie op de tang]

15.10. SAMENGESTELDE ZIN [15.10.1 inleiding, 15.10.2. plaats relatieve bijzin, 15.10.3. plaats conditionele en concessieve bijzin, 15.10.4. intercalatie, anakoloeten, 15.10.5. verbinding van bijzinnen, 15.10.6. verbinding bij correlaties, 15.10.7 herhalingsconstructies]

Vooraf. Afkortingen. Volgordes kunnen passim al in de voorafgaande hoofdstukken aan de orde geweest zijn. We volstaan met de volgende verwijzingen. De plaats van het indirect object en de "alternatieve" *aan*-groep is hier en daar al aan de orde geweest in hoofdstuk 6. Voor de plaats van de bepalingen zie hoofdstuk 8 par. 8.5 (predicatieve genitief- of prepositiegroepen), hoofdstuk 9 (attributieve bepaling), hoofdstuk 10 (adverbiale bepaling), hoofdstuk 9/10 (genitiefbepalingen, bepalingen met possessivum), 12 (zinnen met negatie). In dit hoofdstuk gaat het vooral om de plaats van S+ subject, V= verbum (werkwoord) en O = object ten opzichte van elkaar inclusief specifieke gevallen van V en O: Vf (persoonsvorm), Vi's (infiniete vormen), iO (indirect object, dO (direct object), predicaatsnomen (waarbij O ook predicaatsnomen kan zijn). Ook het infinitivus pro participio-effect komt aan de orde evenals de samengestelde zin (verhouding hoofdzin – bijzin). Verder wordt meer in het algemeen de plaats van de bepalingen besproken.

Verder worden nog de volgende afkortingen gebruikt: T = topicalisatieplaats, kleine p = pronominaal (bijv. Sp = pronominaal subject), klein en zinsdelen vóór grote = LIPOC = Language Independent Preferent Order of Constituents, Vs = werkwoord met ingesloten subject (verborgen subject), bep = bepaling, q-vraag = vraag die met een vraagwoord wordt ingeleid, v-vraag = ja-of-neevraag; e = expletief woordje, neg = negatie, b(ij)z = bijzin [in het geval ViO zou ontstaan, worden Vi+O of V+iO genoteerd]

15.1. *Preliminair*

15.1.1. *Inleiding*

De historische syntaxis is als het gaat om volgordes een ingewikkeld onderdeel van de historische taalkunde. Deze problematiek heeft niet alleen te maken met zinnen maar ook met woordgroepen. Diverse factoren kunnen er een rol in spelen. Er is de plaats ten opzichte van elkaar van de hoofdcategorieën: subject (S), object (O), verbum (V), die in de loop van de tijd kan veranderen. We zullen zien dat er verband kan zijn met flexie en deflexie. De plaats van de bepalingen ten opzichte van deze categorieën en ten opzichte van elkaar kan dit nog extra ingewikkeld maken. We zullen echter zien dat we ook met een universele tendens rekening moeten houden, nl. om kleine zinsdelen aan grotere vooraf te laten gaan. En met een iconische factor, bijvoorbeeld om in bepaalde vraagzinnen het werkwoord voorop te plaatsen: wat het werkwoord mededeelt, wordt "bevraagd". De syntaxis wordt dan nog eens extra gecompliceerd doordat in een analytische taal als het Nederlands werkwoordscombinaties ontstaan (type *gezegd heeft* enz.); de verschillende werkwoordsvormen kunnen ten opzichte van elkaar en van andere zinsdelen van plaats veranderen.

Er zijn dan ook nog de verschillende zinstypes met hun eigen ontwikkeling waarvan de vraagzinnen hierboven al genoemd zijn; de imperatiefzinnen sluiten hierbij aan. Bij de vraagzinnen kan onderscheid gemaakt worden tussen v-vragen, d.w.z. vragen waarop met "ja"

of “nee” kan worden geantwoord, en q-vragen[122], d.w.z. vragen die met een vraagwoord worden ingeleid. Vergelijk: *ga je vanavond ook mee?* resp. *waarom ga je vanavond niet mee?* Dan zijn er ook nog de mededelende zinnen en de bijzinnen; de laatste ontwikkelen zich in het Nederlands op een aparte manier. Er kunnen hierbij verschillende intonatiepatronen in het spel zijn. Een vragende intonatie kan al voldoende zijn om ergens een vraag van te maken: vgl. *je komt ook?* met tegen het einde stijgende intonatie. Dit zal ook in oudere fasen mogelijk geweest zijn maar omdat intonatie typisch spreektaal is (en het Nederlands van oudere fasen niet meer te horen is), beschikken we niet over de nodige aanwijzingen. Dit geldt in het algemeen voor intonatiepatronen; voor accentuatie kan althans in poëzie ritme of metrum aanwijzingen geven.

Afgezien van de reeds genoemde tendenzen (LIPOC en iconiciteit) wordt de plaats van de zinsdelen in de zin bepaald door semantische, syntactische en/of pragmatische factoren. In het moderne Nederlands komt in een mededelende zin het subject, een syntactische functie, nl. van perspectief (zie hfdst. 5), op de eerste of op de derde plaats te staan: vgl. *Jan gaat morgen mee*, *morgen gaat Jan mee*. In de laatste zin is *morgen* naar voren gehaald (extractie) om dat zinsdeel in de aandacht te plaatsen: een pragmatische factor. In *de moeder toonde het kind Sint Nicolaas* is *het kind* indirect object, *Sint Nicolaas* direct object; draaien we de volgorde om, dan is *het kind* direct object en *Sint Nicolaas* indirect object. Meer concreet kunnen we het indirect object in dit geval omschrijven als “recipiens”, de “ontvangende partij”. Hier zijn het semantische functies die de volgorde bepalen. We zullen zien dat er naar het moderne Nederlands toe een ontwikkeling te constateren is waarbij het belang van de pragmatische functies afneemt ten gunste van de syntactische/semantische.

Er zijn regels voor de woordvolgorde maar die zijn, in spreektaal nog wel meer dan in schrijftaal, niet altijd even streng. Dichters kunnen van dit gegeven dankbaar gebruik maken (zie ook de inleiding: hoofdstuk 1). Wat te doen met een zin uit het middelnederlandse *Vandenlevene ons Heren*: *In ene crebbe leit daer gheboren Een kint*, met de opvallende plaats van het subject achteraan. Mogelijk wilde de dichter *gheboren* op die plaats hebben om op *verloren* te kunnen rijmen: *Ne waert, ghi waert verloren*. En misschien had hij ook nog andere overwegingen: er valt bijvoorbeeld nu veel nadruk op *een kint*. We hebben dergelijke gevallen niet als niet-bewijskrachtig beschouwd; ongrammaticaal (onmogelijk) waren ze blijkbaar niet maar misschien niet “gewoon Middelnederlands” (zoals mogelijk in dit geval). Komt zo’n geval in een vertaalde tekst voor en laat ook de brontekst de betreffende volgorde zien, dan moeten we extra voorzichtig zijn.

Ten slotte: als het voor één onderdeel geldt dat het Nederlands niet los van de verwante germaanse talen en zelfs meer algemeen van de europese talen gezien kan worden, dan wel voor de ontwikkeling van de woordvolgorde. Waar de ruimte het toelaat, zal op dit wijdere perspectief gewezen worden.

[122] De <q> komt bijv. van lat. *qui* ‘wie’ en andere dergelijke latijnse woorden. In het Engels spreekt men van een *wh-question.*

15.1.2. *Begrippen, termen, notaties*

15.1.2.1. *S, O en V in strikte zin*

Als we de zinsvolgorde in een groot aantal talen van de wereld overzien, vinden we twee frequent optredende *basisvolgordes*: SVO en SOV, en minder frequent ook VSO. (Let wel: O kan behalve direct of indirect object ook predicaatsnomen zijn.) SOV duiden we in dit hoofdstuk ook wel met A aanduiden, VSO met B, SVO met C. Zoals we in dit hoofdstuk zullen zien, heeft er zich in het Germaans, geheel of ten dele, een ontwikkeling van A via B naar C voorgedaan. We kunnen daarom ook achtereenvolgens van een *stadium* A, B en C spreken. Omdat de nederlandse bijzin weer van B naar A gaat of in A is blijven steken, zou het misschien beter zijn om van *constellaties* te spreken; aan de andere kant is de ontwikkeling van A via B naar C zoals we zullen zien, diachroon goed te begrijpen. We houden dus de term *stadium* aan; de bijzin is dan (door welke "storende" factor dan ook) van B naar A teruggekeerd of in A blijven steken. De *basisvolgorde* (ook wel *dominante* of *ongemarkeerde* volgorde genoemd) kan als de vaakst voorkomende en pragmatisch neutrale worden beschouwd, meestal die van de mededelende zin; het is de volgorde waaruit de andere volgordes door (bijvoorbeeld) topicalisatie kunnen worden afgeleid. SVO is de basisvolgorde van het Engels: *the girl loves the boy*, SOV van het Latijn: *puer puellam amat* 'the jongen het meisje bemint = de jongen bemint het meisje', VSO van het Iers: *cheannaigh Máire kabhar* lett. 'kocht Marie een boek = Marie kocht een boek'. Merk op: S en V kunnen ten opzichte van elkaar wisselen; in twee van de drie gevallen gaat S echter aan V vooraf. Ook O en V kunnen ten opzichte van elkaar wisselen met twee keer V voorop en één keer O; S gaat echter steeds aan O vooraf.

VOS, OSV en OVS komen als basis minder vaak voor, in een steekproef van 1377 talen met resp. 1,8, 0.3 en 0,8%. VSO komt ook minder vaak voor in vergelijking met SVO en SOV; de percentages zijn nu resp. 6,9, 35,4 en 41%; in ieder geval gaat hoe dan ook S graag voorop, nl. in 76,4 % van de gevallen. In een steekproef, bestaande uit 76 pidgins en creolentalen, stijgt het SVO-percentage tot 81,6%; dat is de gemakkelijkste volgorde om aan te leren wanneer S en O morfologisch niet onderscheiden worden. De basisvolgordes hebben een extra positie aan het begin van de zin voor zinsdelen die getopicaliseerd worden.: T = topos. Daarom moeten we bijvoorbeeld bij TSVO (C) behalve met SVO ook met de volgende mogelijkheden rekening houden: OSV en VSO, met resp. O en V als topic. In het eerste geval gaat O dan toch aan S vooraf maar deze volgorde lijkt niet erg populair te zijn.

Vergelijk nu de volgende engelse zinnen: *the boy reads a book* (SVO), *a book the boy reads* (OSV), *is the boy diligent?* (VSO), *the boy gives his father a book* (SVOiOd). Verder moeten we rekening houden met de bepalingen (bep) inclusief bijzinnen, van tijd en plaats enz., die ook op de T-plaats kunnen voorkomen: vgl. bijv. *in the library the boy reads a book* (bepSVO); *when he has time*, *the boy reads a book in the library* (bz-SVObep). In latere fasen, met een begin in het Oudgermaans, moeten we ook met meer dan één werkwoordsvorm rekening houden: Vf (verbum finitum, persoonsvorm) + Vi (verbum infinitum: participium of infinitief). Vgl. *he has read this book* (SVfVidO), *he wants to read this book* (SVfVidO).

15.1.2.2. *S, O en V in ruime zin, "groen" en "rood"*

Bij uitbreiding kunnen we van "O" en "V" ook voor de volgorde binnen woordgroepen gebruik maken. Zo kunnen we de volgorde adjectief – substantief als een voorbeeld van "OV" beschouwen: zoals het object geacht kan worden om het werkwoord te bepalen, bepaalt hier het adjectief het substantief, met in beide gevallen de volgorde determinans – determinatum. Het archaïsche *God almachtig* is dan een voorbeeld van "VO", het moderne *almachtige God* van "OV". Vergelijk ook een appositiegroep: *in de tuin* met prepositie is VO, *de tuin in* met postpositie[123] is OV. "VO" is ook *de jongen die dat zei…* met een attributieve (bijvoeglijke) bijzin die de kern *de jongen* bepaalt. Een adverbiale (bijwoordelijke) bijzin is "O" bij de hoofdzin ("V"): *we gingen naar huis omdat het begon te regenen* (VO); ook een adverbiale bepaling *vanwege de regen* is dan "O". In deze meer afgeleide toepassingen zullen we waar gewenst O en V tussen aanhalingstekens plaatsen. Een andere uitbreiding betreft de combinatie van werkwoorden: het semantisch ruime en vage hulpwerkwoord kunnen we als "V" beschouwen, het hoofdwerkwoord met zijn duidelijker semantiek als "O". *Gelopen heeft* is dan "OV", *heeft gelopen "*VO" terwijl *(hij) zal gaan werken* als "V[O = VO]" kan worden genoteerd.

We noemen hier voor werkwoordscombinaties nog een andere vorm van notatie, nl. door middel van nummering: *gelopen heeft* wordt als V2V1 genoteerd, *heeft gelopen* als V1V2, *zal gaan werken* als V1V2V3. De oplopende nummering kan als 'nadere precisering' worden begrepen. Er kan ook met de nummers alleen worden volstaan: 2-1, 1-2, 1-2-3. Om de volgordes in kwestie te karakteriseren worden wel de termen *rood* en *groen* gebruikt. Zo wordt de volgorde: persoonsvorm – participium c.q. infinitief: *dat hij heeft* (1) *gelopen* (2) c.q. *zal* (1) *lopen* (2), "rood" genoemd, de omgekeerde volgorde: *dat hij gelopen* (2) *heeft* (1) c.q. *lopen* (2) *zal* (1), "groen". Deze wat vreemde manier van naamgeving gaat terug op een dissertatie uit 1953, geschreven door Anita Pauwels. Deze dissertatie bevat dialectkaarten waarop de verschillende woordvolgordes worden aangeduid met rode of groene tekentjes. Het termgebruik kan beperkt blijven tot combinaties van twee werkwoordsvormen; bij uitbreiding kunnen we de termen ook voor meerledige gebruiken. Zo kunnen we *zal* (1) *hebben* (2) *gelopen* (3) met "rood-rood", *zal* (1) *gelopen* (3) *hebben* (2) met "rood-groen", *gelopen* (3) *hebben* (2) *zal* (1) met "groen-groen", *gelopen* (3) *zal* (1) *hebben* (2) met "groen-rood" aanduiden (combinaties met voorop *hebben* komen niet voor!). In plaats van "groen" zouden we ook van "aflopend" en in plaats van "rood" van "oplopend" kunnen spreken. Het gaat hier steeds om de "werkwoordelijke eindgroep": vgl. *ik zal die jongen nog wel een keer gezien hebben* met "groen" 2-1 (de persoonsvorm staat hier los van de eindgroep) naast *ik denk dat ik die jongen nog wel* een keer *gezien zal hebben* met 3-1-2 (de persoonsvorm maakt hier deel uit van de eindgroep). (In het eerste geval zou ook 1 – 2-3 kunnen worden genoteerd.)

15.2. GLOBALE ONTWIKKELING

In de volgende paragrafen gaan we, na hoofdstuk 3 over LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote), hoofdstuk 4 over het Latijn en hoofdstuk 5 over het Gotisch, in detail de ontwikkeling vanaf het oudste Germaans naar het moderne Nederlands toe na. Biezondere aandacht besteden we hierbij aan het Middelnederlands. Zoals reeds in par. 1.2.1 is opgemerkt, werken we met drie

[123] Oorspronkelijk moet de verhouding (in het Proto-indo-europees) andersom geweest zijn: de adpositie (prepositie) bepaalde het substantief: OV. De postposities of postpositionele elementen, met opnieuw OV, moeten later ontstaan zijn. Zie hfdst. 2 par. 3.

stadia: A, B en C. Om de ontwikkeling in de volgende paragrafen beter te kunnen volgen, worden van deze stadia hieronder de erbij horende karakteristieken genoemd.

A = V ten opzichte van S en O bij voorkeur achteraan = basis SVO, met mogelijk resp. V en O op de T-plaats (bij topocalisatie) = VSO, OSV; verder betrekkelijk vrije volgorde met de mogelijkheid van meer marginaal SOV, VOS, OVS; in de praktijk vaak "verborgen subject" met als resultaat OVs en VsO; nog maar weinig werkwoordscombinaties maar indien (achteraan) aanwezig met "groene" volgorde; bij V op de topic-plaats kunnen we bijvoorbeeld denken aan vraag- of imperatief zinnen (iconiciteit)

B = Vf, althans in eerste instantie, op de eerste plaats (ook los van vraagzinnen en dgl.) = basis VSO, met mogelijk S en O op de T-plaats met daarbij V nog wel op de tweede plaats = SVO, OVS (in het laatste geval met *inversie*, vgl. ook VSO); strengere volgorde: minder marginale volgordes; toename van werkwoordsgroepen met mogelijkheid van tang: Vf…Vi[124]; bij werkwoordscombinaties achteraan "rode" volgorde;

C = Vf op de tweede plaats = basis SVO met mogelijk V en O op de T-plaats: VSO, OSV (geen inversie dus en vermijding van meer dan één zinsdeel vóór S in de "aanloop"); V op wisselende plaatsen); alle werkwoordsvormen vooraan, dus geen Vi achteraan (geen of weinig tang); bij werkwoordscombinaties "rode" volgorde; marginale volgordes nu zeker uitgesloten.

Samengevat: A = basis SOV (SV) met in ieder geval ook OSV en VSO; B = basis VSO (VS) met ook SVO en OVS; C = basis SVO (SV) met ook VSO en OSV. Wat betreft de ontwikkeling van TSOV via TVSO naar TSVO kunnen we aan de hand van V (Vf) formuleren dat er een verschuiving van V van achteren naar meer naar voren en vandaar naar wisselende plaatsen maar vooral de tweede plaats heeft plaatsgevonden. Let wel: het gaat steeds om de samenhang per periode. Zo komen bijvoorbeeld VSO en OSV zowel bij TSOV (A) als bij TSVO (C) voor maar in het eerste geval bevinden VSO en OSV zich met SOV in dezelfde constellatie, in het tweede met SVO. En zo komt VSO zowel bij A als bij B en SVO zowel bij B als bij C voor.

A kenmerkt zich dus vooral door de neiging om het werkwoord achteraan te plaatsen en nog weinig werkwoordsgroepen, B vooral door de neiging het werkwoord, althans de persoonsvorm, naar voren te halen, verder door inversie en de mogelijkheid van een tang bij meer dan één werkwoordsvorm, C o.a. door het ontbreken van inversie en de neiging om alle werkwoordsvormen naar voren te halen. We kunnen een en ander ook in termen van S formuleren: A = subject graag vooraan (eerste of tweede plaats), B = subject op wisselende plaatsen, evt. ook op derde plaats, C = subject graag vooraan (eerste of tweede plaats). In de loop van de ontwikkeling wordt ook de plaats van de bepalingen minder vrij; in C (vergelijk het Engels) zijn de regels zoals bekend daarvoor zeer streng geworden.

We zullen zien (het is al eerder opgemerkt) dat een bepaalde periode niet altijd zuiver A, B of C is: er kan sprake zijn van deelontwikkelingen die zich niet hebben doorgezet of weer zijn

[124] Als een voorbeeld van een tang zouden we ook (*nu suldi*) *horen voort bedieden…* (H2 549) '(nu zult u) verder horen uitleggen…', met *voort* tussen twee infiniete vormen (naast de tang tussen *suld-* en *horen*). In dit geval spreken we eerder van "doorbreking", nl. van de werkwoordelijke eindgroep. Zie hierover passim beneden.

teruggedraaid. Een taal kan in één opzicht A zijn, in een ander opzicht B. Zo is ook al eerder opgemerkt dat het Nederlands in de bijzin voor zover het de plaats van de werkwoorden betreft A is gebleven dan wel naar A is teruggekeerd. We moeten dus rekening houden met aparte ontwikkelingen in hoofd- en in bijzin. We moeten verder zoals al eerder opgemerkt, ook met min of meer universele neigingen rekening houden: LIPOC (klein vóór groot) en iconiciteit (bijv. bij vraagzinnen met werkwoord voorop). In vraagzinnen wordt als het ware het vooropgeplaatste werkwoord "in vraag" gesteld. Denk in dit verband ook aan wens- en imperatiefzinnen. Men is gefocust op een gebeuren waarover men ingelicht wil worden (vraag: *ga je mee?*), op iets wat men wenst (met conjunctief: *leve de koning*) of dat dient plaats te vinden (imperatief: *doe dat!*). (In een geval als *regent het, dan blijf ik thuis*, wordt het 'regenen' als relevante voorwaarde gesteld.) Deze volgordes zijn dus in feite niet (erg) geschikt om het betreffende stadium vast te stellen.

De volgorde begint in de loop van de tijd dus meer grammaticaal (semantisch-syntactisch) en minder pragmatisch bepaald (minder vrij) te worden. In principe moet het mogelijk zijn dat vanuit C zich opnieuw een vrije(re) volgorde ontwikkelt wanneer door welke oorzaken dan ook de morfologische onderscheidingen weer toenemen. Dit valt echter eerder in een gesloten dan in een open samenleving (met migratie en veel contacten met buiten) te verwachten[125]. Dat er verband is tussen een nog "rijke" morfologie en een vrijere woordvolgorde, blijkt duidelijk uit een slavische taal zoals uit het Pools dat nog zeven casūs heeft. Gemakkelijker dan in de germaanse talen kan in deze taal de volgorde voor pragmatische doeleinden worden aangewend, bijvoorbeeld om oude informatie c.q. wat als bepaald begrepen moet worden, in het begin van de zin te plaatsen, nieuwe informatie c.q. wat als onbepaald begrepen moet worden, meer naar achteren in de zin. Het is interessant te zien dat in poolse grammatica's voor buitenlanders weinig aandacht aan de syntaxis wordt besteed. Dat is misschien niet helemaal juist omdat ook de pragmatiek om verheldering vraagt. Het omgekeerde effect zien we in een grammatica van het Engels waarin een uitgebreide syntaxis niet kan ontbreken.

15.3. KLEIN VÓÓR GROOT

15.3.1. *Inleiding*

Voordat we de grote ontwikkelingslijnen gaan volgen, is het goed om aan een universele volgordetendens (let wel: tendens, geen regel!) aandacht te besteden, nl. de "wet" van Jacob Wackernagel (1853-1938), de tendens namelijk om kleine zinsdelen vóór de grotere te plaatsen (maar niet aan het begin van de zin!), ook wel genoemd: de *language independent preferent order of constituents* (LIPOC). De betreffende zinsdelen zijn ook vaak enclitisch. Of omgekeerd geformuleerd: om lange zinsdelen, bijv. bijzinnen, naar achteren te laten verhuizen. (Verwant is "das Gesetz der wachsenden Glieder" van Otto Behaghel (1853-1938): het korte lid gaat aan het lange vooraf. Voorbeelden in de namensfeer zijn *Vroom en Dreesmann*, *Peek en Cloppenburg*, *Jansen en Tilanus*.) Dat de toevoeging "niet aan het begin van de zin" nodig is, wordt bijvoorbeeld duidelijk aan de plaatsing van het gotische reflexief pronomen: vgl. *jabái mik frojiþ* (Joh. 14:15) 'indien mij jullie liefhebben = indien jullie mij liefhebben' met *ushaíhāh sik* (Matth. 27:5) 'hij verhing zich' (dus wél *mik frojiþ*, na *jabái*,

[125] Het verband tussen een gesloten samenleving en een ingewikkelde morfologie is er wel vaak maar niet altijd. Zie Berthold van Maris 'De ene taal is de andere niet' in NRC-Handelsblad 2/3 november 2024 over een wereldwijd statistisch onderzoek. Een duidelijk statistisch verband is er wél tussen een uitgewerkte morfologie en een vrije woordvolgorde.

maar niet **sik ushaíhāh*). De kleine zinsdelen in kwestie (hierboven is al de term *enclitisch* gebruikt) “leunen” (vgl. gr. *klinō* ‘doen leunen’) graag tegen andere meer substantiële zinsdelen aan, die volgens een andere terminologie als “gastheer”, eng. *host*, fungeren.

LIPOC komt zeer duidelijk tevoorschijn in het geval van een geëxtraponeerde bijzin: vgl. *ik heb hem gezegd dat hij moest weggaan* en niet **ik heb hem dat hij moest weggaan, gezegd*. Vergelijk ook met een beknopte bijzin: *ik heb hem bevolen om weg te gaan* en niet **ik heb hem om weg te gaan bevolen*. In deze zinnen is het direct object in de vorm van een al dan niet beknopte bijzin buiten het werkwoordelijke einde (*gezegd*, *bevolen*) geplaatst. Dit wil overigens niet zeggen dat er nooit een (beknopte) bijzin halverwege de zin kan staan: vgl. *ik heb omdat hij maar bleef zeuren*, *het toch voor hem gedaan*; vgl. ook *ik heb om van hem af te zijn het toch maar gedaan*. Als achterplaatsing van een subjectszin tot gevolg zou hebben dat er vooraan geen subject zou staan, dan wordt (hfdst. 5 par. 4.1) een voorlopig subject (*het*) gebruikt: *het is (niet) waar dat er weinig boeken verkocht worden*.

15.3.2. *Subjecten en objecten*

De volgorde van subjecten en objecten, synchroon en zeker diachroon, is ingewikkeld; een uitputtende beschrijving is niet mogelijk. In bijzinnen en zinnen met inversie zien we vaak het pronominale direct object, het pronominale indirect object of zelfs een combinatie daarvan vóór het nominale subject staan; in het geval van een combinatie gaat het direct object meestal aan het indirecte vooraf maar dat is dus niet altijd het geval. Als het subject in kwestie in de zin vooraan staat, is alleen de plaatsing van direct en indirect object ten opzichte van elkaar interessant. Vergelijk de hieronder staande zinnen. Voor het hedendaagse Nederlands wordt na het is-gelijkteken een meer standaardtalige vertaling gegeven. Houd er voor het Oudnederlands rekening mee dat de overlevering daarvan gebrekkig is en dus zeker niet alle mogelijkheden laat zien. We maken bij de voorbeeldzinnen geen verschil tussen hoofd- en bijzinnen. De oorspronkelijke volgordes zouden voor hedendaags gesproken taal misschien niet altijd kunnen worden uitgesloten. Is dat duidelijk wel het geval, dan wordt dit aangegeven. Nader onderzoek (naar gesproken taal) is echter gewenst.

15.3.2.1. *Oudnederlands*

1. (de ark) thie im [iO] got [S] thar zo hiez wurchen (ONW RB) ‘die hem God = God hem daar beval te maken’

2. so it [dO) thie godes engil Gabriel [S] gesprac (Heliand, H1 346) ‘zoals het de engel van God, Gabriël, beloofde = zoals de engel van God, Gabriël, het beloofde’

3. err it [dO] im [iO] thie helago Crist [S]...seggian welda (Heliand) ‘voordat ‘t hun de heilige Christus = de heilige Christus ‘t hun wilde zeggen’ [*it* als enclitisch op te vatten en daarom aan *im* voorafgaand?]

4. of mir [iO] iz [dO] [S] got gegunde (ONW RB) ‘indien mij ‘t God = God ’t mij vergunde’

Alle vier de mogelijkheden vóór nominaal S zijn hier aanwezig: iO vóór S, dO vóór S. dO plus iO vóór S, iO plus dO vóór S.

3.2.2. *Middelnederlands*

Bezie nu de volgende middelnederlandse zinnen:

5. si saghen dat hem [iO] Brune [S] ontswam (MNW, Reinaert) ‘ze zagen dat hun Bruun = Bruun hun ontzwom’

6. ende voer daert [dO] God [S] gheboot (H2, 559) ‘en ging daarheen waar het God = God het gebood’

7. aldaer ontfinc se [dO] Ihesus [S] die te hem quamen, ende ghansde deghene dis behoevende waren (H2 558) ‘daar ontving ze (hen) Jezus = Jezus hen, en genas die ’t nodig hadden’

8. so vare dan ghewesse daert [dO] di [iO] God [S] jonne (H2 559) ‘ga dan gewis waar ’t jou God = waar God ’t jou moge gunnen’

9. doe hem [iO] dit [dO] Moyses [S] bediede, seiden si… (H2 559) ‘toen hun dit Moses uitlegde, zeiden ze = toen Moses hun dit uitlegde [let wel: dit is demonstrativum en als zodanig zonder reductie]

Ook nu komen de hierboven genoemde mogelijkheden alle vier voor.

In de volgende zinnen is ook het subject pronominaal maar heeft het zoals in het Middelnederlands gebruikelijk, nog wel de volle vorm (dus bijv. niet *se* maar *si*). In de zin 10 en 11 volgt het op het directe of indirecte object, in 12 en 13 gaat het aan het direct of indirect object vooraf, in zin 14 aan dO (= genitief) plus 1O. In zin 15 staat S in het eerste deel van de nevenschikking en gaat iO aan dO vooraf.

10. (si prijsdene) al dadent [dO] si [S] node (H2 558) ‘(ze prezen hem) al deden ‘t zij node = al deden zij het node’

11. (ende oock seyde hy) dat hem [iO] dat [S] niet en stont te doen (H3 784) ‘(en ook zei hij) dat hem dat = dat dat hem niet stond te doen’

12. (si seiden) dat sijt [S dO] niet ne daden (H2 558) ‘(ze zeiden) dat zij het niet deden’

13. van hare sal ic (S) di (iO) gheven eenen sone (H2 558) ‘van haar zal ik jou een zoon geven’

14. ende god (S) ghaves (genitief dO) hem (iO) tekin daer (H2 559) ‘en God gaf ervan hem een teken daar = en God gaf hem daar er een teken van’ [de letterlijke vertaling zonder splitsing van *ervan* doet voor hedendaags taalgevoel onbeholpen aan]

15. dat sullen wi (S) doen ghereet ende dedem (iO) dit (dO) verstaen (H2 559) ‘dat zullen wij terstond doen en gaven hem dit te verstaan’ [ook hier een demonstrativum]

De conclusie lijkt te kunnen zijn dat in het Middelnederlands inclusief het Oudnederlands het (substantiële) nominale subject gemakkelijk door een (minder substantieel) pronominaal object of een combinatie van pronominale objecten kon worden voorafgegaan. Als het subject zelf ook pronominaal was, dan waren beide volgordes goed mogelijk: subject voorop of subject achteraan. Gaat bij een combinatie het direct object aan het indirect vooraf, dan lijkt het enclitisch te zijn (de “encliseregel”): zie zin 8 en ook 14 weliswaar met genitiefobject, en vergelijk ook zin 3. De fonologie prevaleert dan boven de grammatica: functioneel sluit het direct object dichter dan het indirect bij het predicaat aan en zou daar dan ook dichter bij moeten staan.

Hier volgt nog een middelnederlandse zin met *het* voorop:

16. het hoorde noch der vrouwen eene (H2 366) ‘één van de vrouwen hoorde het’

Had het zwak accent en moeten we het dus als [hət] uitspreken? Vooropplaatsing van objecten met reductie en zwak accent is in ieder geval tegenwoordig niet meer mogelijk; vgl. bijv. **’m moet je dat niet geven*. Dergelijke subjecten kunnen wél vooropstaan: vgl. bijv. *we moeten dat niet doen*. Dat *het* in de middelnederlandse zin vooropstaat, kan er verband mee houden dat het nog de volle uitspraak had: [hɛt].

De volgende zin bevat een imperatief (dus geen subject):

17. (nem dinen lieven sone ysaac...) ende offerne [-dO: *ne*] mi [iO] (H2 559) ‘(neem je lieve zoon Izaäk) en offer hem mij’ [met *vore mi*, liefst achter *hem*, is een eventuele ambiguïteit opgelost: ‘en offer hem voor mij’]

Is een van de objecten pronominaal, het andere nominaal, dan verwachten we (en vinden we) de volgorde pronomen – nomen: vgl. 18 met iO vóór dO, maar met omgekeerde volgorde komt ook voor: 19 met dO vóór iO:

18. dan gaf hi mi (iO) sijn caproen (dO) (MNW) ‘toen gaf hij mij zijn (monniks)kap’.

19. hi…plucte dat cruut (dO) ende gavet den oom (iO) (MNW)

15.3.2.3. *Tussenfasen*

De hieronder staande voorbeelden uit het 17e-eeuws laten zien dat niet alleen het iO (20) maar ook het zwak geaccentueerde dO (21) aan het nominale subject vooraf kan gaan; in 22 gaat het enclitische dO eveneens aan zo’n subject vooraf maar ook aan het iO terwijl het in 23 voorafgaat aan een pronominaal en ook vol subject. Deze volgorde lijken we zeker voor de hedendaagse standaardtaal te mogen uitsluiten. Dat bij voorafgaand S het dO aan het iO vooraf kan gaan, blijkt uit zin 24. Het dO is hier echter niet enclitisch, het is ook een demonstrativum; staat het toch voorop omdat het contrastaccent heeft? Zin 25 laat de volgorde zien die ons vanuit het moderne Nederlands vertrouwd is: bij S vooraan iO vóór dO.

20. en dan zullen hem [iO] de kleederen [S] wel passen (H5 1337) ‘en dan zullen hem de kleren = de kleren hem wel passen’

21. gelijck het [dO] Godt [S] aen de Moeder oock in een visioen vertoonde (H5 1337) ‘zoals het God = God het aan de Moeder ook in een visioen vertoonde’

22. zoo ’t [dO] hem [iO] de krankheit [S] verbood (H5 1337) ‘indien ’t hem de ziekte = de ziekte ’t hem verbood’

23. wiltse [dO] ghy [S] soo helpen noemen (WS) ‘wilt ze gij = gij ze zo helpen noemen?’

24. ik (S) verhaal dit (dO) u (iO) hierom alleen (H2 1339) ‘ik vertel dit u hierom alleen > ik vertel u dit hierom alleen’

25. ‘k (S) hadje (iO) se (dO) wel ghegheven hadjer maer iens om ghevraecht (H5 1339) ‘ik had je ze = ze je wel gegeven, had je er maar eens om gevraagd’

In de volgende 17e-eeuwse zin staat in afwijking van het LIPOC-principe en van de hedendaagse gewoonte een nominaal dO vóór een pronominaal iO:

26. met voornemen om de soete vrugten van sijn veeljarige arbeyt (dO) hem (iO) mede te delen (H5 1339) ‘met het plan om de zoete vruchten...hem = hem de zoete vruchten...mede te delen’

15.3.2.4. *Modern Nederlands*

Er is in het tegenwoordige Nederlands een duidelijke voorkeur om het subject, nominaal of pronominaal, ten opzichte van de objecten voorop te plaatsen. De 16e eeuw sluit in dit opzicht nog duidelijk bij het Middelnederlands aan maar in de loop van de 17e, 18e eeuw worden de volgordes moderner. Pas in de 19e, 20e eeuw is de hedendaagse toestand bereikt wat niet weg neemt dat er tot in het begin van de 19e eeuw nog zinnen voorkwamen met pronominale objecten vóór nominaal subject. Dat die kleine woordjes pas laat hun grammaticaal bepaalde innemen, kan het gevolg zijn van het feit dat naamvalsverschillen zich bij de pronomina in verhouding tot de nomina relatief lang wisten te handhaven (bij de personalia is er nog altijd verschil tussen subjects- en objectsvorm). Zoals gebleken kan zijn kunnen sommige oude, tegenwoordig niet-canonieke volgordes voor hedendaags gesproken Nederlands niet worden uitgesloten. Hieruit komt de resistentie van LIPOC te voorschijn; de ontwikkeling in kwestie (S voorop) lijkt vooral een kwestie van schoolse normering te zijn geweest.

Er is tegenwoordig ook zoals al uit de hierboven gegeven vertalingen gebleken kan zijn, een voorkeur voor de volgorde iO – dO. Bij de volgende middelnederlandse zinnen blijkt er in de vertaling een lichte voorkeur voor de omgekeerde volgorde te zijn, misschien door de relatieve “volheid” resp. van *alles* en *dit*.

26. hi [S] betrouwede alles [dO] di [iO] (H2 559) ‘hij vertrouwde alles jou toe = hij vertrouwde jou alles toe’

27. mnl. ende (si) [S] dedem (iO) dit (dO) verstaen (H2 559) ‘en (zij) gaven hem dit te verstaan’

Vergelijk echter een 17e-eeuws voorbeeld (H5 1339) als *ik verhaal dit u hierom alleen* waarin *dit* zich niet “vol” gedraagt.

Vóóropplaatsing van het (pronominale) iO (dus vóór S) is nog steeds heel gewoon wanneer het (nominale) subject een niet-agens is; er is dan vaak sprake van een ondervindend voorwerp (experiëns) of een vergelijkbaar dO: *dat hem een grote trilling beving*, *dat hem niemand meer gezag inboezemde*, *ik hoorde dat hem een onderscheiding is uitgereikt.* Een agens vinden we in *als Mozes de schapen hoedt, verschijnt hem God in een vuur*, ook (vgl. zin 4 hierboven) in *indien mij God het vergunde*. Een pronominaal subject (niet-agens) komt voor in (*ik geloof*) *dat hem dat niet beviel*, ook (vgl. zin 11 hierboven) in *dat hem dat niet stond te doen*. Vergeleken bij de vóórlaatste zin klinkt *ik geloof dat dat hem niet beviel* iets minder gewoon. Anders dan we misschien zouden verwachten (ze zijn immers conform LIPOC), zijn deze zinnen toch eerder schrijftaal dan spreektaal.

De enclise-“regel” (enclitisch of zwak geaccentueerd dO gaat aan iO vooraf althans bij personalia) lijkt ook voor het moderne Nederlands op te gaan: vgl. bijvoorbeeld de vertalingen van de zinnen 3, 8, 14, 22 met enclitisch dO. Vergelijk ook *ik hoor ‘t haar zeggen* dat beter klinkt dan *ik hoor haar ’t zeggen*; dat geldt zeker voor *ik herinner ‘t mij* tegenover *ik herinner mij ‘t* (steeds met *‘t*). Vergelijk ook *ik hoor ’t* (pers.) *‘m* zeggen met *ik hoor ‘m dit* (dem.) *zeggen*. Substandaard lijkt splitsing van direct en indirect object mogelijk, bijv. bij zin

3: *voordat 't de heilige Christus hun wilde zeggen* klinkt twijfelachtig maar zeker niet *voordat hun de heilige Christus 't wilde zeggen*. De regels voor de plaatsing van iO en dO zijn in het, ook gesproken, moderne Nederlands dus strenger geworden. Er zijn vier gevallen (inclusief nominaal – nominaal):

regel 1. iO nominaal dO nominaal (ik geef mijn vader het boek): de verklaring kan zijn dat het iO als een soort tweede subject (vaak persoonlijk, als pronomen ook vaak in de volle vorm) graag een plaats naar voren inneemt;

regel 2. iO pronominaal dO nominaal (ik geef 'm/hem het boek): zie onder 1; ook LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote) is hier van toepassing;

regel 3. dO pronominaal iO nominaal (ik geef 't mijn vader): LIPOC is ook hier van toepassing;

regel 4. dO pronominaal iO pronominaal (ik geef 't 'm/hem): waarschijnlijk is ook hier LIPOC van toepassing omdat iO graag een vollere vorm aanneemt.

Wat regel 4 betreft: nog in de 20e eeuw kan het voorkomen dat een pronominaal iO vóór pronominaal dO staat: *als de tekst ons dat doet*; *daarom liet Oom Twan me 'm wel ereis drage* H7 2003). Kan in de laatste zin van invloed zijn dat we hier met (een soort) aci-constructie te maken hebben? Vergelijk in dit verband ook die voorbeeldzinnen waarbij naast een in ieder geval aanvaardbare vertaling ook een mogelijk alternatief uit de spreektaal wordt gegeven. Let erop dat we bij de zinnen die we als illustratie bij de regels gegeven hebben, steeds met "niet-omschreven indirect object" te maken hebben; bij de omschrijving met *aan* wordt bij de regels 1 en 2 de volgorde vrij: *ik geef het boek aan mijn vader*, *ik geef het boek aan hem.*

Opmerking. Een enkele keer komt in de zinnen in de paragrafen hierboven een demonstrativum voor. In de zinnen 9 en 15 staat het als (sterker) dO na het iO, in zin 24 als zodanig echter vóór het iO. De plaatsing van demonstrativa in de loop van de tijd vraagt om onderzoek.

15.3.2.5. *Dialectische biezonderheden*

Dialectisch kunnen afwijkende volgordes voorkomen. Vergelijk om te beginnen een drentse zin *dan zal z'oe* (dOiO) *Kloas* (S) *wel geven* 'dan zal ze u Klaas = dan zal Klaas ze u wel geven' waarin het subject (*Kloas*) volgt op een combinatie van een enclitisch pronominaal dO plus pronominaal iO. Let op de afnemende mate van dofheid: *z' < oe < Kloas*. Het Drents laat hier een oude mogelijkheid zien: vgl. zin 3 hierboven (die echter met *'t* ook in hedendaagse spreektaal nog wel mogelijk lijkt). Vergelijk verder bij Gezelle (*Ego Flos*): *zoo in uw eeuwig licht me* (dO) *gij* (S) *laat binnengaan*. Hierin is het subject pronominaal; het heeft de volle vorm in tegenstelling tot het directe object. LIPOC prevaleert hier boven de grammaticale voorkeur voor het subject voorop zoals we die in de standaardtaal en ook wel in spreektaal vinden. Vergelijk ook het limburgse Nederweert met *detj ich pak* lett. 'dat 't ik pak > dat ik het pak'. Er komen subtiele verschillen voor: zo blijken in sommige zuidelijke regio's *deed het hij maar* en *deden het zij maar* vaker voor te komen dan *ik heb het ik niet gedaan*. Vergelijk verder vlaams met *ze* (bijv. *ze gij*), met *'m* (bijv.*'m ik*), ook en vooral met *d'r* 'er' (bijv. *d'r gij*). Ook bij subjectsverdubbeling komt LIPOC tevoorschijn: het volle pronomen staat achteraan; vgl. *dat 'k 't ekik nodig had*; vergelijk ook uit het dialect van Diksmuide: *wel 'k gon 't ik joen zeggen* 'wel ik ga 't ik jou zeggen'. Dat een dialectverschijnsel ook in strijd

met LIPOC kan zijn, blijkt uit gronings *(ik wil dij bouken nait meer lezen) ik heb Willem ze geven* (in plaats van: *ik heb ze Willem gegeven*). Daar zijn meer voorbeelden van: vgl. ook kempisch (Oerle) *geef mer hier ze* 'geef ze maar hier'. Ook bij twee doffe vormen naast elkaar kan een dialectische volgorde verschillen van de meer algemene c.q. standaardtalige: vgl. (hier en daar in het Vlaams) *gelijk of 't 'k wil* 'zoals ik 't wil' (met *'t* als direct object).

15.3.3. *Er, zich, het*

Ook het woordje *er* kan zich op de voorgrond plaatsen; in de hier volgende voorbeeldzinnen is het de reductie van *daar*, het eerste deel van een pronominaal adverbium (zie hfdst. 2 par. 2.5, ook hfdst. 5 par. 4.3):

1. mnl. datter de viant [S] niet af en weete (H3 784) 'opdat er de vijand = de vijand er niets van zou weten' [er…af]

2. 17-eeuws: vermits 'er het litteken [S] zoo duidelijk in bleef staan (H5 1338) 'omdat er het litteken = het litteken er zo duidelijk in bleef staan' [er…in]

3. mod.nl. ik [S] ben er me niet van bewust (H7 2002) [er…van]

Voor de spreektaal zijn de betreffende volgordes niet uit te sluiten; er heerst daar variatie. Wat de laatste zin betreft, in schrijftaal is het nu eerder: *me er*, maar vergelijk bijv. nog in de Camera Obscura *ik zal pogen er u een flauw denkbeeld van te geven.* Een dialectisch voorbeeld (Antwerpen) is *lot er me mor nortoegon* (de Schutter 1970 p. 176), met vóórgeplaatst *er* dus, naast (oostzeeuwsvlaams) *loat me der dan moar uit* (id.) met achterplaatsing. Vóórplaatsing (*er me*) is verspreid zuidelijk maar vooral zuidbrabants. Een westvlaams voorbeeld (uit Diksmuide) van subjectsverdubbeling en met zelfstandig *er* (uit *daar*) is *ah je ziet er jeulder ol ollemale* 'ah, je bent er jullie al allemaal'.

Het reflexivum (*zich* enz.) kan vóór het subject staan:

4. 16-eeuws: maar van zulck myn zegghen zal *zich* niemand [S] verwonderen (H4 1054) 'maar over zoiets wat ik zeg zal zich niemand = zal niemand zich verbazen'

maar het kan ook evenals andere pronomina meer naar achteren staan (vooral na een prepositiegroep):

5. 16e-eeuws: ghelijckerwijs die goublome, ende sommighe andere, door ingheboren aert altijt *hen* wenden ende drayen totter sonnen (H4 1054) 'zoals de goudsbloem, en sommige andere (bloemen) door hun ingeboren aard zich wenden en draaien tot de zon'

6. 17e-eeuws: 'k sal tot den lesten snick *u* mijne trou betoonen (H5 1338) 'ik zal tot de laatste snik u = u tot de laatste snik mijn trouw bewijzen'

Ook in de 18e eeuw komt deze achterplaatsing nog vaak voor:

7. dog ik kan niet begrypen wat geestigheid in dit gedrag *zig* mag verschuilen (H6 1607) 'maar ik kan niet begrijpen welk vernuft in dit gedrag zich = zich in dit gedrag schuil mag gaan'

In deze voorbeelden is behalve LIPOC (4) ook en vooral de tendens aanwezig om het reflexivum bij het werkwoord te plaatsen waar het bij hoort. In de 19e eeuw lijkt er een tendens te zijn tot vóórplaatsing; afkeuring van de achterplaatsing komt vooral bij zuidelijke

grammatici (Meert, van Beers) voor. Er is in hedendaags Nederlands (ook standaardtaal) nog steeds sprake van variatie: vgl. *ik hoop dat hij zich over die kwestie niet zal uitlaten* naast *ik hoop dat hij over die kwestie zich niet zal uitlaten* (met misschien om ritmische redenen een zekere voorkeur voor de eerste variant).

In de volgende zin staat een onbepaald subject (pronominaal *'t = het*) vóór een predicaatsnomen:

8. dieghene diet sijn bode was 'diegene die 't zijn bode was= diegene die zijn bode 't was'

15.4. S/O/V LATIJN

Voor het Proto-indo-europees en het Oudgermaans zoals ook nog voor vroeg-indo-europese talen als het Sanskrit, het klassieke Grieks en het Latijn wordt als basisvolgorde TSOV (basis A) aangenomen met daarbij nog een rijk uitgewerkte morfologie. We beperken ons verder tot het Latijn. Misschien is er een vrij universele tendens om als zo'n rijke morfologie dat toelaat, eerst de verschillende participanten (subject, object) te noemen en daarna pas het predicaat waarin ze betrokken zijn. De mogelijkheden zijn SOV, OSV, VSO, met in de beide laatste mogelijkheden O of V op de T-plaats; er zou dus verwarring kunnen ontstaan: wat is S? wat is O?, als S en O niet morfologisch uit elkaar gehouden werden. Vergelijk lat. *pater* (S nom.) *filiam* (O acc.) *videt* 'de vader de dochter ziet', *filiam* (O acc.) *pater* (S nom.) *videt* 'de dóchter (niet de zóón) de vader ziet', *videt pater* (S nom.) *filiam* (O acc.) 'ziet (niet hóórt) de vader de dochter'. SOV vinden we ook in vraagzinnen: *quis Rōmam condidit?* 'wie Rome stichtte = wie stichtte Rome?', en zonder vraagwoord: *Guielmus carmen cantat?* 'zingt een lied Willem = Willem een lied?', verder in een bijzin als (*accidit*) *ut imperator urbem caperet* '(het gebeurde) dat de keizer de stad innam'. De morfologische onderscheidingen maken trouwens in principe ook (als marginale mogelijkheden?) SVO (*pater videt filiam*), OVS (*filiam videt pater*) en VOS (*videt filiam pater*) mogelijk. Voor het A-stadium mogen we dus een "vrije" volgorde aannemen; in het Grieks lijkt die echter wel minder "vrij" dan in het Latijn. We illustreren de latijnse situatie ook met de volgende (soms al eens in eerdere hoofdstukken gegeven) zinnen:

1. vītae summa brevis spēm nos vetat inchoāre longam (ten dele vdV181) 'van het leven de korte som hoop ons verbiedt koesteren lang = de korte som van het leven verbiedt ons lange hoop te koesteren' [in deze zin staan de werkwoorden: *vetat inchoāre*, achteraan, met weliswaar daarachter nog l*ongam* als (predicatieve?) bepaling bij *spēm*]

2. Germānicus catervās Germānōrum cis Rhēnum colentium Caecīnae trādit (RH 210) 'Germanicus troepen van de Germanen aan de overzijde van de Rijn wonende aan Caecina overleverde = Germanicus overleverde troepen van aan de overzijde van de Rijn wonende Germanen aan Caecina' [hier staat het werkwoord: *trādit*, duidelijk achteraan]

3. parvīs glōriābātur tabellīs extīnctus nūper in longā senectā Labeo (RH 209, O^1VO^2S) 'op kleine zich-beroemde schilderijtjes gestorven onlangs in lange ouderdom Labeō = op kleine schilderijtjes beroemde zich de onlangs in lange (hoge) ouderdom gestorven Labeo' [hier staat het werkwoord: *glōriābātur*, juist nogal vooraan, nl. op de tweede plaats; let ook op de uiteenplaatsing van *parvīs* en *tabellīs* en op de achterplaatsing van de kern van het subject: *Labeo*]

Uit de laatste zin blijkt de volgorde-vrijheid van het Latijn. Het is overigens de vraag of die vrijheid ook voor het gesproken Latijn gold; het kan een kwestie van schriftcultuur geweest zijn. De mensen in de armoedewijken van Romezullen wel niet in zulke ingewikkelde zinnen gesproken hebben. Hoe dan ook, er is sprake van een relatieve vrijheid, namelijk vrijheid in *grammaticaal* opzicht; de volgorde is wél *pragmatisch* bepaald, voorzichtiger gezegd: kan voor pragmatische doeleinden gebruikt worden, bijvoorbeeld: wat reeds bekend is, komt voorop te staan, nieuwe informatie verderop in de zin. Speelden pragmatische factoren ook een rol bij zin 3? Ook ritmische factoren kunnen een rol spelen, vooral in poëzie maar soms ook in proza, verder ook de omvang van de zinsdelen: langere meer naar achteren (vgl. LIPOC: kleine zinsdelen vóór grote). Maar zoals aangegeven is er een basisvolgorde waarin S voorop staat en V aan het eind. In de praktijk kwam echter vaak OV voor met het pronominale subject gecodeerd in de werkwoordsvorm: OVs (*filiam videt*), daarnaast ook VsO (*videt filiam*) (zie hfdst. 5 par. 3 voor dergelijke "verborgen" subjecten ook buiten het Latijn).

15.5. S/O/V GOTISCH

Notaties: A = SOV plus VSO, OSV, meer SV dan VS, met verborgen subject OVs, VsO, Vs (met evt. marginale mogelijkheden); B = VSO (plus SVO, OVS, meer VS dan SV) en C = SVO (plus VSO en OSV, meer SV dan VS). Kleine <p> duidt pronominaal karakter aan, dus Sp = pronominaal subject.
N.B. Kleine bepalingen kunnen in de notaties worden verwaarloosd. Vanwege de vroege periode zullen we SVO als een B- en dus niet als een C-kenmerk opvatten.

We besteden in deze paragraaf aandacht aan het Gotisch zonder naar een afgeronde beschrijving te streven. Voor het Gotisch is de voornaamste bron een vertaalde tekst; zie inleiding (hfdst. 1) par. 2 voor de haken en ogen die daaraan vastzitten of kunnen vastzitten, maar zie ook HG deel 1 par. 7.1. De hieronder gegeven voorbeelden zijn, tenzij anders aangegeven, met aanduiding van het vers uit Lucas 2 genomen. Normaal is dat het pronominale subject ontbreekt ("verborgen subject"; zie hfdst. 5 par. 3); dat wijst erop dat we ons nog (goeddeels) in het oudste stadium (stadium A) bevinden. Vgl. OV met persoonsvorm achteraan (A) in een naamwoordelijk gezegdes als *hráins warþ* (passim) 'gezond werd hij', *siuks ist* 'ziek is hij' (id.). Vergelijk ook de conjunctief met imperatief- of optatiefwaarde achter het predicaatsnomen: *barniskái sijáiþ* (1 Cor. 14:20A) 'als kinderen wees = wees als kinderen'. SV vinden we in *soh þan gilstrameleins frumista warþ at...* (2) 'deze dan eerste inschrijving vond plaats…'. Een voorbeeld met VOS is *jah þiuþida ina Swmáion* (34) 'en zegende hem Simeon'. Deze marginale volgorde sluit het beste bij de vrije volgorde van A aan. Vaak komt de volgorde VsO voor: *jah gabar sunu seinana* (7) 'en (zij) baarde haar zoon'. Vergelijk ook met twee objecten (het tweede is een datief van vergelijking) *galeiko ina waíra frodamma* (Matth. 7: 24) 'ik vergelijk hem met een wijs man'. We zouden ook hier, gezien de verborgen subjecten, aan A-volgordes kunnen denken: VsO, dan wel niet met V achteraan waarom we eerder aan B denken. Bij VO sluit aan dat de imperatief voorop staat: *waírþ hráins* (passim) 'word rein' maar dit kan een (vrij universele) iconische volgorde zijn (par. 2).

VS komt vaak voor wat in de richting van B wijst: *urrann þan jah Iosef* (4) 'ging dan ook Jozef = ook Jozef ging dan'; *aþþan snáuh ana ins hatis gudis* (1Thess. 2:16) 'maar kwam

plotseling op hen de toorn van God'. In de laatste zin gaat aan het subject ook nog een bepaling vooraf. Ook SVO wijst op B: vergelijk met substantivisch subject (SVdO) *iþ aggilus fráujins anaqam ins* (9) 'en een engel van de heer "overkwam" hen = kwam over hen'. VSO kan in beide richtingen wijzen maar VSO is wel de basisvolgorde van B. VSO vinden we in *þande sehun áugona meina nasein þeina* (30) 'want zagen ogen mijn = mijn ogen heil uw = uw heil'. Een voorbeeld van VSO is ook *qaþ du im sa aggilus: ni ogeiþ* (10) 'zeide tot hen de engel: weest niet bang'; *du im* is hier wel als bepaling op te vatten met plaatsing vóór S als gevolg van LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote). Als SV gevolgd door twee objecten (B) kunnen we de volgende zin opvatten: *iþ is qaþ-uh du im*: *us-nu-gibiþ þo káisaris káisara* (Lucas 20:25) 'maar hij zei tot hen: geef nu aan het van de keizer = wat van de keizer is aan de keizer'. *Du im* is als indirect object (iO) begrepen, de tweede zin als dO (bij *qaþ*); deze zin is in zichzelf een imperatiefzin met na het werkwoord een direct plus een indirect object. Dat de imperatief vooropstaat, kan weer aan de al eerder genoemde universele iconische factor worden toegeschreven (par. 2). Een vraagzin met een q-woord is *hvas gatáih þus þata namo?* (Bologna fragment) 'wie vertelde jou de naam': SpV gevolgd door indirect plus direct object OiOd (B).

Bezie nu de volgende voorbeelden van bijzinnen die op B wijzen (met het werkwoord vooraan):

1. warþ þan in dagans jáinans urrann gagrefts fram káisara Augustáu (1) '((het) geschiedde dan in die dagen dat er) uitging een gebod = een gebod uitging van keizer Augustus'. [De zin in z'n geheel is VbepS waarbij S de conjunctieloze bijzin *urrann…Augustáu* is (die vanwege de omvang achteraan staat: LIPOC); de bijzin op zichzelf is VSbep – in het moderne Nederlands wordt zoals uit de vertaling blijkt, vooraan een voorlopig subject gebruikt]

2. sei háitada Beþlaíhaím (4) 'die genoemd wordt Bethlehem = Bethlehem genoemd wordt' [SVO met *sei* als S, *háitada* als V en *Beþlaíhaím* als predicaatsnomen: O]

3. saei in fragiftim was imma qeins (5) 'die in verloving was voor hem een vrouw = die in verloving voor hem een vrouw was' [SVO met *saei* = S, *was in fragiftim* (als één geheel begrepen) = V, *imma* = iO, *qeins* = O (predicaatsnomen)]

4. saei nu gataíriþ áina anabusne þizo minnistono jah láisjái swa mans… (Matth. 5:19;) 'wie nu opheft een van de minste geboden en zou leren zo de mensen = wie nu een van de minste geboden opheft en de mensen zo zou leren (wordt de minste genoemd…) [SVO met *saei* = S, *gataíriþ* = V, *áina…minnistono* = O + (S)VO met (*saei*), *láisjái* = V, s*wa mans* = dO]

Een apart geval is zin 5, met inversie en achterplaatsing van S:

5. (þu qiþiþ) ei þiudans im ik '(jij zegt) dat koning ben ik = ik ben' (Joh. 18:37) [OVS (mogelijkheid bij B) met *þiudans* = O (predicaatsnomen), *im* = V, *ik* = S]

Ook in de volgende zinnen staat S achter V (in 6 ook met inversie):

6. iþ us þamma faírhuáu wesi meina þiudangardi (Joh. 18:36) ‘indien uit de wereld zou zijn mijn koninkrijk = mijn koninkrijk zou zijn’ [bepVS met *us… faírhuáu* = bepaling, *wesi* = V, *meina þiudangardi* = S]

7. ibái huan atgibái þuk andastau stauin (Matth. 5:25) ‘opdat niet zou overgeven jou de tegenpartij aan de rechter = opdat niet de tegenpartij jou aan de rechter zou overgeven’ [VOdSOi met *atgibái* = V, *þuk* = dO (misschien door LIPOC vóór S, dan te herleiden tot VSdOiO), *andastau* = S, *stauin* = iO]

Maar de persoonsvorm kan ook achteraan staan wat op A wijst. Vergelijk de volgende zin:

8. (wáit atta izwar) þizei jūs þaúrbuþ (Matth. 6:8) ‘(weet jullie vader) wat jullie nodig hebben’ [OSV met *þizei* = O, *jūs* = S, *þaúrbuþ* = V; de bijzin is direct object bij *wáit*]

Vergelijk ook de volgende zinnen met een predicaatsnomen plus een vorm van ‘zijn’; leidt deze constellatie ‘(= naamwoordelijk gezegde) altijd tot OV (“groen”), althans in de bijzin?

9. (aflet uns) þatei skulans sijáima (Matth. 6:12) ‘(vergeef ons) dat schuldenaars wij-zijn = dat wij schuldenaars zijn’ [OV met *skulans* = predicaatsnomen, V = sijáima]

10. þizozei broþar Lazarus siuks was (Joh. 11:2) ‘wier broeder Lazarus ziek was’ [OV met *siuks* = predicaatsnomen, V = *was*]

Vergelijk in dit verband ook de volgende hierboven reeds gegeven voorbeelden: *hráins warþ*, *siuks ist*, *barniskái sijáiþ*, steeds met een vorm van ‘zijn’ in een naamwoordelijk gezegde, daarnaast ook (met bepaling van gesteldheid) *blinds gabaúrans warþ* met een vorm van ‘worden’.

Dat voor achterplaatsing van de persoonsvorm niet per se een predicaatsnomen nodig is, blijkt uit de volgende zin:

11. (þata rodida izwis) þei in mis gawaírþi áigeiþ (Joh. 16:33) ‘(dat zei ik jullie) opdat in mij vrede jullie hebt = opdat jullie in mij vrede hebt’ [bepOdV met *in mis* = bepaling, *gawaírþi* = Od, *áigeiþ* = V]

In het Gotisch kwamen ook werkwoordscombinaties voor. Vergelijk met een hulpwerkwoord van modaliteit:

12. (land baúhta jah) þarf galeiþan jah saíhuan þata (Lucas 14: 18) ‘(land kocht ik en) ik moet gaan en zien het’ [ViVf+VfdO met *þarf* = Vi, *galeiþan* = Vi, *saíhuan* = Vi. *þata* = dO; het object *þata* staat in extrapositie[126] en Vf: *þarf* staat vóór Vi: *galeiþan* c.q. *saíhuan* (“rood”: B)]

Het omgekeerde (ViVf, 3x “groen”, dus A) vinden we in *qiþan ist* ‘gezegd is’ (passim) met passivum preteritum, ook in *gamunandans sijuþ* (1 Cor. 11:2) ‘je herinnerend zijn jullie > jullie herinneren je’ met een participium presens (beide keren met ‘zijn’). Vergelijk ook

[126] De term *extrapositie* beperken we tot zinsdelen die achter het Vi staan of in een bijzin achter een (achtergeplaatst) Vf.

(nogmaals) met passivum preteritum plus persoonsvorm *blinds gabáurans warþ* (Joh. 9:2, ook “groen”) ‘blind geboren hij werd’: OViVf = A.

Een tang die op B wijst, kwam ook al voor, bijv. in een zin met een modaal hulpwerkwoord plus infinitief:

13. skal-uþ þan aípiskaúpus ungafaírinoþs wisan (Titus 1:7) ‘moet en > en moet dan de bisschop onkreukbaar zijn’ [VfSOVi met *skal* = Vf, *aípiskaúpus* = O (predicaatsnomen), *wisan* = Vi; Vi (koppelwerkwoord) achter O: “groen”, dus A, vgl. de voorbeelden met ‘zijn’ hierboven

Een ander voorbeeld van een tang, met een passivum preteritum (“toestandspassief”), is

14. was-uþ þan Iohannes gawasiþs taglam ulbandáus (Marcus 1:6) ‘was en > en was dan Johannes gekleed met de haren van een kameel > in een kameelharen mantel’ [VfSVibep met *was* = Vf, *Iohannes* = S, *gawasiþs* = Vi, *taglam ulbandáus* = bepaling en wel een datief met instrumentalis-betekenis, buiten de tang in extrapositie]

Achterplaatsing van S (extrapositie in B) vinden we in de beide volgende zinnen:

15. let faúrþis sada waírþan barna (Marcus 7: 27) ‘laat eerst verzadigd worden de kinderen’ [VfbepOViS met Vf = *let* (imperatief vooraan om iconische redenen), bep = *faúrþis*, *sada* = O (predicaatsnomen], *waírþan* = V, *barna* = S (buiten de tang)]

16. afar þatei atgibans warþ Iohannes (Marcus 1: 14) ‘nadat overgegeven werd Johannes’ [hier geen tang, ViVfS met *atgibans* = Vi, *warþ* = Vf, *Iohannes* = S (B); “groen” = A]

De hierboven gegeven voorbeelden laten een gemengd beeld zien wat erop wijst dat het Gotisch zich in een overgangsstadium tussen A en B bevond. Aan B kunnen we vooral denken omdat in de voorbeelden SOV (basis A) niet voorkomt; aan de andere kant wijst de vrij grote variatie weer meer op A dan op B. Dat in vraagzinnen V voorop staat of op de tweede plaats: *wileiz-u ei qiþáima…* (Luc. 9:54) ‘wil je dat wij zouden zeggen’, *ƕa skuli þata barn waírþan* (Luc. 1:66) ‘wat zal dit kind worden’, kan ook aan B doen denken. Hier kunnen we echter ook (het is al eerder opgemerkt) aan iconiciteit denken, zeker bij de eerste vraag (v-vraag; de tweede is een q-vraag). Vergelijk in dit verband ook de imperatief in zin 15. “Rood” komt één keer voor, “groen” zes keer hetgeen meer aan A dan aan B doet denken; ook in een naamwoordelijk gezegde komt “groen” in die zin dat het predicaatsnomen achter het werkwoord staat: *siuks ist* enz. (7 keer). Een uitvoeriger kwantitatieve beschrijving is nodig waarin uiteraard ook de griekse brontekst moet worden betrokken. De parallellie ontbreekt bijvoorbeeld in Marcus 1:14: vgl. got. *afar þatei atgibans warþ Iohannes* met gr. *meta to paradothènai Iōannèn*. Hieruit kunnen we afleiden dat de groene volgorde *atgibans warþ* authentiek gotisch was. De brontekst bevat overigens een betrekkelijk late vorm van het oude Grieks, nl. het koinè-Grieks uit de eerste eeuw, en dat kan bijvoorbeeld als gevolg van casusverlies al een ontwikkeling richting B laten zien. De overeenkomst tussen brontekst en vertaling kan dus ook (ten dele) aan overeenkomst tussen de beide betrokken talen worden toegeschreven.

15.6. S/O/V OUDGERMAANS

Voor het Oudgermaans wordt wel TVSO (basis B) aangenomen: de A-mogelijkheid VSO (VsO) is gereïnterpreteerd als basis, met daarbij als mogelijkheden SVO en OVS. In ieder geval is het in de oudsaksische Heliand niet uitzonderlijk wanneer de persoonsvorm voorop staat: *forun thia bodon oƀar all* 'reden de boden overal'.[127] In het Oudnederlands komt vóórplaatsing niet vaak (meer) voor: vgl. nog *ande sint avor thine zene*… (WP) 'en zijn echter je tanden…'. Vergelijk in dit verband ook het bekende oudnederlande zinnetje *hebban olla vogala nesta hagunnan* (ook met een tweede, infiniete werkwoordsvorm). Een, overigens schaars, voorbeeld uit het Middelnederlands is mnl. *sprac der Gawein* 'heer Gawein sprak'.

Het is niet duidelijk waarom c.q. waardoor deze verschuiving plaatsvond, voor zover deze inderdaad plaatsvond. Toch moeten we die verschuiving aannemen omdat anders de inversie niet te verklaren is: vgl. VSO met bepaling op de T-plaats > bepVSO naast met O op T > OVS. We zouden ter verklaring aan de langzaam voortschrijdende deflexie kunnen denken maar nog in het (oudste) Middelnederlands was er voldoende onderscheid tussen subject en direct of indirect object om daar niet meteen aan te denken.[128] Bovendien zou als deflexie de oorzaak was, de keuze voor een nieuwe basisvolgorde ook meteen op de (weliswaar enigermate marginale) volgorde SVO gevallen kunnen zijn, met S vóór het werkwoord, O erachter (vgl. hedendaags Engels dat echter ook eerst B was). We zouden ook kunnen denken aan de subjectsverplichting die al in het Oud- en Middelnederlands behoudens resten een feit was (zie hfdst. 5 par. 3): de mogelijkheden VO en OV werden, met pronominaal S als verduidelijking achteraf tot VSO en OVS: 'neemt' > 'neemt hij'; we moeten dan wel aannemen dat de combinaties met substantivisch subject zich daarbij hebben aangesloten. VSO wordt dan, gesteund door de al aanwezige mogelijkheid VSO bij A, de nieuwe basisvolgorde. Vóór VSO is vervolgens weer een nieuwe T-positie ontstaan, met als mogelijkheden SVO en OVS, dus met resp. S en O op de T-plaats. Voor een andere interne oorzaak kunnen we denken aan de informatie-structuur van de zin: als er bijvoorbeeld in SOV veel zinsdelen, ook S, achter V komen te staan (extrapositie als "afterthought"), dan verhuist V naar voren. Het effect treedt natuurlijk ook op wanneer om pragmatische redenen V zelf vaak naar voren gehaald zou worden. De vraag is dan waarom dergelijke pragmatische factoren opeens vaker dan tevoren een rol gingen spelen. In ieder geval wordt er bij hedendaags onderzoek meer gewicht dan vroeger aan dergelijke factoren toegekend. Een vierde, eveneens interne mogelijkheid houdt in dat VSO (V vooraan) de functie kreeg om de hoofdzin te markeren toen na de oorspronkelijke situatie van alleen nevenschikking (vgl. hfdst. 2 par. 4.2) onderschikking als mogelijkheid ontstond. Mocht een interne verklaring in gebreke blijven, dan zouden we ook aan een externe factor kunnen denken, namelijk aan een keltisch substraat dat z'n werking via het Ingweoons kan hebben doen gelden. Vergelijk het Iers waarin het werkwoord vooraan staat: vgl.

[127] *Sagdun thuo lof gode* 'zeiden zij toen lof aan God' telt als voorbeeld niet mee omdat in *sagdun* sprake is van een verborgen subject). Overigens komt bij vrij recent onderzoek het Oudsaksisch toch als (overwegend) SVO te voorschijn.

[128] Als deflexie het motief was, had men ook meteen de weliswaar marginale A-volgorde SVO als basis kunnen kiezen: S als subject vóór het werkwoord, O erachter (vgl. de C-taal Engels).

(reeds in par. 1.2.1 genoemd) *cheannaigh Máire kabhar* lett. ‘kocht Marie een boek = Marie kocht een boek’[129].

Bezie voor het Oudgermaans verder de volgende voorbeelden. Afgezien van een rune-inscriptie zijn deze afkomstig uit een utrechtse doopgelofte uit de 8e en uit de oudsaksische Heliand uit de 9e eeuw. Oudnederlandse voorbeelden uit de Leidse Williram (LW) en de Frankische Rijmbijbel (RB) komen samen met de middelnederlandse in de volgende paragrafen ter sprake; de Williram is uit de 11e en de Rijmbijbel uit de 12e eeuw. Ze zijn dus laat-oudnederlands. Met voorbeelden uit de Wachtendonckse Psalmen (10e eeuw) moeten we voorzichtig zijn: het is een interlineaire vertaling uit het Latijn en juist bij zo’n vertaling moeten we als het om woordvolgorde gaat, met invloed van de brontekst rekening houden. Voor de duidelijkheid: SV (vooral) en SOV plus OSV en VSO vatten we als A op, VS (vooral) en VSO plus SVO en OVS als B. Met C-mogelijkheden: (vooral) SV en SVO plus VSO en OSV) houden we voor dit oude stadium nog geen rekening. A kenmerkt zich door de neiging om het werkwoord achteraan te plaatsen, B juist door de neiging om het naar voren te halen met inversie als mogelijkheid. Een verborgen subject (Vs) is oud, dus past eerder bij A dan bij B. Bij A past ook een groene volgorde (ViVf), bij B een rode (VfVi). (Bepalingen worden in de notaties niet altijd verdisconteerd.)

1. SOV: ek HlewagastiR HoltijaR horna tawido (rune-inscriptie, 5e eeuw) ‘Ik H. H. de hoorn maakte’ = ‘ik H. H. maakte de hoorn’ [A]

2. SpOV: ik is engil biun (Heliand, H1 338) ‘ik zijn engel ben = ik ben zijn engel’ [O = predicaatsnomen; A]

3. SpOpV: hie sia gerno antfieng (Heliand H1 322, 338) ‘hij haar graag ontving = hij ontving haar graag’ [A; *sia* O misschien door LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote) vóór tussenbepaling *gerno*]

4. SpVO: ec gelobo in got alamehtigan fadaer (utrechtse doopgelofte, 8e eeuw) ‘ik geloof in God, de almachtige vader’ [*in got alamehtigan fadaer* is als object bij *gelobo* opgevat[130] = B]

5. SpVO: end ec forsacho…allum them unholdum (the hira genotas sint) (utrechtse doopgelofte, 8e eeuw) ‘en ik verzaak…aan alle boze geesten (die hun genoten zijn)’ [B]

6. SVO: thia liudi farstuodon (that hie thar habda gegnungo godcundeas huat forsewan selƀo) (Heliand H1 322) ‘de mensen begrepen dat hij daar had blijkbaar iets goddelijks aanschouwd zelf = dat hij daar blijkbaar zelf iets goddelijks had aanschouwd’ [B, maar O is hier een bijzin waarbij we achterplaatsing kunnen verwachten, dus toch wel eerder SV = A]

7. SV: (wanda) under managon he was mit mi (ONW 10e eeuw, H1 339) ‘(want onder velen hij was met mij’ [A; met T- en achterbepaling]

[129] Bij deze verklaring blijven we met de vraag zitten hoe het Keltisch aan die, niet vaak voorkomende, VSO als basisvolgorde komt. Komt daarvoor een niet-indo-europese taal in aanmerking?

[130] Een prepositiegroep die als noodzakelijk element (inherent) bij het werkwoord kan worden opgevat, kennen we de waarde “O” toe.

8. SV: Iohannes quam an liudeo lioht (Heliand H1 322) ‘Johannes kwam in het mensenlicht’ [A; met achterbepaling]

9. VS: forun thia bodon oƀar all (thia fan them kesure cumana warun) ‘(Heliand H1 322) ‘gingen de boden overal (die van de keizer gekomen waren) = de boden gingen…’ [B, met achterbepaling, gevolgd door relatieve bijzin]

10. VsOdOi: sagdun thuo lof gode (Heliand H1 322) ‘(zij) zeiden toen lof aan God’ [met verborgen subject: A; met tussenbepaling *thuo*]

11. OSV: thar im en hunno quam en guod man angegin (Heliand H1 322) ‘daar hem een honderdman kwam, een goed man, tegen’ [A; *im* (iO) als klein element kan door LIPOC vooropstaan waardoor het zich op de T-plaats bevindt waarvóór dan nog een bepaling (*thar*); *en guod man* is bijstelling waarachter dan nog een bepaling horend bij *quam* staat – de ingewikkelde volgorde doet sterk A aan]

12. VSO: (wanda) fan allin arbeidi generedos tu mi (ONW WP) ‘(want) van alle moeite genas je mij’ [B maar VSO is ook mogelijkheid bij A; met T-bepaling *fan allin arbeidi*]

Een voorbeeld met een vraagzin (v-vraag) is:

13. VSO: gelobistu in crist godes suno? (utrechtse doopgelofte) ‘geloof je in Christus, de zoon van God’ [*in crist godes suno* als object opgevat: VSO = B, evt. ook A, vgl. zin 12] – vgl. ook *gelobis tu in halogan gast?* ‘geloof je in (de) Heilige Geest?, eveneens uit de doopgelofte en eveneens met v-vraag]

Latijnse invloed is wel in het spel bij het volgende voorbeeld uit de Psalmen (WP 62:2) met twee bepalingen voorop: (*got min*) *te thi fan liohte waconic* ‘mijn God, tot jou vanaf het licht waak ik’, op basis van lat. (*Deus meus*) *ad tē dē lūce vigilō*: bepbepVS. Twee bepalingen vooraan (een “zware aanloop” [131]) past in ieder geval bij de vrijheid die een kenmerk is van fase A; wat daar niet goed bij past, is dat S achteraan staat wat eerder aan B (met VS) doet denken.

Voorbeelden met bijzinnen zijn:

14. SOV (herhaald): (end ec forsacho…allum them unholdum) the hira genotas sint (utrechtse doopgelofte, 8e eeuw) ‘(en ik verzaak…aan alle boze geesten) die hun genoten zijn’ [A]

15. OSV: so it thie godes engil Gabriel gesprac (Heliand H1 338) ‘zoals het de van God engel zei = zoals de engel van God het zei’ [A; O mogelijk vooraan wegens LIPOC]

Voorbeelden met Vf plus Vi (no. 16 in hoofdzin, verder in bijzinnen) zijn:

16. SnegVfOVi: hie ne mohta thuo enig word gisprecan (Heliand H1 322) ‘hij niet kon toen enig woord = hij kon toen geen woord spreken’ [SVfO plus tang = B]

17. SVfOVi (herhaald, vertaling zie boven): (thia liudi farstuodon) that hie thar habda gegnungo godcundeas huat forsewan selƀo (Heliand H1 322) [SVfO plus tang = B; met twee tussenbepalingen (gescheiden door Vf en Vi) en met achterbepaling – de voor modern besef ingewikkelde volgorde lijkt op A te wijzen)

[131] Deze term is afkomstig van de groninger hoogleraar G.A. van Es (1904-1981).

18. SOViVf: (Helithos gispracun)…that hie Heland te namen hebbean scoldi (Heliand H1 346) ‘(de mannen bespraken)…dat hij Heiland als naam hebben zou’ [SOV = A, groen = A, met tussenbepaling]

19. SbepViVf: (bodon) thia fan them kesure cumana warun (Heliand H1 340) ‘(boden) die van de keizer gekomen waren’ [SV = A, groen = A, met tussenbepaling]

20. SViVf: (te them withe) thar sea waldand god swithe thiulico thiggean scoldun (Heliand H1 340) (in de tempel) ‘waar ze de machtige God heel ootmoedig bidden moesten’ (SOV = A, groen = A)

21. SviVf: so sia gescendida in gescamoda warun (ONW WP) ‘toen zij te schande gemaakt en beschaamd waren’ (SV = A, groen = A)

Als we alle zinnen samen nemen (of mogen samen nemen) zonder de WP-zin, dan overweegt A duidelijk met 13 zinnen met twee minder duidelijke zinnen (6 en 12); daartegenover staan 4 B-zinnen (4, 5, 9, 17) plus 1 mogelijke B-zin (16). De verhouding A:B is (de twijfelgevallen steeds voor de helft meegerekend) bij de hoofzinnen 8:3=2,7, bij de bijzinnen 6,5:1,5=4,3; de bijzin is dus duidelijker A dan B. Ook de variatie in het algemeen kan nog op A wijzen evenals zoals aangegeven de ingewikkelde volgorde bij 11 en 17. Misschien (maar er zouden meer voorbeelden bekeken moeten worden) kan de algemene conclusie toch zijn dat de hoofdzin voorzichtig richting B gaat; het is misschien ook niet toevallig dat onder de duidelijke A-gevallen nu juist het oudste voorbeeld voorkomt (zin 1). De bijzin is dus overwegend A, ook in die zin dat de werkwoorden achteraan in groene volgorde staan. Iconische, pragmatische en LIPOC-effecten kunnen echter storend op het totaalbeeld ingewerkt hebben en dan meer in hoofd- dan in bijzinnen. De indruk is ook dat het Oudgermaans dat we hier bekeken hebben, hoewel het uit later tijd is, nog duidelijker A was dan het vierde-eeuwse Gotisch. Dat kan erop wijzen dat we voor het Gotisch inderdaad met invloed van de brontekst rekening moeten houden. Of moeten we voor deze taal aan de invloed van taalcontact denken? De Goten kunnen op hun zwerftochten meer dan de andere Germanen met anderstaligen in aanraking zijn gekomen.

We laten hier nog enkele oudgermaanse voorbeeldzinnen volgen uit het Oudengels, dus wat verder van het Oudnederlands verwijderd dan het Oudsaksisch. Het Oudengels laat vooral de B-configuratie zien: V (Vf) vooraan: let ook op inversie en op de tang (de voorbeelden zijn ontleend aan Harbert 2007, par. 6.3):

1. VfSpOdOibepVi: hæfde hē his dohtor him tō wīf beweddad ‘had hij = hij had zijn dochter voor hem(zelf) tot vrouw getrouwd’ [bij deze zin kan een rol gespeeld hebben dat een pronominaal subject aan het begin vermeden werd; er is sprake van een tang]

2. bepVSpbepbep: đā wunade hē đær sum fæc tīde ‘dan woonde hij daar een zekere hoeveelheid tijd’ [met inversie, bepaling op de T-plaats]

3. VfSpObepVi: haefde se cyning his fierd on tū tōnumen ‘had de koning = de koning had zijn leger in tweeën verdeeld’ [met tang]

4. negVSpbepOd: ne mētte he ǣr nan gebūn land… ‘niet vond hij eerder enig bewoond land’ [als we de negatie als proclitisch opvatten, is dit een voorbeeld van VS voorop)

5. OVSp: hwæt sprycst þū? ‘wat zeg je?’ [inversie met O als vraagwoord op de T-plaats]

6. bepVfSVi: of hēom twam is eall manncynn cumen ‘van deze twee is (de) hele mensheid gekomen’ [met inversie, bepaling op T-plaats, met tang]

7. bepOiVbepS: on þæt stēorbord him bið ǣrest Īraland lett. ‘op het stuurbord voor hem zal-zijn het eerst Ierland’ [met inversie na “zware aanloop”]

De volgende zin, met het werkwoord achteraan, doet echter aan A denken (c.q. aan een nog betrekkelijke vrije volgorde):

8. SpbepbepOdV: (ond) hē sōna þāra gerisne andsware onsende ‘(en) hij spoedig daar een geschikt antwoord zond = en spoedig zond hij daar een geschikt antwoord’

Er zijn ook al voorbeelden die op C (SVO, zonder inversie) kunnen wijzen; vgl. met pronominaal S:

9. bepSpVfVi+O: ēasteweard hit mæg bīon syxtīg mīla brād ‘oostwaarts het kan zijn zestig mijl breed’ [de maatbepaling is als O opgevat; vgl. modern eng. *eastward it may be sixty miles wide*]

Zinnen 10 en 11, met resp. SV en OSV, kunnen nog op A of reeds op C wijzen:

10. bepSpVbep: æfter þon hē gewāt to sumum medmiclum ēalonde ‘na dat = daarna hij ging tot een zeker middel-matig eiland = eiland van gemiddelde afmetingen’ [vgl. modern eng. *then he went to a certain average-sized island*]

11. OdSpV: caldran ic geseah (Harbert 411) ‘een koudere ik zag = ik zag een koudere’ [[vgl. modern eng. *a colder (day) I saw*]

Het algemene beeld van het Oudengels is B met mogelijk nog een betrekkelijke vrijheid van plaatsing wat aan A doet denken (vgl. zin 8) en met soms volgordes die in de richting van C (of toch nog A) gaan. De indruk is dat de ontwikkeling in het Oudengels verder was (richting B of misschien nog verder) dan in het continentale Westgermaans. We moeten er wel mee rekening houden dat het subject in de hierboven gegeven zinnen meestal pronominaal is en graag een plaats vóór in de zin inneemt.

15.7. S/O/V NEDERLANDS

15.7.0. *Algemene inleiding*

We zullen hieronder behalve aan het latere Oudnederlands vooral aandacht aan het Middelnederlands geven. De tussenfasen, van de 16^{e} tot de 18^{e} eeuw, komen in principe alleen aan de orde wanneer zich daarin opmerkelijke ontwikkelingen voordoen, maar er kunnen ook voorbeelden aan worden ontleend. In het algemeen kan worden opgemerkt dat de verschuivingen zich geleidelijk over de eeuwen heen hebben voltrokken. We moeten er echter mee rekening houden dat om te beginnen met de tijd van de Rederijkers de dichters met de taal gingen experimenteren; bovendien werd in de tijd van de Renaissance de poëzie meer algemeen metrisch. Een en ander kan ertoe geleid hebben dat er soms van verouderde, intussen minder gangbare, volgordes gebruik gemaakt werd. Voor Vondel is echter op basis van een vergelijking van Pascha en Lucifer geconstateerd dat zijn taal syntactisch duidelijk in moderne richting evolueert. We moeten ook met de standaardisering rekening houden waardoor er geleidelijk aan een strenger normbesef ontstond. Mede als gevolg van de uitvinding van de boekdrukkunst ontstond er een ingewikkelder schrijfcultuur dan voorheen,

met bijvoorbeeld meer bijzinnen en daarbij passende conjuncties, en ook meer meerledige werkwoordsgroepen op het eind.

We bespreken eerst de hoofdzin (7.1-7.6), daarna in par. 7.6 de bijzin; de ontwikkeling in deze beide zinssoorten gaat niet gelijk op. In par. 7.9 komen dan nog een aantal algemene verschijnselen aan de orde: het verschil groen-rood, de doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep en het infinitivus pro participio-effect (ipp). We herhalen hier ook de gebruikte notaties:

A = SOV (plus VSO, OSV, vooral SV, eerder dan VS); B = VSO (plus SVO, OVS, vooral VS, eerder dan SV) en C = SVO (plus VSO en OSV, vooral SV, eerder dan VS) – afgezien van eventuele marginale mogelijkheden vooral bij A. VSO kan nog een mogelijkheid bij A zijn maar is basis bij B geworden: A/B, zo ook SVO als belangrijke mogelijkheid bij B maar ook basis bij C: B/C. Er zijn ook overeenkomsten tussen A en C: SV, VSO en OSV; voor oudere perioden denken we aan A, voor latere aan C. A is de oude (oudgermaanse) volgorde, B de latere (modern) nederlandse, C de engelse c.q. de de volgorde die op het Engels lijkt. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen Od = direct object en Oi = indirect object (ook predicaatsnomen is O), zo ook tussen Vf = verbum finitum (persoonsvorm) en Vi = verbum infinitum (infinitief of participium). Voor de oude periode (laat oudnederlands, vroeg middelnederlands) hoeven we geen rekening meer te houden met verborgen subjecten.

Nog een opmerking vooraf: de (proclitische) negatie *en* aan het begin van een zin wordt bij de bepaling van de structuur niet meegerekend. De zin *en dedi ghistren in den daghe eene die meeste overdaet*? (MM Reinaert tekst 11) ‘pleegde hij gisteren bij dag niet een van de grootste wandaden?’ is dus een voorbeeld van VSOd met twee tussenbepalingen.

15.7.1 – 15.7.6. MET ÉÉN WERKWOORDSVORM

15.7.1 – 15.7.5. HOOFDZIN

15.7.1. *A-zinnen: basis SOV*

Voor het A-stadium gaan we uit van basis SOV, ook zonder O: SV (eerder dan VS), met als secundaire mogelijkheden bij topicalisatie OSV en VSO. Omdat VSO ook basis is bij B, zullen zinnen met die volgorde in par. 7.2 aan de orde komen. OSV en VSO kunnen ook mogelijkheden zijn bij de basis SVO (vgl. het Engels). Dat geldt ook voor SV, dat echter een vrij universele volgorde lijkt te zijn. We zullen op parallellen met het Engels attent maken; gezien de ouderdom van de betreffende zinnen ligt het echter meer voor de hand om aan A te denken. Samenvattend kunnen we formuleren dat het in deze paragraaf gaat om A-zinnen met het werkwoord graag achteraan en zonder inversie.

15.7.1.2. *Laat Oudnederlands*

Een zin met SOV is:

1. van einen wethere her iz machode (ONW, RB) ‘van een ram hij het maakte = van een ram maakte hij het’ [met T-bepaling]

2. einen anderen wech thie herren na thes engeles gebot foren (ONW, LW) ‘een andere weg de heren naar het gebod van de engel gingen = een andere weg gingen de heren naar het gebod... [met tussenbepaling; evt. zou dit ook C kunnen zijn: *a different path the gentlemen went…*]

Een zin met SV (uit wat ouder Oudnederlands) is:

3. ic quam an diopi sewes (ONW, WP) ‘ik kwam in de diepte van de zee’ [met achterbepaling]

15.7.1.3. *Middelnederlands*

Zinnen met SOV zijn:

4. (want) hi den cnape wel verstoet (MM, Ferguut tekst 4) ‘(want) hij de jongen goed begreep = want hij begreep de jongen goed’ [of is *want* hier ‘omdat’?; met tussenbepaling]

5. tachterst hi sinen scacht gegreep (MM, Ferguut tekst 14) ‘ten slotte hij zijn speer greep = ten slotte greep hij zijn speer’ [met T-bepaling]

Een zin met OSV is:

6. den sperwaer hi doe gheprant (MM, Melis Stoke tekst 17) ‘de sperwer hij toen pakte = de sperwer pakte hij toen’ [met tussenbepaling]

N.B. Hier zou evt. ook aan C gedacht kunnen worden: vgl. eng. *the sparrowhawk he then caught* maar vergelijk de in de inleiding gemaakte opmerking. Dat geldt ook voor zin 2: vgl. *a different path the gentlemen went*…

Zinnen met SV zijn:

7. die ridders loegen (MNW, Ferguut) ‘de ridders lachten’

8. op enen esel Maria reet ‘op een ezel Maria reed = reed Maria’ (MM, Vanden levene ons heren, tekst 5) [met T-bepaling]

9 van watre hi algader seep (MM, Ferguut, tekst 14) ‘van water hij helemaal droop = droop hij helemaal’ [met T-bepaling]

Een zin als 7 is ook mogelijk in C-Engels: *the knights laughed*, zinnen 8 en 9 lijken vanwege de T-bepaling minder gebruikelijk: ?*on a donkey Mary rode*, ?*with water he was complety dripping*

Zoals we gezien hebben: 2 en 6 zouden eventueel ook C kunnen zijn. Dat geldt ook voor 7; deze volgorde: SV, dus met subject vóór het werkwoord (persoonsvorm) lijkt echter (nogal) universeel te zijn. Zeker als het om 2 gaat, doet de ouderdom eerder aan A denken. In het moderne Nederlands zijn afgezien van 7 de in deze paragraaf voorkomend evolgordes niet meer mogelijk. Opvallend is het ontbreken van inversie (1, 2, 5, 6, 8, 9) dat voor het moderne Nederlands juist zo kenmerkend is. Van het frequentiebeeld gaat overigens de suggestie uit dat deze A-volgordes in het Middelnederlands op hun retour waren en mogelijk gold dat ook al voor het (latere) Oudnederlands. Voor laatstgenoemde fase kan echter de gebrekkige overlevering een rol spelen. De indruk is wel dat de A-zinnen nog enige tijd in poëzie in gebruik zijn gebleven (zie de tussenfasen).

15.7.1.4. *Tussenfasen*

De 16^{e} eeuw laat nog wel eens A-volgordes zien:

10. sulc mi blydelic volgde (die drouvelic vliet nu) (H4 1046, Rederijker Everaert) [SOV] ‘menigeen mij blij volgde = volgde mij blij (die nu droef wegvlucht)’ [met tussenbepaling]

11. op dese woorden Langius al grenikende my antwoordde (H4 1042) [OSV] ‘op deze woorden Langius al grinnekende antwoordde = antwoordde Langius al grinnikende’ [*op deze woorden* als prepositie-object begrepen; bepaling al *grenikende* tussen S en V]

Op zichzelf zou de volgorde hier op C kunnen wijzen. In het Engels zou ‘grinning’ echter achteraan komen te staan: *to these words Langius replied, grinning*.

Ook in de 17e eeuw treffen we nog A-volgordes aan:

12. daerom u d’Eenigheit verliet (WS 13, Huygens) [bepOSV] ‘daarom u de eenheid verliet = daarom verliet u de eendracht’ [*u* als klein woordje voorop (LIPOC) met als gevolg twee zinsdelen waaronder ook een bepaling, vóór S]

13. (dat argher is,) mij self mijn konsten vielen teghen (WS 12, Baeto) [iOSV] ‘(wat erger is,) tegen mijzelf mijn kunsten richtten zich = richtten zich mijn kunsten’

14. elck van mij af sich drejt (WS 12, Baeto) [SV] ‘ieder van mij af zich wendt = ieder wendt zich van mij af’ [met tussenbepaling: *van mij af*; *sich drejt* als één geheel begrepen]

Vondel ging echter in zijn later werk deze volgordes vermijden. Letterlijke engelse vertalingen lijken nu niet mogelijk, met bepalingen voorop: **therefore you the Unity left*, **against myself my arts were directed*, en met een bepaling tussen S en V: **everyone from me turned away*. De regels voor de plaatsing van bepalingen zijn in C duidelijk strikter dan in het vrijere A.

15.7.1.5. *Modern Nederlands*

Merkwaardig is dat A-volgordes in de sfeer van de Tachtigers weer opduiken. Een voorbeeld uit het proza van Jacobus van Looy is:

15. (van avond kreeg ze een half uurtje vroeger vrij en) om dit in te halen, ze nu niet veel tijd spilde = verspilde ze nu niet veel tijd (H7 1983, bep.SOV)

Uit de poëzie zijn eveneens voorbeelden bekend: *een karretje op de zandweg reed* (SbepV) van J.P.Heije (19e eeuw) of *om mijn oud woonhuis peppels staan* (bepSV) van J.H. Leopold. Dergelijke zinnen kwamen bij de dichters uit het begin van de 20e eeuw wel vaker voor getuige bij Boutens (“Veere”): *stil als gedachten uit gedempte haven / de schimmen van de groote dooden zeilen / naar zee…* (bepSVbep). Of bij Leopold (“Kerstliedje”): *buiten in de bittere kou…de heilige driekoningen kwamen van ver*, hier eveneens bij Boutens zowel met extractie als met achterplaatsing van een bepaling: bepSVbep. Vergelijk ook bij Leopold met nog meer naar rechts verschoven persoonsvorm: *de heilige driekoningen in den stal verwonderd zijn binnen getogen*, met tussen S en V twee bepalingen. In alle gevallen is ongetwijfeld een stilistisch effect beoogd; vooral aan de poëtische voorbeelden valt dit effect te illustreren: het naar voren halen van het werkwoord zou de regel minder krachtig maken. Rijmdwang (*reed:breed*, *staan:laan*; *steilen:zeilen*) is zeker niet de enige “schuldige”. Voor deze poëtische voorbeelden zouden we soms aan engelse invloed kunnen denken: vgl. *silent as thoughts…the shadows of the great dead sail to sea*, maar vergelijk ook *to catch up on this, she didn’t waste much time now* met het werkwoord meer naar voren of *a cart was driving on the dirt road* met de bepaling achter de werkwoordsvormen. De eerste regel van Leopold zou

wat de volgorde betreft ook in het Engels mogelijk zijn, de tweede regel met twee bepalingen tussen subject en persoonsvorm in ieder geval niet.

15.7.1.6. *Samenvatting*

SOV (basis) en OSV kunnen voor het moderne Nederlands worden uitgesloten, althans voor hoofdzinnen; in de bijzin (vgl. par. 7.6) is de volgorde SOV wel mogelijk en zelfs standaard: *(ik geloof) dat hij een boek leest*. Van literaire afwijkingen (zie boven) zien we nu af. Van de mogelijkheid VSO hebben we geen voorbeelden gegeven; deze volgorde, die de basis van B is geworden, komt in de volgende paragrafen aan de orde. SV is een mogelijkheid bij A; deze volgorde is in het moderne Nederlands nog steeds heel gewoon: *de jongen lacht*. Er kan echter zonder inversie geen bepaling meer vóór staan: **om de haverklap de jongen lacht*. Het is nu: *om de haverklap lacht de jongen*, met bepVS wat op B wijst. SV zou ook C kunnen zijn: vgl. eng. *the boy laughs*.

15.7.2. *B-zinnen: basis VSO*

15.7.2.1. *Inleiding*

De zinnen in deze paragraaf bevatten de VSO-volgorde die we als basis van B opvatten (maar het was ook – zie vorige paragraaf – een mogelijkheid bij A), verder ook de volgorde VS (meer dan SV). Daarnaast zijn er de secundaire mogelijkheden met topicalisatie: SVO en OVS. Omdat SVO de basis is van C, komt deze mogelijkheid pas in par. 7.3 ter sprake. Aan de mogelijkheid OVS wordt in een aparte paragraaf aandacht besteed. Zoals al in par. 7.2 is opgemerkt: bij stadium B hoort dat inversie verplicht is. We moeten ermee rekening houden dat V om iconische redenen (vraag, imperatief enz.) voorop kan staan en dan strikt genomen niet bewijzend is voor een basis VSO. We zouden dan ook aan A kunnen denken. N.B. Er zijn bij de basis VSO geen of weinig voorbeelden van de marginale mogelijkheden VOS en OSV, met O vóór S; inkrimping van deze marginale mogelijkheden kan het gevolg zijn van doorzettend casusverlies.

15.7.2.2. *Laat Oudnederlands*

Vergelijk met VSO in de zinnen 1, 2 en 3 en met VS in zin 4 en 5:

1. (ande) sint avor thine zene samo thaz corter thero scorenon scapho (ONW LW) ‘(en) zijn evenwel je tanden als de kudde van de geschoren schapen = evenwel zijn je tanden...’ [met bepaling *avor* tussen V en S; O = uitgebreid predicaatsnomen]

2. thes naghtes an minema beddo vortheroda ich minen wino (ONW LW) ‘des nachts op mijn bed verlangde ik naar mijn vriend’ [met inversie; met twee T-bepalingen vóór V: een “zware aanloop” die we eerder bij A zouden verwachten. Een dergelijke aanloop is ook nu nog wel mogelijk al hebben we dan wel de neiging om *op mijn bed* tussen pauzes (komma’s) te plaatsen. Voor het moderne Engels, waarin “frontal overload” vermeden wordt, geldt dat des te sterker: vgl. *at night, on my bed, I longed for my friend*, met overigens S vóór V]

3. cusse her mich mit themo cusse sines mundes (ONW LW) ‘moge kussen hij mij met de kus van zijn mond = moge hij mij kussen...’ [met conjunctief aan het begin en achterbepaling; de plaats voorop van de conjunctief, die een wens (verwant met vraag) uitdrukt, kan iconisch zijn]

4. nu cume her selvo (ONW, LW) ‘nu kome hij zelf’ [met conjunctief op iconische plaats vanwege het wens-karakter; klein woordje *nu* door LIPOC vooraan; *selvo* achterbepaling]

5. (ich havo mine fuoze gethuagan,) scal ich sie avor bewollan? (ONW LW) ‘(ik heb mijn voeten gewassen,) zal ik ze dan bevuilen?’ [v-vraag met iconische plaats van V voorop; ook met Vi daarvóór de tussenbepaling *avor*]

Afgezien van zin 1 zijn de volgordes in hedendaags Nederlands nog steeds mogelijk. Zin 1 zou ook A kunnen zijn; dat geldt ondanks de zware aanloop niet voor 2: na de beide bepalingen zou in A het subject moeten volgen. 3, 4 en 5 zijn vanwege de iconiciteit strikt genomen niet bewijskrachtig voor B; we zouden ook aan A kunnen denken maar toch niet bij 5 vanwege de werkwoordsgroep.

15.7.2.3. *Middelnederlands*

Vergelijk met VSO zin 6, ook 7, met VS de zinnen 8, 9 en 10, ook 11 en 12:

6. (ende) hieromme scuwedi sconinx hof (MM, Reinaert, tekst 1) ‘hierom vermeed hij het hof van de koning’ [met T-bepaling en met inversie]

7. waerom segstu dat? (MNW) ‘waarom zeg je dat?’ [met q-vraag; inversie]

8. sprac der Gawein (WS 11, Ferguut 48) ‘zei heer Gawein = heer Gawein zei’

9. doe quamen tes coninx hove alle die diere [MM, Reinaert 1] ‘toen kwamen naar het hof van de koning alle dieren = alle dieren naar het hof van de koning’ [met T-bepaling; inversie; S is van V door de bepaling *tes coninx hove* gescheiden]

10. so wart gesendt dingel Gabriel van Gode in ene stat van Galileen, die heett Nazareth (H2 553) ‘toen werd gezonden de engel Gabriël van Godswege naar een stad in Galilea die Nazareth heet’ = ‘toen werd de engel Gabriël van Godswege naar een stad gezonden die Nazareth heet’, of: ‘gezonden naar een stad die Nazareth heet’ [er is hier sprake van een tweeledige werkwoordsgroep voorop en van twee bepalingen in extrapositie: *van Gode* en *in…Nazareth*, met in de tweede een relatieve bijzin]

11. waendi dat ik bem onvroet? (H2 543) ‘denkt ge dat ik onwijs ben?’ [met v-vraag, evenzo met iconische plaats]

12. swighe die ghevere, (dats mijn raet) (WS 11) ‘zwijge de gever = laat de gever zwijgen, (dat is mijn raad)’ [met conjunctief aan het begin, mogelijk iconische plaats vanwege het wens-karakter: par. 2]

Ook nu zijn de boven gegeven voorbeelden nog altijd mogelijk; dat geldt echter niet (althans niet zonder meer – zie beneden) van zin 8. In zin 9 zouden we tegenwoordig de richtingsbepaling liever na het subject plaatsen terwijl zin 12 ouderwets zal overkomen (maar vgl. iets minder ouderwets *moge de gever zwijgen*). Ook nu zijn 11 (v-vraag) en 12 (wens) vanwege de iconiciteit niet strikt bewijskrachtig voor B (of A). Bij 6 en 7 zouden we vanwege VSO ook aan A kunnen denken: na de vooropgeplaatste bepaling komt bij A echter onmiddellijk S te staan. Ook in 9 en 10 wijst de inversie, na resp. doe en so, niet op A.

Bezie verder de volgende voorbeelden van een met *ende* ingeleide zin (dus bij nevenschikking):

13. (een man was die hadde twee kinder), ende quam die ijongre sone toten vader... (H2 542) ‘(er was een man die had twee kinderen), en kwam de jongere zoon tot de vader = de jongere zoon kwam...’ [VS na *ende* in hoofdzin; vgl. ook de oudnederlandse zin 1 hierboven met *ande*]

14. (in den bibel staet dat de stede van Betulia was beleyt van Olyfernuse...) ende waren die van Betulia in twyffele omme de stede over te ghevene (S331) ‘(in de Bijbel staat dat de stad Betulia door Holofernes werd belegerd) en verkeerden de inwoners van Betulia erover in twijfel = de inwoners van Betulia erover verkeerden in twijfel om de stad over te geven’ [VS na *ende* in de met *dat* ingeleide bijzin]

In deze beide zinnen is er van modern standpunt gezien sprake van “verkeerde inversie”: VS in plaats van SV. Vergelijk ook de volgende voorbeelden met resp. weer een hoofdzin en een bijzin maar nu met hetzelfde subject als in de vóórzin:

15. dese mensche sal bi wilen nedergaen ten zondaren...ende draghense te gode (H2 562) ‘deze mens zal soms afdalen naar de zondaren...en dragen ze = ze dragen tot God

16. (en doe die van Utrecht voer den Ham quamen) ende eysschtent van wegen der stat van Utrecht (H3 786) ‘en toen die van Utrecht voor den Ham kwamen en eisten ’t vanwege de stad Utrecht = en ’t eisten vanwege de stad Utrecht’

17. en onderwysinge dat… [gij] de schade niet en zult achten, mer sultse lijden gaeren (H4 1058] ‘en onderwijzing dat gij de schade niet zult achten, maar zult ze graag = ze graag zult ondergaan [voorbeeld met *mer* ‘maar’]

De inversie in kwestie, na *en* en *maar* (ook *want*), wordt tegenwoordig afgekeurd en voor zover het subject niet gelijk blijft (zin 13 en 14), als “tante Betje” bestempeld. (Deze benaming stamt van de journalist en taalcriticus Gerard Nolst Trenité (1870-1946), beter bekend onder zijn schuilnaam *Charivarius*.)

Een combinatie van twee werkwoordsvormen vinden we in 14: *was beleyt van Olyfernuse*, met extrapositie van een bepaling, en in 15: *sal bi wilen nedergaen ten zondaren*, id. ook met een tang: scheiding van Vf en Vi door *bi wilen*).

15.7.2.4. *Tussenfasen*

Van de constructie met V vooraan na *ende* vinden we ook voorbeelden na het Middelnederlands,, in het 16^{e} eeuws:

18. ick wil dit mes nemen ende bergent onder mine clederen (H4 1055) ‘ik wil dit mes nemen en verbergen het/het verbergen onder mijn kleren

en in het 17e-eeuws:

19. nu ick mach henen gaen en seggent hem voort an (H5 1340) ‘nu kan ik heen gaan en zeggen ’t hem verder/’t hem verder zeggen’

Een voorbeeld zonder clitisch maar met een nominaal object is:

20. (er werd bepaald dat) soo sy eer ’t glas uytgeloopen was quamen en stonden ons versoeck toe, soo souden wy haer met vreden laten (H5 1340) ‘als zij voordat het glas (zandloper) uitgelopen (doorgelopen) was, kwamen en stonden ons verzoek toe/ons verzoek toestonden, dan zouden wij hen met rust laten’

Een ander 16e-eeuws geval van Tante Betje (“verkeerde inversie”), nu dus niet met gelijk subject vóór en na *ende*, is:

21. (de kamer waarin de trap uitkwam, was met een seer stercke deure besloten) ende was dese trap seer uyt elckerlijcx gedachtenisse (H4 1042) ‘…was met een sterke deur afgesloten en was deze trap = deze trap was zeer uit ieders geheugen = en deze trap herinnerde zich niemand meer’\

Dat tante Betje het slachtoffer is geworden van een taalpuristische heksenjacht en oorspronkelijk aanvaardbaar Nederlands was, blijkt uit het feit dat P.C. Hooft graag met haar omging:

22. zoo wy ’t schryven des Hartoghen aan den Raadt van Staate gelooven, daar bleef ’er luttel min dan zeevenduizent. Ende berghde zich Graaf Luidewyk, met zwemmen, oover de Eems (H5 1323) ‘als wij het schrijven van de hertog aan de Raad van State geloven, dan sneuvelden er weinig minder dan zevenduizend. En redde zich Graaf Lodewijk = Graaf Lodewijk redde zich met zwemmen over de Eems’

Ook de 18e-eeuwse “taaldespoot” Huydecoper zag er blijkbaar geen zonde in om met haar te verkeren blijkens een zin als:

23. de buigingen van dit voornaamwoord geeft ons Moonen zeer wel op... en hebben wy het door alle zyne naamvallen in eene zinsluitinge vervat

Vanaf de 19e eeuw wordt het gebruik als “onjuiste inversie” afgekeurd; het wordt voorwerp van kritiek en spot alsof het hier een grove fout betreft. Voor het moderne taalgevoel kan er soms sprake zijn van een verkeerde (overspannen) samentrekking; zo lijkt bijvoorbeeld in zin 14 *in den bibel* voor het modern getrainde taalgevoel ook bij *waren die* enz. te horen. De vraag is echter waarom “tante Betje” zo moeilijk uit de wereld te helpen is. Het is in ieder geval opvallend dat ze steeds, meestal na *en*, optreedt wanneer een gecoördineerde zin voorafgaat. Het werkwoord staat daarmee niet op de absoluut eerste plaats waardoor aan de oude B-neiging (werkwoord voorop) kan worden toegegeven.

Een ander geval hebben we in de volgende 17e-eeuwse optatieve zin met conjunctief voorop (die we tegenwoordig liever met *moge* zouden inleiden); we kunnen weer aan de bekende iconische factor denken (wens):

24. schie ’s Coninx welbehaeghen [WS 11, Baeto] ‘geschiede = moge geschieden wat de koning wil’

In de 16e eeuw kunnen overigens zinnen vinden met ‘gaan’ voorop voorkomen: *gaan wy* ‘wij gaan’, in de 17e eeuw vooral dergelijke zinnen met een 1e persoon meervoud: *loope wy na ’t logijs* ‘wij lopen naar het gastenverblijf’. Een iconische factor komt hier niet in aanmerking.

Een 16e-eeuwse zin als 25 kan een vroeg voorbeeld zijn van een opsomming met het werkwoord (Vf) voorop; dergelijke opsommingen vinden we, waarschijnlijk onder franse invloed, vooral in het zuidelijke Nederlands van de 19e en 20e eeuw (zie zin 25). Vergelijk:

25. staen oock rontsomme de voers. buijtenvesten, vele schoone stercke bollewercken ende schoone steijnen torrens (H4 1045) ‘er staan/liggen rondom ook de al genoemde buitenvesten, veel mooie sterke bolwerken en mooie stenen torens’

26. worden aaneengeschreven de verschillende deelen van een samenstelling:... (H7 1978, grammaticus Vercoullie 1907)

Maar ook voor het noorden (zuidelijke invloed?) kan zo’n zin niet worden uitgesloten:

27. (een reisleider tegen toeristen:) staan ons (beste mensen) nog de volgende bezienswaardigheden te wachten [volgt een opsomming]

Een lang zinsdeel wordt achteropgeplaatst maar het inleidende zinsdeel: *de voers.. buytenvesten* enz.

15.7.2.5. *Modern Nederlands*

Hoe is het nu in het moderne Nederlands? Zinnen met inversie leveren voor het moderne Nederlands geen problemen op maar in 9 zullen we tegenwoordig *alle dieren* liever een plaats naar voren halen: *toen kwamen alle dieren naar het hof van de koning*. Zinnen 12 en 24 met vooropgeplaatste conjunctief doen zoals aangegeven ouderwets aan; we gebruiken tegenwoordig liever een hulpwerkwoord: *moge* (dan toch weer een conjunctief) of *laat* (imperatief). Een ietwat archaïsche rest is bijv. *leve de koning*. Overigens hoeft zo’n conjunctief niet per se vooraan te staan: vgl. uit een verjaardagslied *hij/zij leve lang*. V-vragen hebben nog steeds de persoonsvorm voorop, evenals de daaruit ontstane conditionele bijzinnen zonder conjunctie; een middelnederlands voorbeeld daarvan is *gadi dese streke sonder uut te breken, so mochtdi scouwen die edel stede* (MNW) ‘gaat gij dit traject zonder te onderbreken, dan zoudt ge die edele plaats aanschouwen’. Evenals bij de imperatiefzinnen (waarover meer in par. 7.4) kunnen we bij deze vragen en bijzinnen aan de al een paar keer genoemde iconische factor denken.

“Tante Betje” (13/14, 19/20) is in ieder geval geen standaardtaal meer; dat ligt anders bij de opsommende zinnen 25 t/m 27. “Tante Betje” (na *en*, *maar* of *want*) is nog altijd mogelijk in “onbeholpen” schrijftaal: vgl. bijv. *mijn zoontje is ziek geworden en kan hij dus niet naar school komen*. Is dit alleen maar mislukte schrijftaal of komt de volgorde ook nog in spreektaal voor? We kunnen ons wel de volgende conversatie voorstellen: *Jan en Willy gingen vroeg naar huis, en kwam Piet weer eens laat van z’n werk*. Voor vroegere fasen kunnen we zeker wel aannemen dat tante Betje spreektaal was; daarvoor zijn er te veel voorbeelden in de teksten overgeleverd.

“Tante Betje” kan zich overigens onder drie gedaanten manifesteren. Vergelijk de volgende zinnen:

a. we vieren morgen Kerstmis en eten we kalkoen [subject voorop; dit geval is niet helemaal te vergelijken met zin 13 waarin er verschil in subject is]

b. vanaf 11 mei gaan de winkels weer open maar blijven de cafés nog zeker tot juni dicht [met een bepaling voorop; vgl. zin 14]

c. vanaf morgen moet ik op de bus een mondkapje dragen en ga er dus nu alvast eentje maken [id. met ook samentrekking van het subject]

De zin 15, 16 en 17 vallen misschien niet onder het begrip "tante Betje" maar zijn daar wel familie van. Deze "volgorde-fouten" lijken ook tegenwoordig wel mogelijk.

In aansluiting bij het bovenstaande wijzen we hier nog op zinnen als *wat wil ik zeggen en jokken niet* (en dialectisch *ik ga heen en helpen Klaas*) die in hoofdstuk 10 par. 5.3.3 ter sprake zijn gekomen. Het gaat ook hier om een verschijnsel dat zich bij coördinatie voordoet.

Spreektalig komt V-vooraan nog wel bij grote emotionaliteit voor: *gíng-die me daar toch te keer! neem ik je mee op reis, zit je de hele tijd op je smártphone te koekeloeren!* Let op "verongelijktheidsintonatie" met een sterke accentuatie plus verlenging van de van een accentteken voorziene syllabe. Met het laatste voorbeeld bevinden we ons niet ver van een conditionele bijzin: *als ik je meeneem op rei*s..., en wel van een croma-zin (zie hfdst. 10 par. 6.2.5). Het is dan wel een croma-zin met een speciale intonatie die tot een specifieke interpretatie leidt; vgl. (en let weer op het accentteken) *hou je van vlees, bak je in Cróma!* ('wie doet dat nou als je van vlees houdt?'). In de richting van een temporele bijzin gaat *ging ik gisteren naar de bibliotheek, bleek hij geslóten te zijn*. Ook bij deze zin spat de verontwaardiging ervan af. Een recent opgetekende zin is (midden in een verhaal) *zat ik opeens op de koffie bij bestuurslid G.W…* (uit een interview met Cornald Maas in *Leidraad* 2024 no. 2); de plaatsing van de persoonsvorm roept weer de verbazing van vroeger op. V-vooraan kan ook ter afwisseling in de voortgang van een verhaal voorkomen: dus *ik vraag... zegt hij...ik zeg....* Een voorbeeld uit een krante-interview (van Moussa Pandzon in *Trouw* 7 april 2021) is: "Dus ik vraag: hoezo, ze hebben toch een eigen parkeerplaats voor klanten? Zegt hij: maar dat is toch niet voor ons. Ik zeg: broer, jij bent hier toch zelf klant?". En vergelijk in vlot gespreks-Nederlands: *ken je hem? nee, ken ik niet* (met ellips van direct object *die*). Een schrijftalige indruk maken initieel *blijft* of *rest(eert)* in zinnen als *blijft nog de vraag...*, *rest(eert) nog het probleem...*

Al deze voorbeelden maken een wat gemarkeerde (emotionele) indruk en verder zijn tante Betje en familie beperkt tot het tweede deel van een nevenschikking. Een zin als 8: *sprac der Gawein*, zou neutraal geweest kunnen zijn hoewel voor zo'n zin ook wel wordt aangenomen dat er (in het verhaal) iets nieuws mee werd geïntroduceerd. Toch moeten we voor een bepaalde fase van een basis VSO uitgaan: de mogelijkheid OVS is daaruit (en niet uit SOV of SVO) te verklaren; vgl. in dit verband ook de opmerking over de Heliand in par. 6: vaak V voorop. Trouwens ook voor SVO (later basis geworden) geldt dat het als mogelijkheid uit een basis VSO moet worden verklaard. Het is wél mogelijk dat de basis VSO vanwege de iconiciteit van V-voorop een niet heel lang leven beschoren is geweest en spoedig voor de mogelijkheid SVO heeft plaatsgemaakt. Voor de problemen verbonden aan OVS zie de volgende paragraaf; aan SVO waren geen problemen verbonden waardoor dit gemakkelijk de nieuwe basis kon worden.

15.7.2.6. *De OVS-mogelijkheid*

Een oudnederlandse OVS-zin is de q-vraag *wat unbidan we nu?* (12^{e} eeuw, oudwestvlaamse zin) 'wat verwachten we nu?' [met inversie]

OVS kwam in het Middelnederlands nog vaak voor. Vergelijk de volgende zinnen:

28. Florise [dat.] bedroefde herde sijn moet [nom.] (MM, Floris ende Blancefloer, tekst 3) ‘aan Floris werd bedroefd erg zijn gemoed > Floris werd erg bedroefd’ [indirect object vooraan; met tussenbepaling]

29. al den cost [acc.] so dede hi [nom.] comen (H2 537) ‘alle levensonderhoud liet hij komen’ [met expletief *so*]

30. het [acc.] sende ene joncfrouwe vrie [nom.] den hertog van Denemerke [dat.] (H2 538) ‘het (nl. een paard) zond een jonkvrouw aan de hertog van Denemarken’ [met *het* als object vooraan wat vanaf de 16e eeuw niet meer mogelijk is; het indirect object staat achter S]

31. dien carbonkel [acc.] hadde in den voet een vogel [nom.] (MM p. 98) ‘die karbonkel had in de voet een vogel = een vogel had een karbonkel in de voet = die karbonkel werd in de voet door een vogel gehouden’ [met tussenbepaling *in den voet*]

Een 17e-eeuws voorbeeld is:

32. (want) Curtius in u bol aenschouw ick hier (WS 11, Hooft) ‘(want) Curtius in uw bol aanschouw ik hier = aanschouw ik hier in uw bol’ [met tussenbepaling *in u bol* en achterbepaling *hier*]

Deze volgordes komen althans in principe nog in het moderne Nederlands voor. De bedoeling van 28 is duidelijk (*sijn moet* is subject); een min of meer letterlijke vertaling is moeilijk. Maar vergelijk nog met vooropgezet iO: *Floris deed dit onaangenaam aan*, hoewel *dit deed Floris onaangenaam aan* (SVfiO...) gewoner klinkt. Zin 29 zou in ieder geval geen problemen geven: *hi* is duidelijk subject. Vergelijk nog met pronomina: *hem waardeer ik*, *de leraar waardeer ik*, *hem waardeert de leraar*. Zoals aangegeven bij 30: deze zin, met vooropgeplaatst *het*, is niet mogelijk meer[132]. Vervangen we in de vertaling *het* door *het paard*, dan is er geen probleem: het is uiteraard niet het paard dat zendt maar de jonkvrouw (*het paard* krijgt dan wel gauw een contrastaccent: ‘het páárd, niet de ezel’). Op dezelfde manier begrijpen we *de meester* als subject in *de hónd slaat de meester*. Dat neemt niet weg dat de betreffende zinnen een vreemde indruk kunnen maken. 31 is verraderlijk: vele moderne lezers zullen, niet gestoord door de casusvorm, *dien karbonkel* als subject begrijpen. Dat veronderstelt wel dat de spreker het woord *carbonkel* niet kent, anders zou hij beter weten. Zin 32 is weer geen probleem: *ick* kan alleen maar subject zijn. “Wereldkennis” speelt duidelijk een rol bij een zin als *een onbekende ster bekeek de astronoom.*

Samengevat: van eventuele ambiguïteiten is in het Middelnederlands dankzij casusverschillen geen sprake; zijn die afwezig, dan kan er wel van dubbelzinnigheid sprake zijn. In een zin als *die joncfrouwe sach die maghet*, beide zowel nominatief als accusatief, is de verhouding zonder context niet duidelijk. Voor zover de verschillen (bij de pronomina) er tegenwoordig nog zijn, is er zoals we gezien hebben in hedendaags Nederlands volgordevariatie mogelijk. Ook wereldkennis speelt een rol: een paard zendt niet, een hond slaat niet. En context: *wat ziet de hond*? Als het antwoord zou zijn: *de kát ziet de hond*, dan is *de hond* zeker subject, maar liever zullen tegenwoordige taalgebruikers uitwijken naar bijv. *de hond ziet de kat*. Ze

[132] Houdt dat *het* in het Middelnederlands vooraan kon staan, verband met het feit dat het nog de volle uitspraak had? Het is nu *‘t* hoewel het volle *het* nog als spellinguitspraak mogelijk is. Maar vgl. *‘m* dat ook niet meer voorop kan staan; als volle vorm is dat echter nog steeds mogelijk: *hem heb ik niet gezien*.

kiezen dus graag voor SVO wat op C lijkt te wijzen; in hun afkeer van OVS doen ze een stap in “engelse” richting. Ook als O predicaatsnomen is, kunnen er problemen ontstaan: vgl. *de dokter bleek deze man niet te zijn*: SVO of OVS? Men zal zeker tot de eerste interpretatie geneigd zijn. Tegen de achtergrond van de neiging ’S voorop’ moet een bekende interpretatiefout begrepen worden bij een versregel van Henriëtte Roland Holst; in *het gezicht van een god* (namelijk van Jezus) *heeft de tijd gebleekt* wordt in plaats van *de tijd het gezicht van een god* als subject begrepen.

Een predicaatsnomen voorop geeft uiteraard geen problemen als dit een adjectief is: *rijk was hij niet*, *erg gelukkig ben ik al die tijd niet geweest*, Deze vooropplaatsing komt echter pas in de 20e-eeuw sterk naar voren: vgl. ook *even belangrijk is de wetenschap dat*..., en met een zeer uitgebreid predicaatsnomen: *veelzeggend voor de werkwijze van Hollywood is dat*... (steeds H7 1972). Een zeldzaam voorbeeld uit de 16e eeuw is *cranc bem ic van ghelucke* (H4 1042) ‘zwak ben ik van geluk = ik heb weinig geluk’. Dat er meer mogelijk werd op de eerste plaats, blijkt verder uit de topicalisatie van infinitief of participium (Vi): *schaatsen zal ik niet meer*, *geschaatst heb ik al lang niet meer*. Een 17e-eeuws voorbeeld is (*want*) *vluchten moest ik zekerlijk* (H5 1323). Vergelijk in dit verband ook *genoeg eraan heb ik niet en voort gaat het langs bosschen*, *maar óp gaf ze het niet* (alle H7 1973).

15.7.2.7. *Samenvatting*

B komt als tweede fase duidelijk naar voren in VSO, OVS en VS; dat beeld wordt nog versterkt als we ook mogelijkheid SVO in de beschouwing betrekken. Zie hiervoor echter de volgende paragraaf (7.3). Maar er zijn de volgende kanttekeningen te plaatsen. OVS gaat problemen geven als gevolg van het casusverlies terwijl VSO, afgezien van spreektaal-verschijnselen, beperkt raakt tot bepaalde iconisch bepaalde zinstypes: vraagzinnen, imperatiefzinnen (met geïmpliceerd S), ook een bepaald soort conditionele bijzinnen, en verder ook (belangrijk!) tot gevallen van inversie na een vooropgeplaatst zinsdeel. De iconische factoren hebben ertoe bijgedragen dat een “neutraal” VS(O) zich niet lang heeft kunnen handhaven terwijl er uit de 9e eeuw (Heliand, H1) nogal wat voorbeelden van zijn. Mogelijk is er ook een tamelijk universele voorkeur voor het subject als belangrijk zinsdeel voorop: het betreft immers de persoon of de zaak die het perspectief bepaalt van waaruit een bepaalde stand van zaken wordt bekeken. We moeten er echter steeds voorzichtig mee zijn om aan *strikt* universele factoren te denken. Een voorbeeld is de v-vraag waarin, zelfs in de meeste talen, op de wereld een partikel gebruikt wordt, dus niet een bepaalde volgorde: vgl. het Ainu (Japan) met bijv. *pirkap ne ya* ‘rijk-man is?’ waarin *ya* het vraagpartikel is. En vergelijk ook in het Latijn *vērum-ne est* ‘is het waar?’ met partikel *-ne-*. Ook wat de vooropplaatsing van het subject betreft is er niet van een strikte universaliteit sprake: in een aantal talen, bijvoorbeeld het Iers (zoals we par.1.2.1 al gezien hebben), is VSO de basisvolgorde. Dat V-vooraan zich na *en(de)* (en ook na nevenschikkend *maar* of *want*) zich nog wél heeft kunnen handhaven, hebben we in verband gebracht met het feit dat het hier niet om de absoluut eerste plaats in de zin gaat. Het Nederlands kon zich dus hier, maar niet bij standaardtaalspekers, “onbekommerd” als VSO-taal (B) blijven manifesteren.

15.7.2.8. *Inversie in het Middelnederlands*

Inversie na een enkelvoudig zinsdeel komt in het Middelnederlands al zo vaak voor dat ambiguïteit op grond daarvan kan worden opgelost. Vergelijk een zin als *Jan nu hebdi mi gheseyt van vele dinghen die waerheyt dies ic noyt hebbe gheweten* (MM p. 94). *Dies* kan

morfologisch zowel demonstrativum: ‘daarvan heb ik nooit geweten’, als relativum zijn: ‘waarvan ik nooit heb geweten’. In het eerste geval zouden we met een (tweede) hoofdzin te maken hebben, in het tweede met een bijzin. In het geval van een hoofdzin zou de volgorde echter eerder *dies hebbe ic noyt gheweten* geweest zijn (bepVS); de gegeven volgorde, zonder inversie (S…Vf), wijst dus eerder op een bijzin. Behalve bij *dies* werkt deze proef ook bij andere kleine woordjes als *daer*, *doe*, *so*, *hoe*. De proef werkt echter niet bij *die* of *dat* als deze de functie van subject hebben: vgl. *ene begerte die comt werkende uter minnen* (H2 545) waarbij de met *die* ingeleide zin zowel hoofd- als bijzin kan zijn: ‘een begeerte; die wordt bewerkt door de liefde’ naast ‘in een begeerte die door de liefde wordt bewerkt’. Het argument ten gunste van ‘hoofdzin’ kan niet zijn dat in een bijzin de persoonsvorm achteraan zou staan: er kon in het Middelnederlands veel geëxtraponeerd worden met als gevolg dat Vf naar voren schuift. Met de ambiguïteit van de *die*-zin houdt mogelijk verband dat een relatieve bijzin zonder uitgedrukt subject nog lang succes had: *van i (een) hove*, *ligt te Werme* (H2 545) (tegenover evt. *van i hove, die ligt te Werme* met hoofdzin).

15.7.3. *C-zinnen: basis SVO*

15.7.3.1. *Nederlands, Engels*

Hierboven hebben we gezien dat VSO al spoedig beperkt is geraakt tot bepaalde zinstypes (met bij imperatiefzinnen alleen V); bepVSO (met inversie) was zoals we eveneens gezien hebben, geen probleem. Wat deze volgordes betreft kan het Nederlands nog als B worden gekarakteriseerd. Het gevolg van de inperking van VSO was dat SVO een steeds belangrijker rol ging spelen wat een stap in de richting van C (met básis SVO) betekende. Daarom komt SVO in deze subparagraaf aan de orde. OVS ging vanwege het casusverlies problemen geven maar is vooral dankzij de pronominale casūs nog steeds een mogelijkheid (passend bij B). De C-mogelijkheid OSV moeten we in ieder geval voor het latere Nederlands uitsluiten: **een boek de jongen leest*; als A-mogelijkheid kwam ze in oudere fasen wel voor (vgl. diverse zinnen in par. 7.1). SV (C) is SVO of OSV zonder object; het was ook een mogelijkheid bij A. We kunnen aannemen dat deze mogelijkheid zich door de tijd heen heeft weten te handhaven hoewel er enige tijd concurrentie van VS (B) geweest is: vgl. bijv. *sprac der Gawein* (par. 7.2.3 zin 8). De eindsituatie in het Nederlands kan het beste als gemengd B/C worden geïnterpreteerd.

Het Engels is duidelijker C dan het Nederlands. Het heeft als basis SVO: *the boy reads a book*, waarbij SV zich aansluit: *the boy laughes*. VS(O) vinden we in: *is the boy sick?* (v-vraag), *is there anyone?* (id.), *read this book* of *laugh!* (imperatief met geïmpliceerd subject). Wat betreft de constructie met *to do*: het effect van het hulpwerkwoord is in zekere zin een SVO-structuur, niet alleen bij een v- maar ook bij een q-vraag: vgl. (*why*) *does the man buy a book?* (VfSVidO met daarin ook VfS-O). Voor OSV vgl. *this book the man appreciates*; nog een bepaling hiervóór is niet mogelijk: **suddenly this book the man appreciates*. Misschien is de laatste (acceptabele) zin minder gebruikelijk maar vergelijk geattesteerde voorbeelden met telkens pronominaal en onmiskenbaar subject als *nature I loved* (W.S. Landor, 1775-1864), *your Jesus I like very much* (mogelijk Gandhi), *his philosophy I admire too*[133]. Het C-karakter van het Engels blijkt ook uit het feit dat bepSVO mogelijk is: *in that library the boy likes to*

[133] Een uitgebreid voorbeeld (citaat mij bezorgd door Prof. Dr. Guy Tops (Antwerpen) in een e-mail van 4.2.2024) is: *any Republican that isn’t willing to adept* (lees: *adopt*) *these policies we are completely eradicating from the party* (ook met pronominaal subject).

read a book; bep.VS(O) is anders dan in het Nederlands (dat inversie heeft) niet mogelijk: **in that library likes the boy to read a book*. Het Engels heeft toch echter wel een voorkeur voor "subject voorop"; liever dan bepSVO gebruikt men SVObep: *the boy likes to read a book in the library*.

Door het verval van de morfologische onderscheidingen zijn bij C de marginale mogelijkheden nu zeker uitgesloten: SOV (dat verward zou worden met OSV), VOS (id. met VSO), OVS (id. met SVO). De volgordes SVO, VSO en OSV stellen gegeven het ontbreken van morfologische onderscheidingen de hoorder niet voor problemen: staat V in het midden, dan staat S ervóór en O erachter, staat V voorop, dan volgt eerst S en daarna O, staat V achteraan, dat komt eerst O en daarna S: vgl. resp. *is this man a shopkeeper?*, *the man appreciates this book*, *this book the man appreciates*. In het Engels ontbreekt dus zoals we gezien hebben inversie: vgl. ndl. *in Engeland eten* (V) *ze* (S) *graag pap voor het ontbijt* met eng. *in England they* (S) *like* (V) *to eat porridge for breakfast*. Een uitzondering vormt de inversie na semi-negatieve adverbiale bepalingen, bijv. na *hardly* 'nauwelijks = bijna niet': *hardly had we arrived when it began to rain*, en dus niet: **hardly we had…* Een andere uitzondering zijn zinnen met negaties voorop: *at no time can you leave the building*; *not one piece of chocolate did she eat*.

In het Nederlands is OVS (B) met beperkingen zoals we gezien hebben, nog mogelijk terwijl OSV (C) evenmin als bepSV(O) (C) niet mogelijk zijn. Het Nederlands is dus richting C halverwege blijven steken evenals trouwens het Fries; voor het Duits, dank zij het beter bewaard blijven van het casussysteem, geldt dat nog in sterkere mate: vgl. *den Jungen liebt das Mädchen* met onproblematisch OVS. *De jongen bemint het meisje* is in principe ambigu hoewel er een sterke neiging is om *de jongen* als subject op te vattn. In het (hedendaagse) Westvlaams blijken echter "engelse" volgordes mogelijk te zijn:

1. en om de reewreuke teg'n te goan, ze gebruukten toen bakkruud of wierook dan ze brandden [H7 1974 dialect van Veurne; bijz.SVbepdO] 'om de lijklucht tegen te gaan, ze gebruikten = gebruikten ze bakkruid of wierook dat ze brandden'

Een andersoortige bepaling dan een finale, in casu een temporele, is ook mogelijk:

2. 's anderdags 's nuchtens, nuus eerste werk wos goan kyk'n noa dien ov'n [H7 1974; Veurne; bepSVfViVibep] 'de volgende dag 's ochtends ons eerste werk was > was ons eerste werk gaan kijken naar die oven'

De tweede zin zou eventueel nog A kunnen zijn: SV, de tweede zin niet: SVO. Een sterkere ontwikkeling in C-richting lijkt vooral zuidwestelijk maar kan ook dieper het binnenland in voorgekomen zijn waarna ze vanuit het oosten teruggedrongen is.

We beperken ons hieronder voor de oudere fasen tot enkele voorbeelden met SVO.

15.7.3.2. *Later Oudnederlands*

SVO-zinnen in het latere Oudnederlands zijn:

1. tesi samanunga was edele unde scona (12^{e} eeuw, zinnetje van Munsterbilzen) 'deze gemeenschap was edel en schoon' [O = predicaatsnomen]

2. sie gesahen sinen sternen (ONW RB) 'zij zagen zijn ster'

15.7.3.3. *Middelnederlands*

SVO-zinnen zijn in het Middelnederlands heel gewoon:

3. der Walewein sach die persse groot (MNW) ‘heer Walewein zag het grote gedrang’

4. lijf ende goet staet tuwen ghebode (MNW) ‘leven en goed staan tot uw dienst’ [met een noodzakelijke prepositiegroep als O; *staet tuwen ghebode* kan overigens ook als een werkwoordelijke uitdrukking worden opgevat]

15.7.3.4. *Tussenfasen*

SVO is ook in de tussenfasen een vaak voorkomende volgorde: vgl. bijv. bij Passchier de Fyne (17e eeuw, MM): *hy* (S) *vraagde* (V) *mijn huys-vrouwe* (O) *na alle de gelegenhey(t van ’t huys* ‘hij vroeg mijn vrouw over de hele situatie van het huis’ [met achterbepaling]

15.7.3.5. *Modern Nederlands*

Hoewel OVS voor het moderne Nederlands nog niet uit te sluiten is en ook V(S)O nog voorkomt zij het onder bepaalde voorwaarden, is SVO de meest gebruikelijke volgorde geworden.

15.7.4. *Imperatiefzinnen*

We besteden hier aparte aandacht aan de imperatiefzinnen. In het geval van een imperatief is er in ieder geval geen sprake van een subject, althans open subject (modern ndl. *gaat u zitten*, *ga jíj daar eens zitten* laten we buiten beschouwing; zie HG deel 2 par. 2.8.5**).** Als we voor A (SOV, VSO, OSV) S weglaten, levert dat tweemaal OV op; als we dat voor B (VSO, OVS, SVO) en C (SVO, VSO, OSV) doen, levert dat tweemaal VO op. Voor het A-stadium kan dus worden aangenomen dat er nog gemakkelijk een object vóór het werkwoord kon komen te staan. Vgl. bijv. klassiek grieks *tauta moi praxon, teknon* (Rijksbaron enz. 2014, 88) lett. ‘dat voor mij doe, jongen’, of latijn *hūc veni, puer* ‘kom hierheen, knaap’. Een uitgebreid zinsdeel vóór de imperatief laat het volgende latijnse voorbeeld zien: lett. (*pergite ut facitis, adulēscēntēs*) *atque in studium, in quō estis, incumbite* ‘(ga door zoals je doet, jongelui) en op het streven waarin je bent, legt je toe’[134]. Oud- en middelnederlandse resten vinden we in de volgende zinnen (in 2 met een substantieel zinsdeel voorop):

1. onl. vane then helph mich mit thinan genathan (ONW LW) ‘daarom help mij > help mij daarom met jouw genade’ of ‘daarom, help mij...’

2. mnl. dusgedaenre tale waent ontberen (S350) ‘van zulk taalgebruik onthoudt u = onthoudt u van zulk taalgebruik’

Vooral het kleine woordje *nu* kan voorafgaan (het is bijna een onderdeel, nl. prefix, van de imperatief geworden):

3. onl. nu saga uns wara her gefaran si (ONW LW) ‘nu zeg ons > zeg ons nu waarheen hij gegaan is’

4. mnl. nu hoort wat ic u segghen sal (S349) ‘nu hoor > hoor nu wat ik u zal zeggen’

[134] Uit Hermann Menge, *Repertorium der Lateinischen Syntax und Stilistik* (2022).

De imperatief staat voorop in:

5. onl. dot wara thes cuninges Salemonis ande thero coronan (ONW LW) ‘geef acht op de koning Salomo en de kroon’ [*dot wara* als één geheel opgevat)

6. mnl. sprect jeghen mi in Dietsche (MNW) ‘spreek tegen mij in het Nederlands’

De volgende zinnen vormen daarop geen uitzondering (de negatie *ne* is proclitisch):

7. onl. *ne*duont thes niet wara thaz ich si salo bim (ONW LW) ‘slaat er geen acht op dat ik zo donker ben’

8. mnl. *en* zorght *niet*, ic en sal dit...doen connen (H2 772) ‘vrees niet dat ik dit (niet) kan doen’

Dat “werkwoord-voorop” in deze gevallen (ondanks de ontwikkeling richting SOV) zich goed heeft kunnen handhaven, kan aan een iconische factor worden toegeschreven (zie par. 2).

Een imperatief met nog iets ervóór komt in de 17e (trouwens ook al in de 16e) eeuw nog maar zelden voor; een voorbeeld is *van daar zeylt recht zuyden* (H5 1325) ‘vandaar zeil = zeil vandaar recht naar het zuiden’. De 17e-eeuwse grammatici gaan dit gebruik afwijzen. Vondel “bezondigde” er zich nog aan in zijn eerste treurspel (Pascha), bijvoorbeeld met een direct object plus adverbiale bepaling aan het begin:

9. u rechterhant nu eens in dynen boesem steect (WS 13)

In modern Nederlands is het niet mogelijk meer om nog iets voor de imperatief te plaatsen. Dat geldt niet voor de oostelijke dialecten vlak langs de grens: daar kan nog steeds een klein element en dan wel vooral een demonstrativum vóór de imperatief staan: *dat geloof maar!*

15.7.5. HOOFDZIN NA BIJZIN

15.7.5.1. *Algemeen*

In deze paragraaf worden de volgordes in de hoofdzin besproken wanneer er een bijzin (let wel!) voorafgaat. Oorspronkelijk had de bijzin nog een (tamelijk) zelfstandig bestaan (de bijzin is betrekkelijk laat binnen het Indo-Europees ontstaan: zie hfdst. 2 par. 2.4) en sloot hij dus niet nauw bij de hoofdzin aan. Wanneer, bij A, de hoofdzin met S begint zoals bij de zinnen 1 en 2 hieronder, dan lijkt het zelfstandig karakter nog tevoorschijn te komen. Begint, bij B, de hoofdzin met het werkwoord (persoonsvorm), dan lijkt de bijzin eerder deel van het grote geheel te zijn. Vatte men de bijzin toch nog als een tamelijk zelfstandig geheel op, dan was het gevolg dat de hoofdzin met een werkwoord begon. Dat werd minder gewenst toen men een in later stadium van B een zin (behalve om iconische redenen: par. 2) liever niet meer met een werkwoord begon (de positie na *en* gaf geen problemen: vgl. “tante Betje” in par. 7.2.4). Het gebruik van een expletief woordje (*so*, *dan*), eventueel in een vroegere periode van een meer substantieel zinsdeel, kon dit verhelpen. Als de bijzin volgde (of eventueel in het midden stond), was er dit probleem uiteraard niet.

We bekijken eerst een aantal voorbeelden met een adverbiale (niet-conditionele bijzin, daarna gevallen met een conditionele. De bijzinnen worden alleen in vertaling gegeven. Expletieve woordjes worden vet gedrukt.

15.7.5.2. *Na een adverbiale bijzin*

Inhoud: 1. Oudnederlands, 2. Middelnederlands, 3. Tussenfasen, 4. Modern Nederlands

1) *Oudnederlands*

In de volgende hoofdzinnen vinden we de bij A passende SOV- en SV-volgorde met de bijzin op de T-plaats:

1. unse herre imo thar bequam (ONW RB) '(toen hij bij de stadspoort kwam,) onze heer hem daar tegemoet kwam

2. si steigerent iethogh gerno mit hiro gelouvan...ze themo (ONW LW) 'en hoewel ze zijn gevormd in een wereldse daad,) ze klimmen toch graag met hun geloof op...tot hem'

Het laatste voorbeeld, met V op de tweede plaats anders dan in het eerste, zou ook als C ("engels") kunnen worden geïnterpreteerd maar voor dit vroege stadium lijkt dit onwaarschijnlijk.

De volgende voorbeelden laten de bij B passende VSO- en VS-mogelijkheden zien (met inversie, 4 ook met expletief woordje en tang):

3. thesze flizlichor willon ich himo thancan' (11e eeuw, H 345) '(omdat zich God van de hemel hierheen naar de aarde gebracht heeft/begeven heeft om mijnentwil,) des te ijveriger wil ik hem danken' [bepaling voorop]

4. **also** is thaz summum bonum (11e eeuw, H 332) '(zoals het goud duurder is dan enige ander smeedwerk,) zo is dat hoge goed' [expletief *also*]

2) *Middelnederlands*

De volgende middelnederlandse zinnen hebben alle een B-karakter (VSO of VS, met inversie en soms ook een tang):

5. hebben sie wonder groet vernomen (MM, Walewein, tekst 8) ('toen de heren zo zaten,) hebben ze iets heel wonderlijks gezien'

6. emmer waerdi weder stranc (S330) '(sinds Pompejus u bedwong,) steeds waart gij weerstrevend' [*emmer* met expletieve functie?]

7. **so** ginc men die bedden maken (S330) '(toen zij zo zaten te praten) toen ging men de bedden opmaken' [met expletief *so* dat met herhalend *toen* kan worden weergegeven]

8. **dan** es die hitte aldermeest van alden jare (H2 538) '(als de zon van de hemel het hoogste punt bereikt dat ze kan bereiken,) dan is de hitte het grootst van het hele jaar' [met expletief *dan*]

9. orlof nam Grimbeert (S330) '(toen Reinaert veroordeeld was,) nam Grimbeert afscheid' [met direct object voorop]

Of we *emmer* (6) ook als expletief woordje mogen opvatten, is zoals aangegeven de vraag. Tegen expletie pleit dat *emmer* ('steeds') in een alternatieve vertaling niet kan worden verwaarloosd: vgl. 'waart gij steeds weerstrevend'. *Emmer* vervult hier wel (zie de inleidende passage hierboven) de functie van expletief element in zoverre dat als we de bijzin als een zelfstandig geheel opvatten, "V voorop" wordt vermeden.

Vergelijk nu de volgende zinnen met een SVO-configuratie (B/C):

10.: hi seide: God hoede dit gesinde (MM, Karel ende Elegast, tekst 6) '(toen Elegast...kwam in de zaal van de koning,) hij zei = zei hij: God behoede dit gezelschap'

11. Anna nam eenen derden man (S330) ('naderhand toen Cleophas dood was,) Anna nam = nam Anna een derde man'

B (basis VSO) is geen probleem bij 10 en 11 als we de bijzin als zelfstandig geheel niet meetellen; het resultaat is dan SVO = mogelijkheid bij VSO. Tellen we hem wél mee, dan wordt B wegens het ontbreken van inversie minder waarschijnlijk; vóór SVO, met reeds S op T, staat dan nog een bepaling = bijzin. Dan ligt het voor de hand dat we van de nieuwe básis SVO (C) uitgaan, met de bijzin op de T-plaats. Vergelijk de engelse vertalingen, resp. *when E. came into the king's hall, he said...* en *when Cleophas was dead, Anna took a third husband.* (Met het werkwoord niet achteraan is interpretatie als A uitgesloten.)

3) *Tussenfasen*

De volgende zin is afkomstig uit een sonnet van Hooft met daarin een verwijzing naar een verhaal in Johannes 9: een blindgeboren jongen gaat door toedoen van Jezus, het Licht der Wereld, het licht zien:

12. (wanneer door 's werelds Licht de blindgeboren jongen Gezicht verkreeg,) hij stond verwonderd en bedeesd (en niet: *stond hij*…)

Mogelijke C-volgordes, met na de bijzin SVf(O), komen nog in de 16e en 17e eeuw voor maar met lager wordende frequentie, in de 17e eeuw bijvoorbeeld nog bij zuidelijke auteurs als Poirters en de Harduwijn. Een voorbeeld van de Ruyter is *doe wy op 12 vaem ten anker quamen, wy sagen een fransche dubbelde sloep* (H5 1321). Dergelijke zinnen raakten tot zuidelijk (zuidwestelijk) Nederlands beperkt; uit een tekst uit Oudenaarde blijkt dat ze in de 18e eeuw in Oost-Vlaanderen (Oudenaarden) voorkwamen (H6 1593): *naer dat hy den voorseyden last getoont had, men dede besorgen al wat hy seyde hem noodig te wesen.* In het zuidwesten kan de tendens in "engelse" richting een rol gespeeld hebben (vgl. hiervoor ook par. 7.3.1 en 7.5.2.2). Het gaat misschien te ver om ook de zin van de Ruyter (wél afkomstig uit het enigszins zuidwestelijke Vlissingen) met de "engelse" neiging van het zuidwesten in verband te brengen.

4) *Modern Nederlands*

In het moderne Nederlands moet in de op de bijzin volgende hoofdzin de persoonsvorm voorop staan: bijz-Vf enz. = TVf enz., wat duidelijk op B wijst; zin 5 kan in dit opzicht zonder meer door de beugel. Bij zin 9 zou 'afscheid' naar achteren moeten verhuizen. Ook de zinnen 4, 7 en 8 met daarin een expletief, herhalend woordje zijn acceptabel. Zo'n woordje wordt echter eerder in spreektaal dan in schrijftaal gebruikt; in 4 wordt het ook wel in schrijftaal gebruikt: 'zo is ook dat hoge goed'. Blijkbaar wordt in spreektaal de bijzin nog gemakkelijker als zelfstandig ervaren en in verband daarmee "V voorop" vermeden. Zinnen als 3 en 6 met een bepaling aan het begin van de hoofdzin zijn nu enigszins twijfelachtig. A-volgordes (1 en 2) zijn niet meer mogelijk evenmin als de "engelse" van 10 en 11. Dit laatste geldt echter niet, vooral na temporele bijzinnen, voor het Westvlaams zoals uit het volgende voorbeeld blijkt (echter ook met tang wat op B wijst):

13. (Kamiel adde dadde ézien, en bist dat moeder in uus was,) èn adde de kasse open édoan, (en é voenk de dooze) (H7 1973, dialect van Veurne, SVfOVi) ‘Kamiel had dat gezien, en terwijl moeder in huis was, hij had > had hij de kast open gedaan, en hij vond de doos’

We herhalen wat reeds in par. 7.3.1 is opgemerkt: van een (eventuele) ontwikkeling in C-richting kan ook buiten het zuidwesten sprake zijn geweest. Later is ze dan vanuit het oosten teruggedrongen.

15.7.5.3. *Na een conditionele/concessieve bijzin*

Inhoud: 1. oudere fasen, 2. Tussenfasen, 3. modern Nederlands

1) *Oudere fasen*

We bekijken nu een aantal zinnen met voorop een conditionele bijzin zonder conjunctie: 1 t/m 3, of met conjunctie (4 t/m 5). In het eerste geval (zonder conjunctie) kan aan het begin van de hoofdzin een expletief woordje of vergelijkbaar zinsdeel staan (zinnen 2 en 3) maar dat kan ook ontbreken; er is dan, in zin 1, sprake van een croma-zin (zie hoofdstuk 10 par. 6.2.5). In het tweede geval (met conjunctie) is het ook mogelijk dat zo’n woordje ontbreekt (mogelijk in zin 4); de term *croma-zin* is dan echter niet van toepassing. Zo’n woordje vinden we wél in zin 5. In de moderne vertalingen is steeds expletief *dan* mogelijk; ontbreekt dit in de vertaling bij 1 t/m 3, dan is er sprake van een moderne croma-zin. We hebben steeds met B-zinnen te maken (VSO, OVS, met expletief woordje: bepVSO), dus met inversie (en soms ook met een tang):

1. sal ment den rectoir seggen (H3 770) ‘(baat het niet,) (dan) zal men het de rector zeggen’

2. **soe** crijcht hi schade en al verlies (H2 770) ‘(behoudt hij zonder recht (te hebben) zijn land,) (dan) krijgt hij schade en allemaal verlies’ [met expletief *soe*]

3. wel goeden raet seldi ons geven (H2 540) ‘(behoudt God onze Heer voor u uw leven = u in het leven,) zeer goede raad zult gij ons geven’ = ‘(dan) zult gij ons zeer goede raad geven’ [OVS: direct object voorop]

4. en weet hi wie sinen scat ontpluect (MNW) ‘(<u>wanneer</u> hij de ogen sluit,) niet weet hij = (dan) weet hij niet wie zijn schat open maakt’ [met O = direct-objectszin; negatie *en* met expletief effect of als een soort prefix bij *weet* op te vatten]

5. **so** willic gerne houden den vrede (MNW) ‘(<u>als</u> het er nu zo voorstaat,) (dan) wil ik graag behouden de vrede > de vrede behouden’ [met expletief *so*]

Het gebruik van een expletief woordje (evt. een substantiëler zinsdeel) kan erop wijzen dat men de bijzin nog als tamelijk zelfstandig ervoer en de hoofdzin liever niet met V liet beginnen. Het gebruik zal eerder in spreektaal dan in schrijftaal voorgekomen zijn. We bekijken nu de zinnen 6 en 7.

6. si en haddene niet dorren crucen (H2 540) ‘(want hadden zij hem als zoon van God erkend,) ze hadden hem niet durven kruisigen = dan hadden ze…’

7. dat dunct mi de beste gichte (MNW) (‘<u>als</u> ik over de goede...Christine dicht), dat dunkt me het beste geschenk = dan dunkt me dat…

Als we in 6 en 7 de bijzin (als zelfstandig geheel) niet meerekenen, is er sprake van B, resp. SVdO met een zekere tang en SViO plus nog predidaatsnomen. Doen we dat wél, dan vervalt wegens ontbreken van inversie deze mogelijkheid. Dan gaan we denken aan C, met de bijzin op T (niet aan A vanwege de werkwoordsgroep in 6 en de persoonsvorm vooraan in 7). Vgl. de volgende engelse vertalingen, resp. *(if they had recognized him as God*,) *they had not dared to crucify him* en *(when I write about the good Christine,*) *that seems to me the best gift*).

De meeste zinnen wijzen dus op B, 6 en 7 dus alleen als we de bijzin als zelfstandig opvatten, anders vervalt B vanwege ontbreken van inversie. Bij 6 en 7 kunnen we zoals aangegeven ook aan C denken. Vergelijk ook zinnen als (*waer Reinaert doot) het waer ons goet* (D2 54) en (*alse Joseph reet*) *Maria ghinc* (MM *Vanden levene ons Heren* 1 tekst 5) die ook "engels" aandoen: *if Reinaert were dead, that would be good for us* en *when Joseph rode, Mary walked*.

Verwant met expletie is herhaling, bijvoorbeeld met *doe* 'toen' in *als de Vriesen hadden verloren…ghinc men doe ansteken brant…* (MNW) 'toen de Friezen hadden verloren…ging men toen brand stichten'. Denk voor letterlijke herhaling in modern Nederlands aan *toen we net thuis waren*, *toen ging het opeens heel hard regenen*. Ook dergelijke woordjes zullen eerder in gesproken dan in geschreven taal gebruikt zijn of worden; vanuit de schrijftaalnorm kunnen ze als overbodig worden beschouwd. In zinnen met (eventuele) C-volgorde zijn expletieve of herhalende woordjes uiteraard niet mogelijk maar afgezien van het Westvlaams (zie hieronder) komen deze zinnen niet meer voor. In de vertaling van 6, anders dan van 7, zou weglating van *dan* tot een croma-zin leiden.

Zin 8 is een concessieve bijzin (vgl. voor zo'n zin ook hfdst. 10 par. 6.3):

8. hi en es nu niet (MNW) '(<u>al</u> was hij vroeger wreed,) hij is nu niet > hij is het nu niet meer' [SnegV…, geen inversie]

Bij deze concessieve zinnen vinden we ook, zoals blijkt, geen inversie in de vertaling; SV kan A of C zijn. Voor de laatste mogelijkheid vgl. eng. *though he used to be cruel, he isn't anymore***.** Dat geen inversie voorkomt, hangt samen met het concessieve karakter van de bijzin. Vergelijk ook het spreekwoord *al is de leugen nog zo snel, de waarheid achterhaalt haar wel*. Het verschijnsel kan verband houden met de vórm van concessiviteit die hier in het geding is. We kunnen namelijk onderscheid maken tussen objectieve en subjectieve concessiviteit; in de zojuist genoemde paragraaf in hoofstuk 10 is dit verschil aangeduid als zuivere en conditionele concessiviteit. In het eerste geval gebruiken we *hoewel* (vooral vroeger ook wel *ofschoon*), in het tweede *(ook) al*. Vergelijk *hoewel het regent*, *gaan we toch naar buiten*: 'het staat vast dat het regent en dat we toch naar buiten gaan', met *ook al regent het*, *we gaan toch naar buiten*: 'het is mogelijk dat het regent en is dit het geval, dan gaan we toch naar buiten'. De onzekerheid die in het laatste geval door de "bijzin" wordt opgeroepen, wordt als het ware gecompenseerd door de zekerheid die de "hoofdzin" ons biedt. Let er wat dit betreft erop dat S en niet V vooraan staat; V-vooraan is met 'onzekerheid' verbonden (denk in dit verband bijvoorbeeld aan v-vragen). Overigens kan *toch* voorop komen te staan waarachter dan toch VS volgt: *toch gaan we naar buiten*. Verwante voorbeelden zijn: *wat er ook moge gebeuren*, *ik ga met vakantie* of *hoe verkeerd hij ook gehandeld heeft*, *ik laat hem niet vallen*; vergelijk ook 'gesteld dat hij vroeger wreed was, hij is het nu niet meer' als vertaling van zin 8. Een middelnederlands voorbeeld is nog *wi met u clemt*, *ic blive int dal*

(MNW) ‘wie ook met u meeklimt, ik blijf in het dal’. Overigens mogen we de hoofdzinsvolgorde ook na een conditionele bijzin (C!) voor de tegenwoordige taal niet uitsluiten: vgl. *als ik hem zou zien, ik zou het zeker tegen hem zeggen*. Het laatste klinkt beslister dan *zou ik het zeker tegen hem zeggen.*

2) *Tussenfasen*

Mogelijke C-volgordes, met na de bijzin SVf(O), komen nog in de 16e en 17e eeuw voor maar met lager wordende frequentie; vgl. hiervoor ook par. 7.5.2.3. Een voorbeeld van Poirters is *alsmen twijfelt of ymandt doodt is en verscheenen, men leght hem een pluymken op den mondt* (H5 1321). In het noorden lijken de volgordes in kwestie nog het langst na de in deze paragraaf besproken conditionele bijzinnen stand te houden. In het zuidwesten kan de tendens in “engelse” richting een rol gespeeld hebben (vgl. hiervoor ook par. 7.3.1). Wat de met *hoe* ingeleide concessieve bijzin betreft, het lijkt erop dat er in de 18e, 19e eeuw een tendens was om daarachter de “normale” bijzinsvolgorde te gebruiken:

1. hoe groot de ontsteltenis ook ware, maakte men zig echter meester van den daader (H6 1596)

Vergelijk ook met expletief *zo* of *dan* na een met *al* ingeleide bijzin:

2. al had ik een purgatie (vagevuur) in mijn hart..., **zo** kon ik niet meer verschrikt zyn (H6 1598)

3. en al was dit eens zo, **dan** zal hy jaren agtereen moeten arbeiden (H6 1598)

Deze tegen de semantiek in gerichte tendens kan op analogie naar de vele gevallen met inversie berust hebben; ze heeft zich niet doorgezet. Of bewuste normering hier verzet heeft geboden, moet onderzocht worden. Recent zijn er weer voorbeelden opgedoken (H7 1971). Zo’n voorbeeld is:

4. en ook al speelt seksualiteit een belangrijke rol in veel van zijn werken, beweerde hij dat het hem uiteindelijk niet echt interesseerde (uit 2005).

3) *Modern Nederlands*

Over het moderne Nederlands zijn hierboven al diverse opmerkingen gemaakt. We houden het hier kort. Het gebruik van expletieve of herhalende woordjes, vooral in gesproken taal, wijst erop dat de bijzin z’n zelfstandig karakter nog niet helemaal is kwijtgeraakt. Het beeld is ook duidelijk B: bepVSenz.; A-gevallen komen niet meer voor evenmin als C-gevallen die echter nog wel dialectisch voorkomen. Vergelijk hiervoor weer het Westvlaams:

wos de butter bestemd vo de markt, ze dei’n de butter...in de buttermande (H7 1974 dialect van Veurne) ‘was de boter bestemd voor de markt, ze deden > dan deden ze de boter...in de botermand’

Een bekend voorbeeld is ook de volgende zin die als enquête-zin gediend heeft: *als de kippen een sperwer zien*, *ze zijn bang*, een van de enquêtezinnen in de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) van E. Blancquaert e.a.zi

15.7.6. BIJZIN

Notaties (herhaling): A = SOV (plus VSO, OSV, SV meer dan VS), B (uit A ontstaan) = VSO (plus SVO, OVS, meer VS dan SV) en C (uit B ontstaan) = SVO (plus VSO en OSV, meer SV dan VS). SVO, mogelijkheid bij B en basis bij C, kunnen we als B/C aanduiden. Kleine <p> duidt pronominaal karakter aan, dus Sp = pronominaal subject. Bij O kan onderscheid gemaakt worden tussen Od = direct object en Oi = indirect object, zo ook tussen Vf = verbum finitum (persoonsvorm) en Vi = verbum infinitum (infinitief of participium). "Groen" (oud) is A, "rood" (later) B/C. Voor het gemak: A is de oude (oudgermaanse) volgorde, B de latere (modern) nederlandse, C de engelse c.q. de de volgorde die op het Engels lijkt.

Vooraf. Bijzinnen (relatief of concessief) die niet met een conjunctie worden ingeleid, komen in par. 7.8 aan de beurt. Het gaat om de types *komt hij ook, dan blijf ik thuis* (relatief), *(ook) al maakt hij nog zo'n lawaai, ik geeft hem niet zijn zin* (concessief). In de laatste zin zou overigens *(ook) al* als conjunctie kunnen worden begrepen.

15.7.6.1. *Eerste zinsdeel*

Meestal staat in de adverbiale (niet-relatieve) bijzin het subject (S) voorop; in een relatieve bijzin is dat ook mogelijk: (*dit is de man*) *die dat heeft gezegd*, maar een ander zinsdeel is ook mogelijk: (*dit is de man*) *die ik gezien heb*. In het laatste geval staat S dan wel op de tweede plaats. V voorop is zeldzaam, bepaalde conditionele bijzinnen uitgezonderd: *komt hij ook (dan blijf ik thuis)*, evenals bepaalde concessieve bijzinnen met V meteen na de conjunctie: *(ook) al gaat hij weg, ik blijf* (zonder inversie). O is mogelijk wanneer het pronominaal is: *omdat 't God verboden had* of *zelfs omdat 't hun God verboden had*, in ieder geval in spreektaal (hier is LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote) van toepassing). Maar vergelijk een overigens nogal zeldzame middelnederlandse zin:

1. (ende Lucanus seit ooc) dat tgierighe herte [O] eine ganse weereld [S] niet versaden soude (H3 784) '(en Lucanus zegt ook) dat het begerige hart een hele wereld = een hele wereld het begerige hart niet zou verzadigen'

En vergelijk ook in een aci-constructie:

2. doe coninc Karel (S1) [desen rou [O] Maeldegijs [S2] sach driven] (H4 1053) 'toen koning Karel deze rouw Maeldegijs > Maeldegijs deze rouw zag bedrijven'

In deze beide zinnen vinden we OSV wat een mogelijkheid is bij A (voor "engels" C moeten we ze wel uitsluiten). Het verschil tussen S en O kan in het casusverschil tot uitdrukking komen. Een dergelijk verschil vinden we in zin 2: *desen rou* moet wel accusatief zijn maar ook de semantiek wijst daarop. Zin 1 kan alleen vanuit de semantiek worden begrepen.

Als we uitgaan van TSOV (A) en TSVO (C), kunnen we verwachten dat in de ongemarkeerde situatie S vooraan staat zonder dat T door een bepaling of door V of O wordt ingenomen. Dat deze plaats leeg blijft (bij voorkeur, zie de zinnen hierboven), houdt er verband mee dat de bijzin zich minder goed voor topicalisatie leent, een activiteit die zich eerder op het niveau van het geheel van de zin afspeelt. Als we uitgaan van TVSO (B), zouden we in het ongemarkeerde geval V-vooraan verwachten (met liever geen bepaling, S of O op T). Dat het werkwoord vooraan staat, komt in bijzinnen echter niet voor, met uitzondering (zoals we hierboven gezien hebben) van bepaalde conditionele of concessieve bijzinnen. De iconische

waarde die hier in het geding is (vgl. par. 2), verhinderde (anders dan tijdelijk in de hoofdzin) dat het ongemarkeerde werkwoord-voorop kon komen te staan. Let wel: in een typische VSO-taal als het Iers kan Vf wél aan het begin van een bijzin staan; vgl. *sílim go bhufuil an banc dunta* lett. 'ik denk dat is een bank gesloten'. Voor de ongemarkeerde mogelijkheid bij B moeten we daarom in dit geval aan SVO denken (de bijzin blijkt echter vooral SOV = A te zijn). We kunnen dus voor de adverbiale bijzin (vooral) S-vooraan verwachten; O komt dan eventueel nog in aanmerking als het pronominaal is (zie boven). Dat de T-plaats ook nog wel eens door een andersoortig zinsdeel kan worden opgevuld, blijkt uit een 17e-eeuws voorbeeld als bij de Ruyter (H5 1341) *soo dat eyndelyck ick gestadych ryep*. Zo'n geval kan misschien voor hedendaags gesproken taal niet worden uitgesloten: vgl. *ik liep nu stevig door zodat eindelijk ik het hotel in de verte zag liggen.* En vgl. ook *zodat, na vele zwerftochten, we ons doel bereikten*, waarin het zinsdeel in kwestie echter tussen pauzes komt te staan.

Relatieve bijzinnen zijn zoals aangegeven een geval apart: deze worden door een zinsdeel ingeleid. Alle zinsdelen komen hiervoor in aanmerking; alleen staat er nooit een werkwoord voorop. Vgl. *de jongen die* (S) *dat zei*, *de jongen die* (O) *ik* (S) *zag*, *de jongen met wie* (adv.bep.) *ik* (S) *wandel*, *het mes waarmee* (adv.bep.) *ik* (S) *het vlees snijd* enz. Achter het inleidende woord volgt meestal (als het dat zelf al niet is) het subject (S) zoals in de zojuist als voorbeeld gegeven bijzinnen. Toch blijkt de T-plaats ook nu wel eens opgevuld te worden: vergelijk het 17e-eeuwse voorbeeld *waer op savons sy ons antwoorde dat sy geen vrede*...(H5 1341) 'waarop 's avonds zij ons = zij 's avonds ons antwoordde…'.

In het vervolg richten we ons op de plaats van het werkwoord in de bijzin. Verbindingswoorden en soms ook andere zinsgedeelten staan in de hieronder volgende zinnen tussen haakjes; subject en persoonsvorm worden onderstreept.

15.7.6.2. *Met één werkwoordsvorm*

Tenzij anders aangegeven, is er sprake van A (werkwoord achteraan); er is dan scheiding tussen subject en werkwoord of werkwoordsvormen.

Oudnederlands

In de volgende zinnen is er geen sprake van extrapositie:

1. (allum them unholdum) <u>the</u> hira genotas <u>sint</u> (8e eeuw, utrechtse doopgelofte) '(al de boze geesten) die hun genoten zijn' [met relatieve bijzin]

2. (tho) <u>her</u> zothere burg porten <u>quam</u> (ONW RB] '(toen) hij bij de stadspoort kwam'

In modern Nederlands zou ook in zin 1, met predicaatsnomen, het werkwoord achteraan staan; in zin 2 is extrapositie mogelijk: 'toen hij kwam bij de stadspoort'.

In de volgende zinnen vinden we ook extrapositie:

3. (wanda also) <u>thaz guold</u> diurer <u>is</u> *thanne eynegh ander gesmithe* (ONW LW) '(want zoals) het goud duurder is dan enig ander smeedwerk'

4. (wanda) sich <u>got</u> van himole hara ze erthan <u>gebrachta</u> *thurg minon willon* (ONW LW) '(omdat) zich God van de hemel hierheen naar de aarde bracht (begaf) om mijnentwil' [*sich* als klein woordje vóór subject: LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote)]

5. (ther grimme kuning Nero) ther zo Roma was *herro* (ONW RB) '(de grimmige koning Nero) die te Rome was heer = heer was te Rome' [met relatieve bijzin]

In het laatste geval zou de extrapositie, van een predicaatsnomen, in modern Nederlands worden vermeden; in de beide andere zinnen is ze mogelijk. Het volgende voorbeeld bevat een concessieve bijzin met V-vooraan:

6. ((al) newaeren sie nieht gelich (ONW RB) '(hun beider schulden waren groot, ook al) waren ze niet gelijk'

Middelnederlands

Geen extrapositie vinden we in:

7. (wanneer) hi die ogen luect (MNW) '(wanneer) hij de ogen sluit'

8. (daer) die heren aldus saten (MM, Walewein, tekst 8) '(toen) de heren zo zaten'

9. alsi = (als) si dus saten ende spraken '(toen) ze zo zaten en spraken = zaten te spreken'

10. (indien dat) nu dus steet (MNW) '(als) het er nu zo voorstaat' [*dat* opgevat als 'dat 't']

11. (hi reet met crachte…als die gone) die niet ne spaert (MM Walewein 2 tekst 18) '(hij reed met spoed…als de gene) die niet talmt = hij reed spoedig weg' [met relatieve bijzin]

12. (sint dat) u Pompejus dwanc (MNW) '(sinds u Pompejus = Pompejus u bedwong' [het kleine woordje *u* (LIPOC) vóór S waardoor subject en werkwoord naast elkaar staan]

In al deze zinnen zou ook in modern Nederlands blijkens de vertaling het werkwoord achteraan staan. In zin 12 zou LIPOC althans in standaardtaal ongedaan gemaakt worden met als gevolg scheiding van S en V.

Extrapositie vinden we in:

13. (doe) Elegast...quam *in des conincs sale* (MM, Karel ende Elegast 1) '(toen) Elegast...kwam in de zaal van de koning'

Zoals uit de vertaling blijkt, is extrapositie hier ook in het modern Nederlands mogelijk.

Aangrenzing van subject en werkwoord, zonder dat LIPOC aansprakelijk gesteld kan worden laten de volgende zinnen zien; er is sprake van SVO (B/C) in 14 en 15 en van VSO (B) in 16 :

14. (soe-dat) die *waer sonne* reynige *se van alre onreynheit* (H3 784) '(zodat) de ware zon reinigt ze = ze reinigt van alle onzuiverheid'

15. (siken lieden) die som waren *blint* (H2 552) 'zieke mensen van wie sommige waren blind = blind waren'

16. (adolescentia) in welcke outheit so is die mensche *bequaem ghenoech te winnen sijn ghelijc inder naturen* (H3 772) 'op welke leeftijd (zo) is de mens in staat genoeg om te... = op welke leeftijd de mens voldoende in staat is om te…' [met expletief *so*]

In zin 14 zou in hedendaags Nederlands in ieder geval zoals de vertaling laat zien, het object *ze* vóór de persoonsvorm komen te staan (SVO > SOV); de *van*-groep kan geëxtraponeerd

blijven. In zin 15 zou in modern Nederlands de extrapositie van *blint* uitgesloten zijn; tegenwoordig is in het geval van O = predicaatsnomen de volgorde B/C (SVO) in de hoofdzin maar A (SOV) in de bijzin. Vergelijk *deze mensen zijn blind* met *(dat) deze mensen blind zijn* en ook *deze mensen die blind zijn*. Let ook op *is bequaem* i.p.v. *bequaem is* in zin 16. Deze zin laat ook inversie na expletief *so* zien: bepVSO (B); in de moderne vertaling verhuist de persoosvorm tot achter *genoeg*. Zin 17 (hieronder) met SV is niet bewijskrachtig; we kunnen zowel aan A als aan C denken maar A ligt meer voor de hand met extrapositie van een omvangrijke bepaling. De volledige extrapositie zou in het moderne Nederlands ongewoon aandoen; er is geen bezwaar tegen wanneer ze beperkt zou blijven tot de *dat*-zin: '…in het hoogste punt komt dat ze komen kan'.

17. (alse) die zonne des hemels comt *in dat hoochste datse comen mach*' (H2 538) '(als) de zon

Zie ook de achterplaatsing van het subject [B: OVS] in zin 18:

18. (ende) alse dat sagen *de IJoden* (H2 551) '(en) als dat zagen de Joden = als dat de Joden zagen = als de Joden dat zagen'

Zoals uit de vertaling blijkt, is in modern Nederlands extractie (vooropplaatsing, LIPOC) van *dat* mogelijk; *de Joden* komt in ieder geval vóór de persoonsvorm te staan.

In het algemeen maken Oud- en Middelnederlands de indruk A te zijn met het werkwoord achteraan en met het subject vooraan in de zin; vgl. in dit verband ook een oudengelse bijzin als *(ac hē nyste) hwæt þæs sōþes wæs* (Harbert 400) '(but he not-knew) wat de waarheid was', met dus het werkwoord achteraan. De zinnen 14 en 15 wijzen echter in B/C-, zin 16 in B-richting. Het moderne Nederlands is evenwel duidelijker A met subject voorop en werkwoord achteraan terwijl de mogelijkheden van extrapositie minder geworden zijn: deze is niet meer mogelijk bij een subject (zin 18), een predicaatsnomen (zinnen 5 en 15) en bij een direct object (zin 14) en bij voorkeur minder uitgebreid als in een zin als 17.

15.7.7. MET MEER DAN ÉÉN WERKWOORD

15.7.7.1. *Inleiding*

Een enkele keer zijn we hierboven al een zin met meer dan één werkwoordsvorm tegengekomen. We gaan daar nu verder op in.

In de loop van de ontwikkeling is het beeld ingewikkelder geworden doordat er steeds meer werkwoordscombinaties ontstaan met Vf (verbum finitum = persoonsvorm) plus een of meer Vi's (verba infinita = participium, infinitief). Er ontstaat een omschreven passief met *worden* of *zijn*, een dito conjunctief met *mogen*, een dito causatief met *doen* of *laten*; er ontstaan ook perifrastische tijden met *hebben*, *zijn* of *zullen* en constructies met modale hulpwerkwoorden als *kunnen*, *mogen* enz. Het participium (preteritum) had oorspronkelijk de functie van predicatieve toevoeging, de infinitief van direct object (zie passim hfdst. 4 par. 2). Binnen A gedacht kunnen we uitgaan van de volgordes (met modern nederlands woordmateriaal) *hij de vloer geveegd heeft* en *hij een lied zingen zal*; binnen B komt de persoonsvorm (Vf) uiteindelijk vooral op de tweede plaats te staan: *hij heeft de vloer geveegd*, *hij zal een lied zingen*. Zoals Vf naar voren gaat, kan ook Vi dat doen zodat in C Vf en Vi samen vooraan

staan: eng. *he has lived here for years*[135], *he shall sing a song*. In A (voor zover de betreffende combinaties reeds aanwezig waren) stonden ze dus beide nog achteraan. B neemt een tussenpositie in: Vf kan al vooraan staan, verder naar voren dan Vi. Het resultaat is een "tang", met tussen *heeft* en *geveegd* het zinsdeel *de vloer* en tussen *zal* en *zingen* het zinsdeel *een lied*. Staat ook Vi niet helemaal achteraan, dus staan daarachter een of meer zinsdelen, dan is er sprake van *extrapositie*: *hij zal een lied zingen over zijn moeder* met extrapositie van *over zijn moeder*. Extrapositie kan een pragmatische functie hebben: in het gegeven voorbeeld staat *over zijn moeder* meer in focus dan in *hij zal een lied over zijn moeder zingen*.

In de bijzin (voor zover als zodanig reeds aanwezig) staan in A Vi en Vf achterin naast elkaar; in B kunnen beide (Vf meer dan Vi met de mogelijkheid van een tang) naar voren gaan maar uiteindelijk blijft of wordt (maar dat is een teruggang naar A) hun vaste plaats achteraan. Er is dan tussen de beide werkwoordsvormen geen tang, afgezien dan de, vooral van het zuiden bekende, "doorbreking": *dat hij heeft de verkeerde afslag* genomen. (Vergelijk trouwens ook in een hoofdzin met drie werkwoordsvormen: *hij heeft kunnen de verkeerde afslag nemen*). In het Engels (C) komen de beide werkwoordsvormen ook in de bijzin vooraan te staan. In deze taal fungeert dus 'Vf vooraan – Vf achteraan' niet meer als onderscheiding van hoofd- en bijzin. Het idee 'wat bij elkaar hoort, moet bij elkaar staan' is dus sterker gebleken dan het (eventuele) idee dat "werkwoorden achteraan" het kenmerk van de bijzin is. De achterplaatsing van Vi in de bijzin sluit niet uit dat er, dus ook in de bijzin, extrapositie plaatsvindt: vgl. *dat hij een lied zal zingen over zijn moeder*.

In de loop van de tijd zijn de mogelijkheden van extrapositie ingeperkt geraakt: vgl. bijv. ?*dat hij zal over zijn moeder zingen een lied*, met extrapositie van het directe object. En in een hoofdzin: ?*hij zal over zijn moeder zingen een lied*. In het engelse geval *he has been here for many years* spreken we niet van extrapositie van de beide bepalingen achteraan. We hebben namelijk hier een neutrale volgorde terwijl extrapositie (zie boven) pragmatisch functioneel bepaald is. In de werkwoordelijke eindgroep kan de volgorde van de werkwoorden wisselen, namelijk in "groene" volgorde (ViVf) of in "rode" volgorde (VfVi), anders geformuleerd: in "bepaling – bepaalde" of "bepaalde – bepaling". In het eerste geval hebben we met A-, in het tweede geval met een B- of C-kenmerk te maken. Een en ander is al in par. 1.2.2 uiteengezet.

15.7.7.2. *Oudnederlands*

Inhoud: 1. hoofdzinnen, 2 bijzinnen

1) *Hoofdzinnen*

In de volgende zinnen vinden we een tang (dus B[136]), soms ook met extrapositie.

1. Erodes <u>was</u> an Hierusalem ober that Iudeono folc <u>gicoran</u> *te kuninge* (9e eeuw, Heliand, H1 344) 'Herodes was in Jeruzalem over het joodse volk verkozen tot koning' [extrapositie van een predicatieve prepositiegroep]

2. so ne<u>mach</u>tu ouch min drut <u>sin</u> (ONW LW) 'dan niet kun je ook = kun je ook niet mijn geliefde zijn'

[135] Voor *hij heeft de vloer geveegd* is de engelse vertaling *he swept the floor* (met alleen Vf), maar vgl. *he has lived here for many years* (d.w.z. hij woont er nog steeds). Hier speelt in het Engels het van andere germaanse talen afwijkende gebruik van de werkwoordstijden in het Engels een rol.
[136] Maar vgl. 6 met marginaal VOS.

3. (wanda) thiu heizza sunna havet mir benoman *mina scona* (ONW LW) ‘(want) de hete zon heeft mij benomen mijn schoonheid = heeft mij mijn schoonheid benomen’ [indirect object *mir* vóór *benoman*: mogelijk LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote); direct object in extrapositie]

4. scal ich sie avor bewollan? (ONW LW) ‘zal ik ze (mijn voeten) maar bevuilen?’

5. zů ther arcan habet Noe hunderet jar getan (ONW RB) ‘over de ark heeft Noach honderd jaar gedaan’

6. thanne sal gode undirthudig wesan *sela mina* (ONW RB) ‘dan zal aan God onderdanig zijn mijn ziel = dan zal mijn ziel aan God onderdanig zijn’ [extrapositie van subject!]

7. hebban olla vogala nestas hagunnan (westvlaamse zin, 12e eeuw) ‘hebben alle vogels nesten begonnen (te maken)” = ‘alle vogels zijn begonnen nesten te maken’ [als hoofdzin opgevat, of hebben we hier met een bijzin te maken?)

Het beeld is dus B. Er is driemaal sprake van extrapositie (1, 3, 6) en tweemaal daarvan op een voor moderne taalgebruikers ongewone manier, resp. van een direct object (3) en van een subject (6). Daaraan afgemeten lijkt het Nederlands meer “werkwoord, weliswaar Vi, achteraan” (richting A) te zijn geworden. In 3 is de tang wel erg klein met alleen *mir*.

De volgende drie zinnen dateren uit de 10e eeuw, afkomstig uit de uit het Latijn vertaalde Wachtendonckse Psalmen. In deze zinnen ontbreekt de tang maar er is wel sprake van extrapositie; dit zou op C kunnen wijzen. In het C-beeld zou ook passen dat Vf aan Vi voorafgaat, dus in een “rode” volgorde; dit is echter maar in één zin het geval terwijl in de beide andere zinnen de volgorde “groen” is. Ook afgezien daarvan lijkt stadium C niet in aanmerking te komen: daarvoor is de betreffende bron te oud. Er moet sprake zijn van een letterlijke, in dit geval ook interlineaire, vertaling uit het Latijn. De invloed van het Latijn komt duidelijk naar voren in de vrije volgorde; die invloed was er niet bij de keuze van “groen” of “rood”: het Latijn gebruikt geen hulpwerkwoord, dus steeds maar één werkwoordsvorm (in 8 laat het Latijn ook “pro drop” zien). De zinnen zijn dus wel niet als presentatief voor het Oudnederlands te beschouwen.

8. an abulge folc tebrecan saltu (ONW WP) ‘in toorn volkeren stukbreken zul je = in toorn zul je de volkeren stukbreken’ [vgl. het latijnse origineel *in īra populōs confringēs* met “zware” aanloop: bepaling plus direct object; in de vertaling twee werkwoordsvormen met enclitisch *du*; “groene” vertaling van *confringēs*]

9. wie sal gevan mi fetheron also duvon? (ONW WP) ‘wie zal geven mij vleugels als duiven = wie zal mij vleugels geven als duiven?’ [vgl. het latijnse *quis dabit mihi pinnās sicut columbae?* met in dit geval “zware uitloop”: indirect object plus direct object plus bepaling van vergelijking; “rode” vertaling van *dabit*]

10. alla thiade thienon sulun *imo* (ONW WP) ‘alle volken dienen zullen hem = zullen hem dienen’ [vgl. het latijnse *omnēs gēnti servient ei* met het kleine woordje lat. *ei*, onl. *imo* ondanks LIPOC achteraan; “groene” vertaling van *servient*]

2) *Bijzinnen*

In de bijzinnen 1 en 2 staan de beide werkwoorden, en wel in “groene” volgorde, achteraan wat op A wijst:

1. (avor thiu erestan ecclesiam) thie in Hierusalem gephlanzot warth (ONW LW) ‘(maar die eerste kerk) die in Jeruzalem geplant werd’ [S…ViVf]

2. (minnelicho gegradet...) (thaz) sie lighto ze themo dische uph getredan moghtan (ONW LW) ‘(op liefelijke wijze van treden voorzien)...(zodat) ze gemakkelijk op die tafel toetreden konden’ = aan die tafel konden gaan zitten’ [S…ViVf]

SV in deze zinnen zou op zichzelf ook C kunnen zijn maar daarop wijst niet, evenmin als “groen”, de vrije plaats van de bepalingen.

In de zinnen hieronder komt extrapositie voor. Zin 3 moet als B worden geïnterpreteerd, met de werkwoorden vóór het subject en op de T-plaats nog een bepaling (de interne volgorde is echter groen):

3. (samo) mit then guoden salvon geheiled wirthent *thie geknisedon ande thie siechon lichamon* (ONW LW) ‘(zoals) met de goede zalven geheeld worden de gekneusde en zieke lichamen = zoals de gekneusde en zieke lichamen met goede zalven geheeld worden’ […ViVfS]

De werkwoordsvormen staan hieronder, zij het vooraan, achter S en vóór O (B/C); er is afwisseling van “rood” en “groen”:

4. (that) sia habdon bithwungana *thiedo gehvilica* (Heliand, H1 340) ‘(dat) zij hadden bedwongen alle volkeren = alle volkeren bedwongen’ [SVfViO; rood]

5. (thaz) min sponsus verlouwan havet *sinan ande minan viandan*... (ONW LW) ‘(dat) mijn bruidegom toegestaan heeft aan zijn en mijn vijanden...’ [SViVfO; groen]

De volgende zin bevat SV (A of C maar gezien de betrekkelijk oude periode A) met “groen-rood”:

6. wanda her geboran wolda werthen *van armon vortheron* (ONW LW) ‘(omdat) hij geboren wilde worden uit arme ouders’ [SViVfVi…]

Vergelijk ook de volgende relatieve bijzin met direct object aan het begin, gevolgd door subject, werkwoordsvormen in “rode” volgorde en extrapositie van bepaling en indirect object:

7. (geheita...) thia ik sal gevan *lovis thi* (ONW WP) ‘(beloften...) die ik zal geven tot lof(prijzing) voor jou’ [dOSVfVi…iO]

De OSV-volgorde die we hier hebben, kan zowel A als C zijn maar gezien de oude periode verdient A weer de voorkeur; “rood” wijst op B/C, de extrapositie van de bepaling *lovis thi* op A (of op C maar dan noemen we het geen extrapositie meer).

Voor een voorbeeld met een tang (B) herhalen we hier een al eerder gegeven voorbeeld, weliswaar uit de oudsaksische Heliand, dus niet precies uit het Oudnederlands:

8. that hie thar habda gegnungo godcundeas huat forsewan *selƀo* (Heliand H1 187) ‘dat hij daar had blijkbaar iets goddelijks aanschouwd zelf = dat hij daar blijkbaar zelf iets goddelijks had aanschouwd’, met voor de moderne ervaring vreemde extrapositie van *selƀo* [S…Vf…Ovi…]

Het beeld is wisselend: A of B/C (als we C uitsluiten), dus minder duidelijk A dan het moderne Nederlands, verder “groen”, “rood” of gemengd.

15.7.7.3. *Middelnederlands*

Inhoud: 1. hoofdzinnen, 2. bijzinnen

1) *Hoofdzinnen*

Het Middelnederlands bevat talloze voorbeelden van tangconstructies, die dus in het B-kader passen:

1. die coninc heft den cnape versien (MM, Ferguut 1) ‘de koning heeft de jongen opgemerkt’

2. God wille ons sijn ewegen rike gheven (H3 769) ‘God wille ons zijn eeuwige rijk geven’/moge ons...willen geven’

3. so mach u ors tlijf behouden (MNW) ‘dan kan uw paard het leven behouden’

4. dat moeste hi daer te hant toghen (MM, Floris ende Blancefloer 1) ‘dat moest hij daar terstond laten zien’

5. gulden doec sach ic sinen pagien draghen (MNW) ‘een gouden doek zag ik zijn pages dragen’ [met aci-constructie]

6. hebdijs nu vergeten? (MM Ferguut 1 tekst 4) ‘hebt ge het nu vergeten?’

Voorbeelden van tang plus extrapositie zijn:

7. ten lesten sijn helsch beghin van sire jueget heefti int hende gesloten *met meerre vele helichede* (S355) ‘ten slotte zijn (het) hels begin van zijn jeugd heeft hij uiteindelijk afgesloten met veel meer heiligheden = ten slotte heeft hij het hels begin uiteindelijk afgesloten met veel meer heiligheden [met extrapositie van prepositiegroep; ook een zeer zware (tegenwoordig ongewenste) aanloop met bepaling plus uitgebreid O samen op T-plaats]

8. (ende) hier omme moeten alle verstannessen wiken *der ombegripelycker claerheit ende waerheit die god es* (H2 553) ‘(en) hierom moeten alle begrippen wijken (voor) de onbegrijpelijke helderheid en waarheid die God is’ [extrapositie van uitgebreid indirect object inclusief relatieve bijzin; in modern Nederlands is deze volgorde mogelijk bij gebruik van een omschrijving met *voor*: *voor de onbegrijpelijke helderheid*…]

Minder duidelijk is de tang in de volgende gevallen (ook met extrapositie):

9. nu moochdi horen *sine tale* (MM, Karel ende Elegast 1) ‘nu kunt u horen zijn taal = wat hij zei’ [extrapositie van direct object]

10. (God die Hem crucen liet,) die late mi sien *op desen dach*... (MM, Karel ende Elegast 1) ‘(God die zich liet kruisigen,) die late mij zien op deze dag..’ [extrapositie van prepositiegroep]

11. in een crebbe leit daer gheboren *een kint* (MM, Van den levene ons heren 2) ‘in een kribbe ligt daar geboren een kind = een kind geboren’ [extrapositie van subject]

12. ic wilre om benedien ende loven *altoes Marien* (H2 551) ‘ik wil er Maria altijd om zegenen en loven’ [extrapositie van bepaling plus direct object]

13. dese verclaerde mensche *sal* oec *merken ende aensien die eygenscap des vaders inder godheit, hoe hi es almechtige cracht ende moghentheit, sceppere, onthoudere, beweghere, beghin ende inde* (H2 551) lett. ‘deze verlichte mens zal ook bemerken en aanschouwen de eigenschap van de vader in de Godheid = zal ook de eigenschap van de vader in de Godheid bemerken en aanschouwen, hoe hij is almachtige kracht en vermogen, schepper, behouder, beweger, begin en einde’ [een zeer omvangrijke extrapositie: direct object plus verklarende bijzin]

In 9 kan *moochdi* als gevolg van de enclise bijna als één vorm worden begrepen; in de vertaling kan tegenwoordig *wat hij zei* (bijzin) geëxtraponeerd worden, met *zijn taal* (object) lukt dat niet. In 10 is wat betreft *mi* sprake van een klein woordje dat er a.h.w. tussen geschoven is; dat is ook het geval in 11 bij *daar* (nnl. *er*). Zie ook *altoes* en *oec* in zin 12 en 13. Uit de voorbeelden blijkt weer dat (terug naar A) extrapositie van een subject of object (direct of indirect) tegenwoordig niet mogelijk meer is; een prepositiegroep of een verklarende bijzin (13) is geen probleem (maar voor de prepositiegroep zie ook beneden).

Maar de tang kan in het Middelnederlands ook ontbreken; er is dan wél vaak sprake van (soms maximale) extrapositie (dit gaat in de richting van C):

14. (ende) God omme sine groote ontfermicheit woude toenen *die groote minne die hi hadde toten gheslachte Jafet* (H2 541) ‘(en) God om zijn grote erbarmen wilde tonen de grote liefde = wilde om zijn groot erbarmen de grote liefde tonen die hij had tot het geslacht Jafet’ [extrapositie van direct object met daarin bijzin; let ook op de plaats van de bepaling tussen subject en persoonsvorm – vgl. voor C de engelse vertaling: *God, for his great mercy, wanted to show his great love to the family Japhet*, met komma’s = pauzes rond de bepaling; die komma’s c.q. pauzes zijn ook in het modern Nederlands nodig als we deze bepaling binnen de tang laten staan – eventuele pauzes staan in het Middelnederlands niet genoteerd maar ontstaan wel vanzelf bij het voorlezen]

15. die broeders waren mayen *coren* [S259] ‘de broers waren maaien koren = koren maaien’ [extrapositie van het direct object; vgl. voor C de vertaling in het Engels: *the brothers were reaping grane*]

16. gine moget ontseggen *camp noch strijt / jegen negenen man / dies u wille leggen an* (MM Karel ende Elegast 2 tekst 16) ‘gij kunt weigeren de strijd tegenover geen man = niemand de strijd weigeren die u ervan (namelijk van een moordplan) wil beschuldigen’ [uitgebreide extrapositie van direct object plus prepositiegroep plus relatieve bijzin; ook nu doet de zin “engels” aan: *jou cannot refuse the fight againt anyone who would accuse you of it*]

We hebben ook nu weer extrapositie, nl. van directe objecten, geconstateerd die tegenwoordig niet meer mogelijk is. Extrapositie van een bijzin (vgl. 14 of 16) is tegenwoordig nog steeds zeer gebruikelijk, zelfs gewenst. In alle drie gevallen moet in de vertaling een tang worden opgenomen. Het is hoe dan ook opmerkelijk dat we ook nu middelnederlandse volgordes aantreffen die “engels” aandoen.

2) *Bijzinnen*

Vergelijk de volgende zinnen zonder tang, de eerste drie zonder extrapositie:

1. (doe) Reinaert verordeelt was (MNW) '(toen) Reinaert veroordeeld was' [SV wijst op A of C; C is dubieus vanwege de groene volgorde: vgl. eng. *was convicted*]

2. (als) dit Elegast hadde gesproken (MM, Karel ende Elegast 1) '(toen) dit Elegast had gezegd' of 'Elegast dit…' [OSV dat zowel A als C kan zijn; het kleine woordje *dit* kan echter wegens LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote) vóór S staan; "rood" wijst op B/C;]

3. (dat) hi (Eggeric) der galgen es ontgaen (MM, Karel ende Elegast 1) '(dat) hij aan de galg is ontkomen' [SiOVfVi = A dat hier echter samen gaat met "rood"]

Van extrapositie is sprake in de beide volgende bijzinnen:

4. (Augustus vatte het plan op) (dat) hi soude gaderen *al sijn lant* (MM, Vanden levene ons Heren 1) '(dat) hij zou bijeenroepen heel zijn land = heel zijn land zou bijeenroepen' [SVfViO = B/C]

5. bi welker list ghi sijt comen *hier inne* (MM, Floris ende Blancefloer 2) 'met welke list u bent gekomen hier binnen = dat ge hier binnen bent gekomen' […SvfVi…; SV = A of C, "rood" wijst op B/C]

Het middelnederlandse beeld is weer wisselend: A of B/C; "groen" of "rood". Uit de vertalingen blijkt dat in het moderne Nederlands de werkwoorden graag achteraan komen te staan: 'dat hij aan de galg is ontkomen', 'dat hij heel zijn land zou bijeenroepen' en zeker: 'dat ge hier binnen bent gekomen'. Het wordt ook nu weer duidelijk dat extrapositie minder goed mogelijk is geworden. Een duidelijk voorbeeld met de werkwoorden achteraan is een bijzin als *(hij beweert) dat hij die man niet heeft gezien*, of nog duidelijker: *dat hij die man al jaren lang niet op de beurs heeft gezien*. Hieruit blijkt wat de bijzin betreft het duidelijker A-karakter van het moderne Nederlands.

Een tang, met mogelijkheid van extrapositie, kunnen we als kenmerk van B beschouwen. Zie de hier onderstaande voorbeelden.

6. (dat) Eggeric heeft u doot gesworen (MM Karel ende Elegast 1 tekst 6) (dat) Eggeric heeft uw dood gezworen = uw dood heeft gezworen / gezworen heeft u te doden'

7. (so dat) dat schep wart van den vlagen sere bestoten ende bedrukt (H2 549) '(zodat) het schip werd door de (wind)vlagen zeer = door de (wind)vlagen zeer werd gebeukt en (in zijn bewegingen) beperkt'

8. (of) ghi cont ghoede ghichten gheven *uwen kindren* (H2 551] '(indien) gij kunt goede gaven geven uw kinderen = gij goede gaven kunt geven aan uw kinderen' [met extrapositie van IO; er is ook een vertaling met IO (zonder *aan*) mogelijk: (indien) gij uw kinderen goede gaven kunt geven / geven kunt – extrapositie van IO hierin niet mogelijk]

Een relatieve bijzin bevat de volgende zin:

9. (de ghene) dar die claghe es af ghedaen (H2 549) ‘degene waarover de klacht is gedaan’ [O *dat af* ‘waarover’ over twee plaatsen verdeeld; een moderne vertaling kan ook zijn: ‘waar de klacht over is gedaan’]

Uit de vertalingen valt weer af te leiden dat in het moderne Nederlands de persoonsvorm achteraan staat in groene of rode volgorde bij de infiniete werkwoordsvorm. De tang is in het moderne Nederlands dus afwezig: niet alleen is (behoudens extrapositie) Vi op zijn schreden teruggekeerd, ook Vf, beide dus in de A-richting. De regel is dat beide nu, “groen” of “rood” (of in een combinatie daarvan), bij elkaar staan. De afwisseling “groen” – “rood” wijst op gemengd A – B. Extrapositie (zij het in ingeperkte mate) is nog wel mogelijk, bijv. bij 4: ‘zeer werd omsloten door de windvlagen’.

15.7.7.4. *Tussenfasen*

Na het Middelnederlands zien we dat de extrapositie-mogelijkheden langzaam minder worden of met andere woorden: dat het steeds meer het kenmerk van de bijzin wordt dat (afgezien van een tweetal types) het werkwoord of de werkwoorden achteraan staat of staan. Dat betekent ook dat de tang verdwijnt en er een duidelijke werkwoordelijke eindgroep ontstaat. Beide verschijnselen zijn weer als een terugkeer naar A te interpreteren: werkwoord c.q. werkwoorden achteraan; subject en objecten kunnen echter niet meer in extrapositie staan. In de 17e eeuw was er echter nog veel mogelijk zoals een voorbeeld met een nog zeer uitgebreide tang uit Vondel’s eerste treurspel (Pascha) laat zien:

1. (op dat) te rijcker mocht Sijn inghezaeyde zaet in ons vruchtbarich groeyen (WS 17, Pascha) ‘(opdat) des te rijker zou zijn ingezaaide zaad in ons vruchtdragend groeien = des te rijker zijn ingezaaide zaad in ons vruchtdragend zou groeien’ [S staat hier, ook in de vertaling, niet voorop; *des te rijker* kan er ook achter geplaatst worden]

Als we de tussenfasen overzien, dan neemt de “doorbreking” van de werkwoordelijke eindgroep geleidelijk af zij het in het zuiden minder snel dan in het noorden. Maar ook in de 19e eeuw kunnen we ze nog geregeld aantreffen. Schijnbaar kan de doorbreking toenemen doordat er (voor een deel ter vervanging van genitief-verbindingen) steeds meer prepositiegroepen en daarmee ook (splitsbare) pronominale adverbia ontstaan; verder ontstaan er ook meer werkwoordelijke uitdrukkingen. 17e-eeuwse voorbeelden zijn:

2. daer ider een hem wel moet voor wachten (H5 1332, de Ruyter) [met tussenplaatsing van vaste prepositie *voor*; het Middelnederlands kon hier een genitief hebben: *si sal wachten sulker jalousiën* (MNW) ‘zij zal zich wachten voor zulke jaloersheden’]

3. soo haast als sy begint te spreken, hoortmen wel datse t’ Enkhuysen is int pack gesteken (H5 1332, Roemer Visscher) [met de werkwoordelijke uitdrukking *in ’t pak gesteken zijn* ‘van afkomstig zijn’]

In de moderne equivalenten is er geen doorbreking: ‘waar iedereen zich wel voor moet wachten’; ‘hoort men dat ze in Enkhuizen in het pak is gestoken’. Dat kan in het zuiden anders zijn. Een nadere bespreking van de zuidelijke doorbreking, in hoofd- en bijzin, stellen we uit tot par. 7.9.3.

15.7.7.5. *Naar het moderne Nederlands*

Het latere (moderne) Nederlands is hierboven al aan de hand van de vertalingen aan de orde gekomen. De extrapositie-mogelijkheden nemen vanaf de 15e eeuw af. Wat de 17e eeuw betreft: uit het werk van Vondel zoals uit zijn Lucifer blijkt dat hij later minder is gaan extraponeren. De grammatici worden strenger: volgens Ampzing (Haarlem, 17e eeuw) kon alleen extrapositie van een bijzin of van opsommingen door de beugel; voor het laatste vgl. *sy verbranden met den vuere steden, dorpen, ende sloten…* Gaandeweg raakte extrapositie beperkt tot vooral niet-inherente, d.i. semantisch minder duidelijk bij het werkwoord aansluitende zinsdelen: prepositiegroepen, verder infinitiefgroepen en bijzinnen. Andersom geformuleerd: objecten (dO, iO, predicaatsnomina), laat staan subjecten mogen niet meer geëxtraponeerd worden. Vergelijk de volgende modern nederlandse extrapositie-mogelijkheden: *ik heb hem gisteren nog gezien op de markt* (niet-inherente prepositiegroep), *we hebben besloten om te verhuizen naar Amsterdam* (infinitiefgroep), *we moeten hopen dat hij spoedig terugkomt* (bijzin). In de eerste zin is inbedding mogelijk: *ik heb hem gisteren op de markt gezien*; bij de beide laatste zinnen is dat niet het geval: **we hebben om naar Amsterdam te verhuizen besloten*; **we moeten dat hij spoedig terugkomt, hopen*. Maar vgl. *ik ga omdat mijn familie het niet wil, maar niet het ijs op* (met een causale bijzin). In *ik heb al die tijd erg verlangd naar vakantie* (inherente prepositiegroep, nl. prepositie-object) is extrapositie minder populair, maar vergelijk ook zo'n prepositiegroep maar met daarin nog een geïncorporeerd zinsdeel: *ik heb altijd verlangd naar een zomer waarin je veel kon wandelen*. Hier is de "regel" (Wackernagel): kleine zinsdelen naar voren, lange naar achteren, van toepassing. In het Zuiden bleef extrapositie langer populair; in West-Vlaanderen is ze dat nog altijd. Ook hier houdt het dus (langer) aan oude B/C-kenmerken vast. Vergelijk een zinnetje (in standaardtaalweergave) als *hij is vandaag gegaan naar Duinkerken*; anders dan bij andere locatieve bepalingen (vgl. *hij heeft een wandeling gemaakt door de stad*) is hier in het overige taalgebied annex standaardtaal extrapositie niet mogelijk omdat *naar Duinkerken* een inherente bepaling is bij *is gegaan*.

De reductie van extrapositie-mogelijkheden kan ertoe geleid hebben dat men steeds vaker binnen de tang ging variëren ("scrambling"). Vergelijk in aansluiting bij zin 8 in par. 7.3.1: 'hierom moeten alle begrippen voor de onbegrijpelijke helderheid van God wijken' naast 'hierom moeten voor de onbegrijpelijke helderheid van God alle begrippen wijken'. In de eerste variant is de *voor*-bepaling de focus, in de tweede *alle begrippen*. In de middelnederlandse zin is door de extrapositie de *voor*-bepaling gefocusseerd; ook *alle verstannessen* (als subject!) had achteraan kunnen staan.

Voor (intussen ouderwets geworden) geschreven taal kan, of kon tot voor kort, de "middelnederlandse" volgorde (met veel extrapositie) niet worden uitgesloten. Een voorbeeld is de zin van een 20e-eeuwse taalkundige (C.B. van Haeringen. *Grammarie* 1962, pag, 13), weliswaar met een (overigens kleine tang (*mogen…beschouwen*) maar met extrapositie van een lang object (*de…kleuter*) inclusief een relatieve bijzin (*waarin…kleuter*) en ook nog met een soort extrapositie binnen die bijzin van het subject (*De…kleuter*). Hier volgt de zin:

1. als een vrucht van Van Ginnekens leraarsjaren mogen wij ook beschouwen de Leergang der Nederlandsche taal waarin voorkwam De Roman van een kleuter

Het is duidelijk dat de auteur een te “duitse” volgorde met veel *Einklammerung* wilde voorkomen. Overigens had hij kunnen volstaan met extrapositie van de bijzin *waarin* enz. maar misschien vond hij de zin dan toch nog te *einklammerend* of wilde hij de beide delen van het object (bij *beschouwen*) bij elkaar laten staan. Deze “anti-Einklammerung-zinnen” kwamen in de 20e eeuw wel vaker in wetenschappelijk of anderszins formeel proza voor. Een voorbeeld uit een toespraak van koningin Juliana (1956) is:

2. het is mij een vreugde hier vanavond aanwezig te zien de leden van de Raad van Voogdij (H7 1959).

Maar zie ook het voorbeeld uit een laat 19e-eeuwse sociale enquête:

3. ik heb opgemaakt eene lijst van de leden der ziekenbus

“Natuurlijker” klinkt *ik heb eene lijst van de leden der ziekenbus opgemaakt* of met een beperkte extrapositie *ik heb eene lijst opgemaakt van de leden der ziekenbus*. Zoals in de formuleringen hierboven al naar voren is gekomen, wordt er in het Duits minder geëxtraponeerd dan in het Nederlands. Een acceptabele nederlandse zin als *wij kunnen dit beschouwen als een duidelijk bewijs van zijn kundigheden*, met extrapositie van de *als*-groep, zal in het Duits eerder worden weergegeven als *wir können dies als klaren Beweis seiner Fähigkeiten werten*, dus zonder extrapositie.

Voorbeelden van werkwoordscombinaties met Vi voorop zijn naar het zich laat aanzien, pas vanaf de 19e eeuw bekend: *ach, kussen kunnen we hem niet meer*; *gepreveld had ze van: Gods wegen zijn ondoorgrondelijk*. Het Vi is hierin dus getopicaliseerd.

15.7.7.6. *Afsluiting*

We sluiten deze paragraaf (7.7) nu af. Werkwoordscombinaties komen al vroeg voor (vgl. het Gotisch: par. 5) en worden bij het voortschrijden van de tijd, o.a. met het ontstaan van de omschreven werkwoordstijden, steeds talrijker. We mogen aannemen dat ze oorspronkelijk achter in de zin stonden, in een groene volgorde. Toen met B het werkwoord (Vf) vooraan dominant werd, verhuisden ze niet (meteen) mee, met als gevolg een tang. Blijkbaar werden ze nog niet (helemaal) als werkwoordelijke vormen ervaren; oorspronkelijk hadden ze immers een nominaal (substantivisch of adjectivisch) karakter. Eigenlijk heeft de term *tang* in dit verband iets anachronistisch’ alsof het al echt om duidelijke werkwoordsvormen zou gaan. Oorspronkelijk konden er nog gemakkelijk andere zinsdelen achter Vi komen te staan; dat paste bij de vrije A-volgorde en ook bij de B-tendens om niet alleen Vf maar ook Vi naar voren te halen. In de loop van de tijd werd er in dit opzicht minder mogelijk; objecten, laat staan subjecten konden bijvoorbeeld niet meer geëxtraponeerd worden. Extrapositie kreeg ook een duidelijk focusseringseffect. Het terugdringen van de extrapositie-mogelijkheden betekende ook dat eem eventuele ontwikkeling in C-richting werd afgeremd of teruggedrongen terwijl de tang waar nodig werd hersteld. Terwijl het begin van de hoofdzin over het algemeen B/C bleef met subject plus werkwoord vooraan of, in bepaalde zinstypes, werkwoord vooraan (OVS ter zijde gelaten), wordt het einde weer A met het werkwoord, weliswaar Vi, achteraan, met de mogelijkheid van beperkte extrapositie. In de bijzin hielden

of krijgen, afgezien van de ingeperkte extrapositie-mogelijkheden, alle werkwoordsvormen hun plaats achteraan.
Zoals al eerder aangegeven, wordt in par. 7.9.3 uitgebreider aandacht aan de zuidelijke "doorbreking" van de werkwoordelijke eindgroep besteed. Deze groep kan in zichzelf "groen" zijn; vergelijk voor een hoofdzin: *ik zal het wel) gezien hebben*, of "rood": *hebben gezien*, en vergelijk voor een bijzin resp. *ik denk dat hij het wel zien zal* of *zal zien*. Op "groen" en "rood" komen we in par. 7.9.1 terug.

15.7.8. CONJUNCTIELOZE BIJZINNEN

Vooraf. Hierin komt ook het type *(ook) al regent het, (toch) ga ik naar buiten* aan de orde, hoewel *(ook) al* als een conjunctie zou kunnen worden begrepen.

15.7.8.1. *Algemeen*

Behalve conditionele of concessieve bijzinnen die met een conjunctie ingeleid worden, zijn er bijzinnen die het zonder conjunctie doen. Deze bijzinnen zijn al een keer in hoofdstuk 10 par. 6.2.3 en 6.3.3 ter sprake gekomen. We besteden er hier wat de volgorde betreft apart aandacht aan. Vgl. bijv. *komt hij ook, dan ga ik weg*. Ze zijn ook bekend van het Fries en (vooral met conjunctieven) in het Duits: *komt er ek, dan gean ek fuort*; *käme er auch, dann bliebe ich zuhause*. In het Engels ontbreken ze maar in het Middelengels kwamen ze nog voor. Het werkwoord, althans de persoonsvorm, staat voorop wat op B wijst, maar er kan (zie par. 2) een iconische factor in het spel zijn. Ze maken steeds een ietwat schrijftalige indruk. Als er ook een infiniete werkwoordsvorm aanwezig is, dan kan er sprake zijn van een tang: *wil hij in de morgen komen, dan komt me dat niet goed uit*, en soms ook van extrapositie: *wil hij komen in de morgen*…, beide B-kenmerken. De hier bedoelde bijzinnen komen in de volgende paragraaf (2) aan de orde.

In de daarop volgende paragraaf (3) bespreken we voorbeelden met het werkwoord achteraan wat op A wijst; par. 4 bevat voorbeelden met subject en persoonsvorm voorop (B/C). Het gaat in deze paragrafen om andersoortige bijzinnen dan in par. 2. Er zijn voorbeelden bij van "indirecte rede". Vergelijk *hij zegt: het is niet waar* (directe rede) met *hij zegt dat het niet waar is* (indirecte rede), met resp. hoofdzinsvolgorde zonder conjunctie en bijzinsvolgorde met conjunctie. Wat de directe rede betreft vermelden we hier nog dat vanaf ongeveer 1900 het gebruik ontstond om ter inleiding ook andere werkwoorden te gebruiken dan werkwoorden die 'zeggen' betekenen: *"ja, hoor, mag jij houden", <u>besliste</u> de moeder al* (Theo Thijssen, H7 1727). Het is een gebruik dat in het literaire taalgebruik is opgekomen en zich daarna naar het niet-literaire heeft uitgebreid. Er is ook wat wel genoemd wordt de quasi-directe rede (vrije directe rede, Erlebte Rede), met hoofdzinsvolgorde maar met in semantisch opzicht een duidelijke afhankelijkheid van het hoofdwerkwoord: het gaat om objectszinnen, steeds in de verleden tijd, bij verba dicendi en sentiendi. Moderne voorbeelden zijn: *hij zei het was niet waar* resp. *hij merkte het was niet waar*, ook in vragende vorm: *moest ze gaan, vroeg ze zich af*. Deze vormen zijn varianten van *hij zei dat het niet waar was*, *hij merkte dat het niet waar was*, *ze vroeg zich af of ze moest gaan*. Bij *hij zei het was niet waar* enz. verplaatsen we ons in de hij-figuur terwijl in de beide andere varianten: hij zei: *het is niet waar* of *dat het niet waar was*, de situatie meer objectief (van buiten af) beschreven wordt. Maar er is ook dan een subtiel betekenisverschil: in het eerste geval wordt wat hij zei meer tegenwoordig gesteld dan

in het tweede. Wordt toch *dat* gebruikt met behoud van de hoofdzinsvolgorde: *hij zei dat het was niet waar*, dan is dat een soort tussenvorm; hierin hoort men na *dat* een korte pauze. Vergelijk ook het verschil tussen *omdat ik heb morgenochtend een afspraak* met *omdat ik morgenochtend een afspraak heb*. In de eerste zin voelt de spreker zich meer bij het medegedeelde betrokken dan bij de tweede zin; de tweede zin is een meer objectieve mededeling.

15.7.8.2. *Werkwoord vooraan (B)*

In deze paragraaf gaat het om conditionele en concessieve bijzinnen. Het werkwoord (persoonsvorm) staat vooraan wat we als een B-kenmerk kunnen beschouwen; er is echter eerder sprake van een iconisch bepaalde plaats (vgl. par. 2).

Oudnederlands

1. (wanda) gestarchent thie heretici...(so sint sie unsemfte ze verwinnene) (ONW LW) '(want) worden de ketters sterk...(dan zijn ze moeilijk te overwinnen)

2. (also iz unser lichnamen dot) wirthet ime unzogen thaz brot (ONW RB) ('zo is ons lichaam dood,) wordt hem onttrokken dat brood = wordt het brood hem onttrokken = krijgt het geen brood meer') [*imme* (LIPOC: kleine zinsdelen vóór grote) vóór *untzogen* met als resultaat een kleine tang (B), extrapositie van S]

3. sal ich ouch then dot anegan..., (ich newil thi nieht avestan) (ONW RB) 'moet ik ook dan de dood aangaan = (ook) al moet ik dan dood gaan, (ik wil je niet verlaten)' [met tang (B): *sal ich…anegan*]

Zin 2 bevat een afwijking van het moderne Nederlands: extrapositie van S is daarin niet mogelijk. In zin 3 zouden we de conjunctie *(ook) al* toevoegen.

Middelnederlands

Middelnederlandse voorbeelden (met weglating van de hoofdzin) zijn:

4. behout u God tien jaer u leven (H2 540) 'behoudt voor u God onze Heer tien jaar uw leven = behoudt God u tien jaar in het leven [klein woordje *u* vóór S door LIPOC]

5. batet nyet (H3 770) 'baat het niet' [*batet* opgevat als 'baat 't']

6. hout hi sonder recht sijn lant, (H2 770) 'behoudt hij zonder recht (te hebben) zijn land'

7. hadden sine gods sone bekint (H2 540) 'hadden zij hem als zoon van God erkend' [met tang (B): *hadden si-…bekint*]

8. mochte God doen sonde (MM, Karel ende Elegast 1) 'zou God zonde kunnen doen, (dan heeft Hij er zonde aan gedaan)' [extrapositie van O met als resultaat VfSViO = B]

Deze zinnen komen (met uitzondering van de volgorde *doen sonde*) overeen met wat in hedendaags Nederlands mogelijk is, wat ook geldt ook voor concessief 9. Hierin komt wel een conjunctie voor of moeten we *al* als een adverbiaal element opvatten? Dezelfde vraag kan gesteld worden met betrekking tot nnl. *ook al*. In ieder geval staat de persoonsvorm vóór het subject.

9. al was hi hier te voren fel, hi en es nu niet (MNW) ‘(ook al) was hij hier vroeger wreed, hij is (het) nu niet)’

Een dergelijke volgorde wordt ook genoemd na concessief *of* in het Gronings en het Kempenlands: *of komd’ook* ‘al kom je ook’.

15.7.8.3. *Werkwoord achteraan (A)*

De bijzinnen zijn hier niet conditioneel of concessief maar vertonen verder de nodige variatie. Wél gaat het vaak om een direct-objectszin waarin dan de conjunctie *dat* ontbreekt. Er is nu duidelijk verwantschap met de moderne quasi-directe rede; alleen staat conform A het werkwoord achteraan.

Het Middelnederlands laat de volgende voorbeelden zien met verba sentiendi:

10. (ic wild)ic wel die wareid wist (S301) ‘ik wilde ik wel de waarheid wist = dat ik wel de waarheid wist’

11. (ic wane) hi dicke sorge heeft (H2 545) ‘ik denk: hij vaak heeft zorg = dat hij vaak zorg heeft’

12. (hi waende) hem sijn volc ghemene ghetrouwe waren (H2 545) ‘hij dacht: hem zijn volk in het algemeen trouw waren = dat zijn volk in het algemeen hem trouw was’ [*hem* door LIPOC vóór S; met pluralis *waren* bij *sijn volc* singularis.: constructio ad sententiam]

In zin 13 vinden we een verbum dicendi; de bijzin heeft weliswaar het werkwoord achteraan maar er is extrapositie van *al gheheel*.

13. (die vroede liede segghen al bloet) die sonne achtwarven alse groet alse die erde es al gheheel (H2 545) ‘de wijze mensen zeggen open en bloot: de zon acht keer zo groot als de aarde is in z’n geheel = dat de zon in z’n geheel acht keer zo groot is als de aarde’

Het volgende 17e-eeuwse voorbeeld is ontleend aan Vondel. Hierin lijkt als conjunctie eerder *of* (in een bijzin van vergelijking) dan *dat* te ontbreken. Het hoofdwerkwoord *schijnen* doet echter “sentiendi” aan.

14. (het schijnt) natuur of kunst haer uit een zeeklip klonck (H7 1983) ‘(het schijnt) of natuur of kunst haar uit een zeeklip (zeerots) toeklonk = alsof natuur of kunst haar uit een zeeklip toeklonk’

Komen dergelijke zinnen nog steeds in gesproken taal voor? Zinnen als *‘k wou ‘k ‘m al had*, *‘k wou ‘k je kon helpen* (met *willen* als verbum sentiendi) lijken erop te wijzen. Bij sterke reductie van pronominale vormen kunnen oude verschijnselen (A!) bewaard blijven. In de minder verzorgde stijl van brieven (handelsbrieven en persoonlijke brieven) begonnen in de 19e eeuw dergelijke zinnen opeens zeer frequent voor te komen. Zie de volgende voorbeelden (met een soort verba sentiendi):

15. (nu heb ik hoop) u mij een goed antwoord zal geven (H7 1981) [direct-objectszin]

16. (ik had gewetenswroeging) ik Edu zoo had laten binnen gaan (H7 1981) [bijzin met de waarde van een prepositiegroep: ‘erover dat…].

Een zin als 15 zou in gesproken taal nog wel kunnen voorkomen: *nu hoop ik u mij een goed antwoord zal geven*; bij 16 is dat minder waarschijnlijk. Is er verband tussen dit soort zinnen en het bestrijden van de onnatuurlijke schrijftaal van de 19e eeuw waaraan namen van figuren als Multatuli en Kollewijn zijn verbonden: "schrijf zoals je spreekt"? Zin 16 laat dan zien dat men in de "vernatuurlijking" ook wel eens te ver kon gaan. Er wordt ook (van der Horst 2008, p. 1982) aan hypercorrectie gedacht: omdat *terwijl dat* niet "mocht" ging men *dat* ook vermijden waar het wél "mocht". In die richting zou kunnen wijzen dat het verschijnsel vooral bij vrouwen voorkwam; zeker in vroegere tijden waren die normbewuster dan mannen. Schoolmeesters à la den Hertog (deze was zeer scherp in zijn afkeuring) hebben ertoe bijgedragen dat de frequentie in de 20e eeuw weer is afgenomen.

15.7.8.4. *Subject en persoonsvorm vooraan* (B/C)

De hierna volgende bijzinnen hebben voor de moderne ervaring de ongemarkeerde hoofdzinsvolgorde ('quasi-hoofdzinnen'). Steeds is, maar niet altijd in een direct-objectszin, de conjunctie dat "weggelaten"; het hoofdwerkwoord is 'sentiendi' of 'dicendi' of komt daarbij in de buurt. Er is nu duidelijk verwantschap met de quasi-directe rede (vgl. in het biezonder zin 21).

Middelnederlandse voorbeelden zijn:

17. (ik wane wel) hi saelt becopen (H2 540) 'ik denk wel: hij zal het bekopen = dat hij het zal bekopen' [objectszin]

18. (hets beter) dust becopes hier dan ghinder int helsce vier (S301) 'het is beter je bekoopt het hier = dat je het hier bekoopt dan in het helse vuur' [*het* als voorlopig subject'; subjectszin]

19. (oec so en woude hijs niet vergheten) hi dede dat hi hadde vermeten (S301) '(ook zo wilde hij niet vergeten) hij deed = dat hij deed wat hij had bepaald' [direct-objectszin, aangekondigd door *-s* in *hijs*, met daarin geïncorporeerd een lagere direct-objectszin]

20. (hi was so blide) hine wiste wat doen van vrouden (S301) '(hij was zo blij) hij wist niet wat doen van vreugde = dat hij niet wist wat te doen van vreugde' [consecutieve bijzin met daarin een beknopte objectszin: *wat doen van vrouden*]

Een voorbeeld waarin duidelijk iemand geciteerd wordt is:

21. (toen seide hi): het waer noch also scone coninghe dwinghen ende jaghen dan selve de crone draghen (H7 1976) 'toen zei hij: het zou nog wel zo mooi zijn om koningen te dwingen en op te jagen dan zelf de kroon te dragen = dat het nog wel zo mooi zou zijn om…' [direct-objectszin met daarin *het* als voorlopig subject bij *coninghe…draghen*]

Dergelijke zinnen zijn zoals uit de vertalingen blijkt, nog heel gewoon in gesproken taal. Ook voor de tussenfasen worden ze genoemd. Voor zover er sprake is van citeren zoals in 21 wordt dus zoals we gezien hebben, wel van quasi-directe rede gesproken. Een moderne zin met OVS-volgorde (O dus op de T-positie) is *ik hoop dat probleem zal de regering spoedig oplossen*.

Zoals aangegeven speelt een betekenisaspect mee; dat is ook in zoverre het geval dat bij 'niet-werkelijkheid' de hoofdzinsvolgorde minder gemakkelijk gebruikt kan worden. Vergelijk de volgende zin met een vergelijkende bijzin: ?*hij weet het net zo goed alsof hij is er zelf bij*

geweest. In dit geval van ‘niet-werkelijkheid’ klinkt beter: *alsof hij er zelf bij is geweest*, met de persoonsvorm achteraan.

Het “weglaten” van *dat* samen met hoofdzinsvolgorde is ook heel gewoon in de dialecten (reeds in hoofdstuk 7 par. 8 vermeld). Vergelijk de volgende groningse zin met ook een vertaling in het Fries waarmee het Gronings overeenkomt:

23. ’t was zo kòld ik bin noa binnen goan (’t wie sa kâld ik bin nei binne gongen) ‘het was zo koud (dat) ik ben naar binnen gegaan’

Het verschijnsel is dialectisch vrij algemeen; het is aanvaard in de zogeheten nedersaksische (noordoostelijke) dialecten. Dat klopt in zoverre dat er zoals blijkt ook in het aangrenzende Fries geen bezwaar tegen bestaat. Maar ook dialectisch blijkt er een betekenisaspect mee te spelen, namelijk dat bij ‘niet-werkelijkheid’ de hoofdzinsvolgorde minder gemakkelijk gebruikt kan worden. Vergelijk de volgende minder waarschijnlijke zin in het Gronings (met conjunctie *as dat*):

?hai wait ’t net zo goud *as dat* hai haar der zulf bie west ‘hij weet het net zo goed alsof hij is er zelf bij geweest = alsof hij er zelf bij geweest is’

De zinnen in kwestie kunnen als een stap in de C-richting (“engelse” richting) worden begrepen: vgl. eng. *it was so cold I went inside* maar nu ook met dezelfde volgorde *he knows it as well as if he was there himself*. Een voorbeeld met inversie als *ik geloof deze jongen vinden ze allemaal wel aardig* (SAND 1 17b/94a) doet natuurlijk minder “engels” aan: vgl. *I think this boy they all like*.

15.7.9. WERKWOORDELIJKE EINDGROEP

15.7.9.1. *Inleidende opmerkingen*

Hierboven hebben we al op diverse plaatsen kennis gemaakt met de “werkwoordelijke eindgroep”. Bij de bijzinnen kan deze al bij twee werkwoorden ontstaan: *(ik heb ontkend) dat hij dat hij dat gezegd heeft*; bij de hoofdzinnen zijn er meer dan twee nodig: *ik heb dat liever niet willen zeggen*. Binnen de eindgroep kan er van een wisselende volgorde sprake zijn: in het vóórlaatste voorbeeld kan de volgorde ook *heeft gezegd* zijn. Reeds in par. 1.2.2 zijn hiervoor resp. de termen “groen” en “rood” geïntroduceerd. In par. 2 gaan we dieper op die groen-roodverschillen in. De eindgroep kan ook nog niet-verbaal materiaal bevatten; we spreken dan van “doorbreking”: vgl. (zuidelijk) *dat hij zou kunnen de verkeerde afslag nemen*. Zie hiervoor verder par. 3. In par. 4 wordt dan nog een en ander over de mogelijke omvang van de groep opgemerkt. Ten slotte is par. 5 aan het “infinitivus pro participio”-effect (ipp-effect) gewijd: *ik heb hem dat wel eens horen zeggen* i.p.v. *ik heb hem dat wel eens gehoord zeggen.

15.7.9.2. “GROEN” EN “ROOD”

Inhoud: vooraf, 1. tweeledige, 2. drieledige, 3. vierledige werkwoordsgroepen, 4. dialectisch

Vooraf

Hieronder worden over het algemeen bijzinnen als voorbeeld gegeven. De volgordes van de hoofdzin kunnen hieruit worden afgeleid: wanneer we vanuit de drieledige groepen de persoonsvorm naar voren halen, blijft de volgorde achterin ongewijzigd: *dat hij dit bericht*

gehoord zou hebben > *hij zou dit bericht gehoord hebben* enz. De besproken variaties vinden we ook terug in beknopte bijzinnen: vgl. *na gewacht te hebben* (groen) en *na te hebben gewacht* (rood).

1) *Tweeledige werkwoordsgroepen*

We gaan in deze paragraaf nog wat dieper in op het verschil tussen "groen" en "rood".[137] We hebben in par. 1.2.2 gezien dat groen (in z'n eenvoudigste vorm ViVf) als oorspronkelijke volgorde bij A past. Voor zover het Gotisch omschreven werkwoordsvormen had, gedraagt het zich nog groen zoals in *dáupiþái wesun* (Marc. 1:5) 'ze werden gedoopt' (passivum preteritum); vergelijk ook met een naamwoordelijk gezegde: *hráins warþ* (Luc. 17:15) 'rein werd'. In combinatie met een infinitief lijkt het zich "rood" te gedragen: *swaswe skuljáu rodjan* (Col. 4:4B) 'zoals ik behoor te spreken' (weliswaar met een modaal hulpwerkwoord). Rood (VfVi) past als latere volgorde bij B en C; voor B geldt dit echter in minder sterke mate dan voor C. Zo is het Engels, met uitgesproken C-karakter, uitzonderingsloos rood: *(that) he has lived here for many years*, *I don't know if he wil come*, resp. met participium en infinitief. In het meer B-achtige Nederlands is er nog steeds variatie: vgl. bij een participium *ik denk dat hij daar lang heeft gewoond / gewoond heeft*, en bij een infinitief: *ik denk dat hij zal komen / komen zal*. Het Zuidafrikaans laat een groene voorkeur duidelijk zien in *dat hy lank daar gewoon het*; in *dat hy sal kom* is de reden voor de rode voorkeur niet meer te zien door het verdwijnen van de slotsjwa in *kom*. Het Duits is groen blijkens *ich denke daß er da lange gewohnt hat*, bij een participium, en blijkens *daß er kommen wird*, bij een infinitief. Het Duits komt hier als consequent groen tevoorschijn.

In de hedendaagse standaardtaal bestaat er overigens een lichte voorkeur voor *heeft gewoond* (rood). Die rode voorkeur is duidelijk sterker bij een infinitief: *ik denk dat hij zal komen* (tegenover *komen zal*). Ritmische factoren, een voorkeur voor afwisseling van sterk en zwak accent in de eindgroep of de omgeving daarvan, kunnen een rol spelen: in *dat hij komen zal* (groen: sterk- zwak-zwak) volgen twee zwak geaccentueerde syllaben op elkaar in tegenstelling tot *zal komen* (rood: zwak-sterk-zwak). In het geval van een participium is het andersom: vergelijk *dat hij daar gewoond heeft* (groen) met zwak-sterk-zwak met *heeft gewoond* (zwak-zwak-sterk), Ook kan men, althans op papier, willen vermijden dat gelijkluidende of gelijk geschreven syllaben naast elkaar komen te staan, dus liever niet *wat gezegd is, is niet altijd waar*. Dat er in de schrijftaal bij het participium toch een lichte voorkeur voor rood is, kan daaraan liggen dat men zich van het endogene groen wil distantiëren. Omgekeerd kan men bij het (snellere) spreken daar dan weer op terugvallen; dat is ook het geval wanneer de zinsbouw moeilijker wordt. Normatieve taalcultuur kan in het spel zijn (geweest). In de 19e eeuw was er (voor zover er sprake van was) een voorkeur voor groen; tegenwoordig, o.a. onder invloed van Charivarius (zie noot 13), vindt men rood beter zeker in het geval van een infinitief: dus liever *zal komen* dan *komen zal*. Vrees voor een "germanisme" kan hierin een rol spelen c.q. gespeeld hebben. Er kunnen overigens ook pragmatische of semantische factoren in het spel zijn; zie hiervoor beneden. Is O een predicaatsnomen, dan kan de volgorde alleen groen zijn: *dat hij ziek is*; is er sprake van een pseudo-participium, dan zijn beide volgordes mogelijk: *artikelen die erg gewild zijn* tegenover *zijn gewild*.

[137] We laten verder de aanhalingstekens weg: rood, groen.

Twee werkwoorden kunnen ook in een hoofdzin achteraan staan met de persoonsvorm vooraan in de zin: *hij zal dat boek wel hebben gekocht* (rood) naast *hij zal dat boek wel gekocht hebben* (groen); beide volgordes zijn gebruikelijk. Is er in de eindgroep sprake van twee infinitieven, dan is er een zeer duidelijke voorkeur voor rood: vgl. *hij zal dat werk wel niet willen afmaken* met ?*niet afmaken willen*. Het Duits is weer groen: *er wird das Buch wohl gekauft habben*, *er wird diese Arbeit nicht beenden wollen* (vgl. ook het rode Engels met *he must have bought that book*, *he won't want to finish this wor*k). Het Duits is overigens niet altijd groen: vgl. *dass ich das habe sagen wollen* met rood-groen. Dat we voor het Duits rekening moeten houden met verschillen naar periode of dialect blijkt bijvoorbeeld uit een zin in het Lutherlied (16^{e} eeuw): *das Wort sie sollen lassen stahn* VfVi(1)V1(2) lett. 'het Woord ze moeten laten staan' met rode volgorde. Vgl. hiervoor ndl. *ze moeten het Woord laten staan* (rood) met modern du. *sie sollen das Wort stehen lassen* (groen). (De algemene volgorde in de duitse zin is OSV = A.)

Rood en groen komen in het Oud- en Middelnederlands reeds naast elkaar voor; zie hiervoor onderstaande zinnen die al eerder in ander verband als voorbeeld zijn gegeven. Uit het Oudnederlands zijn:

1. (ecclesiam) thie in Hierusalem gephlanzot warth (LW) 'die in Jeruzalem geplant werd': groen met participium

2. (that) sia habdon bithwungana thiedo gehvilica (Heliand H1 340) '(dat zij hadden bedwongen alle volkeren': rood met participium

3. thia ik sal gevan lovis thi (WP): 'die ik zal geven tot lof aan jou': rood met infinitief

4. than sprecan sal ce hin in abulge sinro (WP) 'dan spreken zal hij tot hen in zijn toorn': groen met infinitief

Uit het Middelnederlands zijn:

1. (doe) Reinaert verordeelt was (MNW): groen met participium

2. (als) dit Elegast hadde gesproken (MM): rood met participium

3. (dat) hi soude gaderen al sijn lant (MM): rood met infinitief

4. dat heer welc varen soude ter weer (MNW 'het leger dat zou gaan ter verdediging': groen met infinitief

De algemene trend is dat de ontwikkeling van groen naar rood gaat maar deze ontwikkeling is nog lang niet "voltooid". Zoals we hierboven gezien hebben, is in de spreektaal, meer algemeen in informele taal, groen, vooral bij een participium, nog steeds duidelijk aanwezig. De ontwikkeling van groen naar rood verloopt ook niet rechtlijnig. Zo gaat het in het Middelnederlands bij het participium van rood naar groen, dus tegen de trend in; mogelijk houdt dit verband met het feit dat de participium-constructie steeds meer een verbaal karakter kreeg. De constructie had immers oorspronkelijk een nominaal karakter met het participium als predicatieve toevoeging (zie hfdst. 4 par. 2.2). Na de Middeleeuwen neemt rood weer toe. Dat kan aan de algemene groen-roodverschuiving worden toegeschreven maar ook aan een specifieke pragmatische functie die rood gekregen had. Rood was met focussering verbonden geraakt, namelijk van een object in extrapositie, toen de participium-constructie nog niet

duidelijk verbaal was. Vergelijk hiervoor een middelnederlandse als *dat hi hevet gegadert al sijn lant*, met focus op *al sijn lant* en adjacentie van participium en object. De primaire motivatie voor rood kan hier zijn dat men *gegadert* en *al sijn lant* als semantisch bij elkaar horend ook bij elkaar wilde laten staan. In een dergelijk gebruik kreeg rood, oorspronkelijk impliciet (pragmatische implicatuur), z'n focusseringsfunctie, in casu met de focus op *al sijn lant*. In een latere fase kon het die functie gaan vervullen bij een intussen in de zin geïncorporeerd object (extrapositie daarvan was toen niet meer mogelijk): *dat hij al sijn lant hevet gegadert* (en niet: *gegadert hevet* waarin de focus op *gegadert* zou liggen). Vergelijk ook met een onbepaald object: nnl. *dat hij een land heeft veroverd* met *veroverd heeft*. We kunnen het verschil ook in termen van meer *nominaal* c.q. *statisch* tegenover *verbaal* c.q. *dynamisch* formuleren. Ook de combinatie met *zijn* kan voor een statische interpretatie in aanmerking komen (de oude toestand); voor een dynamische interpretatie wordt dan weer naar rood uitgeweken: vgl. *ik geloof dat de winkel gesloten is* (eerder toestand) met *dat de winkel is gesloten* (eerder handeling). In het eerste geval hebben we dan met een naamwoordelijk, in het tweede met een werkwoordelijk gezegde te maken.

Vanuit het idee "dynamisch – statisch" is het ook te begrijpen dat bij een adjectief als predicaatsnomen alleen groen kan voorkomen: *ik hoorde dat hij ziek was* (en niet: **was ziek*), zo ook bij een substantief als zodanig: *dat hij dokter was* (en niet: **was dokter*). De combinaties van hulpwerkwoord en infinitief (type *zal komen*) liggen in de ontwikkeling naar rood duidelijk voor; de oorzaak kan zijn dat ze eerder verbaal geworden zijn en daarmee ook in de ontwikkeling naar rood vóór liggen. Rood dringt zich ook op bij combinaties met *te* plus infinitief: *dat ik probeerde (hem) te helpen*, ook *dat ik hem hielp af te wassen* waarnaast ook zonder *te*: *dat ik hem hielp afwassen* voorkomt (maar niet **af (te) wassen hielp*).

De besproken betekenis-, ruimer: gebruiksnuances kunnen de overgang naar "bij uitsluiting rood" afremmen of zelfs onmogelijk maken. Het hierboven genoemde "endogene" karakter van groen speelt hierbij uiteraard ook een rol evenals de eveneens hierboven genoemde ritmische factoren. Daarnaast moeten we ook met regionale verschillen rekening houden: Brabant loopt bijvoorbeeld vaak voorop in de ontwikkelingen; het noordoosten houdt sterk vast aan het oude "groen". De betekenisverschillen in kwestie (voor zover ze er zijn) zijn dus secundair ontstaan toen naast groen rood ontstond. Ze zijn in het Engels weer verdwenen (als ze daar ontstaan zijn) toen rood daar algemeen werd; rood is daarin zelfs regel geworden wanneer er van een zuiver adjectivische waarde sprake is: *I heard he was sick*; *I heard that the church had been closed for years*. In de ontwikkeling van het Engels is de syntaxis dus sterker gebleken dan de eventuele semantiek of pragmatiek en de eventuele ritmiek.

2) *Drieledige werkwoordsgroepen*

Groen en rood spelen ook een rol bij drieledige werkwoordsgroepen in de bijzin. Daarvan komen er in het Middelnederlands meer voor dan in het Oudnederlands, wat wel een gevolg van de ontwikkeling van de schrijfcultuur zal zijn geweest. Eventuele semantische en ritmische factoren, anders dan regionale, komen slechts bij uitzondering ter sprake. Er is ten eerste de mogelijkheid hulpwerkwoord (1) plus tot infinitief bevorderd hulpwerkwoord (2) plus participium preteritum (3). Zie de onderstaande middelnederlandse voorbeelden (H2 548 of 777):

5. groen-rood: om dat de werke Gods vertogt mosten werden 'opdat de werken Gods vertoond moesten worden (3-1-2)

6. rood-groen: so sat daer bi die utvercorne oc souden bedrogen werden ‘zodat daardoor de uitverkorenen ook zouden bedrogen worden (1-3-2)

7. rood-rood: een groet gekrijt sal werden gehoert ‘een groot geschreeuw zal worden gehoord’ (1-2-3)

Wat opvalt is het ontbreken van 3-2-1, een volgorde die bekend is van de noordoostelijke dialecten en het Fries. De zuidelijke herkomst van de meeste middelnederlandse teksten kan hier debet aan zijn. Volgordes met 2 voorop komen evenmin voor maar dat geldt voor alle dialecten inclusief de standaardtaal; vgl. met moderne voorbeelden, met *hebben* als zo’n element: **dat hij dat hebben zal meegebracht* (2-1-3: groen-rood), **dat hij dat hebben meegebracht zal* (2-3-1: rood-groen). De volgorde van 6 (met tussenplaatsing van het participium) is nu vooral zuidelijk; ze was in ieder geval tot in de 19e eeuw de meest gebruikte volgorde van de schrijftaal. De volgorde van 7 doet nu schrijftalig, zelfs ietwat plechtig aan (dubbel rood, dus dubbel exogeen!); die van 5 lijkt in de noordelijke standaardtaal de meest gebruikte.

Ten tweede is er de mogelijkheid hulpwerkwoord (1) plus tot infinitief bevorderd hulpwerkwoord (2) plus infinitief (3); vergelijk de volgende middelnederlandse zinnen:

8. groen-rood: de nacht…dat nimen werken en sal mogen ‘de nacht…dat niemand werken zal kunnen’ (3-1-2)

9. rood-groen: die ic qualijc soude noemen moghen ‘die ik moeilijk zou noemen kunnen’ (1-3-2)

10. rood-rood: dat bi naturen nit lange en soude mogen duren Lutgart die vrowe in desen live (1-2-3) ‘dat volgens de natuur niet lang zou kunnen blijven vrouw Lutgart in dit leven = dat volgens de natuur vrouw Lutgart niet lang in dit leven zou kunnen blijven’

In ieder geval is 10 (afgezien van de plaatsing van S en de ietwat ongewone extrapositie van *in desen live*) de meest gebruikelijke volgorde in de noordelijke standaardtaal geworden: dubbel rood! Ook nu ontbreekt 3-2-1 welke volgorde we wel weer in de noordoostelijke dialecten en het Fries kunnen verwachten. Voor de zinnen 8 (groen – rood) en 9 (rood – groen) zie hieronder. Volgordes met 2 vooraan zijn nu niet uit te sluiten (zie hieronder). in ieder geval vinden we in het zuiden de volgorde *dat hij komen kijken is* (2-3-1, ook met infinitief *komen* i.p.v. participium *gekomen*: ipp-effect, zie par. 7.9.5) en met achteraan een vorm van *hebben* of *zijn.* Het noorden heeft *dat hij is komen kijken* (1-2-3). *Komen* en *kijken* blijven ook hierin, in rode volgorde, naast elkaar staan.

Ook nu is het afgezien van zuidelijk *dat hij komen kijken is* dubieus dat element 2 voorop komt te staan. Vgl. met moderne voorbeelden (naast *dat hij dat zal kunnen meebrengen* en evt. ook *zal meebrengen kunnen*): **dat hij dat kunnen meebrengen zal* (2-3-1), **dat hij dat kunnen zal meebrengen*. Vreemd klinken nu ook, met 3 voorop, ?*dat hij dat meebrengen zal kunnen* (3-1-2, vgl. zin 8) en ?*dat hij dat meebrengen kunnen zal* (3-2-1); ook ?*dat hij dat zal meebrengen kunnen* met 1-3-2 (vgl. zin 9) klinkt dubieus.

Vergelijk ook met een naamwoordelijk gezegde: naast *dat hij zal ziek zijn* (1-3-2) en evt. *dat hij ziek zal zijn* (3-1-2), dubieus *dat hij ziek zijn zal* (3-2-1) en uitgesloten *dat hij zal zijn ziek* (1-2-3), *dat hij zijn zal ziek* (2-1-3) en *dat hij zijn ziek zal* (2-3-1). Ook nu geeft 2 voorop problemen, overigens ook 2 vóór 3 (1-2-3). De volgorde 3 vóór 2 is mogelijk, uitgesloten de

volgorde 2 vóór 3. Vergelijk ook met een tweeledige groep *dat hij ziek is* naast **dat hij is ziek*: *ziek* moet vóór 'zijn' staan. Hier speelt een rol dat zich nu juist bij een naamwoordelijk gezegde heel sterk een statische interpretatie opdringt (zie par. 9.2.1 hierboven).

Er is ten derde de mogelijkheid hulpwerkwoord (1) plus participium preteritum (2) plus infinitief met *te* (3); vgl. de volgende middelnederlandse zin:

11. rood – rood: *en alse men hadde begonnen te rekenne* (MNW) 'en toen men had begonnen te rekenen' (1-2-3).

Dit (dubbel rood) is ook de volgorde van de hedendaagse standaardtaal. Een volgorde met "groen" aan het begin (2-1-3): *dat hij begonnen was te rekenen*, lijkt daarnaast ook wel mogelijk, zeker in de noordoostelijke dialecten (2-1-3). *Te rekenen* is daarin dan geëxtraponeerd. *Vierledige werkwoordsgroepen*

3) Er zijn ook eindgroepen met vier werkwoorden mogelijk; in de loop der eeuwen nemen ze toe.

Een paar 17e-eeuwse voorbeelden zijn (H5 1331):

12. die haer de ooren heeft konnen doen tuyten (1-2-3-4, rood-rood-rood, Poirters)

13. dat zoo heevigh' een' verbolghenheit noch allenskens zouw gaan zitten zyn (1-3-4-2, rood-rood-groen, Hooft)

14. dat se by my had mogen gevonden worden (1-2-4-3, rood-rood-groen, uit Leidse tekst)

15. dat ze maklyker zouden ontfangen geweest zyn (1-4-3-2, rood-groen-groen, Hooft)

16. door dien hy 't genot van myn lichchaam wel voor niet gehad soude willen hebben (4-1-2-3, groen-rood-rood, uit Leidse tekst)

Voor de 19e eeuw kan hier nog aan toegevoegd worden:

17. 't geen zeker... moeilijk zoude nagebootst kunnen worden (H7 1991, 1.4.2.3, rood-groen-rood, van Lennep)

De tegenwoordig gebruikelijke volgorde in het noorden is 1-2-3-4 met infinitieven: *heeft kunnen doen tuiten* (vgl. 12) of 4-1-2-3 met een participium voorop: *gehad zou willen hebben* (vgl. 16): steeds na de eerste plaats helemaal rood. De volgorde van 13 (afkomstig van de hollandse schrijver P.C. Hooft) is in het noorden en de tegenwoordige noordelijke standaardtaal wel uitgesloten maar misschien niet in zuidelijk taalgebruik. Ook 14 t/m 17 hebben een hollandse oorsprong; tegenwoordig zou men bij voorkeur het participium vooropplaatsen, gevolgd liefst door een rode sequentie. In het zuiden zal men graag het participium ergens in het midden plaatsen zoals in 14 en 15; in 16 en 17 zou het resp. na *willen* en *kunnen* terecht kunnen komen. Dus steeds onmiddellijk voor 3? Als dit allemaal juist is, dan is het opmerkelijk dat er oorspronkelijk in het noorden (Holland), in het geval dat er sprake was van een participium, zuidelijk aandoende volgordes voorkwamen en dat de hedendaagse noord-zuidtegenstelling (met een groen begin in het noorden en een rood in het zuiden c.q. een rood einde in het noorden en een groen in het zuiden) zich pas later heeft uitgekristalliseerd. Of is hier van een schrijftaal-aangelegenheid sprake geweest waarin noordelijke auteurs zich naar het zuidelijke voorbeeld hebben gericht? Ook nu zijn niet alle volgordes mogelijk: vgl. naast *dat hij dat zal kunnen hebben meegebracht* of *meegebracht*

hebben bijv. wél *dat hij dat zal meegebracht kunnen hebben,* niet *dat hij dat zal meegebracht hebben kunnen*. Het zou echter te ver voeren om hier alle mogelijke en onmogelijke volgordes aan een onderzoek te onderwerpen.

4) *Dialectisch*

Dialetisch is er een duidelijke voorkeur voor groen in de noordoostelijke dialecten, zowel bij *dat hij gewild heeft* als bij *dat hij komen zou* (beide 2-1), het overige taalgebied vertoont een tendens in rode richting bij een infinitief: *dat hij zou komen* (1-2) maar in de groene bij een participium: *dat hij gewild heeft* (2-1); laatstgenoemde voorkeur is dan het duidelijkst in het zuiden, maar dan wel, mogelijk onder noordelijke invloed, minder duidelijk in Vlaams-Brabant en het gewest Antwerpen. Het verschil tussen dynamisch en statisch (zie par. 9.2.1) speelt dus in het noordoosten geen (duidelijke) rol; hierboven hebben we gesuggereerd dat dit pas later een rol ging spelen toen er een variatie van groen en rood was ontstaan. De groene tendens van het noordoosten vinden we (afgezien van moderne standaardtaal-invloed) ook bij drieledige groepen: *dat hij gehoord hebben zou*, *dat hij geboeid geweest was*, *dat hij dat boek lezen moeten zal* (steeds 3-2-1). Het overige taalgebied vertoont een tendens in rode richting bij twee infinitieven: *dat hij dat boek zal moeten lezen* (1-2-3). Voor het overige is het gemengd groen/rood waarbij de menging in het zuiden anders kan uitvallen dan in het midden van het taalgebied. Het zuiden is over het algemeen groener dan het westen (grofweg Holland); het kiest vaak (overigens minder vaak dan wel gedacht wordt) voor tussenplaatsing van het participium: *dat hij zou gelezen hebben* (1-3-2), ook wel *dat hij was geboeid geweest* (id.), dus met groene staart; in het laatste geval kan het net als het noordoosten ook kiezen voor *dat hij (ge)boeid geweest was* (3-2-1). Zoals ook in genoemde paragraaf gebleken is, is het zuiden (vooral het zuidwesten) afwijkend met *dat hij komen kijken is* (2-3-1). Dergelijke volgordes waren tot voor kort in het zuiden alleenheersend, ook met als element 2 *kunnen*, *moeten*, *gaan*, *laten*, *zitten*, *beginnen*, *proberen*. Het midden van het taalgebied heeft in dit geval dat *hij is komen kijken* (1-2-3), het noordoosten *dat hij kijken (ge)komen is* (3-2-1). Er kan dan ook *heen* worden ingevoegd: dat *hij heen te zwemmen (ge)gaan is* (3-2-1). Als element 2 een verbum sentiendi is, dan krijgen we in het midden en zuiden de consequent rode volgorde: *dat ik het meisje heb horen zingen* (1-2-3) tegenover noordoostelijk *dat ik het meisje zingen (ge)hoord heb* (3-2-1), ook met participium *(ge)hoord* i.p.v. infinitief *horen* (het ipp-effect: par. 9.5).

Als we een en ander samenvatten, dan komen het zuiden (afgezien van nederlands Limburg) en het noordoosten als afwijkend van het overige taalgebied inclusief de standaardtaal naar voren. Voor het noordoosten moeten we tegenwoordig echter met een sterke invloed van de standaardtaal rekening houden. Op kaarten laat dit gebied, trouwens ook nederlands Limburg, een tamelijk verbrokkeld beeld zien. Het zuidoosten laat bijv. tamelijk onverwacht een rode voorkeur zien in het geval van *dat hij heeft gewild*. De nogal schrijftalig aandoende vierledige groepen laten we voor de dialecten buiten beschouwing.

15.7.9.3. DOORBREKING

In het Middelnederlands was de werkwoordelijke eindgroep nog minder duidelijk aanwezig. We bezien eerst de bijzin met Vf en Vi. Dat in de middelnederlandse bijzin persoonsvorm en infiniete vorm gescheiden konden voorkomen, wordt door de tegenwoordige taalgebruiker als “doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep” ervaren; dat dit een anachronistische term is behoeft geen betoog. Wat in het moderne Nederlands als een afwijking wordt ervaren (of

ervaren kan worden), kan in het Middelnederlands heel gewoon geweest zijn. De formulering moet zijn dat de persoonsvorm, bij "rood", (enigszins) naar voren is gehaald, in de B/C-richting (SVO), met als gevolg "doorbreking" (een tang) voor zover Vi Vf niet op de voet volgt (en extrapositie voor zover Vi niet helemaal op het eind staat). Het "ideale" eindpunt van de ontwikkeling is dat alle werkwoordsvormen uiteindelijk vooraan komen te staan: het C-stadium dat in het Engels is bereikt, zonder doorbreking en met maximale "extrapositie". In het Nederlands is de ontwikkeling (voor zover daar sprake van was) op haar schreden teruggekeerd waardoor de "doorbreking" werd opgeheven; bovendien werd (zoals we meermalen hebben gezien) de extrapositie teruggedrongen. "Doorbreking" vinden we echter nog steeds in de zuidelijke dialecten (vooral Vlaams en zuidelijk Brabants) en in de zuidelijke standaardtaal. Een voorbeeld daarvan (hier herhaald) is: *dat hij zou kunnen de verkeerde afslag nemen* en dus niet *dat hij de verkeerde afslag zou kunnen nemen*. De ratio kan zijn dat er niet een nauw verband tussen de werkwoorden wordt ervaren maar eerder zo'n verband tussen het direct object en het hoofdwerkwoord (*nemen*). Het zuiden gedraagt zich dus in de bijzin meer B- en minder A-achtig. Doorbreking kan overigens ook in de hoofdzin voorkomen: vgl. *hij zou wel kunnen de verkeerde afslag nemen*. Ze komt in de bijzin vaker voor doordat we daarin eerder een combinatie van werkwoordsvormen vinden.

Doorbreking manifesteert zich overigens niet bij alle taalelementen even sterk. Ze treedt vaak op bij een kaal substantief: *dat Jan morgen wil brood eten*[138], bij een substantief pluralis: *dat Jan wil varkens kopen*, bij een onbepaald substantief: *dat Jan moet een (nieuwe) schuur bouwen*, bij een adverbium: *dat Jan moet kunnen vroeg opstaan*, bij een prepositiegroep: *zij zal pas morgen kunnen naar huis komen*, bij een deel van een werkwoordelijke uitdrukking:, bij het prepositionele deel van een pronominaal adverbum: *iets waar we alleen maar kunnen van dromen*, bij het element *te*: *om dat kunnen te betalen.* Minder doorbreking vinden we bij een bepaald substantief: *dat Jan moest de auto verkopen*; onbepaald 'auto's verkopen' of 'een auto verkopen' worden gemakkelijker als een eenheid ervaren dan 'de auto verkopen', wat doorbreking bevordert. Een ingewikkeld voorbeeld, uit een *Leuvense Kroniek*, is *desen pater was overgecomen om laeten syn been te genesen* (H6 1435, 18e eeuw) 'om zijn been te laten genezen'. Hier vinden we zowel tussenplaatsing van *syn been* als van *te*. De hedendaagse doorbreking betreft over het algemeen slechts één zinsdeel; voor het zuidelijke Brabants wordt echter van1964 toch nog een extreem voorbeeld genoemd: *dat hij heeft mogen van zijn vader zes jaar lang naar school gaan*, met drie bepalingen in de "doorbraak", nl. prepositiegroep, tijdsbepaling, prepositiegroep. Een mooi voorbeeld, maar nu met "slechts" twee doorgebroken elementen, werd nog niet zo lang geleden gehoord door Joop van der Horst te Leuven (H7 1993): *je zou eigenlijk moeten in een apart jaar een Masters kunnen behalen* (met een adverbiale bepaling en een direct object). Doorbreking treedt niet op bij *hebben* of *zijn* plus participium; dus zoiets als **dat ik dat heb deze man gevraagd* zal niet gehoord worden. De werkwoordstijd wordt blijkbaar als één geheel ervaren.

Elementen die semantisch dicht bij het werkwoord aansluiten, blijven dus het langst "doorbreken". *Ik zou daarmee niet durven te voorschijn komen* zal men in het (weinig tot doorbreking geneigde noorden) eerder horen dan *hij zou kunnen de verkeerde maatregelen nemen*. In het eerste voorbeeld hebben we zeker met een werkwoordelijke uitdrukking te maken; in het tweede kunnen we *de verkeerde maatregelen* nog als object ervaren. Vergelijk

[138] Op een dialectkaart (SAND deel 2 krt. 2.3.2.1) komt in dit geval doorbreking ook verspreid in het noorden voor. Misschien is *brood eten* daar als synoniem voor *lunch* opgevat.

ook (reeds vermeld) *dat hij die punten in het gesprek zal ter sprake brengen* dat voor het noorden zeker niet uitgesloten kan worden; dat geldt ook voor *ze had beloofd dat ze zou aanwezig zijn*. En zo is doorbreking daar misschien ook nog wel mogelijk bij een resultatieve bepaling: *ik denk dat hij de deur wel zal groen verven*, of bij een predikaatsnomen: *ik was bang dat hij zou wakker worden*, , maar toch wel niet bij een adverbiale bepaling: ?*ik denk dat hij zijn huiswerk zal ijverig afmaken*, of bij het tweede element van een pronominaal adverbium: ?*we zullen daar niet moeten op hopen*. Het noorden kan zeker wel meedoen bij scheidbaar samengestelde werkwoorden: *dat je veel zou weg moeten gooien* (naast *zou moeten weggooien*) en *hij had het hele brood wel willen opeten* (naast *op willen eten*).

Het heeft tot in de 20e eeuw geduurd voordat de normatieve grammatica zich over de doorbreking ontfermd heeft, uiteraard door haar af te keuren.

15.7.9.4. *Omvang eindgroep*

In par. 7.9.2.3 hebben we voorbeelden gezien van combinaties van vier werkwoordsvormen. De eindgroep kan echter zelfs zeven werkwoordsvormen bevatten; vergelijk het volgende weliswaar nogal geconstrueerde voorbeeld (ANS): *dat de directeur de chauffeur kan (1) hebben (2) willen (3) laten (4) blijven (5) staan (6) wachten (7)*, met een vaste plaats voor de verschillende werkwoorden. Afgezien van het basiswerkwoord (*wachten*) kan de semantiek van de persoonsvorm plus de daarop volgende infinitieven omschreven worden als (1) modaal (mogelijkheid) – (2) tempus – (3) modaal (optatief) – (4) causatief – (5) aspect (duratief sterk) – (6) aspect (duratief zwak). De eindgroep moet in de loop van de tijd geleidelijk in omvang toegenomen zijn; de ontwikkeling ervan herinnert ons aan die van de objecten en bepalingen in de attributieve (voor)bepaling (zie hfdst. 9). In het Oudnederlands waren de mogelijkheden nog niet zo uitgebreid maar we vinden al tamelijk frequent het type hulpwerkwoord (1) ‘zullen’ plus infinitief ‘worden’ (2) plus participium preteritum (3). In het late Oudnederlands en het Middelnederlands zet de geleidelijke uitbreiding van de mogelijkheden zich voort. De overgang van bijv. *ik zal komen* met de oude betekenis ‘ik moet komen’ naar *ik zal moeten komen* kan als een ‘versterking’ (*reinforcement*) worden opgevat: ‘zullen’ raakte z’n deontische functie ‘moeten’ langzaam kwijt welke functie wordt overgenomen, op z’n minst versterkt, door ‘moeten’.

Bij de hierboven gegeven semantische structuur bestaat variatie. We herhalen een al in xxxx gegeven voorbeeld: noordelijk *ik had al moeten eindigen* (persoonsvorm plus twee infinitieven) tegenover vooral zuidelijk *ik moest al geëindigd hebben* (persoonsvorm plus participium preteritum plus infinitief), schematisch: temporeel-deontisch tegenover deontisch-temporeel.
De zuidelijke variant doet denken aan het Engels: *I should have finished already*,.

15.7.9.5. INFINITIVUS PRO PARTIPIO-EFFECT

1. *Het verschijnsel*

Het hier bedoelde verschijnsel wordt in dit hoofdstuk besproken omdat het zich afspeelt in de in de vorige paragraaf besproken werkwoordelijke eindgroep. Een zin als *ik heb* (1) *graag willen* (2) *komen* (3) kan als volgt geanalyseerd worden (waarbij we *graag* weglaten): [ik] –

[heb [willen [komen]], te parafraseren als ‘ik heb gewild dat ik kom’[139]. Uit de parafrase blijkt dat het “logisch” zou zijn als niet de infinitief *willen* maar, passend bij *heb*, het participium *gewild* was gebruikt. In een noordoostelijk dialect als het Gronings plus deel van het Drents) vinden we het verwachte participium (zonder prefix ge-): *ik haar* (1) *geern koomn* (3) *wild* (2). Let erop dat we hier ook de omgekeerde volgorde aantreffen: infinitief – participium, niet 1-2-3 maar 1-3-2. Bij de volgorde 1-2-3 vinden we het effect wél, bij de volgorde 1-3-2 niet. Zie voor hetzelfde effect ook de bijzin: *dat ik graag heb* (1) *willen* (2) *komen* (3) tegenover gron. *dat ik geern koomn* (3) *wild* (2) *haar* (1) (of *dat ik haar* (1) *geern koomn* (3) *wild* (2)). Er lijkt hier een samenhang te zijn tussen het gebruik van infinitief of participium en de woordvolgorde. Het gebruik van een infinitief in plaats van een participium duiden we aan als het infinitivus pro participio-effect (ipp-effect). Behalve bij *willen* manifesteert zich dit effect (vooral) bij de hulpwerkwoorden *blijven*, *gaan*, *komen*, *kunnen*, *laten*: *hij is blijven zaniken*, *ik ben gaan wandelen*, *hij is komen kijken*, *ik heb het niet kunnen begrijpen*, *hij heeft hem dat laten doen*, verder ook bij de verba sentiendi als *zien*, *horen*, *voelen*: *ik heb het meisje zien dansen*, *ik heb haar horen zingen*, *ik heb de storm voelen aankomen*, in duratieve constructies met *zitten*, *liggen*, *staan*, *lopen*, *hangen*: *hij heeft een hele tijd zitten te lezen*, *liggen te lezen*, *staan te wachten*, *lopen te dwalen*, *hangen te bungelen*, en in de voltooide tijd van de absentief (zie hfdst. 4 par. 3.4): *Marc is wezen fietsen*.

Ook andere, nog niet genoemde werkwoorden kunnen in het effect meegaan en in een grammaticalisatieproces (vgl. hfdst. 2 par. 5) min of meer het karakter van hulpwerkwoorden krijgen. Of andersom geformuleerd: ze krijgen dit karakter en gaan dan ook het ipp-effect vertonen; het kan een tweezijdig proces geweest zijn. Vgl. bij *plegen* ‘gewoon zijn’ mnl. *had pleghen te wonen* (H2 442) (van *plegen* wordt nu nog slechts een onvoltooide tijd gebruikt: *placht*). Of bij *leren*: weliswaar *du hebs quaet gheleert spreken* (H3 666) ‘je hebt slecht leren spreken’, maar ook *Johannes sinen jongheren hevet leren bidden* (H3 666) zoals hedendaags *Johannes heeft zijn discipelen leren bidden*. Vergelijk ook hedendaags *proberen*: *Jan heeft geprobeerd de krant te lezen* waarnaast ook mogelijk *Jan heeft de krant proberen te lezen*. Een derde mogelijkheid (de “derde constructie”) houdt in dat *de krant* vóór *geprobeerd* komt te staan: *Jan heeft de krant geprobeerd te lezen*. Een voorbeeld daarvan is ook (hierboven) *du hebs quaet gheleert spreken* (naast *quaet gheleert*). Twijfelachtig is ?*Jan heeft proberen de krant te lezen*. Hier blijkt de nauwe aansluiting tussen “hulpwerkwoord” *proberen* en *te lezen.* De ‘derde constructie” kan als een (soort) overgangsstadium naar het ipp-effect worden begrepen: vgl. *Jan heeft geprobeerd de krant te lezen* (Svfpart.pret.O-) > *Jan heeft de krant geprobeerd te lezen* (SvfOpart.pret.-) > *Jan heeft de krant proberen te lezen* (SvfOinf.-).[140]

Samengevat: in het moderne Nederlands kan het ipp-effect verplicht zijn (bijv. bij *willen*), mogelijk (bijv. bij *proberen*) of nog altijd uitgesloten (bijv. bij *bevelen*: **ik heb hem dat bevelen te doen*). Er zijn ook twijfelgevallen, bijv. *beloven*: ?*ik heb hem beloven te komen*. Is er invloed van de betekenis, al naar gelang deze geschikt of minder geschikt is om als hulpwerkwoordachtig opgevat te worden? Zo is het interessant dat het latijnse imperfectum een conatieve functie kan hebben (lat. *conāre* ‘proberen’): vgl *salůtābam* ‘ik probeerde te

[139] Hiervan mag niet de suggestie uitgaan dat er tussen de beide varianten geen betekenisverschil zou zijn.
[140] Soms bevat de ipp-constructie geen of een twijfelachtig *te* terwijl dit in de beide andere constructies wél voorkomt: vgl. *ik heb haar geleerd Frans* / *Frans geleerd te spreken* tegenover *ik heb haar Frans leren spreken* en *hij heeft mij geholpen de vijand* / *de vijand geholpen te verslaan* tegenover *hij heeft mij de vijand helpen (te) verslaan*. Zijn er subtiele betekenisverschillen? En hoe ligt een en ander diachroon?

groeten’. Dat deze functie in een analytische taal als het Nederlands het gebruik (van *proberen*) als hulpwerkwoord bevordert, is tegen die achtergrond begrijpelijk. Uitgesloten van het ipp-effect zijn in ieder geval samengestelde werkwoorden: **Jan is ophouden te fietsen*, en wederkerige werkwoorden: **hij had zich verbeelden te komen.* Door hun structuur lijken ze weinig op hulpwerkwoorden waardoor ze niet als zodanig kunnen worden opgevat.
De indruk is dat er in het zuiden een wat grotere voorkeur voor het ipp-effect is dan in het noorden; dat geldt in ieder geval voor het heden: op het eind van de Middeleeuwen wordt juist voor West-Vlaanderen nog wel eens een participium in plaats van een verwachte infinitief gesignaleerd. In ieder geval gebruikt men tegenwoordig in het zuiden graag een infinitief bij *beginnen*: *het is beginnen (te) regenen*, meer oostelijk ook *het is beginnen met (te) regenen* (in plaats van *is* wordt ook wel *heeft* gebruikt). Noordelijk is *het is begonnen te regenen* hoewel *beginnen te regenen* daar ook wel gehoord kan worden maar dan meer naar het zuiden dan naar het noorden toe (misschien neemt het gebruik ook toe). Ook *Jan heeft de krant proberen te lezen* komt in het zuiden wat vaker voor dan in het noorden.

2. *Middelnederlands*

Het verschijnsel kunnen we reeds (zoals hierboven al gebleken is) in het Middelnederlands terugvinden; het verbreidt zich in de loop der eeuwen lexicaal diffuus en neemt per werkwoord toe in frequentie. Voor het Oudnederlands beschikken we niet over voorbeelden: drieledige gezegdes komen in het daarvoor beschikbare materiaal niet voor. De oorzaak kan de schaarse overlevering zijn maar er kan ook verband zijn met het feit dat de samengestelde perfecta nog niet voldoende tot ontwikkeling waren gekomen (zie hfdst. 4 par. 2.2).

In de volgende middelnederlandse zinnen ontbreekt het effect:

1. want hine hadde (1) niet geduerst (2) iet doen (3) weder des pawes wille (S273) ‘want hij had niet gedurfd iets te doen = niet iets durven doen tegen de wil van de paus’ [modaal hulpwerkwoord]

2. haddic (1) gedorren (2) dore die hage steken (3) mine hant (S273) ‘had ik gedurfd door de haag steken mijn hand = had ik door de haag mijn hand durven uit (te) steken’ [modaal hulpwerkwoord]

3. men niet en soude (1) hebben (2) gheconnen (3) vinden (4) man (H2 437) ‘men zou niet hebben gekund vinden een man = een man hebben kunnen vinden’ [modaal hulpwerkwoord]

4. het gene dat hy over lange hadde (1) begeert (2) te sien (3) (H4 897) ‘hetgeen dat hij lange tijd had begeerd/begeren te zien’ [> modaal hulpwerkwoord]

5. hi hadde (1) ghezien (2) liden (3) vrouwen ende heeren uter stat (S283) ‘hij had gezien gaan vrouwen en heren = vrouwen en heren zien gaan uit de stad [verbum sentiendi]

6. alsic u vore te meneghen stonden hebbe (1) gehort (2) orconden (3) (S273) ‘zoals ik u tevoren vaak heb gehoord = heb horen getuigen’ [verbum sentiendi]

7. hi was (1) aldaer ghelaten (2) staen (3) (S273) ‘hij was daar gelaten staan = men heeft hem daar laten staan’ [causatief/permissief]

8. ende hadse (1) vaste ghedaen (2) benden (3) om zine voeten (H2 426 enz.) ‘en had ze stevig gedaan = doen binden om zijn voeten’ [causatief werkwoord]

9. Nobel die coninc hadde (1) ghedaen (2) sijn hof crayeren over al [H2 426 en.] ‘Nobel de koning had gedaan zijn hof overal doen bijeenroepen = had zijn hof overal doen bijeenroepen ’ [causatief werkwoord]

10. ten venstren es (1) si liggen (3) gegaen (2) (S273) ‘bij het venster is ze liggen gegaan = gaan liggen’ [inchoatief werkwoord]

11. Jan Premmail…die tot Athene getogen (3) was (1) wonen (2) (H3 671) ‘Jan P…die naar Athene getrokken was (om te) wonen = die in Athene was gaan wonen’ [inchoatief werkwoord]

12. hij waer (1) wel licht bleven (2) staen (3) (H2 425) ‘hij zou wel gemakkelijk blijven staan’ [duratief werkwoord]

13. si wort (1) gevonden (2) leggen (3) in groter crancheit (S273) ‘ze werd gevonden liggen in grote ziekte = men heeft haar in grote ziekte aangetroffen’

Hierboven staan hoofdzinnen en bijzinnen waarin participium (2) en de erbij behorende infinitief (3) soms gescheiden voorkomen maar meestal niet. Deze verschillen zijn blijkbaar van geen belang. Gewoonlijk staat het participium vóór de infinitief; er is sprake van de volgorde 1-2-3. Zin 10 met de omgekeerde (tegenwoordig noordoostelijke) volgorde, nl. 1-3-2, is een uitzondering. Een uitzondering is ook zin 11 (3-1-2) waarin *wonen* nog finale betekenis kan hebben: ‘om te wonen’; misschien is dit een zin die hier dus eigenlijk niet thuis hoort. In zin 3, met vier werkwoordsvormen (1-2-3-4), kan *gheconnen* als participium worden begrepen maar het zou ook infinitief: *gheconnen* met perfectiverend prefix, kunnen zijn (hetzelfde zou voor een vorm als *ghewillen* (niet in een voorbeeld) gelden). Over het algemeen vinden we in de vertalingen het ipp-effect maar er zijn uitzonderingen. In zin 7 komt *laten* (causatief hulpwerkwoord) voor waarbij thans passiefvorming, ook met ipp, niet mogelijk is: *hij was daar laten staan. Bij *vinden* (zin 13) is wél passiefvorming mogelijk: *zij werd gevonden*, maar een vertaling met ipp is niet mogelijk: *zij werd in grote ziekte vinden liggen’. In de vertaling van 4 kan het participium blijven staan maar een infinitief lijkt ook mogelijk (in ieder geval in het noorden minder gebruikelijk). Bij 3 vinden we in de vertaling in ieder geval behalve de persoonsvorm drie infinitieven. Bij 9 is ipp alleen mogelijk wanneer de extrapositie van *zijn hof* ongedaan wordt gemaakt: er moet adjacentie zijn tussen de beide werkwoordsvormen.

Middelnederlandse voorbeelden mét het effect zijn:

1. ende her Aernt en heeft (1) connen (2) rechte ghecrighen (3) (S274) ‘en heer Arend niet heeft kunnen recht = geen recht kunnen krijgen [modaal hulpwerkwoord]

2. had sijt u willen consenteren (S274) ‘had (1) zij het u willen (2) toestaan (3)’ {modaal hulpwerkwoord]

3. hadd(1)ic willen (2) mijns sceppers lochenen (3) (H3 675) ‘had ik mijn schepper willen loochenen’ [modaal hulpwerkwoord]

4. hoe dicke hebs (1) te staen (2) boerten ende spotten (3) [S274] ‘hoe dikwijls heb je staan grappen maken en spotten’ [duratief werkwoord]

5. in sijn wout was (1) hi spelen (3) gaen (2) (H2 418) ‘in zijn woud was hij gaan spelen’ [inchoatief werkwoord]

6. nu is (1) dese viericheit…beginnen (2) te verwandelen (3) (H2 424) ‘nu is deze vurigheid beginnen/begonnen te veranderen’ [inchoatief werkwoord]

Ook nu is er geen verschil tussen hoofdzin (zie bijv. zin 1) en bijzin (zie bijv. zin 2). Op basis van een tamelijk groot aantal zinnen (waarvan hierboven drie voorbeelden) kan de indruk zijn dat (2) en (3) vaak, en dan wel in die volgorde, naast elkaar staan. Zin 1 lijkt een uitzondering; *rechte ghecrighen* kan echter als één geheel worden opgevat; zin 3 is een duidelijke uitzondering met *mijns sceppers* tussen (2) en (3). Steeds (wel met uitzondering van 5) vinden we als volgorde 1-2-3 waarbij we voor de tegenwoordige tijd het ipp-effect verwachten en ook vinden. Wel manifesteert zich bij zin 6 een noord-zuidverschil: het zuiden heeft (hierboven reeds vermeld) duidelijk het ipp-effect, het noorden minder duidelijk. Zin 5 is dus met 1-3-2 een uitzondering; ook hier treedt in het Middelnederlands het effect op terwijl we voor het heden, althans in het noordoosten, afwezigheid daarvan zouden verwachten: *was hij spelen gegaan*. Afgezien daarvan is de constructie nu *was hij gaan spelen* (1-2-3).

3. *Dialectisch*

Regionale verschillen zijn hierboven al genoemd; we gaan er in deze paragraaf dieper op in. Vergelijk de volgende groningse zinnen: *ik* (1) *haar geern koomn* (3) *wild* (2) ‘ik heb graag willen komen’, *Piet* (1) *het Klaas dat zeggn* (3) *heurd* (2) ‘Piet heeft Klaas dat horen zeggen’, *hai is* (1) *daor staon* (3) *bleevn* (2) ‘hij is daar blijven staan’, waarin dus steeds (3) met “groene” volgorde aan (2) voorafgaat. Blijkens bijv. fri. *Pyt hat Klaas dat sizzen heard* staan Fries en Gronings wat dit betreft aan dezelfde kant. De (hierboven gegeven) middelnederlandse zin *ten venstren es si liggen gegaen* zou wat betreft de constructie heel goed gronings of fries kunnen zijn: *bij ’t finster is sij liggen*/*lizzen goan/gien*. Let wel: de groningse en friese participia doen het zonder het prefix ge-: *goan*/*gien*, wat verwarring met de infinitief kan geven. Zo kan gron. *goan* ook infinitief zijn maar *wild*, *heurd*, *bleevn*, bij *willn*, *heurn*, *blievn*, zijn onmiskenbare participia. Een achterhoekse zin als *ik had goarne kommn willn* met 3-2 en *willn* als infinitief past niet in het geschetste patroon (het participium preteritum is in dit dialect *ewild*). We kunnen deze zin als een compromisvorm beschouwen, met de noordoostelijke woordvolgorde maar het westelijke ipp-effect. Een zin zonder ipp-effect kan oorspronkelijk de dialectvorm geweest zijn.

De samenhang tussen woordvolgorde en het al dan niet optreden van het ipp-effect komt wat betreft de dialecten en de (vooral westelijk georiënteerde) standaardtaal ook naar voren bij drieledige werkwoordsgroepen op het eind van de bijzin. De hieronder staande zinnen zijn uit het Achterhoeks (ah.), het Stellingwerfs (stw.), het Standaardnederlands (stdnl.) of een zuidelijk dialect (zd.) afkomstig. Zin 4 is onzeker en daarom van een vraagteken voorzien. Houd er rekening mee dat we voor het Achterhoeks (met uitzondering van het uiterste oosten) een van het prefix e- voorzien participium moeten aannemen: *ewild* ‘gewild’, *ekommn* ‘gekomen’, anders dan voor het Stellingwerfs waarin het prefix ontbreekt: *heurd* ‘gehoord’.

1. +ipp: stndl. omdat de schrijverskring in de moedertaal had willen schrijven (consequent rood: V1 V2 V3)
2a. -ipp: ah. omdat de schrieverskring in de modersproake schrievn ewild had (consequent groen: V3 V2 V1)
2b. +ipp: ah. omdat i’j de veugelkes zingn laotn had (consequent groen: V3 V2 V1)

3. +ipp: ah. omdat ik goarne had kommn willn (rood-groen: V1 V3 V2)

4. -ipp: ? omdat ik goarne kommn had (e)wild (groen-rood: V3 V1 V2)

5. -ipp: stw. dat ik hem heurd heb trippeln (groen-rood: V2 V1 V3)

6. +ipp: zd. dat ze gaan vissen zijn (rood-groen: V2 V3 V1)

Voor het al dan niet optreden van het ipp-effect is wel eens de volgende regel (of voorzichtiger: tendens) geformuleerd. Wel te verstaan: dit is niet een regel die binnen één taalvariëteit werkt maar die abstraheert over alle binnen het nederlandse taalgebied gesproken variëteiten. Is de volgorde consequent rood (zin 1): V1V2V3, dan is het effect aanwezig, dus V2 past zich aan volgende V3 aan; is de volgorde consequent groen (zin 2a): V3V2V1, dan is het afwezig, dus V2 past zich aan de volgende V1 aan. Voor het overige geldt: staan V1 en V2 naast elkaar: V3V1V2 (zin 4) of V2V1V3 (zin 5), dan is het afwezig, dus V2 past zich niet aan V3 aan; staan V2 en V3 naast elkaar: V1V3V2 (zin 3) of V2V3V1 (zin 6), dan is het aanwezig, dus V2 past zich aan V3 aan. We kunnen het ook zo formuleren dat het effect niet optreedt bij consequent groen en bij groen voorop, echter wél bij consequent rood en bij rood voorop. Of nog anders: ipp wordt bevorderd wanneer V2 en V3 in welke volgorde dan ook onmiddellijk bij elkaar aansluiten, maar ipp wordt tegengewerkt wanneer dat geldt voor V1 en V2; is beide het geval, dan geeft het zinseinde de doorslag: bij V1V2V3 dus V2V3, bij V3V2V1 dus V2V1. We kunnen aannemen dat de oorspronkelijke volgorde van het noordoosten consequent groen was. De gemengde volgordes (3 t/m 5, 4 voor zover deze voorkomt) kunnen als latere mogelijkheden geïnterpreteerd worden. Een uitzondering is zin 2b (V3V1V2) met de infinitief *loatn* en niet het verwachte participium *eloatn*. Is hier weer (zoals we al eerder hebben aangenomen) westelijke invloed in het spel?

4. *Ontstaan*

Historisch gezien vertegenwoordigt het noordoosten (de compromisvormen niet meegerekend) de oorspronkelijke situatie: afgezien van de persoonsvorm in de hoofdzin die daarin vooraan is gekomen (B), staan de werkwoorden achteraan in groene volgorde (conform A): *Piet heeft…komen gewild* en *dat Piet komen gewild heeft*. Het, overwegend zuidwestelijke, Middelnederlands is nog verder B geworden: *Piet heeft gewild komen* en *dat Piet heeft gewild komen* (SVO), met de beide werkwoorden achteraan in rode volgorde. Het participium krijgt dan, in aangrenzing (adjacentie), dezelfde vorm als het volgende *komen*: *willen komen* (ipp-effect). Waarom treedt dit effect op? *Willen* voor *gewild* staat op de plaats (plaats 2) waar in werkwoordstijden of modale combinaties met drie werkwoorden en wel in rode volgorde het tweede hulpwerkwoord (V2) komt te staan: *Piet zal (dat) hebben gedaan*, *dat Piet (dat) zal hebben gedaan*. Dit hulpwerkwoord staat in de infinitiefvorm en daarnaar kan analogie opgetreden zijn, die nog eens bevorderd is wanneer het werkwoord in kwestie een hulpwerkwoordachtig karakter had. Zoals in de zojuist gegeven zin de infinitief *hebben* in het midden staat, gebeurt dat nu ook in het analogische *heeft willen komen*. De analogie is overigens niet zo ver gegaan dat *komen* door *gekomen* is vervangen: **hij heeft willen gekomen*. Misschien houdt dat er verband mee dat de vervanging van *gewild* door *willen* een stap is van ‘bepaald’ naar ‘onbepaald’ (dus voor meer interpretaties vatbaar), die van *komen* door *gekomen* van ‘onbepaald’ naar meer ‘bepaald’ (dus voor minder interpretaties vatbaar). Anders gezegd: de infinitief functioneert als passe partout-vorm. Van hieruit breidt, in een steeds verder voortschrijdend grammaticalisatieproces, het verschijnsel zich ook naar minder hulpwerkwoordachtige werkwoorden uit.

De betreffende analogie heeft zich niet (bijvoorbeeld) in het Gronings voorgedaan: het is nog steeds *hi hat geern koomn wild* zonder analogie naar *hai wil dat doan hebbn*: **koomn willn*. Het verschil betreft hier echter alleen de uitgang (-t tegenover -n) welk verschil blijkbaar als van ondergeschikt belang werd ervaren. Bij de sterke tegenover de zwakke werkwoorden was men daar al aan gewend: *moak-t* 'gemaakt' tegenover *steeg-n* 'gestegen'. Dit wijst erop dat we ook met het al dan niet aanwezig zijn van het *ge*-prefix (tegenover *e*- en NUL) rekening moeten houden. Voor het Achterhoeks, dat twee kanten uitwijst, kunnen we zoals we in de vorige paragraaf gedaan hebben, aan compromisvormen denken maar ook aan het feit dat het prefix e- zich tussen duidelijk ge- en nul-prefix in bevindt. Zin 5 (vorige paragraaf) is wat het participium betreft autochtoon maar vertoont extrapositie van V3 (*trippeln*), mogelijk onder invloed van stdnl. *dat ik hem heb horen trippelen*. Als de hier gegeven verklaring klopt, dan is het precies genomen niet de woordvolgorde waaruit het al dan niet optreden van het ipp-effect moet worden verklaard (zoals uit de in de vorige paragraaf gegeven "regel" zou kunnen worden afgeleid), maar uit het al dan niet aanwezig zijn van het ge-prefix. Dat er samenhang lijkt te zijn met de woordvolgorde, komt doordat een bepaalde volgorde in de noordoostelijke gebieden samen gaat met de afwezigheid van het ge-prefix en in de andere gebieden een andere volgorde met de aanwezigheid ervan.

5. *Diffusie*

Sommige werkwoorden zoals hulpwerkwoorden als *kunnen*, *moeten* vertonen het effect al heel vroeg, andere gaan van -effect naar +effect, weer andere laten een tijd lang beide effecten zien en gaan vervolgens naar +effect. Een factor zal geweest zijn in welke mate een bepaald werkwoord de trekken van een hulpwerkwoord kon worden toebedeeld.

In het Middelnederlands komt het ipp-effect het vaakst voor bij de modale hulpwerkwoorden: *dorren*, *kunnen*, *moeten*, *mogen*, verder ook maar iets minder vaak bij *willen*. Deze werkwoorden worden op de voet gevolgd door causatief *doen* en *laten* en door de verba sentiendi *horen* en *sien*. Dat zijn ook werkwoorden die een infinitief zonder *te* regeren. De inchoatieve werkwoorden: *beginnen*, *gaan*, *varen*, doen het nog redelijk goed. Vanaf de 16^{e} eeuw gaan ook hulpwerkwoorden als *weten te* 'kunnen', *hoeven*, inchoatief *komen*, duratief *blijven*, *liggen*, *staan*, *zitten*, verbum sentiendi als *voelen*, verder ook *schijnen* duidelijk meedoen. Ook in de 20^{e} eeuw gaat het proces verder met bijvoorbeeld een werkwoord als *proberen*; *beginnen* blijft echter aarzelen. Er wordt wel een implicationele hiërarchie aangenomen: causatief < modaal < sentiendi < benefactief < duratief < inchoatief < controle-werkwoorden (*control verbs*). De eerste drie groepen werkwoorden blijken (zie boven) in het Middelnederlands inderdaad al vaak het effect te vertonen; de modale hulpwerkwoorden gaan daarin voorop, inderdaad niet de verba sentiendi maar ook niet (in strijd met een hiërarchie die wel wordt aangenomen) causatief *doen* of *laten*. Maar misschien is het toch niet toevallig dat er in de boven geciteerde achterhoekse zin sprake is van *laten* (*loatn*). De inchoatieve werkwoorden lijken (eveneens in strijd met genoemde hiërarchie) het effect vaker te vertonen dan de duratieve maar een factor hierbij kan zijn dat duratieve constructies met *zitten te* enz. pas in de 17^{e} eeuw goed in gebruik komen. Opmerkelijk is het veelvuldig optreden van ipp bij het controlewerkwoord *helpen*. Het is in ieder geval duidelijk dat niet alle werkwoorden even snel voor het effect in aanmerking komen: de beslissende factor is in welke mate ze met het andere werkwoord in semantisch opzicht een eenheid vormen, d.w.z. een samenhangend gebeuren aanduiden, zoals bij hulpwerkwoorden verwacht mag worden.

Het is niet verbazingwekkend dat het ipp-effect de normerende grammatici niet ontgaan is. In ieder geval keurt Huydecoper (18e eeuw) *beginnen* in plaats van *begonnen* af omdat zijn collega Ten Kate (rond 1700) als regel gesteld had dat bij werkwoorden die *te* plus infinitief regeren, het participium preteritum gebruikt moest worden.

6. *Taaltypologisch*

Het Nederduits is vergelijkbaar met het Gronings en andere delen van het Nedersaksisch: groene volgorde maar geen prefix *ge-* en geen ipp. In het Hoogduits kunnen we eveneens de groene volgorde, in ieder geval 1-3-2, aantreffen maar er is wél het prefix ge-; het ipp-effect kan daarom optreden blijkens *er hatte* (1) *im Krankenhaus nicht rauchen* (3) *dürfen* (2), naar het model bijv. van *Peter muss* (1) *das getan* (3) *haben* (2), dus met infinitief *dürfen* conform id. *haben*. Een voorbeeld met een bijzin is (vgl. de achterhoekse zin (1) in par. 9.5.3): *weil der Dialektkreis in der Muttersprache hatte schreiben wollen*. Ook in het Hoogduits komt dus de aard van het prefix als bepalende factor tevoorschijn. Het Duits vertoont het effect echter minder dan het Nederlands, nl. niet bij controle-werkwoorden (bijv. *bleiben*), en in het geheel niet bij aspectuele werkwoorden (bijv. *wollen*). In dit geval staat dus het Nederlands niet tussen Duits en Engels (wat vaak wel het geval is) maar staat het Duits in het midden. In het Engels, met rode volgorde en prefixloos participium, ontbreekt het ipp-effect: *he would have heard her sing* (vgl. *he would have done that*). Vergelijk verder voor het Zweeds *han hade velat komma* lett. 'hij had gewild komen', eveneens met rode volgorde en met prefixloos participium. Ook deze gegevens wijzen er op dat het al dan niet aanwezig zijn van het prefix ge- een belangrijke factor is.

15.7.10. SAMENVATTING

We vatten in deze paragraaf de hierboven beschreven ontwikkelingen samen, eerst voor de hoofdzin, daarna voor de bijzin. Om te beginnen moet worden opgemerkt dat in de oudere fasen de regels nog niet zo streng waren als tegenwoordig; er is verband met de indertijd "rijkere" nominale en verbale morfologie. Als we uitgaan van A (TSOV, ook OSV, VSO) als de oudste situatie, dan moeten we voor het Middelnederlands, met al een begin in het Oudnederlands, constateren dat zich daarin, afgezien van A-resten, een ontwikkeling in B-richting (TVSO, ook SVO, OVS) heeft voorgedaan zodat het moderne Nederlands (afgezien van de bijzin, zie beneden) als een B-taal moet worden beschouwd. De basismogelijkheid VSO is echter om iconische redenen (V wordt "bevraagd", zie par. 2) beperkt geraakt of gebleven tot bepaalde zinstypes: de imperatief (waar vroeger nog wel een zinsdeel voor kon staan), de v-vraag en de intussen wat archaïsch geworden (optatieve) zin met een conjunctief voorop. Een mnl. zin als *sprac der Gawein* is wel als een zeldzaamheid te beschouwen; zeker bij opwinding is VSO echter tegenwoordig nog wel mogelijk; *begint-ie me daar te tieren!*, en substandaard ook nog wel na *en*: "tante Betje" (en bij een lange opsomming, bijv. *staan op ons te wachten de volgende bezienswaardigheden: ...*). Afgezien van deze types is de rol van VSO overgenomen door mogelijkheid SVO. Dit is ook de basis van C waarom we het Nederlands in dit opzicht als B/C hebben gekarakteriseerd. De andere B-mogelijkheden, bepVSO en OVS, leiden tot de voor het Nederlands zo kenmerkende inversie. OVS kan echter tot ambiguïteit en verwarring leiden: wat is S, wat is O? Als we afzien van de bovengenoemde uitzonderingen, dan kan als regel worden geformuleerd dat V op de tweede plaats staat. Van A vinden we dus nog resten in Oud- en Middelnederlands, bijv. in (herhaald) mnl. *tachterst hi sinen scacht gegreep*).

Aan de andere kant vinden we, zeker in het Middelnederlands, ook zinnen die aan een verdere ontwikkeling in C-richting (denk ter vergelijking aan het Engels) kunnen doen denken, bijv. (na een bijzin, herhaald: *naderhand toen Cleophas dood was*, *Anna nam een derde man.* Het gaat dan vooral om het ontbreken van inversie na een bijzin, een verschijnsel dat over het algemeen in het moderne Nederlands niet terecht is gekomen. Was er een ontwikkeling die in die richting ging waarop een retrograde ontwikkeling volgde die het Westvlaams ongemoeid heeft gelaten? Het is ook mogelijk dat het verschijnsel tot dit dialect, ruimer het Vlaams (vgl. het voorkomen in Oudenaarde en ook in Gent na conditionele bijzin), beperkt is gebleven en dat het uit de geschreven taal is verdwenen toen meer oostelijke gewesten (Oost-Vlaanderen, Brabant) toonaangevend werden. Misschien is het in dit verband opmerkelijk dat West-Vlaanderen het nederlandstalige gewest is dat het dichtst bij Engeland ligt. Dit behoeft echter niet per se op engelse invloed te wijzen; we zullen hier eerder met een parallelle ontwikkeling te maken hebben, richting C, die zoals we in par. 2 dit hoofdstuk aangenomen hebben, met het voortgaande deflexieproces verband kan houden. Mogelijk heeft dit proces zich in het Westvlaams net als in het Engels en misschien ook in andere kustdialecten (waarvoor echter gegevens ontbreken), dus in (een deel van) het Ingweoons, al in een relatief vroeg stadium voltrokken. Ook aan franse invloed hoeven we niet te denken hoewel die niet per se onmogelijk is: syntactische ontlening komt relatief weinig voor maar is bij intensieve vormen van tweetaligheid (rond de taalgrens bijvoorbeeld) niet uit te sluiten.[141] De normale situatie na een voorafgaande bijzin is nu dat er sprake is van inversie al dan niet met een herhalend of expletief woordje (vaak *dan*) aan het begin van de hoofdzin; ontbreekt dit expletieve woordje na een niet met een conjunctie ingeleide conditionele bijzin, dan spreken we van een "croma-zin" die recent weer een zekere populariteit heeft gekregen. Een uitzondering zonder inversie vormt de hoofdzin na een bijzin met concessief *al*: *al regent het, ik ga naar buiten*.

Reeds in het Oudnederlands vinden we werkwoordscombinaties (Vf/Vi). We mogen aannemen dat ze in het A-stadium achterin bij elkaar stonden in een "groene" volgorde: ViVf; daarna is dan volgens B de Vf naar voren gegaan. Vi, nog niet duidelijk als een werkwoordsvorm ervaren (het was oorspronkelijk een nominale vorm met de functie van een bepaling), bleef achteraan staan met als gevolg een tang. Er konden echter achter Vi nog zinsdelen staan wat we met de term *extrapositie* aanduiden. Komen, in de werkwoordelijke eindgroep, twee of meer werkwoordsvormen naast elkaar te staan, dan kan dat nog in een "groene" maar ook in de nieuwere "rode" volgorde (of in een gemengde volgorde). Naar het moderne Nederlands toe worden de extrapositie-mogelijkheden ingeperkt. Terwijl in oudere fasen ook objecten, predicaatsnomina en zelfs het subject en ondanks LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote) kleine woordjes konden worden geëxtraponeerd, blijft dat nu tot bijzinnen en prepositiegroepen (maar liever geen prepositie-objecten) beperkt. Dit kan, evenals een eventuele terugkeer van Vi naar achter in de zin, als een teruggang naar A (basis SOV) worden geïnterpreteerd. Afgezien van de overgebleven extrapositie-mogelijkheden is de tang een duidelijk kenmerk van het moderne Nederlands geworden. Bij de werkwoordelijke eindgroep moeten we, tegenwoordig vooral voor het zuiden, rekening houden met de mogelijkheid van "doorbreking" (*hij zou wel kunnen de verkeerde afslag nemen*).

[141] Het is eigenlijk beter om van "overdracht" te spreken in het geval dat men een andere taal probeert aan te leren. Ontlening vindt dan bewuster plaats en blijft meer tot de lexicale sfeer beperkt.

De bijzin is een apart geval; deze is afgezien van een paar types (zie hieronder) in het moderne Nederlands duidelijk A: alle werkwoorden staan achteraan. In het Oud- en het Middelnederlands deden zich B-effecten voor (de persoonsvorm gaat naar voren) met als gevolg een tang. Er is ook nu de mogelijkheid van extrapositie en, tegenwoordig vooral in het zuiden, van "doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep": *dat hij wel zou kunnen de verkeerde afslag nemen*. Opnieuw constateren we een retrograde ontwikkeling (richting A): tang annex doorbreking en extrapositie worden teruggedrongen. De werkwoorden komen in principe weer achteraan te staan (of handhaven zich daar), en wel in de oudere "groene" of latere "rode" volgorde (of qua "kleur" gemengde volgorde). De bijzin komt dus door de bank genomen als ouderwetser te voorschijn. In een groot aantal middelnederlandse zinnen (hierboven als voorbeeld gegeven) is de hoofdzin 21x B tegenover 15x A maar is de bijzin 10x A tegenover 6x B; het ouderwetsere karakter van de bijzin komt hier dus te voorschijn.[142] We kunnen hier met een universeel karakter te maken hebben; de hoofdzin is om pragmatische redenen beweeglijker en daardoor ook veranderlijker. Er zijn echter wel bijzinnen die een uitzondering vormen, namelijk de conditionele bijzin met Vf voorop evenals de concessieve bijzin ingeleid met (*ook*) *al* plus Vf.

We kunnen wat de uitkomst van de ontwikkeling betreft een en ander formuleren in termen van de plaats die Vf inneemt: Vf op de tweede plaats is gereserveerd voor de mededelende zin, Vf op de eerste voor de imperatief, een bepaald type optatieve zin, de v-vraag en een bepaald type relatieve bijzin (afgezien van wat spreektaal-verschijnselen), Vf-achteraan voor de bijzin (met de zojuist genoemde uitzonderingen). Het lijkt erop dat hiermee een soort taakverdeling tot stand is gekomen: V2 is "neutraal" (ongemarkeerd) terwijl V1 en V-achteraan iconisch specifiek zijn: V1 is 'V bevraagd' (zie boven), V-achteraan 'van minder belang, minder in de aandacht' ('Van minder belang' laat overigens onverlet dat de belangrijkste informatie zich nu juist in een bijzin kan bevinden.) De taakverdeling moet dus in semantisch-syntactische zin worden begrepen, niet in pragmatische; in pragmatische zin zijn de mogelijkheden kleiner geworden. Een andere zienswijze houdt in dat het Nederlands principieel OV is waarbij in de hoofdzin de persoonsvorm door een transformatie naar voren, op de tweede plaats, wordt gehaald; in bijvoorbeeld v-vragen blijft de eerste plaats dan onbezet. Overigens kunnen er in het Middelnederlands en ook in latere fasen (meestal) objectszinnen voorkomen zonder conjunctie en met de persoonsvorm achteraan of met subject plus persoonsvorm vooraan (dus met de volgorde van een hoofdzin volgens A of B): mnl. *(ic wild)ic wel die wareid wist* en mnl. *(ic wane wel) hi saelt becopen*. Vgl. voor het moderne Nederlands *(hij zei/ik geloof) ik ga maar eens naar huis*, met ook weglating van *dat*; wordt toch *dat* gebruikt, dan is er een pauze tussen *dat* en de rest van de zin. Dergelijke bijzinnen zonder *dat* en met hoofdzinsvolgorde zijn ook bekend van de dialecten. Ze zouden als een stap in de C-richting ("engelse" richting) kunnen worden begrepen: vgl. eng. *he said I believe I'll just go home*.

Er is in het Nederlands zoals we gezien hebben, sprake van een hybride ontwikkeling; als bases zijn TVSO (B) voor de hoofdzin (met wél een belangrijke rol voor SVO) en TSOV (A) voor de bijzin aan te nemen. Dit geldt ook voor het Fries en het Duits, anders dan voor het Engels waarvoor we duidelijk van TSVO (C) moeten uitgaan. Zie voor het Engels verder par.

[142] Deze getallen zeggen uiteraard niet alles. Er is niet van een representatieve steekproef sprake: de zinnen zijn immers gekozen niet vanwege de frequenties maar om de verschillende mogelijkheden te illustreren.

1.2.1 en passim. Nederlands, Fries en Duits kenmerken zich door een tang en door de mogelijkheid van extrapositie (die bij wijze van spreken in het Engels maximaal is). Wat betreft de vreemde tangconstructies kunnen Nederlands, Duits en Fries met reden exotische talen genoemd worden. Het Nederlands vertoont een afwisseling van “rood” en “groen” terwijl de beide andere talen meer een voorkeur voor “groen” laten zien.

De vraag is: waarom juist deze drie talen in vergelijking met het Engels zo’n opvallend karakter hebben gekregen? Er is passim een verband gesuggereerd tussen de syntactische verschuivingen en het proces van deflexie. In het Duits zijn de casūs (vooral een aparte datief) nog betrekkelijk goed bewaard gebleven; in het Nederlands en het Fries is dat echter minder het geval. Voor het Engels kan in verhouding tot het Nederlands (en het Fries?) en dus zeker in verhouding tot het Duits een relatief vroege deflexie worden aangenomen. Nederlands en Fries zouden dus een tussenpositie innemen. Dat is goed te illustreren aan de OVS-mogelijkheid (die al enige keren ter sprake is gekomen). In het Duits hoeft deze mogelijkheid minder gauw een bezwaar te zijn: in *den Junge sieht der Lehrer* zijn O en S duidelijk aan de casus te herkennen. Ambiguïteit is er wél bij *das Mädchen sieht das Kind*; wegens de vooropplaatsing zal *das Mädchen* een grotere kans hebben om als subject te worden begrepen dan *das Kind.* In het Nederlands (en Fries) komt OVS nog wel voor maar kan er sneller dan in het Duits sprake zijn van ambiguïteit: vgl. ndl. *de jongen ziet de leraar* (wie ziet wie?), maar ook nu zal *de jongen* sneller als subject worden begrepen. Bij het gebruik van pronomina hoeft er geen probleem te zijn: *hem ziet de leraar niet*. In het Engels is door de strenge volgorde ambiguïteit uitgesloten: in *the boy sees the teacher* kan *the boy* slechts subject zijn.

Een scandinavische taal als het Zweeds neemt een tussenpositie aan. Het heeft geen SOV in de bijzin: vgl. *jag tror att mannen läser en bok* (SVO) ‘ik geloof dat de man leest een boek = een boek leest’. Het heeft wél inversie: *varja dag läser mannen en bok* (bepVSO) ‘iedere dag leest de man een boek’; vgl. ook in een vraag: *lässer mannen en bok?* (id.) ‘leest de man een boek?’. Voor een mogelijke OVS-volgorde vgl. *ett glas öl gav han mig* ‘een glas bier gaf hij mij’; evenmin als in het Nederlands lijkt deze mogelijkheid erg populair.[143] Wat de bijzinsvolgorde betreft heeft het Zweeds dus een stap in de “engelse” richting gedaan. Onder bepaalde voorwaarden en dan alleen in een *dat*-zin kan echter in een bijzin inversie optreden; een deens voorbeeld daarvan is *vi ved at denne bog har Bo ikke læst* (Harbert 402) lett. ‘we weten dat dit boek heeft Bo niet gelezen’ (het verschijnsel is algemener in het Ijslands, trouwens ook in het Jiddisch). Vergelijk hiervoor ndl. (maar dan zonder conjunctie) *we weten dit boek heeft Bo niet gelezen*, id. duits *wir wissen dieses Buch hat Bo nicht gelesen*.

Bij het ten dele OV-karakter van het Nederlands inclusief Fries en Duits past het voorkomen van postposities c.q. circumposities met postpositionele elementen: vgl. resp. *hij loopt de tuin <u>in</u>* en *hij loopt om de tuin <u>heen</u>*. Zie voor een mogelijk ontstaan van deze adposities hfdst. 2 par. 2.3. Het ontstaan kan niet direct aan de OV-volgorde worden toegeschreven; de OV-volgorde dat echter wél toe en bevorderde het behoud. In de gegeven voorbeelden moet *de tuin* dus als bepaling bij *in* worden begrepen, zo ook *om de tuin* bij *heen*; *om de tuin* is op zichzelf VO (kern – bepaling). Uit het laatste voorbeeld blijkt het hybride karakter van de drie genoemde talen; dat geldt ook in het algemeen doordat naast postposities en circumposities ook preposities voorkomen die in hun gebruik als “ongemarkeerd” moeten worden beschouwd. Dat er een verband bestaat tussen OV-volgorde en postposities is een typologisch

[143] Dit kan in ieder geval uit Google-vertalingen worden afgeleid.

gegeven: vergelijk Baskisch, Hindi, Hongaars; het verband is echter niet dwingend: zo heeft het Latijn ondanks z'n SOV-karakter preposities als in *e domo ambulavi in hortum* 'ik liep het huis uit de tuin in'. In de drie germaanse talen komen preposities, postposities en circumposities náást elkaar voor, ook met enig betekenisverschil, terwijl Baskisch, Hindi, Hongaars alléén postposities kennen zoals er ook vele talen (de meeste zelfs) bestaan met alléén preposities. Voorbeelden daarvan zijn, behalve het reeds genoemde Latijn, het Engels en het Frans.

15.8. VOLGORDE DIRECT EN INDIRECT OBJECT

In par. 3 is de volgorde van direct en indirect object als ze beide pronominaal zijn of het ene object pronominaal, het andere nominaal, al aan de orde geweest. We beperken ons hier tot de situatie waarin beide nominaal zijn.

Als de objecten beide nominaal zijn, dan is er in het Middelnederlands nog vrijheid wat betreft de onderlinge volgorde. De rijkere flexie kan hier van invloed zijn. Vergelijk de volgende voorbeeld-zinnen:

1. (dar na so ontploken si (S) hare tresore ende) offerden den kinde [iO] hare offeranden [dO) (H2 561) '(daarna openden ze hun schatkosten en) offerden het kind hun offeranden' [let op het casusverschil: *den kinde* datief, *hare offeranden* accusatief]

2. alse die IJoeden (S) Ihesum (dO) Pylatus (iO) hadden gelevert (H2 561) 'als de Joden Jezus (dO) Pilatus (iO) hadden uitgeleverd = als de Joden Pilatus Jezus hadden uitgeleverd' [let op de casus *Jhesum*: accusatief]

In de vertaling van 1 komt net als in de vertaling van 8 het iO vóór het dO te staan, in de vertaling van 2 is dat ook het geval maar dan in afwijking van het Middelnederlands

In de volgende 16e-eeuwse zinnen kan de volgorde nog steeds wisselen:

3. ic (S) wil dien man (iO) sine coe (dO) stelen (H4 1054) 'ik wil die man zijn koe stelen'

4. ghy (S) muecht vry wel ghaen ten Blenden ende een offrande (dO) sinte Odelie (iO) dragen (H4 1054) 'gij kunt gerust naar Blenden gaan en een offer Sint Odelie = Sint Odelie een offer brengen'

Ook in het 17e-eeuws komt deze volgorde-variatie nog voor. Dit heeft ertoe geleid dat er discussie ontstaan is over de bekende versregel van Vondel (uit zijn *Vertroostinghe aan Geeraerdt Vossius*): *beny uw soon den hemel niet* (ZT par. 96). Het ligt voor de hand, zeker voor de 20e-eeuwse lezer, om *uw soon* als iO en *den hemel* als dO op te vatten, maar de omgekeerde interpretatie is grammaticaal niet uit te sluiten. We zijn dus aangewezen op textuele of theologische argumenten. Textueel zijn beide interpretaties te verdedigen. In de eerste wordt 'de hemel' van de volgende regel: *de hemel treckt, ay, laat hem los*, als pseudo-agens opgevat: 'de hemel trekt de zoon aan' (de zoon wil graag in de hemel zijn), in de tweede als agens: 'de hemel trekt de zoon naar binnen' (de hemel wil graag de zoon bij zich hebben). Ook de betekenis van *trecken* wisselt. We laten het aan de lezer over om te beslissen welke interpretatie theologisch het meest aanvaardbaar is.

Ook uit de 19e eeuw zijn nog voorbeelden met dO vóór iO (beide nominaal) bekend: *en bood daarop de kostbare doos zijnen heer aan* (Max Havelaar, H7 2204).

In het, ook gesproken, moderne Nederlands staat het iO steeds vóór het dO: *ik geef mijn vader een boek*. De verklaring kan zijn dat het iO als een soort tweede subject (vaak persoonlijk, als pronomen ook vaak in de volle vorm) graag een plaats naar voren inneemt. Voor de andere (drie) regels, waarin ook pronominaal iO en dO verdisconteerd zijn, zie par. 3.2.

Let erop dat we bij de zinnen die we als illustratie bij de regels gegeven hebben, steeds met een "niet-omschreven indirect object" te maken hebben; bij de omschrijving met *aan* wordt de volgorde vrij: *ik geef aan mijn vader een boek* naast *ik geef een boek aan mijn vader*.

15.9. PLAATS BEPALINGEN

Vooraf . Sommige voorbeeldzinnen zijn herhalingen van al eerder gegeven zinnen. Vooraf ook nog een opmerking over het begrip "inherentie". Inherentie is van invloed op de volgorde wanneer er sprake is van meerdere achtergeplaatste prepositiebepalingen: *de liefhebber van voetbal uit Engeland* en niet **de liefhebber uit Engeland van voetbal*. *Uit Engeland* moet hier als een nadere bepaling bij *de liefhebber van voetbal* worden begrepen (een alternatieve interpretatie is dat *uit Engeland* een bepaling is *bij voetbal*). Soms zijn er meer mogelijkheden, afhankelijk van de context: *de discussies van de laatste jaren over de corona*, *de discussies over de corona van de laatste jaren*. Bij de eerste mogelijkheid gaat het meer over corona in het algemeen, bij de tweede de corona van de laatste jaren.

15.9.1. *Algemeen*

Het ontstaan van de attributieve bepaling en de volgorde, intern en extern, van deze bepaling zijn uitvoerig behandeld in hoofdstuk 9. Er is een lange ontwikkeling geweest waarin de verschillende elementen (lidwoord, demonstrativum, numerale, genitief c.q. possessivum, adjectief) uiteindelijk hun vaste plaats hebben gevonden. Een voorbeeld is *de(ze) drie heel aardige* als bepaling bij *jongens*; een ander voorbeeld is *mijn drie heel aardige dochters* met *mijn* poss. in plaats van *de(ze)* dem. Er is steeds sprake van een "van links naar rechts"-structuur die past bij het overwegend OV-karakter van het Nederlands. Het Engels (duidelijk VO) heeft echter dezelfde volgorde: *these/my three very nice guys*. Is er een (tamelijk) universele voorkeur voor vóórplaatsing? In oudere fasen is het beeld wisselend; zo komt in het Middelnederlands achterplaatsing voor met als rest daarvan in de tegenwoordige eedsformule *God almachtig*. Vgl. ook met een genitief: *sone Jacobs* naast *Marien kint*, en hedendaags *'s vaders huis* naast (zeker archaïsch) *het huis des vaders*. Vergeleken met het Oudnederlands lijkt in het Middelnederlands achterplaatsing toegenomen te zijn waarna de ontwikkeling weer teruggaat. Deze ontwikkeling komt overeen met de bijzin: richting B, later weer terug naar richting A. Zie hfdst. 9 par. 6 voor het wisselende beeld in andere, ook klassieke talen.

We beperken ons hieronder verder tot predicatieve en adverbiale bepalingen die we nu kortweg *bepalingen* (zonder meer) zullen noemen. Globaal kunnen we onderscheid maken tussen *T-bepalingen* (aan het begin van de zin, vóór V, S of O), *achterbepalingen* (aan het eind van de zin, na V, S of O) en *overige bepalingen* waaronder *tussenbepalingen* (ergens midden in de zin, bijv. tussen S en V).[144] We zouden in het algemeen van *tussenbepalingen* kunnen spreken als we bijvoorbeeld voor een zin als *die man lacht de hele dag aan één stuk door* verdisconteren dat *lacht* oorspronkelijk op het einde stond (en volgens een bepaalde

[144] We spreken hier van *T-bepaling* en *achterbepaling*. Een *vóórbepaling* is onderdeel van een woordgroep: vgl. *lieve* in *het lieve kind*, zo ook een *nabepaling*: vgl. *Haarlem* in *de stad Haarlem*.

visie daar "eigenlijk" nog steeds staat).Vergelijk voor het moderne Nederlands met T-bepaling: *in de bijkeuken doet Piet de afwas*, met achterbepaling: *Piet doet de afwas in de bijkeuken*, met tussenbepaling in *Piet doet in de bijkeuken de afwas*. *In de bijkeuken* is een voorbeeld van een adverbiale bepaling (van plaats); de beweeglijkheid geldt ook voor bepalingen van gesteldheid: *tot bisschop koos het volk Johannes*, *het volk koos Johannes tot bisschop*, *het volk koos tot bisschop Johannes*. Een C-taal als het Engels heeft zoals reeds gebleken kan zijn, een relatief strenge volgorde. Doordat SVO (evt. SVfVi+O) en VSO (evt. VfSVi+O) nauw aaneengesloten gehelen vormen, is er letterlijk genomen meestal weinig plaats voor tussenbepalingen; de bepalingen komen in de volgende zin alle achter O te staan: *I has lived here for a long time in that beautiful house on the corner*. Met vóórinbepalingen heeft het Engels ook moeite: *all day in the library the boy has been reading that book* ("frontal overload"). De moeite wordt minder wanneer *in the library* tussen pauzes (op schrift tussen komma's) komt te staan.

In het A-beeld (basis SOV) past dat de plaats van de bepaling betrekkelijk vrij is. Hoewel de tendens is om het werkwoord achteraan te plaatsen, kunnen bepalingen daar toch nog gemakkelijk achter komen te staan. Vgl. uit een latijnse vertaling van een bekend oudejaarslied: *vivimus per breve tempus super patrum tumulis* 'we leven gedurende een korte tijd op de graven van de vaderen'.[145] In topic-positie zijn twee bepalingen niet uitgesloten of een combinatie van bepaling plus V of O. Vergelijk uit de latijnse versie in de Wachtendonckse Psalmen (PS 62, 2) (*Deus meus*) *ad tē de lůce vigilō*'(mijn God) naar jou vanaf het licht waak ik' met twee bepalingen in de aanloop[146]. Een klassiek voorbeeld, met zelfs drie bepalingen (zie de schuine strepen) in de aanloop, is */ut Romae cōnsulēs, /sic Cartagine/ quotannis/ annuī bīnī rēgēs creābantur* (Kroon 2007 p. 37) lett. 'zoals in Rome de consuls, zo in Cartago elk jaar tweejaarlijkse koningen werden gekozen'. Evenals in het Engels wordt zoiets in hedendaags Nederlands snel als overladen ervaren: *de hele dag in de bibliotheek heeft de jongen in dat boek zitten lezen*. Ook nu kan die overladenheid minder storend gemaakt woorden door *in de bibliotheek* tussen pauzes, in schrift tusssen komma's te plaatsen. Een andere manier is de invoeging van *en wel*: *de hele dag en wel in de bibliotheek*… , waardoor in feite één bepaling ontstaat. Vergeleken bij het A-stadium zijn (afgezien van pauzes) de mogelijkheden bij extractie tot één zinsdeel beperkt geraakt. Overigens is er in het Nederlands heel wat mogelijk: vgl. naast *hij schrijft al zijn brieven op een mooie manier* ook *hij schrijft op een mooie manier al zijn brieven* en (met vóóropplaatsing, "extractie") *op een mooie manier schrijft hij al zijn brieven*. Er zijn pragmatische redenen voor het verschil in plaatsing tussen deze zinnen: de bijwoordelijke bepaling krijgt wisselend reliëf. Extrapositie blijft in hedendaags Nederlands blijft vaak tot één bepaling beperkt: *ik heb gisteren een bezoek gebracht aan Amsterdam*, maar vgl. bijv. *ik heb hem gisteren nog gezien met zijn vrienden op de markt*, met twee prepositie-bepalingen, of *ik heb hem gisteren nog gezien op de markt terwijl hij bij een stalletje stond*, met een prepositie-bepaling en een bijzin.

[145] Omdat in het Latijn werkwoordscombinaties nog niet zo frequent voorkwamen, is het moeilijk om daar voorbeelden mee te geven.

[146] "Aanloop" wordt hier in een tamelijk uitgebreide betekenis gebruikt; soms blijft de betekenis beperkt tot een vooropgeplaatst zinsdeel dat door een pauze van de rest van de zin is gescheiden. Vgl. *immers*: *immers, hij had het wel even kunnen zeggen*.

We besteden hieronder eerst aandacht aan de pronominale adverba, daarna aan T-bepalingen, achterbepalingen en overige bepalingen.

15.9.2. *Pronominale adverbia*

In hfdst. 2 par. 2.5 is het ontstaan van de pronominale adverbia besproken. Deze kwamen oorspronkelijk naast adpositiegroepen voor: *daarin* naast *in dat*. De vraag is daar onbesproken gebleven waarom in het Nederlands *daarin* de voorkeur heeft gekregen en uiteindelijk het alleenrecht. Dit kan verband houden met de "OV"-tendens; die tendens is dan wel niet de oorzaak van het ontstaan van de pronominale adverbia geweest maar heeft er wel voor gezocht dat ze konden blijven bestaan en de voorkeur en uiteindelijk het alleenrecht hebben gekregen. In een bijzin als *dat hij daarin loopt* kunnen we *daarin loopt* als "OV" karakteriseren: *daarin* "O" – *loopt* V, en *daarin* eveneens als "OV": *daar* "O" – *in* "V" (vgl. ook *het huis – in* enz.). In de hoofdzin verhuist het verbum finitum naar voren maar vergelijk met een verbum infinitum *hij is daarin gelopen* waarin *daarin gelopen* weer als "O" ["OV"] – V kan worden gekarakteriseerd. Er is een parallellie met de (eveneens later in het Germaans ontstane) scheidbaar samengestelde werkwoorden (zie HG deel 2 par. 7.3.1.2): vgl. *dat ik het boek aanneem* met *dat ik het boek daarop leg*: in beide gevallen staat het partikel direct voor het werkwoord (beide onderstreept), zo ook in *ik heb het boek aangenomen* en *ik heb het boek daarop gelegd*. Hier komt het Nederlands dus duidelijk als een (S)OV-taal te voorschijn. Dergelijke talen zijn zoals we al eerder gezien hebben, ook het Fries en het Nederlands; het past in het beeld dat ze wat betreft de pronominale adverbia gelijk opgaan, al zijn de adverbia in kwestie in het Duits wel iets minder populair dan in de beide andere talen: vgl. ndl. *daartegenover*, fri. *dêrfoaroer* tegenover *demgegenüber* (niet dus *dagegenüber*, wel met postpositie, dus toch "OV". In een typische VO-taal als het Engels ontbreken ze: *he walks into it*, *I put the book on it*, *opposite to that*; *thereafter* is een archaïsch voorbeeld wat erop wijst dat het Engels ook een tijd lang OV is geweest met de mogelijkheid van pronominale adverbia. Vergelijk ook een overwegende VO-taal als het Zweeds met *i den* 'lett. in dat = daarin'.[147] Opmerkelijk is dat in het Middelnederlands naast die met pronominaal adverbium de prepositionele manier van uitdrukken voorkomt, dus *op dat* ("VO") naast *daerop* ("OV"). Is dit een rest van de oude situatie of past dit bij de tendens in de "engelse" SVO-richting? (vgl. verder passim dit hoofdstuk). Misschien is beide waar: onl. *vano thiu* 'om dat' wijst op ouderdom, (hedendaags) Gents, dus zuidwestelijk, *van wa*, *over wa* op de SVO-tendens.

In hoofdstuk 2 par. 2.5 is ook de splitsing aan de orde gekomen: vgl. *daarin geloof ik niet* naast *daar geloof ik niet in*. In de eerste variant is *daarin* naar voren gehaald om er de aandacht op te vestigen (een pragmatische reden); opmerkelijk is dat het element zoals uit de tweede variant blijkt, achteraan kan blijven staan ("stranding": zie hierover meer hoofdstuk 16 par. 4). Mogelijk speelt hier de SOV-tendens een rol, in zoverre dat men in ieder geval "V" graag achteraan wil houden. Overigens hoeft *daar* (evenals *hier*) niet helemaal vooraan te staan: vgl. de volgende modern-nederlandse zinnen: *ik heb al die tijd daar niet veel meer* over *gehoord* of *ik heb daar al die tijd niet veel meer over gehoord*. Minder gebruikelijk klinkt ?*ik heb al die tijd niet veel meer daarover gehoord*. Het zwakke element *er* (ontstaan door reductie uit *daar*) staat in ieder geval graag voorop: *ik heb er al die tijd niet veel meer over*

[147] De slavische talen, Pools, Tsjechisch, hebben de prepositionele constructie: pools *w nim*, tsjechisch *w něm* 'daarin'. Vergelijk daarnaast het fins-oegrische Hongaars met *ott benn* 'daar binnen'. Is hier duitse invloed in het spel? Het Frans heeft voor 'daarin' *lá-dedans* en voor 'daaruit' *de lá*.

gehoord. Stellig ongebruikelijk is ??*ik heb al die tijd niet veel meer erover gehoord*. Helemaal aan het begin is *er* echter niet mogelijk: **erover heb ik niet veel gehoord*, **er heb ik niet veel over gehoord*.

15.9.3. *T-bepalingen*

Hierboven zijn "frontal overload" en de vermijding ervan al aan de orde geweest. Vergelijk in dit verband ook, afgezien van het woordje *nu*, de onwenselijkheid of onmogelijkheid om duidelijke zinsdelen vóór de imperatief te plaatsen (par. 7.4). Twee bepalingen staan voorop in de middelnederlandse zin w*ant sonder berou, des seker sijt, en wort nyemant der sonden quijt* (H3 768) 'want zonder berouw, wees daarvan zeker, raakt niemand de zonden kwijt', met de tweede bepaling tussen pauzes (ook in het handschrift aangegeven?). Een oudnederlands voorbeeld is *thes naghtes an minemo beddo vortheroda ich minen wino* (ONW LW, herhaald uit par. 7.2.2) 'des nachts op mijn bed verlangde ik naar mijn vriend', met een temporele plus een locatieve bepaling vooraan. De indruk is dat twee van dergelijke korte bepalingen voorop ook voor de moderne ervaring (in ieder geval wat spreektaal betreft) geen bezwaar hoeft te zijn, ook zonder pauzes. De bijzin wordt over het algemeen niet met een bepaling ingeleid; dit type zin is minder geschikt voor topicalisatie (zoals in par. 7.7.1 is verondersteld). Vergelijk echter de oudnederlandse zin: *samo mit then guoden salvon geheiled wirthen thie geknisedon ande thie siechon lichamon* 'zoals met de goede zalf geheeld worden die gekneusde en zieke lichamen'. Vergelijk ook mnl. *dat bi naturen nit lange en soude mogen duren Lutgart…in dit leven* 'dat vanwege de natuur niet lang zou blijven Lutgart…in dit leven', met zelfs twee bepalingen aan het begin. In de moderne vertaling kan eventueel *vanwege de natuur* voorop blijven staan maar dan wel onmiddellijk gevolgd door het subject. Bij de Vondeliaanse zin *opdat te rijker mocht Zijn inghezaaide zaad in ons vruchtbaar groeien*, is de oplossing de persoonsvorm *mocht* naar achteren te verplaatsen. Een 17e-eeuws voorbeeld uit de 17e is ook van de Ruyter (H5 1341): *soo dat eyndelyck ick gestadych ryep*. Een vergelijkbare zin, met een korte bepaling, lijkt ook in modern (gesproken) Nederlands wel mogelijk: *zodat eindelijk ik het hotel in de verte zag liggen*. Een meer omvangrijke bepaling komt dan weer al vlug tussen pauzes te staan: *zodat, na vele zwerftochten, we ons doel bereikten*.

15.9.4. *Achterbepalingen*

Evenals T-plaatsing blijft ook achterplaatsing tegenwoordig tot één bepaling beperkt. In de mnl. zin *so wart gesendt dingel Gabriel van Gode in ene stat van Galileen*, *die heett Nazareth* staan (afgezien van het subject) twee bepalingen in extrapositie: *van Gode* en *in ene stat van Galileen*, met bij de laatste ook een relatieve bijzin. In de vertaling kan alleen 'naar een stad in Galilea' geëxtraponeerd worden (en moet het subject *Gabriel* vóór *wart* geplaatst worden). In de volgende middelnederlandse zin staan eveneens twee zinsdelen in extrapositie maar het eerste zinsdeel is een direct object en het tweede een prepositiegroep die een bijzin bevat: *gine moget ontseggen camp no strijt jegen negenen man dies u wille leggen an* (Karel ende Elegast). De bijzin komt in de vertaling bij voorkeur in achterplaatsing voor: 'gij kunt niet het gevecht een man weigeren die u ervan wil beschuldigen', met ook liever *een man* iO vóór *het gevecht* dO. Met een "omschreven iO" is er meer achterplaatsing mogelijk: 'gij kunt het gevecht niet weigeren aan een man die u ervan wil beschuldigen'.

Er worden verder, gezien vanuit het moderne Nederlands, nog voorbeelden van afwijkende achterplaatsing gegeven. Ook negaties komen daarbij aan de orde; voor de plaats van het oude *en* en ook andere ontkennende elementen in het Middelnederlands zie (ook) hoofdstuk 12. Voor het Middelnederlands is geconstateerd dat men *niet* daarin graag aan het eind van de zin plaatste; *ine [= ic ne] ben van derre werelt nit* 'ik ben niet van deze wereld'. Er is wel verband met het feit dat het in deze zin nog (versterkend) deel van de negatie is; het eerste deel is *ne* (in *ine*). Een voorbeeld van een dubbele achterplaatsing is mnl. *men vintse anders nemmermee niewer* 'anders nergens nooit = nergens ooit anders = volstrekt nergens anders'. Er zijn ook gevallen waarin in het Middelnederlands en ook nog wel later *niet* weliswaar niet op het einde van de zin staat maar dan toch wel meer naar achteren dan in het moderne Nederlands (afgezien van zuidwestelijke dialecten en mogelijk ook meer in het algemeen van spreektaal): *want ine [= ic ne] ben noch te minen vader nit gevaren* (H2, 561) 'want ik ben nog niet tot mijn vader opgevaren'. Vergelijk ook *si conden bi malcander niet komen*; rijmdwang is hier geen verklaring: het gedicht is rijmloos, eventueel wél het ritme. Die factor kan in het algemeen in het spel zijn. Een 17e-eeuws voorbeeld (de Ruyter) is *ten comt seeker by my niet toe* 'zeker niet door mij' *dat de crijgh zoo langh duert* (in plaats van *niet by my*). Uit de 18e eeuw zijn *tot men* 'mijn' *groot verdriet ben ik zo gelukkig niet*; *het valt me daeglyks niet te beurd* (H6 1608). Er zijn ook nog vele voorbeelden uit de 19e en 20e eeuw; vgl. bij een bekende grammaticus (van Haeringen): *hier zal echter de term vergelijking in deze vaktechnische zin niet genomen worden* (waarin we *niet* nu toch wel eerder na *vergelijking* zullen plaatsen). Voor de noordoostelijke dialecten (Twents) wordt een neiging geconstateerd om adverbiaal *al* en *wel* naar achteren te schuiven: *de moeders scheppen vast het eten al op*; *dat vreten de koeien ook allemaal wel op* Nuijtens 1962, p. 119). Deze zinnen lijken echter ook weer in het algemeen spreektaal te kunnen zijn. Vergelijk daarvoor ook, met een duidelijke "afterthought' (achteraf-denkerij), *ik geloof dat ik maar thuis blijf dan* naast zeker in schrijftaal *ik geloof dat ik dan maar thuis blijf*. Of vgl. *hij gaat mee, toch?* Schrijver dezes "betrapt" er zich vaak op dat hij aan het eind van de zin nog een adverbium toevoegt, bijv. *dat heb ik gedaan ook*. Een mnl. zin als *Nobel die coninc hadde ghedaen sijn hof crayeren over al* (par. 7.8.3.2 zin 9) laat zien dat er niet van een recent verschijnsel sprake is. De zin is echter uit een gedicht afkomstig. Om welke adverbia het nu en vroeger gaat zou onderzocht moeten worden.

15.9.5. *Overige bepalingen*

In de vorige paragrafen zijn al vaak voorbeeldzinnen gegeven waarin tussenbepalingen voorkomen. Heel vaak betreft het maar één zo'n bepaling: vgl. *daer* in mnl. *in een crebbe leit daer gheboren een kint.* Uit de Heliand is de volgende zin met twee bepalingen afkomstig: *Erodes was an Hierusalem oƀer that Iudeono folc gicoran te kuninge* (H1 344) 'Herodes was in Jeruzalem over het joodse volk verkozen tot koning'. De bepalingen in kwestie zijn *an Hierusalem* als plaatsbepaling en *oƀer that Iudeono folc* als nadere bepaling bij het 'tot koning gekozen worden'; verder is er ook nog extrapositie van een prepositiegroep: *te kuninge*. De meer inherente bepaling staat dus het dichtst bij *gicoran te kuninge* maar aan de hand van één voorbeeld kunnen natuurlijk geen ver-reikende conclusies getrokken worden. Uit later tijd (11e eeuw, LW) is *(wanda) sich got van himole hara ze erthan gebrachte thurg minon willon* 'want zich God van de hemel hierheen naar de aarde bracht om mijnentwil', met als "logische" volgorde: 'vanwaar > waarheen algemeen > waarheen specifiek'. Middelnederlandse zinnen met twee tussenbepalingen zijn heel gewoon: vgl. *dat moeste hi*

daer te hant toghen met *daer* en *te hant*. Een zin met een ingewikkelde bepaling, tussen S en V, is *(die vroede liede segghen al bloet) die sonne achtwerven alse groet alse die erde es (al gheheel)* 'dat de zon acht keer zo groot als de aarde is'; deze tussenplaatsing is ook modern nederlands hoewel we *als de aarde* misschien eerder zullen extraponeren. Let wel: we hebben hier met een bijzin te maken waarin het regel is (of wordt) dat het werkwoord c.q. de werkwoorden achteraan staat c.q. staan (dus met een grote kans op tussenbepalingen).

Een opmerkelijke zin (bijzin) bij de Ruyter is: *daer ider een hem wel moet voor wachten*, met *voor* tussen Vf en Vi. Tegenwoordig zouden we dit een geval van doorbreking (van de werkwoordelijke eindgroep) noemen, een verschijnsel waarom zuidelijk Nederlands bekend is (par. 7.9.3). Een mnl. voorbeeld is *(nu suldi) horen voort bedieden* (H2 549).

Hier volgen nog SVO-voorbeelden met een opmerkelijke plaats van een beknopte bijzin tussen S en V, resp. uit de 16e en 17e eeuw:

1. dese burghers om vreedsamelick met malcander te connen leven, hebben seker rechten (H4 1042)

2. Sforza, om 't ujtkoomen der moordt te verhoeden, deed Ponzin heimelijk ombrengen (H5 1324)

In beide zinnen zouden we tegenwoordig de persoonsvorm vóór de beknopte bijzin plaatsen. Een voor modern besef eveneens opmerkelijke plaats, tussen indirect object en werkwoord, heeft de bepaling in de volgende 17e-eeuwse zin:

4. mij door de vingers druipt gevatte naald en spil (H5 1326)

Ook sommige kleine adverbia inclusief negaties kunnen (17e, 18e eeuw en ook later nog wel) vanuit modern (normatief) perspectief in een afwijkende volgorde voorkomen: *gheen meer mensen* 'geen mensen meer', *eens weer* 'weer eens', *bij X juist* 'juist bij X', *niet maar* 'maar niet', *maar alleen* 'alleen maar'. In de volgende zin is *alleen* wel ver afgedwaald van waar het bij hoort: *de vrees haren toestand nog te verergeren had alleen hem kunnen tegenhouden* (H7 2005; begrijp: *alleen de vrees*...). Dat zo'n volgorde nu niet meer door de normatieve beugel kan, houdt er wel verband mee dat er sprake kan zijn van ambiguïteit. Vgl. ook *ofschoon de burcht alleen met muren was omringd* (H7 2005); zoals uit de context blijkt, is de bedoeling dat *alleen* bij *de burcht* hoort en niet bij *met muren*. In gesproken taal kunnen misschien accent en intonatie de ambiguïteit oplossen, bijv. een sterk accent op *burcht* of *alleen*. Grammatici, reeds in de 19e eeuw, hebben voor zulke "verkeerde schikkingen" van de adverbia gewaarschuwd. (Voor de plaats van de oude negatie *en* en andere ontkennende elementen in het Middelnederlands zie hoofdstuk 12.)

15.9.6. *Adverbia op vreemde plaatsen*

In soms archaïsche taal kan er nog een klein adverbum tussen S en Vf staan; een bijbels voorbeeld is *Barabbas nu was een rover*, een wat moderner: *het landschap intussen was prachtig.* De beide adverbia zijn hier hun temporele betekenis wel kwijtgeraakt; ze hebben meer een pragmatische functie in de betreffende conversatie gekregen: 'u denkt er misschien niet aan maar u moet goed weten dat enz.'. Adverbia die semantisch bij het werkwoord van de hoofdzin horen, kunnen in de bijzin terechtkomen: *ik hoorde dat ze helaas nog in het buitenland zit* i.p.v. *ik hoorde helaas dat zij nog in het buitenland zit*. Het onaangename "helaas"-gevoel zit in feite niet bij de zij- maar bij de ik-persoon, maar door *helaas* naar de

bijzin te verplaatsen, wordt de uitdrukking ervan afgezwakt. In het Middelnederlands fungeert het overeenkomende *alaes* nog als tussenwerpsel; als zodanig kan het ook in de bijzin terechtgekomen zijn: *ik hoorde dat ze, helaas!, nog in het buitenland zit*. Het is dan vervolgens echt deel van de bijzin geworden en daarmee adverbium met als betekenis zoiets als 'hetgeen te betreuren is'. De omgekeerde beweging maakt de negatie mee in *ik hoop niet dat ze vandaag komt* i.p.v. *ik hoop dat ze vandaag niet komt*. De eerste zin is stelliger dan de tweede, de tweede op zijn beurt dan *ik hoop dat ze niet vandaag komt* ('morgen mag wel'). We kunnen hier ook omdat er van een naar voren halen sprake is, van prolepsis spreken (zie ook hfdst. 16 par. 6).

15.9.7. *Volgorde binnen de tang*

Hierboven is de onderlinge volgorde van de tussenbepalingen al eens aangestipt; "inherentie" van de bepalingen (hoe nauw sluiten ze semantisch aan bij het (hoofd(werkwoord?) kan er een rol bij spelen. We gaan er hier nog wat dieper op in aan de hand van een lange zin, een bijzin met op het einde de persoonsvorm of de persoonsvorm plus participium:

1. (men zegt dat) die jongen / gisteravond laat / daar op de hoek van de straat / terwijl het regende en koud was, / nog een tijd lang / over van alles en nog wat / met dat meisje / praatte c.q. heeft gepraat

De zin laat een bepaalde volgorde van bepalingen zien: van tijd (tijdstip), van plaats, van omstandigheid (bijzin), van tijdsduur, van object = prepositie-object (onderwerp van gesprek), van comativiteit (met wie). Deze volgorde is dus niet toevallig: hoe inherenter de bepaling, d.w.z. des te meer deze semantisch aansluit bij het werkwoord c.q. de werkwoorden op het eind, des te dichter deze daarbij staat. Voor de hoofdzin hoeven we de persoonsvorm alleen maar naar voren te halen:

2. die jongen praatte gisteravond…met dat meisje

3. die jongen heeft gisteravond…met dat meisje gepraat

Voor de volgorde maakt dat niets uit: die blijft alsof de persoonsvorm nog achteraan staat; in de tweede variant staat daar dan nog wel het participium. De gegeven volgorde is wel de "natuurlijkste" maar niet dwingend: zo kan een bepaling gemakkelijk (of minder gemakkelijk) meer naar voren worden gehaald om hem meer reliëf te geven (*scrambling*) terwijl zoals bekend een prepositiegroep of een bijzin ook geëxtraponeerd kan worden. We zien nu af van "afterthought" die heel gebruikelijk is in spreektaal: veel bepalingen worden daarin pas later toegevoegd, bijv. *hij heeft een tijd lang met dat meisje staan praten, daar op de hoek van de straat*. We kunnen aannemen dat het criterium van interne aansluiting ook op de oud- en middelnederlandse volgordes van toepassing was. Een echte toetsing is moeilijk omdat zinnen met heel veel zinsdelen binnen de tang nu eenmaal niet vaak voorkomen en voor oudere fasen zijn er uiteraard geen intuïties waarop we kunnen afgaan.

In de hoofdzin kan er dus een tang ontstaan, tussen persoonsvorm en infiniet werkwoord. Zo'n tang wordt, zeker bij spreken en luisteren, niet altijd als "aangenaam" ervaren. Een tangconstructie kan namelijk, mede als gevolg van de inperking van de extrapositie-mogelijkheden, zeer uitgebreid zijn; vgl. nog eens maar nu volledig het hierboven gegeveen voorbeeld (met de werkwoorden onderstreept):

3a. die jongen / heeft / gisteravond laat / daar op de hoek van de straat / terwijl het regende en koud was, / nog een tijd lang / over van alles en nog wat / met dat meisje / staan praten

Gisteravond laat of een ander zinsdeel zou in ieder geval vooropgeplaatst kunnen worden (extractie). De beide bepalingen van tijdstip en tijdsduur kunnen niet geëxtraponeerd worden; met de andere bepalingen (plaatsbepaling met prepositie, bijzin van omstandigheid, prepositie-object, comitatieve prepositiegroep) lukt dat wel maar zeker niet met een aantal ervan tegelijk. In gesproken Nederlands is om de tang te verlichten een herhalingsconstructie mogelijk:

bijv. die jongen heeft gisteravond laat daar op de hoek van de straat terwijl het regende en koud was, heeft die jongen (of heeftie) nog een tijd lang over van alles en nog wat met dat meisje staan praten

Let erop dat de herhaling moet aansluiten bij wat voorafgaat: *terwijl het regende en koud was, heeft die jongen…* vormt een grammaticaal aanvaardbaar geheel. De herhaling kan ook op een ander punt plaatsvinden: *over van alles en nog wat heeftie met dat meisje…*; herhaling tussen *gisteravond* en *laat* is uiteraard niet mogelijk omdat *gisteravond laat* één zinsdeel vormt. Ook meer dan één herhaling is mogelijk, bijv. zowel na *…koud was* als na *…nog wat*.

N.B. Herhalingsconstructies die eerder aan een wat moeizame zinsvorming moeten worden toegeschreven, hebben we in hfdst. 14 par. 5 leren kennen. We herhalen hier nog een middelnederlands voorbeeld maar het zou, in vertaling, ook heel goed modern nederlands kunnen zijn (de herhaling is onderstreept):

4. God gheboot heme dat hi sinen sone Ysacke, dien hi minde boven al, die heme ghegeven was boven nature, ende daer hi groots dincs ane vermoede, dat hi *dien* dooden soute (S318)
'God gebood hem dat hij zijn zoon Izak die hij boven alles beminde, die hem tegen de natuur in was gegeven, en waaraan (aan wie) hij iets groots vermoedde, dat hij die zou doden'

15.10. SAMENGESTELDE ZIN

15.10.1. *Inleiding*

Een verbinding van hoofdzin en bijzin is zeer gebruikelijk: *ik blijf thuis* (hoofdzin) *omdat het regent* (bijzin). Een hoofdzin kan ook gemakkelijk apart voorkomen: *ik blijf thuis*; dat gaat bij een bijzin minder gemakkelijk maar vgl. bij een verjaardagswens: *dat je er nog vele jaren bij zult krijgen!* Er is dan sprake van ellips: *ik hoop dat je…* We zien nu af van de contextuele factor, vgl. als antwoord op een vraag: *omdat het regent*. Hoofdzinnen kunnen ook door nevenschikking met elkaar verbonden worden: *ik blijf thuis maar hij gaat naar buiten*, zo ook bijzinnen: *ik blijf thuis omdat het regent en omdat ik nog veel werk te doen heb.* In het eerste voorbeeld hierboven staat de bijzin na de hoofdzin maar de volgorde kan ook andersom zijn: *omdat het regent, blijf ik thuis*. Ook kan een bijzin midden in de hoofdzin staan: *ik blijf omdat het regent, maar thuis*. Vergelijk in dit verband de plaats van een pronomen, in het biezonder *zich*: *hij heeft zich toen hij erop attent gemaakt werd, geëxcuseerd* naast *hij heeft toen hij erop attent gemaakt werd, zich geëxcuseerd*. We mogen aannemen dat al deze mogelijkheden ook voor oudere fasen golden (afgezien van het feit dat er oorspronkelijk nog geen (duidelijke) bijzinnen waren: zie hfdst. 2 par. 4.2). We beperken ons hieronder tot een aantal volgens het moderne normgevoel afwijkende plaatsingen. Voor de gesproken taal (voor zover daarin bijzinnen worden gebruikt) zijn ze misschien niet altijd uit te sluiten.

15.10.2. *Plaats relatieve bijzin*

De zinsbouw wijkt in het Middelnederlands nogal eens af van wat in het moderne Nederlands gebruikelijk is. Vergelijk de plaats van de volgende relatieve bijzinnen:

1. die daer die boodscap brochte, dinghel, die van Gode quam, sprac ten coninc (S 351) lett. ‘die daar de boodschap bracht, de engel, die van God kwam, sprak tot de koning = de engel die van God kwam, die daar de boodschap bracht, sprak tot de koning’ [vooropplaatsing van bij *dinghel* horende bijzin]

2. soo dattie lucht so soete was, die siec was, dat hi al genas (S351) ‘zodat de lucht zo zoet was, die ziek was, dat hij helemaal genas = ’zodat de lucht zo zoet was dat hij die ziek was, helemaal genas [vooropplaatsing van bijzin *die siec was* (bij *hi*) vanuit de *dat*-zin naar een hogere bijzin]

3. (wilde (Paris) de prijs geven aan haar) die schoonste die in de werelt ware, vrouwe, die wildsoe hem vriën (S352) ‘(wilde Paris haar de prijs geven,) de mooiste die er in de wereld was, vrouw, die wilde zij hem bezorgen = de vrouw, de mooiste die er in de wereld was, (die) wilde zij hem bezorgen’ [vooropplaatsing van de bijzin bij *vrouwe*]

4. Ferguut seit heme, die niet en rochte te liegene, hoe hi te hove quam (S352) ‘Ferguut zegt hem, die er niet om gaf te liegen, hoe hij aan het hof kwam = Ferguut die er niet om gaf te liegen, zegt hem hoe hij aan het hof kwam’ [achterplaatsing van de bijzin bij *Ferguut*]

5. die kerstine horden die busine, die in haghen waren geslopen (S352) ‘de christenen hoorden de bazuinen die in struiken waren geslopen = de christenen die in struiken waren geslopen, hoorden de bazuinen’ [achterplaatsing van bijzin bij *die kerstine*]

6. dus weert die hope van hem die doet, die hem geeft troest ende coenheit mede (MM p. 97) ‘zo weert de hoop die hem steun en dapperheid geeft, van hem de dood.

Deze zinnen laten vooropplaatsing, prolepsis (1 t/m 3) of achterplaatsing (4 en 5); de omgekeerde mogelijkheden lijken minder waarschijnlijk. De zinsbouw doet brokkelig aan: de informatie wordt bij stukjes en beetjes gegeven en het wordt aan de hoorder overgelaten daaruit een structuur te maken. De stukjes die naar voren gehaald worden, worden blijkbaar als belangrijk ervaren, die naar achter als minder belangrijk; er zijn dus een pragmatische factoren in het spel. Verder kunnen voor zover de voorbeelden uit poëzie afkomstig zijn, ook rijm en ritme een rol gespeeld hebben. De moderne taalgebruiker construeert een geheel waaruit de grammaticale structuur duidelijk wordt, niet lineair dus maar meer incorporerend. De vraag is of we die vóórplaatsingen heden ten dage in de gesproken taal aantreffen: misschien is deze daarvoor niet geconstrueerd genoeg? De zinnen 1, 2 en 5 zouden we misschien nog gehoord kunnen worden; 4 en 6 vanwege de ambiguïteit wel niet en ook 3 is onwaarschijnlijk. In ieder geval zijn de zinnen als kenmerken van een nog niet streng beregelde schrijftaal te beschouwen.

15.10.3. *Plaats conditionele en concessieve bijzin*

Er zijn (zoals al vaker aan de orde is geweest) twee types conditionele en concessieve bijzin: die zonder en die met een conjunctie worden ingeleid. We bezien eerst de bijzinnen zonder conjunctie. Vóóropplaatsing lijkt de oudste situatie zoals uit gotische voorbeelden kan worden afgeleid (de bijzin is steeds onderstreept):

1. nih wesi sa fram Guda, ni mahtedi táujan ni waíht (Joh. 9:33) ‘ware deze niet van God, niet kon hij doen niets = dan zou hij niets kunnen doen’

In het Middelnederlands kon zo’n zin niet alleen vooraan maar ook in het midden of achteraan voorkomen (de beide laatste mogelijkheden lijken tegenwoordig wat minder gebruikelijk):

2. mochte God doen sonde, so heeft Hi sonde gedaen (MM Karel ende Elegast 1 tekst 6) ‘zou God zonde kunnen doen, dan heeft Hij er zonde aan gedaan’

3. dat waer, eist so men mi seide, een temmerman van goeden love (H2 543) ‘dat zou zijn, is het zoals men mij zei, een timmerman van goede reputatie’

4. neen vrient, het waer quaet gedaen, wildine hier vore ons allen slaen (H2 543), ‘nee vriend, het zou slecht gedaan = u zou er slecht aan doen, wilt gij hem voor ons allen = ten aanschouwen van ons allen slaan’

Een concessieve bijzin zonder conjunctie voorop vinden we in:

5. ende was ic verbannen ene tijt...verradenisse stont ic ave (MM Karel ende Elegast 2 tekst 16) ‘en ook al was ik een tijd lang verbannen...van verraad onthield ik me’

Er zijn ook voorbeelden met *al* en vóór- of achterplaatsing (met in het moderne Nederlands weer een zekere voorkeur voor vóórplaatsing):

6. al dincket u goet die honichraten, etet te zeden ende te maten (H2 544) ‘al dunken die honingraten u goed, eet het naar behoren en met mate’

7. ic soude te hove sijn ghegaen, al haddet ghi mi niet gheraden (H2 544) ‘ik zou naar het hof zijn gegaan, al had gij het mij niet aangeraden’

De volgende bijzinnen worden met een conjunctie ingeleid. De gotische zinnen met een conjunctie (*jabái*, *nibái*) ingeleide bijzinnen staan voorop[148]:

8. jabái ƕas þuk ananáuþjái rasta áina, gaggáis miþ imma twos (Matth. 5:41) ‘indien iemand jou dwingt een mijl, moet je met hem er twee gaan’

In het Middelnederlands kan evenals in het moderne Nederlands een met een conjunctie (bijv. *indien (dat)*) ingeleide bijzin zowel vóór als achter de hoofdzin staan:

9. indien dat nu dus steet, so willic gerne houden den vrede (MNW) ‘als het er nu zo voorstaat, dan wil ik graag de vrede behouden’

10. dan sal icse (de kroon) den kinde gheven, indien dattet behout sijn leven (MNW) ‘dan zal ik hem aan het kind geven, als dat behoudt zijn leven = in leven blijft’

Het blijkt dat zeker als men een vertaling met *als* kiest, de plaatsingsmogelijkheden behouden blijven.

Vergelijk ook de concessieve bijzinnen met *hoewel* zowel met vóór- als achterplaatsing:

11. hoewel die hertoge...zegel ende brieve hadde gegeven...so was hire in ghebreckelijc (MNW) ‘hoewel de hertog gezegelde brieven had gegeven, was hij er in nalatig’

[148] Als we dit mogen afleiden uit de 17 voorbeeldzinnen in Miller 2019. Verder onderzoek is nodig.

12. si en dorsten laten niet, si en quamen tot haren ghebode, hoe wel dat sijt daden node (MNW) zij durfden het niet nalaten dat zij kwamen tot hun gebod (tot wat hun geboden was) hoewel dat zij het node = liever niet deden'

In het moderne Nederlands is bij alle hierboven genoemde types steeds sprake van de mogelijkheid van vóór- en achterplaatsing en midden in; die mogelijkheden mogen we ook voor het Middelnederlands aannemen al lukt het misschien niet direct om er overal voorbeelden van te vinden. Dat er bij conditionaliteit en de daarmee verwante concessiviteit, tenminste wanneer er geen sprake is van een conjunctie, een (zekere) voorkeur voor vóóropplaatsing is, kan wijzen op een iconische factor: het gaat tenslotte om een "vóór-waarde". Als een conjunctie die voorwaardelijkheid al aangeeft, lijkt die voorkeur (voor zover dus aanwezig) minder duidelijk.

In het volgende voorbeeld staat de hoofdzin midden in de bijzin (vgl. ook de in par. 10.2 besproken gevallen):

13. mochtic belyen mine sonde, so waric blide, vor mine doot (S353) 'zou ik mijn zonde kunnen belijden, dan zou ik blij zijn, vóór mijn dood = zou ik mijn zonde vóór mijn dood kunnen belijden, dan zou ik blij zijn

15.10.4. *Intercalatie. Anakoloeten*

Er komt in het Middelnederlands veel intercalatie (tussenplaatsing) van zinnen voor. Het gaat hier anders dan in par. 10.2 om delen die in zichzelf een zelfstandige zin opleveren. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende zinnen waarin de tussenplaatsing (met haakjes aangegeven) zonder twijfel met het rijm te maken heeft (rijmwoorden onderstreept):

1. doen Elegast, die ridder goet, quam in des conincs sale (nu moechdi horen sine tale), hi seide... (S356) 'toen Elegast, de goede ridder, in de zaal van de koning kwam (nu kunt u horen wat hij zei), zei hij...

2. si antwerde den ioncfrouwen die tot haer quamen ende dat helpgheroep vernamen (si pensede een list ende loech) dat een viveltre 'vijfwouter' uten bloemen vloech (S356) 'ze antwoordde de jonkvrouwen die tot haar kwamen en het hulpgeroep hoorden (ze bedacht een list en loog) dat een vijfwouter (vlinder) uit de bloemen vloog'

3. ende men groef den ridder te sent Pauwels, God weet, wies kerke dat in Greven steet (S356) 'en men begroef de ridder te Sint Paulus (God weet het) wiens kerk in Greven staat'

In de eerste zin is het tussengeplaatste tot het publiek gericht; het is duidelijk dat de tekst werd gedeclameerd; in de tweede zin draagt het bij aan de inhoud van het vertelde terwijl in de laatste zin *God weet* duidelijk als stoplap fungeert. De tussenplaatsing kan ook wel eens mislukken met als gevolg een anakoloet:

4. want God die boven al es vroet, dans te ghelovene meer no min, dat hi yet makede zonder zin (S357) lett. 'want God die boven alles vrij is, dat is niet meer of minder te geloven, dat hij iets maakte zonder zin'.

In dit voorbeeld maakt de taalgebruiker de zin waarmee hij start niet af maar gaat hij na de intercalatie op een andere zin over : 'want die boven alles wijs is...maakte niets zonder zin' > 'dat is niet te geloven...dat hij iets maakte zonde zin'. In hedendaagse spreektaal zouden dergelijke zinnen zeker wel kunnen voorkomen maar in schrijftaal zijn ze strikt "verboden".

Uit de vele middelnederlandse voorbeelden zou kunnen worden afgeleid (teksten werden vaak voorgelezen) dat men er in de Middeleeuwen minder zwaar aan tilde. Misschien is ook een prozazin als de volgende als een anakoloet op te vatten (in ieder geval verwachten we een herhaling van de conjunctie *dat*, evt. een voortzetting na *sachte* met *in die helle wart begraven*):

5. ende onse Here leert ons oec dat die rike man die alle daghe at ende dranc verweendeleke ende droech preciose cledere ende sachte, hi wart in die helle begraven (S357 opm.1) lett. 'en onze Heer leert ons ook dat de rijke man die alle dagen weelderig at en dronk en kostbare en zachte kleren droeg, hij werd in de hel begraven'

In een zin als de volgende "slaagt" de schrijver er niet in om de functie (casus) constant te houden (*hij* is subject, *hem* is indirect object):

6. hij die alle herten kint, hem en es verborghen twint (S357 opm. 2) lett. 'hij die alle harten kent, voor hem is niets verborgen'

In zekere zin is ook de volgende 17e-eeuwse zin (Weijnen, ZT pag. 103) anakoloetisch:

7. ende alsoo hij op eenen tijdt eenen boek [lees: *bode*] sagh aencomen uut wiens gelaet licht om sien was dat hij eenighe uutnemende blijdschap ten maere brengen moest; wat nieuws? seide Alexander, is Homerus verresen?

In een moderne weergave zou het slot van de zin worden: *zei hij: wat nieuws…?*, dus met *hij* i.p.v. *Alexander* (als het al duidelijk is dat het Alexander is die iets zegt) en zonder onderbreking van wat Alexander zei. De tussenvoeging van *seide Alexander* doet aan het gebruik van lat. *inquit* 'zei hij' denken.

15.10.5. *Verbinding van bijzinnen*

In hoofdstuk 14 par. 2 zijn, in het kader 'gemarkeerd – niet gemarkeerd', volgorde-wisselingen bij nevenschikking van bijzinnen aan de orde geweest. We laten hier nog twee (middelnederlandse) voorbeelden volgen:

1. van eenen heer die des ghelijcs dede ende hi wort selve rijck (WS 76) 'van een heer die ook zoiets deed en hij werd zelf rijk = en (die) zelf rijk werd' [gemarkeerde relatieve bijzinsvolgorde – ongemarkeerde hoofdzinsvolgorde]

2. ende alse hi comen was in den temple ende hi stont ghereet sijns ambachts te plegene (H2 568) 'en toen hij gekomen was in de tempel en hij stond klaar = en klaar stond om zijn werk te verrichten' [gemarkeerde conditionele bijzinsvolgorde = ongemarkeerde hoofdzinsvolgorde]

15.10.6. *Verbinding bij correlaties*

Bij een correlatieve zin met *hoe…hoe* of *des te…des te* kan in het tweede deel zowel de hoofdzinsvolgorde als de bijzinsvolgorde voorkomen: vgl. de moderne voorbeelden *hoe/des te vochtiger het weer is, hoe/des te meer zingen de vogels* met *hoe/des te meer de vogels zingen*. 18e-eeuwse voorbeelden zijn: *hoe overtydiger de verlossing geschied, hoe grooter en swaerder is de vrugt* en *hoe meer men iets uitspreidt, hoe het gladder en effener wordt* (H6 1524). In het laatste voorbeeld zou men tegenwoordig *het* wél achter de beide comparatieven plaatsen.

15.10.7. *Herhalingsconstructies*

We hebben in par. 9.7 al de herhalingsconstructies leren kennen die ten doel hebben om een al te uitgebreide tang te verlichten. Vergelijk een zin als *God beval hem dat hij Izaäk, zijn zoon die hij zo liefhad, dat hij die zou doden*. Hier wordt de bijzin, na de onderbreking door middel van een bijstelling met daarin een nieuwe bijzin, opnieuw opgenomen met herhaling van conjunctie plus subject en vervanging van *Izaäk* door verwijzend *die.* In spreektaal is een dergelijke herhaling heel gewoon. Hier volgt nog een (middelnederlands) voorbeeld dat eerder schrijftalig is: de auteur brengt de zin niet "tot een goed eind". Er is ook niet van een letterlijke herhaling sprake maar van herhaling door vervanging (zie de onderstreepte elementen). De zin is als volgt:

want van desen berge Syon, dat es een spiegel alre waerheit ende ene bescouwenge alre gerechtigheit, ute hem sal gaen de wet (S318) 'want van deze berg Sion, dat is een spiegel van alle waarheid en een schouwspel van alle gerechtigheid, uit hem zal de wet gaan'

In de hedendaagse geschreven zal men dergelijke herhalingen ook bij een wat ingewikkelde zinsbouw proberen te vermijden. Bij het schrijven heeft de lezer ook meer tijd om de zin te overzien.

Aantekeningen

Opmerking vooraf. We beperken ons hieronder zoveel mogelijk tot publicaties die primair gericht zijn op de diachronie en/of op regionale aspecten inclusief schrijftaal-spreektaalverschillen. Analyses die gericht zijn op het moderne Nederlands, moeten hier meestal onvermeld blijven.

Algemeen. De basis voor dit hoofdstuk vormde vooral van der Horst 2008, paragrafen 16, 17 en 18 in de diverse hoofdstukken. Dit werk bevat niet alleen beschrijvingen van de volgorde-veranderingen maar ook verklaringen daarvoor (soms andere dan in dit boek gegeven). Het is in veel delen en in veel opzichten een belangrijke bron geweest. Zie het boek ook voor citaten van diverse grammatici en voor een uitvoerige bibliografie. Deze bevat ook literatuur over oudgermaanse talen en verwante talen als het Duits en het Engels. Stoett 1923 heeft geen speciaal hoofdstuk over de woordvolgorde maar zie zijn hoofdstuk over de zinsbouw. In Weijnen 1971 is het eerste hoofdstuk aan de woordvolgorde gewijd; zie Weijnen 1968 par. 96 speciaal voor het 17^{e}-eeuws. Ook in de algemene werken (zie hiervoor hfdst. 1 par. 10) komt de syntaxis aan de orde. De (duidelijk pragmatisch bepaalde) volgorde in het klassieke Grieks wordt behandeld in Rijksbaron e.a. 2014 hoofdstuk 15; voor het Latijn zie Rubenhauer-Hofmann (Heine) 2009. De syntaxis van het Protogermaans wordt behandeld in Hopper 1975, die van de germaanse talen in het algemeen in Harbert 2007, par. 6.3. Voor kwantificerend onderzoek betreffende het Gotisch zie Miller 2019 (vooral hfdst. 11). Een klassiek werk over taaluniversalia (vooral waar het volgordes betreft) is (o.a.) Greenberg 1980. Aan de vergelijkende taaltypologie is Velupillai 2012 par. 10.1 en 10.2 gewijd. Zie laatstgenoemde publicatie ook voor meer informatie over de in par. 2 genoemde steekproeven. Er wordt in het werk o.a. verwezen naar Hengeveld e.a. 2004 en Hengeveld & van Lier 2010. Voor LIPOC (kleine zinsdelen vóór grote) zie bijv. Dik 1978. De opmerking (par. 4.1) dat de ontwikkeling van een nieuwe morfologie eerder in een gesloten dan in een open samenleving te verwachten is, is gebaseerd op de ideeën van de engelse sociolinguïst Peter Trudgill. Aan het nut van corpuslinguïstiek voor de studie van de zinsbouw (inclusief noord-zuidverschillen) is no. 1 (2020) van het tijdschrift *Nederlandse Taalkunde* gewijd. Parallellisme, synchroon en diachroon, tussen de ontwikkeling van de woordgroep en die van de zin (metaforisch en metonymisch), komt aan de orde in Rijkhoff 2008. Volgens van de Velde (2014) bestaat er niet een één op één-verhouding tussen vorm en functie en leidt taalverandering (binnen het netwerk) zelden tot vernieuwing en zelden tot verlies. In dit kader bespreekt hij o.a. de ondergeschikte zin (bijzin).

Groningse School. Oudere publicaties uit de Groningse School zijn Overdiep 1924 en 1926 (de tellingen van de gepostponeerde adjectieven zijn uit Overdiep 1924). In deze publicaties wordt doelbewust (we hebben hier met "stilistische grammatica" te maken) met stijleffecten rekening gehouden: invloeden van tekstvorm (poëzie, proza en dergelijke, vertaald of niet vertaald) en van ritme en metrum. Overdiep 1926 over Vondel wordt kort samengevat in Weijnen 1971 (WS). Overdiep ziet verband tussen de A-volgordes bij Vondel en die van het Middelnederlands; van der Horst 2008, 1327 ziet geen continuïteit in de levende taal, wél via de rederijkerspoëzie in de literaire taal. Volgens Overdiep staat bij Vondel in relatieve bijzinnen het werkwoord verder naar achteren dan in adverbiale bijzinnen. De achtergrond hiervan kan zijn dat er bij de relatieve bijzin, door gelijkluidend demonstratief subject, meer behoefte bestond om die van de hoofdzin te onderscheiden.

Oudere monografieën. We noemen in chronologische volgorde de volgende oudere monografieën. Voor de overgang in het Germaans van SOV naar VSO zie Dik 1980, pag. 152-177. Damsteegt 1981 bevat een syntactisch-stilistisch onderzoek van een aantal 17e-eeuwse teksten. In M. Gerritsen 1987 worden op basis van Brugs materiaal (13e tot de 16e eeuw) de ontwikkeling van controlezinnen beschreven. Als gevolg van het gekozen materiaal is er vooral aandacht voor zuidwestelijke verschijnselen. De studie van F. Weerman (1989), over "the V2-conspiracy", maakt gebruik van een aantal generatieve theorieën; hij probeert tot een theorie te komen die generaliseert over V en N. De conclusie is dat "alle veranderingen direct of indirect gerelateerd [zijn] aan deflexie". W.J.M. Haeseryn 1990, met aandacht voor noord-zuidverschillen, is op de taalnormen gericht; het betreft een empirisch onderzoek naar de volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep. Een gedetailleerde beschrijving van de vroegmiddelnederlandse volgordes, op basis van het Corpus Gysseling, bevat Heersche 1991. De auteur komt geïnspireerd door de grammaticus P.C. Paardekooper tot zeer gedetailleerde plaatsingspatronen. Er komen bij groepen van twee of drie werkwoordsvormen afwisselingen van consequent "groen" en "rood" tevoorschijn (een enkele keer "groen-rood"); er is over het algemeen een parallellie tussen de opeenvolging in de tijd ("tijdvolgorde") en de grammaticale structuur ("bindvolgorde"). Met een relativum *die* of *dat* of met *als* ingeleide bijzinnen blijken vaak de "groene" volgorde te hebben; dat geldt echter niet wanneer het inleidende voegwoord *dat* is. Volgens Burridge 1993 ontwikkelt zich de zinsbouw van vooral pragmatisch naar vooral grammaticaal bepaald; "topic prominence" maakt plaats voor "subject prominence". Voor de algemene ontwikkeling van de woordvolgorde, van SOV naar SVO, zie Duinhoven 1997. De dissertatie van Pardoen (1998) bevat een beschrijving van zinnen op basis van de (veronderstelde) interpretatie-structuur. Syntactische dialectatlassen zijn Gerritsen 1991 en de SAND.

Oudere artikelen. We noemen, ongeveer van vóór 2005[149], de volgende oudere artikelen (volledigheid is uiteraard niet gegarandeerd). De volgorde is chronologisch wat betreft jaar van verschijnen, wel met die afwijking dat de publicaties van één auteur bij elkaar staan. Genoemd kunnen worden: van den Berg 1949 (hulpwerkwoord in voltooide tijden), Verhasselt 1961 (noord-zuidverschillen), de Schutter 1964 (dubbele werkwoordsgroep), id. 1988 (Middelnederlands, in en uit de tang), id. 1991 (werkwoordsvolgordes), id. 1995 (Middelnederlands extrapositie), id. 1995a (ipp-effect, zie ook id. 2000 en 2001), id. 1996 (tweeledige werkwoordelijke eindgroep), id. 2003 (zinsbouw Vroeg-Middelnederlands), Koelmans 1965 (samengestelde predicaten), id. 1970a (zinnen met aanloop), id. 1975a (verschillen 17e-eeuws en modern Nederlands), Pauwels 1970 (statistisch onderzoek), Nieuwborg 1973 (reflexieve constructies), id. 1975 (verbale eindgroep), de Meersman 1975 (bijzin), id. 1980 (14e-eeuws Brabants), id. 1985 (VSO zuidnederlandse dialecten), id. 1988 (direct object in bijzin), id. 1990 (bijzin), Debrabandere 1976 (zinnen met aanloop), Bossuyt 1978 (Middelnederlands), id. 1980 (id.), de Rooij 1981 (*beginnen te vriezen*), id. 1985 (SOV/SVO-shift in Westgermaans), id. 1991b (*had al moeten eindigen* vs. *moest al geëindigd hebben*; de Rooij noemt in verband met de laatste variant ook het noordoosten), van Leuvensteijn 1982 (kluchten van Breughel), id. 1987 (werkwoordelijke eindgroep Gouds 14e tot 16e eeuw), id. 1988a (subject, object, predicaatsnomen in 16e-eeuws Hollands), id. 1993 (*te* plus infinitief in 16e-eeuws Brugs), van de Velde 1983 en id. 1986 (drieledige werkwoordsgroep), id. met Honselaar 1989 (volgorde *zich*…subject), Braecke 1986 (zuidnederlandse volgordes), de Cubber 1986 (dubbele werkwoordsgroep), de Hoop & Smabers 1986 (stijlverschillen bij rood en

[149] Ik maak onderscheid tussen de literatuur van vóór 2005 en van na dit jaar omdat ik ervan uitga dat die van vóór genoemd jaar, althans voor een belangrijk deel, in de *Geschiedenis van de nederlandse syntaxis* van Joop van der Horst uit 2008 is verwerkt.

groen), id. 1990 (rood en groen), Schermer-Vermeer 1990 (indirect vóór direct object), Claes 1992 (bijzin Diest), Shannon 1997 (verandering in woordvolgorde), id. 2000 (volgorde van (pro)nominale argumenten in Duits en Nederlands), Marynissen 1999 (middelnederlandse bijzin), van Dijk 2000 (franse invloed bij ipp), Bybee 2002 (hoofdzinnen zijn vernieuwend, bijzinnen zijn conservatief), Ackema 2003 (pronominale clisis), Coussé 2003 (eindgroep in de bijzin), id. 2004 (pv op tweede plaats; "aanloop"), id. 2006 (*hebben*-perfectum).

*Oudgermaans. Oudnederlands.*Van 1995 is de dissertatie van Þórhallur Eyþórsson: de Vf-verplaatsing naar voren vinden we al in het oudste Germaans; de volgorde TVS start na de afsplitsing van het Gotisch in het Noordgermaans en bereikt het Westgermaans pas nadat de sprekers van het Oudengels het continent hadden verlaten.Van 2002 dateert de publicatie van Hickey waarin de volgordes en de veranderingen daarin historisch en in een wijder verband geografisch worden bekeken. We vinden er ook de suggestie dat syntactische verandering niet altijd secundair is ten opzichte van fonologische c.q. morfologische verandering. Het naar voren halen van werkwoorden in het oude Germaans wordt door Vennemann (2003b) aan een (indirecte) doorwerking van een semitisch (via een keltisch) substraat toegeschreven. Zie in dit verband ook (reeds genoemd) Hickey 2002. Over variatie (het eventuele gevolg van tweetaligheid) in de oudste germaanse runeninscripties zie Braunmüller 2005. Van 2006 is Lavidas over de veranderingen in de engelse woordvolgorde en het verlies van VSO; er wordt verband gezien met het verdwijnen van pro-drop. De interactie tussen syntactische en pragmatische factoren en de basis-woordvolgorde komt ter sprake in Sornicola 2006. De min of meer kwantificerende uitspraken over de oudnederlandse volgordes zijn gebaseerd op indrukken verwoord in van der Horst 2008 (hfdst. 1, par. 16). In Cloutier 2009 (zijn dissertatie is van 2008) worden voor westgermaans OV en VO in drie gevallen de volgordes bestudeerd: bij bepalingen van richting, bij objecten plus relatieve bijzin en bij objecten van "naming verbs" (werkwoorden met een naam als object). In de ontwikkeling van het Nederlands spelen naast de invloed van de morfologie pragmatische nieuwheid en zwaarte van zinsdelen een belangrijke rol; voor het Engels moeten we ook rekening houden met de concurrentie tussen onderliggende volgordes. In Los & Starren 2012 wordt een verband gezien tussen volgorde (al dan niet verb-second) en de aanwezigheid van een duratieve constructie: het Engels is duidelijk verb-first met progressive form, het Duits duidelijk verb-second zonder zo'n (duidelijke) vorm. Het Nederlands neemt een tussenpositie in: overwegend verb-second maar met de duratieve *aan het*-constructie. Het Middelengels kwam nog met het Duits overeen. Van 2014 is Hinterhölzl over Engels en Duits: de (relatieve) mogelijkheid van scrambling in het Duits maakt OV mogelijk, anders dan in het Engels met VO; genoemde mogelijkheid staat in verband met minder deflexie. Het SOV-karakter van het Proto-indo-europees wordt verdedigd in Hock 2015. Zie echter ook (in een generatief kader) Los 2016 die "the rise of verb-second" (in het Oudengels) in verband brengt met de ontwikkeling van parataxis naar hypotaxis. (In de hoofdtekst van dit hoofdstuk gaat het om "the rise of verb-first".) Op de woordvolgorde in het Oudsaksisch heeft de dissertatie van Iker Salaberri IZKO (2017) betrekking, met als conclusie dat het Oudsaksisch eerder nog SVO (met grote vrijheid van volgorde) dan VSO was. Later vindt er in de germaanse, ook romaanse talen een verschuiving van "left-" naar "right-branching" plaats. De informatiestructuur van de zin kan daarbij een factor geweest zijn. Zie voor de mogelijke invloed daarvan op veranderingen in woordvolgorde ook Hinterhölzl 2009 in id. & Svetlana 2009. Volgens het onderzoek van Struik (2022) is in het vroege Engels VO al pragmatisch neutraal, het vroege Nederlands en Duits nog OV. Zie in verband hiermee ook van Oostendorp 2022a en voor het Oudengels bijv. ook Struik & van Kemenade 2020 (online 2018). Zie ook van Kemenade (1924?) over de samenval van grammatische en pragmatische factoren in de volgorde in het Engels. In het algemeen is er de laatste tijd een sterke aandacht voor pragmatische factoren in woordvolgorde-verandering.

Vf vooraan en Vf achteraan. SVO/OVS. Van 1995 is Luragh over de pragmatiek van werkwoord vooraan in oude indo-europese talen. Zie van der Horst 2008 pag. 334 voor mogelijke verklaringen van V1 (persoonsvorm voorop) op basis van Burridge 1993. Van der Horst (2008, 555) houdt voor het hoofdzinstype met V achteraan (*Ferguut ten coninc orlof nam*, *sine dochter hi vernam*) de mogelijkheid open dat we hier resten hebben van TSOV maar acht ook een pragmatische verklaring

mogelijk: de mededelingen in kwestie zijn textueel van iets minder belang. De ene verklaring sluit volgens schrijver dezes de andere niet uit: een relict-volgorde kan secundair een nieuwe functie gekregen hebben. Voor de interpretatiefout bij *het gezicht van een god heeft de tijd gebleekt* zie Stutterheim 1954. Zie in verband met de moeilijke herkenning van subject en object ook Pekelder 2014 (en Pekelder 2010). Vandenberghe (2002-2003) laat aan de hand van *doe* zien dat Vf een tamelijk betrouwbaar middel is om voor het Middelnederlands hoofd- van bijzinnen te onverscheiden. Het blijkt ook dat in het Middelnederlands de bijzin in de hoofdzin vaak door een anaforisch element wordt hernomen; mogelijk is ook dat de hoofdzin begint met nog een ander zinsdeel.

Inversie. Zie voor de historische achtergrond Debrabandere 1976, Gerritsen 1978, Taeldeman 1982. Voor een samenvatting van de discussie onder verwijzing behalve naar Debrabandere 1976 ook naar Willemyns 1971, Vermeire 1972, Vanacker 1977 zie van der Horst 2008, pag. 1974-1975. De zuidwestelijke topicalisatie zonder inversie wordt in kaart gebracht in SAND 1 kaart 95a; binnen het zuidwesten is er ook een concentratie in het zuidwestelijke deel daarvan. Zie kaart 94a voor "topicalisatie met inversie": *ik geloof deze jongen vinden ze allemaal wel aardig*. Voor de inversie als middel om hoofd- en bijzin te onderscheiden zie Mooijaart & van der Wal 2011, par. 8.2 en ook, op een wat andere manier, van der Horst 2008, par. 16.3. Een analyse van "tante Betje"-fouten (er worden drie gevallen geconstateerd) bevat Delarue 2020; hieruit zijn de voorbeeldzinnen in par. 7.2.5 overgenomen. Een samenvatting van een onderzoek naar de eerste zinsplaats in troonredes (vanaf de 19e eeuw) is Leenders 2024.

Extrapositie. *Doorbreking*. Het zuidbrabantse voorbeeld van extrapositie (in par. 7.7.3.1) is afkomstig uit Vanacker 1964 (pag. 163). Zie hierboven reeds vermeld Taeldeman 1982 ook voor typisch zuidwestelijke extrapositie-mogelijkheden. Hoe meer de bepaling bij het werkwoord aansluit, des te eerder vinden we doorbreking: van der Horst en van der Horst 1999 p. 292 enz. De kaarten 2.3.1.1 t/m 2.3.2.2 in SAND deel 2 hebben op de "doorbreking" betrekking. Een synthesekaart voor het zuiden is kaart 2.3.1.7.Voor mogelijke extrapositities zie de Schutter 2014. Die betreffen prepositie-objecten van verschillende aard: dativisch, causaal, thematisch (prepositie-objecten in engere zin), locaal en resultatief. Dat in het Duits minder geëxtraponeerd wordt dan in het Nederlands, komt naar voren uit onderzoek dat beschreven is in Renzel 2022.

Werkwoordelijke eindgroep. Een synchroon-dialectologische behandeling van werkwoordsclusters in de rechterperiferie is Barbiers 2008 (met reactie van Arnold Evers en weerwoord van Sjef Barbiers). Bij een corpusonderzoek (Stroop 2009) bleek een zuidelijke voorkeur voor het participium op de vóórlaatste plaats: *zou moeten geacht worden*. Zie ook de Schutter 2012 en in het vervolg daarop de Schutter 2014a met aandacht voor de 19e eeuw (Max Havelaar). Zie ook Vandeweghe 2014. Voor regionale variatie in drieledige werkwoordsgroepen zie van Craenenbroeck, van Koppen en van den Bosch 2019 met een verklaring van 3-1-2-volgordes waarin 3 als adjectief dan wel als substantief moet worden opgevat. Een beknopte samenvatting is van Oostendorp 2019.

Ipp-effect. We noemen eerst wat oudere literatuur. o.a. Ponten 1971, Duinhoven 1975 en Pardoen 1986; de Rooij 1982 heeft betrekking op (dialectisch) *beginnen* naast *begonnen*. Van der Meer 1990 betrekt ook de scandinavische talen in zijn beschouwingen. Blijkens kaart 25 (Gerritsen 1991) komt de infinitief in *dat Jan de krant heeft proberen (te) lezen* in het Zuiden wat vaker voor dan elders. Zie ook de kaarten 2.3.6.1.1 t/m 2.3.6.3.2 in SAND deel 2. Voor de plaats van het object zie bijv. de Haan 1996; ipp en de structuur van partikels komt aan de orde in van den Wijngaard 1994. In van der Horst en van der Horst 1999, 123-126, wordt een expansie van *beginnen* ten koste van *begonnen* geconstateerd. Voor het (moderne) gedrag van de werkwoorden *leren* en *helpen* (in verband met de derde constructie en ipp-effect) zie Klooster 2001 resp. pag. 254 en 262. Op de derde constructie heeft kaart 2.3.3.1 in SAND deel 2 betrekking. Volgens Hoekstra 2010a wordt in de SAND het effect ten onrechte aan het Fries toegeschreven.

Van der Horst 2008 (9.5.1.3) bevat een uitvoerige, ook kwantitatieve beschrijving van het ipp-effect bij een variatie van werkwoorden door de eeuwen heen. Zie bijvoorbeeld bij *beginnen*, ook *behoren* pag. 897-898. Voor dubbelzinnig *gheconnen* en *ghewillen* zie pag. 437 en 448. Over de regionale aspecten van het ipp-effect zie Van Bree 2008, met aansluiting bij de Schutter 2000. Zie binnen een ander theoretisch kader bijv. Coupé en van Kemenade z.j. online, met ook de daarin genoemde literatuur; hierin wordt ook de implicationele ordening vermeld. Zie voor die ordening ook Schmid 2005 binnen het kader van de optimaliteitstheorie. Coupé en van Kemenade zien het beginpunt van de ontwikkeling in *laten* dat met als kenmerk [+causa] zich niet met het nog perfectiverende *ge*-prefix liet combineren. Een uitvoerige bespreking van het effect biedt Coupé 2015. Het effect is een reactie op de ongewenste situatie van een complement van *hebben* waarin twee werkwoorden met verschillende morfologie voorkomen. Dat het beperkt blijft tot dialecten met een *ge*-prefix heeft als verklaring dat de eerste infinitief na *hebben* als een soort prefix wordt begrepen dat (vgl. werkwoorden met *ver-*, *be-* en *ont-*) toevoeging van *ge-* niet toelaat. Godin (2014) stelt dat het synchroon beter is om van een ppi-effect te spreken, met het oog op die gevallen waarin we een participium vinden in plaats van de verwachte infinitief. Augustinus & van Eynde (2017) brengen verslag uit van een vergelijking van het effect in Duits en Nederlands, mede in reactie op Schmid 2005. Zie ook Coupé bij "groen" en "rood".

"Groen" en "rood" (zie ook bij oudere artikelen). De dissertatie waarop de termen *groen* en *rood* teruggaan, is (Anita) Pauwels 1953. Om te beginnen moeten de oudere publicaties Sassen 1963: "groen" is endogeen, en van der Horst 1994: "groen" is neutraal, genoemd worden. Voor de regionale voorkeuren voor "rood" of "groen" zie van Bree 2008, voornamelijk gebaseerd op Haeseryn 1990 en verder ook op de Cubber 1986 en op kaart 16 en 17 in Gerritsen 1991. Voor de dialectische spreiding van groen en rood zie ook de kaarten 1.3.3.1 t/m 1.3.3.5 in SAND deel 2 (de laatste vijf kaarten zijn synthesekaarten). Voor zuidelijk *dat hij komen kijken is* zie Hoekstra 1997. In Pardoen 1991 wordt het verschil tussen 'groen' en 'rood' als 'statisch' tegenover 'dynamisch' begrepen; bij 'rood' vervult de al dan niet genoemde participant een procesrol, bij 'groen' stijgt z'n relevantie daarboven uit (vgl. in dit verband ook van der Horst 1994, Duinhoven 1998 en Coussé 2008). Uit het (modern-synchrone) corpus-onderzoek van Mona Arfs (2007, 2007a) komt naar voren dat vooral de ritmische factor voor het gebruik van groen of rood bepalend is. Uit corpus-onderzoek van een jaar eerder (de Sutter 2005) blijkt dat vooral een cognitief-functioneel mechanisme in het spel is: wanneer de zinsbouw moeilijker wordt, vallen de taalgebruikers op "groen" als basismogelijkheid terug (de dissertatie van de Sutter over "groen" en "rood" is van 2003). Zie in dit verband ook de Sutter 2007. Bij computeronderzoek (Blom 2005) kwam een relatie met de ingewikkeldheid van de uiting voor de dag. Olthof, Westendorp, Bloem & Weerman 2017 laten met de schijnbare tijd-methode zien dat jongere sprekers meer de rode dan de groene volgorde gebruiken.

Coussé 2003 (hierboven reeds genoemd) geeft een verklaring voor het feit dat zich in hollandse teksten na het Middelnederlands een vrij plotselinge verandering voordoet van groen naar rood bij persoonsvorm plus infinitief, dus schijnbaar van OV naar VO. De (betekenisvol geworden) infinitief kan echter als hoofdwerkwoord begrepen zijn waardoor de volgorde nog steeds OV is. Belangrijk is van 2008 de gentse dissertatie van Evie Coussé, gebaseerd op een omvangrijk corpusonderzoek betreffende persoonsvorm plus participium. In de hoofdtekst wordt op deze dissertatie teruggegrepen; zie echter deze dissertatie voor een meer subtiele bespreking. Zie ook Coussé 2009 (focus, complexiteit, extrapositie), Coussé 2011 (extrapositie van subject), Coussé 2015 (opkomst van dubbele modale constructies in het Nederlands), Coussé 2020 (drieledige werkw), Coussé & Bouma 2022 ("semantic scope"- beperkingen in werkwoordsconstructies). Van 2008 dateert Coussé, Arfs & de Sutter 2008 waarin de dissertaties van de drie auteurs helder worden samengevat; hierin ook verwijzingen naar oudere (hier nog niet genoemde) literatuur: Meeussen & Vanacker 1951, Michels 1959, Stroop 1970. Zie ook Coupé 2015 over de werkwoordsgroepen met *hebben* en *zullen* in het late Middelnederlands; er is sprake van een gestage uitbreiding van het semantische en syntactische bereik, met steeds andere werkwoorden of combinaties van werkwoorden. Er ontstaan ook steeds langere clusters, met drie of zelfs vier werkwoorden, met de persoonsvorm vaak voorop. Er blijkt een relatie te

zijn tussen de ingewikkeldheid van de zin en de 1-2-volgorde. Terwijl er bij twee werkwoorden variatie is tussen “groen” en “rood”, is er in lange clusters (om de structuur daarvan doorzichtig te houden) een sterke voorkeur voor 1-2-3(-4). Mogelijk heeft dat de opkomst van 1-2 (rood) bevorderd. Een eerdere publicatie is Coupé 2009. Hendriks 2024 bevat een verslag van een onderzoek naar werkwoordsclusters in het 16e-eeuwse Antwerps.Volgordes bij *overhandigd krijgen* en *krijgen overhandigd* lopen parallel aan die bij combinaties met *hebben* en *zijn*; *krijgen* met part.pret. neemt in de loop van de tijd toe. Zie hiervoor Delaby & Colleman 2023. .

Verschillende onderwerpen

Voor reacties op tangconstructies zie van Haeringen 1947 en Sassen 1967. Het gronings zinnetje *ik heb Willem ze geven* is uit ter Laan 1953 (p. 154). Plaatsing van *het*, *er*, *ze*: de kaarten 1 en 2 in de Schutter 1970 laten zien dat de volgordes *deed het hij maar*, *deden het zij maar*, *ik heb het ik niet gedaan* (tamelijk) algemeen zijn in het west- en oostvlaamse gebied. Herhalingsconstructies in gesproken taal zijn onderzocht voor Jansen 1981.Voor het dialectisch voorkomen van een zinsdeel vóór de imperatief zie Gerritsen 1991 kaart 15, ook SAND 1 kaart 95b. Op kaart 18 in deze dissertatie blijkt *dat het hij (aan/tegen) zijn vriendin zal zeggen* voornamelijk beperkt blijft tot Oost-Vlaanderen. Over *beny uw soon den hemel niet* is veel te doen geweest; zie de Vries 2001 waarin ook naar vroegere literatuur wordt verwezen. Voor de plaatsingsmogelijkheden van de verschillende *er*’s in hedendaags Nederlands zie Klooster 2002 par. 2.3. Over eventuele noord-zuidverschillen bij voegwoordelijke adverbia in de aanloop of op de eerste zinsplaats gaat Theissen 2004. Voor een ietwat andere verklaring voor het gebruik van een expletief woordje na een bijzin zie van der Horst 2008, pag. 538. Voor de “quasi-hoofdzin” in verband o.a. met het Gronings zie van Bree 2008 die teruggrijpt op de Rooij 1965. Zie ook SAND 1 kaarten 17b en 94a (met inversie). Het karakter van uitroepende zinnen komt aan de orde in Elffers 2014. Zie Corver 2016 voor hoofdzinsloze bijzinnen, met emotionele waarde, als *dat je het maar laat!* en *of hij het begreep!* De plaatsing van bijv. *helaas* in hoofdzin of bijzin komt aan de orde in van Biezen 2022 (zie ook Barbiers 2018), die van bijv. *nu* of *intussen* tussen S en Vf in Boogaart 2022 met verwijzing naar Ton van der Wouden. “Scrambling” is uiteraard een veel besproken onderwerp in de hedendaagse grammatica: zie bijv. recent Broekhuis 2023.

H16. VOLGORDE - PRAGMATISCHE ASPECTEN

Inhoud

16.1. Inleiding, 16.2. Plaatsing in de zin, 16.3. DISLOCATIE, 16.4. GEKLOOFDE ZINNEN, 16.5. “PREPOSITIE-STRANDING“, 16.6. KONINGSGLIED-CONSTRUCTIE (16.1. inleiding, 16.2. type 2, 16.6.3. type 1, 16.6.4. latere fasen, 16.6.5. taaltypologisch), 16.7. andere gevallen van prolepsis, aantekeningen

16.1. *Inleiding*

Hieronder zal om te beginnen eerst het pragmatische effect van plaatsing van zinsdelen in de zin aan de orde komen: vgl. het neutrale *ik heb dat boek al gelezen* met *dat boek heb ik al gelezen*. Daarna zullen verder, voor de verschillende fasen, de volgende constructies aan de orde komen. Ten eerste (spreektalige) links-dislocatie: *vader, hij ging graag mee naar de bioscoop.* Ten tweede is er de zogeheten gekloofde zin (cleft sentence): *het was vader die graag meeging naar de bioscoop*, daarnaast ook de zogeheten pseudogekloofde zin (pseudocleft sentence): *wie graag meeging naar de bioscoop*, *was vader*. Er is een gebruiksverschil tussen beide types zin: bij links-dislocatie is ‘vader’ al een uit de conversatie bekend gegeven, in een (pseudo)gekloofde zin wordt ‘vader’ daarin geïntroduceerd. Er kan ook in zoverre nog een verschil zijn dat een (pseudo)gekloofde zin schrijftaliger c.q. formeler aandoet dan links-dislocatie. Naast links- is overigens ook rechts-dislocatie mogelijk: *hij ging graag mee naar de bioscoop, mijn vader*; hierin is van verduidelijking achteraf sprake. Hieronder gaan we nader in eerst op links- en rechts-dislocatie, daarna op de gekloofde zinnen. Daarna wordt aandacht besteed aan de zogeheten prepositiestranding: *vakantie verlang ik toch zo naar*. In vergelijking met links-dislocatie: *vakantie, daar verlang ik toch zo naar*, is dit een “zachtere” vorm van prolepsis. Behalve rechts-dislocatie kunnen deze constructies onder het hoofd “prolepsis” worden samengenomen. We sluiten af met de “koningslied-constructie”, ook een soort prolepsis: *de dag die je wist dat komen zou* (vergelijk dit met *je wist dat die dag komen zou*).

16.2. *Plaatsing in de zin*

In dit hoofdstuk gaan we na welke effecten de pragmatiek op de volgorde kan hebben. Het kan hierbij gaan om “oude informatie” tegenover “nieuwe informatie” of om belangrijke informatie die vooropgeplaatst wordt (*prolepsis*). Voor het eerste vergelijk een opeenvolging van zinnen als *ik zag een jongen op het plein* en *die jongen gooide een bal naar de overkant*. In de eerste zin is een jongen geïntroduceerd en van die jongen (oude informatie) wordt in de tweede gezegd dat hij een bal gooit (nieuwe informatie). De oude informatie staat voorop, de nieuwe volgt. Let ook op de wisseling van bepaald en onbepaald lidwoord met bepaald = oude informatie (bekend), onbepaald = nieuwe informatie (onbekend). De volgorde kan ook andersom zijn: *een bal gooide die jongen naar de overkant*, waarmee de focus meer op ‘een bal’ komt te liggen. Er kan dan op *bal* een sterk accent komen te liggen, een zogeheten contrastaccent: ‘een bal, niet iets anders’. In een zin als *er gooide een jongen een bal* wordt *er* (op de subjectsplaats) gebruikt om ‘een jongen gooide een bal’ in z’n geheel als nieuwe informatie meer achter in de zin te plaatsen. In een vraag of in een bepaald soort conditionele bijzin komt *er* achter *gooide* te staan: *gooide er een jongen een bal*?, ook bij een bepaling voorop: *toen gooide er een jongen een bal*. De zinnen laten zien dat er sprake is van een

ingewikkeld spel van plaatsing, accent en het gebruik van een bepaald of onbepaald lidwoord, soms dus ook van het woordje *er*.[150]

In hoofdstuk 15 (par. 2) hebben we gezien dat in het Nederlands en in andere germaanse talen de plaatsingsmogelijkheden in de loop van de tijd sterker semantisch-syntactisch bepaald werden en dus minder voor pragmatische doeleinden konden worden gebruikt. De ontwikkeling van lidwoorden kan als een compensatie daarvoor worden gezien evenals bepaalde hieronder besproken constructies, maar bijvoorbeeld ook de constructie met introducerend *er*: *er loopt een jongen op straat* (een jongen als nieuwe informatie). Het accent zal ook in oudere fasen een rol hebben gespeeld maar het behoeft geen betoog dat dit voor die fasen moeilijk vast te stellen is. Eventueel kunnen ritme en metrum ons aanwijzingen geven.

In het Middelnederlands komt het vaak voor dat het onbepaalde subject voorop staat: vgl. *een bisscop quam ende gincse trouwen* (H2 491) 'er kwam een bisschop en (die) ging ze trouwen'. Dat doet denken aan een C-tendens (zie hoofdstuk 15); vgl. eng. *a bishop came and married them*. Dergelijke zinnen kwamen echter in het oudere Middelnederlands zo vaak voor dat we eerder aan een oude manier van zeggen moeten denken.[151] Vooropplaatsing van bepalingen was ook in het Middelnederlands heel gewoon: *met groter mogentheid hi quam* (MNW) 'met grote macht kwam hij', maar vergelijk ook *van watre hi algader seep*, waarbij een letterlijke vertaling een wat vreemd effect geeft: 'van water droop hij helemaal'. Dat is ook het geval bij een vooropgeplaatste infinitief: *slapen so essi gegaen*: 'slapen is ze gegaan'. In hoofdstuk 15, par. 7.2.6, hebben we gezien dat op den duur, door casusverlies, OVS problemen ging geven; zie de daar besproken versregel "het gezicht van een god heeft de tijd gebleekt". Als prolepsis te begrijpen constructies als mnl. *die daer die boodscap brochte, dinghel, die van Gode quam, sprac ten coninc* {S 351), met een vooropgeplaatste relatieve bijzin die bij *dinghel* hoort, zijn reeds in hoofdstuk 15 par. 10.1 aan de orde geweest. Ter afsluiting noemen we hier ook nog het middelnederlandse *so* dat gebruikt wordt om een nieuwe wending in het verhaal aan te geven: vgl. uit de Reinaert *soo gheloofde hij Cuwaert ende seyde dat hij hem sinen credo leren soude*…, *soo begonden si te samen te lesene ende te singen* 'en toen deed hij Cuwaert een belofte en zei dat hij hem zijn geloofsbelijdenis zou leren…, en toen begonnen ze te lezen (hardop gebeden zeggen) en te zingen'.

16.3. DISLOCATIE

Van het gesproken Nederlands is het verschijnsel van *links-dislocatie* bekend: het subject wordt vooropgesteld om er extra aandacht op te vestigen. In de eigenlijke zin die volgt, wordt het met een pronomen herhaald. Vergelijk *die man, die zei tegen me dat ik weg moest gaan*. Vergelijk ook met *rechts-dislocatie*; vgl. *hij zei tegen mij, die man, dat ik weg moest gaan* (de komma's geven pauzes aan). Een grotere afstand tussen de beide elementen vinden we in: *Jezus, twee blinden genas hij*; *hij genas twee blinden, Jezus*. Het hoeft niet per se een subject te zijn dat buiten de eigenlijke zin geplaatst wordt, al is dat wel vaak het geval: *de koning, hem durfde hij niet te doden*; *hem durfde hij niet te doden, de koning* (misschien is er nu ambiguïteit: verwijst *hem* naar *de koning* of doet *hij* dat?). Een soort links-dislocatie komt ook

[150] De oude informatie wordt ook wel *topic* genoemd, de nieuwe *comment* (ook wel *presuppositie* tegenover *focus*).

[151] Constructies met introducerend *there* worden al voor het Oud- en Middelengels genoemd (Mustanoja 1960 pag. 337): *an chiht þer com ride* lett. 'een ridder daar komt rijden'. Ze zijn in het moderne Engels weer minder populair geworden door de sterke voorkeur voor "subject voorop".

voor in een zin als *wat betreft vakantie, het is niet gewenst om die nu op te nemen*; in *wat betreft vakantie is het niet gewenst die op te nemen* is er geen pauze en dus geen links-dislocatie.

In de middelnederlandse teksten vinden we vele voorbeelden doordat de taal ervan relatief dichtbij de spreektaal staat. Er is echter een belangrijk verschil met het moderne Nederlands: terwijl we bij links-locatie nu het demonstrativum gebruiken, gebruikte men in het Middelnederlands vaak het personale. Vergelijk de volgende voorbeelden (waarin komma's zijn aangebracht): *die coninc, hi genas*; *Joseph ende Maria mede, si keeren weder in die stede*; *Jeremias, hem ne wilde niemen doot slaen*; *Christus, twe blinden hi sien dede* (met *hi* na object), of met een hele zin voorop: *mar die alle goede werke volbrengt*, *hi mote dit oc also volbrengen te zinen love* (H2 539). Een voorbeeld daarvan vinden we ook in de volgende oudnederlandse zin (11^{e} eeuw, H1 332): *ther thie muothe is, her leynet sich gerno an thie lineberga* 'hij die moe is, hij leunt graag tegen de balustrade'. In *Cefalus, die quam doe vord ende sprac tsinen here dese word* (MM p. 96) vinden we echter een herhalend demonstrativum, zo ook in *God die hem crucen liet, die late mi sien*.. (Karel ende Elegast 1 MM, tekst 6). Een biezonder geval is *ic, die swige vort van desen* (D1 28) 'ik die zwijg(t) hier verder over'; in modern Nederlands zou dit vertaald kunnen worden als 'wat mij betreft, ik zwijg hier verder over'. Een demonstrativum vinden we ook in *Lamfreit, dat waer een timmerman* (D1 33) 'Lamfreit, dat was een timmerman'; hier is, in beide taalfasen, ook sprake van discongruentie: masculien *Lamfreit* wordt gevolgd door neutrum *dat*. Rechts-dislocatie treffen we aan in: *nu moet hi pleghen sire sielen, Reinaert*; *dat was hem een blide upsien, Waleweine* (*hem* en *Waleweine* beide in de datief!). Het moderne Nederlands kan hier eveneens rechts-dislocatie laten zien: 'nu moet hij voor zijn ziel zorgen, Reinaart'; 'dat was voor hem een blijde aanblik, voor Walewein'.

Verwant met links-dislocatie zijn de volgende zinnen waarin echter het herhalende element niet kan worden weggelaten. In de beide volgende zinnen herneemt *dat* een voorafgaand zinsdeel of voorafgaande zin. Discongruentie qua genus maar ook qua getal vinden we in *nu waren die drie heren gereet, dat was die wolf ende here Tibeert ende die here Brune* (D1 34) 'nu waren die drie heren gereed, dat waren (!) de wolf en heer Tibeert en heer Brune' (in de vertaling dus met pluralisvorm). Evenals in het modern Nederlands wordt *dat* met betrekking tot een zin gebruikt: *bi Gode, al slouchdi mi doot, dat ware ene cranke wrake* (D1 33) 'bij God, als ge me dood sloeg, dat zou een zwakke wraak zijn'. Vergelijk ook de volgende zin met herhalend *hi*: *Adam, doe Abel was doot, beweende hine met rouwen groet* (S35) 'Adam, toen Abel dood was, beweende hij hem met groot verdriet'. De herhaling vindt over een vooropgeplaatste bijzin plaats; in de hoofdzin is er sprake van inversie door de voorafgaande bijzin. De zin is in modern nederlandse spreektaal geen bezwaar; dat geldt ook voor de beide volgende zinnen. In *die broeder die int water lach, want hi spreken niene mach, roupti met harten algader anden groten vader* 'de broeder die in het water lag, omdat hij niet spreken kan, roept hij met heel zijn hart de grote vader aan', wordt door twee bijzinnen de hoofdzin van het vooropgeplaatste zinsdeel (*die broeder*) gescheiden terwijl dit zinsdeel twee keer, met *hi* en *-i*, wordt herhaald. Let ook weer op de inversie in de hoofdzin (*roupti*) onder invloed van onmiddellijk voorafgaande bijzin. Vergelijk ook de volgende zin: *die ghene die verwecte de dode, ik ghelove dat hi mi mach ghenesen* (S352) 'degene die de dode opwekte, ik geloof dat hij mij kan genezen' met herhalend *hi* in *bijzin*.

In hedendaagse schrijftaal zouden de zinnen in kwestie "gefatsoeneerd" worden: 'Adam beweende toen Abel dood was, hem met groot verdriet', 'de broeder die in het water lag, riep

omdat hij niet spreken kon, met heel zijn hart de grote vader aan', 'ik geloof dat degene die de dode opwekte, mij kan genezen'. In vergelijking met deze incorporerende zinnen doen de middelnederlandse c.q. de hedendaags spreektalige nogal brokkelig aan; de oorspronkelijke gedachtengang wordt erin gevolgd (vgl. par. 10.2 in hoofdstuk 15). Een anakoloetische indruk maakt *coninc Karel die van Maeldegijs dit gesien hadde...was hi weder in slape gevallen* (H4 1040). Hier zou *hi* vóór *was* "moeten" staan: 'koning Karel die van Maeldegijs dit gezien had, die was weer in slaap gevallen'. Lichtelijk anakoloetisch is ook mnl. *op een huys dat hoghe muere hadde*, *daer was si besloten in*: de prepositie achteraan, nl. *in*, correspondeert niet met de prepositie vooraan, nl. *op*.

In het latere Middelnederlands nemen de boven besproken constructies sterk in aantal toe, misschien (zoals hiervóór al opgemerkt) in reactie op het strenger worden van de woordvolgorde waardoor deze minder geschikt werd voor pragmatische doeleinden. Omdat het steeds gewoner werd dat het subject voorop stond, was deze plaats niet meer zo geschikt om dit zinsdeel extra aandacht te geven; links-dislocatie (immers vooral bij het subject) kon daarmee in een pragmatische behoefte voorzien. Door de standaardisering werd deze vooropplaatsing, omdat ze als overbodig gezien werd, weer minder gewoon; in de vlotte spreektaal vormt ze nog steeds een heel frequent voorkomend verschijnsel. Dit lijkt in mindere mate te gelden voor een nogal ingewikkeld voorbeeld als de zin hierboven met de in het water liggende broeder. Zoals we in par. 2 reeds hebben opgemerkt, moet rechts-dislocatie (eveneens in spreektaal nog zeer gebruikelijk) aan een behoefte tot verduidelijking worden toegeschreven.

Een biezonder geval is nog de volgende middelnederlandse zin: *die engel die antwoorde hem die* (D1 28) 'de engel die antwoordde hem, die (nl. die engel). Hier wordt naar *die engel* twee keer met *die* verwezen, de eerste keer bij links-dislocatie; het tweede *die* doet expletief aan. Vergelijk in dit verband ook *ende mense wide ontdoe dan die* (D1 28) 'en men ze (nl. de ogen) wijd open doe (moet ze dan wijd open doen), die (nl. de ogen)'. Dergelijke zinnen lijken voor hedendaagse spreektaal uitgesloten.

16.4. GEKLOOFDE ZINNEN

De voorlopers van de gekloofde zinnen lijken middelnederlandse constructies te zijn die we vooral in 13e-eeuwse voorhoofse poëzie aantreffen: het zinsdeel in kwestie is naar voren gehaald en wordt gevolgd door een *dat*-zin met hoofdzinsvolgorde. Het standaardvoorbeeld (uit de Reinaert) is *met Firapeel dat si ghingen*, met een adverbiale bepaling in de vorm van een prepositiegroep voorop. Vergelijk verder *grote miracle dat hi dede*, *Gode dat hijt al upgaf*, *harde toornech dat hi wart*, *wiselike dat sijt began*, resp. met een direct object, een indirect object, een naamwoordelijk deel van het gezegde en een adverbiale bepaling in de vorm van een adverbium voorop. Er is wel aan ellips gedacht: '(het was) met Firapeel dat ze gingen'; een "volledig" voorbeeld is *het was op enen avontstonde dat Karel slapene begonde*. In *Gode dat hijt al upgaf*, ook in *den lof Gods dat si songen* (D1 54) staat het predicaatsnomen (*Gode*, *den lof Gods*) dan niet in de nominatief maar in de casus die bij het werkwoord in de *dat*-zin past. In de volledige vorm leeft de constructie tegenwoordig voort (of is opnieuw tot leven gekomen): *het was in de zomer dat ze met vakantie gingen*. In de 16e eeuw raakt de korte manier van uitdrukking in onbruik hoewel er tegenwoordig in emotioneel taalgebruik nog wel manieren van zeggen zijn die erop lijken: (*een*) *stommeling dat hij is!*, *een wind dat er stond! (een) honger dat we hadden!*, ook met een adjectief: *kwaad dat hij was!* of met een adverbium *en weg dat ze waren!* Er is dan echter wel sprake van emotioneel taalgebruik en

(meestal) van onbepaaldheid: vgl. **de stommeling dat hij is!* dat wel uitgesloten lijkt. In de middelnederlandse constructie was bepaaldheid geen probleem: vgl. nogmaals *den lof Gods dat si songen*, en er hoeft ook geen sprake te zijn van emotioneel taalgebruik. Ook is in de moderne manier van zeggen "vervollediging" niet goed mogelijk: **het is een stommeling dat hij is*!; vgl. dat met (herhaald) *'t was den lof Gods dat si songen*. Er is ook nog een andere constructie mogelijk, van het type *stommeling die hij is!* En vergelijk ook bij aanspreking: *stommeling die je bent!* Een nog weer ander geval is *welzalig hij die zijn vertrouwen op God stelt,* Mogelijk is hier latijnse invloed in het spel: vgl. *beatus ille qui*… 'welzalig hij die….

Dat gekloofde zinnen ook dialectisch goed mogelijk zijn, blijkt bijvoorbeeld uit de volgende vlaams-brabantse zin (uit Wambeek): *wou is da da Jef gezien eit?* 'waar is dat dat je Jef gezien hebt?'. De friese vertaling luidt *wêr is it dat jo Karel sjoen hawwe?* Vergelijk ook eng. *where is it that you saw Charles?* Ze zijn ook van het Duits bekend als *Spalt-* en *Pseudopsaltsätze* en van vele andere talen. *Stommeling dat hij is* kan echter niet letterlijk in het Duits vertaald worden: **Dumkopf dass er ist, ist er drauf reingefallen* (mogelijk wel met *der er ist*).

16.5. PREPOSITIESTRANDING

Een bekende constructie uit het hedendaags gesproken Nederlands (in ieder geval van het noordelijke Nederlands) is wat bekend staat onder de naam *prepositiestranding*; in hoofdstuk 5 par. 2.4 is dit verschijnsel al aan de orde geweest. Naast *ik verlang zo daarnaar* (in neutrale volgorde: basiszin) met het pronominaal adverbium achteraan, en *daarnaar verlang ik zo* met prolepsis van het hele adverbium, is ook *daar verlang ik zo naar* mogelijk met alleen prolepsis van *daar* en met de prepositie eenzaam achteraan ("gestrand"). De prolepsis kan overigens ook minder ver gaan: *ik verlang daar zo naar*. De "stranding" is al eerder in dit boek aan de orde geweest, in verband met het ontstaan en de ontwikkeling van de pronominale adverbia in hoofdstuk 2 par. 2.5.2 (zie ook 15 par. 9.2). De genoemde manieren van zeggen zijn zonder meer gebruikelijk. Vervangen we *daar* door (gereduceerd) *er*, dan is *er* voorop niet mogelijk[152]: **er verlang ik zo naar*, naast wél mogelijk *ik verlang er zo naar* en evt. zonder stranding *ik verlang zo ernaar*. Een voorbeeld van een vraagzin is *waar denk je aan?* met extractie van *waar* uit een pronominaal adverbium, nl. *waaraan*, naast *waaraan denk je?* (en niet **denk je waaraan?*). In andere gevallen (buiten "R-stranding") lukt het bij een vraagzin niet zo goed: *wie/wat heb je een foto van gezien?* (extractie uit *van wie*/*wat*). Toch is de volgende zin opgetekend (HH 271): *wat voor mensen heeft hij bij gediend?* Spreektaal is (maar zeker minder gewoon zonder *man*) *die (man) heb ik één paar jaar les van gehad* (HH 271) uit 'één paar les van die (man)'; bij links-dislocatie springt het adverbium *daar* te voorschijn: *die (man), daar heb ik een paar jaar les van gehad*. Vergelijk vervolgens, met een prepositiegroep (prepositie plus substantief) achter in de basiszin, naast *ik verlang toch zo naar vakantie* (of *naar vakantie verlang ik toch zo*): *vakantie verlang ik toch zo naar.* Hier is *vakantie* naar voren gehaald en is de prepositie *naar* op z'n plaats blijven staan, dus "gestrand". (Bij eventuele links-dislocatie (in spreektaal): *vakantie, daar verlang ik zo naar*, komt het object van verlangen nog iets duidelijker in focus.)

[152] In het algemeen kunnen zwak geaccentueerde pronomina moeilijk vooraan staan: vgl. bijv. **'m heb ik niet gezien*. Subjectsvormen vormen een uitzondering: *ze zeggen* enz. Let wel: *er* in *ernaar* staat voor 'het' ('naar het').

De bijzin is geen goed milieu voor prepositiestranding; prepositiestranding is immers een vorm van topicalisatie en de bijzin is daar niet een erg geschikt milieu voor. Vgl. bijv. een zin als ?*dat hij de vergadering niet aan heeft gedacht*. Een soort "ontsporing" lijkt daarom een zin als *denk je dat Carolien mij wat aan vindt?* (HH 271), begrijp: *wat aan mij vindt?* In een relatieve bijzin lijkt stranding iets gemakkelijker plaats te kunnen vinden: vgl. *naast de hond waarnaar we keken* ook *de hond waar we naar keken*, maar niet **waar we keken naar*. Het werkwoord staat graag achteraan; vgl. ook **mijn oom loop ik graag te wandelen met/mee* naast wél mogelijk *mijn oom loop ik graag mee te wandelen.* De indruk is dat "stranding", in ieder geval tegenwoordig, gemakkelijker plaatsvindt bij een vaste prepositieverbinding dan bij een andersoortige prepositiegroep, dus eerder in *vakantie verlang ik toch zo naar*, *ijs ben ik dol op*, dan in *die berg wandelde ik zo graag op*, *de vakantie fietste ik zo graag in*, resp. met een locatieve en een temporele bepaling. Links-dislocatie kan dan een uitweg zijn: *die berg, daar wandelde ik zo graag op*, maar vergelijk daarentegen **de vakantie, daar fietste ik zo graag in*. Op de mogelijkheden en onmogelijkheden van stranding kunnen we hier niet dieper ingaan.

Uit de beschouwingen tot dusver kan worden afgeleid dat *prepositiestranding* eigenlijk geen gelukkige term is. Van *stranding* spreken we wanneer iets of iemand in beweging is en die beweging op een bepaald moment stokt. Onze analyse houdt nu juist in dat het niet de prepositie is die in de beweging komt maar het "object" van de prepositie; *prepositie-achterlating* zou een betere term zijn. We houden echter de ingeburgerde term aan, alsof de prepositie op een plaats achter of meer naar achteren in de zin in zijn beweging is gestuit. De hier geïmpliceerde analyse houdt ook in dat het vraagwoord ("onderliggend") z'n plaats achteraan heeft en vanwege z'n vraagkarakter in z'n geheel of alleen met extractie van *daar* vooraangeplaatst wordt.

Vergelijk nu voor het Middelnederlands naast *Ferguut voer volleke daer of* (MNW) 'Ferguut reed snel daarvandaan' *Sem, daer quamen die Joeden af* (MNW) 'Sem, daar kwamen de Joden van'. In de laatste zin is *van* in de vorm *af* "gestrand". Een voorbeeld is ook (S219): *want dat oge noyt en sach heefstu verdient te comen in*. Een moderne weergave is: 'want wat het oog nooit zag, daarin heb je verdiend te komen'. Als vertaling is ook mogelijk: 'daar heb je verdient in te komen' met accent op *in*; twijfelachtig lijkt '...daar heb je in verdiend te komen'. Zeer twijfelachtig of zelfs uitgesloten is 'heb je verdiend te komen in'; de infiniete werkwoordsvorm blijft immers graag achteraan staan. Voorbeelden met prolepsis van een nominale groep of zoals in zin 1 van een vergelijkbare bijzin vinden we pas in de 16e eeuw; vergelijk met vertalingen in hedendaagse spreektaal:

1. wat de kennisse is…oock hoemense bekomt, is nu ghenoegh af ghezeyt, met gestrand *af* (H4 945) 'wat de kennis is…ook hoe men ze verkrijgt, daar is nu genoeg van gezegd' [*daar* is moeilijk weg te laten]

2. want lange siecten ben ik off vervaert, met "gestrand" *off* (H4 945) 'langdurige ziekten (daar) ben ik bang voor'

3. met zulcken avontuyr als wy hadden, zoude een yegelic wel voor vresen, met "gestrand" *voor* (H4 945) 'zulk avontuur….(daar) zou iedereen wel bang voor zijn' (met weglating van *met*)

4. den slach der grijsen mach men wel voor ysen ‘dat soort grijsaards (daar) mag men wel bang voor zijn’

De zinnen 2 en 3 zijn noordelijk van herkomst, zin 4 is hollands (van de theoloog Sartorius); zin 1 komt in een in Antwerpen uitgegeven bundel voor. Let erop dat in zin 1 en zin 2 de prepositie *van* achteraan is blijven staan en de postpositionele vorm heeft “aangenomen” (*af*, *off*). In tegenstelling tot de zinnen 2 t/m 4 lijkt de “stranding” in de moderne weergave van zin 1 zoals aangegeven wat moeizaam te zijn. In alle vertalingen is links-dislocatie mogelijk; let op het tussen haakjes geplaatste *daar*.

Uit de 17e eeuw (Hooft en Huygens) is *de wijse schrick ik voor*. Een 18e-eeuws voorbeeld is *bedelen is hier geen eind aan* (HH 270, met nominaal gebruikte infinitief voorop), een 19e-eeuws (van Multatuli bij wie meer voorbeelden te vinden zijn): *die f300 heb ik voor gezorgd* (HH 270). Dat Multatuli meer dan eens de constructie laat zien, is niet verwonderlijk: hij wilde zich immers van de in zijn tijd sterk gereglementeerde schrijftaal distantiëren. Ook is het niet verwonderlijk dat we een voorbeeld in een brief vinden, namelijk van Vincent van Gogh: *die demarche heb ik geen spijt van* (HH 270). Ondanks het “schrijftaal-verbod” komt stranding, in combinatie met een ouderwetse uitroep, in een gedicht van Jacqueline van der Waals (1968-2022) voor: *wat hemel loop ik onder?* Maar er moest gerijmd worden op *wonder*. Een enquêtezin (SAND; zie aantekeningen) luidde: *die rare jongen ben ik mee naar de markt geweest.*

Het strandingsverschijnsel blijft heden ten dage (vooral) tot het noorden beperkt. Misschien ligt hier ook de verklaring voor het gegeven dat we maar weinig voorbeelden in het overwegend zuidelijke Middelnederlands vinden (het eerste middelnederlandse voorbeeld hierboven is overigens vlaams). Op een vrij recente kaart betreffende de zojuist gegeven SAND-zin, is dit duidelijk te zien zij het dat de attestaties nogal verspreid zijn. Ook in het uiterste zuiden van Limburg vinden we er een paar. Er zijn er maar weinig in Zuid-Holland afgezien van de eilanden (invloed van de standaardtaal?) en in Noord-Brabant welk gebied dus bij het zuiden aansluit. Dialectische voorbeelden uit het Nedersaksisch zijn: gron. *ain ding har’k den weer zorg over* ‘één ding had ik dan weer zorg over’, drents *gereer en gejeuzel hek ’n grote hèkel an* ‘gehuil en gejammer heb ik een grote hekel aan’. Een westfries voorbeeld is *de pestoor van Blokker hewwe ze z’n auto van stôlen*; voor het Hollands (van Vlaardingen) kan schrijver dezes op grond van eigen ervaring bevestigen dat de constructie ook daarin voorkomt; *ijs ben ik toch zo dol op*.

Het verschijnsel is niet alleen nederlands: vgl. een nederduitse zin als *sien Arbeit heff ik nich na fraagt*. Een fries voorbeeld is *dy man is net folle oan* (met links-dislocatie *dy man dêr is net folle oan* ‘die man (daar) is niet veel aan)’. Een friese zin als *elkenien hat er in foto fan makke* wijst erop dat de mogelijkheden in het Fries ruimer zijn dan in het Nederlands: vgl. ook *wa hast justerjûn njonken sitten?* lett. ‘wie heb je gisteren naast gezeten? (via HA p. 454), *hokker kandidaat stimme jimme op?* lett. ‘welke kandidaat stemmen jullie op?’ (id.). Over het algemeen kan in het meer bij de spreektaal aansluitende geschreven Fries “stranding” vaker worden aangetroffen dan in het geschreven Nederlands. Zuidafrikaanse voorbeelden zijn *watter vakke is jy voor verantwoordelik?I* ‘welke vakken ben jij voor verantwoordelijk?’ en *lede wat sy mee gepraat het* ‘leden met wie zij gepraat heeft’ (beide via HA p. 435).

Ook in de scandinavische talen komt het verschijnsel voor; een zweeds voorbeeld is *pengar bryr jag mig inte om* ‘geld geef ik niet om’. Het ontbreekt in het Hoogduits al is er wél een

tussengebied tussen Hoog- en Nederduits waarin stranding alleen voorkomt bij preposities die met een consonant beginnen. In ieder geval is in gesproken Hochsprache niet mogelijk: **das Pferd, da sitze ich auf*, wél *das Pferd, da sitze ich drauf*; vgl. ook *der Oper, da war ich schon mal drin.* In het Engels is stranding wél mogelijk: *what are we talking about?* 'waar zijn we over aan het praten?', *this is the book (that) I told you about* 'dit is het boek waar ik over vertelde' maar vgl. ook *this bed looks as if it has been slept in* 'dit bed ziet er naar uit alsof iemand erin geslapen heeft' waarnaast een nederlandse zin met stranding niet mogelijk is. Merk op dat in het Engels de infiniete vorm (*talking*, *been*) niet helemaal achteraan staat. Het is hier niet mogelijk om alle mogelijke of onmogelijke gebruiksgevallen in de betreffende talen te bespreken.

16.6. KONINGSLIED-CONSTRUCTIE

16.6.1. *Inleiding*

In 2013, het jaar waarin Willem Alexander koning werd, was er veel ophef over de tekst van een te zijner ere gemaakt lied en wel over de regel: *de dag die je wist dat komen zou*. Is dit wel "correct" Nederlands? Ongebruikelijk modern Nederlands is het in ieder geval wel. Om de zin te begrijpen moeten we uitgaan van wat we de "onderliggende" zin zouden kunnen noemen: *je wist dat die dag komen zou*. Er vinden op deze zin in termen van afleiding twee bewerkingen plaats. De eerste houdt in dat *die dag* vanuit de *dat*-zin (het onderste niveau: niveau 3) naar voren wordt gehaald; we kunnen ook zeggen dat *die dag* "opgetild wordt", op een hoger zinsniveau terechtkomt (niveau 2), een geval van "raising": *je wist die dag dat komen zou*. De tweede bewerking houdt in dat *die dag* verder naar voren wordt gehaald en nog hoger terechtkomt (niveau 1) en door middel van een relativum met de rest van de zin wordt verbonden: *die dag die je wist dat komen zou.* We kunnen formuleren: *die* (en via *die* ook *de dag*) is nu in syntactisch opzicht object bij *wist* maar blijft in semantisch opzicht subject bij *komen zou*. Aan de eerste sprong zijn we in het Nederlands, althans tegenwoordig, niet meer zo gewend, met de tweede ligt dat anders: vgl. *je kende de man > de man die je kende*. We kunnen ons ook tot de eerste sprong beperken: *je wist die dag dat komen zou*. Omdat dit een eenvoudiger type is, zullen we het type 1 noemen; het komt hieronder na het ingewikkelder type 2, de eigenlijke koningslied-constructie, aan de orde. Er is in beide gevallen een "reparatie" mogelijk, namelijk zó dat in de *dat*-zin het opgetilde element wordt herhaald: *die dag die je wist dat hij komen zou*; *je wist die dag dat hij komen zou*. Merk op dat *wist* hier beide keren op een wat vreemde manier gebruikt wordt: ?'een dag weten'. *Weten* laat hierin zien waar het in de afleiding vandaan komt; *weten* met een *dat*-zin is immers geen bezwaar: *je wist dat die dag komen zou*. We hebben hierboven met betrekking tot type 2 van ongebruikelijk Nederlands gesproken; het kan echter evenmin als type 1 als onnederlands worden gekarakteriseerd. De hieronder als voorbeeld gegeven middelnederlandse zinnen wijzen duidelijk in een andere richting.

16.6.2. *Type 2*

Bezie om te beginnen de volgende middelnederlandse zinnen (het "opgetilde" element wordt onderstreept evenals het eventueel herhaalde, het antecedent gecursiveerd):

1. *Jacob* die men seghet dat nu in Galissiën leghet (S66) ‘Jacob die men zegt dat nu in Galicië ligt = van wie men zegt dat hij nu in Galicië ligt’ [de nominatief *die* past niet bij het eerste werkwoord, wél bij het tweede]

2. *de vader* dien ghi segt dat uw God es (S73) ‘de vader die gij zegt dat uw God is = van wie gij zegt dat hij uw God is’ [de accusatief *dien* past bij het eerste werkwoord, niet bij het tweede]

3. *Christus* die menich man waende dattene Joseph wan (S72) ‘Christus die veel mensen dachten dat hem Jozef kreeg = van wie veel mensen dachten dat Jozef hem kreeg (Jozef zijn vader was)’ [de nominatief *die* past niet bij het eerste werkwoord en wordt herhaald als accusatief bij het tweede werkwoord]

4. *Sente Remijs* dien een heilech man te voren voersach dat hi soude sijn geboren (S73) ‘Sint Remigius die een heilig man tevoren zag dat hij geboren zou worden = van wie een heilig man tevoren zag dat hij geboren zou worden’ [de accusatief *dien* past bij het eerste werkwoord en wordt herhaald als nominatief bij het tweede werkwoord]

5. (ende si voerren oec mit hoir) aerde die si segghen dat si die van den elff dusent magheden kerchoff ghenomen hebben (S72) ‘(en zij voeren ook met zich mee) aarde die zij zeggen = waarvan zij zeggen dat ze die van het kerkhof van de elfduizend maagden meegenomen hebben’ [de accusatief *die* past bij het eerste werkwoord en wordt als zodanig herhaald bij het tweede]

6. ende *elken mensche* die wi weten dat begeert geleert te sine, (dien selen wi onse inwendicheit ontpluken) (S72) ‘en ieder mens die wij weten dat verlangt onderwezen te zijn, die zullen we ons innerlijk openbaren = en ieder mens van wie wij weten dat hij verlangt onderwezen te zijn…’ [die = nom., niet passend bij *weten*, wél bij *begeert*]

Er is steeds sprake van een verbum dicendi of sentiendi of een semantisch daarmee verwant werkwoord gevolgd door een “accusatief-zin”. Maar er zijn tussen de verschillende zinnen ook belangrijke verschillen. In de zinnen 1, 2 en 6 zou het “opgetilde element” (*Jacob*, *de vader*, *elken mensche*) in de *dat*-zin nominatieffunctie hebben en wordt het daarin niet op de een of andere manier herhaald; het wordt vanuit het hoogste niveau begrepen. In 4 staat het herhaalde subject er wél: *dat soude sijn geboren* was ook mogelijk geweest. Deze zin is dus te vergelijken met *de dag die je wist dat hij komen zou*. In de zinnen 3 en 5 heeft het opgetilde element in de *dat*-zin accusatieffunctie en wordt het daarin wél herhaald en wel met een pronomen. Zou in 3 *-ene* ontbreken, dan zou *Christus* als subject bij *wan* moeten worden begrepen; herhaling is nodig om misverstand te voorkomen. In zin 5 had *die* in de *dat*-zin zonder kans daarop kunnen wegblijven.

We wijzen ook nog op morfologische biezonderheden. In zin 1 past *die* als nominatief bij het gezegde (*leghet*) in de *dat*-zin; vergelijk ook zin 6 met *die* bij *begeert*; op grond van de syntactische verbinding met resp. *seghet* en *weten* zouden we een accusatief verwachten. Zo’n accusatief vinden we wél in zin 2, bij *seght*, terwijl bij *es* een nominatief zou passen. Een accusatief bij het hoofdwerkwoord (*voorsach*) vinden we ook in zin 4; dit correspondeert niet met (expliciet) *hi* in de dat-zin. In zin 3 past *die* noch bij *waende* noch bij *-ene* acc. bij *wan*; de flexie “klopt” hoe dan ook niet. In zin 5 komt *die* dat in de hoofdzin als accusatief bij *segghen* past, overeen met *die* in de dat-zin, eveneens accusatief. Mogelijk is de situatie waarin het opgetilde zinsdeel z’n casus in de hoofdzin behoudt (vgl. 1, 4, 5 en 6)

oospronkelijk en moeten we de aanpassing aan het hoofdwerkwoord (vgl. 2 en 3) als secundair beschouwen.

In de gegeven voorbeelden is er steeds sprake van een *dat*-zin; *dat* ontbreekt in *die kerke die men nog seghet di in siere eeren si* (WS 79) 'de kerk die men nog zegt (dat) die tot zijn eer was'. In de bijzin op het laagste niveau (bij *seghet*) staat *di* (demonstrativum) als subject; het had ook kunnen ontbreken: …*seghet in sire eeren si*. *Di(e)* sluit in vorm aan zowel bij *seghet* (acc.fem.) als bij *si* (nom.fem.).

Er volgen hier nog twee zinnen, één middelnederlandse (7) en één uit de 16e eeuw (8):

7. teghen judas mijn apostel, die ic bekende te wesen een vercoper mijns bloets (H3 772) 'tegen Judas, die ik wist te zijn een verkoper van mijn bloed = van wie ik wist dat hij een verkoper van mijn bloed was'

8. door *eenen ridder…Turias geheeten*, dien si seyden te sine die sone van den coninck Canamor (H4 1043) 'door een ridder…Turias geheten, die zij zeiden = van wie zij zeiden de zoon van de koning Canamor te zijn = dat hij de zoon van de koning Canamoor was'

In zin 7 is de lagere bijzin een beknopte bijzin (een infinitiefgroep): *te wesen een vercoper mijns bloets* waarin het subject (Judas) is geïmpliceerd. Getransponeerd naar een constructie met twee bijzinnen zou dit worden: *die ik bekende dat* (*hi*) *een vercoper mijns bloets was*. Een vergelijkbare zin is zin 8 waarbij een soortgelijke transpositie mogelijk is: *dien si seyden dat (hi) die sone van den coninck Canamoor was*. Let op *die* in 7 (niet passend bij *bekende*) en op *dien* in 8 (passend bij *seyden*).

16.6.3. *Type 1*

In de voorbeelden in de vorige paragraaf zijn steeds twee bijzinnen in het spel, een hogere en een lagere; in de volgende is er telkens maar één bijzin, meestal een dat-zin (in 13 een beknopte bijzin). Vanwege de eenvoudiger structuur spreken we hier van type 1 hoewel het dus pas ná het andere, hierboven behandelde type 2, aan de orde komt. Er is steeds weer sprake van een zinsdeel dat semantisch in de *dat*-zin hoort maar op een hoger niveau, hier de hoofdzin, is terechtgekomen ("raising"). Evenals bij de eerdere zinnen geven we, althans in schrijftaal, tegenwoordig de voorkeur aan een omschrijving met een prepositie-bepaling c.q. een pronominaal adverbium (bijv. *van wie* of *waarvan*) maar soms is een omschrijving bijv. met *wat betreft* nodig. Ook nu kan het opgetilde subject (wat misschien in de ontwikkeling secundair is) zich aan het hoofdwerkwoord aanpassen en de accusatiefvorm aannemen. In de volgende zinnen (twee middelnederlands, drie aangegeven als 16e-eeuws) vindt er in de bijzin geen herhaling plaats (het opgetilde element evenals de eventuele herhaling wordt onderstreept):

9. mnl. hu nijt dinct mi dat niemene deert (H2 541) 'uw jaloezie dunkt mij dat niemand deert = wat betreft uw jaloezie dunkt mij dat deze niemand deert'

10. mnl. dien hi kende, dat niet was traech (S73) 'die hij kende dat niet traag was = van wie hij wist dat hij niet traag was'

11. 16e-eeuws: eenen dienerre seghmen dat doot slouch den voorzeiden coninck Uchassin (H4 1043) 'een dienaar zegt men dat dood sloeg de genoemde koning Uchassin = van een dienaar zegt men dat hij de genoemde koning Uchassin dood sloeg'

12. 16e-eeuws: die riviere Marizza meenen sommeghe dat Hebrus geheeten es (H4 1043) ‘de rivier Marizza menen sommigen dat Hebrus genoemd wordt = wat de rivier Marizza betreft menen sommigen dat hij Hebrus genoemd wordt’

13. 16e-eeuws: want het die Griecken seyden zijnen geest te zijn (H4 1043) ‘want het de Grieken zeiden zijn geest te zijn = want de Grieken zeiden het zijn geest te zijn = dat het zijn geest was’ [met beknopte bijzin *sinen geest te zijn*]

In de volgende middelnederlandse zin is een object (*de .vij. arten*) naar voren gehaald, dat niet herhaald wordt:

14. mnl. ende de .vij. arten mede leestmen dat hij graveren dede (S) ‘en ook de zeven kunsten leest men dat hij liet graveren = en ook over de zeven vrije kunsten leest men dat hij ze liet graveren’

Zin 15 is een ingewikkelder voorbeeld: hierin is *die* demonstrativum dat verwijst naar *dese dingen* in de voorafgaande zin en objectsfunctie heeft bij *wilde* terwijl het in de *dat*-zin, met die functie bij *overdochten*, erbij gedacht moet worden. Het lijkt erop dat we hier een geval met twee bijzinnen hebben maar *welck sy beter achten* is een onderdeel van de met *dat* ingeleide bijzin en is in feite een herhaling van object *die*.

15. 16e-eeuws: (nu, dien dese dingen spottelick schijnen) die wilde ick dat sy by henselven overdochten, welck sy beter achten [volgt een keuze] (H4 1043) ‘nu, diegenen aan wie deze dingen bespottelijk lijken, die wilde ik dat zij overdachten = van diegenen die deze dingen bespottelijk lijken, wilde ik dat zij die overdachten, nl. welke zij beter vonden’

Ook in de volgende middelnederlandse zinnen vindt herhaling plaats, resp. *sine tonghe*, *den helighen man* en *den inghel*, nl. als subject, resp. *si*, *hi* en *hi*.

16. ende sine tonghe doet hi weten dat si es in twe ghespleten (S358) ‘en zijn tong laat hij weten dat ze in tweeën gespleten is = over zijn tong laat hij weten dat ze in tweeën gespleten is’

17. hi verstont den helighen man, dat hi sceiden wilde van dan (WS 79) ‘hij begreep de heilige man dat hij vandaar wilde scheiden = van de heilige man begreep hij dat hij vandaar wilde scheiden’.

18. den inghel horden wi nochtan hoe hi sprac den wiven an (S358) ‘de engel hoorden wij toch hoe hij tot de vrouwen sprak = van de engel hoorden wij toch hoe hij tot de vrouwen sprak’

Een oudnederlands voorbeeld (ONW RB) met naar voren gehaald predicaatsnomen:

19. Batulus ságen sumeliche that hieze these riche ‘Batulus zeggen sommigen dat heette deze rijke = deze rijke heette = wat betreft Batulus zeggen sommigen dat deze rijke zo heette’

Ook in de zinnen van type 1 kan de relatie tussen het hoofdwerkwoord en het zinsdeel dat ook als zinsdeel in de bijzin wordt begrepen of herhaald, als een soort objectsrelatie worden begrepen. Een uitzondering is zin 9 waarin *hu nijt* subject bij *dinct* is. Het begrepen of herhaald zinsdeel is vaak subject, een enkele keer (direct) object, nl. in 14 en 15, en ook een keer predicaatsnomen (19).

Vergelijk nu de volgende middelnederlandse zinnen met een vraagwoord dat verplicht voorop staat (*wie* dat ook *wien* had kunnen zijn) en beide type 1:

20. (doe vraechde Jhesus haer menen) wie si seiden dat hi ware (S72) ‘toen vroeg Jezus hun mening wie zij zeiden dat hij zou zijn = toen vroeg Jezus hun mening over wie hij volgens hun zeggen zou zijn’

21. wie waendi dat die getrouwe knecht sal sijn? (S72) ‘wie denken jullie dat de trouwe knecht zal zijn = van wie denken jullie dat hij de trouwe knecht zal zijn?’

In 20 kan het subject in de bijzin moeilijk worden weggelaten; in zin 21 ontbreekt het en kan het ook moeilijk worden toegevoegd. In deze zin kan het subject in de bijzin vanuit *wie* worden begrepen: *wie is de trouwe knecht?* In de eerste zin is dat niet mogelijk, vandaar het subject in de bijzin: **wie si seiden dat ware*. Er is verband met een semantisch verschil: zin 19 is een identificerende, zin 20 een kwalificerende vraag.

16.6.4. *Latere fasen*

We bekijken nu nog enkele voorbeelden, van beide types, van na de 16e eeuw.

Voorbeelden uit de 17e eeuw zijn (zin 22 type 1, 23 en 24 type 2, steeds zonder herhaling):

22. Santen wil men seggen dat heel groot en maghtigh geweest is, maer is nu niet groot, noch sterk (H5 1324) [met begrepen subject in de *dat*-zin]

23. nieuwe moejte, die ik nochtans vertrouw, dat mij ten beste zal afgenoomen worden (MM p. 100) [id.]

24. de boeken die de H. Professor oordeelt u nut oft noodigh te weezen, mooght ghij wel koopen (MM p. 100) [met begrepen subject ‘de boeken’ in de beknopte bijzin: ‘dat die (boeken) voor u nuttig of nodig zouden zijn’]

Uit het begin van de 19e eeuw (H7 1977, Loosjes) is de volgende lange en ingewikkelde zin:

25. dat bij hooger geklommen jaren man en vrouw als vriend en vriendin omgaan, wanneer, als ik mij zoo mag uitdrukken, de bloem des levens aan het verflensen is, geloof ik, dat zeer loffelijk is’ ‘dat…is, daaromtrent geloof ik dat het zeer loffelijk is’ [De structuur (type 1) wordt duidelijk wanneer we *dat…is* door enkel *dat* vervangen: *dat geloof ik dat zeer loffelijk is*. In de *dat*-zin is het subject (*dat*) niet uitgedrukt; is er verband met het feit dat we hier met een naamwoordelijk gezegde te maken hebben?]

Een later voorbeeld uit dezelfde eeuw, van hetzelfde type en eveneens met een naamwoordelijk gezegde zonder uitgedrukt subject in de bijzin, is:

26. dat oogmerk meende ik dat lofwaardig was (H7 1977, Klikspaan)

Laat-negentiende eeuws (type 2) is een zin als de volgende (Coppen 2013), eveneens met een naamwoordelijk gezegde, nl. *dat valsch was,* en zonder uitgedrukt subject:

27. gij zijt overtuigd, eenen schuldbrief als deugdelijk verkocht te hebben, dien gij wist dat valsch was!

Een voorbeeld van type 2, uit 1911 (Emants), als vraagzin te vergelijken met zin 20, is:

28. zeg men ten minste waar je wilt, dat ik heen zal gaan

Stoett (1923, par. 66) spreekt bij een voorbeeld van type 2 van “onze tegenwoordige constructie”. Was ze in de jaren ’20 van de vorige eeuw nog gebruikelijk? Uit de hierboven gegeven voorbeelden blijkt dat ze zeker niet als onnederlands kan worden gekwalificeerd, al kan latijnse, evt. oudfranse invloed (zie beneden) het gebruik ervan in de schrijftaal hebben bevorderd. Op het óók volkstalige ervan kan wijzen dat we de constructie bij de Ruyter aantreffen: vgl. *dye ick hoopte naer de middach bynnen de bare soude geraeken* (H5 1324), type 2 met weglating van de conjunctie *dat*: *hoopte dat…* en begrepen subject *dye*. In niet al te ingewikkelde vormen kunnen we de constructies heden ten dage nog wel in spreektaal horen, in dialectisch opzicht verspreid over het taalgebied. Goed mogelijk lijken in ieder geval (met één bijzin: type 1): *Jan zeggen sommigen dat-ie heette*, misschien ook *z’n portret hoorde ik dat-ie liet maken*. Ook de koningslied-zin (type 2) lijkt wel mogelijk, misschien met toevoeging van *hij*: *de dag die je wist dat hij komen zou.* Een zin als *Jezus vroeg de mensen wie zij zeiden dat hij wel zou zijn* (vgl. zin 20) kan ook tegenwoordig moeilijk zonder zo’n herhalend *hij* terwijl het (vgl. zin 21) in *wie denken jullie dat gewonnen heeft?* moet ontbreken. In de tegenwoordige schrijftaal zullen de constructies, maar eerder type 2 dan type 1, als ouderwets of als “ongrammaticaal” (maar zeker niet als “plat”) worden beoordeeld. Oorsprong en ontwikkeling van de constructies laten we hier verder in het midden. Mogelijk is type 1 ouder dan type 2, ook het type zónder herhaling ouder dan het type mét herhaling. Dat men herhaling als overbodig ervoer, kan de opkomst van constructies met *waarvan*, *van wie* hebben bevorderd.

Een reactie op de koningslied-constructie is een herhaling van het relativum in een zin als *dit is de man die ik denk die het gedaan heeft*; vergelijk ook in een vraagzin: *wie denk je wie het gedaan heeft?* Dialectisch is er nogal wat variatie: *dat is de man dat ik denk die…*, *die ik denk die…*, *dat ik denk dat hij/die…* enz. bij begrepen c.q. herhaald subject, ook bij zodanig object: *die ik denk dat…*, *dat ik denk die…*, *dat ik denk dat ze…* enz. In West-Vlaanderen valt een concentratie van *dat-die* bij subject plus *dat-dat* bij object, in Oost-Vlaanderen van *die-die* bij subject plus *die-dat* bij object op. Dialectisch komen verspreid vraagzinnen voor als *wat denk je wie* (i.p.v. *dat*) *ik in de stad heb gezien?* en *wie denk je wie* (id.) *ik in de stad heb gezien?*

16.6.5. *Taaltypologisch*

Dat de koningslied-constructie (type 2) ook in andere talen voorkomt, blijkt uit de volgende voorbeelden (o.a. Coppen 2019):

duits: ?er hat alles was man will dass ein Mann haben soll

duits (1803 Kant): das(s) man ihm kein Vergnügen mache, wenn es (sc. das Kind) nicht thut, was mann will, daß es lernen soll

engels: he has everything one wants a man to have [zonder relativum na *everything* en met een beknopte bijzin *a man to have*]

engels (Shakespeare): Arthur whom they say is kill’d to night [met *whom* als objectsvorm en zonder conjunctie]

deens: manden som jeg trot har taget pungen ‘de man die ik dacht heeft gepakt beurs-de’ [zonder conjunctie]

frans: mais quelle est cette femme que je vois qui arrive?

Een voorbeeld uit het Latijn, van Julius Caesar, kan zijn:

eōrum una pars, quam Gallōs obtinēre dictum est ‘van die een gedeelte, die de Galliërs bezitten gezegd is = een gedeelte-daarvan die (waarvan) gezegd is dat de Galliërs (het) bezitten’ [*Gallōs obtinēre* = beknopte bijzin met extractie: *eam* > *quam*, met accusatief passend bij *obtinēre* en niet bij *dictum est*]

16.7. *Nog andere gevallen van prolepsis*

We geven hier nog enkele middelnederlandse voorbeelden waarin een bepaling naar voren is gehaald en op een hoger niveau terecht is gekomen:

een swaer convent van nonnen (S359) ‘een convent van zware = zwarte nonnen’

hi es man van allen landen vander werelt diet best verdient heeft dat men hem lof ende prijs geeft (S359) ‘hij is de man die van alle landen van de wereld, het meest verdiend heeft dat men hem lof en prijs geeft’

In de eerste zin vindt de vooropplaatsing binnen een woordgroep plaats, vanuit een prepositiebepaling naar de kern, in de tweede wordt een woordgroep verplaatst vanuit een relatieve bijzin naar de hoofdzin. Een zin als de tweede lijkt voor het moderne Nederlands niet uitgesloten. Prolepsis vinden we ook in de volgende zin waarin de woordgroep echter door een groep met pronomen wordt herhaald.

maer anden coninc van Israel, Achab, en dedi niet wel dat hi vrientschap an hem sochte (S359) ‘maar hij deed er geen goed aan dat hij bij de koning van Israel, Achab, vriendschap zocht’

Vergelijk ook de verplaatsing van de negatie vanuit de bijzin naar de voorafgaande hoofdzin:

hi waende niet dat si den coninc souden sijn gereet met hem te vaerne tenen stride (S359) ‘hij meende dat zij tegenover de koning niet bereid zouden zijn om met hem naar een gevecht te gaan’.

Een vergelijkbare “onlogische” verplaatsing van de negatie is ook uit het moderne Nederlands bekend: *ik denk niet dat hij zal komen*. Er kan een verschil zijn met *ik denk dat hij niet zal komen*; het laatste komt beslister over dan het eerste (een epistemische kwestie dus). Er is hier al een en ander over opgemerkt in hfdst. 15 par. 9.6.

Ook het werkwoord *doen* kan gebruikt worden om een ander werkwoord naar voren te halen: *verkopen doen we zulke hengels in kunststof niet* (vdV 62). Een voorbeeld uit de 17e eeuw is *slapen doetse niet* (WNT).

Aantekeningen

In dit hoofdstuk komen vaak verschijnselen van de gesproken taal ter sprake. Zie voor gesproken taal Jansen 1981, ouder Uijlings 1956.

Met betrekking tot *met Firapeel dat si ghinghen* en de ellipsverklaring daarvoor verwijst Weijnen (1971 WS) naar A. C. Bouman (bedoeld is Bouman 1918). Duinhoven (1, pag. 55) beargumenteert dat we *dat* als relativum moeten opvatten. Over de grammaticalisatie van de gekloofde zin *het is zo*, in

vergelijking met het franse *c'est ainsi que*, handelt Lahousse & Lamiroy 2014. De gekloofde zin type *het enige wat ze wil is hem* komt aan de orde in Perridon 2014.

Voor stranding in relatieve bijzinnen binnen het Westgermaans zie Harbert 2007 pag. 451. In het commentaar in SAND 1, pag. 77 wordt de "stranding" begrepen als een naar voren halen en deleren van het r-voornaamwoord > *ijs (daar) ben ik dol op*. De erbij behorende kaart is kaart 93b in genoemd SAND-deel; zie hierbij ook 93a betreffende "gespleten topicalisatie": *boeken heeft Jan drie*, met slechts sporafische attestaties. "Stranding" (dan aangeduid als "bananenzinnen": vgl. *bananen houd ik niet van*) wordt ook met veel voorbeelden besproken in van der Horst en van der Horst 1999, hoofdstuk 7. Ze verwijzen daarin naar Wobbe de Vries die volgens hen als eerste taalkundige het verschijnsel gesignaleerd heeft. Ze stellen ook de vraag of we van vóór naar achter moeten denken of juist (zoals in dit hoofdstuk gebeurd is) van achter naar vóór. De nederduitse zin is uit Lindow e.a. 1998 pag. 278, de westfriese uit Pannekeet 1995 pag. 343, de friese, groningse en drentse voorbeelden zijn uit Hoekema 1995. Uit 1995 is ook Jarich Hoekstra betreffende het Westgermaans (Fries, Nederlands, Hoogduits, Beiers). Fleischer 2002 heeft vooral op het Hoog- en Nederduits betrekking. Voor het Zuidafrikaans zie Harbert hierboven die als bron Ponelis 1993 gebruikt evenals Tiersma 1985. Klooster (2001) bespreekt de "bananenzinnen" in par. 7.6.2.2.2; zie dit werk deze paragraaf bijvoorbeeld voor de beperkingen op het gebruik van dergelijke zinnen.

De analyse-problemen betreffende de koningslied-constructie komen aan de orde in Coppen 2013. Voor de regionale variatie zie de dissertatie van Eefje Boef (2013); een eerder van haar verschenen artikel is van 2008. De dialectgegevens maken de indruk van constructies in "verval" met de nodige contaminaties. Heeft het verdwijnen van de casusverschillen daartoe bijgedragen? Zie in de SAND de kaarten 85a en b en 86a; er tekent zich een concentratie af in het zuidwesten (ruim genomen), Voor vraagzinnen met *wat…wie* of *wie…wie* zie SAND 1, 91a en b.

H17. SLOTSAMENVATTING

(de tussen haakjes geplaatste cijfers verwijzen naar hoofdstukken)

1. *De geschiedenis*

De algemene ontwikkeling van het Nederlands is als een ontwikkeling van (meer) synthetisch naar (meer) analytisch te karakteriseren, als gevolg van het verval van het flexiesysteem (inclusief de subjectsverplichting). Mogen we ook het ontstaan van de bijzin tegen die achtergrond begrijpen? Er wordt in ieder geval aan getwijfeld of we dit type zin al voor het Proto-indo-europees mogen aannemen (2). Er kan van een duidelijke synthetische vorm voor onderschikking sprake zijn geweest, nl. de absolute constructie (3, een rest is *ijs en weder dienende gaat de wedstrijd door* 'als ijs en weer eraan mee helpen…'). Deze constructie kan weliswaar in de dochtertalen (Sanskrit, Latijn, Grieks) in verschillende casūs staan; de constructie in principe kan onderdeel van de prototaal geweest zijn. Ze kwam in oudere fasen van het Nederlands nog tamelijk vaak voor; zeker voor de tijd na de Middeleeuwen kan hierbij invloed van het Latijn in het spel zijn geweest. Dat geldt ook voor de *accusatief cum infinitivo*-constructie (7) met als rest het spreekwoord: *een ieder meent zijn uil een valk te zijn* 'een ieder meent dat…'. De ontwikkeling van de bijzin leidde tot het ontstaan van conjuncties als *dat*, *omdat*, *terwijl* enz.; nevenschikkende conjuncties lijken ouder te zijn (11). Naast adverbiale ontstonden er ook relatieve bijzinnen (9): *de man, die* (pron.dem.) *helpt, die* (id.) *krijgt een medaille* > *de man die* (pron.rel.) *helpt, (die) krijgt een medaille*. Een speciaal type relatieve bijzin is dat met ingesloten antecedent: *wie helpt mee? die* (pron.dem.) *krijgt een medaille* > *wie* (= degene die) *meehelpt, (die) krijgt een medaille*.

De casūs, waarvan we een genitief, een datief en een accusatief nog tamelijk goed in het Middelnederlands kunnen terugvinden, zijn in het latere Nederlands tot op grote hoogte verdwenen (3). Resten zijn de objectsvormen bij de personalia, de genitief bijv. bij persoonsnamen (*vaders hoed*) en oude bewaarde vormen in staande uitdrukkingen. Een "nieuwe genitief" ontstond uit een datiefconstructie: *vader z'n hoed*. Naast het indirect object (oude datief) ontstaat met subtiel betekenisverschil de "omschrijving" met *aan* (6), naast en in plaats van het genitiefobject eveneens omschrijvingen met een prepositie (7), bijv. mnl. *Gode ontfarmede der claghen* lett. 'aan God ontfermde over de klachten = God ontfermde zich over de klachten', in een zogeheten (nu verdwenen) "onpersoonlijke" constructie (5). Ook andere genitieven kunnen door prepositiegroepen vervangen worden: vgl. *de hoed van vader* (bezit). Het predicatieve karakter ervan blijkt uit een plaatsing als *van vader is deze hoed* (8). In *een koele dronk wijns*, nu *wijn*, is de genitief-aanduiding verdwenen (10a). Preposities zijn overigens al een oude woordsoort; in oorsprong (proto-indo-europees) kunnen het adverbia geweest zijn die een nadere verklaring bij een bepaalde casus waren, dus "OV"; later werd dit "VO". In de loop van de tijd moeten ook post- en circumposities ontstaan zijn: *de berg op*, *tegen de berg op* (2). De adposities dragen sterk bij aan het analytisch karakter van het Nederlands. Ze spelen ook een belangrijke rol in vaste woordverbindingen (2). In de laatste tijd zijn er veel van dergelijke uitdrukkingen bij gekomen; voorbeelden zijn *het is voor de bakker*, *een balletje opgooien*, en minder informeel *afscheid nemen*, *een doorn in het oog* enz.

Ook bij de werkwoorden gaat de ontwikkeling in analytische richting. Het systeem van de werkwoordstijden was in het oude Germaans blijkens het Gotisch, in vergelijking met het Proto-indo-europees, al sterk vereenvoudigd, namelijk met nog slechts twee tempora: presens en preteritum terwijl de prototaal er vijf had (ook perfectum, aoristus, ingressief). Naast de

indicatief kwam in het Gotisch nog een optatief (conjunctief) voor, verder ook een imperatief met vijf vormen. Bij de numeri was er nog sprake van een dualis die in het oudste Nederlands al verdwenen is. Een synthetisch passief (oorspronkelijk eerder medium) was er nog voor het presens; het preteritum werd reeds met een hulpwerkwoord omschreven. Het Gotisch laat ook nog vaak een "verborgen subject" zien: *nimiþ* 'hij neemt'. Het latere minder duidelijk worden van de persoonsvormen leidde ertoe dat het gebruik van de subjectsvorm verplicht werd (5). Subjectsloze resten komen echter in oudere en latere fasen van het Nederlands nog wel voor.

De ontwikkeling in de west- (en noord-)germaanse talen laat aan de ene kant een verder verval van de werkwoordsflexie zien en aan de andere kant als compensatie het ontstaan van omschreven vormen met hulpwerkwoorden plus participium of infinitief; deze laatste gaab steeds meer een verbale rol spelen (3, 4). De categorie hulpwerkwoorden raakte sterk uitgebreid: temporeel (*hebben*, *zijn*, *zullen*, *gaan*), conjunctief (*zouden*[153]), passiviteit (*worden*, *zijn*), causatief (*doen*, *laten*), wenselijkheid (*mogen*), aspect (bijv. inchoatief: *gaan*), deontisch modaal (*moeten*), dynamisch modaal (*kunnen*), epistemisch (*zullen*), evidentieel (*zouden*). Ook hierin komt het analytisch karakter van het Nederlands duidelijk naar voren. We zouden kunnen zeggen: wat de preposities zijn in het nominale domein, zijn de hulpwerkwoorden dat in het verbale. Opmerkelijk is de opeenvolging van duratieve constructies (met modern woordmateriaal): *ze was uien schillende*, *ze zat uien en schilde*, *ze zat uien te schillen*, *ze was uien aan het schillen*, *ze was bezig uien te schillen*. Behalve in de combinatie met hulpwerkwoorden (*hij zal komen*) wordt de infinitief in de loop van de tijd steeds vaker met *te* gemarkeerd dat oorspronkelijk finale betekenis had: *te komen*. Deze betekenis gaat over op de combinatie *om te* die intussen eveneens meer algemeen infinitief-markeerder is geworden; de opkomst van finaal *voor te* kan ermee verband houden.

Belangrijke veranderingen zijn er ook in de woordvolgorde opgetreden (15). Het Proto-indo-europees en voor een belangrijk deel ook nog het Oudgermaans had als basisvolgorde SOV met daarbij een grote vrijheid van plaatsing. In het oudere Germaans tekent zich echter ook een neiging af om V naar voren te halen, zelfs tot op de eerste plaats. Het standaardvoorbeeld is mnl. *sprac der Gawein* met VSO. Er kunnen verschillende verklaringen worden gegeven. Een mogelijke rest vinden we in het emotionele *begint-ie me daar te razen en te tieren!* We kunnen ook aan "tante Betje" denken: *gisteren ontvingen wij uw brief en <u>delen</u> wij u mede…* Met topicalisatie resp. van S en O kwamen naast VSO SVO en OVS voor. Intussen zet het deflexieproces zich door waardoor de volgorde minder vrij wordt en OVS problemen gaat geven: wat is subject, wat object in *de jongen ziet het meisje*? Anders dan in dit geval in het Duits (*der Junge sieht das Mädchen*) helpen de casus ons niet uit de brand; er is een sterke neiging om de jongen als S te interpreteren. Die OVS-volgorde is echter in het Nederlands nog steeds mogelijk: vgl. bijv. *mij heeft hij niet gezien* (waarin de pronominale vormen nog steeds uitsluitsel geven). Typerend voor het VSO-stadium is ook de mogelijkheid van inversie, bijv. bij bep.VSO: *gisteren zag de jongen het meisje*.[154]

Er is verder de mogelijkheid van een "tang": in *ik heb hem gisteren nog gezien* komen *heb* en *gezien* gescheiden voor, met het verbum infinitum achterop. Oorspronkelijk kan dit ermee verband gehouden hebben dat het z'n nominale karakter nog niet was kwijtgeraakt; later paste deze positie goed in het overwegend OV-karakter van het Nederlands. Komt er na *gezien* nog

[153] Ook preteritumvormen konden conjunctiefwaarde krijgen: vgl. naast *als hij dat deed… als hij dat zou doen*.

iets voor: *ik heb hem gezien op de straat*, dan is er sprake van "extrapositie". De mogelijkheden daarvan werden richting de moderne tijd ingeperkt tot bijzinnen en prepositiegroepen (maar liever geen prepositie-objecten) terwijl in oudere fasen ook objecten, predicaatsnomina en zelfs subjecten en ondanks LIPOC[155] kleine woordjes konden worden geëxtraponeerd. Interessant is verder dat we niet alleen in het Middelnederlands maar ook nog in vlaamse dialecten volgordes aantreffen die engels aandoen. Vergelijk westvlaams *als de kippen een sperwer zien, ze zijn bang.* Was er (in een deel van het taalgebied) sprake van een ontwikkeling in "engelse" richting (zonder dat we aan engelse invloed hoeven te denken)?

Een eigenaardig verschijnsel, evenals de inversie typerend ook voor Fries en Duits, is dat de bijzin een andere volgorde laat zien dan de hoofdzin, namelijk met de persoonsvorm achteraan: *ik geloof dat de jongen gisteren het meisje zag*, en met nog een infiniete vorm erbij: *…het meisje heeft gezien*. Extrapositie vinden we in: *ik geloof dat hij haar heeft gezien in de bioscoop*. Terwijl de hoofdzin VSO of SVO (evt. nog OVS) is geworden, is de bijzin SOV gebleven (misschien ten dele weer geworden). Uitzonderingen zijn de conjunctieloze conditionele bijzin (10): *regent het, dan blijf ik thuis* (uit een vraagzin ontstaan: *regent het?*...) en de met *al* ingeleide concessieve bijzin: *al regent het, ik ga toch naar buiten*. In beide bijzinnen staat (*al* niet meegerekend) het werkwoord voorop; let ook op het ontbreken van inversie in de hoofdzin van het tweede voorbeeld. Ontbreekt in het eerste voorbeeld het woordje *dan*, dan (!) spreken we van een cromazin waarvan we ook al voorbeelden in het Middelnederlands vinden. Overigens kunnen er in het Middelnederlands en ook later (vooral) objectszinnen voorkomen zonder conjunctie en met de persoonsvorm achteraan of met subject plus persoonsvorm vooraan: mnl. *(ic wild)ic wel die wareid wist* en *(ic wane wel) hi saelt becopen*. Vgl. voor het moderne Nederlands *(hij zei/ik geloof) ik ga maar eens naar huis*. Dergelijke bijzinnen zonder *dat* en met hoofdzinsvolgorde (die "engels" aandoen) zijn ook bekend van de dialecten.

Ook de attributieve bepaling, die nu steeds voorop staat, past bij het overwegende OV-karakter (9); in oudere fasen kon de plaatsing nog wisselen: vgl. nog archaïsch *God almachtig*. De onderdelen binnen die bepaling hebben in de loop van de tijd een vaste plaats gekregen; recent is ook een kopbepaling mogelijk geworden:vgl. *zelfs die twee [heel aardige] jongens,* met kop – demonstrativum – adverbium plus adjectief – kern. Nog recenter is de mogelijkheid ontstaan van een "transparante vrije relatiefzin" voorop: *(zij is) hetgeen men pleegt te noemen een aardige vrouw*.

In het algemeen kunnen we vaststellen dat het Nederlands weliswaar VO is als het de plaats van de persoonsvorm in de hoofdzin betreft (VSO, SVO) maar wat betreft de plaats van de infiniete vormen OV, terwijl de bijzin (met twee uitzonderingen) altijd OV is. In dat kader past ook het ontstaan van de pronominale adverbia (OV) in plaats van prepositiegroepen (VO): *daarmee* (< *met dat*), met reductie: *ermee*. Ook het ontstaan van postposities en postpositionele elementen past in het OV-kader: vgl. *(van) de straat af* (OV) tegenover *van de straat* (VO). Wat de volgorde binnen de werkwoordelijke eindgroep betreft is het Nederlands gemengd "groen" (ViVf, passend bij OV) en "rood" (VfVi, passend bij VO). De eindgroep kan in het zuidelijke Nederlands "doorbroken" worden: *dat hij zou kunnen de verkeerde afslag nemen*. We noemen hier ook het ipp-effect (infinitivus pro participio-effect): vgl. *ik heb het hem gehoord zeggen* > *ik heb* (V1) *het hem horen* (V2) *zeggen* (V3), dat in het

[155] LIPOC = language independent preferent order of constituents.

Middelnederlands nog kan ontbreken. Vergelijk dit met noordoostelijk *ik heb 't hem zeggn* (V3) *heurd* (V2). Het verschil lijkt met het verschil in woordvolgorde verband te houden; er is echter eerder verband met het al dan niet aanwezig zijn van het prefix *ge-*. Het Duits heeft het ipp-effect ook: *er hatte im Krankenhaus nicht rauchen* (V3) *dürfen* (V2) hoewel de volgorde gelijk loopt met die van het noordoostelijke Nederlands. Het zuiden laat het ipp-effect iets vaker horen dan het noorden; *het is beginnen (te) regenen*.

Opmerking. De reductie van *daar* tot *er* vindt ook plaats bij locaal *daar*: *daar > er loopt een man op straat*. Samen met partitief *er* als in oorsprong gen.pl. pron.pers. levert dit het moeilijkste woordje van het Nederlands op. Vgl. *zijn er nog overhemden? ja, er* (loc.) *liggen er* (part.) *nog een paar*, maar vgl. ook met éénmaal *er*: *liggen er nog een paar?*

Overigens moeten we wat de volgorde betreft rekening houden met (tamelijk) universele factoren. Ten eerste de neiging om kleine zinsdelen aan grote vooraf te laten gaan, dus eerder *ik heb hem dat boek gegeven* dan *ik heb dat boek hem gegeven*. Het Middelnederlands kan op dit punt afwijkingen van het moderne Nederlands laten zien: vgl. conform LIPOC *si saghen dat hem Brune ontswam*, in de vertaling waarvan het subject voorop komt te staan: 'ze zagen dat Bruun hun ontzwom'. Ten tweede zijn er iconische factoren, bijv. om in vraagzinnen (v-vragen, met werkwoord voorop), imperatief-zinnen en wens-zinnen (bijv. ingeleid door *moge*) het werkwoord (de persoonsvorm) voorop te plaatsen: het in het werkwoord medegedeelde wordt "in vraag gesteld". In het Middelnederlands kon echter aan de imperatief nog een zinsdeel voorafgaan, vooral *nu*, maar vgl. ook *dusgedaenre tale waent ontberen*. In dialecten bij de oostgrens vinden we dit nog terug: *dat geloof maar!*

Dan zijn er, ten derde, de pragmatische factoren (16). In talen met uitgebreide flexie is er (reeds opgemerkt) een vrije woordvolgorde; de vorm van het woord laat zien wat subject is, wat indirect object enz. Door het teloorgaan van de flexie zijn de volgorderegels strenger geworden; vooral het Engels is daarvoor een goed voorbeeld. De volgorde kan daardoor minder goed voor pragmatische doeleinden worden gebruikt, bijvoorbeeld oude informatie vooraan, nieuwe achtraan. Een compensatie biedt het ontstaan van lidwoorden (13): bepaald *de/het* (uit het demonstrativum *die*/*dat*), onbepaald *een* (uit het numerale *één*). Het bepaalde kan in geval van bekende, het onbepaalde in geval van onbekende informatie gebruikt worden. Vergelijk in dit verband ook het gebruik van een *er*-zin als *er loopt een man door de straat* (onbepaald *een man* komt meer naar achteren te staan). Bekende pragmatische factoren (met steeds tussen haakjes een middelnederlands voorbeeld) zijn ook links-dislocatie: *die jongen, die heeft dat boek gelezen* (*die coninc, hi genas*), het gebruik van gekloofde zinnen: *het is die man die dat gedaan heeft* (*het was op enen avontstonde dat Karel slapene begonde*), prepositie-stranding: *vakantie verlang ik toch zo naar* (*want dat oghe noyt en sach, heefstu verdient te comen in*), de koningslied-constructie: *de dag die je wist dat (hij) komen zou*, of in een eenvoudiger vorm: *dat oogmerk meende ik dat lofwaardig was* (19e eeuw) (*Jacob die men seghet dat nu in Galiciën leghet*; *dien hi kende, dat niet was traech*).

Ten slotte noemen we de verandering van de negatie (12), van enkel via tweeledig naar opnieuw enkel: 1) *hi en was* > 2) mnl. *hi en was niet* > 3) modern ndl. *hij was niet*. Dialectisch vinden we nog resten (vooral) van stadium 2. Behalve met de tweeledige moeten we rekening houden met dubbele (driedubbele enz.) negaties: mnl. *(ne ware de sterren) menne vonde nemmermee niemen die voere in de zee* met tweeledig *ne – nemmermee* en

dubbel *ne*/*nemmermee – niemen*. Dubbele negaties zijn door de standaardiserende grammatici ten strengste verboden hoewel ze in vele talen regel zijn.

De regio[156]

Er zijn ten eerste oost-westverschillen: westelijk *moeder wast z'n voetjes* tegenover oostelijk *moeder wast hem de voetjes* (possessieve datief), westelijk *moeder breit een paar sokken voor hem* tegenover oostelijk *moeder breit hem een paar sokken* (benefactief), westelijk *hij staat met z'n handen in z'n zak* (met possessiva) tegenover oostelijk *hij staat met de handen in de zak* (met lidwoorden). Voor de westelijke constructies is wel aan substraatwerking gedacht: semitisch > keltisch > ingweoons (kritiek hierop in de aantekening bij hoofdstuk 6). Zogeheten *band-lek*constructies: oostelijk *Jan heeft de band lek* tegenover westelijk *Jan heeft een lekke band*, passen in dit oost-westpatroon. In het geval van de benefactief is het contrast niet zuiver oost-west; deze constructie kan ook hier en daar in het zuiden gehoord worden. Zuiver oostelijk (bij de duitse grens) is wél het verschijnsel dat vóór de imperatief nog een klein zinsdeel kan staan (15): *dat geloof maar!* Maar dit lijkt historisch gezien een ander geval dan de zo-even genoemde "bezits"constructies.

Het noordoosten, ruimer het noorden (annex het Fries) gedraagt zich syntactisch vaak op een eigen manier. We noemen de volgende constructies die het Gronings deelt met het Fries en met het (in Duitsland gesproken) Nederduits: *ze werd rood om het hoofd*, "pro drop" in de 2e persoon singularis: *kikst net goud* 'je kijkt niet goed' (5), afwezigheid van het lidwoord: *koe is tot (het) land uit* (13), *nomenincorporatie* (3): *moeder zit aardappelen te schillen* (4), een zin als *is water uit het diep inlopen laten worden* zonder *er* en met passief van 'laten' en 'worden' (5), de constructie *dat wil ik jou niet beloven wezen* (4), het verplichte gebruik van (finaal) *te* in *ze heeft zitten te breien* (3). Een speciale positie neemt ook het zuidoosten in dat bij het Hoogduits kan aansluiten; het mist het introducerende *er* in een zin als (*het is net*) *alsof* [*er*] *een hond in deze kast zit* (5), en het heeft een voorkeur voor mediale constructies als *hij kocht zich een boterham* (4).

Het zuiden was lange tijd het cultureel dominante deel van het taalgebied. Syntactische vernieuwingen kunnen zich vandaaruit hebben uitgebreid die dan echter het noordoosten (dat als conservatief moet worden beschouwd) niet hebben bereikt. Een goed voorbeeld is het partitieve *er* zoals in *heb je nog sigaretten? nee, ik heb er niet meer* (5). In het zuiden (maar iets minder duidelijk in West-Vlaanderen) is dit *er* ook mogelijk bij een singularis; *thee, ik heb er nog*, of bij een adjectief: *handdoeken, ik heb er nieuwe*. Deze, waarschijnlijk latere, vernieuwingen (van na de politieke scheiding) hebben de noordelijke regionen niet meer bereikt. In het (ver van het zuiden gelegen) noordoosten is dit partitieve *er* hoe dan ook onbekend. Daarentegen is *er* als deel van een pronominaal adverbium onbekend in het zuiden: *koffie met melk in*. Vergelijk ook het gebruik van *gaan* als hulpwerkwoord (4). In het noordoosten vinden we dit alleen in combinatie met werkwoorden als *liggen* enz.: *hij gaat liggen*; in het midden gaat het ook, in steeds meer gevallen, nabije toekomst aanduiden: *het gaat onweren*, terwijl het in het zuiden al echt hulpwerkwoord voor 'toekomst' is geworden: *dat gaat u verderop vinden*. Het noordelijke *gaan* gaat nu duidelijk in die richting; "vlaamse" invloed hoeft daarbij niet per se in het spel te zijn. Een vergelijkbaar kaartbeeld komt te voorschijn bij het gebruik van adposities (2, 10). Het zuiden kent een voorkeur voor

[156] Sommige verschillen kunnen op hun retour of intussen verdwenen zijn. Volledigheid is niet gegarandeerd. Over het algemeen worden de voorbeelden in standaardtaal-vertaling gegeven.

prepositities: *hij loopt in de tuin* betekent ook ‘hij loopt de tuin in’, het noordoosten voor circumpositities: bijv. *hij loopt langs de sloot langs/heen*. De vraag of we voor sommige zuidelijke voorkeuren franse invloed mogen aannemen, moet hier onbesproken blijven.

Een negatief kenmerk van het zuiden is het (nagenoeg) ontbreken van prepositiestranding (11): *ijs ben ik dol op*, en (zo ook in het noordoosten) het ontbreken van *te* in *durf je daarop duwen?* Een ander negatief kenmerk is het ontbreken van perifrastisch *doen*: noordelijk *en dan deden we eerst de ramen zemen* (4). Zuidwestelijk is het gebruik van *het* in plaats van *er* (5) in *het kwamen een paar mannen voorbij*. Dit moet wel als een archaïsme worden begrepen. Misschien moet zo ook de doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep (15) gewaardeerd worden: *ze zei dat ze zou aanwezig zijn* i.p.v. *dat ze aanwezig zou zijn* (15). Duidelijk conservatief is het zuiden met: *hij komt aangelopen* (i.p.v. *aanlopen*, 4), *van* ‘door’ *de meester gestraft* (5), *de duivel is in de hemel niet gebleven* (i.p.v. *niet in de hemel*, 12), *ik ben ziek – je doet niet* (met vervangend *doen*, 4) of *dat zal wel niet – dat is* (met vervangend *zijn*, 4), *vertel maar niet wie dat ze heeft gezien* (“comp-vulling” met *dat* i.p.v. *of* (14).

Bepaalde zuidelijke verschijnselen (vernieuwingen?) die in het noorden niet doorgedrongen zijn, zijn *hij is weesten fietsen* (absentief voltooid, 4), *ik kan met geen dwarse mensen omgaan* (12), *ik heb besloten van naar Amerika te gaan* (3), de (absolute) constructie *met mijn vriend dat te zeggen hadden we ons verraden* (3), *moest* ‘zou’ *de aarde dichter bij de zon staan, dan…* (4), *ik moest dat geweten hebben* i.p.v. *ik had dat moeten weten* (15), verder ook allerhand dubbele negaties (12). De in deze verschijnselen geïmpliceerde tegenstelling kan verband houden met de politieke scheiding van Noord en Zuid als gevolg van de tachtigjarige oorlog. Dat geldt ook voor de eventuele archaïsmen.

Ook wat de volgorde betreft (de doorbreking is al genoemd) zijn er zuid-noordoostverschillen (15). Het noordoosten heeft een voorkeur voor groene volgordes terwijl het overige taalgebied gemengd groen-rood is. Het zuiden heeft een zekere voorkeur voor *dat hij zou bedrogen worden*, met het participium in het midden; typisch zuidelijk is in ieder geval *dat hij komen kijken is*. Zuidwestelijk is het ontbreken van inversie in bijv. *als de kippen een sperwer zien, ze zijn bang*. Dit kan erop wijzen – vgl. ook *hij is vandaag gegaan naar Duinkerken* – dat er in die hoek van het taalgebied sprake is (geweest) van een ontwikkeling in “engelse” richting. Het is niet per se nodig om hier engelse of anders franse invloed aan te nemen. Parallel aan het groen-roodverschil loopt het verschil bij het infinitivum pro participio-effect. Dat ontbreekt in het noordoosten: *ik heb het hem zeggen gehoord* i.p.v. *ik heb het hem horen zeggen.* Bepalend is hier echter niet het groen-rood-verschil (het Duits is sterk groen maar kent toch het effect) maar het al dan niet voorkomen van het prefix ge-.

De bron van de standaardtalige syntaxis (die zich na de noord-zuidscheiding gevormd heeft) is vooral het dialect van Holland zij het dat bepaalde verschijnselen niet zijn geaccepteerd: de congruerende imperatief (*kijke die paarde ’s lope*, 5), conditioneel *al* ‘als’ (Westland, Westfriesland, 10), compvulling met *of* (*ik weet waar of het is*, 14).

Aantekeningen. Zie van Bree 2008 of 2013 (beide met kaarten) en specifiek voor het Nedersaksisch van Bree 2008a. Voor de syntactische bronnen voor de standaardsyntaxis zie van Bree 2010a. Zie ook de kaart in de Vogelaer enz. 2004 waarop eveneens het noorden, het zuidoosten en meer in het algemeen het zuiden zich als min of meer afzonderlijke gebieden aftekenen.

BIBLIOGRAFIE. TITELS

N.B. Bij sommige oudere publicaties wordt alleen de beginpagina aangegeven. Zie voor meer titels van der Horst 2008 bij de verschillende onderdelen (in deel l bevindt zich de titellijst).

Afkortingen

ABäG = Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik
DMB = Driemaandelijkse Bladen
HKZM = Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal, letterkunde en geschiedenis
IN = Internationale Neerlandistiek
LB = Leuvense Bijdragen
LT = Levende Talen
NL = Neerlandistiek (digitaal)
Nowele = North Western European Language Evolution
NT = Nederlandse Taalkunde
NTG = De Nieuwe Taalgids
NW = Neerlandica Wratislaviensia
SAND (2005-2008) = Syntactische atlas nederlandse dialecten
SP = Spektator
TenT = Taal en Tongval
VMKVANTL = Verslagen en mededelingen van de Koninklijke vlaamse Academie voor nederlandse taal- en letterkunde
VMKANTL = Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor nederlandse taal- en letterkunde
N.B. 1. Zie online voor *Taalportaal for Dutch, Frisian and African* (contactpersoon Frank Landsbergen)
N.B. 2. Bij *Neerlandistiek* (digitaal) kan de datum waarop het betreffende nummer kan worden teruggevonden, een dag verschillen met het hieronder gegeven nummer. Soms wordt de titel gegeven, soms het onderwerp genoemd.

Abraham, Werner 1989, 'Futur-Typologie in den germanischen Sprachen', in: Werner Abraham & Theo Janssen red., 345-390.
Abraham, Werner 2000, 'The grammaticalization of the infinitival preposition – toward a theory of "grammaticalizing reanalysis", via *Academia edu* (internet).
Abraham, Werner 2006, 'De (prepositionele) naamval tussen extensionele economie en intensionale lokalistische precisie', in: Matthias Hüning e.a. red., 207-228.
Abraham, Werner & Josef Bayer red. 1996, *Dialektsyntax*, Opladen.
Abraham, Werner & Theo Janssen red. 1989, *Tempus-Aspekt-Modus. Die lexicalischen und grammatischen Formen in den germanischen Sprachen*, Tübingen.
Ackema, Peter 2003, 'Pronominale clisis in het Middelnederlands en de verhouding tussen syntaxis en fonologie', in: Els Ruijsendaal, Gijsbert Rutten & Frank Vonk red., 97-104.
Aelbrecht, Lobke 2007, 'Niemand nie in vlaamse spreektaal', in: *Tabu* 36, 89-102.
Anderson, John M. & Charles Jones red.. 1974, *Historical linguistics* 1, Amsterdam.
Algemene nederlandse spraakkunst (ANS): zie Geerts e.a. 1984.
Andreasová, Alexandra 2003, *Die Grenze zwischen Möglichkeit und Notwendigkeit. Ein Beitrag zur semantische Entwicklungsgeschichte der niederländischen Modalverben "moeten" und "mogen" im 17. und 18. Jahrhundert*, doctoraat Brno.
Anrooij, Wim van & Cor van Bree 1988, '"Op" i.p.v. "in" je overhemd naar buiten', in: *TenT* 40, 35-39.

Apotheker, Astrid 1980, *Met de of zonder de? Een onderzoek naar de-deletie in het Gronings*, scriptie Leiden.
Arfs, Mona 2007, 'Rood of groen? De interne woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen in nederlandse bijzinnen', in: *Handelingen Colloquium Neerlandicum* 16, 223-245.
Arfs, Mona 2007a, *Rood of groen?*, Göteborg.
Auer, Peter, Frans Hinskens & Paul Kerswill red. 2009, *Dialect change. Convergence an divergence in European languages*, Cambridge..
Augustinus, Liesbeth & Frank van Eynde 2017, 'A usage-based typology of Dutch and German', in: *LB* 101, 101-122,
Auwera, Johan van der 1998 ed., *Adverbial constructions in the languages of Europe*, Berlijn.
Auwera, Johan van der 1998a, 'Phasal adverbials in the languages of Europe', in: Johan van der Auwera ed., 25-145.
Auwera, Johan van der 2012, 'Wat het Nederlands ons kan leren over de Jespersencyclus', in: *NT* 17, 403-413. Zie voor repliek op Zeijlstra 2012 ook p. 421-425,
Auwera. Johan van der & Bert Bultinck 2000, 'Over de infinitief, de lange en de korte', in: Steven Gillis e.a. red., 379-386.
Auwera, Johan van der, Jeroen van Craenenbroeck & Guido vanden Wijngaard 2019, *Basisbegrippen morfologie en syntaxis*, Leuven.
Auwera. Johan van der & Annemie Neuckermans 2002-2003, 'Een oost-vlaamse driedubbele negatie', in: *TenT* themanummer 15-16 *Dialectsyntaxis in bloei* (red. S. Barbiers, M. Devos & G. de Schutter), 143-157.
Auwera, Johan van der & Annemie Neuckermans 2003 [2008]. 'On no one's typology', in: *LB* 92, 233-228.
Auwera, Johan van der & Willy Vandeweghe red. 1984, *Studies over nederlandse partikels* (*Antwerp papers in linguistics* 35), Antwerpen.

Bakker, D.M. 1968, *Samentrekking in Nederlandse syntactische groepen*, Leiden.
Bakker, D.M. 1972, *Tekengeving en syntaxis. Over constructies met hebben en zijn*, Assen [rede].
Bakker, D. M.& G. R.W. Dibbets red. 2003, *Geschiedenis van de nederlandse taalkunde*, den Bosch.
Balk-Smit Duyzentkunst, F. 1968, 'Het meewerkend voorwerp: een grammaticale vergissing', in: *LT* 243, 5-12.
Baltes, P.B. & N.J. Smelser red. 2001, *International encyclopedia of the social and behavioral sciences*, Oxford.
Bammesberg, Alfred & Theo Vennemann red. 2003, *Languages in prehistoric Europe*, Heidelberg.
Barbiers, Sjef 2008, 'Werkwoordclusters en de grammatica van de rechterperiferie', in: *NT* 13, 160-197 [met vraag van Arnold Evers en antwoord van Sjef Barbiers]
Barbiers, Sjef 2018, 'Adverbs in strange places: on the syntax of adverbs in Dutch', in: *NT* 57-88.
Barbiers, Sjef, Leonie Cornips & Susanne van der Kley red., 'Syntactic microvariation', digitale uitgave Meertens Instituur Amsterdam.
Barbiers, Sjef, Magda Devos, Georges de Schutter red., 2002-2003, *Dialectsyntaxis in bloei* (*TenT* themanummer 15-16).
Baugh, Albert C. & Thomas Cable 1993, *A history of the English language*, 4e druk, Londen.
Bech, Gunnar 1952, Über das niederländische Adverbialpronomen er, Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, Kopenhagen & Amsterdam.
Beeken, Jeannine 1993, *Spiegelstructuur en variabiliteit. Pre- en postposities in het Nederlands*, Leuven.
Beekes, R.S.P. 1990, *Vergelijkende taalwetenschap. Een inleiding in de vergelijkende indo-europese taalwetenschap*, Utrecht. Een engelse uitgave is van 1995: *Comparative Indo-European linguistics: an introduction*, Amsterdam.
Beekhuizen, Barend 2016, 'De zijnsstatus van de afhankelijke V1-constructie in het Nederlands', in: *NT* 21, 33-60 (bibliografie op pag. 89-92).

Beekhuizen, Barend 2016a, ‘De taalgebruiker, de betekenis en de afhankelijke V1-constructie’, in: *NT* 21, 81-89 (bibliografie op pag. 89-92).
Behaghel, Otto 1923-1932, *Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung*, 4 delen, Heidelberg.
Beheydt, Ludo 2004, ‘Modale partikels en grammaticalisering’, in: Bouillon red., 22-34.
Beliën, Maaike 2002, ‘Force dynamics in static prepositions: Dutch Aan, Op, and Tegen’, in: Cuyckens & Radden red., 195-209.
Beliën, Maaike 2006, ‘*Uit*: meer plaats dan pad’, in: *Voortgang* 24, 25-35.
Beliën, Maaike 2008, *Constructions, constraints, and construels: adpositions in Dutch*, Utrecht (dissertatie VU Amsterdam).
Beliën, Maaike 2021, “Arie kwam aanlopen/aangelopen’, in: *NL* 12 oktober.
Belle, William van 2016, ‘Postpositie of partikel en de trajectief’, in: *LB* 100, 29-36.
Belle, W(illiam) van & W. van Langendonck red. 1996, *The dative*, deel 1: *descriptive studies*, Amsterdam & Philadelphia.
Belletti, Adriana & Luigi Rizzi red. 1996, *Parameters and functional heads*, Oxford.
Bennis, Hans 1997, ‘Voegwoordvariaties’, in: van Santen & van der Wal red., 353-374.
Bennis, Hans, Hugo Ryckeboer & Jan Stroop red. 2002, *De toekomst van de variatielinguïstiek*: *TenT* 52 aflevering 1, 2000.
Berg, B. van den 1949, ‘De plaats van het hulpwerkwoord in de voltooide tijden in de nederlandse bijzin’, in: TenT 1, 155-165.
Berg, E. van den 1980, ‘Het Middelnederlands als SOV-taal’, *NTG* 73, 53-60.
Berg, E. van den 1983, *Middelnederlandse versbouw en syntaksis*, Utrecht.
Berg, E. van den 1985, ‘Onpersoonlijke konstrukties, subjekten en nominatieve NP’s in het Middelnederlands, in: *NT* 78, 201-213.
Berg, E. van den 1986, ‘Sur les traces de l’objet au génitif: l’évolution de la construction impersonelle’, in: *Études Germaniques* 41, 403-417.
Besten, Hans den, Els Elffers & Jan Luif red. 2000, *Samengevoegde woorden*, Amsterdam.
Beijk, Egbert red. 2009, *Fons verborum, feestbundel voor Prof.Dr. A.M.F.J. (Fons) Moerdijk*, Leiden.
Biezen, Marc van 2022, ‘Ze kan er helaas niet bij zijn’, in: *NL* 8 september.
Boekenoogen, G.J. 1821, moderne uitgave 1971, *De zaanse volkstaal*, met aanvullingen van G.J. Boekenoogen en K. Woudt, Zaandijk.
Boef, Eefje 2008, ‘Variatie in nederlandse lange-afstandsrelatieven’, in: *TenT* 60, 90-120.
Boef, Eefje 2013, *Doubling in relative clauses. Aspects of morphosyntactic microvariation in Dutch*, diss. Utrecht.
Boer, B. de 1950, *Studies over het dialect van Hindeloopen*, Assen.
Bogaards, Maarten 2020, ‘Kijkende naar de toost van de koning. Constructies met houden/krijgen en een tegenwoordig deelwoord’, in: *NL* 1 mei.
Bogaards, Maarten 2022, ‘De ene ‘aan het’ is de andere niet’, in: *NL* 24 november.
Bogaards, Maarten 2023, ‘Prospectief aspect in het Nederlands: over *op het punt staan* en gerelateerde constructies’, in: *NT* 28, 104-116.
Bogaards, Maarten 2022-23, ‘Prospective aspect constructions in West Germanic. A comparative corpus study of German and Dutch’, in: *LB* 104, 5-37 (Dutch contrasted with other West Germanic languages: contributions from the 8th Germanic Sandwich Conferende, Keulen 2022).
Bolkestein, A.M., C. de Groot & J.L. Mackensie red. 1985, *Syntax and pragmatics in functional grammar*, Dordrecht.
Bolkestein, A.M., C. de Groot & J.L. Mackensie red. 1995, *Predicates and terms in functional grammar*, Berlijn.
Bont, A.P. de 1962, *Dialekt van Kempenland, meer in het bijzonder d’Oerse Taol*, deel 1, Assen.
Boogaart, Ronny 1999, *Aspect and temporal ordering. A contrastive analysis of Dutch and English*, Den Haag.
Boogaart, Ronny 2004, ‘Meet het en je weet het: van gebod naar voorwaarde’, in: Saskia Daalder, Theo Janssen & Jan Noordegraaf red., 23-36.

Boogaart, Ronny 2006, ‘’Het is te zien hoe dat je het ziet’. De modale infinitief in Nederland en België’, in: *Voortgang* 24, 37-50.
Boogaart, Ronny 2022, ‘Intussen: tijd voor iets anders’, in: *NL* 1 september.
Boogaart, Ronny 2023 zie: *Redactie Neerlandistiek* 2023.
Boogaart, Ronny 2024, ‘Een infinitief in de verleden tijd’, in *NL* 18 maart.
Boogaart, Ronny, Timothy Colleman & Gijsbert Rutten red. 2014, *Extending the scope of construction grammar*, Berlijn.
Booij, Geert 2004, ‘De *AAN HET INFINITIEF*-constructie in het Nederlands’, in: de Caluwe e.a. red., 97-105.
Booij, Geert 2018 ed., *The reconstruction of words. Advances in construction morphology*, Dordrecht.
Booij, Geert, Bettelou Los & Margit Rem 2006, ‘De oorsprong van ghe- als negatief-polair element in het Middelnederlands’, in: *TenT* 58, 3-27.
Bos, G.F. 1964, *Het probleem van de samengestelde zin*, Den Haag enz.
Bos, G.F. 1972, ‘Het indirect object’, in: *LT* 284, p. 7 enz.
Bossuyt, Alain. 1978, ‘Woordvolgorde in het Middelnederlands: thema’s, staarten en samengestelde zinnen’, in: *Linguistics in Belgium* 3, 20-32.
Bossuyt, Alain 1980, ‘Woordvolgorde in het Middelnederlands: een funktionele aanpak’, in: *Linguistics in the Netherlands*, 93-101.
Bossuyt, Alain 1985, ‘The typology of embedded predications and the SOV/SVO-shift in Western Germanic’, in: A.M. Bolkestein, C. de Groot & J.L. Mackenzie red., 15-29.
Bossuyt, Tom 2019, ‘Oppassen geblazen. Over vormelijke, semantische en historische aspecten van de nederlandse geblazen-constructie’, in: *NT* 2019, 259-290.
Bouman, A.C. 1918, *Bijdrage tot de syntaxis der ‘dat’-zinnen in het Germaansch*, Utrecht.
Bouillon, H. red., *Langues à niveaux multiples*, Louvain-la-Neuve, 22-34.
Braber, Natalie & Nicola McLelland 2010, ‘Combining modal particles in German and Dutch’, in: Roel Vismans e.a. red., 461-482.
Braecke, C. 1986, ‘Zuidnederlandse volgorde in vier constructies: een zelfde analytische tendens?’, in: M. Devos & J. Taeldeman red., 294-387.
Braunmüller, Kurt 2005, ‘Variation in word order in the oldest Germanic runic inscriptions. A case for bilingualism?’, in: *Nowele* 46-47, 15-30.
Bree, Cor(nelis) van 1981, *Hebben-constructies en datiefconstructies binnen het nederlandse taalgebied. Een taalgeografisch onderzoek*, Hendrik Ido Ambacht [diss. Leiden].
Bree. Cor van 1987, ‘Hebben- en datiefconstructies in het friese (en nederlandse) taalgebied’, in: Dyk & Hoekstra red., 80-101.
Bree, Cor van 1996, *Historische taalkunde*, Leuven & Amersfoort, 2e druk.
Bree, C(or) van 1996a, rec. van Leonie Cornips, *Constructies in het Heerlens Algemeen Nederlands*, in: *TenT* 48, 198-216 [Over en naar aanleiding van Cornips 1994.]
Bree, Cor van 1997, ‘Wat is er met *gaan* aan de hand?’, in: *Mededelingenblad Oudgermanisten Vereniging,* speciaal nummer *Leven in de Oudgermanistiek*, 72-77.
Bree, Cor van 2000, ‘Nordniederländische und niederdeutsche Syntax. Ein friesisches Substrat?’, in: *AbäG* 54: *Language contact. Substratum, superstratum, adstratum in Germanic languages*, 41-74.
Bree, Cor van 2003, ‘Een fries substraat in Drente?’, in: *NW* 14, 65-80.
Bree, Cor van 2006, ‘Adpositions in the Dutch linguistic area’, in: Agris Timuśka e.a. red., 81-92.
Bree, Cor van 2007, ‘De possessieve datief en andere constructies opnieuw bekeken’, in: Post van der Linde e.a. red., 33-42.
Bree, Cor van 2008, ‘Syntactische configuraties in het nederlandse taalgebied’, in: *NW* 17, 95-118.
Bree, Cor van 2008a, ‘Syntaxis’, in: Jurjen van der Kooi (e.a.) red., 113-133.
Bree, Cor van & Arjen P. Versloot (met medewerking van Rolf H. Bremmer Jr.) 2008b, *Oorsprongen van het Stadsfries*, Ljouwert.
Bree, Cor van 2010, ‘Adpositionele constructries in het nederlandse (en friese) taalgebied’, in: De Caluwe & Van Keymeulen, 613-628. Herwerking in *TenT* 63 (2011), 197-228.

Bree, Cor van 2010a, ‘De syntactische bronnen van het Standaardnederlands’, in: Marijke van der Wal & Eep Francken red., 85-108.
Bree, Cor van 2011, ‘Nog eens de adpositionele constructies in het Nederlandse (en Friese) taalgebied’, in: *TenT* 63, 197-228.
Bree, Cor van 2012, ‘Een fries substraat in Noord-Holland? Oftewel: noord-hollande frisismen op de methodologische pijnbank’, in: *It Beaken* 74, 173-205.
Bree. Cor van 2013, ‘The spectrum of spatial varieties of Dutch: the historical genesis’, in: Frans Hinskens & Johan Taeldeman red., 100-128.
Bree, Cor van 2014, ‘Adpositionele configuraties in het Nederlands’, in: *NW* 24, 11-25.
Bree, Cor van 2016, *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands*, 2e uitgave (online, repositorium UB Leiden), Leiden. Het tweede deel, betreffende flexie en woordvorming, is van 2020 (evenzo digitaal, repositorium UB Leiden).
Bree, Cor van 2017, ‘The Frisian substrate beneath the Groningen dialect’, in *AbäG* 77, 65-87.
Bree, Cor van & Jeroen van der Hee 2002-2003, ‘Conditioneel *al’*, in: *TenT* themanummer 15-16: *Dialectsyntaxis in bloei* (onder red. van Sjef Barbiers, Magda Devos & Georges de Schutter), 158-183, en *TenT* 2003, 124-137.
Bree. Cor van & Arjen P. Versloot 2008, met medewerking van Rolf H. Bremmer jr., *Oorsprongen van het Stadsfries*, Leeuwarden.
Bremmer, jr., Rolf H. e.a. 1990 red., *Aspects of Old Frisian Philology*, Amsterdam.
Bremmer Jr., Rolf H. 2009, *An introduction to Old Frisian*, Amsterdam & Philadelphia.
Broekhuis, Hans 2004, ‘Het voorzetselvoorwerp’, in: *NT* 9, 97-134.
Broekhuis, Hans 2013, ‘The syntactic analysis of the Dutch absentive construction’, in: *NT* 18, 87-97.
Broekhuis, Hans 2014, ‘Dubbel-voorzetselobjectconstructies?’, in: van de Velde e.a. red., 103-114.
Broekhuis, Hans 2019, ‘Waarom (ik denk dat) een deelzin slechts één voorzetselvoorwerp kan bevatten: een antwoord aan Ina Schmermer-Vermeer’, in: *NT* 24, 15-26.
Broekhuis, Hans 2023, ‘Scrambling of definite object NPs in Dutch: formal theories, corpus data and experimental research’, in: *NT* 28, 145-179.
Broekhuis, Hans e.a. 2012-2016, *Syntax of Dutch*, 7 delen.
Broekhuis, Hans & Anke Strang 1996, ‘De partitieve genitiefconstructie’, in: *NT* 1, 221-238.
Bruyn Lacy, Margriet red. 2003, *The Low Countries; multidisciplinary studies*, Lanham.
Brycht, Arkadiusz 1995, ‘Enkele syntactische en semantische aspecten van de modale werkwoorden in het Nederlands en het Duits’, in: *NW* 8, 169-176.
Brycht, Arkadiusz 1998 (1999), ‘Modale werkwoorden in het Nederlands en het Duits: semantische equivalentie en methoden van vergelijking voor het taalonderwijs’, in: *NW* 10, 259-267.
Burridge, Kate 1993, *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic with particular reference to Middle Dutch*, Amsterdam enz.
Bybee, Joan 2002, ‘Main clauses are innovative, subordinate clauses are conservative: consequences of the nature of construction’, in: Joan Bybee & Michael Nooman red., 1-17.
Bybee, Joan & Michael Nooman red., *Complex sentences in grammar and discourse: essays in honor of Sandra A. Thompson*.
Byloo, Pieter & Jan Nuyts 2014, Meaning change in the Dutch core modals. (Inter)subjectivication in a grammatical paradigm’, in: *Acta linguistica hafniensia* 46, 85-116.

Caers, Wim & Sune Gregersen 2019, ‘Wat mutt, dat mutt’, in: *NT* 399-417.
Callebout, B. & A.A. Meersman red., *Handelingen van het 2de faculteitscolloquium Gent 24-26 nov. 1982. Linguïstische en socioculturele aspecten van het taalonderwijs*, Gent.
Caluwe, Johan de & Jacques van Keymeulen red., *Voor Magda*, Gent 2010.
Caluwe, Johan de, Georges de Schutter, Magda Devos & Jacques van Keymeulen red., *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*, Gent, 2004.
Canegem-Ardijns, I(ngrid). 2004, *The use of prepositional objects of adjectives in brace- and extraposition constructions in Dutch*, diss. Leuven.

Canegem-Ardijns, Ingrid & William van Belle 2004, ‘Pronominal adverbs, containing adpositions of direction in Dutch’, in: Cuycckens e.a. red., 115-143.
Clackson, James 2013, *Indo-European linguistics, An introduction*, 5e druk, Cambridge.
Claes, F. 1992, ‘Bijzinsvolgorde in oude Diesterse teksten’, in: *TenT* 44, 67-70.
Clement, Marja & Elvira Glaser 2014, ‘Hoe krijg je dit gepubliceerd? ‘Krijgen’-constructies in het Nederlands’, in: Freek van de Velde e.a., 195-214.
Clercq, Wouter de 1981, *Nijhoffs Zuidnederlands Woordenboek*, Den Haag & Antwerpen.
Clerinx, Marco (m.m.v. Xavier Staelens), *Grammèèr van ‘t (H)essels*, 2e druk, 2014.
Cloutier, Robert A. 2008, ‘West Germanic OV and VO. The status of exceptions’, dissertatie Universiteit van Amsterdam.
Cloutier, Robert A. 2009, *West Germanic OV and VO; the status of exceptions*, Ridderkerk (LOT).
Colleman, Timothy 2000, ‘Zullen, gaan of presens. Een verkennend corpusonderzoek naar de toekomstaanduiders in het (Belgische) Nederlands’, in: Veronique de Tier e.a. red., 51-64.
Colleman, Timothy 2002, ‘De benefactieve dubbelobject-constructie in het 19de eeuws Nederlands’, in Willemyns red., 509-528.
Colleman, Timothy 2005, *De nederlandse datiefalternantie*, 3 delen, dissertatie Gent.
Colleman, Timothy 2007, ‘Ik zie hem morgen (te) komen’. Een “echte” accusativus-cum-infinitivo met *zien*’, *TenT* 59, 3-29.
Colleman, Timothy 2010, ‘The semantics of the Dutch “aan”-dative’, in: Glyne & Fischer red., 271-303.
Colleman, Timothy 2014, ‘Nog eens de dubbel-voorzetselobjectconstructie’, in: Freek van de Velde e.a. red., 115-128.
Colleman, Timothy 2020, ‘The emergence of the dative alternation in Dutch: towards the establishment of horizontal link’, in: Chiara Fedriani & Maria Napoli red., 137-168.
Colleman, Timothy 2021, ‘Welke werkwoorden willen *aan*?’, in: Nicoline van der Sijs enz. red., 59-64.
Colleman, Timothy 2023, rec. van Reuneker 2022, in: *NT* 28, 369-374
Colleman, Timothy & Julie van Bogaert 2019, ‘De bronconstructies van (‘t) schijnt. Een repliek’, in: TNTL 135, 217-225.
Colleman, Timothy, Bernard de Clerck & Magda Devos 2010, ‘Prepositional dative constructions in English and Dutch. A contrastive semantic analysis’, in: *Neuphilologische Mitteilungen* 111 (2), 131-152.
Colleman, Timothy & Magda Devos 2006, ‘Argumentstructuur-constructies in het Nederlands, het Frans en het Engels: een contrastieve case study’, in: *Colloquium Neerlandicum* (talen in contrast) 16, 171-188.
Colleman, Timothy & Els Dierick 2004, ‘Baas, tap ons vier pinten bier’, in: De Caluwe e.a. red., 155-173.
Colleman, Timothy & Marcel den Dikken 2012, ‘Constructie- en generatieve grammatica in discussie’, in: *NT* 17, 380-397.
Colleman, Timothy & Dirk Noël 2009, ‘Gezegd worden + te-infinitief: een verouderde evidentiële constructie’, in: *TNTL* 125, 385-403.
Colleman, Timothy & Dirk Noël 2012, ‘The Dutch evidential NCI: a case of constructional attrition’, in: *Journal of historical pragmatics* 13, 1-28.
Colleman, Timothy & Gunther de Vogelaer 2002-2003, ‘De benefactiefconstructie in de zuidelijk-nederlandse dialecten’, in: *TenT Themanummer* 15-16 ‘Dialectsyntaxis in bloei’ (onder red. van Sjef Barbiers, Magda Devos & Georges de Schutter), 184-208.
Conradie, C.J. 1987, ‘Semantic change in modal auxiliaries as a result of speech act embedding’, in: Harris & Ramat red., 101-111.
Coppen, Peter-Arno 1991, ‘Over vooropstaande PP’s is het laatste woord nog niet gesproken’, in: *Gramma* 15, 209-225.

Coppen, Peter-Arno 2010, ‘Bericht van de innerlijke stem. Synchronie en diachronie van de *heb-zoiets-van*-constructie’, in: *NT* 15, 33-53.
Coppen, Peter-Arno 2013, ‘De zin die wij merken dat ook voor linguïstische problemen zorgt’, in: *NT* 18, 204-214.
Coppen, Peter-Arno 2021, ‘Je blij voelen van ontleden’, in: *NL*, 28 december.
Coppen, Peter-Arno 2023, ‘Hier werd iets laten liggen’, in: *NL*, 08 februari.
Cornillie, Bert 2014, ‘Dreigen diachroon’, in: Freek van de Velde e.a. red., 329-347.
Cornillie, Bert 2015, ‘Latin influence on the syntax of het languages of Europe’, digitaal: Academia edu.
Cornelissen, Jozef en J.B. Vervliet 1899, *Idioticon van het Antwerpsch dialect (stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*, Gent.
Cornips, Leonie Marie Elise Alexandra 1994, *Syntactische variatie in het Algemeen Nederlands van Heerlen*, Amsterdam [diss. Universiteit van Amsterdam].
Cornips, Leonie 1996, ‘The spread of the reflexive adjunct middle in the Limburgian dialects 1885-1994’, in: Cremers & Den Dikken red., 49-60.
Cornips, Leonie 2005, ‘Convergence and divergence in grammar’, in: Peter Auer, Frans Hinskens & Paul Kerswill red., 96-134.
Cornips, Leonie & Maria Espin 2002-2003, ‘Aspectueel zich/se in het Maastrichts dialect en in het Spaans’, in: Barbiers e.a. red., 87-101.
Cornips, Leonie & Aafke Hulk 2002, ‘Argumentreductie in reflexieve onpersoonlijke constructies in het Heerlens en Romaans’, in: *NT* 7, 2-19.
Corver, Norbert 2016, ‘Exclamative relatives in vocative noun phrases’, in: *NT* 21, 379-393.
Corver, Norbert 2016a, ‘Emotion in the build of Dutch deviation, augmentation and duplication’, in: *TNTL* 132, 232-275.
Coupé, Griet 2007, ‘Modal verbs and complex predicate formation from Old Germanic to Modern Dutch’, lezing op het 4e International conference on language variation in Europe (ICLAVE), Nicosia, 17-19 juni 2007.
Coupé, Griet 2009, ‘Modal verbs in long verb clusters. An innovation in Early Modern Dutch’, in: Tsiplakou, Stavroula e.a., 59-70.
Coupé, Griet 2009a, ‘Grammaticalisation of modals in English and Dutch: incontingent change’, in: Paola Crisma & Giuseppe Longobardi red., 250-270.
Coupé, Griet 2015, Syntactic extension – the historical development of Dutch verb clusters, Utrecht (LOT).
Coupé, Griet & Ans van Kemenade z.j. (2009?), ‘The origing and rise of the IPP-effect in Dutch dialects’, online.
Coussé, Evie 2003, ‘Volgordevariatie en herinterpretatie van de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin’, in: *TenT* 55, 138-156.
Coussé, Evie 2004, ‘De plaats van de persoonsvorm in de hoofdzin: verandering of status-quo?’, in: de Caluwe e.a. red., 235-243.
Coussé, Evie 2006, ‘De historische wortels van volgordevariaite in het *hebben*-perfectum’, in: *TenT* 58, 250-277.
Coussé, Evie 2007, ‘Digitale bronnen voor taalhistorisch onderzoek van het Nederlands’, in: *NT* 12, 275-279.
Coussé, Evie 2008, *Motivatie voor volgordevariatie. Een diachrone studie van werkwoordsvolgorde in het Nederlands*, dissertatie Gent.
Coussé, Evie 2009. ‘Focus, complexiteit en extrapositie. Over de veranderende woordvolgorde in het Nederlands’, in: *NL* 09.04.
Coussé, Evie 2010, ‘Een digitaal compilatiecorpus historisch Nederlands’, in: *Lexikos* 20, 123-142.
Coussé, Evie 2011, ‘De extrapositie van het subject in passieve zinnen. Diachrone trends en motivaties’, in: *NT* 16, 245-263.

Coussé, Evie 2013, 'The grammaticalization of the *have* perfect in Dutch. A corpus study of contextual extension and semantic generalization', in: *Language Sciences* 36, 103-112.
Coussé, Evie 2014, 'Host-class expansion in the *have* and *be* perfect in Dutch. A cognitive construction grammar account', in: *Diachronica* 32 (2).
Coussé, Evie 2015, 'Constructional complexification. The rise of double modal constructions in Dutch', in: *TenT* 67, 149-176.
Coussé. Evie 2020, 'Complex verb constructions in Old Dutch', in: *AbäG* 2070, 286-302.
Coussé, Evie, Mona Arfs & Gert de Sutter 2008, 'Variabele werkwoordsvolgorde in de nederlandse werkwoordelijke eindgroep: een taalgebruiksgebaseerd perspectief op de synchronie en diachronie van de zgn. rode en groene woordvolgorde', in: Rawoens, Gudrun red., 29-47.
Coussé, Evie & Gerlof Bouma 2022, 'Semantic scope restrictions in complex verb constructions in Dutch', in: *Linguistics* 60, 128-176.
Coussé, Evie & Albert Oosterhof 2012, 'Het imperativische participium in het Nederlands. Vorm, betekenis en gebruik', in: *NT* 17, 26-55.
Coussé, Evie & Gert de Sutter 2012, 'De historische wortels van de rode en groene volgorde in het Nederlands', in: *TenT* 64, 73-101.
Coussé, Evie & Freek van de Velde 2014, 'Hulpwerkwoordselectie in drieledige pefecta met een modaal. Een alternatieve historische verklaring', in: Freek van de Velde e.a. red., 349-364.
Craenenbroeck, Jeroen van 2000, 'Completerend *van*. Een voorbeeld van syntactische variatie in het Nederlands', in: *NT* 95, 133-163.
Craenenbroeck, Jeroen van 2004, *Ellipsis in Dutch dialects*, Utrecht. Dissertatie Leiden.
Craenenbroeck, Jeroen van & Marjo van Koppen 2002-2003, 'Congruentie en lokaliteit in de nederlandse dialecten', in: *TenT* themanummer 15-16, *Dialectsyntaxis in bloei* (onder red. van S. Barbiers, M. Devos & G. de Schutter), 63-86.
Craenenbroeck, Jeroen van, Marjo van Koppen & Antal van den Bosch 2019, 'A quantitive theoretical analysis of syntactic microvariation. Word order in Dutch verb clusters', in: *Language* 95, 333-370.
Craenenbroeck, Jeroen van & Reinhild Vandekerckhove 2019, 'Dialectologie en nederlandse zinsbouw', in: *NT* 24 discusie 1, 39-82.
Cremers, C. & M. den Dikken red. 1996, *Linguistics in the Netherlands*.
Crisma, Paola & Giuseppe Longobardi red. 2009, *Historical syntax and linguistic theory*, Oxford.
Cubber, W. de 1986, '"...wat er den dag te voren is voorgevallen te Lokeren...". Bijdrage tot de studie van de dubbele werkwoordgroep', in: Devos & Taeldeman red., 63-78.
Cuyckens, Hubert, Walter de Mulder & Tanja Mortelmans red., *Adpositions of movement* (*Belgian journal of linguistics* 18).
Cuyckens, H. & G. Radden red. 2002, *Perspectives on Prepositions*, Tübingen.
Cuypere, Ludovic & Gert de Sutter red. 2017, *Current trends in analyzing syntactic variation* (*Belgian journal of linguistics* 31) (*Introduction* pag. 1-7).

Daalder, Saskia 2006, 'Regelmaat en interpretatie bij *mits*-constructies in het moderne Nederlands', in: *Voortgang* 24, 51-59.
Daalder, Saskia 2007, 'Een blik in het verleden van een voegwoord: *mits* in zijn functie van voorzetsel in ouder en nieuwer Nederlands', in: *Voortgang* 25, 401-419.
Daalder, Saskia, Theo Janssen & Jan Noordegraaf 2004 red., *Taal in verandering: artikelen aangeboden aan Arjan van Leuvensteijn*, Amsterdam & Munster.
Daems, F. 1992, 'Moest hij… - geen gallicisme!', in: G. Kums ed., 167-175.
Dahl, Östen red., *Tense and aspect in the languages of Europe*, Berlijn & New York.
Dal, I. 1962, *Kurze deutsche Syntax auf historischer Grundlage*, 2e druk, Tübingen (3e druk 1966).
Dalen, Mieke van 1992, 'Huydecopers samentrekkingsproblemen en de taalbeschouwing in de 18de eeuw', in: *NTG* 85, 136-146.
Damsteegt, B.C. 1981, *Van Spiegel tot Leeuwenhoek. Syntaktische en stilistische verschijnselen in 17e-eeuwse teksten*, Leiden.

Debrabandere, Frans 1976, ‘De SVF-woordorde in zinnen met aanloop’, in: *HKCTD* 50, 87-97.
Decroos, Bram 2000, ‘Wat is er met gaan aan de hand…?’, in: Veronique de Tier e.a. red., 111-116.
Degand, Liesbeth & Henk Pander Maat 2003, ‘A contrastive study of Dutch and French causal connectives on the Speaker Involvement Scale’ (digitaal via repositorium UB Utrecht).
Delaby, Gauthier & Timothy Colleman 2023, ‘Volgordevariatie in groepen met receptief krijgen + voltooid deelwoord in de nederlands nederlandse krantentaal’, in: *NT* 28, 1-35.
Delarue, Steven 2020, ‘Mijn favoriete taalzorgfout: de ‘tante betje achter het gordijn’, in: *NL* 10 mei.
Denison, D. 1993, *English historical syntax*, Londen & New York.
Desportes, Y. 1992, *Althochdeutsch: Syntax und Semantik; Akten des Lyonner Kolloquiums zur Syntax und Semantik des Althochdeutschen*, Lyon.
Devos, M(agda) & J(ohan) Taeldeman 1986, *Vruchten van z’n akker; opstellen van (oud-)medewerkers en oud-studenten voor prof. V.F. Vanacker*, Gent.
Devos, Magda & Reinhild Vandekerckhove 2005, *West-Vlaams*, Tielt.
Dewulf, C(hris). & J(ohan) Taeldeman 2005, ‘Acht eeuwen AF/OF in de nederlandse dialecten’, in: Quak & Schoonheim red., 11-130.
Dewulf, Chris 2014, ‘Van AF naar VAN’, in: *AbäG* 71, 149-192.
Dibbets, G.R.W. 1991, *Vondels zoon en Vondels taal. Joannes Vollenhove en het Nederlands*, Amsterdam.
Dibbets, G.R.W. e.a. red. 1981, *Studies voor Damsteegt*, Leiden.
Dibbets, G.R.W. 2003, *Taalkundig geregeld: een verzameling artikelen over nederlandse grammatica’s en grammatici uit de zestiende, de zeventiende en de achttiende eeuw*, Amsterdam & Munster.
Dibbets, G.R.W. & M. Klein 1990, ‘Huydecopers samentrekkingsproblemen’, in: *NTG* 1983, 323-336.
Diepeveen, Janneke 2011, ‘”Interestingly, interessanterweise, interessant genoeg”: de vorming van evaluatieve bepalingen in het Nederlands vanuit contrastief perspectief’, in: Laurent Rasier e.a. red., 195-220.
Diepeveen, Janneke, Ronny Boogaart, Jenneke Brantjes, Pieter Byloo, Theo Janssen & Jan Nuyts, met medewerking van Hanne Kloots, 2006, *Modale uitdrukkingen in Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands: corpusonderzoek en enquête*, Amsterdam & Munster.
Diepeveen, Janneke & Freek van de Velde 2010, ‘Adverbal morphology: how Dutch and German are moving away from English’, in: *Journal of Germanic linguistics* 22, 381-402.
Dietz, Feike, Marjo van Koppen & Mees van Zanten 2023, ‘Spelen met verwachtingen. Een- en tweeledige negatie in de scheepsjournalen van Michiel de Ruyter’, in: *NT* 28, 247-277.
Dik, Simon C. 1978, *Functional grammar*, Amsterdam enz.
Dik, Simon C. 1980, *Studies in functional grammar*, Londen enz.
Doreleijers, Kristel & Norbert Corver 2021, ‘Beter wen je aan *beter*’, in: *Onze Taal* 90, no. 10, 28-29,
Draye, Luc 1992, ‘Zum Trajektiv. Ein Kapitel aus einer kognitiv orientierten niederländisch-deutschen Kontrastivgrammatik’, in: *LB* 81, 163-203.
Drinka, Bridget 2013, ‘Sources of auxiliation in the perfects of Europe’, in: *Studies of language* 37, 599-644.
Droste, Flip G. 2012, ‘Kunnen, zullen, mogen, moeten, willen’, in: *LB* 98, 177-187.
Droste, Flip G. 2017, ‘Het zinspronomen’, in: *LB* 101, 42-50.
Duinhoven, A.M. 1975, ‘Nobel die coninc hadde ghedaen sijn hof crayeren ouer al’, in: Jansen-Sieben e.a. red., 89-99.
Duinhoven, A.M. 1997, ‘Veranderende woordvolgorde’, in: van Santen & van der Wal red., 11-22.
Duinhoven, A.M. 1988, ‘Taalverandering door herinterpretatie. Diachroon onderzoek naar vorm en betekenis der voltooide tijden’, in: van Leuvensteijn red., 7-34.
Duinhoven, A.M. 1988-1997, *Middelnederlandse syntaxis. Synchroon en diachroon*, 2 dln. Leiden-Groningen.
Duinhoven, A.M. 1991, ‘Dat siet men wit ende reine wesen. A.c.i.-constructies in het Nederlands’, in: *NTG* 84, 409-430.

Duinhoven, A.M. 1997, ‘Stopte dan ook! De imperatief in ontwikkeling’, in: Elffers-van Ketel e.a. red., 47-58.
Duinhoven, A.M. 1998, ‘Concurrerende volgordepatronen in de werkwoordgroep’, in: *NT* 3, 96-119.
Duinhoven, A.M. 2002, ‘Negaties met *ne*, *nee*, *niet* en *of*’, in: *TNTL* 118, 214-240.
Duinhoven, A.M. 2003, ‘Actieve en passieve indirect objecten. Een kwestie van analyse en synthese’, in: *NT* 8, 199-230.
Dijk, Kees van 2000, ‘The French connection. De mogelijke rol van Frans/Nederlands taalcontact bij het ontstaan van de IPP-configuratie in het Nederlands van de (twaalfde en) dertiende eeuw’, in: Den Besten e.a. red., 47-60.
Dyk, Siebren & Jarich Hoekstra red. 1987, *Ta de fryske syntaksis*, Ljouwert.

Eigenraam, Niels 2013, ‘Een hengel voor te vissen: Marktplaats.nl als corpus voor onderzoek naar regionale variatie’, in: *NT* 18, 215-221.
Elffers, Els 2014, ‘Uitroepende zinnen’, in: van de Velde red., 609-624.
Elffers-van Ketel, E.H.C., J.M. van der Horst & W.G. Klooster red. 1997, *Grammaticaal spektakel*, Amsterdam.
Elmer, W. 1981, *Diachronic grammar: the history of Old en Middle English subjectless constructions*, Tübingen.
Elspaß, Stephan & Nils Langer 2012, ‘Jespersen’s cycle and the history of German negation: challenges from a sociolinguistic perspective’, in: *Neuphilologische Mitteilungen* 113, 275-292.
Erdmann, O. 1886, *Grundzüge der deutschen Syntax nach ihrer geschichtlichen Entwicklung*, deel 2, Stuttgart.
Es. G.A. van 1938, *De attributieve genitief in het Middelnederlandsch*, Assen.
Es, G.A. van & P.P.J. van Caspel 1971 enz., *Syntaxis van het moderne Nederlands*, Groningen.
Everaert, Martin 1980, ‘Inherent reflexive verbs and the “zich”/”zichzelf”-distribution in Dutch’, *Utrecht working papers in linguistics* 10, 1-50.
Everaert, Martin 1991, ‘Contextual determination of the anaphor/pronominal distinction’, in: Jan Koster & Eric Reuland red., 77-118.
Evers, Arnold 2018, zie Barbiers, Sjef 2018.
Eynde, Frank van 2007, ‘The big mess construction’, in: *Proceedings of the 14th international conference on head driven phrase structure grammar*, 415-433.
Eynde, Frank van, Liesbeth Augustinus, Ineke Schuurman & Vincent Vandeghinste 2014, ‘Het verrassende resultaat van een copulativiteitspeiling’, in: Freek van de Velde e.a. red., 2014, 47-62.
Eyþórsson, þórhallur 1995, *Verbal syntax in the early Germanic languages*, via *Academia edu* (internet).

Fagard, Benjamin, José Pinto de Lima, Dejan Stosíc & Elena Smirnova red., *Complex adpositions in European languages. A micro typological approach to complex nominal relators*, Berlijn, 2020.
Falluomini, Carla 2021, ‘Overt subject pronoun in Gothic vs null subject in Greek’, in: *Nowele* 74, 155-171.
Fedriani, Chiara & Maria Napoli red. 2020, *The diachrony of ditransitives* (Trends in linguistics. Studies and monographs), Berlijn.
Fehringer, Carol 2017, ‘Internal constraints on the use of *gaan* versus *zullen* as future markers in spoken Dutch’, in: *NT* 22, 359-387.
Fehringer, Carol & Leonie Cornips, ‘The use of modal particles in Netherlandic and Belgian Dutch imperatives’, in: *Journal of Germanic linguistics* 31, 323-362.
Filppula, Markku, Tahara Klemola & Heli Pitkänen red. 2000, *The Celtic roots of English*, Toenssu.
Fischer, Olga 1990, *Syntactic change and causation. Developments in infinitival constructions in English*, dissertatie Universiteit van Amsterdam.

Fischer, Olga 2006, ‘On the position of adjectives in Middle English’, in: *English language and linguistics* 10, 253-288.
Fischer, Olga, Ans van Kemenade, Willem Koopman & Wim van der Wurff 2000, *The syntax of early English*, Cambridge. Ook Academia edu (internet).
Fischer, Olga, Hendrik de Smet & Wim van der Wurff 2017, *A brief history of English syntax*, Cambridge.
Fisiak, Jacek ed. 1984, *Historical syntax*, Berlijn, New York & Amsterdam.
Flecken, Monique 2014, ‘Dutch in progression’, in: *NT 20*, 248-252.
Fleischer, Jürg 2002, ‘Die Syntax der Pronominaladverbien in den Dialekten des Deutschen: eine Untersuchung zu Preposition Stranding und verwandten Phänomenen’ [zie internet onder naam van de auteur].
Fleischer, Jürg 2011 mit M.A. Oliver Schallert, *Historische Syntax des Deutschen. Eine Einführung*, Túbingen.
Foolen, Ad 1993, *De betekenis van partikels: een dokumentatie van de stand van het onderzoek, met bijzondere aandacht voor ‘maar’*, diss. Nijmegen.
Foolen, Ad 2001, recensie van Welschen 1999, in: *TNTL* 117, 73-77.
Forget, Danielle, Paul Hirschbühler, France Martineau & Maria Luisa Rivero red., *Negation and polarity. Syntax and semantics*, Amsterdam.
Fortuin, Egbert 2003, ‘De directieve infinitief en de imperatief in het Nederlands’, in: *NT* 8, 14-43.
Fortuin, Egbert 2004, ‘De syntaxis van imperatiefsubjecten en modale partikels: een pragma-semantische benadering’, in: *NT* 9, 335-374.
Fortuin, Egbert 2015, ‘Kirsner on imperatives and pragmatic particles’, in: *NT* 20, 234-242.
Fortuin, Egbert 2021, ‘X is Y te noemen’, in: *NL* 14 oktober.

Geeraerts, Dirk 1996, ‘The semantic structure of the indirect object in Dutch’, in: Van Belle & Van Langendonck red., 185-210.
Geerts, G. red. 1974, *Aspekten van het Nederlands in Vlaanderen*, Leuven.
Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij & M.C. van den Toorn, *Algemene nederlandse spraakkunst*, 1984. 2e druk onder red. Van Walter Haeseryn e.a., Groningen & Deurne, 1997 (nu online: e-ANS).
Geleyn, Tim & Timothy Colleman 2015, ‘De aan-constructie in het 17de-eeuwse Nederlands. Een semasiologische studie’, in: *TenT* 67, 211-246.
Gerritsen, Marinel 1978, ‘De opkomst van SOV-patronen in het Nederlands in verband met woordvolgordeveranderingfen in de germaanse talen’, in: Jan Kooij red., 3-39.
Gerritsen, Marinel 1987, *Syntaktische verandering in kontrolezinnen. Een sociolinguïstische studie van het Brugs van de 13e tot de 17e eeuw*, diss. Leiden.
Gerritsen, Marinel 1991, *Atlas van de nederlandse dialectsyntaxis*, 2 dln., Amsterdam.
Gestel, Frank van 1963, ‘De omschrijving van spreekwoord, zegswijze, uitdrukking en gezegde’, in: *NTG* 56, 214-219.
Ghyselen, Anne-Sophie 2023, ‘*Of* versus *als* ter inleiding van afhankelijke *ja*/*nee*-vragen in het Surinaams-Nederlands: een kwantitatieve verkenning’, in: *TenT* 75, 135-168.
Gillis, Steven, Jan Nuyts & Johan Taeldeman red. 2000, *Met taal om de tuin geleid*, Antwerpen.
Glaser, Elvira & Marja Clement 2014, ‘Deutsche Syntax im Lichte des Niederländischen: *bekommen*-Periphrasen’, in *AbáG* 7, 193-233.
Glyne, Dylan & Kerstin Fischer red. 2010, *Quantitative methods in cognitive semantics: corpus-driven approaches*, Berlijn (= *Cognitive linguistic research* 46).
Godin, Pierre 2014, ‘Over IPP, ‘lange en korte infinitieven’ en aanverwante constructies: werkwoorden over de grenzen heen van de morfologie, de syntaxis en de semantiek’, in Freek van de Velde e.a. red., 33-46.
Goeman, Ton 1980, ‘COMP-agreement?’, in: Zonneveld & Weerman red., 291-306.
Goethem, Kristel van 2023, ‘Een pracht van een constructie: een vergelijkende corpusstudie van de syntactische en morfologische expressieve binomiale contructie’, in: *NT* 28, 325-351.

Gonda, J. 1963, *Kurze Elementar-Grammatik der Sanskrit-Sprache*, 4e druk, Leiden.
Goossens, L. 1961, 'Moeten in de zuidnederlandse hypothetische zin: een gallicisme', in: *TenT* 13, 5-12. Ook in: Geerts red. 1974, 37-44.
Goyens, M. & W. Verbeke red. 2003, *The dawn of the written vernaculair in Western Europe*, Leuven.
Grauwe, L. de 1994, 'De plaatsing van het genitiefattribuut en diens ontwikkeling tot compositum, in een aantal oudere continentale bijbelvertalingen vergeleken', in: *ABäG* 40, 173-182.
Grauwe, L. de 2003, '*Oem, walschedi? Spreect jeghen mi in dietsche*; zu den Eigenbezeichnungen der Volkssprachen in den Niederlanden im hohen Mittelalter', zie: Goyens & Verbeke red., 405-414.
Greenberg, Joseph 1980, *Universals of language*, 2e ed., Cambridge Mass.
Grondelaers, Stefan 2020, 'Over hoe Nederlanders *er* anders gebruiken dan Vlamingen', *NT* (Jubileumnummer), 205-212.
Grondelaers, Stefan & Marc Brysbaert, 'De distributie van het presentatieve *er* buiten de eerste zinplaats', in: *NT* 4, 280-305.
Groot, Casper de 2000, 'The absentive', in: Östen Dahl ed., 693-719.

Haan, Germen J. de 1996, 'The third construction in Frisian', in: Abraham en Bayer red., 117-139.
Haan, G.J. de & F. Weerman, 'Taaltypologie, taalverandering en mogelijke grammatica's; het middelnederlandse *en*', in: *TNTL* 100, 161-190.
Haegeman, Liliane 1983, 'Die en dat in West-Flemisch relative clauses', in: *Linguistics in the Netherlands* 1983, 83-91.
Haegeman, Liliane 1995, *The syntax of negation*, Cambridge.
Haegeman, Liliane 2002, 'Some notes on DP-internal negative doubling', in: Barbiers e.a. red.
Haegeman, Liliane 2010, 'De Jespersen-cyclus in Vlaanderen', in: Johan de Caluwe enz. red., 267-280.
Haegeman, Liliane & Raffaella Zanuttini 1996, 'Negative concord in West Flemish', in: Belletti, Adriana & Luigi Rizzi red., 117-180.
Haeringen, C.B. van 1947, 'Tangconstructies en reacties daarop', in: *NTG* 40, 1-6.
Haeseryn, Walter J.M. 1990, *Syntactische normen in het Nederlands: een empirisch onderzoek naar volgordevariatrie in de werkwoordelijke eindgroep*, Nijmegen.
Hammerich, Louis L. 1960, 'Über die Modalverba der neugermanischen Sprachen (mit besonderer Berücksichtigung des Dänischen)', in: *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* 16, 47-50.
Harbert. Wayne 2007, *The germanic languages*, Cambridge.
Harmes, Ingeborg 2006, '*Shall*, *zullen* en *sollen*: een constrastieve analyse', in: Van der Horst & Draye red., 229-242.
Harmes, Ingeborg 2014, '*Wat zou het?* Een synchrone en diachrone analyse van *zou(den)*', in Freek van de Velde e.a. red., 365-378.
Harris, Alice & Lyle Campbell 1995, *Historical syntax in cross-linguistic perspective*, Cambridge.
Harris, Marin & Paolo Ramat red. 1987, *Historical development of auxiliaries* (*Trends in linguistics* 35), Berlijn, New York & Amsterdam.
Haslinger, Irene & Marjo van Koppen 2002-2003, 'De verbiale hendiadys als pseudocoördinatie', in: *TenT* themanummer 15-16 *Dialectsyntaxis in bloei* (red. S. Barbiers, M. Devos & G. de Schutter), 102-122.
Haspelmath, M. 2001, 'Word classes and parts of speech', in: Baltes & Smelser red., 16538-16545.
Havers, Wilhelm 1911, *Untersuchungen zur Kasussyntax der indogermanischen Sprachen*, Strassburg.
Heeringa, Herman & Mark de Vries 2008, 'Congruentie met nevengeschikte subjecten. De invloed van distributiviteit', in: *Tabu* 37, 4-18.
Heeringa, Herman & Mark de Vries 2008a, 'Enkelvoudige congruentie bij nevenschikking met *en*: puzzels met betrekking tot massa's en demonstratieven', in: *Tabu* 37, 19-38.
Heersche , J.P.G. 1991, *Syntactische verschijnselen in het Vroegmiddelnederlands*, diss. Universiteit van Amsterdam.

Heestermans, J.L.A. 1979, ‘‘Naar’, ‘naast’, ‘langs’ en ‘in’’. Een onomasiologisch-semasiologische studie over enige voorzetsels met een local betekeniskenmerk in de nederlandse dialecten en in het Fries’, den Haag.
Heine, Bernd & Tania Kuteva 2006, *The changing languages of Europe*, Oxford.
Heinle, Eva Maria 2003, *Diachronische Wortbildung unter syntaktischem Aspekt: das Adverb*, Heidelberg.
Helmantel, Marjon 2002, *Interactions in the Dutch adpositional domain*, Utrecht (dissertatie Leiden).
Helten, W.L. van 1887, *Middelnederlandsche spraakkunst*, Groningen.
Hendriks, Jennifer 2024, ‘Investigation change from a perspective of continuity: two-verb clusters in sixteenth-century Antwerp’, in: Jennifer Hendriks & B. Richard Page (red.), 188-224.
Hendriks, Jennifer & B. Richard Page red. 2024, *Investigation West Germanic languages*, 188-224.
Hengeveld, K., J. Rijkhoff & A. Siewierska 2004, ‘Parts-of-speech systems and word order’, in: *Journal of linguistics* 40, 527-550.
Hengeveld, K & E. van Lier 2010, ‘The implicational map of parts-of-speech’, in: *Linguistic discovery* 8, 129-156.
Hermkens, H.M. & C. van de Ketterij 1980, *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten. Instructiegrammatica*, Groningen.
Hertog, C.H. den 1892-1896, *Nederlandsche spraakkunst*, 3 dln. (stuks), Amsterdam [verwezen wordt naar de bewerking door Hans Hulshof: Amsterdam 1972-1973].
Hickey, Raymond 2002, ‘Internal and external forces again: changes in word order in Old English and Old Irish’, *Academia edu* (internet)
Hinskens, Frans & Johan Taeldeman red. 2013, *Language and space. An international handbook of linguistic variation*, vol. 4: *Dutch*, Berlijn & Boston.
Hinterhölzl, Roland 2009, ‘The role of information structure in word order variation and word order change’, in: Roland Hinterhölzl & Svetlana Petrova red., 45-67.
Hinterhölzl, Roland 2014, ‘On the interaction between syntax, prosody and information structure. An interface to word order and developments in German’, via *Academia edu.*(internet).
Hinterhölzl, Roland & Svetlana Petrova red. 2009, *Informaton structure and language change. New approaches to word order variation and change in Germanic*, Berlijn.
Hock, Hans H. 2015, ‘Proto-indo-european verb-finality. Reconstruction, typology, validation’, in: Kulikov, Leonid & Nikolaos Lavidas red., 51-78.
Hoebeke, M. 1975, ‘Voorzetselconstructies met infinitief + *te* in een zuidnederlands dialekt’, in: Kazemier & Van Caspel red., 67-84.
Hoekema, Teake 1955, ‘Gereer en gejeukel hek ’n grote hèkel an’, in: *DMB* 7, 111-119.
Hoeksema, Jack 1986, ‘Monotonie en superlatieven’, in: *Tabu* 16, 38-49.
Hoeksema, Jack 1997, ‘Negation and negative concord in Middle Dutch’, in: Danielle Forget e.a. red., 139-156.
Hoeksema, Jack 1998, ‘Een ondode kategorie: de genitief’, in: *Tabu* 28, 162-167.
Hoeksema, Jack 2002, ‘Polarity-sensitive scalar particles in early modern and present-day Dutch’, in: *Belgian journal of linguistics* 16, 53-64.
Hoeksema, Jack 2014, ‘De opkomst van *aan* als verbindend element in maatnomenconstructies’, in: van de Velde e.a., 421-432.
Hoeksema, Jack 2020, ‘Licht en recht’, in: *NT* (Jubileumnummer), 305-318.
Hoeksema, Jack & Dirk-Bart den Oude 2005, ‘Positief- en negatief-polaire bepalingen van graad’, in: *Tabu* 34, 129-144.
Hoekstra, Eric 1993, ‘Over de implicaties van enkele morfo-syntactische eigenaardigheden in west-friese dialecten’, in: *TenT* 45, 135-154.
Hoekstra, Eric 1997, ‘Over de werkwoordsvolgorde “dat hij komen kijken is”, in: *Tabu* 27, 171-177.
Hoekstra, Eric 1997a, ‘Werkwoorden van rust in het Ruinens en varianten in de Germania’, in: *DMB* 49, 97-112.
Hoekstra, Eric 1997b, ‘Passieve causatief en passieve receptief’, in: *Tabu* 27, 48-56.

Hoekstra, Eric 2010, '*Van* als markeerder van zinnen in de directe en indirecte rede in het Fries en het Nederlands', in: *LB* 96, 160-2010.
Hoekstra, Eric 2010a, 'Dat had niet zo (ge)moeten. Over de beschrijving van IPP in de SAND deel 2', in: *TenT* 62, 251-257.
Hoekstra, Eric 2017, 'Synchrony/diachrony, frequency and analogy. Reaction tot Freek van de Velde', in: *NT* 22, 75-78 (bibliografie p. 85-90)
Hoekstra, Jarich 1995, 'Preposition stranding in comparative Germanic syntax', in: Hubert Haider e.a., 95-118.
Hoekstra, Jarich 2002-2003, 'Read om 'e holle en andere A^P^DP^-verbindingen in het Fries', in: *TenT* themanummer 15-16 *dialectsyntaxis in bloei* (red. Sjef Barbiers, Magda Devos & Georges de Schutter), 123-142.
Hogg, M. e.a. red. 1992-2001, *The Cambridge history of the English language* (CHEL), 6 delen, Cambridge.
Holiërhoek, Christina Margaretha Geertruida Holierhoek 1980, *Werkwoorden van waarneming*, diss. Leiden.
Holthausen, F. 1921, *Altsächsisches Elementarbuch*, 2e druk, Heidelberg.
Honselaar, Wim 2005, 'Nader tot TOT: semantische aspecten van een voorzetsel', in: *Voortgang* 23, 261-271.
Honselaar, Wim & Evelien Keizer 2014, 'De semantische categorie TIJD in functional discourse grammar: syntaxis en semantiek van voorzetselloze temporele uitdrukkingen in het Nederlands', in: van de Velde e.a. red., 143-161.
Hoogteijling, J. 1968 ed., *Taalgebruik in artikelen*, Groningen.
Hoop, Helen de 2021, 'Een van de weinige mannen die…', in: *NL* 13 oktober.
Hoop. Helen de & P. Smabers, 'Rood of groen? Een normonderzoek naar enkele stijlverschillen tussen gesproken en geschreven taal', in: *NTG* 80, 287-302.
Hoppenbrouwers, Cor, Ineke Schuurman, Ron van Zonneveld & Frans Zwarts red. 1986, *Syntaxis en lexicon*, Dordrecht.
Hopper, Paul J. 1975, *The simple sentence in Proto-Germanic*, Den Haag.
Horst, Joop van der 1992, 'Splitsen of niet-splitsen van voornaamwoordelijke bijwoorden', in: *Forum der Letteren* 33, 127-147.
Horst, Joop van der 1994, 'Rode en groene volgorde en analytische taalkunde', in: *Voortgang* 14, 187-197.
Horst, Joop van der 1997, 'Over en naar aanleiding van zuid-nederlandse doorbrekingen', in: van Santen & van der Wal red., 6-37.
Horst, Joop M. van der 2002, 'Het nieuwe krijgen. Hoe er een hulpwerkwoord bij komt', in: *Onze Taal* 71, 6.
Horst, Joop M. van der 2004, 'Want en wegens', in: Daalder enz. red., 17-22.
Horst, Joop M. van der 2008, *Geschiedenis van de nederlandse syntaxis*. 2 delen, Leuven.
Horst, Joop M. van der 2010, 'Op de hoogte', in: de Caluwe, Johan & Jacques van Keymeulen red., 659-668.
Horst, Joop M. van der 2010a, *Met het oog op morgen. Opstellen over taal, taalverandering en standaardtaal*, Leuven.
Horst, Joop M. van der 2010b, 'Moslim Bazarghan', in: van der Horst 2010a, 25-33.
Horst, Joop M. van der 2013, *Taal op drift. Lange termijnontwikkelingen in taal en samenleving*, Amsterdam.
Horst, Joop M. van der & L. Draye, 2006, 'Hebben/haben versus zijn/sein in drielediege werkwoordsgroepen in het Duits en het Nederlands', in: Hüning, Matthias e.a. red., 229-243.
Horst, Joop van der & Kees van der Horst 1999, *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*, Den Haag.
Horst, Joop van der & Freek van de Velde 2002-2003, 'Zo vreemd een groep', in: *TenT* themanummer 15-16 *Dialectsyntaxis in bloei* (red. S. Barbiers, M. Devos & G. de Schutter), 237-250.

Horst, Joop van der & Freek van de Velde 2008, ‘Het voorzetsel diachronisch’, in: Kalla & Czarnecka red., 54-62.
Horst, Joop van der & Marijke van der Wal 1979, ‘Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands’, in: *TNTL* 95, 6-37.
Horst, Joop van der & Marijke van der Wal 1984, ‘Een repliek’, in: *TNTL* 100, 283-293.
Haider, Hubert, Susan Olsen & Sten Vikner red. 1995, *Studies in comparative Germanic syntax*, Dordrecht.
Huls, Erica 2002, ‘Beleefdheid als communicatief principe’, in: Theo Janssen red., 143-161.
Hüning, Matthias 2014, ‘Over complexe preposities en convergentie’, in: van de Velde e.a. red., 433-445.
Hüning, Matthias & Janneke Diepeveen 2009, ‘Simpelweg een suffix?: over bijwoordvorming met -weg’, in: Egbert Beijk red. e.a., 369-380.
Hüning, Matthias, Ulrike Vogl, Ton van der Wouden & Arie Verhagen red. 2006, *Nederlands tussen Duits en Engels* (workshop Berlin 2005), Leiden.

Isačenko, Alexander V. 1965, ‘Das syntaktische Verhältnis der Beziehungen von Körperteilen im Deutschen’, in: *Studia grammatica* 5, *Syntaktische Studien*, p. 7 e.v.

Jansen, Frank 1981, *Syntaktische konstrukties in gesproken taal*, Amsterdam.
Jansen, Frank 2014, ‘Omdat versus doordat. Afgedankte regel onbewust toch nageleefd’, in: *Onze Taal* 83, 128-130.
Jansen-Sieben, R., S. de Vriendt & R. Willemyns red. 1975, *Spel van zinnen*. *Album A. van Loey*, Brussel, 1975.
Janssen, Theo A.J.M. 1991, ‘Consecutio temporum in de Ferguut’, in: Jan Noordegraaf & Roel Zemel red., 135-151.
Janssen, Theo A.J.M. 1976, *HEBBEN-konstruksies en indirekt-objektskonstrukties*, diss. Nijmegen.
Janssen, Theo A.J.M. red. 2002, *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*, Den Haag.
Janssen, Theo A.J.M. 2005, ‘(Ad)mirativiteit in het Nederlands’, in: *Voortgang* 23, 249-259,
Janssen, Theo A.J.M. 2009 & F.C. van der Leek, ‘’Laat staan’ in de negatieve en de positieve zin’, in: E. Beijk red., 431-443.
Janssen, Theo & Jan Noordegraaf red. 2013, *Honderd jaar taalwetenschap: artikelen aangeboden aan Saskia Daalder bij haar afscheid van de Vrije Universiteit*, Amsterdam & Munster.
Janssens, Karolien & Jan Nuyts, ‘Me dunkt! Een diachrone blik op *dunken*’, in: Freek van de Velde e.a., 379-392.
Janssens, Leen, Sara Verbrugge, Kristien Dicussaert & Walter Schaeken 2014, ‘*Maar* hoe zit dat eigenlijk?’, in: van de Velde. Freek e.a. red., 565-577.
Jespersen, Otto 1917, *Negation in English and other languages*, Kopenhagen.
Jongeling, Karel 2002, *Comparing Welsh and Hebrew*, Leiden [dissertatie].
Josephson, Folke & Ingmar Sörman red., *Interdependence of diachronic and synchronic analyses*, Amsterdam.

Kalla, Irena Barbara & Bożena Czarnacka red. 2018, *Neerlandistische ontmoetingen. Trefpunt Wrocław*, Wrocław.
Kazemier, G. & P.P.J. van Caspel red. 1975, *Taal- en letterkundig gastenboek voor Prof.Dr. G.A. van Es*, Groningen.
Keller, Rudi 1990, *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*, Tübingen. Engelse vertaling: *On language change: the invisible hand in language*, Londen enz., 1994.
Kemenade, Ans van 2024?, ‘New perspectives, theories and methods: information structure and syntax in the history of English’, via *Academia edu* (internet).

Kern, J.H. 1912, *De met het Participium Praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't Nederlands*, Amsterdam.
Ketterij, C. van de 1980, *Grammaticale interpretatie van middelnederlandse teksten. Instructiegrammatica*, Groningen.
Kiparsky, P. 1868, 'Tense and mood in Indo-European syntax', in: *Foundations of language* 4, 3057.
Kirsner, Robert S. 2006, Over uitdrukkingen met finaal maar', in: *Voortgang* 24, 61-71.
Kirsner, Robert S. 2015, *Qualitative-quantitative analyses of Dutch and Afrikaans Grammar and Lexicon*, Amsterdam.
Kirsner, Robert S. 2015a, 'Response', in: *NT* 20, 253-268.
Kirsner, Robert S. & Jeanine Deen 1990 'Het mes snijdt aan twee kanten. On the semantics and pragmatics of the Dutch final particle hoor!', in: *The low countries. Multidisciplinary studies* 3, 1-12.
Kirsner, R.S., A. Verhagen & M. Willemsen 1985, 'Over PP's, transitiviteit en het zgn. indirekt objekt', in: *SP* 14, 341-347.
Kloeke, G.G. 1952, 'Over provincialismen', in: *DMB* 3 (1951), 109-116.
Klooster, Wim 2001, *Grammatica van het hedendaags Nederlands. Een volledig overzicht*, Zeist.
Klooster, Wim 2014, 'Re er', in: van de Velde enz. red., 255-270.
Koelmans, Leen 1965, 'Iets over de woordorde bij samengestelde predikaten in het Nederlands', in: *NTG* 58, 156-165.
Koelmans, Leen 1967, 'Over de verbreiding van het ontkennende *en*', in: *NTG* 60. 12-18.
Koelmans, Leen 1970, 'Over de plaats van het zinsdeel *niet*', in: *TenT* 22, 10-15.
Koelmans, Leen 1970a, 'Zinnen met aanloop in het Nederlands', in: *NTG* 63, 21-27.
Koelmans, Leen 1971, 'Enkele opmerkingen over het gebruik van *geen*', in: *TenT* 23, 52-55.
Koelmans, Leen 1972 & 1973, 'Over nederlands *(d)er*, vroeger en nu', 2 delen, in: *NTG* 65, 191-198 en 66, 387-394.
Koelmans, Leen 1975, 'Over het adverbium *(d)er* in de nederlandse dialekten', in: de Vriendt & Willemyns red., 177-187.
Koelmans, Leen 1975a, 'Zeventien-eeuws en modern Nederlands: overeenstemming en verschil in de syntaxis', in: NTG 68, 125-131.
Koelmans, Leen 2001, *Het Nederlands van Michiel de Ruyter*, Assen.
Komen, J.A.M. 1994, *Over de ontwikkeling van absolute constructies*, Amsterdam.
Konvička, Martin & Kristin Stöcker 2022, '(Non-)ellipses in Dutch, English and German: the case of because X', in: *NT* 27, 333-367.
Kooi, Jurjen van der (e.a.) red. 2008, *Handboek nedersaksische taal- en letterkunde*, Assen.
Kooij, J.G. red. 1978, *Aspekten van woordvolgorde in het Nederlands*, Leiden.
Kopf, Kristin & Thilo Weber red. 2023, *Free variation in grammar. Empirical and theoretical approaches*, Amsterdam.
Koppen, Marjo van 2005, *One probe – two goals: aspects of agreement in Dutch dialects*, dissertatie Leiden, Utrecht (LOT).
Kraak, A. & W.G. Klooster 1968, *Syntaxis*, Culemborg & Keulen.
Kroon, Caroline 2007, *Inleiding tot de latijnse syntaxis. Structuur van zin en tekst. Grammatica*, Amsterdam.
Koster, Jan & Eric Reuland red. 1991, *Long-distance anaphora*, Cambridge.
Kulikov, Leonid & Nikolaos Lavidas red. 2015, *Proto-indo-european syntax and its development*, Amsterdam.
Kums, G. 1993 ed., *Crossings; a liber amicorum for Denis Conlon*, Antwerpen.

Laan, K. ter 1953, *Proeve van een groninger spraakkunst*, Winschoten.
Lahousse, Karen & Béatrice Lamiroy 2014, 'Grammaticalisatie en taalvergelijking: nederlands *het is zo dat* en frans *c'est ainsi que*', in: Freek van de Velde e.a. red., 163-178.
Laker, Stephen 2002, 'Zur Herkunft der Vergleichspartikel *was* im Bairischen' (online).

Laker, Stephen 2008, 'The English negative comparative particle', in: *Transactions of the Philological Society* vol. 106:1, 1-28.
Langendonck, Willy van 1986, 'Prepositie, postposities en circumposities in het Nederlands', in: Hoppenbrouwers e.a. red., 39-50.
Langendonck, Willy van, Béatrice Lamiroy & William van Belle 2008, 'Statische en dynamische spatiale adposities in het Nederlands en het Frans', in: *VMKANT* 118, 33-47.
Lavidas, Nikolaos 2006, 'Changes in English word order and the loss of VSO', via *Academia edu.*(internet).
Leek, Frederike van der & Ad Foolen 2006, 'De conceptuele basis van doordat, omdat en want', in: *Voortgang* 24, 73-84.
Leenders, Charlotte 2024, 'Het begin van de zin: een veelkoppig zinsdeel', in: *NL* 19 september.
Leenen, J. 1970, 'Ver(zuid)brabantsing van (Belgisch)Limburgs Nederlands', in; *TenT* 22, 118-123.
Lemmens, Maarten 2015, 'Zit je te denken of ben je aan het piekeren?', in: *NT* 20, 5-36.
Lenz, Alexandra N. 2015, 'On the resultative-modal grammaticalisation pathway of German GET verbs – with an outlook on Dutch and Afrikaans', in: *TenT* 67, 177-210.
Leuschner, Torsten 2016, 'Afhankelijke V1-bijzinnen. Conditioneel, constrastief, concessief – functioneel-typologische en constructionele perspectieven', in: *NT* 21, 61-80 (bibliografie op pag. 89-92).
Leuvensteijn, J.A. van 1982, 'Woordvolgorde in Breughels kluchten', in: *Voortgang* 3, 143-156.
Leuvensteijn, J.A. van 1987, 'De werkwoordelijke eindgroep in gouds taalgebruik uit de 14de en de 16e eeuw', in: *TenT* 19, 1-20.
Leuvensteijn, J.A. van red. 1988, *Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over Middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*, Amsterdam.
Leuvensteijn, J.A. van 1988a, 'Volgorde van subjecten, objecten en predicaatsnomina in zestiende-eeuws Hollands', in: van Leuvensteijn ed. 1988, 125-139.
Leuvensteijn, J.A. van 1993, 'Perceptie en woordvolgorde: de *te* + infinitiefconstructie in het 16de-eeuwse Brugs van Willem Weydts', in *LB* 82, 465-483.
Leuvensteijn, J.A. van 2006, '*Moeten* met de betekenis 'mogen' en 'willen' in het WNT. Een beschrijving van hollandse citaten uit de zeventiende eeuw', in: *Voortgang* 24, 85-96.
Leys, Odo 1985, 'De konstruktie *staan te* + infinitief en verwante konstrukties', in: *VMKANTL* 13, 265-277.
Leys, Odo 1989, 'Opkomst en verbreiding van 'om' in infinitiefkonstruktie', in: *LB* 78. 417-433.
Leys, Odo 2003, 'Trajectieve structuren van het type *de trap op*, *de klok rond*', in: *LB* 92, 1-12.
Leys, Odo 2004, 'De constructie Koning Albert en haar uitbreiding in de mediataal', in: de Caluwe e.a. red., 583-592.
Leys, Odo 2005, 'Versterkte voegwoorden in het Vlaams: *lat*, *lof* en *nof*', in: *TenT* 57, 111-125.
Leys, Odo 2012, 'Kanttekening bij de zinsnegatie in het Nederlands', in: *LB* 98, 188-200.
Leys, Odo 2014, 'Nog eens de trajectconstructies van het type *de trap op*', in: van de Velde e.a. red., 129-142.
Leys, Odo 2016, 'Trajectbepalingen als inhoudsbepalingen in het Nederlands en het Duits', in: *LB* 100, 38-46.
Leys, Odo 2018-2020, 'Van locaal naar pronominaal bijwoord', in: *LB* 102, 5-15.
Lieber, Rochelle & Harald Baayen 1997, 'A semantic principle of aux selection in Dutch', in: *Linguistics* 42, 327-357.
Linden, van An & Freek van de Velde 2014, '(Semi)autonomous subordination in Dutch: structures and semantic-pragmatic values', in: *Journal of pragmatics* 60, 216-250.
Lin, Jing 2012, 'The word order change in Dutch directional phrases from the perspective of language typology', in: *LB* 98, 127-161.
Lindow, Wolfgang, Dieter Möhn, Hermann Niebaum, Dieter Stellmacher, Hans Taubken & Jan Wirrer 1998, *Niederdeutsche Grammatik*, Leer.
Lindstedt, Jouko 2000, 'The perfect-aspectual, temporal and evidential', in: Östen Dahl red., 365-383.

Loon, J. van 1989, ‘Een peiling naar het ontstaan van het zuidnederlandse accusativisme’, in: *TNTL* 105. 209-223.
Loonen, L.J.M (Nard) 2003, *Stante pede gaande van dichtbij langs Af bestemming*, diss. Utrecht (digitaal).
Los, Bettelou 2016, ‘The rise of verb-second’, in: *NT* 2016, 265-273.
Los. Bettelou & Marianne Starren 2012, ‘A typological switch in early Modern English and the beginning of one in Dutch’, in: *LB* 98, 98-126.
Lyons, John 1968, *Introduction to theoretical linguistics*, Cambridge enz.
Lucas, Peter J. & Angelo M. Lucas red., *Middle English from tongue to text*, Bern.
Luif, Jan 2000, ‘De betekenis van adposities in plaats- en richtingsbepalingen’, in: Hans den Besten e.a., 181-199.
Luraghi, Silvia 1995, ‘The pragmatics of verbal initial sentences in some ancient Indo-European languages’, in: *Academia edu* (internet).

Mähl, Stefan 2004. *Studien zum niederdeutschen Adverb*, Keulen en Weimar.
Maris, Berthold van 2021, ‘Er móét een verschil zijn. Waarom echte synoniemen niet bestaan’, in: *Onze Taal* 90, no. 10, 14-16.
Maris, Berthold van 2024, ‘Wistend dat dit een vreemde zin is’, in: *NRC-Handelsblad* 24 april.
Maris, Berthold van 2024a, ‘Nou ja zeg!’, in: *NRC-Handelsblad* 22-23 juni [over onderzoek van Ton van der Wouden]
Mars, F.K.M. 1970, ‘Syntactische brabantismen?’, in: *NTG* 63, 33-38.
Marynissen, Ann 1999, ‘Alle dengenen die dese letteren sien selen/selen sien ende horen lesen; over woordvolgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in de middelnederlandse bijzin’, in: *TenT* 51 themanummer, 136-158.
Mattens, W.H.M. 1970. *De indifferentialis: een onderzoek naar het anumerieke gebruik van het substantief in het algemeen bruikbaar Nederlands*, Assen.
Meer, Geart van der 1990, ‘De infinitivus pro participio: een nieuwe verklaring’, in: *Tabu* 20, 29-48.
Meersman, A. de 1975, ‘De plaatsing in de bijzin van enkele hulpwerkwoorden en de aanvullende infinitief in 13de-eeuwse teksten’, in: *VMKVANTL*, 234-254.
Meersman, A. de 1980, ‘Woordvolgorde in 14e eeuws Brabants’, in: *VMKVANTL* no. 1., 94-128.
Meersman, A. de 1985, ‘Een VSO-maneuver in de zuidnederlandse dialecten?, in: *Huldebundel Hoebeke*, Gent 1985, 123-130.
Meersman, A. de 1988, ‘In en uit de tang in de veertiende eeuw: de plaats van het direct object in de bijzin: corpusonderzoek tegen een structurele, taaltypologische en pragmatische achtergrond’, in: J.A. van Leuvensteijn red., 95-124.
Meersman, A. de 1990, ‘Bijzinsvolgorde in tweeledige ww-groepen’, in: De Schutter e.a. red., 152-185.
Meeussen, A.E. & V.F. Vanacker 1951, ‘De dubbele werkwoordgroep’, in: *NTG* 44, 36-50.
Megen, N. van 2002, ‘Dat en want: hun functie en betekenis in zeventiende-eeuws taalgebruik’, in: *NL* 2 februari.
Meulen, Marten 2019: ‘over aantal plus pluralis’, in: *NL* 17 oktober.
Michels, L.C. 1959, ‘Op de grens van copula en hulpwerkwoorden’, in: *TenT* 11, 206-212.
Miller, D. Gary 2019, *The Oxford Gothic grammar*, Oxford.
Młynarczyk, Anna K. 2001, ‘Aspectuele overeenkomsten tussen het Pools en het Nederlands’, in: *NT* 6, 272-289.
Mooijaart, Marijke & Marijke van der Wal, *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw. Cursus Middelnederlands en Vroegnieuwnederlands*, 2e druk, Nijmegen, 2011.
Mossé, Fernand 1938, *La périphrase verbale ÊTRE + participle présent en ancien Germanique*, Parijs.
Mossé, Fernand 1938b, *Histoire de la forme périphrastique ÊTRE + participe présent en Anglais de 1200 á nos jours*, Parijs.

Mossé, Fernand 1956, *Manuel de la langue gotique*, 2e druk, 1956.
Mulder, Maaike 1991, 'De voegwoorden *of* in veertiende-eeuws Middelnederlands', in: Jan Noordegraaf & Roel Zemel red., 153-157.
Mulder, Maaike 2008, Sanskriet-grammatica, 2e druk, Amsterdam.
Mustanoja, Tauno F. 1960, *A Middle English Syntax*, Part 1: *Parts of speech*, Helsinki.

Naumann, Hans 1915, *Kurze historische Syntax der deutschen Sprache*, Strassburg.
Neuckermans, A. 2003, *Negatie in de vlaamse dialecten*, manuscript Universiteit Gent.
Nevalainen, Terttu & Gijsbert Rutten 2012, 'Introduction: comparative historical sociolinguistics and the history of negation', In: *Neuphilologische Mitteilungen* 113, 261-273.
Nieuwint, Peter 1984, 'Werkwoordstijden in nederlandse 'counterfactuals' in: *NTG* 77, 542-555.
Neijt, Anneke 1979, *Gapping: a contribution to sentence grammar*, Dordrecht.
Nieuwborg, E. 1973, 'De plaatsing van het substantivisch onderwerp in reflexieve constructies', in: *LB* 62, 272-283.
Nieuwborg, E. 1975, 'Woordschikking in de verbale eindgroep', in: Kazemier & van Caspel red., 97-99.
Nobels, Judith Maria Petrus 2013, *(Extra)ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch*, Utrecht (LOT).
Noël, Dirk & Timothy Colleman 2009, 'The nominative and infinitive in English and Dutch', in: *Languages in contrast* 9, 144-181.
Noordegraaf, Jan & Roel Zemel red. 1991, *Accidentia. Taal- en letteroefeningen voor Jan Knol*, Amsterdam.
Nijen Twilhaar, Jan 2021, 'Dubbele genitiefconstructies in het Middelnederlands en het Oudsaksisch', in *NL*, 6 oktober.
Nijen Twilhaar, Jan 2022, 'Wat kan het mij schelen', in: *NL* 6 juli.
Nijen Twilhaar, Jan 2023, 'Beknopte zinnen (2)', in: *NL* 19 augustus.
Nijen Twilhaar, Jan 2024, 'De tijd dat je achter de tralies zit', in *NL* 6 januari.
Nuijtens, E. 1962, *De tweetalige mens. Een taalsociologisch onderzoek naar het gebruik van dialect en cultuurtaal in Borne*, Assen.
Nuyts, Jan 2000, 'Negatie en het epistemische gebruik van de modale hulpwerkwoorden in het Nederlands', in: Gillis e.a. red., 257-268.
Nuyts, Jan 2007, '*Kunnen* diachroon', in: *TenT* 58, 118-148.
Nuyts, Jan, Henri-Joseph Goelen & Wim Caers 2018-2020, 'Hoeveel systeem zit er in het systeem van de nederlandse modale werkwoorden?', in: *LB* 102, 209-220.
Nuyts, Jan, Wim Caers & Henri-Joseph Goelen 2023, *Zullen* en *willen*: twee vreemde eenden in de modale bijt', in: *NT* 28, 278-305.
Nijs, Julie & Freek van de Velde 2023, 'Resemanticising 'free' variation. The case of V1 conditionals in Dutch', in: Kristin Kopf & Thilo Weber red., 229-257.

Olmen, Daniël van 2009, 'De imperativische infinitief in het Nederlands', in: *NT* 14, 147-170.
Olthof, Marieke, Maud Westendorp, Jelke Bloem & Fred Weerman 2017, 'Synchrone variation and diachronic change in Dutch two-verb clusters', in: *TNTL* 133, 34-60.
Ooms, Miet 2020, *Buurtaal. Praktische gids voor het Nederlands in België en Nederland*, Gorredijk.
Oostenbrink, Willem Tjebbe 2022, 'Over het gebruik van 'zullen' en 'gaan' in het Nederlands en in de streektalen', in: *NL*, 9 januari.
Oostendorp, Marc van 2002, *Rotterdams* (reeks *Taal in stad en land*), Den Haag.
Oostendorp, Marc van 2013, 'De taal van barbaren. Een elegant essay over afscheid nemen, naamvallen en kijkcijfertaalkunde', in: *NL* aflevering 6.
Oostendorp, Marc van 2019, 'Je werkwoorden op een rijtje zetten in de nederlandse dialecten', in: *NL* 17 juli.

Oostendorp, Marc van 2021, ‘Ik vaccineer’, in: *NL* 7 mei.
Oostendorp, Marc van 2021a, ‘Is *heten* een koppelwerkwoord?’, in: *NL* 28 april.
Oostendorp, Marc van 2021b, ‘doe wat ik zeg maar doe het nu’, in: *NL* 17 september.
Oostendorp, Marc van 2022, ‘Jiddische hulpwerkwoorden’, in: *NL* 1 december.
Oostendorp, Marc van 2022a, ‘dat ic hebbe genomen dat hues terhurst’, in *NL* 11 maart.
Oostendorp, Marc van 2023, ‘Blink’, in: *NL* 6 september.
Oosterhof, Albert 2008, ‘Deletie van het bepaald lidwoord in het Noord-Gronings’, in: *TenT* themanummer 21 *Dialectgeografie en interne factoren* (red. S. Barbiers & G. de Vogelaer), 73-108.
Oosterhof, Albert 2023, ‘En nu opgehoepeld! Over indeling en kenmerken van imperativische participia’, in: *IN* 61, 36-58.
Oosterhof, Albert & Flip Droste 2010, ‘Semantische, pragmatische en regionale aspecten van woorden en uitdrukkingen met negatieve aantrekkingskracht in het Nederlands’, in: Johan de Caluwe enz. red., 481-498.
Oosterhof, Albert & Gudrun Rawoens 2016, ‘Lidwoordconstructies in nederlandse krantenkoppen naar factoren van distributie, variatie en gebruik’, in: *TNTL* 132, 1-28.
Oosterhof, Albert & Kathy Rys, ‘Variatie in generieke NP’s’, in: de Caluwe e.a. red, 677-691,
Oostrom, J. Ph. van 1978, ‘Niet om ver-adj-en’, in: van Putte & Verkuyl red., 75-82.
Ornée, W.A. 1955, *De zin in het nederlandse proza en in de poëzie van Philips van Marnix, heer van Sint Aldegonde: een syntactisch-stilistische analyse*, z.pl.
Oubouzar, E. 1992, ‘Zur Ausbildung des bestimmten Artikels im AHD’, in: Y. Desportes red., 69-87.
Overdiep, G.S. 1924 red., *Ferguut*, oorspr. red. E. Verwijs & J. Verdam, Leiden (zie inleiding).
Overdiep, G.S. 1926, *De zinsvormen in Vondel’s Pascha en Lucifer*, Leiden.
Overdiep. G.S. 1935, *Zeventiende-eeuwse syntaxis*, 3 dln., Groningen enz., 1931-1935.

Paardekooper, P.C. 1950, ‘*Als* en *dan* bij vergelijkingen’, in: *NTG* 45, 160-167.
Paardekooper, P.C. 1956, ‘”Een schat van een kind”’, in: *NTG* 49, 93-99.
Paardekooper, P.C. 1991, ‘Gaet souckt een ander medecijn’, in: *NTG* 84, 334-339.
Paardekooper, P.C. 1993, ‘Jaak/neenik enz.’, in: *Tabu* 23, 143-170.
Paardekooper, P.C. 1993a, ‘Een Waterlantsche Trijn zat eens ajuin en schelde’, in: *LB* 82, 145-1a71.
Paardekooper, P.C. 1993b, En(de)/in/an ‘indien’ enz.: een uniek uitstervingsproces 1’, in: *TenT* 45, 50-81.
Paardekooper, P.C. 2006, ‘Bloei en ondergang van onbeperkt ne/en, vooral dat bij niet-woorden’, in: *NL* mei.
Paardekooper, P.C. 2015a, ‘Meervoudige uitdrukking (stapeling) van negatie, vooral in het Nederlands’, in: *VMKANTL* 125, 15-144.
Paardekooper, P.C. 2015b, ‘Negatieve woorden en hun positieve tegenhangers, vooral in *dan-/als-/of-groepen*’, in: *VMKANTL* 125, 145-259.
Pardoen, Justine A. 1986, ‘Werkwoordclustering in de voltooide tijd’, in: *Voortgang* 7, 49-76.
Pardoen, Justine A. 1991, ‘De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde’, in: *FdL* 32, 1-22.
Pardoen, Justine A. 1998, *Interpretatiestructuur: een onderzoek naar de relatie tussen woordvolgorde en zinsbetekenis in het Nederlands*, Amsterdam.
Pardoen, Justine A. & W. Honselaar 1989, ‘De betekenis van zinnen met de volgorde ZICH…SUBJECT’, in: *Spektator* 18, 407-422.
Pauwels, A. 1953, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de nederlandse bijzin*, 2 delen, Leuven.
Pauwels, J.L. 1958, *Het dialect van Aarschot en omstreken*, 2 delen, Tongeren.
Pauwels, J.L. 1970, ‘Statistisch onderzoek van de nederlandse zinsbouw’, in: *NTG* Van Haeringennummer, 93-100.
Penzl, Herbert (ca.) 1975, *Althochdeutsch*. *Eine Einführung in Dialekte und Vorgeschichte*, Bern enz.
Pekelder, Jan 2010, ‘Condities op PV-SUB-doorbreking’, in: *LB* 2010, 63-77.

Pekelder, Jan 2014, ‘Het nederlandse subject een taalteken? Over SUB-PV-DOB en PV-SUB-DOB-strings, in: Freek van de Velde red., 271-284.
Perridon, Harry 2104, ‘Enige opmerkingen over de vorm van persoonlijke voornaamwoorden in koppelzinnen’, in: Freek van de Velde e.a. red., 63-74.
Pijnenburg, Wil 1997, ‘Superlatieven’, in: van Santen & van der Wal red., 57-63.
Pinkster, Harm 2015, *The Oxford Latin syntax*, vol. 1: *The simple clause*, Oxford.
Plank, Frans 1984, ‘The modals story retold’, in: *Studies in language* 8, 305-364.
Pokorny, Julius 1927, ‘Das nicht-indogermanische Substrat im Irischen’, in: *Zeitschrift für celtische philologie* 16, p. 7 e.v., 231 e.v., 361 e.v.
Pokorny, Julius 1927a, ‘Keltische Urgeschichte und Sprachwissenschaft’, in: Die Sprache 5, 152-164.
Ponelis, E. 1993, *The development of Afrikaans*, Frankfurt am Main enz.
Ponten, Jan Peter 1971, ‘De “Infintief pro Participio”. Een verschijnsel uit de duitse syntaxis, belicht vanuit het Nederlands’, in: *HKZM* 25, 229-243.
Pos, Arie 2010, ‘Nederlandse partikels in het Portugees’, in: *IN* 48, 7-18.
Post van der Linde, Carole & Lars van Wezel (m.m.v. Annelies Roeleveld) red. 2007, *‘Twai tigjus jere’*, Amsterdam [jubileumnummer Mededelingenblad van de Vereniging van Oudgermanisten].
Pottelberge, Jeroen van 2002, ‘Nederlandse progressiefconstructies met werkwoorden van lichaamshouding. Specificiteit en geschiedenis’, in: *NT* 142-175.
Pottelberge, Jeroen van 2004, *Der am-Progressis. Struktur und parallele Entwicklung in der kontinentalwestgermanischen Sprachen*, Tübingen.
Pottelberge, Jeroen van 2007, ‘Defining grammatical construction as a linguistic sign: the case of periphrastic progessives in the Germanic languages’, in: *Folia linguistica* 41, 99-154.
Postma, Gertjan 2002, ‘De enkelvoudige clitische negatie in het Middelnederlands en de Jespersen-cyclus’, in: *NT* 7, 42-82.
Postma, Gertjan 2005, ‘Infinitivale V2 in het Middeldrents en de subjunctief’, in: *TenT* 57, 126-166.
Postma, Gertjan 2006, ‘Van groter dan naar groter als – structurele oorzaken voor het verval van het comparatieve voegwoord dan’, in: *NT* 11, 2-22.
Postma, Gertjan 2008, ‘Variatie in negatie. Het gedrag van het negatieve cliticum in het Middeldrents van rond 1400’, in: *TenT* 58, 148-166.
Postma, Gertjan & Hans Bennis 2006, ‘Variatie in negatie. Het gedrag van het negatieve cliticum in het Middeldrents van rond 1400’, in: *TenT* 58, 148-166.
Putte, P.C.A. van & H.J. Verkuyl red. 1978, *Nieuwe tegenstellingen op nederlands taalgebied*, Utrecht.
Pijpops, Dirk & Freek van de Velde 2018, ‘A multivariate analysis of the partitive genitive in Dutch. Bringing quantative data into a theoretical discussion’, in: *Corpus linguistics and linguistic theory* 14, 99-131.

Quak, A. & T. Schoonheim red. 2005, *Gehugdis sis samnungun thinro. Liber amicorum W.J.J. Pijnenburg*, Groningen.

Rawoens, Gudrun red. 2008, *Taal aan den lijve, het gebruik van corpora in taalkundig onderzoek en taalonderwijs*, Gent.
Rasier, Laurent, Vincent van Heuven, Bart Defrancq & Philippe Hilligsmann red. 2011, *Nederlands in het perspectief van uitspraakverwerving en constrastieve taalkunde*, Gent.
Redactie Neerlandistiek 2023, ‘Grammatica en gevoel. Een gesprek met Ronny Boogaart’, in: *NL* 5 oktober.
Reeker, Simon 2023 (geplaatst door Marc van Oostendorp), ‘”Om proberen te regeren” en dergelijke ontsporinkjes’, in: *NL* 3 november.
Remacle, Louis 1952, *Syntaxe de parler wallon de la Gleize*, dl. 1, Parijs.
Renswoude, Olivier van 2023, ‘Onder bore gevel’, in: *NL* 17 augustus.

Renzel, Anne 2022, ‘Hoe je je tekst als Duitser nederlands(er) kunt maken’, in: *NL* 19 februari.
Reuneker, Alex 2017, ‘Sentence-medial if-clauses in Dutch: frequency, semantic domain and syntactic integration’, in: *NT* 22, 137-148.
Reuneker, Alex 2021, ‘Anders ga je met pensioen’, in: *NL* 16 oktober.
Reuneker, Alex 2022, *Connecting conditionals: a corpus-based approach to conditional constructions in Dutch*, Amsterdam (LOT).
Riemsdijk, H.C. van 1978, *A case study in syntactic markedness. The binding nature of prepositional phrases*, Lisse.
Rinkel, T. 1989, ‘Over zeventiende-eeuwse participiumconstructies: participiumconstructies bij Hooft, De Laet en De Vries’, in: *Voortgang* 10, 205-237.
Rinkel, T. 1991, ‘Over zeventiende-eeuwse infinitiefconstructies’, in: Jan Noordegraaf & Roel Zemel red., 159-167.
Ritter, Matteüs 2022, ‘Small clause results reviseted’, in: *Academia edu.*(internet).
Roose, H. 1964, *Het probleem van de woordsoorten in het bijzonder van het bijwoord in het Nederlands*, Den Haag enz.
Rooij, J. de 1965, ‘I knew you knew he knew’, in: *TenT* 17, 105-123.
Rooij, J. de 1965a, *Als – of – dat. Enkele conjuncties in ABN, dialect en Fries*, Assen.
Rooij, J. de 1969, ‘Een beetje *te*’, in *TenT* 21, 120-122.
Rooij, J. de 1971 ‘“Te” en “in” bij plaatsnamen’, in: *Mededelingen van het Instituut voor naamkunde en dialectologie* 23, 6-10.
Rooij, J. de 1972, ‘Als of dan’, in: *NTG* 65, 199-209.
Rooij, J. de 1972a, ‘Algemeen Zuidnederlands?’, in: de Rooij & Berns red., 5-18.
Rooij, J. de 1981, ‘Het is gisteren beginnen te vriezen. Een syntactisch drieluikje voor Vanacker’, in: *TenT* 33, 23-30.
Rooij, J. de 1985-86, ‘De toekomst in het Nederlands. Over het uitdrukken van de toekomende tijd in standaardtaal en dialect’, in: *TenT* 37, 96-123 en 38, 5-32.
Rooij, J. de 1986-87, ‘De toekomst in het Nederlands’, in: *TenT* 37, 96-123 en 38, 5-32.
Rooij, J. de 1986, ‘Wezen en zijn’, in: Hoppenbrouwers e.a. red., 295-309.
Rooij, J. de 1988, *Van ‘hebben’ naar ‘zijn’: het gebruik van ‘hebben’ en ‘zijn’ in de voltooide tijden (actief) van ‘zijn’, ‘gaan’, ‘vergeten’ en ‘verliezen’ in standaardtaal, ouder Nederlands en dialect,* Amsterdam.
Rooij, J. de 1990, ‘Regionale variatie in het gebruik van er I’, in: de Schutter e.a. red., 63-73.
Rooij, J. de 1991, ‘Regionale variatie in het gebruik van er II’, in: *TenT* 43, 18-46.
Rooij, J. de 1991a, ‘Regionale variatie in het gebruik van er III’, in *TenT* 43, 113-136.
Rooij, J. de 1991b, ‘”Ik had al moeten eindigen” vs. “Ik moest al geëindigd hebben”’, in: *Gramma* 15, 235-246.
Rooij, J. de & J.B. Berns red. 1972, *Zuidelijk Nederlands in het algemeen en in het bijzonder*, Amsterdam.
Rosengren, Inger 1974, ‘Ein freier Dativ’, in: Gert Mellbourn, Helmut Müssener e.a. red., *Germanistische Streifzüge* [Festschrift Gustav Korlën], Stockholm, p. 209 enz.
Rubenbauer, Hans & J.B. Hofmann 2019, *Lateinische Grammatik* (nieuw bewerkt door R. Heine), Bamberg & München.
Ruijsendaal, Els, Gijsbert Rutten & Frank Vonk red. 2003, *Bon jours Neef, ghoeden dagh Cozyn!*, Münster 2003.
Rijkhoff, Jan 2008, ‘Synchronic and diachronic evidence for parallels between noun phrases and sentences’, in: Folke Josephson & Ingmar Sörman red., 13-42.
Rijksbaron, A., S.R. Slings, P. Stork & G.C. Wakker 2014, *Beknopte syntaxis van het Klassiek Grieks*, Houten.
Ryckeboer, Hugo 1986, ‘Het hulpwerkwoorden “doen” in replieken’, in: Devos & Taeldeman red., 231-337.

Ryckeboer, Hugo 1998, ‘Substituting doen in tag questions and short replies in southern Dutch dialects’, in: Tieken-Boon van Ostade e.a. red., 65-82 [engelse bewerking van Ryckeboer 1986].

Salaberri, Iker 2017, *Reconstruction word order in proto-germanic: a comparative branching direction theory (bdt) analysis of Old Saxon*, diss. universiteit Baskenland.
Santen, Ariane & Marijke van der Wal red. 1997, *Taal in ruimte en tijd*, Leiden.
Sassen, A. 1963, ‘Endogeen en exogeen taalgebruik’, in: *NTG* 56, 10-21. Ook in: Hoogteijling ed., 341-352.
Sassen, A. 1967, ‘Syntactische implicaties van de zgn. herhalingsconstructie (dat is een gek geval is dat)’, in: *Handelingen 26e Vlaams Filologencongres*, 30-47.
Sassen, A. 1977-1978, ‘Hij is vissen/wezen vissen’, in *Tabu* 8, 38-42.
Sassen, A. 1990, ‘Ontspoorde woordgroepen’, in: *NTG* 83, 151-153.
Scharpë, Adriaan 2021, Handleiding bij de studie van het klassieke Sanskrit, 2021 (red. Jan Gerris & Eva de Clercq).
Schenkeveld-van der Dussen 1963, ‘Dan en als bij vergelijkingen’, in: *NTG* 56, 259-268.
Schermer-Vermeer 1990, ‘Hoe komt het indirect object voor het direct object?’, in: *Vragende wijs. Vragen over tekst, taal en taalgebruik*, Amsterdam, 136-143.
Schermer-Vermeer, Ina 1984, ‘De betekenis van het woord TOCH in samenhang met de rol van intonatie’, in: *Forum der Letteren* 25, 208-219.
Schermer-Vermeer, Ina C. 1996, ‘De beschrijving van de possessieve datief’, in: *NT* 4, 265-279.
Schermer-Vermeer, Ina C. 2006, ‘Worstelen met het voorzetselvoorwerp’, in: *NT* 11, 146-167.
Schermer-Vermeer, Ina C. 2014, ‘Manneken Pis en wandelaar Bastet. Over lidwoordloze eigennaamsgroepen en de (ontbrekende) correspondentie met een naamwoordelijk gezegde’, in: Freek van de Velde enz. red., 229-240.
Schermer-Vermeer, Ina 2019. ‘Waarom zou een zin geen twee voorzetselvoorwerpen kunnen bevatten? Over de invloed van een grammaticamodel’. In: *NT* 24, 3-14. Zie ook p. 27-36.
Schermer-Vermeer, Ina 2020, ‘Zich verzoenen met het voorzetselvoorwerp’, in: *NT* 25 (Jubileumnummer), 269-280.
Schermer-Vermeer, Ina & Willy Vandeweghe 2023, ‘Wegen naar abstrahering bij voorzetselvoorwerpen’, in: *NT* 28, 180-206.
Schlücker, Barbara 2006, ‘Wat er van *blijven* overblijft. Een semantische analyse van het koppelwerkwoord *blijven* in het Nederlands en het Duits’, in; Matthias Hüning e.a. red., 272-290.
Schmid, Tanja 2005, *Infinitival syntax*: *infinitivus pro participio as a repair strategy*, Amsterdam & Philadelphia.
Schmidt, C. 1958, *De concessieve voegwoordelijke bijzin in het Nederlands van de Middeleeuwen en de zeventiende eeuw*, diss. Groningen.
Schmitz, Tijn, Lotte Hogeweg & Helen de Hoop 2018, ‘The use of the Dutch additive particle *ook* ‘too’ to avoid contrast’, In: *TNTL* 134, 197-219.
Schoten, Jolien 2018, *The inns and outs of external possession: a micro-comparative perspective*, Utrecht (LOT).
Schoonenboom, Judith 1997, ‘De distributie van *dat*, *wat* en *hetgeen* in bijbelvertalingen’, in: *NT* 4, 343-369.
Schoonenboom, Judith 2000, *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering: een studie naar veranderingen in het nederlands onzijdig relativum*, z.pl.
Schrijver, Peter 1999, ‘The Celtic contribution to the development of the North Sea Germanic vowel system, with special reference to coastal Dutch’, in: *Nowele* 35, 3-47.
Schrodt, Richard 2004, *Althochdeutsche Grammatik* II. *Syntax*, Tübingen.Schutter, Georges de 1964, ‘De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands’, in: *Studia Germanica Gandensia* 6, 45-84.
Schutter, Georges de 1970, ‘Pronominale problemen in de syntaxis van de zuidnederlandse dialecten’, in: *TenT* 22, 151-182.
Schutter, Georges de 1974, *De nederlandse zin. Poging tot beschrijving van zijn structuur*, Brugge.

Schutter, Georges 1974a, ‘Wezen vissen, dialektgeografie van een konstruktie’, in: *TenT* 26, 70-85
Schutter, Georges de 1976, ‘Een semantisch-syntaktische beschrijving van adjektieven in het Nederlands’, in *Antwerp papers in linguistics* 7, Antwerpen.
Schutter, Georges de 1988, ‘In en uit de tang in de middelnederlandse bijzin’, in: *LB* 77, 385-401.
Schutter, Georges de 1989, ‘Presentatieve constructies in het Nederlands. Een vergelijking van RND en materiaal-Willems’, in: *TenT* themanummer 2: *Honderd jaar enquête Willems*, 83-94.
Schutter, Georges de 1990, De studie van de syntaxis van nederlandse en friese dialecten’, in: de Schutter e.a. red., 10-47.
Schutter, Georges de 1991, ‘Syntactische verklaringen voor werkwoordvolgordes’, in: *NTG* 84. 312-319.
Schutter, Georges de 1992, ‘Partitief of kwantitatief ER of over de verklaring van syntactische variatie’, in: *TenT* 44, 1-14.
Schutter, Georges de 1995, ‘Extrapositie in het Middelnederlands; proza- en rijmteksten als informatiebron voor syntactisch onderzoek’, in: *TenT* 14, 15-26.
Schutter, Georges de 1995a, ‘Werkwoordsvolgorde en het IPP-effect in het nederlandse taalgebied’, in: *TenT* 47, 31-39.
Schutter, Georges de 1996, ‘De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal’, in: *NT* 3, 207-220.
Schutter, Georges de 2000, ‘Systeem en ontlening in taal: nog eens het “IPP-effect”, zie Bennis, Ryckeboer & Stroop, 208-228.
Schutter, Georges de 2000a, rec. van: Tieken-Boon van Ostade e.a. 1998, in: NT 5, 99-105.
Schutter, Georges de 2001, ‘Een paar beschouwingen over het IPP-effect in het Afrikaans’, in: *TenT* 53, 197-206.
Schutter, Georges de 2002-2003, ‘De studie van de nederlandse en friese dialectsyntaxis sedert 1990. Een bibliografisch overzicht’, in: Barbiers e.a. red., 10-43.
Schutter, Georges de 2003, ‘De zinsbouw in het vroege Middelnederlands’, in: *TeT* 55, 41-67.
Schutter, Georges de 2006 (2007), ‘Actieve en (volledig-)passieve constructies in de nederlandse schrijftaal. Over de alchemie van semantiek en pragmatiek’, in: *VMKANTL* 116, 331-355.
Schutter, Georges de 2008, ‘De persistentie van het negatiepartikel in verschillende zinstypen in de zuidelijke nederlandse dialecten’, in: *TenT* 60, 11-25,
Schutter, Georges de 2009, ‘De ontwikkeling van negatiepatronen met niet-negatieve onbepaalde kwantoren in de midden- en zuid-brabantse dialecten’, in: *TenT* 61, 1-20.
Schutter, Georges de 2010, ‘De uitdrukking van het futurum in Belgisch Nederlands “We gaan het eens gaan bekijken zie”’, in: de Caluwe & van Keymeulen red., 191-201.
Schutter, Georges de 2012, ‘De werkwoordelijke eindgroep en nog steeds geen einde?, in: *VMKANTL* 122, 1-33.
Schutter, Georges de 2014, ‘Een overzicht van PP-objecten en PP-complementen’, in: Freek van de Velde e.a. red., 89-102.
Schutter, Georges de 2014a, ‘Zinsritmiek en metrum als factoren bij de keuze tussen volgordes in de werkwoordelijke eindgroep. Een uitstapje naar de negentiende eeuw’, in: *VMKANTL* 124, 45-68.
Schutter, Georges de 2018-2020, ‘Resultaats- en bron-PP’s in het Nederlands’, in: *LB* 102, 119-141.
Schutter, Georges, Marinel Gerritsen & Cor van Bree red. 1990, *Dialectsyntaxis* (*TenT* themanummer 3).
Seuren, Lucas 2019, ‘Dit is het einde van de zin *hè*?’, in: *NL* 27 december.
Seuren, Lucas 2020. ‘Dit is het einde van de zin toch?, in: *NL* 11 januari.
Shannon, Thomas F. 1995, ‘Explaining perfect auxiliary variation: some modal and aspectual effects in the history of Germanic’, in: *American journal of Germanic linguistics and literatures* 7, 128-163.
Shannon, Thomas F. 1997, ‘Word order change in Dutch’, in: *Nowele* 31/32 (*Germanic Studies in honour of Anatoly Liberman*), 361-388.
Shannon, Thomas F. 2000, ‘On the order of (pro)nominal arguments in Dutch and German’, in: Shannon, Thomas F & Johan P. Snapper red. 145-196.

Shannon, Thomas F. & Johan P. Snapper red. 2000, *The Berkeley conference on Dutch linguistics 1997: the Dutch language at the millennium*, Lanham MD USA.
Simons, Tanja 1985, *Ongekend 18e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven*, Utrecht (LOT).
Smessaert, H. 2021, 'Aspecten van de interne structuur van voorzetseluitdrukkingen', in: *LB* 103 (erenummer Jan Goossens), 233-250.
Smith, J. 1971, *Word order in the older Germanic languages*, doct. thesis University of Illinois.
Somers, Joren 2023, 'Oblieke subjecten in het Nederlands?', in: *NT* 28, 350-364.
Sorace, Antonella 2000, 'Gradients in auxiliary selecton with intransitive verbs', in: *Language* 76, 859-890.
Sornicola, Rosanne 2006, Interaction of syntactic and pragmatic factors on basis order in the languages of Europe, via *Academia edu.*(internet).
Stefanowitsch, Anatol, Elena Smirnova & Matthias Hüning 2020, 'Complex adpositions in three West Germanic languages: German, Dutch and English', in: Fagard, Benjamin e.a. red., 65-138.
Stegeman, Jelle 2014-2016, *Handbuch Niederländisch. Sprache und Sprachkultur von 1800 bis heute*, Darmstadt.
Stegeman, Jelle 2021, *Grote geschiedenis van de nederlandse taal*, 2 delen, Amsterdam.
Stock, Anouk van den, Astrid de Wit, Reinhild Vandekerckhove & Pedro Gras 2023, 'A functional typology of Dutch insubordinate infinitives', in: *NT* 28, 72-103.
Stoett, F.A. 1923, *Middelnederlandse spraakkunst. Syntaxis*, Den Haag.
Stoett, F.A. 1923a*, Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*, 2 delen, Zutphen.
Stroop, Jan 1970, 'Systeem in gesproken werkwoordgroepen', in: *TenT* 22, 128-147.
Stroop, Jan 2009, 'Twee- en meerledige werkwoordsgroepen in gesproken Nederlands', in: Beijk red., 459-469 (ook online).
Stroop, Jan 2014, ''t Ene *dan* is 't andere niet', in: Freek van de Velde e.a., 447-457.
Struik, Tara 2022, *Information structure triggers for word orde variation and change. The OV/VO-alternation in the West Germanic languages*, Ridderkerk (LOT).
Struik, Tara & Ans van Kemenade 2020, 'On the givenness of OV word order: a (re)examination of OV/VO-variation in Old English', in: *English languages and linguistics* 24, 1-22 (online 2018).
Sturm, A.N. 1990, 'Een syntactische verklaring voor de rode en de groene volgorde', in: *NTG* 83, 385-404.
Stutterheim, C.F.P. 1954, *Taalbeschouwing en taalbeheersing*, Amsterdam.
Stutterheim, C.F.P. 1960, 'Op de glibberige paden der samentrekking', in: *Tijdschrift van de Vrije Universiteit te Brussel* 2, 143-156. Ook in: Stutterheim 1971, 172-183.
Stutterheim, C.F.P. 1965, 'Gezelle als Prokrustes. Woordvorm en versvorm', in: *Forum der Letteren* 6, 201-216. Ook in: Stutterheim 1971, 184-198.
Stutterheim, C.F.P. 1971, *Uit de verstrooiing. Gesproken en geschreven taalkundige beschouwingen*, Leiden.
Sutter, Gert de 2003, *Rood, groen, corpus! Een taalgebruiksgebaseerde analyse van woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen*, dissertatie Leuven.
Sutter, Gert de 2007, 'Naar een corpusgebaseerde, cognitief-functionele verklaring van de woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen', in: *NT* 12, 302-330.
Sutter, Gert de, Dirk Speelman & Dirk Geeraerts 2005, 'Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde in werkwoordelijke eindgroepen', in: NT 10, 97-128.
Sijs, Nicoline van der 2021, *Taalweten maken en vinden. Het ontstaan van het Standaardnederlands*, Gorredijk.
Sijs, Nicoline van der, Jan Stroop & Fred Weerman red. 2011, *Wat iedereen van het Nederlands moet weten en waarom*, Amsterdam.
Sijs, Nicoline van der, Laurens Fonteyn & Marten van der Meulen red. 2021, *Wat gebeurt er in het Nederlands?!. Over taal, frequentie en variatie*, Gorredijk.

Taeldeman, Johan 1982, '"Ingwäonismen" in Flandern', in: Ureland red., 277-296.
Taeldeman, Johan 1986, 'Nog een beetje te: "ik zie hem vandaag nog (te) komen"', in: *TenT* 38, 79-82.
Taeldeman, Johan 1999, 'De taal van de bochoutse schepenbrief', in: Taeldeman & Van Durme red., 77-78.
Taeldeman, Joan & Luc van Durme red. 1999, *750 jaar schepenbrief van Bochoute = Studia Germanica Gandensia* 48, Gent.
Thebes, Eva-Marie & Gunther de Vogelaer 2024, 'Formele voorzetsels in het Surinaams-Nederlands', in: *NL* 4 januari.
Thijs, Bartie 2013, '"Oovermits" in het eerste boek van Hoofts "Historiën", in Theo Janssen & Jan Noordegraaf red., 77-87.
Thijssen, Siegfried 2004, 'Voegwoordelijke bijwoorden in de aanloop of op de eerste zinsplaats', in: Johan de Caluwe red., 771-776.
Tieken-Boon van Ostade, Ingrid, Marijke van der Wal & Arjan van Leuvensteijn red. 1998, *DO in English, Dutch and German. History and present-day variation*, Amsterdam & Munster.
Tier, Veronique de, Magda Devos & Jacques van Keymeulen red', *Huldealbum Hugo Ryckeboer. Nochtans was scherp van zin*, Gent. 2000.
Timofeeva, Olga 2012, 'Non-finite constructions in Old English. With special reference to syntactic borrowing from Latin', in: *Mémoires de la Société neophilologique* 53, Helsinki. Zie ook digitaal Academia edu.
Timuśka, Agris e.a. red., *Proceedings of the 4th International congress of dialectologists and geolinguists*, Riga, 81-92.
Toorn, M.C. van den 1971, 'Enkele opmerkingen over het indirect object', in: *LT* 274, 23-41.
Toorn, M.C. van den 1982, *Nederlandse grammatica*, 8e druk, Groningen.
Toorn, M.C. van den, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst 1997, *Geschiedenis van de nederlandse taal*, Amsterdam.
Traugott, Elizabeth 1969, 'Toward a grammar of syntactic change', in: Lingua 23, 1-27
Tsiplakou, Stavroula, Marinela Karyolemou & Pavlos Pavlou red., *Language variation – European perspectives 2: selected papers from the 4th International conference on language variation in Europe* (*ICLaVE 4*), Ninosia, juni 2007, Amsterdam.
Tuerlincks, J.F. 1886, *Bijdragen tot een Hagelandsch idioticon*, Gent.

Uhlenbeck, E.M. 1959, *Taalwetenschap. Een eerste inleiding*, den Haag (meerdere herdrukken).
Ureland, P.Sture red. 1982, *Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik*, Tübingen.
Uytterhoeven, Mark & Peteer Debrabandere 2021, 'De schrikvraag: zal "mits" als voorzetsel meer succes kennen dan als voegwoord?', in: *Neerlandia* 125, 26-27.
Uijlings, B.J. 1956, *Syntactische verschijnselen bij onvoorbereid spreken*, Assen.

Vanacker, V.F. 1948, *Syntaxis van het Aalsters dialect*, Tongeren.
Vanacker, V.F. 1963, *Syntaksis van gesproken taal te Aalst en in het land van Aalst in de XVe, SVIe en XVIIe eeuw*, Brussel.
Vanacker, V.F. 1964, 'Is het algemeen Zuidnederlands?', in: *TenT* 16, 159-164.
Vanacker, V.F. 1977, 'Syntactische overeenkomsten tussen frans-vlaamse en westvlaamse dialekten', in: *De Franse Nederlanden; Jaarboek uitgegeven door de Stichting Ons Erfdeel* 2, 206-215.
Vanacker, V.F. 1978, 'Het of Der?', in: *NTG* 71, 616-621.
Vandenberghe, Roxane 2002-2003, 'Het syntactische gedrag van het middelnederlandse zinsinleidende *doe* ('toen')', in: *TenT* themanummer 15-16 *Dialectsyntaxis in bloei* (red. S. Barbiers, M. Devos & G. de Schutter), 251-276.

Vandenberghe, Roxane 2006, *De morfosyntaxis van de middelnederlandse adverbiale bindwoorden in synchroon en diachroon perspectief*, dissertatie Gent.
Vandeweghe, Willy 1986, 'De zogenaamde possessieve datief en configuratieherschikking', in Cor Hoppenbrouwers e.a. red., 117-131.
Vandeweghe, Willy 2000, *Grammatica van de nederlandse zin*, Leuven & Apeldoorn.
Vandeweghe, Willy 2004, 'Presentatief ER en de definitie van 'subject', in: de Caluwe e.a. red., 1019-1028.
Vandeweghe, Willy 2014, 'De ANS en het plaatsschema van de hulpwerkwoorden', in: Freek van de Velde e.a. red., 17-32.
Vandeweghe, Willy 2020, 'Nieuwe inzichten over het voorzetselvoorwerp', in: *NT* 25 (Jubileumnummer), 281-294.
Veen, J.O.S. van der 1905, *Het taaleigen van Bredero; eene bijdrage tot de syntaxis van het Nederlandsch der zeventiende eeuw*, Amsterdam.
Velde, Freek van de 2004, 'De middelnederlandse onpersoonlijke constructie en haar grammaticale concurrenten', in: *NT* 9, 48-76.
Velde, Freek van de 2005, 'Exaptatie en subjectificatie in de nederlandse adverbiale morfologie', in: KNZM 59, 105-124.
Velde, Freek van de 2009, *De nominale constituent. Structuur en geschiedenis*, Leuven.
Velde, Freek van de 2012, 'PP extraction and extraposition in Functional discourse grammar', in: *Language sciences* 34, 433-454.
Velde, Freek van de 2013, 'Homoplasy in diachronic grammar', in: *Language sciences* 36, 66-77.
Velde, Freek van de 2014, 'Nederlandse predeterminatoren als levend fossiel', in: *NT* 19, 87-104.
Velde, Freek van de 2014a, 'Degeneracy: the maintenance of constructional networks', in: Ronny Boogaart e.a. red, 141-179.
Velde, Freek van de 2015, 'Schijnbare syntactische feniksen', in: *NT* 20 (thema: (de)grammaticalisatie in het Nederlands), 69-108.
Velde, Freek van de 2017, 'Understanding grammar at the community level requires a diachronic perspective. Evidence from four case studies', in: *NT* 22, 47-74 (bibliografie p. 85-90).
Velde, Freek van de 2017a, 'Limits to language change', in: *NT* 22, 79-84 (bibliografie p. 85-90).
Velde, Freek van de 2018, 'Iterated exaptation', in: Booij, Geert red., 519-544.
Velde, Freek van de & Eric Hoekstra 2017, 'Discussie diachronie en nederlandse zinsbouw', in: *NT* 22, 47-90 [Freek van de Velde: 'Understanding grammar at the community level requires a diachronic perspective. Evidence from four case studies'. Id. 'Limits to language change']
Velde, Freek van de & Joop van der Horst 2013, 'Homoplasy in diachronic grammar', in: *Language sciences* 36, 66-77.
Velde, Freek van de & Joop van der Horst 2018-2020, 'Diachrone ontwikkelingen in de semantiek van kwantoren: *meest* en *minst*', in: *LB* 102, 285-303.
Velde, Freek van de & Béatrice Lamiroy 2017, 'External possessors in West Germanic and Romance: differential speed in the drift towards NP configurationality', in: Hubert Cuyckens e.a. red., 353-399.
Velde, Freek van de, Hans Smessaert, Frank van Eynde & Sara Verbrugge red. 2014, *Patroon en argument*, Leuven.
Velde, M. van de 1983, 'De volgorde binnen de drieledige werkwoordgroep', in: B. Callebout en A.A. Meersman red., 139-148.
Velde, M. van de 1986, 'De volgorde binnen de drieledige werkwoordgroep. Een vervolg', in: M. Devos & J. Taeldeman red., 379-395.
Velupillai, Viveka 2012, *An introduction to linguistic typology*, Amsterdam & Philadelphia.
Vennemann, Theo 1973, 'Explanation in syntax', in: John P. Kimball, *Syntax and semantics*, New York, p. 1-51.
Vennemann, Theo 1974, 'Topics, subjects, and word order: from SXV to SVX via TVX', in: Anderson & Jones red., 339-376.

Vennemann, Theo 1984, ‘Verbsecond, verblate, and the brace construction. Comments on some papers’, in: Fisiak red., 627-637.
Vennemann, Theo 2000, ‘Semitic > Celtic > English: the transitivity of language contact’, in: Fillpula e.a. red., 295-330.
Vennemann, Theo 2002, ‘On the rise of ‘Celtic’ syntax in Middle English’, in: Lucas & Lucas red., 203-234.
Vennemann, Theo 2003a, ‘Languages in prehistoric Euope north of the Alps’, in: Bammersberger & Vennemann red., 319-332.
Vennemann, Theo 2003b, ‘Syntax und Sprachkontakt: mit besonderer Berücksichtigung der indogermanischen Sprachen des Nordwesten’, in: Bammesberger & Vennemann red., 333–364.
Vercoullie, J. 1894, *Nederlandsche Spraakkunst*, Gent (2e druk 1900, 3e druk 1907).
Verhagen, A(rie). 1990, ‘De interpretatieve structuur van passieve zinnen’, in: *Forum der Letteren* 31, 81-92.
Verhagen, Arie 2000, ‘’The girl that promised to become something’: an explanation into diachronic subjectification in Dutch’, in: Thomas F. Shannon & Johan P. Snapper red., 197-208.
Verhagen, A(rie). & Suzanne Kemmer 1997, ‘Interaction and causation. Causative constructions in modern Standard Dutch’, in: *Journal of pragmatics* 27, 61-82.
Verhasselt, J. 1961, ‘Verschillen tussen noord en zuid inzake de volgorde hulpwerkwoord-hoofdwerkwoord’, in: *TenT* 13, 495-513,
Verkuyl, Henk 2012, ‘De binaire kracht van Te Winkels tempussysteem’, in: *NT* 17, 1-25.
Vermeire, A. 1972, ‘Enkele syntactische kenmerken van het Werviks dialect’, in: *De Leidegouw* 14, 53-57.
Vink, Carel Leendert de 2004, *Dialect en dialectverandering in Katwijk aan Zee*, dissertatie Leiden, Delft.
Vinke, Joeri 2022, ‘De wondere wereld van de opna-constructie’, in: *NL*, 20 april.
Vismans, Roel 1983, ‘Duratieve konstruktiess in het Nederlands in vergelijking met de engelse progressive’, in: B. Callebout & A.A. Meersman red., 373-380.
Vismans, Roel, Matthias Hüning & Fred Weerman red. 2010, *Dutch between English and German* (Journal of Germanic Linguistics 22), Cambridge.
Visser, Lourens & Jack Hoeksema 2022, ‘Adverbs of degree in Early Middle Dutch: documentation and development’, in: *NT 27*, 198-228.
Vliegen, Maurice 2001. ‘Het facultatieve om na illocutionaire werkwoorden’, in: *NT* 6, 112-132.
Vogelaer, Gunther de 2008, *De nederlandse en friese subjectsmarkeerders: geografie, typologie en diachronie*, Gent.
Vogelaer, Gunther de, Annemie Neckermans, Vicky van den Heede, Magda Devos & Johan van der Auwera 2004, ‘De indeling van de nederlandse dialecten: een syntactisch perspectief’, in: Johan de Caluwe e.a. red., 357-369.
Vogelaer, Gunther de & Roxane Vandenberghe 2014, ‘Omwille van Joop’, in: Freek van de Velde e.a. red., 407-420.
Vogl, Ulrike 2007, ‘Het belang van conditionaliteit voor de ontwikkeling van temporeel naar causaal voegwoord. *De geschiedenis van* dewijl, terwijl, weil en while’, in: *NT* 12, 2-24.
Vooys, C.G.N. de (herzien door M. Schönfeld) 1960, *Nederlandse spraakkunst*, Groningen.
Vooys, C.G.N. de 1970, *Geschiedenis van de nederlandse taal*, Groningen.
Voyles, J.B. 1970, ‘The infinitive and participle in Indo-European: a syntactic reconstruction’, in: *Linguistics* 58, 68-91.
Vranjes, Jelena 2012, *Voorzetseluitdrukkingen in het Nederlands sinds de 16de eeuw: een diachroon corpusonderzoek* (masterscriptie Katholieke Universiteit Leuven).
Vriendt, S. de 1984, ‘Maar als modaalpartikel’, in: van der Auwera & Vandeweghe red., 49-63.
Vriendt, S. de 1985, ‘Tot’, in: Roland Willemyns red., 51-64.
Vriendt, S. de & K. Willemyns red.. 1975, *Spel van zinnen. Album Van Loey*, Brussel.
Vries, J.W. de 1971, ‘’Want’ en ‘omdat’’, in: *NTG* 64, 414-420.

Vries, J.W. de 2001, *Beny uw soon den hemel niet*, afscheidsrede Leiden.

Wal, Marijke van der 1981, 'Het passief in het gotisch', in: G.R.W. Dibbets e.a. red., 246-258.
Wal, Marijke van der 1986, *Passiefproblemen in oudere taalfasen*, dissertatie Leiden.
Wal, Marijke van der 1988, 'Variatie en verandering in de middelnederlandse passiefsystematiek. Een beschrijving binnen een strukturalistisch getint kader', in: J.A. van Leuvensteijn red., 35-58.
Wal, Marijke van der 1990, 'Passive constructions in Old Frisian', in: Bremmer e.a. red., 495-505.
Wal, Marijke van der 2004, 'Voorzetselvariatie in de agensaanduiding en taalverandering', in: Daalder e.a. red., 71-82.
Wal, Marijke van der & Cor van Bree 2008, 5e druk, *Geschiedenis van het Nederlands*, Houten.
Wal, Marijke van der & Eep Francken red. 2010, *Standaardtalen in beweging*, Amsterdam & Munster.
Wal, Marijke van der & Gijsbert Rutten 2014, 'Negatieverschijnselen revisited', in: Freek van de Velde enz. red., 393-405.
Water, A. van de 1904, *De volkstaal in het oosten van de Bommelerwaard*, Utrecht.
Weerman, Fred 1988, 'Chomsky's overal-een-subject-principe en het Middelnederlands', in: J.A, van Leuvensteijn red., 59-80.
Weerman, Fred 1988a, 'Moet kunnen: middelnederlandse zinnen zonder subject', in: *NTG* 81, 289-310.
Weerman, Fred 1989, *The V2-conspiracy: a synchronic and a diachronic analysis of verbal positions in Germanic languages*, Dordrecht.
Welschen, Ad 1999, *Duale syntaxis en polaire contractie. Negatief gebonden of-constructies in het Nederlands*, Amsterdam.
Welschen, Ad 2024, 'Nog niet begonnen, of de ambities botsen al', in: *NL* 2 juni.
Weijer, Jeroen van deb 2015, 'But a short word on *maar*', in: NT 20. 243-247.
Weijnen, A. 1966, *Nederlandse dialectkunde* 2e druk, Assen.
Weijnen, A. 1968, *Zeventiende-eeuwse taal*, Zutphen [met vele herdrukken, o.a. 1976].
Weijnen, A. 1971, *Schets van de geschiedenis van de nederlandse syntaxis*, Assen.
Weijnen, A. (A.) & A.M.J. Gordijn 1970, 'Het binnendringen van het voorzetsel in het indirekt objekt in het Nederlands', in: *LB* 59 (Bijblad), 125-130.
Wilde-van Buul, G. de 1943, 'Het enclitisch pronomen personale van de tweede en derde persoons singularis in het Rotterdams', in: *TNTL* 62, 290-301.
Will, George 2005, 'Voegwoord na vraagwoord. De situatie in Zeeuws-Vlaanderen', in: *TenT* 57, 176-184.
Will, George 2005a, 'Of en als in comparatief. De situatie in Zeeuws-Vlaanderen', in: *TenT* 57, 167-175.
Willemyns, Roland 1971, 'Enkele aspecten van het 16de-eeuwse Brugs van Willem Weydts', in: *HKZM*, 345-356.
Willemyns, Roland red. 1985, *Brussels Boeket*, Brussel.
Willemyns, Roland 2000, 'Het futurum in het Brugs van de 19de eeuw', in: Veronique de Tier e.a. red., 527-532.
Willemyns, Roland red. 2002, *De taal in Vlaanderen in de 19de eeuw*, in: *VMKANTL* 111.
Wolf, Henk 2019, 'In dit ons land', in: *NL* 21 februari.
Wolf, Henk 2019a, 'Nimmer meer 'vier appels meer': verdwijnende tijd', in: *NL* 18 juli.
Wolf, Henk 2019b, 'Over ooit en nooit, in: *NL* 18 juli.
Wolf, Henk 2020, 'Vormt 'vormen' in deze zin een koppelwerkwoord?', in: *NL* 23 juli.
Wolf, Henk 2021, 'Gaan jullie allemaal weg' en andere geschiedende wijzen die wat extra aandacht verdienen', in: *NL* 10 januari.
Wolf, Henk 2021a, 'Is 'van' als citaatinleider ouder dan we dachten?', in: *NL* 2 maar.
Wolf, Henk 2021a, 'Verschillen tussen 'omdat' en 'want'', in: *NL* 20 juni.
Wolf, Henk 2024, 'Het nergens bij hadden willen horen', in: *NL* 18 maart.
Wouden, Ton van der 1994, *Negative contents*, diss. Groningen.

Wouden, Ton van der 1994a, ‘De balansschikking: een logische analyse’ (via internet).
Wouden, Ton van der 1997, *Negative contexts: collocation, polarity and multiple negation*, Londen.
Wouden, Ton van der 2006, ‘Nederlandse voorzetsels tussen duitse en engelse’, in: Hüning, Matthias e.a. red., 183-206.
Wouden, Ton van der 2006a, ‘Partikels: woordjes die het Nederlands markeren’, in: Nicoline van der Sijs e.a. red., 119-129.
Wouden, Ton van der 2007, ‘Meer over dubbele ontkenningen’, in: *NL*, mei (?).
Wouden, Ton van der 2019, ‘Ik ben er ook nog’, in: *NL* 15 december.
Wouden, Ton van der 2024, ‘Het zijn de kleine woordjes die het doen’, in: *Onze Taal* 93, 40-41.
Wouden, Ton van der 2017 & Ad Foolen, ‘A most serious and extraordinary problem. Intensification of adjectives in Dutch, German, and English’, in: *LB* 101, 82-100.
Wijngaard, Guido van den 1994, ‘IPP and the structure of particles’, in: *Groninger Arbeiten zur germanistischen Linguistik*, **blz.**

Zajicek, J. 1968, ‘Essai sur un néerlandisme: Koningen van Engeland die nederlands bloed in de aderen hadden stromen’, in: *NTG* 61, 380 e.v.
Zajicek, J. 1970, ‘Réflexions sur l’accusativus cum infinitivo’, in: *NTG* 63, 198 e.v.
F.L. Zwaan, *Zwaanzinnigheden*, 1974.
Zenner, Eline, Kris Heylen & Freek van de Velde 2018, ‘Most borrowable construction ever! A large-scale approach to contact-induced pragmatic change’, in: *Journal of pragmatics* 133, 134-149.
Zeijlstra, Hedde 2012, ‘Wat het Nederlands ons nog meer kan leren over de Jespersencyclus’, in: *NT* 17, 414-420 (bibliografie p. 423-425, reactie op van der Auwera 2012).
Zwarts, Joost 2006, ‘Om en rond: een semantische vergelijking’, in: *NT* 11, 101-123.
Zonneveld, Wim & Fred Weerman red. 1979, *Linguistics in the Netherlands*, Dordrecht.